

tele. '94. III. 21.

4.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XC.

ÉVFOLYAM

1994.

1. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KESZLER BORBÁLA, KISS JENŐ,
KISS LAJOS, KIEFER FERENC, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Kiss Lajos</i> : A Felvidék víznevei	1
<i>Petőfi S. János</i> : A szövegösszefüggőségre utaló nyelvi elemek vizsgálatához	19
<i>Bańcerowski Janusz</i> : Metainformációs struktúrák a nyelvi szöveg síkján	30
<i>Kassai Ilona</i> : Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az -e kérdőszó mondatbeli helye(i) kapcsán	42
<i>T. Somogyi Magda</i> : Toldalékrendszerezésünk történetéből	48
<i>Vig István</i> : A Moson helynév eredete	57
Kisebb közlemények. <i>Hajdú Péter</i> : Budenz és a Kalevala. — <i>Elekfi László</i> : Megjegyzések helyesírási szójegyzékeink néhány adatához	65
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Benkő Loránd</i> : Picula. — <i>Kő Benedek</i> : Egy kártyaműsőről. — <i>Mayer Klára</i> : Néhány újabb keletű szólásunk. — <i>Nagybákay Antal</i> : Kebel	74
Nyelvművelés. <i>G. Varga Györgyi</i> : Az aki (~ ki) vonatkozó névmás régen és ma	78
Élő nyelv. <i>Kiss Jenő</i> : Kétnyelvűség, kettősnyelvűség és diglosszia	81
Szemle. <i>Pusztai Ferenc</i> : Hadrovics László, Magyar történeti jelentéstan. — <i>Velcsöv Mártonné</i> : Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. — <i>S. Hámosi Antónia</i> : Diplomata Hungariae Antiquissima. Volumen I. — <i>Kiss Jenő</i> : Magyarország kézművesipar-történetének válogatott bibliográfiája. — <i>Büky László</i> : Lizanec P. N., A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet	85
Különfélék. <i>Kincses Kovács Éva</i> : A X. Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. — <i>Deme László</i> : Mi nyeri el milyen mijét?	107
Társasági ügyek. <i>Kiss Jenő</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXIX. közgyűlése. — <i>Hadrovics László</i> : Mollay Károly köszöntése. — <i>Völgyi Zsuzsa</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	111
Nyelvtörténeti adatok. <i>Gregor Ferenc</i> : Szótörténeti adatok	122
Levélszekrény. <i>Guttmann Miklós</i> írja. — <i>V. Raisz Rózsa</i> írja. — <i>Juhász Dezső</i> írja. — <i>Senga Toru</i> írja. — Olvasóinkhoz	127

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postaútalványon. Megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 300,— Ft. Egy szám ára: 75,— Ft. Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

F 8241/38

MAGYAR NYELV

XC. ÉVF.

1994. MÁRCIUS

1. SZÁM

A Felvidék víznevei*

A filozófus-császárnak mondott Marcus Aurelius az 1. markomann háború (Kr. u. 167—175) során 171-ben támadást indított a Duna vonalának biztosítására a markomannok és kvádok ellen. E hadjárat idején írta görög nyelven fő művének, az önmagán való Elmélkedéseknek (Τὰ εἰς ἑαυτὸν) egy részét a kvádok földjén valahol a Garam mellett (Τὰ ἐν Κουάδοις πρὸς τῷ Γρανύβῳ). A Garam nevének 1820 évvel ezelőtti megemlítése elsőrendű nyelvtörténeti forrássá teszi a Marcus Aurelius-i Elmélkedéseket a Felvidék vízneveinek kutatói számára.

A *Garam* a Felvidék vízneveinek legmélyebb rétegébe tartozik. E kronológiai réteg meglehetősen vékony. A víznevek zöméről koránt sincsenek olyan régi adataink, mint a *Garam*-ról. A kisebb-nagyobb vízfolyások nevét többnyire csak akkor rögzítették először írásban, amikor a magyarság honfoglalása és megtelepedése után az izmosodó magyar állam- és egyházszerkezet okleveles gyakorlatot vezetett be, és a birtokok határainak leírásában fontos szerepet juttatott a patak- és folyóneveknek.

Az 1970-es évek óta a modern kifejezéssel Szlovákiának nevezett területre vonatkozó Árpád- és Anjou-kori okleveles anyag kritikai közzététele valósul meg Pozsonyban teljes szövegközlések és regeszták formájában. Eddig „Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae” címmel két kötet jelent meg RICHARD MARSINA szerkesztésében, amely 805-től 1235-ig (1971.), illetőleg 1235-től 1260-ig öleli fel az okleveleket (1987.) Az Anjou-kor „Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae” című kötetét VINCENT SEDLÁK szerkeszti. Az első kötet 1301-től 1314-ig (1980.), a második pedig 1315-től 1323-ig foglalja magában az oklevelek bő regesztáit. Ezek a latin nyelvű tudományos apparátussal felszerelt és a regesztákat is latinul közlő, mintaszerű kiadványsorozatok nélkülözhetővé teszik az egyes oklevelek régebbi, nem minden tekintetben kifogástalan kiadásának használatát, és biztonságosabbá teszik az adatok összegyűjtését és megrostálását az okleveles anyaggal dolgozó nyelvészek, köztük a víznevek kutatói számára is.

A Felvidék vízneveiről századunk második és harmadik évtizedében három, immár klasszikusnak számító, időtálló munka született önálló monográfiaként (VL. ŠMILAUER, *Vodopis starého Slovenska*. Praha—Bratislava, 1932.), illetőleg nagyobb, összefoglaló jellegű munka fontos részleteként (MELICH JÁNOS, *A honfoglaláskori Magyarország*. Bp., 1925—1929. KNEZSA ISTVÁN, *Magyarország népei a XI-ik században*. Bp., 1938. Különlenyomat a Szent István Emlékkönyvből.). Hozzájuk csatlakozott 1948-ban JÁN STANISLAV kétkötetes munkája: *Slovenský juh v stredoveku*. Turčiansky Sv. Martin).

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1993. december 1-jén tartott, LXXXIX. közgyűlésén elhangzott előadás kibővített szövege.

Az 1970-es évek vége óta újabb és újabb szakkönyvek jelentek meg nyelvészek és történészek tollából, amelyek ilyen vagy olyan szempont hangsúlyozásával folytatva a húszas—harmincas évek kutatóinak munkáját finomabb rajzú képet igyekeztek adni a Felvidék vízneveiről. Ki kell emelnem a következő munkákat: ŠIMON ONDRUŠ, Slovenské rieky — pôvod mien. (In: *Studia Academica Slovaca* 8. Prednášky XV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Bratislava, 1979. 266—287) | JURGEN UDOLPH, Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen. Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven. Heidelberg, 1979. (Beiträge zur Namenforschung. Neue Folge. Beiheft 17.) | GOTTFRIED SCHRAMM, Eroberer und Eingesessene: geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr. Stuttgart, 1981. | IVAN LUTTERER—MILAN MAJTÁN—RUDOLF ŠRÁMEK, Zeměpisná jména Československa. Slovník vybraných zeměpisných jmen s výkladem jejich původu a historického vývoje. Praha, 1982. | MILAN MAJTÁN—KAZIMIERZ RYMUT, Hydronimia dorzecza Orawy. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, 1985. (Prace Instytutu Języka Polskiego. 58.) | BRANISLAV VARSÍK, Slovenské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10.—12. storočí. (Príspevok k etnogenéze Slovákov.) Bratislava, 1990. | О. Н. ТРУБАЧЕВ, Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. Москва, 1991.

Gondosan áttanulmányozva az újabb kutatási eredményeket is azt a feladatot tűztem magam elé, hogy kronológiai, valamint származásbeli rétegeket állapítsak meg a Felvidék víznévanyagában, fokozott figyelmet fordítva a magyar névadás részarányára és a magyar nyelvbe jövevényként került nevek előzményeire. A teljességre való törekvésről természetesen eleve le kellett mondanom. Térben úgy korlátoztam anyagomat, hogy a nyugat felől a Morva folyótól, kelet felől pedig a Bodrogtól és forráságaitól (Tapoly, Ondava, Labore, Ung és Latorca) által körülfogott terület nagyobb folyóinak (Dudvág, Vág, Nyitra, Zsitva, Garam, Korpona, Ipoly, Rima, Sajó, Hernád, Tarca) vízrendszerére összpontosítottam figyelmemet. Időben megelégedtem azoknak a vízneveknek a vizsgálatával, amelyekről már a középkorból, sőt lehetőleg az Árpád-korból okleveles adatok tanúskodnak. Újabb feljegyzésű víznevekkel csupán kivételes esetben foglalkoztam. Mennyiségileg mintegy félszáz víznév teszi ki vizsgálati anyagomat. Ezt a mind keletkezésének korát, mind pedig nyelvi eredetét tekintve rendkívül változatos félszáz víznevet szándékoztam rétegek szerint röviden bemutatni.

I. Az ókorból adatolható, ősi indoeurópai eredetű víznevek

Garam 'a Felvidék vízrajzi csomópontja, az Alacsony-Tátra keleti részén emelkedő Király-hegy (1948 m) déli oldalán eredő és Garamkövesd alatt a Dunába ömlő folyó' [1075/ + 1124/ + 1217: *Gran*: CDES. I, 54; 1228: *Goron*: i. m. I, 245; 1565: *Garanzegh*: VARSÍK, SINR. 52; 1590: *garam*: SZIKSZF. 233.]. A folyónév az ókorban bukkan fel Marcus Aurelius római császár Elmélkedéseinek abban a részében, amelyet a filozófus-császár az 1. markomann háború (Kr. u. 167—175) során a kvádok földjén, valahol a Garam mentén írt: πρὸς τῷ Γγαυοῦ. A császártól görögösített *Granuas* formában feljegyzett **Granua* folyónév nemcsak preszláv, hanem bizonyára pregermán (tehát prekvád), sőt prekelta (tehát prekotinus) ősiségű. Valószínűleg óeurópainak mondott ősi indoeurópai víznévvel van dolgunk. Összevethető a Goslarnál az Innerstébe torkolló patak német *Grane* nevével. E folyót 1154-ben és 1157-ben *Grana*-nak hívták. Figyelemre méltó, hogy a *Garam*-

nak is volt *Grana* [1209: „abbati monasterii sancti Benedicti de *Grana*”: CDES. I, 118] változata, bár ez tekinthető latinosításnak is. Összetartozhat az Északnyugat-Anatóliában eredő és a Márvány-tengerbe ömlő, ma törökül *Kocabaş Çayı* (tkp. 'Meggyvágó-patak') nevű folyónak (s egyben a folyó mysiai istenének) ókori Γραυικός ~ *Granikus* nevével is. (E folyó mellett győzedelmeskedett Nagy Sándor Kr. e. 334-ben először a perzsákon.) A *Garam*, *Gran* és *Granikos* tövében az indoeurópai **ghren-* '〈földet〉 váj, túr' kereshető. — A magyarba egy szláv *Gron* (vö. ócseh *Gron*) került át. A mai szlovákban *Hron*, a németben *Gran* a folyó neve. A német *Gran* Esztergomot is jelöli. A *Garam* valamikor 2 km-rel nyugatabbra, Esztergommal átellenben érthette el a Dunát.

Kiszuca 'a Nyugati-Beszkidékben eredő és Zsolnánál jobb felől a Vágba ömlő folyó' [1240/1390/17. sz.: „in fluvium *Kiszuca*”: CDES. II, 112; 1323: „in . . . fluvio *Kysse*”: RDES. II, 488]. Preszláv ősiségű folyónév. A legvalószínűbb feltevés szerint az ókorban a folyót a Vág felső folyásának tekintették, és a bizonyára a Vágot jelölő ókori (venét) *Cusus* (ehhez l. alább a *Vág* magyarázatot) kicsinyítő képzős származékával **Kusontia*-nak, azaz 'Kis-Vág'-nak nevezték el. A **Kusontia*-ból a szlávban szabályos hangfejlődéssel **Kysoca* > *Kysuca* alakulhatott. A magyar *Kiszuca* szláv jövevény. Összerántódás és hangrendi kiegyenlítődés révén magyaros *Kisce* alakban is használatos lett, *Kiszuca*újhely neveként is, már 1300 körül.

Morva 'a Szudétákban eredő és Dévénynél bal felől a Dunába ömlő folyó' [1150 k./13—14. sz.: „ad fluuium *moroua*”: An. 35.; 1322/1323: „Dewen, iuxta fluuium *Morua* existentem”: RDES. II, 343]. Az ókorban idősebb Plinius (Kr. u. 23—78) *Maro*, Tacitus (Kr. u. 55 k.—117) pedig *Marus* alakban jegyezte fel a folyó nevét, amelyben az indoeurópai (közelebbről talán venét) **mor-* ~ *mar-* 'mocsár, mocsaras vízfolyás' tő rejlik. A név elsődlegesen a folyó alsó, ingoványos szakaszára vonatkozhatott. A germánok (bizonyára a kvádok) a számukra érthetetlen nevet az *ahwa* 'víz, folyó' köznévvvel egészítették ki, és az így keletkezett *Marahwa*-t a 892 óta adatolható *Maraha*-ra egyszerűsítették. Ez utóbbiból való a német *March*. A germán *Maraha*-ból alakult a 892-ben feljegyzett szláv *Morava*. A magyar *Morava* > *Morva* szláv jövevény. A *Morva* folyónév — akárcsak a cseh és szlovák *Morava* — utóbb 'Morvaország' értelemben is használatos lett [l. 1491: *morvay* 'morvaországi': OklSz. 668]. Ám országnévi használatban hamarosan felülkerekedett a *Morvaország* [1590: „Morauia: *Morua* ország: SZIKSZF. 231.] összetétel. Ennek előtagját a magyar: *Magyarország*, lengyel: *Lengyelország*, cseh: *Csehország* összefüggések analogiájára népnévnek fogták fel, és a kisbetűs *morvá*-t [1786: TESz. II, 960] népnévként kezdték használni. Az ómagyarban a morvák neve **marót* volt; erre l. 1138/1329: *Maraut* szn. (MNy. XXXII, 132), 1228/1229: *Morouth* szn. (CDES. I, 244). L. még az anonymusi *Ménmarót*-ot [*Menuorout*: An. 11.], aki nem volt ugyan létező személy, de akinek szerepeltetése Anonymusnál és a krónikákban halvány visszaemlékezés lehet arra, hogy a honfoglalás előtti Magyarország egy része morva uralom alatt állott. A *Ménmarót* név előtagja a magyar *mén* 'tenyészcődör, fedező-mén' főnévvel azonos. Az egykori morvák többnejűségével hozható kapcsolatba. A **marót* népnév a szláv *moravьcъ* 'morvaországi ember, morva ember' átvétele. A szláv *c* helyén azért található a magyarban *t*, mert az átvétel idején a magyar hangrendszerből még hiányzott a *c*, s a képzésmód szempontjából közeli *t*-vel helyettesítették. Vö. szláv *němьcъ* > magyar *német*.

II. A középkorból adatolt víznevek

1. Preszláv, azaz a szlávok VII. századtól számítható megtelepedésénél régiebb víznevek

Árva 'a Nyugati-Beszkidekben eredő és Kralovánnál jobb felől a Vágba ömlő folyó' [1287: „in fluvio *Arva*”: CDES. I, 329, de l. 1267: „possessiones . . . *Arva* . . . cum castro ibidem existente”: GYÖRFFY I, 195]. A legvalószínűbb feltevés szerint preszláv ősiségű óeurópai víznévvel van dolgunk, amely az indoeurópai **or-* ~ **er-* 'megmozdít, megmozdul, megindít, megindul' többől alakult -*avā* képzővel. A magyarba a szláv *Orava* közvetítette.

Blava 'a Kis-Kárpátokban eredő és Bucsánynál jobb felől a Dudvágba ömlő patak' [1113: *Blava*: CDES. I, 66; 1229: „ab aqua *Balava*”: i. m. I, 255; 1808: „*Blava* h. *Blawa* s.”: LIPSKY, Rep. I, 63]. Bizonyára preszláv ősiségű víznév, amely a germánból (kvádból) eredeztethető; vö. germán (kvád) **Blāwaha* (tkp. 'kék víz, kék patak'). Vö. német *Blau* 'Ulmnál bal felől a Dunába ömlő folyó' [1424: *Blauwe*] < ófelnémet **Blāwaha*. A germán víznevet a szlávok *Blava*-ként vették át. A magyarban a szókezdő mássalhangzó-torlódást bontóhang oldotta fel, és *Balava* névalak keletkezett. A magyaros névalakot annak az összefüggő nagy székely határőrtelepnek tulajdoníthatjuk, amely a X—XIII. sz.-ban állt fenn a Kis-Kárpátok környékén, s amelynek nyomai helynevekben őrződtek meg (*Nagylévárd*, *Székelyfalva*, *Sasvár*, *Laksár* stb.). Idővel a magyarban felülkerekedett a szlovákos *Blava* névalak.

Bódva 'Stósz közelében eredő és Boldva alatt bal felől a Sajóba ömlő folyó' [1150 k./13—14. sz.: *Buldua*: An. 18.; 1203: „iuxta *Buldvam*”: GYÖRFFY I, 40; 1249: *Buldua*: CDES. II, 238; 1317: *Boldva*: RDES. II, 104; 1808: „*Boldva* h. *Bodwa* s.”: LIPSKY, Rep. I, 68; 1851: *Bódva* folyam: FÉNYES, MoGSz. I, 143]. A legvalószínűbb feltevés szerint végső soron germán (kvád? gepida?) eredetű. Etimológiailag azonos lehet annak a folyónak a nevével, amelyről *Fulda* várost elneveztek. L. 751: *Uultaha*, 752: *Fuldaha*. Ennek összetevőihez l. ófelnémet *fulta* 'föld, ország' és *aha* 'víz, folyó'. Egy germán **Fuldahwa*-ból a szlávban **Bōldava* fejlődhetett. Ennek átvétele a magyar *Boldva* > *Bódva*. A mai szlovák *Bodva* a magyarból való.

Dudvág 'a Fehér-Kárpátokban eredő, a Vággal párhuzamos, a Fekete-vízzel egyesülve Alsónyárasd és Gúta között a Kis-Dunába ömlő folyó (középkori futásához l. GYÖRFFY III, 386)' [1208—9/1216/1397: „ab aqua *Dwdwag*”: CDES. I, 117; 1217: *Diduag*: i. m. I, 171]. Preszláv, közelebbről germán (kvád) eredetű. Előtagja a germán **dauda*, német *tot*: 'halott, holt, döglött'. Utótagja a *Vág* folyónév. Tkp. értelmé tehát 'Holt-Vág'. A név a Vág jobb parti lefűződő, morotvásodó mellékágával kapcsolatos. A magyarba az ószlovák **Dudvág* közvetítette. A mai szlovák névalak *Dudváh*.

Hernád 'a Király-hegy északi oldalán eredő és Ónodnál bal felől a Sajóba torkolló folyó' [1150 k./13—14. sz.: *Honrat*, *Honrad*: An. 22., 31.; 1232/1384/1393: *Hornad*: CDES. I, 285; 1255: *Hernad*: GYÖRFFY I, 75]. A folyó az ókori forrásokban nem szerepel. Nevét a középkori magyar írásbeliség rögzítette elsőnek. Az alakváltozatokból a következő fejlődés rajzolódik ki: a régi *Honrát* ~ *Honrád* alakból *nr* > *rn* hangátvetéssel *Hornád*, ebből pedig *o: á* > *e: á* elhasonulással *Hernád* lett. Az a feltevés, hogy germán eredetű víznévvel van dolgunk. Egy többfelé is jelentkező német helynév legrégibb alakja feltűnően összecseng a *Hernád* folyónév legrégibb alakjával; a jelenlegi *Hohenrode* Braunschweigben 896-ban *Honrade* alakú volt; a

jelenlegi *Honrath* bei Siegburg 1196-ban *Hanrode*-nak hangzott; stb. E nevek tkp. értelme 'magas irtvány'. A *Hernád* folyónév úgy tartozhat össze e német helynevekkel, hogy egy népvándorlás korabeli germán nép alkothatta meg azokból a germán köznevekből, amelyekből az említett német helynevek alakultak (ófelnémet *hōh* 'magas', ófelnémet *rot* 'irtványföld'). Névadóként elsősorban a gepidákra gondolhatunk. 296-ban a Visztula környékéről érkező gepidák megjelentek a Kárpát-medencében, s letelepedtek a Felső-Tisza vidékén. A Felvidék víznevei között több népvándorlás korabeli germán név is van (*Morva*, *Dudvág*, *Blava*, *Nyitra*, *Bódva* stb.). Különösen figyelmet érdemel az ugyancsak germán eredetű *Vág*, mert a folyó déli forrása, a Fekete-Vág a Király-hegy északi oldalán, a Hernád forrásvidékének közvetlen szomszédságában ered. A *Hernád* folyónév germán etimónja jelentésénél fogva elsődlegesen nem a folyót magát jelölhette, hanem a folyó mentén egy magasan levő irtványföldet. Az efféle funkcióváltás nem példátlan a földrajzi nevek körében. Arra a kérdésre, hogy a germán (gepida?) folyónév közvetlenül vagy pedig közvetítő nyelven át került át a magyarba, egyelőre nem válaszolhatunk. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy a germán eredetű és 'nép' alapjelentésű *tót* népnév az előtt, hogy a honfoglaló magyaroktól a Kárpát-medencében talált, önálló államisággal nem rendelkező, saját népnév (*cseh*, *lengyel*, *orosz*, *horvát*, *bolgár* stb.) híján önmagukat még mindig a régi összefoglaló jellegű *slověne* névvel illető szlávokat (későbbi nevükön szlovákokat, szlovéneket, szlavóniai kaj-horvátokat) kezdte jelölni, a gepidákra vonatkozhatott. A gepidák nyelve más esetekben is lehetett közvetlen átadó. A mai szlovák *Hornád* a maga *rn* hangkapcsolatával kétségtelenül a magyarból van átvéve. A szepességi német *Kundert* 'Hernád' ugyancsak a magyarból való, de hozzáidomult a német *Konrad* személynév alemann *Kundert* változatához. (L. tölem: Nyr. CVIII [1984.], 100—1.)

Nyitra 'a Kis-Fátrában eredő és Komáromnál bal felől a Vág-Dunába ömlő folyó' [1075/+1124/+1217: „*Nitra*, Tarmas et Sitoua”: CDES. I, 55; 1808: „*Nyitra* h. *Nitria* lat. *Neutra* germ. *Nitra* s. *Fluvius*”: LIPSZKY, Rep. I, 469]. A 871 táján szerkesztett, „A bajorok és karantánok megtérése” című iratban arról olvashatunk, hogy Adalram salzburgi érsek (821—836) Pribina pannónszláv fejedelem (830 k.) számára egy templomot szenteltek fel a Dunától északra, a Nyitra nevű helységben fekvő birtokán: „in loco vocato *Nitrava*”. A helység arról a folyóról kapta nevét, amely mellett települt. A folyó legkorábbi ismert névalakja tehát a szláv *Nitrava* volt. Ennek előzménye egy germán (kvád) **Nitrah* lehetett előtagjában az indoeurópai **neid-* ~ **nid-* 'folyik, áramlik' tövel, utótagjában pedig a germán *ahwa* 'víz, folyó' főnévvel. Az ószláv *Nitrava*-ból a magyarban *Nyitra* fejlődött, s ez visszakerült a szlovákba *Nitra*-ként. A német *Neutra* ugyancsak a magyarból való.

Tarca 'a Lőcsei-hegységben eredő és Alsómislyénél bal felől a Hernádba ömlő folyó' [1249/1355: „*fluvii Tarcha*”: HazaiOkm. VIII, 55; 1261: „in fluium *Tarcha*”: ÁÚO. VIII, 12; 1284: *Tarchafew*: Sztp. KritJ. II/2—3, 344; 1777: *Torissa*: VARSIK, SINR. 132; 1808: „*Tarcza* h. *Tořjsfa* b. vel *Toryfka* s. *Fluvium*”: LIPSZKY, Rep. I, 671; 1887/1890: *Tárca* f.: GÖNCZY—KOGUTOWICZ, Kézi atl. *Sáros m.* a.]. Bizonyára preszláv ősiségű indoeurópai folyónév, amely a görög *τογός* 'hangos, gyors, füge' és az óind *tārāh* 'átható, hangos' melléknévvel tartozik össze. Etimológiai kapcsolatot lehet a Felső-Tisza jobb oldali mellékvizének, a *Tarac*-nak a nevével. A magyarba szláv közvetítéssel került; vö. szlovák *Torysa*.

Vág 'jobb forráságával (Fehér-Vág) a Magas Tátrában, bal forráságával (Fekete-Vág) az Alacsony-Tátrában eredő, a Kis-Dunával Gútánál egyesülő és mint

Vág-Duna Komáromnál a Dunába ömlő folyó' [1075/+1124/+1217: *Wag*: CDES. I, 55; 1111: *V Vaga*: i. m. I, 63; 1113: *Vvac*: i. m. I, 66]. Tacitus emlékezett meg arról, hogy Vannius kvád fejedelem országa a Marus (= Morva) és a Cusus folyók között („inter flumina Marum et Cusum”) terült el. A *Casus*-t többnyire a Vággal azonosítják, és illír (venét) alapon 'hullámszó, háborgó víz' jelentést tulajdonítanak neki; vö. lett *kūsát* 'hullámszó, tajtékzik, buzog'. A germán kvádok hasonló szemlélet alapján adtak nevet a folyónak a maguk nyelvén; vö. kvád **wāg*, ófelnémet *wāg* 'hullám, hullámszó víz'. (Hasonló eredetű a Kahl am Mainnál jobbról a Majnába ömlő Kahl folyó jobb oldali mellékvízének *Waag* neve. L. KRAHE, UÁFl. 26.) A szlávok *Vág* alakban kölcsönözték át a germán nevet, s továbbadták a magyaroknak *Vág*-ként. A XII. század végén lezajló *g > h* változás során a *Vág*-ból a szlovákban *Váh* lett.

2. Szláv eredetű víznevek

Bebre 'a Sztrazsói-hegységben Csernólehota (Csarnólak) közelében eredő és Nagytapolcsány fölött jobb felől a Nyitrába ömlő patak' [1296: *Bebre*: VARSIK, SINR. 46; 1409: „parvum *Bebre*, ad magnum fluvium *Bebre*”: ZsigmOkl. II/2, 288]. A szlovák *Bebrava* [1649: VARSIK, SINR. 46] átvétele. Ennek tkp. értelme 'Hód-patak'. A megrövidült *Bebre* helyett újabban a magyarban is a teljes alakú szlovákos *Bebrava* [1886/1890: GÖNCZY—KOGUTOWICZ, Kézi atl. *Trencsén m. a.*] alak használatos.

Beszterce 'a Nagy-Fátrában a Keresztes-havastól (Nagy-Krizsna 1574 m) nyugatra eredő és Besztercebányánál jobb felől a Garamba ömlő patak' [1816: „Garam és *Besztercze* vizek”: HÜBNER, Lex. I, 367, de l. 1256/1391: *Bersterzebanya*: CDES. II, 371 és 1255: „nova villa *Bystrice*: i. m. II, 341 is]. Szláv eredetű; vö. szlovák *Bystrica* (tkp. 'gyors folyású és ezért többnyire tiszta, átlátszó vizű patak, folyó').

Csermely 'a Kassai-hegyekben Kassabélától keletre eredő és Kassánál jobb felől a Hernádba ömlő patak' [1261: *Chermele*: GYÖRFFY I, 105; 1297: *Chermula*: i. m. 106, 1702: „fluvius ex monte *Csermelino* decurrens”: EtSz. I, 989; 1722: „ex monte *Csermel*”: uo.; 1775: „A' *Tl'ermel* pataka”: KAZINTZY FERENTZ, Magyar Ország geographica . . . le rajzolása. Kassa, 36; 1808: „*Csermel* h. *Czermel* s. Rivus”: LIPSZKY, Rep. I, 108]. Az elsődleges három szótagos *Csermele* bizonyára szláv eredetű; vö. szlovén *Črmlja* patak [1587: „pach *Tschermila*”: BEZLAJ I, 116]. Továbbá az ősszláv **črmb* 'vörös festéket szolgáltató pajzstetű; vörös szín' rejlik. A név a köves meder elszíneződésével lehet kapcsolatban. A magyar pataknévbe a víz csörgedezésének képzetét értették bele, és köznevet alakítottak belőle 'ér, patak' jelentéssel. A szlovák *Črmel*, keleti nyelvjárási *Čermel* a két szótagossá rövidült magyar *Csermely* átvétele.

Kompa 'Óbarnál a Garamból kiszakadó és Tergénye alatt jobb felől a Szikincébe ömlő patak' [1075/+1124/+1217: „super aquam *Compa*”: CDES. I, 55; 1158: „super fluvium *Cumpa*”: i. m. I, 82; 1343: *Kompakuz*: ÓMolv. 162]. Szláv eredetű. Végső forrása az ősszláv **kōpa*, amelynek a lengyelben a 'bokrokkal benőtt folyami sziget' jelentésű *kapa* ~ *kepa* a folytatása. A *kepa*-ból földrajzi név is alakult: lengyel *Kepa* 'egy tó' (HydrW. I, 126). Az ukrán *Кемпа* pataknév (SHUkr. 245) a lengyelből való. (Az etimológiai háttérhez l.: NITSCHKE, GTP. 198; JURKOWSKI, UTH. 124; EtSlSjJaz. XII, 56.) A **Kōpa* víznév átvétele a magyarba még a szláv denazalizálódás előtt, tehát a X. sz.-ban megtörtént. A szlovák *Kompa* visszakölcsönzés a magyarból. Szabályos, hangfejlődésszerű szlovák hangalakja **Kupa* volna.

Korpona 'a Jávoros hegységben eredő és Ipolyságtól északnyugatra jobb felől az Ipolyba ömlő patak' [+1135/+1262/1566: „iuxta fluvium *Corpona*”: CDES. I, 71; 1316: *Corpona*: GYÖRFFY III, 210; 1736: „*Carponam*, vulgo Krupe-nicza”: BÉL, NotHung. II, 389; 1742: „Slaui *Krupinicz*a, vocant, *Korpena*-Vize, Hungari”: i. m. IV, 537; 1935: „*Korpona* (*Krupina*) p.”: Balassagyarmat és Ipolyság. 1: 75 000-es térkép]. Szláv eredetű; vö. szlovák *Krupina* 'a Korpona patak és a mellette fekvő Korpona város'. Kétféleképpen értelmezhető: 'rövid, de bővizű patak' (vö. ősszláv **krǫpъ* 'rövid, zömök'), vagy 'kavicsos medrű víz' (vö. ősszláv **krupa* 'dara'). A német *Karphen* 'Korpona' a magyarból való. A szlovákban újabban a folyó jelölésére a kicsinyítő képzős *Krupinica*-t használják.

Litva 'a Jávoros déli oldalán eredő és Palástnál bal felől a Korponába ömlő patak' [+1135/+1262/1566: „fluvium *Lyttua*”: CDES. I, 71; 1270: *Lytua*: GYÖRFFY III, 227; 1279: *Lytova*: uo.; 1282: *Lytawa*: i. m. III, 228; 1349: *Litwapata*-ka, rivulus *Litua*: BAKÁCS 103; 1935/1938: *Litva* p.: Balassagyarmat és Ipolyság. 1: 75 000-es térkép]. Szláv eredetű, mégpedig egy régi **Ljutava* víznév átvétele. Alapszavához l. ősszláv **ljutъ* 'bősz, gonosz, kegyetlen'. A szláv szókezdő *lju*-nak a magyarban gyakran *li*- felel meg: (*Nagy*)*libercse*, *Libet*(bánya), (*Német*-, *Zólyom*)-*lipcse*, *Liptó*, *Lispe*, *Litinye*, *Lító* stb. A szlovák *Litava* névalak visszakölcsonzés a magyarból. Minthogy a *Litva* víznév adatai között **Lju*- kezdetű nem maradt fenn, felvetődött annak lehetősége is, hogy egy **Li*- kezdetű germán **Litah(w)a* (tkp. 'agyagos, iszapos víz') névből kell kiindulni, amely etimológiailag azonos a magyar *Lajta* német előzményével. E feltevés kevésbé valószínű.

Losonc 'a gyetvai irtványvidéken, Divényoroszi (Podkriváň) közelében eredő és Losonc alatt jobb felől az Ipolyba ömlő folyó' [1299: *Lusunch*: ÁÚO. V, 228; 1808: „*Losoncz* h. *Lučenec* s. *Fluvius*”: LIPSZKY, Rep. I, 387, de l. 1247: „terre *Luchunch*, que alio nomine Tamasy vocatur”: CDES. II, 179 is]. Szláv eredetű; vö. szlovák *Lučenec*. Ennek tövében bizonyára a szlovák *lúka* 'rét' < ősszláv **lŭka* 'ua.' (vö. magyar *lanka*) rejlik. Felmerült annak lehetősége is, hogy az ősszláv **lučъ* 'világító szilánk, fáklya; fénysugár; fenyő' keresendő a névben. Ez utóbbiból azonban a szlávságban nem szoktak földrajzi nevek alakulni. — Újabban a Losonc patakot a szlovákban *Krivánsky potok*-nak vagy *Kriváň*-nak hívják forráshelye, a Gyetva környéki *Kriváň* nyomán. A jobb oldali forrása vizont máig megőrizte a kicsinyítő képzős *Lučenčík* (GeogrNázv. II, 85) névalakot.

Lukóca 'Szliácstól északkeletre eredő és Szliács fölött balról a Garamba ömlő patak' [1250: „ad fluvium *Lucocha*”: CDES. II, 243]. Szláv eredetű; vö. szlovák *Lukavica*. Ennek tövéhez l. ősszláv **lŭka* 'kanyar, rét', **lŭkavъ* 'álnok, hamis'. A patak mellett települt *Lukóca* < *Lukavica* [1389: *Lukavicha*: VSOS. II, 54; 1424: *Lwkocza*: uo.] helység a patakról vette nevét.

Miava 'a Fehér-Kárpátokban eredő és Jókútnál bal felől a Morvába ömlő folyó' [+1262/1270: *Mayona* (ṡ: *Mayoua*), *Moyna* (ṡ: *Moyua*): ÁÚO. VIII, 24, 25 és Sztp. KritJ. I, 399; 1742: *Mijawa*: BÉL, NotHung. IV, 298; 1808: „*Miava* vel *Mijava* aut *Mygawa* s. *Fluvius*”: LIPSZKY, Rep. I, 423]. Szláv eredetű; vö. szlovák *Myjava*. Tövében a **myti* 'mos' ige kereshető. Azzal hozzák kapcsolatba, hogy a folyó Nagypetrős környékén mély völgyet mosott ki. A magyaráztatnak az a nehézsége, hogy nem az okleveles *Majova* alakból indul ki, és nem tisztázza a *Majova*: *Myjava* alakok egymáshoz való viszonyát. Az ősszláv **myti* 'mos' helynévben való jelentkezéséhez l. az ukrán *Коломія* (tkp. 'vízzel teli kerékvágás') városnév -*мия* utótágját.

Ocsova 'a Polyána hegységben eredő és Zolna helység alatt bal felől a Zolnával egyesülő patak' [1263/1274: „ad fluuium *Olchua*”: FEJÉR, CD. IV/3, 143; 1330: *Ochoua*: ŠMILAUER, Vod. 129; 1736: „oppidum *Otschova*, *Otfchoviam* latine dicimus [...] Nomen, a riuo creditur accepisse”: BÉL, NotHung. II, 499; 1808: „*Ocsovka* h. *Očowka* s. *Rivus*”: LIPSZKY, Rep. I, 473; 1881/1884: *Hučava* (*Očovski*) p.: Neusohl und Altsohl. 1: 75 000-es térkép; 1889/1890: *Ocsova* p.: GÖNCZY—KOGUTOWICZ, Kézi atl. *Zólyom* vm. a.; ?/1932: *Hučava*, *Hucsavapatak*: ŠMILAUER, Vod. 355]. Szláv eredetű: egy régi **Olšova* ~ **Olšava* (tkp. 'égerfák között eredő vagy folyó patak; égeres' átvétele. A magyarban egyfelől *Olcsva*, másfelől **Olcsova* > *Ócsova* alakult. Figyelmet érdemel, hogy a hasonló eredetű szabolcsi *Olcsvá*-nak *Ócsova* a nyelvjárási alakváltozata. A magyar *Ócsová*-ból a szlovákban *Očová* lett, majd ez visszakerült a magyarba *Ocsova*-ként. Ez lett a neve a folyó mellett települt *Ocsova* ~ *Očová* [1406: *Ocsoua*: VSOS. II, 339] helységnek is. A XIX. század folyamán a szlovák *Očová* folyónévbe a *hučavý* 'zúgó, morajló' (HVOZDŽIK I, 275) melléknevet kezdték beleérteni, de a népetimológiás *Hučava* névalak mellett megmaradt az *Očovský* potok névváltozat is (GeogrNázv. II, 53).

Parna 'a Kis-Kárpátokban eredő és a Tirnával egyesülve Majténynál jobb felől a Dudvágba ömlő folyó' [1244/1369: „iuxta aquam *Parna*”: CDES. II, 110; 1279: „ab aqua *Parna*”: MonStrig. II, 88]. Szláv eredetű. A névben a szláv **para* 'pára, gőz' főnév -*ən* képzős melléknévi származékának -*ava* képzős víznevi derivátuma kereshető. A névadás szemléleti háttere a gőzölgő, párologó vízfolyás volt. Az elsődleges **Parnava*-ból a magyarban *Parna* fejlődött, s ez visszakerült a szlovákba. A mai szlovák *Parná* névalak a *parný* 'pára-, gőz-' nőnemű alakjával azonos.

Rima 'a Vepor hegységben eredő és Sajólénártfalvánál jobb oldalról a Sajóba ömlő folyó' [1246/1383: „iuxta flumen *Rima*”: GYÖRFFY II, 548]. Szláv eredetű; vö. szlovák *Rimava*. Tövében talán az indoeurópai **rūm*- (vö. latin *rumor* 'zúgás, moraj', orosz nyelvjárási *рымонуть* 'üvölt, sír') tő rejlik. A név tehát a köves mederben folyó víz zajával lehet kapcsolatos.

Ronyva 'Nagyszalánca közelében eredő és Sátoraljaújhely alatt jobb felől a Bodrogba ömlő patak' [1310: „ultra fluvium *Ronua*”: RDES. I, 340; 1398/1400: *Ronyva*: ZsigmOkl. I, 603]. Szláv eredetű, mégpedig egy szláv **Rovnja* vagy **Rovnjava* átvétele. Tövében az ősszláv **orvъnъ* 'sima, sík, lapos' melléknév rejlik. (Vö. a szlovákból átvett magyar *róná*-val.) A névadás azzal hozható kapcsolatba, hogy a patak az Alföld északkeleti kiöblösödésének, a Zempléni-síkságnak a peremén folyik. A szlovák *Roňava* a magyarból való.

Rőce 'a Nagy-Fátrában eredő és Rózsahegynél bal belől a Vágba torkolló patak' [1263/18. sz.: *Reucza* (ṡ: *Reucha*): FEJÉR, CD. IV/3, 10; 1287/1549/1565: „per pothok *Rewwche*: ÁÚO. XII, 468, de l. 1233: „terra nostra *Reucha*”: CDES. I, 302 is]. Szláv eredetű; vö. szlovák *Revúca*. Ehhez l. szlovák *revúci* 'ordító, bőgő, bömbölő'. A köves mederben zúgó víz zajával kapcsolatos. A középkori *Rőce* névalakot a magyar névhazságnálból kiszorította a szlovákos *Revúca* [1808: „*Revúcza* h. *Rewuca* s. *Riv. et. Vall.*”: LIPSZKY, Rep. I, 559].

Szalatna 'a Polyána hegységben eredő és Zólyomnál bal felől a Garamba ömlő folyó' [1263/1274: „iuxta fluuium *Zlathna*”: FEJÉR, CD. IV/3, 143; 1736: *Szalatna*: BÉL, NotHung. II, 389; 1808: „*Szlatina* h. *Slatina* s. *Fluvius*”: LIPSZKY, Rep. I, 651]. Szláv eredetű; vö. szlovák *Slatina*. Ennek köznévi előzményéhez l. szlovák *slatina* 'láp; tőzegetalaj' (SISJ. IV, 112), nyelvjárási 'savanyúvíz' (KÁLAL 614). A folyó mellett települt *Nagyszalatna* [1773: *Nagy-Szalatnya*: LexLoc. 307,

de l. 1406: *Zalathna* ... *Maiores*: VSOS. III, 45 és 1388: *Zalatna*: ZsigmOkl. I, 65 is] 'Zvolenská Slatina' és *Kisszalonta* [1424: *Kyzalathna*: VSOS. III, 45, de l. 1406: *Zalathna Minor*: uo. is] 'Slatinka' a folyóról kapta nevét.

Szikince 'a Szitnya alján eredő és Kéméndnél bal felől a Garamba tor-kolló folyó' [1248: penes *Scithnice*: CDES. II, 207; 1494: „fluvius et mons *Zykyncze*”: BAKÁCS 125; 1517: *Sykyncze*: BAKÁCS 223]. A folyó eredeti névalakja a szlovák *Sitnica*, amely a *Sitno* (tkp. 'szittyóval benőtt hely, szittyós') 'Szitnya' hegynévből képződött. A magyarba *Szitnice*-ként került át, majd *t > k* változással (l. *Zsitva > Zsikva* stb.) *Sziknice*, *nic > inc* hangátvetéssel pedig *Szikince* alakult belőle. A mai szlovák *Sikenica* a magyar *Szikincé*-re megy vissza.

Szomolnok 'Rozsnyótól északkeletre, a Pipitke (1225 m) északi oldalán eredő és Szepesremeténél jobb felől a Gölnicbe ömlő patak' [1243/1336/1354: „ubi *Scumulnuk* cedit in *Genucz*”: CDES. II, 87; 1806—8: *Szomolnok*: ŠMILAUER, Vod. 26]. Szláv eredetű; vö. szlovák *Smolník* [1287/1317/1327/1359/1699: „ad capud . . fluvii *Smolnyk*”: Sztp. KritJ. II/2—3. 387]. Tövében a szláv **smola* 'gyanta, szurok' rejlik. Olyan vízfolyásra utal, amely mentén gyantában gazdag fenyőkéregből és -fából, valamint nyírfából lepárlás útján fakátrányt, szurkot, kocsikenőcsöt szoktak nyerni. A folyóról kapta nevét a mellette települt *Szomolnok* helység. A német *Schmölnitz* 'Szomolnok' a szlovákból való.

Tapoly 'Bártfától nyugatra eredő és Parnónál jobb felől az Ondavába ömlő folyó; a Bodrog egyik forrása' [1212: *Tople*: CDES. I, 137; 1247/1500: *Kysthopul*, *Thopul*: i. m. II, 194; 1285: *Thopla*: ÁÜO. X, 436; 1285/1346: *Thoply*: i. m. XII, 441; 1318: *Topul*: RDES. II, 192; 1392/1402: *Tapol*: ZsigmOkl. I, 280; 1720: *Tapli* Német falva: KÁZMÉR, Falu 140; 1799: *Tapoly* Hermány: VÁLYI II, 163]. Szláv eredetű, mégpedig egy déli szláv *Toplb* (ti. potok) [= meleg (ti. patak)] átvétele. Az ősszláv **teplb* 'meleg' a déli szláv nyelvekben *o* tőhangzóval (őgyházi szláv *toplb*) él tovább. A nyugati és keleti szláv nyelvekben megőrződött a többeli *e* (szlovák *teplý*, orosz *měnabii*). A Tapolynak talán fehér horvátok voltak a névadói. Ők a magyar nép vándorlása, honfoglalása és letelepedése idején a Kárpátoktól északra, a későbbi Galícia területén éltek. Egyes csoportok kiszakadhattak közülük, és megtelepedhettek a Kárpátok innenső oldalán. A korán Magyarországra került fehér horvátok nyelvi hagyatékához tartozhat a magyar *Tapoly*. Fehér horvát népcsoportok még a X. század második felében is települhettek be Magyarországra. GYÖRFFY (IstvKir. 515) feltevése szerint az Árpádokkal szövetséges Fehér-Horvátország 960 körüli megdöntése után jöhettek át hozzánk azok a galíciai fehér horvátok, akikből az Abaúj megyei Horvátiban (GYÖRFFY I, 45, 92) várjobbágyok lettek. — A folyónév mai szlovák alakja *Topla*.

Torna 'a Szilicei-fennsík keleti lábánál eredő és Torna helységnél jobb felől a Bódvába ömlő patak' [1373: „In dicto fluuio *Tornauize*”: OklSz. 1097 *víz a.*; 1808: *Tornavicza*: LIPSZKY, Rep. I, 688, de l. 1243/1265: *Tornava* 'a tornai distrik-tus': Sztp. KritJ. I, 222 és 1235—9: *Turna* 'ua.': VARSIK, OsKöKotl. II, 270 is]. Szláv eredetű; vö. szláv régi **Tbrnava* > szlovák régi *Trnava*. Tövében a szláv **trnā* 'tüske, tövis; kökény' rejlik. A névadáskor a patak partjain feltűnően sok lehetett a tüksék cserje, kökénybokor. A patak torkolatánál települt helység róla kapta *Torna* [1263: *Torna*: MonStrig. I, 497] nevét. E helység lett Torna vármegye székhelye. — A mai szlovák *Turňa* ~ *Turna* (GeogrNázv. I, 134) víznév átvétel a magyarból. A magyar *Tornavizé*-ből a szlovákban *Tornavica* alakult.

Turóc 'a Körmöcbányai-hegyek északi oldalán eredő és Ruttkánál bal felől a Vágba ömlő folyó' [1113: „in aqua *Turc*”: CDES. I, 66; 1240/1391: „inter

fluvium Jezniche et *Turoch*”: i. m. II, 57; 1808: „*Túrócz* h. *Turec* s. Fluvius”: LIPSZKY, Rep. I. 698]. Szláv eredetű, mégpedig egy régi **Turъcъ* víznév átvétele. A magyarban *Turc* > *Turóc* fejlődés ment végbe. A szlovák névalak *Turiec*. A folyónév tövében az összsláv **turъ* rejlik, de talán már nem ’östulok’, hanem ’ökör, szarvasmarha’ jelentéssel. — A Turóc folyóról kapta nevét Turóc vármegye.

Zolna ’a Polyána hegységben eredő és Mátyásfalvánál (Môt’ová) a Szatnával egyesülve Zólyomnál bal felől a Garamba ömlő patak’ [+1282/1284: „duo fluuii *Zolna*”: FEJÉR, CD. V/3, 114]. Szláv eredetű; vö. szlovák *Zolná*. Tövében az összsláv **zola* ’hamu, lúg’ rejlik. A név a patak vizének ízével kapcsolatos. A patak mellett települt *Zolna* [1311/1325/1347: *Zolna*: RDES. I, 388] helység a patakról kapta nevét.

Zsikva ’a Zsitva nyugati eredőága’ [1075/+1124/+1217: „rivulum *Sikua*”: CDES. I, 55; 1742: *Zfikava*: BÉL, NotHung. IV, 279]. A *Zsitva* folyónévből alakult a magyarra jellemző *t* > *k* hangfejlődéssel; vö. *Otmár* > *Akmár*, *Csitvánd* > *Csikvánd*, *Csitmő* > *Csökmő*, *Inota* > *Inoka*, *Korotna* > *Koroknya*, *Szatmár* > *Szalmár*, *Szitnice* > *Szikince* stb. A patak mai szlovák neve *Žikavský potok* és *Žikavka*, a patak mentén települt falut pedig *Žikava*-nak hívják. Mindezek *k* hangja magyar sajátosság.

Zsitva ’a Ptacsnik lábánál eredő és egyik ágával (Ó-Zsitva) Dunaradvány közelében a Dunába, a másikkal — a szabályozások folytán — a Nyitrába ömlő folyó’ [1075/+1124/+1217: „aquam *Sitoua*”: CDES. I, 55; 1164—5: „super aquam *Sitouua*”: i. m. I, 84; 1225: „iuxta *Situa*”: i. m. I, 226; 1742: *Zfitwa*: BÉL, NotHung. IV, 288]. Szláv eredetű; vö. szlovák *Žitava* ’Zsitva’. Alapszava a szláv *žito* ’gabona’. Tkp. értelme ’gabonatermő tájon át folyó víz’. Megfelelője másutt is megvan; vö. felsőszorb *Žitava* > német *Zittau*. A magyarban a szláv *Zsitava*-ból *Zsitva* alakult.

3. Magyar eredetű víznevek

Balog ’két forrásának, a Nagy- és Kis-Balognak Balogrussónál (Hrušovo) való egyesüléséből keletkező és Rimaszécsnél bal felől a Rimába ömlő folyó’ [1244/1410: „iuxta fluvium *Balogh*”: HazaiOkm. VIII, 43; 1297/1358/1399/1405/1776: „in fl-m *Kis Bologh*”, „in fl-m *Nagy Bologh*”: GYÖRFFY II, 511]. A magyar *bal* melléknév -*og* képzős származékából, a *balog*-ból keletkezett. Azzal kapcsolatos, hogy a folyó bal felől ömlik a Rimába. Hasonló a szemléleti hátttere annak a folyónak, amelyről Lócse város a nevét vette: szlovák *Levoča* <: *lěvъ* ’bal’. A folyó bal oldalról ömlik bele a Hernádba. L. még *Dézna* ’a Fehér-Körös jobb oldali mellékvizénél települt falu’; a folyónév nyelvi előzménye a szláv *Desna* (ti. *rěka*) [= ’jobb oldali (ti. folyó)’] volt. (A kérdéshez l. KNEZSA: MNy. XXXV, 183.) A Balog folyóról nevezett Balog (Alsóbalog, Felsőbalog, egyesülve Vámosbalog) helység volt a névadója a német Altman vitéztől eredő Balogi családnak. A szlovák *Blh* [1806—8: *Blch*: VARSIK, SINR. 101; 1864: *Blh*: ILA II, 191] folyónév a magyarból való. A *Vel’kij Blh* részfordítás magyar mintára.

Bodrog ’a Tapoly, Ondava, Laborc, Ung és Latorca egyesüléséből keletkező és Tokajnál jobb felől a Tiszába ömlő folyó’ [1067 k./1267: *Budrug*: ÁÚO. I, 26; 1248: *Bodrug*: CDES. II, 211; 1318: „inter Thiciam et *Bodrog*”: RDES. II, 169]. A magyar *bodor* ’göndör, hullámos’ melléknév -*g* képzős (vö. *bal* : > *balog*) származéka. Tkp. értelme ’hullámos, nem sima víztükrű vízfelület’. A névadáshoz l. *Vág* és *Kiszuca* eredetmagyarázatát. Az ómagyarban használatos volt *Bodrog* személynév

is. L.: 1231—40: *Budurug*, *Budrug* (PRT. I, 776, 783); 1281/1347: *Budrug* (HazOkl. 91). A szlovák *Bodrog* folyónév a magyarból való.

Búr-patak 'a Lévától keletre levő dombvidéken eredő és Szeténél jobb felől az Ipolyba ömlő patak' [1275/1835: „ad . . . fl-m *Bur*”, *Burwelge*: GYÖRFFY III, 181; 1276: „iuxta fl-m *Bor*”: i. m. III, 218, de l. 1245: t. *Burfeu*: i. m. III, 180 és + 1135/+ 1262/1566: *Bory*: i. m. III, 181 is]. A Szikince és az Ipoly között elkülönülő *Búr-völgy* fő folyója és névadója a Búr-patak. Róla kapta nevét a forrásvidéki *Tegzesborfő* és *Kálnaborfő*, valamint a forrásvidéktől kissé lejjebb települt *Bori* helység is. E névcsoporthoz csakis együttesen szabad vizsgálni, nem pedig az egyes neveket egymástól elszakítva, külön-külön. (Ezért is tekintendő elhibázottnak a megjelenőben levő Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen című szövejtő szótárunknak az az eljárása [I, 125], hogy az 1245. évi *Burfeu* adatot kiszakítja természetes környezetéből és a *borkút*-tól ösztönözve 'Sauerbrunnen, ásványvízforrás' értelmezéssel látja el. *Burfeu* helyes értelmezése ez: 'a *Bur* nevű patak forrásvidéke, illetőleg az ott települt falu'.) A kérdés mármost az, mi a *Búr* pataknév nyelvi eredete. Minthogy a patak mentén (Boleman 62) számos ásványos vizű forrás fakad (erre utal az 1907-ben megállapított *Hévmagyarád* előtagja is), kézenfekvő a *bor* 'vinum, Wein' főnévvel való összekapcsolás lehetősége. Csakhogy a *bor*-nak egymagában nincs 'savanyúvízforrás' jelentése, s a helynévként is használatos *borvíz*, *borvízkút* (SzT.) az erdélyi nyelvjárások sajátja. Maga a *Borkút* is értelmezhető 'erdeifenyővel körülnőtt kút'-nak (FNESz.⁴ I, 239; az elsődleges névalak *Burliget* volt), s nem feltétlenül 'savanyúvízforrás'-nak (FNESz.⁴ II, 649 *Tiszborkút* a.). Ezért kell a lehető legkomolyabban számításba vennünk azt a lehetőséget, hogy a *Búr* pataknévben az 'erdeifenyő' jelentésű magyar *bór*(*fa*) ~ *búr*(*fa*) rejlik, amely ma is él az Ipoly-menti és a mátyusföldi magyar nyelvjárásokban (MTsz., EtSz., ÚMTsz.). Az erdélyi *Borliget* (ma *Borkút*) azt bizonyítja, hogy a *bór* ~ *búr* fanév egykor önállóan is használatos volt a magyarban. Arra, hogy egy vízfolyást a környezetére jellemző fafajtáról nevezzenek el, l. az Eger városán átfolyó és a városnak nevet adó *Eger* pataknevet. Csakhogy maga a *bór*(*fa*) ~ *búr*(*fa*) a magyarban nem eredeti szó, hanem szlovák jövevény, s ezért felmerülhet a gyanú, hogy a pataknak szlovákok adtak nevet. Ezt a gyanút azonban elháríthatjuk. A szlovák *bór* [ejtsd *bujor*] 'boróka, erdeifenyő' főnév egymagában nem válhat víznévvé, hanem képzővel kell kiegészülnie, hogy víznév alakuljon belőle: *Bórová* vagy *Borová* stb. A szlovák származtatás lehetőségét tehát ki kell zárunk. Teljesen spekulatív alapon akadna még egy magyarázati lehetőség. A Pöstyén közelében levő *Vágbori* (FNESz.⁴ II, 717) község utótagja a magyar *Bor* személynévből alakult birtoklást jelölő -i képzővel. Hátha így keletkezett a Búr-völgyi *Bori* falunév is, és róla vette nevét a patak stb.? A Búr-völgyi névegyüttesnek fentebb bemutatott, logikusan egymásba láncolódó, a természeti, szóföldrajzi, névképzési mozzanatokot gondosan számba vevő vizsgálati sora alapján ezt a feltevést teljességgel valószínűtlennek kell tartanunk. A Búr-patak mentén települt *Bori* ugyanúgy a patakról kapta nevét, mint ahogyan pl. a Szatmár megyei *Egri* a *Nagyegre* vízfolyásról. (L. tőlem: Nyr. CVI [1982.], 483; FNESz.⁴ I, 239 *Bori* a., 410 *Egri* a., 673 *Kálnaborfő* a., II, 628 *Tegzesborfő* a.) — A szlovákban a patak neve *Bórovský* vagy *Borovský potok* (Geogr-Názv. II, 15). Ez a szlovák *Bory* (< magyar *Bori*) helységnév származéka.

Horhod 'a Korponától keletre eredő és Palásttól északkeletre a Litvával egyesülő Varbók patak alsó szakasza' [1281: „*Hurhud* potok cadit in fl-m *Lytoua*”, „contra tertium siccum *hurhud*, quod vulgo Ogren dicitur”: GYÖRFFY III, 228; 1308: *Hurhud*: i. m. 229; 1885/1914: *Chruchod*: Balassa-Gyarmat und Ipoly-Ság. I : 75000-es

térkép; 1935/1938: *Chruchod* p.: Balassagyarmat és Ipolyság. 1 : 75 000-es térkép]. Az 'időszakos vízfolyás, száraz aszó' értelemben vett magyar *horh* főnév -d képzős származéka. Figyelmet érdemel, hogy a Varbók patak torkolat feletti szakaszát a legújabb szlovák turisztatérkép is időszakos vízfolyásnak jelöli (Štiavnické vrchy. 1 : 100 000-es térkép. Bratislava, 1985.) A szlovák *Chruchod* a magyarból való, s hangalakját népetimológiai módosulással nyerte (vö. pl. szlovák *hrochot'*, nyelvjárási *chrochot'* 'fagyos göröngy'). Újabban a *Chruchod* kiszorult a használatból és a Varbókot teljes hosszában, egészen a torkolatáig *Vrbovok*-nak hívják. (L. a fent megnevezett turisztatérképet.)

Kürtös 'a Zólyomtól délkeletre emelkedő Jávoros (1044 m) déli oldalán két ágból eredő és Balassagyarmattal átellenben jobb felől az Ipolyba ömlő folyó' [1245: super *Kurtus*: GYÖRFFY III, 231; 1337: *Meelkyrtus*: BAKÁCS 147; 1742: *Kürtös*: BÉL, NotHung IV, 151]. A magyar *kürt* hangszernév -s képzős származékából alakult. Talán a meder, a part alakulásával vagy a vízfolyást szegélyező növényzettel hozható kapcsolatba, valamiféle hasonlósági indíték alapján. Pl. bizonyos növények (sóska, lapulevelű keserűfű stb.) levelének jellemzője a hüvelyszerűen összenőtt pálhakürtő vagy levélkürt; a nád csöves szárát keskeny levelek ölelik körül; a kürt- vagy trombitagombának trombita alakú a termőteste stb. — A jelentősebb, jobb oldali eredőág (Mély-Kürtös ~ Plachtinský potok) egykori szlovák neve *Rieka* (tkp. 'folyó') [1338: „rivulus *Reka*”: BAKÁCS 148] volt. A ma *Malý Krtíš*-nek hívott bal oldali eredőág régi szlovák neve *Riečka* (tkp. 'folyócska') [1278: *Rechke*: ÓMOLv. 104] volt. A *Kürtös* folyóról kapta nevét a mellette települt *Nagykürtös* és *Kiskürtös*. A szlovák *Krtíš* [vö. 1773: Welky *Krtiss* 'Nagykürtös': LexLoc. 159] folyónév a magyarból való. Hangalakját a szlovák *krt* 'vakondok' befolyásolta. A *Vel'ký Krtíš* és *Malý Krtíš* helységnév részfordítás a magyarból.

Laksár 'a Kis-Kárpátok és a Morva folyó között elterülő Búr-erdőben eredő és a Rudavával egyesülve Kislévárdtól nyugatra a Morvába ömlő patak' [1392: *Allaxar*: VSOS. II, 133; 1609: *Laxar* Wyffalw: KÁZMER, Falu 151; 1773: „*Laxar* Neo-Villa; *Laxar* Ujfalu; *Laxar* Neüdorff; *Laxar* Nowa Wes”: LexLoc. 177; 1851: Ujfalu (*Laksár*): FÉNYES, MoGSz. IV, 234]. A pataknév magyar névadás eredménye. Korábbi **Lapsár*-ból alakult úgy, hogy *ps* > *ss* hasonulással **Lassár*, majd ebből — *ss* > *ks* elhasonulással (vö. népnyelvi *passus* 'passzus' > *paksus*) — *Laksár* alakult. Elnevezőkként elsősorban azokra a székely határőrökre gondolhatunk, akik a X—XIII. sz.-ban a Kis-Kárpátok környékén éltek. A *láp* ~ *lap* 'sekély vízzel és dús növényzettel borított terület' és a *sár* 'folyós mocsár, mocsaras vízfolyás' összetételeként keletkezett *Lapsár* máshol is megtalálható eredeti, hasonulás és elhasonulás nélküli alakjában; jól adatolható a középkori Csallóközből [1262: *Lapsar*: ÁÚO. XI, 520; 1323: „aquam *Lapsaar*”: RDES. II, 476; l. még ORTVAY, Vízr. I, 461 és OklSz. 573 *láp* a.]. Hasonló a szemléleti háttere a csallóközi *Lapos-ér*-nek [1253/18. sz.: „aquae *Lapos Er* dictae”: CDES. II, 293] is. — A szlovák *Lakšár* víznév átvétel a magyarból.

Pisztrángos-patak 'Kassától észak-északnyugatra, Kavocsánál eredő és jobb felől a Hernádba ömlő patak' [1261: *Pistrungus potoc*: GYÖRFFY I, 105]. A *pisztráng* halnév -s képzős származékának és a *patak* főnévnek az összetétele. Olyan vízfolyást jelöl, amelyben pisztráng él. — A patak szlovák nevének azonos a névadási motívuma; vö. szlovák *Pstružník* (GeogrNázv. I, 105) <: *pstružný* 'pisztráng-' <: *pstruh* 'pisztráng'. A régi katonai térképeken olvasható *Stražník* 'Pisztrángos-patak' [1879: Eperies und Göllnitz. 1: 75 000-es térkép] torzult alak a szlovák nyelvjárási *Stružník* (VARSIK, SINR. 127) helyett.

Sajó 'Sajóréde közelében eredő és Tiszaújváros fölött jobb felől a Tiszába torkolló folyó' [1150 k./13—14. sz.: *Soyou*: An. 17.; 1230/1285: *Sayo*: CDES. I, 258]. A magyar helynévanyagban többfelé van *Sajó* víznév, és mindegyikük megjelenik helységnevek elő- vagy utótagjaként is. A gömöri—borsodi folyó mellett települt s róla kapta nevének alaptagját vagy megkülönböztető elemét Sajóréde, Felsősajó, Alsósajó, Sajóháza, Sajótiba, Sajógömör, Sajószárnnya, Sajókirályi, Sajólenke, Sajókeszi, Sajórecske, Sajószentkirály, Sajólénártfalva, Sajópüspöki, Sajónémeti, Sajóvelezd, Sajókaza, Sajóivánka, Sajószentpéter, Sajólászlófalva, Sajókápolna, Sajóecseg, Sajósenye, Sajóbábon, Sajóvámos, Sajókeresztúr, Sajópálfala, Sajópetri, Sajóhidvég, Sajószöged, Sajóörös. A gömöri—borsodi folyónévnek névrokona van a Szamos, valamint az Iza vízrendszereiben. L.: a) *Sajó* 'a Kelemen-havasok délnyugati lejtővidékén eredő és Bethlennél bal felől a Nagy-Szamosba ömlő folyó' [1228/1378: *Soyou*: GYÖRFFY II, 43]; a folyó mentén települt Sajófelsősebes, Sajósebes, Kissajó, Nagysajó, Sajósolymos, Sajószentiván, Sajónagyfalu, Sajómagyarós, Sajósárvár, Sajószentandrás, Sajóudvarhely helység; b) *Sajó* 'Rozáliával átellenben bal felől az Izába ömlő patak' [1409/1654: „in dicto fluvio *Sajov*”: MárDipl. 229, de I. 1373: *Sayo* 'a Sajó és az Iza összefolyásánál települt falu': BÉLAY, Már. 188]; a patak mentén települt Sajómező és Sajó falu. (A három Sajó folyó mellett települt és nevükben a folyónevet viselő helységnevek nagy száma óvatosságra kell intsen mindenkit, hogy körültekintő legyen egy eléje kerülő *Sajó*-s helységnév lokalizálásakor, és ne gondolja azt, hogy csak Gömörben és Borsodban kell kereskednie.) Mindhárom *Sajó* a magyar *só* 'sal, Salz' és a *jó* 'flumen, Fluß' (vö. *Berettyó*, *Disznajó*, *Disznójó*, *Hájó*, *Hejő*, *Jód*, *Jószás*, *Meregyjó*, *Rikájó*, *Székelyjó*: FNEsz.⁴) összetételéből az ómagyarban keletkezett. A *Sajó* víznév szemléleti háttérét és szerkezeti felépítését tekintve a többfelé és régóta előforduló *Sós-patak* (ORTVAY, Vízr. II, 225; OklSz. 857 *sós* a.; ŠMILAUER, Vod. 466) víznévvel mutat egyezést. Olyan vízfolyást jelöl, amelynek a névadáskor szokatlanul sós, savanykás ízű volt a vize. L. a FNEsz.⁴-ben *Csáva*, *Kászon*, *Kovácszna*, *Nagyszalánc*, *Salzach*, *Selmebánya*, *Sóspatak* stb. szócikkét. A gömöri—borsodi Sajó folyó az 1241. évi muhi csata után vált mesze földön ismertté. A csatát említő orosz évkönyvek *Солона* (GYÖRFFY I, 735) alakban jegyezték fel. A csatát leíró Jüan-si című kínai évkönyvben a folyó *K'uo-ning* (uo.) néven szerepel. A folyó szlovák *Slaná* (tkp. 'sós') neve csupán 1806 óta mutatható ki [1806: *Slavis Szlana*: ŠMILAUER, Vod. 377], bár a folyó felső folyása mentén települt Felsősajó szlovák neve már 1571-ben *Slana* (*Superior*) (VARSIK, SINR. 89), Alsósajóé pedig 1599-ben *Zlanma* (uo.), s ezekre a falvakra a folyó neve vonódott át. A magyar *Sajó* és a szlovák *Slaná* egymásnak jelentésbeli megfelelői. Egymáshoz való viszonyuk összevethető a magyar *Hejő* (tkp. 'hév jó', azaz 'be nem fagyó vizű folyó') és az ugyanazon vízfolyás felső szakaszára korlátozódó, szláv eredetű *Tapolca* (tkp. 'meleg vizű patak, folyó') nevek egymáshoz való viszonyával.

Szekcső 'a Csergő hegységben eredő és Eperjesnél bal felől a Tarcába ömlő patak' [1247/1500/1547: „in litore fluvii *Zukchu*”: CDES. II, 194; 1261: „ad fluuium *Scukcha*”: ÁÚO. VIII, 12; 1272/1331: *Zekchew*: HazaiOkm. V, 47; 1411: *Zekchow*: ZsigmOkl. III, 240; 1808: „*Sekcső* vel *Szekcső* h. *Sekčowpotok* s. *Fluvius*”: LIPSZKY, Rep. I, 588]. Ha az 1261. évi adat a végződését latinosításnak fogjuk fel, akkor a víznevet abból az ómagyar **szekcső* 'sebesen, fodrozva haladó víz, sellő, zuhatag; gázló' földrajzi köznévből származtathatjuk, amely a *szóik* 'ugrik' gyakorisító képzős *szókös* származékának a folyamatos melléknévi igenevétől különült el az -s képző affrikálódásával. (Vö. *Dunaszekcső*, *Kaposszekcső*, *szöcske*. A kérdéshez l. tőlem: NytudÉrt. 92. sz. 173—6.) A szlovák *Sekčov* 'Szekcső' a magyarból való.

Tormás 'Ohaj alatt a Zsitvából kiszakadó és Érsekújvár fölött a Nyitrába ömlő patak' [1075/+ 1124/+ 1217: „Nitra, *Tarmas* et Sitoua”: CDES. I, 55; 1150 k./13—14. sz.: „ad rivulum *Turmas*”: An. 35.; 1264: *Turmaskuz*: MonStrig. I, 514; 1888/1890: *Tormás p.*: Gönczy—Kogutowicz, Kézi atl. *Komárom m. a.*]. A pataknév a magyar *torma* növénynévnek az -s képzős származéka. A névadáskor feltűnően sok vad *torma* tenyészhetett a patak mentén. A szlovákban legújabbán a magyar *Tormás* tükörfordítása, a *Chrenovka* (GeogrNázv. III, 42) került használatba, bizonyára hatósági úton.

Ung 'az Uzsoki-hágó alatt eredő és Deregyőnél a Laborccal egyesülő folyó; a Bodrog egyik forrása' [1150 k./13—14. sz.: *Hunguar*, ab *Hungu*: An. 2, 13.; + 1214/1334/1342: *Hung*: CDES. I, 145; 1271: *Vng*: HazaiOkm. VI, 181]. Hasonló tulajdonnevek az *Ung* folyón és *Ungvár* városon kívül is vannak a magyarban. L.: a) Hamis oklevélben említett *Ung* nemzetségnév: 1361-ben Weykei Dénes fia Bálint előadja, hogy Hungh nemzetségbeli Magyar fia Henrik [Henricum filium Magar Comitis de genere *Hungh*] I. László király idejében [1077—1095] külföldre utazván, atyja Dénesnek ősapját magával vitte (ÁÚO. I, 42; l. még WERTNER, MNemz. II, 378; KARÁCSONYI, HamisOkl. 41 szerint az oklevelet Kemény József koholta annak bizonyítására, hogy az első portugál király magyar volt). — b) *Ung* 'idővel Jakabfával összeolvadt helység Zalában Kerecsenytól északra' [1261: *Vng*: CSÁNKI III, 120; 1513: *Ongh*, *Jacabfalva*: uo.]. Ma *Ungjakabfa* Kerecsenyhez (MoFNT. Zala m. 19, 25), az *Ungi-hegy* (i. m. 19, 23) pedig Dióskálhoz tartozik. A ZMFN. c. gyűjteményben Dióskálhoz tartozó határreszként szerepel *Ungi-hégy ajsa*, *Fölső-Ung*, *Ungi-hegy*, *Ungi-kut*, *Ungi-major*, *Ungi-mezző*, az *Ung-hégyi-erdő* viszont Felsőrajkhoz tartozik. — c) *Ungi* 'föld Pozsony megyében a Dudvág és a Vág között' [1251/1286: „ad terram *Vngy*”: CDES. II, 257]. — d) *Onga* 'helység Miskolctól keletre' [1222/1550: *Vnga*: VárReg. 245.; 1399: *Onga*: ZsigmOkl. I, 630]. — e) *Unga* személynév [1247: „magister Petrus filius *Vnga*”: ÁÚO. II, 193]. — f) *Ungtelek* 'a szabolcsi Dombbrádba olvadt település; ma *Óntelek*' [1404: *Vnghthelek*, *Vnghtheleke*: ZsigmOkl. II/1, 345; 1446: *Hunghthelek*: Csánki I, 522; 1495: *Onthelek*: uo.]. — g) *Ungfalva* 'Lendva várához tartozó, idővel elenyészett helység Zala megyében' [1411: *Wngfolwa*: CSÁNKI III, 120]. — Nem tartozik ide a magyar *Ug* személynévből inetimologikus *n* alkalmi betoldásával létrejött *Ung* névváltozat [1331: „Laurencio filio *Hung*”: AnjouOkm. II, 548; ugyanez a személy máskor *Ug* néven szerepel: 1353: „Laurencius filius *Ugh*”: HazaiOkm. IV, 179]. — A Krassó-Szörény megyei Branyest (Avasfalva) környéki *Ungh* [1612: *Ung*: SUCIU II, 424; l. még MELICH, HonfMg. 126] rövidült alak korábbi *Wngli* [1514—6: SUCIU: II, 424], *Vngiul* [1597: uo.] alakokból, s a fenti *Ung*-összeállítással kapcsolatba nem hozható. Etimológiájához l. román *unghi* [posztpozitív artikulussal *unghiul*] 'szög, zug' < latin *angulus* 'ua.'. — Az adatok azt mutatják, hogy az *Ung* a magyarban eredetileg személynév volt. Egy *Ung* személynév legvalószínűbben a török nyelvekből magyarázható. Köznévi előzményéhez l. Kaşy. *on* 'jobb felőli, jobb; könnyű', ótörök *ona* 'könnyű, mozgékony' (DTS. 367). Már Szent István korából ismerünk olyan magyar víznevet, amely személynévből alakult. Ilyen az *Apor-ügy* [1009/+ 1257/1295: *Apuriq*: DHA. I, 52], amelynek előtagjában egy Taksony fejedelem korában tevékeny, de esetleg Szent István koráig is élő *Apor* (GYÖRFFY, IstvKir. 50, 253) főember neve maradt fenn, az utótág pedig a magyar *ügy* 'vízfolyás, patak'. A pataknevet megőrző oklevélből, a veszprémi püspökség ún. alapítóleveléből az tudható meg *Apor-ügyről*, hogy egy Visegrád megyei, Duna menti falutól jobbra futott a Dunába. Feltevésem szerint *Apor-ügy* azzal a patakkal azonosítható, amely a Visegrádi-

hegységben, a Dobogó-kő alatt ered és Szentendre déli részén jobb felől a Szentendrei-Dunába ömlik. 1762-ben e vízfolyást *Sikárosi-patak*-nak (MRT. 103) hívták, majd a magyarban is felülkerekedett az 1690-ben betelepedett szerbektől adott *Bučina* [1887: *Bucina p.*: Umgebungskarte von Budapest], amelynek tkp. jelentése 'zúgó patak szűk hegyszorosban' (SKNJ. II, 330). A névadás indítéka a Dömörkapu vízeséses patakszakasza volt, ahol a keskeny völgyben a bővízű patak nagy zajjal és tajtékozva zuhant alá egy sziklafalról (THIRING, BpKörny. 180). Egy 1920-ban megjelent, „A Pilis és Dobogókő környéke” című 1 : 25 000-es turisztárképen a Bucsina patak neve *Bükkös-patak*-ra változott annak folytán, hogy — tévesen — a szlovák *bučina* 'bükkös, bükkerdő' főnévvel azonosították. — Meg vagyok róla győződve, hogy az *Ung* folyónév — az *Apor-ügy*-höz hasonlóan — egy Árpád-kori magyar főember szálláshelyének emlékét őrzi. Arra a jelenségre, hogy nemcsak patak, hanem nagyobb folyó (pl. az *Ung*) nevében is rejtőzhet személynév, l. később az *Ondava* magyarázatát. — A szlovák *Uh*, kárpátukrán régi *Yz*, mai *Yx* folyónév a magyar *Ung*-hoz képest másodlagos alak, amelyben szláv denazalizálódás ment végbe.

4. Német eredetű vagy — a magyarban — német közvetítésű víznevek

Gölnic 'a Alacsony-Tátra keleti részén eredő és Margitfalvánál jobb felől a Hernádba ömlő patak' [1243/1336/1354: „ad caput fluvii *Gulnucz*”: CDES. II, 87; 1282/1288/1383: „ad fluivium *Gewlnich*”: Sztp. KritJ. II/2—3, 304; 1573: „*Hnilecz*, alpes”: ILA IV, 174; 1601: *Illinecz*: uo.; 1808: „*Göllnicz* h. *Gölnitz* g. *Gelnice* vel *Hnilec* s. *Fluvius*”: LIPSZKY, Rep. I, 213]. Végső nyelvi forrása egy szláv **Gnilycb* [tkp. '(lomha folyású s ezért) poshadt vizű patak']. A névadás motivációját illetően Gölnic ellentétének tekinthető a patak torkolatával szemben a Hernádba bal felől beömlő *Bisztra* < szláv (szlovák) *Bystrá* (tkp. 'gyors, sebes [ti. víz]'); vö.: 1879: *Bistra* (Eperies und Gölnitz. 1 : 75 000-es térkép); 1911: *Bisztra* (Eperjes und Gölniczbánya. 1 : 75 000-es térkép). A szláv **Gnilycb* víznévből a Szepességbe betelepülő szászok *Göllnitz*-et formáltak. A szász hangalak kialakulásába belejátszott a szászországi Altenburgtól délnyugatra levő *Göllnitz*-re [1140: *Golniz*; < ószorob **Gol'nica* tkp. 'fenyérrónán, erdőben levő helység'; l. EICHLER, SoZSN. I, 152] való visszaemlékezés. A szlovák *Hnilec* 'Gölnic patak' *g* > *h* fejlődés eredménye. A *Gelnica* 'Gölniczbánya' a német *Göllnitz* átvétele.

Korompa 'a Gölnici-hegyekben eredő és Korompa helysénél jobb felől a Hernádba ömlő patak' [+ 1246/+ 1273/14. sz.: „ad fluvium memorate possessionis *Krumpach*”: CDES. II, 153; a keltezéshez l. Sztp. KritJ. II/2—3, 34]. Egy 'görbe, kanyargós patak' értelmű német *Krumpach* ~ *Krummbach* átvétele. A név a patak torkolatánál épült település magyar *Korompa* ~ szlovák *Krumpachy* jelölőjeként őrződött meg. A patak mai neve *Slovinský potok* vagy *Slovinka*.

Selmec 'a Selmeci-hegyekben, Selmecbányától délre eredő és Gyertől nyugatra jobb felől az Ipolyba ömlő patak' [1255/1271: *Schebnyzbana*: GYÖRFFY III, 244, 1470: *Selmecz*bánya: BAKÁCS 74, 1474: „fluvius *Selmecz*”: i. m. 160, de l. 1245: „ripa fluminis *Seunce*”: GYÖRFFY III, 193 is]. Szláv eredetű; vö. szlovák *Štiavnica* (tkp. 'savanyú vizű patak'). Töve etimológiailag összetartozik a magyar *csáva* és *csevice* szláv előzményével. A pataknév régi magyar *Sőnce* alakja közvetlenül a szlávból való. Az újabb *Selmec* névalakot a német *Schebnitz* > *Schemnitz* közvetítette. A magyarban *mn* > *ml* elhasonulás és *ml* > *lm* hangátvetés ment végbe.

5. Ismeretlen vagy bizonytalan eredetű víznevek

Ipoly 'a történelmi Nógrád vármegye legészakibb részén, a Csertjáz (Čiert'az, 1102 m) hegy alján eredő és Szobnál bal felől a Dunába ömlő folyó' [1135/1262/1566: „iuxta *Ipul*”: CDES. I, 72; 1246/1383: „in flumen *Ipol*”: i. m. II, 150; 1742: „*Ipoly* eft, Latinis *Ipola*, Slauis *Ipel*, Germanis *Eipl*”: BÉL, NotHung. IV, 11]. Tisztázatlan eredetű. Minthogy a folyó mentén a Kr. u.-i századokban a Pannóniából ide áttelepedett Osi nevű illír nép lakott, talán a folyónév is tőlük származik, de a részletek bizonytalanok. Nem meggyőző az a feltevés sem, hogy a cseh *Úpa* folyónévvel tartozik össze, és töve baltoszláv ősiségű; vö. litván *upė* 'folyó', *upėlis* 'patak, csermely'. — A folyót szlovákul *Ipel*'-nek, németül *Eipel*-nek hívják.

Laborc 'a Duklai-hágótól délkeletre eredő és Deregyőnél az Unggal egyesülő folyó; a Bodrog egyik forrása' [1150 k./13—14. sz.: *Laborcy*: An. 13.; 1200: *Laborcz*: FEJÉR, CD. VII/1, 185; 1249/1416: *Laborch*: Sztp. KritJ. I/1, 273; 1808: „*Laborcz* vel *Laborcza* h. Fluvius”: LIPSZKY, Rep. I, 365]. MELICH (HonfMg. 19) a *Laborc* folyónevet egy bolgár-török **Alp-Bars* (tkp. 'hős tigris') személynévből eredeztette, amelyből a bolgár-szlávban **Loborsz* vagy **Laborsz* lett, ebből pedig az ómagyarban **Loborszu* ~ *Laborszu*, majd *Laborc* alakult. A szlovák *Laborec* e magyarázat szerint a magyarból való. Legutóbb GYÖRFFY (MTud. 1993/2. sz. 144—5) a cordobai arab Ibn Hajján (+ 1076) andalúz történetének abban a részében, amely a magyarok 942. évi spanyolországi hadjáratát írja le és közli a hét magyar vezér (amir) nevét, az ötödik vezér nevét *L.b.r.*-nek olvasta, amelynek az Orosz Évkönyvekben a hasonló *Lafor* ~ *Lafer* kun név felel meg, ez pedig — tudva azt, hogy a régi törökben *l* szókezdet nem volt — aligha más, mint a török *alp er* 'hős férfi', amely az ómagyar *Alpár* személynévnek (és a belőle alakult *Alpár* helyneveknek) az előzménye. A szláv **Labor* személynév ~ -*btji* képzővel ellátva jelölhette a **Labor* 'Alpár' birtokán lakó személyeket: **Laborci* (tkp. 'Laborék, Alpárék'). E felfogás szerint a folyóra egy török eredetű, de szláv likvidametatózisen átment személynévből képzett szláv földrajzi név vonódott át. — Felvethető annak kérdése, van-e kapcsolat a *Laborc* folyónévben kereshető szláv **Labor* személynévnek a Varasdól délnyugatra, az Ivanščica hegység déli lejtővidékén épült *Lobor* [1244: *Lobur*: Sztp. KritJ. I, 233; 1259: *Lobor*: ComVar. 98] vár nevével. (Vö. SKOK, EtRj. II, 271.) — A magyar *Laborcz* családnév (1877: Nyr. VI, 239) a folyó melletti Mezőlaborc község nevéből alakulhatott. L. a *Laborci* (KÁZMER, RCsnSz. 658) családnevet is.

Latorca 'a Keleti-Beszékidek déli oldalán, a Vereckei-hágó közelében eredő, a Laboreccal egyesült Ungot, majd az Ondavát jobbról felvevő és Bodrog néven Tokajnál jobbról a Tiszába ömlő folyó' [+ 1214/1334/1342: „ubi fluvius Hung cadit in *Latericiam*”: CDES. I, 145; 1263: „fluvio *Latorcha*”: HazaiOkm. VIII, 91]. DRĂGANU (Rom. 557) figyelt fel arra, hogy e folyónév feltűnően összecseng az Olt vízrendszerébe tartozó román *Latorița* víznévvel, amely a Szebeni-havasokban eredő és Vărticánál jobb felől az Oltba ömlő *Lotru* folyónak az egyik forrása. (Térképi ábrázolásához l. Râmnicu-Vâlcea. 1 : 200 000-es térkép. 1916.) A *Lotru* — a legvalószínűbb feltevés szerint — a 'gyors, sebes' jelentésű *lotru* melléknévből alakult (JORDAN, TopRom. 123, 454, 518); a *Lotrița* alakváltozatban is jelentkező *Latorița* a *Lotru* kicsinyítő képzős származéka (alakulásmódjához l. *Ampoița*, *Bahnița*, *Bisculița*, *Bocșița*, *Cacovița*, *Colibița*, *Colinița*, *Corbița*, *Craiovița*, *Dunărița*, *Moldovița* stb.). A *Lotru* víznév régi, középkori meglétét bizonyítja az a magyar királyi oklevél, amelyet (IV.) Béla királyfi adott ki arról, hogy Corlard ispánnak,

Christian fiának hű szolgálataiért az Olth mellékfolyója, a *Lothur* vize mellett fekvő Loysta földet adja [1233/1265/1311: Sztp. KritJ. I, 184]. A *Lotru* származéka, a *Latorița* ~ *Lotrița* is használatban lehetett már ugyanakkor. Arra a kérdésre, van-e egyáltalán genetikai kapcsolat a déli-kárpátoki *Latorița* ~ *Lotrița* és az északkeleti-kárpátoki *Latorca* között, továbbá arra, hogyan kerülhetett át — ha egyáltalán átkerült — a *Latorița* északra, egyelőre nem lehet választ adni. A *Latorca* szlovák egyenértékese *Latorica*, a kárpátukrán egyenértékese pedig *Латорица*.

Vlára 'a Fehér-Kárpátokon kívül eredő és Máriatölgyesnél jobb felől a Vágba ömlő folyó' [1220 u./1274/17. sz.: „versus Moraviam usquo ad rivum *Valara*”: Sztp. KritJ. II/2—3, 103; 1799: *Vlarát* gr.: VÁLYI III, 577]. Preszláv ősiségű folyónévnek látszik, de a részletek nincsenek tisztázva. Esetleges germán (kvád) eredete bizonyításra szorul. A magyarba szláv közvetítéssel került. A legrégebbi alakváltozat a magyar bontóhanggal három szótagúvá tett *Valara*. A szlovák névalak *Vlára*, a cseh névalak *Vlár*.

III. Az újabb korból adatolt víznevek

Gidra 'a Kis-Kárpátokban eredő és Kismácsédnál jobb felől a Dudvágba ömlő patak' [1735: *Gidra*: BEL, NotHung. I, 17; 1808: *Gidra*: LIPSZKY, Rep. I, 200]. A középkorban a pataknak *Pilava* [1287: *Pylwa*: ÁÚO. XII, 452; 1313: „per fluvium *Peleua*”: RDES. I, 476] volt a neve. Ez preszláv ősiségű; tövében az indoeurópai **pel-/pol-* 'folyik, önt' kereshető. Vö. lengyel *Pielica* (RIEGER, NWDS. 122), *Pilica* (HydrW. I, 140; balti megfelelőkhöz l. UDOLPH, StSIGn. 633). Talán illír (venét?) névadókra gyanakodhatunk. A Pilava pataknevet a használatból a *Gidra* szorította ki. Ez a 'földüreg, talajmélyedés, völgy(fenék) stb.' jelentésű magyar *gödör*-re megy vissza, de hangalakját szlávok alakították ki. A *Gidra* pataknév felhasználásával adták 1910-ben a patak forrásvidékén fekvő *Pilá*-nak a magyaros *Gidrafűrész* nevet, a patak felső folyásánál fekvő *Pudmeric*-nek pedig a *Gidrafa* (tkp. 'Gidrafalva') nevet. — Figyelmet érdemel, hogy a Bars megyei Nagymányától északkeletre fekvő puszta *Gödör* [1808: *Gödör*: LIPSZKY, Rep. I, 212; 1913: „Psz. Alsó *Gödör*; Psz. Felső *Gödör*”: Sellye und Nagy-Surány. I : 75 000-es térkép] neve a szlovákban *Gedra*-ként [1808: *Gedra*: LIPSZKY, Rep. I, 212; 1981: *Gedra* (*Dol. Gedra*): GeogrNázv. IV, 41] honosodott meg. A magyar *gödör* kereshető a Nagy-Fáttra egyik, Blatnica környéki csúcsának egykori szlovák nevében is [1610: „alpis *Gader*”, 1639: „ex montibus *Gegier* vocatis”, 1681: *Gadar*: ZJČ. 87]. Völgy- és pataknévben él tovább: 1880/1891: *Gadjerska dla*. (Mosócz und Altgebirg [Ohegy]. I : 75 000-es térkép); 1977: *Gaderská dolina* (*Gäderská dolina*), *Gaderský potok* (*Gäderský potok*) (GeogrNázv. II, 39). A magyar földrajzi irodalomban a *Gagyéri-völgy* [1937: „A *Gagyéri-völgy* kijáratát Blatnica várának romjai őrzik”: SCHERMANN, Kárp. 72] ~ *Gáder-völgy* [1976: „A *Gáder-völgy* a Nagy-Fáttra legnevezetesebb és legszebbnek mondott sziklás völgye”: SZOMBATHY VIKTOR, Csehszlovákia. Második, javított kiadás. Bp., 1976. 327] megnevezéssel találkozunk. — Kiegészítésül meg kell jegyezni, hogy a magyar *gödör* nemcsak helynévi használatban, hanem köznévként is átkerült a szlovákba *geder* [1678: HSSJ. I, 378] alakban. A magyarból való a szerbhorvát *gudura* 'szakadék, mélység, völgyzug' is.

Ondava 'a Keleti-Beszékidek déli oldalán, a Duklai-hágótól nyugatra eredő és Párnónál a Tapolyt jobb felől felvéve jobbról a Latorcába ömlő folyó; a Bodrog egyik forrása' [1753/1777: *Ondava*: VARSIK, SINR. 142; de l. 1618: *Ondawka* 'Ondavafő': UrbSlov. II, 79 is]. A középkorban az Ondavának is *Bodrog* volt a

magyar neve; l. 1269: „in ... fluio ... nomine Grabouch uocato descendit ad aquam *Bodrug*” (ÁŰO. VIII, 243); 1413: *Bodrogfew* 'Ondavafő' (VARSIK, SINR. 142); l. még ŠMILAUER, Vod. 233, 420. Ám idővel a Bodrog felső, hegyvidéki szakaszát az addigi *Bodrog* helyett az *Ondava* kezdte jelölni. Ennek tövében az ómagyar *Ond* személynév rejlik, amelyet a helyi szláv lakosság *-ova* ~ *-ava* képzővel toldott meg. Anonymus Ondot a honfoglaló hét magyar vezér között szerepelteti (An. 6.). Szállásterületéhez tartozhatott a Szerencstől északra fekvő Ond is. A szláv képzésmódú *Ondava* folyónévvel azonos eredetűnek tekinthető a Laborc bal oldali mellékvízének *Udva* < *Udava* [1451: *Wdwa* 'helység az Udva és a Laborc összefolyásánál': CSÁNKI I, 364] neve, de míg az *Udva* < *Udava* esetében szláv denazalizálódás ment végbe, addig *Ondavá*-ban megőrződött az eredeti nazálisos névkezdet. Ebben talán lengyel hatást is láthatunk. Más példák is tanúskodnak lengyeles hangszajátosságokról. Az Ondava forrásvidékének közelében, Zborótól keletre fekvő *Dubova* régi *Dobawycha* (1355.), *Duboa* (1415.), *Duboua* (1416.) adatai között lengyeles *Domboucha* (1357: VARSÍK, OsKoškOtl. III, 343, SINR. 143) alak is található. Az Ondava forrásától délnyugatra, Zborótól észak-északnyugatra fekvő *Regető* legkorábbi ismert alakja a lengyel nyelvi jelzővel ellátott *Uengersky Regetow* (1618: VARSÍK, SINR. 143). A jelzőt az magyarázza, hogy az itt húzódó országhatár túlsó, lengyel oldalán is van hasonló nevű falu, mégpedig kettő is: *Regetów Wyżny* és *Regetów Niżny* (Bartfeld und Muszyna. 1 : 75 000-es térkép. 1879/1896.). — Az *Ond*-hoz hasonlóan az ómagyar *Bors* személynévből is alakultak szláv képzővel földrajzi nevek, mégpedig az ország északkeleti részén is. Ilyen például a Szolyvától északkeletre, a Sztoj (1677 m) alatt eredő és Várinál jobb felől a Tiszába ömlő *Borsova* ~ *Borzsova* ~ *Borzsa* folyó [1295: *Borsua*: ÁŰO. V, 136; 1336: *Borsawyze*: SZABÓ, Ugocsa m. 426; 1357: *Borsova*: i. m. 427; 1865: *Borzsa* vize: i. m. 466, de l. 1220/1550: *Borfua* 'a mai Nagyborzsova a folyó alsó folyása mentén': VárReg. 59. és 1150 k./13—14. sz.: *Borsoa* 'ua.': An. 14. is] neve. Újabban a *Borsova* ~ *Borzsa* forráshegyéről *Borzsa-havas*-nak [1940: Kárpátalja. 1 : 200 000-es térkép, de l. 1886: *Borsova hegyiségnek* gr.: HUNFALVY J., EgyFöldr. II, 578 is] nevezik a Bereg megye legmagasabb hegytetőit magukban foglaló Szolyvai-havasokat. Ukrán nevük a magyar mintát tükröző *Боржаса*. — A *Borsova* név tövében az Anonymus szerint a Kijev táján a magyarokhoz csatlakozott kunok, valójában kazár-kabarok egyik vezérének *Borsu* (An. 10.) neve kereshető. A Zempléntől délnyugatra, a Bodrog jobb partján levő *Borsi* ugyanezt a személynévet őrző birtoklást jelölő magyar *-i* képzővel megtoldva. A *Borsi*: *Borsova* magyar—szláv névpárnak azonos a névadója. (A kérdéshez l. különösen GYÖRFFY: Száz. CXXIV [1990.], 211.) — A mai ukránban a *Borsova* folyó és Nagyborzsova helység neve *Боржаса*.

*

Ismeretes, hogy a földrajzi nevek legrégibb és legszívósabb csoportját a nagy folyók nevei alkotják. Ezek valósággal nemzetközi tulajdonban vannak, és egykor kialakult nevüket ritkán cserélik fel mással. A hódítók és az új telepések rendszerint átveszik a vidék régi lakosaitól használt vízneveket. A nyelvek érintkezése folyamán a víznevek átkölcsönzése nem halad feltétlenül párhuzamosan a köznevek átvételével. Kölcsönvétel szempontjából a földrajzi nevek nem az ún. műveltség-szavakkal, vagyis azokkal, amelyek az emberi társadalom által létrehozott anyagi és szellemi értékekkel kapcsolatosak (ember által előállított eszközök, technikai újítások, termesztett növények, háziállatok, állami, gazdasági stb. intézmények,

oktatásügyi, tudományos stb. fogalmak, művelődési vívmányok, távoli országokból származó termékek, árucikkek stb.), hanem a műveltségi szempontból közömbös, semleges appellatívumokkal tartanak rokonságot, vagyis olyanokkal, amelyek térszíni formákra, vadon tenyésző növényekre, vadon élő állatokra stb. vonatkoznak. Átvételük nem az átadó nyelvközösségnek az átvevőnél magasabb műveltségi fokát tükrözik, mint a műveltségszavak átvétele, hanem csupán azt, hogy az átvevő nyelvközösség új természeti környezetbe került.

A Felvidék területén a nagyobb folyók nevei között vannak ókorból hagyományozódott, mindenképpen preszláv nevek, és vannak szláv és magyar nevek egyaránt. A közepes nagyságú folyóvizek nevei között számos szláv és magyar van. Ugyanez vonatkozik a kis patakokra is attól függően, hogy a névadáskor milyen nemzetiségű lakosság volt túlsúlyban. Természetesen még mindig vannak ismeretlen vagy bizonytalan eredetű víznevek. Ezek vizsgálata a jövő kutatóira vár.

KISS LAJOS

A szövegösszefüggőségre utaló nyelvi elemek vizsgálatához

(Szövegnyelvészet szemiotikai textológiai keretben)

1. Bevezető megjegyzések. Ebben a tanulmányban a szövegösszefüggőség néhány alapkérdésével kívánok foglalkozni, elsősorban azt a kérdést vizsgálva, hogy milyen nyelvi elemek és milyen módon utalhatnak egy-egy szöveg összefüggő voltára. Tanulmányom felépítése a következő: Először az összefüggőség alaptípusaival és azok vizsgálata során alkalmazott kategóriákkal foglalkozom általános szinten (2. pont). Ezt követően egy viszonylag kis terjedelmű prózaszöveget elemzek összefüggősége néhány szempontjából (3. pont). Végül azokat a funkciókat elemzem röviden, amiket a különféle szófaji kategóriákhoz tartozó nyelvi elemek, illetőleg különféle szintaktikai struktúrák tölthetnek be magyar nyelvű szövegek felépítése összefüggő voltának jelzőiként (4. pont). Tanulmányomat az összefüggőség további kutatására vonatkozó rövid kitekintéssel zárom (5. pont).

2. Szöveg és szövegösszefüggőség. — A) Ha egy mindenki által elfogadható szöveg-definícióval nem is rendelkezünk, csaknem valamennyi kutató véleménye megegyezik abban, hogy milyen verbális objektumot nevezünk általában szövegnek. A véleményekben fellelhető közös elemek a következők: Amikor egy verbális objektumot „szöveg”-nek nevezünk, feltételezzük, hogy ez a verbális objektum a) egy ténylegesen adott (vagy egy feltételezett) kommunikációs-szituációban egy ténylegesen adott (vagy egy feltételezett) funkció betöltésére alkalmasnak, b) felépítését tekintve összefüggőnek és c) valamiképpen lezárt egésznek tekinthető.

A fenti („fogalom-explikáció” jellegű) leírásból itt két dolgot szeretnék kiemelni: 1. A *tekinthető* kifejezés használata azt kívánja jelezni, hogy egy verbális objektum szövegszerűsége nem belső tulajdonsága (nem „inherens” tulajdonsága – ahogy a szakzsargonban mondani szokás) ennek a verbális objektumnak, hanem felfogás kérdése („interpretatív hozzáállás” eredménye). — 2. A *felépítését tekintve összefüggő* és a *valamiképpen lezárt egész* kifejezés használata pedig feltételezi, hogy legalább intuitív elképzelésünk van mind a *felépítés*, mind az *összefüggő*, mind a

(*valamiképpen*) lezárt egész kifejezések használatáról. Egy szövegtannak — többek között — az a feladata, hogy ezeket a kifejezéseket a szakkifejezés ('terminus') szintjére emelje, és rögzítse használatuk módját.

B) Annak hangsúlyozása mellett, hogy az összefüggőség és lezárt-ság aspektusainak tárgyalása kielégítő módon csak egy monográfia keretében végezhető el, e tulajdonságokkal kapcsolatban szükségesnek látom legalább néhány alapvető megjegyzés megfogalmazását. Minthogy azonban e megjegyzések megfogalmazásánál a szemiotikai textológia koncepcióját használom elméleti háttérként, először egy-két, annak keretében használt alapkategóriát kívánok röviden bevezetni. (A szemiotikai textológia koncepciójához l. pl.: PETŐFI S. JÁNOS—BENKES ZSUZSA, Elkallódni megkerülni. Versek kreatív megközelítése szövegtani keretben. Veszprém, 1992.; PETŐFI S. JÁNOS—VASS LÁSZLÓ, A szövegnyelvészet helye és feladata a szemiotikai textológiai kutatásban. In: Szemiotikai szövegtan 5. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok. Szerk. PETŐFI S. JÁNOS—BÉKE-SI IMRE—VASS LÁSZLÓ. Szeged, 1992. 177—95; PETŐFI S. JÁNOS, A szövegtani kutatás alapkérdései. A mondatgrammatikától a szemiotikai textológiáig. In: PETŐFI S. JÁNOS—BÁCSI JÁNOS—BENKES ZSUZSA—VASS LÁSZLÓ, Szövegtan és verselemzés. Bp., 1993. 9—38).

1. A szöveg felépítésére vonatkozóan egyrészt szükségesnek látszik, hogy különbséget tegyünk annak két típusa között, másrészt, hogy (mindkét típusra vonatkozóan) a szerveződésnek (az organizációnak) különféle megnyilvánulási formáit értelmezzük. A felépítés két típusaként a formai (a szintaktikai és a prozódiai), és a szemantikai (a nyelvi szemantikai, és a referenciális szemantikai) felépítést célszerű megkülönböztetni. A felépítés szerveződésének (organizációjának) pedig a következő megnyilvánulási formái között hasznos különbséget tenni: a) a ténylegesen adott szövegelemekben megnyilvánuló [= textuális], versus a kiegészített [= kompletív]; b) a ténylegesen adott szövegelemek (felszíni) elrendezésében megnyilvánuló [= konfigurációs], versus a felszíni elrendezés alapjaként értelmezhető (mély) elrendezésben megnyilvánuló [= relációs]; c) a szövegben feltételezetten kifejezésre jutó valóság elemeire utaló [= szignifikációs], versus az ezekre az elemekre vonatkozó állításokat kifejezésre juttató [= predikatív]; végül d) a vertikális (hierarchikus) [= kompozíciós], versus horizontális (sémászerűen ismétlődő) [= texturális].

A felépítés két típusát, azt hiszem, nem szükséges példákkal szemléltetni. A felépítés szerveződése különféle megnyilvánulási formáinak megvilágítására vegyük példaként Illyés Gyula „Alkonyi út” című versét:

Alkonyi út

Nem volt ló, csak lengő sörény.
Nem volt cél már, csak vágatás.
Nem volt szerelem, csak „szeretlek!”
Szív se, csak dobogás, —
dadogás, kapkodás! Hiszen
jövő se már, csak elmulás.

a) Ebben a versben textuálisan az adott, ami benne verbálisan, fizikailag ténylegesen megjelenik, és ami a fizikailag ténylegesen megjelenő szavak által közvetlenül kifejezésre jut. A textuálisan adott elemeket azonban mi, interpretáto-

rok, a nyelvre és a „feltételezésünk szerint szóban forgó” valóságdarabra vonatkozó ismereteink alapján csaknem minden esetben kiegészítjük. Bár textuálisan azt találjuk a szövegben, hogy „Nem volt ló, csak lengő sörény”, tudjuk, hogy ezt „Nem volt ló, csak lengő sörény *volt*” szólánccá kiegészített formában kell interpretálnunk — és minden további sorhoz hozzá kell gondolnunk az abban textuálisan hiányzó *volt* elem(ek)et.

b) A versben a „nem volt ló, csak lengő sörény” szóláncot (konfigurációs elrendezést) találjuk, de tudjuk, hogy ez a szólánc valamiképpen kapcsolatba hozható a következő szólánccokkal: „nem volt ló, lengő sörény volt csak”, „ló nem volt, csak lengő sörény (volt)”, „ló nem volt, lengő sörény volt csak”, „csak lengő sörény volt, ló nem (volt)”, „lengő sörény volt csak, ló nem (volt)”. Ezeket a szólánccokat felfoghatjuk úgy, hogy azok egy LÓ NEM VOLT, CSAK LENGŐ SÖRÉNY VOLT relációs elrendezésből (reláció-reprezentációból) vezethetők le.

c) Ha a verset közvetlen jelentése szintjén kívánjuk interpretálni, szignifikációs szerveződésének domináló eleme a címében található *alkonyi út* kifejezés (kézenfekvő ugyanis az a — közvetlen interpretáció szintű — feltételezés, hogy erről szól a vers). E feltételezés alapján a vers valamennyi sora úgy fogható fel, mint az alkonyi útra vonatkozó állítás, azaz e sorok képezik a vers predikatív szerveződésének elemeit. Azonban ennek a predikatív szerveződésnek az elemein belül is interpretálhatunk egy szűkebb értelemben vett szignifikációs, versus predikatív szerveződést: az előbbinek lesznek alkotó elemei a *ló, sörény, cél* stb., az utóbbiéi a *volt*, illetőleg a *nem volt*.

d) Azt a módot, ahogyan a vers első két szövegmondata egy magasabb fokú kompozícióegységgé kapcsolódik (és hasonlóképpen a második kettő), majd ahogy e két magasabb fokú kompozícióegység egy még magasabb fokúvá, s ahogy végül az így létrejött kompozícióegység a vers utolsó szövegmondatával a versegésszé egyesül, a vers kompozíciós szerveződésének nevezzük. Ezzel szemben a vers ismétlődő *nem, volt, csak, már* elemei, illetőleg az ismétlődő szintaktikai szerkezetek a vers texturális szerveződésének a létrehozó elemei.

2. Ami az összefüggőséget illeti, szinte valamennyi kutató szükségét érzi, hogy különbséget tegyen annak különböző megnyilvánulási formái között. A különféle formák megjelölése számára legáltalánosabban használtak egyrészt a *kohézió* és a *koherencia* terminusok (egymástól megkülönböztetett értelemben, jóllehet a megkülönböztetés alapja nem azonos valamennyi kutató esetében), másrészt a különféle szempontok szerint specifikált koherencia terminusok, például *szintaktikai koherencia, szemantikai koherencia, pragmatikai koherencia*.

A meglehetősen kiterjedt szakirodalom, valamint különféle jellegű szövegek elemzése alapján én a következő összefüggéstípusok megkülönböztetését tartom célszerűnek (beleértve terminológiai megkülönböztetésüket is): *konnexitás*: egy szöveg formai felépítésének összefüggősége; *kohézió*: egy szöveg nyelvi-szemantikai felépítésének összefüggősége; *konstringencia*: az egy szövegben feltételezetten kifejezésre jutó valóságdarab összefüggősége; *koherencia*: annak a szövegnek az összefüggősége, amihez az adott interpretáció-szituációban az interpretátor (interpretációja alkotórészeként) egy összefüggő valóságdarabot tud hozzárendelni. Ezeknek az összefüggéstípusoknak az egymáshoz való viszonyáról azt mondhatjuk, hogy a *konnexitás* nem feltétele a *kohézió*nak, és egyik sem feltétele a *koherenciának*; a *koherenciának* egyetlen feltétele az 'interpretatív módon feltételezett valóságdarab' *konstringenciája*.

A szövegösszefüggőség létrehozásában döntő szerepet játszik az úgynevezett „tematikus egység”, aminek jelzői az egy és ugyanazon valóságdarabra utaló (technikai kifejezéssel élve: a koreferenciális) elemek láncai. A koreferencialitás tárgyalása bizonyos (főleg a grammatikai nemmel rendelkező) nyelvek esetében nagyrészt a konnexitás, mások esetében inkább a kohézió, ismét mások esetében pedig inkább a konstingencia interpretálása körébe tartozik.

E terminusokat használva Illyés fent idézett versével kapcsolatban a következők mondhatjuk: A vers szövege texturálisan konnex, e konnexitás hordozója a szövegmondatok közel azonos szintaktikai szerkezete; a szövegmondatok között kompozicionális konnexitás nem áll fenn, azokat nem kapcsolják egymáshoz kötőszavak vagy más (szintaktikai szempontból egyértelműnek tartható) kötőszó-funkciójú elemek. A vers szövegében a következő szólancok tekinthetők egyértelműen kohezívnak: *ló — sörény — cél — vágatás — dobogás; szerelem — szeretlek — szív — dobogás* (természetesen itt más értelemben mint az előző lánc esetében!); *nem — nem — nem — se — se*. Az interpretatív módon feltételezett „valóságdarab” [= a közelgő vég okozta életérzés szituációja] összefüggőnek (konstringensnek) tartható. A vers szövegéhez rendelhető valóságdarab konstingenciája miatt a vers koherensnek minősíthető. A koreferencialitás ebben a versben az egyes állításoknak az *alkonyi út*-ra való vonatkozásában nyilvánul meg, ha mindjárt indirekt módon is!

3. A „valamiképpen lezárt egész” tulajdonság értelmezhető egyrészt külön a formai és külön a szemantikai felépítésre, másrészt magára a jelviszonyra mint egészre. Illyés fent elemzett versének nem olyan a formája, hogy annak lezártságát valamilyen poetikai konvencióra hivatkozva el lehetne dönteni. Szemantikai szempontból azonban e vers lezártnak tekinthető (s e megállapítás alapját az képezi, hogy a versben kifejezésre jutó valóságdarabot lezártnak tekintjük).

3. Egy rövid prózaszöveg összefüggőségének elemzéséhez. — Az összefüggőség néhány kérdésének elemzéséhez rövid prózaszövegként Áprily Lajos „Madarak a tenger felett” című művét választottam.¹ (Az itt közölt szövegben — a tárgyalt kifejezések könnyű visszakereshetősége érdekében — az egyes szövegmondatokat sorszámjelző szimbólumokkal láttam el.)

[K00] Madarak a tenger felett

[K01] A Duna hídján, a korlátnál, emberek állnak, felnőttek és gyerekek vegyesen. [K02] Nézik a folyó felett hintázó s a vízre le-leszálló sirályokat. [K03] A mi Duna-szakaszunkon is gyakran látom ezeket a víz felett lebegő korállpiros csőrű madarakat. [K04] Néha magasra felcsapnak, s a szemem elveszti őket a kékségben vagy a ködben.

¹ Ezt a szöveget első ízben 1969-ben elemeztem az első nemzetközi Computational Linguistics konferencián (I. PETŐFI S. JÁNOS, On the problems of co-textual analysis of texts. International Conference on Computational Linguistics. Sanga-Saby [Svédország], 1—4. Szeptember, 1969. Preprint.). Ez az elemzés később német nyelven is megjelent, valamint részét képezte Svédországban megvédett doktori disszertációmnak is (I. PETŐFI S. J., Probleme der ko-textuellen Analyse von Texten. In: Literaturwissenschaft und Linguistik. Ergebnisse und Perspektiven. Hg. von Jens Ihwe. Frankfurt, 1971. Atheneum I, 173—212, ill. Beiträge zu einer ko-textuellen Texttheorie. Akademisk Avhandling, Surte/Schweden, 1971. GOTAB). Ebből az első elemzésből itt csak bizonyos elemeket vettem át.

[K05] De tenger felett is láttam sirályokat. [K06] Akkor már téliesre fordult az idő, sárgán világítottak a szigetek nyírfái s az Északi-tenger haragosan csapkodta gránitpartjait. [K07] Hajóm finn kikötőből indult el s a svéd archipelaguson haladt Stockholm irányában. [K08] Amerre haladtunk, gyakran felbukkant egy-egy sötét gránitsziget, rajta fenyő és nyír, fenyő és nyír. [K09] Magányos világítótorony emelkedett némelyiken, s el kellett hinnem, hogy ott ember él. [K10] Ember, aki talán lélekben is magányos, mert azzá nevelte az északi-tenger nagy mélabúja.

[K11] Sүvöltött a fedélzeten a szél, s a hullámok fenyegetően csapkodták a hajó oldalát. [K12] Már télikabát volt rajtam, s egy ideig künn maradtam a fedélzeten. [K13] „My native land — good night” — küldtem Byron szavaival a búcsúszót az eltűnt finn partok felé, pedig nem is szülőföldemtől búcsúztam. [K14] De olyan otthonos érzésem volt ott, hogy azt éreztem: hanem otthon, itt tudnék élni, s talán boldogan. [K15] Sohasem láttam Itáliát, mindig északra húzott a vágyam...

[K16] Sirályok szegődtek a hajó nyomába s én azokat néztem. [K17] Nagyobbak, mint a dunaiak: tengeri sirályok. [K18] Olykor egészen a fedélzetig s a kéményig emelkedtek, majd leszálltak a hullámok fölé, s a felcsapó hideg hab megmégfürdette őket. [K19] Mintha uszálya lettek volna a hajónak, úgy kísérték. [K20] Ritmus volt a lengésükben és a lebegésükben. [K21] Néha felcsaptak a fejem fölé, bizonyosan azt várták, hogy megetessem őket. [K22] Különös kép lehettem: egyetlen fekete utas a fedélzeten, s körülöttem a vijjgó, rikácsoló, követelődző tajtékfehér sirályok. [K23] Ha nem kísérték volna, kibírhatatlanul nyomasztó lett volna az a zord és viharos tengeri komorság. [K24] Milyen jó, hogy kísérnek, milyen jó, hogy ezt rikácsolják: „A mi országunk a tenger. Sirályország...”

[K25] Csak az övük? [K26] Egyszerre panaszos, magas madárhang ütötte meg a fületem. [K27] Több is. [K28] Olyan hang volt, amilyent ősszel hallok, mikor nyírfáimra száll egy fájdalmasan síró kismadár csapat. [K29] Csupa i, csupa i, de olyan szomorú i, hogy az ember szíve megfájdul tőle. [K30] A hajó felett szállt át a síró madárkák csapata. [K31] Álmélkodva néztem utánuk. [K32] Apró madarak a tenger felett északon? [K33] Költözőmadarak volnának? [K34] Tudom, a fecske is, a sárgarigó is, a gyurgyalag is, a fülemüle is vállalja a nagy utat, ha ösztöne megszólal. [K35] De ezek talán csak vonuló madarak. [K36] S talán a svéd szigetvilág magyarázza meg nekem, hogy miért találkozom itt velük. [K37] Szigetről szigetre vándorolnának? [K38] S azért merik vállalni az utat a haragosan hullámozó tenger felett, mert a szigetek nincsenek nagy távolságra egymástól? [K39] A sirályoknak ételmaradékot dobnak ki a tengerészek s azok mohón, szinte verekedve falják. [K40] De ki eteti meg a tengernek ezeket az apró madarait?

[K41] Csodálatos ez a tengeri utat vállaló vakmerőség. [K42] Biztató és felemelő. [K43] Bátorító annak, akiben olyan szomorúság van, mint bennem. [K44] Mert egy drága halottat viszek magamban fel-felüvöltő hullámok között az Északi-tengeren, s néha úgy sír bennem valami, mint azok az apró drága madarak sírtak a fejem felett...

A szövegösszefüggőségre utalni képes elemek közül itt csupán a következő négy elemtípust veszem figyelembe: 1. kötőszavak (hozzájuk véve az időhatározói kötőelemeket is), 2. az elbeszélő én-re vonatkozó utalást tartalmazó elemek, 3. a madarakra vonatkozó utalást tartalmazó elemek, 4. a Dunára és a tengerre vonatkozó utalást tartalmazó elemek, amelyek közül — a mű címével egybehangzóan — természetesen a tengerre utalók játsszák a lényegesebb szerepet. — Az adott

szöveg egyes szövegmondatainak elemzésénél a fenti felsorolásban alkalmazott számokkal utalok az azokban előforduló elemtípusokra. (A virgulák bekezdéshatárt jelölnek.)

K00: 3: *madarak*, 4: *a tenger* | K01: 4: **a Duna (híd)ján*); K02: 3: *a ... sirályok(at)*, 4: **folyó (felett), víz(re)*; K03: 1: *IS*, 2: (*a*) *mi (Duna-szakasz)unk(on), (lát)om*, 3: *ezek(et) a ... csőr(ű) madarak(at)*, 4: **Duna-szakasz(unkon), víz (felett)*; K04: 1: *néha*, 2: (*szem*)*em*, 3: (*felcsap*)*nak* [S: *sirályok*], *ők(et)* [→*sirályok*] | K05: 1: *DE*, *IS*, 2: (*lát*)*tam*, 3: *sirályok(at)*, 4: *tenger (felett)*; K06: 1: *akkor*, 4: *a szigetek, az Északi-tenger, gránit-part(jait)*; K07: 2: (*hajó*)*m*, 4: *hajó(m), finn kikötő(ből), a svéd archipelagus(on)*; K08: 1: *gyakran*, 2: (*halad*)*tunk*, 4: *egy-egy gránitsziget, rajta* [→*gránitszigeten*]; K09: 2: (*hin*)*nem*, 4: *világítótorony, némelyik(en)* [→*gránitsziget*], *ott* [→*gránitsziget*]; K10: 4: *az Északi-tenger (mélabúja)* | K11: 4: *a fedélzet(en), a hullámok, a hajó (oldalát)*; K12: 1: *már*, 2: (*rajta*)*m*, (*marad*)*tam*, 4: *a fedélzet(en)*; K13: 2: „*my (?) ...*”, (*küld*)*tem*, (*szülőföld*)*em(től)*, (*búcsúz*)*tam*, 4: *a(z) ... finn partok*; K14: 1: *DE*, 2: (*érzés*)*em*, (*érez*)*tem* (*tud*)*nék*, 4: *ott* [→*Finnország*], *itt* [→*Finnország*]; K15: 1: *sohasem*, 2: (*lát*)*tam*, (*vágy*)*am*, 4: *észak(ra)* | K16: 2: *én, (néz)tem*, 3: *sirályok, azok(at)* [→*sirályok*], 4: *a hajó (nyomába)*; K17: 3: *nagyobbak* [S: *sirályok*], *dunaiak* [= *dunai sirályok*], (*tengeri*) *sirályok*, 4: **duna(iak), tenger(i)*; K18: 1: *olykor ... majd*, 3: *emelkedtek* [S: *sirályok*], *leszálltak* [S: *sirályok*], *ők(et)* [→*sirályok*], 4: *fedélzet(ig), kémény(ig), hullámok, hab*; K19: 3: *lettek volna* [S: *sirályok*], *kísérték* [S: *sirályok*], 4: *uszály(a) a hajó(nak), kísérték* [O: *hajót*]; K20: 3: *lengésük(ben)* [→*sirályoké*], *lebegésük(ben)* [→*sirályoké*]; K21: 1: *néha*, 2: (*fej*)*em*, (*megetes*)*sem*, 3: *felcsaptak* [S: *sirályok*], *várták* [S: *sirályok*], *ők(et)* [→*sirályok*]; K22: 2: (*lehet*)*tem*, *utas* [S: *én*], (*körülött*)*em*, 3: *sirályok*, 4: *fedélzet(en)*; K23: 2: *kísértek volna* [O: *engem*], *nyomasztó lett volna* [számomra], 3: *kísértek volna* [S: *sirályok*], 4: *tenger(i komorság)*; K24: 2: *kísérnek* [O: *engem*], 3: *kísérnek* [S: *sirályok*], *rikácsolják* [S: *sirályok*], *a mi országunk*, [→*sirályoké*], *sirály(ország)*, 4: *a tenger, sirályország*, [S: *tenger*] | K25: 3: *övék* [→*sirályoké*], 4: *övék* [S: *tenger*]; K26: 1: *egyszerre*, 2: (*fül*)*em(et)*, 3: *madár(hang)*; K27: 1: *IS* 3: *több* [→*madárhang*]; K28: 2: (*hall*)*ok*, (*nyírfá*)*im(ra)*, 3: *hang, egy ... (síró) kismadár csapat*; K29: 2: *az ember szíve* [→*az enyém is*], 3: *i* [= *hang*], *tőle* [→*i hang*]; K30: 3: *a (síró) madárkák csapata*, 4: *a hajó (felett)*; K31: 2: (*néz*)*tem*, 3: *utánuk* [→*madárkák*]; K32: 3: (*apró*) *madarak*, 4: *a tenger (felett), észak(on)*; K33: 3: *költöző-madarak volnának* [S: *az apró madarak*]; K34: 1: *IS ... IS ... IS ... IS*, 2: (*tud*)*om*, 3: *a fecske, a sárgarigó, a gyurgyalag, a fülemüle, ösztöne* [→*a fecskéé, a sárgarigóé, a gyurgyalagé, a fülemüléé*]; K35: 1: *DE*, 3: *ezek* [→*apró madarak*], *vonuló madarak* [= *Pred*]; K36: 1: *S*, 2: (*nek*)*em*, (*találkoz*)*om*, 3: *velük* [→*apró madarak*], 4: *a svéd szigetvilág, itt* [→*a tenger (adott helyén)*]; K37: 3: *vándorolnának* [S: *az apró madarak*], 4: *sziget(ről) sziget(re)*; K38: 1: *S*, 3: *merik* [S: *az apró madarak*], 4: *a hullám(zó) tenger (felett), a szigetek, egymástól* [→*a szigetek*]; K39: 3: *a sirályok(nak)*, *azok* [→*a sirályok*], 4: *tengerészek*; K40: 1: *DE*, 3: (*a tengernek*) *ezek(et) az apró madarai(t)*, 4: *a tenger(nek)* | K41: 3: *vakmerőség* [→*az apró madaraké*], 4: *a tenger(i utat)*; K42: 3: *biztató és felemelő* [S: *vakmerőség* [→*az apró madaraké*]]; K43: 2: (*ben*)*nem*, 3: *bátorító* [S: *vakmerőség* [→*az apró madaraké*]]; K44: 1: *MERT*, 2: (*visz*)*ek*, *magam(ban)*, (*ben*)*nem*, (*fej*)*em* (felett), 3: *azok az apró ... madarak, a hullámok (között), az Északi-tenger(en)*. — A szövegösszefüggőségre utaló, fentiekben felsorolt elemekhez tanulmányom következő pontjában fűzök megjegyzéseket. (Az összefüggőség és koreferencia elemzéséhez ezenkívül l. még PETŐFI S. JÁNOS, A koreferencia elemzéséhez. (Illyés Gyula: Ady örökségéről. Részlet). In: Egyetemi Fonetikai Füzetek 8. sz. Szerk. BOLLA KÁLMÁN Bp., 1993. 143—9.)

4. Az egyes szófaji és szintaktikai kategóriákhoz tartozó szövegösszetevők szövegösszefüggőséget jelző funkcióihoz. — A szövegtan egyik feladata az, hogy elemezze azokat a funkciókat, amiket a különféle szófaji kategóriákhoz tartozó elemek és a különféle szintaktikai struktúrák a szövegösszefüggőség jelzésében betölthetnek. Újra hangsúlyozni szeretném, hogy egy szöveg összefüggősége minden esetben több (nyelvi és nem nyelvi) tényező együtthatásának eredménye, annak létrehozásában, (lehetséges) jelzésében egy-egy tényező csupán részleges szerepet vállalhat.

A) Vizsgáljuk itt először röviden a szófaji kategóriák szövegösszefüggőséget jelezni képes lehetséges funkcióit. Az egyes szófaji kategóriákhoz az adott szövegből elsősorban olyan példákat választok, amelyek közvetlen vagy közvetett funkciót töltenek be a szövegmondat-határokon átnyúló koreferencialitás jelzésében, és egy esetben sem törekszem teljességre.

A magyar nyelv szófajait a különféle magyar nyelvtanok egymással egybehangzóan a következőképpen osztályozzák (az osztályozást itt RÁCZ—TAKÁCS „Kis magyar nyelvtan”-ából idézem, a példákat pedig Áprily elemzett művéből veszem):

- I. 1. Az ige: *áll, lát, él, marad, tud, halad, emelkedik, kísér* stb.
- II. A névszók:
 - 2. A főnév: *Duna, ember, sirály, tenger, lebegés, komorság, vakmerőség* stb.
 - 3. A melléknév: *korállpiros, sötét, hideg, fekete, nagy* stb.
 - 4. A számnév: *egy-egy*
 - 5. A névmás: *mi,ők, egymás, ez, az, némelyik* stb.
- III. Egyéb önálló szófajok:
 - 6. A határozószó: *ott, künn, gyakran, akkor, mikor, úgy* stb.
 - 7. Az igenév: *élni, hinni, hintázó, lebegő, eltűnt, álmélkodva, verekedve* stb.
 - 8. Az indulatszó: [az adott szövegben nem fordul elő].
- IV. Nem önálló szófajok: (segédszók)
 - 9. Az igekötő: *el, le, fel, meg, át, ki* stb.
 - 10. A névutó: *felett, fölé, között* stb.
 - 11. A névelő: *a, az, egy*.
 - 12. A kötőszó: *s, is, de, mert* stb.
 - 13. A módosítószók: *nem, talán* stb.

1. Az ige. a) Egyes alanyi vagy tárgyas ragozású igealakok toldalékjai a beszélőre utalnak: *látom* [K03], *láttam* [K05], *maradtam* [K12], *tudnék* [K14], *lehettem* [K22] stb., valamint *haladtunk* [K08]; másoké a sirályokra az olyan szövegmondatokban, ahol a *sirályok* mint alany explicit módon nincs kitéve: *felcsapnak* [K40], *emelkedtek* [K18], *lettek volna* [K19] stb., vagy hasonló módon az apró madarakra: *szállt* [a siró madárcák csapata] [K30], *vándorolnának* [vonuló madarak] [K37], *merik* [K38]; b) egy-egy szövegmondatban olykor egy tárgyas ige alanyi ragozású alakja implicit módon utal mind az alanyra, mind a tárgyra: *kísérték volna* [a sirályok engem, a beszélőt] [K23], *kísérnek* [a sirályok engem, a beszélőt] [K24]; c) a tárgyas ragozású igealakok toldalékjai minden esetben a szövegben kifejezésre jutó valóságdarab két elemére utalnak egyidejűleg, akkor is, ha ezek egyike sincs az adott szövegmondatban explicit módon alanyként, illetőleg tárgyként megnevezve: *kísérték* [a sirályok a hajót] [K19]; d) az igék továbbá részt vesznek a különféle

„szómezők” létrehozásában: az adott szövegben vannak igék, amelyek a beszélővel, vannak, amelyek a sirályokkal, az apró madarakkal, illetőleg a tengerrel kapcsolatos szómező elemeit képezik; e) végül igeidők és igemódjaik által hozzájárulnak a „szövegvilág” interpretatív (újra) megalkotásához: lásd az adott szövegben a jelen idejű és múlt idejű igealakok alkalmazását egyfelől és a kijelentő, illetőleg feltételes módú igealakokét másfelől.

2. A főnév. a) A főnevek birtokos személyragjai az igei toldalékok fent említett szerepével analóg szerepet töltenek be: egyes főnevek birtokos személyragjai a beszélőre utalnak: *szemem* [K04], *hajóm* [K07], *szülőföldemtől* [K13], *fülemet* [K26] stb., valamint *Dunaszakaszon* [K03]; másoké a sirályokra: *lengésükben* és *lebegésükben* [K20]; b) főnevek állhatnak úgy névszói állítmányként, hogy alanyuk nincs explicit módon megnevezve: *(egyetlen fekete) utas* [én, a beszélő] [K22], *csupa i, csupa i, de olyan szomorú i* [volt az a bizonyos több hang] [K29]; c) bizonyos főnevek közvetlen módon utalnak jelöltjükre, például *sirályokat* [K02], mások genus proximusszerűen, például *(ezeket a víz felett lebegő) korallpiros csőrű madarakat* [K03] — analóg a helyzet az *apró madarak* [K32] és a *vonuló madarak* [K35] esetében is, azzal a különbséggel, hogy itt a második kifejezés predikatív funkciójú; d) bizonyos főnevek egy olyan cselekvést vagy állapotot minősítenek, amellyel nem könnyű őket explicit módon kapcsolatba hozni, lásd például *(ez a tengeri utat vállaló) vakmerőség* [K41]; bizonyos főnevek ’rész-egész’ relációban alkotnak egy szómezőt, például *hajó—fedélzet—kémény—oldal*, mások más relációban, például *tenger—kikötő—sziget*.

3. A melléknév. a) Figyelemre méltó az a funkció, amit a *magányos* melléknév jelzői előfordulása a K09-ben és predikatív előfordulása a K10-ben tölt be a szövegösszefüggőség jelzése szempontjából; b) a *nagyobbak* melléknévi alak predikatív előfordulása a K17-ben implicite a K16-ban említett *sirályok*-ra utal mint alanyra; c) a *panaszos, magas madárhang* [K26], és a *szomorú i* [K29] kifejezések között elsősorban melléknévi-jelzői összetevőik teremtenek kohéziót (amihez a K28-at és a K30-at elsősorban a bennük előforduló *síró* melléknévi igenév társítja); d) az *apró madarak* kifejezés [K32] melléknévi-jelzői összetevője révén tölti be a genus proximum szerepét a *fecske, sárgarigó, gyurgyalag* és *fülemüle* vonatkozásában.

4. A számnév. Az adott szövegben csupán egyetlen számnév fordul elő: *egy-egy* [K08]; erre vonatkozóan annak elemzése a lényeges, hogy milyen ismeretek révén és hogyan teremtünk koreferenciális kapcsolatot az *egy-egy sötét gránitsziget* [K08] és a *némelyiken* [K09] kifejezések között. (E kapcsolatteremtésben minden bizonnyal jelentős szerepet játszanak a tengerben előforduló gránitszigetek és a rajtuk (olykor) fellelhető világítótorony koegzisztenciájára vonatkozó ismereteink!)

5. A névmás. a) A személyes névmások közül első személyre utaló csak egy fordul elő az adott szövegben: *bennem* [K43]; harmadik személyű alak több is: *rajta* [K08], *őket* [K04], [K18], [K21], *velük* [K36]; ezeken kívül találunk még két személyragos névutót: *körülöttem* [K22], *utánuk* [K31]; b) visszaható és kölcsönös névmást egyet-egyet találunk: *magamban* [K44] és *egymástól* [K38]; c) birtokos névmást egyet találunk: *övék* [K25] (érdemes megjegyezni, hogy egy angol nyelvű birtokos névmás is található a szövegben: *my* [K13], valamint, hogy két esetben, a K03 és a K24 szövegmondatban, birtokos szerkezetet hangsúlyosít a *mi* névmás használata); d) a szövegben előforduló mutató névmások közül főnéviek az *ez* [K41], *ezek* [K35], *ezeket* [K40], *az* [K23], *annak* [K43], *azok* [K39], *azzá* [K10] — ha

használatuk nem is azonos jellegű mindegyik esetben; melléknévi az olyan [K14], [K28], [K29], [K43]; e) főnévi kérdő névmást találunk a K40-ben: *ki*; f) főnévi vonatkozó névmást találunk a K43-ban: *akiben*, melléknévit a K28-ban: *amilyent*; g) melléknévi határozatlan névmás a már említett *némelyiken* [K09].

6. A határozószó. a) Helyhatározószók a következők: *ott* [K09], [K14], *otthon* [K14], *itt* [K14] (különös figyelmet érdemel a K14-ben használt *ott* és *itt* határozószóknak — valamint az *otthonos* és *otthon* kifejezéseknek — a K13-mal fennálló kapcsolata!); b) időhatározószók a *gyakran* [K03], [K08], *néha* [K04], [K21], [K44], *mikor* [K28]; c) módhatározószó az *úgy* [K19], [K44].

7. Az igenév. a) Főnévi igenevet kettőt találunk a szövegben, az egyik az elbeszélő én-re utaló személyraggal ellátott: *hinnem* [K09], *élni* [K14]; b) a folyamatos melléknévi igenevek zöme a sirályokra utal: *hintázó* [K02], *le-leszálló* [K02], *lebegő* [K03], *víjjogó* [K22], *rikácsoló* [K22], *követelődző* [K22]; mások az apró madarakra utalnak: *síró* [K28], illetőleg [K30], valamint *vonuló* [K35]; végül a *biztató* [K42], *felemelő* [K42] és *bátorító* [K43] „a tengeri utat vállaló vakmerőség”-re [K41], a *felcsapó* [K18] a hideg habra, a *fel-felülvöltő* [K44] a hullámokra, a *nyomasztó* [K23] pedig a tengeri komorságra utal; befejezett melléknévi igenév csupán egy esetben fordul elő: *eltűnt* [K13]; beálló egy esetben sem; c) határozói igenév összesen kettő található: *álmélkodva* [K31] és *verekedve* [K39].

8. Indulatszó nem található az adott szövegben.

9. Az igekötő. a) Az igekötők közül legjellegzetesebb a *fel* és a *le* igekötők előfordulása: *felcsapnak* [K04], *felbukkant* [K08], *felcsapó* [K18], *felcsaptak* [K21], *felemelő* [K42] és *fel-felülvöltő* [K44], illetőleg *le-leszálló* [K02], *leszálltak* [K18] — ezeket célszerű a névutókkal együtt vizsgálni, mert azokkal alkotnak kohezív (konstringens(?)) szerkezeteket; b) viszonylag gyakorinak mondható a *meg* igekötő előfordulása: *meg-megfürdette* [K18], *ütötte meg* [K26], *megfájdul* [K29], magyarázza *meg* [K36] és eteti *meg* [K40]; c) az adott szövegben továbbá a következő igekötők találhatók még: *indult el* [K07], *szállt át* [K30], *dobnak ki* [K39].

10. A névutó. a) A névutók között leggyakrabban a *felett* és a *föle* fordulnak elő (lásd a 9. a)-val kapcsolatban tett megjegyzést!): *víz felett* [K03], *tenger felett* [K05], [K32] és [K38], *hullámok fölé* [K18], *fejem fölé* [K21], *hajó felett* [K30], *fejem felett* [K44]; b) ezeken kívül a következő névutókat találhatjuk még: *körülöttem* [K22] és *utánuk* [K31] (lásd az 5. a) részét!), valamint: *hullámok között* [K44].

11. A névelő. Részletes felsorolás helyett a névelőkkel kapcsolatban csupán azt kívánom megjegyezni, hogy az adott szövegben azok szinte valamennyi (grammatikakönyvekben említett) használata megtalálható.

12. A kötőszó. A kötőszók közül itt csupán a szövegmondathatárokon átnyúlókat említem meg. Ilyenek a) az *is* [K03], [K05], [K27] és [K34] — ez utóbbiban négyszeri előfordulással!; b) az *s* [K36] és [K38]; c) a *de* [K35] és [K40]; valamint d) a *mert* [K44]. Részletes elemzés során természetesen vizsgálni kell a szövegmondathatárokon átnyúló idő- és helyhatározó jellegű kötelelemeket is és az érvényüket szövegmondat-határokon belül kifejtő kötőszókat is!

13. A módosítószó. A módosítószók közül lássuk a következő kettőt: a) *talán* [K10], [K14], [K35] és [K36]; b) *nem* [K13], [K14] és [K23]. — Az olyan módosítószók, mint a *talán* a szövegvilág rekonstruálásánál játszanak különösen jelentős szerepet.

B) Az adott szöveg egyes szófaji kategóriákhoz tartozó szavainak elemzése csak akkor lenne teljesnek mondható, ha az elemzés az abban előforduló képzett és összetett szavakra is kiterjedne. Ezekkel itt nem kívántam foglalkozni. Hasonló-

képpen nem kívántam azokkal a követelményekkel sem foglalkozni, amelyeket egy mind szemaszilológiai, mind onomaszilológiai elrendezést tartalmazó (egynyelvű) szótárnak ki kell(ene) ahhoz elégítenie, hogy a szövegösszefüggés elemzésének hatékony eszköze lehessen!

C) Egy szöveg szóanyagának az egyes lexikai kategóriák szempontjából véghezvitt elemzése a szövegösszefüggőségnek természetesen csupán részleges elemzését jelenti. A teljes elemzéshez el kell végeznünk e szóanyagnak a vizsgálatát a szöveget létrehozó kompozícióelemek szintaktikai kategóriája, illetőleg a magasabb szintű kompozícióegységek makrokategóriái szempontjából is. (Ez utóbbi elemzés végrehajtásához a kizárólag nyelvi ismeretek azonban már semmiképpen sem elegendők!) Itt csak a szintaktikai elemzés néhány kérdésével foglalkozom, és ezekkel kapcsolatban is csupán a főbb feladatok felsorolására szorítkozom. (Arra itt nem térek ki, hogy a szóba kerülő kérdések mily mértékben nyelvi szemantikaiak, illetőleg a világra vonatkozó ismereteinket is érintőek — ezek az aspektusok alig-alig különíthetők el élesen egymástól!)

1. Az elsődleges feladat azoknak a szövegösszetevőknek a vizsgálata, amiket a grammatika a *mondatrészek* terminussal jelöl, azaz a szövegmondatokban az alany, a tárgy, a különféle határozók stb. funkcióját betöltő főnévi csoportok vizsgálatáé egyfelől, és az állítmány funkcióját betöltő szókapcsolatoké másfelől. Külön is hangsúlyozni szeretném, hogy itt nem úgynevezett rendszermondatok elemzéséről van szó, hanem a szövegmondatokról (adott rendszermondatok adott szövegben előforduló használatáról)! Ez más szóval azt is jelenti, hogy például egy szöveg (ragos főnévi, névutós főnévi, személyragos névutói stb. maggal rendelkező) határozó funkciójú főnévi csoportjait a szövegben előforduló határozókkal szoros összefüggésben kell vizsgálni.

2. Külön figyelmet kell fordítani a hely-, illetőleg időhatározói szövegmondatrészek elemzésére, ahol is az előbbiek elemzése bizonyos igekötőkkel rendelkező igei állítmányok elemzésével kell, hogy összhangban történjék, az utóbbiaké pedig egyrészt szintén bizonyos (az előbbiekétől eltérő) igekötőkkel rendelkező igei állítmányokéval, másrészt általában az állítmányok különféle igemódjaival és igeidejeivel összhangban. Ennek az elemzésnek az eredményeként kapjuk meg az adott szövegben feltételezésünk szerint kifejezésre jutó valóságdarab hely- és időstruktúrájának (kronotopológiájának) leírását.

3. Az alany és állítmány (az alany és az állítmány funkcióját betöltő összetevő) kapcsolatának elemzésénél az egyik legjelentősebb szintaktikai kérdés az egyeztetés kérdése. Mint tudjuk, a magyar nyelv az egyeztetés szempontjából (és nem csak az alany és állítmány egyeztetéséből!) sajátosan viselkedik, ezért erre különös gondot kell fordítani, már csak azért is, mert az egyeztetés szoros kapcsolatban áll a koreferenciával (a koreferálással).

4. Az elemzéseknek továbbá ki kell terjednie mind a szórend, mind a (szöveg)-mondatrészek rendje vizsgálatára, ami már nyilvánvalóan nem csak szintaktikai kérdés. A *szórend* terminus itt az egy-egy főnévi csoporton belül előforduló azonos jellegű összetevők egymásutánjára (pl. egy „halmozott melléknévi jelzők + főnév” csoport melléknév-összetevőinek egymásutánjára) utal. Ennek analógiájára bevezethetjük és alkalmazhatjuk a *halmozott (szöveg)mondatrészek rendje* terminust pl. a több alanyi, tárgy állítmányi, tárgyi stb. összetevővel rendelkező szövegmondatok elemzésére. — Szeretném megjegyezni, hogy az itt említett egymásutánokkal kapcsolatban a szintaxis „ikonicitás”-áról is szokás beszélni, és ezt a terminust szokás (szöveg)mondat-láncokra kiterjesztve is alkalmazni: például azonos igeidejű állít-

mányokkal rendelkező szövegmondatokból álló mondatláncok esetében ugyanis, ha azok egy cselekménysort írnak le, a szövegmondatok egymásutánja — ahogy mondani szokás: ikonikusan — tükrözi az egyes (rész)cselekmények egymásutánját. — A *(szöveg)mondatrészek rendje* terminus az egyes szövegmondatok téma—réma szerkezetére utal. Tudjuk, hogy ez a szerkezet másképpen mutatkozik meg a morfológiailag gazdag(abb) és másképpen a morfológiailag szegény(ebb) nyelvek esetében, és hogy a magyar nyelv a legváltozatosabb téma—réma szerkezetek létrehozását és alkalmazását teszi lehetővé. Téma—réma szerkezete szempontjából azonban természetesen nemcsak az egyes szövegmondatokat, hanem a szövegmondatok láncait is elemezni kell.

5. Végül, de nem utolsósorban a szövegprozódia vizsgálatának szükségességét emlitem meg, aminek figyelembevétele írott vagy nyomtatott szövegek elemzésénél éppoly fontos (ha nem fontosabb!), mint a hangzó szövegkéfé. Bár a prozódiaának vannak (vagy lehetnek) kizárólag a hangzást érintő formai funkciói is, a szórendnek, illetőleg a (szöveg)mondat-részek rendjének a vizsgálata az adott szöveghez rendelhető lehetséges prozódiai struktúrák figyelembevétele nélkül elképzelhetetlen.

5. Kitekintés. — Ebben a tanulmányban néhány olyan nyelvi elemmel és nyelvi szerkezettel foglalkoztam, amelyek képesek a szövegösszefüggőség jelzésére. Elsősorban az kívántam megvilágítani, hogy a különféle szófaji kategóriákhoz tartozó nyelvi elemek milyen részt vállalhatnak ebből a jelzőfunkcióból, a különféle nyelvi szerkezetek ilyen szempontú elemzésére részletesebben nem tértem ki. (Ezzel kapcsolatols további információkat l. többek között PETŐFI—VASS, A versek analitikus-kreatív megközelítése. Baka István: Ősz van az űrben. In: PETŐFI S. JÁNOS—BÁCSI JÁNOS—BENKES ZSUZSA—VASS LÁSZLÓ, Szövegtan és verselemzés. Bp., 1993. 73—117.) A következőkben befejezésül a szövegtani kutatás néhány soron következő feladatára szeretnék rámutatni.

1. Alapfeladatnak én a nyelvészeti és nem nyelvészeti szöveg-megközelítés kapcsolata természetének a tisztázását tartom. Ehhez mindenekeelőtt az ezzel a kérdéssel foglalkozó (vagy az ezt a kérdést sem figyelmen kívül hagyó) szakirodalom kritikai (újra)feldolgozására van szükség. Szakirodalomról szólva itt egyrészt NAGY FERENC könyvére (Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Egyetemi jegyzet. Bp., 1981.) éppúgy gondolok, mint a M. A. K. HALLIDAY és R. HASAN szerzőpáréra (Cohesion in English. London, 1976.), aminek összefoglaló fejezetéből nemrég jelent meg egy rövid kétnyelvű informatív kivonat (l. PETŐFI—VASS, A szövegösszefüggőség hordozói Halliday és Hasan szerint. (Extractum). In: Szemiotikai szövegtan 5. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok. Szerk.: PETŐFI S. JÁNOS—BÉKESI IMRE—VASS LÁSZLÓ. Szeged, 1992. 260—70), másrészt valamennyi az ezt a témát érintő releváns magyar nyelvű és nem magyar nyelvű tanulmányra (ezekre vonatkozó információforrásként lásd a Szemiotikai szövegtan című periodika eddig megjelent köteteit). — Minthogy a szakirodalom kritikai feldolgozása elképzelhetetlen egy olyan átfogó elméleti keret (vagy legalább koncepció) nélkül, amely e kapcsolat természetére vonatkozóan is rendelkezik valamilyen, az adekvátság igényével fellépő elképzeléssel, igen hasznosnak (hogy ne mondjam: szükségesnek) tartanám az ilyen irányultságú módszertani viták megélénkülését. (Annak körvonalazására, hogy ezt a kapcsolatot milyen keretben és milyen módon tartjuk eredménnyel kezelhetőnek, mi magunk is tettünk kísérletet, l. PETŐFI—VASS: Szemiotikai szövegtan 5. sz. [1992.] 177—95.)

2. Az alapkérdések elemzését (abban az esetben is, ha ez az elemzés esetleg még nem vezet minden szempontból kielégítőnek tartható eredményekhez) egy olyan monográfiaszintű munka megírásának kellene követni, amely nagyobb terjedelmű nyelvi (szöveg)anyagra támaszkodva keres választ arra a kérdésre, hogy milyen nyelvi elemek és nyelvi szerkezetek vesznek (vehetnek) részt magyar nyelvű szövegek összefüggőségének jelzésében, és hogy ennek a jelzésnek a felismerésében milyen mértékben vesznek részt nyelvészeti és milyen mértékben más természetű ismeretek. Ez a monográfia lenne hivatott a magyar nyelvű szövegek szövegnyelvészete lehetőségeinek és határainak a bemutatására, szervesen beágyazva a szövegnyelvészeti kutatás stratégiáját és módszereit egy átfogóbb szövegtani keretbe. A *szövegnyelvészet* terminus itt mind az írott (nyomtatott), mind a hangzó (hangosított) szövegek nyelvészetére utal. (A hangzó szövegek szövegnyelvészetére vonatkozó szakirodalommal kapcsolatban l. különösen az Egyetemi Fonetikai Füzetek eddig megjelent köteteit, valamint WACHA IMRE újabb tanulmányait: Szöveg és (adekvát) interpretáció (Szövegműfaj, szövegforma, szövegértelmezés, szövegmondás). In: Szemiotikai szövegtan 5. sz. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok. Szerk.: PETŐFI S. JÁNOS—BÉKÉSI IMRE—VASS LÁSZLÓ. Szeged, 237—56, Az irodalmi mű szövegszerkezetének és a szöveg hangzásbeli jellemzőinek összefüggéseiről, a szöveg fonetikai szemléletéről. In: Szemiotikai szövegtan 6. sz. Szerk.: PETŐFI S. JÁNOS—BÉKÉSI IMRE—VASS LÁSZLÓ. Szeged, megjelenés alatt.)

3. Szeretném remélni, hogy mind az eddigi tanulmányaimban, mind az ebben a tanulmányban tárgyalt szövegtani kérdések és feladatok világosan mutatják az általam „szövegtan”-nak nevezett diszciplína jellegét. Ez a diszciplína nem egy, a hangtan, szótan, mondattan sorba illeszkedő (a nyelvészet körébe sorolandó) „tan”, hanem egy olyan szemléletet meghonosítani kívánó (részben irodalmi-filológiai, részben nyelvészeti indíttatásból létrejött, de nem vagy csak irodalmi-filológiai, vagy csak nyelvészeti ismeretekkel operáló) interdiszciplináris tudományág, amelynek keretében valamennyi irodalmi-filológiai és nyelvészeti részterület módszerei és eredményei is újraértelmezendők.

PETŐFI S. JÁNOS

Metainformációs struktúrák a nyelvi szöveg síkján

A nyelvi kommunikációról szóló korábban írt néhány cikkemben, illetve tanulmányomban szó esett a metainformációs struktúrákról is, amelyek fontos szerepet játszanak és sajátos funkciókat töltenek be a nyelvi közlés, illetve szöveg organizációjában és funkcionálásában egyaránt. Úgy véljük, hogy a metainformációs struktúráknak az információtól való elkülönítése és leírása nélkül nem tudjuk helyesen értelmezni a nyelvi közlések kommunikációs lényegét. Egyébként a metainformációs és az információs sík elkülönítése a természetes nyelv kódként való értelmezéséből is következik.

Mint ismeretes, a metanyelv mint fogalom először a logikában honosodott meg a tárgynyelv és a metanyelv dichotomikus megkülönböztetésének eredményeképpen. A tárgynyelvet olyan nyelvként értelmezik, amelynek mondatai a nyelven kívüli tárgyakra utalnak, viszont a metanyelv nem más, mint a nyelvről szóló nyelv. Tehát a metanyelvet egyrészt egy másik nyelv leírásához használják, más-

részt pedig a metanyelv mondatai információt továbbítanak más mondatokról. Érdemes hozzátenni, hogy R. JAKOBSON megkülönböztette a metanyelvi funkciót is, amelyet az információadó akkor vesz igénybe, amikor például a szavak jelentését magyarázza, továbbítva ezzel a nyelvi kódról szóló bizonyos információkat is.

A tárgyról szóló kijelentést átszöhetik magáról a kijelentésről tájékoztató metainformációs fonalak. Ezek a fonalak bizonyos értelemben összevarrhatják az adott tárgyra vonatkozó egész szöveget, de ennek ellenére a továbbított információ szempontjából idegen testek. Indokolt tehát a nyelvi szöveg kettős nivoltáról beszélni: szövegről és metaszövegről, valamint az információs és a metainformációs síkról.

Felfogásunk szerint a metainformációs struktúrákhoz olyan elemek tartoznak, amelyek: 1. részt vesznek a nyelvi közlések átadási folyamatának az organizációjában; 2. bizonyos állításokat tartalmaznak a szöveg egyes részeiről, elemeiről mint egy sajátos létről (tárgyról).

Vegyük példaként a következő kijelentést: *Ide figyelj, öregem, mondom neked valamit, ez az ember elviselhetetlen, tudod.* Az információs mezőhöz csak az *ez az ember elviselhetetlen* tartozik, a többi elem viszont a metainformációs mezőt alkotja: — *ide figyelj* — az információvevőt figyelemfokozásra készíti; — *öregem* — az *ide figyelj* kifejezéshez hasonló értékű szignál; — *mondom neked valamit* — az információs mező megjelenésének a jele; — *tudod* — a kijelentés végét jelző szignál. A szöveg maximális egységének a dialógust tekintjük, amely nem más, mint a replikák együttese. A replikákat az interlokutorok egymást követő kijelentései alkotják, azaz az adó információt továbbít a vevőhöz, aki felveszi azt, és várja, hogy partnere befejezze a pillanatnyi mondanivalóját, és ekkor ő maga válik adóvá. A dialógus síkján a metainformációs funkciót azok a beszédfordulatok töltik be, amelyek a dialógus elkezdését (üdvözlések), befejezéséhez való közeledést, valamint a befejezését (búcsúzás) jelzik. A replika szintjén a metainformációs struktúráknak (= operátoroknak) delimitációs, fatikus, akceptáló, a kontaktus fenntartását ösztönző jellege van. Ezenkívül állításokat tartalmazhatnak az információátadási folyamatról, a szöveg generálási módjáról, a biztosságot illetve bizonytalanságot kifejező modalitásról, mentegetődzésről, perszvázióról stb.

A metainformációs struktúrák, annak ellenére, hogy negatívan befolyásolják a replikák összetevőinek lineáris folyamatosságát, valamint a téma egységét, paradox módon jelentősen hozzájárulnak a szöveg koherenciájához. Vegyük például a következő replikákat: 1. a) *Jancsinál voltam.* — b) *No és? Visszaadtad neki a pénzt? A no és? operátor az incipit szerepét tölti be. Az információvevő azt jelzi vele, hogy új replikát szeretne kezdeni, és igénybe veszi a kommunikációs csatornát. Továbbá azt is jelzi, hogy az új replikának a formája kérdés lesz.* 2. a) *Haza kell mennem.* — b) *Aha, még egy dolgot szeretnék neked megmondani.* Az *aha* operátornak a jelentését a következő módon fogalmazhatjuk meg: „eszembe jutott az x információ, és azonnal továbbítom neked”.

A metainformációs kifejezések a dialógusban gyakran fatikus funkciót töltenek be, amely a kommunikációs kontaktus létrejöttét, fenntartását, végéhez való közeledését és megszakítását jelzi. Ezek a kifejezések rituális, valamint konvencionális jellegük miatt azokhoz az alapvető interakciós szokásokhoz tartoznak, amelyek minden nyelvi közösségben megtalálhatók, tehát azokat a rituális univerzálékhoz sorolhatjuk. A nyelvi kontaktus elkezdésének, valamint megszakításának a módjait az emberi társadalmakban nagyfokú különbözőség jellemzi, amely az adott kultúrkörhöz való tartozástól és a társadalmi viszonyoktól is függ. A beszél-

getés elkezdését és befejezését jelző fatikus operátorok közül a következő főtípusokat különböztethetjük meg:

1. Az *üdvözlő* és a *búcsúzik* performatív igéket explicit módon tartalmazó formulák (pl. *üdvözlök, üdvözlöm önt, sok szeretettel üdvözlök (üdvözlöm) benneteket/önöket/magukat, búcsúsom, búcsúsom tőled/öntől* stb.).

2. A kívánságot kifejező formulák (pl. *jó reggelt/jó napot (kívánok), jó estét/jó északát (kívánok), minden jót, vigyázz magadra, sok sikert* stb.).

3. Az információvevő iránti tiszteletet, megbecsülést, engedékenységet (legalább formálisan) kifejező formulák (pl. *szervusz, szervusztok, alázatos szolgálja, (mély) tisztelem, erőt, egészséget* stb.).

4. Egyházi jellegű formulák (pl. *adjon Isten jó szerencsét, dicsértessék a Jézus Krisztus, az Úr legyen veletek, áldjon meg az ég* stb.).

5. Az idegen nyelvekből vett kifejezések (pl. *heló!, hi!, ciao!, ave!, salve!* stb.).

6. A szépirodalomból vett kifejezések (pl. *hová merült el szép szemed világa?*).

7. A meglepődést kifejező felkiáltások segítségével képzett üdvözlési formulák (pl. *na nézd csak, ki jön itt!?, hát téged is lehet látni!?, kit látnak szemeim!?, jóságos ég!, hát te meg honnan/merről jössz!?* stb.).

8. Üdvözlési formulák fatikus kérdés formájában (pl. *hoggy vagy?, mi újság?* stb.).

9. *A holnapi viszontlátásra!, a szerdai viszontlátásra!* stb. típusú búcsúzási formulák.

A fatikus dialógus általában udvariassági kérdésekből és ugyanolyan sztereo-tip udvariassági válaszokból áll. Például:

1. Üdvözlési kérdések sok szituációban a *hoggy* szekvenciával kezdődnek (pl. *hoggy vagy?, hoggy tetszik lenni?, hoggy szolgál a kedves egészsége?, hoggy megy a munkád?, hoggy érzi magát?* stb.).

2. A dialógus provokálhatja a *mi/mit* elemmel kezdődő kérdéseket is (pl. *mi újság?, mi van veled?, mit csinálsz?* stb.).

3. Az üdvözlési kérdést fel lehet tenni megfelelő intonáció segítségével is (pl. *mennek a dolgok?, élsz még?, kedves egészsége?, megy a munkád?* stb.).

4. Az udvariassági kérdést megelőzheti a *na* és operátor (pl. *na és mi újság?, na és minden sikerült?, na és mi lesz?, na és hoggy van a doktor úr?, na és hoggy ment?* stb.).

Említést kell tenni arról is, hogy a kontaktus megteremtését olyan ritualizált kifejezések is szolgálják, mint például *szép időnk van, hoggy zuhog, micsoda hóvivatar, hoggy miért nem tud kisütni a nap* stb., tehát az adott szituációban nyilvánvaló dolgok említése.

A fent bemutatott udvariassági kérdések formális szempontból kiegészítendő kérdések. Ebben az esetben azonban az információadó nem törekszik új információ megszerzésére, hanem a fatikus kapcsolat létrejöttét kívánja jelezni. A kérdező a kontaktus megteremtésével eleget tesz az udvariassági konvenciónak, és legalább formálisan azt akarja igazolni, hogy rokonszenvet érez a vevő iránt, mivel „jóindulattal” érdeklődik az ügyei felől. A fatikus kapcsolat ilyen jellegű manifesztációja nem más, mint minden dialógus alapvető elvének, azaz a kommunikációs kooperáció elvének a realizációja. A fatikus kérdés természetesen maga után vonja a fatikus reakciót is. Az információvevő tudatában van annak, hogy „az üres helyet” nem kell igazi tartalommal kitölteni, viszont olyan választ kell adni, amely hatékony kontaktus létesítéséről tanúskodik. Néhány példa: 1. a) *Hoggy mennek a dolgaid?* — b) *Á kösz, valahoggy mennek.* | 2. a) *Á, jó napot, jó napot!* — b) *Szervusz, hoggy vagy?*

— a) *Megvagyok*. Az ilyen válaszadás nem tartalmaz semmilyen új információt, és csak a tiszta fatikus funkciónak a jele.

Vannak azonban olyan esetek is, amikor a fatikus válasz bizonyos „információnyomokat” is tartalmazhat, de mégis észrevehető bennük a fatikus funkció túlsúlya a szimbolikus funkcióval szemben. Néhány példa: 1. a) *Hogy vagy?* — b) *Minden rendben.* | 2. a) *Hogy állnak a dolgaid?* — b) *Ne is mondd/Kár a szóért!* | 3. a) *Mi újság nálad?* — b) *Minden a régi.* A válaszokban ilyenkor gyakran használt köznyelvi frazeológizmusok szerepelhetnek, pl. *egyszer fenn, egyszer lenni; úgy, ahogy; kár erről beszélni; stb.*

Néha a fatikus kérdésre adott válasz, a kontaktusteremtés megerősítésén kívül, tartalmazhat valódi információt is. Ebben az esetben paradox módon a konvenció megszegéséről van szó, mivel a kérdező általában nem vár kimerítő választ. Néhány példa: 1. a) *Jó napot, professzor úr! Hogy tetszik lenni?* — b) *Rosszabbul nem is lehetnék. Megfáztam.* | 2. a) *Hogy vagy?* — b) *Köszönöm. Tegnap hazajöttem vidékről, és kiváló a közérzetem.*

A fatikus ritualizmusokhoz olyan fatikus operátorokat sorolhatunk, amelyeknek a feladata jelezni, hogy a dialógus végefelé közeledik, és azután a búcsúzási, tehát a dialógust végérvényesen megszakító formulák következnek. Ebben a funkcióban gyakran a *(hát) akkor, na (akkor), na jó (akkor), na addig is* operátorok szerepelnek. Példák: *Hát akkor elbúcsúszom.* | *Hát akkor (a) viszontlátásra!* | *Akkor, mély tiszteletem!* | *Hát akkor, vigyázz magadra!* | *Na akkor, szervusz!* | *Na jó, akkor búcsúszom.* | *Na jó, szervusz!* | *Na jó, akkor megyek/lelépek.* | *Na addig is szervusz!* | *Na akkor légy jó, szia!*

Ebben a funkcióban olyan kifejezések is szerepelhetnek, amelyek direkt módon azt jelzik, hogy az adó szeretné befejezni a beszélgetést. Például: *El kell búcsúznom tőletek.* | *Nagyon sajnálom, de most már mennem kell.* | *Elnézést, sürgős elintéznivalók várnak még rám.* | *Le kell lépnem, tiszteletem!* | *Na akkor én megyek is, sziasztok!* | *Rohanok, szervusztok!* Azt a szándékot, hogy a beszélgetést szeretnék már befejezni, közvetett módon — ahogy a fenti példákban is kitűnik — olyan igék is jelzik, mint pl. *lelép, megy, rohan, indul* stb.

Az információadó megszakíthatja a replikát különféle fatikus szignálok segítségével, amelyeknek a kontaktus fenntartására irányuló funkción kívül az a szerepük, hogy egyidejűleg provokálják az információvevőt a válaszadásra: *nem?, igen?, igaz?, nem igaz?, nincs igazam?, igazam van?* stb. Például: a) *Miből vizsgálol?* — b) *Nyelvészetből. Ez szomorú vizsga, nem?* — a) *Igazad van.* Ezeknek az operátoroknak kettős funkciójuk van; egyrészt fatikus provokációt jelentenek, másrészt pedig az információadó ily módon igyekszik megelőzni az információvevő ellenérvelését, és egyidejűleg szeretné elérni a vele való egyetértést, valamint az általa közölt információ megerősítését.

Az információvevő által továbbított fatikus replikáknak különféle szerepük lehet. Azt jelezhetik például, hogy az információvétel megtörtént, de azt is, hogyan reagál a közölt információra (egyetért vele, megerősíti azt, esetleg visszautasítja vagy ellenérvet). Itt legalább néhányfajta fatikus replikáról beszélhetünk.

Az első típust az affirmatív replikák alkotják, pl. *éppen ez az, hát éppen ez az, biztos, biztosan, tényleg, természetesen, valóban, hát persze, de igen, világos* stb. A fatikus kapcsolat megerősítését olyan operátorok szolgálják, mint pl. *igen-igen, ez az, ez az, természetesen értem, persze hogy így van* stb. Úgy tűnik, hogy a természetes nyelvekben, így a magyarban is, ezek az operátorok elég korlátozott számúak.

A második típushoz az expresszív replikák tartoznak, amelyek azt fejezik ki, hogy a felvett információ bizonyos emóciót vált ki a vevőben. Ez lehet például felháborodás, türelmetlenség, megdöbbenés, meglepetés, csodálkozás, kételkedés stb. Például: *én Istenem!*, *Szent Isten!*, *Ó, Istenem!*, *Szent eget!*, *Ó, eget!*, *Te szent ég!*, *Isten ments!*, *ne adj Isten!*, *Jézus Mária!*, *viccelsz!*, *na nézd!*, *na látod!*, *na ne mondd!* stb. Vegyünk egy példát: a) *Megsérült a gyerek.* — b) *Jézus Mária!* — a) *És néhány perc múlva meghalt.* — b) *Te szent ég!* — Megfigyelhetjük, hogy a férfiak és a nők más és más fatikus expresszív replikákat használnak.

A következő csoportot a különféle általános jellegű szentenciák képezik: *ilyen a sors;* *a szerencse forgandó;* *egyszer fenn, egyszer lenni;* *ember tervez, Isten végez;* *ez az élet stb.* Vegyünk egy példát: a) *A múlt héten megbuktam a vizsgán, de most sikerült.* — b) *Egyszer fenn, egyszer lenni. Ilyen az élet.* — Külön típushoz is sorolhatjuk azokat az elemeket, amelyek az elhangzott replikát kiegészítik, esetleg megismétlik, illetve a már megkezdett replikát befejezik. Például: a) *Mindenhol akkora a káosz, hogy már rendet kell csinálni.* — b) *Rendet kell csinálni.*

A kommunikációs kontaktus kezdeményezésekor, illetve fenntartásakor fontos fatikus szerepet játszanak az adott nyelvi közösségben használt megszólítási formák is. Sok esetben tőlük függ a beszélgetés sikere. Egyetlen dialógus, még a legegyszerűbb sem nélkülözheti ezeket a formulákat, mivel a beszélgető partnerek kénytelenek valamilyen módon megszólítani egymást. A megszólítási forma kiválasztásakor eleget kell tenni az udvariassági követelményeknek is, mert ezek megsértése a beszélgetés sikertelenségéhez, sőt a megszakításához is vezethet. Nem hivatalos szituációban a magyar nyelvben például a következő megszólítási formákat használják leggyakrabban: *te!*; keresztnév, pl. *János!*; *te* + keresztnév, pl. *te János!*; a rokonsági fokot és a baráti relációkat kifejező szavak, pl. *anyám!*, *apám!*, *barátom!* stb.; gúnynév; a partnert expresszív módon jellemző szavak, pl. *kicsikém!*, *drágám!*, *angyalom!* stb.; különféle konvencionizált formulák, pl. *ember!*, *öregem!*, *asszonyom!* stb. Természetesen a fenti kifejezéseknek különféle deminutív variánsai is vannak. A hivatalos szituációban viszont az incipit szerepét a magyarban például a következő megszólítási formák töltik be: *uram!*, *hölgyem!*, *asszonyom!*, keresztnév + *úr*, pl. *János úr!*; vezetéknev + *úr*, pl. *Kovács úr!*; cím, tudományos fokozat, foglalkozás, rang, szolgálati beosztás stb. + *úr*, pl. *professzor úr!*, *igazgató úr!* stb.; szervezeti variánsok, pl. *kolléga úr!*; különféle expresszív formulák, pl. *tisztelt uram/hölgyem/asszonyom!* stb. Hozzá kell azonban tenni, hogy a megszólítási formák nemcsak fatikus, hanem néhány más funkciót is betölthetnek. Itt elsősorban az appellatív funkcióról beszélhetünk, amikor az információvevő megnevezésével egyidejűleg a figyelem felhívása is megtörténik. Ezekben a formulákban felfedezhetjük a szociális és az expresszív funkciót is. A szociális funkció a különleges tiszteletet, társadalmi hierarchiát, hatalmat stb., az expresszív viszont az információvevő iránti emocionális (pozitív, illetve negatív) érzelmeket fejezi ki.

A metainformációs struktúrákhoz olyan operátorok is tartoznak, amelyek számot adnak: a) a beszédaktusról (pl. *zárájelen megjegyzem, őszintén szólva stb.*) — b) az adó viszonyáról a közlés egyes elemeihez (pl. *tulajdonképpen, eléggé, inkább, majdnem stb.*) — c) az adó a maga által kimondott szavaktól való elhatárolásáról (pl. *állítólag, cintha stb.*) — d) a kijelentés egyes fragmentumai között fennálló kapcsolatairól (pl. *apropó, nota bene, egyébként stb.*) — e) a sorrendről (pl. *először, másodszor, mindenekelőtt, végül stb.*) — f) a szövegen belüli ekvivalenciáról, illetve kváziekvivalenciáról (pl. *másképpen fogalmazva, röviden szólva, nevezetesen, például, ismétlem, hogy . . ., magyarul, emlékeztetem, hogy . . . stb.*) — g) a kijelentés elemeinek

jobb kiválasztását szolgáló beszédközbéli szünetfunkció betöltéséről (pl. *Hogy is mondjam (csak), folyton eljárt hozzám, és hogy is mondjam (csak) nem tudta rászánni magát a, hogy is mondjam, távozásra*).

A beszélt dialógusban megvalósuló kommunikációs kontaktusnak kváziigeei operátorai is vannak. Itt olyan lexémákra gondolok, mint pl. *tudod, figyelj, érted, látod, képzelj el, hallgasd, nézd* stb. Ezeknek a lexémáknak a beszélt szövegekben különféle variánsai is vannak, pl.: *tudja, tudjátok, na tudod, figyelj ide* stb. Megérzésem szerint a *tudod* metainformációs operátor a felsoroltak közül talán a leggyakoribb a beszélt köznyelvben, különösen a telefonbeszélgetésekben. Nagyon gyakran jelzi a replika információs mezőjének a kezdetét, pl. *Tudod, nem volt ez olyan nehéz? | Tudod, csak éjjel nagyon fájt*. Ez az operátor a replika belsejében két információs mező között is állhat, de ezenkívül kettészakíthatja a nominális csoportot, és az összetett mondatokban beékelődhet az alany és az állítmány közé, vagy megelőzheti azt. pl. *Elintézi a fiának az egyetemét, mert igyekszik a fiú, tudod, annak az igazgatónak a fia | annak a, tudod, melyik igazgatónak a fia. | Az nem volt olyan, tudod, nagyon erős ütés. A tudod a replika végét is jelezheti, pl. Nehogy tönkremenj, (na) tudod*.

A *tudod* lexéma az információvevő tudására is utalhat, amikor az adó feltételezi róla, hogy a vevő tudja, miről van szó, és ennek következtében egy új elem generálása szükségtelenné válik. A feltételezett tudás a világról szóló általános tudásból vagy a preszuppozíciókalkulusból következhet, tehát a jelentése: *feltételezem, hogy tudod, miről van szó*, pl. *Tegnap lekéstem az óráról, tudod miért? | Nem mentem el hozzá, tudod miért?* A preszuppozíció alapján a közlés egyes elemei nyilvánvalóak lehetnek az adó számára, mert ezt vagy az általános, a konverzáció résztvevői számára közös tudás (= *mindenki tudja, hogy...*), vagy az operatív tudás sugallja, tehát az adó feltételezi, hogy a vevő „*tudja, hogy...*”.

A *tudod* utat nyithat az új információ közlésének is (pl. *Tudod, mi jutott eszembe, hogy nem adtam meg neki a pénzt*), valamint a váratlan információ jelzésével a fatikus provokáció funkcióját tölti be (pl. *Tudod, micsoda balhé volt, hogy az embernek megáll az esze!*)

A *nem (is) tudom* szekvencia olyan információt is tartalmazhat, amely mentegődzést jelent, pl. *Nem (is) tudom, hogy kocsival menjünk vagy gyalog, mert tudod, félek később a visszaúttól*. Ezenkívül ez az operátor az emocionális funkciót is betöltheti. Vegyünk egy példát: a) *Tegnap nagyon durva voltam veled szemben.* — b) *Nem is tudom, hogy lehet így viselkedni.*

A *tudod* lexémának *hát tudod* variánsa is lehet, amely 'magyaráz' jelentésű metainformációt tartalmaz. Például: a) *Mikor lesz itt a bátyád?* — b) *Hát tudod, rendszerint fél egykor szokott megjönni.*

A *figyelj* operátornak szövegbeli megjelenésében több variánsa is lehet, illetve más metainformációs elemekkel szoros kapcsolatban állhat, pl. *ide figyelj!*, *figyelj ide!*, *ide figyeljen!*, *na ide figyelj!*, *na figyelj csak, na figyelj csak ide!* stb. A *figyelj* lexémának a jelentése: 'szeretnék rábírní téged arra, hogy a figyelmedet arra összpontosítsd, amit most fogok neked mondani', tehát nyitom az információs mezőt. Ez az operátor gyakran megjelenik az adó—vevő szerepváltáskor, illetve a témaváltáskor is. Ebben az esetben az adó az új replika kezdetekor ily módon jelzi, hogy elfoglalja a kommunikációs csatornát, és egy pillanat múlva továbbítja az új információt. Például: a) *Ő mit csinál mostanában?* — b) *Most éppen külföldön van.* — a) *Ide figyelj, hová mentek nyaralni?*

A témaváltás nagyon fontos esemény a dialógusban, és ezért ennek az operátornak az a célja, hogy mobilizálja az információvevőt a figyelem összpontosítására.

A témaváltáskor ennek a lexémának a közvetlen szomszédságában más metainformációs egységek is megjelenhetnek, pl. *figyelj ide, van egy fontos ügy | tehát figyeljetelek ide, mondok nektek valamit* stb. — A *figyelj* operátor néha a *tudod* operátorral együtt is szerepelhet a replikában, de mindig megelőzi azt. Például: *Ide figyelj, tudod, hogy már megszűnt a régi rendszer?*

A *figyelj* szekvenciának az is a funkciója, hogy kiemelje a dialógusban a fontos és lényeges információt. Ilyen esetekben ezt az operátort megerősítheti a megfelelő expresszív intonáció, valamint a megszólítási forma is, pl. *ide figyelj, öregem!*, *ide figyelj, János!* stb. Példák: *Ide figyelj, öregem, ez már botrány!* | *Ide figyelj, János, én felfogni sem tudom, hogy ilyesmit meg lehet csinálni!* A dialógusban a *figyelj* gyakran megelőzi a kérdő kijelentéseket (pl. *Figyelj ide, ő már befejezte az egyetemet?*), viszont a replika végén nem szerepel.

A *na ide figyelj, na figyelj csak*, illetve *na figyelj csak ide* metainformációs soroknak expresszív-emocionális funkciója van (figyelmeztetés, felháborodás, fenygetődzés, magyarázat, követelés stb.). Néhány példa: *Na ide figyelj, ebből elég!* | *Na figyelj csak, ezt még visszakapod!* | *Na figyelj csak ide, hogy is volt ez!?*

A *képzeld el* metainformációs operátornak kétféle funkciója van: egyrészt fatikus funkciót tölt be, másrészt pedig sajátos expresszív funkciót valósít meg, amikor az új információs mező megjelenését jelzi, amelynek a tartalma a meglepetés, váratlan esemény vagy érvelés. A fatikus funkciója ennek az operátornak a kváziigei alakjából következik, amely az adó—vevő relációját fejezi ki, pl. *tessék elképzelni* stb. Ez az operátor általában nagyon jellegzetes expresszív kontextusban jelenik meg. Az információadó egy bizonyos momentumban megszakítja a szöveg generálását, és közli a *képzeld el* szekvenciát, hogy ezzel jelezze, hogy egy pillanat múlva olyan információ átadása következik, amely különféle emóciókat vált ki benne, pl. idegesség, felháborodás, meglepetés, csalódás stb. Vegyünk egy példát: *Képzeld el, hogy mindent tudtam, és mégis megbuktam.* — A *képzeld el* előtti pozícióban szerepelhet a *de* elem is, amely még nagyobb „meta”-nyomatékot ad ennek az operátornak, pl. *De képzeld el, micsoda szerencsénk volt!*

A *képzeld el* emocionális funkciója összefügg az *el tudod képzelni*, illetve az *el tudod azt képzelni* típusú metainformációs kifejezések emocionális tartalmával is, pl. *El tudod képzelni, hogy tanár lesz belőle?* Ezek a formulák az emocionális kontextusokban visszafelé is hathatnak, amikor a replika végén szerepelve a közlés emocionális erejét erősítik, és egyidejűleg erős fatikus hatást gyakorolnak a vevőre, azzal a céllal, hogy ő erősítse meg: „tényleg, ezt nehéz elképzelni”. Pl. a) *Ez a gyilkos három szerencsétlen asszonyt ölt meg, el tudod képzelni?/el tudod azt képzelni?* — b) *Ez borzasztó!*

A következő metainformációs operátor a *látod* (amelynek szintén különféle variánsai is vannak, pl. *látja?*, *látjátok?*, *na látod?* stb.) olyan új információs mezőt nyit, amely 'erre korábban figyelmeztettelek', 'amit mondtál, ez várható volt' jelentésű preszuppozíciót szabadít fel. Például: a) *A gyermekeink újra összeverekedtek a szomszéd gyerekekkel.* — b) *Látod, hányszor mondtam, hogy ne engedjük őket oda!* Ez az operátor általában az információadó replikája után jelenik meg, és a fatikus funkcion kívül a vevőben kiváltott meglepetést fejezi ki: a) *Tegnap vizsgáztam. Szinte semmit nem tudtam, és mégis átmentem.* — b) *Na látod, szerencséd van!*

Ezzel az operátorral rokon *nézd* (és variánsai, pl. *nézze*, *nézzétek* stb.) lexéma azokban a kontextusokban fordul elő, ahol valamit meg kell magyarázni, megindokolni, megokolni. Például: a) *Azt hittem, hogy ez a kapcsolat köztetek már régen megszűnt.* — b) *Nézd, ez nem olyan egyszerű kérdés. A nézd* emocionális funkciót is

betölthet, amikor kifejezésre juttatja a vevő elégedetlenségét. Példa: a) *Amennyire tudtalak, támogattalak.* — b) *Nézd, csűrheted-csavarhatod, de a tények attól még tények maradnak.* A nézd operátor *na* és *csak* metainformációs elemekkel társulva olyan információs mezőt nyit, amelynek a jelentése csodálkozást, meglepődést, valamint némi gúnyt is kifejez. Például: a) *Majd én megmutatom neked!* — b) *Na nézd csak, milyen bátor lettél egyszeriben!*

Tekintsük át még röviden az *érted* kváziigei metainformációs operátort, amely a fatikus funkción kívül más funkciót is betölthet. Eredetileg kérdő dallama fatikus provokációnak tekinthető, tehát ebben az esetben az információadó nem várja meg a vevő választ arra vonatkozóan, hogy valóban megértette-e a neki szánt közlést, csak azt akarja, hogy a partner erősítse meg az információ átvételét. Ez az operátor az élő beszédben sokszor a töltelékszó szerepében is megjelenik, viszont olyan közlésben, mint például *Megyek az utcán, és érted, ki akart velem kezdeni az a funkciója*, hogy a továbbított információt még hitelesebbé tegye. — *Az érted?*, illetve *megértetted?* típusú szekvenciáknak az interpretációja viszont nem más, mint *vajon megértetted-e a kijelentést*, amely egyben válaszadásra is ösztönöz. Érdekes az *úgy értem* operátornak a szövegbeli szereplése is, amely során az előtte lévő szövegrésznek a tartalmát egészíti ki. Például: *Voltam Varsóban, úgy értem, hivatalosan.*

Egészen más természetű viszont a *várj csak* metainformációs operátornak az interpretációja, amelyet a következő módon fogalmazhatunk meg: 'szakítsd meg a beszédedet, mert új replikát szeretnék veled közölni, amelyet mindjárt mondok'. Tehát mint fatikus szignál határozott utasítást tartalmaz az adó részére, hogy szakítsa meg egy pillanatra a replikájának további közlését, mert a partnere szeretne bekapcsolódni a beszédaktusba, és új információt kíván átadni neki. Vegyünk egy példát: a) *Az utóbbi időben nagyon sokat dolgoztam.* — b) *Várj csak, te már megírtad ezt a cikket?*

Nagyon érdekes szituáció jön létre akkor, amikor az információadó beszéd közben saját replikáját szakítja meg, részben azért, hogy ezzel az operátorral kitérítse a beszédszünetet, de azt az okot, amely gondolkodásra — azaz a megfelelő elem megtalálására — készteti, egyenesen meg is nevezi. Példa: *Megérkeztek a vendégek, várj csak, János is.* A megfelelő nyelvi elem keresését a következő replika is jelzi: *Várj csak, mit is akartam neked mondani!?* E formát tartalmazó replikákban néha megjelenik az *ahá* elem is, amely azt jelzi, hogy a keresett komponenst sikerült megtalálni. Például: *Várj csak, mit is akartam neked mondani? Ahá!...* Ez az operátor a fatikus funkción kívül emocionális funkciót is kifejezhet. Például: *Várj csak, én megmutatom neked!* A *várj csak* szekvencia a *na* metainformációs elemmel is kapcsolatban állhat, amely még jobban kiemeli e sornak a „meta” hatását. Például: *Na várj csak, mit is mondtak tegnap a televízióban?* | *Na várj csak, majd egyszer én visszavágok neked!* — Hasonló emocionális funkció (fenyegetődzés) a *megállj!*, *megállj csak!*, *na megállj csak!* metanyelvi szekvenciákra is jellemző.

Szenteljünk még egy kis figyelmet az olyan metainformációs operátoroknak, amelyek az egyes szövegfragmentumok hierarchizációjáról adnak számot. Segítségükkel az információadó jelzi, hogy melyik szövegrészt tartja fontosnak, és melyiket kevésbé fontosnak, másodrendűnek. Tehát ezek az operátorok rámutatnak azokra a fragmentumokra, elemekre, amelyek fontos — kevésbé fontos, érdekes — kevésbé érdekes, emocionális hatást kiváltó és emocionális hatás nélküli tartalommal bírnak. Ilyen funkciót például a következő operátorok látnak el: *és az is, de még, sőt még, de még milyen sokat, ráadásul, éppen, még annál is több, hát még,*

mindenekelőtt, különösen, végül is, nota bene, s mi több, ami fontos, ami a legfontosabb, ami érdekes, máskülönben, nem elég, hogy... , egyébként stb.

A közlés fragmentumait olyan metanyelvi formulák segítségével is hierarchizálhatjuk, amelyek az adó szerint fontos és lényeges információról explicit módon tájékoztatnak. Itt olyan formulákra gondolok, mint például: *nyomatékosan hangsúlyozni kell, ez nagyon lényeges kérdés, ez rendkívül fontos ügy, ez nagyon érdekes probléma, ki kell emelni, nyomatékosan szólni kell, különösen aláhúzni stb.* Vegyünk egy példát: *A mai vitában szeretném különösen aláhúzni a demokrácia pozitív hatását.*

Nézzük meg közelebbről a nyelvi szöveget hierarchizáló néhány metainformációs operátor működését. Az *és az is* szekvencia például kétségtelenül hátrányosan befolyásolja a közlés lineáris folytonosságát, és azt a részt emeli ki, amely utána következik. Például: *Ez az egyetlen út, amelyik a városba vezet, és ez is a háború előtt készült.*

A *de még* operátor például olyan szemantikai komponenst tartalmaz, amelynek a jelentése 'ahhoz még hozzáteszek egy új és fontos információt'. Pl. *És ivott az apukád? — Hajaj, valamikor (jó) régen, de még mennyit! Hasonló jelentésű az és még, valamint a ráadásul szekvencia is, pl. Volt búcsú, és még mekkora nagy! | Megnősült másodszor is, ráadásul sokkal fiatalabbat vett el. | A faluban volt valami ünnepség is, ráadásul kettős.* A ráadásul operátort olyan metanyelvi konstrukció rövidítésének tekinthetjük, mint például: *hozzá kell tenni még, hogy... , hozzáteszem, hogy... stb.* Tehát azt jelzi, hogy az előző információhoz hozzáteszünk még valami fontosat.

Az *éppen* metainformációs funkciójában nagyon gyakran az anafora jelenségét kíséri, és azt emeli ki, amiről már korábban szó volt. Például (A beszélgetés egy orvosról folyik): *Éppen ehhez az orvoshoz fordultunk segítségért.* Vegyünk más példát, ahol ez az operátor a rémát emeli ki: *És éppen ő csúfol engem! | Éppen ez volt a bazilika!* Viszont olyan közlésben, mint például *Hozzá kell tennem, hogy éppen a bélyeggyűjtés volt a hobbija* a választás különlegességét hangsúlyozza, azaz, hogy a bélyeggyűjtésre, és nem valami másra esett a választás.

A következő hierarchizáló operátor a *nem elég* szekvencia, amely a metanyelvi funkciójában azt jelzi, hogy két, egymás után következő információs mező közlésére kerül sor, és a második mező az elsőnek lényeges kiegészítője lesz. Például: *Nem elég, hogy megbüntették, meg is verték. | „Nem elég jóra vágyni, a jót akarni kell.”*

A *nem elég* operátor expresszív funkciót is betölthet a megfelelő expresszív intonáció segítségével, pl. *Nem elég, hogy kiabált velem, még pofon is ütött!*

A *nem elég* operátorhoz hasonló jelentéssel bír a *s mi több* metanyelvi szekvencia is. Például: *János megnősült, s mi több, idősebb asszonyt vett feleségül.* Tehát ez a szekvencia azt jelzi, hogy az előbb közölt információs mező nem mond meg mindent, így az utána következő információ lényegesen kiegészíti azt.

Az egyes szövegfragmentumok fontosságának a kiemelését olyan operátorok szolgálják, mint például: *ami fontos, ami lényeges, ami a legfontosabb, ami különösen fontos, ami nagy jelentőségű stb.* Vegyünk egy példát: *Tanulmányozni kell a szakirodalmat, és ami a legfontosabb, ezt szisztematikusan kell csinálni.* Azt, hogy a szöveg egyes fragmentumai érdekesek, olyan metainformációs operátorok jelzik, mint pl. *ami érdekes, ami különösen érdekes, érdekes dolog stb.* Példa: *Ők csinálják ezt a politikát, és ami érdekes, minden hozzáértés nélkül.*

Vannak olyan operátorok is, amelyek rámutatnak arra, hogy a szöveg bizonyos részei az előttük állóakhoz képest másodlagos, kevésbé fontos információt tartalmaznak. Ilyen például a *mellesleg, egyébként, máskülönben stb.* Egy példa: *Budapesten létrehoztak egy vállalatot, mellesleg ez kft.*

Nagyon érdekes a gyakran használt *egyébként* szekvencia, amely sokszor szerepel a szöveg két része közötti pozícióban, összekapcsolva a két információs mezőt. Kétségtelen, hogy ez az operátor új információs mezőt nyit, amely laza kapcsolatban áll az előző információval. Tehát azt mondhatjuk, hogy ilyenkor a kevésbé fontos információt vezeti be a replikába. Példa: *Ez kitűnő produkció volt, egyébként már láttam valamikor a televízióban.*

Ebben a funkcióban ezt az operátort a következő módon interpretálhatjuk: 1. Figyelem, nyitom az előzőnél kevésbé fontos és az előzővel laza kapcsolatban álló új információs mezőt. — 2. Nem annyira fontos, mint az előző, másodlagos információként közlöm. — 3. Ha az *egyébként* jelentése 'hozzáteszek még egy X-et', akkor a *mondom* új tartalmú szemantikai komponenst is tartalmazza. A 'másodlagos információként közlöm' jelentésű szemantikai komponens megjelenését az a tény indokolja, hogy az *egyébként* ebben az esetben új témát vezet be a replikába, tehát a hierarchizáció a hirtelen témaváltást tükrözi.

Az *egyébként* operátor szintaktikai kapcsolatot alkothat a korábban elhangzott információs mezőhöz hozzácsatolt kifejezés egy vagy több komponensével is. Vegyünk egy példát: *Őn egyébként okosan mondta, ha valaki alkalmatlan a politikai pályára, akkor ne is próbálkozzon.* Bizonyos kontextusokban az *egyébként* operátornak csak az a jelentése, hogy 'még hozzáteszek egy új információt', és ilyenkor a szöveg fragmentumainak a hierarchizációjáról nincs szó. Például: *Tegnap voltam a minisztériumban, egyébként semmit sem intéztem. | Tisztességesnek kell lennem az emberek iránt, egyébként remélem, hogy ilyennek tartanak.*

Sok esetben viszont ez az operátor, amikor a szöveg két szegmentuma közötti pozícióban szerepel, ellentétes, az előzőhöz képest kevésbé lényeges tartalmat vezet be. Példák: *Elmegyek a templomba, egyébként most nincs kedvem. | Innék egy kis pálinkát, egyébként most nem fogok vezetni. | Vegyen virágot, illata nincs, egyébként ez nagyon szép virág.* Ebben a funkcióban ez az operátor közel áll a *máskülönben* operátorhoz, és így ezek a szignálok kölcsönösen helyettesíthetők. Például: *János nagyon gyenge, de egyébként/máskülönben rendes ember.*

Az *egyébként* szekvencia a magyar nyelvben az egyszerű mondat elején is állhat, pl. *Egyébként nem kell messze keresni. | Egyébként nem tudom.* Interpretációját a következő módon adhatjuk meg: 'ha így mondom, akkor is tudd meg, hogy (nem kell messze keresni/nem tudom)'. — Érdekes még hozzátenni, hogy az *egyébként* metanyelvi szekvencia a feljebb leírt funkciókon kívül az *és* elemmel társulva fatikus provokációt jelenthet (pl. *És egyébként?*), de emocionális funkciót is kifejezhet (pl. *És egyébként hagyj engem békén!*).

A magyar beszélt nyelvben olyan metanyelvi operátorokkal is találkozhatunk, amelyek a közlést az expresszív síkon hierarchizálják. Ebben a funkcióban előre jelzik a nyelvi szöveg expresszív szegmentumait, azaz kiemelik azokat. Példák: *Letartóztatták őt, sőt bíróság elé is állítják! | Ilyen gazdasági helyzetben kellene, sőt kénytelenek leszünk vállalkozni. | Az elnök, most kapaszkodj meg, Kovács János lett!*

Mint ismeretes, a beszélt nyelv lényeges paramétereinek egyike a spontán jelleg, amely az írott nyelvtől idegen, mivel az írott szövegek adója minden alkalommal végiggondolja a továbbítandó tartalmat és a formát egyaránt. A beszélt szövegek az adott szituációban felkészülés nélkül jönnek létre, mivel az adónak egyszerűen nincs ideje arra, hogy végiggondolja a mondanivalóját, és arra végképp nincs, hogy a legtökéletesebb formát válassza. Az adó ilyenkor inkább arra koncentrálna, amit mond, és nem arra, hogy hogyan. A hivatalos szituációkban viszont igyekszik az írott nyelvi mintákra támaszkodni. Felmerülhet a kérdés: miben rejlik

a beszélt nyelv spontán jellege? A válasz egyszerűnek tűnik: mindenekelőtt a specifikus szintaktikai felépítésben. A beszélt szövegek előzetes felkészülés nélküli generálása okozza, hogy a kommunikációs folyamatban olyan nyelvi sorok, mondatok jelennek meg, amelyekre a laza kapcsolat, az egyes mondatok közötti logikai összefüggés hiánya, különféle mondattani torzítások, elkezdett és be nem fejezett mondatok, formák, formulák, mondattani kontamináció, nyelvbtlások stb. jellemzők. Így a beszélt szöveget a beszélgetés közben gyakran korrigálni kell. A gondolatok gyorsabbak, mint a beszéd. Gyakran mást gondolunk és mást mondunk, elkezdjük a mondatot, és nem folytatjuk, észrevesszük a hibát, és megpróbáljuk korrigálni azt. Magát a korrekciót bizonyos folyamatként értelmezhetjük, amely során: a) észrevesszük a hibát, b) a hibás komponenst tagadjuk, illetve elvetjük, c) a kívánt komponenst jelezzük, illetve realizáljuk.

Ezt a következő módon írhatjuk le: *rosszul mondtam, hogy X, nem X, hanem X₁*. Ezt a műveletet a megfelelő metanyelvi lexikon segítségével hajthatjuk végre. A szövegkorrekciót jelző szignálok elemzése jobban megvilágíthatja nemcsak magát a korrekciót, hanem a különféle tulajdonságait is. Néhány példa: *Veszek neked cukorkát | rosszul mondtam | nem cukorkát, hanem csokoládét. | Veszek neked cukorkát | elnézést | nem cukorkát, hanem csokoládét. | Taxival jött | á, mit mondok | busszal. | Taxival jött | mit beszélek | busszal. | Taxival jött | illetve nem | busszal. | Adjon nekem egy zsemlet | inkább | egy káfit. | Kérem azt a kenyeret | mégis | a másikat. | Kérem ezt a könyvet | tulajdonképpen | nem is kell. | Találkozunk hétkor | azaz inkább | nyolckor. | Vedd meg ezt a virágot | vagy inkább | azt.*

A fenti példákból is kitűnik, hogy a korrekciós szignálokat legalább két csoportra oszthatjuk: implicit (pl. *inkább, azaz, illetve, vagyis, elnézést, bocsánat, dehogy, mégis, vagy inkább, vissza az egész, nomina sacra, káromkodások stb.*) és explicit módon kifejezett operátorokra (pl. *rosszul mondtam, nem jól mondom, tévedtem stb.*). Az implicit elemek ezt a funkciót másodlagosan töltik be. Azért jelezhetik a korrekciót, mert ebben a funkcióban tulajdonképpen hosszabb szerkezeteknek a rövidítései, elliptikus kifejezői, például: *elnézést/bocsánat = elnézést/bocsánat, tévedtem; inkább = inkább azt kell(ene) mondani; vissza az egész = vissza a szöveggenerálást!*

Bizonyos szignálok a korrekciót expresszív módon, felkiáltás formájában jelzik azokban az esetekben, ahol az emóciót az elkövetett tévedés, illetve hiba váltja ki, pl. *Ó, Istenem! | rosszul mondtam | egy fenét! stb.*

A szövegkorrekciót bevezető technika bizonyos szabályszerűséget mutat. Az alapelv az, hogy a szöveg generálása általában megáll azon a komponensen, amelyet az információadó korrigálni kíván. Ilyenkor egy beszédszünet iktatódik be, amely lehetőséget ad arra, hogy az adó meggondolja a korrekciót, utána jelzi azt, és azután következik a kijavított elem. Ha esetleg a korrekciót jelző operátor hiányzik, akkor ezt a funkciót a szünet, illetve a kijavítandó komponensre eső mondattani hangsúly veszi át. Egy korrekciós folyamatban általában a nem kívánt elemet olyan elemmel helyettesítjük be, amely ugyanahhoz a lexémaosztályhoz tartozik. Például: *Megjött János | illetve | Gyuri. | Búrtort fognak csinálni | azaz | polcokat. | Találkozunk kedden | vissza az egész | pénteken.*

A korrekció néha nem más, mint a grammatikai (fonetikai, morfológiai) módosítás. Előfordulhat, hogy az adó a hibás komponens generálását be sem fejezi, és közben elkezd a korrekcióját, például ilyen típusú mondatokban, mint: *Adjon nekem egy kis ká. . . | elnézést | nem kávé, hanem teát.* Tulajdonképpen a tagadás benne van a korrekciót jelző szignálok mélystruktúrájában, de a köznyelvben nagyon gyakori jelenség, hogy explicit módon szerepel a felszíni struktúra szintjén

is, és a korábban jelzett korrekció csak a hibás elem megtagadása után jelenik meg. Ebben az esetben egy sajátos redundanciáról beszélhetünk. Vegyünk egy példát: *Ebben az évben ismerkedtem meg vele / illetve nem ebben az évben, hanem tavaly.*

A fenti fejtegetésekből következik, hogy a beszélt nyelvben a kommunikációs korrekciót jelző kifejezések metainformációs elemek. Szövegbeli szereplésük azt mutatja, hogy ezek az elemek nem tartoznak a főszöveghez, és hátrányosan befolyásolják a főkijelentés lineáris folytonosságát. A korrekciós szignálok átszövik a főközlést, tehát mint operátorok részt vesznek a beszélt szöveg organizációjában. A korrekció arról tanúskodik, hogy az adó a nyelvi kommunikációs folyamatban olyan intellektuális munkát végez, amely során átalakítja, tökéletesíti, pontosítja stb. a beszélt közlést azzal a céllal, hogy az minél jobban be tudja tölteni a kommunikációs funkciót. A nyelvi közlésnek a beszédaktus folyamatában történő korrigálása egyidejűleg új információ továbbítását is jelenti. Abból az következik, hogy a nyelvi közlés szemantikai tartalma a korrekció előtt nem azonos a korrekció utáni tartalmával; a korrekció után bizonyos információtöbblettel állunk szemben.

A metainformációs operátorok egy csoportja segíti az ismert információ — új információ relációjának megállapítását is. Az ismert információ kommunikációs szempontból kevésbé fontos, mint az új információ. Ez a kérdés a kijelentés funkcionális perspektívájával függ össze. Az ismert információt tartalmazó mondatelemek általában a mondat elején találhatók, viszont az új információval bíró komponensek a mondat végén állnak. Az ismert és az új információ közötti határt jelző operátorok egyidejűleg a közlés kommunikációs tagolását is végzik. Az, hogy az adott információ ismert (= dátum) az előző kontextusból, a beszédaktus szituációjából vagy az adó, illetve a vevő közös tudásából következhet. Pl. *Enni, azt nagyon szeret. | Hazudni, azt nagyon tud. | A gyerekek, azok nagyon elevenek.*

A mondatok téma—réma szerinti szegmentálását jelző metainformációs operátorok e fontos funkciójukra való tekintettel megkívánják a teljesebb és kimerítőbb leírást, illetve interpretálást. Ez viszont már egy külön tanulmány témája.

A fentieket összegezve azt kell mondanom, hogy a metaszcöveg problematikája széles kutatási perspektívákat nyit. A cikkünknek az volt a fő célja, hogy jelezzük e problémakör fontosságát a nyelvi szöveg modellálása szempontjából. Ha a természetes nyelvet kódként értelmezzük, akkor nyilvánvaló, hogy az ilyen nyelvdefinícióból a megfelelő kutatási stratégia is következik, amely egyben megszabja a kutatónak a megfelelő elméleti keretet is.

A metainformációs operátorok teljes leírása lehetővé tenné egy metanyelvi lexikon összeállítását. Ez jobban megvilágítaná a nyelvi szövegek funkcionálását a kommunikációs folyamatban, és végsősoron elősegítené a nyelvi modellálást is. A metanyelvi lexikon egy vagy több nyelv számára történő létrehozása, illetve egybevetése több alkalmazott cél elérése szempontjából is hasznos lehet (pl. az anya- és az idegennyelv-oktatás, műfordítás, nyelvi szótárak készítése, a nyelvi kommunikációs folyamat szabályozása stb.). Nagyon érdekes lenne például azt is megvizsgálni, milyen szabályszerűségek kísérik az információs elemek metainformációs elemekké történő válását. Érdekes lenne — nagyobb nyelvi anyaggal rendelkezvén — ebből a szempontból áttekinteni a kváziigék, kvázinévmások, kvázikötőszók stb. egész csoportjait is.

A metainformációs operátorok nem egyforma intenzitással szerepelnek a külféle típusú és stílusú szövegekben. Ebből is láthatjuk, hogy ez a problémakör további vizsgálatokat igényel.

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az -e kérdőszó mondatbeli helye(i) kapcsán

1. Az a propó. — A nyelv művelés esélyeit a Valóság hasábjain latolgató írásában TOLCSVAI NAGY GÁBOR (Valóság XXXII [1989.], október, 95—103) kitér arra, hogy a nyelv szokás szociológiai háttere egyáltalán nincs kiderítve, következésképpen nem tudjuk, hogy kik, mikor, milyen körülmények között használják a normatív nyelvváltozatot, továbbá milyen társadalmi rétegekre jellemzőek a leggyakoribb nyelvhelyességi hibák (suksükölés, nákolás, egyeztetési hibák, hangsúly- és hanglejtési hibák (i. m. 98). Ezért az elvégzendő feladatok között első helyen említi a mai valós nyelvi rétegződés felmérését (i. m. 102). Írásomnak az a célja, hogy hírül adja: megkezdődött ennek a fehér foltnak az eltüntetése. Az 1985-ben indult budapesti élőnyelvi kutatások (vö. KONTRA MIKLÓS, Rövid beszámoló a budapesti köznyelvi kutatásokról: Hungarológiai Közlemények XXI/3 [1989.], 391—7, A budapesti köznyelvi vizsgálatokról. In: BALOGH LAJOS és KONTRA MIKLÓS szerk., Élőnyelvi tanulmányok. Bp., 1990. 3—8, Budapesti élőnyelvi kutatások: Magyar Tudomány 1990/5: 512—20). Fő célkitűzése ugyanis éppen a szociológiailag minél pontosabban leírt budapesti társadalmi rétegek nyelvhasználatának a megismerése.

2. A vizsgálat. — A budapesti nyelvhasználat fentebb említett átfogó vizsgálatát célzó ún. szociolingvisztikai interjú egyik kiemelt kérdése az -e kérdőszó mondatbeli helyének a tisztázása. A megkülönböztetett figyelmet azzal vívta ki magának az -e kérdőszó, hogy helyét a Mai Magyar Nyelv Rendszere és a Nyelv művelő Kézikönyv egyaránt az egyszerű állítmány mögött, a nem egyszerűnek ragozott része mögött, a *volna* elemmel összetettnek pedig egésze mögött jelöli ki, és a Mai Magyar Nyelv Rendszere „terjedő hibának”, a Nyelv művelő Kézikönyv pedig „kírívó hibának” tekinti a kérdőszó elmozdulását a kijelölt helyről az igekötőhöz (*Meg-e jött a vendég?*), a tagadósóhoz (*Vajon nem-e szükséges erről beszélnünk?*), a névszói-igei állítmány névszói részéhez (*Jó-e volt az ebéd?*), összetett igealakban pedig a főigéhez (*Mértél-e volna ellenkezni?*). Természetes módon vetődik fel a kérdés, hogy milyen ennek a negatív címkével illetett nyelvhasználati jelenségnek a társadalmi elterjedtsége. Az alábbiakban az előmunkálatokból kikerekedő képről szeretnék számot adni.

Az idézett szociolingvisztikai interjú népességmintájának a meghatározása érdekében az MTA Nyelvtudományi Intézete és a Magyar Közvéleménykutató Intézet (korábban Tömegkommunikációs Kutatóközpont) 1988-ban a 18 éven felüli magyar lakosság 850 fős országos mintáján, amely a nem, az életkor, az iskolai végzettség és a lakóhely típusa szerint reprezentatív volt, kérdőíves adatgyűjtést végzett bizonyos nyelvhasználati jelenségek megítéléséről a nyelvközösség egészének körében (A TÁRKI V. felvétel dokumentumai. A Társadalomkutatási Informatikai Társulás 6. sz. kiadványa. Bp.). Ebben az adatfelvételben két feladat vonatkozott az -e kérdőszóra. Az egyik a *Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar.* mondat grammatikailagosságának, tehát helyességének, illetőleg helytelenségének a megítélése, a másik pedig a *Meg kell kérdezni, nem-e késik a vonat.* mondat kijavítása egy hibákkal teletűzdelt szövegben.

Az első feladat esetében a megkérdezett személyek közül 305-en válaszoltak úgy, hogy helyes a *Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar.* mondat, 505-en pedig helytelennek tartották. Az előbbi számadat a minta 36,7%-ának felel meg, az utóbbi pedig 60,7%-ának (1. táblázat).

1. táblázat
Grammatikalitási ítélet (N = 850)

<i>Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar.</i>	
nincs adat	1,4%
„helyes”	36,7%
„helytelen”	60,7%
„más miatt helytelen”	1,2%

A táblázatban szereplő értékek arra utalnak, hogy a nyelvközösség tagjai hajlamosak elfogadni az -e kérdőszónak a tagadószóhoz való elmozdulását. Ez a hajlamuk még nyilvánvalóbb a szövegjavításra irányuló feladatban, ugyanis a megkérdezettek 45,9%-a nem javított, tehát jóváhagyta a *nem-e késik* szerkezetet, és csak 45,3% javította *nem késik-e*-re. További 8,7%-a az adatközlőknek vagy hibásan javított, vagy csak aláhúzta a hibásnak ítélt szövegrészt, de nem javította, vagy pedig „nem tudom”-mal válaszolt (2. táblázat).

2. táblázat
Hibajavítás (N = 850)

<i>Meg kell kérdezni, nem-e késik a vonat.</i>	
nincs adat	2,7%
nem javította	45,9%
csak aláhúzta	1,6%
rosszra javította	4,4%
jóra javította	45,3%

A két feladatban a kérdőszó elmozdulását nyugtázó 36,7% és 45,9% közötti különbség alighanem a két feladat különbözőségének tudható be: a helyesség-helytelenség megítéléséhez elegendő a passzív felismerés, a szövegjavításhoz azonban már aktív tudásra van szükség, ezért magasabb itt a nem javítók aránya.

Mármost ha azt keressük, hogyan függenek össze ezek az eredmények a felmérésbe bevont szociológiai tényezőkkel, a következőket állapíthatjuk meg:

1. A nem szerinti különbség nem befolyásolja a teljesítményt.

2. Az iskolázottsággal való összefüggés tendenciája olyan, hogy minél magasabb az iskolai végzettség, annál kisebb a negatív teljesítők aránya. A tendenciának ellentmondó esetet meglepő, bár — mint látni fogjuk — nem értelmezhetetlen módon a felsőfokú végzettséggel rendelkező adatközlők képviselik, akik az intuícióval ellentétben nagy százalékban minősítik helyesnek a megítélendő mondatot, és szintén magas százalékban nem javítják a kijavítandó mondatot. A magyarázatot maguk az adatközlők adják meg ugyanennek a felmérésnek egy másik feladatában, amely azt kérte tőlük, hogy a nyelvhasználatról tett, egymással ellentétes tartalmú kijelentéspárok tagjai között válasszanak. A jelen esetet az a kijelentéspár teszi értelmezhetővé, amelyik a tartalom, illetőleg a nyelvi forma elsőségére vonatkozik, és így hangzik: „Az a legfontosabb, hogy mit mondunk, mi a mondanivalónk, nem pedig, hogy hogyan mondjuk, és milyen kifejezéseket használunk. — Bármilyen fontos is a mondanivalónk, az csakis attól ér valamit, hogy hogyan tudjuk elmondani, milyen kifejezésekkel tudjuk előadni.” Nos, a magasabb

iskolázottságú adatközlők többsége a kijelentéspár első tagját választotta, ezzel kifejezte, hogy számára a tartalom fontosabb, mint a nyelvi forma (l. TERES-
TYÉNI TAMÁS, Nyelvi kultúránk a vélemények tükrében: Jel-kép IX [1988/1.],
65—73).

3. A lakóhely típusával olyan az összefüggés, hogy minél kisebb a település mérete, az ottlakók közül annál többen ítélik helyesnek a normasértő szerkezetet, és annál kesebben javítják.

4. Az életkor tekintetében meglehetősen kiegyensúlyozott az adatközlők teljesítménye. Említést érdemel, hogy a szerkezetet helyesnek ítéző rangsorában a 18—19 év közöttiek vannak az utolsó helyen, azaz ők képviselik leginkább a normát. A szövegjavítást illetően a 70 év fölöttiek vezetnek, ők „csak” 40,3%-ban nem javítanak.

Minthogy azonban az elemzett teljesítménybeli különbségek egyetlen szocio-
lógiai tényező esetében sem érik el a szignifikanciaszintet, vagyis statisztikailag nem tartandók számon, kimondhatjuk, hogy az adatközlők nemre, korra, iskolai végzettségre és a lakóhely típusára való tekintet nélkül 36,7%-ban helyesnek ítélik, és 45,9%-ban nem javítják, tehát elfogadják a tagadószó + -e kérdőszo szerkezetet. Ezek az eredmények egyszersmind cáfolni látszanak azt az eléggé közkeletű szakirodalmi vélekedést, amelyik szerint a szóban forgó szerkezet nyelv-
járásias és népies. Az azonban nem derül ki a fenti számadatokból, hogy vonatkoz-
tathatók-e valamennyi olyan esetre, amikor az -e kérdőszo nem a norma által előírt helyen áll.

Egy árnyaltabb válaszalmaz reményében a mindennapi kommunikáció gya-
korlatából gyűjtött példaanyagomból összeállítottam egy 18 mondatot tartalmazó tesztlapot, amelyen a kérdőszo elmozdulásának különféle típusait szerepeltettem: részben olyanokat, amilyeneket a bevezetőben a Nyelvművelő Kézikönyvből idéz-
tem, tehát ahol az -e az igekötő, a névszói rész, a főige és a tagadószo után áll, de olyanokat is, amilyenek sem az akadémiai nyelvtanban, sem a Nyelvművelő Kézi-
könyvben nem szerepelnek. A tesztlappal az volt a szándékom, hogy felmérjem, milyen tényezők és milyen mértékben befolyásolják a jelenségkörhöz fűződő érték-
ítéletünket. A mondatokat a következő előfeltevésekkel válogattam össze, és egy
esetben módosítottam is: a) különbség van a kérdőszo helyének a megítélésében
aszerint, hogy milyen nyelvi elemhez csatlakozik; b) a mondat egészének vagy
valamely elemének a jelentése vagy az általa keltett asszociációk befolyásolják az
ítéletalkotást; c) a kérdőszo elmozdulása nyomán kialakult hangsorszerkezet szín-
tén belejátszhat a minősítésbe; d) a használati gyakoriság enyhíti a negatív megíté-
lést.

A tesztlapot kiosztottam 63 elsőéves magyar szakos egyetemi hallgatónak, és
azt kértem tőlük, hogy lássák el a mondatokat „tetszési indexszel”: 1-es számot
írjanak az elé a mondat elé, amelyiket a leginkább elfogadhatónak tartják, 2-es
számjegyet annak a mondatnak adjanak, amelyiket az előzőnél kevésbé szeretik, és
így tovább az utolsó helyezettig. A 63-ból 13 hallgató nem végezte el a feladatot,
mondván, hogy a megítélendő mondatok teljességgel elfogadhatatlanok a számuk-
ra. Egy hallgató ezt írta a feladatlapjára: „Csak két kategóriát tudok felállítani.
1-es a számomra abszolút elfogadhatatlan. 2-es, amit már annyit hallottam, hogy
végülis elmegy”. Így összesen 49 hallgató válaszait értékeltem. Persze meg kell
jegyezni, hogy ezek a hallgatók sem tartották helyesnek a tesztlapon szereplő
mondatokat, ami — leendő magyartanárokról lévén szó — rendjén is van, de
vállalkoztak a feladatra. Az ő válaszaik alapján kialakult a mondatok között egy

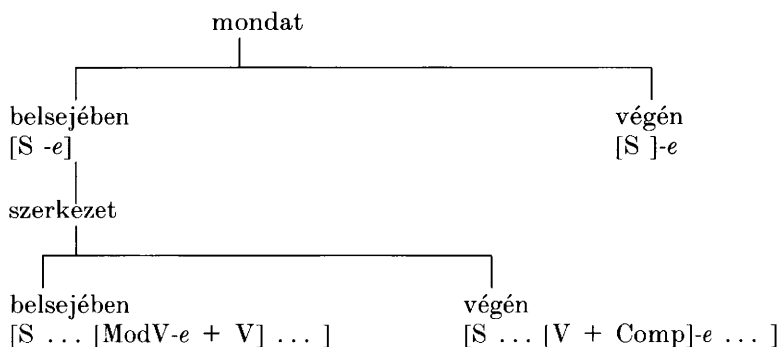
rangsor¹: 1. Nincs kipróbálva, hogy *lehetett-e* volna másként csinálni. 2. Jó lenne tudni, *nem-e* lesz vihar. 3. Nincs eldöntve, hogy *kellett-e* volna a példák közé betenni új kártyákat. 4. Az utas persze nem tudta, *nem-e* én vagyok az ellenőr. 5. Nem tudom, hogy hétfőn *vissza-e* tudok jönni. 6. Bizonytalan, hogy ez *az-e* a könyv. 7. Nézd meg, *ott-e* van a Biblia! 8. A tanárok döntik el, hogy magázzanak *minket-e* vagy tegezzenek. 9. Kíváncsi vagyok, hogy *jó-e* lesz a műanyagtipli. 10. Sok esetben nem tudjuk, hogy nem Petőfi vette *át-e* a néptől a népdalt. 11. Rajtam függött, hogy *meg-e* büntetik vagy nem. 12. Most azért jut *kevesebb-e*, mert kevés a gépsorunk, nem tudom. 13. Nézd meg, *ott-e* van a véső! 14. Nem tudom, hogy *magyar-e* volt vagy külföldi volt. 15. Megvárom, hogy *ki-e* kapcsol a bojler. 16. Kérdezd meg Verát, hogy *be-e* dobta a lottót. 17. Megnézzük, hogy *le-e* van plombálva a vezeték. 18. Nyilvánosan megkérdezte, hogy *buzi-e* vagyok.

Ebből kitűnik, hogy a megkérdezett egyetemi hallgatók szívesebben látják a kérdőszót az összetett ige főigéje (1. és 3. mondat) és a tagadósó mögött (2. és 4. mondat), mint az igekötő (5. mondat), az állítmányi szerkezet (8. mondat) vagy a névszói-igei állítmány névszói része mögött (9. mondat). Az is kitűnik továbbá, hogy az előfeltevésekkel összhangban azonos típuson belül jelentésbeli és hangzásbeli tényezők is belejátszanak az ítéletalkotásba. A szójelentés hatását példázza a 9. helyre sorolt *jó-e lesz* és a 18. (utolsó) helyre sorolt *buzi-e vagyok* szerkezet szembeállítás. A *be-e dobta* és a *le-e van plombálva* az 5. helyezett *vissza-e tudok jönni*-vel szemben nyilván a két azonos magánhangzó találkozása miatt került a 16. és a 17. helyre. És az sem kétséges, hogy az *ott-e van a Biblia* 7. helye és az *ott-e van a véső* 13. helye a Charles Bally által bevezetett „környezetfelidéző hatásnak” (effect par évocation du milieu, *Traité de stylistique française*. Genf, 1921.) tudható be: a Biblia az átszellemült imádkozást, a véső a kevésbé éteri fizikai munkát idézi fel.

Utánanéztam a jelenség történetének, és kiderült, hogy az szinte egyidős a magyar írásbeliséggel, hiszen már a legkorábbi kódexeinkben is szép számmal akadnak példák különféle szórendi megoldásokra. Az 1651-ben megjelent Szigeti Veszedelemben ugyancsak előfordulnak változatok, később pedig Vajda János és Czuczor Gergely szolgál adalékokkal. Madách csak azért nem, mert Arany János „Rossz magyarság” megjegyzéssel mind egy szálíg kigyomláta az Ember Tragédiája kéziratából a *nem-e* szórendű mondatokat (ezekre a vonatkozásokra vö. Szabó T. ATTILA, Egyik legönállótlanabb szavunk nyomában: MNy. LXV [1969.], 195—214). 1882-ben SIMONYI ZSIGMOND teszi szóvá a jelenséget, és megjegyzi, hogy „Legföltűnőbb, mert legtöbbször olvasható az a szerkezet, melyben a tagadósó mellé járul az *-é*” (A magyar kötőszók. Bp., 1881—83.). 1905-ben legifjabb SZÁSZ KÁROLY nyilatkozik úgy, hogy „... újságban és szóbeszédben évek óta naponként találkozom az *-e* kérdősó rossz helyen való használatával” (A kérdő *-e* kérdéséhez: MNy. I [1905.], 459—60).

Az eddigiekből az az egyenes következtetés adódik, hogy ha egy jelenség ilyen makacsul tartja magát a nyelv története során, annak feltehetően komoly oka van. Ennek feltárására teszek kísérletet az előforduló szerkezetek tipologizálása és elemzése révén. Lássuk tehát, milyen szórendi megoldások fordulnak elő a nyelv története folyamán egészen a jelenig!

¹ A tesztet a következő utasítás vezette be: Olvassa végig a mondatokat, majd pedig lássa el őket „tetszési indexszel”: 1-es számjegyet írjon az elé a mondat elé, amelyiket a leginkább elfogadhatónak tartja; a 2-es számjegyet az a mondat kapja, amelyiket az előzőnél kevésbé szereti, és így tovább egészen az utolsó helyezettig.

Állhat az *-e* kérdőszó a mondat belsejében és a végén. Ez utóbbi megoldás a kódexekben gyakori. A XVI. századtól kezdve nem találtam rá irodalmi adatot, de a gyereknyelvi szakirodalom szerint a nyelvcsajátítás folyamatában van rá példa, ami arra utal, hogy a jelenség az egyén életének a kezdetén éppúgy előfordul, mint a nyelv „kiskorában” (l.: KENYERES ELEMÉR, *A gyermek beszédének fejlődése*. Bp., 1926. 76.; BRIAN MACWHINNEY, *How Hungarian children learn to speak?* Doktori értekezés. University of California, Berkeley, 1974. 476). Íme néhány példa a mondatot záró kérdőszóra: *Nemde három férfiakat ereszténk a tűz közepibe e?* (Bécsi K. 133), *Nemde két verebek adatnak egy fél pénzen e?* (MünchK. 32b), *Ebbe [!] nincs tea-e?* (gyereknyelvi adat).

Ha az *-e* kérdőszó a mondat belsejében áll, két lehetőség van. Az egyik az, amikor a kérdőszó az értelmileg nyomatékos állítmányi szerkezet fonetikailag hangsúlyos eleme mögött helyezkedik el, tekintet nélkül ennek szófajára, amint az alábbi példák szemléltetik: „*Nem-é* vagyok magam *e'* nagy világon?” (Madách), „*Nem* tudom, *jól-e* vagyok informálva?” (TV-riport), „*Nyilvánosan* megkérdezte, hogy *buzi-e* vagyok.” (TV-riport), „*Nézd* meg, *ott-e* van a vésző!” (tatarozó munkás), „*Megvár*om, hogy *ki-e* kapcsol a bojler.” (tatarozó munkás), „*Nincs* kipróbálva, hogy *lehetett-e* volna másként csinálni.” (nyelvész), „*Szót-e* fogad?” (szakirodalmi adat), „*Csak* a látogatás után derül ki, hogy a párizsi találkozó *Jelcinnek* vagy *Mitterandnak-e* a fontosabb.” (tudósítás Párizsból).

A másik lehetőség az, amikor a kérdőszó egy olyan szerkezet (szintagma) végén áll, amelynek az elemei értelmileg szorosan összetartoznak. Az közömbös, hogy a szerkezet értelmileg nyomatékos-e vagy nyomatéktalan. A példák: „*Siklós várában-é* ti akartok futni?” (Szigeti Veszedelem III. 73), „A tanárok *döntik* el, hogy *tegezzenek* *minket-e* vagy *magázzanak*.” (Budapesti Szociolingvisztikai Interjú), „*Sok* esetben nem tudjuk, nem Petőfi *vette át-e* a néptől a népdalt.” (rádió-riport), „*Most* azért *jut kevesebb-e*, mert kevés a gépsorunk, nem tudom.” (rádió-riport).

Az előbbi esetben a kérdőszó — ahogyan a képletszerű ábrázolás is szemlélteti — egy szintagma belsejében helyezkedik el, míg az utóbbi esetben mögötte áll, mintegy kívül maradván a szintagmán.

Mármost az a kérdés, hogy értelmezhetők-e valamiféleképpen az ismertetett szórendi megoldások. Nos, igen. A következő értelmezési lehetőségek kínálkoznak. Az a két megoldás, amelyik szerint a kérdőszó kívül marad a mondat egészen, illetőleg annak egy összetevőjén, magának a kérdőszónak a természetével indokolható. Nevezetesen, hogy az *-e* kérdőszó akkor tud eredményesen a hatókörébe

vonni, azaz vezérelni valamely nyelvi szerkezetet, ha kívül marad rajta. Ennek a mondattani viselkedésnek a lehetőségét az a tény teremti meg, hogy beszédünket értelmi egységekben és ezeknek megfelelő szintaktikai tömbökben tervezzük, mások beszédét pedig ilyen tömbökben észleljük. A tényre pedig azok a beszédészleléssel, beszédmegértéssel kapcsolatos kísérletek világítottak rá, amelyekből kiderült, hogy ha a hallgatókat a közlemény értelmezésében a szintaktikai szerkezet tetszőleges pontján megzavarják, nem a félbeszakított részekre, hanem a megzavarást megelőző egységes szintaktikai tömbre emlékeznek vissza (vö. R. J. RIDING, *A Method for Investigating the Perceptual Segmentation of Speech: Language and Speech XVIII* [1975.], 153–7). A különbség a kétféle megoldás között annak tudható be, hogy a kérdőszó hatóköre nem egyforma a kétféle pozícióban: amikor a mondat végén áll, akkor a mondat egészére vonatkozik a kérdés, amikor pedig valamelyik összetevő végéhez kapcsolódik a kérdőszó, akkor csak erre az összetevőre vonatkozik. Végül az a megoldás, amikor az *-e* kérdőszó az értelmileg kiemelt mondatrész (fókusz) akusztikailag kiemelt, tehát hangsúlyos eleméhez tapad, azzal indokolható, hogy a hangsúly — a fizikai hangfolyamat kiemelkedő pontja lévén — ráirányítja a hallgató figyelmét a közlemény értelmileg fontos pontjaira, tehát kézenfekvő, hogy a mondat tartalmilag kiemelkedő részére vonatkozó kérdőszó ennek a résznek formailag kiemelkedő pontjához kapcsolódjon (a hangsúlynak a közlemény értelmezésében betöltött szerepére vonatkozólag l.: A. CUTLER—D. J. FOSS, *On the Role of Sentence Stress in Sentence Processing: Language and Speech XX* [1977.], 1–10; S. G. NOOTEBOOM—J. P. L. BROKX—J. DE ROOIJ, *Contributions of Prosody to Speech Perception*. In: W. G. M. LEVELT—G. B. FLORES D'ARCAIS szerk., *Studies in the Perception of Language*. New York, 1978.). Valamennyi ismertetett szórendi képlet értelmezhető tehát a kétféle stratégia valamelyikével: a hangsúly figyelemirányító funkciója kerekedik felül a *jól-e vagyok informálva?* szerkezetben, míg a *tegezzenek minket-e?* szerkezetet az egységes szemantikai-szintaktikai tömb prioritása hozza létre. Bármelyik eljárás működjék is, úgy tűnik, hogy az *-e* kérdőszó elmozdulásának mindkét esetben a beszélő szándéka és a mondat szerkezete közötti közvetlenebb kapcsolat megteremtése a célja, hiszen a kérdezést megvalósító grammatikai elem, az *-e* kérdőszó a kommunikáció szempontjából fontos és/vagy egységes szakaszhoz csatlakozik. Így pedig már érthetőbb, hogy miért hajlamosak az országos felmérésben a megkérdezett személyek helyesnek ítélni a kérdőszó elmozdítását az ige mellől. Nos azért, mert az értelmileg nyomatékos és/vagy egységes összetevőhöz közvetlenül kapcsolódó kérdőszó szerkezetileg is tükrözi a beszélő szándékát. És ez a következtetés voltaképpen összhangban van a magyar nyelvre irányuló újabb mondattani kutatásokkal, amelyek megállapították, hogy a magyar olyan nyelv, amelyben az elemek sorrendjét a kommunikatív-logikai funkció határozza meg (vö. pl. É. KISS KATALIN, *A magyar mondat szerkezet generatív leírása*. NytudÉrt. 116. sz. Bp., 1983. különösen 22, *A magyar mondat szerkezet típusáról*. MNy. LXXXIX [1993.], 163–72).

Az eddigiekben elemzett példákon kívül olyanok is akadnak, történelmi távlatban is, amelyekben a kérdőszó megkettőzése figyelhető meg: „Minemde elfeledheti *e* az anya ő kis gyermekét *e*, hogy ne könnyörülne ő méhének szülöttén *e*?” (NádK.), „Az ember nem tudta, hogy érdemes-e volt-e kínlódni.” (értelmisségiek beszélgetnek), „Kérdezz meg anyukától, ezt-e elviheti nagymama-e.” (gyereknyelvi gyűjtésből). Ezekben a mondatokban az egyik kérdőszó a norma által előírt helyen áll, tehát az állítmány mögött, a másik pedig azoknak a megoldásoknak valamelyikét tükrözi, amelyeket fentebb bemutatam. A kérdőszó megkettőzése feltehetőleg

annak tudható be, hogy a beszélő a közlemény létrehozása folyamán öntudatlanul elhelyez egy kérdőszót ott is, ahol a kommunikáció aktuális menete szempontjából szükségesnek ítéli.

Van végül a példatáramban egy 5 éves kisfiútól származó, erős érzelmi töltésű kérdés, amelyben annyi kérdőszó van, ahány elemből áll a mondat: „Itt-e akarsz-e ülni-e?” A példa azt szemlélteti, hogy a mondatnak mindegyik eleme külön-külön kérdéses. A kérdőszó „túlادagolásában” pedig az eredetét érhetjük tetten, hiszen a TESz. szófejtése szerint az -e kérdőszó a finnugor korban figyelemkeltő indulatszó volt.

3. Záró megjegyzések. — A fentiekből — úgy gondolom — nyilvánvaló, hogy a beszélőknek az -e kérdőszó mondatbeli helyére vonatkozó intuitív tudása jelentősen eltér a norma által rögzített megoldástól. Mivel pedig az eltérés — mint bemutattam — indokolható, adódik a következtetés, hogy a nyelvtani szabályok megállapításakor érdemes lenne több figyelmet fordítani a mindennapi kommunikációban működő implicit, rejtett szabályok feltárására.

KASSAI ILONA

Toldalékrendszeresítésünk története

A magyar nyelvészeti szakirodalomban a toldalékok megkülönböztetését szolgáló, ma már hagyományosnak számító, általánosan elfogadott *képző, jel*, illetve *rag* fogalom és elnevezés korántsem egyidős a magyar nyelvtudománnyal, nyelvtanirással. A következőkben a magyar nyelvű munkákat helyezve előtérbe a mai terminológia kialakulásának, megszilárdulásának történetét tekintem át.

Legjobb XVI., XVII. századi grammatikusaink ugyan már sok vonatkozásban felismerték és öntudatosan hirdették a vulgáris magyar nyelv sajátosságait, első nyelvtanaink még jobbra az akkori műveltséget hordozó három kardinális nyelv, a latin, a görög és a héber igézetében születtek elsősorban a latin grammatikai mintákat tartva szem előtt. E munkák természetüknél fogva még nem foglalkoztak a toldalékok részletes és következetes rendszerezésével. Éppen ezért kell kiemelni közülük a kor szokásainak megfelelően még latin nyelven írt, 1610-ben megjelent „*Novae Grammaticae Ungaricae...*” című művét, melyben szerzője, SZENCZI MOLNÁR ALBERT egymástól elkülönítve tárgyalja a névszóragozást és a névszóképzést, valamint az igeragozást és az igeképzést.

A mai terminus technikusok első csíráinak jelentkezését nyomon követve szintén a XVII. századig kell visszamennünk. Ugyanis a TESz. tanúsága szerint már 1645-től adathozható a szóvégi toldalék fogalmának jelölésére a *raggaték* kifejezés. A XVIII. század végétől hasonló jelentéssel a *ragaszték* szó (1783), *ragaszték* (1789), *végezet ~ végzet* (1787) szavakat használták. (Vö. TESz. III, 331, 332.)

GYARMATHY SÁMUEL 1794-ben Kolozsváron megjelentetett „Okoskodva tanító magyar nyelvmester”-ében találkozhatunk először a *toldalék* műszóval. GYARMATHY szerint nem csupán a szuffixumok, de a pre- és infixumok — ezeket a kifejezéseket természetesen ő nem használta — is e fogalom alá tartoznak, vagyis az elöl álló igekötők, valamint az *énbennem* szerkezetű szóalakok közepén található „szótska”.

FÖLDI JÁNOS még 1792-ben megnyerte a Hadi és más nevezetes történetek című folyóirat magyar nyelvtankönyvre kiírt pályázatát. Az ő „Magyar nyelv-

könyv, avagy grammatika” pályaműve alapján dolgozta ki DOMOKOS LAJOS, HUNYADI FERENC, SZIKSZAY GYÖRGY és BENEDEK MIHÁLY az ún. „Debreceni Grammatiká”-t, amelyet 1795-ben Bécsben adtak ki „Magyar grammatika, melyet készített Debrecenbenn egy magyar társaság” címmel. Ahogy FÖLDI, úgy a Debreceni Grammatika szerzői sem különböztették meg a szóképzést és a ragozást. 'Toldalék' értelemben a *végezet* és *ragaszték* szavakat használták, azonban nem minden különbségtétel nélkül. Megfigyelhető ugyanis, hogy az igék mellett jobbra *végezet*-ről, míg a névszók mellett inkább *ragaszték*-ről írtak.

A nagyobb teljesség kedvéért megemlíthetjük KASSAI JÓZSEF 1817-ben Sárospatakon megjelentetett „Magyar nyelv-tanító könyv”-ét, amelyben a 'toldalék' fogalom jelölésére a *végezet* vagy *vég-szótska* elnevezéseket olvashatjuk, a 'rag' értelemben pedig a *szó-ragaszték* vagy *suffixa* műszavakat. Ez a tankönyv a szóképzést nem különbözteti meg, illetve tulajdonképpen nem is foglalkozik a képzett szavakkal.

A szóképzés és ragozás megkülönböztetését a felvilágosodott szellemű VERSEGHY FERENC már igen fontosnak tartotta. Ezt bizonyítja az 1818-ban napvilágot látott „Magyar Grammatika”. Ez a rendszeres magyar nyelvtan nemcsak azért jelentős, mert a *képző* mint nyelvészeti fogalom ebben fordul elő először, hanem azért is, mert valóban eleget tesz a magasabb igényű nyelvleírás követelményeinek.

VERSEGHY a ragozás tárgyalását megelőzően igen terjedelmes és alapos fejezetben fejti ki a szóképzéssel kapcsolatos elméletét. Megállapítja, hogy az „eleven gyökérszavak” mellett vannak „*holtt* vagy néma *gyökök* (pl. *ak, irg, til, figy, vigy, ev*). Ámde ha hozzájuk *bizonyos* és *mindenütt ösmeretes* szótagok vagy betűk függesztetnek, eleven és *világos értelmű* szavakká válnak, mint *akaszt, írgalom, tilt, tilalom, figyelem, vigyáz, evez*. E' szavakat a szónyomozás *formáltt gyökereknek*, ama szótagokat és betűket pedig, melyeknek segedelmével a' *holtt* gyökerekből elevenek válnak, *szóképzőknék* nevezi. Ugyanezen *szóképzőknék* segedelmével az eleven és formáltt gyökerekből is lehet megmeg új szavakat formálni, melyek *származékoknak* neveztetnek, mint *fás, szövevény, ágas, ásvány, várakozik, váras* [. . .]: sőt még a' származékokból is lehet megmeg más származékokot csinálni, mint *ágaskodik, várakoztat, városi* [. . .]” (i. m. 70).

VERSEGHY az egész műben következetesen használja a *képző* műszót a fenti, vagyis a mainak megfelelő értelemben, és ugyanilyen következetességgel alkalmazza a *ragaszték* kifejezést is. „Névragasztásnak nevezzük azt, amikor a névhez bizonyos szótagokat ragasztanak, melyek értelmét különbféleképpen meghatározzák. Így mikor e' névhez *úr* e' szótagokat függesztjük *nak, at, túl*, és szállunk *úrnak, urat, úrtúl*, a' fő névnek *úr* másmás értelmet adunk. Az ilyen szótagokat a' Szónyomozás *névragasztékoknak* nevezi.” (I. m. 114.)

A nyelvújítási szóelvonás eredményeként létrejött *rag* szóalakot nyelvtani műszóként minden bizonnyal KRESZNERICS FERENC alkalmazta először a neki kevésbé tetsző, hosszabb *ragaszték* helyett az 1827-ben írt „Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal” című könyvében. „A' gyökér-szóknak nevedekése, el szaporodása, el ágazása bizonyos apró szócskáknak hozzá adásával történik meg. Ezen szócskákat, mivel a' gyökér-szóhoz RAG-adnak, és véle egyetemben egy egészszet tesznek, RAG-szóknak neveztem.” (I. m. Bévezetés.) A meghatározásból kiderül, hogy ez a rag a Verseghy előtti általános szóhasználatnak megfelelően 'toldalék' értelmű. Mindez még nem zárná ki, hogy a mű további részeiben a szerző különbséget tegyen a szó jelentését megváltoztató funkciójú és a mondatbeli viszonyításra szolgáló toldalékok, vagyis a mai képző és rag fogalma között. Azonban a tényleges szótári

részt megelőző alapos morfológiai fejtegetésből és a táblázatokkal is kiegészített rendszerezésből egyértelműen kiderül, hogy KRESZNERICS e különbségtételre még kísérletet sem tesz. A sok fáradsággal készített, két vaskos kötetet kitevő munkát a kortársak elismerése övezte, legalábbis erre mutat az a tény, hogy közvetlenül megjelenése után, 1832-ben akadémiai nagydíjjal jutalmazták.

Ugyanabban az évben került ki a nyomdából a „Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai” című könyvecske, amelyet alcíme szerint „A’ Magyar Tudós Társaság különös használatára” adtak ki. Ebben az elsősorban helyesírási szempontokból összeállított, de nyelvhelyességi kérdésekre is kitérő normatív igényű szabálygyűjteményben a szerzők már egymás mellett, egymástól következően különválasztva használják a *rag*, illetve a *képző* műszót. Az Előszóban írtak szerint „a’ nyelv’ szóragasztásai”-nak összeírása a kibocsátandó nagy grammatika előkészítésének része, ugyanúgy, mint a megegyezés „a’ nyelv’ paradigmáira nézve kívánt bizonyos főbb szabások felett”. Valóban, ez az alig több, mint 30 oldalnyi munka rövid, de jól tagolt áttekintést ad a leglényegesebbnek tartott ragozási kérdésekről, különösen hangsúlyozva az illeszkedés szerepét. „A’ ragok minden szónál ugyan azok, ’s csak a’ nyelvben uralkodó hangrend szerint változnak mélylyé, vagy magassá a’ millyen t. i. a’ szó, mellyhez ragasztatnak” (i. m. 10). Elsősorban nyelvhelyességi, helyesírási megfontolásokból foglalkozik a melléknévképzés néhány problémájával, ezen belül a fokozással. Hasonló indítékból tárgyalja az „igeragasztás”-t követően az egyes igeképzőket is.

A korabeli nyelvtanokban a mai értelemben használt ’képző’ és ’rag’ fogalom, valamint a ’toldalék’ jelentésű *rag* fogalmának összezavarása a nem egyértelmű műszóhasználat következménye. A kettősség okozta bonyodalmak jól érzékelhetők FOGARASI JÁNOS gyakorlati célú, de pontos meghatározásokra törekvő, 1843-ban kiadott „Művelt magyar nyelvtan elemi része” című könyvének definícióit, magyarázatait olvasva. „Nyelvtanítóink, főleg az újabbak, a ragokat szorosabb értelemben, megkülönböztetik a képzőktől. Amazok a hajlítások mellett a többféle grammatikai formákat vagy módosúlatokat adják, ezek pedig szószármaztatások vagy szóképzések által új, önálló (szótári) szókat alkotnak: amazok hajlítási, ezek képzési ragok. Ezen megkülönböztetés alapos és szükséges ugyan* [Lapalji jegyzetben: „Grammaticai szók alakításához minden nyelvtanulónak kell értenie, de szótári képzés nem minden ember dolga.”], egyébiránt általában szólván, minden rag képző, és viszont; mert minden rag újabb (nyelvtani vagy szótári) szót képez, és mindenik szóképzés rag által is történik. A szabályokra nézve sincs a kettő közt lényeges különbség. A mely közönséges szabály a nyelvtani ragozást tárgyalja, ugyan az áll rendszerint a képzésről is.” (I. m. 64.)

Sajnos, e tekintetben nem sikerült igazán rendet teremtenie az 1832-es szabálygyűjtemény előszavában említett nagy magyar grammatikának sem, amelyet a tudós Társaság csak 1846-ban adhatott az érdeklődők kezébe. Az ígéreteknek megfelelően „A magyar nyelv rendszere” a nyelv ismeretén alapuló rendszeres nyelvtan. A *képző* és a *rag* definíciója a szótannal foglalkozó második részben kapott helyet: „*Képzőnek* neveztetik azon betű, vagy szótag, amelynek hozzáadásával élő vagy elavult gyökből, vagy tőszóból önálló szó vagyis beszédrész alkottatik. *Ragnak* neveztetik azon betű vagy szótag, melly önálló szóhoz vagy beszédrészhez ragasztván, annak értelmét személy, szám, mód, idő, hely ’s egyéb kül- és belviszonyok szerint módosítja; ’s az így alakult szó rendszeresen vagy legalább teljes ragozást többé nem vehet fel” (i. m. 32). A meghatározás kissé kezdetleges megfogalmazását természetesnek tarthatjuk. Annál inkább értékelnünk kell azt a megál-

lapítást, amely rámutat, hogy rag után általában nem következhet újabb rag. Leszögezhetjük, Versegynél a továbbképzés lehetőségét is hangsúlyozó képződefiníció a sikerültebb, a Magyar Tudós Társaság kiadványában a rag meghatározása tűnik előremutatóbbnak.

„A magyar nyelv rendszere” című nagy grammatikában a kétféle toldalék különválasztása ellenére a megfelelő műszók használatában helyenként zavar mutatkozik. Ez érzékelhető a többes szám kifejezője, az *ak* és változatai besorolásában is. A 34. lapon a „Szóalkotás általános elvei” fejezetben a képzők között szerepel, ugyanakkor a 61. lapon azt olvashatjuk: „E’ képző ragul szolgál a’ többes szám’ alanyesetében: *ház, házak* stb.” Ugyanitt: „E’ rag mint képző, az előbbivel ellentétben öszveget jelent, következő szókban fordul elő: *undok, szándok, ajándok, köldök, szemöldök* stb.” Végül a 143. lapon ez a mondat áll: „Többes alanyeset lesz belőle az *ek (ak, ok, ök)* többes rag’ hozzáadásával.”

Mielőtt e példákat tekintve következteléssel vádolnánk első akadémiai nyelvтанunk alkotóit, olvassuk el figyelmesen a már idézett toldalékmeghatározások után található lapalji jegyzetet: „A’ ragok között is vannak, mellyek önálló és ragozható szót alkotván, a’ képzők közé is volnának sorozhatók. Illyek a’ személyragok és a’ többes számrag; de mivel rendesen sem azok ezt, sem ez azokat fel nem veszi, különben pedig a’ ragozásban minden névnel ismét új alapul szolgálnak: a’ rend’ s könnyebb áttekintés végett a’ ragok között hagyatnak meg. Illyek az igékben az időragok is” (i. m. 32). Mindebből világosan látszik, hogy a problémát nemcsak alaposan átgondolták, de a lényegre is rátapintottak. Nem róhatjuk fel, hogy ekkor még nem merült fel egy harmadik toldalékkategória létezésének a lehetősége.

A Tudós Társaság figyelemre méltó munkájának első megjelenése után alig két évvel később került kiadásra az egyéb vonatkozásokban általában gyengének minősíthető grammatika GALGÓCZI GÁBOR tollából. Az ő „Magyar nyelvтан”-a terminológiai szempontból következetesnek látszik. A toldalékok rendszerezésére vonatkozó meghatározásai is meglepően jól sikerültek: „*Ragasztékoknak* mondjuk — általános nevezettel — azon szótagokat, melyek a’ tő és törzsszavakhoz szoktak függedni a’ szókban. Különösebben pedig ezen ragasztékok: 1. *Képzők*, melyek által a’ tőszók önálló — az úgy nevezett szótári — szókká vagy beszédrészekké képeztetnek. 2. *Ragok*, melyek az önálló törzsszókhoz vagy beszédrészekhez függesztetvén, azoknak jelentéseit szám- személy- idő- mód- hely- ’s egyéb bel- és külviszonyok szerint határozzák meg, vagy az úgy nevezett nyelvтani szókat alkotják” (uo. 108).

Következtetések azért GALGÓCZINál is találhatók. Szerinte a képzés tágabb értelemben valamely szóalak létrehozását is jelentheti, nem csupán valamely szótó képzővel való ellátását. Példa erre a fokozás tárgyalása is: a 203. lapon a „középfok képzése” szerepel, a 300—301. lapon pedig a „fokozási ragok” tárgyalását olvashatjuk.

Mindezeket túl még egy újdonságra fel kell figyelnünk. E nyelvтанban az igeragozási részen belül feltűnik a *jegy* megjelölés a különböző igeidők és igemódok leírásával kapcsolatban, tehát e sajátos morféákat nevükben megkülönbözteti a ragoktól.

A leginkább tankönyvírói munkásságával kitűnő SZVORÉNYI JÓZSEF nyelvтani nemcsak világosak, jól áttekinthetők, hanem előremutatók is. Számunkra igen fontos az először 1861-ben közétett „Magyar nyelvтан tanodai használatra”, mely a szerző más munkáihoz hasonlóan több, esetenként javított kiadást ért meg.

SZVORÉNYI is háromféle szóelemet tartott számon, *gyököt, képzőt és ragot*. Jelentősége nem is ebben van, még csak nem is a nagyon egyszerűen, lényegre

törően megfogalmazott meghatározásaiban, hanem abban, hogy nála még határozottabban jelentkeznek a harmadik toldalékkategória, a mai *jel* körvonalai. (Erre ANTAL LÁSZLÓ is felhívta a figyelmet „A magyar esetrendszer” 11. lapján.) SZVORÉNYI is használta az *időjegy* és a *módjegy* megnevezést — az igenévi formánsokat is *jegy*nek nevezte —, a megelőző nyelvtanokkal szemben a valóban újat azonban azzal hozta, hogy a kül- és belviszonyragok mellett egy harmadik sajátos alcsoportot különböztetett meg: „Alanyeseti v. alanyragoknak azokat mondjuk, melyek a mondat alanyát szám- és birtokviszony szerint idomítják, de mindig alanyi azaz nevezői (nominativ) alakban hagyják meg, mint a *tanár* olvas, a *tanárok* olvasnak, *tanárom* olvas, *tanáraim* olvasnak stb.” (i. m. 64). Ha a definícióbeli példákhoz még hozzávesszük az *-ét*, melyet mint birtokos nevezőt említ más helyütt hasonlóan a többes nevezőhöz, akkor az alanyeseti ragok sorával könnyen azonosíthatjuk a mai névszói jelek sorát.

A rendszerezés lényegét illetően nem jelentett viszont újat RIEDL SZENDE 1864-ben közreadott „Magyar nyelvtan”-a. A szerző szintén két alapvető toldalékkategóriát nevez meg, az igeragozási rendszeren belül a különböző módokat és időket jelölő formánsokat *módjegyek* és *időjegyek* néven említi.

Egyéb vonatkozásban leginkább műszóhasználatában tér el az akadémiai nyelvtantól és annak követőitől. A mondatbeli viszonyításra szolgáló szóvégi morfémának új nevet adott, a *rag* kifejezést pedig összefoglalóan ’toldalék, suffixum’ értelemben használta. „Amint a ragok szóképzésre vagy szóviszonyításra használatnak, a szerint *képzőknek* vagy *viszonyítóknak* is nevezetnek. Így pl. ezen szóban *tanítótól*, *-ít* és *-ó* képzők; *-tól* pedig viszonyító; de ebben: *várhatlak* a második szótag *hat* képző, *l* és *ak* pedig viszonyítók” (i. m. 65—6). Ez a megfogalmazás azt a — tulajdonképpen helyeselhető — felfogást tükrözi, melynek értelmében a terminus technicust az adott morféma funkciójának megfelelően kell megválasztani. Azzal azonban RIEDL nem számolt, hogy ekkorra már a *rag* mint a viszonyító szóelem neve a magyar nyelvészeti szakirodalomban általánosan elfogadottá vált, és ebben a jelentésben meg is szilárdult, így korábbi használatának felélesztési kísérlete is terminológiai zavart okozott még saját nyelvtanán belül is. Valószínűleg nem érzékelte azt az ellentmondást, hogy a *szóragozás* kifejezést nem a saját műszórendszerének megfelelő ’toldalékolás’ értelemben alkalmazta, hanem a ma is használatos jelentéssel a szintén általa használt *szóhajlítás* szinonimájaként. Az ugyanebben a tárgykörben szereplő *viszonyrag* megnevezés viszont kiválóan beleillik a RIEDL által javasolt műszósorba, tudniillik mint viszonyító rag, azaz toldalék.

1887-ben írta meg a fiatal SZINNYEI JÓZSEF „A magyar nyelv rendszere rövid előadásban” című könyvecskéjét. Nem próbált új terminológiát alkotni, hanem tömör meghatározásokban igyekezett megragadni a képző és rag fogalmának lényegét. Annak ellenére, hogy e műben elsősorban még a ’meghatározott jelentéssel bíró nyelvi egység, kifejezőeszköz’ értelemben fordul elő a *jel*, bizonyos toldalékok — és nem lehet véletlen, hogy éppen ezek — megnevezésekor ez a szó már érezhetően új tartalmat is hordoz. A képzők és a ragok között elhelyezkedő bizonytalan státusú elemek besorolása még erősen kötődik a két fő kategórián alapuló rendszerezéshez, de a szóhasználat módja a harmadik kategória felállításának irányába mutat. Itt ennek még csak nyomai találhatók, például az igeképzés tárgyalása során az átmenetiséget sugalló megoldással találkozhatunk: „A föltételes mód jele (képzője): *-ná*, *-né*, *-na*, *-ne*” (i. m. 15.); „A fölszólító mód jele (képzője): *-j*” (uo.). Erős túlzás lenne azt állítani, hogy SZINNYEI már ekkor törekedett a tudatos különbségtételre, hiszen tudjuk, hogy 1888-ban tartott „A birtokos személyragozásról” című akadémiai

székfoglalójában következetesen *többesképző*-ről, illetve *pluralis-képző*-ről beszélt, e vonatkozásban jelről szó sem esett, pedig nyelvtanában e toldalék megnevezésével kapcsolatban többek között ez a mondat áll: „A többes szám jele: -k” (i. m. 22).

SIMONYI ZSIGMONDnak a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában 1889-ben megjelent, alcíme szerint „A művelt közönségnek” szánt „A magyar nyelv” című átfogó jellegű nyelvtanában nincs helye a jelnek a rag és a képző mellett mint toldalékkategóriának. Az igemód- és időjelölő elemeket egyértelműen képzők néven találjuk, bár részletes tárgyalásukra a megfelelő ragozási fejezetben kerül sor. (Megjegyzendő, hogy az 1879-es „Magyar nyelvtan” c. tankönyvében a *jel* szót az igemódok formánsának megnevezésére használta.)

1889-ben jelent meg KIRÁLY PÁLnak a „Rendszeres magyar nyelvtan” című iskolai nyelvtankönyve is. A címnek megfelelően a szerző az egyes formánsokat pontosan megnevezve mindegyiket rendszeresen és alaposan sorra veszi. Természetesen KIRÁLY is háromféle szóelemet különböztet meg, ezek: *törzs*, *képző* és *rag*. Képző- és ragmeghatározásai jól átgondoltak, és saját korát tekintve korszerűeknek mondhatók. A definíciók és az egyes toldalékok besorolása közti ellentmondást ő sem tudatosította. A névszói ragok részletező, az alanyeseti ragokra is kiterjedő csoportosításán túl felfigyelhetünk arra, hogy a fokozással kapcsolatban következetesen a *fokjel* megnevezést használja, és szintén következetesen *módjel*-nek és *időjel*-nek nevezi az igék idő, illetve mód kifejezésére alkalmas formánsait. A képzők és a ragok sorrendiségére vonatkozóan fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a *tudományban-i* szerkezetű szóalakok hibásak, mivel „A képzőt a rag soha meg nem előzheti” (i. m. 31).

Egyáltalán nincs szó jelekről mint toldalékfajtáról az 1896-ban kiadott, mind a mai napig nagyra értékelt történeti szempontú „Tüzetes magyar nyelvtan”-ban sem. BALASSA JÓZSEF és SIMONYI ZSIGMOND grammatikájának keretei között a mai fokjel, többesjel, birtokjel, az idő- és módjelek továbbra is mind képzők.

A magyar és a finnugor összehasonlító nyelvészet kiemelkedő alkotásának, SZINNYEI JÓZSEF „Magyar Nyelvhasznítás” című munkájának első változata ugyancsak 1896-ban jelent meg. E művét a szerző a későbbiekben többször is átdolgozta. Az első kiadás a toldalékrendszerezés szempontjából nem szolgál különösebb meglepetéssel, az 1903-as jelentősen módosított Nyelvhasznítás² azonban már figyelemre méltó előrelépést tesz a *jel* kategóriájának felállítására irányába. Névszóragozási fejezetének c) pontjában *Képzőszerű jelek* összefoglaló név alatt sorolja fel a többes szám jeleit, valamint a mód- és időjeleket. Az 1927-es kiadású, végleges változatban, a Nyelvhasznítás⁷-ben nemcsak terjedelmében bővült az említett c) pont, hanem tartalmilag is, mivel a *birtokjel* és a *középfok jele* is belefoglalódik.

A Nyelvhasznítás első és utolsó változata közt eltelt több mint három évtized alatt a jel mint toldalékfajta egyre inkább polgárjogot nyert a különböző szintű és célú nyelvtanokban. (Egyébként műszóként első, minden valószínűség szerint elszigetelt előfordulása az 1800-as esztendőre tehető. Ekkor bukkant fel 'grammatikai suffixum, Suffix in der ungarischen Grammatik mit Ausnahme der Ableitungs- und Kasussuffix' értelmezéssel, vagyis a mai *toldalék* szó jelentésében MOLNÁR JÁNOS „Magyar könyv-ház” című munkájának XIII. kötetében. — Vö. TESZ. II, 270.)

HALÁSZ IGNÁC 1897-ben megjelentetett közép- és polgári iskolák számára írt „Rendszeres magyar nyelvtan” című tankönyvében is feltűnik a *jel* mint egyes „végzetek” megnevezése. A többes szám kifejezői *többes jel* néven szerepelnek. Kétségtelenül csak 'jelölő elem' értelmű „A főnév birtokos jelei” alfejezetcímben

szereplő *jel* szó. E mellett szól a következő meghatározás: „A birtokos személyt jelölő végzeteket birtokos személyragoknak nevezzük” (i. m. 21).

A múlt század utolsó évében még BALASSA JÓZSEF is kiadott egy „A magyar nyelv” című, a művelt közönség számára írt nyelvtankönyvet. A sajátos tagolású könyvben a *jel* általában a *képző* szinonimájaként fordul elő, elsősorban a *módjelek*, *időjelek*, a *többes szám jele* kifejezéseket olvashatjuk, sőt BALASSA *birtokos személyjelek*-et is említ: „A birtokviszony kifejezésére szolgálnak a birtokos személyjelek is, melyek [...] nem ragok, hanem valóságos képzők.” (I. m. 122.) Tehát a *jel* itt is a *képző* szinonimája. Ez a munka is több kiadást ért meg, az idézett pontokban az 1909-es javított változat sem mutat eltérést.

Természetesen a tárgyalt időszakban is jelentek meg a fő iránytól erősen eltérő szemléletet tükröző művek. Szélsőséges esetet képvisel PONGRÁCZ SÁNDORNAK a magyar nyelv turáni származását hirdető kétkötetes, „A magyar nyelv szerkezete, története és szótára” című, 1906-ban publikált könyve. Ebben a *jel* egyáltalán nem fordul elő, *módragok*, *időragok*, *többségi rag*, *többségi birtokrag* kifejezéseket találunk csupán.

Sajátos szemszögből íródott HORGER ANTALNAK „A nyelvtudomány alapelvei” című könyve is. Az első, 1914-es megfogalmazástól az 1926-os javított változat a mi vizsgálódásunk szempontjából csupán a pontok sorszámban, illetve lapszámban tér el. A toldalékokat összefoglalóan *suffixumok*-nak nevezi, és meghatározza, hogy mi alapján szokták megkülönböztetni a képzőt (Ableitungssuffix) a ragtól (Flexionssuffix). HORGER a felosztást nem tartja igazán fontosnak: „A suffixumoknak képzőkre és ragokra való fölosztása nem nagyon fontos, mert az a kétségtelen tény, hogy a nyelvtörténet folyamán egyik-másik képzőből rag lett és viszont, azt bizonyítja, hogy a közöttük levő válaszfal nem lehet valami erős” (i. m. 141—2, ill. 84).

Egészen más nézetet képvisel az az igen alapos, jól átgondolt nyelvtankönyv, amely 1915-ben Kalocsán jelent meg.

KIS-ERŐS FERENC „A magyar nyelv vizsgálata” című könyvében a ragok és a képzők mellett bevezeti és meghatározza a harmadik toldalékkategória, a *képzőszerű jel* fogalmát. Ezen túlmenően vagy ebből következően megfogalmazza a képző — jel — rag ma is tanított sorrendi-kapcsolódási szabályait. Bár magyaráz(kod)ó jellege miatt kicsit hosszú a meghatározás, újdonsága és a ma érvényben lévő definíciókkal való egybecsengése miatt érdemes — egy-két kisebb kihagyástól eltekintve — szó szerint idézni. „A *képzőszerű jelek* (vagy rövidebben csak *jelek*) egy vagy több hangból álló olyan járulékelemek, amelyek a ragozás céljaira egy-egy szótóból *mellékszótövet* alkotnak, pl. az igék fő szótövéből a feltételes vagy felszólító mód melléktövét; a névszóknál a rendes szótóból többesszámú vagy birtok- vagy személyjeles melléktöveket; a mellé kneveknél a melléknév fő tőalakjából a közép- vagy felsőfok mellékszótövét.

A *mellékszótövekhez ugyanazok a ragok* járulhatnak, mint a fő szótövekhez.

A *képzőszerű jel átmenetet képez a képző és rag között*.

1. Abban *egyezik a képzővel*, hogy mindkettő ragozás céljaira külön szótó-alakot képez, még pedig a képző fő v. tulajdonképpeni szótó-alakot, a képzőszerű jel pedig mellékszótöveket. [...] De abban már *különbözik a képzőtől*, hogy nem változtatja meg a szó értelmét, mint a képző, továbbá a képző után más képző is következhetik (esetleges továbbképzés), azonban a képzőszerű jel után már semmiféle képzőnek nincs helye.

2. A képzőszerű jel abban *egyezik a raggal*, hogy sem a képzőszerű jel, sem a rag után nem következhetik képző; de abban már *különbözik a ragtól*, hogy míg a

rag után nem következhetik újabb rag, addig a képzőszerű jel után állhat rag [...] Ebben van egyszersmind az oka is, hogy amiket a régebbi nyelvtanok birtokos személyragoknak neveztek, azokat igazában birtokos személyjeleknek kell neveznünk, mert nem a ragok, hanem a képzőszerű jelek természetével bírnak” (i. m. 374).

KIS-ERŐS hosszadalmas magyarázatával ellentétben GOMBOCZ ZOLTÁN 1925-ben az egyetemi előadása anyagát tartalmazó Alaktanban a toldalékok hármas felosztását már magától értetődő tényként szögezi le. Az ő megfogalmazása abban is eltér KIS-ERŐSétől, hogy a jeleket mint a képzők alcsoportját mutatja be. „Az olyan végzetet, amelynek hozzátoldásával a szóból más szó lesz, képzőnek nevezük. [...] Vannak olyan képzőszerű végzések, amelyek nem alkotnak új szót, s amelyek után más képző csak kivételképpen járulhat. Ezeket képzőszerű jeleknek vagy röviden *jeleknek* nevezzük” (i. m. 4).

Az iskolai nyelvtankönyvekbe csak lassan kerül be a jel külön toldalékfajtaként, bár az időjel és módjel, valamint a többes szám jele, a birtokjel elnevezéseket tanítják. (Vö.: RÉVY FERENC—DR. SZEGŐ ARNOLD, Rendszeres magyar nyelvtan. Bp., 1920. TRÓCSÁNYI DEZSŐ, Rendszeres magyar nyelvtan. é. n. 1929 után.) Érdeemes megjegyezni, hogy RÉVYÉK a mai fokjelet képzőnek nevezték, TRÓCSÁNYI viszont jelnek.

Iskolai tanulóknak szánt jeldefiníciót valószínűleg NAGY J. BÉLA írt először. „*Jel* az olyan végzet, amely se nem képző, se nem rag, mert új szó képzésére nem való, sem a szavaknak a mondatban való összetartozását nem mutatja” (Magyar nyelvtan. é. n. 1922 körül, 43).

NAGY J. BÉLÁnak az 1938-as új tanterv alapján írt, a „Képzők, jelek, ragok” résszel foglalkozó új tankönyvében a definíció lényegében változatlan. A különbség, ami feltűnik, hogy ebben már *toldalékok* összefoglaló név alatt szerepelnek a tárgyalt szóelemek. (Vö. Magyar nyelvtan. Bp., 1939. 37.) — Érdekes, hogy SZINNYEI JÓZSEF 1926-os 16. kiadású „Rendszeres magyar nyelvtan”-ában sem definiálja a *jel* fogalmát, pedig mint külön toldalékfajta nevét használja. Pl. a 18. lapon olvashatjuk: „A többalakú tövek a *jelek* (a többes szám jelei, a birtokjel, a középfok jele, a mód- és az időjelek) és a *képzők* előtt is különféle alakban jelennek meg”.

Jelen áttekintésben ugyan elsősorban a magyar nyelvű nyelvtanokat vesszük számba, mégis foglalkoznunk kell LOTZ JÁNOS 1939-ben Stockholmban kiadott „Das Ungarische Sprachsystem”-jével. LOTZ szükségesnek látta a magyar toldalékokat prefixumokra és suffixumokra osztani, mivel az elől álló igekötőket és a *vala-ki* típusú névmások előtagját prefixális képzőnek tartotta. E felfogás szerint egy magyar szó szerkezetét illetően elméletileg 6-féle szóelemből állhat a következő sorrendben: 1. Grundpräfix 2. Ableitungpräfix 3. Stamm 4. Kasussuffix 5. Grundsuffix 6. Ableitungsuffix. (Grundpräfix természetesen csak a felsőfok *leg*-je lehet.)

Szempontunkból kevésbé érdekesek ROBERT HALL angol nyelven írt magyar nyelvtanai. Mind az 1938-as, mind az ettől sok tekintetben eltérő 1944-es kiadású „Hungarian Language”-ben csak az igei inflexióval kapcsolatban alkalmazott a jelnek megfelelő kifejezést, *tense*-, illetve *moodsign*-nek nevezve az idő- és mód kifejezésére használt morfémákat.

TECHER-TOMPA JÓZSEF 1941-ben megjelent ismeretterjesztő jellegű nyelvtanában, illetve a gimnáziumok számára írt tankönyvében már egyszerűen csak jelnek nevezi és a képzővel, raggal egy sorba emeli az új toldalékfajta. Az általa megfogalmazott jelmeghatározás NAGY J. BÉLÁéhoz hasonlóan a képző- és ragfunkcióval való szembeállításra alapszik, de nemcsak tagad, hanem állít is. „A *jelek* sem

új jelentésű szavakat nem alkotnak, sem a szavak mondatbeli szerepét nem fejezik ki. A jelek [...] csak bizonyos értelemben módosítják a szavak értelmét” (Kis magyar nyelvkönyv. 47—8).

Ez az értelmezés rövid időn belül általánossá vált ugyan, de azért más felfogások is érvényben voltak. BALASSA JÓZSEF 1943-ban újabb átfogó jellegű terjedelmes művet adott ki „A magyar nyelv könyve” címmel. Korai munkáival ellentétben ebben már tárgyalja a jelek problémakörét, azonban sajátos módon: „Vannak ezeken kívül olyan ragoknak nevezett szóelemek is, amelyek nem változtatják ugyan meg a szó jelentését, de lehet hozzájuk újabb ragokat függeszteni. Ilyenek a többszám ragjai [...] és a birtokos személyragok [...]. Ezeket megkülönböztetésül jeleknek szoktuk nevezni” (i. m. 172).

GYÖRKE JÓZSEF alapvető morfológiai tanulmányának már a címében is arra utal, hogy a toldalékok hármass felosztásával nem ért egyet. A Magyar Nyelv hasábjain 1943-ban publikált „Tő, képző, rag” című értekezésben a *jel* nem önálló kategória, legfeljebb egyfajta képző. Ennek megfelelően az első részben az *időképzés* és az *időjel* kifejezéseket egymás szinonimájaként olvashatjuk. A praeteritumot és a múlt időt kifejező nyelvi eszközökkel kapcsolatban GYÖRKE az *-é* (*-á*), illetve *-t*-képzőről ír (vö. i. m. 113). A második részben a „szórész-sorrend” típusok bemutatásánál viszont szüksége van a *képzőszerű jel* fogalmára is, hogy a röviden idő- és módjeleknek nevezett „szórészek” helyét kijelölhesse a toldalékolt szóalakokon belül. (Vö. i. m. 183.)

Az 50-es években megjelent alaktani munkák többségének szemlélete a toldalékrendszerezés szempontjából a hármass felosztás elfogadását tükrözi. A meghatározások között megtaláljuk még a GOMBOCZ-féle képzőszerű jel fogalmát is (GOMBOCZ, Magyar szóalaktan. 1951.; D. BARTHA, Alaktan. 1951.). MAJTYINSZKAJA felfogása is ehhez áll közelebb, bár az orosz nyelvű szakszóhasználat ezt nem teszi egészen egyértelművé (vö. Vengerszkij jazük I. 1955. 98). Egyre gyakoribb azonban a TOMPA-féle megközelítés mind az oktatási, mind az ismeretterjesztő, mind pedig a tudományos célú nyelvtanokban. (BENKŐ—KÁLMÁN, Magyar nyelvtan a gimnáziumok I—IV. o. számára. 1951.; RÁCZ—TAKÁCS—WÉBER, A magyar nyelv tankönyve. 1955.; TEMESI—RÓNAI—VARGHA: Anyanyelvünk. 1955.; SZABÓ D., A mai magyar nyelv II. 1955.; RÁCZ—TAKÁCS, Kis magyar nyelvtan. 1959.; stb.)

BÁRCZI GÉZA definíciói is ezzel a felfogással vannak összhangban, ő azonban még inkább hangsúlyozza a jel átmeneti jellegét: „Amint van közbülső kategória a valódi szavak és az álszavak között, akként van *átmeneti morfémátípus* a képző és a rag között. Ilyenek az ú. n. *jelek* (*jelmorfémák*), melyek részben jelentésmódosítók, tehát képzőszerűek, részben azonban a viszonyítást is szolgálják, tehát ragszerűek (Szóalaktan. 1955. 18).

TESESI MIHÁLY is ezt az átmenetiséget akarja kifejezni a jel vagylagos *átmeneti morféma* megnevezésével. (Vö. Szóalaktan I. 1955. 11.)

Átmeneti jelenségnek tartja a jeleket és kettős, grammatikai és lexikai funkciójukat hangsúlyozza PAPP ISTVÁN „A szó nyelvtani jellege” című tanulmányában. Elismeri, hogy a járulékelemek három fajtájának megkülönböztetésére vonatkozó terminológia még nem elég szilárd, de véleménye szerint jogos és fontos a képző és rag mellett a jel vizsgálata (MNY. XLIX, 359—70).

PAPP ISTVÁN nézeteit szenvedélyes hangú cikkben támadva HEXENDORF EDIT a folyóirat következő évfolyamában erősen kétségbe vonja a jel kategória felvételének jogosságát: „[...] a később kialakított jel kategóriába olyan elemeket sorolunk, amelyeket teljes határozottsággal sem a ragok, sem a képzők között nem

tudunk elhelyezni. A jeleknek közös jellegzetes vonásuk nincs.” (Az emberé-féle alakok toldalékának elnevezéseiről: MNy. L, 311.)

HEXENDORF EDITTEL szemben PAPP ISTVÁN mellett KÁROLY SÁNDOR és SZABÓ DÉNES is kiáll a jelek felvételének jogosultsága mellett. KÁROLY SÁNDOR az -é jelnek minősítésében nem lát „sem bizonytalanságot, sem kényelmességet, csak óvatosságot, ami viszont jelen esetben nem a kényelmességgel, hanem a valóság sokrétűségének fáradságot nem ismerő boncolgatásával függ össze.” (NytudÉrt. 16. sz. 1958. 44.)

SZABÓ DÉNES „A mai magyar nyelv” című egyetemi jegyzetének II., az alak-tannal foglalkozó részében minden addiginál alaposabban tárgyalja a szóelemek elkülönítésének, a szóalakon belüli helyének kérdéskörét. Ebben a vizsgálatban mint a „végzetek” harmadik fajtájával részletesen foglalkozik a jelekkel is.

1961-ben a TOMPA JÓZSEF szerkesztette „A mai magyar nyelv rendszere” I. kötetének megjelenésével mérföldkőhöz érkezett a magyar nyelvtudomány. A tudományos álláspontot legmagasabb szinten képviselő ún. akadémiai nyelvtan hivatallossá tette a toldalékok hármass felosztását. Kisebb módosításokkal maig mértékadónak számít képző-, jel- és ragmeghatározása, a toldalékok kapcsolódási sorrendjére vonatkozó megállapításai, az egyes morféma besorolása. Arra a kérdésre, hogy az egyes megállapítások, meghatározások önmagukban és összefüggéseikben mennyire helytállóak a nyelv valóságos rendszerére vonatkoztatva, azóta sokan és sokszor keresték a választ, de a toldalékrendszerezés ellentmondásait nem sikerült feloldani. Az e tárgykörben felmerült problémák elemzése messze túlmutat egy tudománytörténeti igénnyel írt dolgozat keretein.

T. SOMOGYI MAGDA

A Moson helynév eredete

Noha számos dunántúli helynevünkről bizonyítottnak tekinthető, hogy valamilyen más nyelv — többnyire délszláv — közvetítésével a latinra megy vissza, pl. *Tolna* < **Tol(e)na*; *Kiliti* < a *Cleti* személynévből, l. *Dunakiliti* és *Balatonkiliti*; *Vindor* (< *vinitor*) + *nja*, a *d*-nek már a szlávban vagy a magyarban bekövetkezett zöngésüléssel, l. *Vindornyafok*, *Vindornyalak*, *Vindornyaszlós*; *Keszthely* < *Castellum*/**Cestellum* (FNESz.⁴ II, 661; I, 150, 397; II, 766; I, 724; A. ZAMBONI, II problema della continuità latina nell’area danubiana: Giano Pannonio IV, 5. §; a továbbiakban ZAMBONI, II problema), hogy a *Dráva*-ról, *Duná*-ról, *Marcal*-ról, *Rába*-ról és *Zalá*-ról ne is szóljunk (FNESz. I, 389—90, 395; II, 91, 388, 794; és vö. ZAMBONI, II problema 2., 3. §). A számuk nem tekinthető véglegesen lezártnak, sorukat egy új etimológiával szeretnénk gazdagítani.

A szóban forgó helynév *Moson*, amely előtagként a *Mosonmagyaróvár*, *Mosonszentjános* és *Mosonszentmiklós* elnevezésekben fordul elő napjainkban, korábban pedig önállóan *Moson vármegye* nevében, illetve számos, ma már nem létező helynévben (*Mosonbánfalva*, *Mosondarnó*, *Mosontarcsa*, *Mosontétény*, *Mosonújfalú*: Révai Lex. XIV, 52—3) szerepelt. Első, CSÁNKI-tól már ismert előfordulásait (1137: *Civitas Mussun*, 1221: *Musunium*: CSÁNKI II, 336) továbbiakkal is kiegészíthetjük: 1234/1392: „villa *Musun*”; 1287: *Musunienses*, 1337: „possessio *Musuny*”, a *Moson(i)* (*Musli*) nevű, már megszűnt középkori falu Tét közelében (GYÖRFFY II, 610; vö. CSÁNKI III, 553); *Mos(z)ony*: 1469 és 1637: *Mosson* (CSÁNKI II, 336) Dopsin közelében, az Eszék-Diakóvár úttól keletre.

Mielőtt az új etimológia tárgyalására rátérnénk, célszerűnek tűnik az eddigi szakirodalom egy részének a rövid áttekintése. A helynevünkkel foglalkozó munkák háromfajta eredetet javasolnak: személynévből származik, átvétel a németből, illetőleg a szlávból.

Az első (BENKŐ: MNy. XLIV, 100) sokkal nem visz közelebb a megoldáshoz, mert a vélt személynév etimológiájával adós marad. Ezen nem változtat az sem, hogy újabban két másik személynévi eredetűnek tartott helynév bukkant fel: 1138/1329: *Mufin* és *Musun* (MEZŐ ANDRÁS: Száz. CXVI, 595—600). Ezzel a névmagyarázattal kapcsolatban már KNEZSA is igen szkeptikus volt, mivel hiányzik az Árpád-kori személynevek összegző feldolgozása (MNy. XLIV, 105).

Az elmaradhatatlan német eredeztetéssel MELICH állt elő, aki az évek során finomította magyarázatait. Kezdetben egy többes szám dativusi *Mosum*, *Mosan* alakból indult ki, amelyet több helynévben, így Pribina székhelyének elnevezésében, *Mosapure*-ban, az ausztriai *Moosburg*-ban és *Mosburg*-ban vélt felfedezni (LUMTZER—MELICH, DOLw. 6—7; SzlJsz. I/2, 147). Egy időben a szláv közvetítést is lehetségesnek tartotta (Száz. XL, 273, MNy. II, 161), majd a húszas évek végleges formába öntötte nézeteit. Ezek szerint az óbajor **Mosun* ~ **Musun* többes dativusi alakot a magyar nyelv a X. sz. végéig vette át (MNy. XVIII, 145—6, HonfMg. 408—9). Az ófn. s, amely a magyar *š*-hez hasonló ejtésű volt, nyelvünkbe *š*-sel került át; a dat. *-on* ~ *-un* > *-en* változás már az ófelnémet korszak végén következett be (MNy. XVIII, 146). Jelentős német települések folyamatos fennmaradásával szemben csak kisebb bajor népcsoportok fennmaradásával lehet számolni (HonfMg. 409). Munkásságának korai szakaszában KNEZSA is német átvételre gondol, amikor helynevünk *š* hangját ama három kivétel egyikének tekinti, amelyben a ném. z-t a magyar nem *ž*-vel veszi át (MNy. XXIX, 102).

Úgy véljük, olyan ponthoz jutottunk el, hogy tárgyalásunkban egy kis történelmi kitérőt kell tennünk. Módunkban áll ugyanis megvilágítani azt a történelmi feltételezést, amelyen MELICH, KNEZSA, de még MOÓR és mások etimológiai magyarázatai is nyugosznak. Pauler Gyula óta elterjedt, és a történészek körében egyre jobban kidolgozott és gazdagodó nézet volt, hogy a honfoglaló magyarok hosszú időn keresztül nem építettek várakat, hanem a már itt találtakra települtek be, sőt egyenesen idegenkedtek ilyenek építésétől. Ez a történelmi hipotézis azonban nem nyert régészeti igazolást (NÉMETH PÉTER, A korai magyar megyeszékhelyek régészeti kutatásának vitás kérdései: ArchÉrt. CIV, 209). GYÖRFFY GYÖRGY már 1958-ban valószínűnek tartotta, hogy a honfoglalás után a nemzetségfők is várakat építettek az ország területén. Nézetét a krónikák tanúságtétele mellett arra alapozta, hogy a magyarságnak már a vándorlások során módja volt közelebről megismerkednie a várakkal. Ezt a feltevést igazolta a régészet: számos erősséget már a X. és az azt követő században magyarok építettek (SOPRONI S.: ArchÉrt. LXXXI, 53; NÉMETH P.: ArchÉrt. CIV, 212—4; MIKLÓS Zs., A gödöllői dombvidék várai. Aszód, 1982. 63—4; DÉNES J.: Agria 21, 81 skk.; NOVÁKI Gy.: SSz. 16, 137; Uő., Várépítészeti Magyarországon a X—XI. században: GLATZ F., KARDOS J. (szerk.), Szent István és kora. Bp., 146—9, a továbbiakban NOVÁKI, VárépM.; NOVÁKI Gy.—SÁNDORFI Gy.: Művéd. 28: 169 skk.). Nem lehet célunk, hogy részletesen beszámoljunk arról a vitáról, amely az elmúlt években bontakozott ki egyrészt építészettörténészek és régészek, másrészt történészek és régészek között, néhány műre azonban érdemes utalni mind az első (NOVÁKI Gy., Várépítészetiünk kezdete: GERŐ L. (főszerk.), Várépítészetiünk. Bp., 1975., a továbbiakban NOVÁKI, Várép.; SÁNDORFI Gy.:

ArchÉrt. CVI, 244—52; NOVÁKI GY.—SÁNDORFI GY.—MIKLÓS Zs., A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Bp., 1979.; SÁNDORFI GY.: Művéd. 31: 16—20, 33: 19—26), mind a második csoporttal kapcsolatban (FÜGEDI E., Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon. Bp., 1977.; FELD I.: Művéd. 31: 1—8; KRISTÓ GY., A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp., 1988.). A vita során értékes és új módszertani megközelítések (ENGEL P.: Művéd. 31: 9—14; vö. SIMON Z.: NMMÉ, 14: 103—27) és egyes várak építési korának pontosabb (a XI—XII. századra tehető) meghatározásai születtek (pl. GÁDOR J.—NOVÁKI GY.: HOMÉ. 19: 43—76; NÉMETH P.: JAMÉ. 10: 91—101; BAKAY K.: SSz. XLII, 128—35; PARÁDI N.: HOMÉ. 21: 9—29; SÁNDORFI GY.: Művéd. 30: 1—7; stb.).

HOLUB JÓZSEFnek azt a nézetét, miszerint Moson várát németek építették (A királyi vármegyék eredete: SzIEml. II, 104), KRISZT GY. úgy veszi át, hogy ő frank—szláv alapításról szól (Művéd. 34: 202—3) annak ellenére, hogy ezt az eddigi régészeti kutatások nem igazolták (NOVÁKI, Várép. 17; NOVÁKI GY.—SÁNDORFI GY.: Művéd. 28: 170; NOVÁKI, VárépM. 147). Az eddig felszínre került leletek a XI. sz. első felénél régebbi időbe nem nyúlnak vissza.

MELICH etimológiáját a szláv eredetet valló MOÓR ELEMÉR határozottan cáfolja. Szerinte a következő három okból tarthatatlan a németből való levezetés. Egyetlen nyelvben — a németet is beleértve — sem mutatható ki *Musun* alak, amelynek *u*-ja valószínűleg elírás. A ném. hangzóközi *s* (= [ʃ]) helyén a magyarban [ʒ]-nek kellene állnia: a Maros–Torda vármegyében feljegyzett *Mosony* helynév [ʃ] hangjának megmagyarázásához ugyanis nem lehet ezen a vidéken egy ófn. többes sz. dativusi alakból kiindulni; a n. [ʒ] → m. [ʃ] ilyen módon megmagyarázhatatlan. Végül az ófn. többes sz. dativus ejtése a X. sz.-ban már *-en*, még ha helyenként *-un*-nak is írták (Mosony és Tétény: Balassa-Eml. 98—9; a továbbiakban MOÓR, Mosony). Moson a szláv *mъšĭnъ/mъšĭnъ* szóra megy vissza, amely az ófn. *mies* 'moha' szláv fordítása a *Miesenburc* 'mohos vár' helynévben. Ugyanez a melléknév más szláv helynevekben is megtalálható, így a cseh *Mšeno*-ban, a rutén *Mšaná*-ban, valamint a már említett erdélyi *Mosony*-ban (i. m. 98—9; MOÓR, Westung. 39). Ugyancsak a szláv eredettel ért egyet KELEMEN J. (NéNy. VII, 139), MOLLAY K. (Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp., 1982. 6. 2. §, a továbbiakban MOLLAY, Német–magyar), és KNEZSA I. (utóbbi az erdélyi helynevet illetően: MNy. XLIV, 11, l. j., 105).

Azon túl, hogy a **Mosun* ~ **Musun* alakokban a zöngés hangzóközi [z] fonémának palatális ejtésű allofonja ([zʲ]) már a VI. sz.-tól kezdve kétségtelül megvan (W. BRANNE—H. EGGERS, Althochdeutsche Gramatik. Tübingen, 1975. 168. §; és vö. MOLLAY, Német–magyar 7. §), a magyar fonológiai rendszerbe való illeszkedése meglehetősen problémás és bonyolult az újabb kutatások fényében. [ʒ] hanggal való helyettesítésének az elméletét gyengíti KÁLMÁN BÉLA nézete, miszerint a magyar [ʒ] nem helyettesíthet egy, a németben soha nem létezett [ʒ] hangot (MNy. LXI, 393—4). Ezt veszi át és fejleszti tovább MOLLAY, aki általában ófn. és kfn. [ʃ] → m. [ʃ] hanghelyettesítést tételez fel, esetleges további [ʃ] > [ʒ] zöngésüléssel (MOLLAY, Német–magyar 19. 3. §). Ez a megállapítás, amennyire elképzelhető szó eleji, szóvégi helyzetben és szóbelseji mássalhangzócsoportokban, pl. *sáfrány*, *sajtár*, *prés*, *vánkös*, *apostol*, *monostor*, *zsák*, *zsold*, *ánizs*, nem nyer mindenben kielégítő alátámasztást a MOLLAY által felhozott, de igencsak vitatható eredetű példákban, a *misé*-ben és *karmazsin*-ban (i. m. 19. 3. §, 404, 354). A magyarban már a XI. sz. óta létező [ʒ] allofón (KNEZSA: MNy. XXIX, 156—7, 102) egészen biztosan a XII. sz. közepén vált fonémává (MOLLAY, Német–magyar 6. 3. §).

Amennyiben a **Mosun* ~ **Musun* alakokból indulunk ki, amelyekben hangzóközi [z] vagy [z'] van, véleményünk szerint nem lehet kizárni egy ném. [z] ~ [z'] → m. [z] átvételt vagy hanghelyettesítést. A /z/ fonéma nemcsak hogy megvolt már a magyar nyelvben a X. sz.-ban (BÁRCZI, Htört. 81, 84), hanem előfordult hangzóközi helyzetben, veláris magánhangzó előtt is, l. a HB. *χazoa*, *azok* alakjait (BENKŐ L., Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlélei. Bp. 1980. 47–8). Ez a lehetőség nyilvánvalóan gyengíti a közvetlen német átvétel esélyeit.

A német telepítésekkel kapcsolatos ismereteink egy IX. sz.-i forrás, „A bajorok és karantánok megtérése” két részletéből származnak: „Miután tehát Károly császár a hunok visszaszorítása után (e terület) püspöki tisztségét a salzburgi egyház irányítójára bízta rá, azaz odaadományozta Arno érseknek és utódainak, hogy mindörökre rendelkezzenek felette és kormányozzák, a szláv és bajor népek kezdtek megtelepedni és elsokasodni ezen a földön, ahonnan ama hunok elűzettek;”. „Ezek után pedig bajor főurak... grófságként kezdték birtokolni a királyok adománya folytán ezt a földet.” (GYÖRFFY GY., A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bp., 1986. 199; a kiemelések tőlem — V. I.). Azok a németek viszont, akik a karoling uralom idején megszállták a Dunántúl legfontosabb stratégiai pontjait (FEHÉR G.: ArchÉrt. LXXXIII, 31–3), nem hagytak nyomot a magyar földrajzi nevekben (KNEZSA I.: SzIEml. II, 443–5; MOÓR, Mosony 100; TÓTH E.: VSz. 26: 246). Csupán két nyugat-dunántúli földrajzi nevünk, *Vütöm* (< *Unitanesprec*) és *Lapincs* (< óbaj. **Lapenza*) ófn. eredetű (MOLLAY, Német—magyar 13.2. §; FNEsz.⁴ II, 14). A többi kutatóhoz hasonlóan MOLLAY is tagadja, hogy a karoling kor óta folyamatosan továbbéltek volna a német települések. Ehhez még hozzáfűzi, hogy a két fentebb említett földrajzi névtől északra fekvő területeken a XI. sz.-nál korábbi német eredetű helynév egyáltalán nem mutatható ki (MOLLAY i. m. 13.2. §). Még figyelemre méltóbb az, hogy a Szombathelyen, feltehetően már a IX. sz. első felében épült karoling vár és a vele kapcsolatos német katonaság sem hagyott nyomot a város és környékének hely- vagy vízneveiben (TÓTH E.: VSz. 32: 406, 408). Levonható tehát az a következtetés, hogy a többé-kevésbé jelentős mértékben katonai feladatok ellátásával megbízott német népelem a szláv lakossághoz képest meglehetősen kis számú kellett, hogy legyen. További sorsukat illetően részben kivonták őket a Dunántúlról, a helyben maradtak pedig beolvadtak a szlávokba. Ilyen körülmények között minimális esélye van annak, hogy — mint MOÓR feltételezi — egy olyan vár nevét fordítsák le németről szlávra, amit a németek nem alapíthattak. Miután helynevünk közvetlen átvétele a bajorból, illetve fordítás útján való szláv közvetítése kizárható, származtatását illetően fennáll egy további lehetőség, amelyet közelebbről meg kell vizsgálnunk. Elképzelhető ugyanis, hogy a **Mosun* ~ **Musun* közvetlenül került át a Dunántúlon beszélt szláv nyelvjárássokba, amelyekről köztudott, hogy a szláv nyelvek déli csoportjához tartoztak (KNEZSA I.: I. OK. II, 373 skk.). Ebben az esetben a ném. [z]-nek változatlanul kellett volna a szlávba átkerülnie. Az óhorvátban ugyanis a /z/ és /ž/ egyaránt megtalálható hangzóközi helyzetben, azzal a megszorítással, hogy /z/ után veláris, /ž/ után pedig palatális magánhangzók következnek. Egyebek között ez a kötött helyzet ad magyarázatot arra, hogy az itáliai eredetű jövevényszavak eredeti hangzóközi /z/-jét miért helyettesítik /ž/-vel (további fejleményként azután a szóvégi *z* lekopása következében a /ž/ szóvégi helyzetbe kerül. Vö. VIG I., Les /ž/ et /z/ finals dans les mots croates d'origine italo-romane: Trudü po szlavjanovegyenyiju. Szlavisztikai tanulmányok. Szerk. NYOMÁRKAY I. Bp., 1992. 148). A szláv [z] hang ezután a magyarba változatlanul, hanghelyettesítés nélkül került volna át.

MELICH és MOÓR eredeztetései között helyezkedik el VIRÁGH R. és W. STEINHAUSER szómagyarázata. Az előbbi mind a közvetlen németből való átvételt (< **Móson*), mind pedig a szláv közvetítést (**Musun* alakon keresztül) lehetségesnek tartja (MHnEr. 64). STEINHAUSER viszont nem tudja eldönteni, hogy a szláv *měšenъb* (*gradъ*) és a kfn. *miesin* alakok közül melyik a másik fordítása (Bach-Eml. 202—3).

A neves magyar szlavista, KISS LAJOS az óbajor eredetet elvetve és MOÓR magyarázatát továbbfejlesztve a szláv származás mellett érvel, amelyet a cseh *Mešno*, rég. *Mešna*, a lengyel *Mszana Dolna*, ukrán *Mšana* helynevek támasztanak alá (FNESz.⁴ II, 161). Az általa javasolt **Měšbnъ* 'mocsári' melléknév azonban, amely önállósult a *gradъ* 'vár' főnévtől, néhány fonetikai és jelentésbeli nehézséget vet fel. Megengedve azt, hogy jelentésbővülés következtében a **Měšbnъ* jelölhette a Szigetköz hosszabb-rövidebb ideig víz alatt lévő részeit a IX. századot megelőző időkben is, annak ellenére, hogy Mosonmagyaróvár környékén nem voltak mocsarak (MoTört. I/1, 62—63), továbbá az Eszék közelében lévő *Moson* kapcsolatba hozható a közeli mocsarakkal, ez a feltételezés nem állja meg a helyét a cseh *Mešno*-t és a lengyel *Mszana Dolná*-t illetően. Ezek ugyanis dombos, hegyes vidékeken találhatók, az előbbi Plzeňtől délkeletre, utóbbi pedig a Beszkidekben. Mocsarak általában sem szoktak képződni a dombok között és a hegyekben, mivel a talaj dőlésszöge nem teszi lehetővé, hogy egy adott terület tartósabb ideig víz alatt maradjon, még az áradások időszakában sem. Ehhez még hozzáfűzhető, hogy a cseh helynév az eredetét tárgyaló forrásmunka szerint a közelében lévő, mohával benőtt magaslattól származik, és utóbbiról vette nevét a közelben folyó patak is (*Mešensky potok*: PROFOUS III, 58—9). KISS nyilván ezért hozza kapcsolatba a szláv melléknévet *moha* szavunk szláv előzményével (FNESz.⁴ II, 161).

A **měšbnъ* melléknév fonetikai nehézségek miatt nem lehet *Moson*, *Mešno* és *Mszana* közös etimonja. A gyenge jerből (nyílt szótag) mind a csehben, mind a lengyelben szabályosan /e/ lesz. A csehben tehát **Mšeny* alakot kellene kapnunk. PROFOUS megemlít egy *Mšeno* nevű erdőt, amelyet kapcsolatba hoz *Mešno*-val (PROFOUS III, 58—9): utóbbi, véleményem szerint, hangátvetés eredménye lehet. A lengyelben **Mšen(y)* alakot várnánk (A. VAILLANT, Grammaire comparée des langues slaves. I—II. Lyon, 1950. 57, 587; a továbbiakban VAILLANT, Grammaire; J. GEBAUER, Historická mluvnice jazyka českého. I. Praha, 1963. 57., 58. §; Z. KLEMENSIEWICZ, T. LEHR-SPLAWIŃSKI, S. URBAŃCZYK, Gramatika historyczna języka polskiego. Warszawa, 1981. Fon. 32. §, a továbbiakban GHJP.). A *Mszana* szó /a/ fonémája csak *ъ*-ból származhat, vö. *ъnъ* > *ian(y)* (GHJP. Fon. 22, 23. §; Slow. 37. §; vö. még VAILLANT, Grammaire 51. §; VAILLANT, Grammaire comparée des langues slaves. IV. Paris, 1974. 77., 980., 981. §). Ezt az állítást ROSPOND is megerősíti, aki szerint a *Mszana* hn. a *mszec* 'mohával benő, befed' ige két lehetséges múlt idejű szenvedő melléknévi igenevének — *mszany* és *mszaty* — az egyike (S. ROSPOND, Słownik etymologiczny miast i gmin PRL. Wrocław—Łódź, 1984. 236—7). Annak dacára, hogy a régi lengyelben csak a *mszaty* alak van adatolva, a másik megléte nem zárható ki (Słownik staropolski. IV. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1963—65. 361).

A lengyel *Mszan(y)*-hoz tehát csak egy *měšbnъ* alakból lehet kiindulni, amelyből egyébként a cseh *Mšeny*-hez is el lehet jutni.

Az eddigi fejtegetésből kiderült, hogy *Moson*, *Mešno* és *Mszana* nem egy közös alakra megy vissza, tehát a magyar helynév etimológiáját el kell választanunk a szlávokétól, amelyeknek közös ugyan az eredete, de nem *měšbnъ*. Kiderült továbbá

az is, hogy KISS LAJOS szófejtésében is sok, nem igazolható feltételezés van. Mivel az említett szláv helynevek mind a Kárpát-medencén kívül fekvő vidékeken találhatók, indokoltnak tűnhet, hogy a *Moson* etimonját a volt római birodalmon belül, a Pannoniával határos, illetve hozzá közel eső, de vele kulturális, történelmi és nyelvi kapcsolatban álló területeken keressük. Az elmondottak alapján bátorítva érzem magam arra, hogy *Moson*-t egy szláv *Mošun* alak közvetítésével a latin *mansione(m)* főnévvel hozzam kapcsolatba.

A *mansione(m)*-ra visszamenő helynevek 'ház földterülettel' jelentésben egész Itália területén megtalálhatók. A tárgyalásunk szempontjából elégséges az északiak megemlítése: *La Masone* (Reggio Emilia), *Mason* (Vicenza), *Masone* (Pavia) (G. B. PELLEGRINI, *Toponomastica italiana*. Milano, 1990. 223). Ugyanez a szó 'állomás, megálló' értelemben dokumentálható az északkelet-itáliai későlatinban (A. ZAMBONI, *Contributo allo studio del latino epigrafico della X Regio Augustea (Venetia et Histria)*. Il lessico: Studi linguistici friulani 1, 122), és megőrződött többek között a *Masone* (Genova) helynévben (Dizionario dei nomi geografici italiani. Milano, 1992. 292; a továbbiakban DNGI.).

Szintén a *ma(n)sione(m)*-ből ered a horvát *mošun* 'istálló, juhakol' (Rab), *mošuna* (Vinodoli statutum, 1395; Vrbniki statutum; Krk szigete; Pazin) 'habarcs nélkül, kőből épült, szalma tetejű karám', valamint a *Mošun* (Rab), *Mošuje* (a *mošuna* többes számú származéka, Brač), *Mašunjeva Draga* (Olib) helynevek a horvát, illetve a *Mošun* (dialektális *Mošyn*) a szlovén nyelvterületről (SKOK, EtRj. II, 460; SlavRom. 84, 129, 178; L. ROCCHI, *Latinismi e romanismi antichi nelle lingue slave meridionali*. Udine, 1990. 228). Kiemelésre érdemes, hogy az összes említett földrajzi név — eredetileg köznév — mellett nem áll semmilyen jelző vagy valamilyen bővítmény, illetve a *ma(n)sione(m)* folytatói a délszláv nyelvterületnek egy pontosan körülhatárolható vidékén, az Isztriai-félszigeten, a horvát tengerparton és a szomszédos szigeteken, valamint Észak-Dalmáciában fordulnak elő. Isztriát kivéve ezen a területen alakult ki az újlatin nyelvcsaládba tartozó dalmát nyelv.

A biztosan latin eredetű pannóniai helynevek óhatatlanul ráirányítják a figyelmet a romanizáció mélységének és egy adott terület etnikai folytonosságának szerepére. A (latin és egyéb) helynevek fennmaradásának előfeltételét képező etnikai folytonosság nem jelenti szükségképpen azt, hogy egy szóban forgó területen mindig és megszakítás nélkül lakott települések legyenek. Az ember rövid időszakokra távol is maradhat, és egy helynév fennmaradásához és átadásához elegendő lehet az is, hogy emlékezetében tartsa, illetve gyakorta felkeresse az illető helyet.

Moson és Eszék környékének jelentős mérvű romanizációjára számtalan tény utal. A Fertő-tó környékén már az I. sz. végétől a nagybirtokok központjaként villák épülnek, amelyek a IV. sz. során egész Pannoniában elterjednek (MoTört. I/1, 223, 247; SÁGI K.: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 11: 134—5; B. VUKIĆ-BELANČIĆ: *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu* 3: 75—98). Stratégiai fontosságú utak épültek Kr. u. a húszas években, amelyek az Adriai-tengert kötik össze a Száva völgyén keresztül a Balkán északi részével (MoTört. I/1, 207—8); olyan coloniákat és civitasokat alapítanak, mint például *Sirmium* (Sremska Mitrovica), *Cibalae* (Vinkovci), *Mursa* (Eszék), *Scarbantia* (Sopron), *Mursella* (Mórichida), *Carnuntum* (Deutsch-Altenburg) stb.

A romanizált lakosság a háborúk következtében számában ugyan megfogynak, de minden valószínűség szerint megérte az avarok megérkezését. Az avarokat megelőző hódító népek csak hosszabb-rövidebb időre telepedtek meg, és így

nem nyílt alkalmuk a helyben talált őslakosság beolvasztására. A hunok, az osztrigótok, a langobárdok és kezdetben a szvébek is a legyőzöttek lakóhelyei közelében ültök szállást, és különböző mértékben a szolgáltatásaikból tartották fenn magukat (MoTört. I/1, 286—304; vö. TÓTH E., La survivance de la population en Pannonie: Alba Regia 15: 118; a továbbiakban TÓTH, La survivance). Ezen kívül Pannonia nyugati és déli részén nem telepedtek meg huzamosabb időre népvándorláskori csoportok: a népvándorlással foglalkozó tanulmányok szerint ezt a területet *romani*-k, azaz rómainak nevezett lakosság lakta (TÓTH, La survivance 112; vö. MoTört. I/1, 290 skk.). Az avarokkal a VI—VII. sz. fordulóján szláv szövetségesek is érkeztek, akik a Dráva—Mura—Duna—Morava folyók határolta vidéken telepedtek meg. Ezt követően a szláv népesség jelentős számú növekedésével számolhatunk a IX. sz. második évtizedétől kezdődően (MoTört. I/1, 318, 353). Egyes nézetek szerint az avarok már beköltözésük idején csaknem kétnyelvűek voltak, különösképpen az uralmuk alatt álló terület szélein. A szláv nyelvet közvetítő nyelvként voltak kénytelenek használni, hogy megértessék magukat szomszédaikkal, szövetségeseikkel és alattvalóikkal egyaránt (MoTört. I/1, 319, 353).

Fontos még megjegyezni, hogy vizsgált helyneveink igen közel fekszenek azokhoz a területekhez, amelyeken a romanizált lakosság fennmaradása a IX. századig több mint valószínű. Ezt olyan földrajzi nevek bizonyítják — a cikünk elején említettek kivül (melyek közül Dunakiliti nagyon közel van Mosonmagyaróvárhoz) —, mint *Celje* < *Celeia*, *Ptuj* < *Poetovium*, *Sisak* < *Siscia*, *Szerém(ség)/Srijem* < *Sirmium*, *Wien* < *Vindobona* (MoTört. I/1, 289—90; FNESz. I, 282; II, 586, 573; vö. ZAMBONI, Il problema 2.3. §). A sor az alábbi nevekkel folytatható: *(Di)Mitrovica* < *Demetrius* (ma Sremska Mitrovica), Szlavóniában pedig *Szenternye* < *Sanctus Irenaeus* (ALFÖLDI A.: SzIEml. I, 158), *Kostroman* < *Castra romana* (Kozthormanzenthdyenes alakban), *Mrsunja* < *Marsonia* (VJ. KLAIC: Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva 9: 185—6), és talán *Klisa* is. Utóbbit az *ecclesia* főnévvel hozzák kapcsolatba (M. BULAT: Osječki Zbornik 12: 46), de eredetét illetően a lat. *Clusa*-ra is lehetne gondolni, vö. *Clusa* > *Chiusa* olyan olasz helynevekben, mint *Chiusa* (Bolzano), *Chiusa Scalfani* (Palermo), *Chiusavecchia* (Imola), *Chiusdino* (Siena) (DNGI. 147—8). Nem nélkülöz alapot annak a feltételezése, hogy vizsgált helyneveink közelében is fennmaradhattak a romanizált lakosság egyes csoportjai, amelyek veszély esetén a közeli mocsarakba vagy a hosszabb-rövidebb ideig víz alatt lévő területekre húzódtak vissza menedéket keresve.

Ami Mosonmagyaróvár környékét illeti, a Kisalföld, amely SZÖKE B. szerint gyakorlatilag mindig lakott volt (ArchÉrt. LXXXI, 119—20), csak mintegy ötven évig, a VII. sz. második és hetedik évtizede között volt lakatlan (BÓNA I.: Régészeti Dolgozatok 2: 28—9). Újbóli betelepítését követően lakosai a VIII. sz. elején a frankok támadásai idején a Rábaköz, a Hanság és a Csallóköz mocsaraiban kerestek menedéket (SZÖKE i. m. 119—20), majd a terület a IX. sz. második felétől fokozatosan elnéptelenedik (SZÖKE B.: Arrabona I: 87—90). Ez a fokozatos elnéptelenedés megmagyarázná azt is, hogy a Kisalföld középső részén miért oly kevés a szláv eredetű földrajzi név, és miért vannak túlsúlyban a magyarok (KNEZSA I.: SzIEml. II, 425 skk.; LÁSZLÓ GY.: SSz. 26: 330).

Egészen más viszont a helyzet a peremterületeken, különösen Győrtől északnyugatra, ahol elsősorban Mosonmagyaróvár térségében, a Duna két ága között számos szláv helynév mutatható ki (KNEZSA i. m. 425). Egyikükkel, Darnózsével kapcsolatban a régészeti ásatások egy, a VII. sz.-ban és részben a VIII. században is lakott szláv települést tártak fel (PUSZTAI R.: Arrabona 16: 45—62). A *Dunakiliti*

helynevet is figyelembe véve nem túlzás feltételezni, hogy a térségben nemcsak hogy folyamatosan éltek szlávok, hanem még kapcsolatba is kerültek a romanizált lakosság maradványaival.

Gyakorlatilag azonos kép bontakozik ki a Dráva—Száva közén is. Itt a szláv kontinuitás a VI. sz. óta bizonyítottan tekinthető azzal a megszorítással, hogy a ma itt élő horvátok és szerbek nem a közvetlen leszármazottak, de a később érkezőknek mindig lehetőségük nyíltott rá, hogy az előttük ott lakó szláv rétegektől átvegyék a helyneveiket (KNEZSA: SzIEml. II, 432—3).

Ha mindehhez hozzávesszük még azt, hogy a VI. sz.-ban jelentős számú pannoniai lakosság mutatható ki (BONA I.: Régészeti Dolgozatok 2: 21 skk.), meg-alapozottnak tekinthető, ha azt mondjuk, Pannonia szélein folyamatos, megszakítás nélküli élet folyt, megvoltak a folyamatos kapcsolatok, érintkezési alkalmak és pontok, következésképpen a különféle tapasztalatok, elnevezések (a földrajziak is) átadásának a lehetősége az újonnan érkezők és a már egy ideje ott lakók között fennállott. Ebből a folytonosságból nem következik szükségképpen, hogy fennmaradt a latin/újlatin nyelv, de bizonyos elemei, így elsősorban egyes földrajzi nevei igen.

A *Ma(n)sione(m)* átkerülése a délszlávba semmiféle nehézséget nem vet föl. Az /ns/ mássalhangzócsoporthoz az /n/ már a beszélt latinban kiesik, és ez a jelenség a legtöbb újlatin nyelvre, a Veglián (Krk) beszélt dalmátra is érvényes (C. TAGLIAVINI, *Le origini delle lingue neolatine*. Bologna, 1972.⁶ 50. §). Az /sj/ > /š/ palatalizációra l. a *Sukošan* < *Sanctus Cassianus* helynevet (SKOK, EtRj. II, 460). A horvát és általában a szláv nyelvek legrégebbi latin szóátvételeiben a szókezdő hangsúlytalan /a/ szabályosan /o/-t eredményez, pl. óe. szl. *ločika* < *Lactuca*, *Solin* < *Salona*, *Lopiž* < *Lapideus*, *kostelb* < *castellum* (M. G. BARTOLI, *Jagić-Festschrift*. Berlin. 1908. 33—8). Hasonlóképpen szabályos a hangsúlyos beszélt latin /Ō, Ū > / | /o/ > szl. és hv. /u/ záródás, pl. *krpatur* < *coopertorium*, *neput* < *nepotem* stb. (BARTOLI i. m. 44—5), továbbá a morfológiai kényszer szülte szóvégi magánhangzó kiesése.

A szó jelentéseivel kapcsolatban nem könnyű megállapítani, hogy a *Moson* melyiket követi. A két jelentés nem hogy nem zárja ki egymást, hanem egyenesen kiegészíti egyik a másikat. Egy átmeneti pihenőállomásnak a villához hasonlóan egyéb melléképületekkel, legalább istállóval rendelkeznie kellett. A villák pannoniai elterjedéséről fentebb már volt szó. A római fennhatóság megszűnése után bármilyen ház könnyen válhatott pihenőhellyé, egyfajta menedékké. A Duna menti Moson esetében feltételezhető az 'állomás, megálló' jelentés, míg az Eszék környékre nézve inkább a 'ház földdel' jelentés, még akkor is, ha az előbbi közelében a római útvonalleírásokból nem mutathatók ki *mansiok* (éjszakai szállást és étkezést nyújtó állomások, D. PINTEROVIĆ: *Osječki Zbornik* 14—15: 124), míg a második közelében ott van *mansio Maurianis* (Donji Miholjac/Alsómiholjac) és *mansio Berebis* (Podravski Podgajci), hogy a számos *mutatio*-ról (kisebb állomások fogatváltással, PINTEROVIĆ i. m.) és a távolabb fekvő mansiókról ne is szóljunk (Itineraria romana. Szerk. K. MILLER. Stuttgart, 1916. 443 skk.; a továbbiakban It. rom.). A magam részéről nem zárnám ki, hogy a római korszakban létezett egy másodrangú út Mursa és Certissa (Diakovár/Đakovo) között, amely a későbbiek folyamán nagyobb jelentőségre tett szert. Az Eszék környéki római utakat feltüntető térképek egybevetéséből megállapítható ugyanis, hogy a bejelölt utak nem mindegyiken egyeznek meg, egyes feltételezett utak némelyiken nem szerepelnek (vö. MoTört. I/1, 19. sz. térkép; MÓCSY A.—FITZ J. (szerk.), *Pannónia régészeti kézikönyve*. Bp., 1990. 2. sz. térkép, a továbbiakban MÓCSY—FITZ, *Pannonia*; It. rom. 126. sz. térkép; D. PINTEROVIĆ,

Mursa i njeno područje u antičko doba. Osijek, 1978. I. sz. térkép). Feltételezésünket alátámasztja az is, hogy igen távol állunk még attól, hogy részletes összképünk legyen Pannonia római kori úthálózatáról, mivel pont ezt a kutatási területet hanyagolta el sokáig a régészet (TÓTH E.: Somogyi Múzeumok Közleményei 2: 275; CSERMÉNYI V.—TÓTH E.: Savaria 13—14: 202—3). Mindeme hiányosságok dacára több, korábban nem azonosított út nyomait találták meg. Közöttük van elsőrendű, mint a Savaria—Bassiana közötti (TÓTH E.: ArchÉrt. CIV, 65—74), és másodrendű is: Dobogókőn (ALFÖLDI A.—RADNAI L.: ArchÉrt. V—VI, 201—7), Varaždin közelében Jalžabeten (B. VIKIĆ-BELANČIĆ: VAMZ. 3: 95—8), Orolikon Vinkovci térségében (D. PINTEROVIĆ: Osječki Zbornik 12: 54) — az utóbbi éppen Dél-Pannoniában! Ezenkívül nem egy elsőrendű út nyomvonalát sikerült rekonstruálni (KRALOVÁNSZKY A.: Alba Regia 4—5: 227—31; TÓTH E.: VSz. 33: 342—6, ArchÉrt. CXIV—CXV, 53 skk.; vö. még MÖCSY—FITZ, Pannonia 122).

A *Mošun* alak /u/-ja a magyar hangrendszerbe illeszkedése során részt vett a XI- sz.-ban elkezdődött (az első példa 1055-ből *Monorau*), majd a XII. és XIII. sz. során általánossá váló /u/ > /o/ változásban (BÁRCZI, Htört. 30—2).

Mint láttuk, a *Moson* tipológiailag tökéletesen megfelel ama helyneveinknek, amelyek végső soron latin etimonra mennek vissza: latin köznévből ered, amely csak a későbbiek során és csak meghatározott körülmények között válik helynévvé; nincs közvetlen összefüggésben egyetlen jelentősebb római kori településünk nevével sem; végezetül pedig párhuzamot mutat a délszláv nyelvterületen kimutatható szókészleti és helynévanyag egyes elemeivel: a már idézett *Keszthely*-en és *Tolná*-n kívül l. még a ZAMBONI által vélhetően latin eredetűnek tartható *Aprik*, *Cheret*, *Csétény*, *Ronka*, *Sikator* helyneveket (II problema, 5.1. §).

Nincsen tehát akadálya azt feltételeznünk, hogy a *Mansione* vagy a fennmaradt latin, vagy a pannoni lakosok egyes csoportjainak romanizált nyelvében egészen a szlávok érkezéséig fennmaradt, Az utóbbiaktól, miután hangrendszerükhöz illeszkedett, az utánuk érkező magyarok vették át. Az általunk javasolt etimológiának megvan az az előnye is, hogy az erdélyi *Moson* név eredetéről is számot tud adni. Több mint valószínű, hogy megjelenése összefüggésben áll az Erdélybe betelepülő és részben állattenyésztéssel foglalkozó — l. a szó főntebb már említett 'akol' jelentését — szlávokkal. Utóbbiak folyamatos jelenléte Erdélyben a VII—XII. sz. között, helyenként a XIII. sz.-ig régészetileg igazolható (Erdély története I, 177—85).

VIG ISTVÁN

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Budenz és a Kalevala

1. A finnugor tudománytörténeti szakirodalom az utóbbi években több ízben szóvá tette, hogy Budenz és Barna Ferdinánd viszonya nem volt éppenséggel felhőtlen. Ennek ugyan nincsenek tényszerű nyomai, de Barna levélhagyatékában vannak olyan megnyilatkozások, amelyekből Budenz József iránti fenntartásokra lehet következtetni. Ilyen háttérben nem éppen indokolatlan a Barna Ferdinándról írt monográfiának az a megállapítása, hogy Barna viszonya Budenzcel azért vált „kelletlenné”, mert Budenz minden szempontból „elmarasztaló” kritikát írt az ő Kalevala-fordításáról. Ezt a kritikát egyelőre „csak német nyelvű kéziratából ismerjük” — írja a szerző (DOMOKOS PÉTER, Barna Ferdinánd. Bp., 1991.

71, 81). Az említett kézirat tartalmáról sajnálatosan nem kapunk lényegi tájékoztatást, ezért szükséges Budenz német fogalmazványának és az abban foglalt téziseknek — kommentárokkal kísért — ismertetése.

Az említett német szöveg az MTA Kézirattárában található, és zárt egésznek tűnik (bár a részmegjegyzések sorozata azért a kéziratköteg ismeretében feltehető). A kézirat lehetett akár publikálatlanul maradt tanulmány vagy ismertetés, vagy Budenznek a vázlata a Kalevaláról szóló egyetemi előadásához egyaránt. A tartalma érdekes, mert ebből lehet ítélni a Barna-monográfia szerzőjének feltételezéseiről.

A kézirattárban lévő német szöveg (melynek közzététele folyamatban van) elég nehezen olvasható: Budenz sebesen írhatta, a betűképek néha elmosódnak, rengeteg a javítás a kéziratban, amely ezen felül sok szíglát, egyéni rövidítést tartalmaz. Ennek ellenére némi munkával megfejthető volt, és értelmileg teljesen világos a mondanivalója. A végeredményt előrebocsátva máris elmondjuk, hogy a kézirat olvasatából egyáltalán nem az derül ki, mintha Budenz rossz, lesújtó véleménnyel lett volna Barna Kalevala-fordításáról.

2. Érdemes tehát a kéziratban maradt írás fő tételeivel megismerkedni. A gondolatmenet az alábbi tézisekben foglalható össze:

1. A Kalevala a népi elbeszélő költészet maradványaiból egységessé komponált eposz, amely joggal számít a finn nép örök kincsének.

2. Az eposz főleg annak a mitológiai gazdagságnak köszönhető, amelyet a finnek a mai finnugor (szerinte „ugor”) népekkel közös előéletéből — a finnugor korszakból — örökölték. Utal ennek kapcsán a vogul és finn népköltészet közötti kapcsolatokra, és mindebből arra következtet, hogy valamikor a régmúltban egy finnugor őseposszal is számolnunk kell (egyébként Barna is efféleképpen gondolkodott). Ez a feltételezés — természetesen — ma már semmiképpen nem védhető, de a múlt században még lehetett állítani ilyesmit (nohabár K. GOTTLUND már akkoriban ellenvéleménnyel volt ezzel szemben). Budenzék állásfoglalása azért volt szalonképes, mert a német romantika őseposz-hipotézise még mindig virágkorát élte. Lönnrotnál ez például akképp nyilvánult meg, hogy tudatosan törekedett belekomponálni az eposzba pogány, őskori elemeket (témákat, mitológéákat, varázsigéket), méghozzá az eredeti népköltészeti hagyományban bőségesen meglévő későbbi, kevesebbre becsült motívumok rovására. Nem is szólva arról, hogy Homérosz példája és terjedelme lebegett a szeme előtt. A mai álláspontot V. KAUKONEN viszont így fogalmazza meg: „... a Kalevala nem lehet a finn nép és őstörténet dokumentuma.” (A Kalevala születése. Bp., 1983. 108).

3. Alapjában véve igaza van viszont Budenznek akkor, amikor a Kalevala létrejöttében a germán skandinávoknak is szerepet, jelentős szerepet szán. „A Kalevala néven ismert finn nemzeti eposzban a finnugor mitológiai hagyomány fejlődésének eredményét látjuk — írja kéziratában —, megtermékenyítve a hasonló jellegű germán költészettel.” Valós lehetőségre tapint rá: a Kalevalában kétségtelenül megtalálhatók vikingkori emlékek, de ezen kívül sok más (rég és új) korú, származású hordalék is felfedezhető benne. Mindezen részletekre akkor derült fény, amikor a folklórkutatás elfordult a Lönnrot által produkált szövegtől, és az igazi kalevalai énekek kerültek vizsgálatra. A Kalevala-filológia ma már széles eurázsiai (sőt ezen túl is menő) megközelítésben vizsgálja a népi hagyomány motívumainak összefüggéseit. A.—L. KUUSI írja „A finn mitológia” című tanulmányában: „A kutatónak, aki a mitikus eseményekről egységes és összefüggő, az adott korszakra jellemző szemléletet keres, a finn hagyományban válogatva csalódnia kell. A dalkincs rendszertelen összetételű, az ezeréves dalok mellett és velük összekeveredve újabb változatok és kölcsönzések is felbukkannak. A különböző művelődési korszakokban más hagyományokkal együtt a finn mítoszkinccset is újabb hatások érték, amelyek következtében újjáformálódott.” (In: Uráli népek. Nyelvrokainak kultúrája és hagyományai. Szerk. HAJDÚ PÉTER. 1975. 237.) A

szerzőnő kiegészíti ezt azzal a ténnyel, hogy a kutatók munkáját nehezíti a népi hagyománygyűjtemények aránylag újkeletű volta és az a körülmény, hogy a terjedelmes vizsgálati anyag a mennyiségi mutatók ellenére is töredékes.

4. A Kalevala hőseit Budenz hajlamos mitikus, kifakult isteni lényeknek tekinteni. E szemléletben a fakultság azért lényeges, mert előrevetíti azt a későbbi vélekedést, hogy a mitológiai alakok szellem voltak vagy isteni lényének megítélésében nincsen éles határ. A varázsló, a szellem(ős), a kultúrhérosz, a demiurgosz fogalmak rendszeresen keverednek: hol az egyik funkció, hol egy másik kerül előtérbe — a nemzetközi egybevetések szerint is. Rangsort itt nem lehet felállítani közöttük, többek között azért sem, mert e mitikus figurák megjelenítésében régi hagyományok keveredtek a keresztyénség teremtő istenének és szentkultuszának a nép képzőletében egybeemosódó fogalmaival.

5. A kézirat sorrendjét követve idézzük Budenznek alábbi mondatait: „Ennek az eposznak az utóbbi időben két, az eredeti formához szorosan kapcsolódó fordítása jelent meg: K. Collan svéd és Barna F. magyar fordítása; utóbbi egy finnugor, tehát a finnel rokon nyelven. Eleve arra gyanakodhatunk, hogy a Kalevala magyar fordítója, aki az eredeti mű nyelvi formájához simuló nyelv birtokában van, nemcsak értelmileg hívebb, hanem érzelmekben is gazdagabb fordítást produkál, mint amire egy svéd képes, aki formákban kevésbé gazdag és általában a hűvös megértésre hajló indogermán idiómát használja.” Ezt követően előrebocsát egy általános és előzetes értékelést: „Ha a két fordító teljesítményét a szöveghűség szempontjából vizsgáljuk, nem feledhetjük, hogy mindkettő mozgásterét a metrum béklyói szabják meg, így abszolút értékű követelményt nem támaszthatunk.” Majd azzal folytatja, hogy a szöveghűség dolgában Collanétól elmarad a Barna fordítása, csakhogy számba kell venni itt azt a tényt — Budenz szerint —, hogy a svéd már hosszú ideje fordít finnból, meg hogy a svéd fordításnak két előzménye is van, nem szólva arról, hogy a svéd—finn együttélés kulturális és nyelvi hagyományokat ötvöző jellege előnyére volt, míg Barna magyar fordítása az első ilyen kísérlet (és ne feledjük: szűkös nyelvi forrásokra támaszkodhatott csak).

6. A fentieket néhány példán illusztrálja Budenz. Érdemes ezeket megvizsgálni.

a) Különösen alkalmasak erre azok a passzusok, ahol — Budenz szerint — Barna félreértette a szöveget:

Nem volt tisztában az *ikävä* jelentésével, s ezt németül mutatja be. Meg nem nevezett helyen ugyanis Barna sorait így teszi át németre: „wem ist die Tochter zur Last?| Gewiß nicht der Mutter” (kinek van *terhére* a leány?|bizonyára nem anyjának), holott a jó fordítás ez lenne: „Wer *sehnt sich nach* der Tochter?| Wer anders als die Mutter” (ki vágyódik a lány után?|ki más, mint az anya). Ez az idézett locus a 34. runó 219—220. sora, és finnül így hangzik: „Kenen tyttöä *ikävä*?|Kenen muun, kun ei emonsa”, amit Barna ekképp fordít magyarra: „Kinek *teher* a lyánka?| anyjának nem, bizonyára”. A finn mondat tkp. hiányos: **kenen on tyttöä ikävä* helyett 'ki szánja a lányt v. búsul a leány után' értelemben, amelyet kifejezhetne a **kuka ikävöi tyttöä* ugyancsak duratív igei szerkezet is. Barna tévedett, vagy szabadon járt el, hogy a nominális fordításhoz ragaszkodott, de Budenz is tévedett, amikor a *teher* szót *Last*-nak értelmezte. Arra pedig nem tér ki Budenz, hogy az *ikävä* jelentéseivel máskülönben tisztában volt Barna (pl. 14: 145 „*ikävä* minun tulevi” = „az *unalom* veszen elő”, 4: 500 „*ikävissä* istuvilla” = „*bánatában* epedőnek” stb.). — A *tosi* 'ernst' jelentését nem ismeri fel a fordító e mondatban: 32: 442 „Wenn du *hörst*, daß es *ernst* werden will”, amely Barna fordítását németre téve így hangzana: „Wenn du *ihn erblickst*”. Csakhogy itt egy medveűző igéről van szó, s a környezettel együtt az eredetiben ezt olvassuk: „Oi Ukko, ylijumala | kun *kuulet toen tulevan* | muuta muiksi lehmäseni. . .” = Barnánál „Oh Ukkó, te legfőbb isten | ha *meqlátod ötet* itten | változtasd el a marháim. . .”. Az összefüggésből világos, hogy a medve közeledése elleni védelemül mondják ezt az igét a vést hárítandó (Vikárnál: „ha *látod a vést* közelben”). A fordítás értelmes, el is fogadható, csak éppen nem szó szerinti.

Azt is említi Budenz — forráshely nélkül —, hogy Barna összekeveri a *palja* 'pöröly' szót a *palje* 'fűjtató'-val. Lehet, hogy erre egy példa van, amit nagy véteknak nem tartok, mindkét szó a kovácsmesterség eszközét jelenti, viszont jó néhány esetben dokumentálható Barnánál az első szó 'pöröly'-lyel való fordítása, a másodiké pedig a 'fűjtató, fűvő' jelentéssel történő visszaadása (pl. 17: 515, 30: 285—8, 9: 121, 10: 286 stb.).

Kétségtelenül nem szerencsés az, amikor Barna (gyakran) a *talo* 'ház' szót (nyilván téves etimologizálással) *telek*-nek, az *eukko*-t *ük*-nek, a *saari* 'sziget' szót pedig *sárrét*-nek fordítja, de az ilyen naiv, elhibázott szóegyeztetések 1870-ben százszámra éltek. Maga Budenz is a hírhedett *ukko*-t hol a magyar *agg*, hol a magyar *úr* megfelelőjének tartotta, s ezért megrovásban nem részesült.

Látható, hogy Budenz a szó eredeti értelme szerinti fordítást kedvelte, de azért elfogulatlanságát bizonyítja, hogy olyan példát is idéz, ahol a Barna-féle fordítás sokkal költőibb (s egyben hű is), mint például Collan ridegebb átültetése.

Az értelmi hűségre tehát ezeket a példákat említi, ám az ilyen mikrofilológiai megjegyzésekkel nem érdemes foglalkozni, nem kardinális kérdésekről van szó, és emellett sértik a költői szabadság kérdését is: a fordítónak is joga van a mű hangulatát és mondanivalóját más szavakkal előadni.

b) A fentiekhez viszonyítva jóval tanulságosabbak azok a fejtegetések, amelyek a kalevalai formák átültetésére vonatkoznak a két fordításban. Ezeknek az a fő eredménye, hogy a svéd más nyelvtípus, mint a magyar: nem képes visszaadni az eposzra jellemző alliterációt, a sorközépi és sorvégi rímet, de ezt a hiányt a trocheusi időmérték következetes érvényesítésével ellensúlyozza. A magyar fordító viszont más helyzetben volt: ez a helyzet nem is annyira a két nyelv rokon voltából adódik, hanem abból, hogy a magyar is szuffigáló, s népköltészetünk formai sajátosságai is alkalmazhatók a fordításban. Erről az alábbiakat írja Budenz: „A Kalevala visszaadásában a magyarnak a svédde szemben határozott előnye van. A Kalevala versmértéke, mint általában a finn népköltésé, trocheikus dipódia, amely a finn szóépítkezés trocheusi lejtésének igen jól megfelel, amennyiben a sor hangsúlyos szótagjai a természetes szóhangsúllyal egybeesnek. További ritmikai tényezőként járul ehhez a finnben ugyancsak könnyen megvalósuló alliteráció, amelyre persze nem törekşenek mindenáron. A gondolatismétlő sorokra (paralelizmusra, gondolatrímre) való rendszeres törekvés során igen gyakran két vagy több verssor végén ugyanaz a szóvég kerül elő, anélkül hogy a rímalkotásra tudatosan törekedtek volna. Olyan mozzanat ez, amely a finn nyelvi alkathoz hozzátartozik. Ez a nyelvi alkat a fogalmi módosításokat rendszeresen, a nyelvtani viszonyokat zömében szükség szerint halmozható szuffixumokkal jelöli . . . s ezzel a hasonló hangzású formák újabb variációja következik be a magánhangzók két sorozatának változtathatósága szerint is (*a*, *o*, *u*, és *ä*, *ö*, *y*). Ez a finn szóépítkezés a paralel sorok rendjében szokásosan több konsonanciát eredményez, mint a szabályos rím, és emellett inkább érzékleti-érzelmi hatása van, mert nem a fogalomhordozó tőszótag irányítja. Még inkább halmozódik az összhang, ha (pl. melléneveknél és főneveknél) a sor belsejében is ugyanaz a végződés jelenik meg, pl. az ilyen sorokban: *korkeilta koivikoilta*, | *mataloilta haavikoilta* . . . A Kalevala költői formája, egyszerű eső hanglejtésével, paralel soraival, alliterációival, a szó- és sorvégekben gyakori konsonáncaival így hát alapjában az egyenletesen csendes hullámverést idézi gondolatainkba, ahol helye van még a nyelvi hangeffektusokból adódó gyermeki derűnek is. Az utóbbi tényező főként a játszi szavak alkalmi használatában ismerhető fel, amikor ugyanazon szó némi változtatással megismétlődik.”

Majd így folytatja: „A Kalevala ilyenét formai jellegével szemben a svéd fordítás, az alliterációról lemondva, a trocheusi lejtésnek és természetesen a paralelizmusoknak a visszaadására törekszik. A rímről is lemondott, mert azt csak az értelmi hűség rovására tehetné volna, és fogalmi szórészekre esve a finn pusztá szóvég-rímeket energiában felülmúlta volna.

A svéd fordítás ezért az elhagyott ritmikai mellékkörülmények pótlásaként sokkal következetesebben és tisztábban teremtette meg a trocheusi lejtést, mint a finn eredeti, melyben számtalan esetben hamis trocheusok is meg vannak engedve. . . .”

Az elhangzottakhoz azért kénytelenek vagyunk egy megjegyzést tenni. A formai elemek tekintetében ismeretes ugyanis, hogy a kétosztatú trocheusi sorok használata nem feltétlenül kötelező eleme a Kalevalának, még kevésbé a szóbeli hagyomány sorainak. Ami igazán jellegzetes marad: az alliteráció és a gondolatrítmus. A rím voltaképpen nem, csak abban az értelemben, ahogyan azt Budenz az előző idézetben kommentálta. Vagyis nem meghatározó jellegű.

Egyébként a kalevalai versmérték természetét sokan sokféleképpen értelmezték: a néphagyományban jelentkező bonyolult jelenségek sokfelé vezették a kutatókat (nem is szólva a fordítókról, hiszen volt, aki daktilust is alkalmazott Kalevala-fordításban). E sorokat már LÖNNROT is elég bonyolult — és sok kategóriát eredményező — rendszerbe tipologizálta. PAPP ISTVÁN a Kalevala ritmikáját az énekbeszéd és az ének dinamikájából kísérelte megmagyarázni. Legújabban PENTTI LEINO nyelvészeti-szintaktikai alapokra helyezett könyvében végső soron szintén az énekelt előadásmód dinamikájának tulajdonít szerepet a népi vers sajátosságainak értelmezésében. A sokféle irányzat között vannak ellentmondások, némelyikük nem is teljesen világos, de hasonló tapasztalataink vannak egyébként a magyar versmértékről folytatott vitákról is.

A magyar fordítással kapcsolatban Budenz kifejti, hogy a trocheikus dipódia megtartása itt kevesebb gondot okozott, mert ez a magyar népi verselésben ismeretes (Barna ezt előszavában ki is fejti). Szól még a toldalékok és páros sorok révén automatikusan előálló rímekről, arról, hogy a trocheus következetes alkalmazása tulajdonképpen nem szigorú követelmény a magyar versben, s alkalmazását zavarná is a hangsúlytalan határozott névelő, mellyel szemben a svédben a nem mindig szótagalkotó végartikulus éppenséggel könnyíti a szigorú trocheikus lejtés érvényre juttatását. S visszatérve Barnára ezt mondja: „A magyar fordító tehát a hasonló jellegű magyar népköltészet módján kezelte a versformát, úgy, hogy e tekintetben a finn költemény a magyar hallgatóra teljesen otthonos benyomást tesz. Csak itt-ott lehetett volna elkerülni két egymást követő szabálytalan trocheust.”

7. Úgy látszik, hogy Budenz a trocheusi dipódiának tulajdonítja a legnagyobb szerepet a kalevalai verselésben, szemben például RÁCZ ISTVÁNNAL, aki fordításában még az értelmi hűség ellenében is egy szabadabb, költőibb megoldást választott, a gondolatrítmus és az alliteráció áttételezését, melyeket a Kalevala leg hatásosabb elemének vél. Természetesen ízlés kérdése, hogy kinek a füle hallgatja szívesebben RÁCZ vagy NAGY KÁLMÁN fordítását, netán VIKÁRÉT (amely fölött azért elhaladt az idő, sőt hozzáfűzzük ehhez, hogy Zolnai Gyula már egy 1930-ban írt cikkében számtalan észrevételt tett Vikár fordítása ellen, melyet általánosságban mesterkéltnek, modorosnak ítélt; Vikár ezekre természetesen nem reagált, l. Nyr. LIX, 118—25).

A magyar fordításokat össze lehet hasonlítani egymással és az eredetivel még a teljes egyetértés reménye nélkül is. De mi értelme volna összehasonlítani bármelyik magyar fordítást Fromm német vagy Si Heng kínai fordításával? E kérdésre Budenz kézirata azt a választ adja, hogy tehetünk a nyelvek típusából következő általánosításokat, apró kis megjegyzéseket a fordításokhoz, de a fordítás értékét nem ezek fogják föltétlenül meghatározni.

8. Értékelésként érdemes a Budenz-kézirat utolsó bekezdését teljes egészében idézni: „A magyar lehetővé teszi . . . a finn nyelvi formához való nagyfokú idomulást és ekképp azonos vagy hasonló eszközökkel a megfelelő érzelmi hatás elérését. Egyes jellemző szóképzéseket illetően a nagyon gyakori frekventatív és momentán igékre, valamint a névszók kicsinyítő képzős alakjaira hívjuk föl a figyelmet, melyek fontos elemek az otthoniasra

színezett, elevenen sikló vagy gyermeki naivitású kifejezés visszaadására. Ha még pótlólag azt is megemlítjük, hogy a magyarban is tekintélyes mennyiségű onomatopoétikus ige használatos, és hogy a játszi szóképzés természetessége itt sem kallódott el, akkor mindebből kiderül, hogy a Kalevala magyar fordítása a mondanivaló hű megjelenítésén kívül, e költemény formai sajátságait is — a hallgatóra gyakorolt érzelmi hatásaival együtt — a legjobb megközelítésben birtokolhatja, és ezzel az igazi utánköltés fokára emelkedhet. Erről győző meg bennünket máris Barna jelen fordítása, amely sikerült részeiben a finn eredetitől szerintünk alig különbözik.”

3. Megállapítható tehát, hogy Budenz megjegyzései és értékítélete a magyar Kalevala-fordításról nem volt negatív, sőt a munkát megbecsülte, s így ez az írás — ha Barna egyáltalán ismerhette — semmiképpen nem volt alkalmas arra, hogy kettejük viszonyát megterhelje. A szakirodalomnak ezt az állítását tehát hamis feltételezésnek kell minősítenünk, ami abból ered, hogy az ismertetett kéziratot ez ideig senki nem olvasta el rendesen, következésképpen meg sem értette mondanivalóját.

4. Ennek ellenére kétségtelen — például Barna kiadatlan, illetve részleteiben közölt levelezéséből —, hogy Budenz és Barna között lehetett egy ki nem mondott feszültség; Barna részéről ez bizonyítható. Csakhogy ennek valószínűleg nem a Kalevala-fordítás volt az oka, hanem a két férfiú közötti politikai, tudománypolitikai nézetkülönbség, illetve a két jeles személyiség magatartásformáinak esetleges ütközése.

Setälä 1888—1889. évi magyarországi látogatásakor több levelet írt. A. Jalavának (ezeket L. Posrri adta ki a MSFOu. 1964. évben közzétett ünnepi kötetében: 135/4. 1—58). Setälä egy ideig Vikáréknál lakott teljes ellátással, ami neki tetszésére volt, nemcsak azért, mert Vikárné szép fiatalasszony, hanem azért is, mert a családban magyarul folyt a szó, s ez nyelvtanulási szempontból előnyös volt, meg a lakás közel is feküdt az egyetemhez. Setälä személyes kapcsolatokat épített ki tudóstársaival, s leveleiben egyikről-másikról véleményt nyilvánít. Budenzről például így ír: „Mint legutóbbi levelemben is említettem, Budenz és az én nyelvészeti elgondolásaim nem akarnak egymáshoz illeni. Budenz borzasztóan régimódi és konzervatív, semmi érv nem tud reá hatni. Egyszer nekem is ellentmondott, amiből vita lett. Ő mégsem vette rossz néven tőlem megjegyzéseimet, de csökönyös volt. Sajnálatosan majdnem egyedül vagyok a finnugor nyelvészetben az »újabb« irányzat képviselőjeként. Thomsen az egyetlen, aki jobbára az én álláspontomon van” (i. m. 26).

Egyébként ebből a levelezésből is kiderült az, amit Barna felpanaszolt O. Donnernek, hogy Budenz jobban szeret németül beszélni: „... most majdnem kizárólag magyarul beszélek — gagyogok — (csak Budenzcel németül) ...” — írja Jalavának (i. m. 29).

Budenz sajátos helyzetének, melyről egyébként eddig szó nem esett, más oka is lehetett. A Setälä-levelekből kiderült, hogy Budenzet „ugorvári” házában általában nem látogatták baráti körének tagjai (kivéve Halászekat), nyilván az akkori magyar értelmiség köreiben „botrányosnak” minősített mésalliance-a miatt. Erre az alábbi levélrészletből következtethetünk: „Érdeklődöl Budenzné hogylétéről. Éppenséggel nem látom gyakran. Kétszer voltam meghíva vacsorára az Ugorvárbá, első ízben mindjárt megérkezésem után és másodjára József nap előtt két nappal, amikor a háziasszony is fel-feltűnt, ahogyan Halász és felesége jelenlétekor is. Meglehetősen dückónak látszik ez a piciny »őnagysága«, és semmi okom sincs föltenni, hogy ne lenne jó erőben. Budenz barátai azonban feleségét nem tartják »elfogadhatónak«, és általában nem is viszik el feleségüket Budenzhez (kivéve Halászekat). Pl. Vikárné kijelentette, hogy az ő társadalmi rangja soha nem engedné meg Budenzné meglátogatását. Véleményem szerint a különbség köztük azonban korántsem oly nagy, mert műveltség tekintetében Vikárné alig-alig helyezhető Budenzné elé, és egyéb dolgokban, mint

pl. a főzésben Budenzné minden bizonnyal sokkal bölesebb, mint Vikárné, aki az efféle közönséges munkálatokkal nem törődik.” (i. m. 40).

Ezzel az apró mozzanattal Vikár is a képbe kerül. Feltételezésem szerint neki szerepe lehetett abban, hogy kedvezőtlen kép alakult ki Barna Kalevala-fordításáról, de abban is, hogy ezt az általa koncipiált történetet Budenzig, illetve Budenz állítólagos megnyilatkozásaira vezették vissza.

Korábban megírtam, hogy Vikár háromféleképpen nyilatkozott arról, miként vállalkozott az eposz lefordítására, de mindig másképp, és az időben távolodva egyre inkább Budenzre hivatkozva. Ezen nyilatkozatok folytán terjedtek el a hírek arról, hogy Barna sem finnül nem tudott, sem magyarul, hogy költői vénája sem volt, meg arról, hogy Budenznek tulajdonították az általa kétségtelenül használt ironikus Barnevala elnevezést (a név Lindner Ernőtől származik!), sőt ide vezethetők vissza azok a szélsőséges vélemények is, hogy Barna fordítása tele van germanizmusokkal, s erre példaként egyetlen — de rosszul választott — mondatot emlegettek minduntalan.

Vikárék tehát a jelek szerint társadalmilag elkülönítették magukat a Budenz-házaspártól. Nem ismert, miképp oldotta fel Vikár ezt a furcsa, kellemetlen helyzetet mesterével szemben. A szituáció mindenesetre jellemző a korra, melyben hőseink éltek, de talán Vikár emberi gyengeségeire is. Hogy ilyenek lehettek, azt több forrásból tudjuk. Setälä írja róla Jalavának: „Finnül azonban tud, azaz ért jó sokat. Az új Kalevala-fordítás bizonyára több szempontból jobb, költőibb lesz Barnáénál. Jól tud bánni a nyelvvel, és ezért különösen örülök megismerésének, bár jellemének nem minden oldalát kedvelem.” (i. m. 29). Ezeket a jellemi oldalakat azonban nem részletezi. Mindenesetre egybevág ez a félmondat Dedinszky Gyula 1928-ból származó visszaemlékezésével, aki akkor teológus ösztöndíjasként Helsinkiben tartózkodott, és menyasszonyának írt levelében ezt írja: „Február 28.-án van a finneknél minden évben a Kalevala napja. Ebben az évben ez azért volt különleges, mert jelen volt a Kalevala magyar fordítója Vikár Béla is. Az esti ünnepségen előadást tartott az egyetem dísztermében, ahol jelen volt a köztársasági elnök is. Én is ott voltam, Weöres Gyula lektor mellett ültem és örültem, hogy az ünnep főszereplője magyar. A végén azonban mégsem voltam túl elégedett híres földimmel. A megnyerő, fehérhajú és szakállú Vikár Béla hatalmas munkát végzett a Kalevala lefordításával, de előadása bennünket magyarokat nem bájolt el. Nem beszélt sem a Kalevaláról, sem a fordítás munkájáról, hanem csakis magáról, akadémiai elismeréseiről, a neki küldött köszönetnyilvánításokról stb. Jelen lévő kollégái is hasonlóképp érezhettek, mert tapintatosan megjegyezték: Ha a vendég előadása nem lett volna oly tetszetős, az ember azt hihette volna, hogy önmagát magasztalja. Nos, a finnek elnézték ezt neki, de bizonyára azért, mert finnül beszélt.” (Ez a visszaemlékezés 1977-ben készült Békéscsabán „Kilátás a Konviktus ablakából” címen, de finnül — M. Voipio fordításában — jelent meg „Maassa maan tavalla” címen Lapuában 1991-ben; az idézett levél a kötet 60–1. lapján, l. még Zsrai Miklós Emlékkönyv. Bp., 1992. 134).

Az önmaga arculatát formáló, magát ünnepeltető Vikárnak ez a megnyilvánulása voltaképpen egy ambíciózus ember tetszélgeségének tűnik, és összhangban áll mindazzal, amit róla korábban megfogalmaztam (NyK. XCII, 149–65, *Linguistica Uralica* XXV, 300–5 stb.). Vikárnak Setälähez írt levelei is jól tükrözik emberi tulajdonságainak ezeket a vonásait (ahogyan erről Várady Eszter is tudósít, l. Zsrai M. Emlékkönyv 134).

5. Mindaz, amit itt előadtam, jöttányit sem változtat Vikár műfordítói teljesítményeinek értékelésén, arra azonban alkalmas lehet, hogy tudománytörténeti visszaemlékezéseit óvatos kritikával fogadjuk. A Budenz-kézirat analízise pedig jó példa lehet arra, hogy nem árt elolvasni azt, amiről nyilatkozunk.

HAJDÚ PÉTER

Megjegyzések helyesírási szójegyzékeink néhány adatához

Az akadémiai helyesírási szabályzatban vannak és lehetnek — mint erre már rámutattam (MNY. LXXXIII, 297—314) — vitatható pontok. Az egység kedvéért elfogadjuk azokat a szabályokat is, melyekkel esetleg nem értünk egyet. De mi a helyzet akkor, ha a szójegyzékben — vagy a Helyesírási kézikönyvtárban, sőt akár a szabályzat példái közt — megadott szó írásmódja nem felel meg a szabályoknak? A szabály értelmét kövessük-e vagy a kinyomtatott szó betűit? Ilyen ellentmondásokat az imént idézett bíráló cikkemben is szóvá tettem. Ezúttal azonban szeretnék kiemelni néhány kirívó esetet, melyek munkám során gondot, sőt bosszúságot okoztak, mert nem felelnek meg az értelemtükrözés elvének vagy más általánosabb szabálynak.

1. Sokat küszködtem a különírt *birtokos jelző* kifejezéssel. Különösen zavart a *birtokos jelzős szerkezet* három szóba írása, mert ez az írásmód teljesen elfedi azt a tényt, hogy a második *-s* képző nem a *jelző*-ből, hanem a *birtokos jelző*-ből képez melléknévet. Ami értelmet ez a három tagú szó szerkezet kifejez vagy kifejezhet, azt külön meg is fogalmaztam versmondatelemző könyvemben (Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése. Bp., 1986. 470): 'olyan jelzős szerkezet, melyben a birtokos jelzőn kívül egyéb jelző is van' (pl. az *óriás király nagy fekete vára*). A különírt *birtokos és jelzős* inkább mellérendelő viszonyt fejez ki: azt, hogy a szerkezet birtokos is, jelzős is, azaz birtokot (és birtokost) is, meg jelzőt is tartalmaz, összetett szerkezet. Ezzel szemben a *birtokosjelzős szerkezet* olyan szerkezet, melyben — akár egyszerű — birtokos jelző van. Az egybeírás fejezi ki egyértelműen azt, hogy a második *-s* a *birtokos jelző* egészéhez tartozik.

Ámde a *birtokos jelző* valóban különírandó szókapcsolat? Hosszú töprengés után rájöttem, hogy ez súlyos következtetlenség. Hiszen az egybeírt *birtokosjelző* fejezi ki azt, hogy a minőségjelző a minőséget, a mennyiségjelző a mennyiséget, a birtokosjelző a birtokost jelöli. Egyformán főnévi előtagú összetétel mind a három. (Tárgyas igenévi szerkezet formájában feloldva: minőséget jelző, birtokost jelző.) Ezekről határozottabban különbözik az *értelmező jelző*, a *kijelölő jelző*, valódi melléknévi előtaggal. A *birtokosjelző*-t most már azért is egybeírom, mert fontos különbséget látok a (lazább viszonyban is használatos, különírt) *birtokos szerkezet* és a *birtokosjelző* közt: nem mindenfajta birtokos szerkezetben van birtokosjelző, csak azokban, amelyeknek tagjai szorosan követik egymást (mégpedig rendszerint birtokos + birtok sorrendben). Kíváncsinos lenne a *birtokosjelző*-t egybeírni a Helyesírási kézikönyvtárnak egy javított kiadásában és a nyelvtanokban is, mert az értelemtükröző írásmód a nyelvtani szerkezetek tárgyalását is világosabbá tenné.

2. Más szavakban — az esetek többségében — viszont túlzottnak találom a sok egybeírást. A nyelvtani kifejezések közt hiába azonos rangú a *hímnem*, a *nőnem* és a *semleges-nem*, az utóbbit mégsem írnám egybe, mert világosan melléknévi jelző van benne. Önállóan is megállhat: „ezek *hímneműek*, ezek *nőneműek*, ezek meg *semlegesek*”. A *semleges nem* nem is valódi nem, különbözik a természetre visszavezethető két nemtől. A fogalmi rendszer kényszerénél itt fontosabbnak látnám a nyelvi megformálás (szófaji) szempontjának érvényesülését. A *hím* csak másodlagosan melléknév (jelzőként), a *nő* egyáltalán nem, de a *semleges* elsődlegesen az. A *semleges nem* minőségjelzős szókapcsolat, nem összetétel.

Másik *nem* szavunk, a tagadószó, egy elsőrendű logikai műveletnek: a tagadásnak a jele. Kirívó ellentmondás tehát a *dehogy nem* kapcsolatban kifejezett tagadásnak (pontosabban: tagadás tagadásának) egybeírással való elkenése. A *dehogy* persze összetett szó, rég elvesztette alkotóelemeinek külön jelentését. A *nem* szónak szinonimájává vált, az erőteljes tagadás szavává. A *Nem megyek* mondatnak a tartalmát így is kifejezhetem: *Dehogy megyek*.

Ha azonban egy tagadó mondat tartalmát akarjuk tagadni, azt csak a *dehogy*-gyal tehetjük, mert a *nem*-et nem ismételtethetjük, a *sem*, *senki*, *soha* típusú tagadások pedig a *nem*-mel való tagadást nem tagadják, hanem erősítik (*Soha nem megyek*). A tagadást csak így tagadhatjuk (mint már röviden szóvá tettem: MNy. LXXXIII, 312): *Dehogy nem megyek*.

Akik ezt valamikor *dehogynem* alakban egybeírni kezdték, azok előtt a *nem* hangstílustalansága és egy látszólagos analógia lebeghetett: az *alighanem* szóé. De az *aligha* előtag tartalma nem egyenes, nem teljes tagadás, csak kétségbe vonás. Nem vehető be a logika alapképleteibe. Körülbelül ilyesmit jelent: 'nem valószínű, hogy...'; 'valószínűleg nem'. Negatív értelme miatt fordított szőrendet kíván: *Aligha ment el*. Ez is állhatott tagadószo előtt, a tagadás kétségbe vonására: **Aligha nem ment el*. Csakhogy ennél a szőrendnél sokkal gyakoribb ma az egyenes szőrend: *Alighanem elment*. Ezáltal az *alighanem* egységes, pozitív értékű, valószínűséget jelentő mondathatározóvá vált, a tagadó jelentéseleme teljesen háttérbe szorult.

A *dehogy* nem olvadt így össze a rá következő tagadószóval. Ma is így mondjuk: *Dehogy nem ment el*. Az igekötő fordított szőrendje a tagadás elevenségét jelzi: tagadás tagadásaét, azt, hogy a *dehogy* a *nem ment el* állítmányt tagadja. Egybeírása esetén ilyen képtelenség áll elő: *Dehogynem ment el*; mintha a tagadás tagadása helyett annak pozitív konklúziója állna. Ez ellenkezne a magyar szőrend egyik alapvető szabályával. Az egybeírás ilyen esetben értelemellenes. A *dehogynem* legfeljebb csak tagolatlan mondatként írható egybe. (A kétféle írásmódot nem ilyen éles szembeállításban, de mint létező különbséget bemutatta F. G.: NymKk. I, 428.)

3. Régóta botránykőnek látom a *jólesik* egybeírását. Ez az ÉrtSz.-ban már címszó, mert az AkH. 1954. szerzői csak arra gondoltak, hogy ezt valahogyan meg kellene különböztetni a *jól esik* 'nagyon esik az eső' és esetleg más jelentésű, de ritkább és lazább szókapcsolattól. De arra nem gondoltak, hogy a *rosszul esik* szókapcsolatot egybeírják, pedig az is rosszul eshet, aki esés közben eltöri a lábát. Talán arra a katonanótára sem gondoltak, melyet cserkész korunkban sokszor énekeltünk: „Kedves édesanyám, hogy esik az magának, Hogy a kedves fiát elviszik katonának?” Az pedig eszükbe sem jutott, hogy már Petőfi is ilyen kérdőszóval kiáltott fel örömeiben: „milyen jól esik nekem ez!” A *milyen* melléknévi kérdő névmást elsősorban főnév előtt használjuk, másodsorban melléknév előtt határozói értékben ('mennyire'), harmadsorban határozó előtt, hasonló értelemben (pl. *milyen hamar*). De ige előtt? Nem tudnék még egy ige előhozni, amely elé *milyen* kérdőszót tehetünk. Itt sem a *jólesik* igehez tartozik a *milyen* (mert ilyen ige nincs), hanem a *jól* melléknévi határozószóhoz. Tisztában kell lennünk a szorosabb szókapcsolatok többértelműségével és azzal, hogy sok mindenből csinálhatunk szójátékot és rendőr- vagy cigányviccet, ilyenek kivédésére nem a legcélszerűbb mód az egybeírás akkor, amikor az egy nyelvtani, szókapcsolási szabályszerűséget sért.

Az megint egy további, nyelvtani kérdés, hogy mit minősítünk határozószónak. Erről később szeretnék írni, TÜRÖK GÁBOR cikkére (MNy. LXXXIV, 187—98) és MÁTAI MÁRIA írásaira (pl. MNy. LXXXIV, 31—44) válaszolva.

4. Más körbe tartozik néhány *th*-t tartalmazó szó (név) írása és elválasztása. Bőséges tanulmányt lehetne írni a görög betűt tükröző latin *th* betűkapcsolatról, ennek középkori német és magyar helyesírási lecsapódásairól (hogy ti. a *h* mikor jelent hehezetet és mikor nem), a *posthumus* írásmódról és ennek francia, német előzményeiről (a népetimológiás latin *posthumus* nyomán), de most csak két tulajdonnévi problémára szeretném felhívni a figyelmet; mind a kettő német vonatkozású.

A *karthauzi* szó *h* betűje a régi német helyesírású *Karthäuser* maradványa. Semmi köze az esetleg belemagyarázható *Haus* szóhoz. Sok német szóban *th*-t írtak a *t* hehezetes ejtésének

jelölésül, egészen a múlt század végén életbe lépett helyesírási egyszerűsítésig. (Ez a magyar *cz > c* egyszerűsítéshez hasonlítható.) Azóta németül: *Kartäuser*. A szó a francia *Chartreuse* (olasz *Certosa*) névnek megfelelője, latinul *Cartusia* (l. FNEsz. I, 284). Eötvös regényének a címében azért *karthausi*, mert akkor még a németek is *th*-val írták; a szótő a német alakot tükrözi, csak képzője magyar. (Természetes, hogy az ilyen régies írásmódú alaknak az elválasztása: *kar-thausi*.) De miért kell ezt átvinni a magyaros írásmódra (vö. AkH. 1984. 93, 237)? Ha *z*-vel, magyarosan írjuk, mi szükség van a *h*-ra? Mind a két értelmező szótárunk és a Nyelv-művelő kézikönyv is a *kartauzi* alakot teszi meg címszónak. Érthetetlen a szójegyzék készítőinek visszatérése a *h*-s formára, melyet sem a név eredete, sem a szó mai kiejtése nem igazol. A magyar helyesírás alapelveit teszi bizonytalanná az olyan felemás írásmód, melyben sem a hagyomány, sem a kiejtés elve nem érvényesül következetesen. (A hagyományos régi forma *karthausi* volna; a *z* betű azonban a magyar olvasatot kívánná meg, mely szerint a *t-h* szótaghatáron levő hangkapcsolatot jelölne.)

Éppen ellenkező hibát jelenít meg a *Beethoven* név elválasztása (HKsz. 1988. 64: Bee-tho-ven). Ez a név ugyanis középalmnémet (mittelniederdeutsch) összetételből ered; a *th* itt nem régies írássajátság, hanem két külön hangnak a jele. Kiejtése helyesen: [béthóven], vagy németesen: [béthófn] (l. NymKk. I, 288). MAGAY TAMÁS (Idegen nevek kiejtési szótára 1974. 68) jelölése [bétóven] elterjedt, de hibás kiejtést ad meg. Forrása talán FERENCZY GÉZA cikke volt (Nyr. XCI, 501), aki megadta ugyan a név etimológiáját, de nem vonta le belőle a kellő következtetést. Pedig a *t-h* a magyarban is jól kiejthető és gyakori hangkapcsolat, a *h* elhagyása semmivel sem teszi magyarabbá a hangalakot. (Nem úgy, mint a német eredeti [béthófn] szóvégi mássalhangzó-torlódásának feloldása, mely egy teljesen idegen hangzásformát tesz könnyebben kiejthetővé.) Ezért a név elválasztása az AkH. 1984. 223., 226. d), 230. és 231. szabályának értelmében: *Beet-hoven*. A sokszor hallott franciás [bétóven, betóven] ejtés olyasféle hiba, mint Shakespeare nevének korábban elterjedt [sekszpír] alakja, mely csak hiányos angoltudással magyarázható, és nem magyarosabb, mint a helyes [sékszpír] forma.

Már Kodály is elítélte azt a Bach-korszak passzív rezisztenciájára visszavezethető nézetet, mely szerint németül nem tudni hazafiság volt. Furcsa, hogy olyanok is hibásan ejtik német zeneszerzők nevét (pl. a *Schubert*, *Schumann* nevek első szótagjában a hosszú [ú]-t megrövidítik), akik francia, olasz művészek nevét pontosan igekeznek ejteni. De ez már nem helyesírási, hanem helyesejtési kérdés.

ELEKFI LÁSZLÓ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Picula. 1. E szavunk első ismert adata Jókaitól való: „Kérek ezért a *piczuláért* fűmagot” (NSz.) Előfordulásai a múlt század második felében a Nagyszótár adatgyűjtésében rohamosan szaporodnak, és a Magyar Tájszótár tanúsága szerint a nyelvjárások szintjén is eléggé széles körű elterjedésre jutnak. A szó jelentése nagyon egyöntetűen ’kis értékű pénzérme, aprópénz’, konkrétan főként a tízkrajcárosra mondták. Mint a Monarchiában használt pénznek az érvényessége Trianon után megszűnt, s általánosabb ’értéktelen, kis pénz’ jelentésben is kezdett elavulni, leginkább még az *egy piculát sem ér* kifejezésben maradt ismertebb. Az ÉrtSz. „Tört” stílusminősítéssel „régí (osztrák) 10 krajcáros ezüst váltópénz” jelentésben, ’nagyon kevés pénz, jelentéktelen összeg; fillér’ mellékjelentésben szótározza.

2. A *piculá*-t SIMONYI (Nyr. VIII, 298) egy ’pici’ jelentésű tő latinos *-ula* képzős származékának vélte. KÖRÖSI (Nyr. XIV, 66) a velencei *pizzolo* ’kicsiny’ átvételének tartotta. KARINTHY (OlJsz. 44) viszont a szót a tévesen olasz származtatásúak csoportjába sorolja. A

TESz. ezek után az ismeretlen eredet mellett foglal állást, megjegyezve, hogy a cseh *píkula* 'kicsiny pénzdarab' szóval való egybevetése vizsgálatot kíván.

3. A m. *picula* származása nem lehet kétes: bizonyosan az olaszból vettük át. Az olaszban az eredetileg firenzei váltópénzt megnevező *pizulo*, *pizolo* ($z = c$) jól ismeretes volt a múlt században (l. JABERG-JUD, AtIIt. II, 278, *danaro* a.; BATTAGLIA, DEI. XIII, 352, *picciolo*² a.; stb.). Általában a quattrino-t, a csekély értékű pénzdarabot jelölték vele, lényegében egyezően a szó magyar használatával. Az olasz szó tulajdonképpen a *piccolo* észak- és közép-olasz kiejtészváltozata; vö. még: *pizzolo* (BOERIO, DizVen.); *pizol* (MIGLIORINI—PELLEGRINI, DizFeltr.); *pizzol* (AZZELINI, VocVern.); *pizzul* (PIRONA, VocFriul); friuli *pi'sul*, *pičul* (AtIIt. I, 39); R. *pizullo*, *pizollo*, *pézolo* (DEI.); stb.: 'kicsi'.

A pénzegység megnevezésére vonatkoztatott szónak észak-olasz változatai közül a *pizulo* (= *piculo*) forma került át; ehhez nem is kellett a m. *pici*, *piciny* stb. szócsaládnak egyébként természetes ráhatása, noha az ilyen formájú hangalakot feltehetően ez is erősítette. A szóvégi olasz *o* magyar helyettesítésére az újabb átvételek közt is számos példa van: *bandita*, *bursella*, *datolya*, *kupa*, *tropa* stb. (vö. BENKŐ: Fábíán-Eml. 54). A szó nagy valószínűséggel a múlt századi intenzív olasz—magyar nyelvi kapcsolatok révén került át, elterjedésében az üzleti-kereskedelmi életen kívül feltehetően az Észak-Itáliában járó magyar katonaság is szerepet játszhatott; vö. erre *bagó*, *makra* (*pipa*) stb.

Nyilván efféle úton került a csehbe is, mert a fentebb említett cseh *píkula* 'kicsiny pénzdarab' (l. MACHEK, EtSlČ. 449) természetesen ugyanez a szó, csak nem észak-olasz *c-s*, hanem *k-s* ejtészváltozatú előzményre megy vissza. És ugyanez a helyzet áll fenn a szerbhorvát *píkula*-val 'krajcár, fillér, kicsi értékű pénz' is (l. SKOK, EtRječHJ. II, 656) is. — A románban ellenben (l. rom. *pițulă* '10 vagy 20 krajcáros') a Monarchián belül sem közvetlenül az olaszból került, hanem magyar közvetítés eredménye (l. TAMÁS, EtWbRum. 619).

BENKŐ LORÁND

Egy kártyaműszőről. — SOMOGYI BÉLÁnak „A magyar kártyanyelv szókincse” című művét (NytudÉrt. 134. sz., Bp., 1990.) olvasgatva feltűnt, hogy a *kutyakefe* kifejezés nem szerepel benne. A hiányon azért csodálkoztam, mert mint régi és ma is gyakorló kártyás a műszót jól ismerem, minden általam üzött kártyajátékban közönséges használatával találkozottam. Akkor szoktuk mondani, ha egy-egy kártyaosztás lejátszása után az eredmény történetesen döntetlen, azaz senki nem fizet semmit (ami után jobb helyeken *dupla kör* = egy osztáskörben dupla értékben számított játékok sora szokott következni). Gondolván, hogy mivel SOMOGYI nem ismeri vagy legalábbis említésre érdemesnek nem tartja, talán mégsem általános használatú, ezért szűkebb kártyapartnereimen kívül, más kártyás ismerőseimnél is utána érdeklődtem a dolognak. Lényegében mindenkitől igenlő feleletet kaptam: ismerik, használják, teljesen egyértelműen a fentebb jelzett jelentéssel. Való igaz viszont, hogy szótározva alig van, megjelent szótáraink közül csak az ÚMTsz.-ben találtam meg: *kutyakefe* 'kártyázáskor annak kifejezésére, hogy a játékosok egyenlően állnak'.

Pedig, hogy a szó nem új, annak nyoma van az Akadémiai Nagyszótár kéziratos anyagában, *kutyakefe* címszó alatt így: „1876: véletlenül csak *kutyakefélés* volt (ez a műkifejezés azt teszi, hogy se a játész, sem az ellenpár nem vesztett és nem nyert) (Bulla J.: Humoros elb. 17)”. Az adat világosan jelzi, hogy legalábbis a múlt század második felétől a kártyások közt már ismert volt, feltehetően már akkor is kissé humoros-élces stílárissal, ami még ma is hozzá tapad.

A kifejezésnek az átlagos magyar nyelvérzék szerint láthatólag semmi értelme. A *kutya* és a *kefe* köznyelvi jelentéseiben nem hordoznak olyan tartalmat, amelyik a kérdéses kártya-

műszó jelentéseit magyarázná, s összetételük szűkítő értelme nem utal ilyesmire. — Két körülményre viszont fel kell figyelnünk. Az egyik az, hogy a *kutya*-nak önmagában is van a kártyanyelvhez köze; a *kutya*, *kutyázik* egyfajta kártyajátékra, illetőleg annak üzésére utaló elnevezés, és ami ennél is lényegesebb: az ebben a játékban vesztesnek is a titulusa, sőt az ott fizetésül alkalmazott bankjegynek is a neve (l. SOMOGYI i. m. 33; vö. még TESZ. *kutya* a.). Itt a vesztesre való utalásban nyilván a *kutya* becsmérő értelme játszhat szerepet, a bankjegyre meg talán csak másodlagosan, metonimikusan ment át a szó. — A másik figyelemre méltó körülmény, hogy az általunk tárgyalt műszó első előfordulása a *kefélés* utótagot tartalmazza, ami a kifejezésünkben levő *kefé*-nek esetleg elvonásos voltát sejtetheti.

Könnyen lehetséges, hogy a *kutyakefe* létrejöttében az említett kártyajáték egy fajtáját, még inkább az abban való vesztes személyét vagy a fizetés eszközét jelölő *kutya*-nak volt valamiféle gondolatvezérlő szerepe. Úgy tudniillik, hogy a vesztes, illetőleg a fizetés fogalmának a kutyához mint állathoz való kapcsolását indukálhatta. Ennek bizonyításához persze arra lenne szükség, hogy ha a *kutyakefe* vagy *kutyakefélés* létrejötté a *kutya*-játékban történt volna, s onnan ment volna át a kifejezés a többi kártyajátékra. Ezt azonban, sajnos nem tudjuk tényleges nyelvi adatokkal alátámasztani. Mint ahogy a *kefe*, *kefélés* konkrét értelme alapján nem tudunk mit kezdeni az utótagnak a *kutya* előtaghoz való szemantikai viszonya tekintetében sem.

Úgy vélem, hogy ha a *kutya* indukáló szerepe fenn is foroghat kérdéses kifejezésünk születésében, az összetétel sokkal közvetlenebb, képszerűbb, természetesebb valóságtartalomhoz kapcsolódik. Anélkül, hogy szegény megboldogult BERNÁTH BÉLA etimológiai eszmévilágához kívánnék véleményemmel kapcsolódni (ezt eddig sem tettem, és ezután sem fanyalodom rá), a kifejezés *kefélés* : > *kefe* utótagjában obszcén tartalmú, de persze tréfásmelioratív szándék szülte jelentést vélek fölfedezni. Aki a természetben meg az állatok világában egy kicsit is jártas, az nyilván észrevehette, hogy a kutyák közösülésük után gyakran nem tudnak szétválni, s bár ellenkező irányban igyekeznének, egymást nemigen tudják elhúzni, legfeljebb ide-oda ráncigálni — állatorvosi vélemény szerint egyszerű biológiai okok miatt. Valószínű, hogy a kártyások argó-szintű tréfás szóalkotó kedve, a férfi huncutkodás e kép nyelvi vetületével kapcsolta — talán a *kutya* kártyajáték szemantikai belekombinálásával — az ártatlan kutyákhoz a sem erre, sem arra el nem dült, döntetlen jellegű kártyaeredményt. A kifejezést aztán — melioratív jellege révén — már „jobb” kártyakörökben is nyugodtan lehetett használni.

Meg kell jegyezni, hogy ha e magyarázat jó, akkor a *kefél*-nek nyilván argóbeli keletkezésű, de ma már szélesebben elterjedt obszcén jelentése legalább a múlt század közepéig megy vissza indulásában; a TESZ. azonban — a ZOLNAY—GEDÉNYI-féle argó szógyűjtemény alapján — csak e század elejéről ismeri. Ez utóbbi tény azonban, ismerve az argó-szavaknak az írásbeliségben való lappangásos életét, aligha lehet a *kutyakefe* itt felhozott magyarázatának akadálya. Persze aki jobbat tud rá, majd megírhatja.

KÖ BENEDEK

Néhány újabb keletű szólásunk. Frazeológiai kutatásaim során néhány olyan szólásra bukkantam, amely valamilyen oknál fogva elkerülhette jeles tudásunk, O. NAGY GÁBOR figyelmét, s ezért nem kapott helyet sem a „Magyar szólások és közmondások” című gyűjteményében, sem a „Mi fán terem?” című könyvében, bár ott van egy fejezet az újszülött szólásokról. E kifejezések további sorsát a nyelvközösség fogja meghatározni; lehetséges, hogy többségük kihullik az idő rostáján, a pillanatnyi nyelvallapot szempontjából viszont érdemes megörökítenünk őket legalább egy villámfelvétel erejéig. Azt, hogy nem alkalmi írói szóképekről van szó, bizonyítják a különböző forrásokból vett írásos példák (adataim szerint valamennyi ismertetőző kifejezésnek három vagy több előfordulási helye van, ezenkívül a

beszélt nyelv is alkalmazza őket). A szöveggörnyezetre támaszkodva közlöm a szókapcsolatok megközelítően helyes értelmezését.

Nem az én (te, ő stb.) asztalom (asztalod, asztala stb.) 'nem az én dolgom, feladatom'. — Többnyire egyes szám első személyben használatos, de l.: „A kirendeltségvezető mérnök viszont azt állította: meggyőződése, hogy hasznos munkát végez. Igaz, az MTA építkezést ellenző tanulmányát nem ismeri. A költségekre sem figyel, *nem az ő asztala*.” (Nők Lapja 1989. 16. sz.)

A csapból (vízcsapból) is ez folyik (csöpög) 'állandóan erről hallani, mindeki erről beszél'. „Az első hetekben félve nyitottam ki a *vízcsapot*, mert azt vártam, hogy abból is a SZEX-ABC-vel kapcsolatos cikkek, vélemények fognak *folyni*.” (Siker 1989. 3. sz.)

Gödörhelyzetben (gödörben) van vki, vmi 'válságos, nehéz helyzetben van'. „*Gödörhelyzetben vagyunk*. Nagyon okosan kell most mindent csinálni.” (A jelenlegi gazdasági-politikai helyzetre vonatkozó megállapítás: Magyar Ifjúság 1988. 50. sz.) „Talán a női egyesben és párosban beszélhetünk a korábbi fejlődés megtorpanásáról — tette hozzá. — Nagy »gödörben« van a kenu szakág is.” (Népszabadság 1988. okt. 3.)

Visszaüti a labdát 'vitába száll vkivel, visszavág vkinek'. „Tibor még mindig nem javított matematikából. Sez helytelen, mert műszaki pályára akarjuk adni. Elektromérnök lesz. Egy mérnöknek pedig szüksége van a matematikai tudásra.» [Bekezdés.] Nem állom meg, *visszaütöm a labdát*: »Tibor a foci mellett döntött. Egyelőre semmi jelét nem adja, hogy a matematika érdekelné.» (Kolozsvári Grandpierre Emil: Szülői értekeztet.)

Lapátra tesznek vkit 'elbocsájtják, kiebrudalják (főként állásából)'. „Stock: Összehozta Török doktor múltját és jelenét. Ahogy maga mondja »kibernalva, kipreparálva«. Nemde? (November a széken tapadva bólint.) Annyi terhelő adatot gyűjtött róla, hogy *lapátra kellett tennünk*.” (Vézi Endre: A sárga telefon.)

Bedob a mély vízbe vkit 'nehéz erőpróba alá veti, nehéz küzdelemre ösztökéli (főként vmilyen sportágban)'. „Bollitieri és Szelesék 1988-ban látták elérkezettnek az időt, hogy az akkor 15 esztendőes gyereket *bedobják a mélyvízbe* [!], vagyis ebben az évben vett részt először Szeles Mónika Grand Prix-tornán.” (Képes Sport 1990. november.)

Púp vmnek a hátán a 'szégyenfolt'. „Hogy mi a különbség Gilvánfa és a Gelérthegy között? Legjelesebbül: amíg a hegy a fővárost díszíti, addig a falu, Gilvánfa, *púp* Baranya megye *hátán*.” (Magyar Hírlap 1988. december.) — b) 'teher, nyűg' „A gyerekeket kicsaptuk az üzemekbe, bár ez nem a legjobb megoldás, de így van. Igen ám, de a vállalatok egyre másra felmondják az iparitanuló-képzést... [Bekezdés.] — Gondolom, *púp a hátukon*. Haszon nincs belőle, munkaerőt meg úgyis kapnak...” (Nők Lapja 1989. 20. sz.)

MAYER KLÁRA

Kebel. A Magyar Nyelv LXXXIII. [1987.] számában a Levélszekrény rovatban (256) foglalkoztam az ún. „Oxfordi glosszák” kerékkalkatréseinek megfejtésével. (L. még BENKÓ: MNy. LXXX, 75.) Bár a megoldás kézenfekvőnek és jónak látszott, mégsem hagyott nyugodni a *kebeil* szónak a *küllő*-vel való azonosítása. Egy véletlen folytán rájöttem, hogy ilyen típusú szavak magyarázásánál feltétlenül figyelembe kell venni a technikátörténet fontosabb mozzanatait. Így jelen esetben nem a mai értelemben vett „küllős” kerékről van szó (talán éppen ebben rejtett a különbség a Kocsról elnevezett könnyű koci és az addigi nehéz szekér között), hanem annak középkori elődjéről, a „telekeréről”. A telekeréknek ugyanis, amelyik egyetlen fatörzsdarabból kifaragott kerék, részei természetesen a „kéreg” és a „kebel”, hiszen az utóbbi pontosan olyan, mint a női kebel: egyik oldalon kidomborodva, és a kebel közepén ott van a „csúcs, csecs, csöcs ágya” (OxfGl.: *cuchaga*), mint a női keblen; ez lesz később a kerékágy. Ezzel talán le is lehet zárni a kérdést: a *kebel* a telekerék kebeléhez hasonló

részének neve, míg a *küllő* a kebel helyét később elfoglaló feszítőpálcák megjelölése. A technikai fejlődés során kialakult változás eredményezte, hogy a kerék kebele később küllőre módosult.

NAGYBÁKAY ANTAL

NYELVMŰVELÉS

Az *aki* (~ *ki*) vonatkozó névmás régen és ma

1. A címben megjelölt névmás az ősi **ki?* kérdő névmásból vált ki. Először feltehetően határozatlan — illetve komplex: vonatkozó-határozatlan — névmási értékben különült el a kérdő csoporttól; az átértékelődés lehetőségét abban kereshetjük, hogy mindkét szerepben jelen van a határozatlanság mozzanata. Mondattani folyamatok hatására — két tagmondat szorosabbá válásával — a határozatlan névmásból a két tagmondatot összekapcsoló vonatkozó névmás lett, amely a főmondat valamely főnévvel kifejezett mondatrészére vonatkozott. A funkciók elkülönülése hosszú történeti folyamat eredménye, ennek során kezdetben a vonatkozó és a határozatlan névmási funkció többnyire nem különült el egymástól; a vonatkozó-határozatlan *ki* sokáig része a névmási rendszernek (vö. JUHÁSZ DEZSŐ: TNyt. I, 476—9); ennek nyomai áthúzódnak az ómagyar korra is (l. uő.: TNyt. II/1, 791).

A nyelvemlékes korban egyaránt megtalálható a *ki?* kérdő, a *ki* vonatkozó, a *ki* határozatlan és a *ki* vonatkozó-határozatlan szerepű névmás. Kérdő funkcióban: HB.: „*Kic ozyc*”. Tisztán vonatkozó névmás: HB.: „*Ef uimagguc Izent peter urot. kinec odut hotolm ovdonia. ef ketnie*”. Tisztán határozatlan névmás: ApMélt. 25: „*kijk* menewel tobbeth zenwedenek annewel tob aýandokoth es dwézősegeth vonek”, itt az *annyyival* : *mennyivel* fejezi ki a két tagmondat viszonyát. — A vonatkozó-határozatlanság továbbélését a következőkben figyelhetjük meg: Feltételes mellékmondatokban a *ha* kötőszót követő *ki* elsődleges határozatlan funkciója mellett vonatkozó árnyalatot is hordoz: BirkK. 3a: „tarxon penitēci-at *ha ki* . . . tefti bvnben efendik”. Tömegesen fordulnak elő a kései ómagyar kor szövegeiben az ilyen átmenetet mutató „*ha ki*” alakok. A vonatkozó és a határozatlan névmási funkció összefonódását jelzi, hogy a *vala-* előtagú névmások a kései ómagyar korban gyakran töltenek be vonatkozó névmási kötőszói szerepet, de őrzik az eredeti határozatlanság mozzanatát is: MünchK. 51va: „*Valakit* megapolandoc o az fogiatoc z vigétēc”.

2. A *ki* forma ómagyar kori hármas funkciójának mai nyelvünkben is megvannak a nyomai (a kérdő *ki?* nem szorul igazolásra), noha határozatlan és vonatkozó névmási szerepben — ebben az alakban — ritka és választékos stílusértékű. Határozatlan névmás: „*Ki* a szőkét szereti, *ki* a barnát” (kny.); „A vendégek elszéledtek, *ki* kocsin, *ki* . . . a sötét hegyen át” (ÉrtSz.: Babits). — Vonatkozó névmási szerepében van némi határozatlan, sőt általános névmási árnyalat is: „Piros alma kigurult a sárba, *Ki* felveszi, nem teszi hiába” (ÉrtSz.: Népk.); „Kedves az alkony annak, *ki* szeret” (ÉrtSz.: Babits). — A *vala-* előtagú névmások közül vonatkozó funkcióban csupán a *valahány*, *valahányszor* látszik ma is élőnek, a többi, köztük a minket most közelebből érdeklő *valaki* is elavult ebben a szerepben; l. mégis: „Becsületre méltó jeles gyülekezet . . . Halljon szót *valaki* ez helyre érkezett” (ÉrtSz.: Népk.).

3. A főmondatbeli vonatkoztatott szó jelentése szempontjából vizsgálva névmásunkat, azt találjuk, hogy a *ki* előre és élettelenre, személyre és más élőlényre, konkrét és elvont főnévre egyaránt vonatkozhatott az ómagyar korban. Személyre vonatkozik: JókK. 13:

„lelenek nemÿnemew felden egÿ *betteget*. *kyn* kenÿerewle *zent* ferenc”, 38: „tÿztellyed te *baratÿdot kyk* . . . ez ydneppre vendege hyutanak”. Élő, nem személy: Apork. 71: „*falka* es *czaÿjua: kinek* . . .”; ÉrdyK. 510: „*madarakkal* . . . *kyknek* . . .”. Konkrét főnévre vonatkozik: JóKk. 3—4: „vr Bernald tewn ewn tulaÿdon *kamarajaban* agÿat cÿÿnaltattni: *kyben* euel zenettlen egnekuala lampafok”, 7: „vr Bernald mendenemew *iozagat* [‘vagyonát’] eloÿta: *kyk* valanak ÿgen *zokac*”. Elvont főnévre vonatkozik: JóKk. 85: „ÿÿftennek yeles nappya . . . tÿzteltetyk . . . *ÿegenÿeguel ky myat* es az *zentek nertek menorzag*”, 92: „meg emlekeÿek az *ÿrgalmallaganak* es *keÿÿjelmellÿegenek dolgarol: kyt zent ferencÿ mutatot*”.

A *ki* névmásnak itt bemutatott univerzális vonatkoztató képessége az egész ómagyar korra érvényes, de más fontos nyelvi folyamatok beleszólnak névmásunk életébe. A kései ómagyar korban jönnek létre az *aki* ~ *akki*-féle összetett névmások a főnévi mutató névmási *a*, az és a vonatkozó névmási *ki* összetapadása révén. Az összetett *aki* ~ *akki* számbeli aránya ekkor még csekélynek mondható, de használatukban a későbbi fejlődés szempontjából fontos tendencia jelenik meg: az arány kezd eltolódni az ’élő’-re vonatkozás irányába. Az alábbi táblázat mennyiségi mutatói huszonzésszer tízezer *n*-t tartalmazó korpuszra épülnek (l. BENKŐ LORÁND: TNYt. I, 20).

	Élő:	Élettelen:	Összesen:
Egyszerű <i>ki</i> alakban	424 68%	203 32%	627 100%
Összetett <i>aki</i> ~ <i>akki</i>	22 79%	6 21%	28 100%

Évszázadokon át ívelő fejlődés során az *aki* ’élő’ jegyű főnévre vonatkoztató szerepe uralkodóvá vált, ’élettelen’-re való használata a nyelvjárásokba szorul vissza; az irodalmi nyelvben már csak stílusesszköz: archaikus vagy népies stílusárnyalat kifejezője (vö.: SIMONYI, Helyes magyarság³ 53; KKK. 132: E. L.—R. E.; ÜMTsz. *aki*, *ki* szócikke). — E változással az *aki* beilleszkedett abba a névmási sorba, amelynek jelentésében az ’élő’ jegy a meghatározó: *ki?* *ki-ki*, *valaki*, *mindenki*, *senki*, *akárki*, *bárki*. A többi névmás jelentős része egyaránt utalhat élőre és élettelenre, az itt felsoroltak mint lexémák is ’élő’ jegyűek.

4. Az *aki* névmás használatában van egy fontosnak látszó megszorítás. Ha a főmondatbeli vonatkoztatott szó személyeket jelölő gyűjtőnév, akkor a szakirodalom — hol szigorúbb, hol megengedőbb szabályként — az *amely* névmás használatát írja elő; de: „Ha . . . ki akarjuk emelni, hogy a gyűjtőnévvel jelölt közösség . . . egyénekből tevődik össze (s nem állandó egység), használhatjuk az *akik* névmást is: tanítványainknak volt egy olyan *csoportjuk*, *akik* szép eredményt értek el (v. *amely* szép eredményt ért el)” (KKK. 133: E. L.—R. E.; l. még: MMNyR. I, 247; MMNy. 52; GRÉTSY LÁSZLÓ: AnyKaleid. 180). — A források tehát ilyen esetekben az egyes számú *amely* és a többes számú *akik* között ismeri el a választás lehetőségét.

5. Az *aki* névmás használatában az utóbbi években tapasztalható anomáliák arra késztettek, hogy számba vegyem azokat az eseteket, amelyekben névmásunk előfordul. Adataim jórészt a rádióban hallott kötetlen beszélgetésekből valók (jelük: R).

a) A főmondatban jelen van a személyt jelölő vonatkoztatott szó; ez esetben az *aki(k)* használata szabályos. „Van olyan *szakemberem*, *aki* meg tudja oldani ezt a feladatot” (R); illetve „. . . *szakembereim*, *akik* . . .”.

b) Ha a főmondatból hiányzik a vonatkoztatott szó, akkor a főmondat — utalószóval vagy anélkül — kétféle lehetőséget hagy nyitva: 1. A ki nem tett vonatkoztatott főnév személy: „Megtaláltam (azt), *akivel* beszéltnivalóm volt”. 2. A ki nem tett vonatkoztatott főnév dolog: „Megtaláltam (azt), *amit* már elveszettnek hittem”. — Ha azonban a főmondatban van olyan mondatrész, amelynek cselekvője vagy tulajdonsághordozója csak személy lehet, akkor — a vonatkoztatott főnév hiányában is — a mellékmondatot többnyire az *aki* névmás vezeti be: „... azok tudtak látványosan jobb életet teremteni maguknak, *akik* elmozdultak a magánszektor irányában”; „Azok tudása konvertálható, *akik* jó iskolába jártak” (írott sajtó).

c) Az *aki* és az *amely(ik)* között ingadozik a nyelvhasználat, ha a vonatkoztatott főnév állatot jelöl meg: „Ez egy *kigyó* hangja volt, *aki* megharagudott, hogy megzavartuk” (R). Írott sajtó gyermekrovatából: „... volt egy házőrző *gúnárja*, *aki* még a postást is megkergette”; „... hogyan is tanulna meg repülni a *fióka*, *akit* tanulás közben folyton megbúbolnak?”; „Mi lenne azzal a gyenge *kismajommal*, *akit* az anyja püfölni kezdene, hogy magasabbra kússzon?”. Valószínűleg érzelmi kötődéssel magyarázható e példákban az *aki* használata. A távolságtartó kifejezésekben az *(a)mely(ik)* névmás járja inkább: „Rossz *kutya az, mely* a maga vackát megugatja”; „Az a *lovat* ütik, *amelyik* (jobban v. legjobban) húz”; „Rossz *madár az, mely* más fészkébe tojik” (O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások). — A névmás megválasztásában tükröződő érzelmi megnyilatkozást ebben a csoportban elfogadhatónak tekintem.

d) A vonatkoztatott főnév személyeket jelölő gyűjtőnév; adataimban csak az *aki(k)* fordul elő: „Örömmel játszottam a Liszt Ferenc *Zenekarral*, *akik* ritkán játszották ezt a darabot”; „Feladatunk, hogy annak a *közönségnek*, *aki* szereti a zenét, élő maradjon Liszt Ferenc” (R). „Mindig lesznek olyan *csoportok*, *akik* visszaélnék a demokratikus szabadságjogokkal” (R). „Kialakult egy *csapat*, *akik* egymásért dolgoznak” (R). „Magyarországon nincs olyan [tűzoltó] *alakulat*, *aki* ilyen műszaki eszközökkel rendelkezne” (R). „Vannak olyan *önkormányzatok*, *akik* nagyon nehéz helyzetben vannak”. (R).

A felsorolt példák közül csak a „Liszt Ferenc *Zenekarral*, *akik* ...” látszik kifogástalanul: egyénenként, önálló művészekből álló csoportra utal a névmás. A többi adatban az *amely(ek)* volna kívánatos. Ismeretes, hogy a gyűjtőnév általában nem fordul elő többes számban, így a *-k* jellel ellátott alakok megítélése bizonytalanul válik. Másrészt az is kétséges, hogy például az *alakulat*, az *önkormányzat* gyűjtőnév-e. Alighanem itt határesetekről van szó.

e) A következőkben olyan példákat mutatunk be, amelyekben a vonatkoztatott főnév egyedi név vagy intézménynév, tehát az *amely* névmás volna a szabályos. „Van olyan *cégünk*, *aki* adósságbehajtással foglalkozik” (R). „Egy *káéftének*, *akinek* nincs elég tőkéje, szűke a lehetőségei” (R). „A *Margaréta Csomagküldő Szolgálat* az, *aki* följajlotta az ajándékokat” (TV). „A pályázat szponzorálását a *NEXUS*-kiadó szervezi, *aki* egyúttal a tervezett reprezentatív kiadvány szerkesztője” (irodalmi folyóirat). „Szeptember óta tárgyalást folytatunk a *Budapest Bankkal*, *akik* tíz nappal ezelőtt ajánlottak fel egymillió forintot erre a célra” (R). — Az önkorrekcióna példa: „Vannak olyan reklámozó *cégek*, *akik*, illetve *amelyek* válogathatnak a reklámok között” (R). — Az *aki* tömeges szabálytalan használatára válasz a reciprok forma megjelenése: „Hogy sikerül-e olyan *elnökök* találni, *amely* megfelelő volna, kétséges” (R).

Az itt felsorolt esetekben valójában nem a cégre, a káéftére, a kiadóra vagy a bankra vonatkozik az *aki(k)* névmás, hanem azokra a személyekre, akik az adott helyzetben az intézményeket képviselték, rájuk gondoltak a beszélők a névmás megválasztásában. A hibás választást a vonatkozó névmás kettős kötődése is támogatja: mind a főmondatban, mind a mellékmondatban olyan egyéb mondatrészek is találhatóak, amelyek személyekre, emberi

cselekvésekre jellemzők. Mindez magyarázhatja, de nem menti a szabálytalan névmáshasználatot. A hibás nyelvi formák elterjedésének veszélyét fokozza, hogy adataink társadalmi helyzetüket tekintve magas státusú, iskolázott személyektől valók, így a jelenség könnyen presztízsformává válhat, ez esetben pedig szinte megállíthatatlan az elterjedése, meggyökeresedése, alsóbb társadalmi közegekben való megjelenése. — Hangsúlyozom, hogy példáim nem extrém eseteket tükröznek. Véletlen szótévesztés mindig volt és mindig lesz, arra nem volna érdemes szót vesztegetni. Ez esetben azonban egy nem kívánatos, rendszert bontó tendenciára kívántam felhívni a figyelmet.

G. VARGA GYÖRGYI

ÉLŐ NYELV

Kétnyelvűség, kettősnyelvűség és diglossia*

1. A cím két, már jó ideje áttekinthetetlenül nagy irodalmú, szerteágazó kutatási témakört nevez meg, s így föltehetőleg túlzott várakozásokat ébreszt. Pedig céлом csupán néhány idevágó gondolat megfogalmazása, illetőleg vitára, továbbgondolásra bocsátása lehet. Ezeknek az észrevételeknek a közzététele azért látszik célszerűnek, mert az eddigi vizsgálatok alapján úgy tetszik, hogy a kétnyelvűség és a kettősnyelvűség közötti hasonlóság és különbség még nincs kellőképpen végiggondolva. Márpedig mindegyik kutatási terület gazdagodhat a másik tapasztalataiból, annál is inkább, mert emberek tömegei egyidejűleg két- és kettősnyelvűek, tehát nyelvhasználatukat vizsgálva óhatatlanul szembesülünk mindkét jelenséggel s következményeivel. Időszerűnek pedig azért látszik, mert a vonatkozó kutatások nálunk most jöttek igazán lendületbe.

A szakirodalmi hivatkozásokat — kevés kivételt nem tekintve — mellőzöm. Nem hivatkozom tehát a témakör kiemelkedő kutatóinak, FERGUSONNAK, FISHMANNEK, GUMPERZNAK, HAUGENNEK, KLOSSNAK, ROMAINE-NEK s másoknak a vonatkozó munkáira. Addigi eredményeik nagy részét — részletes továbbvezető irodalom kíséretében — kritikai összefoglalásban olvashatjuk egyebek mellett az alábbi két kézikönyv néhány fejezetében: Sociolinguistics/Soziolinguistik. Ed. U. AMMON et alii. Berlin, New York, 1987., 1988. I, 208—18 (G. KREMNITZ), 248—63 (U. AMMON), 699—713 (W. F. MACKEY) és Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung. Hrsg. W. BESCH et alii. Zweiter Halbband. Berlin, New York, 1983. 1002—18 (H. H. MUNSKE), 1399—1411 (W. BESCH). Külön is megemlítek néhány tanulmányt: K. J. MATTHEIER in: Rheinische Vierteljahrsblätter 1975: 358—71, Zeitschrift für Germanistik 1987: 544—58, International Journal of Sociology of Language 1990: 59—81 és F. BOUTERWEK in: Mundart und Name in Sprachkontakt. Festschrift für Maria Hornung zum 70. Geburtstag. VWGÖ. Wien, 1990. 17—26; HERMAN: MNy. LXXXIII, 448—54. A fergusoni diglossia kutatástörténetére pedig l. M. R. BERGER, Diglossia within a general theoretical perspective: Charles Ferguson's concept 30 years later: Multilingua. Journal of Cross-Cultural and Interlanguage Communication IX [1990.], 285—96. Tanulmányom leadása után jelent meg: LANSZTYÁK ISTVÁN, Diglossia és kettősnyelvűség: Kétnyelvűség I [1993.], 5—21.

2. A két- és kettősnyelvűség terminológiája meglehetősen változatos, és használata olykor feltűnően következetlen. Egyazon terminus értelmezésében sem ritka a

* A 6. élőnyelvi konferencián (Bp., 1993. X. 14.) elhangzott előadás némileg bővített változata.

különbőség. Pedig egyértelmű s következetesen alkalmazott terminusokra van szükség. Az eddigiek alapján a következőket javaslom:

a nyelvek, nyelv- változatok száma	a nyelv(ek)		a nyelvváltozat(ok)	
	használata	használója	használata	használója
egy	<i>egynyelvűség</i> (<i>unilingvizmus</i>)	<i>egynyelvű</i> (<i>unilingvis</i>)	<i>egyesnyelvűség</i> (<i>monoglosszia</i>)	<i>egyesnyelvű</i> (<i>monoglott</i>)
kettő	<i>kétnyelvűség</i> (<i>bilingvizmus</i>)	<i>kétnyelvű</i> (<i>bilingvis</i>)	<i>kettősnyelvűség</i> <div><i>diglosszia</i></div>	<i>kettősnyelvű</i> <div><i>diglott</i></div> !
több	<i>többsnyelvűség</i> (<i>plurilingvizmus</i>) v. <i>soknyelvűség</i> (<i>multilingvizmus</i>)	<i>többsnyelvű</i> (<i>plurilingvis</i>) v. <i>soknyelvű</i> (<i>multilingvis</i>)	<i>többsnyelvűség</i> (<i>poliglosszia</i>)	<i>többsnyelvű</i> (<i>poliglott</i>)

A *diglosszia* és *diglott* e szerint tehát a *kettősnyelvűség* és *kettősnyelvű* alkategóriája, azaz azt jelenti, hogy az azonnyelvi két nyelvváltozat között nyilvánvaló s egyértelmű funkció- és presztízsbeli elkülönülés van. Megjegyzendő: diglossziás viszony a két- és többsnyelvűséget, valamint a többsnyelvűséget is jellemezheti.

3. A kétnyelvűség és a kettősnyelvűség közötti fontosabb azonosságok:

1. Mindkettő nyelvi kontaktus következménye.
2. Fő kategóriáik megegyeznek, tehát mind a kétnyelvűség, mind a kettősnyelvűség lehet egyéni és közösségi, kétoldalú és egyoldalú, aktív és passzív, spontán és kulturális, kiegyensúlyozott és domináns stb.

3. Mindkettő végigkíséri a nyelvtörténetet, azaz igen régiek. Eszerint tehát a kettősnyelvűség nem csupán magas és alacsony presztízssű, hanem egyforma funkciókörű és tekintélyű nyelvváltozatok egymásmellettségét, együttlétét is jelenti. A sztenderdizálás hozza magával a kettősnyelvűség új szakaszát, a diglossziát, azaz a presztízsváltozat megjelenését, s ezzel párhuzamosan a többinek a kisebb-nagyobb fokú tér- és tekintélyvesztését, funkciókörének szűkülését, illetőleg többnyire stigmatizálódását is.

4. Mind a kétnyelvűség, mind a kettősnyelvűség instabil állapot ahhoz képest, amit az egynyelvűség és az egyesnyelvűség jelent. Két nyelv, illetőleg nyelvváltozat teljesen szabad, különbség nélküli használata — úgy tetszik — olyan luxus, amit a nyelv legfűljebb átmenetileg ha megenged. A kódváltogatás teljes szabadsága helyén a meghatározott interakciós normáktól, tehát szociolingvisztikai és nyelvlektani tényezőktől irányított rend áll. A nyelvi ökonómia miatt egy adott beszélőközösségben két nyelv vagy két nyelvváltozat stabil, hosszú időn át tartó egymás mellett élése csak a használati feltételek funkcionális megoszlásával lehetséges. A szóban forgó funkciómegoszlás nem jelent föltétlenül társadalmi méretű presztízskülönbséget is, bár nyilvánvaló, hogy presztízsnyelvvé, illetőleg presztízsváltozattá csak funkciókörének specializálódásával, illetőleg bővülésével válhat bármely nyelv vagy nyelvváltozat. A sztenderdizálás a nyelvjárások korábbi viszonylagos stabilitását számottevően destabilizálta: a nyelvjárások visszaszorulása ennek egyik velejárója, illetőleg következménye. A kétnyelvűségre — úgy tűnik — még inkább érvényes az instabilitás: a valamelyik nyelvnek (napjainkban a mindenkor államnyelvnek) a dominanciája az egyoldalú kétnyelvűségen keresztül előbb vagy utóbb az újabb egynyelvűség irányába viszi

a nem államnyelvi elsődleges anyanyelvű kétnyelvűeket. (A sztenderd nyomása alatt álló nyelvjárások funkcionális visszaszorulása és az államnyelv szorításában élő kisebbségi nyelvek térvesztése hasonló folyamat, vö. Nyr. XCVII, 223, s. „gyenge” társadalmi pozíciójukkal függ össze; vö. MNy. i. h. 408—9.)

5. Mind a kétnyelvűség, mind a kettősnyelvűség szülője lehet új nyelvi formációnak: új nyelvnek vagy nyelvváltozatnak. A spanyol és a brazil portugál vegyülésével jött létre Uruguay Brazíliával érintkező határterületén a *fronterizo* (E. RADTKE: in *Sociolinguistics/Soziolinguistik* II, 1499), új nyelvjárások létrejöttére I. F. INOUE japán vizsgálatait (*Dialectologia et Geolinguistica* 1993: 3—27). Ahogy a kétnyelvűség és a kettősnyelvűség nyelvi kontaktus következménye, akként nyelvi kontaktus következményei a két nyelv és két nyelvváltozat egymáshatásából születő nyelvek és nyelvváltozatok is. A sztenderdizál(ód)ás e tekintetben is vízválasztó. Előtte ugyanis mind nyelveknek, mind pedig nyelvjárásoknak kontaktusváltozatként való létrejötte jóval akadálytalanabb volt, mint az után. A sztenderdizál(ód)ás előtti nyelvtörténeti korszakokban nyelvjárások érintkezéséből közvetlenül csak új nyelvjárások jöhettek létre. A beszélt köznyelv kialakulása és elterjedése után viszont szinte törvényszerűnek mondhatóan már nem hagyományos értelemben vett nyelvjárások, hanem a sztenderdhez közelítő, a nyelvjárásoknál szélesebb funkciókörű átmeneti változatok születnek, amelyeket a *regionális köznyelv*, *regionális köznyelviség* műszóval szokás jelölni.

4. A kétnyelvűség és a kettősnyelvűség közötti legfontosabb különbség az, hogy az előbbi esetben különböző, az utóbbiban hasonló nyelvi rendszerek élnek egymás mellett. (Hogy a nyelv és a nyelvjárás elkülönítése mennyire problematikus lehet bizonyos esetekben, közismert; ez azonban a lényegen nem változtat.) A kétnyelvűség nyelvei per definitionem külön nyelvek, s ez az esetek döntő többségében egyszersmind különböző rendszereket is jelent (az eredetbeli rokonság ellenére is természetesen). A kettősnyelvűség nyelvváltozatai ezzel szemben — megintcsak per definitionem — egy nyelvnek a változatai, következésképpen hasonló rendszerek. E ténynek többrendbeli következményei vannak. A tárgyunk szempontjából fontosabbak: a különböző nyelvek kapcsolatában az interferencia lehetőségei igen számosak, de teljesen rendszertelenek, egy nyelv változatai között ezzel szemben ritkábbak, viszont jóval rendszeresebbek. A nyelvek közötti kapcsolatokban az interferenciák kivételekként jelentkeznek az adott nyelv normarendszerében, ezért a valóban föllépő interferenciajelenségek száma általában alacsony marad (a moldvai csángó nyelvjárásokra vonatkozóan I. például MÁRTON GYULA: *NytudÉrt.* 66. sz. 88—94). A nyelvváltozatok kapcsolatában ezzel szemben egész paradigmáSOROK átléphetnek egyik változathoz a másikba, így a viszonylag kevés lehetőség ellenére — az azonosságok eleve kizárják az interferencia lehetőségét — nagyobb az interferenciák száma (vö. erre a regionális köznyelviségi szakirodalmat). Nyelvek érintkezését vizsgálva szinte lehetetlen akár csak hozzávetőlegesen is megjósolni, hogy a rendszerben hol lép föl interferencia, mert elvileg nagyon sok helyen fölléphet (könnyebb megmondani, hol nem; például a magyarban nem várható a nyelvtani nemnek, illetőleg jelölésének interferenciaként való fölbukkanása). Nyelvváltozatok kapcsolatában viszont nagyjából prognosztizálható, hol jelentkezik interferencia, tehát hogy hol ellenállóbb s hol kevésbé az a nyelvjárás a köznyelvi behatással szemben (gondoljunk a ZSIRMUNSKIJTÓL alkotott elsődleges és másodlagos nyelvjárásai jegyek fogalmára: az előbbi a feltűnő s gyorsabban visszaszoruló, az utóbbi a kevésbé feltűnő s tovább megmaradó nyelvjárásai sajátosságokat jelöli).

Két nyelv ismerete és használata két külön grammatikai és lexikális rendszer mentális birtoklását jelenti. A kétnyelvű beszélő tudatában két nyelvi rendszer él tehát, ezek azonban különállásukat megőrizve összegződnek. Egy nyelv két változatának az ismerete esetében más a helyzet. A két nyelvváltozat rendszere nem úgy adódik össze, ahogy két nyelv

esetében. Ennek az oka az ún. egyszerűsítés, azaz az a körülmény, hogy az azonos szabályok és elemek mintegy „kivonódnak”, másként megközelítve: csak egyszer szerepelnek, ezért kisebb itt az összrendszer, mint a nyelvváltozatok egyszerű mennyiségi összege. Emiatt vélekednek úgy egyes kutatók, hogy ez utóbbi esetben csupán egy, s nem két nyelvi rendszerről van szó, éspedig olyanról, amely részrendszerekből áll. Megmutatkozik ez a különbség abban is, milyen modell alapján magyarázható az egyik és a másik. A bilingvizmust a koegzisztencia- vagy együttélési modellel magyarázzák többnyire. E szerint a kétnyelvű ember tudatában két rendszer él egymás mellett: A és B nyelv, s ezeket kategorikus szabályok alkotják. A két nyelv — kiegyensúlyozott kétnyelvűség esetén — nem keveredik, a beszélő hol az egyiket, hol a másikat használja, a szabályok nem vegyülnek. A kétnyelvűség magyarázatára a variabilitás-modell alkalmasabb. E szerint a kétnyelvű beszélő tudatában három különböző szabályfajta él. Az elsődleges változatot (ez többnyire nyelvjárással) és a másodlagosat (ez zömmel a sztenderd) kategorikus szabályok alkotják, s ezek világosan elkülönülnek egymástól. Azonban ezekhez valamennyi szinten variábilis szabályok is társulnak, s ezek szerint ugyanaz a megnyilatkozási lánc bizonyos valószínűséggel vagy nyelvjárási, vagy köznyelvi, vagy pedig átmeneti forma lesz. Hogy melyik, azt az úgynevezett transzferencia-szabályok irányítják, amelyek az aktuális beszédhelyzet függvényei. A variábilis sáv — a kétnyelvűség fokától függően — tágabb vagy szűkebb. A variábilis szabályok egy része idővel kategorikussá válik, s ez szinte kivétel nélkül a presztízs-változat irányába való elmozdulást jelent.

Nyilvánvaló a különbség az elsajátításban is. Nyelvet tanulva általában nem tehetjük meg azt, amit valamely anyanyelvi változat tanulásakor teszünk, tudniillik hogy elsődleges nyelvváltozatunkon — többnyire a nyelvjáráson — hajtunk végre korrekciókat. (Szabályt erősítő kivételek vannak, s ez a nyelv és a dialektus csak nyelvi alapon való elkülöníthetlenségével magyarázható.)

Főntebb szó volt a kétnyelvűség és a kétnyelvűség instabil jellegéről. Az alapvető hasonlóság mellett figyelemre méltó a különbség is. Tudniillik hosszú távon a kétnyelvűség maradandóbbnak látszik, mint a kétnyelvűség. A sztenderd melletti dialektus (területi nyelvjárás, valamint regionális köznyelvi változatok) ugyanis nemcsak egy szűkebb közösséggel való azonosulásnak és közösségvállalásnak az eszköze és szimbóluma, hanem egy alapvető emberi kommunikációs igénynek, a nyilvános-kötött mellett egy közvetlenebb, lazább, kötetlenebb megnyilatkozási szükségletnek a kielégítésére is kitűnő lehetőség mind az egynyelvűség, mind pedig a két- és a többnyelvűség állapotában.

5. A kétnyelvűség és a kétnyelvűség, illetőleg a több- és a többesnyelvűség több variációs lehetőséget takar. A bilingvizmus és a diglosszia viszonyát FISHMAN így kategorizálta: 1. bilingvizmus és diglosszia, 2. diglosszia bilingvizmus nélkül, 3. bilingvizmus diglosszia nélkül, 4. sem nem diglosszia, sem nem bilingvizmus. Ezt a csoportosítást követve a következő viszonylatokkal számolhatunk a fogalmak szóban forgó értelmezése szerint: A) kétnyelvűség és kétnyelvűség: 1/1. kétnyelvűség kétfős kétnyelvűséggel (mindkét nyelvet két elkülöníthető változatában ismeri és használja az adott közösség, illetőleg a beszélő), 1/2. kétnyelvűség egyes kétnyelvűséggel (az egyik nyelvet egyetlen, a másikat két változatában ismeri és használja a közösség, illetőleg a beszélő), 2. kétnyelvűség kétnyelvűség nélkül (azaz kétfős egynyelvűséggel: mindkét nyelvet egyetlen változatában ismeri és használja a közösség, illetőleg a beszélő), 3. kétnyelvűség kétnyelvűség nélkül (egynyelvű közösségek és beszélők, akik anyanyelvüket két változatban ismerik és használják), 4. sem nem kétnyelvűség, sem nem kétnyelvűség (egynyelvű közösségek és beszélők, akik anyanyelvüknek csupán egyetlen változatát ismerik és használják). — B) Kétnyelvűség és diglosszia: 1. kétnyelvűség diglossziával (a köznyelv és

valamely nyelvjárás ismerete és használata), 2. kettősnyelvűség diglosszia nélkül (két nyelvjárás ismerete és használata a sztenderdizálás előtt), 3. diglosszia kettősnyelvűség nélkül (különböző, de nem azonos presztízsű nyelvek ismerete és használata), 4. sem nem kettősnyelvűség, sem nem diglosszia (egyesnyelvű egynyelvűség, illetőleg olyan egyenrangú két-nyelvűség, amelyben mindkét nyelvnek egyetlen változatát ismeri és használja a közösség és a beszélő).

A határokon túli, Kárpát-medencei magyarok döntő többsége kétnyelvű, s e többség többsége a kettősnyelvűség valamely fokán áll, de nem kevesen második nyelvüket tekintve is kettősnyelvűek. A magyarországi magyar anyanyelvűek többsége egynyelvű és kettősnyelvű, hazai kisebbségi anyanyelvű polgártársaink többsége kétnyelvű, zöme azonban anyanyelvét tekintve egyesnyelvű (mert hiányzik vagy nagyon hiányos a német, szlovák stb. köznyelv ismerete).

Ákár kisebb-nagyobb beszélőközösségek, akár egyes emberek nyelvhasználatát vizsgáljuk, többnyire találkozunk a két- és kettősnyelvűséggel, igen gyakran mindkettővel egyszerre. A modern társadalmak tagjaira igaz lehet LEO PAP azon véleménye, hogy minden átlag normális embert kétnyelvűnek vagy kettősnyelvűnek lehet nevezni (Language Sciences IV [1982.], 78) — a nem sztenderdizált nyelveket beszélők egy részére azonban aligha.

Közismert: a nyelvhasználat adekvát leírása föltételezi annak számbavételét, hogy a beszélők milyen nyelvekkel és nyelvváltozatokkal mely kommunikációs területeket s hogyan fedik le. A két- és kettősnyelvűség ily módon nem hagyható figyelmen kívül. Különösen nem nyelvtervezési szempontú fontossága miatt. Gondoljunk mindenekelőtt az anyanyelvoktatásra, a második és harmadik nyelv oktatására — ez adott esetben az államnyelv oktatását jelenti — és a nyelvművelésre, anyaországi és kisebbségi környezetben egyaránt.

KISS JENŐ

SZEMLE

Hadrovics László, Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincs-vizsgálat

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 501 l.

A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusán, 1972. augusztusában jelentette, mutatta be HADROVICS LÁSZLÓ egy gyakorlati magyar jelentéstan tervét (NytudÉrt. 83. sz. 175—83). Kereken húsz esztendő múlva Hadrovics Lászlónak ez a terve is megvalósult: megjelent a „Magyar történeti jelentéstan” vaskos kötete.

A mű teljes címe kulcsszavakból áll, pontos tájolóként mutatva meg a szemléleti irányokat és kereteket. Hadrovics magyar nyelvi történeti jelentéstana *szókincsvizsgálaton* alapul. Olyan jelentéstan tehát, amelynek „az alaki változás nélkül végbemennő szókincsfejlesztés” (i. h. 177) a tárgya. Olyan szójelentéstan, amelynek helyét és rangját a szóalkotás mellett jelöli ki a szerző, de amely éppen ezért nem terjed ki „a formális szóalkotásnak, valamint a szintagmáknak és állandósult frazeológiai kapcsolatoknak” (uo.) a jelentéstanára. Ez a világos és lehetséges határvetés nem jelent azonban merev elhatárolást szójelentéstan és szóalkotás között. „A jelentéstannak nem lehet feladata” — olvashatjuk például —, „hogy a képzős főnevek összes jelentésárnyalatait részletesen tárgyalja. Ezzel a képzők funkciótana foglalkozik. De feladat a konkrét és absztrakt sík közötti mozgásnak legalább néhány típusát ezen a területen is bemutatni” (189; vö. még 285, 335, 337; —

Hadrovics László jelentéstörténeti monográfiájára a továbbiakban is pusztá lappal utalok). Nem hiányoznak a tárgyalásból a szóalkotásnak azok a példái sem, amelyek az alaki változásnak a jelentésre tett hatását mutatják, mint az alaki összecsengés hatásának ellentéte, a szóhasadás (87—8), az összerántás (88—9) és a tudatos szócsonkítás (92—3). De helyet kapott az összetételek egyszerűsödése (az elő- vagy az utótag önállósulása), mert az egytagúvá válás egyszersmind jelentésváltozás is (89—90); illetőleg a Hadrovics által kihagyó összetételnek nevezett típus (*aszúszőlőbor* → *aszúbor*, majd *aszú*: 89), vagy a szókapcsolatok jelentésmódosulással kísért „összenövése”, összetétellé forradása (90—2).

A szókincsvizsgálaton alapuló szójelentés tan szemléleti kulcskérdése, hogy miként vélekedünk a szó önállóságáról. Hadrovics sem tagadja vagy vitatja, hogy „a többjelentésű szónak [tehát a szavak többségének] egyes jelentései és a belőle áramló érzelmi, hangulati hatások csakis a mondatban, a más szavakkal együtt alkotott szövegösszefüggésben érvényesülnek, amihez természetesen mindig hozzá kell érteni a magától az élettől adott, vagy a szövegből kialakult helyzetet is” (42). Ám határozottan szembeszáll azzal a felfogással, amely szerint a magányos szónak nincs igazi önállósága, mert úgy mond „a szó csak a mondatban kapja a jelentését” (41). A helyes állásfoglalásnak valóban módszertani feltétele, hogy a fogalomszóktól világosan megkülönböztessük az ún. formaszókat (kérdő-, határozó-, módosítószókat stb.), mert ez utóbbiak jelentésvizonyait egészen másként kell megítélni (42). A fogalomszók önállóságát érzékeltető példákat (jővevény szavakat veszünk át; illetve az egészen világos mondatösszefüggésekbe ágyazottság ellenére is ismeretlen például az *uhug* jelentése stb.) kiegészíthetjük azzal, hogy a beszélő, a beszélni szándékozó (és a szöveget megértő hallgató) szó párokat, szó csoportokat, szó sorokat tart számon: szinonimákat, antonimákat, szömezőket, a különböző szókészleti rétegek (normától eltérő) lexikai „megfelelőit”, azaz szó viszonyokat is. (A szó autonómiájával kapcsolatos kérdéskört újabban ÁGOSTON MIHÁLY terjedelmes és izgalmas monográfiája — A magyar halmaznevek. Fórum Könyvkiadó, 1993. — értelmezte, Hadrovics Lászlóhoz hasonló árnyaltsággal. Vö. i. m. 14, 181, 185—6.)

A „Magyar történeti jelentés tan” szókincsvizsgálata rendszeres. Az „én munkám ... kifejezetten rendszerezés akar lenni” (36) — nyomatékosítja műve elején a szerző is. Merev, erőszakolt vagy éppen ellenkezőleg nagyon tág keretű osztályok, formális szempontú osztályozás (vö. 34—5) helyett — anyaga elrendezéséhez és vizsgálatához — Hadrovics azokat a kategóriákat választotta, „amelyeket maga a nyelv kínál, a szófajok at” (35). Mindenekelőtt azért, „mert a jelentésfejlődés más-más képet mutat a főnevek, melléknevek, számnevek, igék, viszonzók, igekötők körében” (uo.). A szófajok mint legáltalánosabb jelentéskategóriák elég nagy léptékűek ahhoz, hogy kellően áttekinthető, egybefogható legyen a rendszer; s mert jelentéskategóriák, a „nyelv kialakította” jelentéskategóriák (vö. NytudÉrt. 83. sz. 177), „kisebb szerves [!] csoportokat lehet alakítani” (35) bennük, belőlük, sőt általuk.

A funkcionális szemlélet, a szófaji központúság nem erőszakoltan bukkan föl újra meg újra, nem szemléleti rögeszme vagy módszertani kaloda. Éppen hogy újra meg újra próbálnak vettetik alá: mondatban is, jelentés tanban is. (Egylőre.) Számomra — tanári tapasztalat szerint is — Hadrovics László felfogásának az a perdöntően fontos, meggyőzően vonzó vonása, hogy a nyelvszerűséget, a nyelv természetes adottságait tekinti a kiindulópontnak, a mércének, a szemléleti és módszertani keretnek. Az alcím *gyakorlati* jelzője is elsősorban ezt jelenti. „Fő törekvésem az, hogy a jelentés tan ismét visszavezessem a nyelvhez, ill. hogy a nyelvet visszaadjam a jelentés tannak” — hangzott már a terv közzétételkor hangsúlyos utolsó mondatként (NytudÉrt. 83. sz. 183).

A szófaji keretben, szófaji szemlélettel tárgyalt, azaz ekként rendszeres jelentéstörténet tudománytörténeti újdonság, de nem meglepetés Hadrovics László eddigi munkásságá-

hoz mérve. A jelentéstörténet megírását, egy szófaji alapú magyar jelentéstörténet kidolgozását „előjegyezte” már 1969-ben „A funkcionális magyar mondattan alapjai” című művével, amelyben a funkcionális szemlélet éppen a szófajok jelentésvizonyainak előtérbe állítását jelenti (i. m. 14). Mindez azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a történeti jelentéstan nem csupán egy 1972-ben nyilvánosságra hozott terv megvalósulása, hanem egy nagyobb tervnek, egy szemléletileg szerves, „teljes” tervnek, Hadrovics László felfogásának, életművének pontosan illeszkedő része. Ideje kimondanunk: Hadrovics munkáinak sora e tekintetben is tudománytörténeti nevezetességű, tudománytörténeti értékű.

Nyílt szóval fogalmazza meg Hadrovics azt is, hogy bizonyos strukturalista irányzatok szemantikai „elképzeléseinek” felhasználásától is eltekintett, ezek „nyelvszerűtlensége” (34), illetve a „logikai mutatóványok” (39) miatt. Világos, de kemény szavak. Vitatapasztalatok, címkézések rossz emléke miatt szükséges leszögezni, hogy az elvetett, mellőzött felfogások ismeretében választ és követ más utat Hadrovics. Nem (hallomáson stb. alapuló) előítélete van, hanem ítélete, saját álláspontja. S ami a legfontosabb, megmutatja, kidolgozza, mások állásfoglalására fölkinálja a magáét. Kíváncsian tudományos magatartást képviselve ezzel, minthogy a megértés nem azonos az egyetértéssel, csak (nélkülözhetetlen) feltétele ennek, azaz az egyetértés vagy az egyet nem értés kimondásának. Érthető ugyan, hogy Hadrovics László — monográfiája időbeni megjelenése érdekében, józan számvetéssel — abbahagyta a jelentéstörténet részeként megkezdett témáját, a jelentéstani felfogások ismeretetését és kritikáját (15), de a fent mondottak alapján (s azok ilyen irányú hitelesítéseként is) reméljük és várjuk a hiányzó háromnegyed rész megírását és közzétételét. Tudománytörténeti érdekű mintapéldány, hivatkozási és viszonyítási alapul szolgáló mű lehetne ez is.

A gyakorlati jelleget erősíti a szerzőnek az a törekvése, hogy művét olyan összefüggő olvasmánnyá tegye, amely kézikönyvként is használható (40). E szándék megvalósítása érdekében sajátos módon utal a szakirodalomra. A könyv végén egy terjedelmes, Kiegészítés elnevezésű rész (397—428) közli — a fejezetek, illetőleg a paragrafusokkal jelölt szakaszok rendjében — a gyakran tartalmi tájékoztatóval, értékelő hangsúlyokkal gazdagított bibliográfiát. Ezenkívül a kötetben nemcsak névmutatót (429—33), tárgymutatót (434—42) találunk, hanem egy magyar szómutatót (443—92) és egy idegen nyelvi egyesített szómutatót (493—501) is.

A történeti Hadrovics-jelentéstan egyik jellegzetessége a szókincsvizsgálat koncepciójából és módszeréből fakad. Minthogy a szerző fő célja az volt, hogy a magyar szókinccsen belüli jelentésmozgásokat magán a szóanyagban mutassa be (17), ezért jelentéstana nem befejezett, „kész” jelentésváltozások példa- és típustára. Óhatatlanul, de tudatosan is, megkülönböztetett figyelem irányul a jelentésváltozásokat megelőző (kiformáló) folyamatokra, amelyekben számos félbemaradt, időlegesen vesztglő is megmutatkozik (201). Másként fogalmazva: a történeti szóanyagban megragadható jelentésmozgások a jelentéstörténet jelentésváltozásait folyamatként — PAIS szavával mondva, levésként — is megvilágítják, nemcsak „kész” eredményként. A magyar nyelv egyik sajátsága például, hogy „főnévből alaki változás nélkül nagyon könnyen válhat melléknév” (200). Ezt a szófajváltást a párhuzamos szóéletrajzokból kitetszően a félbemaradt jelentésváltozások raja kísérte, sőt tulajdonképpen hordozta. A szófajváltás egyébként az egyik legközvetlenebb, legtermészetesebb érintkezési terület egy történeti szójelentéstán és egy történeti nyelvtan között. A jelentéstannak mindenképpen tárgyalnia kell, mert alaki változás nélkül zajlik le a jelentésváltozás; a nyelvtannak meg azért, mert a jelentésváltozás eredményeként az új szófaji osztályba — kettős szófajúvá válás esetén, az oda is — kerülés grammatikai változással, megváltozott grammatikai kötöttségekkel és szereplehetőségekkel jár. Méltán foglalkozik tehát „A magyar nyelv történeti nyelvtana” a szófajváltással önálló fejezetekben. (Vö. A. MOLNÁR FERENC: TNYt. I, 553—83; II/1, 911—28.)

A jelentésváltozások (valóságos) folyamatainak a feltárása világossá teszi, hogy a „változások többsége [jó ideig] olyan, hogy a két jelentés egymás mellett él, és alkalmosszerűen hol az egyik, hol a másik érvényesül” (173). Ez az alkalmosszerűség, alkalmiság a kibontakozó folyamatok kezdetének gyakori jellegzetessége, sőt kifejezője. A hasonlóságon alapuló névátvitelhez (150), illetve a tapadáshoz közel álló jelentésszűkülés állandósult és alkalmi csoportjait ezért például külön fejezetek mutatják, mutathatják be (153—8, 159—61; — az alkalmiság szempontjára, egyéb eseteire vö. még 109, 172, 176, 177, 250). Az állandósult és az alkalmi jelleg megkülönböztetése szorosan összekapcsolódik a nyelv és a stílus, a nyelvtörténet és a stílustörténet, azaz ezúttal a jelentéstörténet és a stílustörténet tágabb problematikájával. A stílusötlettől (173) a nyelvi tényig vezető utat aligha lehet elkülönítő határvetéssel stílustörténeti meg nyelv-, illetve jelentéstörténeti szakaszra osztani. Átjárható határ vagy inkább határsáv húzódik köztük. Amiként Hadrovics László is írja, „sok minden, ami ma még merész stíluselemény vagy éppenséggel sérti a fület, pár év múlva már megszokottá, sőt kopottá válik” (70). A „Magyar történeti jelentéstan” sem duzzad azonban „rendszeres” stílustörténetté, csak a jelentésváltozások szempontjából fontos stílusények, -lehetőségek, -kapcsolatok felvillantására vállalkozik. (például 69, 70, 74, 97, 100, 104, 107, 173, 272, 301, 314). Jó okkal. Egyrészt egy-egy stílusötlet nemcsak (jelentésváltozási) mintát követ, hanem (esetenként) mintát is teremt. Másrészt — s ez a fontosabb — a stílushatásra törekvés mint jelentésváltozási ok, mint jelentésváltoztatási motívum is számon tartandó.

Aligha kétséges, hogy stilisztika és jelentéstan között a szóhangulaté a legszélesebb határsáv. Hadrovics László álláspontját is, miszerint a „szóhangulat részletes vizsgálata tulajdonképpen a stilisztika feladata” (64), olyan olvasattal értelmezzük helyesen, amelyben a *részletes*-re esik nyomaték. De akkor sem rugaszkodunk messzire, ha a szóhangulat vizsgálatát a stilisztika és a jelentéstan közös feladatának tekintjük. A szóhangulatnak, amit nevezhetünk érzelmi velejárónak, kísérőnek, érzelmi vagy mellékértéknek (uo.), a lényege az a többlet (107), ami nélkül a jelentés nem az, ami, vagy megfordítással fogalmazva: amivel együtt az, ami. Ezt a jelentéstani, jelentéstörténeti érdeket és érvényességét jól és híven demonstrálja a „Magyar történeti jelentéstan” is a pejoratív és melioratív jelentésfejlődéssel foglalkozó fejezeteivel (161—72, 310—3), megjegyzéseivel (69—70, 87, 88, 92, 94, 99, 104, 202, 237, 292, 331); vagy azzal a szemléletileg is fontos — mert a gondolkodás fejlődésének nyelvi kihatására vonatkozó — észrevételével, hogy „érdemes lenne megvizsgálni a boszorkányhit megszűnésének hatását” (67). A *megigéz*, *megbabonáz* stb. típusú szavak ugyanis „elvesztették eredeti súlyosan elítélő jelentésüket, inkább tréfás, enyeltő hangulattuk lett” (uo.). Ne feledjük azt sem, hogy a szavak szóhangulati többleteinek viszonyát is leírhatjuk, értelmezhetjük szinonimikusnak, antonimikusnak stb. — A szóhangulat szokásos, a fentiekben is idézett, érzelemre, érzelmi többletre utaló megnevezéseinél, értelmezési változatainál egyébként jobb, tárgyyszerűbb az a kulcsszó, amit Hadrovics egy példa kapcsán zárójelben használ: „van ebben az igében [= (*autót*) *bütyköl*] részemről egy kis kétely is a szakértelmet vagy a munka sikerét illetően (értékelés!)” (64). Igen, az *értékelés* ragadja meg jól, sűríti össze funkcionálisan is pontosan azt a sajátos többletet, ami a szóhangulat sok-sok árnyalataként villózik, kavarg. Igen, a szóhangulatban, a szóhangulati többletre (is) tekintettel levő szóválasztásunkban az értékelés, a minősítés, az állásfoglalás, az értékkifejezés és -sugallás mozzanata, gesztusa a meghatározó.

A monográfia két szerkezeti egységre (a szerző megnevezése szerint két főrésze) tagolódik. A terjedelmesebb második az egyes szófajok vizsgálatával (124—396), az első a jelentéstan „szófajok fölötti” kérdéseivel foglalkozik (29—123). Minthogy a szó nem csupán két képzet sorba, az etimológiaiba meg a grammatikaiba tartozik — érvel Hadrovics —, hanem „mint a szókincs tagja sokkal többirányú kapcsolatban él” (68), ezért ezeknek a szófajhoz nem kötődő, szófaji határokon átnyúló kapcsolatoknak a jelentésre, jelentésfejlő-

désre tett hatását is vizsgálni kell. (Vö. „A szó viszonya a szókincs többi tagjához”: 67—123.) A mű szerkezete, rendszeres jellege szempontjából megfogalmazva így is mondhatjuk: a szófajfölöttiség (69) egyfajta oldaldíszet is jelent, a szófaji osztályokon (és alcsoportokon) keresztbe húzódó szálak követését, földerítését és megvilágítását. Ez az első főrész is egyértelmű bizonyítéka annak, hogy a „Magyar történeti jelentéstan” szófaji szemlélete, szófaji kerete nem merev rácszat.

A szónak (mint a „teljes” szókincs tagjának) lexikai és jelentéskapcsolataival foglalkozó főrészben három csomópont köré rendeződik a példaanyag és a mondanivaló:

1. A tárgyi valóság és a gondolati valóság, a konkrét és az absztrakt sík (és fogalom) megkülönböztetése valóban a legfontosabb, a legfőbb szempont — mind szemléletileg, mind módszertanilag — a jelentéstörténetben (52—8; vö. még „A funkcionális magyar mondatban alapjai” 236—7). Nemcsak azért, mert e két (fogalmi) sík különböző csatornákon „közlekedik egymással” (58), hanem azért is, mert „a közlés nyelvi szabályai a két síkon nem egyformák” (52). Az ige jelentésfejlődéséről, az igék elvont fogalmi világban való szerepléséről szólva Hadrovics rendkívül érzéketlen, s ekként is pontos szót használ a konkrét → absztrakt jelentésfejlődés erejének, természetének kifejezésére: „Itt ugyanis az a kérdés, miként lehet az érzéki valóság viszonyaira kialakult igékkel az elvont fogalmi világ viszonyait megragadni, mintegy érzékelhető testbe öltöztetni, és ezzel a varázslattal [kiemelés tőlem — P. F.] felfoghatóvá és közölhetővé tenni” (286).

2. Részletes képet kapunk a (szó)alak és jelentés változó viszonya szerint kirajzolódó típusokról, a gyakran szemantikai csoportoknak is nevezett viszonyhálózatról (a szinonimákról, antonimákról, homonimákról stb.). Ezekkel az összefüggésekkel is igazolható, hogy a szavak „természetes” jelentésrendszerek tagjai. (A *természetes* szóval azt kívánom kifejezni, hogy nyilvánvaló, a nyelvhasználat, a nyelvhasználó számára is világos, alkalmazható és alkalmazott összefüggésekről van szó.) Személyes, de nem rögtönzött véleményemet mondva (vö. *Jelentésrendszerek történeti vizsgálata: Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ. Bp., 1981. 91—6): a nyelv „maga alakította” szófaji tagolódása után, de annak funkcionális, jelentésbeli társaként, a szókészlet szemantikai csoportokba rendeződését tartom a jelentések valóságos rendszere alapjának és keretének. Azaz ebből következően egy-egy jelentéstan vagy történeti jelentéstan mellőzhetetlen szempontjának. Hadrovics László műve nemcsak vélekedés e tekintetben, hanem dokumentált, meggyőző bizonyíték.

3. A szavak „etimológiai képzetsorba” tartozásának jelentéstörténeti vonatkozásairól és következményeiről azok szólhatnak a leghitelesebben, akik az etimológiának is avatott ismerői, művelői. Hadrovics Lászlóra etimológiai rangja, termékenysége miatt különösen figyelniünk kell. Summázva ezt írja: „Az etimológiai kapcsolat a jelentés szempontjából nagy konzerváló erő, az etimológiailag társtalan idegen szó vagy elhomályosult eredetű magyar szó jelentése könnyebben változik. Másrészt a szó jelentésének más árnyalati változásai is az etimológiai kapcsolat, az eredet homályosodását okozhatják” (68—9). Már csak ezen összefüggés miatt sem lepődhetünk meg azon, hogy Hadrovics Lászlóban a jelentéstörténetet vizsgáló nyelvtudós nem hallgattatja el vagy szorítja háttérbe az etimológust. Mindezt azoknak a (lelőhellyel idézett) szavaknak a listájával igazolom, amelyek esetében Hadrovics a TESz.-hez képest vagy ezzel szemben újabb vagy ismételt ellenvetést tesz, korrekciót fogalmaz meg vagy fenntartását fejezi ki. Íme, betűrendben: *ál* (215—6), *beteg* (216, 240), *bosszú* (217), *börtön* (146), *dívány* (142), *egyetem* (280), *fiatal* (282), *forbátol* (357), *gaz* (212), *harc* (149), *kerek* (212), *mutat* (316), *negédes* (79), *papramorgó* (376), *parázs* (105), *retesz* (128), *selejt* (123), *száll* (303), *teher* (148), *töm* (369), *törkölty* (139), *tulajdon* (258), *üreg* (248), *űsző* (373), *vállal* (77), *vesztég* (122).

HADROVICS LÁSZLÓ a közelmúltban néhány alkalommal nyilatkozott arról, hogy dolgozik jelentéstörténete folytatásán, a magyar frazeológia könyvén. „Magyar történeti jelentés-

tan"-ában jó néhány helyen már érintenie kellett frazeológiai vonatkozásokat, összefüggéseket (58, 62, 97, 107, 108, 180, 321, 338, 344), bizonyosságát adva annak, hogy készülő új műve is szerves része lesz „a tervnek”. Ő mondta 70. születésnapján, az őt köszöntő társasági ülésen: „A tervek éltetik az embert.” A megvalósult tervek meg mindnyájunkat.

PUSZTAI FERENC

Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből

Szerkesztette KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 728 l.

1. A kiadvány a magyar nyelvészek V. nemzetközi kongresszusának előadásából közöl válogatást. A kongresszust a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete és a Magyar Nyelvtudományi Társaság rendezte 1988. augusztus 27. és 30. között Budapesten. A központi téma a magyar nyelvtudomány története volt; a kiadvány korlátozott terjedelme miatt főként az e témakört érintő előadások kerültek bele a kötetbe az együttes üléseken elhangzottakon kívül. Az eddig megszokott módon itt is a szerzők nevének betűrendjében találjuk meg a szekcióüléseken elmondott s e kötetbe bekerült előadásokat.

2. Az együttes üléseken BENKŐ LORÁND „A budapesti iskola a magyar nyelvtudomány történetében”, HERMAN JÓZSEF pedig „Az elméleti nyitás korszaka a magyar nyelvtudományban a 60-as évek óta” címmel tartott áttekintő előadást az utóbbi mintegy száz év magyar nyelvtudományának legfőbb vonulatairól, irányzatairól. Ugyancsak az együttes üléseken hangzott el két rövidebb előadás: ROBERT AUSTERLITZ „Gombocz Zoltán és a mai magyar nyelvtudomány”, illetőleg JEAN PERROT „Vélekedések a magyar nyelvről Franciaországban a 20. századig” címmel; ezek rövidebb terjedelmük ellenére is sok új szempontot és ismeretet tártak az érdeklődők elé.

BENKŐ LORÁND előadása bevezetőjében a „budapesti iskola” elnevezésnek és magának e tudományos iskola fogalmának a bizonytalanságait, meghatározásának nehézségeit ismertetve idézte a már az 1961. évi strukturalista vitán elhangzott véleményét: „nagyon fontos feladatot jelent számunkra a magyar nyelvtudomány fejlődésének legalábbis az utóbbi néhány évtizedre vonatkozó latra vetése. Ennek az eddig sajnálatosan hiányzó fölmérésnek a pozitív és negatív eredményei, tudományunk fejlődése helyes és helytelen vonásainak a föltárása nélkül a hazai nyelvtudomány továbblendítése körül csak félmunkát végezhetnénk, mivel a közelmúltnak a számunkra jól megfogható, konkrét tanulságai a jövő számára igen fontos elvi és gyakorlati útmutatásul szolgálhatnak (I. OK. XVIII. 41).” (14.)

A feladat azonban nem könnyű. Az úgynevezett budapesti iskolához sorolható személyek körét nem lehet éles kontúrokkal meghatározni, az idő- és térbeli elhatárolás is alig lehetséges. Ezért jut az előadó az alábbi megállapításra: „Mindezek alapján én tehát nem szűkíteném le a szóban levő nyelvészeti vonulatot csupán a két világháború közti időszakra; a »budapesti« megjelölést is szívesebben cserélném föl a »magyar«-ra; a »magyar«-t nem föltétlenül érteném csupán a kifejezetten vagy túlnyomórészt a magyar nyelvvel foglalkozó nyelvészeinkre; és talán az iskola helyett is inkább mondanék csoportot, irányzatot. Viszont kiemelten hangsúlyoznám a nyelvtörténeti jelzöt, mivel az ide tartozó tudósok mindegyikét a történeti nyelvtudomány szemlélete hatotta át, és a történeti nyelvtudomány tematikája, problematikája vonzotta.” (15.) Benkő Loránd felvázolta azokat az indítékokat, amelyek erősen összefüggtek egyrészt a korszak történelmi, ezen belül politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális eseményeivel, az első világháborút követő elzártágukkal, másrészt pedig a

magyar nyelv sajátos jellegével és történetével. E körülmények alakították a vizsgált nyelvtudományi irányzatot „nemzeti-történeti” tudománnyá, olyanná, amely hiányosságai, egyoldalúságai ellenére „sajátos színezetű, szemléletű és módszerű magyar nyelvtudomány”-nyá bontakozott ki, és ez — Benkő Loránd szavaival — „az előttünk járó nemzedékek múlhatatlan tudománytörténeti érdeme” (18).

A magyar nyelvtörténeti iskola néven nevezett irányzat képviselőire jellemző, hogy átfogó ábrázolás helyett az analízisre hajlottak inkább, nyelvészeti részlettanulmányokat végeztek. Az általános nyelvészeti kérdésfeltevések többnyire hiányoztak. A korszakban mindössze négy általánosabb tematikájú munka született, ezek közül is három a történeti nyelvészet talaján áll (vö. GOMBOCZ, Nyelvtörténeti módszertan; HORGER, A nyelvtudomány alapelvei; jóval később BÁRCZI, Bevezetés a nyelvtudományba). Velük szemben LAZICZUS „Általános nyelvészet” című műve csupán tudománytörténeti fejezetében érinti a történeti nyelvtudomány kérdéskörét, viszont részletesen és a korabeli nemzetközi eredmények figyelembevétele alapján tárgyalja a leíró nyelvtudomány alapvető problémáit.

Benkő Loránd a továbbiakban Gombocz úttörő érdemeit emeli ki, többek között azt a tényt, hogy ő vette észre elsőként Saussure gondolatainak a történeti nyelvtudomány további fejlődését is elősegítő, megtermékenyítő hatását.

Az újgrammatikusok hagyománya a nyelv egyoldalú történeti megközelítésében tovább élt, és megakadályozta, hogy elmélyült, korszerű leíró nyelvtani művek jöjjenek létre: „sem Gombocz, sem Horger, sem más jelesebb nyelvészek nem vállalkoztak egy tudományos magyar leíró nyelvtan megírására” (21). Ennek viszont nemcsak a tudományos nyelvelírás, hanem maga a történeti nyelvtudomány is kárát látta: a nyelv nem a maga rendszerszerűségében, csupán elemeiben volt jelen a tanulmányozásban, s az ilyen nyelvtörténeti vizsgálatok nem rendszer-, hanem elemtörténetet hoztak létre. Ez a hiányosság KLEMM neves összefoglaló művében: „Magyar történeti mondattan”-ában is érzékelhető.

Az élő nyelvvel való foglalkozástól idegenkedő nyelvtörténészek érdeklődését nem keltették fel a nyelvhelyességi kérdések, s a nyelvjáráskutatás sem nagyon érdekelte a nyelvészeket — főként a budapestieket nem.

A történeti nyelvészeti kutatások fókuszába elsősorban a hangtörténet és az alaktörténet került, s velük összefüggésben a szótörténeti—etimológiai kutatások lendültek föl. Itt az elemtörténeti szemlélet nem jelentett hátrányt, s maga a nemzeti múlt, a nemzeti műveltség bemutatásának a lehetősége alkalmat adhatott annak igazolására, hogy a nyelv nemcsak szinkrón műveltségközvetítő, hanem elmúlt korok emlékét is rögzíti, ennek feltárására pedig a nyelvészeti kutatás alkalmas és hivatott. A kor nyelvészeinek e téren létrehozott értékeire méltán büszkéek lehetünk ma is — hangzott el az előadáson. (Ismertetésemben nem térek ki a nevek felsorolására.)

Benkő Loránd összefoglaló áttekintése főként a szótan szakterületén elért páratlanul sikeres tudományos eredmények hangsúlyozása mellett nem hallgathatott két hiányosságról: egyrészt egy bizonyos, a jövevényszóvizsgálat javára és a belső keletkezésű nyelvi elemek vizsgálatának kárára érvényesülő aránytolódásról, másrészt főként a szó- és névtörténeti kutatásokban már-már gátló tényezőként ható filológiai maximalizmusról. Külön kiemelte azt a nyelvtörténeti kutatásba új szint hozó stílustörténeti irányzatot, amely Mészöly nevéhez fűződik.

A magyar nyelvtörténeti kutatás nemzetközi visszhangja nem áll arányban eredményeivel. Ennek fő okát az előadó a magyar nyelven való publikálásban látja. Ezt a nagy mértékű ismeretlenségét nem ellensúlyozza azoknak a külföldi tudósoknak az elismerése sem, akik megismerkedhettek a magyar nyelvtörténeti iskola alkotásaival.

Befejezésül BÁRCZI GÉZÁnak elődeiről és kortársairól írott és ma is érvényes szavait idézte Benkő Loránd: „Tévedéseik, tökéletlenségeik, melyekre ma könnyű rámutatni, koruk

fogyatékosságai voltak, tudásuk, szorgalmuk, leleményük az övék» (Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből 11)” (26).

HERMAN JÓZSEF a magyar nyelvtudomány történetének 1988-at megelőző 25-30 évét tekintette át előadásában, tehát a jelen helyzet (1988) közvetlen előzményeit vizsgálta. Áttekintésének elején témájának nehézségeiről szólt, s éppen ebből fakadó esetleges személyeskedések elkerülésére a következőket szögezte le: „Úgy döntöttem tehát, hogy, ha neveket említek, ez mindig csak az egyetértés és a pozitív irányú tevékenység méltatásának kifejezésekor fog történni — s természetesen az is, hogy ebben a szükségszerűen vázlatosra, rövidre fogott előadásban távolról sem említhetek mindenkit, akit egyetértéssel kellene idéznem.” (30).

Az előadás az ötvenes évtized elméleti zártságát követő, a 60-as évek kezdetén bekövetkezett elméleti nyitásról és annak következményeiről szól. Hangsúlyozza, hogy az elméleti kitekintés igénye a „klasszikus tematikát művelő ... magyar nyelvészek legaktívabb részénél ... megvolt.” (31.) A készülő nyelvatlasznak, az értelmező szótárnak, az akadémiai nyelvtannak akkor a középnemzedékhez tartozó munkatársai alkalmazták a nemzetközi példák nyomán az általános nyelvészet eredményeit. A nyelvtudományon belül megvoltak a változást, nyitást sürgető erők, ehhez járult még hozzá külső hatásként a számítógépek, a matematikai módszerek térhódítása. A SZUTA e téren való állásfoglalása is egyértelműen kezdeményezte a nyitást. Az MTA Nyelvtudományi Intézete és a Művelődési Minisztérium közös rendezésében sor került a nyelvtudomány elvi kérdéseinek tisztázására egy vitán, 1961-ben. A kibontakozó új szakasz jellemzésére idézi az előadó NÉMETH GYULA elnöki megnyitójából a következő sorokat: „... egészen világos nekem, hogy az objektív nyelvelírás és a nyelvtörténeti kutatás között egyrészt a Saussure hatására keletkezett új kutatási irányok között, amelyeket a strukturalizmus és glosszematika néven szoktunk összefoglalni, nem szükséges ellentétet konstruálni, inkább kapcsolatot kell keresni. Teljes szabadságot és támogatást kérünk a leíró és történeti munka számára, és teljes szabadságot és támogatást az új irányzatok számára is.” (33.) E híres vitáról Herman József két fő benyomására emlékezik vissza: „... egy olyan országban, ahol a világra való kitekintés hosszú ideig gyakorlatilag majdnem lehetetlen volt, szinte hihetetlen, impozáns sokszínűségről, jól tájékozott, markáns véleményű, mindenfajta uniformizmustól mentes egyéniségek jelentkezéséről tanúskodik.” (34.) Másik benyomása: „... a klasszikus diszciplínák képviselőinek óvatossága” volt (uo.).

Az új irányzatok nyomán megnőtt a strukturalista, generativista, matematikai inspirációjú publikációk száma, majd 1963-ban megindult az Általános Nyelvészeti Tanulmányok nevet viselő, évkönyv jellegű sorozat. Nem mellékes az sem, hogy az általános tudományos nyitás következményeként más tudományágak is polgárjogot nyertek (a szociológia, az addig elítélt pszichológiai iskolák, az irodalmi szemiotika, a kulturális antropológia, a szimbolikus logika stb.). Bonyolult tudománypolitikai helyzet alakult ki, sok elméleti-politikai, sőt személyi tényező nehezítette a mindennapok munkáját. Elgondolkodtatók Herman József alábbi sorai: „Túl közel vannak még ezek az évek hozzánk ahhoz, hogy világosan eldöntsük: mi adott a nyelvésztsáadalomnak erőt ahhoz, hogy ezt az ellentmondásos, gyakran feszült, gyakran kényelmetlen-kellemetlen helyzetet az irányzatok nyugodt egymás mellett élése és bizonyos fokig együttműködése, a kínos, méltatlan személyi problémák kiszorulása, sajátos szakmai-emberi béke irányában kibontakoztassa.” (35.) Előadásában e változás okait is igyekszik megvilágítani, megemlítve az 1968-as nyelvészaktíva-értekezletet, majd azt a sajtóvitát, amely magának Herman Józsefnek, illetve Szépe Györgynek „Újítás és hagyomány a nyelvtudományban” című cikkét követte. Végül is létrejött egy „nyugodt pluralizmus”, amely lehetővé tette a nyelvtudományban a különböző irányzatok együttes létezését és egymásra hatását, és ennek legfőbb eredménye — Herman József

szavait idézve — az, hogy „... mintegy 25-30 éve nyelvtudományunkban új történeti szakasz kezdődött, a múlt megtagadása, kiszorítása nélkül, de a múltat új eszközökkel, új területeken kiterelvéssé, gazdagítva, s közelítve nyelvtudományunkat a sokarcú, sokirányú, szabadon vitázó európai nyelvtudományi közösségek szerintem kívánatos, egyedül modernnek tekinthető típusához.” (37).

Az együttes üléseken ROBERT AUSTERLITZ Lotz János tanítványaként szólt Gombocz Zoltánról, akinek viszont Lotz volt a tanítványa, amint mondja: „... valahogy Gombocz unokájának tekinthetem magam” (26). Felveti azt a másoktól megfogalmazott kérdést: Miért nem hagyott hátra Gombocz iskolát? Válasza tömören a következő: „... olyan széles tudású és olyan széles érdeklődésű ember volt, hogy neki nem is volt fontos iskolát teremteni” (28). Iskola nélkül is megtermékenyítette a magyar nyelvtudományt.

JEAN PERROT a franciáknak a magyar nyelvről kialakult korábbi képét villantotta fel hozzászólásában. Ő ugyan köztudottnak tételezte fel azt, hogy a franciák nagyon keveset tudtak, tudnak a magyar nyelvről, mégis megütközve olvassuk, hogy a Nagy Francia Enciklopédia a magyart a szláv nyelvek közé sorolja. A XX. század elejéig tudományos értékű közlés nemigen akad a magyar nyelvről Franciaországban. Példákat idéz Jean Perrot XIX. századi munkákból nyelvünk, helyesírásunk jellemzéséről. Még olyan nyelvész is, mint Meillet, a XX. század első felében „... sajátosan torz képet festett a magyar nyelvről” (45), szerinte: „... a magyar nem hagyományos kultúrnyelv, nem is tükröz sajátos műveltséget, nincs múltja...” (45-6). (Hogy a század második felében mennyire előnyösen változott ez a kép, annak eleven bizonyítéka éppen a neves előadónak a magyar nyelv leírását teljesebbé tevő, eredményes tudományos munkássága.)

3. A szekcióelőadások e kötetben közzétett része — mint az előszóból már megtudtuk — a kongresszus központi témájával foglalkozik; azok az előadások viszont nem jelentek itt meg, amelyek nem kapcsolódtak a magyar nyelvtudomány történetének kérdésköréhez (jóllehet más kongresszusokhoz hasonlóan felolvashattak minden tanulmányt az előadók).

A 116 közölt előadás témája sokféle; túlnyomórészt magyarul íródtak, csupán két német és két angol nyelvű tanulmány került a kötetbe, az előbbi kettő PAUL KOKLA és WOLFGANG VEENKER, az utóbbi kettő pedig TETSURA IKEDA, illetőleg PETER SHERWOOD tollából. Bár a szerkesztői válogatás nyomán kiszűrődtek már azok a kongresszusi előadások, amelyek nem kapcsolódtak közvetlenül a főtémához, mégis találunk a közölt tanulmányok sorában olyanokat, amelyek jobban ragaszkodnak a kijelölt problémakörhöz, míg mások kapcsolata közvetettebb. A magyar nyelvtudománynak lényeges területeiről szerezhet új, az eddigieknél mélyrehatóbb ismereteket az olvasó. Egy-egy tudósi pályáról való ismereteink éppúgy kiegészülhetnek általuk, mint az egyik vagy másik részdiszciplína történetéről szerzett ismeretanyagunk. A kongresszus eredményeiről ebből a kötetből tájékozódhatunk igazán, hiszen a párhuzamosan folyó szekcióülések mindegyikén nem lehettek jelen az érdeklődők.

Elhangzottak olyan terjedelmű és mélységű szekcióelőadások is, amelyeket a plenáris ülések együtt ülő teljes hallgatósága nagy haszonnal és élvezettel követhetett volna végig (pl. HAJDÚ PÉTER „Budenz és az indouráli hipotézis” című előadása).

Két további csoport válik külön a főtémához szorosan kapcsolódó előadások között. Az egyik csoportba tartozók egy-egy nyelvtudós munkásságáról való ismereteinket mélyítik el — ez címükből is többnyire kitűnik. Több szempontból kerül szóba például Gombocz Zoltán munkássága (I. SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE, KÁROLY SÁNDOR, KIEFER FERENC, PETER SHERWOOD előadásait). Budenz József, Munkácsi Bernát, Brassai Sámuel, Bárczi Géza, Pais Dezső, Melich János, Klemm (Imre) Antal, Kniezsa István, Kicska Emil, Lotz János, Papp István művei kerülnek újabb megvilágításba.

A fiatalabb nyelvészgeneráció tagjai közül a korán elhunyt kimagasló nyelvtudós: Berrár Jolán munkássága kapott szép összefoglaló méltatást a sajnos azóta ugyancsak korán távozó tudós, RÁCZ ENDRE előadásában.

Érdekes szint vitt a kongresszusi anyag választékába az a néhány kiselőadás, amely elsősorban nem a nyelvtudománnyal foglalkozó alkotók, tudósok nyelvvel-nyelvészettel kapcsolatos megnyilatkozásait, tevékenységét taglalja vagy mutatja be új oldalról (pl. Kazinczy helyesírásunk alakulására gyakorolt hatásáról, Garay Jánosról mint nyelvészről, Tócsics nyelvészeti munkásságáról, Kosztolányi nyelvművelő munkásságáról, Karácsony Sándor nyelvészeti-pedagógiai tevékenységéről, Imre Sándornak a nyelvről vallott nézeteiről olvashatunk a kötetben).

Régi nagy viták is felelevenednek. Verseghy—Révai vitájára emlékezve ÉDER ZOLTÁN szolgáltat tudománytörténeti igazságot Verseghynek; tőle tudjuk, hogy milyen nagy szerepet játszik a Verseghy-filológia fellendülésében szülővárosa: Szolnok; ott a Verseghy nevét viselő megyei könyvtár hozott létre egy kutató műhelyt, amely 1957 óta időszakonként tudományos ülésszakot is rendez, és az elhangzott előadásokat meg is jelenteti (149).

Az előadók másik csoportja e körön belül egyes nyelvtudományi szakterületek történetét vázolja fel vagy egészíti ki, s ennek rendeli alá az illető tudományterület jeles képviselőiről szóló közlendőit. A teljesség igénye nélkül csak egy-két témát emelek ki: olvashatunk „A magyar nyelvtudomány történeti fejlődésének eszmei alapjai”-ról (BALÁZS JANOSTÓL), a táj-szókutatás történetéről (BOKOR JÓZSEFTÓL), „A magyar fonetikatörténet pszicholingvisztikai vonatkozásai”-ról (BÜKY BÉLÁTÓL), a múlt század végi ortológia és a nyelvújítás viszonyáról (FÁBIÁN PÁLTÓL), a palóc nyelvjáráskutatás történetéről (FÜLÖP LAJOSTÓL), a névtudomány és a nyelvjárástörténet kapcsolatáról (HAJDÚ MIHÁLYTÓL), a XX. századi nyelvművelés és a stilisztika viszonyáról (KEMÉNY GÁBORTÓL), „A városi névadás kutatásának történeté”-ről (LAKATOS ERIKÁTÓL), „A magyar szövegnyelvészeti kutatások kibontakozása”-ról (MÁTÉ JAKABTÓL), gyermeknyelvi kutatásokról (MEGGYES KLÁRÁTÓL), felfogásbeli különbségekről a magyar nyelvtörténet egyes kérdéseiben a magyar és a finnugor nyelvészek között (RÉDEI KÁROLYTÓL), nyelvtörténet és őstörténet kapcsolatáról (RÓNA-TAS ANDRÁSTÓL), „A magyar nyelvkönyvek írásának kialakulása”-ról (SZABÓ DÉNESTÓL), a nyelvjárásszigetek magyarországi kutatásának kezdeteiről (SZABÓ JÓZSEFTÓL) stb.

A szekcióelőadások másik fele lazább szalon csatlakozik a tudománytörténeti főtémához. Saját kutatási eredményekről, annak az illető szakterület egészéhez való viszonyáról olvashatunk, nyelvemlékes adatok vitás kérdései elevenednek fel; sok szó esik mondat-történeti, alaktani kérdésekről, nyelvészeti fogalmak tisztázásáról, hanglejtésvizsgálatokról, helyesírástörténetről, szófajttörténeti, esettani kérdésekről, szövegnyelvészetről; szólástörténeti vizsgálatokról; a nyelvemlékkiadás elvi kérdéseiről, nyelvemlékeink vitatott szavainak értelmezéséről; külföldi nyelvészeti kiadványok magyar vonatkozásairól; stb. Sok egyéni kutatási téma illeszkedett így módon a nyelvtudományi vizsgálatok történetének áramába, annál is inkább, mert egy-egy téma vizsgálata mindig feltételezi a kutatás előzményeinek — lényegében tudománytörténeti — áttekintését. Az egyes tanulmányokhoz kapcsolt bibliográfiák nagy segítséget nyújtanak mások munkájához is. Több előadás határozott programokat is felvázol, ezzel is segítve a további kutatást.

Jól tudom, mégis sajnálom, hogy nem készülhet tárgymutató egy-egy ilyen kiadványhoz. A címek sem mindig igazítják el az olvasókat. Annyi bizonyos: kézbe kell venni ezt a kötetet mindazoknak, akik a magyar nyelvtudománnyal, annak történetével kapcsolatba kerülnek.

VELCSOV MÁRTONNÉ

Diplomata Hungariae Antiquissima

Volumen I. Edidit GYÖRFFY [GYÖRGY] GEORGIUS. In aedibus Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest, 1992. 544 l.

Korai okleveleink magyar nyelvű szöanyagát a nyelvtörténeti kutatások valamennyi területén (szótörténet, etimológia, hang- és alaktan stb.) a legértékesebb források között tartjuk számon. Természetes tehát, hogy a nyelvtörténet művelői mindenkor nagy érdeklődést tanúsítottak a különböző oklevélkiadványok, valamint ezek kritikai vizsgálata, hitelessége, nyelvészeti felhasználásának lehetősége iránt.

Hazai oklevélkiadványaink többségükben pusztá szövegközlések (pl.: FEJÉR, CD., WENZEL, ÁÜO., HazOkmt., PRT. adattára, ÓMolv. stb.). A szövegekre vonatkozó kritikai és egyéb észrevételek részben ezektől elszakítva, külön tanulmányokban, részben önálló kötetekben (pl.: FEJÉRPATAKY, KARÁCSONYI, SZENTPÉTERY oklevél-tanulmányai; SZENTPÉTERY, KritJegyz.; stb.) jelentek meg. Okleveleink szövegének jegyzetekkel együtt való kiadását csupán néhány évtizeddel ezelőtt kezdték szorgalmazni. Az MTA 1957-ben határozta el legkorábbi — a magyar állam alapításának első évszázadaiból származó — okleveleinknek egy ilyen természetű, kritikai kiadásban való megjelentetését. Ezt a gigantikus feladatot középkori történettudományunk legkiválóbb művelője, GYÖRFFY GYÖRGY vállalta, s közel négy évtizednyi megfeszített, áldozatos munkája árán valósította meg. Műve, a két kötetre tervezett „Diplomata Hungariae Antiquissima” (az általunk használt rövidítésben: DHA.) az államalapítástól III. Béla haláláig terjedő időben (1000—1196. ápr. 24.) keletkezett, illetőleg az erre az időszakra keltezett hazai és külföldön kiadott, de magyar vonatkozású okleveleinket foglalja magában. Ez a diplomatarium legrégibb okleveleinknek első teljes, jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátott, minden tudományos igényt tökéletesen kielégítő kiadása. A történeti szempontú társadalomtudományok (köztük a nyelvtörténet) kutatói számára rendkívül becses adatbázist, jegyzetei és magyarázatai révén pedig jelentős tudományos eredményeket nyújt. Mi, nyelvtörténészek külön köszönettel adózunk Györffy Györgynek azért, hogy szíves volt még műve megjelenése előtt rendelkezésünkre bocsátani az első kötet korrektúráját, valamint a korai oklevelek keletkezési idejének — részben módosított — kronológiai jegyzékét, az oklevelek keltezésére vonatkozó megjegyzéseit. Ezzel lehetővé tette, hogy a Történeti Nyelvtan, valamint a készülő Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen munkálataiban korrigálhassuk korai okleveleinknek még a korábbi kutatásokon alapuló s a TESz.-ben is használt keltezését.

A DHA. első kötete a közelmúltban jelent meg. A kötet az 1000—1131 közötti évekre keltezett, hiteles és hamisított okleveleket mutatja be. Előszavát és az oklevelekhez írt jegyzeteket — az oklevelekhez illően — latin nyelven olvashatjuk. A fordítás BORONKAY IVÁNT dicséri.

A kötet oklevelei többségükben első királyainktól, valamint az egyházi hivataloktól, fő tisztségviselőktől kibocsájtott okiratok és hivatalos levelek; tartalmuk monostorok, templomok alapítására, birtokok, különböző javak, kiváltságok adományozására, birtokösszeírásokra, határjárásokra stb. vonatkozik. Kisebb részük Horvátországban és Dalmáciában kiadott, valamint külföldi uralkodóktól, egyházi és világi vezető személyiségektől kiadott, magyarországi ügyeket érintő hivatalos irat és levél. — Az 1000—1131 közötti időre keltezett, de valódi keletkezési idejükre nézve bizonytalan vagy 1526 után hamisított okiratok két külön függelékben tárgyaltnak (Appendix I., II.).

Györffy az oklevelek bemutatásában a nemzetközi oklevélkiadási szabályzat elveit követi (l. GYÖRFFY: LtKözl. LI—LII, 97—109, TörtSzle. III, 525—35). Ennek megfelelően az oklevél-szövegekkel együtt közli a rájuk vonatkozó összes információt, szövegkritikát is.

1. Minden oklevél élén ennek (arab számjeggyel írott) sorszáma, majd a szövegben kiírt, illetőleg kikövetkeztethető (szögletes zárójelben álló) dátuma áll. A kötet oklevelei 1—157. sorszámúak, az interpolált okleveleknek eredeti, hiteles és interpolált változata azonos sorszámot (ezen belül I. és II. megkülönböztetést) kap. Az oklevelek felsorolása keltezésük időrendjében történik.

2. Az oklevél dátumát a regeszta követi. A regeszta a kibocsájtó és az adományozott nevét, valamint az oklevélben foglalt jogi ténykedés rövid, tömör, címszerű összefoglalását foglalja magában. A regeszta tartalmazza az oklevél hitelességére vonatkozó ítéletet is. A hiteles oklevél jelzés nélküli; a hamisításra, illetve ennek gyanújára a *falsum* 'hamis', *interpolatum* 'interpolált', *dubiae fidei* 'kétes hitelű', *factum* 'költött, fiktív' minősítések utalnak.

3. A regeszta után következő úgynevezett szöveghagyományozás megadja az oklevél leírását, majd bemutatja egész élettörténetét és a hozzá kapcsolódó művelődéstörténeti eseményeket. Itt kapjuk meg — világosan tagolt, rövid címekkel bevezetett alfejezetekben — a kiadott szöveg forrásainak (eredeti szöveg, másolat, facsimile, kivonatok stb.) felsorolását, az eredeti példány tárgyi leírását, más oklevelekben való említését, átirásainak ismertetését. Itt esik szó az oklevél korábbi kiadásairól, a rá vonatkozó irodalomról, regesztákról stb. is.

4. A szöveghagyományozás után közli a szerző az oklevél kritikai vizsgálatát tartalmazó bőszeges kommentárt. Itt tárgyalja — részben a korábbi szakirodalom alapján, részben azzal vitatkozva, a saját kutatásai eredményeképpen — az oklevél keltezésének, hitelességének kérdéseit, kitérve az okirat kiállításával kapcsolatba hozható történeti eseményekre is. Az egyes oklevelek autentikus vagy hamis voltának bizonyítását összehasonlító vizsgálatok útján végzi. Az iraton feltüntetett keltezést összeveti egyfelől magának a szövegnek, majd a hasonló korú vagy ugyanazon kancelláriákból kikerült okleveleknek formai és tartalmi jegyeivel, másfelől az oklevél átirataival és a későbbi évszázadokból származó más oklevelekkel is. Az összehasonlítás alapja például a királyi pecsét állapota (vagy hiánya), a betűk írásformája, az oklevél latin szóhasználat, az egyes kancelláriákra jellemző fogalmazásmódja, stílusa, a magyar adatok hangalakja, a szövegben említett személyek életrajzi adatai, a történeti események vallomása stb. A DHA-nak ezeket a kritikai elemzéseket tartalmazó kommentárjai a nyelvész számára is igen tanulságosak — sőt nyelvtörténeti ismereteink gyarapodása mellett különösen érdekesek is, hiszen így közelebből is bepillant-hatunk a középkori oklevelek szerkesztésének, olykor hamisításának módszereibe is.

A) Györffy a DHA.-ban bemutatott okleveleknek nagyobb — és általában eddig is hitelesnek tartott — hányadát (131) továbbra is hitelesnek fogadja el. Ezeknek csaknem a fele évszámmal keltezett irat. — A legjelentősebb hiteles oklevelek közül talán a legismertebb s a legtöbbet vizsgált az 1055-ből való TihAl. eredeti példánya (43.). Györffy ennek az oklevélnek a szövegére nézve is új, fontos észrevételt tesz. Ugyanis a szöveg egy eddig tévesen olvasott részének („ad viam baluana”) helyes olvasatot és értelmezést ad: *ad Ugrin baluana* 'Ugrin határkövéhez'. — Györffy nézete szerint továbbra is hitelesnek tartható például a zselizi monostor 1061-es alapítólevelének (50/I.) eredetije, Kálmán királynak 1109-ben kelt, a veszprémi apátság adományozását megerősítő oklevele (136/I.), a zabori apátságot megerősítő, 1111-ből való oklevele (138/I.), a zabori apátság birtokainak 1113-ból való összeírása (142/I.) is stb. Többségükben autentikusnak ismeri el a történeti események alapján a külföldi hivatalos személyekkel folytatott levelezésekből származó írásokat is. — Néhány esetben pontosítja a keltezést, illetve több, korábban hamisnak tartott oklevelet

— ugyancsak a történeti eseményekre hivatkozva — hitelesnek minősít. Így például Szent István veszprémi püspökséget megajándékozó oklevelének keltét, amelyet 1001 k., 1002, 1002 k.-re datáltak, 1009-re javítja. — Könyves Kálmán 1102-re keltezett — s erre az időre hamisnak tartott — zárai oklevelének (116.) hitelességét a királynak Dalmácia királyává ebben az évben történt megkoronázásával igazolja. — II. István 1124-re keltezett oklevelét (152.) azzal az érveléssel menti fel a hamisítás vádjá alól, hogy Kálmán király nem 1114-ben, hanem 1116-ban halt meg; az oklevélben erre az eseményre történő utalás („az 1124. évben ... uralkodásomnak kilencedik évében”) valóban helytálló. — Györffy a hitelesnek elfogadott, de keltezetlen vagy pontatlanul keltezett oklevelek keletkezésének idejét életrajzi adatok, történeti események alapján következteti ki. Például Berno és Odilo clunyi apátok vigasztaló levelei Szt. Istvánhoz (22., 23., 24., 25.) csak Szt. Imre halála után, 1031–1038 között íródhattak. — Berno apát az Aba Sámuel fölött aratott győzelem miatt nyilván a győzelem évében, 1044-ben köszönthette levelével (34.) III. Henrik császárt. — Dávid hercegnek a tihanyi Szt. Ányán kolostor részére birtokot adományozó okirata (86.) a hátoldalára írt „in anno circiter 1095” feljegyzés ellenére 1089–90 közé, az oklevélben megnevezett egyházi és világi tanúk hivatali működése idejére tehető. — Acsa veszprémi várjobbágy oklevelének (156.) keletkezési idejére viszont (1124–31) a II. István uralkodása végén szokásos győri kancelláriai írásmód vall.

B) A bemutatott oklevelek közül néhány az eredeti okirat szövegének részleges vagy teljes meghamisításával készült. A hamisítás általában jóval az oklevél kiadása után, ennek valamelyik átírásakor (főként a XIII–XV. sz.-ban) történt. Többnyire a nagyobb birtokadományozásokról, monostoralapításokról, kiváltságadományozásokról szóló, jelentősebb okleveleket hamisították, mégpedig rendszerint anyagi természetű okból: a szóban forgó adományok vagy kiváltságok megszerzése, illetve megtartása érdekében. Györffy ezekre az oklevelekre vonatkozóan nemcsak a hamisítás tényét igazolja, hanem megállapítja annak idejét (tehát az oklevél vagy egy része keletkezésének valódi dátumát) is. (A hamisított oklevelek nyelvi adatai természetesen a hamisítás éve érvényesek.) Mivel a hamisított oklevelek általában igen nagy magyar nyelvi anyagot (tulajdon- és közneveket) tartalmaznak, a helyes datálásukat lehetővé tevő jegyzetek különösen értékesek számunkra.

a) Az oklevelek részleges hamisítása legtöbbször interpolálással történt: az oklevélbe az átírásakor olyan részeket illesztettek be, amelyekben a megszerezni vagy megtartani kívánt adományok megnevezései szerepelnek. A hamisításnak erre a fajtájára az a körülmény hívja fel a figyelmet, hogy az oklevél szövege az írásmódot, fogalmazást, a felsorolt helyneveket, latin kifejezéseket tekintve nem egységes, s egyes részei nem felelnek meg az oklevél keltezésének. Néhány ilyen oklevelünkben — pl. a százdi apátság 1067 körül kelt (58.) és a garamszentbenedeki apátság 1075-ben kiadott (73/I–II.) alapítólevelében — a nyelvi adatok egy része az eredeti, hiteles változatban is előfordul. Ezek az adatok természetesen a hiteles oklevél keletkezési idejére datálhatók. — Legkorábbi interpolált oklevelünk a pannonthalmi apátság alapítólevele (5/I., II.), amelyet az 1001-ből származó eredeti alapján készítettek, és a XII. sz. végén (feltehetően 1180 körül) kibővítettek, majd az oklevélre ráerősítették Kálmán királynak az alapítást megerősítő pecsétjét. A pécsi püspökség 1009-ből származó alapítólevelébe (9/I.) az 1404-ben történt átírásakor szúrhattak be egyes szövegrészeket, illetve neveket. Erre mutat például a XI. sz. nyelvi stílusának ellentmondó latin *gloriosa* ... *Maria* jelzős kapcsolat, a XIII. sz.-ban hamisított pécsváradai alapítólevél néhány kifejezése, valamint a XIII. sz. néhány történeti eseményének említése. A TihAI.-nek a XIV. sz. második negyedére datálható interpolált változatába (43/II.) a hamisító az apátság javainak növelése érdekében több XIII. sz.-i oklevél névanyagát is beillesztette. — A százdi apátság 1067 körül kelt oklevelének interpolálása az 1267-es átírásakor történhetett. Ennek egyik bizonyossága, hogy a betoldott szövegrészek egyes latin

kifejezései (mint pl. a *venitur*, *pervenitur* 'érkezik') a XIII. sz.-i oklevélírás szóhasználatának felelnek meg. Az eredeti szöveg és a beillesztett részek magyar nevei helyesírás szempontjából (pl. *Soba*, ill. ennek az oklevél más helyén található *Chabarakusa* változata) mondanak ellent egymásnak. — A garamszentbenedeki monostor 1075-ben készített alapítólevelét (73/I., II.) az 1217-es átíráskor több birtokrész nevének betoldásával bővítették ki. Az interpolálásra utal több szóföldrajzi és társadalomtörténeti érv mellett például az is, hogy az eredeti változat magyar személy- és helynévanyaga még tővégi magánhangzós alakban fordul elő (*Fizegi*, *Hotuandi*, *Borsu*, *Hucueru* stb.), de ugyanezek a nevek az oklevél más helyén tővégi magánhangzó nélküliek (*Fizeg*, *Bors*, *Huger* stb.). A latin szövegben a XI. sz.-ra jellemző kifejezések a XIII. sz.-ban használatos szavakkal váltakoznak: *terminus* és *meta* 'határ', *Űngaria* és *Hungari* stb. — A részlegesen hamisított oklevelek egyik legvitatottabb példája Szt. Lászlónak a bakonybéli monostor javait összeíró oklevele, amelynek mind hitelességére, mind keletkezési idejére nézve erősen megoszlottak a korábbi nézetek. Györffy bebizonyítja, hogy az oklevél több, különböző időkből összeállított darabból álló s részben hamisított szerkesztmény. Első része kétségtől hiteles, s 1086-ban készült. Az első két, ugyanazzal a kézírással készült toldalék már hamisnak tekinthető. Mindkettő Kálmán király korából, a XII. sz.-ból való. A harmadik toldalék szintén hamis, s részben az oklevél 1. és 2. részének, részben más oklevelek alapján, a XII–XIII. sz.-ban készült. A negyedik toldalék egy XIV. sz.-ból való, helyesírási hibákkal teli birtokösszeírás. — Az oklevél első részének van egy kései interpolált változata is; ebben az interpolálások 1270-re [B] rész], 1368-ra [C] rész], a XIV. sz.-ra [D] rész], illetve 1456-ra [E] részek] tehetők.

b) A teljes egészükben hamisított oklevelek sohasem támaszkodnak egy hiteles „alap”-oklevélre, hanem valamilyen történeti esemény ismeretében, esetleg több korábbi hiteles oklevél kompilálásával készültek. Nyelvi adataik ennek megfelelően tehát sohasem a datálás, hanem mindig csak a hamisítás időpontjának felelnek meg. (Ezeknél a hamisítás főként más oklevelekkel való egybevetés útján, valamint a történeti tények, események alapján volt tetten érhető.) A kötetben húsznál több hamisított oklevelet találunk; ezek csaknem mind jelentős nagyságú birtokok, monostorok adományozására vagy az adományozás megerősítésére vonatkoznak.

Időben a legkorábbi és egyben a legnevezetesebb, legtöbb nyelvi anyagot tartalmazza a Szt. Istvánnak tulajdonított, 1015-re keltezett oklevél, amely a pécsváradai apátság megalapításáról ad hírt (12.). Formulájában ez az oklevél a pannonthalmi apátság alapítólevelét követi. Tartalma azonban nem felel meg a XI. sz.-i történelmi és társadalmi állapotoknak. Valójában II. Endre korában, 1220 körül állították össze a pannonthalmi apátság alapítólevele, valamint több XI. és XII. sz.-i hiteles oklevél alapján. — Szt. Adrián monostorának 1019-re keltezett (de valójában 1370-ben készült) alapítólevele (14.) azért tartható hamisnak, mert olyan birtokokat sorol fel (pl. *Aracsa*, *Oroszlony*, *Razna* stb.), amelyek csak a XIII–XIV. sz.-ban jutottak a monostor birtokába. Ugyanilyen indokokkal bizonyítható a hamisítás a monostor 1024-re datált (de a valóságban 1350-ben készített) adományozó oklevelére vonatkozóan is (17.); ebben ugyanis szintén olyan falvak nevei szerepelnek, amelyek még a XIII. sz.-ban mások birtokában voltak. — Az 1058-ra keltezett oklevél (54.) hitelessége, amelyben Salamon király összeírja a pécsi püspökség javait, részint nyelvi, részint földrajzi kritériumok alapján támadható. Így például a határok leírásában egyes latin kifejezések (*in latere montis* 'a hegy oldalában', *ascendit* 'emelkedik', *descendit* 'lejt' stb.), valamint a falvak nevei nem a XI. sz., hanem a XIII. sz. szóhasználatában éltek. A terület egy része, *Sarlós* 1224-ig pedig a veszprémi monostor birtoka volt. — Történelmi tévedés árulja el a Szt. Lászlónak tulajdonított s 1082-re keltezett (de 1350-ben készült) oklevél (81.) hamisított voltát: az okirat már szentnek mondja István királyt, noha őt csak 1083-ban avatták szentté. Szt. Lászlót pedig II. Béla fiának tartja, aki viszont 1131–41 között uralkodott.

A fiktív oklevelek tulajdonképpen a hamis oklevelek közé tartoznak. Ezeket részben a Magyar Krónika alapján, részben ismert, történeti tények alapján írták. A DHA. 9 ilyen oklevelet ismertet.

c) Néhány oklevél esetében a hamisítás csak feltételezhető, de nem bizonyítható. Ezek a kétes hitelű oklevelek (amelyek többségükben csak említésekben maradtak fenn) általában megtörtént eseményekre vonatkoznak, de tartalmuk, írásmódjuk, szerkesztésmódjuk és kifejezéseik nem felelnek meg a keltezésnek. Így például valóban létezhetett Szt. Istvánnak egy 1030—1038 közötti időre datált, a ravennai Szt. Péter monostort megajándékozó oklevele (28/I.), amelyet II. Endre megerősített és az ifjabb Béla király 1233-ban említ. Azonban az oklevélnek inkább II. Endre korára, mint a XI. sz.-ra valló kifejezései alapján feltehető, hogy az okirat csak 1233-ban készült. Ugyancsak gyanús Szt. Lászlónak és Lampert hercegnek a titeli „Szent Bölcsesség” egyházát megajándékozó, 1077—1095 közötti időre datált oklevele (106.). Valószínű, hogy készülhetett egy ilyen tartalmú oklevél; ennek bizonyítéka lehet az ÉrdyK. 397. lapján található utalás, amely szerint Lampert herceget Titelen temették el. Azonban nem lehet tudni, hogy az oklevél későbbi átiratai, illetve említései az eredeti szöveget őrzik-e vagy hamisítványok.

5. Az oklevelek kritikai vizsgálatát tartalmazó jegyzeteket a szövegek pontos, a nemzetközi oklevélkiadási szabályzatnak megfelelő közlése követi, a tulajdonnevek és nem latin szavak betűhű átiratával. A különböző oklevélkiadásokban jelentkező eltéréseket lapalji jegyzetekben olvashatjuk. Az interpolált oklevelek később betoldott, interpolált szövegrészeit < > jelek fogják közre.

6. A kötetben való eligazodást tartalomjegyzék és több mutató könnyíti meg. Ezek tartalmazzák: a) a használt bibliográfiát; b) a felkutatott levéltárak és könyvtárak jegyzékét; c) az oklevelekre vonatkozóan az okleveleket kibocsájtó személyek és hatóságok névjegyzékét; d) a névmutatót; e) az oklevelek latin közszavainak szójegyzékét. A névmutatót FEHÉRTÖI KATALIN, a latin szójegyzéket DÖRY BALÁZS készítette.

A kötetet a XI—XII. sz.-ban uralkodott magyar királyok pecsétjének fényképe zárja le.

Reméljük, hogy hamarosan kézbe foghatjuk ennek a kiemelkedően értékes alpműnek második kötetét, majd az első királyok törvényeit tartalmazó kiegészítő kötetet is.

S. HÁMORI ANTÓNIA

Magyarország kézművesipartörténetének válogatott bibliográfiája

Szerkesztette DOMONKOS OTTÓ, NAGYBÁKAY PÉTER. MTA Néprajzi Kutatóintézet. Budapest, 1992. 461 l.

A jó szakbibliográfiák elengedhetetlen feltételei a gyors és pontos tájékozódásnak, tehát a tudományos kutatásnak különösen is. A mai információáradat idején mozdulni is alig lehet nélkülük. Az elektronikus adattárolás térhódítása egyelőre nem veszélyezteti e bibliográfiák kivételes gyakorlati fontosságát, sőt nyugodtan mondhatjuk, a számítógépek majdani általánossá válása sem teszi fölöslegessé, tehát nélkülözhetővé őket.

A nyelvtudomány bizonyos ágazatainak a szempontjából is fontos bibliográfiát készítettek és adtak ki néprajzos kollégáink. A szóban forgó bibliográfia a nyelvészet művelői közül elsősorban az etimológusoknak, a szótörténészeknek, a nyelvtörténészeknek, a szaknyelvek, valamint a történeti szociolingvisztika kutatóinak az érdeklődésére tarthat igényt.

A mű általános része a felhasznált forrásokat (bibliográfiák, általános történeti és néprajzi munkák, országos jellegű sorozatok, megyei, városi monográfiák stb.) tartalmazza, a különös vagy szakmánkénti rész a következő kézművesipari szakágakra vonatkozó tételeket: élelmiszer- és vegyipar, fém-, fémfeldolgozó és fegyveripar, bőr- és bőrfeldolgozóipar, textil- és textildolgozóipar, fa- és fafeldolgozóipar, építő- és építőanyagipar, egyéb kézműves- és szolgáltatóipar. A bibliográfia — ahogy a rövid, de jól tájékoztató bevezetőben áll — magában foglalja „a kézművesipar minden szervezeti, gazdaság-, társadalom-, jog-, technika-, nyelv-, és helytörténeti, néprajzi vonatkozású, Magyarországon sokszorosítás útján megjelent dokumentumát, gyakorlatilag napjainkig, valamint a mai Magyarország területén 1918 után megjelent és ezen kívül a történeti Magyarország területére vonatkozó, határainkon kívül megjelent bármely nyelvű, ezt érintő szakirodalmat is” (13).

A bibliográfiában, amely 5631 címet tartalmaz, nincs annotáció, van azonban részletes mutatórendszer (tartalomjegyzék, periodikák és rövidítések jegyzéke, szerzői és közreműködői névmutató, tárgymutató, földrajzi mutató: 3—6, 325—461). Osztom a szerkesztők reményét: a bibliográfia gyakorlati használhatósága igazolja majd mindazokat, akik létrehozásán fáradoztak, megjelentetésében közreműködtek.

KISS JENŐ

Lizanec P. N., A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza

I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 883 + 1 l.

A könyv felépítése a következő: Előszó (7), Bevezetés (8—28), mindkettő orosz nyelven is: 29—53; Jegyzetek (54—56), [A] Rövidítések jegyzéke (57—8), A kárpátaljai magyar nyelvjárások bibliográfiája (59—66), Nyelvészeti térképek, kommentárok és szóindexek (67—883).

Egy nyelvjárási atlasz főképpen a nyelvtudomány számára felbecsülhetetlen értékű forrás különösképpen a hangtörténeti-szótörténeti kutatások és a jövevényszó-kutatás területén. Ennek tudatában készült a MNyA. is (l. DEME LÁSZLÓ—IMRE SAMU, A magyar nyelvtan viszonya egyéb tudományokhoz: Magyar Tudomány 1962/9: 541), s ennek szem előtt tartásával készíthető el minden hasonló munka. Ez várható el a jelen kiadványtól is (KMNyA.).

A KMNyA. „...célt tűzi ki a kárpátaljai magyar nyelvjárások szókészletének, a szavak szemantikájának sokoldalú, nyelvföldrajzi szempontú kutatását” (7), s ugyanitt azt mondja, hogy e nyelvjárások tanulmányozásában „Hangtani és morfológiai leírások már jelentek meg, lexikai-szemantikai szintű [?] tanulmányok viszont még nem születtek eddig.” Azon kívül, hogy a KMNyA. semmiképpen nem tartható tanulmánynak, megemlítjük, hogy a kötetben magában idézett munkák az iménti megállapítást nem igazolják, nevezetesen FODÓ SÁNDOR cikkei (59—60), KÓTYUK ISTVÁN kandidátusi értekezése (61), MOKÁNY KATALIN kandidátusi értekezése (64), MOKÁNY SÁNDOR számos tanulmánya, egy részüket l. 64—5, NÉMA LAJOS (64) és ZÉKÁNY IMRE (65—6) munkái. (J. O. DZENDELIVSKYJ ukrán lexikológus idetartozó munkáit nem említi a KMNyA.) Ez az ellentmondás végighúzódik a kötetben, s abban nyilvánul meg, hogy a szerző az általa megállapított hiányt kommentárok révén akarja betölteni, tanulmánnyá (is) igyekszik tenni munkáját, ami egy forráskiadványtól lényegében nem kívánatos. A kommentárok szükségességéről és milyenségéről DEME LÁSZLÓ tüzetesen szólt: Nyelvtanunk funkciója és további problémái. Bp., 1956. 79—84.

„... bizonyos szavak, jelentések esetleg nem kerültek felszínre egy-egy kutatópontra, máshol viszont igen, így az atlasz egészében véve többé-kevésbé teljes képet nyújt... A

nyelvöldrajzi atlaszok készítésénél ez a momentum természetes” — áll az Előszóban, az orosz nyelvű szövegrészben nem *természetes* van, hanem *előfordulhat, megeshet* („возможны”) (29). A kötet sajnálatos hibáit és mulasztásait nemigen lehet természetesnek beállítani. — Egyébként az orosz nyelvű előszóból a negyedik bekezdés második és harmadik mondata hiányzik, ez ti.: „Kárpátaljai magyar nyelvjárásokon a Kárpátok lábánál elterülő földrajzi egységet értjük, azokat a helységeket, amelyek a Felső-Tisza, a Borzsa, a Latorca és az Ung folyók mentén vannak, amelyeknek a lakossága nemzetiségi szempontból magyar, esetleg vegyes. Ez a terület Ukrajna része, ezért Kijev felől nézve: Kárpátontúl, ukránul Закарпатская область”.

Az Előszó azt is mondja: „Az atlaszt három kötetre tervezzük, lexikai, szemantikai és összesített térképekkel”, az orosz nyelvű megfelelő viszont: „Ez a mű három kötetben jelenik meg, és csak térképeket tartalmaz: lexikai, szemantikai meg összesített térképeket” („Данная работа выходит в трех томах и включает только карты, лексические, семантические и сводные”). — Ez úgy értendő, hogy a nyelvjárások többi szintjét nem mutatja be, nem tartalmazza...? — A hatodik bekezdés („Jelenleg tovább folyik a kérdőíves fonetikai és morfológiai anyaggyűjtés, melynek eredményei a jövőben szintén napvilágot látnak”) az orosz nyelvű részben hiányzik.

A Bevezetés az atlasz elméleti-módszertani kérdéseit kísérel meg vázolni. Mintha a szerző érdemben nem ismerné DEME LÁSZLÓ említett könyvét, sem DEME LÁSZLÓ—IMRE SAMU, A magyar nyelvjárások atlaszáinak elméleti-módszertani kérdései (Bp., 1975.) című kötetét. „Az atlasz szerkesztési elvei” alcímen először a nyelvi térképezés történetéről ír (8—10). A meglehetősen nagyvonalú fejezetre semmi szükség, fölösleges volna minden nyelvatlasznak tudománytörténetet is tartalmaznia. Különben az Előszóban tapasztalható szakirodalmi szűklátókörűség itt is fellelhető: „Románia területén is megkezdődött a magyar nyelvjárások nyelvöldrajzi szempontú vizsgálata” (10), ugyanakkor tudvalévó, hogy elkészült és kiadásra vár több munka is: AradmNyjA., HszNyjA., SzamNyjA., SzilNyjA. A SzékNyfA. és „A moldvai csángó nyelvjárás atlasza” pedig már meg is jelent. — Említi a szerző VÖÖ ISTVÁN munkáját: Hétfalu nyelvjárás atlaszát, az orosz megfelelő helyen *Hétfalu*-ból ’hét falu’ lett; ugyanitt a *Zajzon* helynév *Зайзо*, tehát hibás.

A kérdőív felépítésének elvei (10—1) című fejezetben ez olvasható: „...mi a saját magunk által összeállított 3545 kérdést tartalmazó kérdőívet vettük alapul: »Anyaggyűjtési program az USZSZK Kárpátontúli területe ukrán nyelvjárásai lexikális hungarizmusainak és megfelelőiknek atlaszához«, amely a magyar jövevényszavakat vizsgálja” (10, második hasáb). Nos: az alapul vett és némileg kiegészített kérdőív nem nagyon kelti azt a benyomást, hogy itt a szóban lévő területnek a magyar nyelvjárásai a fontosak. „A szovjethatalom évei alatt jelentős változás ment végbe Kárpátalján, amely azt is eredményezte, hogy a nyelvjárást beszélők nyelvhasználatába sok irodalmi kifejezés került be a rádió, a televízió, az újság nyelvéből; egy sor orosz, ukrán jövevényszó vált közhasználatúvá” — olvasható, s nem világos, hogy a szerző honnan veszi megállapítását, azt ugyanis, hogy irodalmi kifejezések kerültek a nyelvjárásokba, feltehetően magyar nyelvjárásokról van szó; e résznek (11) az orosz nyelvű közlése pedig arról beszél, hogy a szovjethatalom éveiben a rádió, a tévé, az újság és a magyar nyelvű iskolák révén robbanásszerűen hatott a magyar irodalmi nyelv, és szintúgy jelentek meg az orosz és az ukrán jövevényszavak (34). Rejtély, miként ment végbe a magyar irodalmi nyelv hatása, amikor a szovjethatalom éveiben Aknaszlatinától keletre a magyarok sem magyar nyelvű rádiót nem hallgathattak, sem magyarul szóló tévét nem nézhettek, sem magyar újságot nem olvashattak, illet nem is rendelhettek, így a kulturális forradalom mikéntjéről talán nem kellett volna a szerzőnek szólnia.

A kérdőívek alapján „...végeztük a gyűjtést 1976–1984 során mi magunk” — írja az atlasz készítője (10), bár később 92 egyetemi hallgatónak mint anyaggyűjtőnek a nevét

olvashatjuk (27—8). Ugyancsak anyaggyűjtő HORVÁTH KATALIN, aki a kötet egyik lektora, sőt a 24. kutatóponton, Tiszakeresztúron még adatközlő is. — A térképezési eljárás alapelvei című részben (11—6) egyebek mellett a pontszerű szemléltetési eljárásról szól a szerző, vö. DEME LÁSZLÓ i. m. 25—31. Új szakkifejezéseket használ (megmagyarázatlanul): *lexikai paralelizmusok* (11), *paralel*, *paralelek*. (Az efféléket másutt is olvashatjuk: *areál*, *areálja* [?] (13); igaz, van *areális* is. A különböző lexémák térképlapra vitelének eljárása kapcsán szerencsétlen módon 'a ház első (világos) szobája' értelmezésű szerepel, a *világos szoba* oroszból való, itt a magyar *tisztaszoba*-ról van szó.

A különböző lexikai viszonyokat ábrával is szemlélteti a KMNyA. A 12. lapon ebben teljesen érthetetlen a hangsúlybeli oppozíciók szerepeltetése, hiszen a magyar hangsúly állandó, illetén megfelelések nem lehetségesek szemben például az oroszral (*мы́ка* : *мыка́* 'kín' : 'liszt'). Az oppozíció nélküli nyelvjárási különbségek említése voltaképp szintén árnyalatlan megállapítás. A 17. térképlapon lévő *földelet*, *tapasztott alj*, *pádimentum* például ugyanis oppozícióban van a 33—36. kutatópontokon az e lexémák hiányával, ezeken a kutatópontokon ugyanis a lakásokban fapadló van, nem sárból, földből való földelet. A MNyA.-ban is van számos efféle szembenállás, l. pl. *naspolja* (98. szőlap): e gyümölcsnek nincs neve ott, ahol nem termesztik. Vannak a MNyA.-ban áloppozíciók, az ezekben hiányzó szó nem a fogalom, dolog hiánya miatt van, csupán azért, mert a kutatóknak nem volt módjuk például Erdélyben az 'üres mákfej' nevének összegyűjtésére. — „Az egyedi följegyzésekre a *jelet alkalmazzuk, ezenkívül a jelmagyarázatban megadjuk a lexémát, zárójelben a kutatópont számát” — tájékoztat az atlasz készítője (15), ám ebben korántsem következetes. A 4. szőlapon sehol egy csillaggjel, pedig az indexben lévő *vendikszobá*, *esőüviégi*, *uccai* szoba nyilván mind egyediek. Megjegyzendő, hogy az *uccai* bizonyára *uccaji* v. *uccaí*. — Az 5. szőlap sem jelzi az egyedi *kisház* szót; itt különben a *hátsóház*, *hátsószoba* stb. mindig *ts*-sel van írva, sohasem *cs* ~ *ccs*-vel. Magán a térképen a *kisház* ● jelet kapott. — A 7. számú térkép szöveges része megemlíti a 33. kutatóponton fellépő *konyhácska* szót, de nem hozza az indexbe, és nem jelöli, illetőleg nem adja a térképen sem, pedig az ugyanilyen helyzetben lévő *létrácska* szót az indexben is hozza, a térképen is jelöli (23. szőlap). — A 16. térképen az 1. kutatópont *págyiment*-je szintén egyedi, jelzése nincs. — A 17. számú térképen a 23. kutatópont *pádimentum* itt egyedi; a 16. térkép indexében a 23. kutatóponton *pádimentum* van. Nyilván nem szóhasadásról, hanem elírásról van szó.

A fonetikai lejegyzés című részben a szerzőnek jobban és részletesebben ki kellett volna fejteni eljárását, azt, hogy végül is milyen jelölési rendszert használ. Azt mondja, hogy a MNyA. hangjelölését alkalmazza zömében, de tekintettel van az „Általános szláv nyelvatlasz”-ra, a „Kárpát nyelvatlasz”-ra, amelyek pedig „szoros kapcsolatban van[nak] a nemzetközi fonetikai transzkripcióval” (18). Jó lenne tudni, mit vett át vagy mit alkalmazott mindebből a szerző, hiszen a fonetikai lejegyzés meglehetősen ki van munkálva, l. DEME LÁSZLÓ, A magyar nyelvjárássok hangjainak jelölése: MNyj. II [1953.], 18—37; vö. MOLNÁR JÓZSEF, A magyar beszédhangok atlasza. Bp., 1973.

A Bevezetés utolsó része: Kutatópontok, adatközlők, adatgyűjtők (18—28). A regionális atlaszoknak az a sajátossága, hogy teljes hálózati sűrűséggel dolgoznak, vö. VÉGH JÓZSEF, Őrségi és hetési nyelvatlasz. Bp., 1959. Passim. Ilyenek a fentebb említett erdélyi nyelvatlaszok is. A KMNyA. nem indokolja meg kutatópontjainak kiválasztását és azoknak számát. „A járási központokat nem vettük be a kutatópontok közé, mert lakosságuk az utóbbi évek gyors ipari fejlődése kapcsán különböző nemzetiségűekkel töltődött fel” — olvasható (19), ám ez csupán akkor volna lényeges, ha különböző vidékről beáramló magyar ajkúak telepedtek volna le a járási központokban. Az sem szerencsés megállapítás, amely ezután következik: „A járási központok nyelvhasználatára erős hatással van a művelt magyar köznyelv, az orosz és az ukrán nyelv. Ezért nem lehetnek tipikusak a nyelvföldrajzi kutatásokban.” Mivel

határon túli területről van szó, a művelt magyar köznyelv hatása egyformán érvényesül a járási központban és a vidéken. E hatás erősödése, illetőleg csökkenése földrajzi jelenség: Magyarországtól távolodva gyengülő, csökkenő hatású; vegyes lakosságú falvakban a magyarok számától függ, ti. ha kevesebben vannak, a többség nyelvét használják, ha többen, a sajátjukat. A népesség összetételétől függ a magyar nyelv mértékének használata (és az orosz, az ukrán nyelv hatásának erőssége), nem a járási központ és a vidék szembenállástól. NÉMETH ADÉL könyvében (Kárpátalja. Bp., 1991.) idekapcsolhatóan ez van a magyar népeségről: „A magyarok számát egyébként mintegy 200—220 000-re becsülik Kárpátalján” (9), „Ma a kárpátaljai magyarok 70-75%-a református vallású. . . 81 gyülekezetében 20 lelkész szolgál” (20); „A magyar lakosság alkotja a többséget az ungi, munkácsi, beregi, nagyszőlősi járások több mint 90 községében. Nagy számban élnek magyarok Ungvár, Munkács, Técső és Nagyszőlős városokban” (22). Ha mindezeket az adatokat vesszük figyelembe, a KMNyA. kutatópontjai a magyar települések felét sem adják. Mindezek után nehéz mit feltételezni arról a tájékoztatásról, amely az atlasz kutatópontjairól így ír: „A hálózat kutatópontjainak többsége nem a főútvonalak mellett van, hanem egyenletesen oszlik meg az egész területen, különböző típusú nyelvjárások határán, ott, ahol a nyelvjárások elkülönültebb, tarkább képet mutatnak. Azokon a helyeken, ahol több a magyar nemzetiségű lakosság száma. . . , a kutatópont-hálózat sűrűbb” (19).

A kutatópontokról és az adatközlőkről szól a következő rész (20—6). Különös, jobban mondva érthetetlen, hogy tanítók, tanárok, docensek is szerepelnek adatközlőként. Így Sislocon (1.) „Cendra István, 1933., felsőfokú iskola [értsd: egyetem], tanár”; „Medve Péter, 1937., felsőfokú iskola, tanár”; Nagyráton (2.) a már említett „Kótyuk István, 1934., felsőfokú iskola, docens”; Csomonyán (14.) Boisko Olga . . . tanítónő”; Tiszakeresztúron (24.) „Horváth Katalin, 1945., felsőfokú iskola, docens”, őt már szintén említettük; hasonlókat l. még 25., 26., 27., 29., 31. kutatópont gyűjtői között. Visk (32.) gyűjtői közt van az említett Fodó Sándor és a szintén említett Néma Lajos. — A MNyA. gyűjtői közt nincsenek tanítók, tanárok. Nem is lehetnek. Ám az anyaggyűjtés során — amint LŐRINCZE LAJOS megírta (MNyAEIm. 176) — „A nyelvjárást jól ismerő tanítónak a kérdezésnél való jelenléte több alkalommal igen hasznosnak bizonyult. Csendben figyelve a munkát, néha csak szemmel-kézzel jelezte, hogy még további kérdésre van szükség, felhívta figyelmünket egy-egy félreértésen alapuló helytelen adatunkra. . . .” — Az adatközlők foglalkozását többször eltakarja a „nyug.” rövidítés, bár van „nyug. kolhoztag”, „nyug. asztalos” is.

Mindezek után következnek a térképek, szílapok.

1. térkép — Falusi lakóház. A *lakás* lexéma nincsen térképezve, „. . . amely az utóbbi években terjedt el szélesebb körben a fiatalabb korosztály beszédében a magyar köznyelv hatására”, éppen ezért kellett volna — külön lapra! — felvenni. A *lakás* semmiképpen nem 'falusi lakóház'. A parasztházban nincs lakás, csak a panelházban.

2. térkép — Falusi szegényes parasztház. A *viskó* és a *vityilló* szembenállása aligha helyes, vö. TESz. III, 1166: „Valószínűleg magyar fejlemény [a *vityilló*]: a *viskó* játszi-hangfestő továbbformálása.”

3. térkép — Falusi tégl- vagy vályogház alapzata. A *fundamentum* mellett a fiatalok nyelvében újabban az *alap* fordul elő, amely nincsen térképezve, pedig igazi lexéma: zéró lexéma oppozícióról van szó. A *fundamentum* régi jövevényszavunk, l. TESz., a *fundament* újabb átvétel lehet az oroszból (*фундамент*). Így ezt nem célszerű közös jellel ellátni a *fundamentum*-mal. Esetleg így is, úgy is meg kellett volna adni, esetleg a kommentárban említeni a két lehetőséget, és az egyiket jelölni.

4. térkép — Parasztház utca felőli szobája. „A térképezett lexémákon kívül a 10., 23. kutatóponton följegyeztük a *tisztaszoba* szót, a 11. kutatóponton a *vendikszoba* összetételt, a

34. kutatóponton pedig az *uccai szoba* kifejezést — az atlasz ezeket is térképezte, ott állnak helyükön az indexben. Mivel egyediek, csillaggal kellett volna őket jelölni.

6. térkép — Élelmiszer és használt holmi tárolására szolgáló, falusi ház melletti építmény. A kommentár utal a 8. térképre, ahol *kámra* áll az itteni 11. kutatópont *kámorá* szavával szemben. Ha ez igaz, akkor szóhasadás történt. Efféle zavarokat sokszor tapasztalhatunk az összevetések során.

7. térkép — Nyári konyha. A kommentárban: „*kulina* 'meleg nyárikonyha'”, ez mit jelent? Van tán 'hideg nyárikonyha' is, hol? Az orosz szövegben a *kisház*-at 'малый домик'-nak értelmezi, végül is mi ez a kisház? 'Nyári konyha' vagy 'kis ház'?

8. térkép — A 10. kutatóponton nincs feltüntetve a *kóceráj* ■ jele.

9. térkép — A kommentárban saját magára utal a szöveg („l. a 9. sz. térképet”), egyébként az ábrán lévő nyíl nem a tornácra mutat, pedig arról van szó.

10. térkép — Parasztház tető alatti térsége. A *hászija* jele nem helyes, mert a *házpad*-dal korrelál, ti. *ház hija* > *hászija*, vö. a 11. térkép *hiju* (8) adatával. Eltérés van a kommentár magyar és orosz szövegében: „a *cserdak* (vö. orosz *чердак*)”, és: „что из русск. *чердак*”.

11. térkép — Gazdasági épület tető alatti térsége. „A Rahói [c: rahói] járásban az *ól* használatos volt 'háziszárnyasoknak való hely' jelentésben. . .”, ám az orosz szövegben az áll, hogy a rahói járásban az *ól*-nak elsődleges jelentése 'juh- és kecskeól' volt, most már melyiknek higgyünk?

12. térkép — Falusi ház téglából épített kéménye. A magyar kommentárban *sátoros kémény* van, az orosz nyelvű részben *sátoroskémény*; utalás van a 13. sz. térképre. Ha a két térkép indexben lévő szavait összevetjük, akkor azt találjuk, hogy a 12.-ben az 1., 2. kutatóponton *kémény* van, de a 13. térkép indexében az 1. kutatóponton *kéményseprő* van, 2.-on *kéiményseprő*, hasonlóképpen zavar van a 16. kutatópont *kímény*: *kiéményseprő*ű adataival is.

13. térkép — Kéményseprő. Az orosz nyelvű kommentárban „*kotró* (от гдагола *kotor* 'чистить')”, ezzel szemben a *kotornak* nincsen 'tisztít' jelentése, l. ÉrtSz., TESz., ÚMTsz. A szerző ösztönösen állapította meg a jelentést, mert a szóban forgó orosz ige 'tisztít, pucol, hámoz stb.' jelentésű, és a 'kéményseprő' az oroszban *пылесос*.

15. térkép — Utalás van a 14. térképlapra, ezen a 13. kutatóponton *mennyezet* szerepel, a 23.-on ugyancsak, ezzel szemben itt, a 15. térkép indexében a megfelelő kutatópontokon *mennyezet*. Melyik a helyes?

16. térkép — Falusi ház deszkából készült padlója. Az 1. kutatópont *págyiment*-je egyedi, ám nincsen * jele a térképen. Az orosz nyelvű szövegben a *főüdes ház* 'földbe ásott ház'-nak van fordítva, nyilvánvaló elírás a 'földes padló' helyett. A térképhez közölt ábráról hiányzik a nyíl, amely a padlóra mutatna.

17. térkép — Régi falusi ház földpadlója. „Rahó környékén sok erdő van, s a padlók mindenütt fából készültek”, az orosz szövegben helyesen deszkából készített padlókról van szó. — Egyébként az orosz szöveg — a magyartól eltérően — itt is másként szól a szovjethatalom idejéről. . . A 23. kutatópont *pádimentom*-ja a 16. térképen *pádimentum*, amint már fentebb említettük. A Rahó környékét említő részhez tudnivaló, hogy a 33—36. kutatópontok bő száz kilométerre vannak magától Rahótól.

18. térkép — A kommentárban a *sárgerenda* 'vályogból kirakott koszorúgerenda a ház falán', ez nyilván téves értelmezés, vö. BÁTKY ZSIGMOND: Építkezés. In: A magyarság néprajza I. Bp., 1941—1943. — A KMNyA.-ban sehol nem találtunk egyetlen néprajzi utalást sem. . . — Az ábrán a nyíl szarufára mutat.

19. térkép — Ház építéséhez készített, négyélűre fűrészelt vastag szálfa. „Viszonylag újnak érzik a *szelemenfa*, *szelemen* szót, amely szláv eredetű, vö. pl. ukr. сселемено 'gyalult gerenda’”: jó lett volna a TESz.-re utalni — e mű egyébként alig szerepel a kötetben, a

Rövidítések jegyzékében sincsen meg — III, 707, ugyanis „A magyarba egy szláv *slěmę* alak került, még a szláv nasalis eltűnése előtt.” Vagyis: hogy mit éreznek az adatközlők, azt nem lehet megalapozatlan összevetéssel megerősíteni. — Ugyanitt „A *szelemenfa* a 24. kutatópon-
ton jelentheti 'a székhát egyik alkotóelemé'-t”, jó volna tudni, melyiket. — Az ábrán nyíl mutat a sárgerendára meg a keresztgerendára, ez is zavaró.

20. térkép — Az ábráról lemaradt az ajtófélfát mutató nyíl.

21. térkép — Fából készült tolózár a régi házakon. Az atlasz egybevonja a *retesz*, a *recet* és a *rekesz* szavakat, pedig „A *retesz*-nek a *rekesz*-szel való etimológiai összekapcsolása téves” (TESz. III, 398: *retesz* a.). Az indexben egyedi *fátolózár* a térképről hiányzik. A 15. kutatópon-
ton feljegyzett *poszterhóyc*-nak a német *Posterholz*-ból való eredeztetése indokolást kívánna.

22. térkép — Fémből készült tolózár a kiskapun. Itt ugyanazok a szavak vannak, mint az előző térképen (*rigli*, *tolózár*, *retesz*, *paszterhóc*), tehát a szétválasztás nemigen érthető, csupán a terjedelem nő (ezáltal is).

23. térkép — Létra. A *lětra*, *lětra* „vö. ném. *Leiter*” megjegyzést kapott, noha a *Leiter* nem 'lépcső', l. TESz. II, 761 (*lětra* a.). Minden bizonnyal az orosz szó jelentése miatt adódik a zavar, tudniillik a *лестница* 'lépcső' is, 'létra' is. — A ▲ jellel ellátott *lápító* semmiesetre sem *lápító*, hanem *lábító* ~ *lábító*, vö. TESz. II, 701: *lábító* a., ÉrtSz., ÚMTsz.

26. térkép — Tűzfal. A kommentárban „... azt mondják, hogy a brandmauert más-
képp nem nevezik” részhez tudnunk kell, hogy ez az orosz terminus magyarítása, l. az orosz szöveget.

27. térkép — Vékony cinezett pléh. „Az adatközlők többsége érzi, hogy a *plé* régebbi, a *bádóg* viszonylag új megnevezés” — olvasható, s az orosz nyelvű kommentár alapján ez azt jelenti, hogy határozottan, jól érzi. Ezt meg kellett volna okolnia a szerzőnek, hiszen az adatközlő érzése nem filológiai érv. Vö. *pléh* és *bádóg*: TESz. I, 214 és III, 226.

29. térkép — Vakolat. A kommentárban a m. *stukatúr* az orosz *штукатурка*-ra megy vissza, indokolni kellene a *-ka* eltűnését. A helyes etimológiát l. TESz. III, 609: *stukatúr* a. — A *stukatura* és a *stukatúr* a térképen közös jelet kapott, ami semmiképp nem helyes, mert a *stukatura* egyedi, tehát *-ot kellett volna kapnia, és lehet, hogy a szlovák *štrukatura* 'ua.' átvétele, a *stukatúr* pedig bizonnyal a németből való.

33. térkép — A *kacsakő* aligha tartozik ide, vö. N. *kacsát dob* ~ *üt* ~ *vet*; *kacsázik* 'lapos kavicsot a víz színén ugráltatva dob', az így eldobható lapos követ hívják *kacsakő*-nek, a szót az orosz rész 'kacsák kövé'-nek fordítja.

34. térkép — Házak építései és vakolásakor használt állószerkezet. Külön jellel van ellátva az *állás* és mással az *állvány*. Ezek nem lexikai, hanem morfológiai változatok, tehát más jelrendszerbe tartoznak, vö. ehhez az atlasz jelölési rendszerét a 15. oldalon. — A *bak* egyik eleme az állványnak vagy az állásnak, de nem maga az 'állás', ahogy a feldolgozás értelmezi.

35. térkép — Háztető kinyúló része régi falusi házakon. A 2. kutatópon-
ton: *eresz*, *eszterha*, *sztërha* található. A *sztërha* egyedi alak, nincsen jelölve; bizonyára újabb átvétel az ukránból, vö. ukr. *сшпixa* 'ua.'. Az *eszterha* pedig nagy területen elterjedt régi szláv jövevény-
szó, l. TESz. I, 805: *eszterhėj* a.

38. térkép — Szalmával fedett háztető. A jelrendszer sajnos rossz, nem kerülhet közös jel alá a *szal matető* és a *szal mástető*, hasonlóképpen a *szalma fedél*, *szalma fedő*, *szalma s fedél*.

39. térkép — Szalmakötegekkel fedett háztető. Ebben is helytelen egy jel alá vonni a *zsúptető*-t és a *zsú postető*-t.

40. térkép — Ház fedésére használt, azbesztből készült kockalemez. A 33. kutatópon-
t *palácska* adata nyilván egyedi, de nem kapott ilyen jelzést. — A kommentárban „Inkább

cserepet és sifert [sic!] használnak” mondatnál az orosz szöveg mond többet, abból kiderül, hogy a *sifer* (< ném. *Schiefer*) orosz közvetítéssel került a magyarba.

41. térkép — Helytelenül egy jel alatt van a *dránka*, *dránica*, *gránica*, *granit*. A *dránka* újabb átvétel az ukránból, a *dránica* román eredetű, l. TESz. I, 676.

44. térkép — Mezőgazdasági szerszámok tárolására szolgáló gazdasági építmény. A kommentár szerint „a 6., 30. sz. kutatópontokon a *szaráj*, amely az or. *capaű* 'ua.' megfelelője” található, ám itt nem „megfelelője” kell, hanem „átvétele”. Az orosz szövegben így van tulajdonképpen.

47. térkép — Az indexben lévő *kuckó* és *kucik* szavak nem kaptak semmilyen jelet, nincsenek a térképen. Mindkettőre l. TESz. II, 652: *kuckó* a.

48. térkép — Disznóól. Az orosz nyelvű kommentár szerint a *hizó* 'levágásra szánt hizódisznók ólja' jelentésű, és a *hizó* ~ *hizóy* 'levágásra szánt hizódisznó' származéka. Nyilván nem ez a helyzet, hanem *hizóól* :> *hizó* változás van, amely tapadás, vö. ÜMTsz.

49. térkép — Disznóól előtti nyitott, elkerített hely. A *karámocska* szó egyedi, kellene csillaggal jelölni. — Az ábrán két nyíl van, de egyik sem mutat a karámrá, hanem a kerítésre.

Ha összevetjük a szerző által megjelölt szólapokat, számos pontatlanság kerül elő. — Az 55. térkép (Kútágas) és a 340. (Ágas) indexeiben eltérés van: 12. *kutágos* — 12. *ágas*, 15. *ágos*, *kutágos* — 15. *ágas*. A 16. térkép (főntebb már említettük) indexe nem felel meg a 344. térkép indexének: 7. *padló* — 7. *padlou*, 10. *padló* — 10. *padlóy*. A 14. térkép indexében a 19—20. *plafony*, *menyezet*, de a 346. térképében 18—33. *plafon* áll. A 36. térkép indexében a 6. *csurgó* a 348. térkép 6. kutatópontján *csorgó*. A 349. térkép (Bádóg) voltaképp azonos a 27., 28. számúval, így fölöslegesen növeli a tejedelmet. A 66., 80. és a 354. térkép nem veszi figyelembe, hogy a *huzat*¹ és *huzat*² homonimák, l. ÉKsz.; egyébként nincs jele a 354. térképen a 8. kutatópontra az indexben jelzett második jelentésnek ('ágynemű külső, lehúzható burkolata'). Hasonló zavaró hiba több térképen is van, például a 359.-en a 20. kutatópont *szusziék* l., l. l.-ből csak az l. jelentés kapott jelet: ● 'búzásláda', az l. l. nem ('lisztesláda' ○). A 355. térkép (Rugó) indexében a 13. kutatóponton a *rugóy* l., l. l., 2 jelentésmegadás helyesen: 1, l. l., l. 2. — A 365. térkép (Cső) indexe összevetve a 106. térképpel (Kürtő) több eltérést mutat. A 106.-nál az 5. *cső*, *csű*, a 365.-nél ugyanitt csupán *csű*, továbbá: 7. *csű*, de a 365.-nél *csőű*, *csű*, a 27. kutatópont *csű* ~ *csőű*, de a 365.-nél *csű*, s végül a 33. kutatópont az előbbi indexben *csű*, majd *cső*, *csű*. A 110. térkép (Szeneslapát) és a 367. (Lapát) jelentései tévesek, mindegyik homonima, vö. ÉKsz. *lapát* a., *szeneslapát* a.; TESz. II, 721: *lapát*.

További részletezés nélkül is látható, hogy az atlasz nem kínál felbecsülhetetlen értékű forrást a hangtörténeti-szótörténeti és a jövevényszó-kutatáshoz. Elméleti és módszertani kimunkálatlansága következtében hangjelölése rendkívül egyszerű, és számos helyen hibás vagy megbízhatatlan, l. az említetteken kívül a 300. térkép kapcsán az *ly*-nak a bizonytalan értelmezését a *szelyotka* szócsalád kapcsán, továbbá a fonetikai lejegyzésről szóló részben ezt: „A *ly*-t a kárpátaljai nyelvjárásokban *j*-nek ejtik (*gója*, *juk*)” (18). — Nagyon sok bizonytalanság mutatkozik a szóanyag lexikai és szemantikai osztályozásában, csoportosításában, l. az említett hangsúlybeli különbség csoportjának értelmetlenségét és a lexémahiány kérdését. (A MOKÁNY KATALIN által zero lexémának nevezett jelenségre l. még a 38., 44. és 54. térkép anyagát.) Az atlaszban számos szemantikai és etimológiai hiba mutatkozik, ami bizonyára összefügg a szakirodalmi jegyzék fehér foltjaival (hiányzik a TESz. stb.). A kárpátaljai nyelvjárások bibliográfiája a szerzőtől csaknem hatvan tételt ad meg, ebből mindössze egyetlen foglalkozik a témával, a HORVÁTH KATALINnal közös cikk, l. a 63. lapon. — Az indexek, térképek, ábrák számos pontatlanságot tartalmaznak, ez részben a gyűjtés hibáira,

részben a feldolgozásaira mutatnak. A kötet a feldolgozásban lépten-nyomon megmutatkozó tudományoskodást pazarló kivitelezésben adja, maguk a térképek is túlságosan szellősek, a kommentárokat, indexeket és ábrákat közlő oldalaknak csaknem mindenütt a fele üres.

BUKY LÁSZLÓ

KÜLÖNFÉLÉK

A X. Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus (Amsterdam, 1993. augusztus 8—14.)

Az Alkalmazott Nyelvészek Nemzetközi Társasága — rövidítve a francia elnevezést: AILA (Association Internationale de Linguistique Appliquée) — 1964-ben elhatározta, hogy Nancyban (Franciaország) nemzetközi kollokviumot rendez a város egyetemén. A következő kongresszuson, 1969-ben Cambridge-ben (Anglia) már 650 résztvevővel 42 ország képviselte magát. Itt határozták el, hogy 3 évenként megrendezik a további kongresszusokat. A következő eseményre 1972-ben Koppenhágában (Dánia), majd 1975-ben Stuttgartban (akkor NSZK), 1978-ban a tengerentúlon, Montrealban (Kanada), majd 1981-ben Lundban (Svédország), 1984-ben Brüsszelben (Belgium), 1987-ben Sydneyben (Ausztrália) került sor. A IX. kongresszust 1990-ben Görögországban, Halkidikin rendezték meg, itt már 1600 résztvevőt jegyeztek. A dél-európai ország után a nyugati partok hűvösebb időjárású, de szívélyességben, humorérzékben és jó szervezőképességben nem szűkölködő holland főváros, Amsterdam egyik legfiatalabb egyeteme vállalta magára a házigazda szerepét.

A kerek számok mindig valamiféle ünnepélyességet vonzanak. Így történhetett ez Hollandiában is, az alkalmazott nyelvészeti világkongresszuson, amely a sorban éppen a tizedik lett, hogy mamutméretűvé duzzadt. A résztvevők száma meghaladta a 2000-et, s a plenáris ülések, kerekasztal, a kevésbé sikeres poster és key-not előadások mellett 30 különféle szekcióban négy napon át reggeltől késő estig többszáz, elsősorban angol nyelvű előadás hangzott el. A kongresszus nyelve egyértelműen az angol volt, de a különféle szekciókban hallhattunk német, francia, olasz, spanyol nyelvű előadást is. Senki sem vállalkozott azonban arra, hogy valamely finnugor nyelven adjon elő, holott érdekes színfolt és reklámlehetőség lett volna a következő, 1996-ban Finnországban megrendezendő világkongresszus előtt egy nyelvi bemutató. A világ népei között a finnek így is viszonylag nagy számú csoporttal (kb. 40-50 fő), sok előadóval képviseltették magukat. Nemcsak a következő házigazda-szerepet vállaló város, Jyväskylä, hanem szinte minden jelentős finn város elküldte egy-egy egyetemének szakembereit Amsterdamba.

Mi, magyarok nem büszkélkedhetünk túlzottan erőteljes részvétellel, ami a létszámot illeti (17 fő), de nem panaszkodhattunk a nemzetközi érdeklődés hiánya miatt. Magyarországra, nyelvünk és kultúránk jellegzetességeire ráirányítottuk az európai és tengerentúli résztvevők, kutatók figyelmét. A kongresszus kávészüneteiben, az esti fogadásokon, a kirándulásokon bőven nyílt alkalom a tapasztalatcserére, akár magyarul vagy finnül, svédül vagy dánul, spanyolul vagy portugál nyelven, esetleg vietnámi vagy japán módon. A technikai eszközök, a számítógépek, a videók, magnetofonok, képűjság és egyéb nyomtatott termékek (pl. a kongresszusi napi hírek, az AILA Daily, amelyben a magyarországi nyelvoktatás helyzetéről is közöltek beszélgetést), a fotó- és hangdokumentumok mind naprakész anyaggal szolgáltak. A kongresszus fő szervezője az amsterdami Vrije Universiteit (Amsterdami Szabad Egyetem) professzora, Dr. Johan Matter és leánya, Freke Matter voltak, akik a levelezést és a kongresszusi teendőket irányították. A hollandok jó szervezőképessége,

gyorsasága, kedvessége abban is megmutatkozott, hogy az egyetemi hallgatókat vonták be az ügyek lebonyolításába, s így az ún. „red army”, a vörös trikós ifjúság gördülékenyen és mosolygósan oldotta meg a legváratlanabb helyzeteket, elégítette ki a legkülönfélébb kéréseket, igényeket. Minden résztvevő ajándékot kapott, egy kongresszusi emblémával díszített vörös táskát és egy ugyancsak vörös színű esernyőt. Mindkettőre nagy szükség volt, mert a könyv-, hang- és jegyzetanyag a kongresszus végére jócskán felduzzadt, s az eső sem kímélt bennünket a számunkra máskor forrónak megszokott augusztusi nyári napokon. Az egyetem modern betontömbje szolgált a kongresszus otthonául egy héten át, s nem is volt kis teljesítmény megtalálni egy-egy szekcióról a hatalmas épületegyüttesben. A magyar résztvevők nagy része az amúgy is legnépesebb angol nyelvoktatással kapcsolatos szekció előadásait látogatta, ők a különböző műszaki egyetemek és főiskolák nyelvi lektorátusait képviselték (BME, Bánki Donát Műszaki Főiskola). Jó angol nyelvi kommunikációs készségüknek köszönhetően a hozzászólók között is találkozhattunk néhányukkal, bár önálló témával nem szerepeltek.

A 17 magyar résztvevőé közül végül is csak három előadást fogadtak el angol nyelven. — GÓSY MÁRIA „Native language proficiency and reading problems” című előadásában korábbi anyanyelvi gyermeknyelvi beszédmegértési kutatásait szembesítette az olvasási nehézségekkel, kitért a globális módszer problémáira is. — A Retorikai és stilisztikai szekcióban KINCSES KOVÁCS ÉVA „A magyar hangjelentés változása” című, videóanyaggal s magnófelvételekkel illusztrált angol nyelvű előadása hangzott el. A magyar elektronikus sajtóban, a rádióban és a televízióban bemutatott reklámok hibáit elemezve rámutatott ezeknek a fiatalokra tett kedvezőtlen és kedvező hatásaira is. A szövegeket fonetikai és fonológiai síkon is vizsgálta, majd szemantikai-stilisztikai oldalról tette vizsgálata tárgyává a hangzó és képi anyagot. Ugyanebben a szekcióban adott elő Nir professzor Izraelből, aki a sajtó főszövegeit (head-line) elemezte, valamint a Petőfi S. Jánosra több ízben hivatkozó finn előadónő, Suomela-Salmi, aki francia nyelvű előadásában a filmszinkronizációval foglalkozott. Mindketten érdeklődést mutattak a magyar téma iránt is. — Az MTA Nyelvtudományi Intézetében végzett számítógépes lexikográfiai adatgyűjtési munkálataik egyik fázisáról számolt be KISS GÁBOR és BÜKY BÉLA közös előadással, „Data base of the Hungarian literary language” címmel. A magyar irodalmi (főként XIX. és XX. századi) nyelvre vonatkozó gyűjtésük gazdag lehetőséget nyújt a magyar nyelv morfológiai változatainak (pl. *újsága ~ újságja*) feltárására, valamint a nyelvi ökonómia kérdéseinek tanulmányozására.

Ugyancsak a lexikográfiai szekcióban hangzott el J. HARLIG (Indiana Egyetem, USA) magyar vonatkozású előadása. A magyar nyelvet is jól beszélő fiatal amerikai egyetemi tanár egyik előadása (Issues in Dictionary Reform for the Hungarian Language) az Értelmező Kéziszótár bírálatát tartalmazta. Az előadó kifogásolta azt, hogy a szótárt az Akadémiai Kiadó mind a mai napig nem szerkesztette át, s legutóbbi, 1992-es kiadása is a múlt rendszer fogalomkészletét, példaanyagát használja, mutatja be. Kifogásolta azt is, hogy a szótár más szempontból is elmaradt a nemzetközi szótárkészítési gyakorlattól (pl. a fonetikai átírás, a nyelvtani paradigmák, az elválasztás szabályainak feldolgozásával), ami a nem magyar anyanyelvű szótárhasználók számára segítség lenne. Helyenként tévesek az etimológiák, valamint a stílusminősítések rendszere sem elfogadható szerinte. Az Értelmező Kéziszótár összesen 18-féle stílusminősítést ad meg, s ezek legnagyobb hányada negatív (pl. *durva*, *szélsőséges*, *túlzó* stb.), pozitív minősítések alig szerepelnek.

J. HARLIG másik előadásában, amely a Nyelvi politika, nyelvi tervezés szekcióban hangzott el (Linguistic Normativism and Socialist Ideology in Post War Hungary), az előadó a „Nyelvi normaalakítás és a szocialista ideológia a háború utáni Magyarországon” című „eszmevuttatásában” arra utalt, hogy a helyes nyelviség és a szocialista értékesség szorosan egybefonódott a korabeli nyelvészeti munkákban. Elsősorban a Nyelvművelő Kézikönyv

(1980—85) és a Nyelvtudomány a haladásért (1969) című kiadványok, valamint az akadémiai nyelvtan előszavának nyelvi normával kapcsolatos megállapításait, javaslatait, célkitűzéseit bírálta.

RICHARD TUCKER (Pittsburgh, Mellon University, USA) plenáris záróelőadásában kiemelten foglalkozott J. HARLIC magyar vonatkozású előadásával, így a negatívumok ellenére is figyelem irányult Magyarországra és a magyar nyelvre. A kongresszus plenáris nyitó és záró előadásairól hangfelvételek készültek, amelyeket a Nyelvtudományi Intézetben 1993. szeptember 24-én megrendezett kongresszusi beszámoló alkalmával a népes hazai közönség eredeti hangzásában is meghallgatott és megvitatott. Beszámoló hangzott el Kincses Kovács Évától az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékének Stíluskutató csoportjában is 1993. szeptember 22-én az ide kapcsolódó témákról. A kongresszuson részt vett Dezső László, a Pádovai Egyetem (Olaszország) képviselőjében, a tipologizálás témakörében tartott előadást, valamint Szépe György, aki a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem részéről volt jelen. A vidéki egyetemek és főiskolák előadói szinte teljesen hiányoztak, de képviseltette magát a Miskolci Bölcsész Egyesület és az ELTE. A magyar résztvevők figyelemmel kísérték egymás előadásait, hozzászólóként is segítették egymás munkáját.

Ahhoz, hogy a jövőben még színvonalasabb és még nagyobb nemzetközi érdeklődést és visszhangot kiváltó előadásokat tudjunk tartani, nagyobb szervezőerőkre és jobb hazai előkészítésre van szükség. Megszerzett tudásunkat és tapasztalatainkat alkalmaznunk kell a következő — rokon nyelvi környezetben megrendezendő — XI. Alkalmazott Nyelvészeti Nemzetközi kongresszuson, Finnországban is.

KINCSES KOVÁCS ÉVA

Mi nyeri el milyen mijét?

Vonakodva használok fel szakfolyóiratunk hasábjait látszólag személyi jellegű kérdések tisztázására. De a kérdést nem én hoztam át egy alkalmi kiadványból, a Benkő Loránd tiszteletére kiadott emlékkönyvből; viszont ha már ide került, némi felvilágosítással tartozom a folyóirat (mai s még inkább majdani) forgatóinak.

„Azt hiszem, egyedülálló eset a tudomány történetében — írja Kálmán Béla (MNY. LXXXIX, 367) —, hogy egy tudós jubiláris ünnepére kiadott emlékkönyvben olyan írás jelenik meg, amelyik »kesztyűt dob« a szakma másik tagjának”. — Nos: magam sem nagyon tudok ilyenről, még Kálmán Bélának „Minden jótett elnyeri méltó büntetését, avagy hallgassék meg a másik fél is” című, fentebb jelzett írása után sem; minthogy ahányszor újraolvasom általa idézett és sérelmezett visszatekintésemet, annyszer esem újból töprengőbe: miért volna az „kesztyűdobás”.

Egy hajdani gimnáziumi tankönyv készültének történeti hátterét feltárva mondtam el ott (BenkőEml. 142—5), hogy Benkő Loránddal közösen készítettük el a könyv törzsszövegét, Kálmán Bélát és Kerékgyártó Imrét kértük meg a feladatok kidolgozására; ám engem épp a könyv kinyomtatása előtt kizártak az MDP-ből, tehát (idézem): „Veszélybe került hát a kész mű megjelentetése. — A problémát — javaslatomra — az oldotta meg, hogy Kálmán Béla vállalta a »helycserét« a belső címlapon. Így ő került társszerzőként Benkő Loránd mellé. Abba, hogy »az anyaggyűjtésben részt vettem«, a minisztérium beletörődött” (i. h. 143).

Azért válaszolok némi késéssel Kálmán Béla írására, mert sokáig nem értettem: miért védekezik ekkora hévvel egy olyan vád ellen, amelyiknek idézett visszatekintésemben nyoma sincs. Sokára jöttem rá: valójában valami másra válaszol, amit utalásszerűen (és név nélkül) említettem ugyan, amikor, 70. születésnapom alkalmából, megtisztelően magas és

meglehetősen zárt körben (a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi ülésén, tehát barátok, ismerősök, tanítványok és — ha vannak ilyenek — tisztelők kizárásával) köszöntöttek; — de amit aztán szándékosan nem tettem közzé sehol sem.

Hogy végül mégis vállalkozom e rövid válasz megírására, azt Kálmán Bálának ez a mondata kényszeríti ki belőlem: „Ha Deme élvezte Trencsényi Waldapfel Imre és Király István bizalmát, és ők nem segítettek neki, akkor meg kellett volna mondania, hogy kényes és veszedelmes »szívességre« kért föl” (i. h. 368). — De hát Kálmán Béla — mint írja is — 1947 második felében érkezett haza fogságból. 1949 elején a dékáni hivatalban titkárkodott — nem épp hozzá méltó feladatként —, s onnan sikerült őt áttemelni az általam szervezett és vezetett (erre l. Benkő Eml. 138—41) Nyelvtudományi Munkaközösségbe. Hogy egyesek bizalmának élvezése meddig tartott akkoriban, azt ő akkor már tudhatta, tapasztalta; legfőljebb elfeledte azóta.

Hadd idézzem hát emlékezetébe egy élő példával azt a korszakot!

Volt nekem azokban az időkben egy pályatársam, akinek — mint akkoriban sokaknak — segítettem, ahol tudtam. Tudományos előéletéhez méltatlan munkakörben sínylődvén, az elsők között hívtam meg a Munkaközösségbe, kijártam számára a tudóspótlékot (ez a kandidátusi pótlék előzménye volt), hajlamainak és képességeinek megfelelő munkakörbe osztottam be. Fiatalabb lévén nála (sőt, bár publikációs múltam tekintetében előttük jártam, de korban minden akkori beosztottnál fiatalabb voltam), kínosan ügyeltem arra, nehogy „megjátsszam a főnököt”, hanem hogy „primus inter pares”-ként a kollektív bölcsességre — tehát az övére is — támaszkodva irányítsam a közösség munkáját. Az intézetben (mikor azzá alakult) a baráti hangnem és a „bátyám” megszólítás még hosszú ideig általános érintkezésforma maradt. S úgy láttam: említett kollégám is örömmel illeszkedett ebbe a légkörbe, s benne szakmailag és emberileg elfogadott engem is.

Azután jött kizárattatásom a pártból (nem részletezem itt; vö. Benkő Eml. 138), s nem sokkal utána a kandidátusi fokozatok első és egyszeri odaítélése. Valószínűleg ehhez kértek szóban forgó kollégámtól (akkor épp pártcsoportvezetőtől) véleményt a szóba jövőkről. Ebből az 1951. május 19-én kelt (s az 56-os események folytán birtokomba került) jellemzésből, illetőleg annak az akkori akadémiai személyzetis illetékes aláírásával és pecsétjével ellátott hiteles másolatából idézem, amit tőle magamról olvashattam: „Nehezen kiismerhető egyéniség. Nagyon tehetséges, igen jófejű, nagyszerű szervező, de kalandortermészetű, nagyraagyó és karrierista. Mindig a szélsőségek felé hajlik. Saját érvényesülése lebegett mindig szeme előtt... Összefoglalva: okos, nagy tárgyi tudású, de előbbgyárt tetszetős elméletet, aztán igyekszik nyelvi anyaggal kitölteni. Öszinteségében az ember sohasem biztos. Szélsőséges, mindenáron érvényesülni akaró ember.” (Megismétlem azt, amit a Benkő-Emlékkönyvben két másik dokumentummal kapcsolatban írtam: „Hasonmást nem tudok közölni: a papírjuk úgy megsárgult azóta, negyven év alatt, hogy csak valami gyászosan szürke másolatot lehet csinálni róluk. Aki hiszi, hiszi; aki nem, annak magánirattáramban megmutathatom.”)

Nyilván nem épp ezért maradtam ki akkor a kandidátusok közül, bár ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a minősítést megtagadják (megszerezni is csak öt évvel később tudtam, egy további elutasítás után), s hogy elveszítsem tudóspótlékomat (fizetésem egynegyedét). — Nem haragból elevenítem fel mindezt, csak hogy megvilágítsam Kálmán Bálának — s vele a feledékeny kortársaknak meg a netán ránk csodálkozó utókornak — : miért nem fordulhattam azokhoz, akiknek (addig, de csak addig!) „bizalmát bírtam”. Meg hogy a vezetőkön kívül egyszerű kollégáktól is hogyan nyerték el akkor valódi jótettek valódi méltó büntetésüket.

S változatlanul nem értem: miért tekinti Kálmán Béla akkori kérésemet — visszamenőleg — „csapdának”, melybe „belesétált”; miért minősíti úgy mostani visszaemlékezése-

met, hogy „szemére vetem”, amit akkor az ügy érdekében tett; s nem utolsó sorban: hogy miért kellett volna „összehívni a szerzőket” előbb „az esetleges viták tisztázására”. Semmi-vel nem vádoltam, a szerzői díjat sem kértem vissza. Csak elmondtam valamit, úgy, ahogy volt. Hogy néhány későbbi szemelvényt is bemutatam illusztrációként, az pusztán azt volt hivatott érzékeltetni: az én további munkásságom e tankönyv szemléletének jegyében fejlődött ki; Kálmán Bélának további (Imre Samuval közösen végzett) nyelvtankönyvírói tevékenységének — aminek emléke, úgy tűnik, szintén „elhalványult emlékezetében” — nem vált előzményévé.

Csupán azzal szerettem volna — és szeretném most is — lezárni ezt a kérdést, amit őszintén írtam le s most őszintén ismétlek meg: „Máig is hálás vagyok Kálmán Bélának, hogy akkor — a megjelentethetőség érdekében — vállalta a »keresztapaságot«, mégpedig anélkül, hogy az akkor már kész anyaghoz hozzá akart volna nyúlni”. Ami nem egyikünk vagy másikunk érdekében volt fontos, hanem a közoktatásában. S vallom azt is, amit ehhez hozzátettem: „ma már talán eljött az ideje, hogy felmentsem őt (és magamat) az akkor megfogadott és hosszú ideig érvényesített titoktartási kötelezettség alól” (Benkő-Eml. 145).

Hogy tehát mi nyerte el minek a milyen mijét mikor, azt — a fentiek ismeretében — mérlegelje most már az utókor.

DEME LÁSZLÓ

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXIX. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1993. december 1-én tartotta meg LXXXIX. közgyűlését a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében.

1. Benkő Loránd elnöki megnyitója után Kiss Lajos c. egyetemi tanár tartott előadást „A Felvidék víznevei” címen.

2. Az előadás után Kiss Jenő főtitkár terjesztette elő jelentését a Társaság 1993. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. A beszámoló készítésekor szokásosan számba veendő adatok, számok ismeretében megnyugvással állapíthattam meg azt, amit — remélem — Önök is érzékeltek és tapasztalnak, hogy tudniillik néhány évvel ezelőtti aggodalmaink — szerencsére — alaptalannak bizonyultak. Társaságunk ugyanis zökkenőmentesen végzi munkáját s látja el alapfunkcióit. Többet is szívesen vállalnánk, tennénk persze — szimpóziumok rendezésére és kiadványok közzétételére gondolok elsősorban —, ha anyagi lehetőségeink megengednék. A reális szemlélet azonban azt mondatja, hogy a megváltozott pénzügyi és számviteli körülmények között, a nagyobb felelősséget, egyszersmind azonban nagyobb kockázatot jelentő önállóság állapotában is elfogadhatóan állunk. Ennek okairól tavaly szóltam, nem ismétlem el őket (l. MNy. LXXXIX, 250). Legfőbb azt tehetem hozzá, hogy a Társaság reprezentációra nem költ, jó ideje nincs már közgyűlési kávéztatás sem, s hétköznapi ügyvitelére is takarékoság jellemző. A tetemes összegre rúgó postai költségeket úgy tudjuk számottevően csökkenteni, hogy a szakosztályi előadásokra szóló meghívókat két alkalommal — tavaszi és őszi bontásban, illetőleg összegzésben — küldjük ki, s ezekhez szoktuk mellékelként csatolni az egyéb, valamennyi tagtársunknak szóló közlendőket. Az Akadémia létfontosságú támogatását

kiemelve és köszönettel nyugtázva nem hagyhatom említés nélkül most sem ügyintézőnknek, Völgyi Zsuzsának a kitűnő, szakértő munkáját és példás hozzáállását. Nem túlzás: igen nagy nyereség ő a Társaság számára.

A tagdíjfizetési szokások nem mutatnak lényeges változást, a remélt áttörés még mindig várat magára. Negyedszázada a Társaság vezetősége a tagdíjat nem fizetők figyelmét a tapintatos emlékeztetésnek azzal a módjával hívta föl, hogy a Magyar Nyelv belső hátlapján közzétette a tagdíjat befizetettek névsorát. A Magyar Nyelvnek ez az oldala azonban fontosabb tudnivalók közlésére való, ezért mi a meghívókhoz szoktunk mellékelni egy-egy figyelemfölvívó mondatot. Tagtársaink egy része ennek ellenére megfélekedezni látszik tagdíjfizetési köteleességéről. Valami változás mégis van azonban, s ez jó irányba mutat, hiszen tavaly 415-en fizettek tagdíjat, idén viszont már 460-an befizették — a legtöbb tudományos társasághoz viszonyítva nem magas — tagdíjukat. Így elmondhatjuk, hogy a nem fizetők száma ma már „csak” 200 körül van. Némi segítséget az is jelent egyébiránt, ha tagtársaink az év elején befizetik tagdíjukat.

2. Ami az előadásokat illeti, a fővárosban idén eggyel több szakosztályi előadás volt, mint tavaly, szám szerint 18. A fonetikai és beszédművelési szakosztály 5, a magyar és a szaknyelvi 4-4, a finnugor, a szlavisztikai és a szemiotikai 2-2, a névtani és a nyelvoktatási szakosztály 1-1 előadást szervezett, 2 előadást több szakosztály közösen rendezett. Vidéki szakosztályaink továbbra is aktívan dolgoznak. Debreceni csoportunk 7, a szegedi 5 előadást szervezett. Egri csoportunkban 3 előadást tartottak és egy vitautelést szerveztek. Egri csoportunk két tagjának, Fekete Péternek és V. Raisz Rózsának köszönhetjük az 1992. évi egri országos anyanyelv-oktatási napok anyagának a megszerkesztését s a kiadás megszervezését is. Szombathelyi csoportunk negyedévenként tart felolvasó üléseket, s lehetőség szerint vendégelőadókat is meghívnak, ahogy más vidéki csoportjaink is. Idén például kolozsvári nyelvészek adtak elő Szombathelyen.

A Társaság tagjai természetesen jelen vannak minden olyan tudományos rendezvényen, ahol a magyar nyelvről van szó, illetőleg ahol arról is szó van. Így a magyar nyelv hete előadásainak nem kis részét mindig társasági tagok tartják. Szép számmal voltak jelen tagjaink a III. alkalmazott nyelvészeti konferencián Miskolcon, a Nyelvtudományi Intézet rendezte élőnyelvi konferencián Budapesten, s az I. nemzetközi dialektológiai és geolingvisztikai kongresszuson a fővárosban. Ez utóbbinak Társaságunk is társrendezője volt. A szervezéssel és a kongresszus lebonyolításával összefüggő terhek oroszlánrészét Rot Sándor tagtársunk vállalta magára: kezdettől fogva a legtöbbet tette azért, hogy a kongresszus sikeres legyen. A Társaság vezetősége levélben is köszönetet mondott munkájáért. Az előadók között idén is üdvözölhattünk külföldi — jobbára magyar — kollégákat, így Futaky Istvánt (Göttinga), Horváth Katalint (Ungvár), Petőfi S. Jánost (Macerata). Juvan Sesztalov, a szentpétervári illetőségű vogul költő debreceni csoportunkban tartott előadást.

3. Idén is két választmányi ülésünk volt. Az első május 25-én. Ezen küldtük ki a díjak és érmek odaítélésére javaslatot tevő bizottságokat, és pedig a következőket: Révai-emlékérem és -díj: elnök: Hadrovics László, tagok: E. Abaffy Erzsébet, Kiefer Ferenc, Mikola Tibor, Sebestyén Árpád. Gombocz-emlékérem és -díj: elnök: Vértes O. András, tagok: B. Lőrinczy Éva, Máté Jakab, Nyomárkay István, Péter Mihály. Pais-emlékérem és -díj: elnök: Kázmér Miklós, tagok: Károly Sándor, Mező András, Ördög Ferenc és Zala megye képviselője, Csúry-emlékérem és -díj: elnök: Hajdú Mihály, tagok: Balogh Lajos, Pesti János, Szabó Géza és Szabó József. Megemlékezési bizottság: elnök: Bolla Kálmán, tagok: Békési Imre, Elekfi László, Keszler Borbála és Nyomárkay István. Meghallgattuk Szűts László tájékoztatását a magyar nyelvészek VI. nemzetközi kongresszusának az előkészületeiről. A kongresszus az egri főiskolán lesz jövő augusztusban. Döntöttünk arról is, hogy úgyszintén jövőre s úgyszintén az egri főiskolán megtartjuk az anyanyelv-oktatási napokat, hogy ne szakadjon

meg a két évekenkénti s a tanároktól is igényelt tanácskozási sorozat, s mivel egri kollégáink tudják vállalni ennek a megrendezését is. Második választmányi ülésünk múlt kedden volt. Ezen meghallgattuk, megvitattuk s jóváhagytuk az emlékérmek és -díjak odaítélésére javaslatot tevő bizottságok ajánlásait. Az emlékérmeket és -díjakat elnökünk fogja átnyújtani. A Finnugor Szakosztály titkára, Csúcs Sándor huzamosabb külföldi megbízatása miatt (a helsinki Magyar Tudományos és Kulturális Központ elnöki tisztét tölti be Nyirkos István után) szükségessé vált új titkár jelölése. A választmány Hajdú Péter javaslatára Csepregi Mártát bízta meg e feladatkör ellátásával. Ülésünkön meghallgattuk és elfogadtuk Szende Aladár részletes tájékoztatását a jövő évi anyanyelv-oktatási napok előkészületeiről. A tanácskozás címe ez lesz: Anyanyelvi nevelés — embernevelés. Amiről pedig az előadások szólnak majd, az egy mondatban így foglalható össze: a beszélő, a hallgató, az olvasó, az író egyén, illetőleg a nyelvi rendszer, a szövegalkotás és a stílusalakítás iránt érzékeny kommunikáló ember fölnevelésének programja. Szó volt választmányi ülésünkön a felolvasó ülések látogatottságáról s az ezzel kapcsolatos gondokról is. Az előadások látogatottsága ugyanis már régóta nem kevés fejtörést okoz. Különösen azoknak, akik emlékeznek még arra az időre, amikor egy átlagos előadásnak is bőven volt hallgatója, s amikor az előadásokat rendszeresen követték hozzászólások, olykor hozzászólások sora, sőt viták is. A köszöntéssel egybekötött vagy más okból figyelemfölkeltő előadásokat nem tekintve bizony feltűnően kevés hallgatója van egy-egy előadásnak manapság. A jelenség persze nem újkeletű. A Társaság vezetősége majd két évtizede úgy kívánt lendíteni az előadások látogatottságán, hogy az előadások spontán szerveződésének a rovására — a szakosztályok vezetőinek a segítségével — nevesebb tagtársakat nyert meg előadóknak (l. Szathmári István főtítkári jelentését: MNy. LXXIII, 503). Átmeneti és némi javulás után az évtizedek óta megfigyelhető tendencia kiteljesedése folytatódott. Ennek talán leginkább szembeötlő jellemzője az, hogy az ifjabb nemzedék tagjai nemigen járnak társasági előadásokra. Ezt ténymegállapításnak szánom, és pedig annak tudatában, hogy a korszellem, a körülmények az említett tendenciát erősítik. Mert ne feledjük: régen a múlté már az az idő, „amikor Társaságunk volt az egyetlen szerv, amely ülések tartásával, esetleg viták rendezésével szolgálta a magyar nyelvtudományt” (Telegdi Zsigmond 1961. évi főtítkári beszámolójából idéztem: MNy. LVII, 512). A másik fontos ok a nyelvtudomány nagyfokú differenciáltságában rejlik, mely utóbbit Társaságunk szakosztályi tagoltsága is mutatja. Mármost: a magyar leíró grammatika kérdései iránt érdeklődő tagtársaink esetleg kevés indíttatást éreznek mondjuk a szaknyelvi szakosztály, a névtan kutatói pedig a fonetikai és beszédművelési szakosztály előadásainak a látogatására és fordítva, tehát valószínűleg nem mennek el az érdeklődési körükön kívül eső rendezvényekre. A nagy rohanás, a kenyérvadászat és a sok más irányú elfoglaltság miatt csökkenő látogatottságot már a hatvanas évek elején szóvá tették többen is, mondván, csökkenteni kellene a felolvasó ülések számát (MNy. LIX, 506). Egynémely tudományos társaság egy-egy vándorgyűléssel, illetőleg néhány előadássorozattal megelégszik. Fölmerült ennek a lehetőségnek nálunk is. Az a vélemény azonban döntő többséget élvez, amelyik szerint a rendszeres felolvasó ülések drasztikus redukálása, netán megszüntetése elhibázott lépés volna. Mára tehát a rendszeres felolvasó ülések hagyományánál, tudva azt, hogy az előadások gyér látogatottsága potenciális jó előadókat tart távol, tehát a látogatottságot növelő előadások nem jönnek létre, hogy emiatt nem nő az előadások színvonala, s nincs meg a kívánatos mértékben a tematikai és módszertani sokféleség, ami pedig vonzerőt jelenthetne.

4. Kiadványainkról szólva legyen szabad a legfontosabbal, folyóiratunkkal kezdenem. Mindannyian megnyugvással tapasztaljuk, hogy a Magyar Nyelv körül rend van, hogy mindig időben, változatos tartalommal, igényes szerkesztésben jelenik meg. A Társaság vezetősége a Magyar Nyelv rendszeres, nem csökkentett terjedelmű megjelenítését továbbra is elsőrendű fontosságú feladatának tekinti, ezért pénzügyi téren biztonságra törekszik.

Azaz: önálló kiadványt önerőből továbbra sem jelentetünk meg (korábban ez a tétel jelentette a legtöbb kiadást!). Ez a „korábban” persze nem tegnap volt. Szathmári István 1977. évi főtítkári jelentésében ezt mondta: „Sajnálattal kell megállapítanom, hogy a Társaság rendelkezésre álló pénzüsszeg most már arra sem elegendő, hogy az egyebütt napvilágot látó és arra érdemes tanulmányokat — mintegy különnyomatként — sorozatunkban is megjelentessük. Azt meg, hogy mi adjunk ki kisebb-nagyobb munkákat, csak valamely más intézmény anyagi támogatásával tudjuk vállalni” (MNY. LXXIII, 502). A Magyar Nyelv megjelentetésének legfőbb biztosítékát továbbra is az Akadémia támogatása jelenti (ez idén 1442000 forint volt). Alkalmi alapítványi hozzájárulások is segítenek bennünket, így A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány és a József Attila Alapítvány (l. MNY. LXXXVIII, 512, LXXXIX, 252). De tartalék biztosítása nélkül — a papíráraknak és a nyomdaköltségeknek az emelkedése miatt — nehézségeink volnának.

Sorozatunk, a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai két kötetrel gyarapodott úgy, hogy egyiket sem a Társaság finanszírozta. A 196. kötet a tavalyi egri országos anyanyelv-oktatási napok előadásait tartalmazza, címe: „A szöveg szerkesztése, megértése, kidolgozása és megszólaltatása”, szerkesztette FEKETE PÉTER és V. RAISZ RÓZSA. A 197. kötet SZIKSZAINÉ NAGY IRMA kandidátusi értekezése, címe: „Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben”. Sorozaton kívül, de Társaságunk kiadásában, más intézmények, illetőleg alapítványok támogatásával jelent meg KÁZMÉR MIKLÓSNAK a „Régi magyar családnevek szótára” című, 1172 oldalas nagyszerű munkája, amely XIV—XVII. századi magyar családnevek történeti adatait és eredetmagyarázatát tartalmazza mintegy 9800 szócikkben. E kitűnő mű érdemeit nem itt és most kell méltatni, azt azonban kötelességemnek tartom, hogy felhívjam valamennyi tagtársunk figyelmét rá, s arra is, hogy még kapható Társaságunk titkárságán. Miként néhány újabb, nem társasági kiadvány is, így például LÖRINCZE LAJOS, *Megnől az ember szíve*. Veszprém, 1993., M. KISS PÁL, *Erdélyi magyar művészek a XVIII—XX. században*. Kóny, 1990., a Magyar Múzeum III. évfolyama, a Zsirai Miklós emlékkönyv. Bp., 1992., valamint a Székelyudvarhelyi Kódex. Bp., 1993. Fölvívom figyelmüket a Magyar Nyelvőr idei 4., Fábíán Páltól, Szende Aladártól és Timkó Györgytől szerkesztett számára, amely szokatlanul vaskos, a szokásos terjedelem kétszerese. Ez a Nyr.-szám két, 1992-ben Budapesten, szomszédos országokbeli és hazai magyar kutatók részvételével megtartott konferenciának, a nyelvművelő és a szaknyelvi tanácskozásnak a teljes anyagát tartalmazza. Mindössze 200 forintért kapható Társaságunk titkárságán ez a fontos kiadvány.

5. Az idei esztendő is módot adott arra, hogy kerek évszámot megért tagtársainkat köszönthetjük. 80. születésnapja alkalmából nyilvános ünnepi ülésen fejezhették ki a résztvevők tiszteletüket, elismerésüket, jókívánságaikat Kálmán Bélának, a Finnugor Szakosztály elnökének, a magyar és a finnugor nyelvtudomány jeles tudósának, ma is aktív társasági és választmányi tagunknak (l. MNY. LXXXIX, 374). Mollay Károlynak, vezető hazai germanistánknak, a magyar—német nyelvi és művelődéstörténeti kapcsolatok neves kutatójának, a kiváló helytörténésznek, Társaságunk volt főtítkárának. Szakosztályülésen köszöntöttük a ma is aktív nyelvművelő Szepes Gyulát úgyszintén 80. születésnapja alkalmából. Három tagtársunkat 70. születésnapja okán köszöntöttük szakosztályi ülésen. Fábíán Pált, a Magyar Szakosztály elnökét, a magyar nyelvtudomány, mindenekelőtt a helyesírás, a stilisztika és a nyelvművelés tudósát (l. MNY. LXXXIX, 378), Horpácsi Illést, eredeti szövejtések és szómagyarázatok szerzőjét, valamint Rónai Bélát, a nyelvjárások lelkes gyűjtőjét és eredményes kutatóját. Levélben köszöntöttük a 90 esztendő Berzy Sándort, a 80 éves Palkó Istvánt, s 70 évet betöltő tagtársaink közül Babos Miklóst, Bán Ervint, Bodolay Gézát, Brencsán Jánost, Gyarmath Olgát, Holló Ferencet, Kelemen Tiborné Balogh Jolánt, Kistamás Gyulát és Kuntner Máriát. Jubiláló tagtársainknak azt kívánjuk, hogy sokáig élvezzék az aranyló őszt.

Idén öt társasági tagunkat veszítettük el: Ádám Imrét, Harsán Tibort, Meskó Sándor-nét és Verbényi Lászlót. S nemrég kísértük utolsó útjára nyelvtudományunknak a magyar nyelvközség tagjai körében legismertebb és legnépszerűbb alakját, a magyar nyelv ügyének leghatásosabb szószólóját, a hazai nyelvművelés vezéralakját, évtizedek óta választmányi tagunkat, Lőrincze Lajost. Emléküket kegyelettel őrizzük.

Taglétszámunk a legfrissebb számítások szerint 666. Ez több mint kétszerese az 1959. évinek. Lakó György akkori főtitkári jelentése ugyanis 321 társasági tagról tudósított (MNY. LV, 570).

6. Tisztelt Tagtársak! Engedjék meg, hogy végezetül a közelgő ünnepekre mindannyi-uknak békés napokat kívánjak.

Kérem jelentésem elfogadását.

3. Ezt követően Juhász Dezső olvasta föl a pénztárosi jelentést.

Tisztelt Közgyűlés! Társaságunk 1992. évi pénzforgalma az alábbiak szerint alakult:

A) Kiadások

Főoglalkozásuk bére	230 000,—
Társadalombiztosítási járulék	101 200,—
Szolidaritási alap	6 900,—
Alkalmi megbízások	10 320,—
<hr/>	
Személyi kiadások összesen	348 420,—
Nyomdaköltség	7 253,—
Postaköltség (bélyeg, telefon)	43 189,—
Irodaszerek, nyomtatvány	36 000,—
Egyéb (temetés, koszorúk, honoráriumok, szállítás stb.)	100 121,—
<hr/>	
Dologi kiadások összesen	186 563,—
<hr/>	
Kiadások összesen	543 983,—

B) Bevételek

MTA támogatás	369 000,—
Tagdíj (415 főtől)	72 700,—
Kiadványértékesítés	184 156,—
<hr/>	
Bevételek összesen	625 856,—

Az egyenlegként jelenkező kilencvenezer forintos többlet a következő év likviditásának a biztosítéka.

4. Ezután A. Molnár Ferenc ismertette a Számvizsgáló Bizottság jelentését: Tisztelt Közgyűlés! A Számvizsgáló Bizottság 1993. november utolsó hetében átnézte a Társaság iratait, bizonylatait, elszámolásait, s azokat rendben találta. A Társaság ebben az évben is benyújtotta az általa kifizetett személyi jövedelmekre (bérekre, honoráriumokra) vonatkozó adóbevallását, s azt az APEH — kisebb módosítások után — elfogadta. A jelenleg hatályos jogszabályok szerint társasági adót, ÁFÁ-t és kulturális járulékot nem kell fizet-

nünk. Budapest, 1993. XI. 29. D. Máta Mária és Bakró-Nagy Marianne, a Számvizsgáló Bizottság tagjai.

5. Ismét Juhász Dezső emelkedett szólásra, s előterjesztette a Társaság 1993. évi költségvetési előirányzatát:

A) Kiadások

Főoglalkozásúak bére	322 000,—
Társadalombiztosítási járulék	130 416,—
Szolidaritási alap	18 860,—
Alkalmi megbízások	14 297,—
Személyi kiadások összesen	485 573,—
Nyomdaköltség	12 188,—
Postaköltség (bélyeg, telefon)	57 145,—
Irodaszerek, nyomtatvány	25 031,—
Egyéb (temetés, koszorúk, kiadványrendezés, szállítás stb.)	44 224,—
Dologi kiadások összesen	138 588,—
Kiadások összesen	624 161,—

B) Bevételek

MTA támogatás	339 000,—
Tagdíj (400 főtől)	78 870,—
Kiadványértékesítés	156 849,—
Adomány	20 500,—
Bevételek összesen	595 219,—

Közel harmincezer forintos hiányunk fedezeteként a tavalyi többletbevétel szolgál.

6. A közgyűlés utolsó napirendi pontjaként nyújtotta át Benkő Loránd elnök a Társaság idén odaítélt emlékérméit és díjait. A Révai Miklós-emlékérmét és -díjat Péter Mihály egyetemi tanár (ELTE) nyerte el. A Pais Dezső-emlékérmével és -díjjal Kiss Lajos címzetes egyetemi tanárt, tudományos osztályvezetőt (Nyelvtudományi Intézet) tüntette ki a Társaság, illetőleg Zala megye önkormányzati tanácsa. A Gombocz Zoltán-emlékérmét és -díjat Dörnyei Zoltán egyetemi docens (ELTE) kapta meg. A Csűry Bálint emlékérmével és -díjjal idén három kollégánkat tüntette ki a Társaság: Telekiné N. Ilonát, Sándor Annát, a nyitrai pedagógiai főiskola tanárait, valamint Kótyuk Istvánt, az ungvári egyetem docensét. Hogy hárman is kaphattak Csűry-díjat, az a Csűry-alapítványra befolyt önkéntes adományoknak, tehát több tagtársunk dicséretes áldozatvállalásának, valamint Bakó Elemér választmányi tag (USA) külön e célra rendelkezésünkre bocsátott adományának köszönhető.

7. A Társaság közgyűlése Benkő Loránd elnöki zárszavával ért véget.

Összeállította: KISS JENŐ

Mollay Károly köszöntése*

Kedves Mollay Károly, Kedves Barátom!

Megboldogult Kniezsa István szokta mondani születésnapjára kerek esztendőket ünnepelni alkalmával, hogy ez teljesen fölösleges, mert abban, hogy valaki 70 vagy 80 éves lesz, semmi érdeme nincs, ez tisztán az idő múlása. Ha csak az idő múlását nézzük, ez valóban így is van. De az ilyen alkalmakat nem azért szoktuk megragadni, hogy egy-egy kedves barátunkat életkorára emlékeztessük, hanem hogy legalább egy-két mondatban felidézzük azt, ami az idő múlása alatt történt, és nagyjából számba vegyük azokat az értékeket, amelyeket az ünnepelt alkotott, s amelyek éppen dacolni fognak az idő múlásával.

Kedves Károly! Sopronból származtál. Ez magában véve is a sors különös kegye. Kevesen dicsékedhetnek azzal, hogy olyan városban nőttek fel, amelynek nemcsak minden háza, hanem minden kapuja, bolthajtása, oszlopa történelmet sugároz, egy sűrű kultúrájú polgári közösség alkotó erőfeszítéseinek történetét. És mindez a történelem írásba rögzítése is megőrződött a páratlan értékű levéltári anyagban. Egyszer hosszabb kismartoni tartózkodásom alatt a burgenlandi kulturális és tudományos élet egyik vezető egyénisége panaszkodott nekem, hogy nincs igazi tartományi fővárosuk, Sopron nagyon hiányzik nekik. Erre csak azt tudtam mondani, hogy Sopron nekünk is nagyon hiányozna. És ebben van irántad a sorsnak másik nagy kegye: Sopron megmaradt Magyarországnak. Ha időnként haza akartál utazni, nem kellett a határon túlra menned, és ezt a kötődést szerencsés módon mind a mai napig megőrizted, tudományos munkásságod számtalan szállal kapcsolódott Sopronhoz. Ehhez a gazdag örökséghez mindig vissza lehetett térni, új és új vonásait lehetett felfedezni.

Tudományos pályádon két olyan intézmény indított útnak, amelyeknek nyomai félreismerhetetlenül megmaradtak egyéniségedben. Az egyik az Eötvös Kollégium volt, ahol mint német—francia szakos hallgató töltötted az egyetemi éveket, a másik pedig a Teleki Pál Tudományos Intézet Történettudományi Osztálya, ahol már mint fiatal tudós illeszkedtél bele egy szakmailag nagyon igényes közösségbe. Ennek a csupa fiatalokból álló gárdának vezéreszméje volt a közeledés a szomszéd népekhez. Nagy kár, hogy ezt a közösséget később hatalmi szóval szétbomlasztották.

Ezt a szépen indult pályát a második világháború és a szovjet hadifogság egyelőre megszakította. Bibliográfiádban az 1944. és 1949. év között űr van. De azért ezek az évek sem múltak el haszontalanul. A fogságban megtanultál oroszul, amivel lényegesen szélesítetted tudományos látókörödöt. Igaz ugyan, hogy ezt az előnyt talán kedvezőbb életkörülmények között is meg lehetett volna szerezni.

Hazatérted után az itthoni viszonyok a germanisztikának nem kedveztek, de ez így volt az egész világon. A hitlerizmus az egész német tudományra és kultúrára olyan hatalmas csapást mért, amelyet évtizedekig nem tudott kiheverni. A német nyelvet az egész világon nagy presztízavesztés érte, s a germanisztika nálunk is háttérbe szorult. Szerencsére azonban volt nálunk egy Mollay Károly, aki már kész tudós volt, akinek megvoltak a célkitűzései, s a lehetőségekhez képest ezekből igyekezett egyet-mást megvalósítani. Egymás után jelentek meg kisebb-nagyobb cikkeid az újrakezdő folyóiratokban, különösen a Soproni Szemlében, amelynek 1938 óta szerkesztőbizottsági tagja voltál. Ezek a cikkek általában szófejtéssel, személy- és helynevekkel foglalkoztak, de mindig úgy, hogy az egyes esetekből elméleti tanulságot is le lehetett vonni. De számos cikked foglalkozott várostörténeti, népraj-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1993. november 16-i felolvasó ülésén.

zi és más témákkal is. A cikkekkal párhuzamosan megjelent könyvismertetések egész sora mutatta, hogy folyamatosan figyeled a hazai és külföldi nyelvtudományban történeteket, s ugyanúgy, mint a cikkeidben, hozzászóltál történelmi, irodalmi, néprajzi kérdésekhez.

Időközben mindig elkészült egy-egy nagyobb munkád. 1959-ben megjelent a XV. századi német nyelvű Budai Jogkönyv kiadása. 1964 és 1971 között sokat foglalkoztál Kottaner Jánosné (Helene Kottannerinnek) az 1439–1440. évekre vonatkozó visszaemlékezéseivel, és 1971-ben a teljes szöveget kiadtad. 1982-ben következett a nagy összefoglaló munka: Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig, amely páratlan gazdagságával sokáig mindennapi kézikönyvünk lesz.

Közben a középiskolai és egyetemi oktatást szolgáló nyelvtanok, szöveggyűjtemények egész sorát készítetted el. Emellett megszakítás nélkül folyt A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára, rövid nevén a TESz. számára a lektori munka, és készültek a remekbe szabott szócikkek. (Az I–II. kötetben több mint 80 ilyen cikk van, a III. kötetről nem találtam adatot.) Emellett megindult a nagy vállalkozás, amelynek kezdeményezője és irányítója ugyancsak Mollay Károly volt, nevezetesen a hazai korai újfelnémet szókinsz gyűjtése és szótárrá szerkesztése. Végül nem szabad megfeledkeznünk ünnepeltünknek a Társaságunkban végzett munkájáról. Mint főtítkár 1986 és 1990 között a nálad megszokott gondossággal láttad el feladatodat és adtad közre a Társaság munkájáról szóló jelentéseidet.

Kedves Károly, kedves Barátom! A bevezetőben a sors kegyét említettem, most meg kell említenem talán nem a sors, hanem a közelmúlt politikai rendszerének kegyetlenségét. Bibliográfiád mutatja, hogy kortársaink között kevés tudós dolgozott annyit, mint Te, de ugyancsak kevés olyan tudós van, aki annyi hivatalos mellőzést szenvedett volna, mint Te. Egyetemi tanári kinevezésed is milyen későn jött! Te ezeket a mellőzéseket, ha nem is egykedvűen, de mindenképpen a saját értékeinek tudatában levő bölcs ember nyugalomával viselted, és további munkával felettél rájuk. Tudatában voltál annak, hogy tudományos és oktatói rangodat nem a hivatalos elismerés, hanem a folyamatos munkával megszerzett szakmai tekintély adja meg, itthon és külföldön egyaránt. Tudtad, hogy a hazai germanisztikát jóformán halottaiból támasztottad föl. S éppen ez a helytállás, a rendíthetetlen nyugalommal párosult szorgalom tették, hogy alakod idővel példaképpé vált. Szemünkben a lelkiismeretes tudós, a vérbeli filológus példaképe lettél. Pár nappal ezelőtt, amikor itt az egyetemen 80. születésnapodon köszöntöttünk, érezhetted, hogy kollégák, tanítványok, barátok szeméből mennyi tisztelet, szeretet és jókívánság áradt feléd. Most a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében én is azt kívánom, hogy ezt a gazdag termésű pályát jó egészségedben minél tovább folytathasd.

HADROVICS LÁSZLÓ

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1992. szeptember 29. Magyar nyelvi és névtani szakosztály. BALOGH LAJOS, Néhány megjegyzés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról. — A kárpátaljai magyar köznyelv két forrásból táplálkozik: az egyik a felső-tiszai tájnyelv, a másik pedig a környezeti idegen nyelv, korábban az orosz, most újabban pedig az ukrán. Az előadás a sajtó és a szépirodalom nyelvéből vett idézetekkel próbálta igazolni ezt a kettősséget, keresve a választ arra is, hogy mi az, ami még elfogadható a regionális nyelvi norma szintjén, és mi az, ami kerülendő, nyelvhelyességi szempontból hiba. (L. MNy. LXXXIX, 225–9.) — Ezen az ülésen köszöntötték Végh Józsefet 80. születésnapja alkalmából.

1992. október 13. Magyar nyelvi szakosztály. KOZCSA SÁNDOR, A szerepjátszás álarcai, formációi és stíluseszközei Juhász Gyula kései lírájában. — Juhász Gyula líráját kezdettől

fogva jellemezte, hogy a költőt gyakran ösztönözte alkotásra valamilyen műveltségi élmény: egy-egy műalkotás vagy egy nagy művész. Eleinte megelégedett a találó, hangulatos — többnyire impresszionisztikus — megidézéssel és a tiszteletadással. Később ezt az alapanyagot felhasználta saját véleménye, gondolatai kifejezésére is. Utolsó éveiben — mint álarcmögül — önmaga szólalt meg ilyen típusú verseiben, így mutatta fel közvetve saját helyzetét, szenvedéseit. — Ezen az ülésen köszöntötték Benkő Lászlót 80. születésnapja alkalmából.

1992. október 20. Szaknyelvi szakosztály. BENCZE ILDIKÓ, Van-e tökéletes terminus technicus? — A terminus technicus a tudományos megismerés nyelvi eszköze, és mint ilyen, természetesen különbözik a mindennapi és a művészi megismerés nyelvi eszközeitől. A tudományos megismerés különböző területein más és más követelmények érvényesülnek: a jelszerűen egyértelmű terminustól a metaforaszerűen sokértelmű terminusig mindegyik lehet „tökéletes” — a tudományág természetétől függően.

1992. október 27. Magyar nyelvi szakosztály. PENTEK JÁNOS, Magyarságtudomány és magyar nyelvtudomány Kolozsváron. — Az előadás a magyarságtudomány erdélyi intézményeinek XX. századi sorsát elemezte, majd vázolta jelenlegi helyzetét és lehetőségeit. A kolozsvári nyelvészeti iskola történetében jelentős korszak zárult le az előző nemzedék kimagasló egyéniségeinek halálával. A megfogytakozott munkaközösség a korszak- és nemzedékváltás nehézségeivel küzd, próbálja megoldani az egyetemi oktatás sürgős feladatait, kutatómunkájában pedig a korábbi nagy témák folytatása és lezárása mellett fokozatosan új kutatásokat kezdeményez, mindezt most már abban a reményben, hogy nem teljes elszigeteltségben kell dolgoznia a következő évtizedekben is. (L. MNy. LXXXIX, 288—96.)

1992. november 17. Nyelvoktatási szakosztály. HANGAY ZOLTÁN, Iskola és anyanyelvi nevelés az ezredfordulón. — Ami a közoktatási törvénytervezetből és a nemzeti alaptantervből kiolvasható: hazai hagyományok és európai megoldások; pluralizmus a tudományban és az oktatásban; mindent a maga helyén tanítsunk; anyanyelvi nevelés az iskolai munka egészében, szakmai felkészítés tantárgyi keretben s ennek alapvető elemei.

1992. november 24. Magyar nyelvi szakosztály. DÉCSY GYULA, Hagyományos és modern nyelvészet Amerikában és szerte a világon. — Chomsky irányzata csak kis részét képviseli az USA nyelvészetének. Nem ő maga, hanem követői (kb. tizenötezer nyelvész világszerte) emelték ezt világátfogó nyelvtudományi magyarázó elvvé. A hagyományos nyelvészet újabb ágai (globális nyelvtudomány, szemiotika, nyelveredetkutatás, szociolingvisztika, univerzális kutatása, alkalmazott és komputativista nyelvészet, proto- és preprotolingvisztika) eredményeiben többet és maradandóbbat nyújtott, mint a chomskyanizmus egyoldalúan spekulatív íróasztal-nyelvészete.

1992. december 1. Szlavisztikai szakosztály. GREGOR FERENC, A szlovák nyelv magyar elemei (hang- és alaktani kérdések). — A magyar—szlovák nyelvi érintkezések történelmi hátterének vázlata. A szlovák szókinsz magyar eredetű jövevényszavaiban jelentkező hangtani sajátosságok közül a magyar *a, á, o, ó, é, ő* szlovák reflexiói. Az alaktani jelenségek sorából figyelmet érdemel a magyar függő esetek sig. nom.-ként történt felhasználása a szlovákban, valamint az analógiás változások gyakorisága és néhány típusa. — Ezen az ülésen köszöntötték Sipos Istvánt 80. születésnapja alkalmából.

A debreceni szakosztály felolvasó ülései: 1992. április 17. LARS-GUNNAR LARSSON, Az uráli őshaza kutatása és a nyelvészeti modellek kapcsolata.

1992. április 22. LARS-GUNNAR LARSSON, A balti nyelvek hatása a balti-finn nyelvek szintakszisára.

1992. április 22. KISS ANTAL, Rövid beszámoló a Csúry Bálint-ünnepségekről (Szatmárnémeti, Egri).

1992. november 9. LIZANEC PÉTER, Magyarok Kárpátalján.

1992. november 9. AGYAGÁSI KLÁRA, Meddig terjed az altaji nyelvrokonság?

1992. december 1. DÉCSY GYULA, A magyar nyelv helyzete a Kárpát-medencében 1945—1992.

1992. december 1. DÉCSY GYULA, Az uráli és az indogermán alapnyelv hangrendszere.

1992. december 10. DEME LÁSZLÓ, Szöveg és hangzás.

Az egri szakosztály felolvasó ülése: 1992. június 8. D. BERENCSEI MARGIT, Nagy László korai költészetének címadása. V. RAISZ RÓZSA, Az epikai alkotások kvantitatív vizsgálatának módszeréhez. H. VARGA GYULA, Szőrendi viszonyok az igeikötős alakulatokban. ZIMÁNYI ÁRPÁD, Nyelvművelésünk fórumairól. PÁSZTOR EMIL, *Keresztény és keresztényén*. Ezen az ülésen köszöntötték Chikán Zoltánét 70. születésnapja alkalmából.

A szegedi szakosztály felolvasó ülései: 1992 folyamán: KABÁN ANNA-MÁRIA, XVI—XVIII. századi magyar tudományos szövegtípusokról. H. TÓTH IMRE, A nyelvtudomány történetének néhány elméleti és gyakorlati kérdése. SIPŐCZ KATALIN és KOZMÁCS ISTVÁN, A manyisi nép mai helyzete (beszámoló a JÁTE Finnugor Tanszékének nyári expedíciójáról). DÉCSY GYULA, Az uráli ősnép szétvándorlása.

1992. május 13. Emlékezés Végh József Mihály halálának 10. évfordulója alkalmából. GALGÓCZI LÁSZLÓ, A HB. feje szavának egy lehetséges értelmezése. SZABÓ JÓZSEF, Gondolatok a nyelv- és nyelvjárássziget értelmezéséről. KRISTÓ GYULÁNÉ, Nyelvjárási jelenségek szociolingvisztikai szempontú vizsgálata.

A szombathelyi szakosztály felolvasó ülése: 1992. május 4. BERECKI GÁBOR, Gyűjtőút a Volga-Káma vidékén. (Közös rendezvény a Nemzetközi Filológiai Társasággal.)

1993. február 23. Nyilvános ünnepi ülés. VÉRTES EDIT, Kötelezettségeink Reguly hagyatékának gondozói iránt. — Reguly cseremisiz, mordvin, csuvas, jurák gyűjtését Budenz dolgozta föl; a vogult Hunfalvy és Munkácsi, az osztjákat Pápay és Fokos fejtette meg. Reguly—Munkácsi vogul hagyatékának kiadását Kálmán befejezte, az osztjából hiányzik Regulyhoz a jegyzetanyag 80 százaléka, Pápay följegyzése egy részének még a kiadása is. Csak Fazekas és Fokos fejezte be a vállalt osztják hagyatéki munkát. — Ezen az ülésen köszöntötték Kálmán Bélát 80. születésnapja alkalmából.

1993. március 5. Szemiotikai szakosztály (közös rendezvény a Magyar Szemiotikai Társasággal). PETŐFI S. JÁNOS, Szöveginterpretáció szemiotikai keretben. — A szemiotikai textológia fogalma, a szövegvizsgálat kritériumai, szintjei; a szemiotikai textológiai modell egyszerűsített változata: fizikai hordozó, mentális kép, formai felépítés, szemantikai felépítés, a világfragmentum mentális képe.

1993. március 9. Magyar nyelvi szakosztály. KESZLER BORBÁLA, Az intonációs-szünetjelölő írásjelhasználat. — Az előadó az írásjelhasználat történetének az intonációs-szünetjelölő korszakát tekintette át az ókori próbálkozásoktól a középkori tarkaságon át, egészen a logikai-grammatikai szövegtagolás kialakulásáig. — Ezen az ülésen köszöntöttük Fábíán Pált 70. születésnapja alkalmából.

1993. március 16. Fonetikai, szaknyelvi és szemiotikai szakosztály. KINCSES KOVÁCS ÉVA, A reklámok hangzásvilága. — A televízióban napjainkban látható reklámszövegekről készült felvételeket az előadó elsősorban hangzásuk oldaláról elemezte. Ezek a felhívó jellegű reklámszövegek hatással vannak mindennapi nyelvhasználatunk szupraszegmentális sajátosságaira is.

1993. március 23. Szaknyelvi szakosztály. SZÉPE GYÖRGY, A szakmai kommunikáció. — A szakmai kommunikáció kommunikációs és szociolingvisztikai szempontból (a Gutenberg utáni korszakban). A szakmák tartalmának változása és nemzetközivé válása. A terminológia „fejlesztése”. Felkészülés a szakmai kommunikációra. A tanárképzés feladatai.

1993. március 25. Finnugor szakosztály. FUTAKY ISTVÁN, A kései ősmagyar altaji nyelvi kapcsolatainak néhány kérdése. — Az előadás az etimológiai kutatásnak a korabeli mongolra és tunguzra való kiterjesztése mellett érvelt, s a hipotézis alkalmazását két szómagyarázattal mutatta be: 1. *beteg*: tung. **bötäki*/**böteki* (ua.); 2. *tor*: *tung. *tori* 'adó, dészma, váltságdíj'.

1993. március 30. Szlavisztikai szakosztály. ROT SÁNDOR, A szlávok és magyarok a duna-kárpát-medencei nyelvi szövetség kialakulásában. — 896-ban a honfoglaló magyarokkal együtt jöttek a rusznokok (keleti szláv törzs) Kárpátaljára. Itt éltek a fehér horvátok töredékei. A szlávok és a magyarok, akár a Duna-Kárpát-medence nyelvi areájában élő más népek és törzsek (németek, románok, gagauzok stb.), multilaterális nyelvi kapcsolataik révén hozzájárultak egy új típusú nyelvi szövetség kialakulásához.

1993. április 13. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. NAGY JÓZSEF, Erkel Ferenc és Egressy Béni zenei kapcsolatáról, különös tekintettel Erkel Ferenc Bánk bánjának és Egressy Béni Szózatának genezisére. — A deklamációs nehézségek okai a szöveghez komponált dallam előadásában vagy a dallamra alkalmazott, motívumhoz kapcsolt szövegnél. Jambuséneklési problémák Erkelnél és Egressynél. Korijambus Erkelnél (Himnusz), jambikus törekvés Egressynél (Szózat).

1993. április 20. Szaknyelvi szakosztály. HELL GYÖRGY, A szakszók jelentéséről. — A terminológia jeles kutatói részéről is sokan úgy gondolják, hogy a szakszavak — mivel fogalmakat jelentenek — eltérnek a közszavaktól. Ez a fölfogás a jelentés téves értelmezésére épül; a két szókincs azonos módszerekkel vizsgálható, eltérések a rendszerben és a használatban keresendők.

1993. május 4. Fonetikai és névtani szakosztály. HAJDÚ MIHÁLY, A határainkon túli magyar helynévkutatás. — A két világháború közötti erdélyi kutatásoktól kezdődően az előadás országonként számba vette a magyar helynevek összegyűjtésére tett kísérleteket és az eddigi eredményeket. Megállapította, hogy a Vajdaságban leálltak a kutatások, Horvátországban el sem kezdődtek, Szlovéniában viszont igen jó eredmények tapasztalhatók. Ausztriában egyetemi hallgatók, Szlovákiában helyi önkéntesek, Ukrajnában pedig az ungvári Magyar Intézet munkatársai gyűjtenek, s érnek el kisebb-nagyobb eredményeket. Legaktívabb a helynévkutatás Románia magyarlakta területein, ahol mind a kolozsvári egyetem, mind a magyarországi gyűjtésszervezés eredményesen tevékenykedik. — Ezen az ülésen köszöntötték Rónai Bélát 70. születésnapja alkalmából.

1993. május 11. Nyelvoktatási szakosztály. Vita az alaptanterv anyanyelvoktatási programjáról. (Vitavezető: Szende Aladár.) — A megvitatandó kérdések: Az anyanyelvi oktatás helye a közoktatásban, közelebbről: az alaptanterv struktúrájában; az alaptanterv és az ún. kerettantervek viszonya; az iskolarendszer várható módosulása következtében hogyan alakul az óraterv az évfolyamokban; milyen következményei lesznek a változásoknak a tankönyvi ellátásban és a tankönyvkiadásban; milyen lehetőségek várhatók a tanári képzésben és a továbbképzésben.

1993. május 18. Magyar nyelvi szakosztály. LENGYEL KLÁRA, A „*lenni* + *-va/-ve*” konstrukció szintaktikai és szemantikai csoportjai. A „*van* + határozói igenév” konstrukció elemzésének lehetőségei: a szerkezetes létigei állítmány és az összetett igenévi-igei állítmány. A két típus egybevető jellemzése átalakíthatóság, morfológiai, szintaktikai és szemantikai szempontok szerint. A nyelvművelés lehetséges útjai a határozói igenévi állítmánnyal alkotott mondatok helyességének megítélésében. — Ezen az ülésen köszöntötték Szepes Gyulát 80. születésnapja alkalmából.

Összeállította: VÖLGYI ZSUZSA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adatok*

pina kn. 1808: TESz. III, 197. — 1794 k.: „Nótelen Mágnásnak *Pinátok* eszébe | forog s gondoskodik...” (Pasquill. 139), „Mert ugy is számos a *Pina*-leső-Báro” (uo.).

pint 1525/1640: TESz. III, 199, alakv. *pinta* 1875: uo. — Kassa 1606: „ha *pintával* élnek vagy köböllel...” (Heves vm. III, 428); Sárvár, 1608: „vaját az ország *pénthivel* 3 *pénthet* (PAYR 160); 1662: „50 *Pintny* Mezről fl 22/50 50 *Pintny* Vajrul fl 54” (BlaskRsz. 209).

pintér 1510: TESz. III, 199, alakv. *péntér* 1754: uo. — 1626: „Bazini *penternek* készpénze 40 fr. Szent-györgyi *penternek* is a szerint” (TörtTár. 1881: 393).

pintérez 1629/1730: MNy. LXXX, 375. — Komárom, 1589: „neha ismegh mint-ha *pintereztek* uolna, es neha mintha rostaltak uolna” (GyőriTörtFüz. I, 327).

pipíte 'csecsebecse, ékszer'. — Ung megye, 1711: „Paszamány s *pipíte* nem sok hasznót hajtja, | Az sok drága köntös már idegen csúfja” (KKK. 647). — Vö. *pipíte* 1792: TESz. III, 204 más jelentésben.

pipitér 'egy fajta gyerekjáték'. — 1589: „egy kis fia uolt ezen tanonak a ki az kutnal köuetsel. *pipitert* iaczot uolna” (GyőriTörtFüz. I, 183; a MoVoszPerK. I, 395 ugyanezt a szöveget 1627-ből közli). — Vö. *pipitér* 1796: TESz. III, 205 más jelentésben.

piskolc 'Spießglanz' 1550 k.: TESz. III, 209. — 1619: „141 font *piskolocz*” (Mih-Kassa. 56).

pislogat 'nézeget' 1645 TESz. III, 210, alakv. *pisogat* 1810: uo. 211. — 1598: „Az louat *pifogatással* fogni meg” (Decsi: Adag. Chil. II. Cent. III. Dec. X. 2).

*pite*² 1611: TESz. III, 216. — 1598: „*Pita* má ez v'dón az keny'erneke neue” (Decsi: Adag. 384).

plammo 'forrasztó anyag'. — 1550 k.: „*Plahmot* czinalni” (Száz. 1887: 229); „*Plachmolt* chinalni” (uo. 230), „*Plahmo* araniazni valo” (uo. 231).

planíroz 'egyenget, simít'. — 1788: „Az Uczáknak *Planirozása*” (Gyöngyös 186), 1789: „Az Uczáknak is jobb rendbe hozása és *planirozá[s]*...” (uo. 189).

pocs 'pocsolya' 1621: TESz. III, 231. — 1578: „untalan fok zokatlan zapor effeeket Aar vjzeket *pochjakat* fergeket az gabonakra...” (VeressBáth. II, 114).

podagra 'köszvény' 1715: TESz. III, 232. — Bártfa, 1628: „az köszvénnec sincs neve az Deákoknál, melyet az Görögök *podagránac*” (RMKT. XVII. sz. VIII, 474).

pof 'pofon' 1789: TESz. III, 234 *pofa* a. — 1705: „most is két tiszt, kapitány és laitman, *pofra* mentek az regiment elűt” (ArchRák. IV, 572).

pogácsa 1395 k.: TESz. III, 235. — 1601: „Hat mézes *pogács*” (VeressDoc. VI, 362).

pokol 'edzőlúg, marópác'. — 1550 k.: „Parisi festekhes walo *pokol*” (Száz 1877: 230); 1644—71/1884: „Ehez való *pokol*, kivel ugyan az uram Zommer Mihály élt” (Kecsk-ÖtvM. 287).

polic 'esiszolópor'. — 1550 k.: „*Polichjot* czinalni” (Száz. 1877: 229); „ezeket tórd lagan egibe mentwl lagaban lehet ez io *polich* korona aranihoz” (uo.), 1644—71/ 1884: „Slajfolnyi való *policz* (KecskÖtvM. 320).

polin 'üröm?'. — Kassa, 1676: „Gyomorra valo flastrom. *Polyin* 1 lott...” (TörtTár. 1894: 402), „terpenterat olvaszd meg, azutan vesd bele a *polint*” (uo.).

* L. MNy. LXXXIX, 510.

porgolát 'kerítés, elősövény' 1435: TESz. III, 256, alakv. *Porkolat* 1785: uo. — 1501: „Sepes sive indagine seu... lusiones wlgariter *Poroglat*” (IlaGömör. II, 398); 1634: „határookban levő közporkolátokat” (KÓ. II/1, 159); 1643: „*Poroglat* kapu” (IlaGömör II, 301); 1739: „tilalmas *Porgalátok*” (KÓ. I, 404), 1774: „Az *Pargalát* kerteket...” (uo. 494).

póris 'Borax'. — 1550 k.: „fel qñ *porist* ismet anni salamiakot” (Száz. 1877: 229); 1644—1718/84: „Jó *póris*. Ötödrész *póris*” (KecskÖtvM. 292), „finum *pórisos* vízzel” (uo. 305).

portugál kn. 1660/1705: TESz. III, 261. — 1635: „az ide hozott *portugaly* gyöngy formánál...” (SzilLev. 274).

posztírun 'Postierung'. — 1708: „mind a tavallyi compánia, mind a téli *postirungok* és hadak dispositiói alkalmatosságával megmutatott hívségeket” (ECons. 320).

prefektus 1644: MNy. LXIX, 235. — Tokaj, 1557/1731: „az ő *Praefectussat* vagy Ché Mestert halgatni és érteni nem akarná” (MOL. Acta Mech. Comit. Zempl. Rsz. 58: 3), 1566: „Zekeltamatt Varnak *Praefectura* és ő Felsége szekely földi kapitánya” (SzékOkl. II, 210).

prémium 1698: TESz. III, 281. — 1621: „Sőt masvilágon *prémiumját* veszi” (Pasquill. 17).

prés 'Bresche'. — 1704: „Még *prést* sem lőtt volt rajta [ti. a városon — G. F.] az francia” (Gyulai 219), „Az városnak egy oldalán már olly *prést* lőtt volt a francia...” (uo. 227).

primás 'főhersek' 1685: TESz. III, 286. — 1570: „fő | Cancellarius és *Primas* Hungarię | vala” (Heltai: Háló 77); 1653: „Esztergomi érsek, nevei ékesek, | Cancellariusságban, | *Primás*, azaz első, és tisztiben felső” (Listi 172).

princesszin 'hercegkisasszony'. — 1693: „a *princessin*, a király leánya” (BethlNapló. 81).

princesszné 'hercegné'. — 1782/1815/1981: „Én főembereket értek. | Úgy mint: *princessnének*, grófnék, bárónék” (Kónyi 121).

priszler 'ruhaanyag'. — 1771: „kiss darab *priszler*” (Keszthely 4), „*priszler*, vaszínú” (uo. 10), 1790: „olajszínű egész *priszler* szoknya” (uo. 44).

prisznyók 'mogorva, mérges'. — 1649: „Valamennyien ott voltak mind *prisznio*kok voltak” (Pasquill. 30).

produkál 'bemutat, előad' 1581: TESz. III, 289. — 1559: „ha nē akarýak *Pducálný* az adiudicatat” (RMNy. II/2, 153); 1567: „az követek arról való salvus conductus-leve-lünket nem *producálnának*” (MGSz. VI, 43).

professzor 1658: TESz. III, 290. — 1591: „*Professzorokat* még nem hallgathat-tam, mert még csak most redeálnék officiumokra” (Utazások 57).

prófuntház 'Probianthaus' 1616/43: HORVÁTH 179. — 1768—9: „só alá járunk Szegedre, a'mellyet *Profunkt Házhoz* fizetésért szállítani szoktunk” (Bács-Kisk. II, 521), „só alá is járunk Szegedre, melyet Vecsei *Profundo-Házhoz* szállítani szoktunk fizetésért” (uo. 553).

prompt 'gyorsan, jól'. — 1693: „Kinek is a feleségével deákul beszélgettünk, mely majd *promtebb* beszél az uránál, noha az ura is igen ért és tud deákul” (BethlNapló. 72).

prót 'kenyér'. — 1640: „Háromszáz ezer forintot küldtek most fel a herczegnek, bibálénak a vitézek számára, s hatvant biscoetumra ha *prót* lesz is” (TörtTár. 1904: 189).

provincia 1796: TESz. III, 297. — 1565: „mind Magyarorzagban s mind nemet-orzagbeli *provinciaimban*” (KörmFüz. II, 119); 1575: „az kral megh czyrkaltatta az egez *prouinciath*, hogj ky uolth fő oka eny ideigh ualo haborusagnak” (Adattár V, 50).

provokál 1763: TESz. III, 297. — 1614: „az mieinknek, sem keduek, sem mongi-ok az hadakozasra, nem kól oket *prouocalni*” (Adattár V, 226).

publikum 'nyilvánosság' 1787: TESz. III, 300. — 1626: „A mikor valami *publicum* occurál” (ifj. KUBINYI MIKLÓS, Árva vára. Bp.², 1890. 182. = KUBINYI); 1705: „noha ma az Nemes Ország Státusit convocáltattuk Maros Vásárhelyre, nem olyan véggel mindazáltal, hogy az *publicumnak* ügyekezünk volna ártani” (ECons. 66).

pucér 1831: TESz. III, 301. — 1646: „beküldöm Kolosvárra édes öcsém uram *puczér* kezéhez” (MonOkm. XXIV, 362).

púder 1725: TESz. III, 302. — 1713: „mert ambár az elsöben *puder* helyett korpával hintetett meg parokám” (Adattár VI, 30).

puhab '(szolga)legényke, suhanc' MTSz. II, 222. — Kőszeg, 1602: „Evvel a gyü-lölséges elmével eljött hozzánk visitálni és mintegy *puábját*, úgy szállítatott Biró Uram házához” (PAYR 153).

puzple 'prém nélküli, leirházott'. — Debrecen, 1598: „az város főbírójának adjon egy *puz ple* ködment” (TörtTár. 1884: 762).

rabbi 1416 u./1466: TESz. III, 324. — 1782/1815/1981: „Akkor feláll a legöregebb *rabbín* és monda” (Kónyi 36).

ráció 1634: TESz. III, 326. — 1596: „az pernek azért követem *ratióját*” (TAGANYI, ErdOkI. I, 269).

*rag*¹ 'szarufa' 1546: TESz. III, 331. — 1802: „rohadt *ragg*, 40 szál” (Keszthely 170).

rágcsál 1759: TESz. III, 332. — 1781: „a marhák, legfőképpen a kecskék legelésétől (a melyeknek is *rácskálások* a berkeknek nagy ártalmára s veszedelmére vannak...)” (TAGANYI, ErdOkI. II, 453).

rakéta 1644: HORVÁTH 183, alakv. *rakét* 1808/94: TESz. III, 340, *rakétli* (ÚMTsz.): uo. — 1706: „Vöröskőben már tűz látszott két éjjel Leopoldbúl, és igen beszélnek Vöröskővel *rakétlikkel*” (ArchRák. V, 94); 1790: „melly a' levegő égnek felső részében meg gyúl, 's mint a' *rakét*, úgy fút oldalvást le felé a' föld színére” (Kömlei 420).

rakétáz 'rakétát lő'. — 1706: „csuportoz az német, Leopold igen *rakétáz* (ArchRák. V, 39).

rang 1725—64/1892: TESz. III, 344. — 1704: „azt izenvén, hogy az regementnek nincsen *rangja*, azért nem szolgálhat az több obestvactmaisterekkel” (Gyulai 214), „Hallottuk, hogy Eszterházy Antal Magyarországbán kuruczczá lett, mivel az *rangot* neki sem akarták megadni” (uo. 215).

ránkorizálás 'gyűlölködés'. — Szatmár, 1651: „minden ellenkezés és *ránkorizálás* közülök kivetődjék” (KÓ. III, 628).

raport 'jelentés' 1751: TESz. III, 347, alakv. *reportum* 1757: MNy. LXXX, 377. — 1705: „Már levelem elvégezése után érkezett meg Pozsony alá járó portának *reportuma*” (ArchRák. IV, 498).

raritás 'ritkaság, különlegesség'. — 1704: „Vagyon Majlan várossában egy Setula nevű praepost, kinek lévén *raritási*” (Gyulai 238), „basiliscus és egyéb *raritások* vannak nálla” (uo.).

rása 'szövetfajta' 1609: TESz. III, 348. — 1771: „1 darab tarka *ráksa*” (Keszthely 4), „1 vég sötétké egész *ráksa*” (uo. 8), „sötétké fel*ráksa*” (uo. 10).

ráspolyház 'ráspolykészítő műhely'. — 1693: „a *ráspoly ház*at, ahol 80 férfi lator fürrészelt; és a fonó, varró házát eljártuk” (BethlNapló. 42).

ráta 'részlet' 1775: TESz. III, 349. — Kassa, 1708: „a magok *rata* fizetésekkal” (KÓ. II/2, 358).

rebellis 1618/1959: TESz. III, 354. — 1569: „ugyan szemébe megmondta, hogy jól értenéje Magyar Bálintnak minden praktikáit az *rebellisekkel* és a budai basával” (Takáts: Rajzok IV, 44).

redut 'földsánc' 1706: HORVÁTH 186. — 1703: „olyan sánczokat, *redutokat*, kerített cassinákat hagyott el” (Gyulai 129), 1704: „Olyan *redutákat* és sánczokat hagyott el az francia” (uo. 170).

referál 'hivatkozik' 1556: TESz. III, 358. — 1548: „wronk ew felsege delibera-
tioiara *referala*” (PodmOkl. III, 467).

[*reformál*] *megreformál* 'megújít' XVII. sz. eleje: TESz. III, 360. — 1552: „*megh* kel *reformalni* az feleletet, kit wolta keppen *megh* irok” (MOL. Magy. Kam NRA. Fasc. 835 Nr. 16: 3); 1554: „az országnak minden szabadságát *megreformálá*” (SÁNDOR 17); 1559: „*meljyet*. . . *meg* akarwk *reformalni*” (RMNy. II/2, 153).

regiment 1577—98: MNy. LXXIV, 512. — 1548: „merth ha *megh* ertik az *Regi-
mentbeli* urak” (Heves vm. II, 438).

rék 'fonalszélesség?'. — Pozsony, 1712/16: „Egy egész darab Lábi munkából csi-
nált vásznót 16. *rékre*, és e'gy Darab vásznót 30. *Rékre*” (MOL. Magy. Kamara PCA. 1. doboz: 1b), „csak e'gy me'fter Darabot is tudni illik az 16 *Rékre* való Lábos Munkát” (uo.), Sopron megye, 1726: „tizenhát *Rékre* való lábi munkát” (uo. 5).

rektor 'egyházi vezető' 1761: TESz. III, 373. — 1570: „az orszagos Oskolakbã à *Rectoroc*, Lectorok, szentelt Mesterec, Decanyoc” (Heltai: Háló 12).

rekviem 1796: TESz. III, 373. — 1570: „*Requiemes* Misszet kel sze | gényec ért . . . monda | nom” (Heltai: Háló 259).

religió 1624: NySz. II, 1399. — 1562: „A *religio* dolgából végeztetett volt” (Győ-
riTörtFüz. IV, 62).

rénes 'pénzfajta' 1544: TESz. III, 380. — 1546: „Negywen *renjes* forinton” (Lev-
Közl. IV, 115); 1619: „együtt vette fel azt a nyolcz ezer *renust*” (PálffyOkm. 26); Somorja, 1624/51/1746: „Hatalmok lében. . . ött *Renis* Forintigh meg birságojnj” (MOL. Acta mecha-
nica Comit. Poson. II. Rsz. 34: 317b).

renitens 'engedetlen, ellenszegülő'. — 1708: „kéntelenéttetem élnem keményebb
médiomokkal. . . az illy idegen és a közjónak előmozdításához felettébb *renitens* lakosok
ellen” (ECons. 261); 1742: „az ollyatin *renitensek* arcealtassanak jo vigyázatt alatt az erdő
pusztitástúll” (Gyöngyös 98).

renomé 'hírnév, tekintély'. — 1708: „Micsuda *renoméban* van Rabutín s Haisz-
ter?” (ArchRák. V, 648); 1764 k.: „Nagy a *Ranoméja*, udvari Camerher” (Pasquill 143).

rentmester 'Rentmeister'. — 1614: „az eó Felsege Fraknoy *Rentmastere* azt mon-
dotta” (Adattár V, 141), „Mikor a' *Rentmaster* izent volna a' faluba” (uo. 142).

repetál 'ismétel' 1645: TESz. III, 386. — 1587: „Ismet *repetalok* az elebý mod
zerint az bezedet” (Ethn. XXXIX, 214).

repräsentál 'bemutat' 1700: TESz. III, 387. — l. *kupferstich* a.

respektál 1793: TESz. III, 390. — 1685: „. . . a' Uaras Földén Leuõ Szanto Föl-
deket ház után oszszaká, *respectalvan* azt ki minemű szolgálatall terhelteik a' szerent”
(Gyöngyös 15).

restancia 1547: TESz. III, 391. — 1541: „meg sem hosak be az *restanciat*” (Lev-
Tár. I, 13).

resztli 'maradék' 1892: TESz. III, 395. — 1820: „5 2/4 réf karton *resztli*” (Keszt-
hely 359).

reterát 'védőfal, mellvéd'. — 1603: „Ez ellen belől Capitan czinala, | Egy *Retira-
datt* Baranabul raua, | Földell az kőzit meg töltette uala” (Wathay I, 18 fakszimile). — Vö.
reterát 1644: TESz. III, 397 egyéb jelentésben.

révbíró. 1561/1610: „Az *Reh biro* volt Szűcz Antal” (Tokaj: 1561 Eftztendeöbe-
li. . .).

revolúció 'forradalom, felkelés'. — 1689: „a poroszlaiak az elmúlt *revolutioban* magok lakóhelyét pusztán hagyni...kéntelenítették” (Soós 493); 1703: „beszéllette...az magyarországi *revolutionnak* kezdeteit” (Gyulai 6).

riatag 'riadózás, riadó kiáltás'. — 1687: „Azonban hírem nélkül egy küs Vajda nevű szolgám a kiáltás vagy *riatag* felé ment, hogy meghozza nekem, mi dolga volna” (MagyTörtTár. XIX, 174).

richtig 'éppenséggel, valóban'. — 1764: „Chakhogy portióját *rixtig* beadhatná” (Pasquill. 172).

riszkammer 'Rüstkammer'. — 1692: „*Riszkammer*, melyben ezt láttuk. | 16 fából kifaragott lovak...” (BethlNapló. 30), „5 buzgány, melynek kettejét Bethlen Gábor adta volt, és amelynek edgyikét annyira becsülik, amennyit érne fele annak a *riszkammernek*” (uo.), „Megjártuk a *riszkammert*, mely 36 házból áll” (uo. 32).

riz 'rizsma' 1793: TESz. III, 426. — 1655: „6 *riz* papirossat per fl. 3 den. 75” (Adattár XI, 303).

rojt kn. 1430: TESz. III, 431. — 1494: „qui fecit de Serico vulgo *Rayth*” (ENGEL I, 86).

rolós 'csavart mintájú?'. — 1631: „egý regý formara vallo *rolios* arianý giürü” (MihKassa. 64); 1650/XVIII. sz. eleje: „Egy *Ryolyos* névő Gypsel foráztatot arany gyűrűt” (MOL. Acta mech. Civit. Carpon. Rsz. 85: 8b).

roncli 'ruhaféle'. — 1771: „német *roncli*, jobb...rosz német *roncli*” (Keszthely 4).

rondella 'körbástya; kör alakú szoba' 1634: MNY. LXXX, 377. — 1703: „Szép épületű, kőlabakra rakott széles kőhíd volt valaha, de az régi hadakozásban... az francia elrontotta volt és csak az *ruđerák* extáltanak” (Gyulai 138); 1716: „*rundela* mellett nyílik egy paraszt ajton...kamora” (CsákyOkl. I/2, 799).

roshad 'rothad' 1519: TESz. III, 446. — 1708: „Mit úzi-füzi az ember az ollyat, az kinek az eleje *rosvadt*, s az vége posvadt” (ArchRák. V, 534).

[*röfffen*] *kiröfffen* 'kipukkad'. — 1709: „a fazéknak az oldala csak *kiröfffen*” (KOMÁROMY 234). — Vö. *röfffen* 1770: TESz. III, 455 egyéb jelentésben.

rúgat szólásban. — Komárom megye, 1627: „mert te magad *rugattad* megh az *koporsot* vele mondta az Varro Asszony arra Hazucz Tüzre valo Kurva mert *en rugattam*” (MoBoszPerK. I, 452).

rusika 'vörös festő anyag'. — 1550 k.: „Vegi l qn *rusikat* l qn borkouet” (Száz. 1877: 229), „Veg egý qn *Rwsýkat*... (uo. 230); 1570 k.: „veres *ruřikauval* vagj kenkquel egeted minth zokas” (OSZK. Oct. Hung. 484: 7); 1644—71/1884: „olvazd őszve kétszer *rusikával*” (KecskÖtvM. 292); 1647: „Attlacz fzoknia, *rusika* fzineő” (MOL. Révay csal. lt. Fasc. L. 73. cs. Nr. 11); XVII. sz.: „Fekélyes ló ellen kell merkánium, *rusika*” (MGSz. VI, 222).

rücső 'fakanna' MTsz. II, 329. — Felsőbánya, 1715: „fordultomban a *rücsővel* pofon találtam ütni” (MoBoszPerK. II, 680).

salasin '?. — Kassa, 1635: „l veres bagariával bellelt mente *shallasin*” (Kerekes 173).

sallárium 'fizetés, bér'. — 1576: „eztendóre wartam az en *Sallariumra*” (HÁZI, SoprLev. 92), „Jo penzwl kýwanom megh az en *falla* | *riumath*” (uo.), Zalaegerszeg, 1577: „ne feletkezek az fejedelmet meg talalnj az *salarium* feleol...” (Adattár V, 7).

sallon 'méteráru'. — 1820: „3/4 réf sárga *sallón*” (Keszthely 357), „*schallon* l 2/4 réf” (uo. 362).

samáda 'Schamade'. — 1704: „...mind commendáns *samádát* üttetett s az lövés mind az két részről megszűnt” (Gyulai 227), „Látván Salenburg, hogy meg nem tarthatja, *samádát* üttetett, feladta az citadellát” (uo. 230).

LEVÉLSZEKRÉNY

Guttman Miklós írja: A Magyar Nyelv 1993. évi első számában GREGOR FERENC az 1606. évi kassai országgyűlés tárgyalási irataiból közölt szavakat, s azok jelentéseit. Ezeket a jelentéseket bírálja BENDA KÁLMÁN a Magyar Nyelv 1993. évi 3. számában a 384. lapon, s ezt írja: „A *minister* szót Gregor itt 'ministráns'-nak értelmezi. Ez pedig nyilván prédikátort kell, hogy jelentsen, azaz általában protestáns, jelen esetben nyilván református papot. A ministránst, azaz a katolikus papnak a szertartásban segítő személyt soha sem nevezték miniszternek.” (Kiemelés tőlem: G. M.) Ez utóbbi megjegyzést szeretném cáfolni, ugyanis szülőfalumban, a Vas megyei Náraiiban a falu római katolikus lakossága néhány évtizeddel előtt is nevezte a ministránsokat miniszternek, minisztergyereknek. Erre feljegyzett adataim vannak kéziratos szógyűjteményemben az 1960-as évek második felétől. Ezen állításomat igazolja még az ÚMTSz III. kötetének 1275. lapján a *miniszter*² címszó, s a kapcsolódó adatok. Az élőnyelvből feljegyzett adataimat ezek megerősítik. A szótári címszó mellett szereplő Gencsapátiból származó adatnak külön örültem, hiszen ugyanúgy Szombathely melletti falu, mint Nárai. Mindezek alapján GREGOR FERENC értelmezése nem téves.

V. Raisz Rózsa írja: Érdeklődéssel olvastam DEME LÁSZLÓ „Egy névtani véletlenről” című írását, amelyet a Hajdú Mihály 60. születésnapjára megjelentetett kötetben tett közzé (Névtani Értesítő 15. sz. 88–9). A „névtani véletlenek sorozatából” álló játék leírásakor a „betűnév + cs képletű” helységneveket sorakoztatja fel a szerző, s a lehetőségeket számba véve eljut odáig, hogy elvileg lehetséges volna **Ercse*, **Ercső* községnév. *Ercsei* családnevet ismer, **Ercse*, **Ercső* községnevet nem talált.

Mivel Arany János feleségét *Ercsey* Juliannának hívták, s a lexikonokban található *Ercsei* ~ *Ercsey* ~ *Ertsey* nevű más személyiségek is nagyrészt Erdély, illetve a Partium területéről származtak, a „Határokon túli magyar helységnevszótár” Románia — Erdély fejezetében néztem utána, s meg is találtam az „Ercea (*MU*) Nagyerce (*Maros-Torda*)” adatot (Bp., 1990. 164). A helységről a Révai Nagy Lexikon is közöl cikket: „Nagyerce kisk. Maros-Torda vm. régeni alsó j.-ban (1910) 721 [...] lak.; U. p. Körtekapu, u. t. Tancs.” (Bp., 1916. XIV, 220). — Hozzáteszem a fentiekhez, hogy Egerben is él *Ertsey* nevű család; dr. Ertsey Csaba orvos értesülésem szerint úgy tudja, hogy Arany János családjával rokonságban voltak ősai.

Deme László következtetésének realitását tehát igazolta a valóság.

Juhász Dezső írja: Raisz Rózsa előbbi levelét szerkesztve nem álltam meg, hogy magam is le ne vegyek néhány forrásmunkát könyvtáram polcairól. Először CSÁNKI történeti földrajzában néztem meg a *Nagyerce* nevet. Az V. kötet 347. lapján, Kolozs vm. anyagában, az *Ercse* címszónál utalás van Torda vm.-re; itt, a 702. lapon meg is található a megfelelő szócikk. Poss. *Erche*, *Erchee*, *Herche* formában már 1450-től vannak okleveles adataink a község nevére. Amint CSÁNKI utalásaiból (V, 765, 745) megtudjuk, a helynévből már a középkor folyamán *-i* képzős családnev is vált. Ezt a tényt erősíti meg KÁZMÉR MIKLÓS legújabb műve, a „Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század” (Bp., 1993.), amelynek 330. lapján az *Ercsei* csn. is megtalálható. Első biztos adata 1453-ból való: „*Erchei* [Márton] (Kolozsmonostor l: 471)”. További példák felsorolása után következik a tömör magyarázat: „< *ercsei* < *Ercse* hn. (Kolozs m.) + *-i* mn.-képző. M: szárm. hely.” Belelapozván JAKÓ ZSIGMOND hatalmas adattárába (A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. I—II. Bp., 1990.), mind a község nevének korai előfordulásaira, mind a belőle alakult családnévre találhatunk szép példákat (l. a mutatót). Az utóbbira l. pl. a 4627. sz. regesztát, amely

1538-ból említi *Herchey* Dénes oroszfájai jobbágyot. Figyelemre méltó, hogy néhány évvel később, 1546-ban *Erchy* László és Márk jobbágyokat említik ugyancsak Oroszfájáról (1484. sz. II, 668). Vagyis az *Ercsei* családnévnek létezett rövidebb, *Ercsi* változata is. Ennek figyelembevételével ki kell egészítenünk KÁZMER idézett művének az *Ercsi* csn.-re vonatkozó magyarázatát. Az ilyen nevű személyek névadó ősei nemcsak a Fejér megyei Ercsiből, hanem az erdélyi Ercséből is származhattak.

Senga Toru írja: A MNy. szerkesztősége példamutató gyors és pontos munkájának köszönhetően „sajnos” magam nem végezhettem el az 1993. évfolyam 3. számában megjelent, *alacs* szóról írt cikkem korrektúráját, mivel akkor érkezett, amikor nem tartózkodtam Magyarországon, így becsúszott néhány — nem jelentős — sajtóhiba: 328. lap alulról a 9. sor: a → egy még; 330. lap felülről a 34. sor: T'ang-au → T'ang-su; 331. lap 5. sor: (*alaci*) → (*alaci*); 30. sor: Kāstim → Kāstim; 33. sor: *Ho-La-t* → *Ho-la-t*; 46. sor: *á-lá-t'šig* → *át-lá-t'šig*; 47. sor: a → à; 332. lap 3. sor: lefordításuk, a → lefordításuk s; 12. sor, ch → chū, 13. sor: YIV → XIV; 30). → 30.; 14. sor: szó (AOr. → szó: AOr.; 333. lap 33. sor: VI. → VII.; 334. lap 2. sor: „tarka” → „Tarka”; 335. lap 9. sor, *Ala-Yundli* → *Ala-Yundlu*. Egyúttal szeretnék arról említést tenni, hogy a nemrégiben megjelent Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen első füzetében sem szerepel az *alacs* címszóként, ugyanúgy, mint a TESz.-ben. Az előbbi az utóbbi szótárnál ugyan jóval kevesebb címszót tartalmaz, de tekintettel arra, hogy ebbe olyan új címszavak is be fognak kerülni, mint a *nándor* és a *nyógér* (ZALCZ GÁBOR: Benkő-Eml. 1991. 655), amelyek a mai magyar nyelvben nincsenek meg, és csak tulajdonnevekben maradtak fenn (l. GYÖRFFY GYÖRGY: Száz. XCII, 75; NÉMETH GYULA: MNy. XLIX, 304—8), az EtSz.-t követve szónk felvételét sem tartanám teljesen jogosulatlannak. Ha esetleg az *alacs*-ot még többen honfoglalás előtti török jövevényszónak tartanák, akkor a felvétel talán már tényleg kívánatos lenne.

Olvasóinkhoz

Folyóiratunk előfizetői e számunkban egy átutalási postautalványt találnak, rajta A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány számlaszámával. Hogy a félreértéseknek elejét vegyük, kötelességünknek érezzük jelezni, hogy ez az utalvány nem a Magyar Nyelv előfizetési díjának befizetésére szolgál, hanem A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány kuratóriuma fordul olvasóinkhoz ilyen módon, támogatásukat, adományaikat kérve. Az alapítvány kuratóriuma a befolyt összegeket minden év őszén szétosztja, illetve akkor dönt olyan támogatásokról, amelyek mind anyanyelvünk védelmét s a nyelvészeti folyóiratok életben tartását szolgálják. (Ilyen támogatásban a mi folyóiratunk is részesült 1993-ban és 1992-ben is.) Készséggel, sőt örömmel teljesítjük tehát a kuratórium kérését, s arra kérjük olvasóinkat, hogy lehetőségeikhez mérten támogassák befizetéseikkel, adományaikkal A Szép Magyar Nyelvért Alapítványt. Fontosnak tartjuk azt is megjegyezni, hogy mivel az alapítvány az APEH hivatalos igazolása szerint közérdekű, a befizetések levonhatók az adóalapból.

A SZERKESZTŐSÉG

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	kurzív (nyelvi jelek kiemelésére)
=====	kapitálelen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
- - - - -	ritkított antikva
=====	ritkított kurzív

A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni.

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 200 Ft; nyugdíjasoknak, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 100 Ft.

A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Völgyi Zsuzsa* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219-98636-021-02971 számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

123. **Klaudy Kinga:** Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32,— Ft.
124. **Vértés O. András:** Bevezetés a magyar hangtisztszabályokba. 1987. 22,— Ft.
125. **T. Somogyi Magda:** A passzív igetövek leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26,— Ft.
126. **Juhász Dezső:** A magyar tájnévadás. 1988. 29,— Ft.
127. **Kiss Jenő:** Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1989. 47,— Ft.
128. **Dezső László:** A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvelmékek magyar jövevény-szavai. 1989. 37,— Ft.
129. **Benkő László:** Zolnai Béla élete és munkássága (1890–1969). 1990. 40,— Ft.
130. **Bárczi Géza:** A magyar igeragozás története. 1990. 58,— Ft.
131. **Somogyi Béla:** A magyar kártyanyelv szókincse. 1990. 69,— Ft.
132. **Dániel Ágnes:** Szó—szöveg—szer—szervez. A szöveg szerveződésének vizsgálata. 1990. 58,— Ft.
133. **Horváth László:** Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. 1991. 60,— Ft.
134. **Rácz Endre:** A behallás jelenségéről. 1992. 89,— Ft.
135. **Varga László:** A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai. 1993. 128,— Ft.
136. **B. Fejes Katalin:** A szintaktikai állomány természete gyermekszövegekben. 1993. 260,— Ft.
137. **Balázs Géza:** Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. 1993. 130,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

193. A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I—II. 1991. 1380,— Ft.
195. Ábrahám Imre: Nyúl község nyelvkincse. 1991. 290,— Ft.
197. Szikszainé Nagy Irma: Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelv rendszerében. 1993. 100,— Ft.
200. Bárczi Géza Emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczi Éva. 1994. 200,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,— Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,— Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,— Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,— Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,— Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,— Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,— Ft.
Székelyudvarhelyi Kódex. 1526—1528. 1993. 400,— Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,— Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Emlék Szily Kálmán nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Bp., 1918. 140,— Ft.
Erdélyi Múzeum. Szerk. Szabó T. Attila. 1947/1—4. Kolozsvár, 1947. Reprint. Bp., 1990. 85,— Ft.
M. Kiss Pál: Erdélyi magyar művészek a XVIII—XX. században. 1990. 80,— Ft.
Szent Margit élete. Bp., 1990. 336,— Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,— Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,— Ft. II. 1992. 800,— Ft.
Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Szerk. Pál Deréky, Timothy Ricse, Sz. Bakró-Nagy Marianne, Hajdú Péter. Wien—Bp., 1992. 1500,— Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter Bp., 1992. 300,— Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,— Ft.
Lőrincze Lajos: Megnől az ember szíve. Barátok—emlékek—találkozások. Veszprém, 1993. 240,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Évk. 194. VI. 15.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XC.

ÉVFOLYAM

1994.

2. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KESZLER BORBÁLA, KISS JENŐ,
KISS LAJOS, KIEFER FERENC, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Németh G. Béla:</i> Egy tudós példakép	129
<i>Benkő Loránd:</i> Anonymus gesztája nyelvészeti revíziójának szükségességéről	131
<i>Róna-Tas András:</i> Török eredetű-e <i>úr</i> szavunk?	138
<i>Bakó Elemér:</i> A magyar népnyelvkutatás sorsfordulói	146
<i>Benkő Elek:</i> Régészeti megjegyzések székelyföldi rovásfeliratokhoz	157
<i>Tóth Sándor László:</i> A <i>Liuntika</i> -rejtély	168
<i>Török Gábor:</i> Jegyzetek az írásbeli túlhelyesbítésről	176
<i>Hegedűs József:</i> A régi magyar szóértelmezések és a nyugat-európai háttér	186
<i>Sengü Toru:</i> Bálint Gábor, Pröhle Vilmos és a japán—magyar nyelvhasználat története	200
Kisebbségi közlemények. <i>Harmatta János:</i> Egy türk qayan kétnyelvű pecsétköve a Foroughi Gyűjteményben. — <i>Eder Zoltán:</i> Verseghy Ferenc brünni nyelvteni jegyzetei. — <i>Wacha Imre:</i> Újabb elvonások „utótagok” vagy képzőszerű alakulatok nyelvünkben: <i>-kini</i> , <i>-marán</i> és a többiek	208
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Dömötör Ákos:</i> Teke-csonka. — <i>Kávássy Sándor:</i> Tájszómagyarázatok Szabolcs-Szatmár megyéből	217
Élő nyelv. <i>Sándor Anna:</i> Homonim tőszavak a kolóni nyelvújzásban. — <i>Kósa Erika:</i> Nyelvújrási szöveg Zsitkócból	219
Szemle. <i>Lőrinczi Réka:</i> A Magyar Nyelvtörténet Forrásai sorozat első két száma. — <i>Kiss Jenő:</i> Új finn etimológiai szótár van megjelenőben. — <i>Kozocsa Sándor Géza:</i> Elekfi László, Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése. — <i>Valaczkai László:</i> Magnus Pétersson—Joachim Neppert, Elementarbuch der Phonetik	225
Különfélék. <i>Kiss Jenő:</i> Zsirai Miklós két levele Yrjö Wichmannhoz	243
Társasági ügyek. <i>Szathmári István:</i> Emlékezés Bárczi Gézára emléktáblája felavatása alkalmából. — <i>Fábián Pál:</i> Lőrincze Lajosra emlékezve. — <i>Korompay Klára:</i> D. Bartha Katalin köszöntése 80. születésnapján	245
Nyelvtörténeti adatok. <i>Gregor Ferenc:</i> Szótörténeti adatok	249

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon. Megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1185-881) és *Magister* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 300,— Ft. Egy szám ára: 75,— Ft. Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

F8241/98

MAGYAR NYELV

XC. ÉVF.

1994. JÚNIUS

2. SZÁM

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara és a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1994. január 10-én ünnepi tudományos ülésen emlékezett meg Bárczi Géza professzor, akadémikus születésének századik évfordulójáról. Ez alkalommal Társaságunk emlékkönyvet is megjelentetett Bárczi Géza tiszteletére, Óbuda-Békásmegyer Önkormányzatának anyagi támogatásával.

Az emlékülés előadásainak nagyobbik része ebben az emlékkönyvben jelent meg, másodközlésüktől itt természetesen eltekintünk. Az ülés anyagából itt adjuk közre Németh G. Béla megnyitó emlékezését és Benkő Lorándnak másutt nem közölt előadását.

Ugyanezen nap délelőtt megkoszorúztuk Bárczi Géza sírját a Farkasréti temetőben Németh G. Béla méltató szavai kíséretében. Utána emléktáblát helyeztünk el a Csillaghegy, Ráby Mátyás u. 26. számú ház falán, ahol Bárczi Géza mintegy fél évszázadon át 1975-ig, haláláig lakott. Itt Szathmári István, valamint Tarlós István, Óbuda-Békásmegyer polgármestere emlékezett meg Bárczi Gézaról. Szathmári István beszédét Társasági ügyek rovatunkban adjuk közre.

Egy tudós példakép

(A száz éve született Bárczi Géza emlékére)

A száz éve született s a közel két évtizede sorainkból eltávozott Bárczi Géza nyelvészprofesszorra ma is úgy gondolunk, úgy emlegetjük őt, mintha most is köztünk volna. Szelíd mosolyú és halk szavú érintkezésformáját, érzékeny figyelmességű és tapintattal párosult emberi egyéniségét szinte éppoly élőként őrzi emlékeztünk, mint tudományága hatalmas múltjában és sokrétű válfajában való ott-honosságának gazdag termését.

Munkásságának sem konkrét eredményeit, sem irányát nem cáfolta, nem érvénytelenítette diszciplinájának az utolsó évtizedekben viharos lendületű és sokféleségű alakulása, hanem épített rájuk, s továbbvitte őket. Érthető ez. A rész és az egész mindig kölcsönösségben és egyensúlyban jelent meg tevékenységében. Tudta, hogy csak a részek hiteles ismeretéből lehet fölépíteni az egészet, s csak az egészből lehet az egyesek, a részek szerepét látni, meghatározni, értelmezni. Kutató munkáját s összegző törekvését minden területen társadalmi értelmű nemzeti és európai művelődéstörténeti alapra helyezte anélkül, hogy ezzel a nyelvfejlődés bizonyos fokú, saját törvényű önélvűségét sértette vagy tagadta volna.

A hazai nyelvészet java hagyományaira támaszkodott, de folyvást figyelt a tudományág külföldi fejleményeire, újságjaira is. Műveltsége, melyet az Eötvös-Collegium nagy iskolájában alapozott meg s Párizsban tágitott már fiatalon szélesre, elsősorban a francia tudományossághoz kapcsolata; de a német s a többi náció tudományának tanulságait is magától értetődő természetességgel hasonította az itthoniakhoz s hasznosította a magyar kutatások kérdéseiben.

Kitűnő elméleti fölkészültséggel rendelkezett mind az általános nyelvészet, mind a nyelvtörténet és a leíró nyelvészet körében, de az öncélú, magamutogató, üres elméletieskedés elől kitért. Különösen érdekelték, mindhárom vonatkozásban, a nyelvi rétegek problémái. S ezeket, igen helyesen, a szociális és művelődési csoportok, illetőleg a nyelvjárási területek beszédsajátságain, stíluskultúráján át is igyekezett megragadni. Így egyszerre tudott mind a nyelvtörténet, mind az összehasonlító nyelvészet, mind a nyelvi asszimiláció, mind pedig a dialektológia és a stílus tan kérdéseiben jelentőset alkotni. A különböző nyelvekből származó magyar jövevényszavak ügyét éppoly érdekléssel kutatta, mint a magyarból idegenbe átszarmazottakat is. Íróink s irodalmi korszakaink nyelvéhez szintoly értő kíváncsisággal és méltánylással nyúlt, mint a városi, ezen belül a pesti csoportokéhoz, az ún. argóhoz vagy jassnyelvhez, s az egyes mesterségek és foglalkozások nyelvéhez.

S ha erős hangsúly esett vizsgálódásaiban a különböző, társadalmilag-történetileg meghatározott stílusfajtákra, stíluscselekmekre, a maga írásaiban is mindig tekintettel volt a közlemények célzott olvasóira. Másképp szólt a Tihanyi Alapítólevélről, ha a szaktudomány embereinek adta elő róla gondolatait, eredményeit, másképp, ha a tudós francia közönséget tájékoztatta e fontos magyar nyelvemlékről, s megint másképp, ha például a Vigiliában a hazai művelt közönségnek beszélt róla. Nem volt benne nyoma sem a tudósok nemritkán tapasztalható gőgjéből, sem fontoskodásából, kasztszerű megnyilatkozási formáiból. Ha a hazai művelődés érdeke, ha a magyar nyelvi kultúra úgy kívánta, éppoly készséggel írt népszerű lapokba, folyóiratokba néhány lapos, könnyen olvasható nyelvművelő cikket, mint a magasabb iskolázottságú közönség számára behatóbb, ismeretet bővítő vagy hiedelmeket helyreigazító eszmefuttatást, s — persze — leginkább szigorúan tudományos hangnemből fogott tanulmányt, monográfiát is. Utaljunk csupán a tudós társakra is számító, a művelt közönségnek is szóló, máig népszerű s nélkülözhetetlen Szófejtő Szótárára, melyben a szakszerű történeti szószármaztatás és korszerű szóértelmezés eredményeit tette közkinccsé. Vagy nyelvművelő cikkei közül arra — mint, sajna, ma különösen időszerűre, hiszen parlamentünk szónokai e tekintetben is naponta követik el a hibát —, amelyben az *aki*, *amely*, *ami* névmás használatának jelentés- és stílkülönbségéről szólt.

Tanítványai rajongtak érte; ő viszont mindent megtett azért, hogy az arra alkalmasakat tudományos pályára segítse, a többieket pedig a maga összetett és egységben látó stíluskultúrájához emelje. S bár nem kedvelte a közszereplést, a nyelvi nevelés, a művelődési emelés érdekében vonakodás nélkül vállalt időt és fáradságot igénylő feladatokat is.

Magam személyesen kezdő kutatóként, a nyelvészek baráti gyűldéjében, a Kruzsok fehér asztalánál találkozhattam vele, ahol kedves tréfával, Arany balladájára való utalással, Benő tanár úrként becézték. Aztán néhány hosszabb beszélgetésben volt vele részem. Egyik egy nyelvművelő terv megbeszélését követte, ahol ő a legtekintélyesebb s én a legfiatalabb elleneztem az *Anyanyelvünk* cím helyett az *Édes anyanyelvünk* címadást, fölöslegesen bizonykodó érzelmességet észelve benne. Egy más alkalommal vidéki értekezletről hazafelé vonatozva azt fejtegette, mily gyermekes elvakultság germanizmust vagy egyéb magyartalanságot vadászni ott, ahol csak a cselekvés gyakorlatának nyelvi leképzése s az eszmélés nyelvi logikája hoz létre azonos felépítésű szókapcsolatot, kifejezést. Az *ajtot betenni*, *becsukni* s *bezárni* különbségéről volt éppen szó, ahol is a túlbuzgók a *betenni*-t a *zumachen* tükörfordításának fogták föl éppúgy, mint a *bevallani*-t az *eingestehen*-ének. Egy harmadik beszélgetésre egy tantervi, egy pedagógiai eszmecsere nyomán került sor.

Két dolgot hangsúlyozott, igaz örömmre: először: a tudósnak, kivált az egyetemi embernek legalább három szinten kell tudnia előadni: az egyívásúak közt szigorú szaknyelven; a hallgatóknak folyvást értelmező, de nem oktató vagy éppen kioktató modorban; a nagyközönségnek a lényegre összpontosítva, értelmes napi nyelven. Másodsorban úgy vélte: nem volna szabad egyetemi előadásra engedni azt, aki előbb a legjobb műhelyben, a középiskolában nem jött tisztába a közlés és befogadtatás stíluslélektani művészetével és forsaival, nem szerezte meg a közönséghez, a hallgatóhoz alkalmazkodás nyelvi gyakorlatát, stíluskészségét. S hozzáfűzte, emlékszem, a humor nélkülözhetetlen, a szellemeskedés viszont taszító. Tapasztalat mondatta vele ezt: maga is jó néhány évig tanított, s több kiadást megért tankönyvet, francia nyelvkönyvet is írt.

Egyszóval nemcsak tudományának volt mestere, hanem a tudomány, a műveltség átadásának is példaszerű művésze.

NÉMETH G. BÉLA

Anonymus gesztája nyelvészeti revíziójának szükségességéről

I. BÁRCZI GÉZA előszóban és írásban sokszorosan hangoztatta, mennyire fontosnak tartaná, ha minél több korai nyelvemlékünk külön, tüzetes, monografikus szintű feldolgozásra kerülne (vö.: MNy. XL, 313; TihAl. 5; stb.). Erre maga is kiváló példát adott a Tihanyi Alapítólevél magyar szórványainak mélyreható elemzésével, s biztatására utána többen — mindenekelőtt tanítványai — a tőle kijelölt úton követték mesterüket. A feldolgozandó nyelvemlékek sorába — a vonatkozó szakirodalom bősége ellenére vagy talán éppen azért — nagy hangsúllyal iktatta be Anonymus gesztáját. Szóban is kifejezett ide vágó utalásain kívül tanúságot tesz erről tanítványának, P. HIDVÉGI ANDRÉÁNAK az ő személyes inspirációjára az ötvenes években kelt két hangtörténeti tanulmánya is (A magánhangzók labializációja Anonymus magyar szórvényaiban: MNyj. I, 95—117; Adalékok Anonymus nyelvjárásához: MNy. LI, 17—23, 156—63).

BÁRCZI GÉZA nem véletlenül ítélte a magyar nyelvemlékek között különleges figyelemre méltónak P. Mester művét. Ez a nyelvemlékünk egzaktabb nyelvészeti problematikáján túl is megkülönböztetett érdeklődésre tarthat számot a körülötte levő rejtélyek, homályok sokasága következtében, így például szerzőjének kiléte, keletkezésének ideje, előzményeihez és a magyar gesztairodalom őt követő termékeihez való viszonya, történeti hitelessége, a csak másolatban fentmaradt voltához kapcsolódó filológiai problematikája stb. tekintetében. De a benne szórvány-jellege ellenére is meglevő hatalmas méretű, a Tihanyi Alapítólevelét sokszorosan felülmúló magyar nyelvi anyag önmagában is felbecsülhetetlen érték a magyar történeti nyelvészet számára, tekintve a vele nagyjából egykorú Halotti Beszédétől eltérő, más jellegű nyelvelemait, helyneveinek, személynéveinek, népnéveinek nemcsak sokaságát, hanem változatos tipológiáját, a benne levő különleges nyelvi jelenségeket, naiv nyelvi magyarázatainak, népetimológiáinak tetemes voltát és ezen túlmenően is a nevek és a cselekmények közti korrelációs viszonyokat, s nem utolsósorban a magyar nyelvelemek mögött rejlő, azok helyes nyelvtörténeti megoldásaitól függő tömörkedő történeti vonatkozást. Mindezek a jellegzetességek Anonymus gesztáját valóságos unikummá teszik korai nyelvi emlékeink sorában.

2. E nyelvi és nyelven kívüli kihatású értékekkel természetesen tisztában voltak régi nyelvtörténetseink is. Éppen a magyar történeti nyelvtudomány nagy fellendülési korszakában, századunk első évtizedeiben nyelvészek egész sora, köztük a kor legkiválóbbjai fordultak szinte állandóan a Névtelen nyelvi hagyatékához. GOMBOCZ ZOLTÁN török személynévi magyarázataiban ismételten indult ki Anonymusból. MELICH JÁNOS számos résztanulmánya mellett összefoglaló műveiben, főként a „Honfoglaláskori Magyarország”-ban szinte Bibliaként használta P. Mester szövegét. JAKUBOVICH EMIL igen sok nyelvészeti jellegű megjegyzést szentelt gesztáíróknak, ő szerkesztette egybe a „Scriptores rerum Hungaricarum” jegyzetanyagának első változatát is, s csak halála akadályozta meg befejezésében. PAIS DEZSŐ nemcsak „Magyar Anonymus”-ának jegyzeteiben és a Scriptores tőle bővített, véglegesített jegyzetanyagában szólt a kapcsolódó nyelvészeti prolemtikáról, hanem sok-sok ide vágó önálló cikkben is P. Mester adatai voltak névmagyarázatának tárgyai. NÉMETH GYULA is egész sor tanulmányában elemzi-fejtegeti a Névtelen személynegnevezéseit, nem is szólva „A honfoglaló magyarság kialakulása”-ban ezekre tett ismételt utalásairól.

Azt hiszem, nyugodtan hivatkozhatom arra, hiszen nem egy tudománytörténeti megnyilatkozásomban tettem róla bizonyosságot, hogy nálam aligha tiszteli valaki jobban e nagy nyelvész-nemzedéket, s becsüli tudós hagyatékukat mai munkálkodásunk, ismereteink alapjaiként. De a tudománytörténeti szemlélet nemcsak arra kötelez bennünket, hogy kellő tisztelettel, megértéssel és főleg a koruk körülményeibe való belehelyezéssel nézzük elődeink teljesítményeit, hanem arra is, hogy a ma tudományos szintjének megfelelő mércével is mérlegeljünk, mert csak a kritikai értékelés teheti megalapozottá mai tudásunkat, s lehet a további fejlődés, ha kell, a meghaladás záloga is. Nem a magyar történeti nyelvészet haladásában megnyilvánuló általános érdemeik méltatlan lebecsülésének, de még csak nem is Anonymus-kutatásaik igaztalan félretételének szándéka szól belőlem, amikor azt mondom, hogy ide vágó egykori eredményeik jó része mára jelentékeny mértékben elavult, nemcsak szemléletük, közelítési módszereik általánosabb voltára nézve, hanem eredményeik konkrét részleteinek legtöbbje tekintetében is.

Ezt a korai elődök Anonymus-kutatásainak nagymértékű elavulására tett általános véleményemet természetesen nemcsak ilyen sablonos summázatba kívánom foglalni, hanem néhány konkrétabb vonatkozására is ki óhajtok majd térni. Előbb azonban hadd utaljak még néhány idekapcsolódó tudománytörténeti jellegű körülményre.

Az egyik nagyon banális dolog: maga az időtényező. Ha nem is tekintenénk azt a fejlődést, amely a szemlélet és a módszer tekintetében a történeti nyelvtudományban végbemegy, magának a kutatás tárgyának objektív valóságtényezői, az azóta feltárt új források, az azóta felhalmozódott új eredmények, a társtudományok előmenetelében felmerülő új szempontok szükségszerűen, elkerülhetetlenül haladnak túl egykor biztosnak vélt nézeteket, — és persze így lesz ez mindenkor a jövőben is. A mi témáink szempontjából sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy jeles elődeink Anonymus-kutatásainak legtöbbje jó fél, sőt háromnegyed évszázados múltból tekint vissza reánk. Hogy az akkor előttart nyelvészeti nézeteket nemcsak mára rágtá meg az idő foga, hanem sokuk már évtizedek óta poros, arra nemcsak BÁRCZI idézett kívánalma tanú Anonymus teljesebb feldolgozásának hiánya miatt, pedig jelesünk igénye már maga is majd félszázados. De tanú rá az a szóban elhangzott sok apróbb-nagyobb kritikai megjegyzés, csipkelődés, szössze-

net, amit például azóta már sajnos szintén eltávozott kiváló és éles kritikai érzékű nyelvtörténészeink, főként LIGETI LAJOS és KNEZSA ISTVÁN tettek mindenekelőtt NEMETHnek és PAISnak Anonymus körüli ügyködésére.

Csak a tudománytörténeti hűség kedvéért utalok itt futólag arra a különbségre, ami a magyar történészek és nyelvészek között viszonylag régtől fogva általában megnyilvánult P. Mester történeti hitelességére vonatkozóan. Kitűnő régi történészek egész sora, HUNFALVI PÁLTÓL KARÁCSONYI JÁNOSIG nagyfokú gyanakvással szemlélték a Névtelen szövegét. Ha talán van is némi túlzás abban, hogy például az egyébként nyelvtörténeti ügyekben is feltűnően jártas KARÁCSONYI szerint az egész Anonymus-történet a magyar honfoglalásról nem más, mint „rémleges mese” (l. Klebersberg-Eml. 217), a megítélés jellemzésére találó adalék.

Visszatérve mármost a jelen problematikájára, Anonymus nyelvtörténeti kutatása eredményeinek elavulását nem kis mértékben tette fokozatosan érzékelhetővé — és egyben siettetette is a revideálás szükségességét — a Névtelen hagyatéka kutatásának egyes társtudományokban való előrehaladása és a nyelvészeti nézetekkel való szembesülése. Mindenekelőtt újra csak a történettudományról van itt szó, ahol már a negyvenes évek végétől frissebb szemléletű megvilágítások születtek mind a geszta szerzőjét és keletkezési idejét illetően, mind a benne foglalt események és szereplő személyek hitelességének vonatkozásában, mind a mű elő- és utóélete, gesztairódomai viszonyulásai dolgában. E tekintetben többek között SZILÁGYI LORÁND neve mindenképpen méltó a felemlítésre; a legjelentősebb és a korábbi nyelvészeti nézetekkel kritikailag leginkább szembesülő eredmények azonban kétségkívül GYÖRFFY GYÖRGY munkásságához fűződnek, aki számos P. Mesterre és művére vonatkozó cikke mellett több összefoglaló művet is szentelt e kérdésnek (Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp., 1948.; Anonymus Gesta Hungarorum. Bp., 1977., bevezetés és a Pais Dezsőéit kiegészítő jegyzetek; Anonymus. Rejtély avagy őstörténeti forrás? Bp., 1988.).

Időközben feltűntek a Névtelen művét, illetőleg annak nyelvészeti vonatkozásokat is tartalmazó problematikáját taglaló irodalomtörténeti-stílustörténeti új munkák is. E téren GYÖRY JÁNOS munkássága is hozott fontos eredményeket, mégis a jelentékeny áttörést a klasszikus filológus HORVÁTH JÁNOS műve (Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp., 1954.) jelentette, aki P. Mester latin szövege mögött rejtőző vagy rejtőzhető magyar élő nyelvi szövegelményekre igyekezett — sok esetben meggyőzően — rámutatni. GYÖRFFYTől eltérően HORVÁTH munkája nem annyira a nyelvész-elődök egyes nézeteit érintette, mint inkább az Anonymushoz kötődő nyelvi problematika egy egészen más aspektusára mutatott rá.

GYÖRFFYnek a korábbi nyelvészeti, de természetesen a korábbi történettudományi nézeteket is meghaladó eredményei és HORVÁTH stilisztikai közelítései nem csupán azt a kontrasztot erősítik, ami egyes társtudományoknak az Anonymuskérdésben való előrehaladása és a történeti nyelvészetben a régi nézetek fokozódó elavulása közé feszül, hanem egyúttal bizonyos új támpontokat, ösztönzéseket is szolgáltatnak a magyar nyelvészet e tárgykörben felhalmozódott adósságai pótlására. A pótlást magát azonban természetesen nem helyettesíthetik. E téren elsősorban a magyar történeti nyelvészetnek és történeti névtannak vannak ma már elodázhatatlan feladatai, de egyfelől a turkológiának, másfelől a magyar irodalom- és stílustörténetnek is lennének még szembesülnivalói az Anonymus-szakirodalomban felvetődött korábbi nézetekkel.

3. Ha ez az időben, térben korlátozott előadás magától értetődően nem is vállalhatja föl az Anonymus gesztájával kapcsolatos régi magyar nyelvészeti szakirodalom tüzetes kritikáját – hiszen ehhez könyvméretű elemzés szükségeltetnék –, néhány olyan általánosabb szempont érintését nem kerülheti meg, amely az egykori nézetek elavulásának eredőit felvillanthatja.

Elődeink nézeteit meghatározó, igen lényeges kiindulópontként kell említenünk a P. Mester gesztájának abszolút hitelességébe vetett rendíthetetlen hitet, közelebről azt az egykori nyelvészeinktől szilárdan vallott nyelvi vetületét, hogy a Névtelen által leírtak az idő, a hely, a szereplők, az események tekintetében a magyarság IX. század végi vagy esetenként előbbi állapotát – benne az összes nyelvi vonatkozásait – feltétlen hűséggel adják vissza. Érdemes e tekintetben GYÖRFFYt idéznem: „Anonymus népeivel és vezéreivel a két háború közt főleg neves nyelvészeink, Melich János, Németh Gyula és Pais Dezső foglalkoztak, és számos nevet időtállóan [?] meg is fejtettek, de történelmi következtetéseiket, már mint fiatal történész, kétkedő csodálkozással olvastam. Kiváló nyelvészeink ugyanis azon az állásponton voltak, hogy ha a krónikákban írt nevek a kívánt [!] nyelvből megfejtethők, akkor az hitelesíti a krónikáiról elbeszéléseit is. Így ítélte Melich János az Anonymus által elbeszélteket igaznak, így Németh Gyula az anonymusi kun vezérek névsorát hitelesnek, és végül így Pais Dezső a honfoglaló vezérek országfoglaló hadjáratának számos elemét hitelt érdemlőnek.” (Anonymus 14). GYÖRFFY több alkalommal is meggyőzően mutatott rá, hogy a Névtelen sem írott, sem szájhagyományos előzményekből nem ismerte, nem ismerhette az ő idejétől három évszázadnyi távolságban levő honfoglalás szereplőit és azok cselekedeteit, különösen nem a gesztájából áradó részletességgel.

Hogy a népi emlékezetet nem szabad fetisizálni, azt más oldalról magam is megerősíthetem. A Magyar Nyelvjárások Atlaszának gyűjtése során közel száz helyen kérdezhettem ki adatközlőimet falujuk múltjáról. Az eredmény általában kettős volt: legfőljebb két-három nemzedéknyi időre tudtak reálisan visszautalni; régebről csak helyi földrajzi nevek kimondottan népetimológiás magyarázataiból költöttek személyeket, eseményeket. Igen jellemző volt, hogy például a sok jugoszláviai telepes község lakói még elődeik telepes voltáról sem igen tudtak, arról pedig, hogy honnan jöttek, jórészt semmit; pedig az ottani magyar telepítések legtöbbje két évszázados alig volt.

Az anonymusi nyelvi anyag korhűségében való feltétlen hit nemcsak abban volt zavaró tényező, hogy belőle hamis történeti következtetések adódtak, hanem abban is, hogy e körülmény magát a nyelvészeti magyarázatokat is sokszor félrevitte. Amikor például MELICH Anonymus *Laborc* dukájának nevét egy különben a törökben sem létező, de hangtanilag is véres torkú török *Alp-Bars* 'hős párduc' személynévből magyarázza, a hibás etimológia kiindulása nála az, hogy *Laborc* Salan embere volt a honfoglaláskor, akit Anonymus bolgárnak (MELICH interpretálásában bolgár-töröknek) mond (HonfMg. 19). Pedig P. Mester a személy nevét teljes bizonyossággal víznévből költötte, jó három évszázaddal később, mint amikor korra MELICH a keletkezést kronologizálta.

Az Anonymus hitelességébe vetett feltétlen bizalom, illetőleg ennek a tudomány oldaláról minél alaposabb megtámogatása része volt egy bizonyos magyar őstörténeti romantikának, amely már múlt századi gyökerekből is táplálkozott, de századunk húszas-harmincas éveiben – többoldali, kortörténeti okokból, melyek nem kis mértékben a Trianon miatt ránk szakadt balsorsból is fakadtak, és a tudománypolitikára is kihatottak – jelentékenyen felerősödött. Ez az őstörténeti

romantika az akkori nyelvtudományt is többféle jelleggel befolyásolta. Ami ebben tárgyunk szempontjából érdekes: P. Mester gesztája a korai magyar történetnek, de legalábbis a honfoglalásnak mintegy apoteózisaként került a nyelvészeti vizsgálatok központjába is. Mindehhez — lényegében érthető módon — jeles nyelvészeink részéről szinte érzelmi háttér is járult: MELICH, NÉMETH, PAIS és kortársai előtt Anonymus szava rengeteget nyomott a latban. Ha például a Névtelen Mester azt mondta, hogy *Csepel* Árpád kun lovásza volt, s a *Csepel*-sziget róla kapta a nevét, akkor ebben nemcsak kételkedni nem illett, hanem ez meg is határozta a nyelvészeti állásfoglalást. Íme erről a GOMBOCZ—MELICH-féle EtSz. (I, 945): „Szerintünk *Csepel(y)* hn.-eink hasonló szn.-ból valók; hogy ilyen személynév volt, arra szerintünk kétségtelen tanú Anonymus...”, majd következik az etimon: török *čäpäl* 'piszkos, rossz, alacsony; rossz, esős idő'. Majd NÉMETH GYULA ismét: „Anonymus szerint... *Csepel* sziget nevét a kun, azaz kabar-tatár eredetű *Csepel* főlovászmestertől kapta. Anonymusnak e magyarázata igazolható...”, majd következik az etimológia: török *čäpäl* 'rút idő, viharos idő', végül még így: „többi *Csepel* helyneveink kétségtelenül ugyanezen személynévből keletkeztek” (MNY. XXIX, 11—2). Ezzel szemben: *Csepel* helynevek főként a Dunántúlról már a középkorból sorozatban igazolhatók, ennyi török lovász meg mégsem futkározhatott e tájakon, arról nem is szólva, hogy hiteles *Csepel* személynév az egész középkorból ki sem mutatható, a helyneveknek meg világos magyar, szemantikailag is helynévi etimonjuk van. Az Anonymusba vetett feltétlen hit így vezethetett kiváló tudósoknál is nagy módszerbeli baklövésbe, illetőleg névtani lehetetlenségbe. És ez csak egy példa, sorozatban lehetne hasonlókat idézni. — Hogy P. Mester tekintélye hogy tudta előltni a józan nyelvészeti kritikát, arra jellemző a folytatás is. Sosem felejttem el, hogy amikor nagy negyedszázada a *Csepel* ügyet megpróbáltam helyre tenni (l. MNY. LXII, 134—46, 292—305), Pais tanár úr ugyan barátian, de azért dohogva, szomorkodva ezt mondta: „Lehet, hogy igaza van, Lóri, de azért mégsem kellett volna megírnia; nézze, Anonymusról van szó!” Anonymus kedvéért még NÉMETH GYULA etimonját is hajlandó volt védeni, pedig — mint köztudott — egymás török etimológiáiról kölcsönösen nem voltak valami nagy véleményvel.

Ahol P. Mester helynevet magyaráz — márpedig ezt elég sokszor teszi —, mindig a személynév elsődlegességét vallja. Persze hogy így tesz, hisz neki korai személynévek tömegét kellett kronológiailag hitelesítve előállítania. De az, ami nála adathiányból fakadó gesztairói kényszerűség és egyúttal célszerűség volt, szövegének feltétlen tisztelete folytán átment a tudósi magyarázatokba is. Sőt ez az elv lényegében minden anonymusi személynév magyarázatára kiterjedt, ahol személynévi—helynévi korreláció lehetősége fennállott, akár szólt erről a Magister expressis verbis, akár nem. Ehhez a problémához tudni kell, hogy P. Mester nagy sokaságú személynéveinek szinte mindegyike kimutatható az ő korabeli magyar helynévanyagból. Mindennek az lett a következménye, hogy Anonymus személynéveinek egykori magyarázatai csak a személyi névadás szemantikai-elnevezéstipológiai oldaláról indulhattak ki. Így például Szabolcsnak *Ekölcs* nevű vitéze csak ilyen etimont kaphatott: < tör. *äk-* 'gabonát vet' ige, holott ilyen személynév nincs is a középkor hiteles magyar névanyagában (mellesleg nincs a törökben sem); van, pontosabban: volt — mert elpusztult — viszont magyar nyelvterületen, Szabolcs vára mellett *Ekölcs* falu, melynek nevéből Anonymus a személynévet előállította. Természetesen e példa sem egyedi, hasonló problematikát mintegy félszáz anonymusi személynév felvet: ahová ugyanis leírt eseményeit földrajzilag helyezi, következetesen oda való helynevekkel ruházza föl P. Mester éppen ott szerepeltetett személyeit is.

Talán nem tévedek, amikor felteszem, hogy a magyar névtanban általános magyarázati elvvé vált azon nézetnek, hogy a helynév — pusztá személynév korrelációban mindig a személyből kell kiindulni, valahol az egykori anonymsi magyarázatokban van a gyökere, vagy legalábbis a fő megszilárdítója. Pedig talán mondanom sem kell, hogy a fejlődés lehetősége elvileg mindig kétirányú, és P. Mester gesztájában még azon kívül is *-i* képző nélküli személynéveink sokaságában igazolható vagy valószínűsíthető a helynévi elsőség. Csak éppen futólag utalok rá, mert ennek az előadásnak csupán közvetetten vág a körébe, hogy e magyarázati sablon a magyar névtanban újabban is további sablonokat szült: így lett szinte általánossá vált feltevessé például az, hogy egész sor — egyébként nehezen etimologizálható nevű — vármegyénk a névadó váron keresztül azonos név viselőjeként feltételezett, de persze ily néven ki nem mutatható úgynevezett első várispánjától kapta nevét; pl. *Bihar* nevű, feltételezett várispán > *Bihar vára* > *Bihar vármegye*.

Az a kétségtelen tény, hogy a legkorábbi magyar személynévanyagban szép számmal ismerhetők föl török nyelvi eredetű elemek, az anonymsi hagyaték nyelvészeti vizsgálatában — az őstörténeti romantika sajátos jegyeként, kordivatként — sokszor csapott át szemléleti túlzásba és erősen kifogásolható módszerbeli megoldásokba. Főként NÉMETH és PAIS, majd nyomukban RÁSONYI LÁSZLÓ igen jól érzékelhetően ilyen preconcepcióval közeledett az anonymsi névhagyatékhoz. Eredményeképpen a *Scriptores* jegyzetanyaga szerint P. Mester megfejtett személynéveinek több mint 80 százaléka török eredetűnek bizonyult. Zömükben egy sajátos morfológiai sablon érvényesült: török *tő* + magyar képző; pl. *Boyta* < tör. *boj* 'hős, gazdag, vezér' + m. *-ta* képző; vagy: *Oundu* < tör. *onyun* vagy *oyun* 'egészséges, sikeres' + m. *-d* képző; stb. Hogy aztán ezek milyen nyelvi rendszerben, milyen névanalógiák által megtámaszthatóan stb. keletkeztek volna, arra már rendszerint nem került kellő figyelem.

Hogy e szemlélet a török etimonok érdekében hogyan szorította vissza a lehetséges magyar megfejtéseket, arra — többek között — jó példa Anonymus *Botond*-jának neve. PAIS a „Régi személynéveink jelentéstaná”-ban a nevet még a magyar *bot* R. 'buzogány' származékának tartotta (MNY. XVII, 162); de másfél évtized múlva, a *Scriptores*ban már elébe helyezte ezt a megfejtést: < tör. *bota* 'tevecsikó' + m. *-nd* képző. A török etimon kedvéért a kitűnő magyar nyelvész-névtan PAIS hajlandó volt eltekinteni attól is, amit korábban jól látott: *Botond* neve világos szemantikai korrelációban van azzal, hogy a vezér a krónikási mese szerint buzogánnyal veri be Bizánc aranykapuját (most mindegy, hogy a mese szülte a nevet, vagy a név a mesét, a krónikákból az ilyenek jól ismert névtani jelenségek!). Vö. erre vonatkozóan még a régi *Botmonostora*, *Bothalma* stb. helynevek (GYÖRFFY I, 709, 714) földrajzi összefüggését Botondnak a Duna menti bodrogi részeken Anonymustól leírt helyi tevékenységével. De a sajátos — és mondani sem kell, hogy mennyire fontos — névtani szempontokat a személynévi elsőbbséget valló török etimonok miatt szinte mindig félresöpörték, vagy éppen — mint főként NÉMETH GYULA — nem is figyelték ezekre.

Hogy az Anonymushoz kapcsolódó korábbi magyar szakirodalmat mennyire a minden egyéb — főként névtani — szempontoktól rendszerint elvonatkoztatott, lényegében preconcepciós etimológiák uralták, arra jól rámutat az a körülmény, hogy az anonymsi szöveg névanyagának más nyelvészeti szempontú vizsgálatára alig-alig találunk utalásokat. Erre a körülményre csak két, különféle típusú példát!

A ránk maradt gesztaszöveg, különösen a történeti magyar nyelvtudományt és névtant elsősorú érdeklő névanyagában, feltűnően sok variációt tükröztet. Ezek az egymással szembenálló alakvariációk nemcsak azzal függhetnek össze, hogy P. Mester gesztáját csupán elvesztett eredetijét mintegy fél-háromnegyed évszázaddal követő — és ki tudja hányadik rendű — másolatból ismerjük, hanem azzal is, hogy maga a Mester is már forrásokból dolgozott. A variációk jellege, egymáshoz való viszonya természetesen a pusztá etimológiai magyarázatokat is befolyásolhatja, sőt kényessé is teszi, de amellett rámutathat más, nyelvileg is fontos körülményekre, a nevek bekerülésének, eredetibeli és másolatbeli viszonyának, egykori élőnyelvi ismeretének stb. a problematikájára.

Alighanem az etimológiai szempontok egykori eluralkodása szorította ki a geszta névanyagában rejlő hang- és alaktani kérdéseknek a tüzetesebb vizsgálatát. E problémakörből — mint már utaltam rá — csak később, P. HADVÉGnek két cikke adott pótlást az emlék vokálisai labializációjának és nyíltabbá válásának elemzésével. De más, igen fontos nyelvtörténeti kérdések szinte teljesen nyitva maradtak. Példa lehet erre a geszta magyar névanyaga tövéghangzóinak ügye. Erre ugyan régen is többszörösen szokás volt utalni, de szinte mindig abban a vonatkozásban, hogy hogyan viszonylik ezek sokasága a nyelvemlék keletkezési idejéhez, valamilyik Béla király jegyzőjéhez. Pedig P. Mester gesztájának a magyar tövéghangzók ügyében — hogy úgy mondjam — nem ez a legfőbb pikantériája, tulajdonképpen korhatározásra ez nem is igen alkalmas. Hanem az a jelentősége, hogy rendszerük tüzetes kibontása e magyar nyelvelemek történetének kulcskérdéseit oldhatja meg. Ennek részletezésébe azonban most természetesen szintén nem fognék bele.

4. A felvetett problémáknak és főként illusztráló példáiknak a számát még tovább szaporíthatnám. Remélem azonban, hogy a mondottak eléggé meggyőzően jelzik: Anonymus gesztájának magyar — vagy fogalmazzunk tágabban: nem latin — nyelvi anyaga egész sor olyan kutatási problémát hordoz, amely egy régebbi tudománytörténeti kornak sajátos felfogásait tükrözi, olyan megoldásokkal, amelyek a jelen nyelv- és névtörténeti szemlélet, módszer és ismeretek szintjén nem feltétlenül tarthatók. Következésképpen a témakör egésze és igen számos részkerdeése nyelvtörténeti revideálást igényel.

Ezt az igényt két — egymással összefüggő — körülmény támasztja alá. Az egyik az, hogy P. Mester művének kulcsfontosságú szerepe van a magyar nyelvtörténet és névtörténet számára, a benne foglalt problematika megoldásainak helyzete vagy közvetlenül, vagy áttételesen, szemléletileg és metodikailag messze kihat történeti nyelvészetünk egészére. A másik az, hogy a hozzá kapcsolódó, belőle felhasznált ismeretanyag — éppen az emlék tudományos jelentősége folytán — állandó hivatkozásokkal, belőle kisugárzó szemléleti jegyekkel, belőle adódó tanulságokkal és következtetésekkel folyamatosan jelen van mai szakirodalmunkban is. Hogy a hozzá fűződő, ma már nem csekély részben túlhaladott nyelvészeti nézetek — revideálás híján — hogyan köszönnek vissza mai nyelvtörténeti, névtörténeti, történettudományi művekben is, és hogyan rejlik bennük további tévedések ráépülésének a veszélye, arra hosszú példasorral lehetne konkrétan is hivatkozni. A hiba nem elsősorban e felhasználóké, hanem a mai magyar történeti nyelvészeté. Az ő adottsága mihamarabbi törlesztésének szükségességére igyekeztem előadásommal legalább rámutatni.

Török eredetű-e úr szavunk?*

(A szegedi turkológiai műhelyből)

Hajdú Péternek, az úrnak, a tanárnak és barátunk születésnapjára

A JATE Altajisztikai Tanszékének létrejöttében Hajdú Péternek elvülhetetlen érdemei vannak. 25 évvel ezelőtt ő fogadott be engem Szegeden, és azóta folyamatosan segítette munkámat. Ez is indokolja, hogy a szegedi műhely tisztelegjen ezen az ünnepi ülésen.

A tanszéken hosszabb ideje folynak a magyar nyelv török jövevényszavaival kapcsolatos kutatások. Gyümölcsöző együttműködés alakult ki az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen szerkesztőségével, amelynek török anyagát lektoráljuk. Ezzel egyidőben készül a magyar nyelv török elemeiről szóló monográfia. A munka részben az eddigi eredmények revíziójából, kiegészítéséből, részben új etimológiai javaslatából áll. Az új etimológiákat mindenekelőtt a turkológia jelentős fejlődése tette lehetővé, s csak ritkább esetben a már eddig is ismert turkológiai anyag újra történő átvizsgálása. Az alábbiakban *úr* szavunkkal kapcsolatos kutatásaink eredményéről számolok be.

A szóról a TESz. így ír: „Bizonytalan eredetű. Talán ősi örökség a finnugor korból... Iráni és török származtatásai nem igazolhatók”.

Úr szavunknak eddig egy finnugor, két indoeurópai és három különböző török etimológiát javasoltak. Ez utóbbiak közül egyet NEMETH GYULA, akinek „Nem török eredetű-e úr szavunk?” (Pais-Eml. 358—64) című cikkére utal címválasztásom. Eltérően etimológiai irodalmunk eddigi gyakorlatától, cikkemet nem az eddigi etimológiák cáfolatával, hanem a javasolt új etimológiával kezdem, s csak a cikk végén térek vissza arra, hogy miért nem fogadható el finnugor, indoeurópai és más török etimológiája — követve a kitűnő TESz. gyakorlatát.

Úr szavunk a 'fiú, fiúgyermek' jelentésű török szóból származik, amelynek keleti ótörök alakja *urī*. Török nyelvemlékeink nagy része az ótörök korszak kései alkorszakából származik, amely a II. Türk kaganátussal kezdődik és a keleti nyelvjárások változatait őrzi (a részleteket l. RÓNA-TAS, An introduction to Turkology. 1991. 21–30). A szót számos nyelvemlékből ismerjük, és érthetetlen számomra, hogy kiváló mestereim miért siklottak át ezeken az adatokon. Csak arra gondolhatok, hogy jelentéstani problémát láttak. Az adatok többségét, bár nem mindegyiket, idézi CLAUSON ótörök szótára (An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish. Oxford, 1972. 197). Éppen a jelentéstani kérdések tisztázása miatt szükségem azonban a tágabb szövegkörnyezetet is megismerni.

A legrégebbi adat Kül Tegin és Bilge kagán ikerfelirataiban fordul elő. Mint ismeretes, Kül Tegin sírfelirata 732, Bilge kagáné 735 körülré datálható. Az utóbbi, kisebb írás- és másolási hibákkal, javításokkal ismétli az előbbi szövegét. A legfontosabb szöveghelyen ezt olvashatjuk [Keleti oldal 6. sor]: *bāglāri bodunī tüzsiz ücün, tabgač bodun tābligin kürlüg ücün, armakčisün ücün, inili açili kiksürtükün ücün, bāgli bodunilüg yonšurtukün ücün, türk bodun illädük ilin ičginu idmiš* [7. sor]: *kaganladuk kaganin yitürü idmiš. tabgač bodunka bāglık urī oglin kul bolti, išilik*

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1994. január 25-i felolvasó ülésén.

küz oglın kün boltı. türk bāglār türk atın ütti. tagbaçğı bāglār tagbaç atın tutupan tagbaç kağanka körmiş. A szöveg rekonstrukciójánál TALAT TEKİN munkáját (A grammar of Orkhon Turkic. 1968.) követtem kisebb kiigazításokkal.

A Bilge kagán felirat párhuzamos helyén a minket érdeklő helyen *boltı* helyett *kültı* áll. Az alábbi fordításom kisebb pontosításokkal és módosításokkal KAKUK ZSUSZSÁÉ (MEH². 62) követi: „A bégek és a nép viszálya miatt, a kínai nép alattomosága és álnoksága miatt, az ifjabb és idősebb fivérek viszálya miatt, a bégek vezette nép kölcsönös rágalmazásai miatt a türk nép az általa szervezett birodalmat romlásba vitte, a kagánná tett kagánjukat elveszejtették. Fiúgyermekeik, akik bégekké kellett volna hogy legyenek, szolgák lettek, leánygyermekeik, akik nemes asszonyokká kellett volna hogy legyenek, a kínaiak ágyasai lettek. A türk bégek türk nevüket elhagyták, az elkínaiasodott bégek kínai nevet vettek fel és a kínai kagánnak engedelmeskedtek”.

Fordításomban a *bāglık urı oglı* kifejezést „fiúgyermek, aki béggé kellett volna, hogy legyen, bégnek való, bégségre jogos fiúgyermek”-nek fordítottam. Lehetett volna itt a *bāglık* szót, ahogy azt KAKUK ZSUSZSÁ tette, *nemes*-nek fordítani, de itt egyelőre el akartam kerülni a magyar *nemes* szó használatát. Mint látni fogjuk, egyébként a *nemes* etimológiailag védhető fordítás. A *-lık* képző elvont fogalmat képez. Pontos ERDAL (Old Turkish word formation I. Wiesbaden, 1991. 123) fordítása: „your sons, who should have been lords, became slaves”: „fiatok, akiknek urakká kellett volna lenniük, szolgák lettek” pontosabb, mint CLAUSEN fordítása: „... who were fit to be begs...” (i. m. 197): „... akik alkalmasak voltak arra, hogy bégek legyenek...”. Annak a társadalmi csoportnak a gyermekei, akik születésüknél fogva nyerték a jogot, arra, hogy nagykorúvá válva béggé legyenek, szolgákká lettek — ezt mondja a szöveg. Hogy itt valóban a nagykorúság révén beálló társadalmi állapotról van szó, azt mutatja a mondat második fele, ahol a lányok jelzője az *işilik*, amelynek alapszava, az *işi* a keleti ótörök szövegekben mindig a ’bégek felesége, asszonya, nemesasszony’ jelentésben fordul elő. KAKUK fordítása itt *szűz* lányokat említ, mert egy régebbi olvasatot követett, amely szerint a kérdéses helyen *silik* olvasandó. Az *işi* szónak KÁSGARİ világosan „nemesasszony” fordítást ad, a szövegekben többnyire éppen a bég felesége, asszonya: *beg işi*. A szövegből világos, hogy az *ogul* általában jelent lezármazottat, gyermeket, s előtte az *urı* a fiút, ahogy a *küz* a leányt. Az *ogul* későbbi ’fiú’ jelentése ugyanolyan jelentésváltozás, ahogy a magyarban a *gyermek* jelentése eredetileg ’fiatal személy’, s csak később, a nyelvjárásokban ’fiúgyermek’ (l. TESZ. és pl. a magyar nyelvjárási *két gyermekem és egy lányom van* kifejezést).

A szöveg még egyszer előfordul hasonló szöveggörnyezetben és azonos jelentéssel a két feliratban [Kül tegin keleti oldal 24. sor]: *bāglık urı oglun kul boltı, eşilik küz oglun kün boltı*; a Bilge kagán feliratban *oglu* helyett *ogluñın*, illetve *boltı* helyett *kültı* áll.

A már az ujjur birodalom idején elkezdett rovásírásos Sine uszu feliratban RAMSTEDT (Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei: JSFOu. 30: 1 — 63) a 42. sorban *urı oglın* alakot rekonstruált, ez nem került be CLAUSEN szótárába. A 840 körüli Szudzsi felirat 6. sorában a halott kirgiz kagán azt mondja magáról, hogy *inim yeti, urım üç, kizim üç erti*: „öcsém hét, fiam három, lányom három volt” (vö. RAMSTEDT i. m. és MALOV, Jenisejskaja pis'mennost' tjurkov. Moszkva— Leningrád, 1952. 84).

Egy manicheus szövegben (Huastuanift, ed. LE COQ: APAW. 1910. 14, 116 — 117. sorok) az *uzuntonluğ urılar* kifejezést találjuk. Ezekben a szövegekben az

uzuntunlug 'a hosszúruhájú, a gyülekezet nőtagja', s mellette a gyülekezet férfitagjai, ez utóbbi a többes számban álló *urilar*.

A valamivel későbbi jenyiszeji feliratok közül a Je 26-os sorszámu Acsura (Ocsura) melletti felirat második sorában *urī oylan tog*... olvasható. Az *oglan* szó itt kollektívumképzővel ellátott *ogul* (vö. MALOV i. m. 48). Ez a ritka és régi kollektívumképző (vö. *er* 'férfi', *eren* 'a férfiak' stb., a képzőre l. ERDAL i. m. 91

92), s az *oglan* általában a nemes leszármazottak közösségét, a „hercegeket” jelzi. Itt a férfileszármazottakat. A Je 48-as sorszámu abakáni felirat 9. sorában ezt olvashatjuk: *är ärdäm atim bar ücün bänkü tikä bärüm, yeti urī ogli ücün tikä bärümiz* (vö. MALOV i. m. 96). A helyszínen a feliratot ellenőrző VASILEVNÉL (Korpus tjurkskih runičeskih pamjatnikov bassejna Jeniseja. Leningrad, 1983. 32) (*o*)*gli* van, CLAUSON (i. h.) MALOVOT követve még *ogul*-t ír. „Férfi érdeme és hírneve tiszteletére emeltem ezt az emlékkövet, a hét fiúgyermek tiszteletére (vagy nevében) emeltem”. A Je 59-es sorszámu elegesti vagy másképpen Herbis Baari feliraton *urī kadašim üc kiz kadašim* (l. ŠČREBAK, L'inscription runique d'Oust-Elégueste (Touva): UAJb. XXXV. fasc. B. 145, VASILEV i. m. 34) áll, amelynek fordítása talán „ifjabb férfi rokon, három leány rokonom” lehetne.

Az ujjur buddhista szövegekben is előfordul szavunk, így az F. W. K. MÜLLER által kiadott egyik töredékben (Uigurica II. APAW. 1910. 20, 20. sor) *birük känd urī känd kizlar körkin kurtulgu tinlig ärsär*: „ha fiatal fiúk és fiatal lányok formájában megváltandó lényekként jelennek meg...”. Ugyanennek a szövegnek egy másik töredékében (p. 28, II, 6. sor) Suparatišthitāt, az istenek fiát, *tengri urisi*-nak hívják. Ez a jelzős szerkezet a szanszkrit *devaputra* 'isten fia' szó ujjur megfelelője.

Megtaláljuk a szót egy újabban kiadott ujjur buddhista töredékben (G. KARA P. ZIEME, Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas „Tiefer Weg” von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti. Berlin, 1977. B, 91). A szöveg bevezető soraiban ez áll (2): *yükünürmen urī bolmiš mančuširi bodišt kutinga*: „leborulok a fiatalemberré lett Manjusri boddhisatva szentsége előtt”. Mint ezt a szerzők a szöveghez írt jegyzetben írják, egy másik buddhista szövegben, a Suvarṇaprabhasasutrában egy majdnem hasonló mondat fordul elő: *urī bolmiš mančuširi bodišt kutinga yükünürmen* (a helyesírási sajátosságokat nem jelzem). A kifejezés a szanszkrit *khumāra-bhūta* megfelelője, s az örök ifjúságra utal, ami Manjusri állandó jelzője. A szó tibeti megfelelője *gžon-nu gyur-ba* 'a fiatallá lett, a fiatallá átalakult'.

Míg az előző töredékben kifejezetten egy boddhisatva jelzője, a következő ujjur szövegben, amelynek szerzője a tibeti Szaszkyia pandita, szavunk egy indiai eredetű példabeszédben szerepel, de világi embert jelöl (l. KARA—ZIEME i. m. 57, A szöveg 412—6 sor): ...*ol öngrä ödtä širišdi bayagutnung ogli sudanī urika birär baxsilari iligning xanlarning törüsi u... ölrümiši kösündi*... (egyszerűsített átírásban) „Egy korábbi időben a Sirisdi (*Šreštšin*) nevű gazdag ember fiának Szudani (*Sudhana*) fiatal úrnak az uralkodó kánok törvénye szerint (megölt) egyes Guruk jelentek meg”. Itt az *urī* egyszerűen gazdag, vagyis a kereskedő kaszthoz tartozó fiatalembert jelent, és a személynév után áll.

Valószínűleg már a mongol korból való az az orvosi könyv, amelynek töredékében a gyermektelen asszonynak adnak tanácsot. (G. R. RACHMATI, Türkische Turfan-Texte VII. APAW. 1936. 37, No. 26, [CLAUSONNál tévesen 28] 18. sor). Megfelelő praktikák után: *bir körklüg mängizlig urī ogul kälürgäi*: „egy szép külsejű fiúgyermeknek fog életet adni”. Egy másik orvosi könyv töredékében (G. R. RACH-

MATI, Zur Heilkunde der Uiguren II. SPAW. 1932. 416, No. 2, 65. sor) szembaj ellen azt javallják, hogy ha a vörös kecske teje sem használ, akkor egy olyan asszony tejéből kell inni, akinek fiúgyermeké van: *urī oylanlıg ävči süti*.

Biztosan a mongol korból való és eredeti ujjur szöveg, amelyet SİNASI TEKIN adott ki (Buddhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit. Bp., 1980. 43, 183. sor). Ebben arról van szó, hogy egy szutrában azt olvassuk, hogy egy bizonyos boddhisatva mit mondott egy ifjú embernek. Az „ifjú ember” kifejezés *tunkzi urī-ka* formában szerepel, ahol a *-ka* a datívusz. Az első szó a kínai *tung tzi* (MATTHEWS, Chinese—English dictionary. 1956. No. 6626.5 „a young lad”) ujjur átírása. Itt a régi török szövegekben amúgy igen gyakori *hendiadyon* szerkezetnek azon alváltozata szerepel, amikor az első tag azonos jelentésű idegen szó. A szövegből egyébként kiderül, hogy a nemes úton járó nemes emberekről szól a példabeszéd, s így a *tunkzi urī* is a nemes születésű ifjak közül való volt. Egy másik szövegben (S. TEKIN i. m. 192, 90. sor) az *ilgevsök urilarıg kızlarıg* kifejezést találjuk, amely a tanult, vagyis a *pandita* ifjú fiatalembereket és lányokat jelenti (a jelzőre vonatkozóan, amely általában *ilgevsök* alakban fordul elő, l. ERDAL i. m. 158). Ugyane szöveg egy másik helyén (119. sor) a Buddha prédikáló helyét díszítő és mindenholon összegyűlt ifjakról és lányokról van szó. Az *urī-lar* 'fiatalember' mellett a szövegben a kínai *nü* 'nő' áll a *kız* helyett, de a kínai hieroglifa után írt ujjur *-lar* többszel. A harmadik helyen (199. sor) Indra isten látja a boddhisatvát, s hogy próbára tegye, egy hindu pap, egy brahmin képében jelenik meg előtte, és megkérdezi, miért sír olyan keservesen. A boddhisatva válaszában a brahman képében megjelent Indra istent így szólítja meg: *urī i!* „Oh nemes ifjú!”.

Folytatni lehetne az ujjur szövegekben a tallózást, de az ennyi adathból is látható, hogy a mintegy ötszáz éves török-ujgur szótörténet világosan mutatja, hogy szavunk a nagykorúságakor béggé váló nemes ifjú, majd a kiemelkedő társadalmi helyzetű, s alkalomadtán az isteni eredetű vagy fejedelmi ifjú megjelölése.

A szó előfordul KÁSGÁRInál is. Szerinte az *urī* szó jelentése 'fiúgyermek', míg az *urī oylan* többes, azaz 'fiúgyermek' jelentésű. Az ugyancsak karakhanida Kutadgu biligben Ogdurmiş, mikor visszaküldi a királyhoz Ögdülmişt, azt mondja: *emdi yorı yana evre kelme ay ersig urı* (ed. ARAT 1979. 3832. sor): „most menj, és ne gyere ismét vissza, oh nemes ifjú!”, ahol az *ersig* pontosabb jelentése 'férfias, férfihoz hasonló', pl. *bu ogul ol ärsig*: „ez a fiú olyan, mint egy férfi” (KÁSGÁRI), a szónak azonban van átvittebb értelemben 'nemes' jelentése is. A szót azonos funkcióban használja a Kutadgu bilig szerzője, Jusuf Khassz Hadzsib, mint a mongolkori ujjur szöveg szerzője (l. fent ed. TEKIN 199. sor).

Mivel a szó gyakori a mongolkori ujjur szövegekben, helyesbíthetjük CLAUSON megjegyzését, aki szerint a szó nem fordul elő később mint a karakhanida kor, tehát Kásgári és a Kutadgu bilig ideje. Az azonban igaz, hogy ez a szó valóban igen ritka később. A tatár nyelvjárási szótárban (Tatar teleneŋ dialektologik süzlege. Kazan, 1969. 328) találunk egy urál-vidéki tatár szót *oru* alakban. Jelentése tatárul „*bala tabuga sälätlelek*”, oroszul „*sposobnost k prodolženiju roda*”, a két jelentésmegadás nem teljesen azonos. A tatár jelentést leginkább „gyermeknemző képesség”-nek lehetne visszaadni, míg az orosz fordítás inkább „képesség a nemzetség folytatására”. Ez némileg eufemisztikus, de ugyanakkor talán egyben pontosabb fordítás is. Hasonló hangalakú szó található RADLOFF szótárában is (I, 1322) *orū* alakban, itt tehát hosszú *u*-val, jelentése 'nemzetség, törzs, család'. Ez utóbbi természetesen azonos a később tárgyalandó *urug* szóval. Nehéz állást foglalni, hogy a fentebb idézett tatár nyelvjárási *oru* melyik szó átértelmezése. A tatár nyelvjárási szótár

által idézett példamondat sem oszlatja el a kétségeket (kb.: „az anya meghalt, az *oru* mégsem maradt abba, nem szűnt meg”). Egy mai tatár *oru* egy korábbi **uru* alakra megy vissza. Ez szabályos megfelelése a keleti ótörök *urı*-nak.

A csuvasban egy *vără* 'mag' jelentésű szót találunk, amelynek redukált magánhangzói a virjál nyelvjárásban labiális színezetűek. Ez egyaránt visszamehet egy **uru/urı* vagy egy *urug* alakra.

A keleti ótörök *urı* és esetleges nyugati ótörök párja, az **uru* nem állnak elszigetelten, hanem egy fontos török szócsalád tagjai, amelyen belül az összefüggéseket eddig nem látták világosan.

Egyértelműen szavunkhoz tartozik az OT *urılan*- ige. Itt ismét érdemes a teljesebb szöveggörnyezetet bemutatni. Az *Irk bitig* címen idézett török rovásírásos jóskönyv 5. jövendőmondása arról szól, hogy a bég elmegy a ménéséhez, és fehér kancája méncikót ellik (*kulunlamiş*), az aranypatájú csődörök szerencsések lesznek, a bég elmegy a tevenyájhoz, fehérszörű tevekancája hím tevecsikót ellik (*botulamiş*), az arany szerszámú tevecsőörök szerencsések lesznek, majd hazamegy, s harmadiknak a felesége fiúgyermeket szül (*kunčuyı urılanmış*), a bég birodalma (*beglik*) szerencsés lesz, a bég boldog ember lett. Ez nagyon jó jel. — Így a jóslat. (A szöveget l. V. THOMSEN, Dr. M. A. Stein's manuscripts in Turkish »Runica« script from Miran and Tun-huang. In: Samlede Afhandlingar III. København, 1922. 235.) A kínai eredetű *kunčui* 'fejedelmi feleség', 'az uralkodó felesége' jelentésű cím. A *-lan* denominális igeképző, általában intranszitiv igeik képzésére szolgál (a részleteket l. ERDAL i. m. 509—19). Az *urı* világosan a bég fiúgyermek, aki az egész birodalomra (*beglik*) szerencsét hoz, vagyis megszületett a várva várt fejedelmi utód, a trónörökös. Az sem véletlen, hogy a *beglik* szó, amelyben a *-lik* absztraktívumképző jelenik meg, egyaránt jelenti a bégséget mint társadalmi állapotot és a bégséget mint politikai egységet, tehát a birodalmat, lásd a fentebb idézett *beglik urı oglı* kifejezést.

A szócsalád további tagjait rövidebben lehet tárgyalni: OT *urug* 'mag, leszármazott, nemzetség, család'. A „mag” jelentése lehet növényi is, pl. ujj. *kendir urugi* 'kendermag' (a továbbiakban az adatokat, ha másként nem jelölöm, CLAUSEN szótárából idézem). A szó jelenthet bármilyen magot, például: *bu yerke neče urug batsur ıgekü ten üntürüp taribiz*: „Ebbe a földbe bármilyen magot vetünk, kétszeresét fogjuk természeteni és aratni”, átvitt értelemben: *ay edgü kilinč, aşı edgü urug*: „a jó tettek és a nemes, jó származás”, s a család, a leszármazottak, a nemzetség. A szó szinte minden török nyelvben megvan, néhol zöngétlen szóvéggel (*uruk*, ebből másodlagosan *urk*), néhol a *-g* spirantizálódott és eltűnt, így a csuvas *vără* 'mag, család' is valószínűleg ugyanezre a szóra megy vissza. A törökből átkerült a mongolba: irod. mongul *urug* 'házasság révén szerzett rokon, főtus' (LESSING, MongEngl. Dict.).

Csak emlitem a többi ide tartozó szót: OT *urugluk* 'nemes, jó származású' | OT *urugsuz* 'nemtelen, nem jó származás' | OT *urluk* 'mag, leszármazott', leginkább a középtörök nyelvekben s a mai török nyelvek egy részében fordul elő, ide tartozik a csuvas *vārlāx, vārlāk* 'család, mag' | OT *uragut* 'nő, feleség' | KT *urgači* 'nő, feleség, nőstény', egyes nyelvekben **urkači*, illetve **ırkači*, általában 'nő, nőstény állat', de a tatár nyelvjárásokban 'hím állat' is | UT *urum* 'leszármazott, utód' (pl. kirg.) | UT *urpak* 'korpa, leszármazott, utód' (pl. kirg.) | UT *urgu-* 'sokasodik' (pl. bask.) → Mong. *urgu-* 'nőni, emelkedni', *urguča* 'aratás, betakarítás, gabona', *urgumal* 'növény'.

A fenti szócsaládot, illetve egyes tagjait VÁMBÉRY munkái óta a legújabb időkig az *ur-* 'ütni, verni' igéből kísérelték meg származtatni. Ez jelentéstanilag aligha képzelhető el, közvetlenül biztosan nem. Fel kell tételeznünk egy **ur-* 'meg-

termékenyíteni, nemzeni' igét. Az egy más kérdés, hogy ez az ige eufemisztikus okokból végeredményben visszamehet az 'ütni, verni, beverni' szóra, mint *baszik* igénk a török *bas-* 'nyomni' igére. Az *urī* szót ebből a deverbális nomeneket képző *-I* képzővel képezték. Az *-I* képző ismert a régi törökségben (részleteket ld. ERDALI. m. 340—4), l. pl. *tög-* 'törni, morzsolni' > *tögi* 'a tisztított, csépelet gabona', és az sem ritka, hogy az alapszó hiányzik. Ilyen pl. a *čaši savlig* 'rágalmazó szavú'; magát a **čaš-* igét nem tudjuk kimutatni, de az abból képzett *čašut* 'rágalom', és *čašur-* 'rágalmaz' szavakat igen.

A feltételezett **ur-* igéből származik szabályos deverbális *-(X)g*, illetve *-(X)m* képzővel az *urug* és az *urum*, az *urug* szóból denominális *-l(X)k* képzővel az *urugluk*, a denominális *-s(X)z* fosztóképzővel az *urugsuz*, a denominális verbumképző *-gU* található az *urgu-* (< *urugu-*) igében. Az *uragut* úgy viszonylik az **ur-* igéhez, mint a *bayagut* 'az előkelőek, gazdagok' a *bay-* 'gazdagnak lenni' igéhez. Az *urgači* talán egy korábbi *urgakči* alakra megy vissza, innen az *urkači* stb. alakok is, ez pedig a jól ismert deverbális *-gAk* nomenképző, amihez a *-či* nomen argenticus képző járul.

Mint látjuk, a török *urī* szó a keleti ótörök nyelvekben 'fiatal ember, férfivá serdült ember' jelentésű, s használata az uralkodó, az istenek, az előkelők körére vonatkoztatva mutatható ki. A szövegek arra utalnak, hogy így hívták a bégek, az uralkodó fiúgyermekét, utódát. Ugyanakkor fontos hangsúlyoznunk, hogy szavunk nem cím. A szóvég eredetileg illabiális, azonban a képzett alakokban már a legkorábbi emlékekben is hasonul az első szótag magánhangzójához. Mindezek alapján az átadó alakot **urī* vagy még nagyobb valószínűséggel **uru* alakban kell rekonstruálnunk.

A magyar szó közszóként egyszerre jelenik meg magyar és bizánci forrásban. Kinnamos 1180 és 1183 között írt krónikájában utal az 1162-ben lezajlott eseményekre. II. Géza fiát, III. Istvánt megkoronázzák, Bizánc II. Géza fiatalabb öccsét, Istvánt támogatja, végül kompromisszumként megválasztják II. Géza idősebb öccsét, II. Lászlót. II. László öccsének az *urum* (ουρουμ) nevet adományozza, mert — így Kinnamos — ez a név a hunoknál (azaz a magyaroknál) az uralmat átvenni készülőt jelenti. A görög szöveg „nevet” (ονομα) használ, a szövegösszefüggésből nem kétséges, hogy itt a trónörökösről van szó (MORAVCSIK, Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp., 1984. 215). Az azonban kétséges, hogy mennyire vált a szó címmé. MAKK FERENC (Acta Hist. Szeged. 66: 32) kételkedik abban, hogy az *urum* alakot címként használták, az szerint egyszerűen az *úr* birtokos személyragos alakja. Ez valószínű, de teljesen nem zárhatjuk ki, hogy az alapszó mellett átvettük a török képzett *urum* alakot is valamilyen speciális jelentésben (vö. kirg. *urum* 'potomstvo; utód, ivadék'). A szónak *uram* alakja a stájerországi Ottokár 1300 és 1308 között keletkezett krónikájában már 'főúr' jelentésben fordul elő (RÉZ: MNy. XXXV, 250, NÉMETH: Pais-Eml. 361). Kinnamossal gyakorlatilag egyidőben fordul elő szavunk a Halotti Beszédben: *Wimagguc uromc iften kegilmet ez lelic ert.*, valamint *Peter urot* stb. Gyakran szokták idézni Anonymus *Őrsúr(u)* adatát (*Vrsuuru*, *Ursuur*), amely hangtani szempontból érdekes, de feltűnő, hogy Anonymus összes személyneve közül csak ez az egy viselné az *úr* címet. Ezért valószínűbb, hogy itt személynévi használatról van szó. Ez azért fontos, mert *Úr* összetételű helyneveink egy része is lehet személynévi eredetű (l. még KRISTÓ, Néhány erdélyi helynévről: Benkő-Eml. 386—90).

Az *úr* szavunkból képzett *uruszág* (HB.), jól mutatja, hogy a szóvégi *-u* az ómagyarban még kimutatható, de nyilván eltűnőfélben lévő redukált magánhangzó volt.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy jelentéstani nehézsége sincs annak, hogy a magyar *úr* szót a keleti ótörök *urī*, nyugati ótörök **uru* megfelelőjéből származtassuk. A török vezérek, a törzsfő, a bég férfitársa serdült fiát, kijelölt utódát nevezték *urī*-nak, s tágabb értelemben a bégek fiait. Ők voltak a kialakuló nemesség, a hercegek. A magyar tehát tágabb értelemben a 'törzsi vezetőréteghez tartozó fiatal férfi', szűkebb értelemben a 'törzsfő örököse', majd a 'trón örököse' jelentésben kezdte használni a török szót. Az Árpád-házi társadalom átalakulásával a szónak 'főúr' jelentése lett. Az *urum* alakban az *-m* magyar birtokos személyrag, használatában azonban esetleg támogathatta, hogy a törökben az **uru* mellett létezett egy *urum* alak is, amelyet esetleg párhuzamosan át is vehettünk. Az *úr* szavunk vázolt török eredete egy sor társadalomtörténeti kérdést is felvet. Ezekre ma nem térnek ki, mert csak az összes török eredetű társadalomtörténeti terminusunk, szavunk együttes tárgyalása adhat valamelyest is hiteles képet.

Most térnénk ki röviden az eddig javasolt egyéb török etimológiákra. VÁMBÉRY több török szóval is összevetette a magyar *úr* szót. Ezeket az odavetett ötleteket NÉMETH joggal utasította el. NÉMETH javaslata szerint *úr* szavunk eredete a török *u-* 'képesnek lenni' igéből képzett *uyur*, illetve *uyar*, aminek jelentése 'képes, hatalmas'. A NÉMETH és CLAUSON által is idézett adatok egy része a török *uya* 'bátya, férfitestvér, rokon' szóhoz tartozik. Az adatok egy másik csoportja valóban 'képes, hatalmas' jelentésű. A nehézséget azonban a jelentésanon túl a hangtan okozza. NÉMETH belátta, hogy a *-y-* a magyarban nem tűnik el. Ezért arra gondolt, hogy már a törökben kiesett. Erre azonban nincs meggyőző példa. NÉMETH idézi a *kín* szavunk török eredetijét, amely *kin*, s ez szerinte egy korábbi *kiyin*-re menne vissza. Ez ma már ebben a formában nem tartható. A *-y-* kiesésének nehézségeit többé-kevésbé NÉMETH is látta, ezért az *u-* ige szabályos *uyur* aoristosa mellé feltett egy **ur* aoristost. Ez azonban nemcsak ismeretlen, hanem teljességgel valószínűtlen is.

NÉMETH GYULA tanulmányával egyidőben jelent meg PALLÓ MARGIT cikke (MNY. LII, 157), amelyben *úr* szavunkat a török *iduk* 'szent' szóból vezeti le. Úgy látja, hogy az a csuvas *-r-* hang, amely a szóközépi *-d-* hangból egy interdentális *-ð-* hangon keresztül jött létre, már szavunkban jelentkezik. A szóvégi *-k* zöngésedett volna és eltűnt. Tehát egy **irug* alakból kellene megmagyarázni a magyar *úr* szót.

Hosszú ideig az *-r-* megjelenését a régi *-d-* helyén a csuvasban a XI. század utáni időre tette a kutatás. Ennek több oka is volt. A Volga-vidéket meglátogató és helyi nyelvi adatokat lejegyző IBN FADLAN 922-es útleírásában a török *qadīn* 'nyírfa' szó még *-ð-* vel van írva. KÁSGÁRI (1074) Suvar és Bulgár nyelvének leírásakor még *-z-* formákat ír (pl. *azak* 'láb' a régebbi *adak* helyett). Másrészt a régi orosz Trojcki Krónika 1230 alatt már *trunove* (< **turun*) alakban hozza a *tudun* török címet, ekkor tehát már *-r-* fok van. PRITSÁK (Kāšgārī's Angaben über die Sprache der Bulgaren: ZDMG. 109: 92—116) megkérdőjelezte azt, hogy KÁSGÁRI valóban ismerte a volgai bolgárok nyelvét, szerinte az adatok a városokban tartózkodó (kipszak) kereskedőktől származnak. Szerintem KÁSGÁRI areális adatokat közöl, s a *-d-* biztosan nem érte el az *-r-* fokot, mert az feltűnt volna neki. Újabban előkerült egy kijeji X. századi héber levélen egy rovásírási szó. PRITSÁK (N. GOLB—O. PRITSÁK, Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. Ithaca—London) javasolt egy olvasatot, amelyet LIGETI (MNY. LXXX, 10—7) érdemben elfogadott. Ha itt egy ótörök (*h*)*okudīm* helyett *okurim*-ot kell olvasni, akkor az *-r-* fok már a X. században jelen van. Ez azonban igen bizonytalan. Az egyes jelek teljesen önkényesen vannak értelmezve. S az adat, ha az olvasat mégis jónak bizonyulna, a magyar szó szempontjából még így is kései. (A részleteket l. A. RÓNA-TAS, The periodization and sources of

Chuvash linguistic history. In: Chuvash Studies, ed. A. RÓNA-TAS. Bp., 1982. 113—69). Az előzőnél is nagyobb a hangtani nehézség a szóvéggel. A -k zöngésedése és eltűnése még elképzelhető, erre számos példánk van, de ilyenkor hosszú -ú marad (vö. pl. *tanú*). PALLÓ MARGIT egyeztetése a jelentésmegfelelés szempontjából is elfogadhatatlan.

Nem találta az előző török etimológiákat meggyőzőnek GYÖRFFY GYÖRGY sem. 1957-ben írt tanulmányában (Száz. XCII, 590—5) abból indul ki, hogy IBN FADLAN-nál a Szuvar uralkodó neve *uyrg* volna. Ez pedig szerint a török *buyruk* 'egy török cím' csuvasos alakja, és *wuyrug*-nak olvasandó. Ebből pedig szerint szabályosan *urú* lett a magyarban, ahol a hosszú szóvégi -ú másodlagosan, hangsúlytalan helyzetben lévén rövidült, majd eltűnt. A gondolat, mint ezt GYÖRFFY jelzi, TOGAN-nál bukkan fel (Ibn Fadlan's Reisebericht. 1939. 75). Ennek a magyarázatnak is több súlyos nehézsége van. Az olvasat erősen bizonytalan, s mindenképpen emendált. A szuvarok egyik csoportja uralkodójának neve ez. A török szókezdő *b-* sem a volgai bolgárban, sem a csuvasban soha nem lesz *w-* vagy *zérus*. Elegendő itt, ha a volgai feliratok néhány szavát idézzük: VB *ba(r)-* 'elmenni' (OT *bar-*), VB *belüri* 'síremléke', (OT *belügi*), VB *biyelem* 'ötödik' (OT *bešinči*), vagy három példát a csuvasból: OT *beg* 'cím' > csuvas *pü*, OT *bay-* 'gazdagodni' > csuv. *puy-*, nyugati ótörök **bayan* 'gazdag' > csuvas *puyan*. A szókezdő *b-* más török nyelvekben sem lesz *v-*, illetve nem tűnik el, kivéve négy igen gyakori török igét a török nyelvek egy részében, ezek: *bar* 'létezni', *bar-* 'menni', *ber-* 'adni' és *bol-* 'lenni, válni valamivé'. Ehhez ötödiknek a haladzsban csatlakozik a *bak-* 'nézni'. Erről részletesen ír G. DOERFER éppen a Németh-émlékkönyvben (Die vier Wörter mit *b-* > *v*, Null. In: Hungaro-Turcica, ed. GY. KÁLDY-NAGY. 1976. 133—47). A török *buyruk* 'parancsnok' cím a török *buyur-* 'parancsolni' igéből származik. Ez az ige *pür-* alakban megvan a csuvasban, tehát a szókezdő zárhangnak szabályszerű zárhang megfelelése van. A csuvasban van szókezdő *v-*, a közismert *v-* protézis, de ez csak szókezdő labiális magánhangzók előtt alakult ki. Ha tehát a szót *wyrg*-nak kell olvasni, és a név csuvasos, akkor egy régi török **Oyrag*, **Uyrag* megfelelője lehet. Mivel a bolgár uralkodó vejéről van szó a szövegben, én a török *uyar* 'házasság révén szerzett férfitrokon' szóra gondolok. A szóvégre vö. török *ay* 'hold', csuvas *uyax*. Néhány más török nyelvben a *v-* protézis szórványos jelenséggé fordul elő. Egy OT *buyruk* alaknak megfelelő **wuyrug* vagy *urug* alak tehát nemcsak hogy nincs, de nem is képzelhető el. Nem fogadta el egyébként TOGAN ötletét sem KOWALEWSKI (Kniha Ahmeda Ibn-Fadlana o ego putešestvii na Volgu v 921—922 gg., 1956. 139, 224), sem a szöveg lengyel kiadói (A. KMIETOWICZ, F. KMIETOWICZ, T. LEWICKI, Żródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny. Tom trzeci. Wrocław etc. 1985. 107, 183).

A szót két indoeurópai szóval kötötték össze. Az elsőt MUNKÁCSI vetette fel, s az indoiráni **asura* 'úr' jelentésű szóhoz kapcsolta volna a finnugor és a magyar szavakat. Ezt az etimológiát már MOOR ELEMÉR, majd JOKI (Uralier und Indogermanen: MSFOu. 151: 74, 82, 140, 207) részletesebben, valamint újabban RÉDEI (Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten. Wien, 1986. 44) joggal elvetették, részletesen I. MSzFrgE. Ugyancsak elvetették a MSzFgrE. szerzői HARMATTA egy javaslatát (I. OK. VII, 253), mely szerint a szó eredete egy óiráni **šura* 'úr, parancsoló' alakra megy vissza. HARMATTA etimológiája egyébként azt feltételezné, hogy a szó igen régi, óiráni jövevény, amely csak a magyar ősébe került át, s ebben az esetben el kell választanunk szavunkat attól a finnugori szócsaládtól, amellyel való összevetést a MSzFgrE. „talán egyeztethető” megjegyzéssel idéz. HARMATTA javaslata kapcsán a jelentéstani megfontolásokat sem hagyhatjuk figyelmen kívül, a szó speciális jelentése az Árpád-korban aligha másodlagos.

Az *úr* szavunkkal összevetett finnségi szó (finn, lúd, vepsze), amely nehezen egyeztethető a lapp adattal, valószínűleg egy **ur3* 'férfi, hím, hős' jelentésű alakból vezethető le. Természetesen nem zárhatjuk ki teljességgel, hogy ez a szó finnugor kori, és azt sem zárhatjuk ki teljesen, hogy a finnugor szó a finnségi nyelvektől igen távoli magyarban fennmaradt, ha ennek valószínűsége nem is nagy. Ha mégis esetleg így történt volna, úgy a kései ősmagyarban feltételezni kell egy **uru* 'férfi' szót. Ebből önmagában nem lett volna 'nemes ember, trónörökös', de esetleg megkönnyítette volna az azonos hangzású és igen közeli jelentésű török szó átvételét. Ezt azonban sohasem fogjuk tudni kideríteni.

Biztosnak csak az mondható, hogy *úr* szavunk török eredetű.

RÓNA-TAS ANDRÁS

A magyar népnyelvkutatás sorsfordulói*

A Magyar Nyelv 1992. évi kötetének 362—5. lapjain KISS JENŐ egy alapos, tárgyilagosságra törekvő cikkben foglalkozott a magyar nyelvtudomány egy érdekes jelenségének, a budapesti és debreceni nyelvészek közt az 1935—1936. évekkel, CSÜRY BÁLINT Szamosháti Szótárának a kiadási éveivel kezdődő, többnyire nyomtatásba nem került „dialógusával”.

Ez a dialógus, amely, mint jeleztem, évekig csak magánbeszélgetésekben folyt, főleg olyan események hatására, mint például Csúry Bálintnak vagy egyik-másik tanítványának egy-egy addig szokatlan kutatási módszerrel írt vagy újabb, addig kevésbé művelt kutatási területre rávilágító cikke, amely nyomán Budapest magyar nyelvészei részéről többnyire elmaradtak a magyar nyelvtudomány művelői közt általában szokásos nyilvános válaszadások. Míg a történeti jellegű és írott forrásokra támaszkodó hangtani, alaktani, mondattani, szótani és névtani kutatások művelői általában számíthattak arra, hogy bármely részlettel vagy jelenségcsoporttal kapcsolatban publikálnak is, arra hamarosan jön valami kiegészítő vagy kiigazító válasz Magyarország valamelyik tanszékének az egyetemi tanárától vagy a tanszéki kutatók, esetleg más alkalmazásban levő nyelvészek köréből, egy népnyelvkutató gyakran tapasztalhatta, hogy bár „Budapest”-ben többnyire megvolt a hajlandóság minden komolyabb értékű, akár szokatlanabb témafelvetésű, úttörő kutatómunka értékeinek az elismerésére is, a magyar népnyelvkutatás Csúry Bálint nyomán kibontakozó új feladatrendszerének a vállalására a „főváros” nyelvészeinek a részéről egészen Csúry Bálint 1941. február 13-án váratlan hirtelenséggel bekövetkezett elhunytáig nem történt meg az a határozott odaállás, amely pedig Európa legtöbb művelt, haladott országában már nagy eredményekkel dicsekedhetett.

Így például olyan hiányosságok tűnhettek fel már a fiatalabb egyetemi hallgatók előtt is (különösen ha valamely nyugati nyelven való jártasságuk folytán rendszeresebben beleolvashattak egy-egy nagyobb nyelvterület, például a német gazdag népnyelvi irodalmába), hogy míg ott, esetleg több, más ország területén beszélt nyelvjárási „érdekeltségüknél” fogva a kutatók a legváltozatosabb témafel-tárással, ugyanakkor pedig széles körben alkalmazott, egységes tervek szerint

* Kiss Jenő „Csúry Bálint levele Zsirai Miklóshoz, 1939” című, a Magyar Nyelvben közölt cikkéhez.

dolgozhattak, nálunk nem akadt számottevő erő, sem segítőkészség egy országos program keretében megszervezett, minden magyar nyelvjárasterület lehető legteljesebb, Csűry Szamosháti Szótárához hasonló módszerrel és céllal történő felgyűjtésére.

Tehát már az 1930-as évek derekán, amikor az 1920. évi trianoni békével szétszabdalt magyar nemzet- és nyelvterület problémái valósággal megkövetelték volna, hogy a magyar nyelvtudomány vegye tudomásul a napisajtóban olvasható, állandó témafelvetések nyomán a saját felelősségét, és alakítsa ki a maga összefoglaló, az egész magyar nyelvterületre kiterjedő népryelvi gyűjtő- és feldolgozó munkaprogramját, ez az összefogó „odaállás” nem történt meg. Mi, fiatalok, akkoriban végző középiskolások, fiatal egyetemi hallgatók, a napisajtó által felzaklatott lelkünkkel állandóan vártunk, hogy „történjék már valami”, legalább „a maradék magyar haza” népének az emlékezetében és tudásában még eltérő magyar anyanyelvi formák rögzítésére, az ily módon elérhető, népi elbeszélésből történeti forrásrendszerre feldolgozható hagyománykincs feltárására. A magyar nyelvtudomány művelői azonban nem tették meg ezt az összefoglaló, magasabb célok felé irányító lépést. Kitűnően kiképzett, módszeresen gondolkozó fiatal tanárok százai hagyták ott az egyetemeket úgy, hogy elkoptak, eltompultak alig néhány év alatt, annyira, mintha sohasem lépték volna át egy egyetem küszöbét, és sohasem fordult volna meg a fejükben egyetlen javításra, fejlesztésre, az egész magyar nemzet szolgálatára irányuló szándék.

Én tudom, hogy ez így volt, mert én az 1930-as években tudatosítottam magamban a szélesebb horizontú „polgárrá” válás folyamatát. A debreceni református gimnáziumban kitűnő tanárok keze alatt végeztem 1933-ban, és aztán a Debreceni Református Kollégium öt évre teljes ösztöndíjat és ráadásként több alkalommal — modern nyelvszakos lévén — külföldi ösztöndíjakat is adott tanulmányi és tudományos fejlődésem elősegítésére. Sorsom úgy hozta, hogy egy kitűnő barátom és lakótársam, Végh József tanácsára (mivel a magyar irodalomtörténet tanára már az első szemináriumi órák egyikén rám förmedt, mert Szerb Antal egy álláspontját mertem idézni, és így azon a vonalon nem sokat remélhettem), elmentem a magyar és finnugor nyelvészet tanárához, Csűry Bálinthoz, hogy szemináriumi dolgozati témát kérjek. Csűry mély embersége, tiszta tudós egyénisége döntően befolyásolta további munkámat: amivel én hazámat és népemet akartam szolgálni, verseimmel, elbeszéléseimmel, irodalmi tanulmányaimmal, az a fiatalos szándék új irányt kapott, és az ő szigorú, de mindig segítségre kész tanári egyénisége, a magyarság sorsáért való állandó aggódása bennem kialakította a szolgálatra, önmegtagadásra, éjt nappallá tevő tanulásra és kutatásra való hajlandóságot.

Mindebben nem voltam egyedül. Az, hogy manapság még mindig lehet „Csűry-iskoláról” beszélni, ettől van: ettől a világos látású, meggondolt beszédű, széles látókörű, sok munkán edződött belső keménységtől, amelyben ugyanakkor megvan a magyar nép, a magyar nemzeti tudományok, különösen legfontosabb nemzeti identitásmeghatározó értékünket, a magyar nyelvet kutató és művelő magyar nyelvtudomány iránti hűségünk, hozzá való ragaszkodásunk. Az erdélyi kisebbségi sors kálváriás útját megjárt Csűry Bálint nyomán Debrecenből olyan magyar nyelvészek kerültek ki, akik maguk is sok buktatón, gyakran csúfságon mentek át, legtöbbször némán szenvedve, de nem szűnve meg dolgozni a magyar nyelv szolgálatában, tudván, hogy „nyelvében él a nemzet”.

Elég volt neki néhány megjegyzése, hogy magunktól is lássuk, hogy míg a trianoni határokkal szétvágott vármegyéink „túlsó oldalán” eltiltják és megváltoztatják a történelmi magyar helyneveket, mi a határ „innenső oldalán” nem törő-

dünk még a falusi községházakon kallódó okirattömegben feljegyzésre került helynévanyaggal sem, még kevésbé a nép emlékezetében, mindennapos beszédhasználatában megmaradt, élő helynévkincsel. Ugyanígy nem törődöttünk népi család- és keresztnévanyagunkkal sem, miközben a „szomszédok” gátlástalanul üldözték azokat a magyar szülőket, akik magyar keresztneveket adtak gyermekeiknek, és nem kaphattak közalkalmazotti elhelyezést, iparendélyt, nem küldhették gyermekeiket gyakran még középiskolába sem, ha nem voltak hajlandók magyar családnévüket szláv vagy román nevekkal elcserélni. Ahelyett, hogy a „hazai” magyarság névkincsét akár megyénként hatalmas névlexikonokban adtuk volna ki, ezt teljesen elhanyagoltuk, és azon sopánkodtunk, hogy az elszakított területeink új urai nem engedik meg nekünk az uralmuk alá hajtott magyar milliók magyarságának a „megmentését” névben, nyelvben, szellemben.

Mindez talán nem okozott volna semmi feszültséget a Budapest területén központilag irányított és legjobb szándékaik megvalósításában többnyire megakadályozott magyar nyelvészeink körében, ha nem jön Csúry Bálint, a népéhez hű, a román kisebbségi sorsot megjárt tanár, aki, bár mindig hangoztatta, hogy a Magyar Tudományos Akadémiától (amelynek levelező tagja volt) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (amelynek választmányi tagja volt) és budapesti nyelvész barátaitól (akikkel igyekezett minden helyzetben a legjobb kapcsolatot és valóban bajtársi együttműködést fenntartani), biztatást kap, hamarosan ki nem jelöli az önsegítés, független gondolkozás és cselekvés útját a számunkra.

„Nem szükséges — mondta egyszer nekem — mindig a felsőbb hatalmasságok jóindulatának a megvalósulására várni. Nézzünk körül, hogy itt, a mi környékünkön, a mi városaink, falvaink támogatásából mit tudunk megvalósítani.”

Én tehát körülnéztem, és mivel még csak egyetemi hallgató voltam, aki — különösen községi főjegyző édesapám függő helyzeténél fogva — nem kerülhettem tárgyaló partneri szerephez Bihar vármegye főtisztviselőivel, javaslatomra akkor már bölcsészdoktor barátomat, dr. Végh Józsefet küldtük el, hogy első helynévgyűjtő tervünk megvalósítására pontosan meghatározott anyagi (lakás és koszt biztosítása, rendszerint a falvak főjegyzői családjai körében) és közigazgatási (községi fuvar a határ bejárására, kíséretül pedig egy előjáró az illető határrészekkel ismerős csőszök vagy más, tájékozott személyek), továbbá a községek birtokában levő térképek, okiratok, feljegyzések rendelkezésre bocsátásával kutatásunkat is elősegítő támogatásban, végül pedig a megye részéről kutatóink vasúti költségeit és más kiadásait is fedező, hivatalos pénzbeli segítségben részesítsenek. Ha mi a kultuszminisztériumtól vagy más, magasabb hivatalból kértünk volna annyit, ami ezeknek a falvanként és a megye részéről később rendszeresen biztosított támogatásoknak a teljes pénzértéke lett volna, az akkori körülmények közt soha senki még válaszra sem méltatta volna a kérvényünket.

Kapott ez a „Bihar megyei helynévgyűjtő programunk” bármiféle felsőbb elismerést, említést, dicséretet? Soha. Odaállították-e ezt a programunkat más egyetemek tanárai és lelkes ifjúsága elé követendő például, megvalósítható, gyakorlati szempontból az ország minden megyéjében alkalmazható módszerül? Soha. Adott nekünk valaki akár csak egy szerény költségvetést is, hogy gyűjtött helynévanyagunk rendszeres kicédulázására, sok-sok, a hallgatóink által feljegyzett helytörténeti, néprajzi stb. szempontból értékes kutatási „nyersanyagunk” módszeres feldolgozására valami külső munkaerőt kapjunk? Soha. Az ország tele volt teljes munkanélküliségben vagy félalkalmazásban levő fiatal tanárokkal, jogászokkal, de annak a nagy szellemi „hadseregnek” a hasznos, szellemi, sőt tudományos munka-

területeken való felhasználására sohasem volt támogatás, sohasem akadt pénz. Mindenki tudta, milyen példátlanul elfoglalt, munkás élete van Csűry Bálintnak, de támogatást nem kapott az ő szelleméből, tudományából, felelős tanári példamutatósából „kitermelt” értékes fiatalság munkájának magasabb rendű felhasználására. Ha egyes hallgatói, akiket ő minden tekintetben támogatott egy-egy ösztöndíj elérésében, eléggé „versenyképesek”-nek mutatkoztak, az ösztöndíj adta határon belül tehettek előre egy-egy lépést. De aztán nem volt tovább.

E helyütt nem vitatkozom Kiss Jenő kitűnő, sőt felmérhetetlen érdemű témafelvető cikkének egyes, nem az ő hibájából eredő részleteivel. Azt hiszem, ez a néhány megjegyzésem elegendően rávilágít arra, hogy a budapesti magyar nyelvészeknek a magyar néprajz és az általunk, debreceniek által képviselt kutatási irány iránti közönye önmagában, minden szándékolt ellenakció nélkül is kerékkötő volt, és magától is megnehezítette tevékenységünket. Jó néhány értékes, kitűnően kiképzett fiataaltól kellett megválnunk, mihelyt tanulmányai végeztével jó messzire elkerült Debrecentől, és — hatásuk alól kikerülve — megszűnt néprajzkutatóként működni. Az meg, hogy míg Finnországban magyaranyű évi költségvetés keretében gondoskodhattak a finn néprajzi kutatás különböző ágainak a fejlesztéséről, ugyanakkor pedig nálunk teljesen gondozatlanul hagyták a magyar népi nyelv, hagyománykincs és tudás bizonyítottan nagy értékű forrásának, a magyar nép emlékezetének a feltárását (amelyről korunkban Bartók Béla és Kodály Zoltán népzene- és népdalgyűjtése és anyagfeldolgozása nyomán is meggyőződhattunk, de a múlt században a néplélek mélyéből kiemelkedő irodalmi óriásaink, Arany János és Petőfi Sándor halhatatlan költészetének is el kellett volna gondolkoztatnia az illetékeseket, hogy ahonnan ilyen génuszok emelkednek ki, onnan még sokkal több is várható), bennünket, debrecenieket előbb mélyen elgondolkoztatott, aztán pedig megkeményített. Azok a debreceniek, akik a háború óta bekerültek a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetébe, kivétel nélkül nagyon kemény sorspróbák megállása után kerültek oda és tudtak megmaradni a helyükön.

Hogy a magyar nyelvtudományban mennyire a komoly érdeklődés hiányában és csak ötletszerűen merült fel egy-egy, a magyar néprajzkutatással foglalkozó értekezés, azt a magam esetével igazolhatom. A Szamosháti Szótár megjelenése alkalmával ugyanis bizonyos fokig kikerülhetetlenné vált, hogy a magyar néprajz (nyelvjárások) korábbi kutatásának történetét rendszeresen áttekintsük, és utána teljes figyelemmel a jelen és jövő feladatainak szenteljük magunkat. Én tehát, 1935-ben, éppen magam mögött tudva magyar—német szakos tanári alapvizsgámat, de még egy fél évvel azelőtt, hogy a Debreceni Református Tanárképző Intézet ösztöndíjával egy fél évre a lipcei egyetemre mennék (amiből aztán véletlen szerencse folytán még másik három hónapnyi ott tartózkodás és kemény tanulás lett), néhány, Csűry Bálinttal folytatott beszélgetés után tanári szakdolgozati témául a magyar néprajzkutatás történetét vállaltam el. Az 1936 elején esedékes elutazásomig olyan eredményesen dolgoztam, hogy dolgozatommal majdnem teljesen elkészültem. (Közben foglalkoznom kellett a német szakomon kapott szakdolgozatom előkészítésével is.) Ahogyan magyar dolgozatommal haladtam, Csűry Bálint azzal is megbiztatott, hogy addig összegyűjtött anyagom és kialakult témalátásom alapján szakdolgozatomat akár doktori értekezéssé is fejleszthetem.

Annál nagyobb volt azonban a meglepetésem, amikor Lipcsébe kiérve az indogermán intézet igazgatója, dr. Heinrich Junker bemutatkozásom után kevéssel ideadta nekem VIDA GYÖRGYNEK a breslauer (boroszlói) egyetemen elfogadott doktori disszertációját ugyanarról a témáról! Amikor erről Csűryvel levelet váltottam,

abban egyeztünk meg, hogy én csak haladjak tovább a már hivatalosan elfogadott szakdolgozati kutatómunkámmal (hiszen Vida anyagának nagy része máris a birtokban volt, saját kutatásom eredményeképpen), mert az én kutatómunkám hangsúlya nem az 1838. előtti korszakra esett, hanem az utána következő évszázadra, ott is a legújabb, modern törekvések ismertetésére.

Ennek értelmében folytattam a munkámat, amelyben nagy segítségemre volt az, hogy Lipcsében majdnem minden magyar nyelvészeti szakfolyóiratot teljes sorozatokban megtalálhattam, az alapvető magyar nyelvészeti kézikönyvekkel együtt.

Az igazi meglepetés azonban hazatérésem után ért. Amikor Csűry Bálintnak megmutattam már majdnem teljesen befejezett szakdolgozatom kéziratát, elővette a budapesti SZABÓ JÓZSEFnek éppen akkor megjelent, bár elég vékonyka értekezését, amely — teljesen Vida disszertációjának történeti periódusát véve vizsgálat alá (és utalva is Vida értekezésére) — „megduplázta” a kérdés kutatását és nyilvános dokumentációját. Ezek után nekem, bár még maradt volna elég anyag számomra, hogy egy évszázadnyi magyar népnyelvi (nyelvjárási) kutatómunka eredményeit és tanulságait elemezve egy doktori értekezést modernebb szemlélettel és talán a nagyobb hatásfok reményében kiadjak, de akkor már elment a kedvem a dologtól, és doktori értekezésül két, Lipcsében már részben kidolgozott kísérleti fonetikai kutatási témát választottam, amit Csűry Bálint maga is helyeselt.

Ebben a dologban azonban volt egy megdöbbentő elem: az, hogy Melich János professzor, aki a Szabó József doktori értekezésének a témájaként meghatározott kutatási tárgyat az eredeti felügyelő tanár, az 1935-ben elhalt Gombocz Zoltán helyében gondozásba vette, több évi idővesztés után (a jelek szerint Vida disszertációja megjelenésének a tudatában) nagyobb kiegészítés nélkül a budapesti egyetemen elfogadásra ajánlotta, és minderről említést sem tett jó barátjának, Csűry Bálintnak, akinek a népnyelvkutatásra összpontosított figyelménél fogva feltehető volt, hogy (amint az én esetemben meg is történt) előbb-utóbb valamelyik tanítványát ráirányítja arra az alapvetően fontos témára. Ez az eset csak egyik példája annak, hogy a népnyelvkutatás mennyire figyelmen kívül hagyott kutatási területe volt a budapesti „Kruzsok” körül csoportosuló nyelvészeknek.

Amikor erről a „jelenség”-ről beszélgettünk, Csűry tréfásan meg is jegyezte: „Vajon hány ilyen, évek óta kiadáshoz nem juttatott kéziratot fog még napvilágra segíteni a Szamosháti Szótár megjelenése?”

Valóban, ha a Szamosháti Szótárral egy időben a budapesti egyetem semmit sem tudott volna felmutatni, az mindenféle szóbeszédre adhatott volna alkalmat. Hát előszedték Szabó József gyakorlatilag már (különösen doktori értekezéséként) elfogadhatatlanná vált kéziratát, csakhogy legyen egy flastrom a régóta szuvasodó sebre: a magyar népnyelvkutatás elhanyagolására a budapesti egyetemen.

Csűry Bálint halála azonban hirtelen megváltoztatta a helyzetet: meg lehetett ragadni az alkalmat, és egy meglepő „iniciatívával” igazolni lehetett a kultuszminisztérium és a „Teleki-vonal” számára, hogy az ország első egyeteme kezében van az irányítás a népnyelvkutatás terén is. A debreceni Magyar Népnyelvkutató Intézet megalakulása után egy évvel, 1939-ben megszervezett budapesti Magyarságtudományi Intézet rendezésében — a már évek óta a népnyelvkutatásban működő debreceni kutatók előzetes megkérdezése és a rendezésbe való bevonása nélkül — megtartották az „első országos népnyelvkutató értekezletet”. Miközben a főasztalnál, a Magyarságtudományi Intézet hierarchiájának megfelelően, a budapesti (egyáltalán nem népnyelvkutatói múlttal rendelkező) professzorok ültek, a

népryelvkutatásban az irányító szerepet Pais Dezső professzorral vállaltatták el, akiről köztudomású volt, hogy egyetemi állása és a Magyar Nyelv szerkesztésével eltöltött maradék ideje mellett nem lesz sok módja a Magyarságtudományi Intézet által most már nyilvánosan kisajátított vezető szerep kialakítására a népryelvkutatás területén. A Budapesten kialakítandó nyelvjárási (és nem debreceni jellegű „népryelvkutatói”) teendők irányítására beállították Pais tanítványát, dr. Szabó Dénest, akit a későbbiekben inkább az jellemzett, hogy a Debrecenben folyó munkát nem is vette tudomásul. Például, tudomásom szerint, sohasem látogatta meg a debreceni Magyar Népryelvkutató Intézetet, bár ha másnak nem, a Csűry Bálint halála után megrendezett, nagy sikerű gyűjtőpályázatnak az eredményét egy országos irányítást magának igénylő intézmény, a Magyarságtudományi Intézet népryelvi szaktisztviselőjének ezt feltétlenül meg kellett volna tennie, már egyszerű udvariassági látogatásként is.

Ennek a „központi” magatartásnak tulajdonítható, hogy (még mindig bámulatba ejt ez a szívósság, ha rá gondolok) a magyar nyelvjárási (népryelvi) anyag, kutatások stb. ismerete a mai napig nem tartozik hazánkban a tanárvizsgálatok kötelező tárgyai közé, ahelyett, hogy mind az alapvizsga, mind pedig a szakvizsga szintjén egyre részletezőbb és szakosítottabb formában hozzájárulhatna a középiskolai tanárok magyarságtudatának, -ismeretének és a magyar nép egészével való szellemi-lelki, hagyománytörténeti tudatosulásának felmérhetetlenül szükséges folyamataához. Akárcsak valamelyik szomszédos ország magyarságot elnyomó, magyar népet elnémitő miniszteri rendelkezésének az eredményét látnánk, úgy szúr a gondolkodó magyar tanár szemébe ez a nagy hiány, a magyar népryelv és népryelvkutatás ismeretének „nem kívánása” a magyar szakos középiskolai tanárság megfelelő képezésének elnyerésében.

És ez ismét nem az én gondolatom, mert Csűry Bálint maga mondta egy alkalommal mindezt, bár a pontos kifejezésekre már nem emlékszem, de azt is hozzátette, hogy neki mint volt erdélyi kisebbségi tanárnak ez a helyzet nagyon fájt, mert úgy látta, hogy mint magyar népryelvkutató, „felszabadult” magyarországi helyzetében biztosított karriere dacára is elnyomott, feladatai szolgálatában erősen korlátozott helyzetbe került.

Azt hiszem, ez elég felvilágosítást nyújt arra is, hogy Csűry közölte-e a tanítványaival a budapesti kartársaival (nyelvész barátaival) kapcsolatos nézeteit. Velem igen gyakran. És bár Végh József az 1930-as évek vége felé már igen elfoglalt középiskolai tanár volt, és maradék ideje és figyelme java részét később a középiskolai táj- és népkutatás ügye foglalta le, úgy emlékszem, hogy én minden értesülésemet megosztottam vele e tekintetben is. Valószínű azonban, hogy a háború vége óta eltelt közel fél évszázad élményei elmostak az emlékezetében számos ma már nem lényeges részletet.

Ezért lett volna talán ajánlatosabb, ha a cikkíró Kiss Jenő engem is megkérdez, aki több időt töltvén Csűry Bálinttal, és mint a Magyar Népryelvkutató Intézet legelső tanársegéde, személyesen is nagyobb érdekeltséggel kötődött a népryelvkutatással kapcsolatos minden eseményhez, és amint e sorokból is látszik, több emléket őriztem meg magamban azokkal az időkkel kapcsolatban mindenki másnál.

Debrecenben már az is korán felmerült, hogy a mi munkánkban sokkal nagyobb figyelmet kellene adnunk a „nagy nyilvánosság” felvilágosításának, a közönség részéről remélhető támogatás, rokonszenv felkeltésének, mint ahogy azt egy nyelvészeti irányítottaságú kutatóprogram megvalósítói korábban elgondolhat-

ták és alkalmazták is. (Később, Finnországból való hazatérésem után én tárgyaltam meg azt a hat előadásból álló rádiósorozatot, amelynek akkor Ortutay Gyula mint a Magyar Rádió műsorigazgatója igen örült, és amelyben mi a magyar népnyelvkutatás időszerű kérdéseit ismertettük az akkor legszélesebb körű nyilvánossággal. Csűry programismertető bevezetését Végh József, D. Bartha Katalin és mások követték, velem együtt, aki a finn népnyelvkutatás remek szervezetségére, nagyarányú támogatására és kétségtelen tudományos eredményeire utalva igyekeztem felkelteni a magyar társadalom eredményesebb segítőkészségét a magyar népnyelv ügye iránt.

Az is hasznos eljárás lett volna, ha hozzám kérdéseket intézve, Kiss Jenő gondoskodott volna egy szélesebb körű informálódás lehetőségéről a maga számára abban a tekintetben is, hogy hogyan szerveztük meg a Magyar Népnyelvkutató Intézet anyagi alapjait, részben a nagy sikerű Csűry-émlékpályázat révén, Hóman kultuszminiszter „történelmi” miniszteri rendeletének az elnyerése előtt, részben pedig azzal egyidőben és az után. 1941-re ugyanis már több, a Szamosháti Szótár témameghatározásához hasonló „népnyelvi” (tájnnyelvi, nyelvjárási) szótárunk kialakult (összesen nyolc). A legtöbb ilyen „szótári vállalkozásunk” számára (attól függően, hogy milyen arányúvá, hány kutató munkáját igénybevevő programmá alakult), már sikerült több megye, város, sőt község részéről is anyagi támogatást, sőt évente rendszeresített költségvetési hozzájárulást biztosítani. Ez a fontos részlet, az említett miniszteri rendelet ismertetésével együtt teljesen kimaradt Kiss Jenő cikkéből. Ez ugyanis azt igazolta volna, hogy a Magyarságtudományi Intézet vezetési ambícióitól függetlenül, mi, debreceniek haladtunk a magunk útján, erősödöttünk, fejlődöttünk, begyökerezöttünk (Csűry szellemében) a bennünket körülvevő törvényhatóságok hivatalos gondoskodásába, és hogy ennek elismeréséül a magyar tudományos irányítás legfőbb őre, a kultuszminiszter is rendszeresítette munkánk támogatását, azzal, hogy azt beépítette a debreceni egyetem erre a célra felemelt költségvetésébe is.

Mindezek benne vannak azokban az évi jelentésekben, amelyekre ugyan utal Kiss Jenő, de a tartalmuk ismertetése nélkül (noha én, a jelentések írója annak idején gondoskodtam róla, hogy minden fontos részlet nyomtatásba kerüljön).

A „nagy nyilvánosság” és a „tudományos közvélemény” tájékoztatására irányuló feladataink megbeszélései során többek között felmerült az, hogy ki kellene használnunk az akkor már nagy hírű debreceni tanácskozás, a Debreceni Diéta nyújtotta páratlan lehetőséget. Ez 1935-ben indult, és az akkor nagy népszerűségnek örvendő „népi írók” szellemében, de más kiváló szakemberek bevonásával is több napos szimpóziumok során tárgyalta napjaink legégetőbb magyar kérdéseit. 1937-ben én, mint az „Árpád” Bajtársi Egyesület vezére lettem a főrendezője, egyesületem képviseletében az egyetemi aulában tartott III. Debreceni Diétának. A Diéta műsorának a kialakítására is befolyással lehettem.

Az előkészítés során felvetettem Csűry Bálintnál, hogy figyelemmel arra a tényre, hogy a Csűry-féle „A népnyelvi bűvőlat módszer” a Turul kiadásában jelent meg, és mi a debreceni egyetemen egy Magyar Népnyelvkutató Intézetet akarunk létesíteni (a hivatalos engedélyeztetés iránti kérésünk akkor még csak folyamatban volt), talán nem lenne rossz, ha ott, a Diéta programja keretében megbeszelnénk a magyar népnyelvkutatás ügyét is. Csűry Bálint el is gondolkodott ezen a kérdésen, de aztán úgy döntött, hogy mi csak tartsuk távol a népnyelvkutatás ügyét napjaink zajló politikai áramlásától, mert neki is van elég kritikusa Debrecenben is, Budapesten is, nekem meg éppen személyes ellenségeimé szegőd-

tek a későbbi Márciusi Front néven fellépett kommunista mozgalmi tagok, tehát jobb, ha inkább a „lassú víz partot mos” álláspontjára helyezkedünk, mintsem hogy bedobjuk a népnyelvkutatás dolgát a számos jel szerint „partszakításra” készülő népi mozgalom ki tudja, hogy milyen sorssal találkozó csónakjába. Amint kiderült, Csűry Bálintnak minden tekintetben igaza lett.

Így, teljesen tudományos keretben, tudományos céljainknál és kapcsolatainknál maradva — még ha néhány éven át úgy látszott is, hogy programunk megvalósítása a távolabbi jövőben történik meg (hiszen a nagyobb méretű támogatást jóformán éppen Csűry halála váltotta ki, mégpedig a leghivatalosabb irányból, a kultuszminiszter részéről — a Magyar Népnyelvkutató Intézet legfelsőbb engedélyezésével már a következő évben, 1938-ban mi lettünk Magyarország első és azóta is egyetlen népnyelvkutató központja. A további fejlődés szempontjából is teljesen közömbös volt, hogy a Magyarságtudományi Intézet több más, elvállalt és a népnyelvkutatáshoz hasonlóan csak igen kis részben teljesített „központ-funkcióját” papíron megtartja-e magának vagy nem. Az Erdély északi részének a visszatérése után felállított Erdélyi Tudományos Intézet magyar nyelvészcsoportja Szabó T. Attila vezetésével még a Magyarságtudományi Intézethez átjuttatott Magyar Nyelvatlasz munkái során is függetlenítette magát azzal, hogy saját tervezésű regionális nyelvatlaszokkal gondoskodott Erdély népnyelve földrajzi vonatkozásainak a kutatásáról. Mi, debreceniek pedig mindaddig, amíg volt Magyar Népnyelvkutató Intézet, Csűry Bálint Szamosháti Szótárát például vevő szótári vállalkozásainkkal a budapestiek által soha nem követett, noha már egy évszázada felismert nagy feladat, a „tájnyelvi” szótárak készítésének az ügyét szolgáltuk, szintén teljesen függetlenül, sőt magunkra hagyva, mert Budapest még azoknak a vállalkozásainknak a megvalósításától is visszahúzódott, amelyek pedig területileg egy pesti népnyelvkutató intézet hatáskörébe tartoztak volna.

Az természetesen szomorú, hogy a debreceni Magyar Népnyelvkutató Intézetet, amelyet egy kommunista kormány megsemmisített, az 1990. óta megváltozott, demokratikus kormányrendszer sem állította vissza Magyarországon. Feltételezem azonban, hogy ha Debrecen városa, a Kossuth Lajos Tudományegyetem és a Tiszántúl magyarsága együttes erővel fellépne a visszaállítás érdekében, annak nem lenne semmi komoly akadálya.

Ezek után hadd térjek vissza a Kiss Jenő cikkét inspiráló témára (bár cikke nagy részében ő is többnyire másról írt), a Csűry-levélre és abban (bár erről szinte semmit nem írt, mert engem meg sem kérdezett), Bakó Elenér részére.

Csűry Bálint az éntőlem Helsinkiből kapott értesítésre hivatkozva Debrecenből 1939. május 12-én írta a levelet, jelezve, hogy amikor én arról értesítettem őt, hogy „Pesten, a tervezett magyarságtudományi intézetben a népnyelvkutatás is helyet foglal”, ő nagyon örült, „hiszen ő mindig azt hangoztatta, hogy az összes magyar egyetemeken föl kellene állítani magyar népnyelvkutató intézeteket és egymással karöltve elvégezni azt, amit elmulasztottunk.”

„Örömmnek azonban egyszerre vége lett” — folytatja Csűry a levelében —, „mikor legutóbbi találkozásunkkor a Te és Németh Gyula nyilatkozataiból azt a benyomást nyertem, hogy szerintetek ilyen intézetnek Pesten, és csak Pesten van a helye, tehát a debrecenire szükség nincs. Sőt, amikor intézetem fejlesztésére vonatkozó egyik tervemről megemlékeztem, annak nem örültetek. Németh Gyula meg is mondta nekem kereken, hogy »az nem fog menni.«” ... „Azóta folyton ezeken rágódom, s elhatároztam, hogy Neked, mint legbizalmasabb barátaim egyikeként, megírom erre vonatkozó nézeteimet.”

Ahelyett, hogy teljes terjedelmében folytatnám a Csűry-levél idézését, az olvasót arra kell utalnom, hogy azt olvassa el Kiss Jenő említett cikke végén, a 364 — 365. lapokon.

Ezek után hadd térjek rá a Csűry-levél velem kapcsolatos, háttérben maradt vonatkozásaira, amelyeket viszont nem hagyhatok megemlítés nélkül, mert ez könnyen további találgatásokra adhatna alkalmat.

Én az 1938/39. akadémiai évben finn állami csereösztöndíjjal tartózkodtam Finnországban. Az ösztöndíj odaítélése a két ország közti megállapodás értelmében a magyar Országos Ösztöndíj Tanács által történt. Pályázatom beadása után Csűry Bálint több ajánló és kérő levelet is írt, többek között dr. Domanovszky Sándor egyetemi tanárhoz, az Ösztöndíj Tanács ügyvezetőjéhez, és dr. Melich János és dr. Zsirai Miklós egyetemi tanárokhoz is, világosan kifejezve, hogy ő azért kéri a finn ösztöndíjat az én számomra, hogy a finn néprajzkutatás módszerével megismerkedve, hazajövén „mint az ő jobbkeze” vegyek részt a debreceni intézet munkájának az irányításában. (Csűry megmutatta azt a levelet, amelyben ez a kifejezés volt, és ez örökre megmaradt az emlékezetemben.) Mielőtt hazámat elhagytam, 1938. szeptemberében felkerestem Melich és Zsirai professzorokat (Domanovszkyval nem sikerült találkoznom), és személyesen megköszöntem nekik a kapott támogatást. Felejtethetlen maradt számomra Melich János egyik megjegyzése is: „Kedves öcsémuram, egyet azonban nem szabad elfelejtenünk: azt, hogy a békéscsabai és zólyomi tótok közelebbi fajrokonaink, mint finn testvéreink!”

Én könnyen beilleszkedtem a finn főváros nyelvészeinek és néprajzkutatóinak az életébe és megállapodott kapcsolatrendszerébe is, de a velem egykorú fiatalság világába is. (Én még huszonhárom éves sem voltam megérkezésemkor, és közelebb éreztem magam a hallgatósághoz, mint a professzorokhoz.) Dr. Weöres Gyula lektor és dr. Kannisto Artúr professzor tanácsai alapján eljártam több, főleg finnugor nyelvészeti előadásra (például Toivonen, Kettunen, Lagercrantz finnugor és lapp óráira), rendszeresen bejártam a híres „Sanakirjasäätiö” (Szótáralapítvány) helyiségébe, ahol dr. Hakulinen Lőrinc volt a tanácsadóm, megismerkedtem Sovijärvi fonetikussal, aki később velem együtt dolgozva segített közzétenni az első, úttörő összehasonlító finn–magyar kísérleti fonetikai analitikus tanulmányunkat a magyar és finn nyelv rövid és hosszú *i*, *u*, és *ü* hangjairól.

Zsirai Miklóssal ismét találkoztam, mégpedig két alkalommal (a második egy hosszú telefonbeszélgetés volt) Helsinkiben. Zsirai professzor, amint tréfásan mondta, egy „március tizenötödikei orációt” tartani jött a finn fővárosba. Az első alkalommal hármashban voltunk, szendvicset és kávéfogyasztottunk, mint dr. Weöres Gyula vendégei, vele együtt egy kávéházban. Akkor Zsirai alaposan kikérdezett minden munkám felől. Igen kellemes hangulatban váltunk el. Utána meghallgattam az előadását, amelyet szép külsőségek között rendezett meg az egyetem. Rögtön láttam, hogy a finnül jól beszélő magyar professzor előadására és kapcsolataira nagy szüksége volt a magyar kormánynak, mert akkorra már felerősödött a hangja egy-két magyarellenés „vonalnak”, amelyeknek az emberei Csehszlovákia megsemmisülésén keseregtek, és Benes rozoga államrendszerének a lebukásáért részben a magyar kormányt tették felelőssé.

A második, közel két óra hosszú tartó beszélgetésünk telefonon történt. Zsirai jó későn, az elutazása előtti nap estéjén hívott fel. Bevezetőül elmondta, mennyire örül, hogy mindenfelől csak a legjobbakat hallotta rólam, finnektől és magyaroktól egyaránt. Mindenki meg van elégedve tanulmányaim és finn nyelvtudásom haladásával. Annak is örülnek, amit ő is oszt, hogy részt veszek a finn ifjúsági egyesületek

életében, és hogy sikeres tárgyalásaim eredményeként a Turul Szövetség és az ottani Akadémiai Karjala Társaság (Akateeminen Karjala Seura), a legtekintélyesebb ifjúsági egyesület közt baráti és kulturális „szerződést” létesítenek, aminek a kultuszminisztérium is örül.

Mindezek alapján úgy látja, folytatta Zsirai professzor, hogy én lennék a legjobb jelölt a magyar lektori állásra, mert sem az egyetemen, sem a magyar követségen nincsenek megelégedve a rendkívül terméketlen, határozatlan, a magyar érdek képviseletében szinte félénk Weöres Gyulával. Olyan fiatalember kellene ide, mondta Zsirai professzor, mint én: mozgékony, tele ambícióval, szolid tudással, aki máris bírja a finnek bizalmát. Erre én megjegyeztem, hogy bár köszönöm a bizalmat, én nem egyetemi lektor akarok lenni, hanem népryelvkutató, és otthon, az éppen akkor létrehozott Magyar Népryelvkutató Intézetünknel akarok dolgozni, Csűry Bálint mellett. Zsirai erre azt válaszolta, hogy igazán kár lenne, ha egy ilyen, sokat ígérő tehetség, mint én, elvesznék még egy komoly alapokra nem helyezett, vidéki intézmény elismertetéséért folytatott küzdelemben. Csűrynek nem sok befolyása van a kormánynál, aligha valószínű, hogy hamarosan szélesebb pénzügyi alapokat tudna teremteni az intézet számára, még kevésbé, hogy az én jövőm szempontjából fontos, megfelelő állást a kultuszminisztérium az intézet rendelkezésére tudna bocsátani. Ő viszont, mármint Zsirai, mindent elkövetne, ha elhatároznám, hogy felmennék Budapestre, hogy akár ömellette, akár a kultuszminisztériumban vagy az Akadémia szótári bizottságánál a képességeimnek megfelelő elhelyezkedést elérjem. Én mindezeket pontról-pontra elhárítottam, elismételve, hogy én Debrecenbe fogok visszamenni, mert arra köteleztem el magamat. Zsirai Miklós megpróbált újabb és újabb álláslehetőségekkel és mellettük szóló érvekkel előhozakodni, de sikertelenül. A beszélgetésünk nem a legkellemesebb hangulatban fejeződött be.

Elutazása után fokról fokra érdekes értesülések birtokába jutottam, főleg a fiatalabb finn nyelvészek részéről, akik viszont „gazdáiktól” kapták Zsirai útjával kapcsolatos információikat. Abban általában megegyeztek informátoraim, hogy Zsirai a magyar kormány megbízásából jött, különben miért vállalta volna a rendkívül fárasztó, sőt egészségi szempontból elég kellemetlen finnországi utat ilyen (Helsinkiben még téli) időjárási viszonyok közepette. Külön feladata volt ellensúlyozni Csehszlovákia rendkívül mozgékony és ügyes finnországi követének a sikeres tevékenységét, amely az előző ősszel több ezer szervezett finn munkást tudott felvonultatni Magyarország ellen a fővárosi Messuhalliban (Vásárcsarnokban). De szükség volt az intellektuális körök magyar szempontból kedvezőbb álláspontra való áthangolására is. Azt is tudták, hogy Zsirai útja Weöres Gyula lektor ellen is irányult, nem is annyira a passzivitása miatt, hanem azért, mert túlságosan Szinyyei József tanítványának tüntette fel magát akkor, amikor Helsinkit egyre inkább Budapest ellen hangolta, legalábbis a nyelvészek körében, dr. Beke Ödön magyarországi nyelvész, aki az előző hónapokat Finnországban töltötte, megpróbálva kiadót találni cseremiszi szövegeire, amelyeket az első világháború alatt Budapesten, az orosz hadseregben szolgáló, cseremiszi származású hadifoglyoktól jegyeztetett fel. Szinyyei József, a magyar nyelvtudomány akkori „nesztora” viszont hallani sem akart Beke gyűjtésének a kiadásáról, mert Beke, akit ő mentett fel a világháború alatt a katonai szolgálat alól, hogy a cseremiszi kutatásai számára minél több anyagot gyűjtethessen, 1919-ben, másokkal együtt eltávolította Szinyyeit a katedrájáról, és maga ült a helyére. Emellett Beke azzal is rossz nevet szerzett magának, mégpedig a magyar kormány legfelsőbb köreiben is, hogy a csehszlovák válság idején hónapokon keresztül agitált a magyar érdek ellen, pártját fogva a „csehszlovák demokráciának”.

A legérdekesebb azonban az az értesülés volt, hogy Zsirai Miklós nemegyszer Csűry Bálint Szamosháti Szótárának az értékét is lekicsinyelte, mondván, hogy az csak egy kis nyelvjárásterület alapján végzett gyűjtés, amelynek nem valószínű, hogy maradandó befolyása lenne a magyar nyelvjáráskutatás további irányvételére. Csűry különben sem valami nagy kaliberű szervező, a magyar népryelvkutatás megszervezését egészen biztosan nem fogja tudni elvégezni.

Informátoraim azonban ennél többet is tudtak. Elmondták nekem, hogy budapesti értesüléseik szerint Zsirai szeretné megkapni a Magyar Tudományos Akadémia nagydíját a nemrég megjelent „Finnugor rokonságunk” című könyvére, és e tekintetben komoly versenytársat lát Csűry Szamosháti Szótárában. A finnek viszont, nem kis malíciával, meg is jegyezték, hogy túl sok hasonlóságot látnak Zsirai könyve és a Kannistoók által szerkesztett „Suomen Suku” című háromkötetes nagy munka között, amely a finn nyelv rokonsági kapcsolatait mutatja be, persze erősen finn szempontból nézve.

Én akkor már értettem a finn barátaink észjárását, amely szerint szinte minden alkotás és haladás a finnugor nyelvek anyagának a gyűjtése és kutatása terén finn tudósok áldozatos, önfeláldozó munkájának köszönhető. Ebben jórészt igazuk is van. De azért azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a ma összesen 25 milliónyi finnugorság létszámából 15 milliót a magyarok képviselnek, ami döntően fontos a finnek szempontjából is, amikor a saját nyelvcsaládjuknak a világ nyelvi statisztikájában elfoglalt helyét tanulmányozzák.

A magam és a Zsirai-könyv többi magyar olvasói szempontjából viszont nem tudtam eléggé értékelni a „Finnugor rokonságunk”-at, amelynek egy példánya, amely máig megvan nekem, éppen 1938. júniusában került a kezembe, és Finnországba utazásom előtt egész nyaramat kitöltő olvasmányom volt a finn nyelvten újabb áttanulmányozása mellett. Megjelenése előtt ugyanis nem volt olyan kézikönyvünk, amely azon a színvonalon, azzal a tudományos felkészültséggel, széles körű nyelvtudással tudta volna érzékelteni a finnugor nyelvterület számos realitását, köztük a különböző nyelveken megjelent források fontosságát. Zsirai például, mint volt szibériai hadifogoly, meg tudta rostálni az orosz nyelven megjelent finnugor vonatkozású kiadványokat is.

A május 12-én írt Csűry-level szerint én nem tértem ki az akadémiai nagydíjjal kapcsolatos értesülesemre, valószínűleg azért, mert nem adtam nekik teljes hitelt, másrészt pedig nem akartam irritálni professzoromat esetleg alaptalan híresztelésekkel. Igaz, hogy emlékezetem szerint Csűry Bálint egyszer már korábban elsőhajtottta magát, hogy milyen nagy segítséget jelentene mindnyájunknak, különösen a fiatalabb népryelvkutatóknak, ha az Akadémia a nagydíj odaítélésével erkölcsi támogatásban részesítené a magyar népryelvkutatás ügyét, de ez a kérdés nem került elő soha többé. Mikor azonban újra végiggondoltam a Zsirai professzorral folytatott hosszú telefonbeszélgetésem során részéről felhozott számtalan érvet a mellett, hogy vagy Helsinki magyar lektori állását fogadjam el, vagy pedig Budapesten vállaljak el bármiféle állást, amihez kedvem lenne, csak Debrecen és Csűry Bálintot hagyjam ott, sehogyan sem tudtam kételkedni abban, hogy Zsirai éppen engem Csűry Bálint frissen szervezett Magyar Népryelvkutató Intézetének a legelső tanársegédét mint valami sakktáblán megpróbált elmozdítani Csűry mellől azon a sakkasztalon, amelyen az ő és Csűry küzdelme folyik az akadémiai nagydíjért. Azt azonban még nem tudtam (hogyan is sejthettem volna), hogy ezen túlmenően már komoly szervezési stádium felé halad egy Budapest számára felállítandó Magyar-ságtudományi Intézet ügye, és hogy ennek a szempontjából a mi debreceni Magyar

Néprnyelv-kutató Intézetünk pusztá léte, függetlensége felesleges, sőt kellemetlen akadály lehet, ami miatt intézetünket el kell távolítani, meg kell semmisíteni. Ebből a szempontból pedig első lépésként tanácsos lenne, sőt talán a legjobb kezdeti megoldás is, ha Csűry Bálint fiatal, állástalan tanársegédét a távoli Helsinki lektori állásába tudnák betenni. Vagy ha az nem megy, felvinni Budapestre.

Mindez azonban akkor még Zsiraiék legbensőbb titkai közé tartozott, amelyről Csűry Bálintnak, az ő barátjuknak és „harcostársuknak” (ahogy Kiss Jenő írja) sem volt semmi tudomása. Utólag felötlik agyamban, hogy talán Csűry budapesti barátainak már lehetett valami tudomásuk arról a végzetes és megállíthatatlan betegségről is, amely Csűryt alig másfél év múlva sírba vitte, és nem akarták a magyar néprnyelv-kutatás dolgát teljesen magára hagyni egy ilyen katasztrófa bekövetkezése esetén.

Lehetséges, bár azt hiszem, ha ilyen gondolataik lettek volna, nem intézi el Németh Gyula professzor Csűry Bálintnak egy kísérleti fonetikai laboratórium berendezésére vonatkozó tervét olyan ridegen, hogy: „az pedig nem fog menni”. (Ez ugyanis Csűrynek éppen velem kapcsolatos külön terve volt, amivel az én már elindult fonetikai kutatásaimnak akart szélesebb teret biztosítani, ahogy a Magyar Néprnyelv című évkönyvünk I. kötetében megjelent „Mit akarunk?” című bevezetőjében világosan meg is írta.)

Mindezt azonban én nem láthattam, mert ezek a dolgok zárt ajtók mögött folytak. Ha azonban valaki olyan alapossággal rakja össze a megtörtént eseményeket (még ha ezt a résztvevők iránti tisztelettel és megértéssel cselekszi is), mint ahogy Kiss Jenő tette, lehetetlen fel nem fedeznie a valódi mozgató rugókat.

BAKÓ ELEMÉR

Régészeti megjegyzések székelyföldi rovásfeliratokhoz

A Székelyföld középkori rovásírásos emlékeinek máig tartó lassú gyarapodását az utóbbi években számos összefoglaló tanulmány, újraközlés és újraértelmezés követte, melyek között néhány szándékában jóindulatú, de tárgykezelésében, érvelésében és következtetéseiben vitathatatlanul műkedvelő értekezés is található (legutóbb VARGA GÉZA szerkesztésében: *Bronzkori magyar írásbeliség*. Bp., 1993.). Ez utóbbiaktól eltekintve a tudományos igényű írások is tükrözik napjaink kutatásának néhány anomáliáját. Feltűnő mindenekelőtt, hogy a viszonylag kisszámú, de több évszázadnyi időt felölelő, sok egyéni vonást mutató feliratos emlék eddig csak korlátozott mértékben tette lehetővé a téma epigráfiai megalapozását. Jellemző, hogy a szakirodalom elolvasásuk vagy olvasatuk helyett gyakran a találgatás tényét is sugalló megfejtésről beszél. Számottevő hiányosság az is, hogy az eddigi kutatás nem élt kellő mértékben a régészet és művészettörténet nyújtotta módszertani lehetőségekkel, márpedig köztudott, hogy az emlékek döntő többsége középkori templomok kövén, tégláján vagy vakolatán található.

Ezen a ponton különös szerepcsere-re figyelhetünk fel. A témával foglalkozó régészek ugyanis gyakran nyelvészként tekintettek a kérdéses feliratokra, vizsgálódásaikban régészeti szempontok csak másodlagosan vezérelték őket, miközben a nyelvészek kénytelenek voltak átvenni a korábbi közlemények nemegye megalapozatlan régészeti adatát, netán maguk is gyarapították ezeket. Egy-egy téves vagy hiányos megállapítás így több évtizedig forgalomban maradhatott. Ezt természete-

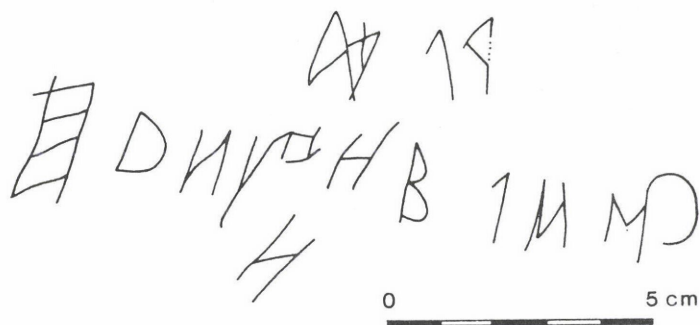
sen az is elősegítette, hogy az eldugott erdélyi emlékek helyszíni tanulmányozása már csak technikai okokból sem volt egyszerű vállalkozás.

E sorok írója középkorkutató régészként sem „megfejtés”-re, sem pedig újraértelmezésre nem vállalkozik. Székelyföldi múzeológusként eltöltött évei során azonban számos alkalommal felkereshette a ma is megélvő emlékeket, megfigyelte és lerajzolta azokat, és számos új adatot gyűjthetett a nekik helyet adó középkori templomok építéstörténetéhez. Az alábbiakban helyszíni vizsgálatokon alapuló helyesbítéseket, technikai megfigyeléseket, „lelőkörményeket” tesz közzé, melyek az egyes emlékek tágabb szempontok szerinti értelmezéséhez és keltezéséhez járulnak hozzá.

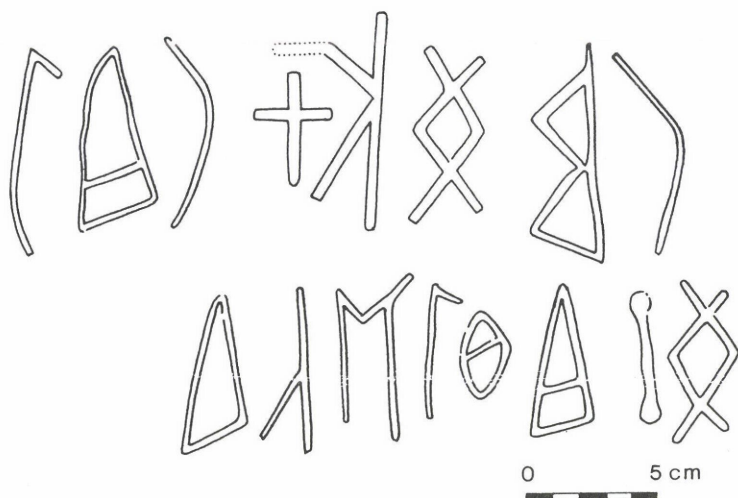
1. Alsószentmihályfalva, református templom (a középkorban Aranyosszék, mai román neve Mihai Viteazul, Kolozs m.). — Az épület külső falsíkjába másodlagosan beépített, faragott mészkőtöredéken lévő felíratra 1971 őszén figyeltem fel. III. gimnazista diákként a követ — tévesen — reneszánsz kori felíratos töredéknek véltem, melyre — szerintem — a XVII. század második felében rovásírásos felíratot karcoltak. 1972-es közlésemet (MNY. LXVIII, 453) a felírat fényképe mellett egy elstetett rajzzal is „gazdagítottam”, amire VÁSÁRY ISTVÁN 1974-es megfejtési kísérlete is épült (Keletkutatás 1974: 165). Középiskolás ténykedésem súlyosabb következményére azonban csak 1987-ben derült fény, amikor az alsószentmihályfalvi kő kazár nyelvű felíratná, s ezen túlmenően a X. századi Erdély történetének ritka kordokumentumává lépett elő (VÉKONY GÁBOR: Életünk XXIV, 378—84). VÉKONY olvasatában és fordításában a szöveg két felső sora így hangzana: „Dicső legyen háza! / Jüedi Kür Qaraj.”, míg az alsó sor egyetlen jele „értelmezhetetlen”, „valószínűleg tamga”. VÉKONY a fentiekből további, messzemenő következtetéseket is levont. A X. század elején Erdélyt megszálló honfoglaló magyarok szerint kazár nyelven beszélő, felszínes zsidó vallású kavarok voltak, akiknek a szentmihályi felíratból kislabizált nevű fejedelme, Jüedi Kür Qaraj „alighanem . . . a valamikori gyula lehetett”, aki 920—950 között „egy nagyobb építkezés” építési felíratát írta vagy íratta a szóban forgó kőre. A bizonytalan alapokra épült, fellegjáró elmélet utóbb továbbgyűrűzött, amennyiben VÉKONY GÁBOR egész Erdély Magyarországon belüli „különállásának” kérdését is felíratunk segítségével próbálta magyarázni (Későnépvándorláskori rovásfelíratok a Kárpát-medencében. Szombathely, 1987. 108—17).

A fenti előzmények után 1987 nyarán újra felkerestem Alsószentmihályt, s az inkriminált kőről gipszmásolatot, fényképet és rajzot készítettem (1. rajz). Egyértelműen igaznak bizonyult VÉKONY véleménye, miszerint a rovásfelíratot hordozó kő nem reneszánsz, hanem római kori töredék. A templom falában további római köveket is sikerült felfedezni. Ezek minden bizonnyal az Alsószentmihálytól mindössze 4 km-re fekvő Torda, a római kori Potaissa területéről származnak, akárcsak a közeli aranyosgerendi református templom számos római faragványa. VÉKONY további állításaival azonban már nem érthetek egyet. Mindenekelőtt azért nem, mert a kővön látható jelek több esetben is eltérnek az ő „javított” rajzától. Eldönthetetlen, hogy a rajzon is szereplő pontok a felíratához tartoznak-e, vagy pedig a kő sérülése során keletkeztek. Nehézséget okoz a középső sor jobb oldalán látható három szélső jel kiolvasása is, mivel a kő felülete itt kopott és karcolt. A sekélyebb utólagos karcolásokat elhagyva, az alsószentmihályfalvi rovásfelírat valóságghő ábrázolása négy helyen is eltér VÉKONY rajzától, ami egy mindössze 15 jeltől álló felírat esetében a megfejtés egészét megkérdőjelezi. Kételyt ébreszt

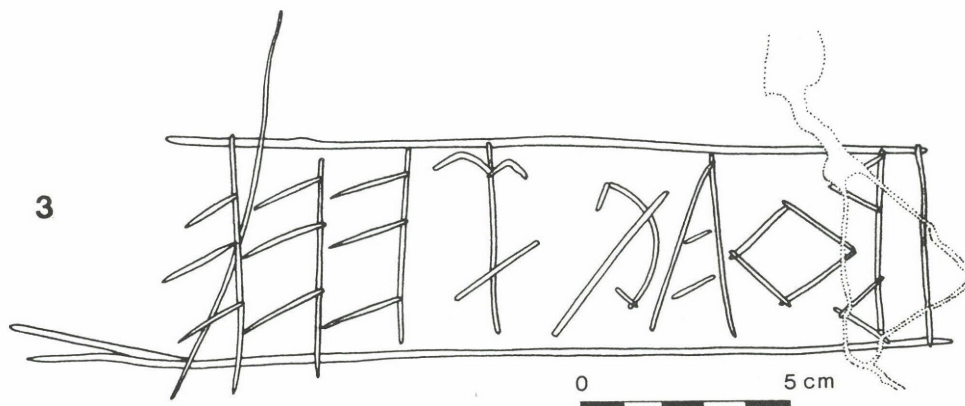
1

2

3

Rovásfeliratok: 1. Alsószentmihályfalva, 2. Homoródkarácsonyfalva, 3. Székelyderzs.

továbbá az is, hogy a „nagyobb építkezés”, a hipotetikus kazár erőd építési felirata alig $12,3 \times 5,8$ cm-es, minden bizonnyal késheggyel karcolt, nyúlfarknyi szöveg, melyet egy római feliratos kötöredék két mélyen bevésített kapitálisa, illetőleg levéldisze közé szorítottak. Maga a kő természetesen nem árulkodik X. századi átfaragásról.

Mindezek alapján, figyelembe véve, hogy emléküink egy középkori eredetű templom építőkövén található, az alsószentmihályi feliratot késő középkori vagy kora újkori, még „megfejtetlen” szövegnek tekintem. Változatlanul valószínűnek tartom, hogy nem lehet későbbi az 1670–80-as éveknél, amikor Szentmihályi temploma új, jelenlegi helyén felépült (ORBÁN V, 156). Nem zárható ki azonban annak lehetősége sem, hogy még a korábbi, az Aranyos ártere szélén álló templom idejében készült, melyből XIII–XIV. századi faragványokat a mai épületbe is átmentettek.

2. Homoródkarácsonyfalva, unitárius templom (a középkorban Udvarhelyszék, mai román neve Crăciunel, Hargita m.). — A kétsoros rovásfeliratot hordozó faragott kődarabot SZŐKE ISTVÁN történelem szakos egyetemi hallgató fedezte fel 1944 nyarán, a román kori templom nyugati homlokzata elé épített késő gótikus torony egyik emeleti résablakának szemöldökköveként. SZŐKE leírása, rajza és pacskolata alapján a leletet NÉMETH GYULA tette közzé (MNY. XLI, 11–6). Az akkor — és azóta is — olvashatatlannak bizonyult felirat datálásánál már SZŐKE-nek és nyomában NÉMETH GYULÁnak is fogódzót jelentett a torony építési évszáma. A torony nyugati kapujának késő gótikus kökeretén ugyanis 1496-os évszám olvasható, mely ORBÁN BALÁZS, majd SZŐKE ISTVÁN téves közlése nyomán a mai napig 1495-ként szerepel a rovásírás szakirodalmában. NÉMETH a felirat keletkezését erre az időpontra, tehát a torony építésének korára helyezte, megjegyezve azonban, hogy annál korábbi is lehet. Ez utóbbi lehetőséget a későbbi közlések elejtették, bennük a felirat dátumaként 1495 (!) vagy a XV. század utolsó évtizede szerepel.

A karácsonyfalvi feliratos kőről legutóbb FERENCZI GÉZA (Korunk Évkönyv 1979: 273–81), illetve a FERENCZI GÉZA—FERENCZI ISTVÁN szerzőpáros írt (Művelődéstörténeti Tanulmányok. Bukarest, 1979. 18–22). Megállapításuk szerint a szóban forgó kő egy XIII. századi templomkapu vagy gyámkövet hordozó féloszlop töredéke, mely a templom egy korábbi periódusából vagy pedig a helyi hagyomány szerint a falu határában állt késő középkori kápolnából származik. A töredéket a XIII. századi templomhoz később épített torony rakásakor másodlagosan felhasználták, a felirat rá közvetlenül a beépítés előtt (1495!) került, mert ezután a nehezen hozzáférhető helyen lévő kőre már nem lehetett vésni. A kőről korábban csak pontatlan, megtévesztő rajzok jelentek meg, ezért FERENCZI GÉZA elkészítette a felirat méretarányos, valóságghú felmérését is.

1980–1988 között számos alkalommal a helyszínen tanulmányoztam a rovásírásos követ és magát a középkori épületet is. Időközben megjelent a régi Udvarhelyszék műemléki topográfiája (DÁVID LÁSZLÓ, A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei. Bukarest, 1981.), új ásatási eredmények születtek, s a templom legutóbbi javítása alkalmával is további megfigyelésekre nyílt lehetőség. A rovásírásos kő eredetét és korát ezek a körülmények részben új megvilágításba helyezik.

A szóban forgó faragvány kemény állagú homokkőből készült, rajta egy erőteljes hengertag ismerhető fel. Analógiái a környék XIII–XIV. századi templomainak kő kapukeretei között találhatók; e provinciális faragványokon a késő románkori és a kora gótika jegyei egyaránt felismerhetők. Rokonítja kövünket e

kapukkal homokkő anyaga is, szemben a későbbi, gótikus faragványokhoz használt andezittel, illetőleg andezittufával. Karácsonyfalva temploma maga is a XIII. század második feléből származó, kissé nyújtott félköríves szentélyű épület, a fenti kapukkal társítható, kőkeretes nyugati és déli bejárattal. Az épület műemlékrégészeti feltárása híján nem tudjuk, hogy ezek voltak-e a késő románkori templom első kapui, meglétükből azonban faragványunk eredetére nézve két eshetőség kínálkozik: a) a templom mai kapuinál erőteljesebb, vaskosabb hengertaggal kifaragott kő és késő románkori épület korábbi, elbontott bejáratából származik, b) a késő románkori templom alatt egy korábbi egyházi épület alapjai lappanganak, és kövünk ehhez köthető. Ez utóbbi lehetőségre utal FERENCZI GÉZA megfigyelése, miszerint a ma álló templom alapfala középkori sírokat vág át (Korunk XXXVII. 949). A harmadik lehetőséget, egy közeli, románkori (!) kápolna létét régészeti bizonyítatlansága miatt vetjük el. Szempontunkból azonban mindennél lényegesebb annak felismerése, hogy a kő kifaragásánál nem sokkal későbbi a hengertag palástján lévő, kissé szabálytalanul, de határozottan, mélyen bevéssett felirat. Erre utal, hogy a vésetet kipattant szilánkok, karcolások mellett jól érzékelhető kopás is rongálta, ami az emeleti résablak belső záradékánál nem indokolt, továbbá, hogy a vésetek alján középkori eredetű meszelésnyomok figyelhetők meg, márpedig a torony belsejét és az ablakmélyedést soha nem vakolták vagy meszelték. Ez utóbbi körülmény arra is utal, hogy a kérdéses feliratot még az egykori kapura szánták, s a kövön látható mészmарadványok a kőkeret egykori meszeléséből származnak. Ellenkező esetben, ha a feliratot eredetileg is az ablak fölé kívánták volna helyezni, érthetetlen lenne, miért is tették az írást fejjel lefelé a záradékba.

Az elmondottak alapján jó okkal feltételezem, hogy a karácsonyfalvi rovásfelirat ma ismert székelyföldi társai közül a legrégebbi, mely közelebbről meghatározatlan időben, de mindenképpen a XV. század vége előtt, valószínűleg még az Árpád-korban keletkezett. Megnyugtató feloldása időszerűbb tehát, mint valaha. Ennek érdekében újra elkészítettem a felirat rajzát, mely a FERENCZI által közölt felméréstől csak kismértékben különbözik (2. rajz). Elhagytam róla néhány olyan vonalat, mely a kő faragásakor keletkezett vésőnyomnak vagy utólagos karcolásnak tűnt; ezeket már NÉMETH GYULA sem tartotta a felirat részének. Nem tudtam eldönteni viszont, hogy a felső sor jobbról számított 4. jelénél látható, pontozással jelölt rész bevéssett, de egy kőszilánk kipattanásával eltorzított vonal vagy csupán sérülés lehet.

Végül megjegyzem, hogy a CSALLÁNY DEZSŐ tanulmánya (A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve III, 46—7) nyomán elterjedt állítással ellentétben a feliratos kövön utólag bekarcolt nevek és évszámok nem látszanak.

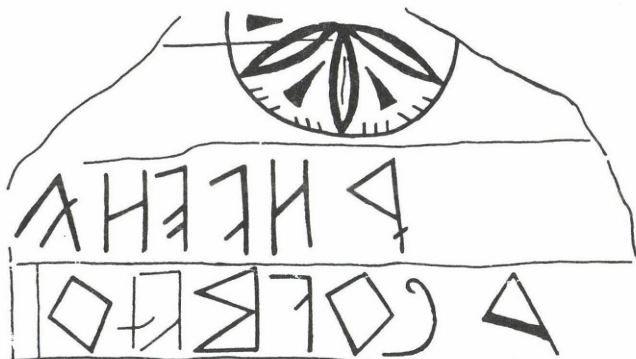
3. Székelyderzs, unitárius templom (a középkorban Udvarhelyszék, mai román neve Dârjiu, Hargita m.). — A középkori épület 1929-es javításakor, a déli hajófal egyik elfalazott résablakának kibontása során BALÁZS ANDRÁS derzsi esperes rovásírásos téglára bukkant. A leletet 1932-ben JAKUBOVICH EMIL ismertette (MNY. XXVIII, 264—74). A még képlékeny, kiégetetlen téglába karcolt feliratot *Mⁱklos d^{er}zsi p^ap* formában olvasta, megemlítve, hogy felmerült a *Mⁱklos zsidó p^ap* olvasat lehetősége is. JAKUBOVICH a téglát egy a XVI. század első felében zajlott templomjavítás emlékének tekintette, mikor a munkálatokat végeztető helyi pap, Miklós így örököltette meg a nevét. Ugyanakkor PAIS DEZSŐ (MNY. XXVIII, 274—7) egy 1274-es oklevélben szereplő Ders archidiaconus és Nicolaus magister neve alapján felvetette a téglá XIII. századi keltezésének a lehetőségét, és a feliratot *Mⁱklos*

4

5

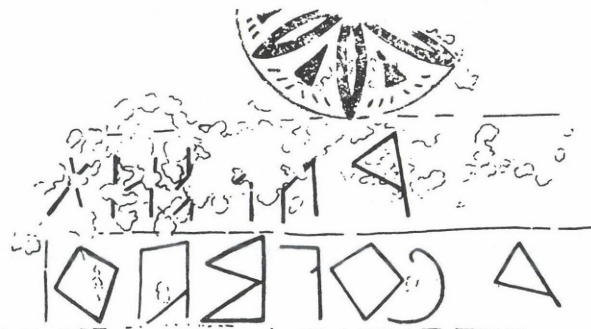
0 5 cm

6 a

0 50 cm

6 b

Rovásfeliratok: 4. Bögöz, 5. Rugonfalva, 6. Dálnok.

[és] $D^e[r/zs^a p^a p^a p^a]$ -ként fejtette meg. A régiségben adatszerűen ki nem mutatható apa-pap szerinte 'esperes' értelmű. Látszólag ez utóbbi véleményt erősítette Cs. SEBESTYÉN KÁROLY bizonyítatlanul hagyott kijelentése (MNY. XLVIII, 86–8), miszerint „... a tégl méretei a XIII. századra utalnak.” JAKUBOVICH és PAIS eltérő feloldása mögött epigráfiai probléma rejlik: létezik-e a felirat bal oldali szélén egy harmadik p rovásjel is, avagy itt már csak a szöveg keretéhez tartozó vonás látható? Sokáig eldönthetetlen maradt e kérdés, a téglá ugyanis évtizedekig magánkézben lappangott, feliratáról pedig csak annyit lehetett tudni, amennyi a JAKUBOVICH által közölt, jobb oldalán retusált fényképfelvételen kivehető volt. Az ezen látható vonalak – utóbb tévesnek bizonyult – újraértelmezésével CSALLÁNY DEZSŐ 1960-ban egy további olvasatot javasolt: *Mⁱklos kánt^{or} pap^atya*. Ugyanő a fénykép néhány sötétebb foltjában bekarcolt, arab jegyekkel írt évszámot vélt felismerni, melyet 1437-nek rajzolt, de 1431-nek olvasott (CSALLÁNY i. m. 51–4). — CSALLÁNY pontatlan rajzát DAVID LÁSZLÓ is átvette, ám a feliratot *Miklós derzsi apa-pap* formában értelmezte (DÁVID i. m. 268, 273).

1979-ben az addig ismeretlen helyen rejtőző téglá visszakerült Derzsbe, ahol ma a templomban, a diadalív bélétebe befalazva tanulmányozható (FERENCZI GÉZA: A Hét 1982. január 15.). Az élénkvörös, jól iszapolt anyagú és jól égetett téglá Jakubovich mérése szerint $24,5—25 \times 16,5 \times 4,6—4,8$ cm-es (a befalazott téglá jelenleg csak hozzávetőlegesen mérhető, s jobb felső sarkánál töredezett; feliratos oldalának mérete $24,5 \times 16$ cm). Lesimított lapjára, még képlékeny állapotban karcolták a ma is nagyon jó megtartású, világosan olvasható feliratot. A téglá felszíne egyáltalán nem kopott, jól megfigyelhető rajta a vonalak mentén kitüremlett agyagszegély (sorja) is. E látszólagos apróság azért fontos, mert segítségével – rovásírásos emlékeinknél egyedülálló módon – rekonstruálni lehet az egymásba vágó vonalak sorrendjét, tehát a felirat elkészültének menetét (3. rajz). E szerint a téglá nyers anyagába először a feliratot határoló két erőteljes, vízszintes vonalat karcolták be, majd az így nyert sávot jobbról egy rövid, függőleges vonallal lezárták. Ezután jobbról balra bekarcolták az egyes betűket, melyek megrajzolásának menete a rajzról leolvasható. Úgy tűnik, hogy csak a második p betű (a balról számított második jel) bekarcolása után, s nem korábban húzták meg a sort balról lezáró, szabálytalanul és ferdén futó vonalat (mely gyaníthatóan éppen a fenti betű miatt sikerült ilyenre), majd erre rákarcolták az utolsó, harmadik p betűt, mely így vitathatatlanul része a feliratnak, és nem húzza át „utólagos karcolás” (FERENCZI GÉZA—FERENCZI ISTVÁN i. m. 17–8).

A székelyderzsi unitárius templom 1980-as renoválása a téglá – és vele együtt a felirat – keltezéséhez végre biztos támpontot nyújtott. Ami a felirat keletkezési idejét illeti, az eddigi datálási javaslatok a XIII. század és a XVI. század első fele között oszlanak meg. CSALLÁNY DEZSŐ 1431-es keltezése a téglá előkerülése után teljes biztonsággal kizárható, mivel a felirat alatt a valóságban nem található bekarcolt évszám. Hasonlóképpen megalapozatlan FERENCZI GÉZA 1478 körüli, egyáltalán nem okadatolt keltezése is (A Hét 1982. január 15.), melynek egyetlen indítéka csak az lehetett, hogy 1478-ban kelt a Székelyderzset említő egyetlen XV. századi oklevél (SzékOkI. I, 224). Elvethető Cs. SEBESTYÉN KÁROLY XIII. századi datálása is, mivel az utóbbi évtized udvarhelyszéki ásatásai, műemlékhelyreállításai során számos jól keltezhető téglalelet vált ismertté. Segítségükkel fő vonásaiban kirajzolódott a környék középkori tégláinak méretre, anyagra, funkcióra és technikára alapozott kronológiája. Ebből kiderült, hogy téglánk semmiképpen sem rokonítható a XIII. század lényegesen hosszabb és vastagabb, pelyvás anyagú tégláival,

méretei, anyaga és kidolgozása sokkal inkább a XV–XVI. század boltozó- és padlótégláihoz közelíti. Ez ügyben biztos fogódzót eredményezett a székelyderzsi templom legutóbbi renoválása. Addig is nyilvánvaló volt, hogy a kora gótikus templomhajó eredeti ablakainak elfalazása egy késő gótikus átépítés alkalmával történt, amikor megmagasították a hajó falait, új, nagyobb ablakokat vágtak, új szentélyt és nyugati karzatot építettek, majd a hajót és a szentélyt beboltozták. E nagyszabású renoválást az új szentély délkeleti támpillérebe vésett nagyméretű, de hiányos 149[0?]-es évszám keltezi. Téglánk datálása szempontjából döntő jelentőségű, hogy mérete megegyezik a hajó boltozásához használt téglákéval. Rendkívül valószínűnek tartjuk tehát, hogy a tárgyalt felirat a XV. század végi boltozásához helyben kivetett téglák egyikére készült, melyet — több, a boltozásból megmaradt téglával együtt — a feleslegessé vált kora gótikus ablakok befalazására használtak.

A téгла XV. század végi keltezése lehetővé teszi, hogy néhány eddigi olvasathoz új, történeti szempontok szerint szóljak hozzá.

Mindenekelőtt elvethetőnek tartom a *Miklós zsidó pap* olvasatot, ugyanis az 1490-es években szombatos, zsidózó papot anakronizmus feltételezni; erre kerek egy évszázaddal később ismerünk csak udvarhelyszéki adatokat. Valószínűtlennek tűnik PAIS DEZSŐ *Miklós* (és) *Derzs apapap* javaslata is, mivel a feliratot téglára karcoló Miklóst több mint 200 év választja el az 1274-es oklevélben szereplő Miklós mestertől és Ders főesperestől, arról nem is beszélve, hogy a régiségben adatszerűen ki nem mutatható, 'esperes' értelemben szerepeltetett *apa-pap* szó egyáltalán nem meggyőző erejű megoldás.

Derzs a reformáció koráig a Maros-, Csík- és Udvarhelyszék területét felölelő telegdi főesperességhez tartozott. E hatalmas kiterjedésű esperesség vezetője, a telegdi főesperes, a XIII. századtól fogva esperességi területétől távol, gyulafehérvári kanonokként élt. A derzsi felirat keletkezésének idején, 1483 és 1519 között, Lászlai (Lázói) János fehérvári kanonok viselte a telegdi főesperesi címet (BALOGH JOLÁN, Az erdélyi renaissance. I. Kolozsvár, 1943. 189–90), akit már csak neve miatt sem hozhatunk kapcsolatba a derzsi téglával. A telegdi esperességhez tartozó három székely szék egyúttal egy-egy alesperesi kerület volt. Székelyderzs az udvarhelyi alesperességhez tartozott, melynek vezetőjével először egy XVI. századi könyvbjegyzésben találkozunk („Liber martini vicearchidiaconi de Vduarhel”, a csíksomlyói ferences kolostor könyvtára a Csíki Székely Múzeumban, Lsz. 3759., MUCKENHAUPT ERZSÉBET szíves közlése). Néhány további, XVI. századi adat arra utal, hogy az alesperes Udvarhelyszék központjában, Székelyudvarhelyen lakott. Mindebből az következik, hogy a XV. század végén a főesperest nem Derzsnek és nem is Miklósnak hívták, a derzsi plébános pedig valószínűleg nem volt alesperes. A *Miklós derzsi apapap* olvasat így, ha helyesnek bizonyul is, nem értelmezhető Miklós derzsi esperesként. A továbblépést egyelőre az teszi lehetetlenné, hogy a mondott időben sem a derzsi papok, sem pedig az udvarhelyi alesperesek nevét nem ismerjük.

4. Bögöz, református templom (a középkorban Udvarhelyszék, mai román neve Mugeni, Hargita m.). — A XIII. századi eredetű templomhajó északi falán 1898-ban HUSZKA JÓZSEF nagyméretű, több periódusban készült falképet tárt fel. A töredékes, helyenként gyenge megtartású falfestményt 1904-ben újra bevakolták és lemeszelték, majd 1930-ban SZIGETHY BÉLA teológus részben újra kibontotta. A legszó, Utolsó ítéletet ábrázoló képsor központi Krisztus-alakjának man-

dorláján rövid, vörös krétával rajzolt felíratra figyelt fel (Erdélyi Múzeum XXXV, 368—9). SZIGETHY egyszerű becslés alapján úgy vélte, hogy a szóban forgó képsor „kb. a XV. század közepén vagy második felében” készült. Rajta „renoválás nyomait” látta, mely renoválást egy további becslés segítségével az 1480—1530-as évekre keltezte. A felirat — szerinte — erre „a renoválásra van ráírva”. Közölte a hat betű rajzát és belőlük az *Atyai Están* (értsd: Atyhai István) nevet olvasta ki, melyet összefüggésbe hozott egy 1536-os oklevélben szereplő atyhai Balási István-nal. SZIGETHY végkövetkeztetése szerint a felirat az 1530-as évekből való, és lehetséges, hogy a falkép ekkori restaurátorának (!) nevét őrizte meg.

A fenti okfejtést és olvasatot még a következő évben átvette JAKUBOVICH EMIL (MNy. XXVII, 81—4), majd kettejük nyomán — a helyszíni ellenőrzés teljes mellőzésével — a következő fél évszázad szakirodalma. Eltérő olvasatot és XV. századi keltezést — igaz, ugyancsak SZIGETHY BÉLA rajzára támaszkodva — ECKHARDT SÁNDOR ötlete nyomán CSALLÁNY DEZSŐ javasolt (i. m. 70), aki szerint a Krisztus mellé írt felíratot *Atya Istⁿ* (!) formában kellene olvasni.

Az elmondottak alapjául szolgáló SZIGETHY-féle megfigyelések azonban több tekintetben helyesbítésre szorulnak. A falkép alsó, kérdéses ciklusát a művészettörténeti szakirodalom ma már egybehangzóan a XIV—XV. század fordulójához köti. Felíratunk a Krisztust övező mandorla széles, szennyesfehérrel festett szegélyén található, melyen SZIGETHY tévesen vélte egy későbbi „renoválás” nyomait felismerni: a helyenként kopott fehér festés alól nem egy korábbi szín, hanem a festésre előkészített, lesimított felületű vakolat természetes sárgásszürke színe tűnik elő. A rendkívül kopott, elmosódott felírat ma kivehető jelei (4. rajz) több ponton is eltérnek SZIGETHY rajzától, anélkül bizonytalanná teszi az eddigi olvasatokat, sőt, a felírat eddig is rendkívül erőltetettnek tűnő 1530-as keltezését is. Ez utóbbi kérdésről csak az állítható biztosan, hogy a felírat még a falkép középkor végi lemeszelése előtt keletkezett, erre pedig csak a templom protestáns korszakában került sor, amint azt a középkori padlószintről elérhető emberarcok nagy műgonddal kiszúrt szemei sejtetik. A falképen itt-ott XV. század végi, XVI. század eleji bekarcolt szövegek olvashatók. A falkép korának ismeretében feltételezhető, hogy kérdéses felíratunk ezekkel egykorú.

5. Rugonfalva, református templom (a középkorban Udvarhelyszék, mai román neve Rugănești, Hargita m.). — 1981-ben a középkori épület nagyjavítását megelőző falkutatás során e sorok írója vakolatba karcolt, késő középkori rovásírási felíratra bukkant.

Rugonfalva kis méretű, XIII. századi templomát a XV. század végén új szentéllyel és toronnyal bővítették, a hajó nyugati végébe pedig egy — ma már nem létező — kőkarzatot emeltek (helyén ma fakarzat áll). A karzatról elérhető magasságban a sárgás mészréteggel borított középkori vakolaton több vörös krétával vagy szénrel rajzolt, illetőleg bekarcolt felírat, rajz maradt fenn, köztük volt a hajó északi falán kibontott kis, rovásos szöveg is. Korát — hozzávetőlegesen — a mellette olvasható, XVI—XVII. századi latin betűs feliratok határozzák meg.

A felírat első közlésekor (BENKŐ ELEK: Erdélyi Múzeum LIII, 20) fejfelé klisézett rajzot utólag helyesbítettem (A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiaja. Bp., 1992. 134), hipotetikus olvasatom helyett pedig a téma jeles kutatóitól várom a megoldást (FERENCZY GÉZA: Rovásírás a Kárpát-medencében. Szeged, 1992. 57—8). Ennek érdekében a kissé sérült felíratot cellofánra átrajzoltam, és így az első közlésnél valamivel részletesebb ábrát nyertem (5. rajz).

Nemrég felmerült, hogy a rugonfalvi templomhajó falán további, közöletlen rovásjelek is láthatók (KÓSA FERENC: *Rovásírás a Kárpát-medencében...* 74). A csábító feltevés sajnos téves, a templombelső falkutatását székelykeresztúri régész-múzeológusként magam végeztem, további rovásos felíratra vagy -részletre azonban nem bukkantam.

6. Dálnok, református templom (a középkorban Kézdiszék, mai román neve Dalnic, Kovászna m.). — Az 1977-es földrengést követő helyreállítás során a templomhajó falán nagy méretű, késő középkori építési felirat került elő. A több felíratos táblára tagolódó, kivételesen jól datált (1526. szeptember 24.) szöveg egyik részlete rovásírással készült. A műemléki feltárás többi eredményét és a latin nyelvű szövegrészt e sorok írója ismertette (Korunk XL, 138—45), közölve az egyelőre még megfejtetlen rovásírást rajzát is (6/b. rajz). Ez utóbbi elkészítésekor nehézséget okozott, hogy a templom XVII—XVIII. századi nagyjavításakor ez a felíratos rész sérült meg legjobban, s az akkori kalapácsnyomokat a legutóbbi renováláskor úgy töltötték ki habarccsal, hogy a töredékes jelekre is jutott belőle. A felíratot felfedező helybéli lelkész, MIKE BALINT és szerzőtársa, KÓSA FERENC rajza a sérüléseket nem tünteti fel (Korunk XL, 214—9), megjegyezve, hogy az általuk közölt ábra (6/a. rajz) a felíratot „teljes, illetve kiegészített alakjában jeleníti meg”, ugyanis az egyes jelek kibontásakor „teljes formájuk kivehető volt”(?). Kettőnk rajza így több esetben is eltér egymástól, ami azt jelenti, hogy a felírat majdani megnyugtató feloldása előtt az újabb helyszíni vizsgálat nem kerülhető el.

A dálnoki rovásos szöveg keltezésekor tényként kell leszögezmem, hogy az a késő középkori templomboltozást megörökítő építési felirat (1526) szerves része. A felíratos mező kiterjedése, beosztása és keretelése a már elkészült boltsüvegek falra metsződő csúcsívéhez igazodik, tehát későbbi a boltozásnál. Nem lehet egyetérteni tehát MIKE BALINTTAL és KÓSA FERENCCEL, akik a rovásfelírat kapcsán „XV. századi vagy a XVI. század eleji datálást” említenek, nem zárva ki annak lehetőségét sem, „hogy a dálnoki emlék a XV. századnál korábbi.” (MIKE—KÓSA i. m. 218). Indítékuk a minél korábbi keltezés vágya lehetett.

7. A hiteles emlékek mellett szólnunk kell néhány „apokrif”, tévesen rovásírással minősített felíratról is.

a) Kovásznáról (a középkorban Orbaiszék, mai román neve Covasna, Kovászna m.) került a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumba egy felíratos fenyőfa mestergerenda, melynek négy betűjében ERŐS JÁNOS rovásírást vélt felfedezni (Aluta II, 413—5). A felírat a valóságban számértékű cirill betűkkel rótt 1735-ös évszámot tartalmaz (FERENCZI, GÉZA: *Îndrumătorul Cultural XXXI*, 11).

b) Székelyderzszen, az unitárius templomban ERDÉLYI ISTVÁN 1973-ban felíratos, XVIII. századi tetőcserépre figyelt fel, melyet a székely rovásírás újonnan felfedezett emlékei között ismertetett (*Acta ArchHung.* XXXII, 429—32), fénykép — és mint utólag kiderült — pontatlan rajz kíséretében. A tetőcserepet 1987-ben sikerült megszerezmem a Székelykeresztúri Múzeum számára, ahol alaposan megvizsgálhattam. Véleményem szerint rajta nem rovásírással szöveg, hanem rendkívül gyenge íráskészségű ember három sorban elhelyezett, dülöngélő latin betűi olvashatók: + /MA/ThE I(?)?. A felírat értelmezésekor figyelemre méltó DÁVID LÁSZLÓNAK az az adata (i. m. 277), miszerint a templom 1953-as javítása során sok „Máté 1760” felíratú tetőcserepet találtak.

c) Homoródkarácsonyfalváról került a csíkszeredai Csíki Székely Múzeumba (Lsz.: 112.) egy 1677-ben készült szarvasagancs lőporszarú, melynek kétsoros bekarcolt feliratát VÉCSEY GYULA (Előre 1972. június 29.), majd nyomában mások (MOLNÁR ISTVÁN—UGHY ISTVÁN: Csontkarcolatok. Porszaruk rajzai. Csíkszereda, 1975. 3. rajz; ERDÉLYI ISTVÁN i. m. 432—4) tévesen székely rovásírásként értékelték. A valóságban cirill betűs felirat egy román személynevet örökít meg, *Sta(n)ciul Lăcăt(u)ș* formában (a kiolvasásában nyújtott segítségéért MUCKENHAUPT ERZSÉBET-nek tartozom köszönettel).

d) Szovátáról (a középkorban Marosszék, mai román neve Sovata, Maros m.) jutott a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeumba (Lsz.: 715.) egy késő középkori, diófa gyökérből faragott edény, melyen tüzes vassal beleégetett 15X6=1516-os évszám és mesterjegy látható. Ez utóbbit SZEKELY ZOLTÁN (Studii și cercetări de etnografie. București, 1965. 327—8), majd nyomában ERDÉLYI ISTVÁN (i. m. 434—5) tévesen rovásfeliratnak vélte.

*

Az elmondottakat adaléknak — igaz, megszívlelendő adaléknak — szántuk a rovásírásos „kulcsemlékek” további kutatásához, kerülve természetesen a túl kategorikus végkövetkeztetéseket. Néhány megjegyzés azonban a fentiekből önként következik.

A homoródkarácsonyfalvi felirat korai — a XV. század végénél valószínűleg lényegesen korábbi — keltezése kizárja annak lehetőségét, hogy a székely rovásírás csak a humanizmus korában született tudósi invenció lenne (vö. SÁNDOR KLÁRA: Rovásírás a Kárpát-medencében . . . 80—3). Tény ugyanakkor, hogy a Székelyföld ma már számottevő mennyiségű középkori régészeti lelete nem tükrözi a XV—XVI. századi történetírók (THÜRÖCZI, BONFINI, BENCZÉDI, SZEKELY, OLÁH, VERANCICS, SZAMOSKÖZI) azon közlését, miszerint a korabeli székelyeknél a rovásírás napi gyakorlat lett volna. A kiásott használati tárgyakon és a több tízezres darabszámú kerámián használata ma még nem mutatható ki (egyetlen kivételként a csíkszeredai Csíki Székely Múzeum egyik XV. századi, Csíkszentimrérről származó cserépkancsóját említhetem — Lsz.: 2573. —, melynek fülére a rovásírásos szövégi *k*-ra emlékeztető jelet karcoltak). A kisszámú, fennmaradt középkori emlék templomokhoz, illetve olyan literátus, zömmel egyházi személyekhez kötődik, akiknek literatúrája elsősorban latin nyelvű volt, a rovásírás használata esetükben tehát nem az egyetlen ismert írásmód, hanem valamilyen, a nevüket mégiscsak megörökítő szerénységi megnyilvánulás, titkosírás vagy archaizáló kuriózum lehetett. A székely rovásírás a XV. században már egy távoli kor visszfényének tűnik, mely később — írástudó körökben — TELEGDY JÁNOS Rudimentája nyomán válhatott újra közismertté.

A ma még tisztázatlan eredetű székely rovásírás korai említését látja a kutatás KÉZAI SIMON azon közlésében, hogy a Pannoniából Erdélybe áttelepülő székelek „az oláhokkal összeelegyvedve, mint mondják, azok betűit használják”. A magyar kutatás abban is egyetértésre jutott, hogy a székely írás román eredeztetésekor KÉZAI tévedett. Az „összeelegyedés” ténye ellen szólnak az erdélyi régészet és településtörténet eredményei is, melyek alapján a székelyek és románok középkori összekeveredése kizárható (ezt csak a román kutatás szélsőséges vonulata hirdeti, pl. I. I. RUSSU: Români și secuii. București, 1990.), románok szórványos feltűnése a Székelyföldön csak a késő középkortól adatolható.

Kézai hallomásból tudhatott valamit a székelyek írásáról, mely írás románoktól történt átvétele nyilvánvaló képtelenség. Ugyanakkor tény marad, hogy a székely rovásírás nem szakember számára összetéveszthető a románok cirill betűs régi írásával, s e tévesztést a rovásábécé cirill — de nem román — eredetű jegyei csak elősegítették, nemcsak Kézainál, de, mint a fenti példából láttuk, napjaink kutatásában is.

BENKŐ ELEK

A *Liuntika*-rejtély

VII. (Bíborbanszületett) Konstantinos császár „De administrando imperio” című művének 40. fejezete a kabarok és a türkök (magyarok) nyolc törzsének felsorolásával kezdődik, majd így folytatódik: „És így egymással összeolvadván, a kabarok a türkökkel a besenyők földjére telepedtek. Ezután Leó, a krisztusszerető és dicső császár hívására átkeltek a Dunán és megtámadván Simeont, teljesen legyőzték és iramukban egészen Preszlavig hatoltak és bezárván őt Mundraga várába, visszatértek saját földjükre. Abban az időben Liuntika, Árpád fia volt a fejedelmük [Τῷ δὲ τότε καὶ τῷ τῶν Λιούντικα, τὸν υἱὸν τοῦ Ἀρπαδῆ εἶχον ἄρχοντα.] (Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította MORAVCSIK GYULA. Bp., 1950. 174—7, a továbbiakban: MORAVCSIK 1950.; Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. Greek text ed. by Gy. MORAVCSIK. English translation by R. J. H. JENKINS. Washington, 1967. 174—7, a továbbiakban: DAI.; MORAVCSIK GYULA, Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp., 1984. 47, a továbbiakban: ÁMTBF.).

Az idézett passzusban szereplő *Liuntika* nevét egyetlen más forrás sem említi. Liuntika a korai magyar történelem talán legréjtélyesebb alakjának számít, jöllehet számos más IX—X. századi személyről nincs több értesülésünk, mint róla (pl. a 924. évi kalandozó vezér, Szalárd vagy a 955-ben felbukkanó Sur vezér stb.). A IX. századi magyar törzsszövetségben meghatározó szerepet játszó Levediről ugyan Konstantinos relatíve sok információt ad a DAI. 38. fejezetében, de más forrásokban az ő neve sem őrződött meg. A X. század közepén a magyar törzsek élén álló Falicsi fejedelemről is egyedül a DAI. jóvoltából van egyáltalán tudomásunk. Falicsi testvéréről, Tasról is keveset tudunk (vö. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ, Megjegyzések a konstantinosi Tas személyéhez: MNy. LXXXVIII, 469—74). Mégis a fentebb felsorolt személyek létezését (talán Levedit kivéve) nem vonta kétségbe a történeti kutatás, míg Liuntikát illetően meglehetősen bizonytalanságot észlelhetünk. Ennek fő oka éppen az a konstantinosi kitétel, amely Liuntika származását világítja meg, tudniillik hogy Árpád fia lett volna. A DAI. 40. fejezete tartalmaz egy genealógiai jegyzéket is, amely Árpád leszármazóit ismerteti. E lista Árpáddal, Turkia „nagy” fejedelmével (valószínűleg „rég, egykori fejedelme”, az értelmezésre vö. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ, Árpád *megasz arkhón* címéhez: MNy. LXXXVI, 128—30) kezdődik, Konstantinos felsorolja Árpád négy fiát (Tarkacsu, Jelekh, Juto-csa, Zolta), azok egy-egy utódát (Teveli, Ezeleg, Falicsi, Taksony), megemlékezik a „jelenleg”, saját korában is élő Árpád-unokákról (Fali[csi], Tas és Taksony), a többiekéről pedig megemlíti, hogy azok már meghaltak (MORAVCSIK 1950. 178—9; DAI. 178—9; ÁMTBF. 49). A genealógiai jegyzék kapcsán számos probléma felmerült (l. pl. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: MNy. LXXXVIII, 469—4), számunkra itt az a legfontosabb, hogy Liuntika neve nem szerepel rajta. Alapkérdés te-

hát, hogy vajon Árpád fiának tekinthetjük-e Liuntikát vagy sem. További vizsgálandó kérdések személyével kapcsolatban, hogy mikor élt, milyen rangja és szerepe volt a magyar törzsszövetségben.

A történeti kutatásnak érthető módon komoly nehézséget okozott az a körülmény, hogy Konstantinos császár a DAI.-ban forrásait nem egyeztetette, és a 40. fejezetben Liuntikát illetően két eltérő, egymást lényegében kizáró vagy legalábbis kizárni látszó tudósítást közölt. A különböző helyekről származó információk össze-szerkesztése logikai ellentmondást eredményezett, amelyet Konstantinos császár bizonyára nem érzékelt (vö. pl. GYÖRFFY GYÖRGY, A honfoglaló magyarok települési rendjéről: *Archaeológiai Értesítő* XCVII [1970.] 197). Liuntika személye számára nem is lehetett különösebben érdekes, hiszen a múlt alakja volt, és a DAI. összeállításakor a X. század közepén bizonyosan nem élt már. Árpád fiaival kapcsolatban a bizánci császár ki is jelenti, hogy „mind meghaltak”, sőt unokái közül sem élt már mindegyik. A történeti kutatást azonban alaposan zavarba ejtette a Konstantinos által feladott „rejtvény”, hiszen nyugodtan állíthatjuk, hogy az „Árpád fia” szerkezet nélkül aligha tételezték volna fel, hogy Liuntikának bármi köze is lehet a fejedelmi nemzetséghez. A név hasonlósága, jelentése alapján – ahogy ez fel is merült – inkább Levedivel keresték volna a párhuzamot. Az Árpádra vonatkozó kitéltet azonban nem lehetett figyelmen kívül hagyni, így a történeti-logikai „fejtörő” számos megoldást eredményezett a szakirodalomban. Az egyik típusba sorolhatjuk azokat a feltevéseket, amelyek a Liuntikára vonatkozó mondat hitelét lényegében elfogadták és Árpád fiának tekintették. Egyes kutatók arra a radikális következtetésre jutottak, hogy Árpádnak nem négy, hanem öt fia volt, és közülük is Liuntika volt a legidősebb. (L. pl.: A magyar nemzet története. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. I. Bp., 1897. 45, 145. – a vonatkozó részt MARCALI HENRIK írta.; HÓMAN BALINT –SZEKÉF GYULA, Magyar történet I. [írta HÓMAN B.] Bp., 1928. 89, 144; HÓMAN BALINT, Szent István. Bp., 1938. 56; GYÖRFFY GYÖRGY. Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp., 1959. 83. uő., Honfoglalás, megtelepedés, kalandozások. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. BARTHA ANTAL –CZEGLÉDY KÁROLY –RÓNA-TAS ANDRÁS. Bp., 1977. 129, 143, uő., István király és műve. Bp., 1977. 27– 8, 34, 41, 57, 62; Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. II. Commentary. Ed. by R. J. H. JENKINS. University of London. 1962. 148; BARTHA ANTAL, A IX– X. századi magyar társadalom. Bp., 1968. 101; KRISTÓ GYULA, Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp., 1980. 39, 181 –2, 355; HERÉNYI ISTVÁN, A magyar törzsszövetség törzsei és törzsfői. Századok CXVI [1982.] 74, 76, 82, 86 –7.) Ez az álláspont lényegében a genealógiai jegyzék rovására oldotta fel az ellentmondást, s a Liuntika-passzust vélte hitelesebbnek, illetve a hiányosnak vélt családfát ezzel vélte kiegészítendőnek. E nézet képviselői különbözőképpen magyarázták Liuntika kimaradását a leszármazók jegyzékéről. HERÉNYI ISTVÁN szerint a bizánci császár egyszer már megemlékezett róla, s így feleslegesnek tartotta nevének újbóli felemlítését (HERÉNYI i. m. 74). C. A. MACARTNEY feltételezte, hogy Liuntika egy korábbi, illegitim házasságból származott, míg a jegyzéken szereplő négy Árpád-utód az előkelőbb kazár házasságból, s csak az utóbbiak nevét tüntették fel (C. A. MACARTNEY, *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930. 110). GYÖRFFY GYÖRGY több lehetőséget is felvetett. Az egyik, hogy talán az informátor összecserélte a hasonló hangzású *Levedi* és *Levente* neveket. A másik, hogy nem voltak utódai, és ezért maradt ki a felsorolásból, amely csak a fiúleszármazottakkal rendelkezőket tartalmazta (GYÖRFFY: *Archaeológiai Értesítő* 1970: 197). GYÖRFFY nyomában UHRMANN IVÁN is feltételezte Liuntikáról,

hogy utódok nélkül halt meg, de arra is utalt, hogy talán másolói figyelmetlenség miatt maradt ki Tassal együtt (UHRMANN IVÁN, Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez: Történelmi Szemle XXX [1987—1988.] 216). Az idesorolt kutatók többsége azonban megelégedett azzal, hogy Liuntikát Árpád legidősebb fiának tekintette, s nem tért ki arra, hogy a genealógiai jegyzék és az idézett passzus ellentmondását magyarázza vagy egyeztesse.

Egy másik megoldási kísérlet a genealógiai jegyzék hitelességéből indult ki, bár elfogadta a Liuntika-passzust is, azaz egyeztetni próbálta a két híradást. Ennek megfelelően úgy vélte több kutató is, hogy Liuntika valamelyik Árpád-fival azonos személy. Érdekes, hogy kivétel nélkül a legidősebb Tarkacsura (Tarhos) gondoltak (vö. pl.: PAULER GYULA, A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp., 1900. 149; NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp., 1930. 286; PAIS DEZSŐ, Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához. In: PAIS DEZSŐ—MIKESY SÁNDOR [szerk.], Névtudományi vizsgálatok. Bp., 1960. 94—5; KRISTÓ GYULA, Árpád fejedelem utódai: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica [a továbbiakban: AUSZ.] Tomus 84. 1987. 18). Bár ez a koncepció a Liuntika (Levente)—Tarkacsu nevek jelentéstani azonosságára épült, egyértelműen az is kifejezésre jutott, hogy csakis Árpád elsőszülött fia jöhet szóba, aki szerephez juthatott apja mellett a honfoglalás időszakában. Tudomásunk szerint Árpád más leszármazottját nem azonosították Liuntikával. Felmerült azonban az a lehetőség, hogy talán nem az Árpád-leszármazók listáján kell keresni a Liuntikával azonos személyt. HENRI GRÉGOIRE nevéhez fűződik az a szellemes hipotézis, amely szerint Levedi és Liuntika egy és ugyanazon személy (HENRY GRÉGOIRE, Le nom et l'origine des Hongrois: Zeitschrift der Deutschen Morgänländischen Gesellschaft. Leipzig, 1937. 636., uő., Le nom des Hongrois: Byzantion XII [1937.] 647; elutasítja az ötletet D. M. DUNLAP, The History of the Jewish Khazars. New Jersey, 1954. 204; az összetévesztés lehetőségét elismerte GYÖRFFY: Archaeológiai Értesítő XCVII [1970.] 197).

A fenti áttekintésből kitűnhet, hogy egy kutató kivételével mindenki elfogadta azt, hogy Liuntika valóban Árpád fia volt. Az Árpád-nemzetségbe való tartozás mellett érvként felmerült, hogy később is felbukkan az uralkodói családban a *Liuntika* névvel azonosított *Levente* név. Vazul feltehetően legidősebb, a pogánysággal rokonszenvező fiát hívták így. GYÖRFFY következtetése szerint „Levente hagyománya élt az Árpádok családjában” (GYÖRFFY véleményét idézi HECKENAST GUSZTÁV, Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp., 1970. 37). KRISTÓ GYULA arra mutatott rá, hogy a királyi nemzetségben Leventén kívül Álmos, Árpád és Géza, tehát a ténylegesen uralkodó nagyfejedelmek neve ismétlődik (KRISTÓ, Levedi. . . 355, AUSZ. 84. sz. 1987. 18). Abban térnek el a vélemények, hogy vajon a genealógiai listán szereplő négy fiún kívüli utód volt-e Liuntika, vagy pedig azonosnak kell tekintenünk az azon levő legidősebbel. Közös vonás a két fő álláspontban, hogy Liuntikát tartják a legelső Árpád-leszármazottnak (quasi trónörökösnek).

Mielőtt kitérnénk saját hipotézisünk kifejtésére, vázolnunk kell a Liuntika korára, rangjára és szerepére vonatkozó feltevéseket is. Véleményünk szerint ugyanis e kérdések szorosan összefüggenek és igazán nem választhatók el. Liuntikát a konstantinosi passzus alapján a legtöbb kutató a 894—895 körüli bulgáriai hadjáratához kapcsolta, és ezáltal működése idejét a IX. század utolsó évtizedeire helyezte. A feltevések jórészt abból indultak ki, hogy a bulgáriai kalandozásra Árpád (és Kurszán) kötött szövetséget a bizánci követtel, s fiát bízta meg a hadjá-

rattal. Még az is felmerült, hogy Álmos még élt, sőt ő volt a törzsszövetség szakrális fejedelme (vö. pl. KRISTÓ, Levedi. . . 176—7). Legidősebbnek MACARTNEY tüntette fel Liuntikát, mivel szerinte egy hadvezér apjának legalább ötven évesnek kell lennie, s becslése szerint Árpád 840 körül születhetett (MACARTNEY i. m. 109—10). Hipotézise alapján Liuntikát harminc körülnek gondolhatjuk a bolgár háború idején. KRISTÓ szerint „30 életéve felé tarthatott” a 860-as évek vége felé született Levente (KRISTÓ, Levedi. . . 39). Máshol viszont úgy foglalt állást, hogy Árpád fiai a 870—880-as években születtek (KRISTÓ GYULA—MAKK FERENC, Az Árpád-házi uralkodók. Bp., 1988. 20). Más kutatók húsz év körüli, azt nem sokkal meghaladó ifjúként számoltak Leventével (HECKENAST i. m. 37; GYÖRFFY, Honfoglalás. . . 129; stb.), VAJAY SZABOLCS születése időpontját 875-re tette (Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862—933). Mainz, 1968. 88).

Liuntika rangját illetően is különböző nézetekkel találkozunk a történeti irodalomban. A legmagasabb pozícióba kétségkívül GRÉGOIRE és KRISTÓ helyezte. GRÉGOIRE szerint a törzsszövetség vezetője volt Levedi-Liuntika, aki a bolgár vereség miatt mondott le (i. m. 637). KRISTÓ úgy vélekedett, hogy Liuntika-Levente akit előbb Árpád „ötödik” fiának tekintett, később Tarkacsuval azonosított — Árpádot követően a törzsszövetség nagyfejedelme volt (KRISTÓ, Levedi. . . 182, 355, 446, AUSZ. 84. sz. 1987. 18; KRISTÓ—MAKK i. m. 21). Közös vonás a két elméletben, hogy mindketten a bizánci császár időrendi tévedésével számolnak: GRÉGOIRE a bolgár háborút megelőzően, KRISTÓ pedig azt néhány évvel követően számol Liuntika vezető szerepével. A konstantinosi törzsnévlistán első helyen álló kabarokhoz kapcsolta Liuntikát több kutató is. MARQUART a konstantinosi szöveg értelmezéséből kiindulva rámutatott, hogy az „alany itt mindenütt a Kábaroi, és ebből következik, hogy Liuntire mint a Kábaroi fejére s nem mint a magyarok hercegére kell gondolni.” (J. MARQUART, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. 52. lap, 5. jegyz.). MARQUART hasonlóképpen más kutatókhoz a kabarok vezető nemzetiségének tekintette az Árpád-nemzetséget (l. még pl. R. GROUSSET, The Empire of the Steppes. A History of Central Asia. New Jersey, 1970. 178). GYÖRFFY annyiban módosított MARQUART feltevésén, hogy bár ő is a kabarok fejének tekintette Liuntikát, de hangsúlyozta a kabarok csatlakozott nép voltát. Rámutatott arra, hogy a magyarok a türk-kazár államberendezésből átvették azt az intézményt, hogy a csatlakozott nép felett a trónörökös herceg áll. Mivel a 39. fejezet szerint a kabarok törzse felett egy arkhón áll, és a bizánci császár az alany megváltoztatása nélkül tette hozzá, hogy „abban az időben Liuntika, Árpád fia volt az arkhónjuk”, Liuntika a kabarok népe felett álló vezető lehetett (GYÖRFFY, István király. . . 34, uő., Honfoglalás. . . 129, uő., A kabar kérdés: Forrás XV [1983/3.], 20. l. még: A magyarság keleti elemei. Bp., 1990. 83). GYÖRFFY MARQUARTra építő, de attól lényegesen eltérő hipotézisét több kutató is elfogadta (l. pl.: UHRMANN i. m. 215—6; DIENES ISTVÁN, A honfoglaló magyarok. Bp., 1972. 25; stb.). A történeti irodalomban leginkább elterjedt nézet azonban Liuntikát mindössze a bolgáriai hadjáratral megbízott hadvezérnek, seregvezérnek tekintette (l. pl. PAULER i. m. 149; HÓMAN—SZEKFI i. m. 89, 144; MACARTNEY i. m. 114, 178; VAJAY i. m. 26; MAKK FERENC, Kiknek az élén állott Levente [Egy konsztantinoszi szöveg hely értelmezéséhez]: AUSZ. 82. sz. 1985. 5. lap 9. jegyz. 8. lap 19. jegyz.). Vitatott ugyanakkor, hogy mekkora sereget vezetett kalandozó hadjáratra Árpád fia. MARQUART, MACARTNEY, GYÖRFFY és mások is úgy vélték, hogy csak a kabarok vettek részt a bolgár háborúban (MARQUART i. m. 52, 522; MACARTNEY i. m. 113—4; GYÖRFFY, Honfoglalás. . . 128, 143. uő., István király 34; HECKENAST i. m. 37; HERÉNYI i. m. 87). Más

kutatók azt hangsúlyozták, hogy az egész törzsszövetség hadereje élén vonult Liuntika Bulgária ellen (HÓMAN—SZEKFC̃ i. m. 89, 144; MAKK i. m. 8; törzsszövetségi haderőt említett, de Liuntika seregvezéri funkciójáról nem szólt KRISTÓ, Levedi . . . 182, 355, 446; KRISTÓ—MAKK i. m. 16—7).

Liuntika-Levente tevékenységét a történeti irodalom zöme kizárólag a bolgáriai hadjáráshoz kötötte. A Bulgáriában kalandozó sereg sorsát a történeti kutatás a források alapján úgy vázolta, hogy a kezdeti győzelmek után (Disztra, Preszlav) után a bizánci támogatást elvesztő magyarok nagy vereséget szenvedtek Simeontól. A veszteségeket illetően utaltak a Fuldai Évkönyvek tudósítására (magyar fordítása I. HORVÁTH JÁNOS: MEH. Bp., 1975². 212), amely szerint 20 ezernél több bolgár lovas esett el, a pogány magyaroké pedig még nagyobb lehetett (a bolgár—magyar háborúra l. pl.: VAJAY i. m. 25—6; KRISTÓ, Levedi . . . 175—87; GYÖRFFY, Honfoglalás 128, 130, MEH. 33, 36—8). Több kutató is feltételezte, hogy Liuntika (Levente) is eleshetett a harcok során, mert egyrészt a későbbiekben nem hallunk felőle, másrészt nevéből eredeztethető helynév sem őrzi emlékét (l. pl.: MARCZALI HENRIK, A magyar nemzet története I, 145; NAGY GÉZA, Trónöröklés az Árpádok alatt: Turul XXXII [1914.], 23; LÁSZLÓ GYULA, A honfoglaló magyarság története. Bp., 1944. 217; HECKENAST i. m. 37; VAJAY i. m. 26; stb.). GRÉGOIRE szerint nem halt meg, csak lemondatták a bolgár vereség miatt (i. m. 636). Felmerült az a lehetőség is, hogy Liuntika életben maradt, megérte a honfoglalást, sőt a meghódított Morvaország élére került volna. Ez a hipotézis arra épült, hogy egy *Laventenburch* helynevet *Levente* névre vezettek vissza (l. pl.: GYÖRFFY; MEH. 46, István király . . . 58; HERÉNYI i. m. 87).

A Liuntikára vonatkozó feltevések áttekintése után saját megjegyzéseinkre térünk át. Mindenekelőtt hangsúlyoznánk azt, hogy a Liuntika-rejtélyt megnyugtató módon a rendelkezésre álló, ellentmondásos források alapján nem lehet megoldani. Saját álláspontunkat is csak bizonytalan értékű hipotézisnek tekintjük. Feltevéseinkben abból indulunk ki, hogy a feltehetően Termacsutól, Árpád Bizáncban megforduló dédunokájától származó genealógiai jegyzéket feltétlenül hitelesnek, megbízhatónak kell tekintenünk. Árpádnak bizonyosan négy fia volt, nem pedig öt. Nem értünk egyet olyan feltevésekkel, amelyek tolmácsolási vagy másolói tévedéssel magyarazzák Liuntika nevének kimaradását a jegyzékről, mert e szempontok alapján bármely konstantinosi híradást vagy egyéb forrást meg lehet kérdőjelezni. Egy lehetőséget vehetünk legfeljebb fontolóra: azt tudniillik, hogy Liuntikának — szemben a genealógiai listán levő négy Árpád-fival — nem voltak utódai, s emiatt nem került volna fel a jegyzékre. Talán érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy a konstantinosi történetben szerepel egy olyan személy, akinek utódairól nem tudunk, sőt a bizánci császár szerint a kagán által adott feleségtől nem született gyermeke, ez pedig a GRÉGOIRE-tól gyanúba vett Levedi. Mindezek ellenére úgy véljük, hogy Árpádnak valószínűleg csak négy fia (Tarkacsu, Jelekh, Jutocsa, Zolta) volt. Ha tehát Liuntika valóban Árpád fia volt, ezek valamelyikével kell azonosítanunk. Ebben az esetben azt kellene feltételeznünk, hogy valamelyik Árpád-fi két névvel is rendelkezett. A kétnevűség jelenségét megfigyelhetjük a korai Árpád-korban. A XI. században több uralkodó nemzetségbeli személy is két nevet viselt: I. Bélát *Benin*-nek is nevezték, I. Géza másik neve pedig *Magnus* volt (I. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I—II. ed. E. SZENTPÉTERY. Budapestini, 1937—1938. I. 180, 335, 344, 358, 400*). Azt is tudjuk, hogy a IX—X. századi magyar törzsszövetségben két nyelvet is használtak: a kazárt (elsősorban a kabarok) és a magyart (elsősorban a hét törzs).

A DAI. 39. fejezete ezt a kétnyelvűséget a kabarok csatlakozásával magyarázza (DAI. 174—5; MORAVCSIK 1950. 174—5; ÁMTBF. 46; MEH. 118). Mindezek voltaképpen támogatnák azt a már idézett feltevést, hogy *Liuntika* rendelkezett egy másik névvel, amelyet a közvetlen Árpád-leszármazottak körében kell keresni.

Itt kell kitérnünk a *Liuntika* név etimológiájára. PAULER azt feltételezte, hogy a *Levente* név 'vitész' jelentéssel bírt, és *Tarkacsu* jelzője volt (PAULER i. m. 149). PAULERT követve számos kutató a *Levente* nevet azonosnak tekintette a *Liuntika* névvel (l. pl.: NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp., 1930. 286, A honfoglaló magyarság kialakulása. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi BERTA ÁRPÁD. Bp., 1991. 222, 277; GYÓNI MÁTYÁS, A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Bp., 1943. 78, 82—3; MORAVCSIK, Byzantinoturcica. Berlin, 1983.³ 178; PAIS i. m. 94—5, 98). A nyelvészek zöme abban is egyetértett, hogy a *Levente* név a *Levedi*-hez hasonlóan finnugor eredetű, és a *lesz* ige származéka. NÉMETH GYULA szerint jelentése 'atyafi, ivadék' lehetett (NÉMETH, HMK.² 277), PAIS DEZSŐ szerint a „*lesz* igének alapjául szolgáló *lëv ~ liü* névszóigéből származik” (PAIS i. m. 94—5, 98). BALÁZS JÁNOS képviselt ettől eltérő felfogást, hiszen szerinte a *Leventé*-vel rokon *Levedi* neve nem a létigéből ered, hanem 'lövő' jelentéssel bírt (BALÁZS JÁNOS, Levedia, Nyék és a székelyek eredete. In. Uő., Magyar deákság. Bp., 1980. 72). A történeti kutatás névtani érvekre is támaszkodva Tarkacsuban vélte felfedezni *Liuntika*-*Leventét*. E nézet szerint mindkét név a létigéből ered (l. pl.: NÉMETH, HMK.¹ 286, HMK.² 277; MORAVCSIK, Byzantinoturcica. I, 178; stb.). PAIS megfogalmazása szerint a *Tarkacsu* az 'előjön, leszármazik, keletkezik' értelemmel is bíró *tara* ige *-qač* képzői származéka lehetett; „*Liüntik* és *Tarkacs(u)* nemesak személyében egy, hanem a két név is összefügg: ami az egyik magyarul, a másik az törökül” (PAIS i. m. 94—5, 98).

Feltehetjük a kérdést, hogy vajon elégséges érv-e a *Liuntika* (*Levente*) és a *Tarkacsu* (*Tarhos*) nevek jelentésének feltételezett hasonlósága a két személy azonosságának bizonyítására. Nézetünk szerint, ha nem is zárhatjuk ki egyértelműen, hogy *Levente* és *Tarkacsu* egy és ugyanazon személy volt, nem is tekinthetjük ezt bizonyítottnak. Másik érvként felmerült a szakirodalomban — bár nem a *Levente* = *Tarkacsu* egyezés, hanem *Levente* Árpádtól való leszármazása kapcsán — hogy a *Levente* név előfordult az uralkodói családban, és a névadás a *Liuntikára* való emlékezés jele lehet. Mindkét érvet illetően fenntartásaink vannak. Nem világos ugyanis, hogy miért a török *Tarkacsu* név szerepel a hitelesebbnek tekinthető genealógiában s a finnugoros „változat” a másik passzusban, amely arkhónnak nevezi. Különösképpen zavaró ez a körülmény, ha meggondoljuk, hogy az Árpád-nemzetséget csak néhány kutató tekintette kabarnak, a többség a hét magyar törzs valamelyikéhez tartozónak vélte. Ráadásul a *Liuntika* név egy olyan részben fordul elő, amelyet jónéhányan a kabarokra vonatkoztattak. Így az a paradoxon állna elő, hogy ugyanazt a személyt a magyarnak vélt uralkodói nemzetségben török, míg a török (kazár) nyelvű csatlakozott nép állítólagos fejeként finnugor névvel illették volna. Meg kell említeni azt is, hogy a névetimológiai egyezésen alapuló személyazonosság azért is bizonytalan, mivel bármelyik etimológia megkérdőjelezése esetén automatikusan megdől a hipotézis.

A *Levente*-hagyományra építő érvelésnek is vannak gyengéi. Mindenekelőtt kevésbé érthető, hogy ha a X. század közepén a családi hagyomány *Tarkacsu* néven ismerte Árpád elsőszülött fiát, a XI. század közepén miért az ismeretlen eredetű forrásból eredő *Liuntika*-*Levente* névhez nyúltak vissza. A másik ellenvetésünk az, hogy miképpen lehetséges az, hogy az uralkodó nemzetség megőrizte egy fiatalon

meghalt vagy legalábbis rövid életet élt Árpád-leszármazott emlékét, aki fejedelem sem volt. Igaz, hogy van olyan feltevés, amely Leventét Árpádot követő fejedelemnek tekintí. Ebben az esetben is utalni lehet azonban arra, hogy a törzsszövetség élén álló IX–X. századi fejedelmek közül csak Álmos, Árpád és Géza neve fordul elő később a XI–XIII. századi uralkodói nemzetségben. A bizonyosan uralkodó Falicsi és Taksony fejedelmek nevét tudomásunk szerint egyetlen kései Árpád-leszármazott sem viselte. Ez aligha lehet véletlen, hiszen a történeti kutatás is rendkívül keveset tud mondani Árpád közvetlen utódairól, még az utódlási sorrend és az Árpádot követő fejedelmek neve is bizonytalan a X. század első felében (vö. pl.: TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ, A magyar fejedelmi méltóság öröklődése: AUSZ. 83. sz. 1986. 3–8; KRISTÓ GYULA: AUSZ. 84. sz. 1987. 11–21). A rendelkezésünkre álló forrásanyag rendkívül keveset árul el Árpád utódairól. Konstantinonál fennmaradt Falicsi emléke, Anonymusnál és a Krónikában pedig Zolta és Taksony neve őrződött meg. Anonymus fejedelemnek tüntette fel mindkettőt, míg a Krónika csak Taksonyt tekintette annak (SRH. I, 106, 114. 285, II, 31; MEH. 177). Egészében úgy tűnik, hogy a magyar krónikás hagyomány kizárólag Árpád legkisebb fiának ágáról tudott, amely Taksonnyal került hatalomra a X. század második felében. Bizonytalan persze, hogy az 1010-es években, amikor Vazul legidősebb fia megszületett, ez volt-e a helyzet és emlékeztek-e más Árpád-leszármazottakra is. Valószínű azonban, hogy Vazul fia Levente pogány ősei közül legfeljebb dédapja, Taksony fejedelem emlékét őrizhette, akinek sírja közelében temették el őt is (l. SRH. I, 344; Leventére l. Tóth S. L., Levente és András: AUSZ. 82. sz. 1985. 31–6).

A fentiek alapján kétségesnek tartjuk azt a konstantinosi kitételt, hogy *Liuntika-Levente* Árpád fia lett volna. Nem illik ugyanis Árpád török nevű utódai közé, és Vazul fiának neve sem bizonyítja egyértelműen azt, hogy korábban a nemzetségben lett volna ilyen név. Mikor élhetett a konstantinosi Liuntika? A bizánci császár vele kapcsolatban azt közli, hogy „abban az időben Liuntikát (Árpád fiát) bírták arkhónként”. Az „abban az időben” kifejezés hozzávetőleges jellegű, a pontos időmeghatározást nem teszi lehetővé. Konstantinos ezzel a kifejezéssel él a 38. fejezetben két ízben is. Először a türkök népének, a hét magyar törzsnak levediai megtelepedése után jegyzi meg, hogy „abban az időben nem türköknek mondták őket, hanem valamilyen okból szárvartú ászfalúnak nevezték” (MORAVCSIK 1950. 170–1; DAI. 170–1; ÁMTBF. 43). Másodszor a 38. fejezet végén említi meg Konstantinos, hogy a besenyők helyét, „amelyen abban az időben a türkök laktak, az ott levő folyók neve szerint hívják” (MORAVCSIK 1950. 172–5; DAI. 172–5; ÁMTBF. 45). E két esetben az „abban az időben” kifejezés kronológiai jelentése bizonytalan. Az első esetben a letelepedés utáni időszakra lehet vonatkoztatni, bár bizonytalan és vitatott, hogy VII–VIII. vagy csak IX. századi idősakra lehet-e gondolni. A második esetben a honfoglalás előtti, az etelközi megtelepedéstől a besenyő támadásig tartó időszak értendő, amelynek tartama vitatott. A 37. fejezetben is előfordul az „abban az időben” kifejezés, de itt kiegészül azzal, hogy „amikor a besenyőket a tulajdon földjükről kiűzték” (MORAVCSIK 1950. 166–7; DAI. 166–7). A 38. és a 40. fejezetek három passzusában a fenti időhatározói kifejezés nem kapcsolódik szorosan egy meghatározott történeti eseményhez, inkább egy bizonytalan időtartamot sejtet. A történeti irodalomban mindazonáltal elterjedt az a felfogás, hogy Liuntika-Levente, illetve arkhónsága szorosan kötődik egy datálható eseményhez, a 894–895 körüli bolgáriai háborúhoz. Valójában azonban nem ezt jelenti az időhatározói szerkezet. A DAI. 40. fejezetének vonatkozó

része, ahogy azt idéztük is, a kabarok türkökkel együtt való letelepedését és a bolgáriai háborút említi, tehát mindkettőre vonatkoztathatjuk az „abban az időben” kitételt. A kabarok bizonyíthatóan 881 előtt jelentek meg, vélhetően a 830-as vagy a 850-es években (a 881-es évben kalandoztak a magyarokkal együtt, l. Monumenta Germaniae Historica XXX/2, 742; a kabarok csatlakozásának datálására l. újabban TóTH S. L., Kabarok (kavarok) a magyar törzsszövetségben: Századok CXVIII [1984.] 92–113). Így az „abban az időben” szerkezet véleményünk szerint egy 895-ig terjedő, bizonytalan időtartamú időszakot jelölhet; a kabar—magyar együttes letelepedéstől a bolgár háborúig. Jelen értelmezés voltaképpen kizárja, hogy az „arkhón” szót pusztán seregvezérként fordítsuk, hiszen nem csak a bulgáriai kalandozás idején volt arkhón Liuntika-Levente. Ezért az arkhón szó lehetséges jelentései (fejedelem, törzsfő, fej, vezér, seregvezető stb.) közül a ’törzsszövetségi fejedelem’ és a ’törzsfő’ jöhet szóba. Ez attól is függ, hogy kiknek az arkhónja volt Liuntika a fenti hosszabb időszakban; a kabaroknak vagy pedig a kabarokat is magába foglaló, nyolc törzsből álló törzsszövetségnek. MARQUART és GYÖRFFY azt hangsúlyozták, hogy csak a kabarokra gondolhatunk, hiszen az idézett, Leventére utaló mondatnak ők jelentik a logikai alanyát. MAKK FERENC újabban alapos elemzés alá vetette az idézett passzust és a bolgáriai háborúról szóló részt, a besenyő—bolgár szövetséget és a magyarok etelközi kiűzetését is beleértve. Rámutatott arra, hogy a logikai és a nyelvtani alany nem egyértelműen a kabarokra utal, hanem a türkökre is, így tehát pusztán filológiai-nyelvi, illetve tartalmi-logikai érvek alapján nem lehet arra következtetni, hogy Levente a három kabar törzs fejedelme lett volna. (MAKK i. m. 7—8). Megállapításaival annyiban egyetértünk, hogy Liuntika valóban nemcsak a kabarok, hanem az egész törzsszövetség arkhónja volt. Ellentétben vele úgy véljük azonban, hogy arkhóni címe nem seregvezérségre, hanem törzsszövetségi funkcióra utalt. Liuntika fejedelem lehetett a 895-öt megelőző időszakban.

Hipotézisünk szerint tehát Liuntika nem volt Árpád fia, ahogy azt Konstantinos feltehetően tévesen állította. A tévedés vagy a vonatkozó passzus forrására (informátorára) vezethető vissza, vagy pedig a bizánci császár hibás betoldása. Konstantinos ugyanis a 38. fejezetben egyértelműen leszögezte, hogy attól fogva (ti. Árpád megválasztásától — T. S. L.) mindmáig Árpád nemzetségéből lesz fejedelem (MORAVCSIK 1950. 172—3; DAI. 172—3; ÁMTBF. 45). Ugyanezt ismételte meg a 40. fejezetben az „Árpád nemzetségéből sorban következő fejedelem” kifejezésben is (MORAVCSIK 1950. 179—9; DAI. 178—9; ÁMTBF. 48). Ha esetleg Konstantinostól ered az Árpád fia származtatás, akkor ez azzal magyarázható, hogy mivel Liuntika arkhóni tisztséget töltött be, csakis Árpád nemzetségéből származhat, azaz Árpád fia lehet. Ha a bizánci császár valamely informátorától nyert vagy ismeretlen forrásból származó tudósítással számolunk, akkor is fennáll annak lehetősége, hogy az Árpád-ház genealógiáját nem ismerő személy tévesen kapcsolta Liuntika személyét Árpádhoz. Értelmezésünk közel áll GRÉGOIRE hipotéziséhez, hiszen a fentiek alapján a Liuntika Levedi azonosítás lehetősége fennáll. Liuntika a 895-ig húzódó időszakban volt arkhón, hasonlóképpen Levedi tevékenysége is nagyjából erre az időszakra helyezhető, jöllehet általában korábban helyezték ezt néhány évtizeddel. Etimológiai-névtani szempontból a két név rendkívül hasonló (a létige származékai), és mindkettő finnugor eredetű. Ellenvetésként meg lehet említeni, hogy a 38. fejezet Levedit csak első vajdának (πρωτος βοεβοδος) és vezérnek (αρχηγος) nevezi, míg Árpádot fejedelemnek (αρχων) címezi. Ezzel szemben utalnunk kell arra, hogy a 40. fejezetben csak az *arkhón* titulus szerepel,

még a törzsfőkkel kapcsolatban is. Ezt bizonyítja az a kifejezés, hogy „van fejedelme (arkhón) minden törzsnek (genea) is” (MORAVCSIK 1950. 178—9; DAI. 178—9; ÁMTBF. 48).

Liuntika-Levente tehát nagy valószínűséggel azonos Levedivel, és a magyar törzsszövetség egyik vezetője volt 895 előtt. Esetleg még az vethető fel, hogy Levedi leszármazotta vagy inkább utóda lehetett.

Végezetül felvetnénk azt a gondolatot, hogy talán nem kizárt, hogy Vazul fia Levente neve nem Árpád fia Leventére, hanem Levedire megy vissza, aki jelentős kortársa volt mind Álmosnak, mind pedig Árpádnak, akiknek neve megőrződött az uralkodói nemzetségben is. Nem elképzelhetetlen, hogy ha a X. század közepén a magyar hagyományban részletesebben őrződött Levedi emléke, mint Árpádé (s főként Álmosé), akkor esetleg Vazul fia Levente 1010 körüli megszületése idején is még emlékezhettek rá. FEHÉR GÉZA feltételezte, hogy az anonymusi hét vezér egyikének, *Eleud* (Előd) nevében talán Levedi neve tükröződik (vö. FEHÉR GÉZA, *Bulgarisch—ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhunderten: Keleti Szemle* 1921/2: 92—4; bírálatára l. GYÖRFFY: *Archeológiai Értesítő* 1970: 210). Megfigyelését azzal egészíthetjük ki, hogy Vazul fia Levente is nevében talán annak a Levedinek az emlékét őrizte, aki nemcsak jelentős vezetője volt a honfoglalás előtti magyar törzsszövetségnek, hanem a konstantinosi történet szerint legalábbis az ő közvetítésével és tanácsára nyerte el Árpád a kazár kagántól a megtisztelő fejedelmi címet.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

Jegyzetek az írásbeli túlhelyesbítésről

1. Sokan, sok helyen és több néven pedzegették már a magyar nyelvtörténésszek, nyelvjáráskutatók indokként, magyarázatul a túlhelyesbítést. Én a továbbiakban e magyaros elnevezéshez ragaszkodom, bár szabatos a *hiperkorrektció* vagy a *nyelvi túlkompensálás* is. A *hiperurbanizmus* szakszótól azért viszolygok, mert maga a jelenség sokkal korábbi, mint a magyarság városiasodása, urbanizálódása (tulajdonképpen nincs is kezdete!). E legutóbbi tehát idegen is, nem tarthatjuk szabatosnak sem.

Nem volna kezdete e folyamatnak? Szerintem azért nincs, mert szorosan összefügg azzal a dialektikus ténnyel, hogy minden tendenciaszerű nyelvi változással szemben szükségképp megvannak az ellentétes irányú változások esetei is. Mesterünk, BÁRCZI professzor is, BENKŐ LORÁND is jól agyunkba véste ezt annak idején (mellőzöm a további tisztelgő névsort).

Ha a szakemberek jól tudják is, mégis meg kell említenem, hogy megkülönböztetjük a beszélt nyelvi túlhelyesbítést — ezen belül a csakis egyedit (parole szintűt) a közössé terebélyesedőtől — és az írásbelit, amely csakis írássajátság, illetve amelynek van valami megfelelője kisebb-nagyobb társadalmi csoportok beszédében is. Látható: maga a jelenségkör sem egységes. Mélyebben mérlegelve, gyorsan kiderül, hogy sajátos altípusait lehet, sőt kell megkülönböztetnünk. Erre törekszem, de a továbbiakban csakis a társadalmi értékű írásbeli túlhelyesbítéssel foglalkozom.

Nem úszhatom meg azonban még egy módszertani megszorítás nélkül. Bölcs intelem a kutató számára, hogy bánjon csínján az egyszer előforduló (hapax lego-

menon) írásbeli adataival. Egy adat nem adat? Vigyázzunk, sokból se vonjunk le túl korán végleges következtetéseket!

Annak idején az vezetett a nyelvjárástörténetben, hogy legalább annyit meg kell találnom a régiség irataiban, mint amennyit ma szándéktalanul leírnak nyelv-járáruk sajátságaiából a vidék kisdíákjai (Nyr. LXXXII, 333—41; Gyógypedagógia XVI, 65—83). E kutatásaim elveit mások aztán átvették, bár nem hivatkoztak rám...

Nem cáfolja valamely sajátság meglétét, ha közvetlenül nincs is nyoma az írásban. Közvetve természetesen még lehet — például épp túlhelyesbítő formákban. Ezeket azonban el kell tudnunk különíteni azoktól az íráshibáktól, amelyek mögött közvetve sem húzódik meg hangzási különlegesség. MÉSZÖLY GEDEON ó- és középmagyar szövegeinek elemzésével összhangban — de (saját hibámból) tőle függetlenül is — nagyon sok mindent tartok lélektan- okú, alapú, a beszédbe át nem kerülő íráshibának. Annak a nyelvésznek, akinek életéből kimaradt jó húsz évnyi általános (alsó és felső tagozatbeli) és középiskolai dolgozatjavítási tapasztalatanyag, esetleg újat mondhat két példa. Mind a rétsági járásnak (Nógrád m.), mind a fővárosnak iskoláiban nemegyszer botlottam *nyagy* 'nagy' tévalakba (nyelv-járástörténeti anyagomban szintén), sohasem hallottam viszont, hogy így is ejtette volna akár csupán nyelvbotlásként egyetlen tanulóm is. Sok-sok tucatnyi *úttörő*-t kellett javítanom a dolgozatokban *úttörő*-re. Az elkövetők kiejtésében azonban már nem találkoztam végig előlképzett magánhangzójú szóalakokkal. Mi más állana e két példa háttérében, mint visszafelé ható perszeveráció és a vele csak látszatra ellentétes irányú homogén gátlás! Vessünk tehát számot a nyelvtörténeti adatok értékelésekor is az írók lelki folyamataival!

E vázolt alapon tekintek először vissza saját régebbi írásaimra is — egyrészt önkritikusan, másrészt a velem szembenálló nézeteket bírálva.

2. A XVI.-tól a XIX. sz. elejéig élő *vólt*, *hóld* írásmód. — Első MNy.-beli cikkemben (L, 32—7) még a szótag végi *l* megmaradásos, keleti nyelvjárási nyújtó hatását kerestem az ilyenekben. Rövidesen magam is megpendítettem más magyarázatot (Pais Eml. 510—11); BENKŐ LORÁND meg csakis az *l* vokalizálódó, majd a diftongus monoftongizálódó „kiesését” fogadja el magyarázatul (Nyjtört. 95). Ezután magam is erre hajlottam, mikor a (volt) rétsági járás *vót*-ot, *hód*-at ejtő iskolásainak az írásaiban is találtam jó néhány *vólt*-féle íráshibát (Nyr. i. h. 338).

Aki azonban fölír egy *ol* + mássalhangzó > *ou* > *ó* sort (így már BUDENZ: NyK. III, 319—20 — finomítva azzal, hogy az *l* „vastag [gutturális]” lehetett, afféle lengyel *ł* — majd LOSONCZI: NyK. L, 240), az csak a fő hangtani állomásokat sorakoztatta föl. Már az *ou* fokán is: honnan tudjuk, hogy az *l*-et vokalizáló *ou* már más korabeli *ou*-kkal megegyezően egy fonéma értékű kettőshangzó-e, vagy az *u*-ja egy ideig önálló fonéma, helyzeti, kötött változata marad az *l*-nek? Kár ezen átsiklanunk! Még vissza is térek majd e kérdésre.

Először azt szögezzük le, hogy a *vólt*, *óltár* stb. 1550 és 1770 közt szigorúan csakis nyomdász i, nyomdái jelölésmód. Használatában nincsenek felekezeti korlátok, protestáns — katolikus szembenállás, viszont szigorúan el kell különítenünk az egykorú (nagyvonalúbb, pontatlanabb, régiesebb) kéziratok helyesírásától. A nyomtatványokban igen ritka a *vót*, *hód*, *ótár*, gyakorlatilag csak sajtóhibaként fordul elő. A kézírássokban viszonylag gyakrabban lehetünk ilyen *l*-t kihagyó szóalakokat, de csakis egészen véletlen sajtóhibákhoz képest gyakrabban.

Ha azonban egyetlen nyomdásztól és nyomdájából más műhelyekre gyorsan áterjedő jelölésmód ez, akkor meggyőződésem szerint felelőtlenség volna holmi XVI. sz.-tól kibontakozó írásbeli, sőt irodalmi normának minősíteni. Ez legfőljebb tünete, főlszíne a csírázó írás- és irodalmi normának. Kezdetben még véletlen, hogy ez a tünete és nem más.

Ám ha elfogadjuk, hogy a XVI. sz. közepétől Kolozsváron is (Heltai!) és pl. Bártfán is (Klősz Jakab) „kieshetett” pótlónyúlásosan a szótagzáró *l*, akkor e nyelvtörténeti változás meglehetősen általános lehetett a magyarságban. Délnyugatról indult el, mint már SIMONYI gondolta (tőle átvette LOSONCZI is i. h. 240—51, később DEME, Nyatlfunk. 274). Ahhoz, hogy északra, keletre elkerüljön, idő kellett. Ezért az említett szerzők abban okvetlenül tévednek, hogy a folyamat a XVI. sz.-ban indult volna. Jóval korábban kellett kezdődnie.

Eljutva máshova, észak és kelet iparos és kereskedő városaiba, ott hosszú ideig egymás mellett kellett élniük a korábbi *volt*, *hold*, *oltár* és az új *vót*, *hód*, *ótár* alakoknak. Így, de csakis így könnyű rányomni Heltaiék írásmódjára a jelöléskeveredés pecsétjét: vegyítette volna a fonetikus új alakváltozatoknak és a korábbiaknak jelölési szokását, később pedig a fonetikus és azt a fonológikus, amely polifonematikusnak fogja föl a hangzó *ó*-t, *ő*-t.

Ezen az utóbbi fokon — keleten legkorábban a XVII. sz.-ban — minősül fonetikus-kiejtési oldalról túlhelyesbítés-nek a nyomtatás szótag végi *l*-je, fonológiai oldalról meg az *o*, *ö* hosszú időtartamának föltüntetése. Lám, ez is a túlhelyesbítés tágabbra vont körébe tartozik. . . Hasonlíthatnánk a későbbi *tudgya*, *mondgya*, *adgya* írásszokáshoz is — némi megszorítással. Az utóbbiak *ggy*-je, olykor rövid *gy*-je úgy polifonematikus, hogy van morfonológiai, alaktani erősítése, támasza is. (Éppúgy, mint a mai *tudtam*, *szedte* hosszú *tt*-inek, az *éljen* hosszú *jj*-jének.) A teljesen általános *hód*, *ótár*, *bölcs* 'böles' (l. pl. Pázmány: *bölcs*) mellett viszont egy idő múlva csak erőtlen, ritka mellékváltozatként tengődhettek a régi *l*-es formák.

Föltevés vagy hit, ha valaki megelégszik indoklásul a nyomdai hagyomány csakis tudati létevel például a XVII. sz.-i Nagyszombatban vagy Pozsonyban. A nyelvemlékezetre hivatkozni kevés. Előbb-utóbb tisztázni kell a nem alaktani polifonematikus *ó*-k, *ő*-k létmódját. Nem lesz könnyű, mert tudhatjuk, hogy volt a polifonematikus *ó*-nak, *ő*-nek másféle értéke is: $o + v \sim o + \beta$ és $\ddot{o} + v \sim \ddot{o} + \beta$ (XVII. sz.; vö. TÖRÖK: MNY. LIII, 168—75).

Kétségtelen, hogy a nyomdai tekintélyi hagyományból a XVIII. sz. közepére előbb (szép)irodalmi, irodalmi, majd írásnorma is lett ideiglenesen. Innen pedig visszahatott a kialakuló három fő regionális beszélt köznyelvre, s változatként egyre gyakoribb lett a *volt*, *völt* vagy akár a *vólt* is. Mindezt BENKŐ LORÁND a XVIII. sz. közepétől kezdve tüzetesen föltárta (FelvIr. stb.), ehhez csatlakozik a XIX. sz. első felére vonatkozólag a RefNy. gyűjtemény.

Anélkül, hogy a kérdéskört végképp le akarnám vagy tudnám zárni, jelezhetem: a *vólt*, *hóld*-félék egészére csak az 1550—1770 közti időszaknál sokkal rövidebb időre illik a túlhelyesbítés minősítés, és az sem valami teljes magyarázatul.

3. A szeginy, leginy zárt-rövid *i*-zés nyelvjárástörténetéhez. — Megbízható palóc nyelvjárásleírásunk nem régebbi 1819-nél (SZEDER FÁBIÁNTÓL; vö. Nyr. LXXXV, 87—91). Annak a nyelvjárástörténésznek, aki a rövid *i*-zés történetét akarná földteríteni írásos nyelvemlékekből 1650—1750 közt, készülnie kell a kudarcra, hacsak rá nem jön, hogy közvetett, túlhelyesbítéses formákat használjon. Aki közvetlenül tör céljára, így jár még az irodalmi nyelvvel is.

a) Az *i* időtartamát még a XVII. sz.-ban is csak a legigényesebb nyomdák jelölték tűrhető következetességgel, mint ezt már említettem (Pais-Eml. 507—11). Ezt a kis fogódzót ugyan ki lehet használni, de nem tudok róla, hogy túl sokan megtették volna. Más célzatú közleményemben 35 éve valószínűsítettem, hogy Pázmány néhány nyomtatott művének az az egyik tanulsága, hogy az *ítél* ige *i*-je eredetileg rövid lehetett. Ő *ítél* változatot használ, s azt bátran tarthatjuk képtelenségnek, hogy a két **i* közül épp a hangsúlyos rövidült volna meg! Az ezt is fejtegető írásom, a „Budapest ítélete az *ítéletről*” hasábkorrektúrában maradt a Nyr. LXXXII. évf.-ában, 1958-ban [!]. 1989-ben már megjelenhetett volna eredeti címen, de több folyóirat akkor sem tartotta közlésre méltónak (Tiszatáj, Somogy stb.). E hasábkorrektúra egyik példányát és a kéziratomat 1990 óta a MTA-nak Nagy Imrével és az 56-os forradalommal foglalkozó gyűjteménye őrzi (vezetője: Litván György), ott megtekinthető. Közlésre már csak akkor kerül, ha nem én kérem valamelyik szerkesztőségtől, hanem tőlem kérik. E rövid írásomban olvasható pontos forrásjelöléssel, hogy Pázmány műveinek nyomdászai (tehát nem maga a szerző!) öt műben 23-szor használt *ítél*, egyszer *ítél* és ötször *ítél* változatot. Nem véletlenül; és remélhetőleg a mai helyesírás apologétáit is meggyőző arányban...

b) A kialakuló XVII. és későbbi táji irodalmi (majd később köz-?) nyelvek közt jól ismerjük a — nyomaiban máig ható — *i* ~ *é* váltakozást, illetve szembenállást: *szerint* ~ *szerént*, *tekintetes* ~ *tekéntetes*, *megint* ~ *megént* 'ismét'; *míg* ~ *amég*, *mindig* ~ *mindég* stb. Megvolt tehát az az ingadozás a regionális irodalmi nyelvek határvidékein, no meg a változatok felekezeti kötöttségében is, amelyen kialakulhatott — a mai kutatók számára szerencsés — túlhelyesbítéses nem ritka adattömeg, olyan, amelyet számos különböző falusi jegyző, iskolamester stb. vetett papírra.

Azt is tudjuk, hogy az *i* időtartamát még hosszú ideig nem jelölő egyszerű helyi írnokok, „kezek”, már a XVII. sz.-ban gyakran használják következetesen az *é*-t ékezettel. Mindezek után már csak az szükséges, hogy találjunk a ma és 1819-ben zárt-rövid *i*-zésű nyelvjárási alakok területén korábbi: XVIII., netán XVII. sz.-i *é*-ző alakokat *i* helyén (azaz látszólag nyílt-hosszú *é*-ket), és megvan, amit kerestünk: az egykorú zárt-rövid nyelvjárási *i*-zés közvetett, túlhelyesbítéses bizonyítéka.

c) Bár a zárt-rövid *i*-zés jóval nagyobb területen él, itt csak a középpalócságnak az — elismerem, esetlegesen körülhatárolt — Nagyölyved (Vel'ké Ludince!)

a Duna vonala Vác vidéke Szirák Nógrádmarecál és az e vonaltól északra fekvő magyar községek, városok közötti területén felbukkanó adataival foglalkozom. A mai — mai? 35—40 éves! — állapotot a MNyA. itteni kutatópontjainak kéziratos gyűjtőfüzeteiből, saját gyűjtésemből — a továbbiakban: s. gy. — és SZATHMÁRI ISTVÁNNAK szintén kéziratos szokolyai adataiból — a későbbiekben: SZATHMÁRI — rajzolóim meg. Nagyjából nyugatról keletre, északról délre haladok itt, nem pedig betűrendben.

Íme tehát a zárt szótag végi nazálisok előtti zárt és esetleg rövid *i*-zés, *i*-zés. Nagyölyved: *kókíny*, *kötíny*, *pínték*, *szégíny* ~ *széginy* = 3 *i* ~ 2 *i*; Ipolytölgyes: *kókény*, *kötény*, ritk. *kötín*, *pínték*, ritk. *pénték*, s. gy. *legí*, *píntékén* = 4 *i* ~ 1 *i* ~ 2 *é*, ill. *é*; Kemence: *kókény*, *kötíny*, *pínték*, ritk. *pénték*, *szégi*, *széginká*, ritk. *széginy*

¹ Mivel nem remélhetem, hogy szlovák kutatók is olvassák majd e cikkemet, a továbbiakban csakis a régi magyar helyneveket használom. Gyakorlati célból, korántsem holmi nacionalizmusból!

= 5 *i* ~ 1 *i* ~ (1 *é*); Szokolya (SZATHMÁRI): *kökiny*, *pintek*, *széginy* = 3 *i* [!]; Tolmács: *kökiny*, *kötiny*, ritk. *kötiny*, *pinték*, *széginy*, s. gy.: *vőlegi*, *vőleginnek* 'vőlegénynek', *vőleginnyel*, *széginnák* 'szegénynek' = 7 *i* ~ 3 *i* ~ 1 *i*; Patak: *kökény*, *kötiny*, *pinték* = 2 *i* ~ 1 *é*; Csáb: *kökiny*, *kötiny*, *pintek*, *széginy*, ritk. *szégény* = 4 *i* ~ (1 *é*); Nógrádmarcali: *kökiny*, ritk. *kökény*, *kötiny*, ritk. *kötin*, *pinték*, *széginy* = 4 *i* ~ 1 *i* ~ (1 *é*). Szemelvények saját gyűjtésemből: Perőcsény: *leginy*, *leginye*, *pintéken*; Felsőpetény: *széginy*; Tereske: *széginkát* 'szegénykét'.

A derűlátókkal szemben úgy látom, hogy nyelvjárásaink hangzása még az állandóan egy községben élő idősebbek beszédében is rohamosan köznyelvűsödik. Ez nem felfogásbeli különbség, hanem ténykérdés. E fakulást — máshol és máskor — tényszerűen is bizonyíthatom. Ebben persze az is segít, hogy a 60—80 éves gyűjtéseket is úgy becsülöm meg, mint nyelvjárás-történeti adattárakat. Tudván tudom, hogy a dialektológusok jó része bizalmatlan a 80—130 éves közlésekkel szemben. Az óvatosság persze nem árt, de ha e százéves adatok összecsengenek a mai legidősebb ott lakók szóhasználatával is, SZEDER FÁBIÁN 174 esztendővel korábbi megfigyeléseivel is, bűn lemondani róluk, noha egy részüket valóban ki kell selejteznünk.

A címszók betűrendjében sorakoztatom a régebben lejegyzett szóalakokat: *edény*: Ipolyszalka: *edint* (RADVÁNYI, Az ipolyszalkai nyelvjárás. 1910., a továbbiakban: Szalka), de Tolmács: *ediny* (FÜR, Az *i*-zés állapota... 1930., a továbbiakban: FÜR 16) | Vác: *ersziny* (NyF. X, 13) | *fény*: Esztergom, Tolmács, Nógrádmegyer, Rimóc: *fíny* (FÜR 30), Ipoly vidéke: *fínyes* (BALASSA, Nyj. 84) | *görény*: Esztergom, Garampáld: *göriny* (FÜR 33), Ipolyszalka: *giriny* (Szalka 7), Nyugat-Nógrád m.: *gerind* (OLÁH, A nógrádi nyj. 1880. 60), Nógrád m.: *girind* (Nyr. IV, 425, V, 181) | Bars m.: *-kint* 'ként' (FÜR 86); Vác: *-kint* rag, *kintelen* 'kénytelen', de *kinyēs* (NyF. X, 13, 34) | Vác: *-míny* képző (uo. 13) | Vác: *kötiny* (uo. 13); Esztergom, Ipolyszalka, Nógrád m.: *leginy* (FÜR 44), Ipolytölgyes: *legi*, Perőcsény: *leginy*, *leginye*, Ipolyvecse: *legi* (mind s. gy.), Vác: *léginy* (? NyF. X, 13); Kemence és Csáb közti palócság a XIX. sz. elején: *leginy* (SZEDER: TudGyűjt. 1819. f. 29, 1835. 2. f. 18, 26) | Kemence és Csáb közt: *lepiny* (SZEDER: TudGyűjt. 1835. 2. f. 18); Tesmag: *pintek* (Nyr. VIII, 475, IX, 336); Vác: *pinték* (NyF. X, 13); Vác: *süviny* 'sövény' (uo.) | Nógrádmegyer, Rimóc: *széginy* (FÜR 61); Tesmag: *szeginyek*, *szeginy-síge*, *szegín jú* (Nyr. X, 526), Felsőpetény: *széginy*, Tereske: *széginkát* 'szegénykét' (s. gy. -ek); Vác: *széginy* (i. h.); Nyugat-Nógrád m.: *széginy* ~ *szeginy* (OLÁH i. m. 60); Kemence és Csáb közti táj: *széginy* (SZEDER: i. h. 1819. 29 stb. többször) | Kóvár: *szekriny* (Nyr. XVII, 96) | Ipolyszalka: *törvinyēs* (Szalka 5); Perőcsény: *törvinybíró* (s. gy.) | Tesmag *tüstint* (Nyr. X, 527); Tolmács: *tüstint* (FÜR 71); stb.

Az összkép eléggé világos. A régi Nyr.-adatokban legfőljebb az *ē* zártságának jelöletlensége zavarhatna — ha az *e* ~ *ē* szembenállást kutatnánk! Így az *-ény*, *-ény* is, sőt az *-iny*, *i* félhosszúsága is a köznyelv hatásával magyarázandók. A századunk elején ingadozott az *-iny* és az *-iny*; délnyugaton gyakoribb is a hosszú *i*. De a XIX. sz. elején, a SZEDER FÁBIÁN leírta palócságban — nyilván Csáb és Kemence között (vö. Nyr. LXXXV, 87—91) — az *-iny* az uralkodó az irodalmi és köznyelvek *-ény* hangkapcsolatával szemben.

A zárt-rövid *i*-zés 1819-nél jóval régiebb, sőt föltehetően eredetibb. Mint már utaltam rá, visszafelé az időben csak túlhelyesbítéses adatokkal haladhatunk.

d) Túlhelyesbítő szándék szülötte-e egy-egy *é* + nazálisos nyelvemlékadatunk, vagy inkább valamelyik alsóbb regionális irodalmi, illetve írásnyelvé? Természetesen mellőzöm a már említett *szerént*, *tekéntetes*, *még* 'míg' stb. szót. Így is maradnak még a rostán fönnakadva kevésbé meggyőző alakok.

Az adatokat betűrendben közlöm itt is. A listát nyitó *forént* még épp a zárt-rövid *i*-zést közvetve bizonyítók határán áll. Csak a többiekkel együtt van bizonyító értéke: Kőhidgyarmat 1779. I. 1. a bírák nevében: *forént*, *forentokat*, de uo. még *téz* 'tíz', *érása* 'írása' is (Esztt. főkápt. lt. Acta sed. dom. 1778. III.), Patak 1741: régebbi helyi iratok egykori másolatai: *forént* (2×), *foréntokon*, *forénton*, *foréntban*, *foréntott*, de Méklos 'Miklós' (2×), *kévántatik*, *kénallya* is (Esztt. primási lt. Jóságkormányzóság, Óguta, Patak, Párkány), Dejtár 1753: vallomás jk., erősebben nyelvjárásos: *forénton*, de *sétét* 'sötét' is (Nógrád m. lt. Fiscalia 1753—5.); Tereske 1781: Frideczky István, a falu földbirtokosa: *foréntott*; Romhányi 1754: vallomás: *forénton*, de *Legindi* 'legéndi' (Nógrád m. Fisc. XXV. fasc. 9. sz.); Rád 1720 körül, bírák nevében: *forént* (2×), (Váci püsp. egyh. lt. Canon. Vis. 417—8.); Korpona 1654. erősebben nyj.: *foréntban*, *forént*, de uo. *kéváltaskor* 'kiváltáskor', *kéváltasnak* is (OL. Kubinyi cs. kovári ág lt.); Kékkő 1675: *forént* (uo.) | *instál*: Szügy 1781—2: Zathureczkj János jegyző: *énstalog* 'instálok', de uo. erős zárt *i*-zés is | *Katalin*: Nagyoroszi 1838: Chebe Imre plébános: *Katalén*, uo. *Béró*, *Kó-méves* (2×), (helyi r. k. egyh. lt.) | *kicsiny*: Nógrád 1770. I. 31: leltár, Mericzay János jegyző: *Kítsény*, de uo. más gyakori nyílt *é*-zés is, sok palócosság is; Fülek, a XVII. sz. közepe, Divéki András, eléggé nyj.-os: *kicsén* 'kicsiny' | *kinn*, *kint*: Garampáld 1792: Reviczky Mihály jegyző, igen erősen nyj.-os: *ként* (2×), viszont erős zárt *i*-zés, bár: *Bérónak* stb. is | *Lőrinc*: Kemence 1718: tájiasan író r. k. plébános: *Lórénc* (helyi egyh. lt.), Hont 1792: (Esztt. primási lt. Arch. Saec. Rationes 1783.) tizedjegyzék: *Lóréncz*, *Loréncz*, Dejtár uo., 1792: *Lóréncz* (háromszor), Érsekvadkert 1792 (uo.): *Lóréncz* | *minden*: Nána (Štúrovo) 1836. XII. 20: Németh István ispán: *ménden*, uo. *i*-zés! | *mi(nk)* 'nős, wir': Vác 1732. V. 26. Vörös Pál vagy Csány István, erősen nyelvjárásosak: *ménk* 'nős, wir' | *mint* ksz. Novák (Nyitra m.) 1698. II. 22. Majthényi Mihály Bars m.-ben birtokos nemes: *mént* | *nincsen*: Vác 1775: vallomás, lejegyzője Jontek György: *Nencsen*, uo. más palócosságok, de *szegécsigül* 'segítségül' (Váci püsp. gazd. lt. Úriszék 1775—77.) | *Nőtincs* hn.: Alsópetény 1799. Gyüresányiné Blaskovics Teréz birtokos: *Nőtíncsi* mn., uo. *Gyüresányéné*, egyébként erősen nyelvjárásias írás (Váci püsp. lt. Canon. Vis. VII. fasc. 12.), Nőtincs 1768. XII. 9: Káposztás Tamásné nevében, helyi írnok: *Nőténcs* (Váci püsp. gazd. lt. Úriszék 1761—70.), *Nőtincs* 1720: összeírás: *Nőténcs* (uo.); Felsőpetény 1757: Boryak (Borfeő) Mihály vlsz. tekintélyes Hont m.-i birtokos nemes: *Nőtétstül* (!), *Nőtentsre*, *Nőténtsre*, uo. *ésmét* 'ismét' | *pálinka*: Helemba 1778. I. 29: helyi jegyző: *Palenka*, *Palenkabul*, *Pálenkát*, *Pálenka* uo.; *Pinz* 'pénz' (az ékezethiány miatt *pálénka* kiejtést is jelölhet! Eszt. főkápt. lt. Úriszék 1778. Bírói számadások); Drégelypalánk 1792. tájias írás: *Palenkát*, *Palenkát*, *Palenkát* (értékelését l. előbb! Eszt. primási lt. Arch. Saec. Rationes. Drégelypalánki urad. 1792.), uo. 1728. XII. 31.: „*Pálenka főző fazéktúl*” (uo. 1728.); Ipolyhídvég 1777. Langmajer Jakab vendéglős: *Palénkanak*, Nógrád 1784. II. 21. leltár, Nigrovics József gabonaszállító, nyj.-os: *Pálenkás Korsó*, uo. *Czén* 'cin', *Péncze* 'pince' (Váci püsp., lt., gazd. Úriszék 1783—4.), Vác 1791. Dudits István gondnok, nyj.-os: *Pálenka* (Váci püsp. gazd. lt. Kulcsári számadás); Garampáld 1792. Reviczky Mihály jegyző, erősen nyj.-os: *Pálenkának*, *Pálenkával*, *Pálenka*, *Palénkanak*, *Palenkának*, *Pálenkába*, *Palénkába*, *Pálenkát*, *Palénkás*, *Palénkás*, uo. *ként* 'kinn' (l. még ott! Eszt. főkápt. lt. Úriszék 1778/I.), uo. 1785. XII. 24. Kökényesdy János jegyző, közepesen tájias: *Pálinkás János* (uo.), Patak 1786. Marsovszky Ferenc kérvénye, erősen nyj.-os: *Palénka*, *Palénka* (Esztt. primási gazd. lt. Jóságkormányzóság. urad. Óguta, Patak, Párkány), Érsekvadkert 1792. tized-

jegyzék: *Palénkás* (szn. Eszt. primási lt. Arch. Saec. Drégelyp. urad. 1792.), uo. báránydézsmá: *Palénkás* (szn. kétszer, uo.), uo. 1728. XII. 31. bírák: „*Palénka főző fazéktúl*” (uo. 1728. fasc.) | *pince*: Nógrád 1784. III. 31. leltár, Nigrovics József gabonaszállító, nyj.-os: *Péncze* (Váci püsp. gazd. lt. Űriszék 1783—4.), Vác 1791. Dudits István gondnok, nyj.-os: *Pénczejiből* 'pincéjéből' (uo. Uradalmak. Kulcsári számadás), uo., uő. 1791.: *Pénczejből* 'ua.' (uo. Bírói számadás 1791/44.), uo.: 1772. II. 29. Agárdi János nevében: *Pénczének* (uo. Nógrádiak 1770—77., uo. 1743. V. 18. Balogh András kulcsár: *penczemet* (uo. Űriszék), uo. 1743. XII. 29. uő.: *Pénczemet* (uo.); Rád 1786. Muzslay Balázs szolgabíró, ny.-os: *Penczeiben, Pénczeiben, Penczéből*, uo. körtvélessé 'körtvélyesi' (Nógrád m. lt. Fisc. 1786/11), Érsekudkert 1758. VII. 4. nyj.-os író: *péncsében* (így! Eszt. primási gazd. lt. Drégelyi urad. Rationes 1757.), Szűgy 1770, nyj.-os: *pénczét, pinczében* (az *i*-je *e*-ről javítva; Nógrád m. Fisc. 1770—71/34. sz.) | *pínt*: Kosd v. Nógrádverőce 1720 k. a bírák nevében, nyj.-os: *Péntet* 'píntet' (Váci püsp. lt. Canon. Vis. II/415.) | *píntér*: Ipolyhídvég 1792. tizedjegyzék: *Penter, Pénter* (csn.-ek; Eszt. primási lt. gazd. Drégelyi urad. Rationes 1792/247.); uo. 1728: *Péntér Pál* (szn.; uo. 1728/52.), Patak 1792. tizedjegyzék: *Péntér* (uo. 1792/247.); uo. 1792. báránydézsmá: *Péntér* (szn. Uo. Az 1792-es ipolyhídvégi és pataki összeírások vlsz. azonos személytől!); Berkenye 1745. a vlsz. német bírák nevében: *Péntér*, de uo. zárt *i*-zés (Váci püsp. gazd. lt. Űriszék 1726—32/9.); Nógrádsáp, egy szlovák nyelvű „diarium”-ba ékelve, 1787—88: *píntér*; uo. magyar szövegű „manuale” 1773. nyj.-os: *Péntér, Péntér* (ezek is, amaz is: Váci püsp. gazd. lt. nógrádi bírói számadások 1788—1804., ill. 1770—77.) | *színte, szintén*: Ipolytölgyes 1779. lakosság beadványa, erősen nyj.-os: *s-széntin* 'és szintén', uo. erős zárt *i*-zés (Eszt. főkápt. gazd. lt. Űriszék 1778/III.); Korpona 1643. Laszkari János jegyző, nyj.-os: *szénte* (négyyszer), uo. *énés* 'én is', de zárt *i*-zés is (OL. Beniczky cs. lt.); Nagyoroszi 1617. Gyöngyössy Nagy Egyed, vlsz. Drégely alkapitánya, nyj.-os: *széntén* (OL. Kamarai lt. Acta Publica 32/14.) | *terpentin*: Vác 1769. Száblik István szerzetes, erősen nyj.-os: „*terpetén* [!] olajt” (SzéchKvt. kéziratára, QuartHung. 1313.).

Adataim keletkezési helyét megadva természetesen nem állítom ezzel, hogy épp erre a falura, városra jellemző a vizsgált nyelvi jelenség. Azt viszont igen, hogy tömegükben okvetlenül erre a vidékre! Ezért vettem be olyan községeket is, amelyek már a XVIII. sz.-ban nem magyarok, hanem németek, szlovákok. Idéztem a XX. század elején húzódó magyar—szlovák nyelvhatártól északabbra eső emlékeket, például korponait is. Ám ez a nyelvhatár a török hódoltság következtében ideiglenesen, főképp a XVII. sz.-ban okvetlenül északabbra tolódott (NytudÉrt. 45. sz. 11—6); ha a szlovákokkal elkeveredve is, de oda zsúfolódott a menekülő magyarság jelentős része is.

Kevés a XVII. sz.-i adatom, ritkább a XVIII. sz. eleji is. Kevesebb a nyelvemlékanyag is, mint ezt tudjuk is. A későbbi sűrűbb adatok megtámasztják a korábbiakat is. Az időben előre haladva pedig érintkeznek a túlhelyesbítés *-ény*-féle alakok SZEDER FÁBIÁN nyelvjárástani és nyelvjárás-történeti értékű megfigyeléseivel.

A szórszálhasogató fintorogva magyarázhatja a *forént* alakokat még táji irodalmi norma elemeiként, megjegyezheti, hogy a *ménk* 'mi, nós, wir' mögött még a köznyelvi kiejtésben is ejthettek több tájon hosszú *i*-t (*mi*) a kérdő névmási *mi*-vel szemben. Ezt is tudom. De *kicsény*, *ként* 'kinn', *néncsen*, *pénce*, *pént*, *péntér* adatok hosszú sorában csak az bírálhatna meggyőzően, aki egyrészt jól ismeri a XVII—XVIII. sz.-nak irodalmiság alatti írásosságát, másrészt tud az enyémnél meggyőzőbb magyarázatot!

e) De összegzés előtt hadd térjek ki egy nálunk nem „divatos”, sőt szakmánkban lenézett szempontra! Az idegen nyelv hangtani hatásának lehetőségére célok... Itt nyilván a magyar—szlovák együttélésre gondolok. A szlovákban van ugyan *é* betű, de ennek hangértéke más, mint a miénk. Valamivel talán nyíltabb az *ě*-nél is. Ezért ők a mi *é*, sőt *é* hangjainkat is *i*-nek érzékelik. A szótagvégi nazális előtt zárt *i*-zésre tulajdonképpen — ha nem is megindító, csak konzerváló módon — hathatott a szomszéd nyelv. Ez azonban csak föltevés. A zárt-rövid *i*-zésre azonban semmiképp sem. Ha ugyanis összevetjük a szomszédos és távolabbi szlovák helyneveket a velük gyakran azonos eredetű megfelelő magyarokkal — függetlenül attól, hogy ki vette át, kitől —, a szlovákban *-in* a végződés: *Svodín* ~ *Szövőgén*, *Szölgyén* a Garamtól nyugatra; uo. *Kamenín*; területünkől északra: *Badín*, *Divín*; a régi Gömör m.-ben *Brzotín*; Kassától délre: *Perín*; a volt Zemplén m.-ben: *Ložín*, *Oborín*. A rövid-zárt *i*-zés tehát csakis „belső” ügyünk.

f) A szótag végi nazálisok előtti túlhelyesbítésesen írt *é*-kből — kivált ha például szó végi *i*-k helyén is *é* betű áll — meg tudjuk állapítani, hogy bizonyíthatóan volt zárt-rövid *i*-zés e középpalóc vidéken. A közölt adatok száma erre nagyon is elég. Hogy mely szavakra terjedt ez ki, az már kétes. Nyilván meglehetett az itt nem közölt számtalan *szegény*, *kínytelen* adat mögött. De arra nem szabad következtetnünk, hogy teljesen egységes és általános lett volna. Mind a különféle szavanként, mind egy-egy szón belül lehetett itt *é* ~ *i* ~ *i* (+ nazális) váltakozás, ingadozás. Ismerve a törökdúlás okozta népmozgalmakat, lakosságkeveredést (vö. NytudÉrt. 45. sz. 16—43), épp az a valószínű, hogy a falvakban együtt élt a gyakoribb *szegény* típus, a valamivel ritkább *szegény* és a ritka *szegény* stb.

Bennfoglaltan már elárultam, hogy melyiket tartom itt gyökeresebb változatnak. Az errefelé elterjedt *eger*, *esz* 'ész', *gyüker*, *hetfő*, *kényer*, *keves*, *közep*, *level*, *szeker*, *tehen* és a *beszelünk*, *herelt*, *elmeselém* ige- és igenévalakok párhuzama is felfogásmat támogatja. Igaz, a *keves*, *tehen* nemcsak eredeti rövidsége lehet, a pótlónyúlás elmaradásával, hanem keletkezhettek a *nehezek*, *-en*, *-et* alakok zárt főváltozatának későbbi átcsapásából, kiterjedéséből is, mint erre BÁRCZI GÉZA is figyelmeztetett 1959-ben írt (természetesen kéziratos) opponensi véleményében. Máshol nyilván én sem zárnám ki mereven ezt a lehetőséget. Itt azonban nemcsak szó végi zárt-rövid *i*-zésről esett szó, hanem a *kintelen*, *-kint* 'ként', a *pin-ték* (ill. a nem váltakozó váci *keminy* 'kemény') *i*-jének történeti háttéréről is. A tótani magyarázatot elvetve pedig az előbb pótlónyúlásosan megnyúlt, majd visszarövidült *-íny* > *-iny* teljesen képtelenség, hiszen a szótag végi nazális inkább nyúlt. Ez GOMBOCZ és MEYER mérései óta közismert tény, vö. épp BÁRCZI, Fon. 31—2.

g) Nem tűztem ki feladatommak, hogy a zárt-rövid *i*-t követő nazális történetével is foglalkozzam. Bár nemcsak túlhelyesbítéses alakokból, hanem más jelölési sajátságokból meglepően sok mindent megtudhatunk még mind nyelvjárásaink, mind regionális irodalmi és köznyelvi beszédhangjaink történetéről; jelenlegi ismereteim szerint — sok ezer átnézett és csaknem 1700 kicédulázott, fölhasznált 1550 - 1840 közti iromány tanulságát levonva — állíthatom, hogy ez sokkal nehezebb probléma. Még az *n* ~ *ny* hiteles táji olvasatára sem vállalkozom a XVIII. sz.-ban, noha vannak bizonytalan fogódzóim (magát az *n*-es vagy *ny*-es írásmódot egyáltalán nem tekintem annak!). Talán segítenének valamit az efféle adatok, amelyeknek most mellőzöm levéltári lelőhelyük közlését: Vác 1730 után: *pinc* 'pénz' (így! sokszor!); Alsó- és Felsőpetény 1772: *A. Petimbe*, *F. Petimbe* 'Petényben'; uo. 1776: *A.*

Petimben; Magyarszögyén 1646: *Magyar Szödiní Biro*, Szödin, uo. 1570: *zödijnjek, zödijnjek, mağyar zödijnben*, de *magyar zödijmben*, *nemeth zödijmben* 'Szögyénben'. Persze, a régi nyelvben az $n + b > mb$ és az $ny + b > mb$ képzés helye szerinti hasonulás írásbeli jelölése között nincs jelzés értékűen nagy különbség gyakoriságukat tekintve. Az *iny* \sim *in* $>$ *i* változást meg egyáltalán nem tudom megközelíteni (egyelőre?) írásos adatokból.

h) Úgy vélem, elértem dolgozatom 3. pontjában kitűzött céljaimat. Egyrészt nyelvtörténeti, nyelvjárás-történeti anyagon bemutattam a túlhelyesbítés legegyszerűbb fajtájának tömeges és nagyobb területet átfogó XVII–XVIII. sz.-i eseteit. Másrészt az ilyen írásos adatokkal visszavezettem egy nyelvjárási jellegzetességet az így követhető végső határig, a XVII. sz.-ig. Az óvatos duhajokkal szemben leszögezem: nemcsak valószínűsítettem valamit „esetleg”-ekkel és „talán”-okkal fűszerezve, hanem igazoltam, bizonyítottam! Magunkban szép erény lehet a tudományos óvatosság, mások eredményeit (le)értékelve, közelít a lebecsüléshez, sértéshez — hacsak nincsenek meggondolkodtató ellenérveink és másféle magyarázatunk.

„A palóc illabialitás történetéhez” hozzászólva (MNYj. XX, 53–86) én is óvatosabban fogalmaztam. E tanulmányomban is tág teret kapott az írásbeli túlhelyesbítés. Számos ilyennek vélt nyelvemlékadatot használtam föl mind az illabiális *i*-zés és *é*-zés, mind az *ő*-vel, *ű*-vel szembeni illabiális *é*-zés, *í*-zés vizsgálatához. Merészebb következtetéseimhez ott az óvatosság volt a helyénvaló, számíthatam hozzáértők másféle olvasataira, elgondolására. Itt, most bizonytalankodnom sunyi álszerénység volna... Nem teszem.

4. A *béna* melléknév származtatása. — Annak idején „óvatos” voltam, csak valószínűnek tartottam szláv eredetét (MNY. LIII, 229–30). Egy nőnemű szláv *bědna* alakból vezettem le. Vesztemre „óvatoskodtam” én is: csak valószínűnek tartottam e szláv származtatást. Ezt a valószínűt aztán tovább óvatosíttatta a TESz. „bizonytalan eredetű”-re. Megkérdőjelezte az én etimológiámat jelentéstani oldalról is. A szótár szerint a mi korai, XV–XVI. sz.-i adataink 'mozgásképtelen, nyomorék, csonka, sánta, erőtlen' jelentései túlságosan távol állanak a szlovák megfelelőiktől ('nyomorúságos, inséges, sanyarú, satnya, senyvedő')... Ejnye! A TESz. szerzői nem ismernék a mai ifjúsági nyelvünket? Ma korábbi és általánosabb körű *tré* 'rossz, pocsék, borzasztó, kellemetlen' helyett személyre, személyi sajátságra vonatkoztatva épp a *béna* járja 'nyomorult, nyomorúságos, megvetendő (alak)', 'bárgyú, ügyefogyott, tehetetlen (személy)' jelentésben. Élhetett ez a jelentés lappangva korábban is, ha meg nem, a gyors és teljesen logikusan metonimikus jelentésváltozás, illetve jelentés-visszaváltozás ékes példája. Ennyit az állítólagos „jelentéstani nehézségekről”...

De azon is fönnakad a TESz., hogy a legkorábbi: 1448 körüli *beňa* adathoz túl kései az enyém (Cserhátsurány, 1727: *megh bédnitott, megh bidnúlt*). Igaz, csaknem 300 évvel későbbi. Csakhogy végképp mellőzi a TESz. annak a mérlegelését, amit SIPOS ISTVÁN közölt: tudniillik, hogy a szlovák nyelvjárásokban is végbementek itt-ott *dn* $>$ *nn* változások, és a szlovákban szokatlan hosszú *nn* alighanem megmaradt polifonematikus értékűnek — fűzöm hozzá immár én. Tehát ha a tudommal még eléggé kezdetleges állapotú szlovák nyelvjárástörténet nem mond mást, nem tartja egészen frissnek ezt a hangváltozást, átvehettünk akár polifonematikus *nn-ű* *běnná* (magyar fonetikai átírás!) alakot magyar *bénna* formában, s ebből lett időtartamváltással *béna*.

Ha azonban mégis *dn*-es alakot vettünk volna át, amelynek valóban nincs korai nyoma, akkor számításba kell vennünk, hogy a magyarban a *dn ~ gyn > nn* teljes hasonulást már a XVI. sz. elejétől ismerjük adatolva is (BÁRCZI, Htört.² 166). Az 1512—13 közt keletkezett NagyszK. (20; i. h.) már *honne* 'hogy ne' formát mutat föl. Tehát az átvett és morfonematikai módon nem óvott *dn* igen korán válhatott hosszú *nn*-né.

Ha viszont ragaszkodom – és ragaszkodom! – a saját eredeztetésemhez, akkor el kell ismernem a korai cikkem egy hibáját is (ne csak a TESz. szerzőit csipkedjem!). Annak idején e melléknév igei származékainak *d + n* kapcsolatát úgy értékeltem, hogy azon a tájon így, két mássalhangzósan ejtették is ki, holott e két alak csak az ötletet, az indítékot adta, az irányt mutatta meg nekem.

Számításba kell vennünk, hogy ezen a vidéken is erős a *dn ~ gyn > nn* hasonulás. Ipolyszalkán: *hannak* 'hagynak', *hon nēm* 'hogy nem' (Szalka 15); Vácon: *annyi* 'adni', *ēnnjéhány* ~ *ēnnjyhány*, *hannyi* 'hagyni', *tunnád*, *lennek* 'lednek, bükköny'; Ipolyszakállas: *törőnnnek* 'törődnek', *házunnák*, *veszekēnnnek* 'veszekednek', *ānnák* 'adnak', *törőnnyi*, *ácsárkonnyi*, *ānnyi* 'adni', *házunnyi* (URBÁN HERMINA helyi származású tanárnő kéziratos gyűjtéséből); Szokolya: *lennek* 'bükköny' (NéprÉrt. XXX, 286); Diósjenő: *lennek* 'len [???]' (MNY. X, 43). Mindezt már a XVI. sz.-tól tükrözik a nyelvemlékek közvetlenül is, érdekes túlhelyesbítésekkel is, pl. Érsekivadkert, 1579: Zeodény ['Szögyényi'] Máté, nyj.-os: *hana* 'hagyna', *hadna*, *hadna* 'ua.' (Eszk. prímási lt. Arch. Saec. P./35. sz.); Komjáti (Nyitra m.) 1553: Révay Zsófia: *vadnyok* [így!] 'vannak' (LevT. II.), Fülek, 1675: Dobay János assessor, nyj.-os: *ednéhány*. A hasonulást közvetlenül jelölő adatokat mellőzöm. Módszertani hiba volna azonban egyenlősíteni a többé-kevésbé alaktani háttérű túlhelyesbítéseket a *megh bédnított* és *megh bédnált* adatokkal. E kettő között és a morfológiaiilag nem indokolt magyar formák között is van különbség. Az olyanokra gondolok, mint Szécsényke, 1779: Fábián István, nyj.-os: *odnan* (így négy-szer!) 'onnan' (Váci püsp. egyh. lt. Acta Spons. IV.) vagy Tolmács, 1762: vallomás: *meg idnom* 'meginnom' (uo. IV/3. sz.). Tudnunk kell, hogy a vizsgált palóc terület keleti szélén Nyugat-Nógrád megyének két-háromszáz éve még erősen kevert volt a lakossága. Így a Cserhátsurányhoz egészen közeli Szügy, Csesztve, Ipolyszög (korábban Riba), Debercsény, kissé távolabb Bánk, Felsőpetény, Agárd, Keszeg, Nőtincs túlnyomó részben szlovák volt, és sok szlovák élt Balassagyarmaton, Becskén, Szátokon, Kétdobonyban, Kisecseten is (NytudÉrt. 45. sz. 37—43). A cserhátsurányi Sztaniszló Márton jobbágy nevében író iskolamester vagy jegyző is beszélhetett szlovákul, vagy kétnyelvű is lehetett ezen a tájon. A *béna* e két igei-igenévi származékát vetve papírra, a függetlenebb túlhelyesbítés mellett vagy mögött ott állhatott a tő szlovák eredetijének, illetőleg megfelelőjének az ismerete, érzése, tudata, s benne az általános szlovák *dn ~ ritkább nyj.-i nn* polifonematikus voltának hatása. A két kettős forrásból túlhelyesbített adat így talált vissza a *béna* eredeti forrására. S így vezethetett rá a helyes származtatásra engem is.

Bonyolultabb a dolog így, mint ahogy korábban magyaráztam? Mit tegyünk, ha ezt parancsolja a középpalóc nyelvjárástörténet XVIII. sz.-i állapotának az ismerete is, a táj nemzetiségi viszonyaié is?!

Tömören szólva: továbbra sem „bizonytalannak”, hanem nagyon is valószínűsítetten szláv, szlovák eredetűnek tartom a TESz.-szel szemben a *béna* szót. Az aggályoskodó kétkedés ellen új érvekkel álltam szembe. Aki továbbra is bizonytalanokodni akar, ám cáfolja meg ezeket is!

5. A túlhelyesbítés fajtái? Egyszerűbben magyarázhatjuk a zárt-rövid *i*-zést így, közvetve jelölő eseteket. Bonyolult volt az illabiális *i*-zés, *ë*-zés, *i*-zés, *é*-zés (MNyj. i. h.) közvetett adattömege, másképp bonyolult és a nyomdai tekintély, sarjadó írásnorma problematikájával vegyül a *vólt*, *óltár*-ügy, ismét másként kacskaringós a *béna* származtatását védelmezve.

Raktáram nem merült ki. Ha egészségem és a szerkesztőség jóindulata engedi, közölnék további egyszerűbb és bonyolultabb túlhelyesbítő adatcsoportokat, amelyeknek megvan a palóc és a tágabban magyar nyelvtörténeti jelentőségük.

TÖRÖK GÁBOR

A régi magyar szóértelmezések és a nyugat-európai háttér

1. A *szóértelmezés* (vagy pontosabban: szójelentés-értelmezés) helyett éppen séggel a *szófejtés* kifejezést is alkalmazhatnánk, viszont így összemosnánk a modern és a régi (pl. a XVI—XVII. és részben a XVIII. századi) szófejtési technikát, a módszer mivoltát és annak eredményét. A *szóértelmezés* megjelölés éppen az alapvető eltérés lényegi vonását ragadja meg, s azt jelenti, hogy valamely szó alakját és jelentését egy másik, *alakilag* hasonló szó jelentésével értelmezzük, pl. *álm* > *Álmos*. Mint látható, a megfeleltetés során tulajdonképpen egyfajta *szinkrón* állapotból indulunk ki, s — nagyon is érthetően — a szó történeti útját, fejlődését (kényszerűen) elhanyagoljuk; egyébként a régiségben a történetiség figyelembevétele elképzelhetetlen volt. Így legtöbbször — s ez is teljesen érthető módon — a régiek szóértelmezései nagyrészt hamis szinkrón állapotot tükröznek.

A szóértelmezésen belül alkalmasint különbséget tehetünk a „belső” és „külső” értelmezés, szószármaztatás között. A belső magától értetődően azt jelzi, hogy valamely szójelentés értelmezésében adott nyelv valamely szavai közti hasonlóságra támaszkodunk, míg külső az, amikor az adott szót egy — megközelítően hasonló — idegen nyelvi szóval értelmezzük. A magyar régiségben az idegen nyelv nem rokon nyelvet jelentett.

Amit ma szófejtésnek vagy etimológiai kutatásnak nevezünk, az sokkal bonyolultabb, összetettebb, semhogy a fenti keretekbe illeszkedhetne, noha látszólag a külső szóértelmezés tartományába esik. A modern szófejtés (vö. BENKŐ LORÁND, Az etimológiai kutatások újabb fejlődése Magyarországon. NytudÉrt. 89. sz. 1976. 15—26) három lényeges aspektusra épül: szó, nyelvi struktúra, hangrendszer. Ezek vizsgálata olyan ismereteket rejt magában, amellyel a régi nyelvtudósok objektíven még nem rendelkezhetek. Így például Otrókoci Fóris Ferenc (a XVII. sz. vége felé) még egyszerűen nem tudhatta, hogy az *álm* szónak van — egyebek közt — egy nagyon közeli osztják megfelelése: *ālēm* ('alvás'), így ő még a héber *chalom* szót vélte az *álm* közeli rokonának. Otrókoci számára még inkább felfoghatatlan lett volna a *fészek* szó megfejtése, mivel — mint tudjuk — a szó tartalmazza a szózáró *-k* elhomályosult névszóképzőt, s a *-k* előtti szótest pedig egybeesik például a finn *pesä* szóval.

A korszerű etimológia viszonylag fiatal nyelvtudományi diszciplína: jó esetben legfeljebb kétszáz, de ha szigorúak vagyunk, akkor — mondjuk — százötven éves. Ezen belül azonban a magyar etimológiai kutatások igazi újjáéledése a XX. század elejére esik, és tart a mai napig (vö. BENKŐ i. h. 15).

Érdekes, hogy a régi és a modern etimológia közt a célkitűzést tekintve alig van különbség, annál több és döntőbb azonban a módszere, de kiváltképpen az eredménye. Mind a régi, mind az új szófejtés a szó igazi eredetét kívánja kutatni. Mint ahogy SYLVESTER JÁNOS is mondja, az etimológia az „Ighiknek igaz tulaydon-fágārul ualó tudomān” (Grammatica Hvngarolatina... 1539. ELTE Fontes ad Hist. Linguarum Populorumque Uraliensium. Bp., 1977. 13). Később ez az értelmezés gyakorlati megfontolásoknak adta át a helyét, s így jószerivel azonosul a grammatika fogalmával, ahogy J. CLAIUS is mondja: „Etmologia proprias significationes & differentias vocom & nominum atque verborum flexiones docet” (Grammatica Linguae Germanicae... Lipsiae [ötödik kiadás], 1610. 16).

A mély régiségben az etimológia olyasféle tudomány, ami az igazság megismerésére tör; a feladata abban áll, hogy kikutassa a szóalak és a jelentés titokzatos összefüggését, kiváltképpen a görög-római, majd a középkori (pl. Isidorus Hispalensis) szófejtési hagyományokra támaszkodva (vö. TARNAI ANDOR, A magyar nyelvet írni kezdik. Bp., 1984. 19). A rég volt tudós-grammatikus egyfajta misztikus összefüggést látott a szó (sokszor a betűk) és az általa jelzett tárgy, fogalom között, valahogy úgy, ahogy GELEJI KATONA ISTVÁN gondolta: „A' szók a' dolgok jegyei, a' tudománynak kultsai...” (CorpGram. Magyar Grammatikatska 329), ami szinte újszerűnek tűnik, viszont távolról sem az Geleji szóértelmezési gyakorlatában.

Eddig az olyan szóértelmezésekre utaltunk, amelyek hosszú ideig kísértettek a magyar nyelvhasználat-történetben, de mintegy kétszáz év óta az ilyen etimologizálás a tudománytalanság perifériájára szorult. Szerencsére nem volt jellemző nálunk az a ma már különösnek tűnő szóértelmezés, ami eléggé jellemezte a görög-római-középkori szófejtéseket, mint pl. *cadaver* = *ca-ro da-ta ver-mibus* ('férgeknek vetett hús'), vagy *mancus* = *man-u c-aren-s* ('kéz nélküli'; H. ARENS, Sprachwissenschaft. München, 1955. 27, 31). Ide sorolható még az a játékos, de komolynak gondolt szóértelmezési technika, melynek az az „elméleti” alapja, hogy a szóval ugyanaz történik, mint a vele jelölt dologgal, vagyis például a görög *philetes* 'tolvaj' a *hyphelēsthai* igéből származik, s azért *hiányzik* a *hy* szótag a *philetes* szóból, mivelhogy a *tolvaj* is *hiányt* okoz (HALÁSZ IGNÁCZ, A magyar szófejtés és történeti fejlődése: NyK. XXXIII [1903.], 3). Volt még ezen kívül egy eléggé virágzó régi irányzat, ami nem egyéb, mint az ellentétes jelentésű szóból való származtatás elve (pl. *lucus a non lucendo* stb.). Feltehető, hogy az ilyen szófejtői gyakorlatból nőtt ki a játékos etimologizálás módszere, amit jól példáz Temesvári Pelbárt epítáfiumának írója, amikor a *Pelbartus*-t „plebis ars”-nak magyarázza — kifejezetten nem szófejtési célzattal (TARNAI i. m. 101).

2. A honi „belső” szóértelmezéseket vizsgálva azokat többféleképpen osztályozhatjuk. Először is megkülönböztethetünk egy nem grammatikus indítású szakaszt, majd másodszor, a XVI. sz. elejétől a XVII. sz. végéig tartó grammatikus irányzatot. Az első periódust mindenek felett krónikásaink szóértelmezési kísérletei jelzik. Így például KÉZAI SIMON Magyar Krónikájában ilyen főbb szóértelmezéseket találunk: *ispan* > *Hispania*; *Ung* folyó > *hungarus*; a *Vérbulcsú* a *vér* szóból ered (Kézai 24, 34, 35—6). Azonban a legtöbb szóértelmezés (tkp. szójelentés-értelmezés) Anonymus Gesta Hungarorumából került a későbbi krónikások látókörébe: *Álmos* < *álom*; *Hungvár* > *hungarus*; *Munkács* < *munka* (ez esetleg igaz lehet, mondja PAIS DEZSŐ, a Krónika fordítója: 90); *szerencs* < *szerelem*, *Esküllő* az *eskü* szóból; *Csepel* a *Csepel* nevű kun lovászmesterről; BENKŐ LORÁND ezt valószínűtlennek

tartja (Az anonymusi hagyomány és a *Csepel* név eredete: MNy. LXII, 134–46); *Vértes* a németek által otthagytott vértokról; a hunok átkelési helye a Dunán *Kelenföld* lett; *Hung vára* > *hungarus*. Figyelemre méltó, hogy krónikáink csaknem mindegyike egyetért (talán egymástól függetlenül) azzal, hogy *Álmos* vezér neve összefügg az *alom* szóval. Ez az értelmezés olyannyira valószínű volt, hogy már külföldön is figyelembe vették, így például 1536-ban H. HAUGEN a „Der Hungern Chronica” című munkájában némi változtatással ezt fogadja el: *Almus* < *alom* (a könyv számozatlan).

A külföld figyelmét már igen korán — 900 körül — felkeltette a *Hungari*, *Hungri* elnevezés, s nem éppen hízelgően az *éhség* képzetéhez kapcsolták. Így például R. Autissiodorensis episztolájában ez áll: „a fame quam sustinuerunt Hungri vocati sunt...” (TARNAI i. m. 43). Később feltűnik a *Pannonia* elnevezés is, amelyet LASKAI OSVÁT a *panis* szóból eredeztet, célozva ezzel arra, hogy Pannónia gazdag ország (TARNAI i. m. 98).

Krónikásaink szóértelmezési stílusában tovább folyik egyfajta játékos etimologizálás. Erre jellemző pl. BATIZI ANDRÁS históriás éneke, melyben ezt olvashatjuk: „*Törököknek* mondatnak, mert ők mindent *törnek*” (Meglőtt és megleendő dolgoknak, teremtéstől fogva mind az ítéletig való historia. [Évszám nélkül.] 105).

Azt gondolhatnánk, hogy a fenti szóértelmezési hagyomány megszakítatlanul folytatódik a XVI. században. Valójában azonban szerencsés törést figyelhetünk meg SYLVESTER JÁNOS Grammatica Hungarolatina-jával (1539.). Jeles grammatikusunk korából messze kiemelkedve végzi szófejtéseit. Merész képzelőerővel, de filológiai megfontoltsággal és felkészültséggel mondta ki, hogy a *jámbor* a *jó* + *ember*-ből, az *ünnep* (nálá még *üdnepe*) az *üdös* + *nap*-ból keletkezett (i. m. 39). Figyelmet érdemel az is, amit a hónapok nevéről mond, miszerint az itáliaiak az *esőkből* (*imbribus*) származtatják az egyes hónapok elnevezéseit. A magyarok a zord, hideg Szkitiából származván pedig a *hó*-ból, pl. *Pünkösöd hava* (i. m. 22). Feltehető, hogy Sylvester közvetlen, nagy hatást gyakorolt volna a későbbi grammatikusokra, ha ez a széles kitekintésű nyelvtana nem kallódott volna el. Mindenesetre SZATHMÁRI ISTVÁN Sylvestertől eredezteti a magyar nyelvtudománytörténet első szakaszát (A magyar nyelvtudomány-történet korszakai: MNy. LXVII, 18–35).

Sylvester zseniális meglátásának nem lett azonban egyhamar folytatása, így a korábbi szintelen „belső” szóértelmezés folytatódik tovább, de egy kissé bonyolultabb formában. Imitt-amott ösztönösen helyes irányba forduló szóértelmezéseket találunk, mint pl. *siculi* > *seceli* > *sekhel* (‘székely’, vö. STEPH. ZAMOSIUS, *Analecta Lapidvm Vetrstorvm...* Patauji, 1593. 12). Figyelmet érdemel azonban az a szófejtési vita, mely Károli Gáspár körében folyt. A vitatkozó felek egyike a *köszvény*-t a *köz* + *vén* (azaz *kész* + *vén*) összetételének véli, míg a másik fél a *kötővénny*-ből (ligamen) eredeztette. (DÉZSI LAJOS, Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Bp., 1898. 6.)

Noha GELEJI KATONA ISTVÁN már rámutatott néhány magyar szó idegen eredetére (pl. *kémény* < lat. *caminus*; a *szombat* pedig héber eredetű), a magyar szófejtéseit mégis a belső szóértelmezés segítségével oldja meg: „seregély, a’ seregenként járástól, a szajkó, a’ nagy szájától... hal, a’ hamar meghalástól... vitéz a’ vívástól, hogy-már vivtez” stb. (Magyar Grammatikatska, 1645. CorpGram. 328; vö. még: HALÁSZ IGNÁZ i. m. 4–5).

Éltekintve Sylvestertől, valójában a XVII. század során, erős külföldi hatásra (főként német tudósok nyomán) fogalmazódik meg az az erős meggyőződés, miszerint a magyar semmiképpen sem nyugati, hanem „napkeleti” nyelv, így rokona a

szintén napkeleti nyelvnek, a hébernek. Mi több, KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY azt is kimondja, hogy a magyar nyelv teljesen „szűz” tiszta, más nyelvekkel nem keveredett (Hvngaria Illvstrata. 1655. CorpGram. 342). Ez a gondolat — az egyre erősödő nyugati behatás nyomán (erről majd később szólunk) — mind változatosabb formákat ölt. Ennek a befolyásnak sodrában egyre inkább nyilvánvalóvá válik, hogy a mindeddig titokzatos magyar nyelvet is be kell vonni az európai nyelvhasználati irányzatokba. A XVII. században nagy erővel folyt Nyugat-Európában a héber nyelvvel való rokonítás, továbbá — és majd főként — annak bizonyítása, melyik nyelv volt az őseredeti nyelv, a paradicsom és a teremtés nyelve. Jelen században — nyugati hatásra — kerül sor arra, hogy grammatikusaink némelyike megkísérelte bizonyítani, hogy a magyar is ősnelv, sőt egyes magyar szavak értelmezése révén kitűnik, hogy lényegében minden jelesebb görög-római és bibliai hely vagy név mélyén magyar jelentés húzódik meg. Lehet, hogy ilyen értelemben hazai irodalmunkban a XVI. századi névtelen szerző előfutár volt?

„De iob Magyar Bóra Magyaroc kelének,
Mikor Scythiából ők el ki iőuének,
Mert Deac, s' Görögből Bép Bókat Bedénec,
Végre minden nyelvnecc magyarazoi lőnek.”

(Az Fortvntatvsrol való széphistoria... XVI. sz., B. jelzésnél.)

A belső szóértelmezés területének kitágulása együtt jár — nagyrészt külföldi mintára — a szkíta eredet túlzó hirdetésével. E tekintetben jelentős lépést tesz HORVÁTH DE PALOCZ 1629-ben megjelent munkájával: „Mnemosyne Historica...” (Patavij Antenoris). Lényegében Horváth egy Otrókocsinál szerényebb léptékű előfutára a később jelentősen felduzzadó szkíta elméletnek. Szerinte őseink természetesen szkíták voltak — parthusok és amazonok; maga Zoroaster is szkíta volt (i. m. H2 jelzésnél). Ugyancsak 1629-ben jelenik meg MARTINUS SCHÖDEL („Posonio-Hungarus”), Horváth megállapításánál jelentősen túllépő és alapos felkészültséggel megírt könyve: „Cum Deo Disquisitio de Regno Hungariae...” (Argentorati), amely voltaképpen előkészíti Otrókocsi fellépését 1693-ban („Origines Hungaricae”). Schödel a belső és külső szóértelmezés határán áll: a magyar szavakat magyar szavakból kitekintve értelmezi, de magyarázza az idegen szót is magyar szóból kitekintve. Magyar—magyar szóértelmezéseinek sorában erőfeszítéseket tesz magának a rejtelmes *magyar* szónak megfejtésére is. Úgy látja, hogy ez lényegét tekintve a *mag* + *járós* összegeződése (i. m. 91). A *mag* azonban összefügg a *maga*, *magad*, *magam*, *magasztalom* szavakkal, a *járós* viszont gondot okoz Schödelnek: úgy véli, hogy ez sok más szóval is összefügg, így pl. *gyars*, *gyors*; *gyarratni*, *gyártani*; *gyarapodás*; *jargálás*, *jargallás*, *nyargallás*; *járó* stb. (i. m. 90). Több idegen eredetű szót részint a magyarból kiindulva kísérel meg megfejteni. Így például a *Hungar* összefügghet a német *Haun* + *ger* vagy *gar* ('egész') szavakkal. A *Gar Hun* annyi, mint 'eigentlicher Haun', ez viszont magyarázható a magyar *hon* + *járó* összetétellel is. Schödel szerint persze a hun-magyarok nyelve őrzi a héber ősnymokat, mint pl. a *Hunni* a héber *chana* ('táborat verni') szóból származik. (i. m. 128). A *Feud* nem gót-longobard szó, hanem a *föld* a hun-magyar nyelvben. Belső értelmezésben az *Attila* szó származása: *ettől*, *eztől*, *attul*, *ettőle* (eredeti írásmódban: *ettől*, *eztől*, *ettőle*; i. m. 253). Ide sorolható a *Hunnivár* értelmezése is (amely „hű képe vagy típusa az egész hun nyelvnek”): ez összefüggésbe hozható a gót-germán *Haunen ward* szóval, mely utóbbi tag megfelel a *vár* ('arx') szavunknak (i. m. 175). Herodotoszra támasz-

kodva Schödel olyan hasonlításokba bocsátkozik, ami nagyon emlékeztet Otrókoci szóértelmezéseire: *Enareas* = *Égijárás*, *Amaxampeus* = *Amaz* + *szent*, *Scolos* = *sok* + *ló*. Az *avares* szót így értelmezi: *vár* + *rész* (i. m. 146—7 és 89).

Schödel hatalmas felkészültséggel megírt munkájából máris kiviláglik, hogy szófejtéseiben a nyugati nyelvészkedést jellemző nemzeti presztízs keresése lebegett szeme előtt. Kitűnik ebből az is, hogy az effajta etimologizálás nem képes a továbbfejlődésre. Persze ebben a korban erre egyszerűen nem volt lehetőség.

Igazán azonban OTROKOCI FÖRIS FERENC volt az, aki a nevezetes „*Origines Hungaricae*” (Franequerae, 1693.) című munkájában összegezi, átértékeli a Schödel-féle szóértelmezési kísérleteket, főként azonban tető alá hozza az elődök által hangoztatott, de nem kifejtett és nem bizonyított héber—magyar nyelvhasználást; valójában azonban csak a szókincs szintjén. Fontos itt emlékeztetni egy nagyon lényeges szempontra: a magyar grammatikus elődök valójában nem bizonyították, csak imitt-amott szóban hirdették a héber—magyar nyelvrokonságot — a rokonság hirdetése azonban csak azt fejezi ki, hogy a magyar nyelv bizonyosan nem európai nyelv.

Otrókoci nyelvileg-nyelvészetiileg igen nagy tudású volt, alaposan ismerte a héber, káld, görög nyelvet, de járatos volt egyéb nyelvekben is. Jelzett munkájában a következő főbb területeket vehetjük szemügyre: 1. A héber (vagy káld)—magyar nyelvrokonság bizonyítására szóhasznítások szintjén; 2. a klasszikus ókor és a régi szkitákra vonatkozó szavak magyar eredetének kimutatása vagy inkább kitalálása; 3. magyar szavak általános nyelvészeti (görög, latin, angol, kelta, francia, belga stb.) összefüggése; 4. a hátramaradt Jugria-beli magyarság tényének valószínűsítése. Ez utóbbi jelentős megjegyzést az I. rész 269—70. lapjain találjuk meg. Fontos azt is megemlíteni, hogy Otrókoci (feltehetően) elsőként utasítja vissza a török—magyar nyelvrokonság lehetőségét (I. Ad Lectorem III.), amit egyébként korábban J. NADÁNYI megengedett („*Florus Hungaricus...*” Amstelodami, 1663. 45). Oldalszám jelölése nélkül röviden így foglalhatjuk össze Otrókoci szóértelmezéseit:

Nevek: *Hercules* = *harkályos*; *Deucalion* = *dajkáló*; *Pyrrha* = *fürhe*, *fürge* vagy *fürj*; *Prometheus* = *por-mető*; *Orion* = *órjás*, *Onegesios* = *énekes*; *Centaurus* = *kantáros*; *Pallas* = *pállyás* vagy *pallos* stb.

Földrajzi elnevezések: *Kaukázus* = *kókás*; *Taurus*: összefügg a magyar *Túr* helységnévvél vagy a *túrós* szóval; *Ararát*: összefügg az *ár*(víz) szóval, *árjárat*; *Pontus* = *pontos* vagy *pántos*, *fontos*; *Trója* = *Torja*; *Ilium* = *Ilova* vagy *Ilava*, *Ilova*, *Illye*, s mindez összefügg az *illa* szóval, pl. *illa berek*; *Bosporus* = *Vosporos* vagy *Vasporos*, esetleg *bús-poros*; *Byzantium* = *búzás* vagy *vízás* ('víza halban bővelkedő'); *Dráva* = *darú*, *darvas*; *Kecskemét* = *kecske hely*; *Euxinus* = *égszín*, *égszínű*, *égszínűs* stb.

Héber, káld szóértelmezései: *örök* < héb. *arak* ('meghosszabbít'); *ember* < héb. *abar* vagy *ibber* ('megerősít'); *szűz* < káld. *ziz* ('ragyog, világít'); *halál* < héb. *chalal* vagy *halal* ('keresztülzár, megöl'); *Isten* < káld. *esta* ('tűz') — összefügg a latin *aeternus Ignis* ('örökkévaló tűz') szavakkal s vannak görög előzményei is stb.

Általános nyelvészeti (több nyelvre kitekintő) egybevetései: *úr* < héb. *or* ('világít, feltűnik, tisztá') — gör. *hérosz*, germ. *Herr*, belga *Heer*, egyiptomi *horus*; *lép* (lép) — angol *leap*; *úgy* — gall *oui*; *ló* — brit. *llo* ('borjú, tinó'); *bikkés*, *bükkös* — germ. *Büch* (baum), belga. *buecken* (boom), angol *beech* stb.

Mint e sokszor megmosolyogtató példákból kitűnik, távolról sem a mai szófejtésekről van szó, hanem egy sajátos színkrón nyelvi állapot feltételezéséről, a történetiség kiiktatásáról, jórészt egyfajta betűcserékre épített hasonlítgatásokról,

egyeztetési kísérletekről — ez volt a nyelvészeti korszellem. Hangsúlyoznunk kell, hogy Otrokocsi korához mértén nem tekinthető tudománytalannak, sőt ritka felkészültségű tudós, aki kora Európájában bárhol megállta volna a helyét.

3. Schödel, de kiváltképpen Otrokocsi munkásságát nyelvhasználat-történetünk eddig valójában nem tudta hová illeszteni. Mindenesetre nem lehet tőlük számon kérni, miért nem követték a finnugor nyelvészeti irányzatot — ami abban a korban valójában nem létezett. Bár ekkor nem volt finnugor nyelvészet, az azonban már széles körben ismert volt (Otrokocsi is tudta), hogy a magyarok a távoli Jugriából származtak. Ismert, hogy a megfelelő szövejtéssel, nyelvszerkezeti egybevetéssel a finn—magyar nyelvrokonságot MARTIN FOGEL tárta fel 1669-ben, de kéziratos munkája eltűnt, s csak 1888-ban lelték meg a hannoveri könyvtárban.

Szükséges kijelenteni, hogy a XVII. században igen gyér nyelvészeti-grammatikai irodalom létezett Magyarországon, s ami megvolt, az is külföldi mintákhoz igazodott; szinte teljes mértékben tükrözte a külföldi — első sorban német nyelvterületi — nyelvtudományt. Ez akkoriban meglehetősen dinamikus irányzatot képviselt, és a héberrel való rokonításra épült. Ebben a nyelvrokonításban nem annyira a komoly meggyőződés játszott szerepet, hanem a presztízsnyerés: a feltételezett teremtés nyelvéhez fűződő rokoni viszony tekintélyt kölcsönzött az adott nyelvnek.

Ha az egykorú külföldi (főként német) héber nyelvrokonítást elemezzük, rá kell jönnünk arra, hogy lehetetlen „tisztá” típusokat, reprezentánsokat találnunk. Ennek oka az, hogy ezt a rokonítást át- meg átszövi a többi európai nyelvhez fűződő, sokszor igen bonyolult származtatási elképzelés. Szinte tipikus az ilyen eredeztetési séma: német < latin < görög < héber.

A külhonból beáramló hatásokat, a héber nyelvrokonítást tükröző nagyszámú munkát elemezve csak azt említjük, amely típusban, modellben támpontul szolgált az Otrokocsi-féle szóértelmezési irányzatnak. Ide sorolható WOLFGANG LAZICUS (*Der Gentium Aliquot Migrationibus...* Basileae, 1555.), aki a német nyelvben a héber ősnymokat kutatta, s megállapította — egyebek között — hogy a héber *lab* megfelel a német *leben*-nek; a héb. *arec/erec* az *Erde* szóban él tovább (i. m. 22). J. AVENARIUS (héber nyelvű cím; „*Liber Radicum seu Lexicon Ebraicum...*” VVitebergae, 1568.) többször említett tudós itthon a XVII. században. Egy-két szóértelmezése: héb. *makar* ném. *mäcken/abmäcken* (i. m. 403); héb. *raga* > ném. *râgen/regen/sich regen* (i. m. 698). Avenarius azonban egyéb helyeken tágabban értelmezi a héber—német nyelvrokonságot, ugyanis görög közvetítést gyanít.

1606-ban jelentkezik a híres francia ETIENNE GUICHARD, a nevezetes „*L’Harmonie Étymologique des Langues*” című könyvével, amely szinte klasszikus számba megy az érintett területen. Érdekessége, hogy német, angol, holland szavakat vet egybe a héberrel, pl. héb. *dabar* ’reden’; ha azonban a hangzókat felcseréljük, *varad* lesz belőle, ami *word* az angolban és *vwort* a németben. Mint számos más héber szó, a *dabar* is többféle változatban jelenik meg, így pl. héb. *barad* > lat. *perdo*; héb. *darab* > ném. *derben* (’verderben’), továbbá a héb. *deber* ’halál’, ami egy -s hozzáadásával s némi hangcserével a németben *sterben* lesz. (Vö. W. THOMSEN, „*Geschichte der Sprachwissenschaft*”. Halle, 1927. 37.) Fontos megemlíteni, hogy Guichard magyar szavakat is közöl szóhasználatáiban (VÉRTES O. ANDRÁS, Guichard magyar etimológiái [1606]: MNy. LXXXVII [1991.], 492—4).

Ismert volt nálunk a jónevű M. J. CLAIUS, akinek ugyan már elfogadható körvonalakban jelenik meg a germánság, de a végső forrást mégis a héberben találja meg. Így pl. héb. *riach* > ném. *riecken* (Grammatica Germanicae Linguae... [Ötödik kiadás.] Lipsiae, 1610. 290).

M. A. HELVIGIUS (Etimologiae sive Origines Dictionum Germanicarvm... Francofvrti, 1611.) több szempontból Claiust követi, viszont szóértelmezéseiben jóval nagyobb mértékben támaszkodik a héberre. Így pl. héb. *abib* ('gyümölcs') > ném. *Apfel* (i. m. 57); héb. *charab* ('elpusztít, száraz') > ném. *Herbst* (i. m. 156); héb. *hozen* ('szekér') > ném. *Kutsch* (i. m. 189).

Hogy csakugyan érte komoly külhoni behatás egykorú nyelvészetünket, arra kitűnő példa Szenczi Molnár Albert külföldi (elsősorban német) nyelvtudósokhoz fűződő kapcsolata (B. Keckermann, Chr. Becman, J. H. Alsted és mások). Döntően fontos B. Keckermann, a heidelbergi egyetem hébernyelv-professzorának egy epigrammája, amelyet Szenczi Molnárnak küldött 1604-ben. Ebben Keckermann egyenesen felszólítja Szenczi Molnárt, mutasson rá (talán majd grammatikájában?), hogy a héber nyelv minden európai nyelvnél közelebb áll hangzásában, szókincsében, szerkezeti sajátosságaiban (!) a magyar nyelvhez. Talán nem érdektelen egy részletet bemutatni ebből az epigrammából:

„Ied ipfa lingua testis est uberrimus
Quae dictiones integras complurimas
Hebraeae originis sonat, nec cognita est
Europae in orbe lingua, quae vicinior
Pedissequa omnium parenti sit sacrae
Deoque suetae linguae et angelis: *probant*
Affixa verbo iuncta, iuncta nomini”

(DEZSI LAJOS i. m. 161 – kiemelés tőlem: H. J.). Ez a meghökkentő felszólítás célját azonban nem érte el, mivel Molnár egyáltalán nem foglalt állást a felkínált héber nyelvi rokonság mellett, sőt azt is kimondja, nem tudja, vajon vannak-e Ázsiában (Szkítiában) olyan rokonaink, elődeink, akik magyar szóval élnek.

B. KECKERMANN különösen egyik igen nagy terjedelmű kétkötetes művében Systema Systematum. Hanoviae, 1613.) számos héber—német szóegyeztetést közöl, így — egyebek közt — a héb. *riach* megfelel a német *Geruch*-nak (i. m. I, 355). A héber—etruszk nyelvrokonságra mutat rá BERNARDIN BALDUS (In Tabulam Aeneam Evgvbinam... Avgvste Vindelicorvm, 1613.). Ismert volt nálunk — mint fentebb már Szenczi Molnár kapcsán említettük — CHR. BECMAN (De Originibus Latinae Linguae... [Editio innovata.] Wittebergae, 1613.), aki a héber—görög—latin—germán nyelvi összefüggéseket kutatja, s kimutatja a héb. *enosch* > ném. *Mensch* származást. Érdekes, hogy Attilát a gót *Hatto*-ból értelmezi, s Attila nem egyéb, mint *apácska* ('paterculus'), ugyanakkor a *Hatto* összefügg a magyar *Attia* (atyja) szóval (i. m. 613, 765). — Nagy elterjedtségnek és tekintélynek örvendett CRUCIGER 1616-ban megjelent könyve: „Harmonie der vier Hauptsprachen Hebraeisch, Griechisch, Latein und Deutsch”. A nyelvek sorrendje nem véletlen, ugyanis a görög, latin, német „főnyelvek” a héberből származnak, s ilyen a szószármaztatási értékrend is; pl. ném. *Metal* < lat. *metallum* < gör. *metallon* < héb. *metil* 'fém', illetőleg: ném. *Acker* < gör. *argos* < lat. *ager* < héb. *iccar* 'földműves' stb. (Vö. H. ARENS, Sprachwissenschaft. München, 1955. 64).

Szenczi Molnár Albert ismeretségi köréhez tartozott J. H. ALSTED, akinek két jelentősebb munkáját ismerhette: „Septem Artes Liberales” (Herbornae Nassoviorum, 1620.) és a „Rvdimenta Linguae Hebraicae & Chaldaicae...” (Albea-Juliae, 1635.) című írásokat. Mindkét könyv nagyszámú szóértelmezést tartalmaz, sőt fonetikai hangcserék felsorolását is, mint *b—p*, lásd a héber *napal* — *nabal* szavakat (Septem Artes Liberales 13). Kétségtől a XVII. század elejétől, de már a XVI. században is, a héberrel való rokonítás, etimologizálás mellett kifejeződött számos helyes fonetikai-fonológiai megsejtés is. Mint egy régről származó megfigyelést rögzít a héber hasonlítások mellett W. SCHICKARD: egyazon (beszélő) szerv „betűi” (tkp. hangzói) egymás közt könnyen felcserélődnek (Institutiones Ebraeae... 1649. 2).

Ésre kell vennünk azt a ránk nézve sajnálatos tényt, hogy ebben a korban a nyugati nyelvhasználat — bármennyire elfogadhatatlan is a héber nyelvhasználat miatt — már elkanyarodott a fejlődés irányába, s ez az, amit akkori kedvezőtlen történelmi helyzetünk miatt már nem követhettünk.

Nagy hatást gyakorolt a sokféle nyelvészeti irányzatot egybefoglaló ATHANASIUS KIRCHER „Turris Babel” című munkája (Amstelodami, 1679.), mely több pontban foglalja össze, miért lett a héber minden nyelv ősforrása (i. m. 148), s több szóhasználatot is bemutat, egyebek közt az *oroszlán* szó héber eredetét, amely különböző misztikus tudatfolyamatok fonetikai manipulációinak eredménye (i. m. 165—6).

Nem kevésbé ismert, sőt hírhedt volt OLF RUDBEK „Atlant Eller Manheim — Atlantica sive Manheim” c. könyve (Upsalae, 1681 körül, I. köt.). Rudbek itt kifejti, hogy Atlantisz voltaképpen Svédország volt. E fantasztikus agyszülemény mellett azonban helyes hangváltozási rendszert ír le, így pl. — egyebek között — *p > f* (*piscis* — *fisk*); *fader* > *far*, *moder* > *mor* stb. (i. m. 19). Mindez azt bizonyítja, hogy abban a korban a tudománytalan nézetek mellett és ellenére is lehetett helytálló (fonetikai) rendszerezésre gondolni.

Megemlíthető még J. COCCEIUS „Lexicon et Commentarius Sermonis Hebraici et Chaldaici” című könyve (Francovrti ad Moenum, 1689.), melyben erős hitet tesz a héber nyelv ősi mivoltáról, s néhány szóértelmezést is közöl. Ezek között található a héb. *is* ('férfi'), amiből az *isa* ('asszony, nő') lett; ez az elképzelés évszázadokon át visszhangzott, hiszen ez csak az isteni névadás eredménye lehet, s hasonló megjelölés semmilyen más nyelvben nem található meg.

Valójában a héber nyelv nagy tekintélyét a reformáció alapozta meg, ez viszont a humanista „vissza a forrásokhoz” (ad Fontes) lelkesítő jelszón is nyugszik. Mivel héber a Szentírás elsődleges nyelve, feltételezték, hogy ez lehetett a teremtés, a „Legyen világosság!” (fiat lux!) és a paradicsom nyelve. Számos egyéb okot is fel lehetne sorolni e kultusz keletkezésének történetéhez, az alapvetően református indíttatású „viri trium linguarum” (a háromnyelvű tudósok: héber, görög, latin) eszményképének hosszan tartó ragyogásához.

Korunkban, a XX. század végén nagyon nehezen érthetjük meg ezt a nyelvek közti versengést, azt tudniillik, hogy melyik nemzeti nyelv áll közelebb a héberhez, a Lingua Sancta-hoz, a Mater Linguarum-hoz. Ahogy Apáczai Csere János írja a „Magyar Encyclopaedia” (Utrajecti, 1653.) 44. lapján: „Te hozzád, héberhez, a Nyelvek Anyjához tér sietve beszédem („Ad te Hebraea, Linguarum Mater festinat oratio”). Szükséges hivatkozni itt arra, hogy a középkor hite még az volt, hogy három szent nyelv van: héber, görög, latin. Ezt vallotta maga a híres S. ISIDORUS HISPALENSIS is (Migne, Patrologiae Cursus Completus 82. 326). A reformáció

kora azonban már egyedül a héber nyelvet tekintette szentnek. Hogy ez a mozgalom döntő szerepet játszott a héber nyelv kiemelkedő kultuszában, az kiderül Melancthon és Luther buzdításaiból a héber nyelv tanulására. A wittenbergi egyetemen már 1518-ban megindul a héber nyelv oktatása; Sylvester János is itt tanult héberül. Talán J. REUCHLIN volt az első nagy hatású nyelvtudós, aki meghatározó módon már 1514-ben úttörő munkát adott ki: „Liber de Verbo Mirifico” (Tubingae).

Csak érintőlegesen említünk fel néhány, akkortájt jőnévű tudóst, akik hitet tettek a héber nyelv „szent” mivolta mellett: P. FAGIUS (*Compendiaria Isagoge in Lingvam Hebraeam. Constantiae, 1543.*); MICHAEL NEANDER (*Sanctae Linguae Hebraeae Erotemata. Basileae, 1567.*); ISAAC CASAUBONUS (*De Rebus Sacris et Ecclesiasticis Exercitationes XVI. Francof., 1615.*); J. FORSTER (*Dictionarium Hebraecvm Novvm. Basileae, 1564.*); M. V. SCHINDLER (*Institutionvm Hebraicarvm libri V. VVitebergae, 1581.* — a főcíme héber, amiben benne van a „szent nyelv” kiemelés); a kiemelkedő hatású J. BUXTORF (*Thesaurus Grammaticus Linguae Sanctae. Basilea, 1651.*).

Nyugat-Európában — főként német nyelvterületen — a héber nyelvészet csakhamar átfordul a sémi filológiába, ami már gyakorlati irányzatú és magában foglalja az arab, káld, etióp és más sémi nyelveket. Legjelesebb képviselője Job Ludolf, aki sokat levelezett Leibnizcel. Nálunk ebben a korban számba vehető sémi filológia még nem bontakozott ki, de voltak gyakorlati értékű, főként oktatási célkitűzésű héber tankönyvek (pl. KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY, *Schola Hebraica. Trajecti ad Rhenum, 1654.* és még egy néhány más XVII. század végi mű).

4. Még csak áttekinteni is szinte lehetetlen azt a hatalmas nyugat-európai nyelvészeti irodalmat, amely az egyes európai nyelvek rokonságáról tudósít, eleinte még kezdetleges szóértelmezésekkel. Egymás rokonságának felismerése nagyon régi keletű; feltehetően benne élt az egymással szimbiotikus kapcsolatban élők tudatában. Az ilyen rokonsági tények (pl. a spanyol—latin) írásbeli rögzítésében kimagasló szerep jutott a spanyol NEBRIJÁNAK (*Grammatica de la lengua Castellana. 1492.*), bár némelyek e tekintetben az elsőbbséget inkább DANTENAK engedik át (*De vulgari eloquentia. 1305.*).

Nem felesleges egy pillantást vetnünk az európai nyelvek rokonságát kutató hajdani nyelvtudósok nézeteire, az alkalmazott szóértelmezésekre. Itt érhetjük tetten a szinte megoldhatatlan dilemmát: határainkon túl egyre fejlődik a nyelvhasználat, mind több rokonsági szálát fedeznek fel egymás nyelvében, itthon viszont sivar egyhangúság uralkodik, mivel nem találjuk nyelvi-népi testvéreinket, csak azt tudjuk, hogy nyelvünk mélységesen eltér a határainkon túli európai nyelvektől, s hogy nyelvünk bizonyosan „napkeleti”. Ez utóbbi meggyőződés — mint korábban is hangsúlyoztuk — főként a feltételezett héber—magyar nyelvrokonság eszméjében kerül felszínre.

Milyen szóértelmezési tendenciák érvényesültek az egykorú nyugat-európai nyelvészeti-etnográfiai irodalomban?

Egy ismeretlen szerzőjű és számozatlan „Oratio ad Regem Maximilianum de laudibus atque amplitudine Germanie” (1504.) című panegirikusz már széles körű nyilvánosságra hozza a régtől sejtett, érzett ’német’ népnév alaphangját: *Teuthones, tuytsch < Tuisco* (ebben a nagyhírű BEROSUSra támaszkodik). Ugyanakkor azt is vallja, hogy a magyarok szkíta eredetűek. M. A. L. SABELLICUS („Rapsodie Historiarū Enneadū, Parrhisieñ. 1509.) *Babel*-t a káld ’confusio’-ból származtatja

(i. m. III.). Fontos megjegyezni, ebben a korban Sabellicus hangsúlyozza erőteljesen, hogy a „vad” szkítáktól származnak a baktrianusok és ezek között Zoroaster is (i. m. III—V), ugyanis a későbbi századokban hazánkban is gyakran emlegetik a szkíták kapcsán a baktrianusokat, akik — egyesek vélekedése szerint — összefüggésbe hozhatók a magyarsággal. 1518-ban jelent meg a Schödel által kritizált FR. IRENICUS „Germaniae Exegeseos Volumina Dvodecim” című könyve, amelyben a szerző a germánokat a héber askenasból származtatja (i. m. XXIII). Schödel neheztelését Irenicusnak az a megjegyzése váltotta ki, miszerint a hunok germán nyelvet használtak, de a magyarok nyelve elüt a némettől, mindamellett a magyarok a szkíták közé sorolhatók éppúgy, mint a germánok (IRENICUS i. m. XVIII, LXXV).

Már 1531-ben hirtelen szélesre tárul a latin utódnyelvek kapuja J. A. AMBIANUSSzal (In Linguam Gallicam Isagoge ex Hebraeis, Graecis, Latinis Scriptoribus — excudebat Rob. Stephanus), aki már figyelembe vesz francia nyelvjárásokat is, továbbá hivatkozik skót, német, olasz stb. szavakra. Valójában nem volt nehéz az ilyen szószármaztatás, mint pl. latin *color* > francia *côleur*, lat. *oculus* > fr. *œil*, lat. *bellus* > fr. *beau* stb. (i. m. 23). Ambianus gazdagon merített Nebrija már említett kasztíliai spanyol nyelvtanából. Feltétlenül meg kell említeni Ambianus kortársát: C. BOVILLUS SAMAROBINIT (Liber de Differentia VVulgariū Linguarū & Gallici sermonis varietate. Parisiis, 1533.). Meghökkenítő olvasni ezt a terjedelmes művet — ekkor még Magyarországon nem volt grammatikai irodalom, hiszen Sylvester csak 1539-ben lépett fel. A szerző — egyebek mellett — összevet a latin *ita* és *non* alapján egy sereg vulgáris nyelvet, pl. (*ita*) flandriai *ia*, burgund *oy*, lotharingiai *ay*, vascones (!) *aia* stb. (i. m. 17). A 47. laptól következik kb. 700 francia szó latin eredetének kimutatása és egyszerű fonetikai törvényszerűségek megállapítása, pl. a *b* gyakran *v*-vé változik: fr. *auoir* < lat. *habere* (i. m. 51). Mindemellert Bovillus kitartóan hisz az összülők eredeti nyelvében, amely majd a világ végén egyesíti az embereket, népeket (i. m. 46—7).

Sokan hivatkoztak később SIG. GELENIUS „Lexicvm Symphonvm” (Basileae, 1537.) című merész munkájára, melyben Gelenius már a szlávtságot is bevonja szóértelmezéseibe: lat. *angelus*, germ. *engel*, gör. *angelos*, szláv (slavonica) *andiel* (i. m. számozatlan).

Kiemelkedően nagy hatást gyakorolt ránk — ha mégoly áttételesen is — TH. BIBLIANDER (BUCHMANN) a „De ratione communi omnium linguarum & literarū commentarius” (Tigvri, 1548.) című akkortájt feltűnést keltő könyve. Bibliander különben megjegyzi, hogy ebben a korban kezdtek végre magyarul írni (i. m. 46; ezt már korábban is mondták, pl. B. Rhenanus). Hatással volt a későbbiekben (Otrokocsira és másokra) azzal, hogy kimondta; a parthusok perzsák, és a magyarok nem esnek messze a parthusoktól (i. m. 10). Ez a megjegyzés még sokáig visszhangzott (ha nem is kifejezetten Biblianderre hivatkozva) a hazai nyelvészeti-történeti irodalomban. Bibliander szélesre tárja a nyelvhasznítás kapuit; számos nyelvvel végez összehasonlítást: lat. *mater* > ném. *müter*; gör. *hüper* > ném. *über*; héb. *anochi* > lat. *ego* > ném. *ich* (i. m. 160—1). Úgy véli, hogy a török nyelv lényegében igen közel esik a héberhez (i. m. 5), amit ugyancsak figyelembe vettek nálunk egyes késői nyelvhasznításokban. A nyugati nyelvészeti irodalom korai történetében Bibliander kétségtelenül fontos helyet foglal el; igen sok nyelvvel manipulál, s nem volt előtte ismeretlen a sémi nyelvek (héber, arab, káld, szír, pun) rokonsági kapcsolata. Ugyancsak megragadta a figyelmét a görög, latin, francia és germán nyelvek rokonsága. Ettől függetlenül ő is örökölte a „szent nyelv” — mint a végső forrás

— eszméjét, s hitt abban — ez volt könyve címében a *ratio* —, hogy valamennyi nyelv a bábeli nyelvezavarból származott (i. m. 36—8). Korának megfelelően azonban tudta azt is, hogy a magyarnak mint szkíta nyelvnek Jugria a végső forrása (i. m. 10).

Fentiekkel összefüggésben meg lehetne még említeni OLAUS MAGNUS nevét (*Historia de Gentibus Septentrionalibus. Romae, 1555.*), aki gót és olasz szavakat vetett egybe, továbbá M. HENRICUS MOLLERT (*Oratio de Origine Mvtationibus et Migrationibus Gentium qve Germaniam tenuerunt. VVitebergae, 1563.*); ADOLF MECKERCHET (*De Veteri et recta Pronuntiatione linguae Graecae commentarius. Antverpiae, 1576.*). Fontosabb azonban kiemelni — elsősorban Otrokocsira gondolva — a holland J. GOROPHUS BECANUS Hermathena (*Antverpiae, 1580.*) című, már a korában is elhíresülő és hírhedt könyvét, amelyben arra vállalkozott, hogy megfoszsa a héber nyelvet a „mater linguarum” dicsőségétől és helyébe a hollandit állítsa. Szentségtörően megjegyzi, hogy a héber nyelv nehéz, kétértelmű és szegény (i. m. 25), viszont a „cimber” (végső soron a holland) gazdag, hajlékony és rövid szavakból áll össze (i. m. 58). Még meglepőbb állítása az, hogy az írásmódot a héberek a cimberektől vették át (i. m. 31); oldalakon át fejtegeti, hogy a héber nyelv a szavakat a hollanditól kölcsönözte (i. m. 168, 170, 219, 229 stb.). Ráadásul a franciákat megfosztja a trójai eredet nimbusának örömétől. Megtetézte mindezeket azzal az állításával, hogy a „teuton” nyelv már létezett a vízőzön előtt („teutonicus sermo ante diluuiū fuit”: i. m. 13). Noha Goropius csakhamar megkapta a „goropiusi lázálom” (*delirium Goropianum*) jelzőt, egyáltalán nem tagadható meg tőle, hogy jól ismerte az európai nyelvek rokonságát, például okosan elemzi a *gebefejetztségre* utaló formánsát, annak jelentését (pl. i. m. 203).

Némi túlzással állítható, hogy a magyar nyelvhasználat és szóértelmezés, etimologizálás a XVII. század végi szintje (és kissé módja is) nagyjából megegyezik a nyugat-európai nyelvhasználat XVI. századvégi teljesítményével, némileg beleértve a goropiusi szemléletet is, de elhagyva annak szélsőséges vonásait. Meglepo módon azonban kivételt képez SYLVESTER JÁNOS „*Grammatica Hungarolatina*” (1539.) című jeles munkája — korát messze meghaladó módon — Sylvester nem a szavakat, hanem a nyelvtani szerkezetet vonta be nyelvhasználati körébe, s ebben a vonatkozásában Európában elsőnek tekinthető. Mivel azonban jelzett grammatikája elkallódott, felfogásának, nézeteinek hatásáról sajnos nem beszélhetünk. Az igazsághoz tartozik továbbá annak hangsúlyos rögzítése is, hogy hazánkban gyakorlatilag szó sem lehetett a nyugati nyelvészetről megfelelő szerves fejlődés lehetőségéről, mivel — amint már többször történt utalás erre — a magyar nyelv valódi rokonait akkor még homály fedte.

Nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy a nyugat-európai nyelvészet a XVII. századtól kezdve eléggé érzékelhetően elkanyarodik a XVI. századtól. Már a XVII. század elején jelentkezik a jeles nyelvtudós, J. JUS. SCALIGER, aki a nevezetessé vált „*Diatriba de Europaeorum lingvis*” című sokat idézett munkájában (az „*Opuscula varia antehac non edita*” gyűjteményben, Párizsban jelent meg, 1610-ben), amelyben éles szemmel és logikával osztályozza az európai nyelveket — főnyelvekre és kisebb nyelvekre osztva azokat. Ez utóbbiak között szerepel a magyar, közvetlenül a finn előtt, de még csak célzás sincs arra, miként, miért kerültek egymás mellé.

A nagy földrajzi felfedezések nyomán jelentősen fellendül Nyugat-Európában a nyelvtudomány is, számunkra egyre inkább követhetatlenné válva. Egyfajta — a sok új nyelvre alapozott — általános nyelvészet kezd kialakulni. A fejlődésre

jellemző (más nyelvtudósok mellett) M. CLAUDE DURET nagyszabású műve, a „Thresor de L'Histoire des Langves de cest Vnivers” (Genevae, 1613.), amely csírájában már általános körvonalakban sejteti a főbb, ma is ismert nyelvek földrajzi elhelyezkedését. A magyarokról megjegyzi azt az általában vallott felfogást, hogy saját egyedi nyelvük van (i. m. 832). A japán nyelvet úgy jellemzi, hogy néhány szó rokon vonást mutat például az izlandi nyelvvel (i. m. 916). A kor szelleme azonban mégsem tagadhatja meg magát: Duret minden erénye mellett is erősen hisz a héber nyelv elsődlegességében: a világ legrégebbi törvényeit tiszta héber nyelven („en pure Hebraïque”) fogalmazták meg (i. m. XXIV. fej.), s az angyalok a paradicsomban Dávid zsoltárait héber nyelven éneklék és fogják énekelni (i. m. XXVII. fej.). Mondani sem kell, hogy Duret hisz a franciák trójai eredetében, s a francia nyelv ősrégi mivoltában (i. m. 865). Egy adott nép legendás származása sajátos presztízszempontból fontos volt még e században is — nekiünk, magyaroknak is —, ezért lépett színre Schödel, még inkább Otrókocsi, bármilyen nagy volt is a fáziskülönbség.

Érthetően a XVII. században az európai nyelvészetben elszaporodnak a különböző értékű szóértelmezések, pl. Hollandia neve: *hol* ('üres') + *land*, esetleg *holt* ('Holz') + *land*, vagy amit nem lehetett nem felismerni: *Norman* < *noord* + *man* (HUGO GROTIUS, *De Antiquitate Reipublicae Bataviae. Lvgduni Batavorvm*, 1621 195, 412). Nem volt különösebb probléma a fríz nyelvről sem értekezni (J. DE LAET, *Belgii Confoederati Respublica. Lugd. Batav.*, 1630.). A nyelvben kifejezésre jutó viselkedési normák, majd az étkezési szokások, a néplélek és számos, most már valamely nyelv, illetve nép kisebb részlegét bemutató, tanulmányozó mű jelenik meg; közöttük igen figyelemre méltó CHR. BESOLD, „De natura populorum, ejusque pro Loci Positu, ac temporis decurfu variatione” (*Tvbingae*, 1632.). Besold még Duret-nél is jobban tisztában volt az európai nyelvek egymáshoz fűződő rokonságával. Számos szóértelmezése (pl. ném. *Fewr* [*Feuer*] < *frig. pür* stb.) igazolja a rokonságot (i. m. 83). Ugyancsak vallotta a sémi nyelvek rokonságát is. Mindamellett elfogadja és hiszi a héber nyelv elsőszülött voltát, s felállít egy ilyen „szentháromság” (trinitas) hipotézist, mint: héber—káld, szír, arab; görög—attikai, dór, aeol; latin—olasz, francia, spanyol (i. m. 71).

Még igen sok nyelvtudóst említhetnénk meg, akik előtt természetes volt az európai nyelvek rokonsága, de talán utalhatunk arra, hogy — minden bizonnyal — a fonetikai törvényszerűségek vizsgálata ért el magasabb szintet. Így például az angol JOHN WALLIS már 1653-ban értekezett fontos hangtani törvényszerűségekről (*De Loquela sive Sonorum Tractatus Grammatico-Physicus. Lugduni Batavorum*).

A nyugat-európai nyelvészetben új fejezetet nyitott az indiai (szanszkrit) és az európai nyelvek (olasz) közötti hasonlóság felfedezése, amely az olasz Philippo Sassetti 1583—88-as indiai tartózkodása alatt írt leveleiben tárul elénk: főként számnevekben (6, 7, 8) és olyan szavakban, mint *Dio*, *serpe* stb. és még sok más szóban (TH. BENFEY, *Geschichte der Sprachwissenschaft. München*, 1869. 222). E században már felerősödött a perzsa—germán nyelvek etimológiai bizonyítása is. Mindezek azt igazolják, hogy az európai nyelvek rokonságának kutatásában már igen korán nagy horizontú távlat nyílt meg. Ilyen széles nyelvészeti spektrumról akkortájt idehaza még nem is álmodhattunk.

Az ember azt gondolhatná, hogy a finn nyelv feltárásának és különálló mivoltának korai felismerése hatást gyakorolhatott hazai nyelvtudósaink nézeteire. Azonban ilyen hatást nem találunk.

SEBASTIAN MÜNSTER már 1544-ben (*Cosmographia. Beschreibung aller Lender.* Basel) közöl finn szavakat német megfelelőekkel, mint pl. ném. *Gott* — finn *Jumala*; ném. *Brot* — finn *Leipä* stb. (i. m. dxx), s Münster azt is kimondja, hogy a finn nyelv teljesen elüt a svédétől és az oroszától („Moskowtyer sprache”, i. m. uo.). J. SCHEFFER többször kiadott híres könyve, a „Lappland. Das ist Neu and Wahrhafftige Beschreibung von Lappland und dessen Einwohnern” (Frankfurt am Main und Leipzig, 1675.) már tudja, hogy a lapp nyelv a finn rokona. Olyan szavakkal bizonyítja a rokonságot, ami mindkét (sőt valamennyi) nyelvben primér jelenségeket, fogalmakat rögzít, mint *tűz*, *nap* (Tag), *éj*, *folió*, *jég*, *Isten*, *király* stb. Jellemző azonban, hogy a XVII. század vége felé jelenik meg egy jó nevű nyelvtudós, L. THOMASSINUSnak terjedelmes, „Glossarium Universale Hebraicum” című könyve (Pariisi, 1697.), melyben azt fejtegeti, hogy a lapp és a finn rokon vonásokat mutat fel a dán, az izlandi nyelvvel, s innen van ezeknek a nyelveknek nagy fokú rokonsága a héber nyelvvel. Itt említi Grönland szóértelmezését: héb. *ragalan* (‘zöld’) + *lam* (‘nép’) (Praef. LXXX.). Mint számtalan elődje, Thomassinus is döntő bizonyítéknak tekinti azt, hogy valamennyi nyelvben megtalálható a bábéli nyelvzavar során fennmaradt héber *sak* (‘zsák’) szó (i. m. 1016). Úgy véli, a világ nyelvei (az újonnan felfedezett amerikai és ázsiai nyelvek egyaránt) voltaképpen Isten nyelvének folytonos inkarnációja („incarnatio Verbi Dei”, i. m. uo.), viszont mindemellett a héber nyelv a nyelvzavar után és annak ellenére épségben maradt fenn. Thomassinus valószínűleg a „lingua sancta” utolsó nagy formátumú képviselője. Vele száll vitába maga Leibniz is, s racionalizmusa talaján állva nem ért egyet vele a nyelvi sokféleség értelmezésében (vö. A. B. MICHAELIS, *Jobi Ludolfi et Godofredi Guilielmi Leibnitii Commercium Epistolicum.* Gottingae, 1755. 163).

5. Feltehetően már az eddigiek is körvonalazhatták Schödel, de kivált Otrókocsi nézeteinek európai hátterét. Meg kell azonban még említenünk, milyen szóértelmezéseket használtak a magyar nyelv és nép kapcsán a nyugat-európai nyelvtudósok.

Mint ismert, már GALEOTTI megjegyzi, hogy a magyarok az országnevekben először a nemzetségnévet adják meg, majd csak ezután a *regnum*-ot, pl. *Nemet Orzag* (E Galeoti Martii. . . Commentario De Mathiae Corv. Hvng. R. Egregie, Sapienter et Jocose Dictis et Factis. 691—2). Már korábban is említettük H. HAUGEN *Almus* < *alom* szóértelmezését. G. WERNHER amellet száll síkra, hogy *Buda* neve nem Attila testvérével, hanem a német *Bada*, a meleg vizek és a fürdés fogalmával függ össze. Még egyéb szót is magyaráz Wernher (De Admirandis Hungariae Aquis Hypomnemat. . . In: J. BONGARSII, *Rervm Hvngaricarvm Scriptores varii.* Francofurti, 1550. 597—8, 601). Megjegyzendő, hogy Wernher már — mint köztudott — említi a magyarok Jugriai eredetét (i. m. 602). — Korábban azonban Melanchton, 1537-ben Nádasdihoz intézett levelében megemlíti: „Ismeretes, hogy őseitek, a pannónok [talán a görög *paeones* népnévre gondol?] Héraklésztől eredtek” (BALÁZS JÁNOS, Sylvester János és kora. Bp., 1958. 158). Ezt azért szükséges megemlíteni, mert Otrókocsiól kezdve sokan eredeztették a magyarokat regényes és biblikus ősektől; itt tehát arról van szó, hogy egy későbbi téveszméhez külföldről érkezett sajátosan orientáló buzdítás.

Már korán megjelenik a *hun* szó már említett értelmezése: héb. *chana* (‘tábor ver’) > *hun*, majd a *hungari* értelmezése is: *Hunni* + *Jura*, majd a később gyakran emlegetett *hunni* + *avari* > *Hunniuar* [Hunnivár] (*Chronicon Carionis*. . . a Philippo Melanchtone et Casparo Peucero, Apud Petrum Santandreamum. 1584. 360—1).

CALEPINUS a magyar *Isten* szót a görög *isen* (és egyéb görög származékok) alapján próbálja megfejtetni (MELICH JÁNOS, Calepinus Latin—Magyar Szótára 1585-ből. Bp., 1912. 86—7).

Számos XVII. század eleji munkát átugorva, a szóértelmezések fő áramából kimagaslik MATTHIAS MARTINI nagyszabású „Lexicon Philologicum” című munkájával (Francofurti ad Moenum, [első kiadás: 1623.] 1655.). Martini meglepő tudásával szinte lenyűgözi még mai tanulmányozóját is. Meggyőződésem, hogy ez a munka jelzi és képviseli az akkori, a valójában tudományos értékű etimológiai kutatások előtti korszakot; ebben a műfajban, ezzel a módszerrel már tovább nem fejlődhetett a szófejtés tudománya. Nem túlzás azt mondani, hogy a „Lexicon Philologicum” áttanulmányozása után nagyon is megérthető a XVII. századvég igen gyér magyar szóértelmezési, nyelvrokonítási kísérlete.

Szembeötlő, milyen könnyedén mozog Martini a germán szavak származtatásában, értelmezésében; például helyesen veszi észre az angol *towne* (town) rokonságát az angolszász *thun* (tün) szóval, ami visszavezethető a germ. *zaun-ra* [zūn] (i. m. Urbs). Ha azonban elhagyja a szilárd germán talajt, hűen tükrözi korának igen vegyes szóértelmezési szintjét, ami azonban akkor korszerűnek tűnt. Érdekessége ennek a hatalmas általános szófejtő szótárnak az, hogy számos magyar szót is megpróbál értelmezni az általa alkalmazott szófejtéssel (CALEPINUS és SZENCZI MOLNÁR ALBERT szótárából merítve a magyar anyagot). Minden hasonlóknak látszó idegen nyelvi szót összevet a magyarral, anélkül azonban, hogy bármiféle nyelvrokonságra gondolna. (Vö. HEGEDŰS JÓZSEF, Martini Lexicon Philologicumának magyar szóanyagáról: MNy. LVI, 360—2). Néha előfordulnak szerencsés találatai is, így például jól látja a magyar *szolga* szó szláv rokonsági kapcsolatait (lengyel *sluga*, cseh *sluha*; i. m. *Servus*), viszont a magyar *kő* rokonságát a cseh *kamen*-ben véli felfedezni (i. m. *Caementum*). Felismeri a *vigasztalom* és a *víg* összefüggését (i. m. *Solatum*), továbbá érzékeli, hogy a *világ*-ot a *fény* szóval lehet értelmezni, mivel „mundus est lucidum Dei opus...” (i. m. Lux). Úgy gondolja, hogy a *nyolc* (a szótárban: *nyoltz*) a *nyáj* szóból eredhet (i. m. *Octo*), a *bűn* meg a latin *poena*-ból (i. m. *Pecco*), de a legtöbb szót a héber alapján értelmezi, így pl. a magyar *asszony* a héber *isa*-ból származik, az *álm* pedig a nálunk évszázadokon keresztül sokat emlegetett héber *chalom*-ból (i. m. *Somnus*). Az *éj* (a szótárban: *ej*, *ey*) esetleg a görög *eu*-ból (’jó’) származik, mert hiszen „jó és kényelmes a pihenésre” (i. m. *Nox*). Szerinte a magyar *tegez* a latin *tego*-ból ered (i. m. *Pharetra*). Szinte játék a szavakkal a *körtvély* (’körte, körtefa’) megfejtése: *kürt* + *vel* (’cum’, i. m. *Pirus*). Martini az akkor ismert világ valamennyi nyelvéből válogat ki szavakat (az európai és a sémi nyelveken kívül a malájból, kínából, az amerikai indián nyelvekből stb.); e hatalmas felkészültség alapján végül is azt kívánja bizonyítani, hogy valamennyi nyelv a héberből származott. Némelykor félig helyesen, félig vaktában vet össze nyelveket: „Germ... wolcke... Eodem refero Bohem oblak vel woblak /& Turc. buluk quod convenit cum Saxon wulcke” (i. m. *Nubes*).

Végezetül és kizárólag jelzésképpen megemlíthetnénk J. TRÖSTERT, az erdélyi szász író, aki a „Das Alt und Neu Teutsche Dacia” (Nürnberg, 1666.) című vitairatában azt állítja, hogy a magyar egy ősi német alapú nyelv, mely azonban az idők során elromlott: a túlnyomóan német szóegyezéseken kívül tartalmaz latin, lengyel, görög, svéd, mi több: néhány a finn nyelvre emlékeztető szót is. Ez utóbbi azonban nem valódi szóegyeztetés, hanem annak bizonyítéka, mennyire kevert nyelv a magyar (i. m. 97, 102—3; vö. HEGEDŰS JÓZSEF, A Tröster-lengendáról: MNy. LXXXVIII, 295—304), így nem tekinthetjük Tröstert a magyar—finn nyelvi rokonítás előfutárának.

Összefoglalva mindezt, tehát megállapítható, hogy a magyar XVII. század-vég jellegzetes szóértelmezéseinek és nyelvrokonításának háttere az akkori nyugat-európai nyelvészeti gondolkodásba épült be — átvéve annak túlzásait, de nem fogadva el szélsőséges szertelenségeit (pl. Goropius egyes nézeteit).

HEGEDŰS JÓZSEF

Bálint Gábor, Pröhle Vilmos és a japán—magyar nyelvhasználat története

I. 150 év telt el azóta, hogy 1844. március 13-án megszületett Bálint Gábor (1844–1913) a Háromszék megyei Szentkatolnán (Catalina, ma Románia), az akkori Magyarország keleti szélén. A székely tudós, miután több mint egy évtizedig hányódott Európában és Ázsiában, visszatért hazájába, és a kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen az urál-altaji összehasonlító nyelvészet tanáráként oktatott az 1893/94. tanév 2. felétől az 1911/12. tanévig. 1977-ben LIGETI LAJOS a „Gombocz Zoltán mint turkológus” című cikkében a következőket írta: „Bálintot az altaji nyelvek érdekelték csupán, használható, jó anyagot közölt törökből (kazáni tatárból) és mongolból (burjátból). Összehasonlító nyelvészetből csak meghökkentően dilettáns műveket produkált (magyar—mongol, magyar—dravida, magyar—kabard nyelvrokonság). Az ő helyére került 1914-ben Gombocz Zoltán, megjelenése a katedrán alig mérhető színvonal-emelkedést jelentett” (MNy. LXXIII, 396). GYÖRGY LAJOS irodalomtörténész pedig, aki 50 évvel ezelőtt előadást tartott Bálint életéről és munkásságáról születésének 100. évfordulója alkalmából, arról szólt, hogy „A méltánytalanság ott érte Bálint Gábort, amikor tévedései mögött nem látták és nem is becsülték meg azt a pozitív értékanyagot, amelyet Oroszországban és Ázsiában, nagy tudással és kifogástalan módszerrel, a tudomány számára hozzáférhetővé tett” (GYÖRGY LAJOS, Bálint Gábor emlékezete. Egy kolozsvári egyetemi tanár oroszországi és belsőázsiai nyelvtanulmányai. Kolozsvár, 1945. 29; l. még ZAGONI JENŐ, 130 éve született Szentkatolnai Bálint Gábor: *Aluta VI/VII* [1974/75.], 373—89). Munkái egyes részeinek értékét mutatja, hogy az utóbbi évtizedekben török, mongol és mandzsu vonatkozású műveit utánnyomásban vagy kéziratából megjelentetik (l.: LOUIS J. NAGY: *Acta Orientalia IX* [1959.], 311—27; G. KARA: *Narody Azii i Afriki 1962/1*: 161—4; Bálint Gábor keleti levelei. Bevezetővel újra közreadja KARA GYÖRGY. Bp., 1973.; *Wolgatatarische Dialektstudien. Textkritische Neuausgabe der Originalsammlung von G. Bálint 1875—1876. Hrsg. von Á. BERTA. Bp., 1988.*)

Az alábbiakban először Bálintnak egy terjedelmes dolgozatáról szeretnék szólni, amely a japán—magyar nyelvhasználat történetének szempontjából érdekes, és tudtommal az ismeretlenség homályában hever. Ismeretes, hogy a székely nyelvész tagja lett Széchenyi Béla kelet-ázsiai expedíciójának, mely 1877 decemberében indult Triesztből, de egyedül ő indult vissza hamarabb Európába, 1878 tavaszán. GYÖRGY LAJOS azt állítja, hogy Bálint Sanghajból „Japánba is átnézett” (i. m. 17). Maga Bálint azonban a „Minő fajúak a japánok (nipponiak)?” című 1894-ben megjelent cikkében (Erdélyi Múzeum XI, 584—5) nem szól japáni tartózkodásáról, amikor a japánokkal való első (1872-ben Szentpétervárott) és második (1878-ban Sanghajban) találkozásáról beszél, és 1878-ban még a „legkisebb gondot sem” fordította a japán nyelvre. Később pedig ez a nyelv nagyon foglalkoztathatta

őt, és a fent említett 1894-es cikkében azt írja, hogy „Több mint 800 (nyolcszáz) magyar alapszónak társait tudom kimutatni a nipponi nyelvben”. Ezen szöveggyeztetései néhány év múlva valóban napvilágot láttak, de — úgy tűnik — nem szerzett tudomást róluk a magyar tudomány világa.

Ezzel kapcsolatban említést érdemel az, hogy tudásunk a kolozsvári egyetemen, ahol főleg altaji nyelvekről adott elő, az egyetemi tanrend szerint az 1895/96. tanévtől nyolc féléven keresztül tanított japán nyelvet is heti két órában (GYÖRGY [i. m. 22] csak négy félévről beszél). Az 1895/96. tanév I. félévére vonatkozó tanrend a következő órát hirdeti: Kabard nyelvtan. Heti 1 óra. | Nippon nyelvtan. Heti 2 óra. | Török-tatár nyelvtan és szövegolvasás. Heti 2 óra. | Ta hio (A nagy tan) mandzsu nyelven. Heti 1 óra. (A Kolozsvári Magyar Királyi Ferencz-József-Tudomány-egyetem almanachja és tanrendje. Az MDCCCXCVI—VII-iki tanév I. felére. Kolozsvár, 1898. Az órákkal kapcsolatban a továbbiakban is a kolozsvári egyetem tanrendjeinek adataira támaszkodom.) Tekintettel arra, hogy annak idején az uráli és az altaji nyelveket általában egy családba tartozónak vélték, és vitatkoztak azon, hogy a japán nyelv beleillik-e a nyelvcsaládba, az urál-altaji nyelvészeten belül a japán nyelvet oktatni nem elképzelhetetlen, bár elég szokatlan. Mindenesetre azt mondhatjuk, hogy Bálint úttörő szerepet játszott a japán nyelv oktatásában a magyar egyetemeken. Nem tudjuk, hogy mi készítette őt arra, hogy 1899-től abbahagyja a nyelv tanítását.

Ezen időszak előttre, 1897-re esik Bálint „Tamul (dravida) tanulmányok. Első rész: tamul nyelvtan (latinos átírással), tekintettel a többi tizenegy társnyelvre és a magyarra. Második rész: magyar—tamul gyöknyomozó szótár, tekintettel a középturánság főbb nyelveire” (in: Gróf Széchenyi Béla keletázsiai útjának tudományos eredményei. II. Bp., 1897. 1—341) című munkájának megjelenése. Megjegyzendő azonban, hogy Bálint e műve, amelynek magját „a hontalanság 11 éve alatt” készítette, már sokkal korábban kész volt, hiszen a „Bevezetés” végén a következő áll: „Szent-Katolnán, 1891. tavaszelo 7-dikén”. (Ez a dátum nem egyezik meg GYÖRGY állításával, miszerint Bálint közel másfél évtizedes európai és ázsiai hányódása után 1892-ben hazaérkezett [i. m. 21]. A Magyar Néprajzi Társaság 1891. február 28-i ülésén pedig előterjesztették Bálint egy írását: Ethnographia II [1891.], 138. Bálint valószínűleg 1879-től 1890-ig tartózkodott külföldön.) LIGETI LAJOS ezt a művet sajnálatos eltévelyedése terjedelmes megnyilvánulásának nevezi, miután megjegyzi, hogy Bálint „a mongol után a dravida nyelveket tette meg a magyar nyelv rokonául és egy meglehetősen zavaros turáni nyelvcsaládba gyömöszölte a tamult, a magyart a mongollal együtt” (NyK. XLIX [1935.], 190). KARA GYÖRGY, aki 1973-ban újra kiadta Bálint néhány közleményét utánnyomásban, bevezetésében a következőket írja: tudásunk „Bombayban ismerkedett meg a régi és nagy irodalmú tamil nyelvvel, fedezte fel, menthetetlenül, az új rokonságot (amely, a mi legjobb tudomásunk szerint, nem több bizonyos szerkezeti, tipológiai és nem genetikai rokonságnál, mely pl. a bolíviai kecsua nyelvről is állítható)” (i. m. 7). LIGETI és KARA, akik csak a fent említett magyar nyelvű kiadásra hivatkoznak, nem tesznek említést Bálint japán–magyar nyelvhasználatáról. Az ember azt gondolhatja, hogy az egy évvel később Bécsben megjelent német nyelvű kiadás (Tamulische (Dravidische) Studien in zwei Teilen. I. Grammatikalischer Teil. II. Lexikalischer Teil. In: Wissenschaftliche Ergebnisse der Reise des Grafen Béla Széchenyi in Ostasien 1877—1880. Zweiter Band. 1—432. Wien, 1898) azonos tartalmú a magyaréval, de a két kiadás összehasonlításából kiderül, hogy Bálint nemcsak átdolgozta a magyar kiadást, hanem műve végéhez hozzátámasztotta az

„Anzug des Japanischen Wörterbuches. Nach J. C. Hepburn's japanischen Wörterbuche (A Japanese—English and English—Japanese Dictionary by J. C. HEPBURN etc. 4. Ed. Tôkyô, 1888.)” című részt is, amely tulajdonképpen japán—magyar szóegyeztetésekből áll a 380. laptól a 429-ig terjedően (negyedréti alakban). A „Bevezetés” is teljesen más, és helyére az „Einleitende Bemerkungen” (5—37) kerül, amely a „turáni” nyelvek (tamil, japán, koreai, magyar, török-tatár, mongol, finn, mandzsu, szamojéd stb.) rövidre fogott nyelvtani összehasonlítása. Itt a műve végén található „Anzug”-ról Bálint a következőképpen nyilatkozik: „Meiner Ansicht nach ist es ein zweites Hauptdokument des Turanentums, die Geschwister von 800 und etlichen magyarischen Grundwörtern dort zu sehen, was vielleicht genug ist, um die, welche die Verwandtschaft leugnen, zum Schweigen zu bringen” (i. m. 36). Az átdolgozást és a kiegészítést tudósunk bizonyára a magyar változat 1891. évi elkészítése után hajtotta végre.

Bizonyos, hogy Bálintnak a magyar--tamil rokonságról szóló elmélete, amelyről már korábban is hangot adott (ErdMúz. V [1888.], 33—55, 215—36), visszatetszést keltett a magyar szakemberek körében, így talán már egy csepp figyelmet sem fordítottak a német kiadásra. HEINRICH WINKLER wroclawi (breslaui) tudós pedig, aki az ún. urál-altaji nyelvek közé sorolta a japánt is, szentelt egy recenziót Bálint német nyelvű munkájának. Hosszasan ecsetelve elvetette Bálint véleményét a magyar—tamil nyelvrokonságról (Literatisches Centralblatt 1899. No. 17. 593—6). WINKLER azonban, aki műveiben (pl. Uralaltaische Völker und Sprachen. Berlin, 1884.) különben sem vállalkozott akkor még az urál-altaji nyelvek szokincsének a japánéval való egyeztetésére, recenziójában egy szót sem szól Bálintnak a félszáz oldalt kitevő japán—magyar szóegyeztetéseiről.

2. Közel két évtizeddel Bálint szóban forgó munkája után a Keleti Szemlében lát napvilágot az ő nézetéhez bizonyos mértékben hasonló tanulmány Pröhle Vilmos (1871—1946) tollából. (Pröhlét elsősorban turkológusként tartják számon.) Ő a „Studien zur Vergleichung des Japanischen mit den uralischen und altaischen Sprachen” (KelSz. XVII [1916/17.], 147—83) című írásában, amelyben érdekes módon alig szentel figyelmet az altaji nyelveknek, az uráli nyelvekkel rokonítja a japánt. Tanulmányában, amelyben hangmegfeleléseket törekszik megállapítani, 10 morfológiai párhuzam mellett 90 japán—uráli szóegyeztetés is található. Ha e 90-ból megfigyeljük az első 15 japán szót, közülük 9 szerepel Bálint „Anzug”-jában is címszóként, s ebből Pröhle 5-nek (*hineru*, *hirumu*, *ho*, *fukumu*, *furu*) nagyjából ugyanazt a magyar megfelelőt javasolja, mint Bálint, 2 szóegyeztetése pedig (*he*, *hito*) nem esik távol Bálintétól.

Pröhle tanulmányának elején említést tesz az ez irányú korábbi kutatásokról, J. GRUNZELRŐL, A. BOLLERRŐL és H. WINKLERRŐL, de BÁLINTRŐL szó sincs. A japán—uráli szóegyeztetéseiben Pröhle többször hivatkozik BOLLER munkájára (Nachweis, dass das Japanische zum ural-altaischen Stamme gehört. In: Sitzungsberichte der philos.-histor. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften [Wien] XXXIII [1857.], 393—481), mint például a fent említett 9 japán szó közül kettőnél. Pröhle vajon nem ismerte Bálint dolgozatát? Vagy vajon nem akart hivatkozni a székely tudósra, aki a magyart és a japánt a tamillal rokonította, vagy pedig műve elhallgatására az akkori magyar nyelvtudomány világában uralkodó légkör késztette, amely ignorálta Bálint összehasonlító nyelvészeti munkásságát?

Pröhle egy cikkében 1899-re visszaemlékezve azt írja, hogy akkor már „kötyni” tudott japánul (Napkeletről. Bp., 1922². 39). 1908-tól, amikor még a

nyíregyházi evangélikus főgimnázium tanára volt, a kolozsvári egyetemen is tanított magántanárként, tehát Bálint kollégája lett néhány évre, sőt az 1910/11. tanévtól — az 1911/12. tanév 1. félévét kivéve — az 1912/13. tanév 1. félévéig japánul is tanított. Ízelítőül vessünk pillantást Bálint és Pröhle óráira az 1910/11. tanév 1. félévében: Bálint Gábor: Kabard nyelvtan, tekintettel a főbb turáni nyelvekre. Heti 2 óra. | Török nyelvtan, tekintettel a mongol és mandzsu nyelvekre. Heti 2 óra. | Mandzsu nyelvtan, tekintettel a mongol és török nyelvekre. Heti 1 óra. — Pröhle Vilmos: Török—tatár—ugor nyelvhasználat. Heti 1 óra. | Oszmanli-török nyelvtan. Heti 1 óra. | Bevezetés a japáni nyelvbe. Heti 1 óra. — Ha a két tudós találkozott, köztül vajon egyszer sem esett szó a japán nyelv hovatartozásának kérdéseiről, és Bálint vajon nem is tett említést saját munkájáról?

3. Amint az alább közlendő levélből is kitűnik, amelyet Pröhle a Keleti Szemle egyik szerkesztőjének, Munkácsi Bernátnak küldött (MTA Kézirattár Ms 10.283/t), tanulmánya az 1917-es megjelenésénél már évekkel előbb kész állapotban volt.

„Nagyságos Uram!

Mellékelve bátorkodom most készülő munkámnak, mely a finn-ugor és japáni nyelvrokonságról szól, egy részét a Keleti Szemle számára elküldeni. A folytatását talán már a jövő hétfőn postára adhatom.

A multkor küldött füzetkéről, valamint két a japáni nyelvészet körébe vágó újabb könyvről rövidesen küldök ismertetést.

Mindezeket a dolgokat régen rendbehoztam volna, de mostanában igazán oly sok dolgom volt, hogy alig győztem.

Újságul azt írhatom, hogy Kolozsvárt Zolnai és társai megfelelő taktikával elérték, hogy a bölcsészeti kar 8 tagja 6 ellenében Gombocz Zoltán meghívása mellett szavazott. Hogy milyen szépen ment ez az ügy, azt nem részletezem, csak jellemző az illető társaság felfogására: Gomboczék köre engem még »nyelvésznek« sem hajlandó elismerni, Gombocz ur ellenben még olyan tanszék betöltésére is alkalmas, amelyhez nincsenek meg a megfelelő nyelvi és irodalmi ismeretei!

Egyébiránt a meghívás ellen, miként értesültem, megtörtént a tiltakozás.

Magamat Nagyságodnak szíves jóakarataiba ajánlva maradok mély tisztelettel kész szolgája

Nyíregyháza, 1913. III. 4.

Dr Pröhle Vilmos”

Munkácsi erre azonnal visszaküldte a kéziratot, s ez nyilván elkészerítette Pröhlét (1913. III. 9. Az ilyen dátum zárójelben a továbbiakban is azt jelzi, hogy forrásul használjuk Pröhlének Munkácsihoz az adott időpontban intézett — az MTA Könyvtára Kézirattárában Ms 10.283/t jelzés alatt megőrzött — leveleit). Valószínű, hogy Pröhle ezután megfogadva Munkácsi tanácsait és javaslatait átdolgozta tanulmányát (1913. V. 19.). Ily módon már 1913 nyarán (1913. VI. 30.) elkészült vele, amelyben már felhasználhatta az ez irányú kutatások úttörőjének, BOLLERnek fent említett művét is (1913. VI. 6.). Azonban úgy tűnik, hogy Munkácsi még kifogásolta egyebek mellett Pröhle japán—uráli szóegyeztetéseinek bizonyos részeit (1913. VIII. 24.), és dolgozata sem 1913-ban, sem pedig 1914-ben nem került közlésre. 1915-ben Pröhle érdeklődik Munkácsitól arról, hogy mi lesz a „már régen heverő japáni” tanulmányával (1915. IV. 19.). Ezzel kapcsolatban Munkácsi többek között azt tanácsolhatta Pröhlének, hogy rövidítse le tanulmányát. „Ami japáni tanulmányommal tervezett rövidítéseit illeti — írja Pröhle Munkácsinak azokra nézve az a véleményem, hogy ha Gombocz vagy Zolnai írta volna ezt a

dolgozatot, akkor nem próbálnák közlés előtt amputációnak alávetni. De nálunk úgy látom, nem az a lényeges, hogy mit, milyen alapon és hogyan ír meg az ember, hanem az, hogy *ki a szerző*” (1915. IV. 19.). Ránk maradt egy piszkozata annak a levélnek, amelyet Munkácsi Pröhlének küldhetett 1917 júliusában a csehországi hadifogolytáborból (MTA Kézirattár Ms 10.283/t), ahol az oszét foglyok nyelvét tanulmányozta (KelSz. XVIII [1918/19.] 146). Eszerint: „Evvél a cikkel én a legjobb indulattal s lelkiismeretességgel vesződtem. Mindent meghagytam benne ami lényegileg hozzátartozott s ami valamennyire elfogadhatónak tetszett (jobban mondván nem viselte magán már első tekintetre a lehetetlenség bélyegét). Avval a föltétellel is vállaltam kiadását, ha szabad kezet hagy a szerkesztésben, mind ezért igen sajnálom a velem szemben tanúsított méltánytalan eljárását”. Pröhle végül kénytelen volt elfogadni cikke lerövidítését, és a korrektúra elvégzésekor közli Munkácsival, hogy nem egy szóhasználatát nehéz szívvel, de nélkülözötte (1917. VIII. 8.). Így tanulmánya „horribilis kihagyások”-tól szenvedve, ahogy Pröhle nevezi (1917. IX. 5.), végre napvilágot lát 1917-ben.

Pröhle ugyanabban az évben munkája II. részét átdolgozza (1917. X. 20.; 1917. XI. 10.). 1918. május 17-i levelében pedig, amely az MTA Könyvtára Kézirattárában ránk maradt utolsó levele Munkácsihoz, a következőket olvassuk: „Ha a *Studien zur* stb. II. része még nem volna sajtó alatt, úgy szívesen elküldöm annak egy másik példányát, amely pozsonyi pályázatomban mellékletei között szerepelt. Ez a kézirat azonos ugyan a másikkal, de mivel jóformán kalligrafice van írva, a szedőre nézve sokkal kellemesebb lehet”. Azonban a II. rész soha sem jelent meg a Keleti Szemlében, amely az I. világháború után ritkábban, az utolsó, XXI. kötete (1928/32) pedig 1932-ben került kiadásra. Ez a dolgozat önálló kiadványként csak 1943-ban látott napvilágot „Grundriss einer vergleichenden Syntax der uralaltaischen Sprachen mit besonderer Berücksichtigung der Japanischen Sprache” címmel Budapesten. Itt Pröhle az előszóban arról szól, hogy bár a dolgozat már 1917-ben készen volt, az I. világháború tragikus következményei lehetetlenné tették a közzétételét, de a megjelenés késésében az is közrejátszhatott, hogy Munkácsi nem küldte azonnal nyomdába, hanem a Keleti Szemle szerkesztőségében hevert huzamos ideig. Érdekes jelenség az, hogy ezzel szemben DECSY GYULA meleg és további kutatásokra biztató előszavával adta ki 1978-ban Pröhle kéziratban maradt munkáját „Vergleichende Syntax der uralaltaischen (turanischen) Sprachen (Autograph-Ausgabe, Wiesbaden)” címmel, amely az 1943-as könyvecskéjének bővített változata.

4. A fentebb teljes terjedelemben közölt levélben, amelyet Pröhle intézett Munkácsihoz 1913. március 4-én, a kolozsvári egyetem urál-altaji philológiai szemináriuma vezető tanári állásának betöltésével kapcsolatban esik szó Gombocz Zoltánról és Zolnai Gyuláról. Pröhle, aki Bálint nyugállományba vonulása után is tanított az 1912/13. és 1913/14. tanévben, bizonyára abban reménykedett, hogy Bálint helyére őt nevezik ki. A dolog azonban nem így alakult, és Budapestről a Pröhlénél fiatalabb Gomboczot hívták meg, s ez igen elkeseríthette őt. „Panaszkodni nem szeretek, de annyit mondhatok — írja Pröhle Munkácsinak —, hogy amilyen eszközökkel például Gombocz és barátai ellenem dolgoztak és dolgoznak s rólam mint egyszerű nyelvmesterről és belletristáról beszélnek, az bizony már nagyon elkeserít”. „... a kolozsvári kérdés Gomboczék illetéktelen közbelépése miatt úgy áll, ahogyan áll” (1913. III. 13.). Ez a dolog másik oldalára vethet fényt. Gombocz nem az 1913/14., hanem az 1914/15. tanévtől kezdett ott tanítani, Pröhle azonban

már csak az 1914/15. és 1915/16. tanéveknek az 1. felében működik, s azután már végleg abbahagyja a kolozsvári egyetemen való tanárkodást. Az 1916/17. tanévtől Nyíregyházáról Debrecenbe költözve a debreceni egyetemen magántanárként, az 1918/19. tanévtől pedig c. ny. rk. tanárként oktat turkológiát. (Pröhle 1923-tól 1942-ig mint a kelet-ázsiai nyelvek tanára japánul is tanít a budapesti egyetemen, de ez alatt az időszak alatt — bár megjelenteti „A japáni nemzeti irodalom kis tükre” (Bp., 1937.) című úttörő könyvet — nem tesz közzé egyetlen egy tudományosnak nevezhető japán vonatkozású írást sem, sőt egész életében az említett két német nyelvűn kívül is csak egy ilyen írásáról van tudomásunk, mégpedig a kolozsvári működése idejéből: *Ethn.* XXII [1911.].)

Mindenesetre említést érdemel az a különös helyzet, amely az I. világháború előtt a kolozsvári egyetem urál-altaji philológiai szemináriumát jellemezte. Tudniillik itt megelőzve a budapesti egyetemet már közel egy évszázaddal ezelőtt megkezdődött a japán nyelv oktatása, és kisebb-nagyobb megszakításokkal folytatódott az urál-altaji nyelvészet tárgykörén belül. Ha meggyőző bizonyítást nyert volna az a nézet, miszerint a japán nyelv az altaji vagy az uráli nyelvcsaládhoz tartozik, akkor a japonológia az azóta történt viharos események ellenére szépen felvirágozott volna Magyarországon, amely az uralisztika és altajisztika egyik központja a világon. Visszatekintve azt mondhatjuk, hogy a korai magyarországi japonológia, amely a magyar nyelvhasználatból indult ki, eleve kudarcra volt ítélve.

5. KOIZUMI TAMOTSU, aki egyébként az uralisztika ritkaságszámba menő japán művelője, összefoglalta a különböző hipotéziseket a japán nyelv kialakulásáról és hovatarozásáról, ezeket két (I. és II.) csoportra osztva. I. A japán nyelv azonos eredetű X nyelvvel. Ezen típuson belül többek között a) a ryūkyū (bizonyítást nyert), b) a koreai, c) a mongol, d) az uráli és altaji, e) a tibeto-burmai és f) a tamil jöttek szóba. II. A japán nyelv X nyelvre Y nyelv ráakódásával alakult ki. E típus két altípusra tagolódik: 1. két nyelv egymásra rakódásával, 2. több mint három nyelv egymásra rakódásával alakult ki a japán nyelv. Ezekben a hipotéziseken belül is vannak változatok. Például az I. még az alábbi nézetekre oszlik: a) egy déli (ausztronéziai) nyelv és északi (mandzsú-tunguz) nyelv, b) egy északi nyelvre egy déli nyelv, c) egy déli nyelvre egy nyugati (uráli) nyelv rakódott rá. Maga KOIZUMI úgy véli, hogy a japán nyelv a ryūkyū testvéryelvvel együtt egy nyelvcsaládnak tekinthető (KOIZUMI TAMOTSU, *Nihongo no keitō*. In: KINDAICHI H.—HAYASHI O.—SHIBATA T. [szerk.], *Nihongo hyakka dai-jiten*. Tokió, 1988. 8—18; I. még TOKUNAGA YASUMOTO, *A japán nyelv hovatarozásának kérdéséről*: MTA I. OK. XXIII [1966.], 41—7).

Ha BÁLINT véleményét beillesztenénk a fenti csoportosításba, bizonyos értelemben az I. d)-hez is és az I. f)-hez is tartozna. Megjegyzem azt, hogy BÁLINT egy amerikai misszionárius, J. C. HEPBURN szótárának 4. kiadását használhatta, amelyről elismeréssel szól. HEPBURN (1815—1911) az első kiadást, amely 1867-ben jelent meg, és a világ első komoly japán– angol szótára lett, átdolgozta és kiegészítette, és az 1886. évi 3. kiadás, amelyben már alkalmazta az ún. Hebon (Hepburn) szisztemát, a most is általánosan használatos átírási módszert, az első kiadás címszavainak kb. 1,7-szeresét, 35 518 címszót tartalmazott a japán– angol részben (SUGIMURA TSUTOMU, *Seiyōjin no nihogo hakken*. Tokió, 1989. 254—63). BÁLINT szóegyeztetéseiben több mint másfél ezer japán szót választott ki HEPBURN szótárából, betűrendbe szedte, és ezeket hasonlította össze magyar és némely esetben más „turáni” szavakkal. BÁLINT dolgozata, bár főleg a japán– magyar szókészlet felüle-

tes hasonlóságán alapul, bizonyára felkeltette volna legalább azok érdeklődését, akik a japán nyelv hovatartozásának kérdését urali, illetve magyar irányból próbálják megközelíteni. Ki gondolná, hogy a „Tamulische Studien” címet viselő terjedelmes műben félszáz oldalas japán—magyar szóegyeztetések találhatók. Nem csoda, hogy nemcsak a japán nyelvhasználat történetéről beszámolók számára (l.: SASAKI TAKASHI, *Nihongo no keitōron-shi*. In: Iwanami kōza, *Nihongo*, XII. kötet. Tokió, 1978. 301—46; SAKIYAMA OSAMU, *Nihongo keitōron kankei chosaku ronbun mokuroku*. In: UO. [szerk.], *Nihongo no keisei*. Tokió, 1990. 407—41) maradt ismeretlen, hanem a magyar nyelvhasználat történetéről értekezők számára is. PUSZTAY JÁNOS a magyar nyelvhasználat történetéről szóló könyvében a magyar—japán nyelvhasználat kapcsolatban röviden bemutatja PRÖHLE 1917-es írását mondván, hogy szóegyeztetéseinek többsége nem állja ki a nyelvészeti kritikát; BÁLINTOT azonban meg sem említi, hanem PAP FERENCNEK az ennél jelentéktelenebb „A japán—magyar nyelvrokonság” (Bp., 1944.) című könyvecskéjéről szól „A nyelvhasználat a politika uszályában” fejezetben (PUSZTAY JÁNOS, Az „ugor—török” háború után. Bp., 1977. 24—30; l. még ZSIRAI MIKLÓS, *Őstörténeti csodabogarak: MgŐstört.* 277—8). KAZÁR LAJOS a „Japanese—Uralic language comparison; locating Japanese origins with the help of Samoyed, Finnish, Hungarian, etc.: An attempt” (Hamburg, 1980.) című könyvének bevezetésében a japán—urali nyelvhasználat történetéről röviden írva elismeréssel szól PRÖHLE munkáiról, utal PAP fent említett dolgozatára is, de BÁLINT nevét ő sem említi. A „Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft 1830—1970” (Hrsg. v. W. SCHLACHTER—G. GANSCHOW. Band I. München, 1974—76. 165) című könyv magyar nyelvhasználatról szóló fejezetében pedig szerepel BÁLINT szóban forgó munkája, melynek címe a következőkkel van kiegészítve: „Auszug aus J. Hepburn’s Japanischen Wb. (mit ung. Etym.)”.

IZUI HISANOSUKE, aki KOIZUMI fenti csoportosítása szerint a II. 1. c típusú elméletet képviselte, 1952-ben közzétette „A japán nyelv hovatartozása — a japán nyelv és a finnugor nyelvek” c. írását (*Kokugogaku*, 1952. 9. sz. 14—22). IZUI, aki kevés nyelvi anyagra támaszkodott, kapcsolatba hozta a japán *yuki* (hó) szót a finn *jää* és a magyar *jég* szavakkal. PRÖHLE 1917-es tanulmányában ezt a szót nem említi meg, BÁLINT munkájában viszont a következő áll a *yuki* szócikkben: „(snow. Man. *juhe*, ice. Hung. *jég*, *jég* id. Mong. *jikegō*, kalt. Vog. *yang*. Ostj. *jenk*. Fin. *jää*. Zür. *yi*, *yi* id.)”. Első pillantásra ez a japán—magyar szóegyeztetés nem tűnik annyira erőltetettnek, és valószínű, hogy ha PRÖHLE valóban figyelembe vette volna BÁLINT művét, ötletét elfogadva minden bizonnyal fel is vette volna ezt a japán szót a japán *y* (= *j*) és az urali *j* hangmegfelelést mutató szavak között. WINKLER is ezt a magyar—japán szómegfelelést javasolja a „Der Uralaltaische Sprachstamm, das Finnische und das Japanische” (Berlin, 1909. 268) című könyvében, amelynek felhasználását MUNKÁCSI valószínűleg tanácsolta PRÖHLENEK (1917. VIII. 8.), aki azonban csak a könyv címét említi meg írása elején. Később PRÖHLE fentebb idézett japán irodalomról szóló könyvében már a *yuki* szót a magyar *jég* japán megfelelőjének tartja. (i. m. 16). Megjegyzendő, hogy a japán—urali nyelvhasználat jelenkori képviselője, KAZÁR is ugyanúgy jár el, mint BÁLINT, bár nem tér ki az altaji (mongol) szavakra. KAZÁR, akinek rendelkezésére állnak a modern nyelvtudomány különböző eszközei, könyvének nagyobb részében betűrendben összesen 595 japán szónak végzi el az urali szavakkal való „etimológiai hasonlításait” (i. m. 12—213). Természetesen vannak olyan japán—magyar szóegyeztetései, amelyeket BÁLINT már javasolt, de van olyan is, mint a japán *hure* (uszony) és a magyar *fül* egyeztetése, amelyeket BÁLINT nem említ, PRÖHLE pedig kihagyni kényszerült MUNKÁCSI kifogásolására (1913. VIII. 24.).

Ízelítőül idézzünk még két japán szócikket BÁLINT művéből: *ase* (sweat, perspiration: *ase-bo*, *ase-mo*, prickly heat. Hu. *izz-ó hő*, *izz-*, *izz-ad-*, in *Schweiss kommen*. Vog. *is-il*- warm werden. T.-tart. *issi*, warm. Zür. *özyi-* to burn. Mord. *eže-* to warm cf. *atsu*). — *ha* (*ba* tooth: Tam. 1. *pal*, *palla*, tooth; 2. *pū*, *pūv* = Fin. *pii*, dens occae, pectinis. Čer. *pūy*, dens. Vog. *pänk* Zahn. Hu. *fog* id.). Az előbbi japán szót PRÖHLE nem említi, KAZÁR viszont BÁLINTHOZ hasonlóan vélekedik; ami a másodikat illeti, a három tudós véleménye között nincs nagy különbség, ha figyelmen kívül hagyjuk a tamilt.

A *ha* példa különösen érdekes, mégpedig a japán—tamil nyelvhasználat történetének szempontjából. A japán—tamil nyelvhasználati elmélet az 1970-es években lépett színre Japánban, és nagy vihart kavart a napi sajtóban is. Azért is érdekes, mert BÁLINT japán —magyar szögyeztetéseiben, saját elméletéhez híven, megfelelőnek vélt tamil szót is gyakran tüntet fel, és a japán—tamil nyelvhasználat jelenkori képviselői is éppen a *ha* szót hozzák kapcsolatba a tamil *pal* szóval. (Ōno SUSUMU, *Nihongo no seiritsu*. *Nihongo no sekai* I. kötete. Tokió, 1980. 77; l. még pl. a „*Nihongo no kigen*. *Sekai no gengogakusha ni yoru ronshū*” [szerk. MABUCHI KAZUO. Tokió, 1986. Angol címe: *Origins of the Japanese language — An international collection of essays*] című kötetben megjelent két angol nyelvű írást Ōno, ill. PON. KOTHANDARAMAN tollából.)

A nyelvtudomány szakterületétől távol lévén nem vagyok képes ítélni arról, hogy BÁLINT műve a korabeli nyelvtudomány igényeinek milyen fokon felelt meg. Azok a nyelvészek, akik a japán nyelv hovatartozásának rejtélyes kérdéseire az uráli nyelvekkel, többek között a magyarral vagy esetleg a tamillal való összehasonlítás alapján törekcszenek fényt deríteni, vajon azt gondolják, hogy BÁLINT közel 100 évvel ezelőtt készült dolgozatát egyáltalán nem érdemes figyelembe venni és megemlíteni sem? BÁLINT művét ma már — akár értéktelen, akár nem — nem tartom teljesen mellőzendőnek, hiszen legalábbis annyi bizonyos, hogy jó szórakozást kínál a japánok és magyarok számára, akik a magyart vagy a japánt idegen nyelvként tanulják.

Mindenesetre tény, hogy napjainkban is napvilágot látnak olyan tanulmányok, amelyek a dravida—uráli és dravida—altaji nyelvhasználatról vagy nyelvi kapcsolatokról szólnak; a japán—tamil nyelvhasználatról élénk vita folyik, melynek mérlege ellenzőinek javára billen. A japán—uráli (ill. magyar) nyelvhasználat sem került le teljesen a napirendről. (L. IRÉN HEGEDŰS, *Bibliographia Nostratica* 1960—1990. [= *Specimina Sibirica* IV. Pécs, 1992.] című kiadványának rá vonatkozó irodalmát. L. még L. KAZÁR ed., *Interdisciplinary international workshop „Providence of the Japanese language and the people with which an early stage of this language reached the Japanese island realm”*. Hamburg, 1985.) Az ez irányú kutatások ugyan nem teljesen hiábavalóak, de valószínűleg nem hozhatnak belátható időn belül gyümölcsöző eredményeket a japanológia és a hungarológia terén.

Befejezésül hadd említsem meg Bálint értesülését, miszerint a japán kormányzat 1873 táján azt a kérdést intézte a Magyar Tudományos Akadémiához, hogy igaz-e, hogy a japán nyelv a magyar nyelvvel rokon (ErdMúz. XI, 584—5; *Tamulische Studien* 7). Ez egy érdekes epizód lehet a japán—magyar nyelvhasználat történetében, de az e kérdésre vonatkozó írásos dokumentumra eddig sajnos még nem sikerült rábukkannom.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Egy türk qayan kétnyelvű pecsétköve a Foroughi Gyűjteményben

1. A Foroughi Gyűjtemény sāsānida pecsétkövei között található egy figyelemre méltó darab, amelyről a katalógus a következő leírást adja: „Writing only, in unintelligible script. Flat grey stone. 10 × 5, ht. 15.” (Corpus Inscriptionum Iranicarum. Part III. Vol. VI. Portfolio II. Sasanian Seals in the Collection of Mohsen Foroughi. Edited by R. N. FRYE. London, 1971. Plate XXXIII, Fig. 20 és Description of Plates). Ha a pecsétkő közzétett fényképét megvizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy „érthetetlen írásban” készült felirata voltaképpen két különböző írást képvisel, ennek megfelelően két részből is áll: jobb oldalt kurzív pehlevi ábécében írt 3 sort lehet megfigyelni, míg bal oldalt rovásírássra emlékeztető 2 sorból álló felirat látható.

Ha felülről lefelé számozzuk a jobboldali felirat sorait, akkor e pehlevi írásos felirat 1. sora kétségtelenül a *GDH* szó, a középperzsa *farr* 'királyi dicsfény, dicsőség' logogrammja szkematikus, leegyszerűsített és kissé deformált írásképét tartalmazza. A *GD* írásjelek csökevényes maradványai a szó vízszintes testéből felfelé kinyúló két rövid függőleges vonás alakjában még felismerhetők. A *H* is csökevényes formában mint egy teljesen kitöltött kör jelenik meg, amely jobb felé a *GD* jelekhez van kötve, míg bal felé vízszintes vonás indul ki belőle, amelynek végén rövid függőleges vonás nyúlik ki lefelé (1. kép).

A pehlevi felirat 2. sorának olvasata nem okoz semmi nehézséget: világosan három egymással összekapcsolt betűből áll: *hñn* vagy *ʾn*. A 3. sor szintén könnyen olvasható: három jelből áll, amelyek közül egy különálló, kettő pedig kapcsolt. A különálló betűt *z*-nek lehet olvasni, míg a két kapcsolt mint *yk* azonosítható. Így az egész pehlevi felirat olvasata a következő lesz: 1. sor: *GDH*, 2. sor: *hñn*, 3. sor: *zyk*.

Ez a felirat szemmel láthatólag egy személynévből: *zyk* (**Zig*), egy méltóságnévből: *hñn* (**χaxan*) és a *GDH* (*farr* 'királyi dicsfény, dicsőség' szóból áll. Ez a magyarázat egyszerre több feltűnő jelenségre hívja fel a figyelmet a feliratban. Először is ez a szórend szokatlan a középperzsában. A szokásos szórend *Zig χaxan GDH* lenne. A feliratot természetesen alulról felfelé is olvashatnánk, s ebben az esetben a szokásos középperzsa szórendet kapnánk. Csakhogy ez az írásgyakorlat idegen a középperzsa írásbeliségtől.

A felirat másik feltűnő jelensége a *hñn* szó írásképe, amely nyilvánvalóan az ótörök *qayan* méltóságnév visszaadására szolgál. Az ótörök *qayan* szokásos középperzsa átírása azonban *h'k'n* (Šahristānīhā i Ērān, c. 9.), amely fonetikailag *χagan*-nak vagy *χayan*-nak értelmezhető, és az ótörök méltóságnév lehető legpontosabb átírása. A középperzsa *hñn* íráskép az ótörök szó szogd *γ'γ'n* átírására emlékeztet, amely fonetikailag szintén *χagan*-nak értelmezhető, s így ugyancsak az ótörök *qayan*-nak a szogdban lehetséges legpontosabb átírása. Minthogy a szogd írásban a *γ*-nek *χ* hangértéke is van, és a magánhangzók jelölése a szogd ortográfiában sokkal gyakoribb jelenség, mint a pehlevi írásbeliségben, egy olyan középperzsa írnok, aki nem ismerte pontosan az ótörök *qayan* méltóságnév hangalakját, a szogd *γ'γ'n* írásképet *χ'χ'n*-nak értelmezve könnyen juthatott arra a megoldásra, hogy ezt a szogd alakot a pehleviben *hñn* írásképpel adja vissza, míg később a pehlevi írnokok a *qayan* alak pontos ismeretében a helyesebb *h'k'n* átírást választották. Mindkét jelenség, a fordított szórend és az ótörök *qayan* méltóságnév szokatlan átírása, nyilvánvalóan magyarázatot igényel, s ugyanakkor bepillantást engedhet a pecsétkő készítésének történeti körülményeibe.

A pecsétkő további érdekes sajátossága a rovásírással írt másik, baloldali felirat. Első rátekintésre három rovásírást lehet azonosítani: a *ʾb*, *ʾb* és *ük/kü* betűket. E rovásjelek alakja világosan bizonyítja az orkhon-jenyiszeji rovásírástól való tartozásukat. A

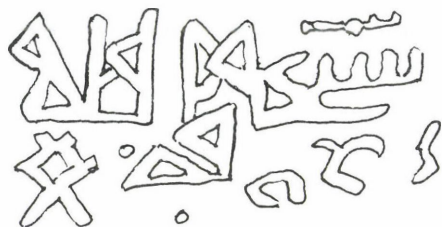
másik három jelnek nincs kézenfekvő, pontos párhuzama az orkhon-jenyiszeji türk rovásírásban. Ha azonban felismerjük, hogy ezek a meglehetősen betűformák a vésnők ügyetlensége következtében jöttek létre, aki talán a rovásírás kellő ismeretének hiányában a rovásjeleket egymáshoz túl közel véste be a pecsétkö felületére és reprodukálta a szöveg minta segédvonalait is, amelyekre a rovásjeleket írták, akkor ezek az érthetetlen írásjelek is azonosíthatóvá válnak (2. kép).

Ha a türk rovásírás gyakorlata szerint a sorokat alulról felfelé számozzuk, akkor az 1. sorban a 'b rovásjel után az *iq/qi* és az *š/s* betűket olvashatjuk, a 2. sorban pedig (jobból balra) az *iq/qi* és az 'y, azután pedig a ²k és a ⁰η írásjeleket azonosíthatjuk. Így az egész szöveg olvasata a következő lesz: 1. sor: 'b qī š/s ²b, 2. sor: qū 'y ²k ⁰η kū.

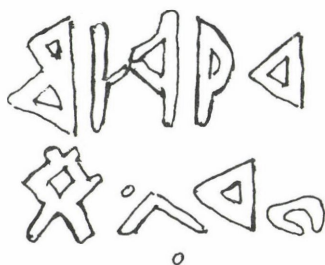
Ami a betűformákat illeti, a 'b, ²k, ⁰η és kū a jenyiszeji rovásírás vagy a Nyugati Türk Birodalom területén használt változatai jellegzetes vonásait mutatja (3. kép). (Vö. D. D. VASIL'EV, Корпус тюркских рунических памятников дассейна Енисея. Leningrád, 1983. 12, 1. Rovásjelek táblázata 'b/20, ük/3, ⁰n/2. Ami a ²k rovásjelet illeti, e betűnek ugyanez az alakja fordul elő az Aymırlıyban, Burgenlandban (Ausztria) és Battonyán talált rovásírási feliratokban, amelyek közül az utóbbi kettő avar eredetű: HARMATTA J.: AntTan. 30 (1983): 25 [Battonya], 31 (1984): 112 [Aymırlıy], 32 (1985–86): 25 [Burgenland].) Ez a tény világosan a mellett szól, hogy a pecsétkö rovásírási felirata nyugati türk eredetű.

A rovásírási felirat értelmezése nem okoz komolyabb nehézséget. Az olvasatot a következőképpen értelmezhetjük, ortográfiai szempontból: 1. sor: b^a qī^e š^e b, 2. sor: qūy ük⁰ η kū. Az első szót az ótörök bag- 'figyelemmel kísér' (Древнетюркский словарь [a következőkben DTS]. Leningrád, 1969. 81) ige gerundiumának értelmezhetjük, amelyet az -i képzővel képeztek. A következő három szó: š^e 'társ', eb 'ház, család', qūy 'falú, előváros' (DTS. 184, 162, 440) casus indefinitusban állnak, amely a határozatlan tárgy funkcióját képviseli. A következő ük szót az ük- 'felhalmoz, gyűjt' ige (DTS. 623) egyes számú 2. személyű felszólító alakjának tekinthetjük. A sor végén álló kū alak a 'jó hírnév, tisztelet' jelentésű jól ismert ótörök szó (DTS. 322), míg az η jelentése 'igaz, valóságos' (DTS. 367), ez a szó kū jelzője, és az egész η kū kifejezést ismét egy casus indefinitusban álló határozatlan tárgynak tekinthetjük. Az egész szöveget tehát a következőképpen értelmezhetjük: „Ügyelj társra, házra, településre, szerezz jó hírnevet!”.

Ez a szöveg nyilvánvalóan a helyes uralkodói magatartás elveit foglalja össze tömör formában — azokat az uralkodási elveket, amelyeket követve a qayan igazi megbecsülést, jó hírnevet tud magának szerezni alattvalói körében. Mind a qayan méltóságánév, mind pedig a rovásírás nyugati türk jellege és az ótörök szöveg alátámasztja azt a feltevést, hogy egy nyugati türk qayan pecsétköjével van dolgunk. A qayan nevét a pecsétkö középperzsa felirata zyk (*Zig) alakban adja meg. Aligha lehet kétséges, hogy Zig qayan-t a kínai források (Sui-shu, T'ang-shu) Shih-kuei qayan-jával kell azonosítanunk. A kínai Shih-kuei 射置 átírás, illetve ókínai džiak-g'jwi előzménye ótörök *Jig alakra mutat mint forrásra. A középperzsa Zig és az ókínai Jig átírások között megfigyelhető hangtani különbség a szogd közvetítő szerepével magyarázható, amennyiben a nyugati türk szókezdő ĵ- hangot, amely hiányzott a szogd fonémarendszeréből, a szogd átírásban z-vel helyettesítették. A Chiu T'ang-shu szerint Shih-kuei qayan „volt az első, aki gyarapította (a Nyugati Türk Birodalom) területét. Kelet felé a Chin-shan-ig (az Altaj hegységig), nyugat felé a tengerig hatolt előre. Yü-mên(-kuan)-tól nyugatra az összes különféle királyság alattvalója volt”. (E. CHAVANNES, Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux.² Paris, é. n. 23—4.) Kr. u. 611-től 619-ig tartó uralma alatt Shih-kuei (Jig) qayan hadsereget küldött a hephthaliták segítségére, akik vazallusai voltak, és 616—617-ben háborút viselt a Sāsānida Irán ellen. Ennek során a türk hadsereg nagy győzelmet aratott a perzsák felett, Reyig és Isfahanig hatolt előre.

1. kép. A pecsétkő felirata. A CII Part III. Vol. VI. Portfolio II. XXXIII. tábla, 20. kép alapján készített rajz

2. kép. A pecsétkő rovásírásos feliratának elemző rajza

	pecsét	O–Y	avar
¹ b	○	○ Y	
² b	✕	✕ Y	
¹ y	Þ	Ð	Þ Bu
² k	◁	⌘ A	⌘B ◁Bu
kü	⌘	⌘ Y	
^o η	┐	┐ Y	
qī	◁	◁	
š	∧	∧ Y	

3. kép. A rovásírásos jelek összehasonlító táblázata. Rövidítések: O = Orkhon, J = Jenyiszeji, A = Aynīrlīy, B = Battonya, Bu = Burgenland

Igen valószínűnek látszik, hogy Ĵig qayan kétnyelvű pecsétkövének készítése összefügg perzsa területeknek ezzel az időleges nyugati türk megszállásával. Az iráni területek közigazgatásához szükséges volt írásos dokumentumok használata és az uralkodó pecsétjével való hitelesítése. Így Ĵig qayan pecsétkövét nyilvánvalóan azzal a céllal készítették, hogy a qayan nevében hitelesítse a türk méltóságviselők által kiadott rendeleteket. Ez annyit jelent, hogy a nyugati türkök átvették és megtartották a perzsa közigazgatási rendszert az elfoglalt iráni területeken. Mindebből az is következik, hogy a tárgyalt pecsétkő nem magának Ĵig qayannak volt a személyi pecsétköve — ebben az esetben nagyobb méretűnek, jobb kivitelűnek kellett volna lennie és rajta kellett volna hogy legyen a qayan ábrázolása —, hanem a tisztségviselői által használt ún. „közigazgatási pecsétkő” lehetett.

Mindenesetre e pecsétkő világos tanúbizonysága annak, hogy a nyugati türköknek szándékában állott felkészülni perzsa területek tartós megszállására és ott a türk közigazgatás bevezetésére a perzsa közigazgatási rendszer megtartásával. Így érdekes bepillantást enged a nyugati türk—perzsa kapcsolatok homályos történetébe a Kr. u. VII. század első évtizedében.

2. A nyugati türk hadsereg Iránban Kr. u. 616—617-ben kivívt katonai sikereinek van még egy tárgyi tanúbizonysága. Ez a P. Quaroni Gyűjteményben őrzött ezüst medaillon (közvetette R. GöBL, *Medaillen des islamischen Mittelalters und ihr Formenkreis: Litterae Numismaticae Vindobonensis* 3 (1987): 276 skk. 39. t. 2. k.), amelynek előlapja egy szárnyas corona muralist viselő, jobbra néző király mellképét ábrázolja. A király mellképétől balra elhelyezett éremfelirat következőképpen olvasható: *GDH 'pzun zyk* (GöBL [i. h.] nem tudta elolvasni a király nevét, és így a véleménye szerint anonim medaillont tévesen az iszlám korból származtatta), míg tőle jobbra a következő felirat helyezkedik el: *MLK''n MLK'*. Az egész éremfeliratot következőképpen értelmezhetjük: „Diesőség, gyarapodás! Ĵig királyok királya!”. A medaillon Ĵig qayant mint Sāsānida *šāhān šāh*-ot ábrázolja, és nyilvánvalóan a perzsák fölött aratott győzelmét volt hivatva megörökíteni.

HARMATTA JÁNOS

Verseyhy Ferenc brünni nyelvtani jegyzetei*

Verseyhy Ferencet a Martinovics-mozgalomban való részvétele miatt az 1794. december 10-éről 11-ére virradó éjjel elfogták, és a budai várhegynek északi részén, a Duna felőli oldalon álló, katonai őrséggel megerősített ferences kolostorba hurcolták. Felségsértés vétkében elmarasztalva előbb pallos általi halálra ítélték (1795. május 2.), majd a halálos ítéletet bizonytalan ideig tartó várfozságra változtatták (1795. június 1.). Az ítélet kihirdetése után tíz nappal a közeli, ún. gárdaházba vitték át, átmenetileg tartották itt őt (1795. június 11.—1795. augusztus 10.), s innen Kufsteinbe szállították. Miután Kufsteinben egy évet (1795. szeptember 5.—1796. szeptember 2.), majd Grazban fél évet (1796. szeptember eleje—1797. március vége) töltött, Brünnbe, a Spielberg nevű várhegyre vitték: 1797. április közepétől 1803. augusztus végéig volt az itteni várbörtön foglya. 1803. augusztus végén szabadult, és ez év szeptember 6-án ért vissza Budára. (L. CSÁSZÁR FERENC, Verseyhy Ferencz élete és művei. Bp., 1903. 140, 147, 149, 153, 160, 161, 167.)

Első életrajzírója, SÁGHY SÁNDOR, Verseyhy börtönbeli időtöltéséről írva, de nem téve különbséget az egyes várbörtönök eltérő viszonyai között, összefoglalóan ennyit jegyzett föl:

* A kutatást az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatta. 2194. sz. a.

[bekezdés] „Többnyire magányosságát a 'Magyar nyelv' természetének, tulajdonságainak nyomozására fordította; a' Páriz Pápai Szótárát és egyéb könyveit külömbféle jegyzetekkel beírta; 's magát a' szép tudományokban, kiváltképen az idegen nyelvekben igen előmenetelen gyakorolta. . . Így űzi feledékenységre szenvedésit a' nemes Lélek, Hazájának köz hasznára feszítvén egész elnéjét.” (Verseghy Ferencz' Maradványai és Élete. Buda, 1825. 152.)

Első monográfusa, CSÁSZÁR FERENC viszont közelebről is igyekezett megjelölni Verseghy fogságának azon helyeit, ahol dolgozhatott, olvashatott és írhatott. Az első alkalom erre még Budán adódott, de itt is más és más volt a helyzet az első és a második helyen. Vizsgálati fogságuk idején, tehát a ferences kolostorban, első kihallgatásuk befejeztével, miután bilincsüket levették, olvasniok lehetett, de írniok még nem volt szabad a foglyoknak: [bekezdés] „Az első kihallgatástól kezdve megenyhült a foglyok sorsa. [. . .] Ezután már maguk is hozathattak könyveket. . . Verseghy elhozatta börtönébe nyelvészeti könyveit és jegyzeteit, az Analysis Linguae Hungaricae kéziratának már készülő részeit és a nagyon fölszaporodott munkálatait a szófejtő szótárhoz. Ezekkel foglalatoskodott nagyobb részt, olvasta Adelungot, akit rendszeres nyelvtanában is követni szándékozott, és elmélkedett a magyar nyelv természete felől, rendezgette céduláit: egyebet nem tehetett, mert írószert nem adtak kezükbe, nehogy egymást vagy a városban lakó ismerőseiket értesíthessék.” (CSÁSZÁR i. m. 142.)

Lényegesen javult helyzetük a gárdaházban: „Kaptak ténzt és papírost, könyveket tetszésük szerint, úgyhogy a foglyok közül azok, akik szerették a munkát, egész nap dolgozhattak. Batsányi, Kazinczy és Verseghy siettek megragadni az engedelmet, olvastak, írtak, s munkálkodásukról értesítették egymást. [. . .] Kazinczy szeretett évdni is társaival, különösen Verseghyvel, aki ekkor nagy buzgalommal folytatta a nyelvészkedést.” (CSÁSZÁR i. m. 150.)

Nem kétséges, hogy Kazinczy a budai fogságukban nyelvészkedő Verseghyt örököltette meg a „Pályám emlékezete” jól ismert soraiban: [bekezdés] „Verseghy nagy dolgokat forral: Adelungunk akar lenni s grammaticát ad s lexicont. [. . .] Felhozata lexicona articulussait, melyeket apró papiros szeletekre irkálva egy zsákba vetve tart. Mindent nagyvot akar, nagy grammatikát, nagy lexicont.” (Pályám emlékezete. Kiadta ABAFI LAJOS. Bp., 1879. 166—7.) És erre emlékezett vissza, amikor 1797. november 16-án Brünnből ezt írta Kis Jánosnak: „Versegi Magyar Lexicont és Grammaticát dolgozott fogságában. Budán közölte velem plánját.” (Kazinczy Ferenc levelezése II, 421—2.) Valamint amikor Verseghynek a budai börtönben hozzá intézett, nyelvtani kérdésekben vitatkozó, „Winkelmann”-jának „táblájára” írt sorait többek közt ezzel a kommentárral kísérte: „Verseghy Budán 1795. [. . .] Verseghy grammaticázott, s zacskókban tartotta laicon a [olv.: lexicon] papiros szeleteit.” (Kazinczy Ferenc levelezése XXII, 32.)

Kufsteinben és Grazban nem foglalkozhattak szellemi munkával. Újból lehetőség nyílt azonban erre Brünnből: [bekezdés] „Amit Kufsteinben megtagadtak tőlük, azt a brünni vár vezetősége megengedte: szabad volt könyveket hozatniuk. Verseghy elhozatta Pápai Páriz szótárát és egyéb nyelvészeti könyveit, valószínűleg nagy számú jegyzeteit, azonkívül Brünnből egy csomó külföldi író művét.” (CSÁSZÁR i. m. 162.)

Bizonyos, hogy brünni fogságának éveiben Verseghynek megvolt a lehetősége és módja arra, hogy könyveket hozasson és szerezzon be, hogy olvasson és írjon. Ezt egy olyan körülmény is elősegítette, amelyről Verseghy barátja és pártfogója, Pyrker János László egri érsek önéletrajzi művének nem régen megjelent magyar fordításából szerezhettünk tudomást. Élete vége felé Verseghy ugyanis beszámolt neki brünni fogságáról, egyebek közt arról, hogy a várparancsnok „jó magaviselete és elpusztíthatatlan jókedve miatt Verseghyvel taníttatta éneke és francia nyelvre gyermekeit.” (In: Pyrker emlékkönyv. Szerk. HÖLVÉNYI György. Eger, 1987. 50.) E foglalatossága révén jutott hozzá papírhoz: ez időből való

jegyzeteit részben kiselejtezett osztrák hivatalos iratok, részben tanulók házi feladatainak hátlapjára írta. Ezekre az évekre esik intenzív nyelvtanulása, mindkét életrajzírója kiemeli, hogy az angol, francia és olasz nyelv tanulmányozásában mélyedt el. A nyelvkönyvek és nyelvtanok búvárlása során készített jegyzeteinek jó része fennmaradt. A mintegy hatszáz sűrűn teleírt oldalt kitevő jegyzetanyagról GÁLDI LÁSZLÓ adott hírt, s előbb „A brünni szótári gyűjtés” címmel foglalkozott vele, s nyújtott az anyagból némi ízelítőt, majd mint Verseghy „szó- és szólásgyűjteményé”-re tért vissza (in: A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp., 1957. 201—11, illetőleg: Verseghy, a szótáriró: Nyr. LXXXI, 266—8 és klny. 6—8). GÁLDI tehát Verseghy szótárirói munkásságának részeként fogta föl és tárgyalta a brünni jegyzeteket. Felfedezésének értékét némileg csökkenti az a tény, hogy nem ismerte föl Verseghy anyaggyűjtésének célját és jellegét, és ezért nem megfelelően helyezte el nyelvészeti munkásságának kereteibe.

GÁLDI egyrészt talán az anyagnak „Magyar—német—francia—angol szótár”-rá minősítő kéziratári címadása,¹ másrészt és még inkább saját kiindulópontja vitte tévútra. Ugyanis Kazinczynek — mint láttuk — nyilvánvalóan a budai fogságukban történetekre vonatkozó sorait idézve, Verseghy korábbi szótári gyűjtését azonosította a jó néhány évvel későbbi, Brünnben keletkezett jegyzetanyaggal: [bekezdés] „A szótárirás szempontjából persze bennünket legjobban azok az »artikulusok« érdekelnének, amelyeket Versegi, Kazinczy tanúsága szerint, »egy zsákba vetve« tartott. Szerencsés felfedezés révén erről az anyagról is van némi fogalmunk, mert az MTA kéziratárából előkerült Versegheinek fogsága idején összeíratott magyar szó- és szólásgyűjteménye. . . . mégpedig — igen meglepő módon — nemcsak német, hanem sokszor angol, francia és olasz értelmezésekkel.” (I. m. 202.)

Majd pedig szemelgetve az anyagban, és néhány kiragadott szócikket elemezve, arra a következtetésre jut, hogy „Bármennyi is e jegyzetekben a szolgai fordítás, majdnem mindegyik példamondat egy-egy tégia lett volna Versegi nagy életművéhez: a magyar nyelv filozófiai alapokon nyugvó nagy szótárához.” (Uo. 211.)

Hasonlóképpen az említett tanulmányban úgy véli: „E könyveket lapozgatva. Verseghy elsősorban olyan szólásokat, fordulatokat és sajátos szójelentéseket jegyzett ki idegen nyelvi megfelelőikkel együtt, amelyeket elsősorban az alapszókincset tartalmazó értelmező szótárba szánt.” (Idézett cikk 267 és klny. 7.)

Ám ha a brünni jegyzeteket alaposabban megvizsgáljuk — bár lapjain szótári feldolgozásra emlékeztető, kisebb-nagyobb terjedelmű cikkek sorakoznak egymás után —, hamarosan kitűnik, hogy nem egy tervezett szótár előmunkálatai fekszenek előttünk. Vajon miféle szótár készült volna olyan szócikkekből, amelyekben a címszót illusztráló szövegekhez egy s még gyakrabban két nyelvű (angol — német, francia — olasz, német — francia, olasz — német) szövegek csatlakoznak? S hogyan képzelhető el egy „alapszókincset tartalmazó” magyar értelmező szótár, amelynek számos szócikkében idegen nyelvek grammatikai, alaktani és mondattani szabályai vannak leírva hol magyarul, hol idegen nyelven? Továbbá hogyan illeszkednének bele „a magyar nyelv filozófiai alapokon nyugvó nagy szótára”-nak anyagába két, illetőleg több nyelvű társalgási szövegek?

Miről van tehát szó? Arról, hogy GÁLDI figyelmét elkerülte Verseghynek e vonatkozásban tett egyértelmű nyilatkozata. A Brünnben kidolgozott és 1805-ben Pesten megjelent „Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre” előszavában ugyanis Verseghy feltárja ezeknek a jegyzeteknek keletkezését és célját. Előadja, milyen módszerrel dolgozta ki „űfajta” nyelvtanának két fő részét, az etimológiát és a syntaxist. Ami az utóbbit illeti, erre nézve ezt

¹ MTA Könyvtára Kéziratára. M. Nyelvtud. 8. r. 19.

mondja: „verlegte ich mich auf das Studium der französischen, italienischen und englischen Sprache, überzeugt, daß die Kenntniß der in meiner Jugend erlernten lateinischen, griechischen und hebraischen, demjenigen, der die ungarische allen übrigen lebendigen, bereits auf dem Gipfel der Kultur schimmernden Sprachen, an die Seite zu heben strebt, nicht hinreichend genug sind. Ich verglich die *syntactischen* Regeln der bewährtesten und ausführlichsten Grammatiken dieser Sprachen einzeln mit der ungarischen, und zeichnete sie nach der Buchstabenordnung sorgfältig auf: aus welchen Materialien dann die *Syntax*, als der zweite und wichtigere Theil meiner Grammatik hervorgieng.” (I. m. Vorrede 10—1.) Vagyis: „belefogtam a francia, olasz és angol nyelv tanulmányozásába, miután meggyőződtem arról, hogy az ifjúságomban elsajátított latin, görög és héber ismerete nem elegendő olyasvalaki számára, aki a magyart a többi élő, a kultúra csúcsán fénylő nyelvvel egy szintre akarja emelni. E nyelvek legjobban bevált és legrészletesebb grammatikáinak *szintaktikai* szabályait egyenként összehasonlítottam a magyarral, és ezeket betűrendben gondosan feljegyeztem: ebből az anyagból keletkezett azután a *syntaxis*, grammatikám második és fontosabb része.”

Bizonyos tehát, hogy a Versegly által Brünnben összeírogatott jegyzetek, ún. durva betűrendben összeállított és jórészt kidolgozott szócikkek nem egy megalkotandó szótárhoz, hanem egy megírandó s valóban megírt nyelvtan *syntaxis*-részéhez készült előmunkálatok. Ezért az anyagot nem brünni szótári gyűjtésnek, hanem brünni nyelvtani jegyzeteknek kell neveznünk.

ÉDER ZOLTÁN

Újabb elvonásos „utótagok” vagy képzőszerű alakulatok nyelvünkben: *-kini*, *-marán* és a többiek

I. „A szóalkotásmódok sorában az összetétel után jelentőségében a szóképzés következik. A képző megváltoztatja a vele kapcsolódó szó jelentését, lényegében új szót alkot. (...) Sajnos a szóképzés (...) érezhetően visszaszorulóban van. A termékeny, produktív képzőkkel szemben (...) mind nagyobb azoknak a képzőknek és képzőbokroknak a száma, amelyek új szavak alkotására már egyáltalán nem vagy csak egyre kevésbé használatosak.” (NyMűvKk. II, 822—3.) Újabb képzőink pedig alig-alig születnek. Létrejöttünknek egyik formája, a szóvégeknek analógiás képzővé válása, elvonása. A nyelvújítók annakidején tudatosan alkották meg így a *-da/-de* és az *-onc/-enc/-önc* képzőt, a nyelv pedig természetes fejlődéssel hozta létre a *-zat/-zet* gyűjtőnévképzőt. (I. m. II, 862).

A szóvégeknek, a szóösszetételek vagy ilyeneknek érzett alakulatok vélt utótagjának elvonásával (valószínűleg népetimológias úton) napjainkban is jönnek létre új képzők vagy inkább testesebb képzőszerű alakulatok; bár igaz, csak kis számban és néhány kérészerű divatszó, azután termék- vagy márkanév, cégnév születik meg segítségükkel. Ezek az új képzőszerű alakulatok többnyire nemzetközi jellegűek, csak ritkán magyar elvonások, s ha igen, akkor is idegen mintára születtek. Mint idegen „képzők” vagy elvont utótagok többnyire idegen szavakkal, kifejezésekkel együtt kerültek be nyelvünkbe. Segítségükkel azonban már belső keletkezésű magyar szavak (összetett, illetőleg képzett[?] szavak, kifejezések) is alakultak. Némely képző vagy szóösszetételi tag módjára viselkedő elem azonban a magyarban keletkezett, bár alakja, hangzása egyáltalán nem magyaros. Sajnos többségük felbukkanásának, előfordulásának lelőhelyét, idejét nem tudom megadni. Többnyire fodrásznál, fogorvosnál képeslapokat forgatva vagy familiáris beszélgetéseket hallgatva bukkantam rájuk, s elmulasztottam „kicédulázásukat”.

2. A gyűjtött anyagot az alábbiakban adom közre:

-burger. A *hamburger* ételnévből elvont *-burger* utótaggal alkotott ételnevek tartoznak a „képzőszerű alakulattal” alkotott ételnevek szócsaládjába. DÉCSY GYULA könyvét ismertette TOLCSVAI NAGY GÁBOR a következőket írja: Décsy eredeztetése szerint a *hamburger* > *burger* változás népetimológiás: az angol nyelvérzék a *hamburg(er)* szóból leválasztotta a számára értelmes *ham* ’sonka’, azaz végső soron ’hús’ szót. Így lett a bizalmas formája az eredetinek, s a nem vagdalt hússal, hanem sajttal, hallal stb. töltött meleg zsemlének a neve *cheesburger*, *fishburger*. A magyarban az étel a hetvenes évek végén jelent meg és terjedt el. Décsy négy, idegen mintára létrejött magyar nevet említ meg a hazai termékek közül: *Hamburger cipőcskában*, *Magyaros Mediterranean Hamburger*, *Halburger cipőcskában* (ez tükörfordítás), *Kaposburger* (ez a termék kaposvári illetőségét jelzi), és (1993. március 16-i rádióreklám szerint) *sajtburger bacon [béken]* (vö. TOLCSVAI NAGY GÁBOR, Gyula Décsy, *Hamburger for America and the World*: MNy. LXXXVI, 114).

-cinál. Az érzékszervi csalódások közül mindössze kettőnek a megnevezésére találunk kifejezést a magyarban: a *káprá(d)zik a szeme* vagy a *vizionál* a látványbeli csalódásokra utal, a *halucinál* pedig a hamis, csalóka hallásélményeket fejezi ki. Vélhetőleg ez utóbbinak a mintájára jött létre a szaglászbeli tévedések tréfás megnevezésére (bizalmas, családi beszédben) a *szagucinál*, a látásbeli tévedésekre pedig a *láticinál* ige. (Ez utóbbi SCHMIDT GYULÁNÉ szíves közlése.) Az új szók kialakulása két mozzanattal magyarázható. Egyrészt a *halucinál* ige *hal(u)*- részének a *hall* igével való tréfás-téves azonosítása alapján képzőszerű elemként elvonódott az *-(u)cinál*, s így jött létre a mindig tréfásan és csak élőszóban használt *szagucinál* ige a szaglászbeli, továbbá a hangrendi illeszkedés következtében az *-(i)cinál*-l a *láticinál* ige a látásbeli tévedések megnevezésére. Természetesen a szóképzésbe belejátszott a *vizionál*, *kalcinál*, *invencionál*, *funkcionál* igék képzésmódja és hangzásformája is. Magyar szóalakulat.

-dzsem. Egy nyarat megért szóalkotó elem. 1992 koranyarán a tévéhíradó mutatott be valamelyik balatoni fürdőhelyről egy vízi alkalmatosságot: (sportoláshoz, szórakozáshoz) könnyű propelleres motorral felszerelt, hajtott, felfújt autókerék-tömlő, mellyel partközelen lehet „csónakázni”, s nem veszélyes az sem, ha a járművek összeütköznek. A tudósítás készítője megpróbált nevet adni az új járműnek, mint mondta, a *dodzsem* mintájára talán lehetne *vízidzsem*-nek nevezni. Egyébként a tudósítás óta nem találkoztam a szóval.

-gate [-gét]. A szó — már mint magyar szóalkotási elem, összetett szó utótagja vagy képzőszerű elem — BALÁZS GÉZA szerint 1990-ben bukkant fel a magyar újságnyelvben (bár nem magyar alkotású szóban korábban is előfordult a magyar tömegtájékoztató nyelvben). Mint írja, az 1972-es amerikai telefonlehallgatási botrány során az amerikai — és tegyük hozzá a nemzetközi és a magyar sajtó is — sokat emlegette a demokratáknak a *Watergate* Vízikapu nevű választási székházát. Ekkor kapcsolódott össze a *Watergate*-tel (a szó utótagjával) a ’botrány’ jelentés, melyet azután más ügyekre is ráértettek, hisz a magyar sajtó is ismertette a *Contragate* ügyet. A jelentésátvitel és a képzőszerű alakulattól válás tehát már az amerikai sajtónyelvben bekövetkezett. — Az első magyarországi változat, az első magyar alakulat a „kis magyar Watergate”, a *Dunagate* ~ *Duna-gate* volt, szintén telefonlehallgatási botrány, 1990 januárjában. Ekkor még a *Duna-gate*-et együtt emlegették a *Watergate*-tel, s a *-gate* hol összetételei elem (utótag) volt, hol már képzőszerű elemként szerepelt (pl. „*Duna-gate* és vidéke”, de „A *Duna-gate* telefonlehallgatási botrány”. — A szóalkotási módot a magyar sajtó ekkor felújította, felkapta, majd gyakran alkalmazta. BALÁZS GÉZA kimutatja, hogy a szóalkotási mód szinte az egész tömegkommunikáción végigvonult. 1990-től 10-nél több új, olykor egyazon botrányra több, párhuzamosan is futó nyelvi alakulat keletkezett a *gate*-tel összekapcsolva: *Duna-gate* ~ *Végvári-gate* (szintén telefonlehallgatási botrány), *Székesfehérvár-gate* ~ *munkásőr-gate*, *Szolnok-gate* ~ *Tisza-gate*, *Jánoshalma-gate*,

MLSZ-gate, zoll-gate, privat-gate, Külker-gate, kuka-gate, zsaru-gate, Carlos-gate stb. Címbeli szójáték is született: *Gate*-ről *gate*-re 'botrányról botrányra' értelemben. (Vö. BALÁZS GÉZA, *Gate*-ügyek: Magyar Nemzet 1990. június 23., uő., Az angol *gate* szó a mai magyar nyelvben: Nyr. CXII, 96—8; az adatokat ez utóbbi cikkből vettem. W. I.)

-gli, -li. A 80-as évek végefelé a 'sajttekercs, sajtrolád' családi, tréfás-bizalmas megnevezésére alkotta ifj. Engloner Gyula a *bejgli* mintájára a *sajlli, sajgli* szót. Azóta a család rokonsága, ismerősei, munkatársai körében is elterjedt, az ételnek már nem csak bizalmas említéseként.

-kini. Nemzetközi, kérészéletű képző. A *bikini* 'kétrészes női fürdőruha' nevéből vonta el a nyelvhasználat. Ez a fürdőruha nevét a kísérleti atomrobbantásokról nevezetes *Bikini szigetek*ről kapta, talán abból a megfontolásból, hogy a testet alig fedő piciny ruhadarab hatása a divatban fölér egy atombomba hatásával. A szó használói, nem tudván az elnevezés eredetéről, vagy mivel elhomályosult a szó eredete (etimológiája), a *bi-* szókezdetet a 'kettő' jelentésű, görög *bi-* szóval azonosították; a *-kini* elemet elvonásos alapon 'rész, részes' jelentésűnek gondolták. Így azután rövid idő alatt megszületett a *monokini* a *topless* korábbi neveként, és létrejött — igaz, csak kérész életű szóként — a *trikini* is, (a Nők Lapjában, talán a 70-es évek elején) olyan „háromrészes női fürdőruha” tréfás-csipős megnevezéseként, mely-nél a harmadik rész a köldökhöz illesztett bizsu volt.

-kopter, -opter. Ugyancsak a 70-es években olvashattam — talán a Nők Lapjában — a *hopikopter*-ről, a — valamelyik nyugati államban készített — egyszemélyes helikopter-ről. A hopikopter a fénykép szerint a sílfetek vagy a libegő nyitott üléseihez hasonló alkalmazhatóság volt, tetején rotorral, légsavarral. A James Bond típusú filmekben találkozhatni ilyen „közlekedési eszközökkel”. — 1993. május 23-án a Tévéhíradó a pécsi repülési kiállításról adott tudósítást. Ekkor mutatták be a *girokopter*-nek nevezett könnyű repülőalkalmatosságot, különleges légi járművet. Ez egy- vagy kétszemélyes kis légsavaros gondola, melynek kettős, sárkányrepülőre emlékeztető szárnya van. A *giro-* (ejtve is *giro*) előtaghoz tett elvont *-kopter* elemmel alkották a jármű nevét. Nem magyar szóalkotás. — Timár György „Nevető lexikon”-ában (Tinódi Könyvkiadó, 1989.³ 50) a következőképpen értelmezi a *filozopter* szót: „Légsavarral ellátott szárnyaló böleselő”. Itt a *helikopter*-nek *-opter* végződése indukálja a *légsavar* szó megjelenését az értelmező szövegben. — Mint a *Vízikopter* című kroki szerzője, Budai Péter írja, ezt „A járművet tengerszint alatti repülések végrehajtására” fejlesztették ki. „A víz alatt járó helikopter a levegőbe emelkedve víz felett járó tengeralattjáró-üzem-módban is kitűnően alkalmazható. (...) A *vízikopter* felépítésénél fogva képes egymaga bekeríteni pl. egy ellenséges hajóoszlopot. (...) (Kurír Elefánt 1992. IV. 25. II. évf. 12. sz. 20.) — A szóalkotási mód és a „képzőszerű elem” korántsem új. Mint Jókai „A jövő század regénye” című művének kritikai kiadásához fűzött jegyzetekben olvashatjuk, Martin Lajos, aki 1895-ben a kolozsvári egyetem rektora volt, 1870-ben próbálta ki első „*ornitopterét*”, a madárszárny mozgását utánzó repülőgépét (Jókai Mór Összes Művei. Kritikai kiadás. XVIII, 612, 677).

-marán. A polinéziai szigetvilág kedvelt, ismert (vitorlás)csónak- és -hajótípusa a kéttestű, nem borulékony *katamarán*. A modern hajózás számára is készítenek már kettős testű hajókat. Ilyen — már fémből készült — *katamarán* menetrendszerűen közlekedik és szállítja az átkelőket a La Manche csatornán. A 70-es évek elején olvastam híradást a hármastestű *trimarán*ról. A képzésmód világos: a latin *tres* > *tri* és a *katamarán*ból elvont *marán* összetétele. Nem magyar szóalkotás!

-rica. A gyerekek által kedvelt *matrica* levonó-kép szóból vonták el a „képzőt”, az 'illatosított matrica' jelentésű *illatrica* szónak a megteremtői. A szót Budapesten a Deák téri poszterboltban láttam kézzel írt „*Illatrica kapható*” felirat formájában 1991 vége felé. A kiírásból következik, hogy a szó jelentése ismert — vagy legalábbis kikövetkeztethető.

Bárkit kérdeztem, azonnal értelmező visszakérdezéssel válaszolt: „Illatos(ított) matrica?”. A szó tehát mindenki számára közérthető. Az utótagnak, a képzőszerű elemnek az elvonása, azt hiszem, nem magyarázható olyan egyértelműen, mint a *Watergate* > *-gate* vagy a *bikini* > *-kini* esetében, tudniillik összetett (vagy összetettnek tartott) szó utótagjának leválasztásával. Ezeknél ugyanis „világos” a valódi vagy vélt szóhatár. A *katamarán* > *trimarán*, a *matrica* > *illatrica* esetében semmilyen szóhatár, így tehát a szóhatár megválasztását, kijelölését nem magyarázza sem téves etimologizálás, sem olyan képzői analógia, mint amilyenről például a *kapál* > *kapa* esetén beszélhetünk. Viszont magyar szócsinálmány.

-ter. Bódi Zoltán fiatal kollégám említette, hogy a nyolcvanas évek végén, a lenti kaszárnnyában a másutt *kopasz(ok)*-ként emlegetett újoncokat, első éves katonákat *kopter(ek)*-nek nevezték. A csonkított tőhöz a *-ter* „morféma” az *adapter, bakter, mester, sakter* stb. mintájára kerülhetett. A Szóvégmутató szótár több mint 180 *-ter* végű szót sorol fel.

-lon. Az ide sorolható képzőszerű alakulatok közül csak ezt említve, szándékosan hagytam utolsónak, mert átvezet a termék-, márka- és cégnevek beláthatatlanul gazdag világába. A társaival együtt ide tartozó *-lon* képzőszerű alakulat elvonás a *nejlon* < *nylon* szóból. Ez mesterséges alkotású márkanév. Hangalakjából adva volt az *-on* végződés (ang. *cotton, rayon*), az eredeti *nyl-* önkényes alkotás (EtSz. II, 1029). A *nejlon*-ból elvonódott a *-lon* végződés, s így jött létre a *perlon*, a *szilon*, az *akrilon*, az orosz *eltilon* (KARDOS TAMÁS, Az orosz nyelvi normára irányuló kutatások. In: Normatúdát – Nyelvi norma. Szerk. KEMÉNY GÁBOR, Linguistica. Series A. Studia et dissertationes 8. 1992. 167), a magyar *danulon* stb.

3. Azt hiszem, némileg kiegészítve megismételhetjük TOLCSVAI NAGY GÁBORNAK Décsy könyve ismertetésekor írott szavait: ma sincs olyan szótár (s talán olyan szótári cédlanyaanyag sincs), amely tartalmazná a *hamburger*-t és számos hasonló újdonságot. Ez az állandó lexikográfiai adatgyűjtés és közlés hazai hiányát jelzi. S a növekvő hiányt egyre nehezebb pótolni. Bizony nagy szükség lenne az újdonszavak és a kérészéletű (divat)szavak, sőt a hapaxok gyűjtésére, rendszeres közlésére. Enélkül szinte lehetetlen nyomon követni a nyelvi változásokat. Könnyen úgy járhatunk, mint annak idején annak a kis büszke edénynek a nevével, melyet minden kisgyermek ismer, már első életéveiben is. Noha a TESz. 1875-ből adatolja, a Nagyszótár mintegy 24 000 *b* betűs címszót tartalmazó gyűjteményében az ötvenes évek végén nem szerepelt a *bili* szó. Azóta a nagyszótári gyűjtésben az „első” adat egy cédlula, ha minden igaz, Gáldi László szóbeli közlése alapján.

WACHA IMRE

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Teke-csonka. A Győr megyei Árpás község dűlőnevei közt fordul elő ez a földrajzi elnevezés. A *Teke-csonka* nevű terület tulajdonképpen a Rába melletti csatornánál helyezkedik el a *Major-kert* és a *Tó* nevű kaszáló között. 1251-ből származó oklevél bizonyítja, hogy Teke a jelenlegi Mórihida nagyközségtől délkeletre fekvő falu volt (LENGYEL ALFRED, Pusztult falvak, eltűnt helynevek Győr megyében. Győr, 1944. 67). Az elpusztult Teke község emléke mint pusztanév élt tovább. A több mint fél évszázada az Újvilágban élő Steve Halász emlékezetében a *Teke-pusztá* földrajzi elnevezés maradt meg (Amerikai Magyar Szó 1982. aug. 19. 9). A mai árpási lakosok már csak *Teke-csonká*-t emlegettek. Egyik helyi adatközlő szerint Teke valamikor kocsmáros volt, és az ő tulajdonaként ismerték ezt a területet.

A török *teke* 'kos' jelentésű szóra nyúlik vissza a *Tege* besenyő személynév, amelynek korai előfordulása GYÖRFFY GYÖRGY szerint 1345-ből bizonyítható (A magyarság keleti elemei. Bp., 1990. 187). Már korábban NÉMETH GYULA rámutatott Árpád-kori török személyné-

veinkről írva, hogy a kun *Tege* személynév a *tākā* 'bak' jelentésű szóval egyezik (Törökök és magyarok. I. Bp., 1990. 444). Igen figyelemreméltó a kiváló turkológus azon megállapítása, miszerint a *Teke* 'vadkecske' jelentésű szó valószínűleg totemisztikus név volt (op. cit. 232). A besenyő-török *Tege* ~ *Teke* szó totemisztikus eredete is közrejátszott abban, hogy egyes *kecske* előtagú földrajzi neveinkhez a kecske alakú kőbe rejtett kincs mondája hozzákapcsolódott. A magyar párhuzamok közül csupán a nyergesújfalui *Kecskekő* nevű hegyet, illetve erdőt említem, amelyről azt tartja a hagyomány, hogy a nagyigmándi pasa itt rejtette el kincsét egy kőkecskében (Komárom megye földrajzi nevei. Bp., 1985. 61, 5/218. sz.). A környéken levő süttői, neszmélyi, tardosbányai *Teke-hegy* bizonyítja a *Kecskekő* hegynév török eredetét. A kőkecskébe rejtett kincs mondája pedig később érkezhett hozzánk a Balkánról. Legalábbis erre utalnak a mondatípus horvát szövegváltozatai, amelyeket MAJA BOŠKOVIĆ-STULLI sorolt fel gyűjteményében (Istarske narodne priče. Zagreb, 1959. 201).

A *Teke-csonka* dűlőnév eredetét az a településtörténeti tény is magától értetődővé teszi, hogy Árpás község a XIII. század elején jelentős besenyő szálláshely volt (LENGYEL ALFRED, A királyi [Győr] megye területi és társadalmi összetétele, szervezeti fejlődése. Arrabona VI [1964.], 23).

DÖMÖTÖR ÁKOS

Tájszómagyarázatok Szabolcs-Szatmár megyéből. — 1. Göznyedt, guzsnnyadt, gehernyás. Az itt magyarázott szavak ma is élő elemei a szamosközi népnyelvnek, ám egyetlen szótárban sem szerepelnek, CSÜRY BALINTÉban sem. — *Göznyedt*-nek az aszott, szikkadt tárgyakat, a torzult, csökött, szerencsétlen, koravén, fejlődésben visszamaradt, betegesen sovány, beesett vagy behúzott nyakú stb. lényeket nevezik. Emberre, állatra, növényre, különféle termékekre egyaránt használják. „Micsoda *göznyedt* fa (vagy alma).” — mondják például a rosszul fejlett girbe-gurba fára, a feltűnően apró, gubics almára. — Mindezekkel rokon *guzsnnyadt* szavunk, melynek alapjelentése: 'fonnyadt, fejletlen, gyenge minőségű'. *Guzsnnyadtnak* mondják például a kucorgós (gubbasztó, beteges, járni is alig tudó) öreg tyúkot vagy a megráncosodott, nem eléggé száradt, cséplésre még nem alkalmas paszulyt is. — *Gehernyás* a legyengült, nem munkabíró, megroggyant, sovány, örökké köhögő-krákogó fiatal vagy korosabb ember minősítése nemre való tekintet nélkül. Pl.: „Micsoda *gehernyás* ember, örökké csak köhög!” (Adatközlők: Zombory Klára 56 és Zombory Mária 47 éves sonkádi lakosok, Szatmár m.)

2. Őszi gazdag — tavaszi szegény. Aki nem szab rendet dolgainak, nem él megfontoltan, takarékosan és beosztással, biztos, hogy előbb-utóbb tönkremegy, és mikor újra kellene kezdenie, azon veheti észre magát, hogy semmije sincs. Kiváltképp is akkor kell ésnél lenni, amikor úgy látszik, hogy minden megvan, megtörtént a cséplés és a betakarítás, tele a kamra, a magtár és a csűr. Erre utal a címbéli szólás, amit akkor szoktak felhozni, amikor azt akarják bizonygatni, hogy a mezei gazda helyzete, jóléte fölöttébb törékeny. Hasonló szemléletet tükröz ez a szintén elterjedt mondás is: *A gazda-* (más variáció szerint: *szegény*) *ember szerencséje cérnaszálra, gondja-baja (vastag) kötélre van kötve.* — Ezek kapcsán kell megjegyeznünk, hogy a tavasz korántsem mint az idill, a szép kikelet, a természet feltámadásának időszaka stb. él a Felső-Tisza-vidék régi (részben mai) népi köztudatában; így a legkevésbé, hanem elsősorban mint a megpróbáltatások és az inség napjai és hónapjai. Ezt tanúsíthatja, hogy legtöbbször jelzőzni is a *szűk* szóval jelzőzik. *Már megint jön ránk a szűk tavasz* — sóhajtottak a régi öregek, és mondják a maiak is. Az az évszak tehát, amikorra elfognak az ősszel felhalmozott javak, kiürül a kamra, egyre nagyobb gond a mindennapi kenyér, miközben napról napra nagyobb erőfeszítést követelő munkát kell végezni. (Adatközlő: Csomós József 60 éves gazdálkodó; Tornospálca, Szabolcs m.)

3. *Téz, megtésedik.* Jóllehet a tegezés megnevezésére kétségkívül *pertu* szavunk a legáltalánosabb, korántsem kizárólagos, nem egyetlen. A népnyelv többfélét is ismer erre. Somogyban például *teben vannak* vagy *te barátok*. Nálunk, a Szamosközben a *téz* ('tegez') és *megtésedik* ('tegező viszonyba kerül') használatos. Móríc Zsigmond is feljegyzí ezeket (A boldog ember. Bp., 1935. 131, 138), és ugyanó tudósít, hogy vidékünkön az első világháború előtt lánynak, asszonynak nem illett legény sorban lévő fiatalembert tegezni. Adataink szerint a *téz* ige Bars megyében és a Székelyföldön volt még ismert (MTsz. II, 727).

4. *Járó jószág.* Igás állat, tehát hámos ló és jármos ökör a szamosközi beszédben, szemben a *heverő marhá*-val, a gulyabeli üszővel és ökörtinóval, amit május elejétől október végéig tartottak legelőn (ha engedte az idő, tovább is). A tavaszi szántás-vetés után a járó jószágot is legelőre csapták és hordásig, azaz a learatott termény betakarításáig legeltették. Az ilyen jószág után kevesebb legelő- és pásztorbért kellett fizetni. (Adatközlő: Kósa Sándor 80 éves juhász, földműves; Sonkád, Szatmár m.)

KÁVÁSSY SÁNDOR

ÉLŐ NYELV

Homonim tőszavak a koloni nyelvjárásban

Bár köztudott, hogy homonimáink nem okoznak félreértést nyelvünkben, hiszen az adott kontextusból világossá válik jelentésük, mégis a kutatók e jelentéstani kategóriát a nyelv olyan hiányosságaként tartják számon (J. FILIPER—F. ČERNÁK, Česká lexikologie. Praha, 1985. 141), amelyre a nyelvi rendszer érzékeny, s ezért a homonimák megszüntetésére törekszik (M. IVANOVÁ—ŠALINGOVÁ, Štatút lexikálne homonymie. In: Jazykovedné štúdie. 16. Red. J. RUŽIČKA. Bratislava, 1981. 215—9.; KISS JENŐ, Nyelvjárási tanulmányok. Bp., 1981. 34).

De milyen a homonimák sorsa a nyelvjárásainkban? Érzékenyebbek-e a nyelvjárások az azonosalakúságra? KISS Jenő a mihályi nyelvjárás és a köznyelv egyes homonimáinak összevető vizsgálata alapján feltárta, hogy a mihályi nyelvjárásban a köznyelvhez viszonyítva lényegesen kevesebb a homonima (i. m. 35). Én pedig a továbbiakban arra a kérdésre keresem a választ, hogy mennyire túri meg a homonimákat Kolon nyelvjárása, azaz hogy e nyelvjárás vizsgált alaki tájszavai a köznyelvi azonos alakú megfelelőjükkel összevetve homonimák-e vagy sem, s esetleg a köznyelvben nem azonos alakúként viselkedő szópárnak a nyelvjárásban homonima-e az ekvivalense. Vizsgálódásom — KISS Jenőéhez hasonlóan (i. m. 34) — szinkrón módszerű és tipológiai szempontú, s a tanulmányozott homonim tőmorfémákat meg azok csoportosítását a következő táblázat tartalmazza:

I. Homonimák a nyelvjárásban is	II. Nem homonimák a nyelvjárásban	III. Csak a nyelvjárásban homonimák
1. <i>áll</i> N + V	1. <i>de</i> ksz : <i>dē</i> hsz.	1. <i>szó</i> N + V (= szól)
2. <i>csáp</i> N + V	2. <i>dél</i> (= világtáj) N : <i>dí</i> (= nappali 12 óra) N	2. <i>új</i> mn + fn (= ujj)
3. <i>fágy</i> N + V	3. <i>ég</i> N : <i>íg</i> (= ég)	3. <i>vár</i> N + V (= varr)
4. <i>fál</i> N + V	4. <i>él</i> N : <i>íl</i> (= él) V	4. <i>vég</i> mn + fn (= vég)
5. <i>fog</i> N + V	5. <i>ér</i> N : <i>ír</i> (= ér) V	5. <i>ő</i> névmás + V (= öl)
6. <i>fő</i> N + V	6. <i>fé</i> (= fél) N : <i>fíl</i> (= fél) V	
7. <i>hál</i> V + N	7. <i>háll</i> V : <i>hállá</i> (= hall) N	

I. Homonimák a nyelv- járásban is	II. Nem homonimák a nyelvjárásban	III. Csak a nyelvjárásban homonimák
8. <i>hány</i> V + névmás	8. <i>hisz</i> V : <i>isz</i> (= hisz) ksz	
9. <i>kár</i> N + N (= chorus)	9. <i>hog</i> ksz : <i>hugyán</i> (= hogy) hsz	
10. <i>les</i> N + V	10. <i>kel</i> N : <i>kē</i> (= kel) V	
11. <i>lép</i> N + V	11. <i>ne</i> (= nesze) hsz : <i>nē</i> msz	
12. <i>mi</i> (= méh) N + N	12. <i>nő</i> N : <i>nyő</i> (= nő) V	
13. <i>nyom</i> N + V	13. <i>nyúl</i> N : <i>nyú</i> (= nyúl) V	
14. <i>pár</i> N + N (= gőz)	14. <i>nyű</i> V : <i>nyív</i> (= nyű) N	
15. <i>rák</i> N + N	15. <i>öl</i> N : <i>ó</i> (= öl) V	
16. <i>szür</i> N + V	16. <i>sír</i> N : <i>rí</i> (= sír) V	
17. <i>tér</i> N + V (= fér)	17. <i>szeg</i> V : <i>szög</i> N	
18. <i>vár</i> N + V	18. <i>szív</i> N : <i>szí</i> (= szív) V	
	19. <i>szél</i> N : <i>szúl</i> (szél 'margo') N	
	20. <i>tűz</i> V : <i>tyűz</i> (= tűz) N	
	21. <i>vesz</i> ('effluit') V : <i>vész</i> ('capit') V	

A fentiekből megállapítható, hogy a 39 köznyelvi homonimából csupán 18 azonos alakú a nyelvjárásban is (I.), viszont 21 csak a köznyelvben homonima, a nyelvjárásban nem (II.), míg 5 tőmorféma a nyelvjárásban homonim, a köznyelvben nem (III.). Az I. csoportban a 18 homonima közül 14 különböző szófajiságú (13 = N : V, 1 V : névmás), 4 pedig azonos grammatikai kategóriába tartozik (N : N). A II. csoportból 18 szópár eltérő (14 = N : V, 1 = V : ksz, 2 hsz : ksz, 1 = hsz : msz), 3 azonos (2 = N : N, 1 = V : V) szófajú. E csoportból 3 (*ő* V, *nyű* V, *rí* V) a homonimává válás útjára lépett, hiszen a középkorúak és a fiatalok nyelvhasználatában — műveltségüktől és a beszédhelyzettől függően — már *öl* V, *sír* V és *nyúl* V alakban is gyakori. A 14 N : V (II. csop.) megfelelőesű szópárból a köznyelvi alaktól eltérő hangtestű tőmorféma szófaja 11 esetben (*i*-zés: 4, szóvégi *l* kiesése: 4, szóvégi *v* kiesése: 1, palatalizáció: 2) ige (vö. Kiss i. m. 35).

Kolon nyelvjárásában a köznyelvi *hall* szavunk érdekes szinkrón mozgásának lehetünk tanúi, ugyanis e nyelvjárásban a *hall* régebben sem volt azonos alakú, hiszen csak az igei jelentése volt ismert. A *hall* mint főnév csak az utóbbi 2—3 évtizedben, az új típusú családi házak építésével került be — szlovák hatásra *hala* alakban — főleg a középkorúak és a fiatalok nyelvhasználatába.

A III. csoportban 5 olyan tőmorfémára figyelhetünk fel, amely csak a nyelvjárásban homonima, de közülük is a *szó* azonos alakúsága a köznyelvi *szól* hatására felbomlóban van.

A felsorolt adatok alapján arra következtethetünk, hogy a nyelvjárás még a köznyelv-nél is érzékenyebb a homonimákra, mert a maga sajátos nyelvi eszközeivel, például a szó hangalakjának megváltoztatásával (vö. J. HORECKÝ—KL. BUZÁSSYOVÁ—J. BOSÁK, *Dynamika slovnjej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava, 1989. 344) igyekszik az azonosalakúságot kiküszöbölni. Ha mégis eltűri, vagy eltérő a homonimák szófaja (I/1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 13, 16, 17, 18), vagy azonos szófajiság mellett jelentésbelileg távol esnek egymástól (I/9, 12, 14, 15).

Nyelvjárási szöveg Zsitkócból (Žitkovci, Szlovénia)

A hangfelvételeket 1993. május 9-én készítettem Zsitkócon. Zsitkóc kis lélekszámú, többségében magyarok által lakott falu Muravidéken, Szlovénia északkeleti, határmenti, szlovének és magyarok által vegyesen lakott táján. A falu a magyarok lakta vidék központjától, Lendvától (Lendava) 13 kilométerre északnyugatra fekszik. A településtől két kilométerre nyugatra, közvetlen szomszédságában terül el Szlovénia legnagyobb magyar lakta helysége, Dobronak (Dobrovnik). Zsitkóc lakosainak száma 170 körül mozog, ennek 98—99%-a magyar anyanyelvű. A falubeliek jelentős hányada, főleg az idősebbek és a középkorosztályhoz tartozók ma is állattenyésztéssel, földműveléssel foglalkoznak. Ennek következményeként, valamint abból kifolyólag, hogy a falubeliek viszonylag zárt közösséget alkotnak, nyelvhasználatuk híven őrizi a nyelvjárási sajátosságait. A település szlovéniai hetési falunak számít, ez ellen azonban a falubeliek kitartóan tiltakoznak. Nyelvjáráruk — főbb sajátosságait tekintve — a nyugati nyelvjárástípusba tartozik.

A római egyes (I.) számmal jelölt szöveg adatközlője Végi Mária, 1950-ben született, magyar anyanyelvű, római katolikus vallású háziasszony. Születésétől egyfolytában Zsitkócon él.

A római kettes (II.) számmal jelölt szöveg adatközlője Végi Ferenc, 1947-ben született, magyar anyanyelvű, római katolikus vallású földműves, több mint harminc évig dolgozott azonban gyári munkásként is. Ő is egyfolytában Zsitkócon él.

Az adatközlők, egyébiránt házastársak, vállalják nyelvjárásuikat (tehát nyelvjárási tudatuk pozitív), sőt — főleg a feleség — büszke is arra. A beszélgetés teljes egészében nyelvjárársban folyt, tehát a kérdések is nyelvjárársban hangzottak el (a lejegyzés során azonban a kérdéseket köznyelvi alakjukban rögzítettem). Magam is e vidék szülőtte vagyok, az adatközlőkkel közeli ismeretségben állok, s ezek a külső körülmények kedvezően befolyásolták a természetes, helyi szokásoknak megfelelő nyelvhasználatot. A férj esetében érezhető némi szorongás a szokatlan helyzettől (magnetofonos felvétel), melynek következtében „köznyelvisebben” próbált beszélni, de az ő nyelvhasználatára hatással lehetett a sokéves munka alatti érintkezés különböző nyelvű és némileg eltérő nyelvjárást beszélő munkatársakkal. Mindennek ellenére a gyűjtött anyag igencsak megközelíti az adatközlők által használt hétköznapi nyelvjárási beszédet.

Ezúton is szeretném megköszönni az adatközlőknek a szíves közreműködést, valamint Juhász Dezső adjunktusnak az általam lejegyzett szöveg szakmai ellenőrzését.

I.

— Meséljen nekem a falusi munkákról!

— Hát | *régön*, *gyerökkoromba* | *akko* à | *mezzün* csak *marhákke* *dögosztunk*. | *Még lovakke*. | *Asztán* *régge* *korán* *köllöt* *kenyi* à | à *parazdbácsinak*, *mer* | *mék* *köllött* *étetynyi* a *zállatokat*, *akko* *eméntek* *szántanyi*. | *Pláne* a *toruszántás* [*tarlószántás*'], az *nagyon* | *roz* *v^uot*, *mer* *meleg* *v^uot*, *k'ésüb* má *akko* a *tèdög* [*tehenek*'] *dongussaG* *v^uotak*, *akko* *efutottak*. | *Azé* *régge* *má^h* *néggy* *órako* *föketek*, *fél* *nétyko* *étetynyi*. *Mégétettek*, *akko* *méntek*, | *akko* *má* *olla* *nyolcórako* *hazagyütték*, *mer* *továb* *má* a *marhák* *nëm* *birták* a *mezzün* | a *munkát*. | *Asztán* *akko* | *háromszo* *mék* *köllöt* *szántanyi* a *födét* à | à *vetisnek*. *Ha* *össze* a *zembör* *buzád* *vagy* *rozstot* *akart* *bele* *tënnyi*. | A *rozsnak* *mindig* *ugy* *monták*, *hoty* *három* *szántás* *három* *kënnyiër*, *ëty* *szántás* *ëty* *kënnyiër*. [. . .] A *buzatorut* *lë* *köllöt* *szántanyi*, *akko* *asz* *mék* *köllöt* *forgatynyi* *agusztuzsba*, | *akko* *még* *össze*, *oktoberbe* *vetisre* *szántanyi* *mëginten*. | *Asztán* *akkor* *evetöttök* a *buzát*, | *még* a

rozstot is. | *A buzát aszt a kukoricafüdege szoktog vetynyi, krumplicüödbe, | a rozstot még a buzaüödbe. | Akko miko | még'gyütt à | vetis üdejé, akko monták, hogy à | rozstot porba, a buzát sárbo. Mer ha a rozs | puhábo vuot evetfö, akko az nem v^uot juo, m^{er} élépösüt a füödbe. De a buza, | az biza küet hotyha sárbo izz vuod belevetfö, vagy mocsárbo. |*

Akko^r a | még'gyütt a | zidejé neki má a zaratásnak. | Hát | biza az is elég nehéz munka v^uot. | Gyerökkorom...ba kötelet csinágattam. | A zembörök kaszát kalapátok, | még | igazították a takarittufát, | hogy à | rozstot könnyeben lehessön szénnyi utánna, mer takarittufa nekün | nem lehetött aratynyi. | S^é rozstot, s^é buzát. | Akkò kötelet köllöcs csinányi. Má nyolcéves korüba. | Akko zédösanyám markot szédött, tesféröm kötözött, édösapám kaszát. | Akko miko | délelütt arattunk, hazaméntünk fárottan, mégv^uot a zebid, | de jó v^uot akko a mákostⁱészta is, még a | savanyukrumpⁱleves. Nem mind mas csak a hus még a hus. | Asztán akko égyget aluttunk, | föketünk, akko méntüng vissza. | Akko estefeli | össze köllött | — minekünk kettünknek a tesvérömm^e — hordanyi ötözsbe a k^éviket. | Akko édösapám még édösanyám kepit^ek, | mer fö köllöt kepinyi a j^uóságot. Huszon^éty kéve vot ^éty k^érészbe. | Aszt k^érész^enek monták, a | kepit^ek. | Akko lekⁱfüllü v^uot... Husz kéve v^uot, ni^égy | sarkossan köllöt raknyi. | A rozstot aszt uty kepitik, hogy | fö hajtották à rozsnak a fejit, | uty, hogy n^é érgyön l^e a f^üödre, mer ha nedvezs vuot a | zév miko még kün vuot a | rozs, abba a zidüszagba, | akko kücsirásó^tott. | Asztán akko a pab vuot a huszonéggyedik kéve. | Az vuot neki a tetejin a | k^érész^eznek. Akko aszt l^e szokták kötynyi a harmadik k^évihö, | hogy a szüel, ha fótámod, n^é dobgya l^e olla könnyen. | Akko miko aszt összehortok, akko hát persze gyeröksor asz csag gyeröksor vuot — | akko kü köllöt hajtanyi a marhákat a legelüre. | Édösapám utat szokot f^üv^énnyi, | mindiG kösségutat, akko azon szoktunk örözgetynyi. | HáD mi^ég ök ott evégesztek, addig a marhák is má j^uólaktak. Akko hazahajlottunk, hát akko még még köllöt fejnyi a teⁱenöket, hogy | hát a tej is | mégⁱlgyön a vacsorádo má, | mer akko mi^ég nem lehetött elannyi a tejet ugy, mind mastan, hogy mégv^észik. | Akármennyit is annak ért^e, | pár dinárt izz, de azér | mégis e lehet annyi, de akkoriba biza nem lehetött elannyi. | Mekhát nem is ugy vuotak életfe azok a zállatok, hogy | attag v^uona annyirán tejj^et. | Akko meggyütt a | juozágbehordás, | hát aszt is tehenökke hortog be. | Neⁱüz munka vuot. Kinek nem vuot pajtájo, annak kü köllöt kazalba raknyi. | HáD biza hotyha esött a z^esü, | akko az nagyon kellemetlen ért^e a gazdát. |

Még'gyütt a csiéplis idejé. | Hát | ^éty h^uónapik szokocs csiépugetynyi a gép a faluba. | Asztán akko méntek | házru házro. | Huszonkⁱet embör köllött égy a gépc^séplishö a házho. | Akkor miko má annyira | fönyöttünk, akko má mi is méntünk, mer — | a gⁱép melli — mer... | még a gyerökök is. | Ugy örültem neki amiko öreganyámho eméhettem | a gⁱép melli Kámaházára, biza ithon e köllöd végeznyi, de akko gyalog méntünk è a tesférömm^e. | Asztá utközbe tökö^tà | hámosztung, még fazikakat csinádtunk a tökögbü, a kis tökögbü, | mer az ollan j^uó élminy v^uot. Miko odaértünk, | akko má éfogyott a roZs, | akko mindik szoktak kalácsot sütynyi | aszt küteritöttik a | a szalmakazalho | ruháro, | a nagy asztá^terittüre, | asztá abba vuot mákoskalács, csokoládis, dijus, légváros, kinek millen köllött, ollant évöt, m^ék pálinka v^uot, hotyha régge vuot a gⁱépc^séplis | még a | bor vuot. Hát ahun nem vuod bor, ot még jábosnica [[<]szlovén jabolčnica 'almabor'] vuot, ajis ['az is'] j^uo v^uot, almalⁱé. | Asztán utánno még | be a p^élvásházbo, | p^élvát tiportunk, Olla boldogog v^uótunk, hogy a mastani gyerökök azd biza nem csinánáik még. | Asztán akkor ugy^e igy elmullot méginten a | zagusztus is má. | Utánna mégint má még'gyütt a kukoricaszédis, | asztán ity továp csak. |

— És a kukoricafosztás?

— Hát ^éis nagyon szüép munka vuot. | Aszt is csoportossan szoktoG evégeznyi. Tíz, tizenöt embör, husz, miko hogyan ménni. | a | Szerettek em^énni a zembörök égyik a másiknak segitenni. | Asztán akko mént a vuotaszó, | a viccök, | uty hogy s^énki nem unatkozott. Tizenéggyig, | éfélig, miko hogyan. | Fosztottunk, utáná m^ék padlásro v^uot hordva. | Mer nem v^uotak kukoricag^uórik mint mastan. | Mast mind^énki csag maga fossza a mezzün, | má ithon s^énki nem fossza

a kukoricáját. | Asztán akko aszt mind magának kò rendbetènni. Akko még összemènt a sok niép | ètykettüre még vuot fosztfa. | Utàna megint v^uot a kalács, | asztán mindènk j^uó èrésztè magát. |

— És a hosszú téli esték miként múltak?

— Hát azok is nagyon szíèpeg v^uótak. | A tolfosztás, | húh, hát az, | az nagyon j^uo vót. | Mèntek a zegis faluba a zasszonyok tollat fosztanyi, még a lányok, | még a leginyők is èmentek utánik. | Asztán akko | elopták a lányoknak a kendűjikel, | viccülütték, | utyhogy | hát nagygyoj szíèb vuot. Ottaⁿ v^uot, miko ádomázs vuot, | vuot ollan ház, hogy nⁱégy, öt este is fosztogattak tollat, | akko miko mégvuot a | zutolsu este, akko f^uósztek kocsonyát, | mēG kalácsot sütöttek, | bor vuot, nótasz^uo, hát mi köllöt más. Nēm v^uot a télèvizi^u mind mastan. | Mast a f^uatalok csag bujják a télèviziut, | még a vidèot, | asztán | nincs társaság mind valamiko rot. | Mas ['most'] csak a zirisség van, még a futás, | a zidegölü háboru id van. | Akko még nyugod v^uot, mindènk rájért pihenni, fekünni, | a szomszid a szomszide beszinyi, de mast az nincs. | Vége annak. |

— A tolfosztáson kívül milyen munka volt még télen?

— Hát a tökma^köpesztis. | Tökmagot még a zembörök is szoktak köpegetynyi, nēm csak a zasszonyok, mer hát asz férji munka is. | Asztán, | hát az éppen így v^uot mind a | a tolfosztás, | csak hát ot férj^uak is vuotak. Ugy v^uot ott is a zaldomás, | mind a tolfosztásná, | hát az majnēm ètyforma vuot. | Még a disznuölis is, hát az is nagyon szíèb vuot, az vártok má, | gyerökkoromba a disznuöletöt. | A nagymamána, | testfèrökná, anyám testfèrgyeiná, | oda mindig mēntünk, | asztán ot nagyon j^uo èrésztök magunkat, | de hát azok izz visszagyütték hozzánk, utyhogy | az is nagyon j^uo èlminy, miko a zembör visszagondul a gyerökkorra hogy | mennyi mindèn szíèp még j^uo vuot. | Mēk kièzze takargattunk, | nēm vuot a traktor, mēg gráblulugép, sē kaszálu, zembörök régge korán emēntek kaszányi, | asztán akko | zasszonyok vittik utánà ollan nyolc óra körü a réggelit, | azok akko mēgréggeliztek, | asztán akko | zasszonyok erászták a rēndöt | utánnik, | hoty száraggyon a szíèna, | zembörök még tizenègyik kaszágtattak, | hazamēntek, utánna mēntek vissza takarnyi. | Hát, | így v^uót akko, valamiko. |

— És a disznóölés hogyan folyt?

— Disznuölis? Hát asz... | Réggelire még votak hida réggeliznyi, pálinkáro. | Jó hidek pálinka, | hú, az nagyon j^uo vot a téli idübe. | Asztán akko, | miko meg vot a réggeli, akko | a viröstál még vuot fogva, egy asszony mēkfokta, | akko | vuot | aki meg^uöte, | asztán | szalmáve pörzsütik, | akko miko még v^uot pörzsüvö, | ètyszè lēöntöttik hideg vízze, | kicsit mēgdürüzsgütik szlomávé, | akko még asztán a gyerököket — betukarták a disznut — | akko asztán monták, hogy mas^s kinek fáj a hasa, az mast gyorsan fekügyön a disznura. | Asztán akko mind a gyerökök futottunk ráünyi a disznura, mer a zén hasam is fáj, mind a szálq [?] kiábátq. | [. . .] Èty tisz pereig üdögetek rajt, | hát akko megint még v^uotak kináva má | pálinkáve vagy forat borre, | akko lēvèttik a szalmát, | asztán akko kezdüdütt a disznupuculás, | a mosás. | Jó fēszt ['erösen'] mēkkotorták | késse, még meleg vízze mēg^uot juo mosfa, | asztán miko | má hoty tiszta v^uot, akko a farkát mēk szoktok neki mérnyi szalmaszále, hogy | milleⁿ vastag a farkatöjjè, az v^uot a mondás, | ollaⁿ vastag a szalonna. | Asztán akko, miko vakták kétfelü a disznut, akko | futottunk, hogy mas^s kinek van igaza. | Igazunk-è v^uót, hogy a | szalmaszál passzul-è a mérethö, a szalonnáho. | Hát, miko passzut, miko nēm passzut. | [. . .] Asztán akko fószték. | Akko legelüszo | májja vuot sütfö, | v^uot ahun vért is sütöttek, | de | minálunk ez nēm vuot szokásba, | jobban a | másik falvagba. | Akko ebidre v^uot husoskáposzta f^uózvö, vacsoráro mēg | nahád vagy rièpa, bűjtarⁱépát, asz köleskásáve van csinyáva, | vacsorára még v^uot riètes mēg | husleves, fűthus, pecsenye, kásáskalbáz v^uot csinyáva, | az még vuot sütfö, | utyhogy az nagyon finom v^uot. Asztán akko mēginten | èty tizenègyig, èfélíg a rokkonyok, | még a szomszidokk èmullatoztatott a | niép, | má házigazda. Asztán juo èrésztè magát | ott is csaG mindènk. | Mas^s még asztán csaG alig várgyok, hogy jaj hát mast asztán gyorsan még lègyön az a disznu üövè, | még gyorsan e lègyön v^uègezvè, mer má | ott a másik munka, | aszt mēk köl fognyi, | akko még rájértünk. | [. . .]

— Valamelyik szokás él még a faluban?

— *Hát hojnē. | É! még a tögmaköpesztis is, csak nem annyirán csoportossan. Mas má | csak a testfēr a testfērnek segít. | Má a szomszid sē mēgy el a szomszidnak segitteni. | A disznuvágás az mégin csaG ugy van. | Uty, hogy szükep körbe él ez mind. [. . .]*

II.

— Mesélje el nekem, milyen volt régen az aratás!

— *Az a baj mas már | az a szép munka | elmúlt. | Arattunk ēty hētig is. | Rēgge korán kesztünk mikor még nē nēm vót ojan' meleG, | meg^o | nēm nēm hulott akkorán a buza még a roz. | Dēbe ēgyet pihentünk, | utána mégin mégin mēntünk kü négy öt órako^r | aratni. | Utánna ēty két nap kin vuot, | szárodott a kērez, mer kērezbe raktuk a juoszágot, | akko behortuk, | pajtábo, esetlek^k kün kazalba, | kinek nēm vót akkora pajtájo. | Utána jött a | gépceplis, sorba a faluba | mēnt a gép, | tizenkilenc, husz, huszonégymunkás | kellöt hozzá. [. . .]*

— Mit csináltak az asszonyok?

— *Hát a zassso zasszonyok izs dógosztak, | éppen ugy mind a zembörök, csaG a zembörök csinyáták a zerüseb munkát. | Voltag gyerökök is, | pēlvát tiportak, | esetlek horták is, | me ugyē asz könnyü, a pēlva. |*

— Milyen szokások voltak még a faluban? Milyen volt például a disznóölés?

— *Hát az még a lekszēb és legjop szokás. | Mert | valamikor ünneb volt miko disznud ráktunk. | Mast már nēm ojan, mer a zembör | hármot négyet is lēvág ēgy évön. | Valamiko^r esetleg ēgyet és as sē nagyot. | Nēm vót akkora termisök, | annyi termis, | nēm lehető megētetynyi ugy, | habár a család nagy izs vót, | nem mind mast, ēgy vagy kiēt, ketten vannak ēty családba. | Disznutorozs vacsorád azok még mast is szokások, | mēkartyuk. |*

— Szoktak ilyenkor rokonoknak, ismerősöknek küldeni valamit?

— *Persze, valamikor még jobban min^d ma, | mer valamiko^r nem voltak hülüszekrinyök, mind mastanábaⁿ, akko^r az ünneb volt azokná^l is, amiko fris hust kaptak. | Örültek neki. | Mast még má^r a hüttüü küvösszök [. . .] az a mondás friss. | Még az a szokás izs vuot, hogy | kuobászt vittek, | hurka kolbászt. | Akko^r az volt a szokás hozzá, hogy mindig [. . .] atlag vissza ēgy darap kényeret. | Ez azér atták, hogy másík évön ojan, | ollan vastak szalonna lēgyön a disznun. | [. . .]*

— Mi volt a férfiak munkája a disznóöléskor?

— *Hát asz, hogy lēvágjuk, | lēdöncsük, | mēkpörkűjjük. | Nálunk szalmáve pörkülük mast is a disznut, | ugy monygyák, hogy job izü a [. . .] bürke is, még a hus is. | Nálunk szalmáve pörkülök még mast is. |*

— És hogyan emlékszik, gyermekkorában mit szoktak játszani?

— *Öh, mit jáccottunk?! | Csinyátunk niēgy nētyiszögletös krétábul földre, | nēm aszfaltra, ako még aszfalt nēm vuot, husztunk vonalakat, | ēgy darab zsindüt ['zsindelyt'], asztán asztad zökköttök ['lökdőstük']. Meztláb, | cipübe nēm engettik, mer má akko [. . .] vásott a talpa. | Még a labda | az ritkán v^oot. | Mit a zédösapám lē | lēvakart a tēnőgrü ['tehenekről'] szüört, | plānē tavasz felē, mikor belöttek a tehenē, | aszt összegyurtuk vizbeⁿ, | labdát csinyátung belüle, | aszt ruktuk. | Az vuot a szép élet, | nēm mint mastani gyerökök, mindēn mēgván nekik, | a vidēotul a tévé, | a játikok. Nekünk az v^oot a nagy öröm. |*

— És miként udvaroltak a lányoknak?

— *[. . .] Hád nēm ugy mind mastanábaⁿ. Összeszēdüttünk ['összegyűltünk'] este, estilonkint. | Nuotaszó a falubaⁿ. | Mikor lányos házho értünk megá^dtunk a ház elütt, | sziep nótákod dalosztunk, | vuot juo hangunk. | Az vót a zélvezet, miko^r fögyullatt a lámpo, | a villany vagy vagy gyērtját gyójtottak, | hoty tudomásu^l vettik, hogy, | hogy hallák a zējelizeninket, zējeli nótát. |*

— Gondolom, örültek a lányok!

— *Uh, reméllöm. | Még min^k is. |*

— És a húsvéti szokások milyenek voltak? Szoktak locsolni?

— *Nëm, nálunk még abba a zidübe nem vuot | divat a locsulás. | Mas már inkább, | ùt má kezdik, de | nálung nëm vuot szokásbo, | sose. | [...] Szokázs vuot. [...] Mëktartottók a huzsvétot. | Jött a këresztanyánk, | hozott ajándikot. | Himöstojást dobátunk. | Ez vuot a juo szokás. | [...] Kimëntünk a rétre, | földoptunk magasan, ki mïjen magasra birta, | asztán ha léesött, | mëgëttük. | [...] |*

— És milyen volt a karácsony?

— *Hát karácsonyko nëm vuot szokás. | Nëm is, nëm vuot akkora ajándikulás mind mast. | Nëm izs vuot rá | piënz, vagy vagy lëhetüség. | Há ünnepëj mëg vuot tartfa, | karácsonyfadiszitiz mëg így, | de ajándikozás az nem vuot. |*

— Milyen díszeket aggattak a karácsonyfára?

— *Karácsonyfára [...] szaloncukrot, díjut bevonytuk | aranyos papïërral, | fokpiszkáluduktung bele, anná fogva akasztottunk fõ. | Kukoricaszár, kukoricaszárt evagdatuk, | aszt betakartuk, | ha nëm vuot szaloncukor. | Ijen vot a diszitis. Alma, piros alma vuot ráakasztfá. | Asz szépöm mutatot rajt. | Ez vuot nekünk a szép karácsony. |*

KÓSA ERIKA

SZEMLE

A Magyar Nyelvtörténet Forrásai sorozat első két száma

1. sz. Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). Bp., 1986. 74 lap. — 2. sz. Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. Bp., 1991. 318 + 4 l.

Mint ismeretes, a Váradi Regestrum 1550-beli Heltai-féle közzétételével (l. RMK. II, 4) megindult szórvány- és szövegmélek-kiadásunk az idők során igen nagy mennyiségű forrást tett mindenki számára hozzáférhetővé, elsősorban a nyelvtörténeti kutatásoknak azonban még mindig számottevő akadályokkal kell megküzdeniök. Többek között azért, mert a régebbi közzétételek zöme csak részben helyettesítheti maguknak az eredeti munkáknak a tanulmányozását (mindezekről l. PAPP LAJOS „A magyar nyelvemlékkiadás szemléleti változásai” című összefoglalását a „Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből” című kötetben. Szerk. KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Bp., 1991. 509—15).

Az utóbbi évtizedekben szakfolyóiratokban, egyéb szakmai kiadványokban, forráskiadvány-sorozatokban és sorozaton kívül közzétett nyelvemlékanyag jelentős része természetesen már a legigényesebb nyelvészkiadványmakart is kielégíti. Így szakszerű közzétételeket tartalmaznak például a következő munkák: SCHRAM FERENC, Magyarországi boszorkánypepek. 1529—1768. I—III. (Bp. 1970., 1982.), a Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. sorozat (ebben l. például a több szakterület számára is nagy nyereséget jelentő, a középkori szórványemlékforrások között egységesség és folyamatosság tekintetében első helyet elfoglaló anyagot közzétevő legutolsó két kötetet: „A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. I—II. 1289—1556. Kivonatokban közléteszi és a bevezető tanulmányt írta JAKÓ ZSIGMOND. Bp., 1990.), a Szegeden megjelenő (új címén) „Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez” sorozat, Zay Ferenc: Az Landor Feyrwar el wezessenek oka e woth es így essewth (1535 k.) című kötet (közléteszi KOVÁCS ISTVÁN. Debrecen, 1982.), DEMÉNY LAJOS és PATAKI JÓZSEF közzétételében a Székely Oklevéltár új sorozatának már megjelent két kötete (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983., 1985.).

A fentiekben kívül napvilágot láttak továbbá részben első közzétételt, részben pedig újrakiadást képviselő, de korszerű megjelentetési elvek szerinti közzétételek is (l. például Balassi és Mikes kritikai kiadását, a Régi Magyar Költők Tára legújabb sorozatát, a „Régi

Magyar Drámai Emlékek"-et, HEGEDŰS ATTILA és PAPP LAJOS kötetét, a „Középkori leveleink 1541-ig”-et: a „Régi Magyar Levéltár” címmel útra indított új sorozat első kötetét (Bp., 1992). — Igen fontosak a nem korszerű módon, de korábban már közzétett források modern újra kiadásai. Ezeknek köszönhetően elsősorban ómagyar szöveg- és egyéb emlékek váltak valóban szakszerű közzétételben tanulmányozhatóvá (l. elsősorban az 1942-ben indult Codices Hungarici eddigi kilenc kötetét, a Régi Magyar Kódexek [RMKód.] eddigi tizennégy kötetét és a XVII. század elejéig terjedő időszakból fennmaradt szójegyzékek, szótárak anyagát egybeszerkesztetten újrapublikáló „Régi magyar glosszárium”-ot [szerkesztette BERRÁR JOLÁN és KÁROLY SÁNDOR. Bp., 1984.]).

Talán ez a teljesség igénye nélküli számbavétel is sejtetheti, hogy a különben igen jelentős anyagi ráfordítást is igénybe vevő, újabb nyelvemlékkiadások bár örvendetesen gazdag anyagot tartalmaznak, az ó- és középmagyar kor kéziratos forrásainak mégis csupán egy részét képviselik (a nyomtatottakra vonatkozóan l. a RMK. és a RMNy. adatait, illetőleg a különböző hasonmáskiadásokat, amilyenek például a „Bibliotheka Antiqua” sorozatban is megjelentek). A korábbi forráskiadások tekintélyes részének jellege miatt és az anyag nem éppen töredéknyi mennyiségének még mindig teljesen kiadatlan volta miatt a nyelvtörténeti kutatásokat végzők távolról sem lehetnek meg az eredeti forrásoknak őrzési helyükön való tanulmányozása nélkül.

Ha viszont a jövőben sor kerül (s aligha kell bizonygatni, mennyire fontos volna, hogy így legyen) az ómagyar kor után a középmagyar kori nyelvállapot tüzetes leírására, akkor nyilvánvaló, hogy a fennálló nehézségekkel e munka elvállalóinak is óhatatlanul szembe kell nézniük. Az ómagyar nyelvállapot leírására vonatkozóan l. „A magyar nyelv történeti nyelvtana” (MNYTNY.) című munka megjelent két kötetét (Bp., 1991., 1992.), valamint a megjelenés előtt álló továbbiakat. Úgy tűnik azonban, a kutatók egy csoportjának a jelzett gondok enyhítésére olyan megoldást sikerült találnia, mely a szakszerűség követelményeinek szigorú betartása mellett, a szokásosnál azonban lényegesen kisebb pénzkerettel is beérve (igaz, nem kevés személyes önzetlenséget feltételezve) új forráskiadvány-sorozat (a MNYForr.) elindítását tette lehetővé.

A bemutatkozó első kötet 1986-ban jelent meg (az egyes példányokat átkötő szalag felirata alapján — „Készült Buda visszafoglalásának 300. évfordulójára” — arra gondolhatunk, hogy bizonyára egyúttal a méltó megemlékezés, emlékeztetés jegyében), majd 1991-ben a második. Átírt, egyszerű, papírfedelű fűzött kötet, jól szerkesztett borítóval, rajta a kiadványok gazdájának, a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak az emblémájával. A sorozat első számának belső címlapja a következőkről tudósít: „A kézirat hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel.” A verzón pedig ez áll: „Készült az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén. Az előkészítő munkacsoport tagjai E. ABAFFY ERZSÉBET és KOZOCSA SÁNDOR BAK BORBÁLA közreműködésével. A munkálatok az MTA és a MM pályázatának keretében folytak BENKŐ LORÁND vezetésével.” A kolofonból azt is megtudjuk, hogy 1000 példányban (ebből 300 számozott) jelent meg, a szedést a Szövegfeldolgozó Iroda készítette, készült az ELTE sokszorosító üzemében (kár, hogy a 10%-nyi kicsinyítésű hasonmás-lapok felső része több helyen is lemaradt).

A sorozat 2. számának belső címlapján ez olvasható: „A nyelvemlék betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel” (hasonmást tehát sajnos nem tartalmaz a kiadvány). A verzó további információi: „Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén készült. Az előkészítő munkacsoport tagjai E. ABAFFY ERZSÉBET, KOZOCSA SÁNDOR, SIMON GYÖRGYI. Közzéteszi, és a jegyzeteket írta E. ABAFFY ERZSÉBET és KOZOCSA SÁNDOR. A bevezető tanulmányokat írta SINKOVICS ISTVÁN, J. FODOR ADRIENNE, E. ABAFFY ERZSÉBET. A munkálatok az OTKA és a Kulturális és történelmi

emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása program támogatásával folytak BENKŐ LORÁND vezetésével.” A kötet végén elhelyezett kolofon szerint a mű 1000 példányban jelent meg. A szedés a Szövegfeldolgozó Iroda munkája. Készült a Magyar Színházi Intézet Nyomdájában. Mint ezekből az adatokból kiderül, mindkét szám esetében nyilvánvalóan nem rég toborzódott kiadói vállalkozókhoz van szerencséje az olvasónak, aki viszont ezért is különös elismeréssel forgathatja a teljesen tiszta, grafikai szempontból is igen szépen kivitelezett köteteket.

A sorozat eddigi két számáról szóló bemutatás célja természetesen főként a nyelvész-társadalom tájékoztatása (nem árt tudni ugyanis, hogy e kis példányszámú munkáknak az árusítója is a Magyar Nyelvtudományi Társaság). Sietve előre kell azonban bocsátanunk, hogy írásbeliségünknek olyan alkotásairól van szó, melyek szakszerű közzétételben való forgatása a rokon tudományok, az irodalomtörténet, művelődéstörténet, történeti néprajz, sőt még a magyar matematikátörténet munkásai számára is hasznos lehet. Hogy főként a történészek számára mit is nyújt, azt mi sem jelzi meggyőzőbben, mint az a — kitüntetésként is értékelhető — tény, hogy a PATAKI JÓZSEF írta bemutatását a félszázados némaságra kárhozott Erdélyi Múzeum (bizonyára nem ok nélkül folytatólagos számot, az LIII.-at viselő) 1991-ben megjelent első új száma már tartalmazza is (154—7). De azt sincsen miért említetlenül hagynunk, hogy nemcsak tudományos szempontból fontos művekről van szó, hanem akár lektürként, dokumentumirodalomként is élménykeltő alkotásokról, hiszen tárgyuk bár a res gestae körébe vág, több részletük mégis szinte műalkotás-színvonalat közelít meg.

Összevonva a két kötet bemutatását, az alábbiak elmondásától még a rövidség kedvéért sem tekinthetünk el. — 1. A bevezető tanulmányok fontos információi közé tartozik az eredeti kéziratok jelenlegi őrzési helyének megjelölése (Budapesti Egyetemi Könyvtár, illetőleg Országos Széchényi Könyvtár), a kéziratok eddigi sorsának ismertetése, a korábbi közzétételre vonatkozó adatok felsorolása és annak tisztázása, hogy a jelen közzététel miben tér el amazoktól. További tudnivalókat a könyvészeti leírásnak köszönhetiünk. A sorozat második számáról e részt J. FODOR ADRIENNE írta meg (közli a Szamosközy-gyűjtemény pontos leírását is, ismerteti az átrendezéskor végrehajtott újracsoportosítással járó sorrendmódosításokat). Igen fontosak a paleográfiai sajátságokra vonatkozó megállapítások, az alkalmazott lapszámozásra (és következőképpen az eredetiben való esetleges visszakereséshez szükséges, de a kötetben is feltüntetett számozásra) vonatkozó tudnivalók. Mindkét kiadvány pontosan tájékoztat az alkalmazott, nyomdatechnikai okokból szükséges betűhasználati kompromisszumról (az *i*, *y* és más betűk mellékjelei, az *f*, *z* stb. visszaadási módja), a szövegbeli törlések, betoldások, javítások, olvashatatlan részek feltüntetésében alkalmazott jelölési megoldásokról.

2. Főként nem nyelvész szakemberek számára jó segítség az egyes kéziratok fontosabb hangjelölési sajátságainak jegyzékszerű összefoglalása (betű : hangmegfelelési táblázatok).

3. Tájékoztatót kapunk továbbá a kéziratok szerzőiről, tevékenységükről. Ez a Szamosközy-kötethez ugyancsak nem nyelvész munkatárs, SINKOVICS ISTVÁN közreműködését tette szükségessé. A bevezető tanulmányt író nyelvész, E. ABAFFY ERZSEBET egy alfejezetben a humanista történetíró sokoldalúságának, stílusának tárgyalására is kitér. Mindkét kötet bevezető filológiai apparátusa tájékoztat arról is, hogy a mostani közzétételek néhány lapnyi, idegen kéztől származó részt is tartalmaznak. A Martonfalvay-kötet ugyanis teljesen érthető okokból beveszi az emlékirat bizonyára Martonfalvay tollbamondása alapján, de idegen kéztől írt kezdő részét is. Hasonlóképpen indokolt a Szamosközy-kötetben az eredeti kézirathoz utólag fűzött, de ahhoz tematikailag igen szorosan kapcsolódó, s itt Függeléként hozott leírás egy ismeretlen szemtanútól az 1596-beli emlékezetes mezőkeresztes csatáról.

4. A bevezető tanulmányokat követi maga a közzététel. Hasonmást, mint az előzőkből is kiderült, csak a sorozat első száma tartalmaz, a második csupán néhány lapnyi szemelvényt mellékel a kötet legvégén.

5. A betűhív átíráshoz természetesen jegyzetek is csatlakoznak. A Martonfalvay-kötetben ezek az egyes lapok aljára kerültek, a Szamosközyben pedig az A, B, C, D, F példányokat, illetőleg a Függelékot követik. A jegyzetek mindkét mű esetében szinte kizárólag a kéziratokbeli törlések, javítások, betoldások tényére hívják föl a figyelmet. (Mint a Szamosközy-munkával kapcsolatban a bevezető tanulmányi részből megtudjuk [14], a jelen közzététel az idegen kéztől származó bejegyzéseket, glosszákat nem veszi figyelembe.) Martonfalvay szövegeinek átírásakor a jegyzetelés különösen is sok munkát jelenthetett, hiszen alig van olyan lapja, mely ezt ne tette volna szükségessé. Jelentősen növeli különben e közzétételek értékét, hogy e jegyzetekből teljes bizonyossággal kiderül: e néhai literátusok szövegeiket újraolvasták, revideálták. Márpedig a remélhető szövegteni kutatások számára semmiképpen nem elhanyagolható körülmény ez. Tartalmi vonatkozású szövegigazításra feltehetőleg azért sem került sor, mert az bizonyítva további munkatársak bevonását igényelte volna, és a megjelenést is késleltethette volna. Ezért a Martonfalvay-szövegek esetében továbbra is szükség van SZOPORI NAGY IMRE korábbi kiadásának forgatására; Szamosközy esetében pedig (a különben hozzá hasonlóan kolozsvári kötődésű) SZILÁGYI SÁNDORNAK, az Egyetemi Könyvtár egykori igazgatójának, bizonyos szempontból teljesebb, bizonyos szempontból viszont hiányosabb kiadásának (erről l. a bevezető tanulmányi rész 13–4. lapját) használatára. Bár a mostani közzétételek rendkívül precíz jegyzetanyaga főként a nyelvészeti szempontból fontos tudnivalókat mind közli, s bár az olvasó megértéssel veszi tudomásul a kiadási nehézségeket (különösen, ha azt is sejti, hogy a közzétételhez rendelkezésre álló pénzkeretek úgyszólván csak a műszaki kivitelezés fedezését biztosították, s a közzétevők, mondhatni, társadalmi munkában teljesítették önként vállalt feladatukat), olykor mégis hálás lenne a további útbaigazításokért. Jó volna ugyanis tudni (s erre figyelmeztetni lehetett volna a kiadványok használóit), hogy például a következő esetekben valóban az eredetiben szereplő formákkal kell-e számolnunk: Martonfalvaynál (a következőkben: Mf.) 31: „Isten seget/ wel . . . haza Iewenk”, 36: „en Idethem oll gondot”, 48: „az feiedelem elewt, egieb/ hajj gýwlessewke . . . woltam”, 53: „Minden orzag gýwsebe kewniergettem tÿ Ntoknak”, 58: „el kellewt zdenued/ newm”; Szamosközynél (a továbbiakban: Szk.) 41: *feie-/rarat*, 106: „Si₂.smundus (Báthory) . . . Sicilorum Comes”, 118: „az Desnel vabo taboraba”, 265: „teoreoknek meniwnk az nioban”, 266: *gieogjel*, 185: „abbā allianak megh *Simodus* akarattiabol”. Igaz, az átírás és jegyzetelés elvégzője felhívja a figyelmet e szövegek *n* és *m* betűinek olvasati nehézségeire, s arra, hogy gyakoriak e betűk utólagos, szerzői egyértelműsítései (20).

6. Mivel a Martonfalvay-művekhez képest lényegesen más jellegű a Szamosközyé, a közzétevők a kutatás megkönnyítésére 43 lapnyi mutatót is készítettek. S noha ezek igen nagy haszonnal forgathatók, a kitűnő jegyzetanyaggal ellentétben úgy tűnik, a kötet egyetlen, filológiaiag sebezhető részét képezik. E sorok írója például a következőkkel nem tud teljesen egyet érteni. — A) A személynév-mutatóban a 301. lapon „Török Bálint (Török János fia, egri katona) 145, 158, 173, 193” olvasható, holott a hivatkozott 173. lapon ez áll: „az Nagy Török Bálint”, és a szövegösszefüggésből is kiderül, hogy valóban róla van szó. Nem biztos, hogy az olvasónak első nekifutásból eszébe jut, hogy a(z ir. ném.) *Seidensdorfer*, *Hans* nevet (melyet Szamosközy le is fordít *Seliemfalui Ianos*-ra: 161) a z betűnél keresse, ahova Szamosközy írásmódjához (*Zeidenstorfer*) ragaszkodva a mutató felvette.

B) Szerkesztési következetlenségnek tűnnek a következő megoldások: a) A földrajzi nevek mutatójába felvett *Vécs* → *Marosvécs* megfeleltetés mellett nem találjuk meg a következőket: *Belgrád* → *Nándorfehérvár* → *Alba Regalis*, továbbá *Enyed* → *Nagyenyed*,

Somlyó → *Szilágyysomlyó* (a hivatkozott helyeken csak *Somlyó* szerepel, s ez kétséget kizáróan a mai *Szilágyysomlyó*-t jelöli), *Szatmár* → *Szatmárnémeti*, *Szeben* → *Nagyszeben*, *Sziget* → *Máramarossziget*, *Udvarhely* → *Székeljudvarhely*, *Újhely* → *Bécsújhely*, *Újvár* → *Szamosújvár*. Ezek felvétele azért is jó lett volna, mert névtani feldolgozás, anyaggyűjtés számára is könnyebbé tette volna.

b) Hasonló okokból lett volna megnyugtatóbb a másféle kezelésmód a következő esetekben is: A felvett *Mezőkeresztes*-en kívül szerepelhetne a Heves megyei *Keresztes* is (az előbbinél hivatkozott 219. lapon ti. ez áll: „mikor Mehmed Chyazar az *Keresztesen* Egernel megh vjt volt az keresztienekkel”). *Bács*-on kívül (126) jó lett volna *Kolozsbács* (~ *Kishács*) felvétele is, a hivatkozott 161. lapon tudniillik erről, a Szamosközzy szülővárosa közvetlen szomszédságában levő községről van szó.

c) Következetlenné tűnik a földrajzi nevek mutatóbeli írásmódja. Ha ugyanis igen érthető módon *Kassa*, *Lippa* (és nem a szövegben előforduló *Cassa*, *Lipoa*) stb. szerepel, akkor indokolatlannak tűnik *Brán* helyett a szövegbeli *Brano* (94), *Décse* helyett a *Decse* (153), *Hátszeg* helyett a *Haczk*, *Prázmár* helyett a *Prasmar* (234). Viszont a *Tarcz vára* és *Törösvár* kettősség a mutatóban azért meglepő, mert az utóbbinál hivatkozott 233. lapon szereplő *Tarcz varanal* előfordulás egyértelműen *Törösvár*-ra vonatkozik. Úgy vélem, *Gyurgyerő* (*Giorgio*) helyett is célszerűbb lett volna a zárójelben *Giurgiu* formát adni.

d) A korabeli „név-kétnyelvűség” miatt is jó lett volna a következő egyezéseket, névmegfeleléseket is bevenni, hiszen ezeket maga Szamosközzy is használja: *Agria* (*Eger*) (219: „*Egri* Beglerbeg ~ *Agriae*”), *Cibinum* (*Nagyszeben*) 182, *Corona* (*Brassó*) 89, 230, *Günz* 154: „*Küszeg* (mely *Günz*nekis Newezetetik)”, *Savaria* [sőt: *Samaria*!] (*Szombathely*) 154, *Sirmium* (*Szerém vármegye*név) 219 (igaz, a 316. lapon megjelenik a „*Szerémség* 126” tétel), *Quinque Ecclesia* (*Pécs*) 219. Továbbá: *Bázel* (*Basilia*) 185. Talán elkelt volna a *Pomeránia* (248) → *Praimerania* (223), *Salesia* ~ *Slesia* (223) → *Szilézia*, *Styria* (154–5) → *Stájerország*, *Svecia* → *Svédország* azonosítás (ez utóbbival kapcsolatban pl. megjegyzendő, hogy a mutatóban is hivatkozott 177. 183. 184. lapokon következetesen a *Svecia* szerepel, s nem a mutatóba felvett *Svédország*). E megfeleltetések elmaradása azért is hiányolható, mert van ugyanakkor *Bararia* (*Bajorország*) megoldás. Talán jobban szolgált volna a mutató a gyors tájékozódást azzal is, ha *Kő* helyett esetleg a közismert *Székelly-kő*-t veszi fel, mint ahogy szintén szövegben kívüli ismeretek alapján került be például a *Nagyvár* névváltozat is.

e) Azt hiszem, nem indokolható a következő nevek kimaradása: *Holdvilág* (59), *Holtmaros* (153), *Kövesd* (264), *Sziksár* (219), *Zsáka* (175), melyek nemcsak hogy előfordulnak a szövegben, hanem ma is élő községek lévén nyugodtan írhatók mai helyesírás szerinti formában. Kimaradt továbbá a *Székellyföld* tájnév (164, 234). S ha a Bekes Gáspárral kapcsolatban előforduló *Kornya* helységnév bekerült a mutatóba, akkor az alábbiak is megjelenhetnének: *Kobelin* (213: „Reverendissimo domino Adamo Conarski de *Kobelin*”), *Norimberga* — *Nürnberg*-re való utalással — (163: „Georgius Span *Norimbergensis*” — ez adatot l. még alább is), *Poznan* (213, 214).

f) Ha *Szentlászló* után helyesen ezt találjuk: „(Segesvár közelében)”, *Szentmihály* után pedig: (*Udvarhelyszék*), akkor hasonló felvilágosítás *Szentpál*, *Szentpéter* esetében sem lett volna rossz. A két, erdélyi *Hunyad* megkülönböztetése ugyancsak gyorsíthatná a tájékozódást, fölöslegessé tenné esetleg a kutató szempontjából például érdektelen névre vonatkozó helyek visszakeresését.

A szóba hozott kifogások természetesen maguknak a kiadásoknak az érdemét a legkevésbé sem kisebbítik. Főként azért nem, mert megjelenésüknek köszönhetően valóban kitűnő és a nyelvészeti kutatásokban úgyszólván maradéktalanul értékesíthető szövegközlésekkel gazdagodtunk. E megállapítás alapjául szolgáló megfigyelések közül néhánynak a felsorolására az ismertető kéri is a szíves engedelmet.

Mint nyelvemlékeink általában, úgy ezek is tartalmaznak egyrészt korábban már „nyilvántartásba vett” szókészleti elemekre vonatkozó, de az eddig ismertetél régebbi előfordulásokat. Így például Mf. 26: „igen kewesbe meg *arendalam*” (a TESz. legöregebb adata 1673-ból való, a SzT.-é pedig csak 1736-ból). Más adatok a szakirodalomban szereplő jelentések kiegészítését, pontosítását teszik lehetővé: Mf. 40: „ket telj *kapolna* arpatis adanak”, „az egik *kapolna*/bol ket c̄b arpat adanak lowajmna” (vö. a naplótöredék latin nyelvű zárórészének következő soraival: „acervum triticum unum continens *capetias* Siliginem vero *capetias* Ordeum in acervo continens *capetias* In Duobus acervis avenas continens *capetias* . . .” (74).

Olykor már ismert szócsaládok eddig elő nem került tagja tűnik föl, s ez a szócsaládon túlmutatóan is fontos lehet: 24: „az erdewteul wezzewteulis Igen *tilongattanak*” (vö. TESz.: HB.: *tilutoa*, *tiluwt* (utóbbi a *tiloszik* alá sorolva), WinklK. 144: *tiloeek*, DöbrK. 154: *tilóggal*, *tilógyk*).

Martonfalvaynál „vallomásosabb” Szamosközy szövege. Már csak azért is, mert az eddig adatolatlan szavaknak is hosszabb sorát őrzi: 30: „le fogta es ighen *baculalta*”, 136: (Maros- és Udvarhelyszék Bocskaihoz „hajlott”) „Erre [‘ezért’] *doblottak wolt wket* ket kapitanjok”, 54: „az Persat senki *megh nē domalhattia*” (vö. esetleg: SzT. 1838—1845: *dumé* ‘hátbaütés/vágás’), 75: „Az Emir papiat *hocziatis* el küldötte”, 120: „es *libertallia* ez varosokat”, 142: „az szaszokat *lacczoltattak*”, 240: „affele chýelekedetiért . . . *megh lehalni*”, 91: „es vgy *megh oltalaztak* magokot”, 82: „leweleének *pariaiat* hoztak vala”, „lewele *pariaia* Summaia ezt tartia vala”, 59: „Varadot három *prick* mia vesze el”, 151: „mītha *sauzaba* hozna az lowat”, 105: „*tūmūtūalni* keztek <volna> volt propter religionem”, 133: „az ieget iegeltek *uekeltek volt* az Varbeliek”, 106: „Mikor latta volna Gellerd Istuā az *zalah*”.

Eddig is számon tartott szavak, szócsaládok korábbi adatolását teszik lehetővé a következő helyek: 89: „sok egýeb *chýatazasokat* töttek” (a SzT. 1703-ból hoz rá adatot), 62: „chýapdos, es addig *debachal* széllal” (a SzT. a *debachal* címszó alatt 1814-ből való előfordulást idéz ‘szitkozódik’ jelentéssel), 106: „Igý *ebelkedének* hitlenkedének Nemet modra” (a SzT. 1661-ből adatozza a szót), 88: „mikor Ibrahim Basa *megh vötte* Canisat, ez haidük . . . ighen *emberkettének*” (a SzT. 1753-ból hoz ‘vitézkedik, vitézül forgolódik’ jelentésű előfordulásra adatot), 93: „az Tatarok . . . egý resze *fogot* [‘indult’] haűasalfolde fele” (l. még: 127, 169; vö. a TESz. 1711-ből való *fog* 19. a. adatával), 133: „hagtak azt *türmatim* chýoportonkēt” (a TESz. a *turma* szóra 1732-ből hozza az első előfordulást).

A szakirodalomban eddig számon nem tartott jelentések, származékszavak előfordulása sem ritka: 119: „Egýkor az *lakas* [‘lakoma’] keözöt kerdí”, 56: „az Zaua parton, Egý *Temetés* [‘sír’] uagyon”, 120: „*végh* [‘végzés’] nē leöt . . . hanē azutā Bechbe lattak ismet teorwēt rea”, 96: „Dragfi Casparnet ez *vötte* [ti. feleségül] volt”. Továbbá: 227: „Az Bek . . . hogy *kűszödöbe* esik az Racezal”, „az Bek az *kűszödesben* raggýa, es kezdi . . . sebesíteni” (a TESz. *kűzd* a. 1575-ből idézi a *kűszódik* származékot), 230: „estweligh az varost *keresztűl kösul* . . . löwek”, 126: „Mikor iol <lak-> laktanak volna, es immar iol *megh zaikosottanak volna*”, 91: „harczoltanak, es vgy *megh oltalaztak* magokot”, 145: „az mīt *eoszwe sommalltak* . . . deaki”, 271: „mind az reure ment . . . ot *taliultak* *megh* es azt uagtak”. (vö. talán a *tályog* szó családjával), 88: „Mikola Ianos *valtozot* [váltózott] *megh* az Raczoktul”, „Ália Farkas . . . het szaz foriton *valtozot* *megh*”, „Galacz Istwā mikor az kötelen ala erezkednek, el szakadwā az kötel vgiā ot maradot holt elewenen, azutā sok idowel *valtozot* *megh*”, 97: „Bochkaý gödolkodwā hogý ighen *vékoniō* volna w az Nemetnel, es felő volna, hogý egýkor el vesztenek, kezd gondolkodni maga es Nemzete felöl.”

Ismeretes, hogy a különböző szó szerkezeteket, összetett szavakat a SzT. veszi következően számba. A már megjelent kötetekben nem találom viszont adatot a következőkre: 83: „egý *altal szoāal* [‘üzenettel’] meg monda”, 107: „castrum doloris, azaz *banatnak haza*” (a

SzT. ház a. csupán 1814-ből idéz példát *szomorú ház szerkezetre*), 92: „az ű fel Népe” (uo. még további előfordulások is), 92: „az ű fel taborához iöt”, *fél taborabā*, 146: „kewes hatra lēwén [’hiányozván]”. S természetesen nem tudni, szerepel-e a SzT. kiadatlan anyagában a következő szerkezetek valamelyike: 113: „Giülaſſi Lestar . . . ygýmīt iktato ember”, 103: „az palank melle loptak magokat” (vö. Aranyánál: „Most lopja életét . . . / Kanizsa, Rozgonyi”), 271: „menek mi felekünket keresni ha talalok:”, „elseoben mi felenket talalam”, 123: *örömet lütték*, 129: „Ez varaknak örömet megh lotték”, 61: „*papas modra* visznek volt egy halottat temetni”, 91: „Zekel Moissessel Brassonal zemben legjén [’találkozzék’], 148: „ezt latwā, *sziüet wönék* [vö. esetleg román *a-și lua inima (întrre dinți)* ’bátorságát összeszedi’], ki wtenek az varbol”, 142: „Az szaszok szot adnak [’üzennek’]”, 53: *templomnak az gombjā* (a SzT. *gomb* 19. a. 1871-ből *torony gombja* szerkezetet adatol), 88: „*vgj mūt* [’mintegy’] tiz ezenen voltanak.”

A MNyForr. megjelent két száma nyilvánvalóan sok grammatikai kérdésben is segíteni fogja az előbbre jutást. Mivel azonban a MNyTNy.-nak viszonyítási alapul szükségképpen figyelembe veendő, kései ómagyarrá vonatkozó kötetei nem álltak még rendelkezésemre, Martonfalvai és Szamosközy művei új kiadásának olvasásakor a magam számára készített grammatikai vonatkozású jegyzeteimből itt most csupán néhányra szorítkozva próbálom meg jelezni, hogy többek között miért lehet segítség e szövegek korszerű kiadásban való hozzáférhetővé, tanulmányozhatóvá tétele.

A birtokos személyjeles főnévi igenevek szintagmatikai szerepei közül a MNyTNy. (I, 340 –I) az alanyit és az iránytárgy felé hajló előfordulást tárgyalja (665). A Martonfalvaytól idézhető következő adatok viszont gondolkodóba ejthetnek e származékfajták tárgyi szerepének milyenségét illetően is: 9: „*kezdem* zegligetet *Epetenem*, Es Minden fele elessel *meg takarnom*”. de ugyanígy meggondolkoztató a nem személyjelezett alak használata is: 28: „*Igjere adatnj*” stb. Szamosközy tanulságos alaktani sajátságai közül kiemelném például a helységneveknek még hagyományos, a közszavakéval egyező tótani viselkedését: 247: *Egret*, 158: *Egre*, 88, 271: *Egren*, 212: *Egrül*; 99: „szalljā megh . . . *Soliomköwet*.” Alapos felmérést, adatfeltárást érdemelne a helységnevek korabeli ragozásmódja is: 88, 95, 236: *Fogarasha*, 143: *Eperjesből*, 97: *Meggyesbe*, 99: *Váradból*, *Váradba*, de ugyanott *Varadrul*, *Varadra* is.

Terjedelmi okokból is, a tematikai változatosság folytán is kiválóan alkalmasak e szövegek a korabeli vonzatosság kérdéseinek vizsgálatára. L. például Szk. 85: „*Romaj Chazarnak* adatot *hüttül absolutusok* legyének”, 86: „öket az *hittül aüocalliak* vala”, 92: „erössen *bizot magához*”, 94: „*Radul Vaida Nepe félt aző*”, 144: „es lenne *frigjes vele*”, 105: „olj ighē *gianūs volt* eleitwl fogwa az Nemet az *Magiarhoz*”, 126: „*Ehez gianūsagh* volt, hogy nē igaz Bochkaihoz”, 144: „Ne kellettnek . . . az *kereztjenekre hadakozni*”, 148: „az halom *chjñnalasba lwnk occupatusok*”, 211: „*Magiarokkal ra tanachjkozwā*”, 88: „*ighē törekettenek Bastanak* az fogliokert” stb. Külön is említendőnek találok a *küld* ige vonzatkitétel nélküli használatát ’valakit küld’ jelentésben: 144: „*Chjzaszar küldene* . . . az Tatar Hanhoz”, „*feiedelme kwlgjön* . . . az bekesigh felöl” (más igék hasonló használatára és a jelenségre magára vonatkozóan l. HADROVICS, FunkcM. 66—8).

Érdemes figyelni Szamosközynél is a mutató névmás, illetve a határozott névelő használatának még mindig meglevő következő sajátságaira is: 43: „*ezekeſis ez katonakot*”, 126: „*Ezeket ez falukat*”, 127: „*ezzel ez ket pispökkal eggiwt*” (l. még: 37, 39, 64, 214 stb.).

Szintén grammatikát is érintő adatsora történetesen újra a Szamosközy-szövegeknek az, mely az ige nélküli igekötőhasználat típusait képviseli: „*Be* az satorba az Valonok eggik Capitannia”, 62: „Az polgar . . . *be* az templomba, es . . . Népet . . . ki toditjā”, 221: „az templomba *be* az fegűeresek es Valonok vtanna Forgacz Ferencz az pispek”, 181: „*rea* az haller Gabor zolgaira.” Mondattani vonatkozásokkal összefüggő sajátságra vetnek fényt a következő adatok is: 271: „hatra tekintek *hat* ereosen haitiak imar az uruk ket zazloiatis” (a SzT. *hát* I. hszó 6. alatt „elbeszélésben élénkítő szóként” minősítéssel 1563-tól kezdődően hoz

példát hasonló előfordulásokra). Figyelmet érdemelnek a számbeli egyeztetés bizonyos esetei. Így például: 234: (belső cím): „*A zazsagh követelek iuramentuma*”, 263: (ugyancsak belső, de az ismeretlen szerzőtől használt cím): „Az keresztési harcnak *formai mint volt*”, 112: „*tamagiő, töb keresztjének fejjedelmekkel <volt> eggýwt*”, 125: „*kik Lippa deditioiat sollicitalia*” (vö. még 126), 135: „*ki ['kik'] viadalra valo emberek voltak*”, 138: „*es az töb varakot Bochkaý Népe occupaltak*” stb.

Néhány szó- és mondatrendi sajátóságot is érdemes idézni: 118: „*taboraba, ot mikor volna*”, 131: „*megh haraguua vgý az roszipergert ki vonsza, es vgý wti az hasahoz Pecznek, hogý . . .*”, 85: „*luttek vala penigh ket szaz Negýwen Niolez goliobist be első Napon*”, 115: „*vgiā engedetleneknek ismeriwk hozzank lenni kgteket*” (ma talán inkább így lehetne: „*kegyelmeteket hozzánk engedetleneknek lenni ismerjük*”). Továbbá: 45: „*megh tecczet ez hiwsegh hogý hiaba valo volt*”, „*Mikor . . . akkor volt első zādeka hogý le vagassa*”, 172: „*tiz ezer embert igirt volt hogý bochat.*”

Már az előzőkből is kitűnhetett, hogy mindkét szöveg kiválóan alkalmas lehet textológiai vizsgálódásokra. Szamosközy-nél különösen az idézés változtatás eljárásaira hívnám föl a figyelmet (39, 44, 48, 50, 53, 55, 60, 90, 121, 125!, 129, 158, 267 stb.). A szövegkohézió sajátos eszközei figyelhetők meg a 130., 143. lapokon. Az elbeszélés idejébe való magabeleélés a 153. lapon, az idősíkok váltása a 155. lapon, kapcsolatteremtés az olvasóval (!) a 159. lapon található részekben.

Különösen a Szamosközy-szövegekkel kapcsolatban szükséges a történeti népköltészeti, néprajzi és más vonatkozásokra is fölhívunk a figyelmet. Így az egykori szokásokról (ravatalozás és más temetési szokások) hírt adó részekre (125) vagy a magyarnak mint idegen nyelvnek a tudását minősítő, értékelő megjegyzésekre: 161: „*Ali Chýauztulis ki io Magyar volna*”, 163: „*Georgius Span Norimbergensis, Lutheranus, . . . Ez Spā ighē io Magyar*” (ennek a nürnbergi férfiúra vonatkozó adatnak az egyéb vonatkozásait l. előbb is), 176: „*Ez Racz fi volt de io Magyar, es deak iras tudo.*”

Végül álljon itt egy, a szociolingvisztika számára is beszédes adalék (nyelvi illetlen a hadseregben): 239: „*Eleözor, legh elseöben hogý az vristen az mi hadunkat megh algýa es szerenchýenket, az Capitanok mīdenképpen azon legýenek, hogý az Isten tiztessige keözöték Newekeggýk es giarapoggýk, mīden seregekben predicator tartchýanak, es az Capitanok az vndok szitkokat, es Isteni karomlasokat az vitezek keözöt megh tilchýak, ha valaki az tilalō ellen chýelekednek, azt az Capitan megh bwntesse, w magais io peldat aggiō Neki.*” De szólások, keletkezésük adatai miatt is érdemes végigolvasni a kötetet!

Aligha kétséges tehát, hogy e két, a középmagyar kori elbeszélő és tudományos prózát képviselő írásmű korszerű kiadásban való megjelentetésével a közéletévők igen hasznos közszolgálatot teljesítettek. És maguknak a közléteendő szövegeknek a kijelölésekor is fölöttébb szerencsés kézzel választottak. Közben azonban azt sem szabad felednünk, hogy a különböző könyvtárak, levéltárak és más gyűjtemények még mindig jelentős mennyiségben őriznek nyelvész számára kevésbé felhasználható közzétételben már kiadott magyar nyelvű munkák mellett megjelenésre váró továbbiakat is (a közülük nemrégiben már meg is jelent, könyvterjedelmű prózai „újdonosságok” közül l. például: Rettegi György: Emlékezetre méltó dolgok. 1718—1784. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi JAKÓ ZSIGMOND. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1970.; Wesselényi István: Sanyarú világ. Napló. 1703—1708. I. 1703—1705. Közzéteszi MAGYARI ANDRÁS. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983. stb.). Ha a MNyForr. első két számáról fentebb mondtak mellett ez utóbbi tényeket is meggondoljuk, akkor nyilvánvaló, hogy szűkebb szakterületünk meg a rokon tudományok számára is mennyire kíváncsatos lenne, hogy ez a szakmailag kiváló, elérhető áron megjelenő új forráskiadvány-sorozat minél hosszabb életű legyen.

LÓRINCZI REKA

Új finn etimológiai szótár van megjelenőben

Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. A K. Helsinki, 1992. 486 l.

1. Minden tudományágban, a nyelvészetben is természetes és gyakori új kérdésfelvetéseknek, korábbiaktól eltérő megközelítésmódoknak a jelentkezése, a vizsgálati módszerek változása, új témák és irányzatok divatossá, majd periferikussá válása. A szavak eredetének a vizsgálata dacolni látszik az idővel: a szófejtés mennyiségi mutatóinak az ingadozása ellenére ugyanis az etimológia szilárdan tartja nyelvtudományon kívüli vonzerejét is. Az etimológiai kutatások Finnországban is lendületesen folytatódnak. Ennek leginkább kézzelfogható bizonyítékai a színvonalas szófejtő kiadványok. Közülük a legfontosabb a három kötetesre tervezett „Suomen sanojen alkuperä” (= A finn szavak eredete, rövidítése: SSA.) című mű, amelynek 1992-ben megjelent első kötetéről szölok.

A finn etimológiai kutatásokat eddig elsősorban a „Suomen kielen etymologinen sanakirja” címen megjelent hat kötetes finn etimológiai szótár képviselte, amelyet külföldön is jól ismert finn etimológusok írtak (V. H. TOIVONEN, E. ITKONEN, A. J. JOKI, R. PELTOLA). A SKES. 1955 és 1978 között jelent meg. Első kötetéről, amelyet TOIVONEN egyedül írt még, A. J. JOKI közölt részletes méltató ismertetést a Virittájában, nagy nemzeti műnek nevezvén a szótárt (1955: 270–83). Fontossága miatt Magyarországon is hamar jelent meg recenzió róla (LAKÓ GYÖRGY: NyK. LIX, 210–3).

Mivel magyarázható, hogy a SKES. utolsó kötetének megjelenté után 14 évvel már egy újabb finn etimológiai szótár első kötete is napvilágot látott? A kérdés annál is inkább megokolt, mert a finn nyelv az etimológiai szempontból alaposan és eredményesen kutatott nyelvek közé tartozik. (Finn szemszögből nézve feltűnő, hogy a magyarban mennyi ismeretlen eredetű szó van.) A választ E. ITKONEN és U. M. KULONEN a szótár bevezetőjében adja meg. Az egyik ok az, hogy a SKES. megjelenése után számos új szómagyarázat született. A másik az, hogy a SKES.-ben nem tárgyalt, a népnyelvben széles elterjedtségű újabb jövevényszavakat is tárgyalni kívánták. Azon kívül megszaporodott a történeti és a rokon nyelvi forrásanyag, s a korábbinál nagyobb figyelmet fordíthattak a szavak első előfordulásának és nyelvjárási elterjedtségének a bemutatására is. Nyilvánvaló persze, hogy az új finn szófejtő szótár megalkotását azok az — etimológiai szótárral szembeni, jó ideje jogos lexikográfiai — elvárások is sietteték, amely elvárásoknak a SKES. nem felel meg, s amelyeket a szótár recenzensei annak idején szóvá is tettek. Nem csoda hát, hogy a vezető finn etimológusok, tehát a SKES. szerzői maguk a SKES. megjelenté után hamarosan eltervezték egy új, a szerkesztési elveket illetően korszerűbb, egységesebb, egyszersmind könnyebben kezelhető etimológiai szótár megírását. Ebben több külföldi szófejtő szótár példája is megerősítette őket, köztük nyilván a TESz.-é is, amelyről K. HÄKKINEN írta, hogy abban az értelemben sokoldalúbb, hogy tartalmaz tudnivalókat az irodalmi nyelv történetéről, a felhasznált irodalomról és a vaglyagos magyarázatokról is (Mistä sanat tulevat. Suomalaista etymologiaa. Tietolipas 117. Helsinki, 1990. 21). Még egy okot érdemes említeni. A SKES. szakembereknek íródott, a SSA. nemcsak azoknak, hanem a finn szavak eredetét iránt érdeklődőknek általában. A SSA. első kötetét méltató terjedelmes ismertetésében K. KOUKKONEN szerint ezért is került a főcímből alcímbe az *etymologinen* 'etimológiai' jelző (Vir. 1993: 274). A könyv hátoldalán olvasható ajánlászöveg szerint is széles érdeklődő kört céloz meg a SSA.: a szótár nélkülözhetetlen kézikönyv a szókészlet és a művelődéstörténet kutatói számára, s kiapadhatatlan információforrás mindenkinek, akit a finn nyelv szókészlete érdekel. Ebben a tekintetben a SSA. a TESz.-nek és az új német etimológiai szótárnak (Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. Berlin, 1989. I–III.) egyaránt párja többé-kevésbé; vö. TESz. I, 8 és EtWbDt. I, V.

A SSA. főszerkesztője 1992-ben bekövetkezett haláláig ERKKI ITKONEN volt. Az első kötet 156 lapjának szócikkeit ő, 142 lapját JOKI, 140-ét PELTOLA s 7 lapét KULONEN írta (l. KOUKKONEN i. m. 287). HONTI LÁSZLÓ személyes emlékei alapján fogalmazta meg, hogy „a finnugrisztika és a fennisztika három megbecsült öregje (Itkonen, Joki, Peltola) az életkorukkal járó testi bajokkal birkózva szinte megszállottként dolgoztak a finn etimológiai szótár egy teljesen új koncepciójú változatán” (MNY. LXXXIX, 114). A szerkesztő a fiatal kutató-nemzedék tagja, Ü.—M. KULONEN (Itkonen halála óta ő a főszerkesztő). Szerzőként rajtuk kívül M. CRONSTEDT, E. KOPONEN, M. PUROMIES, K. PH. RUPPEL és S. TANNER van megnevezve. A nagy triumvirátus továbbadta tehát az etimológia művelésének igényét és gazdag tapasztalatának egy részét az ifjú nemzedéknek, biztosítva ezzel a finn etimológiai kutatások magas színvonalú művelésének zökkenőmentes folytatását.

2. A szótár a bevezető (7—9) és a használati tanácsokat tartalmazó alfejezet (11—6) után a felhasznált irodalmat adja meg (17—34; természetesen benne van az EtSz., a MSzFrgE., a TESz. és az UEW. is), majd a rövidítéseket (35—44). Ezek után következnek a szócikkek.

A szótár a finn köznyelv alapszavainak lehetőség szerinti széles választékát tárgyalja, ezen kívül a régi irodalmi nyelv szavait és a nagyobb elterjedtségű nyelvjárásiakat is. Fölvették a közönséges előfordulású legújabb nemzetközi szavakat, a szűkebb körben használatosakat azonban arra hivatkozva nem, hogy ezeknek megvan már az alapos és közérthető finn nyelvű feldolgozásuk, l. KALEVI KOUKKONEN, Vierassanojen etymologinen sanakirja (= Idegen szavak etimológiai szótára), Nykysuomen sanakirja 8., amely 1990-ben jelent meg. Bekerültek a legfontosabb származékszavak is a szótárba, olykor címszavakként (ha az alapszó már nem él a köznyelvben vagy ha a származék elszakadt alapszavától).

A szócikkek felépítése az újabb etimológiai szótárak többségéhez igazodik. Ennek bemutatására közlök két rövid szócikket:

„**hiistakka** (Jusl 1745; hämmurt.) 'kivitasku, Oenanthe / Steinschmätzer'
onomat. nimitys, joka johtuu linnun ääntelystä *«hiis-tak-tak»*, ks. myös *kivitasku*.
Suolahti Vir 1906 141 (onomat), Mäger 1967 ELinnunim 166.”

Azaz: a *hiistakka* először Juslenius 1745-ben, Stockholmban megjelent „Suomalaisen Sana-Lugun Coetus” című szógyűjteményéből idézhető, hämei nyelvjárási szó, jelentése: 'hantmadár'. A madár hangját (*hiis-tak-tak*) utánzó onomatopoeitikus elnevezés, l. *kivitasku* a. is. A madárnév hangutánzó eredetét SUOLAHTI bizonyította, de szó van róla MÄGER észt madárnevek eredetét tárgyaló monográfiájában is.

„**hikata** (VR 1644; länsimurt.) 'nikotella / den Schluckauf haben', *hikka* 'nikotus'
< nr *hicka* 'nikotella; nikotus',”

Azaz: a *hikata* 1644-ből adatolható először egy latin—svéd—finn szótárból, nyugati nyelvjárási szó, jelentése: 'csuklik', a *hikka* főnév: 'csuklás'. A mai svéd *hicka* 'ua.' átvétele. A szó eredetéről még nem írtak, ezért nincs szakirodalmi hivatkozás.

A címszó után zárójelben áll tehát az első adat locusa s az első előfordulás évszáma, ha írott vagy nyomtatott forrásról van szó, valamint annak a nyelvjárásnak vagy nyelvjárás-területnek a megnevezése, ahol a szó él. Közlök a címszó és a származékok jelentését, jelentéseit is, a címszóét németül is, illetőleg csak németül, ha köznyelvi bázisszavakról van szó (például *hyvä* 'gut'). 1800 előttről igyekeztek megtalálni az első nyomtatott adatokat (a régi finn irodalmi nyelv szótára és a régi kéziratos gyűjtések alapján). Az 1800-as évek első szelőfordulásait viszont főként csak szótárak alapján állapították meg. (Ezen évek finn szótörténetének a rendszeres gyűjtése és feldolgozása az elvégzendő feladatok közé tartozik.) A legismertebb régi finn írókat szótörténeti forrásként nevezik meg (Agricolának, a finn reformátornak és bibliafordítónak a nevével találkozunk legtöbbször). Származékszavak vagy tájszóválto-

zatok első előfordulását akkor adják meg, ha az megelőzi a címszó-alapszót. Alakváltozatokat kivételesen adnak meg (l. például *hipaista* és *hyasintti* a., az utóbbi esetben népetimológiai változatról van szó), megadják viszont a származékszavakat és bizonyos esetekben toldalékolt formákat is (*hyvin* 'jól' a *hyvä* szócikkében). A jelentéseket nem részletezik és számozzák, megadják viszont a származékok jelentését.

A legközelebbi rokon nyelvi, tehát a balti finn, azaz a karjalai, (aunuszi), inkeri, lúd, vepsze, észti, vót és lív megfelelőket (ezen nyelvekre l. HAJDÚ, ÚNyA. 58—81) is szótörténeti részben, a finn adatokról tildével elválasztva közli a szótár. Ez az eljárás nyilván megokolható, van azonban egy ellenérv. Az tudniillik, hogy ha egyszer külön nyelveknek tekintik a felsorolt finnségi nyelveket, akkor e nyelvek — többnyira nem régi gyűjtésű — adatai a rokonsági foktól függetlenül bizony nem részei a finn nyelv szótörténetének. Abban az esetben, ha valamelyik balti finn nyelvbe a finnből ment át a szó, a tényt zárójelben jelzik (l. például *haamu* a). Tehát etimológiai magyarázatot adnak a szótörténeti részben is. Ha közfinn eredetű finn szó a címszó, akkor — az említett eljárás miatt — általában hiányzik is a szócikk etimológiai alfejezete.

3. A szócikkek másik fő részét az etimológiai magyarázatok alkotják. A szerkesztők gazdaságos tömörségre törekedve kerültek a verbális eredetminősítéseket az ősi örökségű és a jövevényszavak tárgyalásakor, ezért a rokon nyelvi megfelelőket egyenlőségjellel, a jövevényszavak forrását, az átdó nyelvi lexémát pedig a < jellel vezetik be. Verbális eredetminősítést a belső szóteremtésű alakulatok, valamint a szóalkotás különböző módjaival létrejött szavak és a tükröfordítások kaptak (l. *huppu*, *joulukuu*, *juljeta* és *kaakkuri* a.). Vannak eredetminősítés nélküli szócikkek is, ezekben azonban utalnak arra a szócikkre, ahol a szófejtés olvasható. A szótár az utalásokban hiánytalanul következetes (tapasztalataim szerint). A verbális eredetminősítések általában lakonikus tömörségűek, például: „Johd: ia v: stä *avata*” (*avain* a.), azaz: az *avata* ige származékai, körülbelül így kifejezve: szárm: ok az *avata* i-ből. vagy például „Onomat. sanoja”, tehát: onomatopoetikus szavak (*hölskyä* a.). A nyelvész olvasó számára a rövidítések megszokott dolgok, nem jelentenek tehát nehézséget, kérdés azonban, hogy a nem szakmabeli érdeklődő nem zavarja-e a sok rövidítés az eredetminősítésekben.

A TESz.-hez szokott magyar olvasó hiányolja az alapnyelvi eredetű szavak esetében annak megfogalmazását, megjelölését, hogy uráli, finnugor, finn-volgai, finn-permi vagy közfinn eredetű szóról, illetőleg szótóról van-e szó. A rokon nyelvi megfelelők — ésszerűen válogatva, egyszerűsített átírásban — föl vannak sorolva, s az olvasóra van bízva, hogy ezek alapján levonja a következtetést, hogy a finn szó előzménye melyik alapnyelvig megy vissza. Erre az előszó már felkészíti a szótár használóját, hiszen pontosan föl van sorolva, hogy mely nyelvek váltak ki a kései közfinn, a korai közfinn, a finn-volgai, a finn-permi, a finnugor és az uráli alapnyelvből (7). Kérdés azonban, érdemes-e ezt az olvasóra bízni (különös tekintettel az érdeklődő nagyközönségre). Fölvethető az a kérdés is, nem lett volna-e érdemes a legközelebbi rokon nyelvi adatokat is úgy kezelni, ahogy a távolabbiak adatait, azaz az előbbieket is az etimológiai részben közölni. Lehet hiányérzetünk az alapnyelvi rekonstrukciók nem következetes közlése miatt is. A jövevényszavak szócikkeiben, ha valamely — például indoeurópai — alapnyelvből került át jövevényszó az uráli, finnugor stb. alapnyelvbe, amelynek folytatása a finn szó, akkor természetesen közlik az átdó nyelvi rekonstrukciót (például *kutsua* a.). Ugyanígy meg van adva a korai ősfinn alapalak, ha az a lappba került át jövevényszóként (l. *heinä* a.). Az uráli, finnugor stb. alapnyelvre visszamenő finn szavak esetében jóval gyakrabban nincs megadva az alapnyelvi rekonstrukció, mint ahogy megadják. Ez utóbbiakra l. *antaa*, *asea*, *hapan*, *heinä*, *hiiri*, *kota*, *kunta*, *kuunnella* a. Az alapnyelvi rekonstrukciók közlése azért is tűnik hasznosnak, mert lehetőséget ad annak megállapítására, mennyit változtak idővel a szavak, s ez az érdeklődő nagyközönség számára is tanulságos.

A finn nyelv hangutánzó és hangfestő szavakban igen gazdag. Ez nemcsak finn nyelvészek megállapítása (l. például: A. RYTKÖNEN: Vir. 1935: 90–102; L. HAKULINEN, Handbuch der finnischen Sprache. Wiesbaden, 1960. II, 16), hanem külföldi kutatóké is (B. COLLINDER, Finnisch als Kultursprache. Hamburg—Volksdorf, 1968². 32; W. SCHLACHTER: ALingu. XXVI, 126). Az onomatopoetikus szavak etimológiai vizsgálatának, illetőleg hangutánzó-hangfestő eredetük bizonyításának többrendbéli nehézségei közismertek. Az ilyen eredetmagyarázatok — miként L. KETTUNEN 1957-ben megfogalmazta — Finnországban is kiválthaták a hozzá nem értők mosolyát és tréfálkozását (Vir. 96–7). De vajon mi jellemzi az új finn etimológiai szótárt az onomatopoetikus szavak vizsgálata tekintetében? Kifejeződik-e az eredetminősítésekben, hogy a hangutánzó és hangfestő szavak a finn szókészlet jelentős hányadát alkotják? Egyértelmű igennel válaszolhatunk. A SSA. a következő hangutánzó-hangfestő kategóriákat különbözteti meg: onomatopoetikus (= hangutánzó), deskriptív (= hangfestő), deskriptív-onomatopoetikus (= hangutánzó-hangfestő), indulatszó (a hangutánzók csoportjába tartozik) és — részben — gyermeknyelvi. A bevezetőben a két kategóriát említik (deskriptív, onomatopoetikus), megjegyezvén, hogy gyakran viszonylag újabb keletűek s hogy hangtani szempontból igen változatosak (7) az ide tartozó szavak. Bizonyos esetekben az onomatopoetikus eredet mellett egy-egy szó jövevény volta vagy alapnyelvi eredete is szóba jöhet, ilyenkor a szótár vagylagosan foglal állást (l. pl. *hitu*, *hyppiä* és *hyssyttä* a.). Arra is van több példa, hogy közfinn szavakat onomatopoetikus eredetűnek minősítenek (például *havista* a.). Feltűnően sok a deskriptív eredetűnek minősített szó a *h* kezdetűek között. Amilyen természetes, hogy a madárnevek (a tőszavak) nagyrészt hangutánzónak vannak minősítve, annyira meglepő első pillanatra, hogy a 'pók' jelentésű finn szó hangfestő jellegű. Nyilván csak hangtani alapon tehető föl a *hämähäkki* illetén eredete, mivelhogy a pók ugyancsak hangtalan lény. (Hogy van hangutánzó eredetű halnév — a *csik* —, az azért lehetséges, mert e halfajta csipogásszerű hangot ad: KISS LAJOS: NyttudÉrt. 71. sz. 25; „valószínűleg”: EWU. *csik*¹ a.) Az onomatopoetikus szavak minősítését nem követik megokoló (hang- és alaktani érveket felsorakoztató) bizonyítékok, gyakoriak azonban az utalások a hangutánzás-hangfestés síkján összetartozó más szavak szócikkeire (például *hokka*¹ a.) és idegen nyelvek megfelelő szavaira (például *hoi* a.).

Az etimológiai minősítések között nem ritkák a különböző bizonytalansági fokozatokat kifejezők. Az eredetbeli bizonytalanságot a következő magyar szavak finn megfelelőivel fejezik ki: bizonytalan, homályos, jövevényyszónak vélik, nem világos, nyilván, onomatopoetikus vagy deskriptív jellegű, onomatopoetikusnak tűnik, talán, tisztázatlan, valószínűleg, vélhetően — és természetesen: ?, ??). Olyan szócikkkel nem találkoztam, amelyben ez áll: ismeretlen eredetű. Úgy vélem azonban, hogy a „nem világos”, a „bizonytalan” és a „tisztázatlan” minősítések az „ismeretlen eredetű”-nek felelnek meg akkor, ha a szótár szerzői egyetlen eredetbeli lehetőséget sem említenek. Általában ugyanis az ilyen eredetminősítésű szavak szócikkeiben megemlítene, egy, ritkábban több szóba jöhető magyarázati lehetőséget.

4. A szótár egésze szempontjából nem lényeges kérdés, a Magyar Nyelv olvasóit azonban bizonyára érdekli, hogy fordulnak-e elő magyar szavak a finn etimológiai szótárban, s ha igen, hogyan. Természetesen vannak magyar szavak is benne. Három esetben fordulhatnak elő: a) uráli és finnugor eredetű finn szavaknak, b) finn nyelvbeli, valamely szempontból magyar vonatkozású jövevény- és vándorszavaknak a szócikkeiben, illetőleg c) bármelyik finn szó szócikkében az etimológiai érvelés bizonyítható, valószínűsítő adataként (például onomatopoetikus szavak szócikkeiben). Mindegyik típusra van példa, l. *antaa*, *husaari* és *kukkua* a. Kérdés, hogyan jár el a SSA. a magyar adatok tekintetében. A válasz: igényesen és pontosan. Sajtóhibával nem találkoztam. Ami azonban ennél sokkal fontosabb: a magyar

tagot is tartalmazó szófejtések hiánytalanul megfelelnek a legújabb tudományos ismereteknek. Néhány esetben van csupán több-kevesebb eltérés az újabb magyar(országi) etimológiai szótárnak (TESz., UEW., EWU.) megállapításaitól, s ahogy látom, a SSA. valamivel szigorúbb, mint magyar társai. Így például a *hajó*-t az UEW. két kérdőjellel kapcsolja a finn *koivu* főnévhez (169), az EWU. vitatott eredetűnek minősíti, de első helyen említi az uráli eredet lehetőségét (s ebben az egyeztetésben a finn *koivu* kérdőjel nélkül áll), a SSA. a *koivu* szócikkében nem is említi a m. *hajó*-t. A *hall* igét az UEW. két alapnyelvi eredetű szó (**hal-* és *hadl-*) egybeesésnek tekinti (197), az EWU. szerint ez csupán valószínűleg van így, a SSA. *kuunnella* igéhez s megfelelőihez kapcsolja. A m. *hég* és *halk* főnévnek a TESz. és az EWU. szerint a finn *koja* és *kolo* megszorítás nélküli (*hég* és *halk*² a.), a SSA. szerint viszont csak kérdőjeles megfelelői (*koja* és *kolo* a.). A *haszon* főnév az UEW. szerint kérdőjelesen függ össze a finn *kasva*- igével (129—30), az EWU. szerint a szó bizonytalan eredetű, talán ősi örökség továbbképzése, de a megfelelések vitatottak, a SSA. viszont hangtani nehézségekre hivatkozva elutasítja az egyeztetést (*kasvaa* a.).

A magyar megfelelőket idézve olykor toldalékolt alakokat is közölnek. A finn *kuolla* megfelelője a m. *hal* ige, de e mellett közlik a *halál* és *holt* szavakat is jelentésük megadásával. Hasonló esetek a következők: *élő* az *él* (*elää* a.), *emlő* az *emik* (*imeä* a.), *éves* az *év* (*ikä* a.), *ember* az *eme* (*emä* a.), *alá*, *alatt*, *alól* az *al* (*ala* a.) mellett, l. még *evez* (*erä* a.). Helyesebb volna feltüntetni a tövet, mondjuk így: *hal-ál*, *hol-t*, *em-lő* (és *em-ik*), *év-es*, *em-ber*, *al-á*, *al-att*, *al-ól*, *ev-ez*, minthogy a toldalék nem tartozik az alapnyelvi eredetű tőhöz. Követendő viszont az a gyakorlat, hogy a szótári tő mellett (*kő*) megadják a magyar szó kötött tóváltozatát is, ugyanis az felel meg a rokon nyelvi pároknak (*köve*: *kivi* a.).

A magyar nyelv is indított útnak több szót, amelyek a szomszédos és más nyelvek közvetítésével távolabbi nyelvekbe is eljutottak. A hetvenes évek közepén készített összeállítás szerint a finnek a *csárdás*, *gulašši*, *husaari*, *madjaari*, *paprika*, *pusta*, *sapeli* és *tokaiji* szót általában ismerték (MNY. LXXI, 335—6). A SSA. első kötetében a *husaari*-val találkozunk. A finben 1766-ban bukkan föl svéd jövevényszóként (< német < magyar < szerbhorvát). A vándorszó *hurraa* 'hurra' vitatott eredetű a SSA. szerint is, de egyik lehetséges forrásként a régi magyar csatakiáltást: *huj-red*, *huj-rá*-t említik (a TESz. és az EWU. nem számol ezzel a lehetőséggel).

5. A szócikkek zárófejezete a kisebb betűtípussal szedett, az etimológiai résztől jól elkülönített bibliográfia, amely csak az eredetmagyarázat szempontjából újat, fontosat tartalmazó munkáknak, tehát az adott esetben fontos etimológiai szótáraknak (legtöbbször természetesen a SKES.-nek, illetőleg gyakran a MSzFrgE.-nek, sőt a TESz.-nek és persze az UEW.-nak stb.) is, valamint tanulmányoknak, közléseknek az adatait tartalmazza. A hivatkozások a megjelenés időbeli sorrendjében követik egymást, s mindegyik esetben meg van adva a megjelenés évszáma is (az etimológiai szótárak sem kivételek). Az egyes bibliográfiai tételek után zárójelben jelzik, hogy miben vitte előbbre az eredetmagyarázatot a hivatkozott szerző, illetőleg publikációja. A bibliográfia ily módon igen csak informatív.

A SSA. néhány, finn szempontból fontos hely- és személynevet is tárgyal (miként a SKES. is tette annak idején). Például: *Ahti*, *Ahvenanmaa*, *Eesti*, *Häme*, *Ilmari*, *Karjala*.

6. Az új finn etimológiai szótár jól átgondolt és következetesen érvényesített korszerű lexikográfiai elvek szerint készül. Gazdaságos, tömör, jól áttekinthető, tipográfiaiilag is kitűnő közlésmód jellemzi. Az eredetminősítések kellőképpen kiértelmezett tudományos állásfoglalások. A magas színvonalú szótár joggal tart igényt a szakmán kívüliek érdeklődésére is. Mi, magyar nyelvészek örömmel üdvözljük a SSA. első kötetének a megjelentét s várjuk a még hiányzók mielőbbi közzétételét.

KISS JENŐ

Elekfi László, Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése (különös tekintettel az aktuális mondattagolásra)

Nyelvészeti tanulmányok 27. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 495 [1] l.

1. Kiváló monográfiával gazdagodott a magyar nyelvészeti szakirodalom. ELEKFI LÁSZLÓ, kitűnő, sokoldalú nyelvtudósunk összefogta, elmélyítette korábbi szerteágazó kutatásait egy nagyobb cél érdekében, és ezáltal új távlatokat nyitott a mondat szerkezeti vizsgálódások számára. Anyagát Petőfi verseiből gyűjtötte, de következtetései, eredményei sokkal általánosabbak, nem korlátozódnak csupán a versmondattan körére.

Elekfinék ide vágó előbbi tanulmányai közül figyelmet érdemelnek az alábbiak: „A mondat elemzésének fő szempontjai” (MNy. XLIX, 69—76, 370—80), „Az ige alanya és az alanytalan ígék” (Pais-Eml. 212—20), „A logika állítmány-fogalma és az állítmányi névszó” (I. OK. XI, 95—150), „Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban” (NyK. LXVI, 331—70), „A predikatív viszony” (Nyr. XC, 62—75), „A racionális mondattagolás stilisztikai szerepe Petőfi verseiben” (MNyTörtRendsz. 34—9), „Mondatformák és mondat hangsúlyok fonetikai vetülete” (NyK. LXX, 329—49), „Satzperspektive und Satzaccent im Ungarischen” (Phonetica XIX, 170—97), „Nemzetközi tanácskozás az aktuális mondattagolásról” (Nyr. XCV, 126—8), „Közlésmélet, grammatika, aktuális mondattagolás” (ÁNYT. IX, 65—85), „Föltámadott a tenger . . . (Hangsúlyozás és mondanivaló a versben és zenei áttételeiben)” (Magyar Zene XX, 391—422), „Satzrhythmische Bemerkungen zur Übersetzung eines Gedichtes von Petőfi” (Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars VII, 165—71. Turku, 1981.).

Tehát elmélyült, több irányú munkával, közel három évtizedig tervszerűen készült a nagy feladatra. Eközben a hazai és a nemzetközi szakirodalmat (angol, cseh, francia, német, orosz, szlovák nyelven) olyan minőségben dolgozta föl, hogy későbbi monográfiájában könnyedén építhetett be minden hasznosítható elemet, illetve hogy jól megalapozott érveléssel cáfolhatta meg a hibás feltevéseket, nézeteket. (A kötetet záró Irodalomjegyzék 10 apró betűs, sűrűn szedett lapot tölt meg.)

A szerző tudományos szemléletét, felkészültségét és kivételes igényességét munkájának interdiszciplináris jellemzői is kifejezik. Erről a mű elolvasása során egy rögtönzött kimutatást készítettem, melyet az Irodalomjegyzék adatai megerősítenek, és amely már önmagában, pusztá felsorolásként tiszteletet ébreszt. Mely tudományok ezek? Filozófia, logika, esztétika, lélektan, irodalomtudomány, poétika, zenetudomány, szemiotika, kommunikációelmélet, továbbá a nyelvtudománynak széles köre az általános nyelvészettől a retorikán, stilisztikán, szövegtanon folytatva a grammatikáig, a fonológiáig, a fonetikáig.

Az írott forrásokon kívül gyakran hivatkozik olyan véleményekre, közlésekre, adat-szolgáltatásokra, helyesbítésekre, amelyeket élőszóban kapott.

Minden fejezet, sőt a legkisebb részlet is nyelvi tényeken alapul. Feltűnik az idézetek, a nyelvi adatok bősége. A szerzői szándék félreérthetetlen: minden állításának dokumentálására, bizonyítására törekszik. Gyakorlat és elmélet, analízis és szintézis szerves egysége is így, ezzel valósul meg az egész monográfiában.

A bonyolult gondolatmeneteket, illetőleg érveléssorokat kifejtő, nemegyszer elvont szöveg mindig érthető és jól követhető, mert a szerző élvezetesen, világosan, pontosan fogalmaz, és gondolatait, véleményét megfelelően kifejti, mert szövegének megformálása annyira gondos, hogy a jó értekező stílusnak követendő mintájául szolgálhat, továbbá mert ugyanolyan céltudatosan, áttekinthetően tagolja műve egészét, nagyobb egységeit, mint legkisebb szövegrészleteit.

2. Elekfi a mondat szerkesztés gerincének kérdését állította középpontba, azaz fő szempontja: „a szórend mondattani és stilisztikai elemzése a közléseleméletnek egy korábban alig méltatott alapelve, az aktuális mondattagolás alapján” (15). Így főleg azt keresi, hogy melyek azok a tényezők, amelyek vezérlik a mondatok és a mondatokból felépülő verses szövegek megformálását. Tehát nem verstani, stilisztikai vizsgálódást folytat! Az elemzett anyagot Petőfi verseiből gyűjtötte. Így magától értetődik, hogy a mondat szerkesztés általánosabb elveinek kutatását a versmondatok titkainak feltárásával kezdi, ezt kapcsolja azután össze a verselemzés, a versértelmezés kérdéseivel.

Véleménye szerint a költői műveket csak úgy lehet teljesebben értelmezni, hogyha a verselemzésbe egy újabb szempontot vezetünk be. Ez a mondattani szempont, amely „a tartalmi és a formai elemek közt hiányzó láncszemet pótolja” (12). „A mondattani elemzés, a mondatok grammatikai és szórendi felépítésének és időbeli lefolyásának, valamint belső súlyelosztásának vizsgálata” (12) az előbbieket szerint nélkülözhetetlen a költői művek keletkezésének és esztétikai hatásának feltárásához. Igaz ugyan, hogy a versnek mint műegésznek vannak olyan sajátosságai, amelyek a részekre, a mondatokra nem vagy csak ritkán jellemzők, ennek ellenére „sokféle összefüggés van a vers mondatainak megalkotása (a mondatformák) és az egész vers megszerkesztése közt” (12). A kutatás egyik célja éppen ezeknek az összefüggéseknek a megmutatása.

A könyv anyaga oly gazdag és sokrétű, hogy itt csupán a fejezetek tömör jellemzésére van lehetőség. Az első három fejezet tisztázza és szemlélteti az alapfogalmakat, közülük a III. a legfontosabb, ez a téma és a propozitum (réma) felismerésének szempontjait tartalmazza. A következő három fejezet leírja a mondatformákat az aktuális mondattagok sorrendje vagy hiánya szerinti csoportokban: a racionális alapformát, a fordított (emocionális) sorrendet és az egyéb mondatformákat, amelyek a T – P viszony különféle kombinációi. Ez utóbbi fejezetekhez egy-egy kísérleti-ellenőrző fonetikai rész kapcsolódik. A VII. fejezet verselemzés szubjektív módszerrel: hogyan mondaná el a szerző, miért így értelmezi a verset. A VIII. fejezet grammatikai elemzés alapján rendszerezi a racionális tagolású önálló mondatokat. A IX–XI. fejezet a racionális mondatformák stilisztikai és poétikai elemzésére tér át. A XII. fejezet az igazságérték és az aktuális tagolás összefüggését mutatja be. A XIII. fejezet verselemzés a műfordítások tanúsága szerint. A XIV. és a XV. fejezet a racionális mondattagolás előfordulási arányainak statisztikája, illetve a statisztikai adatok segítségével végzett stíluselemzés.

A szerző így jut el vizsgálatainak kettős céljához. Egyrészt jellemzi a költői életpályát és Petőfi egyéni stílusát, másrészt összegezi az aktuális mondattagolással kapcsolatos mondattani eredményeit.

Érdemes külön szólni a jegyzetekről. Rendkívül értékes anyag halmozódott itt föl, az olvasó szinte sajnálja, hogy így mellékvágányra kerültek, mert oda kellett kerülniük a mű belső logikája, vonalvezetése miatt. A szerző elsősorban itt tér ki a szakirodalom értékelésére, gyakran itt vitatkozik egy-egy nézettel. Nemegyszer itt fogalmaz meg pontosan, részletesen egy-egy definíciót, vagy itt magyaráz meg egy-egy szakkifejezést. Néha tömör, találó összegezéseket készít, mint például az arany metszésről és pontos számításáról (389), a metanyelvi viszonyokról, a tartalom és az aktuális nyelvi forma közt kialakuló divergenciáról (395) stb.

A kötet függelékében található a tájékoztató apparátus. Különösen hasznos a műszavak gondosan összeállított mutatója és a statisztikai táblák sorozata.

3. ELEKFI LÁSZLÓ monográfiájának értékét tárgyválasztásának eredetisége és a téma kidolgozásának színvonala együttesen adja meg. Az aktuális tagolással előtte a magyar szakirodalomban ennyire mélyen és összetetten még nem foglalkoztak. Teljesen új utakon

jár a költői mondattannak és Petőfi költészetének vizsgálatával is. Vizsgálódásai a mondatelmélet megújításának lehetőségeit jelzik, ezen a területen máris jelentős eredményeket hoztak.

A magyar szépirodalom mély és alapos ismeretét, szeretetét tanúsító monográfia olvasmányként is emlékezetes.

KOZCZA SÁNDOR GÉZA

Magnús Pétursson—Joachim Neppert, *Elementarbuch der Phonetik*

Helmut Buske Verlag, Hamburg, 1991. 211 l., 73 ábra

A hamburgi egyetem két professzorának ez a könyve a hasonló látásmódú modern kiadványok sorában újabb komoly kísérlet arra, hogy minőségileg túllépjen a fonetikanak korábban jobbra beszédhangképzés-centrikus, illetve az egyes részterületeket eléggé mereven szétválasztó felfogásán és tárgyalásán. (Itt most nem térünk ki a fiziológiai és az akusztikai fonetika anamnesztikus viszonyaira.) Külön érdeme a szerzőknek a szűkre szabott keretek ellenére a tárgy komplex ábrázolására való törekvése. Ez az összefüggésszerei- ben komplex munka épít az előzményekre, ám a szerzők lényeges új felismerései következté- ben új eredményeket is tartalmaz. Számos tételes megállapítása nem új köntösbe öltöztetett régi ismeret, hanem minőségileg új összefüggések felismerésének a manifesztálódása, ez pedig egy könyv megítélések igencsak jó próbaköve.

A könyv a bevezető Előszó (95—6) után római számokkal jelölt négy nagy témakört dolgoz fel: I. Általános alapfogalmak (11—39); II. A beszédképzés folyamatai (41—116); III. A nyelvi kategóriák hangalakja (117—61); IV. A beszélt nyelv neurofiziológiai funkciói és megértése (163—202). Ezek a témakörök arab számokkal jelölt fejezetekre oszlanak. A könyvet igényes és terjedelmes irodalomjegyzék (203—8) és tárgymutató (209—11) egészíti ki.

A következőket rendszerszerűsége való törekvés mellett zavaró a római és az arab számok együttes szerepeltetése. A homogén arab decimális számrendszer jobban kifejezné a nagy témakörök és fejezeteik összetartozását, s tagolásában is homogénabbá tenné a rendszert.

Az aspektusokban és ismeretekben igen gazdag könyv célja: 1. minimalizált ismeretrendszer közvetítése a fonetika tanulmányozói és művelői számára; 2. a korszerű fonetika által vizsgált komplex összefüggésekbe való bevezetés azért, hogy a (figyelmes) olvasó további új területekbe dolgozhassa bele magát. — A könyv módszereként a beszéd folyamat tényezőinek és szintjeinek didaktikusan jól összehangolt bemutatása dominál.

A szakirodalomban igen eltérő felfogások találhatók a fonetika természetéről, lényegéről, tárgyáról, feladatairól és a tudományok rendszerében elfoglalt helyéről. OTTO VON ESSEN például (*Allgemeine und angewandte Phonetik*. Berlin, 4., átdolgozott kiadás, 1966. 1) nem mondja ki ugyan, hogy a fonetika határtudomány, csak annak tekinti. Kimondja, hogy a fonetika természettudomány, de leszögezi azt is, hogy mélyen belenyúl a társadalomtudományokba is. Ezzel a felfogással szemben Pétursson és Neppert több szempont miatt is határtudománynak, ám ezzel együtt a nyelvtudomány részének tekintik a fonetikát, és hangsúlyozzák a nyelv egészébe való integrálását. Nem tartják természettudománynak, sem pedig az eszközfonetikát önálló diszciplínának, hanem csak kísérletes, illetve műszeres vizsgálati módszert alkalmazó tudománynak. A fonetika jellegzetességei közé sorolják a deskriptív, a magyarázó, a normatív és a korrektív sajátosságokat is, és pontosan meg is határozzák ezek helyét és szerepét. A normát nem fonetikai, hanem politikai-szociális fogalomnak tartják, mely a nyelvtudományban csupán alkalmazható, például a kiejtési szótárakban.

A nyelv összes lehetséges előfordulása közül a beszélt nyelvet tekintik elsődlegesnek, ezért könyvükben elsősorban ezzel foglalkoznak. Arra törekszenek, hogy mind a beszédhangokat, mind pedig a náluk fizikai-fiziológiai valójukban nagyobb — ha viszont a morált is vesszük, kisebb — nagyságrendű prozódiai jelenségeket elhelyezzék és bemutassák a nyelv mint jelenség keretein belül, s megjelenítsék azokat a szinteket, amelyeken végbemennek a hangos nyelvi kommunikáció két nagy összetevőjének, a beszélésnek és a hallásnak a folyamatai. Bizonyára a szerzőket is zavarta ez a szembeszökő leszűkítés, mert a kifejtés során lényegesen pontosították ezt az elnagyolást sugalló felfogásukat: a beszélés folyamatát, a beszéd hangalakjának (Sprachschall) a szerkezetét és térbeli viselkedését, valamint a hallószervben lejátszódó folyamatokat sorolják ide. Könyvük több helyén még ezt is tovább pontosítják: a jelekről és jelzésekről, a beszédaktusokról jelenleg elfogadottnak tekinthető ismereteinknek megfelelően a beszélés szándékától kezdve annak megvalósításán keresztül a kódolt küldemény — a nyelvi tartalom — dekódolásáig a szemantikai és pragmatikai-pragmalingvisztikai szempontokkal együtt figyelembe vesznek minden odatartozó tényezőt. Didaktikai szempontjukat figyelembe véve indokolt az egyszerűtől a bonyolult felé való haladás, az ismétlődő pontosítások azonban széttördelnek egyébként ezen a szinten már könnyen érthető gondolatmeneteket, s a tematikus fejtegetések egysége áldozatul esik a módszernek. Ha ettől a momentumtól eltekintünk, nem vitatható el a szerzőktől megállapításaikban és megoldásaikban a szellemi virtuozitás.

A fonetikai tényezőknek a nyelv egészébe való integrálásából és a nyelvi kommunikáció folyamatából kiindulva újszerűen látják és jelölik meg a fonetika legfontosabb feladatát: a hangszubsztancia nyelvi kommunikációbeli szerepének a tisztázását. E kommunikáció anyagi-energetikai folyamatait érték hangszubsztancián. Ezek a folyamatok az úgynevezett szignálfonetikai sávban zajlanak le. Mások nézetével szemben (vö. pl. Magyar Fonetikai Füzetek — a következőkben MFF. — 3. sz. 1979. 19–30, különösen a 19. és a 20. lap) Pétursson és Neppert olyan tudományként határozzák meg a fonetikát, amely azt vizsgálja, hogyan tölt be a hangszubsztancia a nyelvben nyelvi, nyelvészeti-kommunikatív funkciót.

Bármilyen modern is a szerzők látás- és tárgyalásmódja, ők sem tudják elkerülni a fonetikai eljárásokban nélkülözhetetlen szegmentálás során sem a szó mint egység szintjét, sem pedig a megbízható és abszolút pontos szegmentálás óhatatlan nehézségeit. A „szó” nem tudományos, hanem köznapi-köznyelvi fogalom, s eddig kudarcot vallott minden meghatározási kísérlete. Nem tudjuk tehát, hogy mekkora szegmentum számít szónak, márpedig a jelelemeket, a beszédhangokat befolyásolja a realizációs környezetük, ám az egymással összefonódó összetevőket nem tudjuk mindig megbízhatóan szétválasztani. (Vö. egyebek közt: GERHART LINDNER, Einführung in die experimentelle Phonetik. Berlin, 1969. 80, illetve NEPPERT—PÉTURSSON, Elemente einer akustischen Phonetik. Hamburg, 1986. 85.) A „szó” fogalmát azonban ennek ellenére használja a tudomány!

A szerzők hierarchikusan fölépülő kommunikációs rendszerként fogják fel a nyelvet, s alapvetően két csoportra osztják a szintjeit: szemantikai + aszemantikai egységek szintjére. Az előbbihez a szintaktikai, a lexikai és a morfológiai, az utóbbihoz a fonológiai és a fonetikai szint tartozik. E két szintrendszer közt szerepel 4-es sorszámmal a vitatott jogosságú, ám a hangszerkezet különb(öző)ségeinek morfológiai felhasználását mégiscsak vizsgáló morfológiai szint.

Három aspektust emelünk ki a nyelvi szinteket, a hangokat és ábrázolásukat tárgyaló fejezetből:

1. A szerzők — másokkal ellentétben — nem definiálják a beszédhang fogalmát, helyette annyit mondanak, hogy a nyelvi hang (Sprachlaut) fogalma absztrakt egység jelölője, noha nem választható el egészen a hangszubsztanciától. Következésképpen használják a „Sprachschall” fogalmát.

2. A nyelvet mint rendszert megkülönböztetik a beszéléstől „Sprechen”, mint e rendszernek a realizálásától.

3. Másokkal ellentétben nem vetik el eleve a fonetikában a tartalom nélküli, mesterséges kifejezésbeli egységek, a logatomok alkalmazását, mert alkalmasnak tartják azokat bizonyos fonetikai paraméterek relevanciájának az izolálására és olyan következtetések levonására, melyeket a természetes nyelv bonyolult hangszerkezete a hozzáférhetetlenség miatt nem tesz lehetővé.

Sok vonatkozásban újszerű módon látják és tárgyalják a kommunikációs aktus, a betű és a hang (Schall), a vivőstruktúra és a kommunikációs lánc tényezőit és ezek viszonyait. Expressis verbis kimondják azt a programatikus tételt, hogy a (beszéd)hangok csak auditíve, halláskor léteznek (vö. LINDBER i. m. 81). Sem az általuk sokszor emlegetett „Sprachschall”, sem pedig a „Sprachschallschwingungen” fogalom nem azonos a beszédhanggal. A fonetikai értelemben vett kommunikáción pedig szemantikai tartalmaknak a vivőstruktúrákból való extrahálását értik. E folyamat lezajlását 11 szinten bemutatva arról is meggyőznek, hogy nem szűken, hanem a valóságnak megfelelően a maga egészében látják és értelmezik a kommunikációt. Kiemelik például a beszédbeli jelzés hangalaki redundanciájának a fontosságát (túlmenően a beszédhang eddig is hangoztatott redundanciáján), s a percipiens szelektív hallásának a szerepét.

A beszédkeltő fiziológiai folyamatokkal kapcsolatban 4 mechanizmust tárgyalnak a szerzők: 1. a légzési (hangkeltő és megkülönböztető) mechanizmusokat; 2. a (korábbi terminológia szerinti fonációs) laringális mechanizmusokat; 3. a toldalékcso artikulációs mechanizmusait; 4. a nazalizációs mechanizmusokat. A mai ismereteink szerint valóságosan ábrázolják a hangszalagok mozgását. Kiemelendő a toldalékcso hangképző szervei mozgásának a háromdimenziós ábrázolása. Elutasítják a hangképző szervek aktív és passzív csoportra való felosztását, s kifogásolják a nyelvgyök szerepére vonatkozó fonetikai fogalom hiányát.

Nem tartják kielégítőnek a szerzők a magán- és a mássalhangzók megkülönböztetésének azokat a kritériumait sem, melyek szerint a mássalhangzó valamilyen akadálylyal képzett hang, s nem alkothat szótagcsúcsot, a magánhangzó pedig akadály nélkül képződik, és szótagcsúcsot alkothat, mert ez a felosztás nélkülözi az elégséges alapot, és nem is általános érvényű. Még a németben is vannak szótagalkotó nazálisok és likvidák; a [h] fonéma alapján képzett hang rése gyakran olyan tág, hogy alig lehet akadályról beszélni; az akadály fogalma hagyományosan csak az expiratórikus levegő áramlására és viszonylagos erősségére vonatkozik, ezért a toldalékcsoben keletkező rés adott keresztszete nagyobb áramlási sebességhez viszonyítva erősebb, fordítva pedig gyengébb akadály lehet. A két nagy hangcsoport felosztására 3—3 ismérvet alkalmaznak: a mássalhangzókat a képzés módja, helye, a zöngéesség és zöngétlenség, a magánhangzókat a képzés helye (!), a nyíltság foka és az ajaktevékenység szerint osztályozzák. Már idézett korábbi könyvük (128 s a köv.) vonatkozó fejtegetésével együtt újszerű a diftongusok értékelése is.

A (régebbi) akusztika az 1. harmonikus összetevőt alaprezgésnek, periódusfrekvenciáját pedig alaphfrekvenciának (f_0) tartotta, ez utóbbit még ma is így nevezik. Még ma is előfordul azonban, hogy alaphangnak veszik (és nevezik) ezen összetevő hangmagasságát (Tonhöhe \neq Grundton!), noha egy hang szinuszos jellege semmilyen összefüggésben sincs ezzel a hangmagassággal. Ilyen összefüggés csak az 1. harmonikusnak a hangspektrumból való kiszűrése és egy átalakító segítségével való hallhatóvá tétele eredményeként volna lehetséges. A szerzők ezért elvetik a zenei hang (Klang) észlelésére vonatkoztatott alaphang fogalmát, az alaphfrekvenciát azonban nem, ám ezt is lehetőleg csak a spektrálisan megjelenített összetevők viszonyaira alkalmazzák.

A szupraszegmentális hangstruktúra elemei közül az intonációval, a hangsúllyal, a kvantitás és a tonális disztinktív funkcióival, a mora és a junktúra szerepével foglalkoznak. Megnehezíti a prozódiai elemek tárgyalását, hogy eddig nem sikerült meggyőzően elhatárolni a lingvisztikai és a paralingvisztikai prozódiát.

Az auditív percepciós elméletek közül a kategorikus, a motoros, a kvantális és a kohorsz-elméletet, valamint a TRACE-modellt mutatják be.

A közölt bibliográfia a további kutatásokban is jól felhasználható. Talán csak egy-két munka kíváncszna még oda, pl. H. HÖRMANN, *Psychologie der Sprache*, illetve *Einführung in die Psycholinguistik*, továbbá LEONTYEV, *Általános nyelvészeti aspektusok*.

Végezetül csak egyet sajnálunk, azt, hogy ezt a modern könyvet még nem adták ki magyarul is, mert LAZICZIUS GYULA már nem egészen friss, ámbar sok vonatkozásban még ma is korszerű Fonetikájának méltó folytatása volna.

VALACZKAI LÁSZLÓ

KÜLÖNFÉLÉK

Zsirai Miklós két levele Yrjö Wichmannhoz

1. Zsirai Miklós Yrjö Wichmannhoz 1925-ben és 1926-ban írt levelének közzétételét tudománytörténeti okok teszik indokolttá. A finn—magyar kapcsolatok szerveződésének, aktivizálódásának időszaka ez: magyar lektori állást szerveznek a helsinki egyetemen, sor kerül diákok cseréjére, s ösztöndíjjal támogatják a hallgatók tanulmányútjait (az első finn állami ösztöndíjas Lakó György volt Magyarországról: *Nelikätisehti/Négykezes* 1989/4: 31). A két levél annak az embernek a szemszögéből enged bepillantást ezen időszakba, aki a finn nyelvnek és kultúrának, a finn népnek lelkes híveként sokat tett a kapcsolatok fejlesztéséért, a finn nyelvnek, kultúrának és népnek a megismertetéséért. Zsiraít Wichmannhoz — akit Zsirai „a magyarság egyik leglelkesebb barátja”-nak (MNY. XXVIII, 188) nevez — nemcsak a nagy tudósnek kijáró őszinte tisztelet és nagyrabecsülés kötötte, hanem a „kölcsonös szeretet” is (i. h. 189). A helsinki magyar lektori állásra Wichmann Zsiraít hívta meg (l. LAKÓ: Nyr. CXIV, 32). Az alább közlendő első levél a Wichmann-megkeresésre adott Zsirai-válasz. A másik levél az Eötvös Collegium tanárát, finnül tanuló tanítványainak támogatóját, útjuknak egyengetőjét tárja elénk. Mindkét levél jól mutatja szerzőjének a címzett iránti tiszteletét és bizalmát is. Kommentár egyik levélhez sem kell.

A levelek eredetijét Helsinkiben, a Suomen Kirjallisuuden Seura (Finn Irodalmi Társaság) kéziratárában őrzik (l. még LAKÓ: Nyr. i. h. 31–3). A levelek xerox-másolata Ulla Hauhia-Nagy közvetítésével, Urpo Vento révén 1989-ben került a Zsirai-család birtokába, s Zsiray Jolán hozzájárulásával teszem közzé őket.

2. Az első levél:

„Kedves Professor Úr!

Hálás szívvel köszönöm lekötölező figyelmességét, melynek a lektoratus ügyében írt szíves soraival adta tanújelét. Kért nyilatkozatom, őszinte sajnálatomra, nem lehet kedvező. Tán fölösleges kiemelnem, hogy mint a finn nép csodálója s a finn tudományosságnak, jelesen a nyelvészeti iskolának lenyűgözött bámulója mily nehéz küzdelem után mondtam le arról az eshetőségről, hogy munkájuk szerény részesévé s a csábító környezet okuló tagjává válhassak. Elhatározásomban egyrészt az a szempont vezetett, hogy a világeért érdemtelenek és háhítlannak ne bizonyuljak azon jóakaróim bizalmával szemben, akiknek az Eötvös-

Collegium tanárává történt kinevezésemet köszönhetem; másrészt feleségem magyar földhöz ragaszkodó természete, sajnosan gyakori betegeskedése és kisfiam rendkívüli fiatal-sága is nagy súly a serpenyőben. Nélkülük pedig nem volna elég lekiismereti bátorságom kimenni.

Bizton hiszem, hogy nálamnál érdemesebb ember is akad s elejtéssel az ügy nem veszt, hanem nyilván nyer. Ez a meggyőződés megvigasztal s elfeledtettem velem, hogy magam vagyok kénytelen széthessegetni legszebb álmaimat.

Bán Aladárrel közöltem szomorú elhatározásomat. Úgy hallok azonban, hogy az illetékes körök (pld a kultuszminisztérium) újabban Trócsányi Zoltánt (: az Akadémián elődöm volt, 1921 óta irodalmi, főleg fordító munkával foglalkozik s föltétlenül tehetséges, ügyes ember hírében áll :) emlegetik.

Amidőn Professzor Úr kegyességéért ismételtelen mély köszönetet mondok, nagyon kérem, hogy szívem ellenére hozott elhatározásomért ne nehezteljen rám és jó akaratát a jövőben se vonja meg tőlem.

Hálás tisztelettel
alázatos szolgálója

Budapest, 1925. márc. 5.

Zsirai Miklós''

A második levél:

„Kedves Professzor Úr!

Toivonen barátom mostanában kapott leveléből bosszús sajnálkozással látom, hogy husvét körül írt levelem, sőt a jelekből ítélve a múlt év végén küldött is, a hosszú úton elkallódott. Legyen szabad a kérdéses ügyet újból előadnom, s Professzor Úr bölcs tanácsait és hathatós segítségét kérem.

Az Eötvös-Collegium 5 kitűnő növendéke, akik vezetésem alatt ismerkedtek meg a finn nyelvvel és szerettek bele mindabba, ami finn, a nyár folyamán ismereteik bővítése végett 2—3 hónapra (jún—aug.) Finnországba szeretnének kijutni. Sajnos, amilyen boldoggá tesz a finn nyelv és műveltség iránti komoly érdeklődés várva-várt feléledése, annyi nehézséget okoz a szükséges anyagi fődíj előteremtése. Eddig mindössze egynek áll az egész útra szükséges szerény összeg (7.000.000 K) rendelkezésére, úgy hogy neki csak alkalmas vidéki hely megszerzése van hátra. Egy másiknak az oda és visszautazás költsége van biztosítva, ő azonban abban a helyzetben van, hogy egy Magyarországra készülők cserébe följárhatná szüleinek otthonát (lakás, élelmezés stb.). Apja középisk. tanár egy kisebb alföldi városkában. Én remélem, hogy ez az egészséges ötlet megvalósítható lenne, s Professzor úr tanítványai, fiatal ismerősei közül akad a cserére vállalkozó. Nagyobb baj van a hátralevő három urral, akik közül különösen kettő tehetséges és szorgalmas. Ezek részére eddigelé semmi fődíjzet sincs, bár hivatalos helyről ígérték, hogy nyilván tudnak majd valamit kiszorítani. Nem tudom, nem lehetne-e ezeket valamilyen finn alaptól (Suomalaisuuden-Liitto ??) segíelyezni, vagy alkalmas foglalkozás ellenében elhelyezni?

Tudom, hogy ezek nagyon nehéz kérdések, de a nemes ügy érdekében minden lehető megpróbálom. Bocsásson meg, Professzor úr, hogy drága idejét ilyesmivel rövidítettem meg, de illetékesebb és sikerrel biztatóbb fő [a szó olvashatatlan a xerox-másolaton] nem ismerek.

Családom feleségem szüleinél falun tartózkodik s így most aránylag zavartalanabban tudok dolgozni. A fgr. névutókról szóló munkámhoz gyűjtöm az anyagot, de ha Professzor úr kíváncsún tartaná, eleget tehetnék annak a régebbi fölhívásának is, hogy Reguly finnországi naplóit földolgozzam.

Professzor úr mielőbbi szíves értesítését várva
a Méltóságos Asszonynak kézesókomat jelentem hálás tisztelettel
Bpest, 1926. május 7.

Zsirai Miklós''

3. LAKÓ GYÖRGY írja: „Bizonyos, hogy a helsinki egyetemi magyaroktatás, valamint a magyar finn kapcsolatok ápolásának ügye igen sokat nyert volna Zsirai finnországi működése révén, de aligha kétséges, hogy nélküle a hazai finn-barátság nem vált volna olyan széles körűvé, mint amilyenné vált, s a finnugor tudományok hazai fejlődése sem lett volna olyan mértékű, mint amilyen lett lelkes és szakavatott vezetésének érdeméből” (Nyr. i. h. 32).

KISS JENŐ

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Emlékezés Bárczi Gézára emléktáblája felavatása alkalmából*

Meghatódva állok itt a Ráby Mátyás utca 26. számú ház mellett, amely otthont, meleg otthont adott Bárczi Géza professzornak, az európai hírű nyelvtudósnak, tanárnemzedékek nagy hatású nevelőjének, többünk szeretett mesterének egy fél évszázadon át: 1920-tól 1975-ig, ekkor bekövetkezett haláláig.

Meghatódva — mondtam —, mert elem tolulnak az emlékek. Visszaidézódik bennem az egész lakás, a veranda, a zsúfolásig megrakott könyvekkel: magyar, francia, német, spanyol, olasz szépirodalommal és természetesen nyelvészeti szakmunkákkal, aztán jellegzetes festményekkel és szobrokkal. Látom magam előtt a tervszerűen gondozott kertet, a kutyákkal, a hatalmas és méltóságteljes Tiszukával és az örökmozgó fekete pulival. És látom professzor urat, amint a kert közepén, nyáron, a tűző napon (nagyon szerette és bírta a meleget) az írógépen széles margóval fogalmazza előadásait. Ezt tette egyébként naponként a szobában is, bár kedvenc és így elkényeztetett macskái is felettébb haragudtak az írógépre. Utánozta is professzor úr igen élethűen az egyik macska megvető hangját, amelyet akkor hallatott, amikor előkerült az írógép...

A lakás otthonos berendezésén, a kert elrendezésén természetesen ott volt professzor úr svájci francia származású feleségének a keze nyoma. (Tiszuka egyébként csak neki volt hajlandó engedelmességni!) És az otthon meghittségéhez föltétlen hozzájárult az is, hogy mindketten szerettek főzni, különösen az étek legfőbbikét: levest. A könyvtár igen gazdag volt régi — sőt legrégibb — és új szakácskönyvekben is.

Bárczi Géza szerette Csillaghegyet és a környéket. Ezt azon kívül, hogy a noirmoutier-i internálás, majd a lausanne-i egyetemi évek után hazatérve mindig ott lakott, még sok minden bizonyítja. 1932-ben, az akkor induló Magyarosan c. nyelv művelő folyóiratban mindjárt írt róla. Ebben joggal helyteleníti, hogy sokan határozott névelővel mondják: „A Csillaghegyen nyaral v. lakik.” „Ha Csillaghegy valóban hegy és csak hegy volna — írja —, semmi kifogást sem lehetne tenni a névelő használata ellen... Csillaghegyen azonban hasonló nevű talajdomborulatot egyáltalában nem ismernek; ez a név emberi letelepülés, házcsoporthoz való neve. Aki Csillaghegyre megy, nem hegyre, hanem faluba, fürdő- v. üdülőtelepre, villanegyedbe megy.” És mindig szeretettel beszélt róla. Emlékszem, amint 1945-től négy éven át rendszerint gyalog mentünk be Debrecenben az egyetemről az akkori Libakerten keresztül a központba, csak dicsérő jelzőkkel emlegette Csillaghegyet. Valójában kedvelte a HÉV-et is. Utazás közben állandóan olvasott. Tudta pontosan a vonatok indulásának az idejét: a Kruzsokban, a nyelvészek több mint százéves

* Elhangzott 1994. január 10-én Bárczi Géza egykori lakása előtt.

asztaltársaságának az összejövelelein például, ha eljött az ideje, felállt és sietett a Margit híd budai hídfőjéhez, az állomásra. Sohasem mondta, hogy fárasztja a be- és visszautazás...

Csillaghegy és a csillaghegyi lakás is hozzájárult tehát végső soron ahhoz, hogy Bárczi Géza nyugodt körülmények között, kedvvel alkothattott; hogy megírhatta nyelvünk múltját és jelenét feltáró munkáit. Ezért gondoltunk arra, hogy emléktáblával jelöljük meg ezt a házat, hirdetvén az utókornak, hogy olyan tudós, egyetemi tanár lakott itt, aki nagyon sokat tett anyanyelvünkért.

Végezetül nem mulaszthatom el, hogy köszönetet ne mondjak Óbuda-Békásmegyer tisztelt polgármesterének és rajta keresztül az önkormányzatnak, hogy anyagi és erkölcsi támogatásával lehetővé tette a Bárczi Gézáról való méltó megemlékezést. És köszönöm a ház jelenlegi tulajdonosának is, hogy megértően támogatta elhatározásunkat.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Lőrincze Lajosra emlékezve

Mindannyian tudtuk, hogy nagyon beteg, nagyon fáradt már, mégis valamennyien megdöbbsentünk, amikor 1993. október 11-én a rádió és a televízió esti adásai tudatták: Lőrincze Lajos — nekünk, nyelvészeknek Lajos bátyánk — azon a napon, délután csendesen elhunyt, 78 éves korában. Sokat szenvedett testét 1993. november 4-én kísértük nyugvóhelyére a Farkasréti temetőben.

Hogy mit jelentett élete és munkássága a magyar nyelvtudomány, sőt az egész magyar művelődés számára, annak feltárása és méltatása a későbbi korok tudománytörténetének lesz a feladata, de már az is sokat mond róla, ami a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének, az Anyanyelvi Konferenciának, az Eötvös Loránd Tudományegyetemnek és a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak közös gyászjelentésében áll, ekképpen: „a nyelvtudomány kandidátusa, az MTA Nyelvtudományi Intézetének nyugalmazott tanácsadója és korábbi igazgatóhelyettese, címzetes egyetemi tanár, az MTA Anyanyelvi Bizottságának elnöke, a Helyesírási Bizottság és a Nyelvtudományi Bizottság tagja, az Anyanyelvi Konferencia, a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaságának tiszteleti elnöke, a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányának tagja és magyar nyelvi szakosztályának elnöke, a teológiai tudományok díszdoktora, a Magyar Nyelvőr felelős szerkesztője, a Nyelvünk és Kultúránk szerkesztőbizottságának elnöke, az Édes Anyanyelvünk és a Confessio szerkesztőbizottságának tagja”; és még folytathatnánk is a sort: a Magyar Televízió nyelvi bizottságának elnöke, a Magyar Rádió nyelvi bizottságának tagja; a TIT Magyar Nyelvi Szakosztályának (amíg fennállt) elnöke; stb.

Társadalmunk mindezt nem tudta róla így adatszerűen, de az mindenkit jóleső nyugalommal és biztonságérzettel töltött el, amikor anyanyelvünk gondjairól volt szó, ha arról értesült, hogy Lőrincze Lajos is ott van az ügyek intézői között, mert bizonyos lehetett odaadásában, önzetlenségében, a vállaltak iránti hűségében. Mindenki mindig érezte róla, akár a rádióban hallotta, akár a cikkeit olvasta, akár a televízióban látta, hogy a nyelvi hibákat, botlásokat javítgató, a szép és pontos nyelvhasználatra tanító tudós közülük való, hogy a javukat akarja, amikor feltárja előttük — Kosztolányival szólva — anyanyelvünk édességét és végtelenségét. Korántsem véletlen, hogy leginkább „tanár úr”-nak szólították, hiszen az volt: az egész nemzet nevelője. Óriási szerencsénk, hogy a magyar nyelv ügyét leginkább Lőrincze Lajos képviselte közönségünk szemében, mert hittel és hitelesen bizonyította: korunk nyelvművelése nem tilalomfák állítgatására törekszik, hanem fel akarja szaba-

dítani az alkotó nyelvi képességeket, hogy — az emberközpontú nyelvművelés ideájának értelmében — minél pontosabban, minél hatásosabban tudjuk közölni egymással mondani-valónkat.

Voltak, akik Lőrincze elveit és gyakorlatát túlságosan „türelmesnek”, „engedékenynek”, „liberálisnak” tartották. Szerintem az e nézeten levők nem értették meg, hogy a Lőrincze képviselte stilisztikai ihletésű (és végső soron kommunikációelméleti alapokon nyugvó) nyelvművelésnek megvalósítása sokkal nehezebb feladat, mint a többnyire csak a „helyes” meg a „helytelen” két kategóriájában ítélező bíraskodás. És annál sokkal igazabb is, mert ez tükrözi helyesen az örökké állandó és mégis szüntelenül változó nyelvnek s az ugyanilyen lényegű társadalomnak a viszonyát. Elveit nemcsak gyakorlatából (leginkább méltán híres rádióelőadásából) ismerjük: többször kifejtette őket tételesen is; elsősorban a Nyelvművelő kézikönyv elvi cikkeiben, Emberközpontú nyelvművelés című könyvében (1980.), valamint a Nyelvművelés című egyetemi jegyzetben (1980., ill. 1990.). Ezekkel a munkáival meghatározó módon járult hozzá mai nyelvművelésünk elvi alapjainak lerakásához.

Fentebb említettem már, hogy Lőrincze Lajos tudós tanára volt a magyar társadalomnak. A jelzős szerkezetben amúgy is hangsúlyos *tudós*-t szeretném még nyomatékosabbá tenni a következők adalékkal. – Mi, akik közelebbről ismertük munkamódszerét, tudjuk, hogy könnyednek tűnő mondatai, rövid megjegyzései mögött tömérdek munka volt: sok-sok órát, nemegyszer heteket, hónapokat fordított arra, hogy egy-egy állítását igazolni tudja, hogy véleményét szépirodalmi idézetekkel és a nyelvjárások szavaival, nyelvtörténeti adatokkal és élőnyelvi kiszólásokkal bizonyítsa. Mert arról akart mindenkit meggyőzni: úgy illik ismerni anyanyelvünket, hogy nemcsak a szépnek és a szabályosnak, hanem még a rúttnak és a szabálytalannak is megvan a maga helye és ideje az emberi gondolat- és lélekcsera végtelen változatosságában.

Én a nyelvművelésnek ilyenén való felfogását tartom szellemi hagyatékában a legfőbb értékeknek.

Elveiért és cselekedeteiért — már régóta ez a meggyőződése — Lőrincze Lajost ugyanolyan korszakmeghatározó személyiségként fogja méltatni az utókor, amilyenek mi most Kazinczy Ferencet, Szarvas Gábort meg Simonyi Zsigmondot tekintjük.

FÁBIÁN PÁL

D. Bartha Katalin köszöntése 80. születésnapján*

Még élénken él emlékezetünkben az a tíz évvel ezelőtti pillanat, amikor a Társaság megbecsülését, a kollégák szeretetét s mindannyiunk jókívánságait tolmácsolta B. Lőrinczy Éva köszöntője (MNy. LXXXI, 120—1). Most újra együtt vagyunk: összefűz minket az ünnep öröme; a meghatottság; a „szárnyas idő”-vel való szembenézés soha nem könnyű feladata, mely a legnagyobb terhet mindig az ünnepeltre rója; továbbá az a sokszoros tapasztalati tény, sőt bizonyosság, hogy az évfordulók voltaképpen arra adnak alkalmat, hogy megfogalmazzuk, kimondjuk, s ezáltal tudatosítsuk magunkban, mit is kaptunk az ünnepelttől. Ha ezen a gondolatsoron tovább tűnődve rábízunk magunkat a magyar nyelvre, újabb felismerésre juthatunk: *köszöntés* és *köszönet* — kimondva-kimondatlanul — már-már ugyanaz.

Kati néni köszöntéséhez számomra a sajátos nézőpontot az adja meg, hogy — nemzedéktársaimmal együtt — először tanárként, azután pedig kollégaként ismertem meg őt. Ez

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 1994. március 1-jei felolvasó ülésén.

a kettősség azonban csak a helyzetre utal: az a személyiség ugyanis, akivel találkoztunk, a legkülönbözőbb látószögekből nézve is egy és ugyanaz volt, s ez az önmagával való tökéletes azonosság talán az egyik titka keresetlen, s éppen ezért maradandó pedagógiai hatásának.

A legjellemzőbb talán az, ahogy az emberekhez közelített: kivétel nélkül mindenki iránt megnyilvánuló jóindulattal, érdeklődéssel és tisztelettel. Ezen belül azonban mégis mintha különleges hangsúlyt kapott volna a tanítványokkal s általában az ifjúsággal való kapcsolata. Egyszer, amikor óra után diákjainkról beszélgettünk, ezt a kérdést tette fel magának: „Hogyne tisztelném tanítványaimat! Honnan tudhatom, hogy egy mai kezdő hallgató nem lesz-e nálam sokkal kiválóbb tudós?” Meggyőződése, hogy aki ennyi jót feltételez tanítványairól, az elő is csalogatja a bennük rejlő értékeket. S ha néha csalódnia kell bennük, az is mennyire jellemző rá... Soha nem felejttem a következő felkiáltás hangsúlyait: „Kénytelen voltam megbuktatni!” Ennek hallatán biztos lehettem abban, hogy a diák készületlensége minden mértéket felülmúlt; hogy a vizsgáztatóban kemény harcot vívott egymással az igazságérzet és a jóakarát; s hogy az egész históriában az igazi szenvedő fél alighanem ő volt. Ugyanígy vagy talán még harcosabban képviselte a gyerekek ügyét. Nem tűrt bántást, felháborította minden igazságtalanság, s ha ilyen jellegű vitája támadt valakivel, alaptermészetének szelíd és türelmes vonásai nagyszerűen megfértek szókimondó, a gyengébbeket védelmező, s értük síkra szálló magatartásával. Számomra mindig meglepetés és öröm volt Kati néni dühösnek látni: tévedhetetlen igazságérzetének megnyilvánulásai voltak ezek.

Az eddig jelzett vonások megerősödnek s újabbakkal is kiegészülnek, ha a közösen átélt tudományos vitákra gondolunk. Éveken át — összesen több mint tíz éven át — a szerda délutáni grammatikai értekezleteken hallhattuk Kati néni szavát. Itt is az igazság keresésének szenvedélyes vágya vezérelte; bizonyára ezzel függ össze gondolkodásának hajlékonysága is. „Csak az ökör következetes” — szerette mondani. Tekintélyelvnek soha nem engedett; ha úgy érezte, különvéleményt kell képviselnie, bátran vállalta azt is. Ezek a megbeszélések egyébként önmagukban is megérdemelnék, hogy a tudománytörténet számára valamit megörökítsünk belőlük, hiszen a közös épülésnek, a vélemények egyenjogúságának és a nyelvről való gondolkodásnak valóban előrevivő alkalmai voltak. Közülük az egyik leghevesebb éppen Kati néni területéhez, a szóképzéshez kapcsolódik: sokunk emlékezete őrzi a *kutyáldodik* és a *paráználdodik* körüli parázs vitát, melynek során a közbülső származék megléte vagy hiánya körül csaptak fel az indulatok. (L. az „Elöl bokrosuló képzők” c. fejezetben: TNYt. II/1, 60—1.)

S ha a szókimondás és az igazságérzet ilyen meghatározó személyiségjegye valakinek, nem nehéz elképzelni, hogy egy olyan életút folyamán, melyet e század történelmének minden nagy megrázkódtatása közvetlen közletről érintett, milyen gyakoriak lehettek a konfliktushelyzetek, hányszor kerülhetett összeütközésbe a belső meggyőződés a kívülről előírt sémákkal, s mennyi bátorságra és találékonyságra volt szükség ahhoz, hogy valaki a legnehezebb időkben is megőrizze szuverenitását. Kati néni képes volt erre; az ötvenes években — tőle tudom — súrolta is a veszélyes helyzeteket. Szerencsére csak súrolta. Lehet, hogy a belső tisztaság és jószándék ezegyszer önmagában is lefegyverző volt? Vagy az védte meg, hogy (az ő kifejezésével élve) „egy szalmaszálat sem tett soha kereszttbe” azért, hogy bármiféle pozícióhoz, hatalomhoz jusson? Annyi bizonyos: sokat tanulhatunk tőle arra nézve, hogyan küzdhetők ki az egyén belső szabadsága, az a — végső soron természetes — állapot, amikor (egy mai francia közéleti ember szavaival) az ember azt teszi, amit mond, és azt mondja, amit gondol.

Mindez — más oldalról nézve — stílus. S ha eddig az előszó állt a középpontban, hadd villantsak fel, legalább utalásszerűen, néhány művet is, annál szabadabban válogatva, mert B. LŐRINCZY ÉVA köszöntője a tudományos életpálya irányáról és legfőbb állomásairól is

számot adott. Felidézem tehát „A magyar szóképzés történeté”-t (Bp., 1958.), melyből nemzedékek tanultak, s melynek világos szerkezete és tömörsége példa arra, hogyan lehet egy rendkívül szövevényes területhez is biztos kalauzt adni; kiemelem az utóbbi másfél évtized valóban nagyszabású eredményét: „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-nak az igeképzésről szóló fejezeteit (I, 60—103, II/1, 55—119): ezeknek talán legvonzóbb vonása az a szemléleti megújulás, mely a produktivitás kérdését állítja a középpontba; ez teszi olyan modernné a feldolgozást, ahol ismét élvezhetjük a hajlékony, világos, minden cicomától mentes stílust; s végül — külön hangsúllyal — azt a köszöntőt, mely Bárczi Géza 80. születésnapjára készült (MNY. LXX, 122—4), s ahol a mester iránti szeretet és az emberi nagyság iránti csodálat valósággal átizzik a sorokon. Ennek a hűségnek legújabb megnyilvánulásával éppen az elmúlt hetek Bárczi-centenáriumán találkozhattunk (vö. MNYTK. 200. sz. 21—33).

Kedves Kati néni! Jól tudjuk, önmagaddal kapcsolatban mennyire tiltakozol minden elismerés és dicséret ellen; bizonyára nem könnyű megpróbáltatást jelent számodra a mai ünnepelés is. Ezért a befejezés személyességét egy idézettel szeretném oldani, Albert Camus tollából, „A pestis” utolsó lapjairól. Egy küzdelmes élet tanulságai itt a következő szavakban összegeződnek: „az emberekben több a csodálni való, mint a megvetni való”. Úgy érzem, ezt a tapasztalatot közvetítetted felénk Te is. Kívánjuk, őrizd meg minél tovább életszeretetedet, öröme való képességedet, gyönyörködni tudásodat. Kívánunk boldog születésnapot, jó egészséget, magunknak pedig azt, hogy minél többször találkozhassunk Veled. Isten éltesse!

KOROMPAY KLÁRA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adatok*

sáml 1814: TESz. III, 482. — 1802: „kék *samedl*” (Keszthely 159), 1816: „*sametli*” (uo. 276).

sánc 1553: TESz. III, 483. — 1542: „Nunc paratur *sancz* infra Pest” (HédOkl. II, 133).

sánc cajt ’eszköz a sánchoz’. — 1707: „Ujvárbán expediáltam 50 mása puska port és *sánc cajt*ot” (RH. 290).

sarzsi 1835: TESz. III, 497. — 1729: „Daróczy sem adhatja olyan könnyen másnak a *sárzsi*át, mint gondolja” (TakátsKap. 146).

sau pfennig ’?’. — 1591: „Olvasóra való *schaupfennigök*, az wén trombitásnéjé” (MihKassa. 151), „Az olvasóra való *Schaupfennigeket*...” (uo.).

seggdugas durva. — 1629: „meglátád te, *seggdugas* Máté” (Tüköre 60), „menjete be ti kurvák, *seggdugasok*, magyarországiak” (uo.), „Te *seggdugas* Várbeli Máténé, tü magyarországiak vattok, korcs pórok...” (uo. 63).

sekretye 1510: TESz. III, 511. — 1646: „keresztelő szent János Szent Egyháza az Kegh. városában szűkölködvén *Secrestia* nélkül” (PAYR 220).

semlyng ’egy fajta kis hal’ 1529: TESz. III, 515, alakv. *semlyng* 1708: uo. — 1596: „*Semlyng*, avagy posár olajos lével” (CÉE. 137).

septuch ’kelmeféle’ 1626: MNY. LXXX, 378. — 1612: „asztalokra való vörös *septütt* 66 rőföt” (RadVcsal. II, 146), 1614: „40 rőf szederjes *septukol*” (uo. 199); 1627: „*septuch*

*L. MNY. XC, 122.

dolman, az ki merő bélelt *septuch* szoknyátul, az ki prémes” (MGSz. VIII, 38); 1652: „1 darab vörös *septő* (ZsidóOkl. 5/1, 328), „Egj Dolmanra ualo *Septő*” (uo.).

sertefa 'védelműl fölállított rúd'. — 1708: „az holl szükségesebb az palizatákat, *sertefákat*, kőfalon függő gerendákat álléttassa s rakassa helyben” (ECons. 256); Eger, 1705: „Hogy a' felvonó hidak el ne romollyanak és a' *sertésfák* vagy gémek, s egyéb akárminemű rekeszek egész készülettal tartassanak. . .” (BÁRCZAY OSZKÁR, A hadügy fejlődésének története I—II. Bp., 1895. II, 550), „A' vár oltalmazására való eszközökről, mineműek a' palizáták és egyéb vastag fák, fasínok, apró karók formájú, nagy fa szegek. . ., sáncz kosárok nagyobbak és kisebbek, úgy *sertésfákról* is gondot viseljen” (uo. 551).

sifli 'tésztaféle' 1877: TESz. III, 532. — 1793: „*siflis* szakasztóruha” (Keszthely 119).

sifonér 'fehérműs szekrény' 1857: TESz. III, 532. — Pest, 1845: „2 Cseresnyefa *Chifonir*” (Ethn. LXXXVI, 580).

sifter 'puskaagykészítő esztergályos'. — Kassa, 1774: „két puskamíves és egy *sifter* csinálhat fegyvert” (ArchÉrt. 1915: 151).

simfel 'leszól, szidalmaz, ócsárol' 1845: TESz. III, 541. — Kassa, 1557: „senkit se nagiot se kichint *meg ne schin follianak* es ne nevensenek se beszédekkel se chelekedetekel” (MOLNÁR 190).

skandalum 1805 e./1922: TESz. III, 552. — 1592: „Ím elég nagy pápaság között vagyunk, de az melyet könnyen, minden *scandalum* nélkül eltávoztathatunk” (Utazások 62).

skarlát 1395 k.: TESz. III, 553. — 1692: „Viselt vörös *sárlat* szoknya” (GyulTör. 88).

skatulya 1544: TESz. III, 553, alakv. *iskotoja* (MTsz.): uo. — 1732: „küldöttem egj kis *iskotolyában* négj üvegben négj féle firmiseket” (Adattár VI, 240).

skrupulus 'aggály' 1788/1890: TESz. III, 555. — 1583: „jegyezgetwen egynehánj dolgoth a' margoian, kik nekwnk *Scrupuluft* hoznak” (MonOk. XLII, 85); 1727: „de minthogj az illyen dolog *Scrupulust* szokott movealni” (Adattár VI, 316).

skrupulizál 'aggályoskodik'. — 1711: „Forgács Uram (kivel szóllott) sokat *scrupulizál* szokása szerint” (ArchRák. VII, 25).

sládlí '?. — 1692: „Arany csipkés nyakravaló. Fekete fátyolból való *sládlí*. Fekete fátyolból való halzli” (GyulTör. 87).

slájér 'fátyol'. — 1703: „két vég *slájert*, egy vég matériát” (ArchRák. I, 347); 1820: „7 *schlayer* keszkenyő” (Keszthely 355).

slajfer 'köszörűs'. — 1731: „Az ide való *sleifertől* szombaton d. 3. Az külső *sleifertől* akármikor d. 12” (MGSz. VII, 88).

slajfol 'csiszol'. — 1550 k.: „*Slayfalo* por” (Száz. 1877: 233), 1644–71/1884: „Kőfoglalást *slajfolnyi*” (KecskÖtvM. 309), „*Slajfolnyi* való por” (uo. 317).

slár 'fátyol' 1657: MNy. LXXX, 379. — Kismarton, 1653: „Ítem kétt vég *Schlör*” (ZsidóOkl. V/1, 337); 1820: „*schlar* keszkenyő” (Keszthely 347).

smarni 'Schmarren'. — 1795—9: „*Smarn* kolompérból” (Ethn. LXXV, 589).

smelcer 'olvasztó munkás'. — Nagybánya, 1620: „Egy *Smelcer* ház” (OSZk. Fol. Hung. 1912. III. 36); Misztótfalu, 1759: „A kóban 2 *Schmelczér*” (Károlyi lt. P 392: 120); Hegyesd, 1778: „az *Smelczerekkel* meg nem fér” (Kohászati Lapok 1962/I, 91), „hogj az öreg kalapács körül tágasb helye legyen az *Smelczereknek*” (uo.)

snellvóg 'gyorsmérleg'. — Kassa, 1734: „Vagyon egy *snellvogh*” (TKA. V, 171).

snitcer 'Schnitzer'. — 1812: „1 fűrő és *snitzel*” (Keszthely 248), „*schnitzer*, hajtófűrő, rozsz fűrő” (uo.).

socé 'naplopó, csavargó, csirkefogó' MTsz. II, 409. 1640: „azt az kegyelmed *sóczé* fiát küldje ide mellénk” (KárOkl. IV, 238).

somajdék 'hajlítható, alakítható'. — 1570 k.: „Söt azt mondom hogý az Törefe a3 arannak ho33a a3 echer tw3ban valo feluitelenek akarattia a3 gradufunk de 3erenchetlenfeg ha Jol nem talalia hogý *fmajdek* legien” (OSZK. Oct. Hung. 848: 70b), „Az *fmajdek*lagrol valo bezedem es megis ez hogý ha törík a3 virgaban az arany...” (uo.).

somjadékít 'hajlíthatóvá tesz, lágyít'. — 1644—71/1884: „aranyat *somajdékíta*nyi. 1 lot borsnak tizenkettöd részét, egy lot szalamiakot törd meg...” (KecskÖtvM. 317), „nem lehet soha oly vad arany, hogy ha háromszor kiöntöd, hogy *meg* nem *somajdékulna*” (uo. 321).

sompic '?. — Kassa, 1676: „A camfort immar az olajat tedd egy medenczébe, olvaszd meg, törd porokká az nevezett törni való szerszamokat es vesd bele, utolszor a camfort. *Sompicznak* hívják” (TörtTár. 1894: 402).

sőre 'hizlalás' 1724: TESz. III, 580. — 1708: „*sőrére* való ökrök lévén a Nemes Vármegyékre felvetve” (ECons. 264).

sörét 1640: TESz. III, 581. — Körmend, 1697: „két funt *srietett* és fél funt puska-port” (ZsidOkl. V/1, 490).

spaléroz 'lécfalakat készít'. — 1776: „Házokat *spallerozni*...” (JAKAB, KolOkl. II, 628), „Házok *Spallérozásán*... kívül” (uo.). — Vö. *spalér* 'lécfal' 1634: HORVÁTH 201.

spanyol 1550: TESz. III, 584. — 1551: „az barathot az *Espanyorok* harmad magawaly lottyk megý” (TÖTH SÁNDOR, Sáros vármegye monográfiája I—III. Bp., 1902: 12. III, 414. = TóthSáros).

spél 'faszeg'. — XVIII. sz. eleje: „2 *spéles* láda, 2 varró ráma” (GyulTör. 88). — Vö. Komárom: *spél* 'nyársforma fa, mellyel a sátorgyékenyt a rúdhöz tűzik' (MTsz. II, 427).

spencer 'Spenzer'. — 1820: „selyem *spenster*” (Keszthely 337), „kék selyem-*spenster*” (uo. 367).

spenót 1500 k.: TESz. III, 588. — XVI. sz. vége: „szedj...turbolya levelet, tárkonyt, *ispenáczo*” (RadvCsal. III, 42).

spicc átv. 'hajszál'. — 1710: „s egy *piczzen* marada, hogy Csajági és Radics hajdúit nyakamba nem küldte Antal” (ArchRák. III, 65). — Vö. *spice* 1574: TESz. III, 588 9, más jelentésekben.

spleisz 'Spleiße'. — 1600: „két remek *spleiczhoz* való három réz táblácska, az ön kemenczéhez való” (TörtTár. 1901: 470).

spleiszszel 'spleißen'. — 1600: „egy *spleiszölő* kemencze, ahoz egy kerék tengelyes-tül, és egy bokor ó fuvó” (TörtTár. 1901: 470), „item vagyon *spreiczelt* réz, huszonkilencz mása, és egy fertály” (uo.), 1642: „*Spaicolt* réz mázsa nro. 19” (TörtTár. 1879: 167).

spot '?. — 1661: „Egy darab meczin semelysinór. Egy ezüst *spot*. Ezüst apró aranyos gombok” (TörtTár. 1887: 378).

spricleder 'egy fajta bőr'. — 1814: „lógós koci 2 ládával, vankosokkal *spritz lederrel*, jó” (Keszthely 267).

srófol 1759: TESz. III, 594. — 1712: „melly pipa szárban lévő széles karikán csutorát két helyen lehet *ki srofolni*” (Adattár VI, 22).

stáció 1753: TESz. III, 595. — Szerencs, 1708: „a vicéjek közül egyet több szolgálkkal együtt a *statiókra* előre külgyenek” (TKA. I, 7).

stande 'posztóféle'. — Sárvár, 1608: „mentére, dolmányra, nadrágra 8. réf. egy fertály *stande* posztót” (PAYR 160).

stangli 'pózna, rúd' 1887: TESz. III, 597. — 1801: „ainslag *stangli*” (Keszthely 162).

statuál 'birtokba helyez' 1586: TESz. III, 598. — 1562 u.: „Ebbe az örökségbe én *statuállattam* vala magamat” (SzékOkl. IV, 15), 1569: „az nap kívánja vala..., törvény szerint azt neki *megstatuállatnók*” (uo. V, 89).

stempely 'cölöp, támfá' 1553: TESz. III, 599–600, alakv. *istempej* (MTsz.): uo. — 1572: „megásák éjjel az toronynak az egyik szegletit és *istempeleket* vetének alája. Annak utána tüzet rakának az *istempelek* alá” (Helt-Born. 337); 1697: „azon boltocska megrepedezet mint felyűly amind az oldala csak az *Stempelyek* tartyak” (MOL. U. et C. Fasc. 22 Nr. 1: 3b).

stenfeles '??'. — 1727: „*Stenfelles* gomboktól den 36” (MihKassa. 99), „*Stenfelles* faragott gomboktól den 40” (uo.).

stenfelez '??'. — 1735: „*Stenfelezett* gomboknak latjátúl” (uo. 99).

stifer 'egy fajta pénz'. — 1631: „fizettem meg... 95 aranyat és 53 *stifert*” (Utazások 100); 1727: „hallattam hogj Amstelodámban egj ejtel viz két *stiferen* el ment” (Adattár VI, 316).

stilus 1613: TESz. III, 602. — 1591: „17. napján Octobernek jövének ide, az új *stilus* szerént; mellyel immár élnünk kell” (Utazások 55); 1604: „az *stilusais* nem az, mert igen parasztul vannak az levelek irva” (HadtörtKözl. 1956: 300).

stipendium 'pénzbeli juttatás, ösztöndíj'. — 1591: „collegiumokban adták az magyarok *stipendiumára* magokat” (Utazások 59); 1715: „a Király minden Stipendiariussit, meg a Professorokotis egy ideig az *Stipendiumtol* meg fosztaná” (Adattár VI, 112), 1716: „ugjan tsak vissza jöjjön a Telre annak a *Stipendiumnak* ususára” (uo. 148).

stokkóra 'Stockuhr'. — 1810: „almariom 1 *stokóra* 1” (Keszthely 221), 1814: „*stokóra*, középserű” (uo. 263).

stoppoz 'stoppol'. — Kassa, 1774: „hogya egy kardhoz való tarsolyt az mi bőriünkől megvarrjuk és *megstopozunk*” (ArchÉrt. 1915: 151), „egy lódingért ha az teteje posztó, aztat is *megstopozván* hasonlóképpen” (uo.). — Vö. *stoppol*² 1897: TESz. III, 604.

strájfa 'Streubaum' 1803: TESz. III, 605. — 1795: „az Militaris Istállókban... *straiiffák* abrak tartó ládák...” (Gyöngyös 202).

stréhel 'simít, egyenget?'. — 1558: „a3 eementes kezeben aduan es *be streheluen*” (OSZK. Oct. Hung. 484: 41), 1569: „hogy a3 *strehellelben* valamint mond meg fogagiam” (uo. 97). 1570 k.: „megne chalatkozzal mind a3 *strehellelben* es mind a3 olwaztafb[an]” (uo. 37).

stuc 'egy fajta puska; Stutz' 1654: HORVÁTH 215. — XVII. sz. eleje: „egy böcsületes Vont-lyuku Puskat avagy, a mint közönségesen mondják, egy *stutzot*...” (FERBER MIHÁLY, A pozsonyi céhek története a XVI. században. Bp., 1912. 47).

stucli 1612: TESz. III, 608, alakv. *stucni* 1900: uo. — 1692: „1 pár fekete tafota *sticzli* 1 pár tarka *stuczni*” (GyulTör. 88).

student 'tanuló'. — 1644: „az *Studentek* is 200 frntot ... stálnak nekik” (Pálffy-Okm. 387).

stukgeld 'szarvasmarhák utáni darabvám'. — 1662: „Az *Stukgelt* tollaltassék az komáromi mészárosok részéről” (GyulTör. 115).

sukk 'egy fajta hossz mérték' 1757: TESz. III, 614, alakv. *schuh* 1758: MNy. LXXX, 380. — 1743: „Annál vastagabb ágas, kit 4 szögre faragni szoktak, vastagsága *schuch* 3/4” (Ethn. LXXXVIII, 339).

sulyok 'orsó?'. — XVII. sz.: „Egy *fulyok* pamuk” (MOL. Batthyány lt. Filmtár 6519. doboz II/226: 1). — Vö. *sulyok* kn. 1355/1479: TESz. III, 615 más jelentésekben.

sumacher 'cipész'. — Debrecen, 1781: „Itt közbe vannak a Strimflikötők, *Schumacherek*, Kassai csizmadiák...” (H-BmLtÉvk. I, 153), „*Schumacherek* és Fésűsök s pántlikások...” (uo.).

superlát 'díszes függöny, kárpit; ágymennyezet' 1348: TESz. III, 618. — 1575: „Egy ágyhoz való *suporla*” (VeressDoc. II, 79).

suprál 'megvesszőz' 1560: TESz. III, 618, alakv. *subrál* (MTsz.): uo. — 1782/1815/1981: „tehát hatalmában vagyon, hogy a nadrágját lehúzza... és vesszővel *megsubrálja*” (Kónyi 288).

svéd 1664: TESz. III, 639. — 1644: „az Fejedelem mind hiszen a *Svedusoknak*” (Pálffy Lev. 42); 1657: „Érkeztek Zboróra az *svéd* követ és Barsowski György kozák követ” (RákNapló. 280).

szajha kn. 1685: TESz. III, 647. — 1639: „Hogy az *szajha* hordozó legényekért az vajda embőrei...alájöttek” (MonTME. I, 84), „Mikor Máté Jánost és Tót Istvánt Budára küldöttük az vajdához hir mondani az *szajha* tartó legények végett” (uo.).

szakrament szitokszóként 1763: TESz. III, 654. — Debrecen, 1675: „Minden szava szitok, *szakermენტnek* kiált” (KKK. 158).

szalajka 'hamuzsír; sal alcalinus'. — 1764: [fahamut] „szoktak égetni és azt *szalajkának* szokták kifőzni, mivel asznélkül az üvegesinálás nem lehet” (Soós 398), „A hamufőző házbán 5 nagy kádforma vastag vasfázekakban szokták a *szalajkát* kifőzni” (uo.).

szalutál 1586: TESz. III, 667. — 1584: „annak moggya 3erent *lahutaltattok* urunk newewel” (MonOkm. XLII, 218).

szalve 'disztűz, díszlövés'. — 1704: „jóhajnalban az egész francia generalátus járván az vízmellyékét, két *salvét* 200 emberrel adattam reájok” (Gyulai 188).

szanaszél 1724: TESz. III, 673. — 1706: „hát *szana-széltiben* faluznak túl az ezerek” (THALY, RT. II, 126).

szarvas családtság 'óriási családtság'. — Tareal, 1700/43: „eszében nem vévén, hogy hármás nagy *szarvas családtságot* kellene benne considerálni” (HMVTörv. 169).

szatyiny 'kötőmadzag, galand' 1792: TESz. III, 687. — Abony, 1737: „közönséges *szating*” (Ethn. XCVI, 261).

szekszemonca 'pereputty, ivadék' 1881: TESz. III, 703. — 1605: „Szekér 9 volt, kin kurvájokat, *zekszementájokat*, gyermekiket és betegeket vitték” (MonÍrók. XXXIII, 76).

szélpuska. — 1658: „*Szélpuskával* találtam meglőni az német inasnak kezét, nem is remélvén, hogy puskaapor nélkül oly hatható legyen az a golyóbis, csak az párától” (RákNapló. 356).

szélszekér 'széllel hajtott szekér'. — 1693: „Abból mentünk ki Sevlingában, ahol láttuk a *szélszekeket*, amelly bezzeg egész vágásúnál is szélesebb és a dereka tágas, még az oláhfalvi kerekéknél is szélesebb a talpa, mondgyák, hogy megpróbálták és sebesebben megyen, ha erős jó szele vagyon, annál a szekérnél, amellyet lovak húznak” (BethlNapló. 46).

senátor 'tanácsos, szenátusi tag' 1789/1890: TESz. III, 721. — 1594: „a lengyelországi gubernátorokat és *senátorokat*” (JEDLICKA PÁL, Adatok erdődi báró Pálffy Miklós életrajza és korához. 1552—1600. Eger, 1897. 496); 1600: „Az Zebený *Senator*” (SzékOkl. IV, 138).

senátus 1782/1890: TESz. III, 721. — 1612: „hanem az *Senatus*, uagi inkab Respublica ennehani louast allatot uala” (Adattár V, 203); 1672: „40 personából álló *senatus*-sal együtt” (SzékOkl. IV, 314).

separál 'elkülönít, elválaszt' 1789/1890: TESz. III, 727. — 1662: „azon belől az én lakó házom, mely is *separálva* nagyon deszkával” (KárOkl. IV, 435).

szepe 'fahl, falb' kn. 1685: TESz. III, 728. — 1657: „az *Szépe* ló úgy látom kedves lova kegyelmednek” (MARKÓ ÁRPÁD, Zrínyi Miklós levelei. Bp., 1951. 65).

szigony kn. 1533: TESz. III, 748. — 1667: „Az Olt vizében is senki *szikanynyal* és kappagatóval vagy maszlaggal halászni ne merészellyen...” (SzékOkl. VI, 316).

szimpla 1765: TESz. III, 757. — 1707: „A postamesterekkel tartasson egy *simp-la* postára nyole lovat” (KAMODY 80).

szipóka 'szívó eszköz, edény'. — 1693: „és más pap *szipókából* maga ad innya az embernek” (BethlNapló. 57), „De Svédiában sem gyertyák nem égnék, sem *szipókából* nem isznak, hanem pohárból” (uo.).

szoknya 1372 u./1448 k.: TESz. III, 777. — 1612: „az viselt vörös *szuknyámol*” (MihKassa. 220).

szomszéd kn. 1416 u./1450 k.: TESz. III, 781. — 1583: „io Atthiafiay, *Zonzedy*” (KÓ. I, 196), 1587: „Jámbor *Zonzedokkal*” (uo. 209).

takart 'egy fajta töltött káposzta' MTSz. II, 637. — 1795—9: „egy két egész fej káposztát metélly hosszú szeletekre, ebből rakj egy marokkal a fazék fenekére, erre négy öt *takartot*, fedd-be metélt káposztával és 15 egész szelid borsot hints hegyibe... és így a *Takarttal* s a káposztával együtt soronként...” (Ethn. LXXV, 591).

taksál 1720: TESz. III, 825. — 1599: „biŕonios fummakban *taxaltattnak megh*” (RMNy. II/2, 270).

tanyász 1784?: TESz. III, 841. — 1754: „az Veres Marki Marhakat vagy Kecskéket az Benez Prædiumokon Kapják *tanyaszák*, azonnal hajszak be” (Gyöngyös 119).

*tár*² 'eladandó holmi, áru'. — Nagybánya, 1658: „Az varga mesterek... az *tárunk* is a javait otthon el ne duggassák, sem más idegen helyekben is ki ne vigyék... hanem minden vasárnap, kinek minemű műve vagyon, kihozza” (KÓ. III, 645). — VÖ. *tár*² 1715: TESz. III, 848 egyéb jelentésekben.

tarantula 'mérges csípésű pók'. — 1693: „kis kígyó, apró halak, skorpió kettő, *tarantula* is kettő...” (BethlNapló. 65).

taráta 'nyomás'. — Szarvaskő, 1766: „Három *tarattát* csinállyanak és légyen a 6 marhas egészhelyesnek földé minden *tarattában* 30 köblös” (Soós 444). — Vö. *taráta* 1829: TESz. III, 850 más jelentésekben.

targonca 1575: TESz. III, 851, alakv. *torgonca* 1799: uo. — 1699: „három föld-hordó *torgonca*” (B. Nagy 272).

tarifa 1782: TESz. III, 853. — 1711: „már ugyan kiadván az *tariffákat* az lengyelek: most talám quártélt osztanak” (ArchRák. VII, 52).

tarisznayahitű 'koldusszegény?'. — 1613: „rut, utálatosképen magyar *tarisznaya hitűknek* szitták szegényeket” (HadtörtKözl. XII, 95).

tea 1665: HORVÁTH 224. — 1664: „ma is írtam Radics uramnak... kiváltképpen az *thé felől*” (MonÍrók. XXXIII, 176).

tegez 'nyilat kilő, célra irányít' 1772: TESz. III, 873. — 1654: „*tegzettem* tatár módra az Kakas nevű lovon” (RákNapló. 66).

téka 1708: TESz. III, 877. — 1603: „...e6 eggy kerefzt, fekete *Tecaban*” (Adattár VII, 187); 1693: „Szép nagy, királyi *téka*, vagyon benne mintegy százezer könyv” (BethlNapló. 58).

tekerék 'tekeres, bála'. — 1771: „kissebb *tekerekekben* levő ... teveszór” (Keszt-hely 11).

tékozol 1416 u./1450 k.: TESz. III, 879, alakv. *tékazló* (ÚMTsz.): uo. — Tokaj, 1610: „Magának is nem szabad *tékazlani*” (HMVTörv. 118).

tempfel 'párol, dinsztel'. — 1795—9: „födő alatt lábosban, kaszrólban *tempfelni*” (Ethn. LXXV, 582), „Fejér Répa *tempfelve* másképp” (uo. 590), „Hajdu káposzta vagy ojtott káposzta vagy *tempfeltt*” (uo. 591), „osztán rakj belé ki-fatsartt savanyú káposztát, *tempfeld* barnára” (uo.).

tengelic kn. 1525 k.: TESz. III, 887, alakv. *stiglicz* 1720: uo. — 1695: „Sok sármány s pintyőke, kicsiny *stigliczekkel*” (TörtTár. 1894: 276).

terminus 1592: TESz. III, 903. — 1548: „ky az ew byrayathol hagyoth *terminosokra* akorth sem comparealth” (PodmOkl. III, 462).

terpentin 'fenyőbalzsam' 1556: MNy. LXXX, 381. — 1550 k.: „wes egý kewes *terpentinat* bele” (Száz. 1877: 227).

testál 1766: TESz. III, 907. — 1616: „holta utannis ugi *testalhasson* mint saiatia-rul” (Román 48).

teszt 'cserépedény; agyagkemence'. — 1644—71/1884: „*Test* csinálás” (Kecsk-ÖtvM. 296), „lángas tüzet üszögből csinály az *test* szájában” (uo.), Nagybánya; 1664: „Item vulgo *Tés* uocatae fornaces, in quibus finum argentum coquitur Nro. 4” (MOL. U. et C. Fasc. 111 Nr. 5: 31), 1679: „Eőt *Tést* kemence” (uo. Nr. 12: 111), „Két *Tést* Vakaró” (uo.), „*Téstre* valo uas karika” (uo.).

tesztez 'a teszt segítségével készít'. — 1675: „egy gira ezüst *tesztezésétől* kapott den 50” (KecskÖtvM. 378), „mikoron ezüstöt *tesztétünk*” (uo.).

timporál 'vegyít'. — 1550 k.: „Mynium oztan len magh, olah, ghumj, gjantat ezóket ózue *timporalnj*” (Száz. 1877: 231), „Veg mezet es *timporald* az araniale e ózve. . .” (uo. 232), 1640: „annák az gabonáját az haidu avagj katoná az eő magá gabonaiához *ne temporal-lá*” (Száz. XCIV, 297).

tipó 'semmirekellő?'. — 1693: „onnan két rác *tipo* forma hajós edgy kis hajóban Podagrára vont a hátán” (BethlNapló. 48), 1694: „hálni edgy *tipóval* és egy számár tudatlan baráttal. . .” (uo. 122).

toboz 1554: TESz. III, 930. — 1528: „XXXVij vasculi vulgari *tobos* cum pice” (Gyula 131), 1554: „Gumi pinorum *Tobos* sive zwrok 260” (uo. 239), „Ligones 23. Fossoria 13. *Thobos* 400” (uo. 240).

topf 'fazék'. — 1814: „steingut pápai levesestopf” (Keszthely 263), 1819: „stein-gut levesestopf” (uo. 307), 1820: „2 fehér levesestopf” (uo. 340).

topor 'kis kézi balta' 1658: TESz. III, 942, alakv. *topora* 1664: MNy. LXXX, 382. — 1654: „Jötenek szabadosok Szentmiklósról, s sok *toporákat* hoztanak” (RákNapló. 44).

torpedó 'zsibbasztó rája'. — 1628: „más ehez hasonló halacsckáról, kit *Torpedonac* mondanak. . .” (RMKT. XVII. sz. VIII, 487). — Vö. *torpedó* 'zsibbasztó hal' 1792: TESz. III, 949.

torta 1546: TESz. III, 949. — 1600 k.: „*Tortátának* az készítése” (RadvSzak. 291); Pozsony megye, 1637: „az kibe[n] *tortatal* boktak bútny tepsibe[n]” (MOL. Magy. Kam. lt. NRA. Fasc. 501 Nr. 50); Endrőd, 1716: „Vasfazék 3 *Tortátasütő* 1” (PRT. XI, 734).

tortúra 1749: TESz. III, 949. — 1629: „az *torturáról* is deliberálnak” (KOMÁROMY 99).

töltike 'egy fajta fatölesér' MTSz. II, 783. — 1777: „csöbör. . . *tölike*” (Keszthely 22); Somogy megye, 1779: „négy fa *tölike*” (Ethn. LXXXIII, 530).

töltő 'tűzfecskendő'. — 1528: „XVj instrumenta ferrea ad implendum ingenia vulgo *thewlthew*” (Gyula 132). — Vö. *töltő* 'vízóra' 1395 k.: TESz. III, 960.

tönköly 1498: TESz. III, 966. — 1625: „Semmi egyéb nincsen benne polyvánál, *tönkénél*” (VeressDoc. IX, 265).

*tőrész*¹ 'törrel, hurokkal vadászó' MTSz. II, 791. — Szabolcs megye, 1669: „az *tőrész* sub poena flor. 12. interdicáltatik, úgy hogy ha ennekutánna az paraszt ember *tőrész*, indilate et irremissibiliter földes urára való minden maga tiltása ellen exequálhassák. . . az 12 forintokat” (KÓ. III, 155).

*tőrész*² 'törrel vadászik'. — L. *tőrész*¹ a.

tőzsér 'marhakereskedő' kn. 1506 k.: TESz. III, 978. — 1705: „az marhák vásárlás[ár]a *tőzsérek* is kevántatnak” (ECons. 202).

trám 'oszlop, gerenda' 1636: MNy. LXXX, 382. — 1691: „épületre való elégséges *trom* deszkának. . . az fűrész malomhoz hordattassék” (TAGÁNYI ErdOkl. I, 613).

transzíroz 'boncol; darabol' 1752: TESz. III, 983. — 1740: „Huszonnégy kis fa tányér, kilencz nagy és két *transzírozó*, öt sajt” (CsákyOkl. I/2, 812).

trébely 'fornax'. — 1592: „Azonkeppen fenessi es monostori embernek *trebeliet* Colosuiri ember Saitioan meg ne saitolia” (KÓ. I, 239). — Vö. *trébelyez* 1621: HORVÁTH 225.

trinkgeld 'borraváló' 1621: HORVÁTH 226. — 1545: „attam az legerének *trinkgeltet* nég penzt” (KultNád. I, 199).

tripely 'Tripel; terra tripolitana'. — 1550 k.: „Egy forynt Nyomo kenkw 1 ft nyomo *tripely*” (Száz. 1877: 233), 1644/1884: „1 nehezék pisklocz, 2 nehezék *trippely*” (KecskÖtvM. 289).

tróger 1696: TESz. III, 989. — 1623: „Az *trágernek* az marha bekötéséért, kötelekért” (RadvUdvt. 27).

tubák 'dohány' 1620: TESz. III, 993. — 1610: „az *tabaka* nevű füet” (ThurzóLev. II, 275).

tubákos 1790/1904: TESz. III, 993. — Debrecen, 1781: „Váczi és Debreczeni *Tubákos* (H-BmÉvk. I, 149), „Debreceni *tobákos* és bádogos” (uo. 154).

tubus 'cső; láteső' 1752: TESz. III, 994. — 1650: „csináltasson én nekem az uj körösztyényekkel vagy 30 *tubust*, egy kis haltartómban akarnám az tómból az vizet vitetni” (TörtTár. 1897: 175); 1693: „aki is minden mathematicum instrumentumit megmutogatta, edgy hosszú *tubust*... , nauticum astrolábiumot” (BethlNapló. 61).

tyerfária 'bizonyos fajta lakoma'. — Zaránd megye, 1765: „egymást nagyon enerválják az elől Ut járással vulgo *Tyerfáriával*” (KÓ. I, 481), „ezen abusive szokásban ment *Tyerfaria*... tolláltatik” (uo.).

unadalmas 'unalmas'. — 1644: „az ott leveő s-varakozo Uraknak igen *unadalmas* es hoszu az üdeő” (PálffyLev. 52).

urna 'kőedény, cserépedény; hamvveder' 1793: TESz. III, 1036. — 1693: „*urna*, ahol a holt embernek a csontya a fegyvereivel összeveforrott” (BethlNapló. 67). „arany uveg *urnák*” (uo. 78).

urnás 'űrmérték'. — 1691: „fáratságokért tartozzanak Borbjrák Uraimék negy *urnestől* fogva fellyeb egy egy hordótúl nég polturát fizetnj, négy~~urnesen~~ alól pedig két két polturát” (Gyöngyös 20).

űrmös mn. 1585: TESz. III, 1055. — 1556: „huszon kilencz czeber bor let, három hordó bor let benne és két általag, egyik annak barran *írmes*, más irem es vagyon benne” (TörtTár. 1910: 542).

(Folytatjuk.)

GREGOR FERENC

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

_____	kurzív (nyelvi jelek kiemelésére)
=====	kapitáléchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
- - - - -	ritkított antikva
- - - - -	ritkított kurzív

A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni.

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 200 Ft; nyugdíjasoknak, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 100 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Völgyi Zsuzsa* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219-98636-021-02971 számú csekk számlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

123. **Klaudy Kinga:** Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32,— Ft.
124. **Vértés O. András:** Bevezetés a magyar hangstilisztikába. 1987. 22,— Ft.
125. **T. Somogyi Magda:** A passzív ige- és igetők leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26,— Ft.
126. **Juhász Dezső:** A magyar tájnévadás. 1988. 29,— Ft.
127. **Kiss Jenő:** Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1989. 47,— Ft.
128. **Dezső László:** A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevényszavai. 1989. 37,— Ft.
129. **Benkő László:** Zolnai Béla élete és munkássága (1890–1969). 1990. 40,— Ft.
130. **Bárczi Géza:** A magyar igeragozás története. 1990. 58,— Ft.
131. **Somogyi Béla:** A magyar kártyanyelv szókincse. 1990. 69,— Ft.
132. **Dániel Ágnes:** Szó—szöveg —szer —szervez. A szöveg szerveződésének vizsgálata. 1990. 58,— Ft.
133. **Horváth László:** Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. 1991. 60,— Ft.
134. **Rácz Endre:** A belehallás jelenségéről. 1992. 89,— Ft.
135. **Varga László:** A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai. 1993. 128,— Ft.
136. **B. Fejes Katalin:** A szintaktikai állomány természete gyermekszövegekben. 1993. 260,— Ft.
137. **Balázs Géza:** Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. 1993. 130,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

193. A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I—II. 1991. 1380,— Ft.
195. Ábrahám Imre: Nyúl község nyelvkincse. 1991. 290,— Ft.
197. Szikszainé Nagy Irma: Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelv rendszerében. 1993. 100,— Ft.
199. Régi magyar iskolai Georgica-fordítás. Közzéteszi: [■]Borzsák István, Kecskeméti Gábor. 1993. 150,— Ft.
200. Bárczi Géza Emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Szathmári [■]István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczi Éva. 1994. 200,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,— Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,— Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,— Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,— Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,— Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,— Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,— Ft.
Székelyudvarhelyi Kódex. 1526—1528. 1993. 400,— Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,— Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata. XVII. század eleje. 1991. 258,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Erdélyi Múzeum. Szerk. Szabó T. Attila. 1947/I—4. Kolozsvár, 1947. Reprint. Bp., 1990. 85,— Ft.
M. Kiss Pál: Erdélyi magyar művészek a XVIII—XX. században. 1990. 80,— Ft.
Szent Margit élete. Bp., 1990. 336,— Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,— Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,— Ft. II. 1992. 800,— Ft.
Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Szerk. Pál Deréky, Timothy Riese, Sz. Bakró-Nagy Marianne, Hajdú Péter. Wien—Bp., 1992. 1500,— Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. [■]Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,— Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,— Ft.
Lőrincze Lajos: Megnől az ember szíve. Barátok—emlékek—találkozások. Veszprém, 1993. 240,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Érk. '94. IX. 8.

4.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XC.

ÉVFOLYAM

1994.

3. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KESZLER BORBÁLA, KISS JENŐ,
KISS LAJOS, KIEFER FERENC, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Szathmári István</i> : Kossuth és a szónoki beszéd	257
<i>Kiefer Ferenc</i> : A mondat időbeli szerkezete	264
<i>Nagy L. János</i> : A szabály művésze avagy a művész szabályai	275
<i>Pajzs Júlia</i> : A számítógépes nagyszótári korpusz felhasználásának lehetőségei	287
<i>Horváth László</i> : Újabb mazsolaszemek az egyeztetések köréből	302
<i>H. Bottyánfy Éva</i> : A <i>gyűlöl</i> ige szinonimikája korai bibliafordításainkban	308
Kisebb közlemények. <i>Györffy György</i> : Megjegyzés Turda püspökről — <i>Szikszainé Nagy Irma</i> : A téma szövegtani megközelítése. — <i>Németh T. Enikő</i> : Módszertani útmutató a szóbeli diskurzusok megnyilatkozás-példányokra tagolásához	317
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Balázs Géza</i> : Kácsanyikató, libanyomorító. — <i>Skripecz Sándor</i> : Bugyli, bugylibicska	331
Nyelvművelés. <i>Kontra Miklós</i> : Milyen hatása van a mai magyar nyelv művelésnek?	333
Szemle. <i>Kiss Jenő</i> : Benkő Loránd, Pais Dezső. — <i>Elekfi László</i> : Igen szép könyvek néhány csúnya hibával. — <i>Vass László</i> : Békési Imre, Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése. — <i>Kozocsa Sándor Géza</i> : Rácz Endre: A belehallás jelenségéről. — <i>Bán Ervin</i> : Kontrasztív nyelvészet és fordítás	345
Különfélék. <i>Kiss Lajos</i> : Néhány szlavisztikai műszóról. — <i>A. Molnár Ferenc</i> : Kazinczy utalásai Horatiusra a nyelv változásával kapcsolatban. — <i>Kálmán Béla</i> : Grammatici certant (a nyelvészek veszekednek), mondja a latin közmondás	361
Társasági ügyek. <i>Harmatta János</i> : Búcsú Telegdi Zsigmondtól. — <i>Büky Béla</i> : Károly Sándor (1920–1994). — <i>Bánhidi Zoltán</i> : Búcsú Szabó Dénestől. — <i>Szathmári István</i> : Végső búcsú Benkő Lászlótól	366
Nyelvtörténeti adatok. — <i>Gregor Ferenc</i> : Szótörténeti adatok. — <i>Wacha Balázs</i> : A Jókai-kódex szórendjéhez	373

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon. Megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1186-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 300,— Ft. Egy szám ára: 75,— Ft. Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

F 8241/98

MAGYAR NYELV

XC. ÉVF.

1994. SZEPTEMBER

3. SZÁM

Kossuth és a szónoki beszéd*

1. Minden bizonnyal felmerül a kérdés: miért érdemes, miért időszerű a „Kossuth és a szónoki beszéd” megjelölésű témakörrel foglalkozni? Hiszen Kossuth sajátos egyéniségének a vonásait, továbbá életútját, benne mindenekelőtt politikai pályáját többen — mai előadóink is — lényegében feltárták. És szintén sokan elemezték beszédeit: nemcsak ő maga tétetett — hozzáfűzhetjük: joggal — a magyar politikai szónoklat legnagyobb, klasszikusnak mondható mesterévé, hanem például még egy, néhány éve napvilágot látott főiskolai retorikajegyzetben is a minta — többek között — Kossuth híres, 1848. július 11-i beszéde volt.

Hogy előadásom tárgyát mégis reálisnak tartom, azt a következőkkel indokolom. Először: a Kossuth — és talán még inkább a szónok Kossuth — iránti csodálat napjainkban is tart. SCHÖPFLIN ALADÁR a „Kossuth Lajos műveiből” című, évjelenés nélkül, de valószínűleg a harmincas években megjelent összeállításban (Élő könyvek. Magyar Klasszikusok sorozat, Franklin-kiadás) például ezt írja: „Alakja — ti. a Kossuthé — a magyar nép képzetében mithikussá vált már életében, s a Kossuth-legenda három magyar nemzedéket tartott szuggesztíója alatt. Hasonló legendája csak Rákóczinak van, az is csak későn, halála után jó száz évvel kezdett alakulni. Kossuth legendája már életében kész volt, s szüntelenül foglalkoztatta a magyar nép képzetét...” (XVI.). És elmondhatjuk: foglalkoztatja ma is. Általában így emlegetik: Kossuth apánk, továbbá a Kossuth-nóta máig szinte himnusz-ként hat. Aztán megilletődve hallgatjuk az 1890. szeptember 20-án fonográffal felvett beszédét. A mély orgánnumú, romantikusan deklamáló stílusú és — sajnálatos módon — immár recsegő hanghordozás mögött is ott érezzük a nagyszerű embert s a páratlan hatású szónokot (l. „Nemzeti ereklyénk: Kossuth Lajos hangja”: Magyar Nemzet 1949. március 14.).

A fontosabb indokom azonban az, hogy — szűkítve a kört — Kossuth szónoki hatásának a titka, több kutató hozzáértő és lelkiismeretes munkája ellenére sincs megnyugtatóan megfejtve. Félre ne értessem, jól tudom, hogy — jobb esetben is — magam szintén legfeljebb csak kismértékben járulhatok majd hozzá a megfejtéshez, a magyarázathoz. Arra gondoltam, hogy a szövegtannal és a pragmatikával kibővíült nyelvtudomány, a megújult retorika és a kiteljesedőben levő funkcionális stilisztika segítségével megkísérlem valamelyest mérlegre tenni Kossuthnak egy jellegzetes beszédét.

Ennek megfelelően a továbbiakban a következőkről fogok beszélni: 1. Mi minden járult hozzá ahhoz, hogy Kossuth olyan kiváló, magával ragadó szónokká lett? 2. A kossuthi szónoklat jellemzése; Kossuth beszédeinek a fogadtatása.

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia 1994. évi közgyűlése keretében „Kossuth Lajos az újabb kutatások tükrében” címen megrendezett tudományos ülészakon, 1994. május 10-én.

3. Milyen módon segítheti napjaink nyelvtudománya, retorikája és stilisztikája az esetleges eredményesebb beszédelemzést? 4. Az 1848. július 11-i beszédéről az előbbiek fényében. 5. Következtetések.

2. Lássuk tehát csupán felsorolásszerűen, mi vitte Kossuthot a szónoklat felé, és hogyan vált ennek a — mondhatjuk — művészetnek kimagasló alakjává.

Minden bizonnyal a Sátoraljaújhelyen, Eperjesen és Sárospatakon végzett tanulmányai rakják le az alapokat, és a választott ügyvédi pálya ki is jelöli a további irányt. Még nagyobb szerepet tulajdoníthatunk azonban e tekintetben annak a rendkívül mozgalmas és sajátos politikai életútnak, amely a zempléni megyegyűlésekkel kezdődik, aztán több mint egy fél évszázad múlva az „Irataim az emigrációból” című, szintén sajátos művel zárul le, és amelyet SZABAD GYÖRGY mutatott be lényeglátóan legutóbb, 1977-ben („Kossuth politikai pályája”). És bár Kossuth azt írja 1882-ben Szana Tamáshoz intézett levelében, hogy ha szónoklatait némi hatás kísérte, ezt nem szónoki tehetségének („amellyel nem bírok” — jegyzi meg) kell tulajdonítani, ebben szerintem a döntő szerep mégis éppen Kossuth egyéniségének, pontosabban Isten áldotta tehetségének, idevágó képességeinek jut.

A fentiek részletesebb tárgyalása helyett csak néhány olyan jelenséget emelek ki, amelyet nem vagy nem kellő hangsúllyal szoktak emlegetni a szónok Kossuthkal kapcsolatban. Érdekes röviden szólni a korabeli retorikaoktatásról. VÍGH ÁRPÁD „Retorika és történelem” című könyvében (Bp., 1981. 75—7) utal arra, hogy „a húszas évektől az ideális polgár képéhez a szónokolni tudás... hozzátartozott...”. Egyébként BALOGH SÁMUEL 1823-as, GÁTI ISTVÁN 1828-as retorikai értekezéséről, továbbá BITNITZ LAJOS 1827-es kiemelkedő nyelvészeti szintéziséről külön is szól.

Kossuth szónoki pályájának alakulására nagy hatással lehetett a kor, a gyorsan változó politikai helyzet. Maga Kossuth írja a Szana Tamásnak szóló, már idézett levél folytatásában: ha szónoklatait némi hatás kísérte, „csakis annak a valaminek kell tulajdonítani, amivel akkoron a levegő telítve volt, s tulajdonítani kell annak, hogy együtt éreztem nemzetemmel, csont voltam csontjából, test testjéből, tehát ajkaimról bent a hazámban nemzetem joga, vágya, öntudata, honszerelme, künn pedig nemzetem panasza, keserve szólt.”

Kiemelendőnek tartom, hogy a szónokláshoz alapos előiskola volt Kossuth számára az Országgyűlési és Törvényhatósági Tudósítások szerkesztése csaknem hat évig, majd az újságírás, illetve a Pesti Hírlap szerkesztése. A hat év alatt ugyanis állandóan beszédeket kellett részben hallgatnia, részben olvasnia, és mindegyiket közlésre alkalmassá tennie. Kossuth újságcikkeiben pedig szinte felsorakoznak azok a sajátságok, amelyek nagy szónokká tették. SCHÖPFLIN ALADÁR kiemeli, hogy a modern sajtót Kossuth teremtette meg, hogy vezércikkeiből össze lehet állítani az akkor aktuális kérdések egész komplexumát; hogy cikkeivel elsősorban meggyőzni akart; hogy ezekben az argumentumok gazdagságával, az asszociációk bőségével, az eszmemenet logikájával találkozunk (i. m. X—XII). TERESTYÉNI FERENC pedig „Kossuth, az újságíró” című tanulmányában (MNy. XLVIII, 34—45) példákkal igazolja, hogy Kossuth szakított az üres cirádákkal, a halmozó, száraz, unalmas modorral. Merészen nyúlt a kérdésekhez, színesen, elevenen írt, gondolataihoz megtalálta a legjobb formát.

Számolnunk kell továbbá a romantika hatásával, nagyobb mértékben, mint ahogy ezt a Kossuth-irodalom emlegeti. Nem lehet kétséges, hogy Kossuth szenvedélyes hangjában, az érzelmekre is apelláló őszinte pátozában, egyéni meglátású szemléletes képeiben, oly kifejező körmondataiban a romantika is ott munkált.

Végül Kossuthnak milyen adottságai, képességei járultak hozzá, hogy kiváló szónokká váljon? Röviden: eleve politikai alkat; kitűnő vitázó (logikus okfejtés és érvelés, találékonyosság és állhatatosság jellemzi, de kész álláspontjának a felülvizsgálatára is); mindig bizonyos szenvedély fűti, és érzelmeit kifejezésre is tudja juttatni; jellemzi továbbá a szellemi frissesség, a gyors felfogóképesség és a bámulatos munkabírási. Külön ki kell emelnem, hogy Kossuth azon kevesek közé tartozott, akik igen jó alkalmazkodással a nyelv és stílus széles regiszterén tudnak játszani: a hétköznapi vagy éppen ironikus hangnemtől az ünnepélyesig. Hangorgánumát így jellemezte Kemény Zsigmond: „Orgánuma csodálatosan szép volt, melynek a suttogástól kezdve a legélesebb hangokig sajátos varázsa volt, ellenállhatatlan s majdnem bódító.” (idézi DÉNES SZILÁRD: *Nyr.* LXXVI, 401). Hogy a kiállása, szónoklás közben a viselkedése milyen lehetett, arra következtethetünk a szatmári követ előadói stílusára tett bíráló megjegyzéseiből: „Szava tompa, mély és értelen, mint egy síri hang, melynek monoton egyformasága csak ritkán, csak az indulatok legfőbb hevében szállongott alá s lőn még tompább, még értetlenebb, még síriasabb, mikor aztán ökölbe szorított jobbát emelve, a reá meresztett szemek előtt úgy állott, mint egy túlvilági lény...” (idézi VIGH ÁRPÁD: i. h. 218).

3. Hogyan jellemezhetnénk tehát Kossuth szónoki művészetét? Összefoglalva a Magyar Irodalmi Lexikonból Oltványi Ambrus szavaival: „Legfőbb jellemzői a meggyőződés szilárdságából fakadó határozott, szenvedélyes hangnem, a mozgalmas, drámai előadásmód, az izzó lelkesedéstől a metsző gúnyig ívelő széles érzelmi skála, s a biztos szerkezeti felépítés. Az alapeszme, a központi mondanivaló szerves egységgé fogja össze a látszólag rapszodikus, csapongó gondolatmenetű beszédek is. Nagy művésze Kossuth a nyelvnek is. Beszédei gazdagok a kifejező, tömör fordulatokban; közülük nem egy szállóigévé vált. Szónoki sikereihez emellett igen kellemes, változatos és széles skálájú orgánuma is hozzájárult.” (I, 675.)

Érdeemes legalább röviden utalni arra is, hogyan hatottak Kossuth beszédei a hallgatóságra, és hogyan vélekedtek róluk még Kossuth életében, illetve a halála után. Vajda János — mint később az „Egy honvéd naplójából” című írásában beszámol róla — 1848. július 11-én ott volt a képviselőházban, és így látta a szónokot: „Kossuth épen súlyos betegségből lábbadt föl s oly gyöngye volt, hogy úgy vezették föl barátai az ülésterembe... valóban igen gyöngye, halk hangon kezdé beszédét... de oly csönd volt a teremben, hogy még susogó hangját is meg lehetett hallani. Midőn már vagy egy fél óráig beszélt, ... a lelkesedés egyre fokozódott. Már minden egymásra következő mondata gyújtott, elragadt, meghatott, a közönség mintegy fuldokolt a hatás alatt, mert lelkesedése küzdött a figyelemmel s elnyomta tetszése kitöréseit, hogy meg ne zavarja a szólót, s nehogy a zajban egyetlen szótag rá nézve értetlen maradjon... A tömegben nagy volt azok száma, kik a jelenet hőseit féltetnnek nevezték.” (Vajda János *Összes Művei*, é. n. Franklin-kiadás, 1451—2).

Az említett beszédet egyébként VIGH ÁRPÁD tájékoztatása szerint (i. h. 76) Szeberényi Lajos mint legfrissebb példát mindjárt felvette „Politikai szónoklat-tan”-ának szöveggyűjteményébe.

Persze negatív vélemények is elhangzottak. CSENERGY ANTAL például így jellemzi Kossuth szónoklatát: „Több benne a hangzatosság, mint a lényeg; több a szónoki áradozás, mint a szabatosság megengedi; több a szónoki fogás, a rétori ügyesség az államtudományi ismeretnél. Nem oly mély, mint áradozó. Inkább betölti a fület, mint a lelket. Rábeszélésében több, ami hízeleg, vonz, ígéz, varázsol, mint az érv, amely meggyőz.” (Idézi VIGH: i. m. 222.)

Ideiktatom végül GYULAI PÁL 1891-es, Kisfaludy Társaságbeli előadásának azt a részét, ahol párhuzamot von Kossuth és Deák szónoki stílusa között: „Deák szónoklatának egyik főeleme az erős ítélet és logika. Kossuthénak az élénk képzelem és lángoló szenvedély. Deák stílja egyszerű, szabatos, de egyszersmind plasztikai, Kossuth néha dagályba csap, de mindig hangzatos és ragyogó. Senki sem tudott jobban Deáknál fényt vetni valamely kérdés bonyodalmaira, fölvilágosítani és meggyőzni a hallgatókat; Kossuth művészete az izgatás és lelkesítés volt. (...) Deák csak parlamenti szónok volt, Kossuth pedig némi közép a parlamenti és népszónok között, s e sajátsága mintegy kijelölte a forradalomra.” (Idézi VÍGH ÁRPÁD: uo. 291—2.)

4. Ezek után vessünk egy pillantást a mai nyelvtudományra, benne mindele előtt a szövegpragmatikára, aztán a stilisztikára és a retorikára: hogy ti. mennyiben visznek, vihetnek közelebb a szónoki beszéd sajátságainak a feltárásához.

Ismeretes, hogy századunk közepe tájától gyökeresen megváltozott a nyelvszemlélet és ezzel együtt a kutatás iránya. Röviden a nyelvhasználat, a kommunikáció került a vizsgálódások középpontjába, először a mondat, majd a teljes nyelvi egység, a szöveg viselkedése. Megszületett a szövegtan, illetve a pragmatika, amit segített az általános jeltan, a szemiotika kiteljesedése is. Aztán körvonalazódott a beszédett- és az interakcióelmélet, egyáltalán a párbeszéd, a társalgás elemzése. Ezzel egy időben kiszélesedett a stilisztika, és megújult a retorika.

A) Mi a szövegpragmatika, és mit vizsgál egyáltalán? A pragmatika (*pragma* 'tett, dolog, tény') eredetileg a szemiotika rész tudománya, a jelek és a jelhasználók viszonyát kutatja. A minket most közelebbről érdeklő szövegpragmatika pedig a közlési körülményeket, helyzeteket, a közlésben részt vevők közötti viszonyokat, vagyis a nyelven kívüli tényezőket, és pedig mind a szövegalkotás, mind a szövegbefogadás szintjén (vö. SZABÓ ZOLTÁN, Szövegnyelvészet és stilisztika. Bp., 1988. 17.). A közelebbről jobbra nyelvészociológiai és nyelvélektani tényezők között SZABÓ ZOLTÁN ilyeneket említ: „... a társadalmi gyakorlat, a közlő és a befogadó közötti viszonyok, az emberi magatartások, viselkedések, az ezeket meghatározó társadalmi normák, konvenciók, továbbá a közlés célja, szándéka, eltervezése, elvárása, vagy a közlésben résztvevők személyisége, lelkiállapota, műveltsége, társadalmi hovatartozása és a közlés sokféle körülménye (pl. a közlő vagy a befogadó betegsége, idegállapota, hangulata, egy nyilvános előadás hallgatóközönségének létszáma, összetétele stb.)”. (I. m. 18.) Mindebből következik, hogy a szöveg — érthető módon különösen a most minket érdeklő szónoki beszéd — az itt említett külső kontextus figyelembevétele nélkül nem vizsgálható eredményesen.

B) A pragmatika természetesen hatott a stilisztikára, jelesül a funkcionális stilisztikára (erről l. SZATHMÁRI ISTVÁN: MNy. LXXXIII, 284—97; LXXXVIII, 272—9) is. SZABÓ ZOLTÁN utal arra (i. m. 70 kk.), hogy TEUN A. VAN DIJK például a stilisztikát a pragmatikához köti, ami a szövegek elfogadhatóságát, helyességét, valamire való alkalmasságát határozza meg. DIETER BREUER meg egyenesen affektustanról, hatástanról beszél, és a stílust viselkedési, magatartási normák nyelvi realizációjaként fogja fel. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a finn nyelvelméletben a hét nyelvi funkció között a „hatáskeltő” a harmadik helyet foglalja el!) A stilisztika pedig többek szerint egyenesen a nyelvi és a kontextusbeli variációk közötti rendszerszerű kölcsönös kapcsolatokat tanulmányozza. Aztán BARBARA SANDIG újszerű stilisztikájába (Sprachpragmatische Grundlegung der Stilbeschrei-

bung. Berlin–New York, 1978.) már bevonja a beszédteelméletet is. Szerinte a stílus a beszédelekvésnek — elsősorban az úgynevezett illokúciónak, vagyis például a kérdezésnek, a parancsolásnak, a fenyegetésnek, illetve a köszönésnek stb. — a végrehajtási módja. Továbbmenve: a londoni nyelvészológiai iskola szerint egy-egy szöveg stílusa a személyek közti viszonyra utal (lehet pl. udvarias, bizalmas stb., vagy érzékeltethet véleményt, értékelést, lehet a ráhatás eszköze stb.), illetőleg a stilisztika feladata a meghatározott helyzetekhez kötődő nyelvhasználati változatok számbavétele.

Fontos elv aztán, hogy a szöveg és stílusa egységes egész, globális struktúra (tehát így kell megragadni), és hogy a szövegben rendszerint felfedezhető valamilyen átfogó sajátság, szövegszervező elv (pl. ellentét, ismétlés, fokozás, párhuzam stb.; az ellentétre l. BÉKESI IMRE, *Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése*. Szeged, 1993. 155 kk.), amely áthatja a stílust, a globális kohézió eszközeit stb. (l. részletesebben SZABÓ ZOLTÁN i. m. 99 kk.).

C) Ami pedig a retorikát illeti, BALÁZS JÁNOS DIJKRE és a BEAUGRANDE—DRESSLER-féle 1981-es szövegtanra hivatkozva lényeglátóan megállapítja, hogy „a szónoki beszéd szövegének szerkezete olyan szuperstruktúrát alkot, amelyben az egyes részek között pontosan definiálható logikai viszonyok alapján létesül igen szoros kapcsolat. Minden szónoki beszéd célja a meggyőzés, ennek eszköze pedig a bizonyítás és a cáfolás. Az érvelésben ennek megfelelőleg az ellentétező szembeállítás, illetőleg az okok és okozatok, valamint az előzmények és következményeik közti összefüggések föltárása játssza a főszerepet. A szónoki beszéd szerkezetének egységét e viszonyok hálózata teremti meg.” (A szöveg. Bp., 1985. 273, ezek részletes tárgyalását l. 245—73.)

Ideiktatom még BALÁZS JÁNOSNAK a szövegalkotás módjára, a megfogalmazásra vonatkozó találó megjegyzését: „A jó fogalmazás titka a lankadatlan előremutatásban és célratörésben rejlik. Vagyis az a jól szerkesztett szöveg, amelynek minden mondata érdeklődést keltve utal a következőkre.” (I. m. 114.)

Bár — mint a fenti összefoglalásból is kitűnt — a jelzett három területen csupán kísérletekről, próbálkozásokról van szó, és azokat is ezúttal csak éppen érinthettem, mégis úgy gondolom, hogy a retorika jól kidolgozott eljárásaira is támaszkodva (vö. ADAMIK TAMÁS: *Világirodalmi Lexikon XIV*, 664 és 657–66) a kossuthi beszéd „értékelésében” érdemes lesz a következő szempontokra tekintettel lenni: a) Az 1848. július 11-i beszéd külső körülményei (Kossuth betegsége, illetve hangja és megjelenése; a hallgatóság száma és esetleges összetétele). b) A szónok és a hallgatóság viszonya. c) A beszéd hatása. d) A beszéd szövegszervező elve. e) Kossuth érvelő (bizonyító és cáfoló) módszere. f) „Előremutatás” a megfogalmazásban. g) A választott nyelvi-stilisztikai eszközök.

a) A beszéd külső körülményei közül meg kell említeni Kossuth betegségét. Mint a lelkes résztvevőtől, Vajda Jánostól idéztük, Kossuth súlyos betegségből alig felgyógyulva, sápadtan, másoktól vezetve lépett a szószékre. A hit, a meggyőződés, a gyűjtőhatás azonban erőt adott neki, és „nemcsak ő maga, de a hallgatóság is elfeledkezett testi betegségéről” (Vajda i. h. 1451). Hangjáról, megjelenéséről meg ezt jegyezte fel a költő: „Hangja birt a csalogány lágysága s édességével, s a mennydörgés megrázó erejével. Arca, alakja prófétai, s midőn beszélt, valóságos géniusznak tetszett.” (Uo. 1453.)

A hallgatóság számát, összetételét pontosan nem tudjuk, de az bizonyos, hogy a képviselők valószínűleg mindnyájan jelen voltak, és hogy mások is bemehettek, azt éppen Vajda János jelenléte mutatja.

b) A szónok és a hallgatóság viszonyával kapcsolatban a következőket jegyezhetjük meg. Hogy a résztvevők eleve vonzódtak Kossuthhoz, azt világosan jelzi, hogy féltő szeretettel vették körül, és az „Uraim!” megszólítás után így kiáltottak: „Üljön le!” És amikor a beszéd végeztével Kossuth ismét „beteg emberré változott át”, „sokan megdöbbentek...” (Vajda János: i. h. 1452). Aztán hogy milyen hatása volt Kossuth beszédének, azt mi sem tükrözi jobban, mint hogy amikor a szónok beszéde végén felhatalmazást kért a megfelelő haderő felállítására, Nyáry Pál, az ellenzékben lévő radikálisok vezetője elsőnek emelkedett fel, és utána „a képviselőház egyhangúsághoz korántsem szokott tagjai” (vö. SZABAD GYÖRGY i. m. 136) felállva szintén mindnyájan igent mondtak.

c) Ha valamilyen hatásvizsgálatot akarnánk végezni, úgy gondolom, irányadó lehet a közbekiáltások száma és természetesen jellege. A július 11-én elhangzott beszédet a Közlöny július 22-i száma tette közzé, tehát a közbekiáltások vélhetően valamely jelen levő újságírónak a feljegyzései. Nos, eszerint nyolcszor hangzott el az „éljen!”, hétszer az „igaz!”, négyszer a „halljuk!”, kétszer az „úgy van!”, ezenkívül „helyeslés”-t jelez a közlés tízszer, „tetszés”-t tizenháromszor, „kacaj”-t, illetve „gúnykacaj”-t háromszor, „nevetés”-t egyszer, „taps”-ot, „tapsvihar”-t négyszer, és akkor még nem utaltam a jelzőkre: „kitörő helyeslés”, „nagyetszés”, „szűnni nem akaró éljenzés és taps” stb. Tehát elmarasztalással, negatív közbekiáltással nem találkozunk, tudniillik a „zajos éljen”, illetve a „zajosetszés”-beli *zajos* melléknév stb. minden bizonnyal a lelkesetszénnyilvánítással kapcsolatos zajra utal. A „csendzavarás a karzaton” meg a Kossuth által emlegetett Csernovics Péter királyi biztos úrnak szól. A hatásra még sok bizonyítékot lehetne felhozni. Ezek közül csupán egyet emelek ki. A hatáshoz nyilvánvalóan hozzájárult az is, amit SZABÓ ZOLTÁN így fogalmaz meg: „A beszéd illokucionáris tettek sorozata.” (I. m. 72.) Nos, vizsgálataim szerint ez a beszéd a szokásosnál is nagyobb mértékben telve van illokucionáris tettekkel, azaz beszédcselekvésekkel.

d) Sokat töprengtem, mit lehet ez esetben szövegszervező elvnek tekinteni. Azt hiszem, mindenekelőtt a logikusan, következetesen felépített vonalvezetést, szerkezetet. A beszédben tudniillik röviden arról van szó, hogy „a haza veszélyben van”, aztán következik ennek a tételnek az igazolása, majd a kiút lehetőségeinek a mérlegelése és a végkövetkeztetés: csak magunkban bízhatunk. De természetesen ezt a szövegszervező elvet erősíti a tételmondat vissza-visszatérése, a globális és a lineáris kohézió, valamint a szónok szenvedélye és sajátos hangneme, stílusa.

e) A szónok Kossuthnak talán legerősebb oldala a találékony, ügyes és határozott érvelés, közelebbről a bizonyítás és a cáfolás. Jellemző például ahogyan igazolja, hogy a haza veszélyben van. Viszonylag részletesen taglalja a horvátországi pártütést, azután a szerb lázadást, majd a bosnyákországi széleken történő mozgolódást, végül Ausztria ellenséges viselkedését. De a logika vezérli Kossuthot ezeknek és más hasonló bizonyító vagy cáfoló részeknek a tárgyalásán belül is. Egyértelműen kimondja például, miért nem bízhatunk Németország támogatásában. Először hangsúlyozza: „... a magyar nemzet hivatva van a szabad német nemzettel és a német nemzet hivatva van a szabad magyar nemzettel szoros barátságos viszonyban élni”, aztán utal az akkori jelen helyzetre: „de minthogy éppen a frankfurti gyűlés az alakulás vajúdásaiban volt..., egyik küldöttünk visszatért, a másik most is ott van, hogy azon percben, melyben Németországon lesz kivel értekezni, azonnal hivatalos érintkezésbe bocsátkozzék, ... úgy, hogy jogaink — önállásunk — nemzeti szabadságunkból senkinek barátságáért és senkinek fenyegetése miatt egy hajszálnyit is engedjünk. (Harsány helyeslés.)”

f) Mit tapasztalunk a BALÁZS JÁNOS követelte szöveg- és mondatbeli előremutatást illetően? Úgy látom, Kossuth beszéde erre is példa lehetne. Az első mondatban a perc nagyszerűségéről szól, a következő mondatban a tárogató képével ezt megvilágítja, majd megmondja, miben áll ez a nagyszerűség: Isten a képviselőház kezébe adta a nemzet életét, de a halálát is, és ebben fognak határozni a képviselők... Valójában folytathatnám a beszédet végig.

g) Ami pedig a Kossuth által választott nyelvi-stilisztikai eszközöket illeti, ez esetben is érvényes az, amit már Vajda János megállapított: „... épen abban állott nagy ereje, hogy minden osztálynak, népnek eltalálta a legbensőbb vágyait, érzését s lelkének leggyöngédebb húrjaiba kapott mindjárt a megszólításnál; németet, olaszt, magyart, angolt egyiránt elragadt.” (I. h. 1453.)

És itt most valójában foglalkoznom kellene a beszéd következő jellegzetes nyelvi-statisztikai jelenségeinek a stílusértékével: a zeneiség területéről a prózaritmussal; a szó- és kifejezőképesség köréből az egyes rétegekbe tartozókkal (az ünnepélyes elemektől a hétköznapiakig), illetve Kossuth szentenciaszerű — nem egy esetben szállóigévé is vált — mondásaival (mint pl. „... a nemzet veszélyben van, vagyis inkább veszélyben lesz, ha a nemzet magát el nem határozta élni”); továbbá a képekkel, mindenekelőtt a romantikus jellegűekkel (mint pl. a „tárogató” kép a beszéd elején, illetve a következő a beszéd végén: „... ha van valahol a hazában egy sajgó kebel, mely orvoslásra, ha van egy kívánság, mely kielégítésre vár: szenvedjen még egy kissé e sajgó kebel, s várjon még egy kissé e kívánság — ne függesszük fel ezektől azt, hogy megmentjük a hazát”); aztán a kossuthi körmondatokkal, az és-sel kezdődő, illetve az olyan mondatokkal, amelyekben az állítmány a legutolsó helyre kerül; hangsúlyosan az alakzatokkal (a szónoki kérdéssel, illetve a kérdés—felelettel; az ismétléssel és a fokozással; a felkiáltással, az ellentét fajtáival, a paralelizmussal stb.); a lineáris és globális kohézió eszközeivel (mint pl. a pronominalizáció; az anafora, a deixis és a katafora; a mondatkapcsolás stb.), illetve a tematikus progresszió, az izotópia stb.); végül a hangnemmél és annak megváltoztatásával (közvetlen és kemény hang, gúny és ironia, hízélgés és fenyegetés stb.), továbbá a fonográf-felvétel alapján Kossuth hangos beszédével.

Mindezzel azonban — az idő korlátozott volta miatt — ezúttal adós maradok. Csupán arra utalok még, hogy az említett beszédnek a bevezetése és a befejezése — mind retorikai, mind szövegtani, mind pragmatikai, mind pedig stilisztikai szempontból — különösen mintaszerű, amint erre többen rámutattak (RIEDL FRIGYES, *Retorika és retorikai olvasókönyv*. Bp., 1924.⁷ 134—9; DÉNES SZILÁRD: *Nyr. LXXVI*, 404; TERESTYÉNI FERENC: *Nyelvtan, stílus, szónoklás*. Bp., 1960. 136—7, 156; SZABAD GYÖRGY i. m. 136; legújabbban pedig BALÁZS JÁNOS i. m. 271—3).

5. Végezetül feltehetjük a kérdést: az újabb — részben mostanában alakuló — diszciplínák, megközelítési módok más megvilágításba helyezték-e Kossuth szónoklatait, közelebbről az 1848. július 11-én elmondott híres beszédét? Azt válaszolhatjuk: lényegében nem. De azért nem tagadhatjuk, hogy ezek fényében a szövegegészet, annak összefüggéseit, illetve a beszéd rendkívüli hatásának a magyarázatát — főként a más hangsúlyok és arányok eredményeként — világosabban látjuk. Persze teendő ezen a téren is van bőven! És még egy záró megjegyzés: az igazi műalkotás — bárhogyan vizsgáljuk is — örök.

A mondat időbeli szerkezete*

1. A mondat időszerkezete kétféleképpen vizsgálható: a belső és a külső idő szempontjából. A külső időt OTTO JESPERSON nyomán (The Philosophy of Grammar. London, Allan and Unwin, 1924. és Essentials of English Grammar. London, Allan and Unwin, 1933.; l. még HANS REICHENBACH, Elements of Symbolic Logic. New York, Mcmillan Co., 1947.) három kategóriával szokták jellemezni: a beszédidővel, az eseményidővel és a referenciaidővel. A beszédidő a beszélés valódi vagy elképzelt ideje, az eseményidő a mondatban leírt esemény bekövetkezésének, végbemenésének az ideje (és nem azonosítható egyszerűen a „nyelvtanainkból jól ismert múlt, jelen és jövő idővel”), a referenciaidő pedig a beszédidőtől csak közvetve függő időviszonyítás alapjául szolgáló idő (és semmiképpen sem „a cselekvés elvégzésének határideje”). Az alábbi példák jól mutatják a három időkategória szerepét.

1. a) *A felesége még a háború előtt halt meg.*
- b) *Alighogy elmúlt a háború, ők jelentették föl a följelentőt.*
- c) *Vermes úr szerdán hordja majd föl a szenet a pincéből.*
- d) *Látomra azonnal dühbe gurult a kutya.*
- e) *Jövő héten megkapod a cikket.*
- f) *Ha kész vagy, mehetsz játszani.*

Az 1. a)-ban a *háború előtt* a referenciaidő, ahhoz viszonyítjuk a mondat eseményét. Pontosabban: a múlt idő jelzi, hogy az esemény a beszédidő előtt következett be, a referenciaidő ennek idejét pontosítja. Az 1. b)-ben két múltbeli eseményt viszonyítunk egymáshoz. A mellékmondati esemény referenciaidőként szolgál a főmondati esemény számára. Az 1. c)-ben pedig a *szerdán* a referenciaidő, amely azt az időbeli keretet adja meg, amelyben a mondat eseménye bekövetkezik. Az 1. d)-ben a referenciaidő a *látomra* határozóban van elrejtve: a kutya először meglátott, majd dühbe gurult. Jövőben végbemenő eseménynek ad időbeli keretet az 1. e)-ben a *jövő héten* időhatározó. Végül az 1. f)-ben két jövőbeli eseményt viszonyítunk egymáshoz: a főmondati esemény a feltételes mellékmondatban leírt esemény után következhet csak be. Ha a beszédidőt BI-vel, az eseményidőt EI-vel és a referenciaidőt RI-vel jelöljük, akkor a fenti időbeli viszonyokat az alábbi módon foglalhatjuk képletbe:

2. a) $EI < RI < BI$
- b) $RI < EI < BI$
- c) $BI < EI \in RI$
- d) $RI < EI < BI$
- e) $BI < EI \in RI$
- f) $BI < RI < EI$

ahol ' $<$ ' jelenti a 'megelőz' viszonyt, a ' \in ' pedig a 'tartalmazás'-t.

Előfordulhat, hogy a referenciaidő nem különbözik az eseményidőtől, sőt mind a három időkategória egybe is eshet vagy átfedheti egymást:

3. a) *Esik az eső.*
- b) *Esett az eső.*
- c) *Esni fog az eső.*

* Válasz PETE ISTVÁNNAK (MNY. LXXXIX. [1993.], 385—401).

A 3. a) esetében a referenciaidő azonos a beszédidővel, az eseményidő pedig tartalmazza a beszédidőt. A 3. b)-ben az eseményidő megelőzi a beszédidőt, és ha az eseményt a jelen szempontjából is relevánsnak tekintjük, a referenciaidő egybeesik a beszédidővel. Végül a 3. c) esetében az eseményidő a beszédidő utáni időt jelöl, a referenciaidő pedig azonosnak tekinthető az eseményidővel. Vagyis képletben:

- 4. a) $EI \in BI = RI$
- b) $EI < BI = RI$
- c) $BI < EI = RI$

A képletek csak szemléletessé teszik a tartalmat, értelmezés nélkül haszontalanok. A *Kati hazaért* mondatnak természetesen éppúgy van időszerkezete (és referenciaideje), mint a többi mondatnak. A *Kati tegnap hazaért* mondatban pedig a referenciaidőt a *tegnap* időhatározó szolgáltatja. (Később még visszatérünk a referenciaidő problémájára.) A 'követ' reláció elemi logikai tétel alapján fordítottja a 'megelőző' relációnak, a kettő közül egy is elegendő. A 4. b)—c) tehát így is felírható lett volna:

- 5. a) $BI = RI > EI$
- b) $EI = RI > BI$

Az, hogy a *Holnap megtanulom az éneket* mondatot jellemezni tudjuk-e, egyáltalán nem függ attól, hogy felveszünk-e egy 'követ' relációt, vagy sem. Mind a 6. a), mind pedig a 6. b) hűen adja vissza a mondat külső időviszonyait:

- 6. a) $BI < EI \in RI$
- b) $EI \in RI > BI$

Az időviszonyok fenti jellemzése szemantikai jellegű, és ezért általános érvényűnek tekinthető. Mint tudjuk, a grammatikai idő nem esik föltétlenül egybe a szemantikai idővel: a grammatikai jelen kifejezhet szemantikailag múlt, jelen vagy jövő időt, a grammatikai múlt is kifejezhet a szemantikailag múlt időn kívül szemantikailag jövő időt.

A szemantikailag időtlen mondatok grammatikailag nyelvtől függően múlt, jelen és jövő időben egyaránt állhatnak. Ezeknél a mondatoknál a döntő nem az, hogy a mondatok örök igazságot fejeznek-e ki, hanem az, hogy a beszélő hogyan fogalmazza meg mondanivalóját. A beszélő időhöz kötött tényállásokat, kívánságokat, kérdéseket is megfogalmazhat úgy, mintha azok tartalma örök érvényű lenne. A *Fűre lépni tilos!* mondat ezért időtlen. A visszavonásig érvényes állítások, parancsok tehát szintén az időtlen mondatok kategóriájába tartoznak. Természetesen, ha ez szükségesnek mutatkozna, az időtlen mondatok kategóriáján belül további osztályokat lehetne megkülönböztetni.

Térjünk azonban vissza a referenciaidő izgalmas és még sok szempontból tisztázatlan kérdéséhez!

Az időhatározók általában a referenciaidőt határozzák meg közelebbről (CORNELIA HAMANN, The awesome seeds of reference time. In: *Essays on Tensing in English*. Vol. I. Reference Time, Tense and Abverbs (ALFRED SCHOPF, ed.). Niemeyer, Tübingen, 1987. 27—69; JANET HARKNESS, Time adverbials in English and

reference time. Ibidem, 71—110). Ha az időhatározó időpontot határoz meg, akkor az időhatározó által kifejezett idő és a referenciaidő egybeesik.

7. *Pisti nyolc órákor törte el a lábát.*

Ez még arra az esetre is áll, amikor az időhatározó csak az esemény kezdetére vagy befejezésére utal:

8. a) *Éjjélkor érkezett meg a vonat.*
 b) *A hangverseny fél nyolckor kezdődik.*

A 'megérkezés' és a 'kezdés' pontszerű események, az időhatározók ezeknek az eseményeknek az időpontját határozzák meg. Más a helyzet a 9. esetben.

9. *Hét órákor vacsorázunk.*

A 'vacsorázás' nem pontszerű esemény, a 9. mondat valójában ennek az eseménynek a kezdetére utal. Más szóval, a 9. jelentése egyenértékű a következővel:

10. *Hét órákor kezdünk vacsorázni.*

Az időhatározó által kifejezett idő tehát csak abban az esetben azonosítható a referenciaidővel, ha az esemény pontszerűnek fogható fel. Amennyiben az esemény nem pontszerű, akkor az időhatározó csak azt az időintervallumot jelöli ki, amelybe a referenciaidő beleesik. Például

11. *Anna múlt évben Párizsban volt.*

A *múlt évben* időhatározó a beszédidő évét megelőző évet jelöli ki a mondatbeli esemény idejéül. A referenciaidő azonban nem föltétlenül esik egybe ezzel az időtartammal. Az egybeesést általában külön jelölnünk kell:

12. *Anna egész múlt évben Párizsban volt.*

Ebben az esetben az időhatározó a referenciaidő tartamát határozza meg. A

13. *Anna eddig csak Pistivel beszélt.*

mondatban az *eddig* időhatározó a mondat időszerkezetéhez a következőképpen járul hozzá. Az eseményidő megelőzi a beszédidőt, az *eddig* az eseményidő és a beszédidő közti és a beszédidőt is (részben) tartalmazó időtartamot jelöli. A referenciaidő ennek az időtartamnak a végpontja, és így egybeesik a beszédidő kezdetével. Az *eddig* ezenkívül azt implikálja, hogy a mondatban leírt eseményen kívül a jövőben (a beszédidőt követően) újabb események várhatók.

Összefoglalóul tehát megállapíthatjuk, hogy a külső időt meghatározó időhatározók általában vagy egybeesnek a referenciaidővel (pontszerű események és időpontot jelölő időhatározók esetében), vagy pedig azt az időintervallumot jellemzik, amelynek a referenciaidő része (nem pontszerű események esetében).

A referenciaidőre, mint láttuk, egyszerű mondatok értelmezésénél is szükség lehet. Az időhatározói mellékmondatot tartalmazó összetett mondat időbeli szerkezete pedig sohasem vizsgálható a referenciaidő felhasználása nélkül. Ugyanez áll azonban a szöveg időszerkezetére is.

14. *Péter korán felkelt. Megmosdott, felöltözött és megreggelizett. Nyolc órákor ment el otthonról.*

Szövegünkben öt esemény szerepel. A referenciaidő nélkül mindegyikről csak annyit tudnánk mondani, hogy az eseményidő megelőzi a beszédidőt. Az egymásutá-niság a referenciaidő segítségével vezethető le. Az első esemény, 'Péter korán felkelt' kijelöl egy (meghatározatlan) referenciaidőt. Ehhez képest értelmezzük a 'Megmosdott' eseményt utóidejűnek. De ez utóbbi esemény is kijelöl egy referenciaidőt, amihez képest a 'felöltözött' esemény az utóidejű, és így tovább. (L. pl. ELIZABETH COUPER-KUHLEN, Temporal relations and reference time in narrative discourse. In: *Essays in Tensing in English*. Vol. I. Reference Time, Tense and Adverbs (ALFRED SCHOPF, ed.). Niemeyer, Tübingen, 1987. 7–25.)

A külső idő jellemzéséhez tehát bizonyítottan legalább három kategóriára van szükségünk. Tapasztalati (empirikus) kérdés, hogy vannak-e olyan nyelvek, amelyeknél az időbeli szerkezetek leírásához ennél több kategóriára van szükség. A válasz igenlő. (BERNARD COMRIE, On Reichenbach's approach to tense. *Papers from the 17th Regional Meeting, Chicago Linguistic Society*. 1981. 24–30.)

2. A külső idő és a belső idő megkülönböztetése régi hagyományokra megy vissza. A két idő szétválasztása még akkor is jogos, ha az nem mindig különül el egymástól a nyelvi megformáltságban (ÖSTEN DAHL, *Tense and Aspect Systems*. Blackwell, Oxford, 1985.). Abban, hogy a belső időt az eseményidő időbeli szerkezetével azonosítjuk, nincs semmiféle logikai ellentmondás. (Nota bene: a logikai szemantika sem látott és lát benne semmiféle ellentmondást.) Természetesen időbeli szerkezetéről van szó, és nem az eseményidő tartamáról. Azt, hogy az időtartam hossza releváns lenne az igeszemlélet szempontjából, senki sem állította. Furcsa dolog is lenne ilyet állítani, tudniillik ez azt jelentené, hogy végtelen sok aspektuális kategóriát kellene megkülönböztetnünk, hiszen az időtartam hossza végtelen sokféle lehet. A tartós — pillanatnyi szembenállás része az időbeli szerkezetnek, és ezért fontos szerepet játszik az aspektuális kategóriák meghatározásánál. Ugyanígy része az események időbeli szerkezetének az is, hogy az esemény ideje határpontos-e vagy határpont nélküli, tehát az aspektus meghatározásánál ezt a különbséget is figyelembe kell vennünk. Ilyen értelemben mondhatjuk azt, hogy a mondat aspektusa a mondatban leírt esemény belső időszerkezetével azonos. Az aspektusnak ez a meghatározása közismert, és a mai szemantikai irodalomban általánosan elfogadott. Talán csak a szlavista hagyományhoz szokott kutató számára tűnhet furcsának. Egyébként a külső és belső idő megkülönböztetése, és a belső időnek az aspektussal való azonosítása nem új felismerés: „Le temps impliqué est celui que le verbe emporte avec soi, qui lui est inhérent, fait partie intégrante de sa substance et donc la notion est indissolublement liée à celle de verbe. Il suffit de prononcer le non d'un verbe comme 'marcher' pour que s'éveille dans l'esprit, avec l'idée d'un procès, celle du temps destiné à en porter la réalisation. Le temps expliqué est autre chose. Ce n'est pas le temps que le verbe retient en soi par définition, mais le temps divisible en moments distincts — passé, présent, futur et leurs interprétations —

que le discours lui attribue. — Cette distinction du temps impliqué et du temps expliqué coïncide exactement avec la distinction de l'aspect et du temps. Est de la nature de l'aspect toute différenciation qui a pour lieu le temps impliqué. Est de la nature du temps toute différenciation qui a pour lieu le temps expliqué." (G. GUILLAUME, Temps et verbe. Paris, 1963. 47—8.)

Nyelvi jelenségeket sokféleképpen lehet osztályozni, de egyik osztályozás sem megalapozott, ha nem tesztelhető. Ez az aspektusra is áll. Viszont azt is tudjuk, hogy általában nincs „mindentudó” teszt. Ismert dolog például, hogy a határpontos időmódosítók csak célirányos eseményeknél használhatók, amelyek kétfélek lehetnek:

- 15. a) *A hegymászók három nap alatt elérték a hegycsúcsot.*
- b) *A feladatot fél óra alatt megírtuk.*

A 15. a) mondat esetében a hegycsúcs elérése maga pillanatnyi esemény; ami három napig tartott, az azoknak a cselekvéseknek az összessége, melyek a hegycsúcs elérését megelőzték. A 15. b) mondat esetében viszont maga az írás tartott fél óráig, és ez alatt az idő alatt sikeresen be is fejeződött. Ezért szoktuk ZENO VENDLER nyomán azt mondani, hogy az *elér* eredmény-ige ('achievement-verb'), a *megír* pedig teljesítmény-ige ('accomplishment-verb', l. ZENO VENDLER, Linguistics in Philosophy. Ithaca, Cornell University Press, 1967.). A határpont nélküli (duratív) időmódosítók pedig a folyamatos eseményekre jellemzők:

- 16. a) *Egész nap dolgozott.*
- b) *Két órán át futott.*

A folyamatos *át* a célirányos befejezett szemléletű igék szétválasztására alkalmas. A nem célirányos és a nem folyamatos eseményeknél a határpontos időmódosító helyett más tesztet kell alkalmaznunk. Az *alatt* névutós szerkezetek nem célirányos, de befejezett aspektusú eseményeknél általában helytelen mondatot eredményeznek:

- 17. a) **Két óra alatt kopogott valaki az ajtón.*
- b) **Egy óra alatt tüsszentett.*

A *Valaki kopogott az ajtón* és a *Tüsszentett* befejezett aspektusú mondatok. Jól ismert jelenség, hogy tartósságot kifejező időmódosítók társaságában az ilyen mondatok események ismétlődésére utalnak:

- 18. a) *Két órán át kopogott valaki az ajtón.*
- b) *Egy órán át tüsszentett.*

A 18. a) mondatban a 'kopogás' eseménye, a 18. b)-ben pedig a 'tüsszentés' eseménye ismétlődik az adott időintervallumban. A duratív időmódosító jelenlétében tehát átértelmeződnek az eredetileg befejezett aspektusú és egyetlen eseményre utaló mondatok, és az ismétlődés révén folyamatossá válnak.

Az *alatt* névutós szerkezet nem mindig fejez ki határpontos időmódosítót. Vö.

- 19. a) *A háború alatt Szegeden laktunk.*
- b) *Nyáralásom alatt újságot olvastam.*

Mindkét esetben az időhatározó tartósságot fejez ki, ezért összeférhető mind az állapotot jelentő igékkel (pl. *lakik*), mind pedig a folyamatos szemléletű igés szerkezetekkel (pl. *újságot olvas*). A kétféle funkció könnyen szétválasztható: a határpontos időmódosítóknál „naptári egységek” szerepelnek, amelyek egy időintervallum végét is kijelölik, a pusztán tartósságot kifejező határozóknál pedig a névutós szerkezet olyan főnevet tartalmaz, amelynek van belső időszerkezete (‘valameddig tart’), de nincs megadva sem a kezdő, sem pedig a végpont. Ebből a szempontból tehát a *rendelkezésemre álló idő alatt* sem határpontos időmódosító, hanem a másodlik csoportba, a pusztán tartósságot kifejező időhatározók közé tartozik. Ezen a ponton tehát módosítanom kell korábbi véleményemet.

A tesztelés módszertanához tartozik, hogy kiválasztjuk azokat a kritériumokat, amelyek alkalmasak a diagnózis megállapításához. Mivel a vizsgálandó probléma nem az időhatározók szemantikája, hanem a mondatok aspektusának a megállapítása, teljességre csak az aspektuális kategóriák leírásánál kell törekednünk, az időhatározók és az egyéb, a teszteléshez alkalmas elemek közül szabadon választhatunk. A teljességre törekvéssel célt tévesztenénk. Az is nyilvánvaló, hogy egyetlen teszt a vizsgált jelenség sokrétűsége miatt nem vezethet mindig eredményre. Ezért többféle tesztet kell alkalmaznunk, és az eredményt a tesztek összessége alapján kell megállapítanunk.

Eddig csak az *alatt* és az *át* névutós szerkezetekről szóltunk, amelyek, mint láttuk, némely esetben jól felhasználhatók a folyamatos és befejezett aspektus szétválasztásához. Az előbbieknél azonban egyértelműbb eredményt ad a *javában* határozószó (l. még KIEFER FERENC, Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan. Bp., Akadémiai Kiadó — StruktNy. 800—86):

- 20. a) *Felesége már javában dolgozott.*
- b) **Már javában megírta a levelet.*
- c) **Már javában sétált egyet.*
- d) **Már javában felugrott.*

A *javában*-teszt azt mutatja, hogy csak a 20. a) mondat folyamatos, a 20. b)–d) mondatok befejezett szemléletűek. (A teszt negatív eredménye alapján egyébként az utóbbi mondatok lehetnének állapotok is. Az állapotok és a nem állapotok azonban más tesztek segítségével könnyen szétválaszthatók.)

Természetesen egy ige nem attól lesz folyamatos vagy befejezett, hogy milyen időmódosítóval áll, de az időmódosító néha megszabhatja egy igés szerkezet aspektusát. Ez különösen áll akkor, amikor az ige lexikai jelentése aspektuálisan kétértelmű. Vö.

- 21. a) *Az utcát egész nap lomtalanították.*
- b) *Az utcát egy nap alatt lomtalanították.*
- c) *Az utcát lomtalanították.*

Könnyen látható, hogy a 21. a) mondat folyamatos, a 21. b) pedig befejezett szemléletű. A 21. c) aspektuálisan kétértelmű. (L. még WACHA BALÁZS, Az igés szerkezeti aspektus kategóriája a magyar nyelvben. Bölcsészdoktori értekezés. Bp., 1978.) Van tehát olyan eset, amikor az időmódosító határozza meg az igés szerkezet és ezzel a mondat aspektusát. És mivel tudjuk, hogy az aspektus mondatszemanti-

kai kategória, egyáltalán nem meglepő, hogy a mondat aspektusát nem egyedül az ige aspektusa határozza meg. Az aspektushoz az időmódosítón kívül hozzájárulhat az alany, a tárgy, az irányt jelölő helyhatározó és az eredményhatározó is (l. StruktNy. 836—46). Ilyen értelemben lehet az aspektus kompozicionalitásáról beszélni: a mondat aspektusa a mondatban előforduló és az aspektus szempontjából releváns elemek függvénye.

Az, hogy a magyarban létezik néhány befejezett szemléletű igeikötőtlen ige, megint csak tesztekkel bizonyítható.

22. a) **Javában győzött.*
b) *Néhány perc alatt győzött.*

A 22. a) azt bizonyítja, hogy a *győz* ige nem lehet folyamatos (elvileg lehetne még állapotot jelentő ige), a 22. b) pedig azt, hogy a *győz* befejezett szemléletű. A *győz* azonban tartósságot jelentő időmódosítókat is megenged.

23. a) *Egész nap ő győzött.*
b) *Egész nap sétált.*

A 23. a) több eseményre utal, egyetlen győzelem esetén a mondatban megfogalmazott állítás hamis. Ugyanavval a jelenséggel állunk tehát szemben, mint a 18. a)—b) esetében. A 23. b) ezzel szemben egyetlen eseményt ír le. A *sétál* ige folyamatos, a *győz* befejezett szemléletű. A *győz* igéhez hasonlóan viselkedik, ezért befejezett szemléletű a *veszt*, *nyer*, *talál*, *születik*, *kap* ige. Ha abból a naiv elképzelésből indulunk ki, hogy az igeikötő a magyarban mindig perfektívál, akkor a befejezett szemléletű igeikötőtlen igeik létezése érthetetlen. Márpedig ilyen igeik bizonyítottan léteznek. Természetesen jogos a kérdés, hogy akkor vajon mi a különbség a *győz* —*legyőz*, *veszt*—*elveszt*, *nyer*—*megnyer*, *talál*—*megtalál* között. Tévedés lenne azonban minden ilyen párnál aspektuális különbséget keresni, a különbség itt inkább a vonzatkeretben keresendő. A *legyőz* tárgyas ige, a *győz* tárgyatlan; a *talál* és a *megtalál* ugyan mindkettő tárgyas, utóbbi azonban határozott tárgyat kíván, és feltételezi, hogy a megtalált tárgyat korábban elvesztettük vagy kerestük. A *talál* ezzel szemben általában véletlenszerű eseményre utal. Van tehát különbség az igeikötős ige és igeikötőtlen párja között, a jelen esetben azonban ez a különbség nem aspektusbeli.

3. Megintcsak általános nyelvészeti tétel (tehát nyelvektől független), hogy (elbeszélő jellegű) szövegben a folyamatos aspektus fő funkciója a háttér vagy az egymásmellettség, a befejezett aspektusé pedig az egymásutániség kifejezése. Az, hogy az egymásmellettség teljes egybeesést jelent-e vagy csak részlegeset, a nyelvi szerkezet alapján általában nem dönthető el, hiszen csak mindennapi ismereteink alapján tudjuk megítélni, hogy két esemény időtartama hogyan viszonylik egymáshoz. Vajon igaz-e például, hogy teljes egyidejűség esetén az igeik folyamatosak? Vö.

24. a) *Amint földet ért, fölrobbant.*
b) *Megláttam és fölsziszegtem.*

Mindkét mondatban befejezett szemléletű igeiket találunk, a pontszerű események mégis egyidejűek. De az állítás fordítottja sem áll: folyamatos igeik nem fejeznek ki föltétlenül teljes egyidejűséget.

25. a) *Jött le a lépcsőn, amikor a delet harangozták.*
 b) *Éppen nyitotta ki az ablakot, amikor a fogamat mostam.*

Egyik mondatban sem tételezhetünk fel teljes egyidejűséget. Az egyetlen dolog, amit tudhatunk, az, hogy két folyamatos igével nem fejezhetünk ki egyértelműen egymásutániségot. Erre a

26. a) *Klára vasárnap takarított, főzött és tévét nézett.*

sem kivétel, tudniillik a három esemény sorrendje tetszőleges lehet, sőt átfedések is lehetségesek. A

27. *Péter megöregedett és elhízott.*

mondatban szereplő két eseményről nem kell föltétlenül egyidejűséget feltételeznünk: az öregedés korábban kezdődhetett, mint az elhízás, vagy fordítva.

A 28. a) és b) mondat összehasonlítása jól mutatja, hogy mennyire mindennapi ismereteinktől függ az „időviszonyítás”:

28. a) *Klára főzött és varrt.*
 b) *Éva ült és olvasott.*

A főzés és a varrás két olyan cselekvés, aminek egyidejű elvégzése némi akrobatikát kívánna. A 28. a) mondat eseményeit nem értelmezzük egyidejűként. Ugyanakkor a 28. b) természetes értelmezése az egyidejűség: olvasni általában ülve szoktunk; a két esemény gyakran jár együtt.

A befejezett aspektus egyik jellemzője, hogy vele események egymásutánját is kifejezhetjük. Az állítás csak egyik irányban érvényes: egymásutániséget nem fejezhetünk ki folyamatos aspektussal, de a befejezett aspektus nem fejez ki mindig egymásutániséget, mint már fentebb láttuk. A szöveg időszerkezetének a meghatározása sem történhet mindig tisztán nyelvészeti eszközökkel. (Vö. KIEFER FERENC, A szöveg időszerkezetéről. Szemiotikai szövegtan 4. sz. 1992. 40—5.) Az érdekes kérdés nyelvészeti szempontból tehát nem az, hogy hányféle időviszonyítás létezik, hanem hogy milyen időviszonyítás jelezhető előre nyelvi mutatók alapján.

Jegyezzük még meg, hogy amikor a folyamatos vagy befejezett igék időviszonyító képességét vizsgáljuk, akkor csak olyan mondatokat szabad figyelembe vennünk, amelyekben nem szerepel az időviszonyítást befolyásoló időhatározó. Az alábbi mondatok alapján tehát nem vonhatunk le semmiféle következtetést az igék időviszonyító képességére vonatkozóan.

29. a) *Éva még feküdt, amikor én már öltözködtem.*
 b) *A gyerekek az udvaron játszottak, míg be nem sötétedett.*

A 29. a) csak azért fejez ki 'túlhaladó egyidejűség'-et, mert benne a *már* és a *még* határozók szerepelnek. Hasonló a helyzet a 29. b) mondatnál: az időviszonyítás ('metsző egyidejűség') a *míg* időhatározói kötőszónak köszönhető. Tehát sem a 'túlhaladó egyidejűség', sem pedig a 'metsző egyidejűség' nem a folyamatos ige tulajdonsága. Ehhez képest már apróság, hogy a 29. a) éppúgy 'metsző', mint a 29. b).

4. Bonyolultabb kérdés az, hogy meg kell-e a magyarban különböztetnünk a progresszív aspektust, más szóval, hogy más időszerkezete van-e a folyamatos és a progresszív aspektusnak. Folyamatos szemléletűek a *dolgozik, ír, olvas* igék, progresszív szemléletűek a *'megy 'ki, 'jön 'be, 'szed 'össze* igés szerkezetek (nota bene: az igekötőnek nem kell hogy térbeli jelentése legyen). A kérdés tehát az, hogy mindkettőt egyformán folyamatosnak tekinthetjük-e, vagy pedig a folyamatosságnak két fajtáját kell megkülönböztetnünk.

A kérdés eldöntése attól függ, hogy a puszta ige és az igés szerkezet viselkedése mutat-e olyan különbséget, ami az időszerkezettel hozható összefüggésbe. Elsőként az időmódosítók szerepét érdemes megvizsgálnunk.

30. a) *Egész nap szántott.*
 b) *Sokáig takarított.*
 c) *Néhány percig gondolkodott.*
 31. a) **Egész nap mászott fel a hegyre.*
 b) **Sokáig jött haza az iskolából.*
 c) **Néhány percig jött le a lépcsőn.*

A 31. a)–c) mondatok megítélésem szerint egyértelműen helytelenek. Biztonság kedvéért azonban informánsokkal is ellenőriztettem őket (nyelvészhallgatókkal, kollégákkal, nem nyelvészekkel). A 31. a)–c) mondatok megítélésében teljes volt az egyetértés. Informánsaim szerint a

32. **A csiga egész nap mászott fel a fára, de mégsem érte el a tetejét.*

mondat szintén nem jó, azonban mindenki elfogadta a mondat 33. alatti változatát:

33. *A csiga egész nap mászott felfelé a fán, de mégsem érte el a tetejét.*

A 33.-ban két változtatás történt a 32.-kel szemben: a mondatban a *fel* igekötő helyett a *felfelé* határozó szerepel, a *fára* irányhatározó helyett pedig a *fán* helyhatározó. Egyébként a 31. a)–c) mondatok mindegyike jó, ha az igekötőt határozóval helyettesítjük.

34. a) *Egész nap mászott felfelé a hegyre.*
 b) *Sokáig jött hazafelé az iskolából.*
 c) *Néhány percig jött lefelé a lépcsőn.*

Ez már egyértelműen bizonyítja, hogy a 31. a)–c) és a 34. a)–c) időszerkezete nem lehet egyenértékű. Utóbbiban nem folyamatos igés szerkezetek szerepelnek, hanem folyamatos puszta igék, tehát olyan igék, mint a 30. a)–c) mondatokban. A *felfelé a hegyre, hazafelé az iskolából, lefelé a lépcsőn* irányhatározói szerkezetek, a mondatban önálló összetevőként szerepelnek.

Némely esetben bizonytalanság mutatkozott az időmódosítót illetően, a fel-tett kérdések között szerepelt ugyanis az is, hogy helyes mondatot kapunk-e más időmódosítóval. Van, aki jónak tartotta az alábbi mondatokat:

35. a) *Néhány percen át jött le a lépcsőn.*
 b) *A kő több napon keresztül gördült le a hegyről.*
 (*napokon keresztül)

- c) *A ház hónapokon keresztül csúszott be a tengerbe.*
 (*hónapokon át)

Mások azonban ezeket a mondatokat is megcsillagozták.

Az időmódosítókon kívül más tesztekkel is próbálkozhatunk. (Vö. KIEFFER FERENC, A progresszív aspektus a magyarban: MNy. LXXXVII [1991.], 257 – 77.)

36. a) *Egyre csak szántott.*
 b) *Állandóan takarított.*
 c) *Szüntelenül dolgozott.*
 37. a) **Egyre csak jött haza.*
 b) **Állandóan mászott fel a fára.*
 c) **Szüntelenül tárta szét a karjait.*

Az *egyre csak*, *állandóan*, *szüntelenül* határozók jellemzőek a folyamatos cselekvésekre, a progresszív aspektusnál azonban nem használhatók, hacsak nem használunk iteratív értelmű igét (l. alább).

A *Mit csinált tegnap egész nap?* kérdésre sem válaszolhatunk egyformán igekötő nélküli folyamatos és hátravetett igekötős ígés szerkezettel. Válaszként a *Jöttem haza*, *Mentem Pestre* nem lehetséges. Hátravetett igekötős ígés szerkezettel csak akkor válaszolhatunk, ha a cselekvés iteratív értelmű: *Szedtem össze a holmimat*, *Terítettem szét a szilvát*.

Az itt-ott megmutatkozó bizonytalanságok ellenére mindenképpen meg kell tehát különböztetnünk a progresszív aspektust a szokásos értelemben vett folyamatostól.

Az alábbi

38. a) *Több órán át rakta le a téglát a teherautókról.*
 b) *Több órán át rakta ki a cementet a vagonból.*

ugyanaz az eset, mint az általam említett 39. a)–b).

39. a) *Több órán át terítette szét a szilvát.*
 b) *Egész nap hordták fel a szemet a pincéből.*

Ezek a mondatok egyébként az *egyre csak*, *állandóan*, *szüntelenül* határozókkal is jók. Vajon milyen értelemben van itt iterativitásról szó? Az iterativitás egyrészt azt jelenti, hogy egy esemény többször megismétlődik:

40. a) *Egész nap pénzt talált.*
 b) *Útközben meg-megállt.*

A 40. a)-ban a pénztalálás eseménye, a 40. b)-ben pedig a megállás eseménye ismétlődik meg többször. Ezzel szemben a 38. a)–b) és a 39. a)–b) mondatoknál nem erről van szó! Mindegyik mondat egyetlen eseményt ír le, ennek az eseménynek a belső szerkezete azonban ismétlődést tételez fel. Olyan ez, mint a *Lélegzik* vagy a *Kering*, ahol az ismétlődés az ige jelentésének lényeges része, és mégis egy eseményről beszélünk. A progresszív aspektus akkor lenne ismételhető, ha események ismétlését tenné lehetővé.

Az ilyen többszöri, ismétlődő igés szerkezetet tartalmazó mondat aspektuálisan a folyamatossal egyenértékű, de nem azért, mert ilyennek ítéljük, hanem azért, mert a tesztek a kettő között nem mutatnak ki semmiféle különbséget.

A gyakorítás egyszerű ige jelen idejű alakjával sohasem fejezhető ki (StruktNy. 873):

- 41. a) *Pisti dohányzik.*
- b) *Géza iszik.*

A gyakorító képzőnek többek között éppen az a feladata, hogy ezt lehetővé tegye:

- 42. a) *Egész nap kóstolgatja a lekvárt.*
- b) *Állandóan nyitogatja az ajtót.*

És az is áll, hogy a perfektív igéknek nincs habituális olvasata. Az alábbi mondatban a habituális olvasatot nem a befejezett szemléletű ige hordozza, hanem a *naponta* időhatározó:

- 43. *Megiszik naponta két liter bort is.*

Megjegyzem még, hogy az ismétlődéses időszerkezetet nemcsak dinamikus igékkel használhatjuk, állapotok esetében is lehetséges:

- 44. a) *Mindennap tudja a leckét.*
- b) *Reggelente érezte, hogy valami baj van.*
- c) *Szombatonként hallotta a zajt.*

A progresszív aspektust „kontextuálisan” is kifejezhetjük folyamatos szemléletű igék felhasználásával:

- 45. a) *Éppen a konyhában dolgoztam, amikor megszólalt a telefon.*
- b) *Éppen Lízával táncolt, amikor elaludt a villany.*

Ez az az eset, amikor a folyamatos igéknek „a cselekvés folyamatát kidomborító jelentését” használjuk. (Ha van ilyen jelentés, akkor miért ne lehetne azt progresszív aspektusnak nevezni?) Az időviszonyítás itt ugyanúgy kötelező, mint a hátravetett igekötős szerkezeteknél. Ha az időviszonyítás szükségességét elismerjük, akkor az is érthetővé válik, hogy általában miért nem állhat a progresszív aspektusú mondatban időmódosító: az időmódosítót az időhatározói mellékmondat szolgáltatja.

5. Vajon milyen aspektusúak az alábbi áltárgyas szerkezetek?

- 46. a) *Jót táncoltam.*
- b) *Sétált egyet.*

Az igék morfológiai szerkezete önmagában semmit sem bizonyít, hiszen, amint fent már láttuk, a magyarban vannak befejezett szemléletű morfológiailag egyszerű igék

is. Az *alatt* névutós szerkezet nem használható, mert nem célirányos folyamatról, tevékenységről van szó. A folyamatosságot jelző *javában* vagy *egyre csak* határozókkal viszont már próbálkozhatunk.

47. a) **Javában jót táncoltam.*
 b) **Már javában sétált egyet.*
 48. a) **Egyre csak jót táncoltam.*
 b) **Egyre csak sétált egyet.*

Más szóval, a folyamatosságot általában jól jelző határozók az áltárgyas szerkezetnél rossz eredményt adnak. Ha még mindig kételkednénk abban, hogy befejezett szemléletről van szó, akkor még tovább vizsgálhatjuk a kérdést. Megkísérelhetjük például a *már* és a *még* tesztek alkalmazását (StruktNy. 827—8). A teszt tanúsága szerint a folyamatos igéknél a *már* azt jelöli, hogy a tevékenység elkezdődött, befejezett szemléletű igéknél pedig azt, hogy a tevékenység befejeződött. A *még* folyamatos igéknél azt jelöli, hogy a tevékenység még tart, befejezett szemléletű igéknél pedig azt, hogy egyéb események után még a szóban forgó esemény is bekövetkezett. Vessük ezután egybe az alábbi mondatpárokat!

49. a) *Már táncolt (, amikor odaértem).*
 b) *Már táncolt egyet.*
 50. a) *Még táncolt (, amikor odaértem).*
 b) *Még táncolt egyet.*

A *már* és a *még* különböző jelentéstani hatása a fenti mondatokban tehát egyértelműen bizonyítja, hogy az áltárgyas szerkezetek befejezett szemléletűek.

Ugyanez a teszt alkalmazható a *születik* igére is:

51. a) *Már született egy cikk.*
 b) *Még született egy cikk (is).*

Az 51. a) mondat csak azt jelentheti, hogy a cikk készen van, és az 51. b) csak azt, hogy egyéb események után még egy cikk is elkészült. Tehát pontosan azokat az értelmezéseket kapjuk, amiket tisztességes befejezett szemléletű igétől elvárnánk.

Egyébként az áltárgyas szerkezet a magyarban a tárgyatlan folyamatos igék perfektiválásának általános (és többnyire egyetlen) módja: a *dolgozik* igéből csak áltárgyas szerkezettel tudunk befejezett szemléletű igés szerkezetet képezni: a *dolgozik* és a *jót dolgozik* ugyanolyan aspektuális pár, mint a *takarít* és a *kitakarít*, vagy a *főz* és a *megfőz*.

KIEFER FERENC

A szabály művésze avagy a művész szabályai

1. A következő gondolatmenetben a „Játékok sora — sorok játéka”, a „Hangzásrendszer — rendszer-hangzás”, a „Számok és színek — színek és számok” (MNy. LXXXVIII, 326—37, LXXXIX, 48—56, LXXXIX, 440—59) folytatásaként újabb vizsgálati terület éppúgy előkerül, mint amennyire követi előzményeit az elemzés. Olyan régi/új nézőpont dominál az alábbiakban, amely releváns lett

volna a korábbi fejezetekben is, de az aktuális elemzés mást tartott szem előtt. Másképpen fogalmazva: a versegész a totalitás igényével az összes jelentéskonstituáló tényező együttese felől közelíthető, azonban első három fejezetünkben a domináns törekvés 1-1 faktor bemutatását és összehasonlítását célozta. Ebből következően elemek, elemcsoportok, elemi összefüggések hasonlóságai és különbségei adták az eddigi három rész zömét; a folytatásban a kompozíciós elv, az ellentét hangsúlyai jönnek. A fő kérdéskör a részletekben és a totalitásban egyaránt: az ellentét. — Amint eddigi szövegválasztásainkban is, a továbbiakban is különös figyelmet szentelünk az ismétlődésnek, néhány retorikai alakzatnak.

Az alábbiakban Weöres Sándor költői nyelvének ellentétpárjait vizsgálom. Eme oppozíciók levezethetők filozófiai megfontolásokból, történeti-művészettörténeti összefüggésekből, szaktudományi eredményekből és mindennapi tapasztalatokból, tudatos, sejtett, álmodott cselekvésekből; hiedelmekből, tényekből, hazugságokból stb. Az elemzésben — az előbbi fejezetekhez hasonlóan — tükröződik FÖNAGY IVÁN kitűnő előadásának (1989. jún. 15. Bp. Nytud. Int.) hatása. Azóta nyomtatott formában is olvasható: „Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák” (A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Bp., 1990.). A retorikának gyakori alakzatai (chiasmus, gradatio, redditio) a tüzetes vizsgálatban igen jelentős szerepet játszanak. Ami pedig Weöres Sándor textusainak organizációját illeti, a visszatérések, a lépcsőzetesség és az *a b b a*-típusú ismétlődés szabályosságait az architektonikában — tapasztalataink szerint — főként az ellentét szervezi.

2. a) KENYERES ZOLTÁN Tündérsíp című monográfiájában idézi, ahogyan Weöres Kosztolányihoz írt levelében az árnyalatosságról/ellentétességről értekezik: „Az egyiptomi vers először színtelennek látszik, de aztán rájövünk, hogy a színek csak szigorúan el vannak választva egymástól. Példa:

Sűrű, sötét az éj,
dühöng a déli szél,
jó Budavár magas
tornyán az ércakas
csikorog élesen.

Ezek mind apró, egybefolyó színfoltok. Budavár magas volta, a torony és az ércakas csikorgása már elválaszthatatlanul egybefolyik, sőt valamivel távolabbról, de teljesen az éj is, és az, hogy a »sűrű«, »sötét« és a déli szél is, ami »dühöng«. Nemcsak a rím tartja össze őket, egyik a másik nélkül amúgy sem állhatna meg. — Vegyünk most egy egyiptomi verset, egy Rá-himnuszrészletet.

Gyermek, aki mindennap megszületik,
aggastyán, akit a korlátos idő körülölel,
aki az örökkévalóság hídján átlépeget,
esztendőknék fejedelme.

Ezek mind különálló színek széles ecsetkezeléssel felrakva, és végeredményben egy teljes egészet alkotnak. De egymáshoz soha nincs több közük az ellentétességnél: az első sor egy fehér, a második egy fekete színű sornak vehető — nem állhatna meg az egyik a másik nélkül, de nem olvadnak össze.” (1931. júl. 16. — idézi KENYERES 46—7.)

b) Amikor a költőnek az egyiptomi vers oppozícióiról vallott véleményét olvassuk, természetes a kérdés: mi jellemzi az ő költészetében az ellentéteket. Az Áthallások című kötet mutatja a következőt.

Ellentétek

Mindig csak az van, ami van.
Mindig csak az nincs, ami nincs.
Mindig csak az nincs, ami van.
Mindig csak az van, ami nincs.

Ami van, folyton változó.
Ami nincs, folyton ugyanaz.
Ami nincs, folyton változó.
Ami van, folyton ugyanaz.

A mozdulatlan nem mozog.
A nyughatatlan nem pihen.
A mozdulatlan is mozog.
A nyughatatlan is pihen.

Aki él, az életben él.
Aki holt, nem él soha már.
Aki él, a halálban él.
Aki holt, nem hal soha már.

Ha nem érted, jobban figyelj.
Ha érted, hallgass, menj tovább.
Ha érted, többé ne figyelj.
Ha nem érted, hagyd s menj tovább.

(Áthallások 18.)

A fentiek értelmében van-e egymáshoz „több közük az ellentétességnél” az Ellentétek oppozícióinak? Az első olvasásra látszik az 5×4 sorról, hogy két részből: 4×4 -ből és 1×4 -ből tevődik össze. A „Számok és színek — színek és számok” című dolgozatban látható volt egy sor 4×4 -es (4 elemből 4 művelettel komponált) organizáció, az imént közölt versszöveg hasonlít is rájuk, el is tér tőlük. — Most elhagyjuk egy időre az Ellentétek-et. Ahhoz, hogy az elemeiben és kompozíciójában egyaránt érvényesülő oppozíciókat interpretálhassuk, vegyük először az első három részben hivatkozott, bemutatott, elemzett organizációk ellentéteit szövegszervező elvekként.

3. a) A szövegorganizációk némelyike több fejezetünknek is témája volt, természetesen csak egyszer foglalkozom velük. Az egyes versszövegekből csak a legszükségesebbeket idézem. A példákban igyekszem a vizuális és az auditív manifestációkra egyaránt figyelni. A választott költemények figurális, notációs, szenzus- és relátumvonatkozásaiban (az értelmezésükre l. BÉKÉSI IMRE—PETŐFI S. JÁNOS szerk., Szemiotikai szövegtan I. Szeged, 1990.) számos szeriális jegyet konstatálhatunk, ezekre a dolgozat második felében kerül sor.

b) A „Játékok sora: sorok játéka” néhány rondóval indul. De Machaut, Charles d’Orléans szövegeinek organizációi vizuálisan egy-egy vagy két-két sor lefelé vándorlását mutatják. A retorika redditioja azonban másként és másként jelentkezik, a „Liljomfehéren, pirosan mint rózsza” de Machaut-nál sor-párjával tér vissza, de előbb még a középső versszak második soraként is látjuk. Ha csak az első két versszakot vesszük, abban az idézett sor redditio. Amikor azonban olvassuk hozzá a négysoros folytatást, az az egész indító párt ismétli meg. Az ismétlődő és nem ismétlődő soregyüttesek:

a keret:

ami a keretben van:

*Liljomfehéren, pirosan, mint rózsza
kelet rubintjával szemed tüzés*

híveddé tettél, raboddá, mióta

liljomfehéren, pirosan, mint rózsza

*szépséged szívem szüntelen kinozza
azzal, hogy mikor leszel már enyém,*

*liljomfehéren, pirosan, mint rózsza
kelet rubintjával szemed tüzés*

Most csak a magyar fordítás szövegére ügyelve, ebből is az oppozícióra építés látszik. A 2-2 sor után álló 4 soros strófa hozza a vallomást, a feltörő vágy hangját. Tegyük hozzá a színszimbolika tiszta szép fehérét, az összes lehetőséget, amivel párosítja a magyar frázis a szemérem és a szenvedély pirosát. A kettősséget a „pirosan, mint rózsza” és a „kelet rubintjával szemed tüzés” hordozza. Ilyen módon a szerelem és annak be nem teljesülése oppozícióját a leírás és vallomás oppozíciója tükrözi. A rímelésben — a hangzásban is — összecseng: „mint rózsza — mióta — mint rózsza — kihozza — mint rózsza” és: „kelet rubintjával szemed tüzés — mikor leszel már enyém — kelet rubintjával szemed tüzés”. Ami pedig az ugyanaz — más oppozíciót illeti, mennyire különbözik a háromszor ismétlődő sor a legelső, a középső és a harmadik alkalommal: így tettél híveddé — így kinozza a szépséged a szívemet — így leszel az enyém. Csupán a három magas magánhangzójú hímrím együttese mint kisebbség emelendő még ki: a kitörés után a „kelet rubintjával szemed tüzés” ugyanaz is, de mennyire más, mint első előfordulásakor, ígéretként. (A fonológiai jellemzés a francia nyelvű eredeti alapján releváns, itt nem térek ki rá.)

c) Charles d’Orléans Rondeau-ját Szabó Lőrinc fordításában láttuk. Az ismétlődő 2 sor előfordulásai különbségeket adnak az azonosságban. (Nem teljes az azonosság: az írásmódban idézőjel utal arra, hogy madarak, állatok dalaként következik a sorpár.) Az indító strófa leírásának kezdésében áll először, középpüti idézetként a már említett módon, a záró 7 sor végén pedig összefoglal, summáz.

d) Már de Machaut sora, a „liljomfehéren, pirosan, mint rózsza” is egy-egy hellyel lejjebb kerül: az első strófát kezdi, a másodikat folytatja, a harmadikban a harmadikként találjuk. „A takácsok” hétfőtől szombatig leíró része a keretként adott lustaságnak a festésére való. A francia népköltészet anyagából Dobossy László szerkesztésében „Ha rózsaszál leszel...” címmel 1956-ban megjelent kötetben számos gradatio olvasható. Az is gyakori, hogy a refrén 2 sora zárja a lépcsőzetesen elmondott történet A A B B B B C C C formájú 4 sort a 6 soros strófában.

e) A Charles d'Orléans-tól idézett 4 + 4 + 5 soros organizációban is a megismélt nyelvi anyag eltérései érdemelnek figyelmet. Az első négyes indító sorpárja a másodiknak a zárását adja. Amikor azonban elének kerül, a *Mon oeil* után zárójelben olvasható a folytatás. Az 5 soros versszakban a *Je lui ay dit* idézete 3 és fél soron át következik, s az ismétlésből csak egyetlen sor marad: *Mon oeil [m'a dit qu'il me deffie.]*

f) A Jeszenyin-példák közül a „Folyóparton tűz lobog” szerepel elsőként. A 4 × 4 soros forma páros sorai ismétlődések. Vessük azonban egybe az őket elválasztó harmadik „Hej, Iván-éj, Szent Iván-éj!”-jel, s nyomban kitűnik, hogy a másodszor olvasható, illetve elhangzó egység nem azonos korábbi „önmagával”. Ha ezt érvényesítjük a végig „azonos” harmadik sorra, természetes, hogy benne is — akár csupán a különböző környezeti faktorok miatt — jogos az idézőjelünk. A Kantáta 4 + 4 + 5-jében a *Hősök, aludjatok árnyban* indít, a hajnal képét követi, majd a *színarany Nap* ígérete után áll. Azonossága csak látszólagos: kotextuális függősége miatt relevánsak a különbségei. A „Perzsa motívumok” 6 × 5-ös darabjában az architektúra szövetének mintáit a variációs ismétlés jellemzi. A megismélt sorok a strófákban rendre 2-5., 1-5., 2-5., 2-5., —, 1-5. Ehhez vegyük a rímeléssel ababb —cdcdc—efeff—ghghh—ijjj—klkl (=baabb) tarkított figurát, Chajjam alakjának visszatérését — színes a szóttes. Ami pedig az 5 × 5-ös Sagané-verset illeti, az első és utolsó strófa redditiót mutat, azonban az elsőnek belső sorai egyben a 2-3-4. strófa keretei is egyszersmind. A hangzásra utaltam az I. fejezetben, a rímelés hangszerezése dallamában végig hasonló. (Beleértem ebbe a fordítást is.)

g) Babitsnak a Trianon utáni helyzetet tükröző verse 5 × 6 soros. A gradatio 2-2 sora először egyenes szövegben, kétszer zárójelben, negyedszer anélkül áll újra, az utolsó strófában pedig variációját kapjuk — épp a zárásban. Különösen érdekes az ismétlés *csúnya—csunyák* fordulata. TÖRÖK GÁBOR jegyezte meg, hogy sajtóhibára gyanakszik az első 4 előfordulás hosszú magánhangzója miatt, az ugyanis a remekül verselő Babits jambusát rontja. Gondoljuk meg azonban, nem ennek a *csúnya világnak* az arcán jelent-e újabb szeplőt a szándékos rontás? Ekkor a zárójellel is az ismétlődő elemektől elválasztott (*Mi vagyunk csunyák.*) hibátlan jambusa állítja szembe a világ hibátlan gyönyörűségét az emberek „hibátlan” *csunyaságával*.

h) A nem Weöres Sándortól származó szövegorganizációk közül de Machaut verséhez egy pillanatra térjünk vissza. A retorika szempontjából vélem rendkívül érdekesnek, mert benne együttesen található redditio, gradatio és chiazmus. Itt most nem idézem a teljes architektonikát, hiszen láthattuk, csupán arra kívánok utalni, éspedig számok segítségével, ami eddig rejtve maradt az elemzésben. — A 8 sor megoszlása 2-2-4. Ebben a gradatoria felhívtam a figyelmet, s a redditoria is. Legyen az ismétlődő sorok jele rendre: A, B, a nem ismétlődőké X, akkor a következő számsort kapjuk:

A B / X A / X X A B

gradatio: az A 1-2-3. sor

redditio: az A a 2. strófában

másként a 3.-ban

az AB a 3. strófában

chiazmatikus: az AB után vallomás,

vallomás után AB

— a befejező 2 sor nélkül

2 (sor) — 1 — 1 — 2 tagolás

S még ez sem minden, hiszen az ismétlődő sorokban a színek szerepét is relevánsnak tartom, ezért felbontom a sorokat — s a felbontással releváns rímérveket párosítunk.

A (fehér, piros) — B (rubin = piros)	nőrim — hímrim
X (rabság-sablon) — A (fehér, piros)	nőrim — nőrim
X (szívem kínja) — X (légy enyém)	nőrim — hímrim
A (fehér, piros) — B (rubin-piros)	nőrim — hímrim

Az érvek (a szövegorganizáció lexikális ismertetésekor adottakkal együtt) meggyőzően szólnak amellett a bonyolultan szerkesztett látszólagos egyszerűség mellett, ami Weöres Sándor költészetében is az egyik legvonzóbb vonás. — Még egy megjegyzés: rendkívül fontosnak tartanék egy ritmikai elemzést az iméntiek mellé, hiszen az előadás akusztikus linearitása kissé átformálja az eddig megfogalmazottakat, vagy legalábbis sajátosan rá vonatkozó értékeket rendel hozzájuk. A magyar nyelvű organizációból vett (s ezért nem pontos, csak a lehetőségekre utaló) példával:

fehér-piros egyensúlyhoz rubin pirosa
 tiéd (híved, rabod) vagyok, te fehér-piros
 miattad szenvedek, mikor leszel enyém, te fehér-piros, aki rubinpiros

Ha azt vesszük, hogy *fehér* kezd, de *piros* fejez be, nőrim kezd, de hímrim áll a végén, 2-2 sor után 4 sor vallomás-lendülete érvényesül (azaz az elhangzó anyag első feléhez a második részében a vallomás részévé lesz az induláskor még részben egyensúlyban álló, tartózkodó sor is).

4. a) A sort folytassuk Weöres Sándor verseivel (Diáknotesz, Fughetta, Kocajáték, A felső fény, Szél és lomb), majd Tímár György és Tábor Ádám egy-egy műve következik: Tükörmonológ, illetve Herakleitosz-matt. Ezután két Weöres-szövegre (Öröklét, Korniss-motívum) és Petri György rész-szövegére teszek néhány megjegyzést.

b) A Diáknotesz lefelé haladó sora idézőjelben áll az első strófa kezdetén, a többi négy előforduláskor nincs idézőjel. Nem véletlen ez, ugyanis ahogyan ez a sor „lefelé megy”, egyre több sor kerül fölébe. Kialakul a felette/alatta párhuzam, illetve ellentét. Az iskolai jelenet képei és a szimbolikus interpretálás sorai így elválasztódnak egymástól — egészen a záró strófaig: ott a végtelen és a tábla, a befogók és a végtelenbe tapogatózás összevetése elvezet a *tábla-élet* tagadásáig, s ebből következik a *nem megy a színusz-tétel*, Sándor konklúzió, persze ekkor már ’nem megy a tábla-élet’ értelembővüléssel. A lírai énnak a tiltakozásában a *Fehér kréta*, *fekete tábla* sor után az *és én szürkén tapogatok csak* a harmadik szint hozza. A fehér/fekete a szintestek felső/alsó pólusán látható, mindkettő semleges szín, keverésük középértéke a szürke (l. Számok és színek : színek és számok). A fehér/fekete szimbolikusan az összes lehetőség és a semmi oppozíciójaként értékelhető. S ha ehhez hozzátesszük a *végtelen éje volt a tábla/a kréta tévedt messzi vándor* metaforákat, azt, hogy a *vándor* rímpárja a *Sándor*, s így indul a zárás strófája: *Én, végtelenben kréta-vándor*, — nos, kiemelkedő jelentőségűvé lesz a *kréta*, az írás eszköze. A költői szövegben figyelniünk kell ezeknek az elemeknek a ritmikai sajátosságaira: mindig egymásba/összehangzik az iskolai és a szimbolikus relátum, s releváns marad végig

a kréta szerepe. — Ami az akusztikus médiumot illeti, annak a linearitásában a *messze álom* kezd (a rím: *Sándor*). A következő strófában ellentétet erősít a rím: *Sándor — akiknek keze tette bátor, s lóg a fejed — nincs itt helyed*. Az elhangzáskor „lefelé haladás” helyett időbeli egymásutániség állandóságot mutat: az ismétlődő sor az előző előfordulásától éppen 5 közlésegségnyi távolságra jön.

c) A Fughetta elemzése ismert TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓSTÓL (1972. Utunk, 1990. Magyar Orpheus), TÖRÖK GÁBORTÓL (A pecsétek feltörése 1986.) és PETŐFI SÁNDOR JÁNOSTÓL (Pécs, 1990.), számos utalással BATA IMRE (1978) és TAMÁS ATTILA (1979) kitűnő monográfiáiban. Ennek a „zenei-iparművészeti” (Tamás Attila) formának alap-oppozícióit a beljebb kezdett *egy gerenda legurul* és környezete adja. A lefelé ikonikusan haladó sor által előidézett változások relevánsak, redditiójuk is érdekes, a színeknek is: *piros — kék — tarka — piros, kék — tarka — piros — kék, tarka — piros — kék — tarka*. A Visszatérő persze sosem azonos önmagával, hiszen igéje változtatva változik, de hangzásában hasonló marad.

Ugyanígy az *egy gerenda legurul* sem azonos minden előfordulásában, például főtémaként indít, másodszorra „összetör”, harmadszorra (már a várakozás szerint!) „szétfeccsent”, zárásként konklúzió, kicsit eltűnő is. (Releváns számszerű összefüggésekre l. TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS cikkét.) — A vizuális figurával összevetve az elhangzó organizációban a szín nélkül álló *egy gerenda* és a színes NP-k oppozíciójában lévő feszültség a verbumokat változtatja meg. Érdekes a sorindítások sok zöngétlen konzonánsa — szemben az *egy gerenda* magánhangzós kezdésével, csupa zöngés konzonánsával. A változatlan formájú ismétlődés kompozícióegységében a 7 szótag 4+3 osztású, a többi rendre 4+4, 4+4, 6+2 tagolódást mutat. Az ismétlődő osztások redditiója figyelhető meg, s az *egy gerenda* két utolsó megjelenése között chiazmatikus a tagolódás:

egy gerenda / legurul
tarka csigaszarvak / lengnek
piros csörgők / összetörnek

egy gerenda / legurul
tarka csigaszarvak / tűnnek
kék tojások / szétfeccsennek

(Talán kissé önkényes ez a témaemelés, illetve szintezés, de jól szemlélteti a párhuzamokat.)

d) A Kockajáték organizációjával foglalkoztam mind a „Játékok sora — sorok játéka” fejezetben, mind a „Számok és színek — színek és számok” részben. (L. még TÖRÖK GÁBOR i. m. és PETŐFI SÁNDOR JÁNOS 1990. szempontjait.) Utaltam a figura és a notáció jellemzőire, a rímelésre és szótagszámra, az ismétlődés páros/páratlan játékára, a sor-gradatio mellett a szimmetrikus és chiazmatikus vonásokra. — Az akusztikus linearításban redditiók redditiói figyelhetők meg. Az *elkallódni megkerülni* és legközelebbi elhangzása között olvasható (hallható): „ez volt teljes életem / jó volt tengerparton ülni / habok játszottak velem / ez volt teljes életem.” A második és harmadik előfordulás között „keresztírmel” *habok játszottak velem / jó volt tengerparton ülni* következik kétszer, s a harmadik és negyedik *elkallódni*... között ugyanolyan redditio van, mint a fentebb látható. Így értettem a redditiók redditióját. Mert a kocka perdül így is, másként is, s többször ugyanarra a lapjára fordul.

e) „A felső fény” ikonicitása és algebrailag pontos mélyszerkezete PETŐFI S. JÁNOSRA hivatkozással szerepelt már a „Játékok sora — sorok játéka” gondolatmenetében, itt csupán a rímfunkciókra teszek néhány megjegyzést. A vizuális manifesztációban ikonikusan lefelé haladó VP (*a felső fénybe ér*) az akusztikus megjele-

nésben ismétlődésként tagolja a linearitást. TÖRÖK GÁBOR jegyezte meg, hogy a sorok belsejében is releváns asszonáncokat találunk. Ahogyan az *árny* / *s minden hiány* mintegy „tolja” maga előtt a *felső fénybe ér* frázist, közben azt hallani: *ér — szenvedély, fény — éj, árny — hiány, fény — ér, ér — veszély, ér — tér, veszély — ér*, (vö. még játékosan: *minden veszély e felső fénybe ér — minden veszélye felső fénybe ér*), *ér — fény, fény — fény — ér — fény, fény — fény — ér*. A rövid strófákban a *szenvedély — veszély, árny — hiány — más* is összecseng, s a sorvégeken az a a b a b b c c b képlet érvényes.

f) A „Szél és lomb” kristály-szerkezetét a fonológiai összefüggések, a chiazmatikus alakzatok, a ritmika, a Klein-struktúra, a geometriai formák szempontjából elemeztük. A szállókések felsornyi fuvallatai (a 2. sort ide nem értve) relevánsak, beleszámítva a zárást is. Talán nem is a „per omnia saecula saeculorum”, hanem a „von Ewigkeit zu Ewigkeit”, illetve a „de l’Éternité à l’Éternité” megfelelője. E 2-2 fuvallatnyi mozgás nyelvi formákkal való tükröztetése az ismétlődő, de mindig másként ugyanolyan sorban: kötőjellel egybefogott határozószó + az *ágak lengnek* bipolaritás, a semleges hangsúlyú indítástól egészen a diadalmas *Lengnek ágak*...-ig. (Vö. József Attila Flóra-versének közismert sorát: Szól örökös neved árja...)

g) Tímár György Tükörmonológ című versében 12 + 12 sorban szimmetrikus figurát olvashatunk. Ez a vizuális manifesztációban nyilvánvaló, az akusztikus reprezentációban nehezebben ismerhető fel. A *tükör* többértelmű. A középtől ismétlődésre is áll, igaz, másodsorra előrevetett mellékmondatok jönnek létre a képmás-ban. A relátum az önmegszólítás referenciájával is bírhat. Ha mondok egy tükörnek valamit, képmásom a tükörben mondatról mondatra visszaadja nekem — s ugye-bár ez nem ugyanaz.

Igen érdekes a „Herakleitosz-matt”-ban Tábor Ádám $4 \times 4 (\times 4)$ -es organizációja. Az első strófában a *föld*, a másodikban a sorrendben is második *levegő*, a harmadikban a *víz*, a negyedikben a *tűz* négyszerese zárja a versszakot. Rendre a megfelelő elem (és őselem) alkotja az első, a második, a harmadik, a negyedik oszlopot is a strófákban. Mindez persze úgy, hogy minden egyes versszak a 4 arkhé-szóval kezdődik. A figura tanúskodik (Élet és Irodalom 1992. V. 17.):

Tábor Ádám:

Herakleitosz-matt

föld levegő víz tűz
föld levegő víz föld
föld levegő föld föld
föld föld föld föld

föld levegő víz tűz
föld levegő levegő tűz
levegő levegő levegő tűz
levegő levegő levegő levegő

föld levegő víz tűz
föld levegő víz víz
föld víz víz víz
víz víz víz víz

föld levegő víz tűz
 tűz levegő víz tűz
 tűz tűz víz tűz
 tűz tűz tűz tűz

h) Az Öröklét kiváló elemzését BERTHA ZOLTÁN írta (Alföld 1983.; Magyar Orpheus 1990.) főként a bölcséleti szempontokra koncentrálna. Remekül összhangban van az analízis magának Weöresnek KENYERES ZOLTÁNTÓL idézett prózai vélekedésével: az „esse” helyett a „posse” a központi probléma a számára: „a tudomány és művészet hazája nem a lét, az »esse«, hanem a lehetőség, a »posse«, s ha a létben megnyilvánul, attól a lét lesz gazdagabb.” (I. m. 95.) BERTHA ZOLTÁN az ellentétekre komponálást hangsúlyozza, méghozzá nyugati misztika és keleti Tao egyesített érvényességével. Egy a Föld a világűr egyének részeként, egy a biológiai lehetőségek világa. Az örök emlékezés is együttlét: élő és élettelené, amelyek egymást feltételezve és egymást kiegészítve alkotják a lehetőt, a „posse”-t.

Az érzékelés — logikai lét oppozíció azonos refrénje fogja össze az élettelen, a megfordítás az élő szférát zárja, minthogy a meghökkentőnek hallott kijelentés (és megerősítő ismétlése) után pontosan osztott magas/mély hangrendi oppozíció zengi a valódi érvényességet. Ennek a harmadik-negyedik strófában a szemantikai határai tágabbak az első-második versszakéinál: ott *A föld* és *Világűr* (+ elemei) felsorolásukban meghatározottak, illetve korlátozottak. Ha ezt összevetjük a harmadik *Mit* ('amit csak') s a határozatlan névelőkkel korlátlanná tett jelenségek sorozatával, azzal, hogy megismétlődik a vonatkozó *ami*, s a hangsúly, az általános *semmi* meg a *se Isten, se az örödlők* nyomatékai a negyedikben jól szolgálják az általánosítást.

i) A Korniss-motívum a „Számok és színek — színek és számok” című gondolatmenetben már másodszor kerül elő, előtte a „Rendszer-hangzás — hangzás-rendszer”-ben már chiazmatikus vonásaival foglalkoztam. A változatlan — változó oppozíciót és az inverziókat vettem szemügyre előbb, a Számok . . . -ban teljesebb az elemzés. Egy közbülső fázisban — ki nem fejtetten — a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola szakmai napján előadásban tárgyaltam. Ennek a kompozíció-ellentéteket tárgyaló fejezetnek a szempontjából relevánsak a színnevek jelölte színek oppozíciói (*piros — sárga, kék — zöld, pirossárga — kékszöld*, ezek a színnevek / *feketefehér, fekete / fehér*, színnevek inverziója / színnevek linearitása). A Korniss Dezső ábrázolta Univerzum így a bipolárisan építkező Weöres Sándor interpretációjában szerkesztődik újjá.

j) A II. fejezetet Petri György versének részlete zárja: „Az álmatlanság dalaiból”. Az Arnold Schönberg emlékének ajánlott költemény a XX. századi zene megújítójának tiszteletére tükörfordítással épít négy sort, de nem éri be a puszta inverzióval, hanem folytatja: újra leírja az első sort (amely a második strófa befejezője is egyben), majd egy gondolatjel után alá adja: *és így tovább*. Az ismételt elem már nem azonos önmagával — s a megismételt „önmagával” sem — például az *és így tovább* miatt. Sőt, ezzel a zárással újraértékeli a korábban volt előfordulásokat is.

5. a) A „Hangzás-rendszer — rendszer-hangzás” befejező Petri György-szövege meg is előlegezte a „Számok és színek — színek és számok” sorozatait. Ahogyan Schönberg a szeriális zene atyja, Weöres a motívumok sorozatainak a költője. (Ennek részletesebb elemzését önálló közleményben tervezem.) Amikor most sorra kerülnek a III. fejezet versszövegei, a mottótól indulunk.

b) A Körforgás című költemény természetes oppozíció tömör megfogalmazása. Egri előadásomban (Anyanyelv-oktatási napok '92) a változataival együtt is bemutattam; leginkább a négy soros figura a kifejező. Az inverzió chiazmatikus, ellentét a *világosság/sötétség*, a szintaktikai szerep, a fonológiai arculat szempontjából egyaránt látható. A kezdő és befejező helyzet is a világosságé, a megfordítás a mágikus megfordításokkal is rokonítható. (Gondoljunk a sötétség és a világosság erőire!) Ami pedig az azonosság/nem-azonosság tényezőjét illeti, a cím is igaz/nem igaz, mert a kezdő Világosságból eredete, kiindulása a »fakadó sötétségnek«, a záró világosság pedig fakad a sötétségből. Ezt jelzi a névelőtlenség/névelős forma oppozíciója.

c) A Kockajáték, a Talizmán, a Korniss-motívum, a Gravitáció, a „Gazdag Erzsi köszöntése”, a Variáció és a „Szél és lomb” együttese a Klein-struktúra szempontjából releváns közös jegyeket mutat. Az algebraiban ismert Klein-féle csoport kommutatív csoport. A Cayley-féle táblázatban lévő elemek transzformációk (leképezések). Közülük az egyik identikus transzformáció. Weöres világszemléletére nézve fontos, hogy e transzformációkkal nem megy ki a halmazból a végzőjük. Ha pedig ugyanazt a transzformációt kétszer egymás után alkalmazzuk, az adott elemet a kiinduló állapotba, helyzetbe visszük vissza.

A Kockajáték játékeit a „Számok és színek...”-ben láttuk, a nem változó változása jegyében: ugyanazok a sorok, de egyáltalán nem ugyanaz a szerepük az egyes előfordulások alkalmával. Érdekes a kommutativitás: az *elkallódní megkerülní* mindig az *ez volt teljes életem*-mel együtt fordul elő, persze megfordításokkal. (A kocka is fordul.) Ugyancsak egymás mellett áll a *habok játszottak velem* és a *jó volt tengerparton ülní*. — A Talizmán a szimbolikus interpretációt a címe miatt eleve kívánja. A „Számok és színek...”-ben részletesen áttekintettem azokat az oppozíciókat, amelyek relevánsnak tarthatunk. Maga a cím a folklór, a mágikus gondolkodás felé irányítja a figyelmet; a legutóbb MAKRA SÁNDOR „A mágia” című összefoglalója olvasható e tárgyról (Magvető, 1988.). Előtte FÓNAGY IVÁN foglalkozott a témával: „A mágia és a titkos tudományok története” (Bibliotheca, Bp., 1943. — reprint kiadásban, Tinódi Kiadó, 1989.). MAKRA SÁNDOR munkájában a megfordítással kapcsolatos hiedelmek, szokások érdemelnek figyelmet (218 és kk.). A Talizmán *születek meghalni — meghalok születni* megfordítása is a halál gondolatával viaskodó költő vigasza. — A Korniss-motívumra nézve a számmisztika is szolgálhatja az értelmezést. Az arisztotelészi színelmélet korában a 7 a bolygók száma is (7 versszak), MAKRA SÁNDOR (i. m. 327) VARGA ZSIGMONDra hivatkozva a kabbala tanúságát írja le: a 7 végtelen idő és tér. (Azért, mert $3 + 4$, ahol 3 a végtelen tér, 4 a végtelen idő.) — A Gravitáció a sorok emelkedését mutatja: a második strófát az elsőből a második helyen lévő kezdi, a harmadikat az első harmadikja. A részletes elemzés a „Számok és színek”-ben található, a mostani gondolatmenet szemszögéből a legfontosabb a változatlan változásának oppozíciója. — A „Gazdag Erzsi köszöntése” értelmezésében a 2 *madárszárny* motívumhoz mágikus adalék FICINO vélekedése: „Lelküket két hatalmas szárny viszi a magasba. Éles eszünk..., másik szárnyunk a misztikus elmélyülés.” (Idézi FÓNAGY Mágia 194.) — A Variáció értelmezéséhez BATA IMRE Weöres-könyve szolgál értékes matematikai összefüggéssel, előbb a „Négy korál II.”-t említve (366). (A „Szél és lomb”-bal itt nem kívánok foglalkozni.)

6. Minthogy az elnevezésnek és az értelmezésnek az összefüggéseiből indítottuk el gondolatmenetünk első fejezetét, az Ellentétek szövegéhez térjünk vissza. Az első fele — mint láttuk — 4×4 -es forma:

Mindig csak az van, ami van.
 Mindig csak az nincs, ami nincs.
 Mindig csak az nincs, ami van.
 Mindig csak az van, ami nincs.

Ami van, folyton változó.
 Ami nincs, folyton ugyanaz.
 Ami nincs, folyton változó.
 Ami van, folyton ugyanaz.

A mozdulatlan nem mozog.
 A nyughatatlan nem pihen.
 A mozdulatlan is mozog.
 A nyughatatlan is pihen.

Aki él, az életben él.
 Aki holt, nem él soha már.
 Aki él, a halálban él.
 Aki holt, nem hal soha már.

a) „...mi sem egyenlő önmagával...” Ennek a jegyében áll a tartalom, s a formája a Talizmán mintájára tagolódik soronként. Az első két strófa *Mindig csak* és *folyton* elemei hangsúlyozzák az olvasó, ill. (hallgató) számára, hogy a kijelentések örök érvényűek. (Weöres más szövegeire nézve is ezt állapítják meg monográfusai.) A harmadik-negyedik versszakban ez már szükségtelenné válik: ezekre a közlésekre is vonatkoztatjuk a *mindig* és *folyton* időhatározószókat. -- A kezdés 4 sorában a *van* és *nincs* áll egymással szemben. Már említettük a Talizmán-t, ugyanígy önmagát s ellentétét hozza egymás után 4 sora. Itt a keret: *az — ami*, az első előfordulás chiazmatikus, a második pedig váltakoztat:

A	<i>van</i> --- <i>van</i>	A
B	<i>nincs</i> — <i>nincs</i>	B
B	<i>nincs</i> — <i>van</i>	A
A	<i>van</i> — <i>nincs</i>	B

(Erre a kétféleségre áll, hogy *Mindig csak*...)

Merthogy az első strófa *ami*-vel, sőt *ami van*-nal végződött, a második ezzel indít; de itt chiazmatikusan:

A	<i>van</i> — <i>változó</i>	C
B	<i>nincs</i> — <i>ugyanaz</i>	D
B	<i>nincs</i> — <i>változó</i>	C
A	<i>van</i> — <i>ugyanaz</i>	D

(Ez pedig *folyton* ilyen.)

A gradatív haladás jegyében az *ugyanaz*-nak megfelelő szó, a *mozdulatlan* a következő versszak első szava, s a *változó*-nak a *nyughatatlan* a folytatója:

E	<i>mozdulatlan</i> — <i>nem mozog</i>	G
F	<i>nyughatatlan</i> — <i>nem pihen</i>	H
E	<i>mozdulatlan</i> — <i>is mozog</i>	H'
F	<i>nyughatatlan</i> — <i>is pihen</i>	G'

Ebben a strófában a *mozgás* a főszereplő, ezért megváltozik a felépítése. Mind az indító elem, mind a záró elem váltakozik, s úgy, hogy a *nem* — *nem* után *is* — *is* jön. A végig a fosztóképzővel álló első félhez képest ilyen módon a folytatás negációját állítások váltják fel (ezt jelöli a G' és H').

Ha arra gondolunk, hogy *A mozdulatlan mozgása* cikluscím is Weöres költészetében, akkor különösen érdekes megerősítést kapunk a fenti harmadik versszakban. Ezzel az első két sor meg a folytatása együttesen lesz igazzá: mozog is, nem is — pihen is, nem is mind a mozdulatlan, mind a nyughatatlan. (Mint láttuk, az *ugyanaz* és a *változó* megfelelői, a *van* és *nincs* megfelelői is.) A negyedik strófa soronként hármas osztású. Benne az *él*, az *élet*, a *holt*, a *halál* erősíti, opponálja egymást. Az időviszonyokra vonatkozik a weöresi magabiztosság jelenje mint magától értetődően igaz kijelentések jellemzője. A *soha már* ennek deontikus antipodese: 'mindig nem' értelemben. Vegyük most először ezzel a kiegészítéssel a versszakot, s jelezzük az ismétlődéseket!

I	<i>él</i> — <i>életben</i> — <i>él</i> (mindig)	I (az életben)
J	<i>holt</i> — <i>nem él</i> — <i>soha már</i>	nem I (— —)
I	<i>él</i> — <i>halálban</i> — <i>él</i> (mindig)	I (a halálban)
J	<i>holt</i> — <i>nem hal</i> — <i>soha már</i>	nem J

Tovább is lehetne gondolni, másképpen is lehetne jelölni a fenti organizáció elemeit. Ha például a *holt* a — *él*¹ megjelölést, az *élet* alapján a *halál* a — *élet* jelzést kapja:

Aki *él*, az *életben él*.
 Aki — *él*, *nem él* *soha már*.
 Aki *él*, a — *életben él*.
 Aki — *él*, *nem — él* *soha már*.

(Egy megjegyzés a *soha már*-hoz: a népnyelvben, a köznyelvben is az a kifejezés gyakori: az *életben nem láttam/hallottam ezt/ilyet* . . .)

b) Ami pedig a 4 × 4 után következik, az a költészet olvasóihoz, hallgatóihoz szól:

Ha *nem érted*, jobban *figyelj*.
 Ha *érted*, *hallgass*, menj *tovább*.
 Ha *érted*, *többé ne figyelj*.
 Ha *nem érted*, *hagyd s menj tovább*.

Az első sorfél chiazmatikus: *nem érted — érted — érted — nem érted*. A középső kettőnek más-más folytatása van: *hallgass, menj tovább*, illetve *többé ne figyelj*. Az egyik folytatja, ellentétezi a *jobban figyelj*-t az első sorból, a másik finoman Kazinczy híres epigrammáját idézi („ . . . ezt ha *nem érted* / Szánts és vess és hagyd másra az áldozatot!"). — Elérkeztünk a 4 × 4 és záró 4 ellentétének feloldásához: a szöveg az olvasótól erőfeszítéseket igényel. Ezek azután vagy sikerrel járnak, vagy nem.

7. A „Játékok sora” első versétől kezdve az ismétlődés változatos formáit láttuk. FÖNAGY IVÁN Mágia-könyvében olvassuk:

¹ Negatív előjellel.

A Teremtés Könyvének első szava

BRSIT kezdetet jelent, de hogyha a betűk helyet cserélnek,
 BTRSI szó már azt jelenti, hogy fejem leánya,
 BRITS azt jelenti, hogy tűzszövegség,
 BITRS a ház fejét jelenti, és végül
 BRIST jelentése: hatot teremtett.

(Kabala 305.)

Hová jutottunk? A nyelv, a költői nyelvhasználat néhány tanulságához. Károli Gáspár bibliafordításának szavai intenek: „Mind a halál, mind az élet a nyelv hatalmában van, és a miképpen kiki szeret azzal élni, úgy eszi annak gyümölcsét.” (Péld. 18: 21.)

NAGY L. JÁNOS

A számítógépes nagyszótári korpusz felhasználásának lehetőségei

A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótárának (a továbbiakban NSz.) munkálatai 1985-ben indultak meg az MTA Nyelvtudományi Intézetében gyökeresen új koncepció alapján. E szerint a szótár forrásanyagául számítógépre rögzített folyamatos szövegek szolgálnak, ezekből válogatja ki a lexikográfus a megfelelő idézeteket, ennek alapján tükrözteti egy-egy szó jelentésének alakulását. Minthogy — természetesen — maga a szótár is számítógépen íródik, a nyomtatott szótár megjelenésével egyidejűleg egy szótári adatbázist is létrehozunk. Mivel a forrásanyagul szolgáló számítógépes korpusz nemcsak a szótáríráshoz, hanem számos egyéb nyelvészeti (grammatikai, stilisztikai) kutatáshoz is jól hasznosítható lesz, azt kívánom bemutatni, milyen forrásanyagot és hogyan érhetnek el az érdeklődő kutatók intézetünkben.

1. A korpusz. — A könyvnyomtatás korától napjainkig terjedő forrásanyagot az egyes korszakok kiváló irodalomtörténészei válogatták ki számunkra. Az egyes századokból folyamatosan növekvő mennyiségű anyagot gyűjtünk. Míg a XVI. századból összesen 1 millió szövegszónyi szövegrészletet viszünk számítógépre, addig a XIX. századból már 7 millió szövegszónyi korpuszunk van, a XX. századból jelenleg 4 millió szövegszónyi anyag kérdezhető le, de ennek mennyisége folyamatosan növekszik, és minden valószínűség szerint meg fogja haladni a 10 millió szót.

A korpusz viszonylag rövid (néhány lapos) szövegrészletekből áll. Minél több szerzőtől minél több különféle szöveget rögzítünk annak érdekében, hogy statisztikailag a lehető legjobban reprezentáljuk a magyar irodalmi szókincset. Nevesebb szerzőktől lényegesen nagyobb mennyiséget rögzítünk, a korszakos jelentőségű műveket pedig teljes egészében gépre vesszük, még ha nagyobb terjedelműek is (pl. Toldi, Vizsolyi Biblia). Nem szorítkozunk szépirodalmi szövegekre, szaktudományi, publicisztikai stb. szövegeket is gyűjtünk.

A szövegekben az ékezetes betűket sajátos kódolással jelöljük azért, hogy bármilyen számítógéppel kezelhetők, lekérdezhetők legyenek. (Pl. a lekérdezésre használt SCO UNIX operációs rendszerben jelenleg még nem tudjuk begépelni a magyar ékezetes karaktereket.) Ezért az ún. Próséky-kódot használjuk, amelyben

az ékezetes betűt és a történeti karaktereket betűk és számok kombinációjával jelöljük, pl. az *á*-t *a1*, az *é*-t *e1*, az *ő*-t *o2*, az *ő*-t *o3* jelöli. Természetesen az így rögzített szöveg egy program segítségével bármikor átalakítható olvasható, ékezetes formára.

Az egyes szövegrészletek elején megtalálhatók a hozzá tartozó bibliográfiai adatok: a szövegrészlet szerzője, a mű címe, a publikációs adatok, a keletkezés éve és a szöveg műfaji besorolása. Ezek egyrészt lehetővé teszik az idézetek pontos forrásmegjelölését, másrészt a szövegekben való különféle szempontú visszakeresést. (Pl. keresheték idézeteket csak Arany műveiből vagy 1950–1956 között keletkezett művekből stb.)

2. Keresés a korpuszban. — A jelenleg számítógépen egyidejűleg lekérdezhető korpusz mintegy 7-7 millió szövegszónyi XIX–XX. századi anyag. A szöveg lekérdezésére a PAT (GONNET 1987) programot használjuk (I. G. GONNET, PAT — An efficient text searching system. University of Waterloo Centre for the New OED. 1987.), amely hatalmas mennyiségű folyamatos szövegből képes azonnal kikeresni valamely szó — vagy szókezdő karaktersorozat — összes előfordulását, és kiírja KWIC (key word in context) konkordanciáját. Ezt a programot eredetileg az Oxford English Dictionary számítógépes változatának lekérdezésére fejlesztették, ezért nem csupán folyamatos szövegek, hanem strukturált szöveges adatbázisok lekérdezésére is alkalmas.

Ahhoz, hogy kikereshessük egy szó összes előfordulását, a teljes szöveget indexeltük a program segítségével. Ez annyit jelent, hogy a program egy ún. index-fában tárolja a szövegben található összes karaktersorozat kezdőpozícióját. Amikor megkérdezzük egy szó (vagy szókezdő karaktersorozat) összes előfordulását, a program először ebből a fából kikeresi az előfordulások számát, és azt írja ki a képernyőre. Ezután eldönthetem, hogy minden idézetet végig akarok-e nézni, vagy csak valami kis mintát akarok kiírni (1. ábra).

```
> > hamis
> > pr sample
222843, ..Ama' gyilkos, hamis hil rt! Mint O3sszszel a' lilliom-sza11, / Sze..
229789, ..hogy o3 olly hamis; / De tu3ri: mert nagy kedvelben / Van o3 sz..
284204, ..ssz, Valol 's Hamis ko2zo2tt, - / Lelku2nk' felelt, Szilvu2nk' f..
373776, ..kra, mind a' hamissakra. (9 Matth. 5. v. 45. )9 </par> <par> (1..
619151, ..gy maga ellen hamis hitet esku2djo2n, els mindekkoralig belkesse..
692890, ..gokat, az az: hamis esku2velso2ket. Oskolai letzkelm utaln Majer..
710376, ..egyenest, nem hamis, szivelvel egyu2tt, miolta tsak vele talrsol..
619151, ..gy maga ellen hamis hitet esku2djo2n, els mindekkoralig belkesse1ges..
```

1. ábra

A kiírandó minta mennyisége alapértelmezésben 10, ezt azonban módosíthatjuk a {**SampleSize** *n*} utasítással, ahol *n* a kívánt mintanagyság.

A megjelenítendő szöveggörnyezet mérete is módosítható: a {**PrintLength** *n*} utasítással a teljes környezet mérete növelhető, a {**LeftContext** *m*} utasítással a baloldali környezet módosítható, a keresett szó a konkordancia sorokon belül pl. középre helyezhető (2. ábra).

> > {PrintLength 215}

> > pr sample

692890, ..gokat, az az: *hamis* esku2vel so2ket. Oskolai letzkelm utaln Majer Jol2sef Szelkesfehelrvári Kispap Baraltomhoz tu2zes levelet kelsziltettem. Hozzalja fu2ggesztetem szalmalra Nelhalny okaimat, Vitkovitsnak egy palr Halotti kes..

710376, ..egyenes, nem *hamis*, szivelvel egyu2tt, miolta tsak vele talrsolkodom, mindenkör bo2tsben volt elo3ttem: most kelt szinu3 keszkeno3selget nem o2smero3 hily baraltsalga egelszen szerteszelt el terjedo3 bizodalom gyo2keret term..

1435700, ..usonn, els a' *hamis* hithez tartozo1konn." </par> <par> „Hija1ban szegez-nel magalt ellene egyfelo24l a' To2ro2k, masfelo24l a' Maurus; mert o24 tull az Eufratesenn, tull a' Taurus' havas belrtzeinn, els tull vihetnel azokonn az..

1566571, ..tudomalnyt a' *hamisto1l* megku2lo2mbo2zteti a' to2kel1letes okoskodals. Aka1r elo24bb, aka1r utolbb, tsak kitets43zik velgtelre, mint a' s43zeg a' zsalkbo1l, a' gonos43z to2rekedels, a' tsalfa fogals. </par> <par> (1 A' magya..

> > {LeftContext 100}

> > pr sample

619151, ..bal ko2zt megtanultam ku2lo2nbselget tenni, real nem vehettem lelkem esmelretelt, hogy maga ellen *hamis* hitet esku2djo2n, els mindekkoralig belkesselges tu2relssel tartottam szalmot a Mindenható1nak gondvisele1sre, ki a..

2. ábra

Nemcsak egy-egy szót kereshetünk, hanem különböző szavak együttes előfordulását a **fby**, **near**, **not fby**, **not near** utasításokkal, illetve képezhetjük a válaszalmazók metszetét a '''-jellel, különbségét a '-'-jellel. Azt, hogy milyen hosszúságú karakterláncban való együttes előfordulásra vagyunk kíváncsiak, szintén mi adhatjuk meg; alapértelmezésben 80 karakter hosszú intervallumban keres a program, de a {Proximity *n*} utasítással ezt módosíthatjuk (3. ábra).

> > anya near gyermek

> > 316

> > pr sample

2123869, ..o24t egyedu24l a' Nemzetnek *anyai* nyelve1n mehet velgbe, azonn t. i. mellyet a' Nemzetbeliek az *Anyai* tejjel szoptak, 's ahoz kelpst *gyermeksel*geku24l fogva elrtene1k, nem pedig mals idegen Nyelvenn, mert ezt ele1bb nag..

2350837, ...! / Allmomban megho1dolt a du2ho2s ellense1g / S o2ro2mkiallta1s ko2zt meglett a belkeselg./ Sok *anyalt* lalttam silrni o2ro2mo2kben/ S vilgasztalalst lel1ni megjo2tt *gyermeko2kben*./ Ifjulval tett e h1lr sok o3szu2lt o2r..

3016334, ..nelkiek kivallt, Miska' *gyermek*einek hagyhatnalm utolbb. - </par> <par> Ezen ka1ros feldarabolalsalt *anyai* jo1s1szalgunknak, ha meggondolom, csak egygyik Testvelrem su2rgetheti: Miska nem, mert o3 nelki Uram Atyalm' kegyelmelbo3..

3020015, ..'s Melrgesi Portziolkon, </page> <page> <p>0314</p> e1sa' Hali szo2llo2n kivu3l, minden o3si atyai, *anyai*; els szerzemelny javait, ulgy mint a' mellyeket malr ulgy is vagy *gyermek*ei, vagy Idegenek birnak, *gyermek*ei ko2zo2tt m..

> > apa fby fiu1

> > 27

> > pr sample

13460692, ..r> <par> (1 (Eltolja magaltoll a gyermeket.))1 </par> <par> Anya1d-hoz menj, az ulr nevelre, vissza; / Apa1d nem lelszek eln sem felrje nelki, / O2zvegy lesz o3 s te alrva kis *fiu1*. </par> <par> (1 (Ella1gyulva magalhoz vonja fi..

13713923, .r> <par> -Ej, az isten szent szerelmeelrt, hogyne volna ko2zo2d hozzá! folytatal Ternyei, hiszen az *apa* te vagy... igen, baraltom, a kis Betti egy *fiu1*val aja1ndel-kozott meg. </par> <par> Ez temeto3i jelenels volt. Ulgy tetszet..

13775538, .e1e1e1gelhez, ki ekkoralra malr elszu2lte gyermekelt. Halrman to2lto2t-telk a szobalban az eljet: az *apa* halva, a *fiu1* most kezdve ellni, els az anya fellig ellve, fellig halva. </par> <par> Az o2zvegy eltemettettel felrjelt, s m..

3. ábra

A konkordanciasorokat alapértelmezésben a program a keresett szó jobb oldali környezetére ábécébe rendezve írja ki, ez a sorrend azonban módosítható a {SortOrder Occur} utasítással. Ennek hatására a szövegben való elhelyezkedés sorrendjében nézhetjük meg a konkordanciákat. Ezenkívül arra is lehetőségünk van, hogy a konkordanciasorok elején az adat számunkra legfontosabbnak ítélt jellemzőjét jelenítsük meg, például a szerzőt vagy a keletkezés évét. A {SortOrder Occurhead wdate section} utasítás hatására például a továbbiakban a konkordanciasorok elején a keletkezés éve látható, és az adatok e szerint vannak rendezve (mivel a korpuszban található szövegrészleteket a keletkezés éve alapján másoltuk egymás után) (4. ábra).

> > {SortOrder Occurhead wdate section}

> > all

> > pr

1802 ..43zs43zen s43zeme fe4nynye? hogy s43enki s43e lalsson keres43ztu24l a' vontt hallyogon? 's hogy ki-a1llhass43a ez a' mester fogals melg ama' s43zent buzgolsalgu1, 's elo24re-is, haltra-is laltol Jojadalnak s43zeme' ellelt?..

1802 ..A' Plalneltalk ko2zzu24l alal-hengeredett, / Do2rgelselnek hangjalt Els43zak-felel tartya: / Hol a1ll a' Ballticom, 's fejelr tenger' partja: / Mellyre fel-retten-veln a' Fennai kebel, / Mintegy madalr s43zava eso24zveln v..

1802 .. / Baralzdalltalk habos silkjalt hajol s43za1llal; / Haddul a' vitorlalk' abros43zs43zai ala1 / Ki-a1llvaln; indullttok' dallalt fujdogalal. / Ku2rtje' hangzalsalra a' s43zell ki-rohanelk; / A' kolrmalnyos pedig ama' nagy ..

1802 ..3zedegett, / 'S magalban a' mezo24 gypajalt beretvalllya; / A' nyalj-felel tartol o2svelnnyelt el-a1lla, / A' s43zaljalban lelvo24 fu24vel azt meg-kapvaln, / Nyekego24 gelgeljelt hamar ki-harapvaln, / Le-nyulzott tzilmere..

1802 ..date> <text> <page> <p>0220</p> <par> A' kels fintorodva lalbalval fel-fordulltt, / Velre fu2le felel a1ll-kaptzaljaln tsordulltt; / Haltullroll ki-futvaln Szakadalr s43em kelse, / Hamar ki ralntatvaln Zemefrisnek kelse, / „H..

1802 ..m velgelt itt lelveln ves43ztemre, / „Baltorsalgod felo24l de melg-is fel-tettem, „Hogy egy vad-a1llatnak meg-felels43z helytettem; / „Eln ugyan nem s43zalnna1lm elltemet elretted; „De illy buzgolsalgom mos43tan fellre ..

1802 ..' Szu24z lealnyhoz mikor kelro24k jo2nnek, / Es s43zu2lo24l elo24tt azok bel-ko2s43zo2nnek, / Meg a1ll kezelben volt Rokka, vagy Moto1lla / Keble1ben motolz-valn, tsak kelso24n meg-s43zo1lla; / Ilgy Zemefris melje almaljal..

1802 ..t ellu2nk, / Ha erko24ltso2s s43zilvtek egyet tart mivellu2nk! / Zemefris s43za-valra Szakadalr ral-a1lla, / Els go24go2s pitvarul halzalba bel-s43za1lla. </par> </page> </text> </section> <section> <id>1900325010</id> <au..

1802 .. es41zko2zo2ket a Tes41tbo24l fogyas41ztjalalk, ero24telenil tto24 es41zko2zo2k-nek tarthatjuk, els azt a1llilthatjuk, hogy minden u2resedels, lelgyen az hasmenels, halnyals, izzadals, velrfolyals, nyallfolyals, s41zoptatals, no2..

4. ábra

Ebből a példából jól látható, milyen hátránya van a folyamatos — nem lemmatizált (címszó alá nem sorolt) — szövegek lekérdezésének. Így csupán az összes *áll* kezdetű szó konkordanciáját kérdezhetjük le, ebből kell a lexikográfusnak kiválasztania azt a néhány, számára releváns idézetet, amely a szócikkíráshoz szükséges. Lekérdezhetjük ugyan az összes *áll* szót is, ekkor azonban a toldalékolt adatokat veszítjük el. Ugyanez a probléma jelentkezik természetesen valamennyi homográf esetében is, a változó tövek pedig szintén gondot okoznak: például a *hó* összes előfordulásához minden *hó* és *hav* kezdetű szót meg kell keresnünk.

E probléma kiküszöbölésére határoztuk el, hogy a folyamatos szövegeket lemmatizáljuk. Ehhez kifejlesztettünk egy morfológiai elemző programot (I. PRÓSZÉKY G.—TIHANYI L., A Fast Morphological Analyzer for Lemmatizing Corpora of Agglutinative Languages. In: Papers on Computational Lexicography and Text Research Proceeding of COMPLEX 92. MTA Nyelvtudományi Intézet. Bp., 1992.), amely a szövegszót lexémára és toldalékokra osztja.

3. A morfológiai elemzés. — Az elemző program elsődleges feladata esetünkben a szótövek felismerése. Mivel azonban ehhez a toldalékokat is helyesen fel kell ismerni, egyúttal ezeket is azonosítjuk, kódoljuk. A program tőtárat és toldaléktárat használ, először megkeresi a tőtárban a szövegszóra balról illeszthető leghosszabb szótövet, majd a maradékot (ha van) megkeresi a toldaléktárban, szükség esetén több lépésben. Közben folyamatosan ellenőrzi, követheti(k)-e egymást a szótő és a felismerni vélt toldalék(ok) ebben a sorrendben, ha nem, más megoldást keres.

A programnak több változata van, az egyik helyesíráellenőrzőként használatos (HELYES-E? néven ismert), másik változata pedig a szó összes, a program által lehetségesnek tartott felbontását kiírja, megjelölve, mit ítél helyesnek és mit helytelennek. Az általunk használt variáns több helyes megoldás esetén mindig csak azt írja ki, amelyik a leghosszabb szótövet tartalmazza. Amennyiben a több helyes megoldás nem különbözik az azonosított szótó hosszában, a tőtárban elsőnek talált tövet választja. Ez rendszerint a szövegekben gyakrabban megtalálható szótő. (Pl. az *él* ige sokkal gyakoribb, mint a főnév, ugyanez a helyzet az *áll*, *lép* esetében is.) Sajnos, a program egyelőre nem képes a homomimák, homográfok szétválasztására, erre csak akkor lesz lehetőség, ha egy automatikus szintaktikai elemző program is elkészül. (Ez a morfológiai elemzőt készítő MORPHOLOGIC Gmk. legközelebbi terve.)

Az elemzett szövegben a szövegszavak tő- és toldalékmorfémákra bontva találhatók, a szótő mellett feltüntetve szófaja, a toldalékok mellett kódja. Pl. *ágyakat* elemezve: *ágy*[FN] + *ak*[PL] + *at*[ACC]. Ha a lexéma nem azonos a szövegszóban előforduló szótóval, mindkettőt feltüntetjük. Pl. *lovaknak* elemezve: *ló* [FN] = *lov* + *ak*[PL] + *nak*[DAT]. Így lehetővé válik, hogy egy lexéma összes előfordulását egyszerre kérdezhessük le (5a. ábra). (Az elemzésben használt kódok listája a függelékben található). A kapott konkordanciát egy program segítségével olvashatóvá is alakíthatjuk (5b. ábra).

```
>> lo1
>> 2221
>> "lo1[FN]"
>> 1171
>> pr sample
50492683, .ri[FN]. >/par> <par> A1rny[FN] suhan[IGE] a[DET] la1ny[FN] lo1[FN]
= lov + a[PSe3] melle1[NU]&. Egy[DET]& lo1[FN] a1rny[FN] + a[PSe3], egy[DET]&
```

lovas[MN] alrny[FN] + a[PSe3]. U1gy[HA] bukk[IGE] + t[Me3]& fel[IK]& a[DET]
so2telt [MN] + bo..

36991012,..N] + ult[FN] + on[SUP]a[DET] zsilip[FN] mellett[NU] laza[MN] = laza1
+ n[SUP] meg[IK] + ko2t[IGE] + o2tt[Me3]&lo1[FN]. A[DET] (%1 Bugabú Buga[FN]
+ bul[FN]& %01 fedel1zet[FN] + el[PSe3] + n[SUP]&. </par> <par> Szem[FN] + u2k
[PSt3] figyel[IGE] + te..

8100862,..N] visz[IGE] = vi + tt[Me3]& benne[HA] ke1t[SZN] halott[FN] + at[ACC].
/ Meg[IK] + all[IGE] + t[Me3]& a[DET] lo1[FN] a[DET] %barrak-hal1z elo3tt[NU]& /
El[s[KOT] mint[KOT]& aki[NM] + k[PL] re1gen[HA]& o2ssze[IK] + szokik[IGE] = szok
+ tak[Mt3]:..

>> "e11[FN]"

>> 268

>> pr sample

32009213,..e[Te3]& a[DET] perc[FN] + et[ACC]&, amikor[HA]& az[DET]& egelsz[MN]
vila1g[FN] egy[DET]& fejsze[FN]- + e11[FN] + ben[INE] fut[IGE] a[DET] fej[FN] + e
[PSe3] fele1[NU]&. </par> <par> Egy[DET]& kitartol[MN]& kutya[FN]& alt[IK] +
ugat[IGE] + ..

55023373,.."- mond[IGE] + ja[Te3]& ki[IK]& %1928- + ban[INE] ilro1tt1lrott[MN]
Ady[FN]- + tanulma1ny[FN] + a[PSe3] e11[FN] + el[PSe3] + n[SUP]& (1 (Az[DET]&
Ady[FN]- + po2r[FN])).)1 Ellet[FN]& els[KOT] irodalom[FN] egyu2tt[HA]& vizsga11
[IGE] + als[...]

18100068,..Fenyő3[FN] az[NM] + t[ACC] ilr[IGE] + ja[Te3]&, hogy[KOT] Ady[FN]
+ nak[DAT] (1 A[DET] halott[FN] + ak[PL] e11[FN] + el[PSe3] + n[SUP]&)1 cil1m[FN]
+ u3[UKEP] ko2tet[FN] + el[PSe3] + hez[ALL]& csak[HA] a[DET] (%1 Verseny[FN] +
t[ACC] az[DET] e..

16730752,..1[IGE] + t[Me3]& el[IK] az[DET]& eurolpai[FN]& reakcio1[FN] ellen-
[NU]&, (1 a[DET] nemzet[FN] + ek[PL]& e11[FN] + el[PSe3] + n[SUP]&)1 harcol[IGE]
+ va[HIN], egelsz[MN] Eurolpa[FN] minden[NM]& elnyomott[MN]& ne1p[FN] + ei
[PSe3i] ne1v[F..

36780869,%1 megye[FN] = megye1 + k[PL] + re[SUB] (4 (%medja))4)%1 oszlik
[IGE] = oszl + ik[e3], a[DET] valr[FN] + ak[PL] e11[FN] + el[PSe3] + n[SUP]& (1
ispal1n[FN] (4 (%z9%upan))4)1 all[IGE]&. A[DET] valr[IGE]& ne1p[FN] + ei[PSe3i]
ko2zt[NU]& u1varno..

52099159,..1[FN] = szav + unk[PSt1] + na11[ADE] is[KOT] szebb[MN] + en[ESS]&
%beszel1%1etek." #3 („Halott[FN] + ak[PL] e11[FN] + el[PSe3] + n[SUP]&”, 1939.
malre[ROV]. 23. (1 Pest[FN] + i[[IKEP] Naplo1[FN])1) </par> <par> postafordul-
ta[FN] = Postafordul..

19634481,..T]& a[DET] fontos[MN], hogy[KOT] egy[DET]& szoli1d szolid[MN]&
els[KOT] megbilzhatol[MN] u2zlet[FN] e11[FN] + el[PSe3] + n[SUP]& all[IGE] +
ok[e1]. Mi[NM] lesz[IGE] = le + tt[Me3]& volna[IGE]& belo3le[HA] + m[PSe1], mikor-
[HA]& pallyalzi..

>> "e11[IGE]"

>> 4326

>> pr

36177569,..1</p> Nos[MSZ], meg[IK] + van[IGE] = vagy + unk[t1] pajtals[FN]&.
Tul1[IK] + e11[IGE] + ted[Te2]&. „Tul1[IK] + e11[IGE] + tem[Te1]&”. / S[KOT]
kar[FN] + od[PSe2] ult[FN] + ja[PSe3] is[KOT] lassu[MN] els[KOT] tel1ova[MN], /
Milg[HA] a[DET] ..

2949147,..& a[DET] hant[FN] alo11[NU]. A[DET] Velg[FN] + ek[PL] + en[SUP],
hol[HA] melly[MN] maga1ny[FN] + ban[INE] e11[IGE] + tem[Te1]& / S[KOT] %Ro-
dostol gya1sz[FN] + a[PSe3] sza111[IGE] + t[Me3]& le1lek[FN] = lelk + em[PSe1]
felett[NU], / A[DET] ..

58709009, ... - / Els[KOT] látott[MN]&, mind[NM] a[DET] tilz[SZN] uljja1ba új [FN] + a1[PSe3] + ba[ILL]' / Ott[HA] el[IGE] + tem[TMel]&, s[KOT] vak[FN] szem[FN] + el[PSe3] + be[ILL]& rejtve[HA]& / Ragyog[IGE] + tam[TMel]&, mint-[KOT]& tilz[SZN] uno..

5a. ábra

> > "16"

50492683, ...ri. </par> <par> Árný suhan a lány ló mellé. Egy ló árnya, egy lovas árnya. Úgy bukkant fel a sötétbo..

36991012, ...úton a zsilip mellett lazán megkötött ló. A (1 Bugabú)1 fedélzetén. </par> <par> Szemük figyelte..

8100862, ... vitt benne két halottat, / Megállt a ló a barrak-ház előtt / És mint akik régen összeszoktak:..

> > "él[FN]"

32009213, ...e a percet, amikor az egész világ egy fejsze-élben fut a feje felé. </par> <par> Egy kitartó kutya átugat..

55023373, ... - mondja ki 1928-ban írott Ady-tanulmánya élén (1 (Az Ady-pör).)1 Élet és irodalom együtt vizsgálása..

18100068, ...Fenyő azt írja, hogy Adynak (1 A halottak élén)1 című kötetéhez csak a (1 Versenyt az e..

16730752, ...lt el az európai reakció ellen, (1 a nemzetek élén)1 harcolva, egész Európa minden elnyomott népei névei..

36780869, ...1 megyékre (4 (medja)4)1 oszlik, a várak élén (1 ispán (4 (z9upan)4)1 áll. A vár népei közt udvarno..

52099159, ...1 II is szebben beszéltek." #3 („Halottak élén”, 1939. márc. 23. (1 Pesti Napló)1) </par> <par> Postafordul..

19634481, ... a fontos, hogy egy szolid és megbízható üzlet élén állok. Mi lett volna belőlem, mikor pályázi..

> > "él[IGE]"

> > pr

36177569, ...1 </p> Nos, megvagyunk pajtás. Túlélted. „Túléltem. / Skarod útja is lassú és tétova, / Míg a ..

2949147, ... a hant alól. A Végeken, hol mély magányban éltem / S Rodostó gyásza szállt lélelkem felett, / A..

58709009, ... - / És látott, mind a tíz újjába' / Ott éltem, s vak szemébe rejtve / Ragyogtam, mint tíz uno..

5b. ábra

Az elemzett szöveg lekérdezése nemcsak a lexikográfusok munkáját teheti sokkal könnyebbé, hanem, úgy gondolom, számos nyelvészeti kutatásban lehet hasznos az adatgyűjtés fázisában. Hiszen az elemzett szöveget a PAT segítségével lekérdezve a legkülönbözőbb kérdésekre kaphatunk választ. Megnéztük például, milyen gyakoriak azok az elméletben lehetséges bonyolult toldalékcsoportok, ahol a birtokos esetet possessivus, majd valamilyen esetrag követi (mint mondjuk *apáméinak*). Ezt a PATtal így kérdezhetjük meg: **PS fby.10 POS** (6. ábra). Megkérdezhetjük azt is, mi a leggyakoribb birtokos személyrag possessivus előtt, a signif utasítással: az egyes szám első személyűt találjuk leggyakoribbnak, holott, mint a következő utasítással megtudjuk, általában az egyes szám harmadik személyű a leggyakoribb.

> > PS fby.10 POS

> > 320

> > pr

1969 . .], a[DET] csoport[FN] jolsza1g[FN] + a1[PSe3] + t[ACC]. El[s[KOT] les[IGE] + d[Te2]& a[DET] bara1t[FN] + aid[PSe2i] + at[POS], aki[NM] + k[PL] ke1p[FN] + pel[INS] se[HA] fordul[IGE] + nak[t3] fele1[HA] + d[PSe2]&. Apa[FN] vagy[KOT]& te[NM]? vic.. 1974 . .gy[KOT] ez[NM] egy[DET]& isteni[MN] hecc[FN]? </par> <par> %Ja1tszd a[DET] kisded[FN] ja1te1k[FN] + aid[PSe2i] + at[POS] u1gy[HA] ahogy[HA] akar[IGE] + od[Te2]. El1rte[HA] + d[PSe2]&? </par> <par> (1 George[FN] (mi1mel[IGE] + t[Me3]& balmu..

1980KO2RU2 . .[FN] + a[PSe3] kattog[IGE] + ja[Te3]&, az[DET]& egyedi[MN] + [ne1l[ADE] is[KOT] %egyedibb gondolat[FN] + aid[PSe2i] + at[POS]: #2 Ad[IGE] + j[Pe2] ulr[FN] = Ur + am[PSe1] asszony[FN] + t[ACC], / egy[DET]& malr[HA] van[IGE], de-[KOT]& to2bbet[HA]..

> > PSe1i fby.10 pos

> > 1

> > PSe2i fby.10 pos

> > 44

> > PSe3i fby.10 pos

> > 12

> > PSt1i fby.10 pos

> > 4

> > PSt2i fby.10 pos

> > 0

> > PSt3i fby. 10 pos

> > 0

> > signif PS fby.10 POS

(mi a leggyakoribb birtokos rag possessivus előtt)

> > 112, "PSe1"

> > pr sample

56043953, . .edelly[FN], a[DET] szerelem[FN]& viviszekcio1[FN]:a[DET] mals[NM] + el[POS]&, a[DET] maga[NM] = maga + m[PSe1] + el[POS].-%Emerson szerint[NU] Goethe [FN] = Goethe1 + t[ACC]egy-egy[SZN]lelki[MN] va1lsa1g[FN], ulj[MN] gondol..

44930843, . . na1la[HA] a[DET] mosoly[FN] + t[ACC] jelent[IGE] + ette[TMe3]&. </par> <par> - Az[DET]& anya[FN] = anyal + m[PSe1] + el[POS] lehet[IGE] + ett-[Me3]& - mond[IGE] + ta[TMe3]& velgu2l[HA]& is[KOT]. </par> <par> - Hogy[KOT] van[IGE] elde..

> > signif PS

(mi a leggyakoribb birtokos személyrag)

> > 165574, "PSe3"

> > pr sample

36885266, . . = szu2let + nek[t3] u1jra[HA]&. A[DET] %havasalf2ldi vajda[FN], %Ne-agoe Basa[FN] + rab[FN] udvar[FN] + a1[PSe3] + ba[ILL]gyu3jt[IGE] + i[Te3] a[DET] Balka1n[FN] + ro1l[DEL] meneku2lo3[FN] fo3pap[FN] + ok[PL] + at[ACC], ko2zt-[HA] + u..

56591286, . .,elvtalrs[FN]''- + nak[DAT], hanem[KOT] „Fo3no2k[FN]& u1r[FN] + -nak[DAT]”, els[KOT] jelenle1t[FN] + el[PSe3] + ben[INE]& mindenki[NM] + t[ACC] elv-talrs[FN] + nak[DAT] szo1li1t[IGE] + anelk[TFt3], csak[HA] Sa1r[FN] + i[IKEP] ne1n..

6. ábra

Mindez csak egy gondolatébresztésül szánt példa. E sorok elsődleges célja az, hogy bátorítsam az érdeklődőket, tegyenek fel minél több minél érdekesebb kérdést.

4. A szöveges adatbázis és a számítógépen tárolt szöveg. — Ha egy szöveget pusztán azért viszünk számítógépre, mert írógép helyett használjuk a szövegszerkesztőt, akkor csupán számítógépen tárolt szövegünk lesz, nem beszélhetünk adatbázisról. Az adatbázis jellemzője, hogy a benne lévő adatok jól meghatározott „mezőkben” helyezkednek el. Egy könyvtári nyilvántartásban például az egyik mezőben a könyv szerzője, másikon a címe, harmadikban a kiadója szerepel stb. Ha mindig ugyanabba a mezőbe rögzítjük az azonos adatokat, később a mezők tartalma alapján lekérdezhetjük, csoportosíthatjuk adatainkat. A legelterjedtebb és a legtöbb célra használható adatbázistípus az ún. relációs adatbázis, ahol az egyes mezők hosszát előre megadjuk; ezek ugyan módosíthatók, de nem tehetők változó méretűvé. A mezők mennyiségét, elnevezését is előre meg kell határoznunk.

A túlnyomórészt szöveget tartalmazó adatbázisoknál ez a tárolási mód gyakran nem célszerű. Esetünkben a szótár példájánál maradva: nyilvánvaló, hogy az egyes szócikkek mérete, a bennük aktuálisan előforduló különféle szerkezeti elemek száma, minősége rendkívül változó. Igen célszerűtlen lenne (talán lehetetlen?) az elképzelhető legbonyolultabb szócikk szerkezetét előre definiálni, és a többi szócikkben üresen hagyni az éppen nem kitöltendő elemeket.

Felmerülhet persze az a kérdés is, miért ne gépeljük be egyszerűen egy szövegszerkesztővel a szótárat, miért érdemes adatbázist is létrehozunk belőle? A legkézenfekvőbb, mondhatni kényelmi szempont: egy szótár írása, kiadása rendszerint hosszadalmas feladat, az íráskor ritkán tudjuk, hogy a megjelenéskor milyen módszerrel, szövegszerkesztővel, esetleg fényszedőrendszerrel stb. készül el majd a végleges változat. Az átalakítás egyik rendszerről a másikra sokszor csaknem akkora munka lehet, mint az újra begépelés. — Ennél lényegbevágóbb szempont azonban, hogyha nem sajnáljuk a fáradságot, hogy adatbázist építsünk fel, abból bármikor viszonylag könnyen és mindenképp automatikusan nyerhetjük a nyomtatott szótárat, másrészt az adatbázisból a legkülönbözőbb szempontú lekérdezésekre, csoportosításokra van lehetőségünk. Például a majdani nagyszótárból kikereshetjük azokat a szavakat, amelyekre van 1800 előtti idézet, vagy 1910 után nincs rá adatunk. Kikereshetjük csak az értelmezéseket, vagy megvizsgálhatjuk, mely szerzők műveiből idéztünk a legtöbbet. Kétnyelvű szótárak esetén például ellenőrizhetjük, hogy az egyik szótárban megtalálható összes ekvivalens előfordul-e címszóként a másik szótárban; stb.

Ezen problémák megoldására született meg az Oxford English Dictionary számítógépesítése során a *nyelvtan által definiált adatbázis* fogalma. Ennek lényege, hogy az adatbázis lehetséges mezői és azok tartalma épp oly jól meghatározott, mint szokásos adatbázisoknál, hosszuk azonban nem kötött, csak egymáshoz való viszonyukat adjuk meg. (Például az idézethez mindig tartozik forrásmegjelölés.) Ezt a fogalmat a NSz. próbaszócikkeinek struktúráján keresztül szeretném bemutatni (7. ábra).

<!DOCTYPE die

[

<!ELEMENT die	o o	(art +)	>
<!ELEMENT art	- -	(hea, (grb* sen +))	>
<!ELEMENT hea	- -	(lem, hmn?, pos?, sug*, var*, xrf?)	>
<!ELEMENT sen	- -	(snu?, def +, sug*, xpl +, xrf?, sen*)	>
<!ELEMENT xpl	- -	(exa, pub)	>
<!ELEMENT pub	- -	(dpb, src?, aut, ttl, pag)	>

<!ELEMENT src	--	(#PCDATA)	>
<!ELEMENT grb	--	(gnu, pos, sug*, var*, xrf?, sen +)	>
<!ELEMENT lem	--	(#PCDATA) — lexem —	>
<!ELEMENT hmn	--	(#PCDATA) — homonim num —	>
<!ELEMENT pos	--	(#PCDATA) — part of speech —	>
<!ELEMENT sug	--	(#PCDATA) — suggestion —	>
<!ELEMENT var	--	(#PCDATA) — variant —	>
<!ELEMENT xrf	--	(#PCDATA) — xref —	>
<!ELEMENT snu	--	(#PCDATA) — sense num —	>
<!ELEMENT gnu	--	(#PCDATA) — gram. block num. —	>
<!ELEMENT def	--	(#PCDATA) — definition —	>
<!ELEMENT exa	--	(#PCDATA) — example —	>
<!ELEMENT dpb	--	(#PCDATA) — date of pub —	>
<!ELEMENT aut	--	(#PCDATA) — author —	>
<!ELEMENT ttl	--	(#PCDATA) — title —	>
<!ELEMENT pag	--	(#PCDATA) — page —	>

7. ábra

Az ábrában ' + ' jellel jelöltük azokat az elemeket, amelyekből legalább egy kötelezően előfordul, és akárhány lehet, ' * ' -gal azt, amely nem biztos, hogy előfordul, de szintén akárhány lehet. ' ? ' van azon elemek után, amelyek legfeljebb egyszer fordulhatnak elő. (Így a fenti nyelvtan első sorainak értelmezése: a szótár áll egy-nél több szócikkból, a szócikkfejből és jelentési egységből, a szócikkfejben mindig van egy címszó, lehet szófaji meghatározás, jelentésbeli megszorítás stb.)

Az ilyen típusú adatbázisok tárolására egységes jelrendszert dolgoztak ki, ez az ún. Standard Generalized Markup Language (SGML). Ennek egyik jellegzetessége az, hogy a mezők elejét nevük rövidítésével jelzi, amit csúcsos zárójelek közé írnak, ugyanez a rövidítés egy ' / ' jellel kiegészítve jelöli a mező végét. Így például a szócikk (article) elejét <ART>, végét </ART> jelöli. A 8. ábrán a NSz. két próbaszócikkét láthatjuk ebben a jelölésrendszerben. (A szócikkeket VILLÓ ILDIKÓ dolgozta ki.)

<DIC>

<ART> <HEA> <LEM> alabástromfehér </LEM> <POS> mn </POS> <VAR> alabástromfehér </VAR> </HEA> <SEN> <DEF> alabástromhoz hasonlóan szép fehér színű </DEF> <XPL> <EXA> igen sovány nyaka volt és hosszú; de különben gyönyörű bájos szemekkel, szép alabástromfehér fogakkal </EXA> <PUB> <DPB> 1872/1955 </DPB> <AUT> Déryné </AUT> <TTL> Eml. 1: </TTL> <PAG> 63 </PAG> </PUB> </XPL> <XPL> <EXA> ... az alabástrom fehér arcz ... szeliden néz le reánk </EXA> <PUB> <DPB> 1884 </DPB> <SRC> # </SRC> <AUT> Jókai </AUT> <TTL> MagyarFöld. </TTL> <PAG> 56 </PAG> </PUB> </XPL> </SEN> </ART>

<ART> <HEA> <LEM> alantas </LEM> </HEA>

<GRB> <GNU> I. </GNU> <POS> mn </POS> <SEN> <DEF> alacsony, alacsonyan levő, fekvő </DEF> <XPL> <EXA> ... a vele való folytonos érintkezés s együtt tanulás csakis jótékony befolyással lehetett mireánk gyengébbekre s a fejlettség sokkal alantasabb fokán állókra nézve </EXA> <PUB> <DPB> 1824-1844/1887. </DPB> <AUT> Podmaniczky <AUT> <TTL> Napl. </TTL> <PAG> 128 </PAG> </PUB> </XPL> <XPL> <EXA> ... ezek a bástyatornyok még most is fenyegetnék szakállas ágyúikkal az alantas síkságot </EXA> <PUB> <DPB> 1882/1897 </DPB> <SRC> #

</SRC> <AUT>Jókai</AUT> <TTL>68:</TTL> <PAG>281</PAG> </PUB>
 </XPL> </SEN> <SEN> <SNU>2.</SNU> <DEF>alacsony társadalmi állású, hi-
 vatali beosztású</DEF> <XPL> <EXA>A vendéglő kertjében, mely a promenád felé
 terült el a lejtőn, szerényen leült a tipegő polgármester, és egy ideig mélázva nézte a kuglizó
 társaságot, a zöldhajtókás tiszteteket, a fürge alantas tisztviselőket. . . </EXA> <PUB>
 <DPB>1893/1957</DPB> <AUT>PappD</AUT> <TTL>Muzs.</TTL> <PAG>
 58</PAG> </PUB> </XPL>. <XPL> <EXA>A történet abban a nagyvárosban ját-
 szódik, ahol szeretni és dalolni csupán az alantas néposztályban szokás</EXA> <PUB>
 <DPB>1913</DPB> <SRC>#</SRC> <AUT>Krúdy</AUT> <TTL>Postak.
 </TTL> <PAG>6</PAG> </PUB> </XPL> </SEN> <SEN> <SNU>3</SNU>
 <DEF>alacsonyrendű, közönséges</DEF> <XPL> <EXA>A hiba az én kicsinyes,
 alantas lelkemben rejtett</EXA> <PUB> <DPB>1893</DPB> <SRC>#</SRC>
 <AUT>Kabos</AUT> <TTL>Éjsz.</TTL> <PAG>13</PAG> </PUB> </XPL>
 <XPL> <XPL> <EXA>S ez a mozdulata, ez a magatartása olyasmit fejezett ki, hogy
 ugyan mi köze is van néki az ilyen alantas dolgokhoz, mint terhesség, gyerekzsülés?
 </EXA> <PUB> <DPB>1961</DPB> <AUT>Füst M</AUT> <TTL>Parn
 </TTL> <PAG>156</PAG> </PUB> </XPL> </SEN>
 </GRB>
 <GRB> <GNU>II.</GNU> <POS>fn</POS> <SEN> <DEF>alárendelt, beosz-
 tott személy</DEF> <XPL> <EXA>Valahányszor a nagyurak valami galyibába keve-
 rednek, annak a levét az alantasok isszák meg</EXA> <PUB> <DPB>1910/1911
 </DPB> <SRC>#</SRC> <AUT>Mikszáth</AUT> <TTL>Fekvár. I:</TTL>
 <PAG>81</PAG> </PUB> </XPL> <XPL> <EXA>És mindenki vel beszélt és
 mindenkit irányított. Munkatársai, alantasai el voltak ragadtatva tőle</EXA>
 <PUB> <DPB>1922</DPB> <AUT>Karinthy</AUT> <TTL>Cap.</TTL>
 <PAG>49</PAG> </PUB> </XPL> </SEN> </GRB> </ART>

8. ábra

Az így rögzített szótár az ember számára igen nehezen olvasható, nem áttekinthető, ez a formátum azonban a gép számára rendkívül hasznos. A PAT program részére ezek a rövidítések mondják meg, mettől meddig terjed egy mező, és — mint látni fogjuk — ezek felhasználásával igen bonyolult kérdések megválaszolására nyílik lehetőségünk.

Ebből a formátumból egy program segítségével egy pillanat alatt előállítható az ember számára „élvezhető” nyomtatási kép, sőt, a végső kép kialakításáig könnyedén kipróbálhatunk különböző tipográfiai alternatívákat. A 9. ábrán láthatjuk a fenti két szócikket kétféle nyomtatási képpel (Kiss G. dolgozatának felhasználásával: Tipográfiai változatok a NSz.-hoz. Kézirat. 1993.).

alabástromfehér *mn* *alabástromfehér* 'alabástromhoz hasonlóan szép fehér színű' igen sovány nyaka volt és hosszú; de különben gyönyörű bájos szemekkel, szép alabástromfehér fogakkal (1872/1955 DERYNÉ EML. I : 63) . . . az alabástrom fehér arcz . . . szeliden néz le reánk (1884 # JÓKAI MAGYFÖLD.: 56)

alantas

I. mn 1. 'alacsony, alacsonyan levő, fekvő' . . . a vele való folytonos érintkezés s együtt tanulás csakis jótékony befolyással lehetett mi reánk gyengébbekre s a fejlettség sokkal alantasabb fokán állókra nézve (1824—1844/1887. PODMANICZKY NAPL.: 128) . . . ezek a bástyatornyok még most is fenyegetnék szakállas ágyúikkal az alantas síkságot (1882/1897 # JÓKAI 68 : 281) **2.** 'alacsony társadalmi állású, hivatali beosztású' A vendéglő kertjében, mely a promenád felé terült el a lejtőn,

szerényen leült a tipegő polgármester, és egy ideig mélázva nézte a kuglizó társaságot, a zöldhajtokás tiszteket, a fürge alantas tisztviselőket... (1893/1957 PappD Muzs.: 58.) A történet abban a nagyvárosban játszódik, ahol szeretni és dalolni csupán az alantas néposztályban szokás (1913 # KRÚDY POSTAK.: 6.) **3.** 'alacsonyrendű, közönséges' A hiba az én kicsinyes, alantas lelkemben rejtett (1893 # KABOS ÉJSZ.: 13.) S ez a mozdulata, ez a magatartása olyasmit fejezett ki, hogy ugyan mi köze is van néki az ilyen alantas dolgokhoz, mint terhesség, gyerekszülés? (1961 FÜST M PARN.: 156.)

II. fn 'alárendelt, beosztott személy' Valahányszor a nagyurak valami galyibába keverednek, annak a levét az alantasok isszák meg (1910/1911 # MIKSZÁTH FEKVÁR. I : 81.) És mindenkiel beszélt és mindenkit irányított. Munkatársai, alantasai el voltak ragadtatva tőle (1922 KARINTHY CAP.: 49.)

alabástromfehér *mn alabástromfehér* 'alabástromhoz hasonlóan szép fehér színű' *igen sovány nyaka volt és hosszú; de különben gyönyörű bájos szemekkel, szép alabástromfehér fogakkal* (1872/1955 Déryné Eml. I : 63) ... *az alabástrom fehér arcz* ... *szeliden néz le reánk* (1884 # Jókai MagyFöld.: 56)

alantas

I. mn 1. 'alacsony, alacsonyan levő, fekvő' ... *a vele való folytonos érintkezés s együtt tanulás csakis jótékony befolyással lehetett mi reánk gyengébbekre s a fejlettség sokkal alantasabb fokán állókra nézve* (1824—1844/1887. Podmaniczky Napl.: 128) ... *ezek a bástyatornyok még most is fenyegetnék szakállas ágyúikkal az alantas síkságot* (1882/1897 # Jókai 68 : 281) **2.** 'alacsony társadalmi állású, hivatali beosztású' *A vendéglő kertjében, mely a promenád felé terült el a lejtőn, szerényen leült a tipegő polgármester, és egy ideig mélázva nézte a kuglizó társaságot, a zöldhajtokás tiszteket, a fürge alantas tisztviselőket* ... (1893/1957 PappD Muzs.: 58) *A történet abban a nagyvárosban játszódik, ahol szeretni és dalolni csupán az alantas néposztályban szokás* (1913 # Krúdy Postak.: 6.) **3.** 'alacsonyrendű, közönséges' *A hiba az én kicsinyes, alantas lelkemben rejtett* (1893 # Kabos Éjsz.: 13.) *S ez a mozdulata, ez a magatartása olyasmit fejezett ki, hogy ugyan mi köze is van néki az ilyen alantas dolgokhoz, mint terhesség, gyerekszülés?* (1961 Füst M Parn.: 156.)

II. fn 'alárendelt, beosztott személy' *Valahányszor a nagyurak valami galyibába keverednek, annak a levét az alantasok isszák meg* (1910/1911 # Mikszáth Fekvár. I : 81.) *És mindenkiel beszélt és mindenkit irányított. Munkatársai, alantasai el voltak ragadtatva tőle* (1922 Karinthy Cap.: 49.)

9. ábra

5. A PAT mint adatbáziskezelő. — A PATban a mezők fogalmát a **region** helyettesíti. Minden olyan mezőt, amelyet SGML kezdő és záró szimbólumok határolnak, leindexelhetünk egy program (**patregion**) segítségével, ennek hatására eltárolódik, melyik mező milyen karakteren kezdődik és végződik. Így a PAT meg tudja találni azt a szót, amelyet csak egy bizonyos mezőn belül keresek. Ez teszi lehetővé azt is, hogy kijelölhessem, hogy a keresést csak a korpusz egy részén akarom végeztetni (pl. egy szerző műveiben vagy csak a prózai művekben).

A korpuszban a következő mezőjelöléseket alkalmaztuk: <section> egy szövegegység, <id> forráskód, <author> szerző, <title> mű címe, <publ> publikációs adatok, <wdate> keletkezés éve, <lform> műfaj, <text> a folyamatos szöveg, <page> lap, <p> lapszám, <par> bekezdés (vagy versszak).

Ezek segítségével találhatjuk meg a konkordanciasorokhoz tartozó forrásadatokat is. Pl. a 34 500 pozíción kezdődő szóhoz a **region section including [394933]** utasítással írathatjuk ki a forrásadatokat (10. ábra). Ugyanezzel nézhetjük meg, a mű hányadik oldalán volt a keresett szó a **region page including [394933]**.

>> **region section including [394933]**

>> **pr**

394046, .. <section> <id>1900325007</id> <author>PERETSEINYI NAGY LAISZLO</author> <title>SZAKADAI'R' ESTHONNYAI MAGYAR FEJEDELEM' BUIJDOSAISA.</title> <publ>POZSONY-PEST; LANDERER MIHAILY; 1802; SZAKADAI'R' ESTHONNYAI MAGYAR FEJEDELEM' BUIJDOSAISA. A' </publ> <lform>1A1</lform> <wdate>1802</wdate> <text>< pag..

>> **region page including [394933]**

>> **pr**

394341, ..> <page><p>0220</p> <par> A' kels fintorodva lalbal val fel-fordultt, / Velre fu2le felel alll-kaptzaljaln tsordultt; / Haltullroll ki-futvaln Szakada1rs43em kelse, /Hamar ki ralntatvaln Zemefrisnek kelse, / „Helyes43s43en, ilgy szo1llo1t, Zemefris As43zonyom! / „Eln azokra s43zinte zsidald i..

>> **[394800]**

>> **pr**

394800, ..teltemre, / „Hogy ne lals43s43amvelgelt itt lelveln ves43ztemre, / „Baltorsalgod felo24l de melg-is fel-tettem, „Hogy egy vad-allatnak meg-felels43z helytettem; / „Eln ugyan nem s43zalnnalmelltemet elretted; „De illy buzgolsalgom mos43tan fellre tetted. / Bal mutatol uljjalt Zemefris s4..

10. ábra

A **region** használatával adhatjuk meg azoknak a szövegeknek valamely jellemzőjét, amelyekben keresni szeretnénk. Például a **region section including (region wdate including „1950”...„1960”)** utasítással az 1950 és 1960 között írt műveket jelöljük ki. A kijelölt halmaznak nevet is adhatunk: az **arvers=region section including („arany” within region author)** utasítással például Arany műveinek halmazát jelöltük ki a korpuszból. Erre a halmazra így hivatkozhatunk: **vitéz within *arvers**. Ennek hatására csak az Arany művek között keresi a **vitéz** szó előfordulásait.

Amint a készülő szótárnak már jelentősebb része számítógépen lesz, természetesen azt is le fogjuk tudni kérdezni a legkülönbözőbb szempontok szerint e program segítségével.

6. SGML formátumú szövegek bevitelét elősegítő program. — A fentebb bemutatott bonyolult struktúrájú szócikkek bevitelére szokványos szövegszerkesztőkkel igen körülményes. Oda kell figyelniük, mikor melyik szerkezeti elem következik (következhet), vigyáznunk kell, el ne felejtünk kitenni egy mezőhatároló jelet, és arra is, milyen sorrendbe tesszük őket egymás után. Ráadásul ez a formátum az ember számára igen nehezen áttekinthető, ellenőrizhető. Ezért szolgált nagy örömünkre, amikor a párizsi Centre Interuniversitaire D'Études Hongroises-zal való együttműködésünk keretében beszerezték számunkra a WriterStation programot, amely kifejezetten SGML formátumú adatok kényelmes és biztonságos bevitelét támogató szövegszerkesztő program.

Valahányszor egy szótárt (vagy más strukturált szöveget) kezdünk el ennek segítségével gépre vinni, először el kell hozzá készítenünk egy ún. applikációt. Ez

annyit jelent, hogy el kell döntenünk, milyen elemek lesznek szótárunkban, ezek hogyan követhetik egymást, melyek a kötelezők, opcionálisak stb., azaz el kell készítenünk egy olyan nyelvtant, amelyet a 7. ábrán láttunk. Ezután eldöntjük, mely elemeket akarjuk azonos betűtípussal jelölni, melyeket akarunk megkülönböztetni, és elkészíthetjük az applikációt. Attól kezdve, hogy betöltjük a szövegszerkesztő programot és a megfelelő applikációt, a program „vezeti a kezünket” szótárírás közben. A képernyő alján folyamatosan mutatja, melyik helyzetben milyen elemet írhatunk be. Ha valamit kifelejtünk, vagy rossz helyre írunk, jelzi a hibát. Az SGML jeleket pedig nem nekünk kell begépelnünk, csak mindig egy billentyűkombinációt kell lenyomnunk ahhoz, hogy a kívánt jel a megfelelő helyre bekerüljön. A képernyő nagyobb részében nem is SGML formában látjuk a szöveget, hanem úgy, mintha normál szövegszerkesztővel különböző betűtípusokkal írnánk folyamatosan szöveget. Csupán a képernyő alsó sorában látjuk az SGML formájú szöveget úgy, ahogy ténylegesen a gépen rögzítjük.

Ezzel az eszközzel a szótárírás sokkal könnyebbé és biztonságosabbá válik, lehetlenné teszi, hogy következtelen formátumban vigyük be a szócikkeket. A nyomtatási képet ezután dönthetjük el, és azt a munka során bármikor módosíthatjuk.

7. További terveink. — Elsődleges feladatunk az, hogy ezeknek a programoknak a segítségével mielőbb megkezdjük a próbaszócikkek írását az eddigieknél lényegesen nagyobb mennyiségben. Ezen túlmenően azonban szeretnénk, ha az általunk gyűjtött adatokat a kutatók minél szélesebb köre tudná hasznosítani. Erre több módon nyílik lehetőség: bármely érdeklődőt szívesen megtanítunk a PAT program használatára, a program az intézet csaknem minden osztályáról elérhető, reméljük, hogy hamarosan a könyvtárba is be tudunk szerezni egy olyan gépet, amelyről a korpusz lekérdezhető lesz. Azok számára, akiknek nem áll módjában személyesen használni a rendszert, örömet válaszolunk levélben feltett kérdésekre (ha tudunk). Mindezt elsősorban azt kérjük, hogy azokban a publikációikban amelyekben felhasználják az itt gyűjtött adatokat, hivatkozzanak a korpuszra mint forrásra.

Örömmel vennénk, ha a WRITERSTATION programot is többen használnák fel szótárak írására. Ehhez azonban a leendő felhasználóknak meg kell vásárolniuk a szoftvert gyártójától. Az aktuális probléma megfogalmazásában, az applikáció kifejlesztésben szívesen nyújtunk segítséget.

8. Az alábbiakban függelékként megadjuk az elemzésben használt kódok listáját:

1. Igeragok: a) kijelentő, jelen, alanyi: e1 = <ok, ek, ök>, e2 = <sz, asz, esz, ol, el, öl>, e3 = <O, ik>, t1 = <unk, űnk>, t2 = <tok, tek, tők, otok, etek, ötök>, t3 = <nak, nek anak, enek>. — b) Tárgyas: Te1 = <om, em, öm> Te2 = <od, ed, öd> Te3 = <ja, i> Tt1 = <juk, jük, uk, ük> Tt2 = <játok, itek> Tt3 = <ják, ik>. — c) Múlt, kij. alanyi: Me1 = <tam, tem, ttam, ttem, ottam, ettem, öttem>, Me2 = <tál, tél, ttál, ttél, ottál, ettél, öttél>, Me3 = <t, tt, ott, ett, ött>, Mt1 = <tunk, tünk, ttunk, ttünk, ottunk, ettünk, öttünk>, Mt2 = <tatok, tetek, ttatok, ttekek, ottatok, ettetek, öttetek>, Mt3 = <tak, tek, ttak, ttek, ottak, ettek, öttek>. — d) Múlt, kij. tárgyas: TMe1 = <tam, tem, ttam, ttem, ottam, ettem, öttem>, TMe2 = <tad, ted, ttad, tted, ottad, etted, ötted>, TMe3 = <ta, te, tta, tte, otta, ette, ötte>, TMt1 = <tuk, tük, ttuk, ttük, ottuk, ettük, öttük>, TMt2 = <tátok, tétek, ttátok, ttétek, ottátok, ettétek, öttétek>, TMt3 = <ták, ték, tták, tték, ották, ették, ötték>.

— e) Feltételes alanyi: Fe1 = <nék, anék, enék, nám, ném>, Fe2 = <nál, nél, anál, enél>, Fe3 = <na, ne, ana, ene, nék>, Ft1 = <nánk, nénk, anánk, enénk>, Ft2 = <nátok, nétek, anátok, enétek>, Ft3 = <nának, nének, anának, enének>.

f) Felszólító alanyi: Pe1 = <jak, jek, ak, ek>, Pe2 = <jál, jél, ál, él, j>, Pe3 = <jon, jen, jön, on, en, ön, ék>, Pt1 = <junk, jünk, unk, ünk>, Pt2 = <jatok, jetek, atok, etek>, Pt3 = <janak, jenek, anak, enek>. — g) Feltételes, tárgyas: TFe1 = <nám, ném, anám, eném>, TFe2 = <nád, néd, anád, enéd>, TFe3 = <ná, né, aná, ené>, Tft1 = <nánk, nénk, anánk, enénk>, Tft2 = >nátok, nétek, anátok, enétek>, Tft3 = <nák, nék, anák, enék>. — h) Felszólító, tárgyas: TPel = <jam, jem, am, em>, TPe2 = <jad, jed, ad, ed>, TPe3 = <ja, je, a, e>, TPt1 = <juk, jük, uk, ük>, TPt2 = <jatok, jetek, atok, etek>, TPt3 = <ják, jék, ák, ék>. — i) A második személyű tárgyra utaló ragok (pl. szeretlek): Iel = <lak, lek, alak, elek>, IMel = <talak, telek, ttalak, ttelek, ottalak, öttelek, ettelek>, IFel = <nálak, nélek, análak, enélek>, IPe1 = <jalak, jelek, alak, elek>.

2. Igénévkepzők: a) Melléknévi: MIF = <ó, ó>, MIA = <andó, endő>, MIB = <t, tt, ott, ett, ött>. — b) Határozói: HIN = <va, ve, ván, vén>, INF = <ni>.

3. Főnévi igénév személyragos alakjai: INRe1 = <nom, nem, nöm, anom, enem, önöm>, INRe2 = <nod, ned, nöd, anod, ened, önöd>, INRe3 = <nia, nie, ania, enie>, INRt1 = <nunk, nünk, anunk, enünk>, INRt2 = <notok, netek, nőtök, anotok, enetek, önötök>, INRt3 = <niuk, niük, aniuk, eniük, niok, niök>.

4. Melléknévjelek és -ragok. (FF) + MN + (FOK). — (FF) + MN + (FOK) + (PS) + (POS) + CAS. — (FF) + MN + (FOK) + (PL) + (POS) + CAS. — Fokjelek: FF = <leg, leges, leges, legesleg, legisleg>, FOK = <bb, abb, obb, ebb, öbb>.

5. Főnévjelek és -ragok: FN + (PL) + (POSS) + CAS. — FN + (PS) + (POSS) + CAS. — Ahol: többes szám: PL = <k, ak, ek, ok, ök>; birt. jel: POS = <é, éi>; birt. szem. rag: PSe1 = <m, am, em, om, öm>, PSe2 = <d, ad, od, ed, öd>, PSe3 = <a, e, ja, je, á, é, já, jé>, PSt1 = <nk, unk, ünk>, PSt2 = <tok, tek, tők, atok, etek, ötök>, PSt3 = <uk, ük, juk, jük>; birt. több. birt. PSe1i = <im, aim, eim>, PSe2i = <id, aid, eid>, PSe3i = <i, ai, jai, jei>, PSt1i = <ink, aink, eink, jaink, jeink>, PSt2i = <itok, itek, jaitok, jeitek>, PSt3i = <ik, aik, eik, jaik, jeik>; esetragok (CAS): NOM = <0>, FOR = <ként, képp, képpen>, TEM = <kor>, CAU = <ért>, TER = <ig>, DAT = <nak, nek>, SUB = <ra, re>, DEL = <ról, ről>, INE = <ban, ben>, ELA = <ból, ből>, ILL = <ba, be>, ADE = <nál, nél>, ABL = <tól, től>, INS = <val, vel, al, el, bal, bel, cal, cel stb.>, SOC = <stul, stül>, FAC = <vá, vé, á, é, bá, bé, cá, cé stb.>, ALL = <hoz, hez, höz>, SUP = <n, on, en, ön>, ACC = <t, at, et, ot, öt>.

6. Képzők, amelyeket esetenként — amikor a tőtárban nincs meg a képzett szó — felismerünk: a) Főnevek után: BELI = <beli, fajta, féle, szerű>, FFOSZ = <tlan, tlen, atlan, etlen, talan, telen>, EK = <ék>, COL = <ság, ség>, IKEP = <i>, DES = <hatnék, hetnék>, MIGY = <kod, ked>, SKEP = <s, as, os, es, ös>, UKEP = <ú, ű, jú, jű>, FI = <z, az, oz, ez, öz>, FAK = <ít>. — b) Igék után: MUV = <at, et, tat, tet>, GYAK = <gat, get, ogat, eget, öget>, HA = <hat, het>, VISSZ = <ód, öd>, IFOSZ = <atlan, etlen>, IF = <ás, és>. — c) Mellénevek után: MN + FOK + KIEM | KIEM = <ik>, ESS = <ul, ül, n, an, en>. — d) Számnevek után: MAGA = <maga>, RESZ = <rész>, ANNYI = <annyi>, A = <a, e>, MUL = <szor, szer, ször>, TORT = <ad, od, ed, öd>.

LAG = <lag, leg>, SZAM = <szám, számra>, DIST = <nta, nte, anta, onta, ente, önte>, DIS = <nként, anként, onként, enként, önként>.

Szófajkódok: IGE, FN = főnév, MN = melléknév, HA = határozó, DET = névelő, MSZ = mondatszó, MOD = módosítószó, KSZ = kérdőszó, KOT = kötőszó, IK = igekötő, NM = névmás, SZN = számnév, ISZ = indulatszó, FIN = főnévi igenév, MIN = melléknévi igenév, HI = határozói igenév, NU = névutó, NUM = névutómelléknév, AUX = segédige.

9. A téma főbb szakirodalma. — Kiss G., Tipográfiai változatok a NSz.-hoz. Kézirat. 1993. — Kiss L.—PAJZS J., A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótára (1533—1990): MNy. LXXXV, 129—36. — GONNET, G., PAT — An efficient text searching system. University of Waterloo, Centre for the New OED. 1987. — GONNET, G.—TOMPA, F., (1987) Mind your Grammar: a New Approach to Modelling Text. University of Waterloo Centre for the New OED. 1987. — PAJZS J., Számítógép és lexikográfia. (Doktori disszertáció.) MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1990. 83. — PAJZS J., (1990) Creating a Historical Dictionary of Hungarian with the Aid of Computer. In: T. MAGAY—J. ZIGÁNY, BUDALEX '88 Proceedings. Akadémiai Kiadó, Bp., 1990. 559—63. — PAJZS J., The Use of a lemmatized Corpus for Compiling the Dictionary of Hungarian. In: Using Corpora Proceedings of the 7th Annual Conference of the OUP & Centre for the New OED and Text Research. University of Waterloo Centre for the New OED. 1991. 129—36. — PRÓSZÉKY G. — TIHANYI L., A Fast Morphological Analyzer for Lemmatizing Corpora of Agglutinative Languages. In: Papers on Computational Lexicography and Text Research Proceeding of COMPLEX 92. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1992.

PAJZS JÚLIA

Újabb mazsolaszemek az egyeztetések köréből

1. A Rácz Endre hetvenedik születésnapjára készült emlékkönyvben (szerk. KOZOCSA SÁNDOR GÉZA és LACZKÓ KRISZTINA, 1992.) jelent meg „Egyeztetés és mazsolaszemek” című írásom (116—23). Most ennek a párja következik, amely egyrészt friss példákkal, másrészt néhány újabb típus bemutatásával egészíti ki az ott közölt gyűjteményt. Akárcsak az emlékkönyv esetében, legfontosabb kalauzum ezúttal is RÁCSZ ENDRE kitűnő összefoglaló munkája (Az egyeztetés a magyar nyelvben. Bp., 1991.).

Adataim főleg a sajtónyelvből valók. A források rövidítésjegyzéke: MNy. = Magyar Nyelv; Nszg. = Népszabadság; Riv. = Rivalda 78 79. Nyolc magyar színmű. Sorozatszerkesztő KARDOS GYÖRGY. Bp., 1980.; RTV. = Rádió- és Televízióújság; TM. = Tévé Magazin; ZL. = Zuglói Lapok; ZZ. = Zöld—Zug (havonként megjelenő polgári lap).

2. A többes számú alany + egyes számú állítmány használata olyan egyeztetési hiba, amely olykor egyszerűen a figyelmetlenség számlájára írható (vö. RÁCSZ i. m. 23): „Azt is látjuk, hogy a legnagyobb ellenzéki párt tevékenységét *megnehezíti* önkormányzati képviselőinek, polgármestereinek *botrányai* és *megnehezíti* helyi szervezetei egy részének vergődése” (Nszg. 1993. febr. 26. 12). — Máskor valamivel bonyolultabb a vétség oka. RÁCSZ ENDRE utal arra (i. m. 31), hogy gondot jelenthet

az egyeztetés akkor, ha az alany a tulajdonnév és a köznév határterületén mozog (*szegedi ünnepi játékok* típus). Félig-meddig ide sorolhatjuk a következő két példát, bár bennük az alany tulajdonnévi jellege annyira gyenge, hogy az egyes számú állítmány alkalmazása egyértelműen helytelen: „Termeszek nélkül az ún. *esőerdők* (rain forest) már rég *kipusztult volna*” (Nszg. 1992. szept. 16. 13); „*A nagyszombati szertartások* a hagyományoknak megfelelően tűzszenteléssel *kezdődött*” (Nszg. 1993. ápr. 13. 4). — Megesik, hogy az alany utáni közbevetés vagy értelmező csábítja az állítmányt a hibás többes számba: „Iskolánk hagyománya, hogy a régi *diákok* — *már aki teheti* — *megjelenik* az évnyitón” (Nszg. 1992. okt. 1. 21); „A felkért négytagú bírálóbizottság jelen levő *tagjai* — *Bodor Pál, Lengyel László és Pomogáts Béla* — két pályázat közül Bendáét *tartotta* jobbnak” (Nszg. 1992. nov. 10. 5); az utóbbi példában a vétség okozója lehet az alany birtokos jelzőjeként szereplő gyűjtőnév is. A Rácz-émlékkönyvben (121) is említettem, hogy csak kivételképpen realizálódik az egyes számú alany + többes számú alany + egyes számú állítmány szerkezet (MMNy. 254–5; Rácz i. m. 140), mivel mind a közelségi, mind az értelmi egyeztetésnek ellentmond. Idevágó példám szorosan kapcsolódik az imént idézettekhez is, hiszen szintén a közbevetés indukálja benne az állítmány egyes számát: „[A bizottság] az év első felében nem látta bizonyítottnak azt a vádat, hogy *Krabbe és társnői* — *Manuela Derr helyett akkor még Silke Möller* — manipulált vizeletmintát *küldött* be vizsgálatra Manfred Donike professzor kölni laboratóriumába” (Nszg. 1992. szept. 14. 11).

Ritka, de — szemben az eddigiekkel — helyes egyeztetési forma, ha a többes számú alany mellett egyes számban áll a gyűjtőnévvel vagy elvont főnévvel kifejezett névszói állítmány (MMNy. 249; Rácz i. m. 31–2): „A központi bürokrácia legvirulensebb *része* a tárca nélküli *miniszterek*” (Nszg. 1992. nov. 25. 12); „A KDNP *erőssége* a konzervatív falusi, kisvárosi *körzetek*” (Nszg. 1993. ápr. 8. 9). — Nehezebb viszont ítéletet mondani a következő szerkezetéről: „Csurka e csoportot azzal *támadta*: az *ötvenketek* az ellenzék előretolt *bátyája*, és Kis János akkori SZDSZ-elnök *érdekeit szolgálja*” (Nszg. 1992. nov. 16. 9). TOMPA JÓZSEF szerint (MNY. LXXVIII, 13) mennél közelebb jutnak az idézetbeli alanyhoz hasonló csoportnevek a tulajdonnevekhez, annál inkább járhatnak egyes számú állítmánnyal; mind az egyes, mind a többes szám használatára példát is hoz. Nos, a mi esetünkben az alany igen messze van a tulajdonnevektől, így az állítmányok egyes száma gondolkodóba ejti az embert. A névszói állítmány ellen nem lehet kifogásunk (l. az előző két példához fűzött bevezetést), az ige viszont — tekintettel TOMPA logikus megállapítására — többes számba kíváncszna. Természetesen ellenezném a felemás egyeztetést *ötvenketek* + *bátyája* + *szolgálják* formában, mivel az állítmányok számváltása döccenést okozna a mondatszerkesztésben. Talán a névszói állítmányt határozóvá alakítva kerülhetnénk el legkönnyebben ezt a kátyút: *Az ötvenketek az ellenzék előretolt bátyájaként Kis János érdekeit szolgálják*.

A Rácz-émlékkönyvben (117) már idéztem olyan mondatot, melyben a többes számú alany mellett az állítmánynak nemcsak a gyűjtőnévi természetű névszói része, hanem az igei része is egyes számban marad, így a számbeli egyeztetés — szokatlan módon — az álszintagma szintjén lép fel. Egy frissebb példa: „A városligeti KRESZ-park *jelzőlámpái* is »kifinomult« társadalmunk méltó *fényképe lehetne*” (ZZ. 1993. 3. sz. 8). A névszói rész valóban nem igényli a többes számot, ugyanakkor az igei rész számát itt feltétlenül az alanyéhoz igazítanám (vö.: MMNy. 249; Rácz i. m. 31–2). — Igen hasonló, de nem egészen azonos a probléma a következő

példában, amely egy bridzsről szóló cikk címe: „*A harmincas évek a magyaroké volt...*” (Nszg. 1993. jún. 14. 31). A névszói rész egyes száma vitathatatlanul helyes (MMNy. 250). Sokkal nehezebb véleményt mondani az igei részről. Kérdés ugyanis, hogy az alany többes száma erősebb-e gyűjtőnévi jellegénél. Nem mernék egyértelmű választ adni, tehát nem kárhoztathatom az idézett szerkezetet. — Régiesenek, nyelvjárásiasnak mondja RÁCZ (MMNy. 250 és i. m. 42, 236) a *hűtlen lettek a szavak* típusú inkongruens szerkezeteket. Nemrég olyan képviselőjűkre bukkantam rá, melyben a melléknév helyén sorszámnév szerepel: „*Második a VIII./b. tanulói lettek*” (ZL. 1993. 8. sz. 2). — Az egyeztetés erőltetése is hibaforrás lehet; például akkor, ha a többes számú alany a gyűjtőnévi állítmányt a mesterkélt és logikátlan többes számba rántja magával: „Mutassuk meg, hogy nem *vagynak mi csőcselékek*!” (Nszg. 1992. szept. 21. 1).

Pongyolaságnak számít (MMNy. 250; RÁCZ i. m. 52—3), ha a gyűjtőnévvel kifejezett alanyhoz többes számú állítmány járul: „*A Cselovek, Moszkva híres stúdiószínháza ma és holnap Budapesten az Arany János Színházban Corneille Illúzióját, vasárnap a Radnótiiban Mrozek Strip Tease-ét adják elő*” (Nszg. 1992. nov. 5. 12); „[A tárolóhelyen] az *FBI* nagy mennyiségű robbanóanyag gyártására alkalmas vegyszert *találtak*” (Nszg. 1993. márc. 8. 19); „Más források szerint a Fidesz Bács-Kiskun megyei szervezete az 1994-es választásokon felállítandó megyei lista első helyét *ajánlották* Debreczeninek” (Nszg. 1993. júl. 13. 1); „A fiatalabb vagy még erejük teljében levő és »piacképes« *kutatók legjava* ugyanis már *elmentek*, vagy a pályáról, vagy az országból” (Nszg. 1993. máj. 17. 14). Az utolsóként idézett példában az állítmány száma feltehetőleg az alany birtokos jelzőjéhez igazodik. — Nincs semmi baj, ha a gyűjtőnevet tartalmazó mondategység vagy mondategész határát túllépve sor kerül a gyűjtőnév névmásítására, és az új tagmondatban vagy mondatban az állítmány száma a névmásával egyezik (RÁCZ i. m. 162). De ha valaki az egyszerűsítés szándékával a névmásítás helyett törlést alkalmaz, csapdába eshet: „A kérdések hibátlan megoldása egy az egyben a szerzett 62 pontjával az V/a osztályú [magyarul: osztályos — H. L.] *tanulócsoportnak* sikerült a legjobban és *nyerték el* a szemrevaló értékes ajándékokat” (ZL. 1993. 8. sz. 2). Névmásítással könnyű volna elkerülni a buktatót: *így ők nyerték el az ajándékokat*. — Akkor sem kisebb a hiba, ha a gyűjtőnévre visszaautaló személyrag vagy személyjel kerül többes számba: „Viszont azt, hogy a *paraszt* csalódjon bennem vagy én *bennük*, azt nagyon nehezen viselném el” (Nszg. 1992. szept. 19. 19); „No, de az már felettébb különös, hogy a Belügyminisztérium által rendezett ünnepségen nem a rendőröknek, hanem a *közönségnek* kell *megfékezniük* a garázdákat” (Nszg. 1992. okt. 31. 21); „Egy *táncscsoportot* elhagy a *vezetőjük*” (Nszg. 1992. nov. 9. 11). A középső példában nyilván a *rendőröknek* határozóhoz igazodik a főnévi igenév személyragozása, de ez ellentmond a közelségi egyeztetésnek.

Aránylag részletesen mutatja be RÁCZ ENDRE (i. m. 164—7) a gyűjtőnévre visszaautaló vonatkozó névmások egyeztetését. Megállapítja, hogy a szakirodalom az *amely* használatát pártolja, de — személyekre vonatkozóan és némi fenntartással — belenyugszik az *akik* alkalmazásába is. Semmi jót nem mondhatunk tehát az ilyenféle egyeztetésről: „Volt viszont a Csurár *testvérpár*, Péter és Gábor, *aki* évek óta nyugtalanságban, utóbb pedig már egyenesen rettegésben tartotta a falut” (Nszg. 1992. szept. 14. 7). — Nem éppen könnyű helyes vonatkozó névmást választani, ha ikrekről esik szó: „Ma már lassan megszokottá válik a lombikbébik születése, a kedden Budapesten világrajött lombik négyes ikrek megszületése mégis világszenzációnak számít. *Ez volt* ugyanis a világon az *első négyes iker, akiknél* a mestersé-

gesen megtermékenyített petesejtek nem az anyától származtak” (Nszg. 1992. dec. 11. I). Ha már ilyen az állítmány, szerencsésebbnek tartanám a mellékmondatban az *amelynél* használatát. Szerintem van azonban természetesebb megoldás is: *Ezek voltak az első négyes ikrek, akiknél...* — Mivel ikreket hoztam szőba, hadd mutassak be egy olyan helyes egyeztetéssel és ügyesen szerkesztett újsághírt is, ahol szintén ők a főszereplők: „*Ílatos ikrek születtek* kedden Indianapolisban. A két kislány és a négy kisfiú valamennyien jól vannak, annak ellenére, hogy kilenc héttel a tervezett időpont előtt látták meg a napvilágot” (Nszg. 1993. máj. 27. 15).

Ezzel eljutottunk a mennyiségjelzős alany egyeztetéséhez. RÁCZ idézett könyve elég sok nyelvjárási példát hoz a két ember jönnek típusú szerkezetre (62—3), magam is említek ilyet (RÁCZ-Eml. 118). A köznyelvben az efféle egyeztetés pongyolaságnak minősül (RÁCZ i. m. 64). A sajtónyelvben mind a határozott, mind a határozatlan számnév megjelenik e hibás szerkezetben: „A két kislány 1993. június 7-én lakásukról együtt távoztak el, és azóta nem tértek haza” (Nszg. 1993. jún. 18. 23); „Sok csalódott ember a mai gazdasági és szociális körülményeket majd az árulás következményének tulajdonítják” (Nszg. 1993. márc. 18. 3). Az első példában valószínűleg a birtokszó „tereli” többes számba az állítmányt. (Zárójelben jegyzem meg: megtévesztő a lakásukról szóalak; a barátnők nem laktak együtt, ezért csak egyikük lakásáról távozhattak közösen.) — Rejtettebb, de kétségtelen az egyeztetési hiba, ha az állítmány a mennyiségjelzős alany utáni közbevetés (vonatkozó mellékmondat) hatására siklik át többes számba (vö. RÁCZ i. m. 65—7): „Csupán arról van szó, hogy a bizottság hat tagja — akik a határozatot hozták — nem jól mérlegették a helyzetet” (Nszg. 1992. okt. 17. 11); „És sajnos nincs biztosíték arra sem, hogy az a sok analfabéta, akik azt mondják, hogy Kádár alatt jobb volt, választáskor ne rájuk voksoljanak” (Nszg. 1992. okt. 29. 4).

Hogyan egyeztetjük az állítmányt a társhatározós (vagy a kölcsönösséget kifejező határozóval álló) alannyal? RÁCZ ENDRE részletesen elemzi ezt a kérdést (i. m. 74—91). Egyik legfontosabb megállapítása, melyet statisztikával is igazol (81, 84), hogy a társhatározós egyes szám 3. személyű alany mellett a köz- és irodalmi nyelvben ritkán szerepel többes számú állítmány; ugyanő más helyen (MMNy. 250—1) nyelvhelyességi szempontból bírálja ezt a szórványosan előforduló egyeztetési formát. E típus szemléltetésére nekem is csak egy adatom van: „Az elbűvölő képzelet szülte gyerekherceg története, aki maga is egy messzi bolygócska lakója, és újdonsült barátjával távoli planétákat járnak be — nagyon is e földi történet” (RTV. 1993. I. sz. 18). Suta és indokolatlan az ilyen közbevetésben az efféle számváltás, hiszen az egyes számú ige tökéletesen megfelelne. Az állítmány csak új mondatban kerülhetne többes számba (vö. MMNy. 251): *A gyerekherceg maga is egy messzi bolygócska lakója. Újdonsült barátjával távoli planétákat járnak be.*

RÁCZ ENDRE részletes táblázattal és magyarázatokkal mutatja be azokat az egyeztetési típusokat, melyekben az egyes számú irányító tag többes számúvá formálja partnerét (i. m. 25—30). E típusokba azonban természetesen nem tudom besorolni azokat a példáimat, amelyek egyes számú alany + többes számú állítmány szerkezetűek ugyan, de a számbeli eltérést nem az irányító tag jellege, hanem a felületesség magyarázza. Talán legjellegzetesebb képviselőjüket a Városmajori Szabadtéri Színpad 1993. évi nyári szórólapján találtam: „Az előadás este 8 órakor kezdődnek.” Lényegében kontaminációval van dolgunk: *Az előadás mindig este 8 órakor kezdődik* × *Az előadások este 8 órakor kezdődnek.* — A figyelmetlen egyeztetést nemcsak a kontamináció segítheti, hanem valamilyen közbevetés, továbbá az alany birtokosa is: „Barry Newman (képünkön a Dallasból jól ismert

Susan Howard társaságában) megtárgyalják a legújabb esetet” (TM. 1993. 1. sz. 8); „Kuncze ezután ismételten hangoztatta, hogy a közvéleménynek jogában áll tudni az állami vagyon változásairól, ám a különböző *alapítványi juttatások* nem kaptak nyilvánosságot, ráadásul a *vagyonuk* egy meghatározott szűk kör kezébe *kerültek*” (Nszg. 1993. ápr. 20. 4); „A szerelem, a *párkapcsolatok* életünk legszebb élményeihez juttathatnak, *hiányuk* betegségekhez, emberi létünk sivárságához *vezethetnek*” (ZZ. 1993. 3. sz. 10). — A figyelmetlenség egyébként a birtokos szerkezetekben vagy a velük kapcsolatos toldalékhasználatban is súlyos zavart okozhat: „Az iskola az egykori Rákosfalva helyén létesült *lakótelep egyikén* az Ond vezér parkban fejti ki az alap-oktatási [!] áldásos tevékenységét” (ZL. 1993. 8. sz. 2); „[Mécs Imre szerint] a *testületek létrejötte önmagukban* nem oldja meg egyik pillanatról a másikra a társadalombiztosítási rendszer súlyos problémáit” (Nszg. 1993. ápr. 14. 4). Némileg hasonló még: „Őn volt alighanem a legfiatalabb a Szt. Péter-bazilikában [!] most püspökké szentelt *pap közül*” (Nszg. 1993. jan. 7. 3).

RÁCZ ENDRE összefoglaló munkája a határozottságbeli egyeztetéssel is foglalkozik (17—8, 236). Az ebbe a kérdéskörbe tartozó példáim többségében az a hiba, hogy tárgyas ragozású állítmányt találunk a határozatlan névelős tárgy mellett: „Ugyancsak az *élet» kényszerítette rá egy* tel-avivi *kutatócsoportot*, hogy a háborús bűnösök pereiben dolgozó tolmácsok munkáját elemezzék” (MNY. LXXXVIII, 310); „*Egy asszonyt megcsalja* a szeretője” (RTV. 1992. 42. sz. 54); „Amikor *egy költségvetést* a szétesés veszélye *fenyegeti*, akkor a költségvetési egyensúly javítása alapvető érdek” (Nszg. 1993. febr. 22. 1); „Ha már az említett extra megoldásra nem adódott lehetőség itt, a vonal terheltsége *indokolta egy* szokásos sorompóformától való *eltérést*” (ZL. 1993. 12. sz. 3); „Korábban *egy főszerkesztőt körülölelt* az a közmegegyezés, hogy . . .” (Nszg. 1993. jún. 21. 12). Láthatjuk, hogy nemegyszer inkább a rosszul megválasztott névelő okozza a bajt, mint az ige ragozása. — Van olyan példám is, melyben a névelő eltévesztésének valószínű oka szerkezetek vegyülése, a következménye pedig számhasználati zavar; mindez független az ige ragozásától: „Több teret szentel [a tanulmány] *egy* esetleges mélyvezetésű kereszteződésű *megoldások* megvalósításának” (ZL. 1993. 12. sz. 3). A feltételezett vegyülés: *egy olyan megoldás* × *az olyan megoldások*.

„Kivételesen, archaizáló szándékból vagy ritmikai okokból, a névelőtlen tárgy is vonzhat tárgyas ragozást” (MMNY. 278). Hozzáteszem, hogy a névelőtlen tárgy és a tárgyas ragozás találkozása a figyelmetlenség vétké is lehet: „Igazán nagy *felhördülést* a New York Timesban megjelent, Antall Józsefnek írt levelem *okozta*” (Nszg. 1992. okt. 9. 6). — Hadd idézzek egy olyan mondatot is, amely csak szegről-végről rokona gyűjteményem többi tagjának. Azt mutatja, hogy a névelőtlen tárgy és az állítmány kapcsolatától (részben) függetlenül is gondot okozhat a mondat szerkesztésében és megértésében: „Ha jól tudom, *pápa* személyesen utoljára *magyar* püspökök közül *Szerédi Juszticiánt* [!] *szentelte fel*” (Nszg. 1993. jan. 7. 3).

A határozatlan tárgy eseteiből nemcsak a névelőtlen és a határozatlan névelős tárgy fordul elő adataim között tárgyas ragozással, idézhetek ilyen hibákat a névmások köréből is: „Erről a hangnemről lapunk hosszabb ideje lemondott, ezért *sokakat*, akik Népszabadságot olvasnak, bizonyonnan *meglepi*” (Nszg. 1992. okt. 16. 10); „[A kormánytöbbség szerint] *minden* olyan korábban hozott *szabályt*, amely a mostani hatalomnak kedvező, *fogadjuk el* a hatályos joganyag részének” (Nszg. 1992. dec. 28. 11).

Az egyeztetési hibatípusok közül talán a hullámzó számhasználat a leglátványosabb. Ez jellemzően akkor lép fel, ha valaki nem tudja vagy nem meri eldönteni, hogy egy csoportról, testületről mint egységes egészből beszéljen-e, vagy inkább arra legyen-e tekintettel, hogy a csoport egyedeiből, vagyis több személyből áll: „A kormány előljáróban rögzíti, hogy kész tárgyalni a szakszervezetekkel. *Leszögezi: nyitottak és mindenkit kielégítő megoldás kialakítására törekszik*” (Nszg. 1992. okt. 3. 1); „Az említett tizenöt tagú szakmai *kuratórium*, melynek tagja például Huszti Péter és Hirtling István, Szinetár Miklóst *ajánlották* a közgyűlés kulturális bizottságának, az ő elképzeléseit *tartotta* szakmailag a legmegfelelőbbnek” (Nszg. 1992. dec. 8. 1); „Nem könnyű a dolgunk, mert ez a *párt* (különösen legfelsőbb vezetésének *néhány meghatározó tagja*) nem *tud* megbékélni a nyilvánossággal. Illetve csak az olyan nyilvánosságot *kedvelik*, amelyet *ő vezényel*” (Nszg. 1993. márc. 27. 3). — Előfordul az is, hogy az egyeztetésbeli váltás előidézője nem a gyűjtőnevek kettős természete. „Pisti a vérzivatarban” című drámájához írt előszavában Örkény István úgy szerkeszti az egyik szövegrészletet, hogy gondolata a kritikákról átsiklik a kritikusokra, s ez az egyeztetésben is tükröződik: „Így aztán [darabom] (szóban és írásban) kapott már jó *néhány kritikát*, méghozzá egymással homlokegyenest *ellenkezőket*. *Akadtköztük, akik* életem főművének *tekintették*, de *olyanok* is, *akik* pályám mélypontjának, »szakutcának« *minősítették* a darabot” (Riv. 379).

Befejezésül két udvariassági kifejezésről szeretnék még szólni. KESZLER BORBÁLA is (NytudÉrt. 104. sz. 482—3), RÁCZ ENDRE is (i. m. 38—9) megemlíti a *tessék leülni*-féle szerkezetek *tessenek leülni* típusú egyeztetését a többes számú cselekvés-hordozóhoz. Kérdés, hogyan módosul ilyen használatban a *tessék szíves lenni* formula. A legkézenfekvőbb megoldás számomra ez: *tessenek szívesek lenni*. Vajon mondhatjuk így is: *tessenek szíves lenni*? Nekem semmiképpen sem tetszik ez a felemás egyeztetés. De szerintem legalább ennyire sántít ez a variáns is: *tessék szívesek lenni*. Sajtónyelvi példám: „*Tessék szívesek lenni* [uraim,] elgondolkodni azon, hogy . . .” (Nszg. 1992. szept. 15. 3). — Persze, a *tessenek szívesek lenni* helyett egyszerűbb a *legyenek szívesek*. Ezzel meg is érkeztünk a zárópéldához, a másik udvariassági kifejezéshez: „*Légyszi, küldjetelek 17 forintos bélyeget!*” (Nszg. 1993. jún. 10. 27). A napjainkban a fiatalok körében igen népszerű *légyszi* a *légy szíves* szerkezet elemeinek összetapadásával és játszi rövidüléssel jött létre. Az idézett példa e szó elemeinek tökéletes összeforrottságáról tanúskodik. Azt mutatja, hogy nemcsak az utótag homályosult el (a hangalak rövidülésével), hanem valamelyest az előtag is. Abból ugyanis, hogy az idézetben a *légyszi* címzettje a *ti*, világosan látható, hogy az üzenet küldője a *légyszi* szót gondolatban sem bontja elemeire, mellőzi a **legyetek szí* egyeztetést.

3. A bevezetőben már megemlítettem írásom egyik feladatát, a Rác-émlék-könyvbeli gyűjteményem többféle szempontú kiegészítését. A másik, fontosabb célom az volt, hogy az egyeztetések kérdéseiről szóló cikkel emlékezzem e tárgykör kiváló ismerőjére és kutatójára, RÁCZ ENDRE tanár úrra.

HORVÁTH LÁSZLÓ

A *gyűlöl* ige szinonimikája korai bibliafordításainkban

1. Legutóbbi dolgozatomban (MNy. LXXXVII, 422) a *fedd* ige rokonértelműségével foglalkoztam. Az ott tárgyalt kérdéssoportokhoz hasonló módon ezúttal a *gyűlöl* igét és a vele összefüggő jelentésű igéket vizsgálom meg korai szójegyzéink, szótáraink és bibliafordításaink alapján.

Vizsgálódási módszerem azonos a korábbival. Ezúttal is a latin igékből indulok ki. Bibliai előfordulása — a Concordantia alapján — ezeknek az igéknek is teljes, de ránk maradt korai bibliafordításainkban nincs mindegyikre adat, viszont arra sincs lehetőség, hogy az adatközlés teljes legyen. Ez utóbbiból következik, hogy a dolgozat végén közlendő statisztika csak a közölt adatokra vonatkozik. Úgy hiszem, mégsem lesz érdektelen.

A latin szavak jó részéről el kell mondanunk, hogy jelentésük igen szerteágazó, és alapjelentésüket tekintve nem is mind a vizsgált jelentéskörbe tartoznak. Mégis itt keríték sort vizsgálatukra, mert szójegyzéinkben, szótárainkban, egyes esetekben a bibliafordításokban is előfordulnak a tárgyalt jelentésben.

A SzinSz. utalásai alapján 33 magyar ige vonható a *gyűlöl* jelentéskörébe, ezek értelmezései azonban nagyon távol esnek egymástól és a tárgyalt jelentéstől (pl. *borzad, fél, ellenségeskedik, veszekedik, viszálykodik* stb.). Szerintem a vizsgált jelentéskörben a *gyűlöl, irtózik, iszonyodik, ki nem állhat, lenéz, megvet, rühell, undorodik, utál, utálkozik, viszolyog* tartoznak össze a legszorosabban. Korai fordításainkban, mint látni fogjuk, ezeknek nem mindegyikére találunk példát.

Módszerbeli megjegyzéseim megtalálhatók említett dolgozatomban, kiegészítve azzal, hogy ezúttal a JordK. faksimilekiadását¹ használtam fel, ezért nem a RMNyE. V. kötetében levő lapszámozást alkalmaztam.

2. abominor. Napjaink szótárai szerint jelentése: 'megátkoz', 'gyűlöl', 'vmit nem kíván', 'megutál'. Előfordulása korai szótárainkban: GyöngySzt.: *Meg vtalom*; CAL. és MA.: *Vtáloom*; PP.: *Irtósom tőle, Útáloom*.

(*meg*) *utál*: Lev. 20, 23: „Omnia enim haec fecerunt, et abominatus sum eas”: „Mert azok mynd eellýen gonoffagokat tettenek azért *vtaltam megh* hűket” (JordK. 41) ~ „mert mind ezeket czelekedtéc, és azért *megutáltam* őket” (KárB.) ~ „mivel elkövelték mindezeket a dolgokat, és *megutáltam* őket” (Bibl. 73); Lev. 26, 30: „abominabitur vos anima mea”: „es anneera *megh vtal* tyteket az enn lelkem” (JordK. 43) ~ „és *megútál* titeket az én lelkem” (KárB.) ~ „és *eltaszítalak* benneteket (Bibl. 73); Ám. 5, 10: „et loquentem perfecte abominati”: „Z a tőkellètufen bèzellòt *megutaltac*” (BK. 222) ~ „es *vtálták* az igaz mondót” (KárB.) ~ „és *utálják* azt, aki kimondja az igazságot” (Bibl. 73); Mik. 3, 9: „principes... qui abominamini iudicium”: „fèdèlmi... kic *megutaltoc* itèletet” (BK. 250) ~ „Hallyátoc... kic *gyűlölíc* az itèletet” (KárB.) ~ „... vezèrei, ti, akik *megvetitek* az igazságot” (Bibl. 73); Ps. 105, 40: „Et abominatus est haereditatem suam”: „es *meg vtala* o pòrket” (AK. 117) ~ „es v őròket *meg vndokla*” (DK. 191) ~ „ees *meg vtala* w ereklegeeth” (KeK. 291) ~ „öròkfégètòl *elirtózik*” (MAZs.) ~ „és *meg vtálá* az ő

¹ Az ott található, ceruzával írt lapszámozást alkalmazom, mert a fol.-val jelzett az Ó- és Újszövetségben újra kezdődik. Sajnos — bár ezt csak feltételezem — a lapszámozást a bekötés során sok helyen levágták. Kár, hogy a mellékelt, az olvasatot tartalmazó kötetben a Vulgátának sem az eredeti fejezetszámát, sem versszámát nem közlik.

öröklégét” (KárB.) ~ „öröksége *iszonyat lett* számára” (Bibl. 73); Ps. 106, 18: „Omne escam abominata est anima eorum”: „Mendz etket *vtalt* 9 lelkek” (AK. 119) ~ „v lelkek minden etket *meg vndoklot*” (DK. 193) ~ „Mynden eledelth *meg utala* w lelkek” (KeK. 295) ~ „Sem étel, sem ital *Nem kell femmire* nékik” (MAZs.) ~ „Minden etket *utál* az ő lelkek” (KárB.) ~ „*Megundorodtak* minden ételtől” (Bibl. 73).

undokol: Ps. 118, 163: „Iniquitatem odio habui et abominatus sum”: „Hamiffagot guloltam es *undoklottam*” (AK. 140) ~ „En hamoffagot gvloltam, es *meg vtaltam*” (DK. 70) ~ „kegyetlenfegeth een gywleltem ees *meg vtaaltam*” (KeK. 351) ~ „Az hazugságot igen gyűlölöm, semmit é földön inkább nem *utálok*” (MAZs.) ~ „Az álnokfágot gyűlölöm és *vtálok*” (KárB.) ~ „Gyűlölöm a bűnt és *irtózom tőle*” (Bibl. 73).

gyűlöl: Törv. 18, 12: „omnia enim haec abominabitur Dominus”: „merth mynd az ollýan dolgokath *gyűlölý* az wr ýften” (JordK. 61) ~ „Mert *vtálja* az WR valaki ezeket miueli” (KárB.) ~ „Mert aki ilyet tesz, *utálat* tárgya az Úr szemében” (Bibl. 73).

3. contaminó. Jelentése mai szótáraink szerint: ’megfertőz’, ’bemocskol’, ’(vegyüléssel) elront’. Korai szótárainkban: CAL.: *Meg otsmányitom, fertesztetóm*; MA.: *Megfertőztetóm*; PP.: *Meg-fertéztetem, Otsmányítom*.

megundokol (tatik): Ps. 105, 39: „et contaminata est in operibus eorum”: „es *meg vndoklattattatek* 9 műuelkedetekben” (AK. 117) ~ „es v munkaiokba *meg zeplőlőle*” (DK. 191) ~ „ees *meg zeplefwle* w myuelkedetykbe” (KeK. 291) ~ „Ő magokatis *megmotskol(á)k* Sokfele gonofzságokban” (MAZs.) ~ „Es *meg fértézteténec* az ő czelkedeteckel” (KárB.) ~ „*megfertőztették* magukat” (Bibl. 73).

undokság fn.: Lev. 7, 8: „quaecumque anima tali, se edulio contaminaverit”: „Vala ky akar mýnemw *ondokfagoth* yletend” (JordK. 38) ~ „attol nem vefji (az WR) io neuen, *vtálatos* léfzen az aldozat” (KárB.) ~ „aki azt felajánlotta, *nem lesz kedves*” (Bibl. 73). A Vulgáta többi adata ’megfertőz’, ’bemocskol’ stb. jelentésű. Példának néhány adat: Szám. 5, 3: „ne contaminent ea cum habitaverim vobiscum”: „hogy *megh ne ferteztefeek* az ty tabortokat hol oth lakoztok” (JordK. 45) ~ „hogymeg *ne vndokíczac* az ő táborokat azoc, az kie között én lakožom” (KárB.) ~ „nehogy *megfertőzzék* táborukat, ahol közöttük lakom” (Bibl. 73); Jn. 18, 28: „ut non contaminarentur, sed ut manducarent pascha”: „hog *megne fertézteténec* de hog meg énnec a poğalat” (MK. 105ra) ~ „hoğ *meg ne zeplőlőlnenek*” (DK. 466) ~ „hogy *megh ne ferteztethneenek*” (JordK. 149) ~ „hogy *meg ne ferteztetnéne*” (KárB.) ~ „nehogy *tisztátalanná váljanak*” (Bibl. 73); Ps. 54, 21: „Contaminaverunt testamentum eius”: „v hağafath *meg zeplőlfeitek*” (DK. 119) ~ „*Meg wtaltaak* w testamentomath” (KeK. 138) ~ „A’ barátság frigyét *megfzgte*” (MAZs.) ~ „*megrontották* az ő fzouetfegeket” (KárB.) ~ „és *megszegi* adott szavát” (Bibl. 73).

4. contemno. Értelmezése mai szótáraink szerint: ’kevésre becsül’, ’megvet’, ’lenéz’, ’becsmérel’. Régi szótárainkban: CAL.: *Meg útáloom*; MA.: *Megutáloom*; PP.: *Meg-útáloom, Meg-vetem*.

(meg)utál: Kiv. 23, 21: „et audi vocem eius, non contemnendum putet”: „halgaffad az hw žawath es ne alohad hogy *megh vtalna* teghedet” (JordK. 33) ~ „engedgy annac befžedénec, *meg ne bolžfžoncžad* ötet” (KárB.) ~ „hallgass szavára, és *ne lážadožz* ellene” (Bibl. 73); Szám. 5, 12: „cuius uxor erraverit, maritumque contemnens”: „Vala mely azonýallat, *megh wtalangýja* ew vraath”

(JordK. 45) ~ „Mikoron el hayól valakinec felefége, és *vétkezendic* az ő férje ellen” (KárB.) ~ „valamely férfinak a felesége félrelép, és *hűtlenné válik*” (Bibl. 73); Jud. 2, 5: „qui contemserunt imperium meum”: „kic *mégvtaltac* én vrafagómat” (BK. 12) ~ „hogy az én paranczolatomnac *nem engedtec* (KárB.) ~ „ezek az emberek *nem engedelmeskedtek* parancsomnak” (Bibl. 73); Jud. 5, 4: „isti contemserunt me”: „*megutaltanac* engem” (BK. 17) ~ „myerth hog ezek *meg wtaltanak* mŋnkót” (SzékK. 17) ~ „*előmbe nem iöttec*” (KárB.) ~ „miért csak ők *nem jöttek ki* élénk” (Bibl. 73); Eszt. 1, 12: „Vasthi... venire contemsi”: „Vafthi... iötèt *mégutala*” (BK. 49) ~ „*nem akara*... Vafthi menni” (KárB.) ~ „Vasti királyné azonban *megtagadta* a király parancsát” (Bibl. 73); Mt. 6, 24: „unum sustinebit et alterum contemnet”: „eggikèt tŋri z a maficat *vtalla*” (MK. 12vb) ~ „egiketh tŋri: es mafikot *meg vtalla*” (DK. 372) ~ „egŋket el zenwegŋe, es az mafŋkat *meg vtallŋa*” (KárB.) ~ „ragaszkodik az egyikhez, a másikat pedig *megveti*” (Bibl. 73); Mt. 18, 10: „ne contemnatis unum ex his pusillis”: „*ne vtallatoc* meg eggèt é kŋdédéc kŋ33ŋl” (MK. 24ra) ~ „*meg ne vtallatok* ez kŋdédék kŋ33el” (JordK. 95) ~ „mellyet az kitŋec kŋ33ŋl *meg ne vtallŋatoc*” (KárB.) ~ „*ne vessetek meg* egyet se e kicsik kŋ33ŋl” (Bibl. 73).

megkárhoztatik: Mk. 9, 11: „ut multa patiat et contemnatur”: „hog fokacat zŋenŋeggen z *megkarhoz taffec*” (MK. 44vb) ~ „hogŋ fokakat zenweggŋen es *meg vtaltaffec*” (JordK. 109) ~ ŋ3ŋkŋeg hog fokat ŋ3enuedgŋen, és *ŋemŋec alitaffec*” (KárB.) ~ „az Emberfiáról, hogy... *megvetésben lesz része*” (Bibl. 73).

utálatos mn.: Ps. 118, 141: „Adolescentulus sum ego, et contemptus”: „Hofelke valek en es *vtalatŋ*” (AK. 138) ~ „ŋffiv legén vagók. es *meg vtalt*” (DK. 68) ~ „Een yfyw vagyok ees *meg wtaaltatoth*” (KeK. 347) ~ „En kitsiny és *megvettetett* vagyok” (MAZs.) ~ „Kitŋn vagyoc én és *vtálatos*” (KárB.) ~ „Bár kicsi vagyok és *lenézett*” (Bibl. 73).

5. despicio(r) ~ despikor. Mai szótáraink szerinti jelentése: 1. 'lenéz vhowa', 2. 'lenéz vkit', 'megvet', 'ŋitymál'. Korai szószedeteinkben: CAL.: *Alá nézŋk, Meg vtálo*m, MA.: *Alanézec. Megutálo*m; PP.: *Fellyŋl alá-nézec, Meg-útálo*m; SZIKSZF.: Despectus veritatis — *Igassagnak meg vetese*.

(*meg*) *utál*: Ter. 16, 4: „At ille concepisso se videns, despexit dominam suam”: „hog fogadot hŋ meeheben: *megh wtalaa hŋ* azonŋyath” (JordK. 5) ~ „hogy fogadot vŋl na méhében, *nem vala bŋtfŋleti* az ő aŋŋŋonyának ő elŋtte” (KárB.) ~ „hogy fogant, ŋrnŋje *kicsinek tŋnt* szemében” (Bibl. 73); Ter. 29, 31: „Videns autem Dominus quod despiceret Liam”: „Lataa azért wr ŋften hog *megh vtaltta vona* Lŋyath Iacob” (JordK. 11) ~ „Es minec vtánna látta vŋl na az WR, hogy az Leah *vtálatos vŋl na*” (KárB.) ~ „Mikor azért az ŋr látta, hogy Lea *hátterbe szorul*” (Bibl. 73); II. Ks. 7, 23: „vosmetipsos despictis propter leges eius”: „tŋnŋ-magatokat ŋ tŋrŋenért *megutallatoc*” (BK. 88) ~ „moft az ő tŋrŋenért *meg vtállŋatoc*” (KárB.) ~ „Ha most törvényeiért *semmibe veszitek*” (Bibl. 73); Zak. 4, 10: „Quis enim despexit dies parvos”: „Mert ki *vtaltameŋ a* kŋdéd napokat” (BK. 299) ~ „Mert a kic ez építŋnec kitŋn kezdetit *meg vtáltác vala*” (KárB.) ~ „Vajon van-e valaki, aki *megveti* e szerény kezdet napját?” (Bibl. 73); Ps. 26, 9: „neque despicias me, Deus salutaris meus”: „en idvŋŋfegef iftenem *meg ŋe vtál* engem” (DK. 72) ~ „*ŋem meg ne vtaly* enge||meth” (KeK. 59) ~ „URam *ne hagyj el* engem” (MAZs.) ~ „*ne véld el* haragodba az te ŋ3olgádat” (KárB.) ~ „Istenem, ... *ne hagyj el* végképp” Bibl. 73; Ps. 68, 34: „vinctos suos non despexit”: „ŋ kŋtŋzŋttit *nem vtalta*” (AK. 62) ~ „ŋ foglŋit *meg nem vtala*” (DK. 132) ~ „ees w foglyayth *meg nem*

utaltha” (KeK. 172) ~ „A’ foglyokról ő *el nem felejtkezik*” (MAZs.) ~ „és az ő foglyait *nem hadgya el*” (KárB.) ~ „és foglyait *nem nézi le*” (Bibl. 73); Ps. 91, 12: „Et despexit oculus meus inimicos meos”: „Es *megh utalta* en zemem en ellenfegimet” (AK. 94) ~ „Es en zemem. en ellenfegimet *meg utala*” (DK. 170) ~ „*Meg utala* een zemem een ellenfegimeth” (KeK. 248) ~ „Hogy *diadalommal Láffam* ellenségimeth” (MAZs.) ~ „És *meg láttya* az én fzemem... az te itéletidet” (KárB.) ~ „Szemem *letekint* ellenségeimre” (Bibl. 73); Ps. 137, 8: „Opera manuum tuarum ne despicias”: „te kezeidnek mvnkait *meg ne vtallad*” (DK. 216) ~ „the kezeydnek mwkaya vagyok een, *ne wtaly* engemeth” (KeK. 380) ~ „*Ne hadd el*, Söt végezd-el kezed munkáját” (MAZs.) ~ „Azte kezednek munkáját *ne hadgyad el*” (KárB.) ~ „Kezed művétől *ne fordulj el*” (Bibl. 73).

6. detestor. Mai szótáraink értelmezése szerint: 1. 'megátkoz'; 2. 'elutasít', 'megvet'. Régebbi szótárainkban: GyöngySzt.: *megh Vtáлом*; CAL.: *Vtáлом, átkozom*; MA.: *Vtáлом, Átkozom*; PP.: *Útáлом, Átkozom*.

(*meg*) *utál*: Ter. 46, 34: „quia detestantur Aegypti omnes pastores ovium”: „mert *utálljak* az egiptombélyek az Barom paztorokath” (JordK. 21) ~ „Mert minden barom páfztor *vtálatos* az Ægyptumbélieknél” (KárB.) ~ „Az egyiptomiak ugyanis *irtóznak* minden juh pásztortól” (Bibl. 73); Eszt. 14, 15: „et detestor cubile in circumcisorum”: „*z vtaló* a kőrnékéztőlénékné agat” (BK. 79) ~ „es az környűlmetelkedetleneknek és minden idegeneknek ágyokat *vtáлом*” (KárB.). (A Bibl. 73-ban Eszter könyvének ez a fejezete nincs fordítva.) Ám. 6, 8: „Detestor ego superbiám Iacob”: „Én *megutálok* Iacobnac kéuelfeget” (BK. 225) ~ „*vtálok* én Iacobnac az ő keuelféget” (KárB.) ~ „Jákob gőgjét *utálok*” (Bibl. 73).

(*meg*) *szídalma*z: Szám. 23, 7: „propera et detestare Israel”: „fyeff es *zýdalma*zd *meg* Izraelth” (JordK. 53) ~ „es iöy *el átkozd meg* az Izraelth” (KárB.) ~ „*Vond* Izraelre (az Isten) *haragját*” (Bibl. 73); Mt. 26, 74: „coepit detestari et iurare”: „këzdë *zýdalma*zni *z* êfkëni” (MK. 33vb) ~ „Tahat kezdë *tagadnia*: es êfkenni” (DK. 437) ~ „Ottan kezdë *atkozodný* es êfkëny” (JordK. 101) ~ „Akor kezdë megát *átkozni* és kezdë êfkenni” (KárB.) ~ „Erre már esküdözni és *átkozódni* kezdett” (Bibl. 73).

7. odi ~ odio habeo. Napjaink szótárai szerint jelentése: 'gyűlöl', 'utál', 'nem szeret', 'megvet', 'elégedetlen valamivel'. Régebbi szótárainkban: CAL.: *Gíwlólóm*; MA.: *Gyűlölóm*; PP.: *Gyűlölóm*; SZIKSZF.: *Odiüm*; *Gyűlölég*.

(*meg*) *gyűlöl*: Ter. 27, 41: „Oderat ergo Esau Iacob pro benedictione”: „*Gýlölle* azért koronkeed Efaw Iacoboth az aldomafterth” (JordK. 11) ~ „*Gyűlölí* *vala* azért nagy gyűlöléggel az Éfau Iacobot az áldafért” (KárB.) ~ „Ézsau ettől fogva *gyűlölte* Jákobot az áldás miatt” (Bibl. 73); Kiv. 20, 5: „... in generationem eorum, qui oderunt me”: „megh latogathwan atyagnak hű alnokfaghýt hű ffyokban... kýk enghem *gýlöltenek*” (JordK. 31) ~ „meg büntetem az Atyáknac vétkeket az fiakban, azokban az kic *gyűlölnek* engemet” (KárB.) ~ „Azoknak a vétkét, akik *gyűlölnek* engem, megtorlom fiaikon” (Bibl. 73); Ám. 5, 21: „Odi et proieci festivitates vestras”: „*Gýloltém* *z* el uettém tv innèpnaptokat” (BK. 223) ~ „*Gyűlöltem*, *meg* vetettem... az ti innep napotokon valo io illatokat” (KárB.) ~ „*Megvetem*, gyűlölöm ünnepeiteket” (Bibl. 73); Zak. 8, 17: „haec sunt, quae odi”: „mend èzec kikét *gýlölóc*” (BK. 306) ~ „mert ezec az, melyeket én *gyűlölóc*” (KárB.) ~ „ezek azok a dolgok, amelyeket *gyűlölök* — mondja az Úr” (Bibl. 73); Mt. 5, 44: „benefacite his, qui oderunt vos”: „iol tegetec azoacnac kic tütökét *gýloltén*” (MK.

reprobari a senioribus”: „kél ember fianac... *megutaltatni* a’ papoc fedèlmitől” (MK. 44rb) ~ „3ýkfeegh vona embernek ffyanak... *megh gýjala3tathný*” (JordK. 107) ~ „az embernek fiánac... *meg vettetni* az vénektől” (KárB.) ~ „az Emberfiának sokat kell szenvednie... az írástudók *elvetik*” (Bibl. 73); Lk. 9, 22: „oportet Filium hominis multi pati et reprobari”: „ember fianac fokat két zènuèdni z *megutaltatni*” (MK. 65va) ~ „embernek ffyanak fokat kellenee zenwedný, es *megh vltaltatni*” (JordK. 121) ~ „3zükfeg az embernek fiánac... *meg vettetni* az papi feiedelmektől” (KárB.) ~ „az írástudók *nem ismerik el*” (Bibl. 73).

meghiú (sít): Ps. 32, 10: „Dominus... reprobatautem cogitationes populorum”: „Vr... nepeknek kedig gondolatt’okot *meg hyia*” (DK. 80) ~ „Vr... *meg kefeerty* kedeeg nepeknek gondolatyth” (KeK. 74) ~ „Es a’ mit a’ népek Magokban végeznek, *Semmivé téfzi*” (MAZs.) ~ „Az WR... *elrontya* az népeknek gondolatthyokat” (KárB.) ~ „Az Úr... a népek terveit *meghiúsítja*” (Bibl. 73).

megmásol: Ps. 72, 15: „nationem filiorum tuorum reprobaui”: „te fiadnak nemzetit *meg mallottam*” (AK. 69) ~ „Ime te fiadnak nemzetet *gonozlottam*” (DK. 137) ~ „Es *ártalmas lenne* azoknak, Kik te fiadnak mondatnak” (MAZs.) ~ „Imé ez az te fiadnac nemzetfégec: *hitetlen lefzec*” KárB. ~ „*megtagadnám* fiad nemzetségét” (Bibl. 73).

meggonoszol: Ps. 117, 22: „Lapidem quem reprobaverunt aedificantes”: „Mél követ || rakok: *meg gonozlanak*” (DK. 53) ~ „Az kwueth kyth *gonozolanak* az rakook” (KeK. 324) ~ „Ez Kö, a’ kit az Ház-építők Ítélték *megvetendőnek*” (MAZs.) ~ „Az kő melyet az eppittőc *meg vetettek*” (KárB.) ~ „A kő, amit az építők *elvetettek*” (Bibl. 73).

9. sperno. A szó jelentése: 1. ’eltávolít’, ’eltaszít’; 2. ’megvet’, ’elutasít’, ’becsmérel’. Régi szótárainkban: GyöngySzt.: *meg Vtaalom*; CAL.: *Meg vtaalom*; MA.: *Megutalom*; PP.: *Meg-útáalom*, *Tőlem el-üzöm*.

(*meg*) *utál*: Lk. 7, 30: „legisperiti consilium Dei spreverunt”: „az iraftudoc megutalac iftènn tanallat” (MK. 62va) ~ „az terwentwdok tanac3ot tartanak, *megh utalvan* ýfteñek akarattýat” (JordK. 119) ~ „az törueñ tudóc az Iften tanátfát *meg vetéc*” (KárB.) ~ „a törvénytudók ellenben *semmibe vették* az Isten szándékát” (Bibl. 73); Lk. 10, 16: „qui vos spernit, me spernit. Qui autem me spernit, spernit eum, qui misit me”: „ki tütøkèt vta *vtalla* 3tèt ki èrè3tet engemèt” (MK. 67rb) ~ „ký týteket *vtaal meg* enghem *vtaal* az *megh*, ký kedegh enghem *vtaal meg*, azt *vtallja meg*, ký enghem boc3atoth” (JordK. 122) ~ „az ki titeket *vet meg*, engem *vetmeg*, es az ki engemet *vet meg*, azt *veti meg* az ki elbotfátot engemet” (KárB.) ~ „aki titeket *elutasít*, engem *utasít el*, aki pedig engem *utasít el*, azt *utasítja el*, aki küldött” (Bibl. 73); Lk. 23, 11: „Sprevit autem Herodes”: „*Megutala* ke herodes 3tèt” (MK. 82va) ~ „herodef kedeg *meg vtaala* ýtel” (DK. 460) ~ „*Megh vtaala* a3terh hwtet Herodes” (JordK. 134) ~ „Az Herodes pedig... *semminec alituan* ötet” (KárB.) ~ „Heródes... *gúnyt üzött* belőle” (Bibl. 73); Ps. 77, 59: „Audivit Deus et sprevit”: „Hallotta iften es *vtalta*” (AK. 80) ~ „Iften halla azt. es *vtaala*” (DK. 149) ~ „halla yften ees *meg vtaala*, wketh” (KeK. 204) ~ „Ő nagy haragja ottan felgerjede, Es *meggyűlöle* az Izrael népét” (MAZs.) ~ „és az Izrael felötté igen *meg vtálá*” (KárB.) ~ „Isten... *elvetette* Izrael egészén” Bibl. 73; Ps. 101, 18: „non sprevit precem eorum”: „ý kirelmeket *nem vtaala*” (DK. 180) ~ „*nem vtaala* w keremefeketh” (KeK. 267) ~ „és azoknac könyörgéfeket *meg nem útálta*” (KárB.) ~ „és *nem veti el* többé imájukat” (Bibl. 73).

10. Meg kell vizsgálunk azokat az igéket is, amelyek — szótári adatokban vagy elszórtan korai fordításokban — szinonim jelentésekben előfordulnak.

abhorreo ~ abhorresco. Jelentése szótáraink szerint: 1. 'visszaborzad', 'irtózik', 'utál'; 2. 'idegenkedik'; 3. 'ellenkezik'. CAL.: *Iszonyodom, Irtódom*; MA.: *Elifzonyodom tőle, Irtozom*; PP.: *El-irtódom, Ifzonyodom*. A TESz. *utál* címszava alatt első előfordulásként a JókK. 102-ből közli: „Emberek ylyeneket [betegeket] zoktak uala *ygen utalny*”. A Vulgátában két helyen fordul elő: II. Mak. 6, 12: „ne abhorrescant propter adversos casus”: „ez haborufágoc miatt *el ne rőttennyenec* elméiekbē” (KárB.) ~ „a megpróbáltatások miatt *ne bātortalanodjanak el*” (Bibl. 73); Jéz. Sir. 38, 4: „vir prudens non abhorrebit illa”: „az eljes ember attol nem *ifzoniodic*” (KárB.) ~ „az okos ember *nem veti meg* őket” (Bibl. 73).

aspernor. Jelentése: 1. 'elutasít'; 2. '(megvetéssel) elvet'; 3. 'utál', 'gyűlöl'. Régi szótárainkban: GyöngySzt.: *meg Vtaalom, me[quetem]*; CAL.: *Vtálom*; MA.: *Meg vtálom*; PP.: *Meg-utálom, Semmiben hajtom*. Egyetlen előfordulása a Bibliában: Lk. 18, 9: „et aspernabantur ceteros”: „*z vtalnacuala egébékét*” (MK. 76vb) ~ „es egebeket *vndoklonak* [!] *vala*” (DK. 365) ~ „eegýebeket *megh vtalnak vala*” (JordK. 129) ~ „és egyebeket *femminec alitanac vala*” (KárB.) ~ „s a többieket *megvetették*” (Bibl. 73).

aversor-averto (r). Mai szótárainkban: 1. 'elfordít', 'elfordul', 'elutasít'; 2. 'megvet', 'megtagad vkitől vmit'. Korábbi szótárainkban: GyöngySzt.: *Vtáalom, megh Vtálom, me[g uetem]*; CAL.: *Irtódom tőlle, gyűlölöm* [!], *vtáalom, Más felé fordítom, el fordítom*; MA.: *Irtozom tőle, gyűlölöm, utálom, Elfordítom*; PP.: *El-irtozom tőle, Utálóm, Elfordítom*. Bibliafordításainkban csak az *aversor* igének van *gyűlöl, utál* megfelelője, az *averto* igét csakis *elfordít*-tal értelmezik. — *aversor*: Törv. 12, 31: „omnes enim abonimationes, quas aversatur Dominus”: „mýnd az ollýan athkozot dolgokat, kýket wr ýften *gyűlöl*” (JordK. 64) ~ „mert mind azt az vtálatoffágot czelekedté az melyeket az WR *gyűlöl*” (KárB.) ~ „a te Istened szemében utálat tárgya és *gyűlöletes*” (Bibl. 73). — *averto*: Törv. 13, 5: „quia locutus est ut vos averteret a Domine tuo”: „mert czak annak okaerth zólth týnektek, hogy... *el fordohon* týtekekh wr ýftentwł” (JordK. 64) ~ „*elfordított* tégedet arról az útról” (KárB.) ~ „s *le akar téríteni* arról az útról, amelyen... járnod kell” (Bibl. 73).

dedignor. Napjaink szótáraiban: 'méltatlannak tart', 'megvet'. Korábban: GyöngySzt.: *Vtáalom*; CAL.: *Méltatlannak itilöm*; MA.: *Méltatlannak tartom*; PP.: *Méltatlannak itélem*. A Concordantia szerint a szó a Vulgátában nem fordul elő.

erubescor. Szótárainkban jelentése: 'elpirul', 'szégyenkezik'. Korai szótárainkban: CAL.: *Meg pirúlok, Pironkodom, magamat meg lzégyenlem*; PP.: *Meg-pirúlok, Magamat megfzégýenlem*. A Bibliafordításokban legtöbbször ezek az igék fordulnak elő, gyakran az *átáll, általl* is. *Utál* alakot találunk a MK.-ben: Lk. 9, 26: „qui me erubuerit et meos sermones, hunc Filius hominis erubescet”: „ki engemét z en bēzedemét *megutalāga* azt *ēmbern* fia *mgtalla* (MK. 65vb) ~ „Mert *vala ký* enghem *megh zegýenlend* es az en bez edýmet, azt embernek ffya es *megh zegýenly*” (JordK. 121) ~ „Mert az ki engemet, és az én befzedimet *lzegýenli*, azt az embernek fiais *lzegýenli*” (KárB.) ~ „Aki ugyanis *szégyell* engem és *szégyelli* tanításomat, azt az Emberfia is *szégyellini* fogja” (Bibl. 73).

execror. Szótáraink szerinti jelentése: 'elátkoz', 'átkozódik', 'káromkodik'. Korai szótárainkban: CAL.: *Atkozom, vtálom*; MA.: *Átkozom, Vtálom*; PP.: *Átkozom, Utálom*. A Vulgátában három helyen fordul elő: Lev. 11, 11: „execrandum erit”: „*wtalatos* hű velęc elný” (JordK. 39) ~ „Anníra *vtálatofoc légyenec* nektec”

(KárB.) ~ „Tekintsétek őket *tisztátalannak*” (Bibl. 73); Ps. 55, 6: „Tota die verba mea execrabantur”: „En igyim mind nap eftig en ellenem *bozzonkodnak vala*” (DK. 114) ~ „Mynd nap esteeg een bezedym *ellenkednek wala* een ellenem” (KeK. 140) ~ „Es naponként abban *hánnyák elzeket*” (MAZs.) ~ „Minden napon az én befédemben patuárt találnac” (KárB.) ~ „Naphosszat *gyaláznak*” (Bibl. 73); Jel. k. 21, 8: „et execratis... pars illorum erit in stagno adenti igne”: „*megh vakultaknak*... reezek lezen az tűzzel es kenkewel ffele gherezget toban” (JordK. 194) ~ „és átkoztaknac... az ő részek az tűzzel és kenkövel égő tóban léfzen” (KárB.) ~ „*gonoszok, gyilkosok*... a tűzben égő kénköves tóba kerülnek” (Bibl. 73).

fastidio. Jelentése: 'undorodik', 'utál', 'megvet'. Régebbi szótárainkban: GyöngySzt.: *me[g uetem]*; CAL.: *Meg vtáalom*; MA.: *Megutalom*; PP.: *Meg-utáalom*, *Meg-únom*. Egyetlen adata a Bibliában: Ez. 16, 31: „nec facta es quasi meretrix fastidio augens pretium”: „és nem vóltál mint (egyéb) kurua, *meg vtáluán* az bért” (KárB.) ~ „nem úgy viselkedtél, mint egy igazi ringyó, hogy *bért követeltél volna*” (Bibl. 73).

irrito ~ irritum facio. Szótárainkban: 1. 'megharagit'; 2. 'ingerel'; 3. 'gerjeszt', 'támaszt'. Korai szótárainkban: CAL.: *Ingerlöm, bozzontom*; MA.: *Ingerlöm, Bofzfzontom*; PP.: *Ingerlem, Bofzfzontom, Búsitom*. A Biblia adataiban hasonló megfeleléseket találunk: *bosszant, haragra indít, ingerel, kísért, lázad*; ezek egy részének mai fordításában *megvet* a használt kifejezés. Két esetben használják az *utál* kifejezést a korai fordítók: Mt. 15, 6: „irritum fecistis mandatum Dei”: „Es *meg fémieitettetek* iftenn^c paranolattát” (MK. 21vb) ~ „es *meg vtaltatok* ýftennek paranczolattýat” (Jordk. 93) ~ „Es az Iftennek paranczolattýát... *erötlenné töttetek*” (KárB.) ~ „*kijátsszátok* az Isten parancsát” (Bibl. 73); Ps. 106, 11: „consilium Altissimi irritaverunt”: „es felleznek tanálcat *bozzontak*” (DK. 192) ~ „Merth iftennek bezedyth *bozwntaak*” (KeK. 294) ~ „Es az ő jó tanátfít *Megveték*, tsufo-lák” (MAZs.) ~ „és az fellezés Iftennek tanáczat *meg vtálták*” (KárB.) ~ „Mert ellenszegültek az Isten szavának” (Bibl. 73).

nauseo. Jelentése: 'hány', 'undorodik'. Régi szójegyzékeinkben és szótárainkban: SchlSzj.: *undoklem* [!]; CAL.: *Meg tsömörlöm, föl emelyödöm, emellygök*; MA.: *Czömörlöm, Emölygök*; PP.: *Tsömörlöm, Émelygek, Valamit útálok*. — *nausea*: SZIKSZF.: *Etőknek meg vtalasa*. Egyetlen előfordulása: Szám. 21, 5: „anima nostra iam nauseat super cibo isto levissimo”: „az my lelkwnk ymaran vgyan *megh vtaltatot* ez kyny eetelem” (JordK. 52) ~ „és az mi lelkunc *meg vtálta* az alávaló kenyeret” (KárB.) ~ „Ez a nyomorúságos eledel *utálattal tölt el* minket” (Bibl. 73). — *nausea* fn.: Szám. 11, 20: „et vertatur in nauseam, eo quod repuleritis Dominum”: „es *ký okaggyatok*, mýért hogy wr ýftent el vetýtek” (JordK. 48) ~ „es vgyan *meg vtállýatok* annac okáért hogy *meg vtáltátoc* az WRAT” (KárB.) ~ „míg *meg nem csömörlöttök* tőle. Mégpedig azért, mert semmibe vettétek az Urat” (Bibl. 73).

negligo. Jelentése mai szótárainkban: 1. 'elhanyagol', 2. 'nem becsül', 'fitymál', 3. 'elnéz vmit'. CAL.: *El hagyom meg vtalom, el henyelöm hivolkodom*; MA.: *Elhagyom, megvetom, megutalom, Elhenyelöm, Elmulatom, Hivolkodom*; PP.: *Elhagyom, Meg-vetem, Meg-utáalom, El-henyélem, Hivalkodom*. — *Neglectus Dei*: SzikszF.: „Istének *meg vetese*.” Kiv. 9, 21: „qui autem neglexit sermonem Domini”: „kyk kedeeg hw rethfeghekbe *meg vtalaak* vrnak mondaafaath” (JordK. 26) ~ „ki az Wr befzédéuel *nem gondola*” (KárB.) ~ „akik nem törődtek az Úr fenyegetésével” (Bibl. 73); Mt. 22, 5: „Illi autem neglexerunt”: „Azoc ke *megutalac*” (MK. 27va) ~ „vk kedeg *meg hágak*. es el menenek” (DK. 380) ~ „Azok kedeeg *nem akarának*

ŷŵnŷ'' (JordK. 97) ~ „Amazoc pedig *magokat vonogatuan*'' (KárB.) ~ „Azok *nem törődtek vele*'' (Bibl. 73).

profano. Jelentése: 1. 'megszentségtelenít', 2. 'megfertőz', 'meggyaláz'. CAL.: *Meg ferteztetem* [!]; MA.: *Meg fertőztőtötötöm* [!]; PP.: *Meg-ferteztetem*. Ps. 88, 32: „iustitias meas profanaverint”: „en igaffagímat *m̃g lemmieitendik*'' (AK. 89) ~ „en igaffagomot *meg vtalanjak*'' (DK. 164) ~ „een ygaffagymath *meg vtalandyak*'' (KeK. 237) ~ „En rendeléfimet hogyha ök *megvetendik*'' (MAZs.) ~ „az én rendeléfimet *meg feytic*'' (KárB.) ~ „ha *megszegik* rendelkezéseim'' (Bibl. 73); Ps. 88, 35: „Neque profanabo testamentum meum”: „Es *nem feñieitem meg* en testamentumomat'' (AK. 89) ~ „Es en hağafomot *vtalatoffa*... *nem tezem*'' (DK. 164) ~ „Sem *vtalatoffa nem tezem* hagyafomath'' (KeK. 238) ~ „Mert szent kötéfemet *nem akarom megfzegni*'' (MAZs.) ~ „Dáuidnac tött ígéretemet *nem változtatom el*'' (KárB.) ~ „Szövetségetem *nem szegem meg*'' (Bibl. 73); Ps. 88, 40: „profanasti... sanctuarium eius”: „es o fanctuariomat *meg ferteztetted*'' (AK. 89) ~ „ŷ zentfegees oltarat *vtalatoffá tötted*'' (DK. 165) ~ „*meg vtaalaad w zenthfegeeth*'' (KeK. 238) ~ „Ekes koronáját a' földre *letapodád*'' (MAZs.) ~ „az földre vetuen *meg gyaláztad* az ő coronáiat'' (KárB.) ~ „koronáját pedig *meggyaláztad*'' (Bibl. 73).

renuo. Jelentése: 'ellenez', 'megtagad'. Korábbi szótárainkban: CAL.: *Niakkal zegek, nem akarom*; MA.: *Nem akaraomot nyögéffel, fő razással jelentem, Nyakkal zsegek*; PP.: *Nem akarásomat nyögéssel, fő rázással jelentem, Nyakkal zsegek*. Ps. 76, 3: „Renuit consolari anima mea”: „*Meg vtaalta* vigasztalni eh [!] lelkemet'' (AK. 74) ~ „En lelkem vigasztalaft *nem akara*'' (DK. 142) ~ „*Nem akara* vygasztaltathny een lelkem'' (KeK. 192) ~ „Lelkem nagy bánatba egett, Mind vigasztalaft *megvét*'' (MAZs.) ~ „mikor az én lelkem vigasztalaft *nem akarna* bę venni'' (KárB.) ~ „lelkemnek nincs vigasztalása'' (Bibl. 73).

repello. Napjaink szótáraiban: 1. 'visszataszít', 'távol tart', 2. 'vissza-utasít', 'megvet'. Régebbi szótárainkban: CAL.: *Hatra verem*; MA.: *Hatraűzöm*; PP.: *Hátra-űzöm*. Szám. 11, 20: „eo quod repuleritis Dominum”: „myert hogy wr yftent *el vetytek*'' (JordK. 48) ~ „annac okaért, hogy *meg vtáltátoc* az WRAT'' (KárB.) ~ „mert *semmibe vettétek* az Urat'' (Bibl. 73).

respuo. Jelentése: 1. 'kihány', 'kivet', 2. 'elvet', 'megvet', 'elutasít'. CAL.: *Meg vetem, meg vtaalom*; MA.: *Megpókóm, Vifzfapókóm, megvetem, utalom*; PP.: *Vifzfza-pókóm, Megpókóm, Meg-vetem, Útáalom*. Gal. 4, 14: „non sprevisisti neque respuisti”: „feminec nem alítottátoc, fem *meg nem vtáltátoc*'' (KárB.) ~ „Nem vetettetek meg, nem *utasítottatok el*'' (Bibl. 73).

temno. Jelentése napjaink szótáraiban: 'megvet', 'lenéz', 'magát lealacsonyítja'. CAL.: *Meg vtaalom*; MA.: *Megutalom, Meg vetem*; PP.: *Meg-útáalom, Megvetem*. A Bibliában a szó nem fordul elő, csak a *con-* előjáróval (l. ott).

II. A felsorolt példák azt bizonyítják, hogy a *gyűlöl, utál, megvet* igék szinonimikája meglehetősen szerteágazó a régi nyelvben is, és a példák legalább annyira nem tartoznak össze, mint a ma összekapcsolt jelentések. Ennek — véleményem szerint — két fő oka van. Elsődlegesen az, amit a bevezetésben már jeleztem, hogy a latin igék alapjelentése különböző, másodlagosan pedig az, hogy a fordítók a latin ige jelentését — vagy a szövegösszefüggést — nem értették pontosan. Így lehetséges, hogy ugyanazt a latin igét a különböző források különbözőképpen fordítják. Pl. *contemno*: (*meg*)*utál*: CAL., MA., PP., BK., MK., DK., KeK., JordK., SzékK., KárB.; *utálatos*: AK., KárB.; *megvet* PP.; *bosszant*: KárB.; *nem akar*: KárB.; *megkárhoztat*: MK.; *nem enged*: KárB.; *semminek alít*: KárB.; *vétkezik*: KárB. — *reprobo*:

megvet: CAL., MA., PP., KárB.; (*meg*)*utál*: MK., JordK.; *meggyaláz*: JordK.; *meghiúsít*: DK.; *megkísért*: KeK.; *elront*: KárB.; *megmásol*: AK.; *gonoszol*: DK., KeK.; stb. Egyedül az *odi* fordítása tekinthető egyöntetűnek: *gyűlöl*, csak egyszer, a KárB.-ban: *átkoz*. (A mai bibliafordításokat természetesen nem vettem figyelembe). Itt említem meg, hogy a *megvet* ige — noha a szójegyzékek korai időktől datálják — fordításban legkorábban csak a KárB.-ban fordul elő.

Azt is tekintetbe kell vennünk, hogy a vizsgált latin igék egy része etimológiai-lag is összefügg, pl. *sperno* > *asperno*, *temno* > *contemno* stb., és ez az összefüggés az értelmezésekben is fellelhető. Noha szövegeink bibliafordítások, dogmatikai szempontokra nem lehetünk tekintettel, s arra sem, hogy a Vulgáta maga is többszörös fordítás eredménye. Biztosra vehetjük, hogy ezzel a magyar fordítók sem voltak tisztában, vagy legalábbis nem vették figyelembe.

12. Ha a közölt adatok alapján statisztikát készítünk a vizsgált igék magyar megféleléseiről, érdekes képet kapunk. Leggyakoribb a *megutál* ige (147 előfordulással) az *abhorreo* (1), *abominor* (14), *aspernor* (5), *avertor* (4), *contamino* (1), *contemno* (21), *dedignor* (1), *despicio* (19), *detestor* (9), *erubesco* (2), *execror* (3), *irrito* (4), *odi* (1), *nauseo* (3), *negligo* (5), *profano* (3), *renuo* (2), *repello* (4), *reprobo* (5), *respuo* (4), *sperno* (26), *temno* (3) igék megfelelőjeként; ezután a *gyűlöl* ige (48 előfordulással) az *abominor* (2), *aversor* (4), *odi* (42) igék megfelelőjeként és a *megvet* ige (25 előfordulással) az *aspernor* (1), *avertor* (1), *contemno* (3), *despicio* (1), *fastidio* (1), *negligo* (2), *reprobo* (7), *respuo* (3), *sperno* (4), *temno* (2) igék megfelelőjeként. Ez utóbbi ige főként szótárakból és a KárB.-ból való.

Egyéb szinonim kifejezések: *nem akar* (*contemno* 1, *negligo* 1, *renuo* 3); *átkoz* (*detestor* 7, *execror* 7); *megesömörlik* (*nauseo* 3); *meggyaláz* (*profano* 1, *reprobo* 1); *irtózik* (*abhorreo* 3, *abominor* 1, *aversor* 2); *iszonyodik* (*abhorreo* 4); (*meg*)*kárhoztat* (*contemno* 1); (*meg*)*köp* (*respuo* 3); *semminék alít* (*contemno* 1, *reprobo* 1); *megundokol* (*abominor* 2, *aspernor* 1, *contamino* 1, *nauseo* 1); *megundokít* (*contamino* 1); *elvet* (*despicio* 1, *reprobo* 1). A felsorolt megféleléseken kívül több, a tárgyalt jelentéskörbe egyáltalán nem vonható igét is találunk.

13. A fentiekben tárgyalt igék vizsgálatát kívánatos lenne más nyelvemlékekre, fordításokra is kiterjeszteni, ez azonban további anyaggyűjtést igényel.

H. BOTTYÁNFY ÉVA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Megjegyzés Turda püspökről

Röviden szólok hozzá FEHÉRTÓI KATALIN Anonymus-cikkéhez (MNy. LXXXIX [1993.], 319—28). Komoly eredménynek tartom annak észrevételét, hogy a Gestában a zarándi ispánságot elnyert honfoglaló Velek, illetve a tőle eredeztetett Turda, másutt nem említett püspök kapcsolatban áll 1200 körüli Körös-vidéki birtokosokkal. A *Veluc* név eredeztetésében jó okkal lehet számolni a szl. *vlk* 'farkas' etimológiával, amit alátámaszt a Békés és Bihar határán fekvő Tordamonostor (Gy. I, 515) kegyurának 1221. évi *Vilc* említése a Váradi Regestrumban (366. §. 272. l.), aki rokona lehet a szokás szerint a monostoralapító nemzetségsőrről nevezett Tordának. Szerintem azonban Vilc aligha azonos az 1221-ben

említett Velek duxszal, mert ilyen nagy urat oklevélben és a VR.-ban méltósága minden címe nélkül nem szoktak említeni. Az összefüggést én másként magyaráznám. A cölibátus bevezetése előtti korban püspök is lehetett nemzetségsős, i. éppen a VR.-ban: 1214: *Saul de genere episcopi Budlu* (323. §. 188. 1.); Budli egyébként 1046-ban Szent Gellért püspöktársa volt (l. *Budli* néven az ősgestából merítő Műgelnnél: SRH. II, 166, 264). Eszerint Turda püspök egy XI. századi püspök is lehetett, s az általa alapított monostort a tőle leszármazott Torda nembeliek birtokolhatták, kiknek egyik neves tagját Veleknek nevezhették a hagyománybeli ősről, úgy, mint Kalán püspököt az 1000 körül élt Kalánról.

A királyi udvarban forgolódo Anonymus jól ismerte a Szerep-sár körüli Körös-vidéket is, valószínűen szorosabb kapcsolatban állt Velek duxszal, aki korát tekintve bizonyára már III. Béla környezetében is jelentős szerepet vitt. Ebből és a zarándi ispánság említéséből azonban aligha hihető, hogy a VR.-ban a *Vilc* nevű kegyúr fivére, Petrus — ha valaha királyi jegyző lett volna — minden tisztségnév vagy cím (pl. sacerdos, magister, clericus vagy notarius regis) nélkül szerepelne, még ha utóbb meg is vált e tisztségtől, mert a címzés megmarad. Az európai hivataltörténet és írásbeliség egyházi és világi vonatkozásainak ismerete e kérdésben ugyanolyan fontos, mint az, hogy Anonymus hogyan kezeli hagyományanyagát a „nemesi nemzetségek” tekintetében.

Az utóbbi kérdésben egyoldalúnak tartom HORVÁTH JÁNOS felfogását arról, hogy Velek kiemelése annyira kiugró lenne a Gestában, hogy a szerzőséget ezzel kapcsolatba kellene keresnünk. Árpád honfoglaló vezérei közt kiemelten szerepelnek más III. Béla kori főurak ősei is: pl. Szemere őse: Huba, a Kalánok őse: Ónd, a Csákok őse: Szabolcs, a Gyulák őse: Tétény, Zovárd, s Szalók felmenője, a Veszprémet meghódító Ösbő, a szomszédos Öskü (utóbb vár) névadója, s így ezek leszármazottai is szóba jöhetnének íróként. (Az *Usubuu* nevet egyébként nem vélem magas hangrendűnek; ilyen nézet felvetése találó helynévi párhuzam nélkül nem megalapozott.)

Az említett vezérek nagyúri leszármazottai III. Béla udvarában a nagy áldomások alkalmával P. mesterrel együtt koccintgathattak, s az urak — hallva a gestaíró őseik iránt érdeklődő kérdéseit — bizonyára szívesen közölték a felmenőiktől hallott neveket, esetleg az ősök hősi tetteit dicsérő — olykor névmagyarázatokból eredeztetett — hagyományokat. Ebbe a sorba beleillik a Torda nemzetség is (ilyen néven szerepel a forrásokban egy kun és egy Esztergom megyei magyar Torda nemzetség; az utóbbi lehet a Tardos-nem elírása (vö.: KARÁCSONYI, MNemz. III, 115; Gy. I, 317). Még inkább ismeri Anonymus a kun (kabar) vezérek utódainak birtokviszonyait, ahol vagyoni érdekközösségre utaló kifejezést is találunk az Abák Takta menti birtokosai esetében, akik apai vagy anyai rokonságban is állhattak a mesterrel. A kun eredetűnek írt Bors és Katapán elődökről is kiemelten szól a szerző. Valószínű, hogy saját családja őseit is szerepelteti, de ennek kiszűrése a több mint tíz fölöttébb kiemelt család közül alig megoldható feladat. Valószínű, hogy a XI—XII. századi főúri réteg összeházasodott, s Anonymus több genusszal volt rokonságban.

Az a kitétel, hogy Árpád Veleknek adta a zarándi várispánságot (*Veluquio dedit comitatum Zarand*) nem tisztán megyeadományozásnak értelmezendő. Mint erre ENGEL PÁL rámutatott, e korban Nyugaton elterjedt a honor-birtokok adományozása, ami gyakran egy váruadalom jövedelmének haszonélvezetére vonatkozott, többnyire személyre szólóan, de olykor örökölhetően. Úgy tűnik, hogy III. Béla korában ez az adományforma határszéli megye, illetve várispánság esetében megvolt. Az első hadkötelezettséggel is terhelt comitatus-adományt a horvátországi Modrus vármegyét illetően III. Béla 1193. évben tette Bertalan comes, a Frangepánok őse részére (KritJegyz. 154. sz.). Kérdés, hogy ez tekinthető-e olyan örökadománynak, mint amire II. Endre okleveleiben utal, s ami utóbb megnyilvánult Nyitra és Trencsén megye eladományozásában Csák Máté részére. Zaránd comitatus „adása” Velek részére azzal vethető egybe, hogy Anonymus szerint Árpád Hubát, akitől fentebb a

„prudens Zemeré”-t származtatta (c. 33.), megtette Nyitra és egyéb várak ispánjának (c. 35.: *dux Arpad Hubam fecit comitem Nitriensem et aliorum castrorum*, uo. felsorolva az egyéb várak: Sempte, Galgóc, Trencsén, Bolondocs és [Árki-] Bánya), ami azzal magyarázható, hogy a P. mester által okosnak írt Zemere 1177 körül tényleg semptei ispán volt (KritJegyz. 128. sz.). Ebből az adatból azonban én inkább arra következtetek, hogy Anonymusnak ismernie kellett az 1177 körül tevékenykedő „igen okos” Szemere ispánt. Emellé állítható a Kalán nem birtokainak ismerete; [Pusztá-] Szer országos gyűléshelyé tétele alátámasztani látszik azt, hogy P. mester Szermonostor kegyura, Kalán püspök kancellársága idején (1183 körül: KritJegyz. 133., 135.) szolgált mellette nótáriusként. Ez a középkori várható alacsonyabb élettartamot tekintve inkább III. Béla uralkodása első felére és derekára időzíti tevékenységét, de mindenképpen az Aszen blak—kumán—bolgár lázadása (1185) utáni évekre datálja a Gesta írását. Aki Szemere semptei ispánt az 1170-es években még ismerte, majd külföldi egyetemen járt (ezek gyakran már nem is fiatal fővel, hanem egyházi stallum birtokában mentek ki tanulni!), majd az 1180-as években a kancellárián szolgált, az már aligha érte meg az Aranybulla évtizedét (úgy, amint egy 1870 körül miniszteriális közegben forgó, majd az 1880-as években magas hivatalt viselő s 1900 körül nemzeti történelmet író szerző, Pauler Gyula már nem érte meg Trianont).

Fehértói Katalin azért csatlakozik a viszonylag későbbi datáláshoz, mert látszólag azonosítani kívánja Péter mestert az 1221-ben szereplő Vilec kegyúr fivérével, Péterrel. Ez azonban több okból nem valószínű. Ha *Vilec* neve azonos lehet is *Velek*-kel, az egy családban ismétlődő sajátos nevek, mint pl. *Vata*, *Osl*, *Ugrin* legfeljebb a családi összetartozásra, nem pedig azonosságra hozhatók fel. A *Péter* keresztnév pedig olyan elterjedt volt úri nemzetségeinkben is, hogy azonosításra nem alkalmas. Viszont a tisztségnév vagy cím elhagyása szinte önmagában is cáfolat, egyházi és világi viszonylatban egyaránt, kivált emelkedő pályák esetén.

A külföldi egyetemeken nevelt királyi klerikusok — többen mint udvari káplánok egyben nótáriusok is! — általában magasabb egyházi stallumokat nyertek el: a Párizsban tanult és elhalt Betlehem diák temetésén jelen volt Jób diák utóbb váci püspök, majd esztergomi érsek lett (†1203: I. GyÖRFFY: FiloKözl. XVI [1970.], 156; Strigonium Antiquum II. 1993. 43 kk.), míg a sírnál állt másik diáktárs, Adorján (†1202) az erdélyi püspökség elnyerése előtt budai prépost volt (a XII. század második felében minden ismert budai prépost előzőleg a királyi kancellárián dolgozott (GyÖRFFY: Budapest története I, 273): követői a XIII. században többször ellátták az óbudai udvarral kapcsolatos alkancellári teendőket is, I. Gy. IV. *Óbuda* alatt), így Anonymust is inkább ezek sorában keresem.

Tordamonostora, melynek kegyurai, Velek és Péter 1221-ben szerepelnek (a feltehetően ide helyezhető bihatordai templomrom; méretei inkább szerények, feldúlt helyére I. Rég. Top. IV/1. 11/185. sz., 171. l.), olyan kisebb családi monostor lehetett, mint a legtöbb tiszántúli nemzetségi monostor, melynek kerengője sem volt; benne olykor csak egy apát s mellette egy szerzetes vagy remete szolgált, amilyennek a Csanád nembeliek bírta Tömpös-monostorát írják (Gy. I, 875).

FEHÉRTÓI Velekkel kapcsolatos észrevétele mindamellett támogatja évszázadunk jelesebb historikusai többségének véleményét, mely szerint Anonymus III. Béla nótáriusa volt. Idézett cikkem kéziratában e történészekre utaltam az ismert latin „maior et sanior pars” kifejezéssel; a kiadói lektor vagy szedő azonban a latin mondás *sanior* szavát *senior*-ra változtatta, s noha emlékezetem szerint korrektúrában javítottam, nem hajtotta végre, úgy gondolva, hogy a *senior*-nak van értelme. Van is, sőt talán udvariasabb is a más nézetet vallókkal szemben, de a nem *senior* korban elhunyt *sanior*, Szűcs Jenő szóban is többször, egyértelműen III. Béla kora mellett foglalt állást, s e helyen a *sanior* a nyelviileg eredetibb s értelmileg helyesebb.

A téma szövegtani megközelítése

Kosztolányi egyik prózarészletét választottam ki lehetőségig teljes analitikus-kreatív (PETŐFI S. JÁNOS terminus technicus) szövegtani elemzésre azzal a nem titkolt szándékkal, hogy a más kutatók által végzett különböző jellegű (PETŐFI S. JÁNOS kompozicionális szerkezeti, BÉKESI IMRE bekezdésnyi szövegek tömbösödési és szinteződési, SZABÓ ZOLTÁN szövegstilisztikai stb.) vizsgálódásokat egyesítve egyetlen szövegen sok szempontú elemzéssel kísérletezzem: szövegsemantikaival, -grammatikaival, -pragmatikaival, -szerkezetivel és -stilisztikaival, illetve a kreatív-produktív (szintén PETŐFI S. JÁNOS szakkifejezése) szöveg megközelítés egyik típusába is belekóstoljak, sőt ötvözzem a kétféle megközelítést.

Így hangzik a Kosztolányi-szöveg: 1. *A gyermeknek olvasnia kell.* 2. *Nem sokat kell olvasnia.* 3. *Jót kell olvasnia.* 4. *Az ilyen olvasmány táplál.* 5. *De az az olvasmány, mely csak kötelesség, butít.* 6. *Kezébe kell adni a gyermeknek az iskolában az eleven, lélegző remekművet, nem félig, hanem egészen, s módját kell találni annak, hogy kifejezhesse nemtetszését még a legnagyobb lángelmékkel szemben is.* 7. *A kötelező tetszés megöli az ízlést.* 8. *Neveljük gyermekeinket szabadságra, vitatkozzunk velük, neveljük őket, ha kell, még neveletlenségre is.* 9. *Ne afféle irodalmi szajkók legyenek, akik betéve tudják, amit úgysem érdemes tudni, hogy egy költő melyik évben, hónapban és napon született, s ki volt az anyai és apai nagybátyja.* 10. *Az iskolai irodalmi oktatás egyetlen feladata az, hogy olvasókat neveljen.* (Az olvasó nevelése. In: Nyelv és lélek. Bp., 1990. 431—2.)

Kreatív-produktív megközelítést tesz lehetővé, ha a megadott szöveghez a következő kérdésekkel közelítünk: a) szövegegésszel vagy csak szövegegységgel állunk-e szemben; b) a szövegnek melyik részén szerepelhet ez a szöveg: nyit, zár vagy a tárgyalási részbe tartozik; c) teljes bekezdés ez a szöveg, kevesebb vagy több annál; d) teljes-e a közölt szöveg vagy hiányos. Nyilván az elemző megpróbál a megadott szöveg elé és után kontextust feltételezni, igyekszik a mondatok sorrendjét átrendezni, gondolatokat iktatni közbe, végiggondolni, miért is használhatta az író határozott névelővel a szöveg első szavát, hogy így önmaga számára is igazolva lássa megállapításait: megszerkesztett vagy csak beszerkesztett gondolatsorról van-e szó.

Mindezekre a kérdésekre kizárólag a megadott szövegből kell megokolással válaszolni, és csak utána fedhetjük fel a tényt, hogy ez „Az olvasó nevelése” című eszmefuttatásnak csupán egy szövegegysége, amely az utolsó bekezdésnek nem teljes — hiszen a bevezető mondatot nem tartalmazza —, de hiánytalan, összefüggő, változatlan sorrendű gondolat-sora. A bekezdést indító mondat valójában tartalmilag az előzményekhez jobban kötődik (*Ez a módszer csak arra alkalmas, hogy minden játékra, zenére, friss észrevételre fogékony fiatalságot elidegenítsen az irodalomtól.*), azok hatására jelenti ki Kosztolányi a gyermeket az irodalomtól elidegenítő módszerrel szembe fordulva: *A gyermeknek olvasnia kell.* Tehát ha így nem is önálló bekezdés, de terjedelmére nézve bekezdésnyi, tartalmát tekintve, mivel mikrotéma jellemzi, bekezdés értékű szövegegység, vagyis textéma (vö. GAÁL EDIT, A szövegtan helye a nyelvtani rendszerben: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Bp., 1983. 107).

Valójában kizárólag a szövegből kiindulva, az első mondatról nem lehetséges teljes biztonsággal megállapítani, hogy szövegnek vagy bekezdésnek indító mondata-e, hiszen a *gyermeknek* szó határozott névelőjéről nem lehet egyértelműen tudni: vajon előbbi említése vagy előismereteinkre támaszkodó általánosító szerepe miatt jogos-e a használata. Ha abból a megfontolásból indulunk ki, hogy a szöveg indító mondata a legteljesebb, mert az adott szöveg minden lényeges tartalmi elemét magába foglalja a fogalmi jelentésű szavaival: a két fő témát a főnévi igenév és a főnév hordozza, és a kettő közötti jelentésbeli összefüggést az ige adja meg, akkor bekezdés-, sőt szövegindító mondatnak is vélhetnénk. És ezzel már át

is léptünk az analitikus-kreatív szövegelemzésbe.

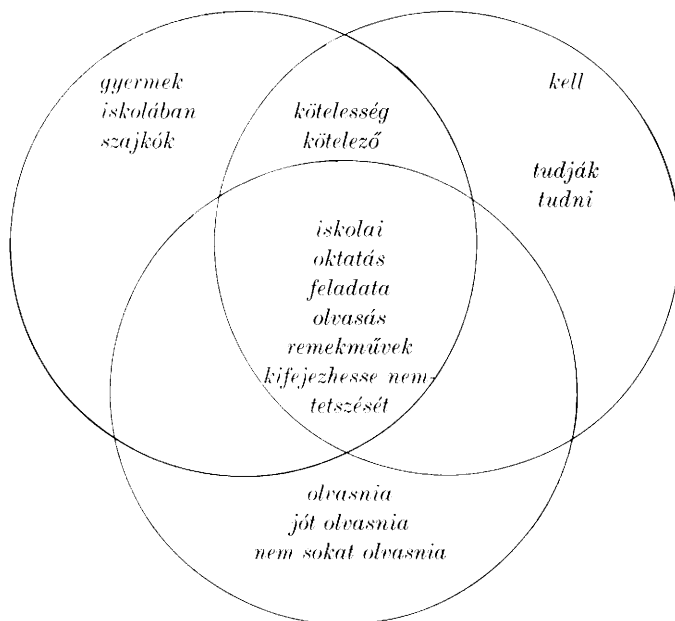
Ennek a bekezdésnyi — mikroszerkezeti — egységnek a szépprózához hasonló módon a strukturáltsága alapvetően kötetlen (szemben az ún. kötött szerkezetű szövegekkel: a hivatalos levéllel, az önéletrajzzal stb.), csupán a bekezdések általános kompozicionális szerveződése jellemzi: tétel, kifejtés és záradék szerint rendeződik el. A tétel — értelmezésem szerint — három mondatra bomlik, hiszen kevésbé megkapó szöveg így is fogalmazhatott volna: *A gyermeknek nem sokat, hanem jót kell olvasnia*. Ennél egy fokkal már expresszívabb lenne a következő megoldás: *A gyermeknek olvasnia kell. Nem sokat. Jót*. Ezekhez képest a Kosztolányi-szöveg szóismétlései ellenére — vagy még inkább: éppen azért — hatásos. A 4. mondattal indul a kifejtés, amely részkövetkeztetést is magába foglal (8. mondat). A végkövetkeztetést pedig a zárlatba helyezte el az író.

A jelentésbeli egyneműség jele ebben a szövegegységben az, hogy az olvasás témához tartozó szavak egymáshoz kapcsolódnak. Az *olvas* alapszó több képzett formában, más-más szófajjal (*olvasnia, olvasmány, olvasó*) ugyan, de szemantikai korreferenciát (egymásra vonatkozást) teremt, felidézi ugyanazt a képzetkört: a cselekvés eszközét (*olvasmány*), módját (*olvasnia*) és eredményét (*olvasó*).

Ebben a témában a tematikai azonosságot az indító mondat három fogalmi jelentésű szavának abszolút gyakorisága biztosítja: vagyis ezek kulcsszók, azaz teljesen, részlegesen vagy szinonimájukban ismétlődő és a szöveg tartalmi fókuszában álló olyan szavak, amelyeknek a szöveggyakorisága feltűnő. A *gyermek* alapszó háromszor ismétlődik: kétszer *gyermeknek* formában, egyszer *gyermekneiknek* alakban. Bár ez nem nagy szám, de ezenkívül grammatikai elemek is fenntartják ezt a témát: igei személyragok (*kifejezhesse, legyenek, tudják*), a főnévi igenév személyragja (*olvasnia*), a pronominalizáció (*velük, őket*) és a birtokos személyrag (*kezébe, nemteltségét*).

A kulcsszók többnyire névszók, ezért szokás így is mondani: tematikus névszók. Az első mondat harmadik lényeges tartalmi eleme mégsem az, hanem ige: *kell*, amely viszont mivel 'szükséges' jelentésű, végül is beleilleszkedik a szokásos formákba. — A *kell* különben szövegtől függetlenül szinonimikus viszonyban áll a *kötelesség, kötelező* szavakkal, ebben a szövegegységben viszont az utóbbiak negatív előjelűek a hozzájuk kapcsolódó fogalmak miatt (*csak kötelesség, butít; A kötelező tetszés megöli az ízlést.*). A *kell*-hez viszont pozitív tettek kötődnek: *kell olvasnia, kezébe kell adni*. Mindegyik felszólító erejű: *olvasson, adjuk kezébe, módját találjuk*. Ez teljesen összhangban van a szöveg pragmatikai jellegével, hiszen a közlés célja cselekvésre készítés. Ezt bizonyítja a bekezdésnyi szöveg többi igéje, amely mindegyik felszólító módú (*neveljük, vitatkozunk, legyenek, tudják, neveljen*). Hogy miért a *kell* + főnévi igenévi formát választotta Kosztolányi? Valószínűleg a *kell adni* stb. szintagma személytelen kifejezőmódja alkalmasabb általános érvényű igazságok kimondására, az általános alany kifejezésére, mint a személyragos igealak. Bár én csupán látszatellentmondásnak érzem, hogy a többes szám első személyű igealakok kirínak ezek közül a formák közül, mert ezek is (*neveljük* stb.) általános jelzésként értelmezhetők, ugyanis nem világosan köthető a cselekvés személyhez: mi pedagógusok? mi szülők? mi emberek? Mivel a többes szám első személybe az író Kosztolányi is beleértendő, beleszámítja magát — de mivel ő nem volt gyakorló pedagógus —, nyilván a pedagógusoknál is tágabb értelemben kell felfogni. Tény viszont az, hogy az *iskolában, az iskolai oktatás* kifejezések mégiscsak kijelölik, leszűkítik az az olvasóvá nevelés színterét.

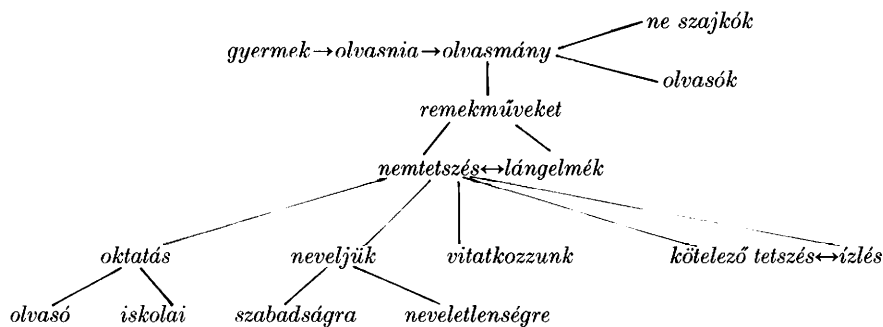
A szöveg három kulcsszava három jelentéshalmazt alkot, az ezek köré rajzolható jelentésmezők metszik egymást, érintkeznek egymással, vannak közös, egymást fedő területeik, vagyis a két-három jelentésmezőbe is beleilleszthetők közös metszetbe kerülnek:

Az *olvasmány* jelentésmezeje önmagában poláris ellentéteket kapcsol egybe:

-	+
kötelesség	jót
butát	táplál
kötelező ízlés	remekmű

A szövegegység három pillérszava azáltal, hogy azonos jelentésmezőbe tartozó szavakat reális vagy asszociatív módon társít, közös tartalmi jegyek alapján létesülő szemantikai viszonyt, izotópiát teremt:

Az így kimutatható, alapvetően névszókból álló izotopikus lánc vagy másképp szöveg-háló a szöveg folytonosságát, egységét, vagyis kohézióját teremti meg. Nem véletlenszerűen beszélünk szöveghálózatról, mert ez a képes kifejezés jól érzékelteti, hogy a szöveg elemei

hálószerűen egybefonódnak, láncszerűen összekapcsolódnak, és csak az elemzés választja el őket egymástól.

A szöveg első és utolsó névszója: a *gyermek* és az *olvasó*. E között a két szó között feszül a szöveg íve, amely a gyermek olvasóvá nevelésének módjait, eszközeit önti szavakba (*nem sokat olvasnia, jól olvasnia, kifejezhesse nemtetszését, neveljük szabadságra, vitatkozunk, neveljük neveltelenségre*). A központi fogalom mégis az *olvasmány* szó, amelynek belső struktúrája kirajzolódik az ehhez a szóhoz tartozó fogalmakból.

A szöveg a szemantikai progresszióknak többféle fajtájával él: a) speciális cselekvésről (*olvasnia*) tágabb tartalmú cselekvésre tér át (*adni, találni, kifejezhesse, neveljük*), b) az okról az eredményre (*Jól kell olvasnia. Az ilyen olvasmány táplál... De az az olvasmány, mely csak kötelesség, butít.*), c) mellérendelt fogalmakat halmoz (*eleven, lélegző; évben, hónapban és napon; anyai és apai*), d) valódi antonim jelentéseket kapcsol össze (*neveljük... neveltelenségre*) vagy csak a szövegben ellentétesen használtakat (*kell... kötelesség; kell... kötelező*), e) hasonlósági viszony alapján összetartozókat (*gyermek... szajkók*). Ebben az egységesnek tetsző szövegben is a többjelentésű szavak (*táplál, lélegző remekművek, szajkók*) a szöveg értelmétől elütő jelentéseket is asszociálnak, bár a kontextus nyilvánvalóvá teszi az aktuális tartalmat. Szemantikailag összeférhetetlen dolgokat: könyveket *lélegzőnek* nevez, illetve metaforát teremt, amikor állattal azonosítja az embert (*szajkók*).

A szövegegység tematikai gazdagságát, poliszemantikus voltát mutatja az a tény, hogy ennek a rövid bekezdésnek is a szemantikai szerkezete tömbösödést mutat: A globális kohéziót erősítő tételmondat (vagy tételmondatok sora) kategorikus megállapítást tesz a gyermeki olvasás szükségességéről. Az ezt követő kifejtés sokrétű: először a gyermek olvasása irányításának nélkülözhetetlen voltát hangsúlyozza, majd az ízlés fogalmáról tesz általános értékű, lapidáris tömörségű kinyilatkoztatást, amely élesen elkülönülő tömböt képez a bekezdésben azzal, hogy a kötelesség fogalmához kapcsolódva részkövetkeztetést von le. Jelzi ennek a gondolatnak a különállását a laza lineáris kohézió, a magyarázó kötőszó hiánya, amelynek befogadói pótlása időt igényel. Emiatt azután elő- és utószünettel válik el a bekezdés egészétől, a tartalmi relatív függetlenség, a szemantikai önállóság jeleként. Az ezt követő felszólító modalitású tanácsok (*neveljük szabadságra, neveljük neveltelenségre*) nem kizárólag az olvasási szokásokkal kapcsolatosak, hanem általánosítható nevelési-oktatási elveket foglalnak szavakba. A zárlat pedig már konkrétan a gyermek olvasóvá nevelésében a pedagógusok felelősségét és az irodalmi oktatás feladatát jelöli meg. Ennek hatásosságát az fokozza, hogy a zárlat kirekesztő tartalmú (*egyetlen feladata*).

Ennek a textémának a grammatikai szerkezete a tartalmi-logikai viszonyoknak megfelelően alapvetően mellérendelő. Jelzik ezt a szabad mondatok közé kitehető — valójában a befogadótól oda is értett — kötőszók, vagyis a szöveg felszíni szerkezetében implicit a kohézió jobbára, tehát laza a kapcsolás, de a következő odaérthető kötőszókkal a szöveg mélyszerkezetének explicit grammatikai viszonyai rekonstruálhatók: 2. *de* (megszorító ellentét), 3. *hanem* (megszorító ellentét), 4. *ugyanis, tudniillik*, 5. *De*, 6. *ezért*, 7. *ugyanis*, 8. *tehát*, (9. *hogy*), 10. *ugyanis* vagy *tehát*.

A 9. mondategész nem szabad mondat. Szemantikai önállótlanága és grammatikai elliptikussága nyilvánvaló: a főmondat hiányzik, mert az író formálisan külön mondatban fogalmazta meg a célhatározói mellékmondatot, nyilván ezzel is kiemelve a csonkított mondat tartalmi fontosságát. A 10. mondat pedig kétféle értelmezést tesz lehetővé: *ugyanis* kötéssel magyarázó — az eddig elmondottak értelmezéseként —, *tehát* kapcsolással következő viszonyt jelezhet, a végkövetkeztetés levonására. Vagyis poliszém tartalmú.

A szövegegység szabad mondatainak kapcsolódása a következő:

$$1 \leftrightarrow 2 \leftrightarrow 3 \leftarrow 4 \leftrightarrow 5 \rightarrow 6 \leftarrow 7 \rightarrow 8 \leftarrow v. \rightarrow 10$$

Az összetett mondatok tagmondatainak jellegét a mondategészen belül betöltött funkció határozza meg: Az 5. mondategészen a kiemelő szerep hangsúlyozására a vonatkozó jellegű kijelölő jelzői mondat (*mely csak kötelesség*) közbe van ékelve, ezért tudatosan ki van számítva a szórend. A 6. mondategészen a feladatok sorjázásának a kapcsolatos mellérendelés (*kezébe kell adni . . . módját kell találni*) felel meg és a birtokos jelzői alárendelés (*hogy kifejezhesse . . .*). A 8. mondatban újból a teendők felsorolása következik célszerűen mellérendelő mondatok láncolásával és egy beékelte, feltételes formájú mellékmondat (ha kell). A 9. mondategész a relatív főmondatként funkcionáló első tagmondat tartalmát fejti ki jobbára alárendelések láncolatával, a pontosítás, a részletes kifejtés érdekében halmazással (*Ne afféle irodalmi szajkók legyenek, akik betéve tudják, amit úgysem érdemes tudni, hogy egy költő melyik évben, hónapban és napon született, s ki volt az anyai és apai nagybátyja.*). A 10. mondat állítmányi mellékmondata a pedagógusi feladat kijelölését van hivatva szolgálni, amelyet a tagmondat végére tett utalószóval emel ki az író.

Köztudott, hogy a határozott névelők a lineáris konnexitásnak fontos (szükséges, de nem elégséges) feltételei. Ebben a bekezdésben egy kivételtől eltekintve csak határozott névelők szerepelnek. Ezek nem a szövegen belül kötnek, hanem az előismeretként feltételezett, nyelven kívüli valósághoz (*a gyermeknek, az olvasmány, az iskolában, a legnagyobb lángelmék, az anyai és apai nagybátyja*), típusra utalva.

Nézzük ezek után alaposabban a hatásfokozó szövegszerkesztés szemantikai-grammatikai-stiláris okait!

Az 1. mondat: *A gyermeknek olvasnia kell.* ellentmondást nem tűrő határozottsággal, tömören szögez le univerzális jellegű igazságot. Amennyiben szövegindításnak gondoljuk, akkor az egész mondatot rémának vehetjük, ha viszont beszerkesztettnek véljük ezt a gondolatsort, akkor témára (*A gyermeknek*) és rémára (*olvasnia kell*) bontható, és mindkét lényeges elemében közepes erejű hangsúllyal ejtendő az aktuális tagolásnak megfelelő két hanglejtési szakasza. A *gyermeknek* téma az előző mondat *fiatalság* szavához kapcsolódik tartalmilag. Ritmuskeltő eszköz a szemantikailag redundánsnak minősülő utóismétlés (epifora): *kell olvasnia . . . kell olvasnia.*

A 2. és a 3. mondat a rémát témaként ismétli meg (*kell olvasnia*), és fenntartja az előbbi témát a főnévi igenévi személyragozásával, ez utal ugyanis vissza a *gyermeknek* részeshatározóra, a lélektani alanyra, és így bár grammatikailag elliptikus a 2. és 3. mondat, de tartalmi hiány nem keletkezik. Sőt a rémából lett téma jelentését új rémákkal szűkítette le Kosztolányi: a 2.-ban mennyiségileg (*nem sokat*), a 3.-ban minőségileg (*jót*). A 2. és 3. mondat R + T sorrendjével (szubjektív sorrendjével) emocionális mondatot hozott létre. Ez is egyik jele annak, hogy itt — noha szülők és tudósok kérésének engedve fejtette ki az olvasóvá nevelésről a véleményét az író, de — nem a tudományos szövegekre jellemző objektív sorrendű, racionális mondatokban, hanem erről a tudományosan is kezelhető témáról hatásosságra törekvő szépírói eszközök segítségével saját tapasztalatai alapján vallott, azaz az esszé műfajnak is függvénye a szórend, az aktuális mondattagolás. — A 2. és 3. mondat kötőszó nélkül (aszindetón) kapcsolja a lapidáris tömörségű alaptételhez a kiegészítést, a módosítást. A grammatikai hiányt ellentétes kötőszók közbeiktatásával lehetne megszüntetni: *A gyermeknek olvasnia kell. (De) Nem sokat kell olvasnia. (Hanem) Jót kell olvasnia.*

A kifejtés megint kötőszó nélkül indul: *Az ilyen olvasmány táplál.* Az előzőekkel való grammatikai kapcsolatot magyarázó viszonyt kifejező kötőszóval lehetne explicitté tenni (*ugyanis*). A kifejtés első mondatának *ilyen* mutató névmása anaforikusan az *olvasmány* odaértett *jó* melléknévi jelzőjét helyettesíti, miközben ezáltal a 3. mondat rémájából téma lesz, és a *jó olvasmány* témához többjelentésű ige kapcsolódik rémaként: *táplál.*

A kifejtő rész második mondata szembeállító szándékkal ellentétes kötőszóval indít: *De az az olvasmány, mely csak kötelesség, butít*. Ez egyetlen szabad mondat, amely olyan összetétel, ahol a főmondatba ékelődik a jelzői alárendelés, és mint ilyenhez egyetlen T—R viszony rendelhető hozzá: a kötelességgként kezelt olvasmányhoz mint témához a *butít* réma kapcsolható. A kataforikus szerepű az utalószó a mellékmondat egészére vonatkozik, a *mely* kötőszó visszafelé utal a szerkezetes alanyra. A mellékmondat *csak* szavának megszorító értelme a *kötelesség* szóra vonatkozik.

A 6. mondategész, mivel részkövetkeztetést von le, következtető kötőszóval indulhatna: *(Tehát)* *Kezébe kell adni a gyermeknek az iskolában az eleven, lélegző remekműveket, nem félig, hanem egészen, s módját kell találni annak, hogy kifejezhesse nemtetszését még a legnagyobb lángelmékkel szemben is*. A szükségszerűség parancsait megfogalmazó mellérendelő mondatindítások (*kell adni, kell találni*) a szövegegység első három mondatához tartalmilag jól illeszkednek a *kell* + főnévi igeneves szerkezet megismétlésével. Mintha a szembeállító mellérendelést kifejező szintagma is a 2. és 3. mondat tartalmi-logikai kapcsolódását idézné. A *gyermeknek* szó újbóli előfordulása fenntartja a bekezdésnyi szöveg egyik fontos témáját, a szabad vonzatként megjelenő *iskolában* helyhatározó pedig egyértelműen nevezi meg az olvasóvá nevelés színterét. Az eddig közömbös stílusminősítésű *olvasmány* szó felértékelve *remekmű*-ként jön elő. Ehhez logikusan társul a felsőfok (*legnagyobb*), az okos emberek helyett a *lángelmék* emlegetése, a fokozás nyelvi kifejezése (*még*), a megszemélyesítő értelmű és értéket jelölő jelzők halmozása (*eleven, lélegző*).

A 7. mondat szentenciaszerű igazságot jelent ki. Noha *ugyanis*-sal kapcsolhatnánk az előző mondathoz, de axiómaszerűsége miatt — mivel igazsága nemcsak az olvasóvá nevelésre vonatkoztatható — nem célszerű kötőszóval indítani, mert gondolati különállása így feltűnőbb, ugyanakkor azonban a tartalmi kötődés, az ellentétre való építkezés a *nemtetszés* (6. mondat) és a *kötelező tetszés* egymásra „rímelése” így is egyértelmű.

A nevelés fontosságát (hiszen kétszer nyomatékosan ismétli a *neveljük* igét) és a nevelés módjait (*szabadságra, vitatkozzunk*) hangoztató 8. mondat, amely levonja az eddigiekből a következtetést — így *tehát* kötőszóval is bevezethető lenne —, a párhuzamosságot eredményező szóismétlésével (*neveljük szabadságra . . . neveljük neveltelenségre*), egyetlen szintagmán belüli szójátékszerű ellentmondásával és egyben meghökkentő figura etimologicájával (*neveljük neveltelenségre*) adekvát stiláris kifejezője a tartalomnak. Vagyis a széppróza stiláris jegyei jól érvényesülnek ebben a Kosztolányi-szövegegységben. Ugyanakkor a szoros lineáris konnexitás is megvalósul a *gyermekünk* szó névmással való helyettesítésével (*velük, őket*).

A 9. mondatban többnyire világos a kitett kötőszók miatt a tagmondatok egybekapcsolódása, sőt az 1. tagmondatban még a kataforikus utalószó (*afféle*) is erősíti az összetartozását a másodikkal, viszont kivétel a 4. mondategység. Ennek élére az *azaz, vagyis* illenék, hiszen a főnévi igenév tárgyát az *amit* vonatkozó névmási kötőszó már összefoglalta, és a *hogy*-gyal induló alárendelés valójában magyarázó részletezés. Az „elrettetés” szándéka miatt él itt Kosztolányi erőteljesen becsmérlő metaforával (*szajkók*), ellentéttel (*betéve tudják, amit úgysem érdemes tudni*), a feleslegesen bemagolt tények részletező sorjázásával (*évben, hónapban és napon . . . anyai és apai nagybátyja*), a túlzással (*ki volt az anyai és apai nagybátyja*). Ennek a mondatnak a mellérendelő szintagmaiban a konnexitást az azonos toldalék megléte is erősíti: *évben, hónapban; anyai, apai*.

A 10. mondategység a végkövetkeztetést kizárólagosan (*egyetlen feladata*) summázza. Az összegző jelleg a tartalomra vonatkozik, ugyanis a kataforikus utalószó és kötőszó kitételével nem tömörít (*az, hogy*) az író.

A szemantikai és grammatikai szövegösszetartó erőt együtt érzékelhetjük a jelentéssíkok kimutatásakor. (Lásd a táblázatot.)

Jelen- tessék	Szabad mondat									
	1	2	3	4	5	6	7	8	(9)	10
I.	gyermeknek -a	-a	-a			gyermeknek -é -e		gyermekünket velük öket	szajkók -nek -ják	
II.	olvasni	nem sokat	jót	olvasmány	olvasmány	remekművek				olvasó
III.	kell	kell	kell		köteleesség butít	kell	kötelező		tudják, ügysem érde- mes tudni	
IV.				táplál						
V.						iskolában		neveljük neveletlen- ségre vitatkozunk		iskolai oktatás
VI.						nemtelenségét				

Látszik az ábrázolásból, hogy az egyes jelentéssíkok az azonosság gondolatalakzatából alakulnak ki egyrészt a szóismétléssel (*gyermeknek 2-szer, gyermekeinket; olvasnia 3-szor*), másrészt az azonos jelentésmezőbe tartozó, de eltérő szófajú szavakkal (*olvasni, olvasmány, olvasó*), harmadrészt pedig az anaforikus szerepű névmásokkal (*velük, őket*), személyragokkal (*olvasnia, kezébe, nemtetszését, kifejezhesse, legyenek, tudják*).

Ennek a témának a pragmatikai funkciója nyilvánvaló, mert noha pedagógusi oktatási-nevelési feladatokat fogalmaz meg, mégsem tudományos szöveg, mivel a szerző nem a tudományos stílus véges és korlátozott szókészletével él, hanem a standard szókincs köznyelvi fordulatait is használja (*betéve tudják, amit úgysem érdemes tudni*), sőt egyedi, egyéni kifejezéseket is alkot (*lélegző remekművek, irodalmi szajkók*). Valójában a szépírói és a tudományos szöveg között áll ez a műrészlet, hiszen tudományosnak is tekinthető témáról szépírói igényességgel szól, tehát az esszé műfajába illő. A tudományos szöveg objektív tájékoztatást szolgáló szerepének megfelelően Kosztolányi nyelvének világossága, pontosságra törekvése jelentkezik a magyar nyelv grammatikai szabályaihoz való igazodásában, de ugyanakkor mégis hiányzik szövegéből sok esetben a szoros lineáris összetartó erő, mivel a szabad mondatok kötőszóelhagyásos (aszindeton) mondatkötéssel kapcsolódnak. Természetesen a konnexitás még így is erőteljesebb, mint a költészetben, hiszen a mutató névmási utalások sok esetben erős kötést biztosítanak (*az ilyen olvasmány, de az az olvasmány ... módját találni annak ... afféle irodalmi szajkók ... feladata az, hogy*), egy kivételtől eltekintve visszautalással.

Az esszé jellegű szöveg jellemzőit ismerhetjük még fel több sajátosságban is: szakmai vonásként referenciális szerepet érvényre juttató megokolásban, a meggyőzésre, a felvilágosításra törekvésben, a szépirodalmi tendenciát a poétikai funkciót szolgáló kifejező szavak, metaforák, felsorolások, párhuzamok, ellentétek, a figura etimologica és a prózaritmus használatában.

Szövegelemzésemben nem leltárt készítettem a Kosztolányi-részletről: hány katafora, anafora van benne, hanem arra törekedtem, hogy sokirányú megközelítesemben a szövegelemek szerepére világítsak rá. Valahogy így tudom elképzelni a funkcionális szövegvizsgálatot.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

Módszertani útmutató a szóbeli diskurzusok megnyilatkozás-példányokra tagolásához

Mottó: a királynét megölni nem kell félnetek jó lesz és
ha mindenki beleegyezik én magam nem ellenzem

I. Kiknek van szükségük arra, hogy szóbeli diskurzusokat megnyilatkozás-példányokra tudjanak tagolni? Bár a feladat egy szándékosan központosatlanul írott szövegre vonatkozott, a legkorábban talán 1213-ban a mottóbeli üzenet címzettjei, a Gertrúd királyné ellen szervezkedő magyar főurak találkoztak a tagolási problémával, amikor értelmezniük kellett János esztergomi érsek levelét.¹ A kétféle lehetséges megoldás közül való választás történelmi jelentőséggel bírt. Az egyik tagolás és értelmezés szerint ugyanis az érsek bátorította az összeesküvőket, a másik szerint viszont éppen elhatárolta magát tőlük.

¹ A levél eredetileg latin nyelven íródott. A mottóbeli fordítást KRISTÓ GYULA, Az Aranybullák évszázada (Bp., 1976. 45) c. könyvéből idéztem.

Napjainkban a szóbeli diskurzusokat elemző nyelvészekről kezdve az elhangzó/elhangzott nyelvi üzenetekkel „dolgozó” nem nyelvészekig sokan küzdenek a szegmentálás nehézségeivel. A nyelvjárásgyűjtő, a személyes vagy telefonos interjút készítő szociolingvista, a néprajzos terepmunkás, a magnetofonos interjút készítő szociológus, az „oral history” műfaját gyakorló történész, a terápiás beszélgetéseket utólag kiértékelő pszichiáter, a büntető bíró stb. mind-mind közvetve vagy közvetlenül szembetalálja magát a vizsgált interjúk, beszélgetések, monológok, összefoglalóan: szóbeli diskurzusok lejegyzésének és tagolásának a problémájával. (Hogy mennyire nem nélkülözheti például az igazságszolgáltatás a nyelvészek szakvéleményeit, arra vonatkozóan l. KONTRA MIKLÓS, *Nyelv és igazságszolgáltatás: Első Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Nyíregyháza, 1991. 19—23.*) E feladat legnehezebb része a záró írásjelek kitétele, vagyis a megnyilatkozás-példányokra szegmentálás. Ehhez szeretnék nyelvelméleti megfontolásokra támaszkodva, valamint több hosszabb beszélt nyelvi korpusz vizsgálata során szerzett tapasztalat, illetve kialakított szempontrendszer alapján módszertani útmutatást adni. (A részletesebb kifejtésre l. NÉMETH T. ENIKŐ, *A megnyilatkozás-típus elméleti kérdései és a szóbeli diskurzusok megnyilatkozás-példányokra történő tagolása. Kandidátusi értekezés. Szeged, 1991.*)

2. A megnyilatkozás-példányokra tagolás lépései. 1. A szóbeli korpusz lejegyzése, intonációs átíratának elkészítése és a hezitációk megjelölése. 2. Az intonációs átírat dallamhídhatarainak vizsgálata intonációs szempontból. 3. A dallamhídhatarok vizsgálata a mondattal való kapcsolatba hozhatóság alapján. 4. A dallamhídhatarok vizsgálata pragmatikai szempontok alapján. 5. Az 1—4. alapján a megnyilatkozás-példányok határainak a kiválasztása a dallamhídhatarok közül.

Vegyük sorra röviden az egyes lépéseket!

I. Miután központosítás nélkül mindent lejegyeztünk, ami csak hallható volt a hangfelvételeken, el kell készíteni az elhangzott szöveg intonációs átíratát, valamint be kell jelölni a hezitációkat. Az intonációs átírat funkcionális szempontú: a magyar nyelvet beszélők nyelvközössége által konvencionálizált prozódiai mintákon alapszik. Intonáción — VARGA LÁSZLÓT követve — a dallam-, hangsúly-, szünet- és magasságprozodémák rendszereinek szerves egységét kell érteni. (L. pl. VARGA LÁSZLÓ, *Prozodémák a magyar beszédben és jelölésük az intonációs átíratban: Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből. II. Bp., 1987. 91—119.*) A dallam-, hangsúly-, és szünetprozodémák jelölése az ún. elsőfokú intonációs átíratot eredményezi, amely többnyire elegendő intonációs információt nyújt a megnyilatkozás-példányokra tagoláshoz. Az elsőfokú intonációs átírat elkészítésének a lépései a következők: (1) be kell jelölni a főhangsúlyos szótagokat, (2) tisztázni kell, hogy a főhangsúlyos szótagok skála- vagy karakterdallamot indítanak-e (ez csak a félig eső dallamnál jelent problémát), (3) meg kell állapítani a szünetek helyét, és (4) az első három lépésben nyert információ alapján meg kell húzni a dallamhídhatarokat. (A továbbiakban a dallamhídra a DH rövidítést használok.) Az intonációs átírat készítésével párhuzamosan meg kell jelölni a hezitációkat. Hezitációnak kell tekinteni minden olyan fonémarealizációval rendelkező vagy nem rendelkező (csend) akusztikai jelenséget, amelynek nyelvi, nyelvhasználati funkciója nincs, és amely a beszélő beszédprodukciója során működő kognitív folyamatok zavarát tükrözve, megszakítja a beszéd folyamatot. A hezitációnak négy fő típusa van (vö. M. MACLAY—C. E. OSGOOD, *Hezitációs jelenségek a spontán angol beszédben. In: PLÉH CSABA szerk., Pszicholingvisztika és kommunikációkutatás. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1977. 97—132*): az ismétlés, a téves kezdés, a kitöltött szünet és a kitöltetlen szünet (csend). A hezitációk ismerete és elemzése különösen nagy fontossággal bír például az igazságszolgáltatásban vagy a terápiás beszélgetéseknél.

2. A megnyilatkozás-példányok határainak a megállapításához az intonációnak a megnyilatkozás-példányok végét, illetve az új megnyilatkozás-példányok kezdetét jelző aspektusa a lényeges. A prozodémák közül pedig a karakterdallamoknak és a szünetprozodémáknak van kitüntetett szerepük. A megnyilatkozás-példányok végét legpregnansabban azok a karakterdallamok jelzik, amelyek az alapponton érnek véget. A beszéd folyamatban az ezeket követő dallamok az alappontonál mindig magasabb hangtartományból indulnak. Az új megnyilatkozás-példányt indító intonáció szintén arra törekszik, hogy az előző dallaménál magasabb hangtartományból induljon. Ha az alapponton végződő karakterdallamot szünet is követi, akkor szinte biztos, hogy a DH-határ egyben a megnyilatkozás-példánynak is a határa.

FÖNAGY IVÁN és MAGDICS KLÁRA (A magyar beszéd dallama. Bp., 1967.) beszélt nyelvi vizsgálatainak a tanúsága szerint a megnyilatkozás-példányoknak azonban csak mintegy a fele végződik az alapponton. A megnyilatkozás-példányok jelentős része félig eső, emelkedő vagy eső-emelkedő karakterdallammal zárul. Ezek tipikusan folytatást kívánó hanglejtésformák. Biztonságosabban lehet az emelkedő és az eső-emelkedő karakterdallamú DH-határokat a megnyilatkozás-példányok határainak kinevezni akkor, ha szünet következik utánuk. A félig eső dallamoknál azonban a szünet-prozodéma jelenléte nem oldja meg a határki-jelölés problémáját, hiszen a konvenciónak megfelelően a félig eső dallamok csak akkor karakterdallamok, ha a dallamot szünet, a szünetet pedig főhangsúlyos szótag követi. Így minden félig eső karakterdallamú DH határán szünetprozodéma is van. A szünet megléte következképpen nem segít eldönteni a félig eső karakterdallamú DH-k határaitól, hogy azok a megnyilatkozás-példányok határai-e vagy sem. Figyelembe kell venni más, nem intonációs szempontokat is.

3. A megnyilatkozás-példányok nyelvi tulajdonságait célszerű a mondattal való kapcsolatba hozhatóság alapján megadni. A mondattal kapcsolatba hozható mondatformájú megnyilatkozás-példányok grammatikailag teljesek. Ezt a grammatikai teljességet a következőképpen lehet felhasználni a tagolásban: DH-ról DH-ra haladva, ha egy alapponton végződő karakterdallamú DH határához érkezünk, amelynél megállva mondatformájú megnyilatkozás-példányt kapunk, akkor ott joggal határt húzhatunk. Ha ezen a ponton szünet-prozodéma is megjelenik, akkor szinte teljesen biztos, hogy ott határt kell húzni. Ha a nem alapponton végződő karakterdallamok közül emelkedő vagy eső-emelkedő, szünet által kísért karakterdallamú DH-határhoz érkezünk, amelynél megállva mondatformájú megnyilatkozás-példányt kapunk, akkor még mindig viszonylag nagy biztonsággal lehet meghúzni a megnyilatkozás-példány határát. Ha egy félig eső karakterdallamú DH-határnál megállva mondatformájú megnyilatkozás-példányt kapunk, amelynek a határát pragmatikai szempontok is indokolják (ezekről a 2. 4.-ben lesz szó), akkor a DH-határt ki lehet nevezni a megnyilatkozás-példány határának. Ha a határra vonatkozóan nincsenek pragmatikai jellemző információink, akkor két lehetőség kínálkozik: vagy meghúzzuk a megnyilatkozás-példány határát a szóban forgó DH-határnál, vagy pedig tovább haladunk egy intonációs és pragmatikai szempontból motiváltabb DH-határig.

A mondathoz képest többlettel rendelkező megnyilatkozás-példányok általában egy tipikusan pragmatikai funkciót betöltő kötőszóval kezdődnek. Így egy kötőszó pragmatikai funkciójának a megállapítása egyben az új megnyilatkozás-példány kezdetét, illetve az előző megnyilatkozás-példány lezáródását is jelentheti. A többlettel rendelkező megnyilatkozás-példányok határainak a meghúzása a mondatformájú megnyilatkozás-példányoknál elmondottak szerint történik.

A hiányos megnyilatkozás-példányok esetében: ha olyan DH-határhoz érkezünk, amely intonációs és pragmatikai szempontból erősen motivált arra, hogy egy megnyilatkozás-példánynak a határa legyen, akkor annak ellenére, hogy hiányos struktúrájú megnyilat-

kozás-példányt kapunk, bátran meghúzhatjuk a határt. Ha egy DH-határnál megállva olyan hiányos megnyilatkozás-példányt kapunk, amelynek határmegállapítását sem intonációs, sem pragmatikai szempontok nem indokolják, akkor tovább kell haladnunk egészen addig, amíg nem találunk egy olyan DH-határt, ahol e szempontok alapján nyugodt szívvel bejelölhetjük a megnyilatkozás-példány határát.

Ha az elemzés során egy indulatszóval vagy egy indulatszó értékű idiómával találkozunk, akkor azt kell megvizsgálnunk, hogy mennyire szorosan kapcsolódik az őt követő megnyilatkozás-példányhoz. Ha szünet követi, akkor tartható külön megnyilatkozás-példánynak. Ha nem követi szünet, akkor a következő megnyilatkozás-példányhoz tartozónak lehet tekinteni, természetesen nem elfeledkezve arról, hogy ez a kapcsolódás semmiképpen sem grammatikai természetű.

4. Az eddigieken kívül még a pragmatikai szempontok segítenek a tagolásban. A megnyilatkozás-példányok interperszonális, illokúciós és attitudinális értékeinek, illetve ezen értékek egymáshoz való kapcsolhatóságának vagy egymással való összeférhetetlenségének vannak olyan, gyakran lexikálisan megnyilvánuló jelölői, amelyeket fel lehet használni a tagolásban. Triviális, hogy egy megnyilatkozás-példány nem tud egyszerre elkezdni és folytatni, folytatni és befejezni, elkezdni és befejezni egy diskurzust. Ezért ha a diskurzus elemzése során két különböző interperszonális értéket sikerül azonosítanunk, akkor e két különböző értéket hordozó nyelvi elemeknek két önálló megnyilatkozás-példányt kell alkotniuk. Az egyes interperszonális értékeknek vannak sztereotíp nyelvi kifejezőeszközeik. Ezek közé tartoznak többek között a diskurzus folytatását is jelző pragmatikai kötőszók, amelyek azonban nemcsak a kommunikációs kapcsolat fenntartásának az eszközeiként funkcionálnak, hanem a megnyilatkozás-példányoknak mint beszédettetteknek az összekapcsolódását is mutatják. A pragmatikai funkcióban fellépő kötőszók általában megnyilatkozás-példányok élén állnak, szünet követi őket és hozzájuk sajátos hanglejtésforma társul. Ha tehát egy ilyen tulajdonságokkal rendelkező kötőszóra bukkanunk, akkor előtte nagy valószínűséggel egy megnyilatkozás-példány véget ér, és vele egy újabb kezdődik. Pragmatikai funkciójú kötőszók lehetnek például a következők: *vagyis, illetve, és, meg, aztán, különben, egyébként, mégpedig, sőt, hát, de, vagy, így, tehát, mert, mivel*. A *vagyis, illetve* kötőszók a parafrázálás beszédtevékenységének az eszközeiként megnyilatkozás-példányon belül és új megnyilatkozás-példány elején is előfordulhatnak, attól függően, hogy a parafrázálandó egység egy lexéma, egy szókapcsolat vagy egy egész megnyilatkozás-példány. A felsorolt többi kötőszó pragmatikai funkcióban tipikusan megnyilatkozás-példány élén áll.

A megnyilatkozás-példányok attitudinális értékét tekintve, egyetlen megnyilatkozás-példányon belül nem fordulhat elő két egymással összeegyeztethetetlen attitűdöt kifejező módosítószó. Ha a diskurzusban egymás közelében két ilyen módosítószó áll, akkor közöttük valahol határnak kell lennie.

3. A módszer megbízhatósága. A 2. 1–4.-ben felvázolt vizsgálatokat elvégezve, illetve a megadott szempontokat együttesen figyelembe véve egy háromszáztíz percnyi beszélt nyelvi korpusz elemzése során az összes megnyilatkozás-példány 79 százalékának esetében biztosan meg lehetett állapítani a határt. A megnyilatkozás-példányok 21 százalékánál a szempontok nem jeleztek biztos határt, a tagolás mikéntje ezekben az esetekben nyelvi, nyelvhasználati különbséget nem eredményezett, így tulajdonképpen mindegy volt, hogy egy adott megnyilatkozás-példánynál vagy pedig csak egy következő után húzunk határt. Az elemzések helyességét és ezáltal a kidolgozott szempontrendszer alkalmazhatóságát a kiválasztott részletek egyetemi hallgatókkal (90 – 100) történt tesztelése teljes mértékben megerősítette.

NÉMETH T. ENIKŐ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Kácsanyikató, libanyomorító. A szexualitás népi szókinésében szerepelhetnek és szerepelnek olyan szavak, amelyeket nem szótároztak, s vélhető, hogy ezzel együtt bizonyos jelenségek is megemlítetlenek maradtak. Írásommal erre kívánom föl hívni a figyelmet.

A szlovákiai Gútáról (Komárom mellett) származó szülők gyermekétől hallottam a minap a férfi, vagyis inkább a kisfiú nemi szervére a *kácsanyikató* szót. Mint megtudtam, kizárólag tréfás használatban ismert: *Teszed el a kácsanyikatódat! Majd letépek a kácsanyikatódat!* Sőt kérdezősködésemre még ilyen szövegkörnyezetben is hallottam: *Bírná a gyenge gyomrod, kis kácsanyikatódat megnyekergetném!* (Az adatszolgáltatást Borsányi Lászlónak és családjának köszönöm.)

A *kácsanyikató* szó nem található a szótárakban, tájszótárakban, így természetesen az Új Magyar Tájszótárban sem. Mielőtt könnyelmű és megalapozatlan találgatásokba, etimológiákba bocsátkoznánk, további adatokra, analógiákra van szükségünk. A „Bihari gyermekmondókák” gyűjteményében az „Egyéb csúfolók” kategóriában találunk ugyan ehhez hasonlót, de ez mégsem fog további bizonyítékul szolgálni:

*Te kutyakapartató,
Te macskanyávogtató,
Te asszony szomorító,
Te emberrongyosító,
Te gyermeknyomorító,
Te gé rugraltató.*

(Közzéteszi: FARAGÓ JÓZSEF, FÁBIÁN IMRE, Bihari gyermekmondókák. Kriterion, Bukarest, 1982.) Ebben a gyermekmondókában, csúfolóban a gyermek rosszaságait s annak hatásait sorolja föl a korholó (vélt) felnőtt. Az általam későbbiekben vélt jelentéskör azonban itt nem fordul elő, illetve csak „belemagyarázással” lenne ideérthető.

Ha a *kácsanyikató*-ra nem is, ám egy analóg elnevezésre, a *libanyomorító*-ra mégis találtam további adatot. Géczy János „Vadnarancsok II.” című riportkönyvében egy helyen ez áll: „Sokat szenvedtem, mi több, szenvedek miatta. A srácoknak már akkor nagyobb volt, mint az enyém, nem igaz, hogy mit húztak, cikiztek érte. Egy edzés után valamelyik megjegyzést tett a *libanyomorító*mra, úgyhogy nem is mentem többet sportolni, a strandokról is elmaradtam.” (Magvető, Bp., 1987. 68. új kiadás: Szépirodalmi, Bp., 1990. 304.) A *libanyomorító* sem található meg a tájszótárakban.

A *kácsanyikató* és a *libanyomorító* szóösszetétel a férfi, kisfiú nemi szervére ugyanazon a nézeten, elképzelésen (hiedelmen), szokáson alapulhat. Vagyis: a kácsa, illetve a liba „nyomorítása”, „nyikátása” lehet a szóösszetétel alapja. Valószínűleg az állatokkal való közösülés, a fajtalankodás, amelyet tudományosan szodómiának, szodomizmusnak nevezünk, lehet az elnevezés eredete. Esetleg a szodómiának csak képzelete, hiedelme, a vele való tréfálkozás ihlette ezt a ma egyértelműen eufemisztikus, tréfás szót. Persze a képzelet mögött tükröződik a szodómia ismerete is. A *kácsanyikató* jelentésére egyébként még ilyen nyelvjárási analógiák is fényt derítenek: *a nyúl nyí/nyíl a bak alatt; a szűzleányt nyíkatják* (vagyis *sikíttatják*) (korábbi adatközlőimtől).

Az említett szavak eredete, jelentése azért különösen érdekes, mert a néprajztudomány eddig meglehetősen kevés adatot tudott fölhozni a szodómiára. A népi szexualitással foglalkozó — meglehetősen gyér számú — munkákban csak elszórt, ritka adatok vannak.

Bornemisza Péter ugyan egy helyütt megjegyzi: „ezerszer undokabbak voltak a szodomabelieknél: mert ... sokan számárbarommal undokoskodtak, némely tehénnel, borjúval,

némely disznó és eb barommal ... asszony is reá vonta az ebet ... régen Semiramis királyné asszony lóval baromkodott ... Voltak olyan undokok, akik az tyúkot is kínozták...” (Bornemisza Péter: Az ördögi kísértetekről, avagy röttenetes utálatosságáról egy megfertezett világnak. Magyar Helikon, Bp., 1977. 87.) A magyar parasztság szexuális világáról eddig a legtöbbet és a legbátrabban SZENTI TIBOR és VAJDA MÁRIA írt. Szentí például hódmezővásárhelyi állapotot mutat be: „Ismeretes volt... A perverziók közül a »sodomaini vétkek«, vagyis a kor fölfogása szerint természetellenesen elkövetett orális és anális kielégülések formái ... a közösülés háziállatokkal. A borjútól a komondor kutyáig mindenféle állattal fajtalankodtak” (SZENTI TIBOR, Paraszttvallomások. Gondolat, Bp., 1985. 276). A meglehetősen merész felsorolást (amelyet nem is idéztem teljesen) ekképp foglalja össze: „Nem lehetünk »büszkéek« a mai szexuális ismereteinkre és szabadosságunkra. Nem lehetetlen, hogy a tárgyalat másfél évtized alatt elődeink többféle dolgot ismertek, és szabadosabban művelték, mint korunkban. A nemi életet sokan gátlástalanabban és fölszabadultabb életörömmel üzték, mint mi, noha több akadályt és tilalmat kellett nekik átlépni, mint napjaink emberének” (i. m. 276). VAJDA MÁRIA külön fejezetet szentelt a szerelemről szóló hiteles paraszttvallomások között a szexuális devianciáknak. Balmazújvárosi gyűjtésre alapozva állítja, hogy a nemi aberráció nem volt elterjedve. „A szodomizmusra vonatkozó példák meglehetősen ritka esetnek számítottak. Az állatokkal való közösülés főként pásztorok között, elmebetegeknél, fiatal fiúknál, továbbá hosszú ideig frontszolgálatot teljesítő katonáknál fordult elő” (VAJDA MÁRIA, Hol a világ közepe? Paraszttvallomások a szerelemről. Forrás Könyvek, Kecskemét, 1988. 96–7). Egyik adatközlőjének szavaiból: „Hát én nem tudom mitül, de azír rígen jobban vótak ilyen fogyatíkosok a faluba. ... Hát úköt másképpen bírálták meg az emberek, ha ilyesmit csináltak, hogy megfolyatták a tehenet, vagy megpetéltik a tyúkokat. A szomszéd-asszonyom beszílte el nekem, ott lakott a szomszédinkban a Virágoskúti tanyán, hogy az ú elmehiányos fia, mikor ú nincsen otthon, a tyúkjait mindig megpetéli, oszt sorra döglenek meg a tyúkjai, mer tejessen szíjjel izéli úket” (i. m. 97).

Mindezekből a néprajzi adatokból látható, hogy elszórt adatok vannak az Alföldről (onnan, ahol alapos, tényfeltáró munkát tudott végezni két néprajzkutató) a szodomizmus ritka előfordulására. Nyilvánvalóan hasonló adatokat máshol is lehetne gyűjteni, ha lenne rá vállalkozó, akinek föltétlenül kiváló gyűjtőnek kell lennie, ha ilyen témában adatot akar gyűjteni. A szodomizmus tehát nem volt ismeretlen a magyar nép körében. Ennek a maradványa lehet a felvidéki *kácsanyíkató* és a helyhez nem kötött *libanyomorító* szavunk is. Ezek az adatok napjainkból származnak, de inkább tréfás hangulatú elnevezések, amelyek mélyén mégis ott lappang a szexuális deviancia egyik formája, a szodomizmus. Igaz az a folklorisztikai tétel, hogy a gyermekmondókákban, a familiáris nyelvhasználatban nagyon ősi, mára akár elhomályosult jelenségek, jelentések lappanghatnak. Ezekre az alapos folklorlingvisztikai elemzések deríthetnek némi fényt.

BALÁZS GEZA

Bugyli, bugylibicska. A TESz. szerint ismeretlen eredetű. A folytatólag megjelenő Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (Lieferung 1. 1992.) az „ismeretlent” „bizonytalanra” (unbestimmt) mérsékeli, amennyiben a *bugylibicska* — mint tautológikus szóösszetétel — első tagjáról feltételezi, hogy szlovák jövevényszó lehetne (eseh *kudla* > szlovák *kudla*, pl. *kudly* ’bicska’, *k* > *b* hangváltozással). Mindkét szótár közöl változatokat, nevezetesen a TESz.: *budlibicska*, *pudlibicska*, *dudlibicska*; az ÚMTsz. még többet: *bugylibicsak*, *bugylibicska*, *budlibicska*, *pudlibicska*, *bugylikés* stb.

Néprajzi irodalmunkban érdeme szerint van képviselve ez a jellegzetes egyszerű zsebkés. BÁTKY ZSIGMOND (NéprÉrt. XXVI, 108) például kitér a tárgyat jelölő szóra is. Nem csoda, hogy felmerül benne is a *bugyli* valamilyen német kapcsolatának gyanúja. Hiszen se szeri, se

száma a népies-bizalmas közbeszédben, egyes szaknyelvekben a *-li* és *-ni* végű szavaknak (*bicikli, cetli, cucli, dirndli, dudli, flepni, hakni, lokni, rigli, rumli, spulni, spachtli, strimfli, trotli, zokni* stb. stb.). A játékos-pongyola szóalkotásnak ez a kiapadhatatlan forrása a (főleg bajor-osztrák) német *-el, -erl, -en* sorvadó magánhangzójú szövégek kiejtését megkönnyítő *-i* (amely talán nem véletlenül azonos az eredeti magyar *-i* kicsinyítő képzővel). Mindamellett BÁTKY egy **bugy* igéből származtatja, a *bugyi, bugyogó* rokonaként. Jól sejti ugyan, hogy alkalmasint a nyugati németiségünk közvetítette hozzánk ezt a késtípust, s úgy látja, dunántúli eredetű, ismerik az Alföldön is, máshol nem. Így tehát megállt félúton, egy gyanús magyar etimológiánál, ahelyett, hogy ami a legtermészetesebb: egy német etimont keresett volna. (Mert ugyan miért választottak volna azok a német ajkú késesek pont egy magyar szót?). Annál is inkább, mert a hírneves magyar késesipar szókinccse hemzsegett ilyen szavaktól: *abfal, klupni, pakni, sóbler, tálung* stb. (Magyar Néprajz. III. Bp., 1971.).

A nagy bajor-osztrák szótár (Bayerisch-Österreichisches Wörterbuch) Ausztriára vonatkozó főrésze (I. Österreich), a „Wörterbuch der bayerischen Mundarten in Österreich” 21. füzeté (21. Lieferung, azaz a III. kötet 7. füzeté, Wien, 1982.) elvezet szavunk forrásához. A *Pudel* II. címszó 4. jelentése: ’kés’ (Messer), mégpedig a) ’rossz, silány zsebkés, egész egyszerű, kerek nyelű kés, különösen gyerekek számára’ (schlechtes Taschenmesser, ganz einfaches Messer mit rundem Heft, bes. f. Kinder). Ez akár fordítása is lehetne a magyar szótárak és lexikonok megfelelő értelmezéseinek.

Minden esetleges kételyt eloszlat még egy adat. Az ÚMTsz. tud egy *bugyli* ... 2. ’hím-vessző’ jelentésről is. Nos, van az idézett osztrák szótárban egy 5. jelentés is: ’Penis’ ...

Ami a német szó eredetét illeti: az idézett mű elválasztja a *Pudel* II.-t ’uszkár’ és ’kupica’ jelentésű homonimáitól, amennyiben a *pudeln* ige (’gurít, tovalök; durván kezel, rosszul bánik stb.’) származékának tekinti. A *Pudel, Budel* jelenthet valamilyen gurítóberendezést, tekepályát, különösen pedig elárúsítópultot, hosszú asztalféleséget. Jómagam nem tartom kizártnak, hogy bolti eladók, vásárosok is hozzájárulhattak e szójelentés kialakulásához — még német nyelvterületen is! —, nemcsak az esztergált nyelű kés gömbölyded volta. — Az mindenesetre biztos, hogy a magyarban itt nem tapadás vagy elvonás, hanem tautológias szóösszetétel forog fenn.

SKRIPECZ SÁNDOR

NYELVMŰVELÉS

Milyen hatása van a mai magyar nyelv művelésnek?*

A címben fölített kérdésre sokan és sokszor megkísérelték a válaszadást. A nyelv művelők, például GRÉTSY LÁSZLÓ (Nyr. XCIX, 270—83) két évtizeddel ezelőtt, általában arról tudósítanak, hogy munkájuknak igenis van jótékony hatása a magyar nyelvhasználatra. A mi itteni válaszkísérletünk két dologban tér el a szokásos tárgyalásmódtól. Egyrészt adatokat közlünk arról, hogy a nyelv művelési javakat a felnőtt magyar társadalom mely rétegei milyen mértékben fogyasztják. Másrészt meg fogjuk vizsgálni, hogy a nyelv művelési javak

* Ez a tanulmány részben az Országos Tudományos Kutatási Alap (3220. sz. Élőnyelvi vizsgálatok) támogatásával, részben pedig 1992—93-i Fulbright kutatóösztöndíjammal (grant no. 16540) köszönhetően született. A tanulmány egy korábbi változatának bírálatáért köszönetet mondok BARTÓK JÁNOSNAK (MTA—ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport) és SZENDE TAMÁSNAK, akik azonban a legcsekélyebb mértékben sem felelősek azért, ha tanácsaikat nem mindig vettem figyelembe.

fogyasztása és bizonyos nyelvi változatok elfogadása vagy használata milyen statisztikailag értékelhető összefüggéseket mutat.

1. A minta és a statisztikai elemzés módszere. Említett írásában GRÉTSY 1975-ben megállapította, hogy „napjainkban a nyelvművelés iránti igény és az anyanyelv iránti érdeklődés összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint korábban” (i. m. 273). Hogy pontosan mekkora korábbi igényhez képest nevezte Grétsy a nyelvművelés iránti igényt nagyobbnak, azt nem tudhatjuk. Amikor egy éves előkészület után 1988 tavaszán PLÉH CSABÁVAL és TERESTYÉNI TAMÁSSAL hárman megszerkesztettük az első olyan szociolingvisztikai kérdőívet, amely bizonyos magyar nyelvhasználati kérdéseknek országosan hiteles vizsgálatát tette lehetővé, vagyis amikor a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálatot létrehoztuk (vö. A TÁRKI V. felvétel dokumentumai. A Társadalomkutatási Informatikai Társulás 6. sz. kiadványa, Bp., 1988. október; az elméleti háttérhez l. Budapesti élőnyelvi kutatások: Magyar Tudomány 1990. május: 512–20), akkor számos nyelvhasználati probléma mellett a nyelvművelésre vonatkozó kérdéseket is bevontunk vizsgálatunkba. De mielőtt ezekre rátérnénk, tisztázzuk, mit értünk azon, hogy országosan hiteles vizsgálatot végeztünk.

A valódi (tehát nem potenciális) nyelvhasználatot vizsgáló kutató két jelentős mintavételi problémával találja magát szemben: egyrészt a vizsgált beszélőközösség tagjai közül úgy kell kiválasztania az adatközlőket, hogy azok reprezentálják az egész beszélőközösséget, másrészt az adatközlők nyelvhasználatát a lehető legjobban reprezentáló korpuszt (eltérő kommunikatív helyzetekből származó beszélt szövegeket) kell elemeznie.

A Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat adatfelvétele során az első követelménynek sikerült megfelelnünk azáltal, hogy vizsgálatunk adatközlői a magyar szociológiában szokásos módon lettek kiválasztva, vagyis a TÁRKI egyik országos, véletlen választású, rétegzett reprezentatív mintáját használtuk. A rétegzett reprezentativitás azt jelenti, hogy a minta bizonyos arányaiban pontosan megfelel a magyarországi felnőtt lakosság népszámlálás alapján megállapított arányainak. A véletlen választás pedig azt jelenti, hogy minden felnőtt magyar lakosnak azonos esélye volt arra, hogy bekerüljön a mintába. 832 fős mintánkban az ország felnőtt lakosságának megfelelő arányban találhatók férfiak és nők, különféle korosztályok tagjai, különböző iskolázottságú egyének, akik az országos arányoknak megfelelően oszlanak meg lakóhelyük típusa szerint is (Budapest, város, 5000-nél nagyobb lélekszámú és 5000-nél kisebb lélekszámú település). Ily módon a mi mintánk segítségével nemcsak a zömmel idős falusi parasztemberek nyelvhasználatát vizsgálható (mint a Nyatl. esetében), s nemcsak a városi, helyi születésű, 20–25 évesnél idősebb értelmiségiek nyelvhasználatát (mint a regionális köznyelvi vizsgálatok esetében, vö. IMRE: MNy. LXIX, 257–60), hanem az egész magyarországi felnőtt lakossága — bizonyos megszorításokkal. Ilyen megszorítás elsősorban az, hogy vizsgálatunkban csak írástudó emberek vehettek részt, analfabéták nem.

A spontán vagy inkább irányított beszélgetések (vö. KONTRA: Hungarológiai Közlemények 21/3: 393–5) gyűjtésének problémáit itt nem szükséges taglalnunk, mivel az alább bemutatandó grammatikalitási ítéletekből és szóbeli mondatkiegészítésekből származó adatok önmagukban is jelentősek a magyar nyelvhasználati kérdések vizsgálatában, függetlenül attól, hogy a többé-kevésbé spontán beszédbeli nyelvhasználatra belőlük csak áttételes következtetések vonhatók le.

Szükségesnek látszik azonban a „statisztikailag szignifikáns” szakkifejezés megmagyarázása a továbbiakban használandó, úgynevezett keresztátlák értelmezéséhez. Az 1. táblázat országos mintánk megoszlását mutatja az adatközlők iskolázottsága és neme szerint. Az egyes sorokban a különféle iskolázottsági kategóriák, a két oszlopban pedig a

nemek vannak feltüntetve. Vizsgálatunkban iskolázottság szerint az adatközlők négy csoportját különböztetjük meg: 1. nyolc osztálynál kevesebbet végeztek, 2. nyolc osztályt végeztek, 3. középiskolát végeztek, és 4. főiskolát vagy egyetemet végeztek.

1. táblázat

A Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat adatközlőinek (N = 832) megoszlása nem és iskolázottság szerint

Nem Végzettség	Férfi	Nő	Sorösszeg
8 osztálynál alacsonyabb	81 89,8 22,0%	122 113,2 26,3%	203 24,4%
8 osztály	194 172,5 52,7%	196 217,5 42,2%	390 46,9%
középiskola	52 71,7 14,1%	110 90,3 23,7%	162 19,5%
főiskola, egyetem	41 34,1 11,1%	36 42,9 7,8%	77 9,3%
Oszlopösszeg	368 44,2%	464 55,8%	832 100,0%

$\chi^2 = 18,55121$; szabadságfok = 3; szignifikancia = 0,0003; legkisebb becült gyakoriság = 34,058; 5-nél kisebb becült gyakoriságú cellák száma = nulla. Hiányzó megfigyelések száma = 0.

Egy-egy cellában három szám található. Ezek közül a legfelső mindig az elemszám vagy megfigyelt gyakoriság, vagyis az adott cellába tartozó adatközlők száma. Például a 8 osztálynál kevesebbet végzett férfiak száma mintánkban 81, míg az ilyen nőké 122. A legkevésbé iskolázottak tehát 203-an vannak képviselve a mintában, amely szám mint sorösszeg is fel van tüntetve. A sorösszegek alatt százalékos értékek is találhatóak, ezek a teljes mintát 100%-nak véve adják meg az egyes kategóriák arányait. Látható például, hogy adatközlőink 24,4%-a tartozik a 8 osztályt nem végeztek közé és 9,3%-a a főiskolát vagy egyetemet végeztek közé. A táblázat alján feltüntetett oszlopösszegek szerint a férfiak a minta 44,2%-át adták, a nők viszont 55,8%-át. Ez az arány a népszámlálási adatokhoz képest a nőknek néhány százalékkal magasabb arányát mutatja, ami az eredeti, 1000 fős mintának az egymást követő adatfelvételek során bekövetkezett torzulásának a következménye. Az eredeti mintában a férfiak 47,3%-kal, a nők pedig 52,7%-kal voltak képviselve (vö. A TÁRKI V. felvétel dokumentumai, 143).

Amikor adatközlőinknek nem és iskolázottság szerinti megoszlását vizsgáljuk, arra vagyunk kíváncsiak, hogy van-e valamilyen nem véletlenszerű összefüggés a nem (mint független változó) és az iskolázottság (mint függő változó) között. Az 1. táblázat celláinak harmadik számai az oszlopszázalékokat tüntetik fel, például a főiskolát vagy egyetemet végzett férfiak az összes férfi 11,1%-át teszik ki, az ilyen nők azonban a nőknek csak 7,8%-át

adják. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy az egyes iskolázottsági kategóriákon belüli nemek szerinti különbségek (4,3% a nők javára, 10,5% a férfiak javára, 9,6% a nők javára s végül 3,3% a férfiak javára) a nemnek az iskolázottságra gyakorolt hatását mutatják-e, vagy pedig valami véletlenszerű ingadozásnak a következményeit.

A válaszhoz szükségünk van a becslt elemszám (vagy becslt gyakoriság) fogalmára, amit úgy kapunk meg, ha kiszámítjuk, hány ember kerülne az egyes cellákba, ha nem és iskolázottság között nem lenne semmilyen összefüggés. Induljunk ki a sor- és oszlopösszegekből. Tudjuk, hogy a legkevesbé iskolázottak a minta 24,4%-át teszik ki, a férfiak pedig a minta 44,2%-át adják. Ha „arányosan” oszlanának el az adatközlők, akkor a minta (832 ember) 24,4%-ának 44,2%-a kerülne a bal felső cellába, vagyis $832 \times 0,244 \times 0,442 = 89,72$. Ez a becslt elemszám: ha az adatközlők neme nincs összefüggésben iskolázottságukkal, akkor a legkevesbé iskolázott férfiak (immár felkerekítve) 90-en kell hogy legyenek. A második szám minden egyes cellában a becslt elemszám. Kérdésünk immár úgy fogalmazható meg, hogy az elemszámok és a becslt elemszámok különbségei alapján állítható-e, hogy a nem és az iskolázottság között kimutatható összefüggés van.

A nem és az iskolázottság a jelen esetben diszkrét változók (vö. NAGY FERENC, *Kvantitatív nyelvészet*. Bp., 1985. 15), vagyis csak egyes meghatározott értékeket vehetnek fel. Az ilyen adatok vizsgálatára megfelelő egyik statisztikai próba a χ^2 próba (khi-négyszet próba, vö. pl. JAMES DEAN BROWN, *Understanding Research in Second Language Learning*. Cambridge University Press, 1988. 182–97.).

Két hipotézist állíthatunk föl. Az egyik szerint, amit null-hipotézisnek (H_0) szokás nevezni, a megfigyelt gyakorisági értékek (f_m) és a becslt gyakorisági értékek (f_b) közel azonosak, tehát nem és iskolázottság összefüggése véletlenszerű (nem kimutatható). Más szóval: a megfigyelt gyakorisági eloszlást kapnánk akkor is, ha a nemnek nem lenne hatása az iskolázottságra. A másik, alternatív hipotézis szerint (H_1) a megfigyelt gyakoriságok és a becslt gyakoriságok nem egyenlőek (H_1 : $f_m \neq f_b$), esetünkben a nem és az iskolázottság közötti összefüggés nem véletlenszerű. Az eltérések mértékének numerikus kifejezésére szolgál a megfigyelt gyakoriságok khi-négyszet értéke (χ_m^2), amit a következő képlet alapján számíthatunk ki:

$$\chi_m^2 = \sum \frac{(f_m - f_b)^2}{f_b}$$

A képlet az egyes cellák megfigyelt gyakoriságainak és becslt gyakoriságainak különbségeit négyzetre emeli, az így kapott értékeket elosztja a megfelelő cella becslt gyakoriságával, majd ezeket az értékeket összegzi. Az 1. táblázat χ^2 értéke 18,55121. Ennek az értéknek a birtokában dönthetünk a null-hipotézis vagy az alternatív hipotézis (H_1) dögában. Szükségünk van még a szabadságfok megállapítására. Ezt úgy kapjuk meg, hogy a táblázat sorainak számából kivonunk 1-et, az oszlopok számából is kivonunk 1-et, s a kapott számokat összeszorozzuk. Esetünkben ez $(4 - 1) \times (2 - 1) = 3$.

A χ^2 próba alkalmazhatóságának egyik előfeltétele, hogy a 2-nél nagyobb szabadságfokú táblázatokban a cellákban ne legyen a becslt gyakoriság 5-nél kisebb. Esetünkben a legkisebb becslt gyakoriság 34,058, tehát ez a feltétel teljesült.

El kell még döntenünk, hogy milyen valószínűségi érték mellett kívánjuk elfogadni vagy elvetni hipotéziseinket. A társadalomtudományokban szokásos szignifikanciaérték $p < 0,05$, ami azt jelenti, hogy 5%-nál kisebb a valószínűsége annak, hogy a null-hipotézist tévedésből vetjük el (azaz a kapott eredmények a véletlennek tulajdoníthatók csupán). Másképp mondvá: legalább 95% a valószínűsége annak, hogy a kapott eredmények nem a véletlennek köszönhetőek, hanem valóban a vizsgált változók (példánkban a nem és az iskolázottság) közötti összefüggést mutatják. Ha $p < 0,01$, akkor 1%-nál is kisebb a valószínűsége annak, hogy a talált összefüggések a véletlennek köszönhetőek.

A χ^2 kritikus értékeit tartalmazó táblázatban ezután megkeressük a szabadságfoknak (jelen esetben 3) és a p értéknek (jelen esetben $<0,05$) megfelelő kritikus értéket, ami esetünkben 7,8147 (vö. pl. BROWN i. m. 192). Amennyiben a megfigyelt χ^2 érték magasabb a kritikus értéknél, a null-hipotézist elvethetjük. Esetünkben $18,55 > 7,81$, tehát elvetjük a null-hipotézist, és elfogadjuk az alternatív hipotézist, amely szerint az adatközlők neme és iskolázottsága összefügg. Az 1. táblázat alatti szignifikanciaérték 0,0003, ami azt jelenti, hogy annak a valószínűsége, hogy a táblázatbeli gyakoriságok nem az adatközlők neme és iskolázottsága közötti viszonyt (hanem valami mást) mutatnak, 3 a 10 000-hez, vagyis három tizedred.

Táblázatunk azt mutatja, hogy Magyarországon a nők arányuknál magasabb számban tartoznak a lakosság 8 osztályt el nem végző, másfelől a középiskolát elvégzők rétegébe, míg a férfiak arányuknál nagyobb mértékben tartoznak a 8 osztályt elvégző (de középiskolát nem befejező) és a főiskolát vagy egyetemet végzők rétegébe. Elvileg elképzelhető lenne, hogy az 1. táblázatbeli arányok csak mintánk arányait mutatják, de nem általánosíthatók a teljes populációra, vagyis az 1980-as évek közepének felnőtt magyarországi lakosságára. Ezt a lehetőséget azonban épp amiatt vethetjük el, mert mintánk rétegzett reprezentatív minta, tehát például a lakosság nemek szerinti és iskolázottság szerinti arányait pontosan tükrözi.

E hosszadalmas statisztikai bevezetésre azért volt szükség, hogy az ilyen vizsgálatokban esetleg járatlan olvasó is meggyőződhessen arról, hogy bemutatandó eredményeink nem szubjektív vélekedések, hanem megismételhető adatfelvételtől származó, statisztikailag hiteles következtetések. A nyelvészeti és nyelvművelő írásokban számos, a magyarországi lakosok nyelvhasználatára vonatkozó kijelentés található, ezeknek empirikus hitele azonban sokszor könnyen megkérdőjelezhető és meg is kérdőjelezendő. GRÉTSY (i. m. 275) például idézi FÁBIÁN PÁL egy 1972-i hírlapi cikkét, mely szerint vitathatatlanul emelkedett a helyesírás színvonala „mégpedig az egész népé, nemcsak egy szűk rétegé”. Nem tudunk arról, hogy Fábíán eme megállapítását bármilyen szociológiailag (avagy nyelvszociológiailag) értelmezhető vizsgálat alátámasztaná.

2. A vizsgálati módszerekről és a nyelvművelői javak fogyasztásáról. — Kérdőívünk négyféle feladat segítségével vizsgálta az egyes nyelvi változók társadalmi disztribúcióját; ezek sorrendben: grammatikalitási ítéletek, írott alternatív formák közötti választás, szóbeli mondatkiegészítés és írott szöveg javítása. A vizsgálat lefolyásáról részletesen tájékoztat a Társadalomkutatási Informatikai Társulás már idézett 6. számú kiadványa, valamint PLÉH, TERESTYÉNI és KONTRA cikkei a BALOGH LAJOS és KONTRA MIKLÓS szerkesztette „Élőnyelvi tanulmányok” című kötetben (Bp., 1990.).

A nyelvhasználati kérdések mellett többek között feltettük adatközlőinknek a következő kérdéseket is:

1. Szokott-e Ön nyelvészeti vagy nyelvhelyességi tárgyú rádióműsorokat hallgatni (pl. Lőrincze Lajos műsorát)?
2. És ilyen tárgyú újságcikkeket vagy könyveket olvasni?
3. Vagy ilyen tárgyú tévéműsorokat nézni?

Ezekre a kérdésekre a válaszolók „gyakran”, „ritkán”, vagy „nem” válaszokat adhattak.

Egy másik kérdéscsoporttal pedig a szótárak és nyelvhelyességi tárgyú könyvek elterjedtségét akartuk megállapítani:

4. Van-e az Ön otthonában idegen szavak szótára?
5. ... magyar értelmező szótár?
6. ... magyar szinonimaszótár?
7. ... magyar etimológiai szótár?
8. ... magyar helyesírási szótár vagy kézikönyv?

9. ... idegen nyelvű szótár?

10. ... nyelvészeti, nyelvhelyességi tárgyú könyv?

A 2. táblázat szerint a minta 18,1%-át kitevő budapestiek 19,9%-a (ami 30 főt jelent) azt nyilatkozta, hogy nem hallgat nyelvművelő műsorokat. A fővárosiak 45,7%-a az ilyen műsorok ritka és 34,4%-a gyakori hallgatásáról nyilatkozott. A sorösszegek azt mutatják, hogy a minta 28,1%-a nem hallgatja a műsorokat, 45%-a ritkán és 26,9%-a gyakran hallgatja őket. Fontos megjegyeznünk azonban: nem a nyelvművelő műsorok igazi hallgatottságáról van szó, hanem önbevallásokról.

2. táblázat

A rádió nyelvművelő műsorainak hallgatottsága különböző típusú településeken (önbevallás)

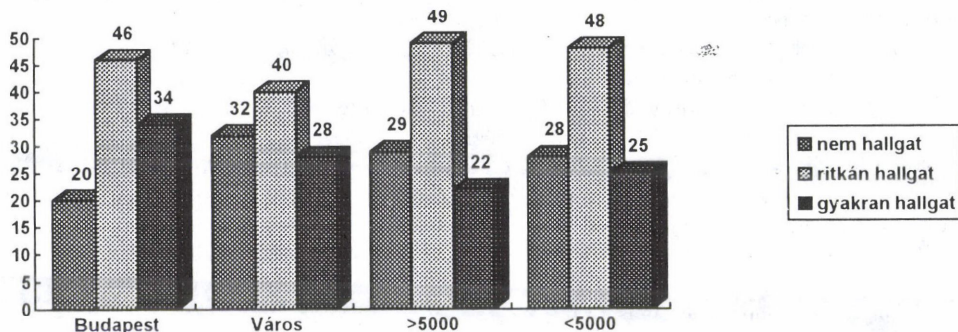
Lakhely Hallgatottság	Budapest	Város	> 5000	< 5000	Sorösszeg
nem hallgat	30 19,9	98 31,9	51 29,1	55 27,6	234 28,1
ritkán hallgat	69 45,7	124 40,4	86 49,1	95 47,7	374 45,0
gyakran hallgat	52 34,4	85 27,7	38 21,7	49 24,6	224 26,9
Oszlopösszeg	151 18,1	307 36,9	175 21,0	199 23,9	832 100,0

$$\chi^2 = 13,17026; p = 0,0404.$$

A 0,0404-es szignifikancia azt jelenti, hogy 95%-os bizonyossággal állíthatjuk: a vizsgált mintában talált eloszlás a lakhely típusa és a rádióhallgatás összefüggéseit mutatja, és érvényes a teljes felnőtt magyar lakosságra. E szerint például a budapestiek között a vidékieknél többen vannak a nyelvművelő műsort gyakran hallgatók.

A 2. táblázat adatait diagramon ábrázolja a következő ábra:

Milyen gyakran hallgat nyelvművelő műsort?

1. ábra

A rádió nyelvművelő műsorainak hallgatottsága településtípusok szerint (önbevallás)

Erről az ábráról az olvasható le, hogy a budapestiek a vidékieknél nagyobb arányban vallották, hogy valamilyen gyakorisággal hallgatják a nyelvművelő műsorokat. A háromféle vidéki településen (város, 5000 fősnél nagyobb, 5000 fősnél kisebb lélekszámú település) a műsorok hallgatottsága kis eltérésekkel azonos gyakoriságú az adatközlők szerint.

A 2. táblázat és az 1. ábra azt a benyomást keltheti, hogy valójában a különbség a budapestiek és a vidékiek között található. Ha adatainkat ennek a feltételezésnek megfelelően elemezzük, vagyis ha a négy településtípus helyett csupán kettőt veszünk föl (a második, harmadik és negyedik oszlopot összevonjuk), kiderül, hogy feltételezésünk statisztikailag igazolható: a χ^2 értéke 8,36397, a szignifikancia pedig 0,0153, ami azt jelenti, hogy a mintában talált különbség 98%-os valószínűséggel érvényes a teljes felnőtt magyar lakosságra. Eszerint, kerekítve, a fővárosiaknak 20, de a vidékieknek 30%-a nem hallgatja a nyelvművelő műsorokat. A műsorokat ritkán hallgatók között nincs lakóhely szerinti különbség (egyenként 45%), míg a budapestieknek 34%-a, de a vidékieknek csupán 25%-a válaszolta azt, hogy gyakran hallgat nyelvművelő műsorokat.

Hasonló módon azt is megvizsgálhatjuk, hogy a lakosság saját bevallása szerint milyen gyakorisággal nézi a televízió nyelvművelő műsorait. Kiinduló feltételezésünk az, hogy nincs összefüggés az emberek lakhelyének típusa és a mondott tevékenység gyakorisága között. A statisztikai próba eredménye alapján ($\chi^2 = 10,94436$, $p = 0,09$) ezt a feltételezést nem vethetjük el.

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy az iskolázottság mutat-e valamilyen összefüggést a televízió nyelvművelő műsorainak nézésével, akkor azt találjuk, hogy a null-hipotézis, mely szerint nincs ilyen összefüggés, nem vethető el. Másképp fogalmazva: a tévézés gyakorisága és az adatközlők iskolázottsága között statisztikai összefüggést nem tudunk kimutatni.

Az adatközlők nem szerinti és életkor szerinti eloszlása sem a tévézés, sem a rádióhallgatás gyakoriságával nem mutatott összefüggést.

Ha a tévézés gyakoriságára és a rádióhallgatás gyakoriságára vonatkozó önbevallásokat egymásra vetítjük, másképp fogalmazva: ha azt a feltételezést vizsgáljuk meg, hogy a tévézés gyakorisága és a rádióhallgatás gyakorisága között nincs összefüggés, akkor azt találjuk, hogy e feltételezés gyakorlatilag 100%-os biztonsággal elvethető ($p = 0,0000$). Vagyis: akik saját bevallásuk szerint gyakran nézik az „Álljunk meg egy szóra!” című műsort, azok gyakran is hallgatják az „Édes anyanyelvünk”-et.

Megkérdeztük azt is, hogy a különféle szótárak és nyelvhelyességi könyvek közül kinek az otthonában mi található meg. A válaszok eloszlása és az iskolázottság között egyetlen esetben sincs szignifikáns összefüggés a $p < 0,05$ szinten, vagyis nem mutatható ki, hogy az iskolázottság összefüggene az ilyen könyvek birtoklásával. A 3. táblázat mutatja az eredményeket (önbevallás).

3. táblázat

Az otthonában van	Az adatközlők %-a
helyesírási szótár vagy kézikönyv	70
idegen nyelvű szótár	69
idegen szavak szótára	59
értelmező szótár	51
nyelvhelyességi vagy nyelvészeti tárgyú könyv	29
szinonimaszótár	7
etimológiai szótár	3

(Az íménti önbevallások bizonyos fokú kiegészítéseként említhető, hogy az Akadémiai Kiadó 1993. február 19-én kelt közlése szerint 1988-ig bezárólag az Értelmező Szótárából 448 000 példány kelt el, míg A Magyar Nyelv Értelmező Szótárából 266 750 példány.)

A fentieket tömören összefoglalva a következőket mondhatjuk: 1. A felnőtt magyaroknak körülbelül 28%-a nem, 45%-a ritkán, 27%-a gyakran hallgatja a rádió nyelv művelő műsorait — saját bevallása szerint. A televízió nyelv művelő műsorainak nézése hasonló gyakoriságot mutat (nem: 26%, ritkán: 41%, gyakran: 33%). — 2. A nyelv művelő műsorok hallgatása és nézése, valamint a minta életkor, nem és iskolázottság szerinti megoszlása között nincs összefüggés. — 3. A budapestiek között 10%-kal kevesebben vannak a rádióműsorokat nem hallgatók, mint a vidékiek között; és 9%-kal többen vannak a műsorokat gyakran hallgatók.

Mit jelent mindez? Egyrészt látszik, hogy a nyelv művelési javakat a felnőtt lakosság jelentős hányada fogyasztja valamilyen gyakorisággal. Másrészt kiderült: a rádió nyelv művelő műsorainak hallgatottsága eltér a fővárosban és vidéken. A műsorokat nem hallgatók aránya Budapesten 10%-kal kisebb, mint vidéken; másrészt a gyakori hallgatók aránya majdnem ugyanennyivel nagyobb a fővárosban.

Fölmerül a kérdés: az, hogy a fővárosiaknak 10%-kal kisebb része nem hallgatja a műsorokat és 9%-kal nagyobb része gyakran hallgatja őket, elég nagy eltérés ahhoz, hogy e különbség a fővárosiak „helyesebb” nyelvhasználatának magyarázatául szolgáljon? Abból, hogy mintánkat úgy választottuk ki, hogy lehetővé tegye a teljes magyar felnőtt lakosságra vonatkozó általánosításokat, egyáltalán nem következik szükségszerűen, hogy a szignifikáns, tehát a lakosság egészére igaz különbségek a nyelvhasználat lényegi különbségei. Ezt könnyen beláthatjuk: ha például egy adott beszédhang realizációjának vizsgálata során X ezredmásodpercenyi különbséget találunk az adatközlők A és B csoportja között, és a különbség szignifikáns a $p < 0,01$ szinten, de ez a produktív különbség alatta marad a perceptív különbségkülönböznek, akkor a hangrealizációk különbsége nyelvi szempontból lényegtelen, annak ellenére, hogy A és B csoport tagjai következetesen másképp ejtik ugyanazt a hangot.

Ahhoz, hogy a budapestiek és a vidékiek eltérő nyelvhasználatát esetleg azzal a különbséggel vagy azzal is magyarázhassuk, ami a rádió nyelv művelő műsorainak hallgatásában tapasztalható e két csoport között, először is bizonyítani kell, hogy a nyelv művelési javak fogyasztása befolyásolja az emberek nyelvhasználatát. Bizonyítandó tehát a következő hipotézis: A nyelv művelési javak fogyasztása pozitívan befolyásolja az emberek nyelvhasználatát: mennél több nyelv művelő műsort hallgat vagy néz valaki, annál inkább megfelel a nyelvhasználat az ilyen műsorokban propagált nyelvhasználatnak. — Másodszor pedig bizonyítandó lenne, hogy a fővárosiak és a vidékiek közötti 9-10%-os rádióhallgatási különbség elég nagy ahhoz, hogy a két csoport között nyelvhasználati különbségekhez vezessen. Mint látni fogjuk, az első hipotézis bizonyítása sem könnyű feladat, a másodiké viszont talán lehetetlen.

3. Milyen összefüggés van a nyelv művelési javak fogyasztása és a nyelvhasználat között? — A Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat keretében erre a kérdésre elsőként HORVÁTH VERONIKA (Hungarológiai Közlemények 21/3: 417—27) kísérelt meg válaszolni. Az inessivusi és az illativusi ragok vizsgálata azt mutatja, hogy a nyelvvel való foglalkozás „valamilyen formája szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy adatközlőink meg tudják ítélni a mondatok nyelvi normának megfelelő, illetve nem megfelelő voltát” (i. m. 425).

A természetes, hogy-típusú szerkezetkeveredésre vonatkozó újabb vizsgálatok (On an ongoing syntactic merger in Hungarian. I. KENESEI és C. PLÉH szerk., Approaches to Hungarian, Volume Four: The Structure of Hungarian. Szeged, JATE, 1992. 227—45) során a

következők derültek ki. Az adatközlőket úgy osztottuk két csoportra, hogy az egyikbe kerültek azok, akik a kérdéses szerkezetet helytelennek ítélték, a szóbeli mondatkiegészítéskor a normatív formát (*természetes, hogy*) használták, s az írásbeli hibajavításkor az új szerkezetet a normatívra javították. Ők a sztenderd szerkezet használói, míg a többiek valamilyen mértékben elfogadták vagy használták az új szerkezetet. A sztenderd csoportba összesen 132 adatközlő, a minta 15,9%-a került. Közülük 18 személy (8,2%) nem nézi a tv nyelvművelő műsorait, 62 (18,2%) ritkán és 52 (19,1%) gyakran nézi ezeket a műsorokat. A százalékok itt, miként a fentebbi 1. táblázatban is, oszlopszázalékok: például a 18 személy a tv-t nem néző 219 személy 8,2%-a (vö. KONTRA i. m. 235).

4. táblázat

A természetes, hogy szerkezetkeveredést helytelennek ítéelő, mondatkiegészítésben nem használó és szövegjavító feladatban természetes, hogy-ra javító sztenderd nyelvhasználók és a többiek, aszerinti csoportosításban, hogy nézik-e a tv nyelvművelő műsorait (önbevallás)

Nézettség Nyelvhasználók	Nem nézik	Ritkán nézik	Gyakran nézik	Sorösszeg
Nem sztenderd nyelvhasználók	201 28,7 91,8	279 39,9 81,8	220 31,4 80,9	700 84,1
Sztenderd nyelvhasználók	18 13,6 8,2	62 47,0 18,2	52 39,4 19,1	132 15,9
Oszlopösszeg	219 26,3	341 41,0	272 32,7	832 100,0

$$\chi^2 = 13,11816; p = 0,0014.$$

Mi következik ebből? Először is az, hogy a tv nyelvművelő műsorait valamilyen gyakorisággal néző embereknek körülbelül 80%-a nem vagy legalábbis nem következetesen fogadja el helyesnek és/vagy használja a normatívnak tartott szerkezetet. Ezek az emberek — a nyelvművelés ellenére (vö. pl.: NyKk. II, 802—3; BÍRÓ ÁGNES, Nyilván, hogy keveredés: Népszabadság 1988. február 27., 11. lap és GRÉTSY LÁSZLÓ—VÁGÓ ISTVÁN, Álljunk meg egy szóra! Bp., 1991. 19) — az új szerkezetet bizonyos fokig használták és/vagy elfogadták.

Az ugyan igaz, hogy a tv-műsorok nézésének gyakorisága és a kérdéses szerkezetvegyülés használata vagy elfogadása között szignifikáns összefüggés van ($p = 0,0014$), de a tv-nézés a normatív alak elfogadásának és használatának csupán szükséges, de nem elégséges feltétele. Amint a táblázat sorszázalékai mutatják (ezek itt a cellák középső számai), a sztenderd nyelvhasználók között a tv-t nézők többszörösei a tv-t nem nézőknek, de az is látszik az oszlopszázalékokból, hogy a tv nyelvművelő műsorait nézőknek több mint 80%-a (499 ember a 832-ből) ebből a szempontból nem sztenderd nyelvhasználó.

Felsorolásszerűen megemlítek most hat olyan esetet, amelyben a nyelvművelési javak fogyasztása és a grammatikalitási ítéletek vagy a mondatkiegészítésben megnyilvánuló nyelvhasználat között szignifikáns összefüggés van.

11. *A Ha több fizetést kapnák, nem lenne okom szomorkodni* mondatot helytelennek ítéelő (tehát a sztenderd nyelvhasználók) között a tv-t nézők kb. 20%-kal többen vannak, mint a nem nézők ($p = 0,0000$). Ugyanezen mondat grammatikalitásának megítélése és a rádióhall-

gátás is összefügg: a rádiót nem hallgatók 47%-a ítéli helytelennek a mondatot, a ritkán rádiót hallgatóknak 54%-a, és a gyakran rádiózók 63%-a ($p=0,0041$).

12. A *Ha van rá időm, minden reggel iszok kávét* mondatot helytelennek tartó, tehát az *iszom*-ot preferáló személyek között a tv-t nézők mintegy 12-16%-kal többen vannak, mint a tv-t nem nézők ($p=0,0013$).

13. A *Nem szeretem, ha elhalasszák a döntést* mondatot a rádiót nem hallgatóknak 36%-a, a ritkán hallgatóknak 48%-a, és a gyakran hallgatóknak 43%-a ítélte helytelennek ($p=0,0147$).

14. Amikor a *Ha jobb lenne a fizetésem, többet is . . . dolgozni* mondatba kellett adatközlőinknek a *tud* ige megfelelő alakját beilleszteni, a rádiót nem hallgatóknak 18%-a használta a stigmatizált *tudnák* alakot, a ritkán rádiózóknak 16%-a, és a gyakran rádiózóknak 10%-a ($p=0,0497$).

15. A *Ha kell, akkor én is . . . a főnökkel* mondatba az adatközlők 64%-a a *vitatkozom*-ot illesztette be, 36%-a pedig a *vitatkozok*-ot. Az iktelen alakot a rádiót nem hallgatóknak 43%-a, a ritkán rádiózóknak 35%-a, a gyakran rádiózóknak pedig 30%-a használta ($p=0,0125$).

16. Az *Az asztalos éppen most . . . a szék lábát* mondatot a *ragaszt* megfelelő alakjával kellett kiegészíteni. A rádiót nem hallgatóknak 26%-a, a ritkán rádiózók 18%-a, és a gyakran rádiózók 15%-a használta a stigmatizált *ragassza* alakot ($p=0,0126$).

Következzen most két olyan eset is, amikor a nyelvhasználat és a nyelvművelési javak fogyasztása között nem mutatható ki összefüggés.

17. Kérdőívünk egyik feladatában az adatközlőknek egy írott szövegben (l. PLÉH, A stigmatizáció és a hiperkorrekció dinamikájáról: BALOGH—KONTRA szerk., Élőnyelvi tanulmányok 64) elhelyezett alternatívák között kellett választaniuk. Az *Ez az, amit/amelyet régóta vágyom enni* mondatban a hiperkorrekt *amelyet* szót a televíziót nem nézők 27%-a, a ritkán nézők 24%-a, és a gyakran nézők 23%-a karikázta be, de az eredmény nem szignifikáns ($p=0,6513$), vagyis nem állíthatjuk, hogy a televíziós nyelvművelő műsorok nézése és a hiperkorrekt kötőszó választásának gyakorisága között összefüggés van.

18. A 13. pontban idézett szukszükölő mondatot a tv nyelvművelő műsorait nem nézőknek 36%-a, a ritkán nézőknek 46%-a, a gyakran nézőknek szintén 46%-a ítélte helytelennek. Ez a megoszlás közel van az 5%-os szignifikanciaszinthez, de azt nem éri el ($p=0,0523$). Vagyis: 5%-nál nagyobb, de 6%-nál kisebb a valószínűsége annak, hogy az említett mondat helyességéről alkotott ítéletek megoszlása és az ítéletet alkotók tv-nézése között véletlenszerű összefüggés van csupán.

A 11—16. pontban leírt eredményeket összegezve a következőt látjuk: az *én kapnák*¹ alakot helyesnek ítélte a minta 46%-a, az *iszok*-ot 51%-a, az *ők elhalasszák*-ot 57%-a, az *én tudnák* alakot használta a minta 15%-a, a *vitatkozok*-ot 36%-a, az *ő ragassza* formát 19%-a. Ezek a százalékok a teljes, 832 fős minta százaléakai. Ha a nem normatív alakokat jónak tartó vagy azokat használó adatközlők mind a rádió és a tv nyelvművelő műsorait nem hallgató/néző emberek közül kerülnének ki, akkor valószínű lenne a következő összefüggés: akik hallgatják vagy nézik ezeket a műsorokat, a normatív alakokat tartják jónak, illetve azokat használják. Az ismertetett adatok azonban nyilvánvalóvá teszik, hogy erről szó sincs. Az ugyan egy kivétellel (13. pont) igaz, hogy a műsorok hallgatásának/nézésének gyakoriságával nő a sztenderd alakok elfogadása és használata, de a műsorokat hallgatók és nézők között nagy számban találhatók olyanok, akik nem a normatív alakokat preferálták/használták.

¹ A *-nák*-os alak egyes nyelvjárásokban persze normatív (vö. KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárásaink. Bp., 1966. 55), de ezeket az illeszkedett alakokat a NyKk. (I, 626) „helytelen, pongyola” jelenségeknek nevezi.

Például a 11. pontban említett *én tudnák* alakot a tv nyelvművelő műsorait ritkán nézőknek 42%-a (136 fő) tartotta helyesnek, a műsorokat gyakran nézőknek pedig 39%-a (102 fő). Némi „megnyugvásra” az adhat okot, hogy a műsorokat nem nézőknek 61%-a (125 fő) ítélte ezt az alakot helyesnek.

HORVÁTH VERONIKA fent idézett következtetését (a normatív alakok használatának/elfogadásának szükséges, de nem elégséges feltétele a nyelvművelési javak fogyasztása) módosítanunk kell. Tulajdonképp nem szükséges előfeltétel a nyelvművelési javak fogyasztása. Ugyanis például az *én kapnák*-ot rossznak tartó (tehát e tekintetben sztenderd) beszélők a tv nyelvművelő műsorait nem nézőknek 39%-át (79 fő) teszik ki. Ez az érvénytelen válaszokat figyelmen kívül hagyva az országos mintának éppen 10%-át jelenti (vö. 5. táblázat). Ilyen vagy ennél nagyobb számokat kaptunk a többi vizsgált nyelvi változó esetében is.

5. táblázat

A *Ila több fizetést kapnák, nem lenne okom szomorkodni* mondat grammatikalitási ítéletei és a tv nyelvművelő műsorainak nézettsége

Nézettség Ítélet	Nem nézik	Ritkán nézik	Gyakran nézik	Sorösszeg
Helytelen	79 38,7	190 58,3	160 61,1	429 54,2
Helyes	125 61,3	136 41,7	102 38,9	363 45,8
Oszlopösszeg	204 25,8	326 41,2	262 33,1	792 100,0

$\chi^2 = 26,84344$; $p = 0,0000$. A hiányzó megfigyelések száma = 40.

(Az általunk használt statisztikai program, a Statistical Package for the Social Sciences, mindig feltünteti a valamilyen okból hiányzó adatok számát. Ez a feladat kérdőívünk vége felé található, amikor az adatközlők egy része, itt pontosan 40 ember, már nem adott választ, vagy nem adott értékelhető választ.)

Hogy a normatív alakok használatának és elfogadásának nem elégséges előfeltétele a nyelvművelési javak fogyasztása, abból látszik, hogy a tv nyelvművelő műsorait nézőknek körülbelül 40%-a ($136 + 102 = 238$ fő) a nem normatív alakot helyesnek fogadta el.

A nyelvművelési javak fogyasztása a normatív alakok használatának/elfogadásának olyan értelemben szükséges előfeltétele, hogy a műsorok hallgatói/nézői között magasabb arányban találunk olyanokat, akik a normatív alakokat preferálják.

Egy szövegjavító feladatban az adatközlőknek tíz hibát kellett megtalálniuk és kijavítaniuk. Itt most két esetet vizsgálunk meg abból a szempontból, hogy mutatkozik-e összefüggés a helyesírás és aközött, hogy az adatközlő otthonában van-e helyesírási szótár vagy kézikönyv. Mint látni fogjuk, a szótár birtoklásával összefüggésbe hozható helyesírási különbségek nyolcszorosak is lehetnek.

Például ha megnézzük, hogy kik hagyták javítatlanul, s kik javították ki az *utitárs* szó rövid *u*-ját a szabályzat szerinti hosszúra, kiderül, hogy hivatalos helyesírásunk eme részét adatközlőinknek elhanyagolhatóan csekély része, mintegy 2,5%-a volt csak képes alkalmaz-

ni: ez 19 főt jelent 774-ből. E töredéknek azonban túlnyomó többsége (19-ből 17 ember) azt állította, hogy van otthonában helyesírási szótár vagy kézikönyv.

A 6. táblázat azt mutatja be, hogy az *úta*st szót hányan javították ki a szabályzatnak megfelelő rövid magánhangzós alakra, illetve hányan hagyták javítatlanul a hosszú *ú*-val írt szót.

6. táblázat

Az *úta*st szót *utast*-ra javítók aszerint, hogy otthonukban van-e helyesírási szótár

	Helyesírási szótára		Sorösszeg
	nincs	van	
nem javítók	194 86,6	313 58,0	507 66,4
jóra javítók	30 13,4	227 42,0	257 33,6
Oszlopösszeg	224 29,3	540 70,7	764 100,0

$p=0,0000$. Hiányzó megfigyelések száma = 10.

Adatközlőinknek tehát egyharmada a helyesírási szabályzatnak megfelelő alakra javította a tesztszót. A jóra javítók között a szótárral rendelkezők csaknem nyolcszor annyian vannak, mint azok, akiknek nincs helyesírási szótáruk. Azt is látjuk azonban, hogy a szabálytalan, hosszú magánhangzós szót az adatközlők kétharmada elfogadta, s e népes csoportnak (313 embernek, a nem javítók 62%-ának) van helyesírási szótár a háztartásában.

4. Kauzalitás? — Korábban, az 1. részben „a nemnek az iskolázottságra gyakorolt hatását” említettük, majd a 3. részben a nyelvművelési javak fogyasztását bizonyos nyelvi alakok elfogadásának vagy használatának „előfeltételeként” neveztük meg. Ezek a megfogalmazások ok—okozati összefüggést sugallanak: mintha az adatközlők neme okozná az iskolázottsági megoszlást, vagy a nyelvművelő műsorok szorgos hallgatása/nézése okozná a sztenderd alakok elfogadását és/vagy használatát.

Abból azonban, hogy két változó között összefüggés van, nem következik szükségszerűen, hogy az egyik oka a másiknak. BROWN (i. m. 146) példáját idézzük: valószínűleg erős viszony vagy korreláció van például a bűnesetek helyszínei és az ilyen helyszíneken található rendőrök nagy száma között. Ennek ellenére nem lenne helyes azt állítani, hogy a rendőrök okozzák a bűnesetek helyszíneit, vagy hogy az ilyen helyszínek okozzák a rendőrök jelenlétét.

Ami már mintánkban (1. táblázat) „a nemnek az iskolázottságra gyakorolt hatását” illeti, különösen élénk képzelőerő nélkül is feltételezhetjük, hogy az adatközlők neme, mégpedig nem a biológiai neme, hanem a társadalmi beágyazottságú nem szerinti szerepe (angolul: *sex* szemben a *gender*-rel, vö. J. K. CHAMBERS: *English World-Wide* 13/2: 173—218) oka lehet az iskolázottságbeli különbségeknek. E viszony fordítottja azonban abszurdnak tűnne.

A nyelvművelési javak fogyasztása és egyes nyelvi viselkedési formák közötti kauzális viszony feltételezése azonban már sokkal problematikusabb, mint a nem és az iskolázottság közti ilyen viszony feltételezése. Könnyen előfordulhat ugyanis, hogy amikor bizonyos alakok elítélését vagy használatát a nyelvművelés következményének, eredményének tekin-

tenénk, akkor valójában nem a nyelvművelés, hanem valami más ok rejlik a kérdéses nyelvi viselkedés mélyén. Vegyünk egy analóg helyzetet például a lakosság pártszimpátiáinak köréből. Ha egy vizsgálat kimutatja, hogy X pártra sokan szavaznának a Tiszántúlon, ok—okozati összefüggést lehetne felállítani a választók földrajzi elhelyezkedése és pártszimpátiája között. Előfordulhat azonban, hogy a földrajzi elhelyezkedés mint változó egyszerűen elfedi a kutató szeme előtt a vallási hovatartozás változóját, s valójában nem a tiszántúliak, hanem a reformátusok szavaznak nagy számban X pártra.

Ugyanígy feltételezhetjük, pontosabban fel kell tételeznünk, hogy amikor a nyelvművelés és bizonyos nyelvi viselkedés között erős összefüggés látszik, tehát amikor hajlamosak lennénk a viselkedés kiváltó okaként a nyelvművelést megnevezni, akkor esetleg más, nyelvi vagy nem nyelvi oka is lehet az adott nyelvi viselkedésnek. A kauzális viszony feltételezése dolgában óvatosságra inthet az a fenti 5. táblázatban bemutatott eredmény, amely szerint a tv nyelvművelő műsorait nem nézőknek 39%-a (ami a teljes minta 10%-a) az *én kapnák* formát helytelennek ítéli (tehát nyelvművelés nélkül is „tudja”, mi a sztenderd alak), de a tv-nyelvművelést gyakran nézőknek ugyancsak 39%-a (102 ember) ezt a „nákoló” formát helyesnek tartja (vagyis a nyelvművelés ellenére sem „tudja”, mi a sztenderd forma).

Annak, hogy a nyelvművelő műsorokat hallgatók/nézők között sokan ítélik jónak a nem sztenderd „nákoló” alakokat, több oka is lehet. Elképzelhető például, hogy e nyelvjárási forma olyan erős rejtett presztízzsel (vö. P. TRUDGILL: *Language in Society* I, 179—95) bír, ami a nyelvművelés esetleges hatását közömbösíti. Az ilyen lehetőségek miatt annak a kutatónak, aki a nyelvművelés és a nyelvi viselkedés egyes vonásai között kauzális viszonyt akar bizonyítani, ki kell tudni zárnia az összes egyéb plauzibilis okot. Ez valószínűleg megoldhatatlan feladat, de a szóba jöhető változók gondos elemzésével a tévedések valószínűsége csökkenthető.

KONTRA MIKLÓS

SZEMLE

Benkő Loránd, Pais Dezső

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. 182 l.

I. Pais Dezső azon nagy nyelvészek közé tartozik, akiket nemcsak műveik, nemcsak kortársaik s a kortársi visszaemlékezések, hanem képeshangos megnyilatkozásai is őrzik. Az 1986-os zalaegerszegi névtudományi konferencián, születésének centenáriumán Erdélyi Zsuzsanna jóvoltából filmvetítésen láthattuk őt s hallhattuk jellegzetes, pattogó hangját, amint saját olvasatában keltette életre a Halotti Beszédet. Azt a személyiségéből áradó kisugárzást azonban, amely annyira egyedivé és megbecsültté tette, csak az őt személyesen ismerők egyre fogyó táborá ismeri. Akik nem találkoztak vele, akik nem voltak a közelében, azok alig tudják elképzelni, ki is volt s milyen is volt az a nyelvtudós, akit Bóka találó szellemességgel nevezett hapax legomenonnak.

Éppen ezért igencsak öröndetes, hogy Pais Dezsőt az embert az élményszerűség melegével ábrázoló hiteles leírás, életművéről pedig alapos tudománytörténeti méltatás van a kezünkben immár. BENKŐ LORÁND személyében nemcsak tanszéki örököse, hanem Pais életének évtizedeken át részese és munkásságának avatott ismerője vállalkozott az egyszerre nehéz és könnyű feladatra: életközelve hozni az „utánozhatatlan és megismételhetetlen” Pais Dezsőt (177—8), s lehetőleg objektív képet rajzolni szerteágazó munkásságáról.

2. A múlt magyar tudósai című, méltán rangos sorozat Pais-kötete bizonyosan a keresett kiadványok közé tartozik. Egyrészt Pais személye miatt. Másrészt amiatt, hogy a magyar nyelvtudomány történetének hosszú, fontos s több tekintetben kuszált évtizedei kerülnek terítékre a paisi életmű kapcsán. A sorozat kötetei persze aligha íródhatnak a végleges tudománytörténeti értékelésnek az igényével, legfőljebb a régebbi tudósok esetében. Egyrészt ugyanis előkerülhetnek véleménymódosítást igénylő dokumentumok, adatok, másrészt pedig mert lehetséges, hogy a későbbi utókor szemszögéből nézve válnak fontossá momentumok, tudományos kísérletek és ötletek, amelyeket a közeli utókor lényegtelennek talál. Reális tudománytörténeti értékelésre csak akkor van esély, ha számba vesszük az előzményeket, amelyekről indulva s amelyeket továbbfejlesztve, gazdagítva, kiteljesítve, elmélyítve, illetőleg meghaladva vitte előbbre a tudományt egy-egy tudós. Ha figyelembe vesszük azt a szűkebb és tágabb tudományos és társadalmi közeget, amelyben a tudós dolgozott, működött s amelynek az alakításában maga is részt vett. Ez utóbbi tekintetben fontosak a személyiségjegyek. Azoknak az esetében — úgy tűnik — még inkább, akik oktatóként, tehát többnyire egyetemen fejthették ki tevékenységüket. A Paisról szóló kötet — csak helyeslehetjük — bővelkedik életrajzi adatokban, a személyiségrajz ecsetvonásaiban s kortörténeti tények fölillantásában. Az életút megrajzolásában föltétlenül előny tehát, ha a tudománytörténeti összegzés írója közeli viszonyban volt azzal, akiről az összegzést készíti. Nagyon nehéz azonban elkülöníteni némelykor, hogy az életúthoz kapcsolódó történetek mely része magánügy, s mi része a nyilvánosságra is igényt tartó tudománytörténetnek. Hogy mi az, amiről szólni — jóllehet a tudománytörténet szempontjából éppen nem volna lényegtelen — tiltja a tapintat vagy a mérlegelő megfontolás. Ami az életmű objektív értékelésének az elvárását illeti, a közeli ismeretségnak lehet a kritikai szemlélet tompító hatása, s ez többnyire abban nyilvánul meg, hogy megértőbbek vagyunk elődeink — vélt vagy való — mulasztásai, illetőleg tévedései iránt.

Amit mármost az ismertetendő kisonográfjáról mondhatunk: Benkő Paisról az emberről minden lényegeset összefoglalt úgy, hogy érintetlenül tudta hagyni a privát szférának a nyilvánosságra nem tartozó részét. Ellenállt tehát például az anekdotázgatás csábításának (Pais esetében pedig — gondoljunk csak a Kruzsokra — nagy lehetett a késztetés). Nem élt vissza Benkő azzal a lehetőséggel sem, hogy Paisról szólva magáról (is) beszéljen. Pedig a sok közös munka, együttlét elég muníciót adott volna ehhez. (Az efféle visszaemlékezéseknek — mivel személyes tapasztalás hitelesíti őket — nagy az információértékük, tudománytörténeti összefoglalásokba azonban legfőljebb kivételesen illenek.) A kötet stílusának több helyütt is jelentkező emelkedett líraisága azt látszik igazolni, hogy szerzőjét a Paisra való emlékezés során az elfogódottság érzése is meg-megérintette. Pais és Benkő viszonyának az ismeretében ez nem szorul magyarázatra (l. 9—10). Benkő egyébiránt maga is megfogalmazza, hogy az érzelmektől mentes Pais-kép megrajzolása a későbbi utókor dolga lesz (11). A szóban forgó elfogódottság azonban Paisnak az embernek szól elsősorban, s ez lehetővé tette az életmű tárgyilagosságra törekvő, korrekt ábrázolását, beleértve a kritikai viszonyulást is (ez utóbbira l. például 29, 32, 35, 51, 61, 86).

A kötet jól tagolt, egymást szervesen kiegészítő, egymáshoz szorosan kapcsolódó fejezetekből áll, s bizony nemcsak a Pais Dezsőt ismerők számára érdekfeszítő és igen tanulságos olvasmány. Tájékoztatásul célszerűnek látszik informatív címüket közölnünk: Előszó helyett; Ifjúkor és pályakezdet; Az alkotó tudomány műhelyében; A tanári hivatás magaslatán; A tudományos közélet sodrában; A szerkesztés mestere; Emberség, barátság; Epilógus; Bibliográfia.

3. A tudománytörténet szempontjából a legfontosabb az, hogy miben s mennyiben hozott újat egy-egy tudós a maga területén. Hogy Pais Dezső mely területeken s mennyiben

hozott újat a magyar nyelvtudományban, arra Benkő minden esetben megalapozott s igazolt választ ad. Néhány mondatba sűrítve így összegez: „Pais Dezső nyelvtudományi életművének egésze a konkrét tudományos eredmények óriási halmazát szervesen összeillesztő, csodálatos gazdagságú, sok színben csillogó építmény, kincsház. Befogja a magyar nyelvtörténetnek minden szakaszát, kiterjed a fontos területeknek úgyszólván mindegyikére, részdiszciplínáinak hosszú sorára... Pais Dezső a „budapesti nyelvtörténeti iskolá”-nak... nemcsak jeles egyénisége, hanem kétségtelenül továbbfejlesztője és továbbélésének hathatós serkentője is volt” (42, 108). Pais személyes hatásának mások munkásságában továbbélő következményeit azonban ma még valóban nem lehet pontosan fölmérni (107), érdemes utalnunk mégis több kiemelkedő nyelvész visszaemlékezésére (A nyelvészetről — egyes szám első személyben. Szerk. Sz. BAKRÓ—NAGY MARIANNE és KONTRA MIKLÓS. Bp., 1991. 265 *Pais Dezső* a.).

Az Eötvös Collegium Pais életében is meghatározó szerepet játszott. A Collegium a maga szellemiségével, színvonalával, a külföldiekkel való kapcsolattartásával széles látókörű tudósok nagyszerű nevelőiskolája volt. Nem véletlen az itt nevelkedetteknek a Collegiumhoz való későbbi kötődése, nem véletlen Pais ragaszkodása, sőt rajongása sem (24). Időszerű tudománytörténeti feladat volna földolgozni — nemcsak alapításának közelgő centenáriuma miatt —, hogy mit is jelent az Eötvös Collegium a magyar nyelvtudomány történetében. (Sauvageot a hatvanas évek derekán fölkereste egykori működésének színhelyét, a Collegiumot. A köszöntővel egybekötött látogatáson Pais és Bárczi is ott volt természetesen. Akkori kollégistákként együtt láthattuk a három nagy öreget, s láthattuk-hallhattuk, ahogy huncut mosollyal arcukon, diákos fesztelenséggel nevetgéltek.)

„Pais az ötvenes években, sokszor nyomasztó körülmények között, nagy küzdelmet vívott tudománya érdekeinek a védelmében. A hazai nyelvtudomány történetének ezek a mozzanatai azonban már inkább a tudánypolitikai szférába tartoznak” — írja Benkő (101). Ezek a nagyrészt ma is csak kolleghiális beszélgetésekben terítékre kerülő, bizonyosan nem ok nélkül — elsősorban tapintatból (l. BÁRCZI: MNy. LXVII, 260) — alig bolygatott évek és események tudománytörténetének az ismeretében bizonyára jobban megérthetné az ifjabb nyelvésznemzedék is Pais nagy tekintélyét. Vitathatatlan, hogy Paisnak és nemzedéke kiemelkedő tagjainak (Bárczira, Kniezsára, Zsiraira gondolok mindenekelőtt — hogy csak nyelvészeket említek) a kisugárzó hatása mindmáig él. Ebben tudományos eredményeik mellett azon szemléletüknek is jelentős a szerepe, amely szerint a tudománynak erkölcsi oldala is van (l. BÁRCZI ihletett sorait: Pais-Eml. 9 és KÁROLY SÁNDOR tanulmányát: ÁltNyelv-Tan. XIII, 263—78, különösen 271—6). A történelem úgy hozta, hogy többször kellett vizsgáznia Paisnak és nemzedéktársainak tisztességből és bátorságból, egyszóval emberségből is. Aligha kétséges: emberi erényeik nagyban növelték tudósi tekintélyüket és hatásukat.

Az idős Pais személyes hatása jóval nagyobb volt, mint öregkori tanulmányaié. Mondhatni, ez természetes. A kérdés azonban annál inkább jogos: vajon Pais személyes hatását és a nyelvtudományban a hatvanas évek elejétől induló pezsgést hogyan látja majd a tudománytörténet? Természetesen Pais munkássága nem szakítható el kortársainak a tevékenységétől, ezért a kérdést megokoltabb így föltennünk: a harmadik nagy nyelvtörténész-nemzedék vezető tagjainak (Paisnak, Kniezsának, Bárczinak) a nálunk a hatvanas évek elején kibontakozó új nyelvészeti irányzatokhoz való viszonyulása milyen következményekkel járt egyrészt a nyelvtörténeti kutatásokra, másrészt általában a hazai nyelvtudomány alakulására? Illetőleg: mennyiben módosult az ő viszonyulásuk, szemléletük az új irányzatokhoz, s a kölcsönhatásnak milyen következményei voltak? A kérdést természetesen annak tudatában lehet csak megfogalmaznunk, hogy az újítások a leíró nyelvészetben jelentkeztek, de — s ez éppen nem lényegtelen — fontos következményekkel jártak a nyelvtörténeti kutatásokra is (l. például BENKŐ és HERMAN: NyK. LXXVII, 36, 331, a T.Nyt.-nal összefüggésben MNy.

LXXXIX, 261). A választ keresve nyilvánvalóan több okot is számba kell venni (ez azonban nem lehet most feladatunk). Közöttük azt is, hogy a magyarországi nyelvtudományt a hatvanas évek elejétől több tekintetben átfőrt, szükségyszerű folyamatban (l. erre HERMAN: MNy. LXXXVII, 16 kk.) olyan vélemények is hangot kaptak, amelyek a történeti kutatások jövőjét kérdőjelezték meg. Azon kívül egyesek agresszív megnyilatkozásai a marrizmus nem éppen kellemes emlékeit, tehát a politikának és ideológiának a tudományba való belekönyökléseit is bizonyára fölidézték bennük (vö. 125–6), s így — ha szabad lélektani tényezőkre utalnom — a közelítés helyett szinte reflexszerű óvatosságot, távolságtartást indukáltak az érintettekben. Mint Benkő írja, Pais „nem titkolta, hogy az új, strukturalista szemléletet, módszereket az ő ... nézeteivel ... nem egyezőnek tekintti” (133). De: „sohasem álltunk útjában az új irányzatoknak” — fogalmazta meg KNEZSA a társak nevében is nyilatkozva (idézi KISS LAJOS: MNyTK. 123. sz. 22; Bárcziról l. SZATHMÁRI ISTVÁN in: BÁRCZI, A magyar nyelv múltja és jelene. Bp., 1980. 12; mindhármukról l. KÁROLY SÁNDOR i. m. 271). Igen: Pais az új irányzatok képviselőinek a cikkeit is közölte a Magyar Nyelvben (134), s folyóiratában külön súlyt fektetett a fiatalok szerepeltetésére (148).

A Paisról szóló kismonográfiát folyóiratunkban ismertetve nem hagyhatjuk említetlenül Pais szerkesztői munkásságát. Amit ugyanis a MNy. szerkesztőjeként való tevékenysége jelent, az „a magyar tudománytörténetnek szinte egyedülálló jelensége” (137). Megokolt tehát, hogy Benkő külön fejezetben szól Paisról, a szerkesztőről. Hogy folyóiratunk olyan, amilyen, abban Paisnak oroszlánrészre van. Szerkesztői habitusára „a szabadság és a fegyelem valami különleges egyensúlya”, tehát az volt jellemző, amellyel ő maga Eötvös collegiumi éveit jellemezte (Eötvös-Füzetek. Új folyam. IV. Bp., 1980. 8). Szabadság a tematikában, módszerekben, de fegyelem a közlés gondosságában s filológus alaposság a hivatkozásokban.

Az olvasó, ha A múlt magyar tudósai című sorozat más kötetei is kezében voltak vagy kezébe kerülnek, föltehetőleg sajnálni fogja, hogy a Paisról szóló kötet nem vastagabb. Joggal merül ugyanis föl benne, hogy a Paisnál kisebb hatású és kvalitású tudósok egynévelikéről jóval terjedelmesebb leírás készült. Úgy vélem azonban, hogy a Paisot és a paisi életművet bemutató Benkő-kötet így kerek egész, ahogy van: a maga lényegét bemutató tömörségében.

4. Nemzedékem tagjainak még volt lehetősége Pais tanár urat látni és hallgatni. A hatvanas évek derekán járhattunk is magyar nyelvtörténeti speciális kollégiumára. Nekünk, a nyelvtörténet iránt érdeklődő akkori hallgatóknak ő valahogy már a múlt volt. Hiszen stílusa gyökeresen eltért tanáraink stílusától, s óráin egyébként is szinte mindig régmúlt — nyelvi és nem nyelvi — dolgokról beszélt. Igen, szemünkben múlt volt ő. Olyan múlt azonban, amely már átlépett a jövőbe. Így mi annak több-kevesebb tudatában — pontosabban talán: érzetében — mentünk órájára, hogy a már életében tudománytörténetivé magasodott Pais Dezsőt hallhatjuk.

5. Pais Dezsőről számos visszaemlékezés szól, alakját újra fölidézni, szellemiségét ismételtelen megidézni mégsem fölösleges. Az ok prózaian egyszerű: van mit tanulni, okulni életéből, munkásságából. S BENKŐ LORÁNDnak megannyi tudnivalót, adatot, összefüggést szerves egységbe ötvöző, finom ecsetvonású ábrázolása, a mester iránti tisztelettel és melegséggel megírt, egyszersmind azonban tárgy- és tényyszerű, tehát hiteles pályarajza ezt immáron minden érdeklődőnek lehetővé teszi.

KISS JENŐ

Igen szép könyvek — néhány csúnya hibával

I. Szövegforma, szövegértelmezés, szövegmondás. A szép magyar beszéd versenyei felsőoktatási intézményekben. Szerkesztette dr. BOLLA KÁLMÁN. Bp., 1991. Egyetemi Fonetikai Füzetek 4. sz.

II. A beszéd és hangzási jellemzői. Szerk. dr. BOLLA KÁLMÁN. Bp., 1992. EFF. 5. sz.

III. LÁNGI PÉTER, Számítógép alkalmazása a hangtan középfokú oktatásában. Bp., 1992. EFF. 6. sz.

IV. BOLLA KÁLMÁN, Szupraszegmentális elemzések. Bp., 1992. EFF. 7. sz.

A fonetikai kutatás önmagában véve nem országos jelentőségű ügy. De azzá válhat, ha a felnövő nemzedéknek világos, tiszta beszédét szolgálja, és ha érdeklődést keltve nagyobb tömeget tud mozgósítani. A jövő egy kicsit attól is függ, milyen magyarságú ('magyar beszédű') új pedagógusok nevelik majd a még fiatalabbakat.

E könyvnyi méretű (133 + 148 + 126 + 220 oldalnyi) sorozat szemléje kissé aszimmetrikus lesz. Az Egyetemi Fonetikai Füzetek 4—6. számáról ugyanis jelent már meg egy összefoglaló ismertetés (KINCSES KOVÁCS ÉVA: Nyr. CXVII, 251—7). Mivel azonban a 4. látszik a legjelentősebbnek, erről lesz bővebben szó, egyes tanulmányainak fontosságát különösen kiemelve, és részletesebben kitérnénk a 7. füzetre, mely sok mindent kiegészít és megmagyaráz abból, amiről a 4.-ben hiányos a benyomásunk.

I. A 4. „füzet” anyaga két anyanyelvi versenyhez kapcsolódik: a márciusban tartott budapestihez („Egyetemi anyanyelvi napok”) és az áprilisban rendezett sárospatakihoz (A felsőoktatási intézmények 19. Kazinczy-versenye).

1. Az 1991. évi egyetemi anyanyelvi napokkal jubileumához érkezett a szép magyar beszéd versenye: 50. alkalommal rendezték meg a budapesti tudományegyetemen a helyes kiejtés versenyét. A Kodály Zoltán kezdeményezésére 1939-ben kezdődött versenyek néhány év kihagyásával 1954 óta minden év tavaszának nevezetes eseményei. Péchy Blanka indítványára kapcsolódtak be ezek a versenyek az országos Kazinczy-versenyek sorozatába; amióta pedig Bolla Kálmán vette át az egyetem fonetikai tanszékének vezetését, 1987-ben, a verseny „Egyetemi anyanyelvi napok”-ká bővült: kiegészült egy szakmai előadássorozattal és nyelvhelyességi, később még egy retorikai versennyel. Egy ilyen — de ezúttal ünnepi jellegű — előadássorozatot tartalmaz ez a könyv. A szerkesztői előszóból megtudjuk, hogy anyaga elsősorban a versenyre való szakmai felkészüléssel foglalkozik. Megnevezi a szakbizottságnak állandó és cserélődő tagjait, majd FÖLDI ÉVA bevezető összefoglalást ad a kétnapos rendezvénysorozatról, az annak lebonyolításában részt vevő személyekről, a két főelőadásról és a sikeres versenyzőkről.

Olvashatjuk a könyvben — mint ez évek óta szokássá vált — a felolvasás kötelező szövegét, mégpedig részleteket Főtös Loránd írásából: „Néhány szó az egyetemi tanítás kérdéséhez”.

Az első előadást BENKŐ LORÁND tartotta, kiejtési versenyek múltjáról és jelenéről, részletesen beszámolv a fél évszázados mozgalom eseményeiről és irodalmáról. A kezdetek felidézése után kitért Bárczi Géza normaközpontú elveire és a köznyelvi normának akkor még kodifikálatlan voltára. Véleményt nyilvánított abban is: miért nem vevő a mai magyar társadalom a költészetre, és kifejezte óhaját a versmondó vetélkedések felújítására; de jónak látta egy részleget a nyelvjárásban beszélők vetélkedésére is.

DEME LÁSZLÓ, a másik előadó, nem kapcsolódott ilyen szorosan a versenyek aktualitáshoz, hanem egy sokkal általánosabb ügyről készített mélyebb és átfogó jelentőségű tanulmányt: „Anyanyelvünk a változó társadalomban”. Alapvető fogalmakat világított meg, felvázolv a emberi társadalom kialakulását az élet kezdetétől fogva: az információ biológiai jelentőségét, az ösztön, majd a cél kezdeti szerepét, a kommunikációnak az élő közösségekben

történő kialakulását, mely eleinte reflexszerű volt, később a befolyásolást célozta. Az emberi beszédet az állati kommunikációhoz képest két többlettel jellemezte: a tagoltsággal és az ábrázoló funkcióval. De az emberi beszéd fennmaradását a nyelv társadalmisága és a társadalom nyelvisége tette lehetővé. Így jut el Deme a mikrotársadalom és egy-egy adott nyelv jellemzésén át az anyanyelv szerepéhez és a korunkban jelentkező kommunikációs zavarokhoz, a mentális és morális rendszerváltás igényléséhez.

E két nagyobb előadáson kívül fényképeket találunk az Egyetemi Anyanyelvi Napok rendezvényéről, néhány bevezető szót SZATHMÁRI ISTVÁNTÓL, visszaemlékezést FÁBIÁN PÁLTÓL.

2. A pedagógusjelöltek Kazinczy-versenyét a sárospataki KOVÁTS DÁNIEL ismerteti, a bírálóbizottság tagjainak és a nyertesek nevének felsorolásával. A felolvasott kötelező szöveg egy részlet volt Cs. Szabó Lászlónak 1946-ban megjelent írásából: „Őszi napok Patakon”. A kétnapos versenyt itt is szakmai konferencia előzte meg, igen elgondolkoztató tartalmú előadásokkal.

BOLLA KÁLMÁN „A fonetika műhelyéből” címmel beszámolt az 1987 óta párhuzamosan folyó fonetikai és beszédművelési munkáról, és ezúttal külön részletezte a nyelvészeti fonetika műhelyeinek tárgyi és társadalmi feltételeit, melyek híján a tudományos munka csak haladók. De e lehangoló bevezetés után egy hatalmas tervnek a részleteit mutatta be, melyek közül nem egy már megvalósult vagy megvalósulóban van: A) a magyar hangtan válogatott bibliográfiája; B) hangatlasz, hangtár; C) hangtani kézikönyvek (körülményeink nem engedték elkészítésüket); D) számítógépes szoftverek (egyetemes fonetikai hangszabvány, beszédintonációs program stb.); E) videóösszeállítás a fonetika tanulmányozására. A magyar hangtani bibliográfiából 2 oldalnyi fénymásolatot be is mutat.

Az egész könyvnek talán legjobb és leghasznosabb tanulmánya DEME LÁSZLÓÉ: „A hangzásforma hírértéke — a hírérték hangzásformája”. Nagyon jó fogalmazásban, világosan megmagyarázza, hogy a mondathangsúly helye nem egészen a beszélő önkényes választásától függ, hanem legtöbbször determinálja az adott beszédhelyzetet, a szövegelőzményt. A beszélő, ha azt akarja, hogy jól értsék, a hangsúlyt arra a szóra teszi, amelyiknek a hírértéke abban a helyzetben a legnagyobb. A közös előzményt, a közös előismereteket tartalmazó szegmentumsort nem hangsúlyozzuk különösebben. (Ezek néha akár el is maradhatnak.) A hangzásformát tehát a beszélő részére az adott közlemény részeinek hírértéke szabja meg, a hallgató pedig a hangzásformából következtet a hírértékre: mi az új, a fontos a hallott közlésben, mi az, ami csak visszautal egy előzményre, és mi az, amit csak mellékesen, emlékeztetőül idéz fel a beszélő. — Deme ezt a három súlycsoport valamelyikébe tartozó hírértéket a jelzős szerkezetek három fajtájában is felismeri és osztályozza. Ezzel lényegre tapintóan mutatja be, mennyire függvénye a jelzős szerkezet hangsúlyozása a beszédhelyzetnek, a közös tudati előzménynek, és talán sikerül meggyőznie azokat, akik valamiféle mechanikus szabály alapján mindig a jelzőt akarják hangsúlyozni. E kitűnő tanulmány olyan betetőzése és rövidre fogott részletezése e kérdés szakirodalmának, hogy tartalma és jó didaktikájú fogalmazása miatt is kívánatos újra megjelentetni egy egyetemi cikkgyűjteményben vagy akár középkönyvben. (Talán csak az vitatható benne, hogy a szünet aszegmentális tényező, vagy hogy az „Éz a Jóska mindig késik” mondatban a kijelölő jelző henye használatú; ezt a névmási jelzőt inkább bizalmasnak és — negatív vagy pozitív — értékelést sejtetőnek tekinthetjük.)

WACHA IMRÉÉ a következő tanulmány: „Tartalom, szöveg, szándék és hangzásforma harmóniája”. Deme Lászlónak korábban (1975., 1980.) kifejtett gondolataira épít: a prózai szöveg tipikus felépítését jellemző ballisztikus görbére, mely a mondatnak is, a hosszabb szövegnek is az információs súlyviszonyait ábrázolja. Kiemeli, hogy a szöveg megszólaltatásakor hangzásban is el kell különítenünk egymástól az információértékükben különböző részeket. Amennyire találó Deme hasonlata a szöveg részeiről mint egymásba kapcsolódó

láncszemekről, annyira igazat kell adnunk Wachának is: ezek a láncszemek nem egyformák, vannak közöttük egyszerű és összetettebb láncszemek is, valami hierarchiaszerű rendben, melyet egy Marx Györgytől és egy Pázmánytól vett szövegrészlet sematikus ábrája mutat be.

Wacha tanulmánya is igen értékes darabja az alkalmi konferenciának, bár stílusbeli és helyesírási modorosságai nem teszik teljesen mintaszerűvé, sőt egy tárgyi kifogást is emelhetünk: hogy a fogalmaknak „egyetlen megjelenési formája számunkra a szó, a mondat, a nyelv”; ezt kétségesse teszi az, hogy ábrák, képek, számok, számjegyek is jelenítenek meg fogalmakat.

A kötetet BOLLA KÁLMÁN egzakt méréseken alapuló összeállítása, MOLNÁR ILDIKÓ hibaelemzése és egy kéthasábos újságcikk zárja (A szép beszédért. Észak-Magyarország 1991. ápr. 4.).

Bolla publikációja kétségtelenül a legtöbb aprómunkát igénylő adatfeltárás eredménye: „A hangzásforma akusztikus paraméterei”. A vizsgálat tárgya egy korábbi felvétel: Wacha Imre felolvasásában részlet Pázmány Péter egyik prédikációjából (A halálról). Az elemzés a szövegnek 45 beszédszakasza alapján történt: hangzásidő (összesen és beszédszakaszonként), külön összesítve a szünetek és a fonációs szakaszok idejét, a beszédsebességet, a felolvasó hangjának jellemzőit. Majd szakaszról szakaszra partitúraszerű táblázatokban bemutatva az időparamétereket (hangzásidő, tempó, szünet), a dallamparamétereket (hangmenet vonalábrával, hangfekvés, magassági csúcs elhelyezkedése, hangterjedelem) és a dinamikai paramétereket (erősségváltozás vonalábrával, szubjektív erősségi zóna, decibelben kifejezett erősség stb.). De itt szóvá kell tennünk a hangerősségi ábráknak túlzottan sematikus és ezért olykor félrevezető voltát. Igen furcsa, hogy az ábra szerint a szakaszkezdő névelő nemegyszer erősebb, mint a rá következő főnév (és szakaszfelőző jellegét csak a dallamábra mutatja), már csak azért is, mert a teljes hangábra (oszcillogram) — melyet Bolla sem itt, sem a jobban részletező 7. füzetbeli nagy tanulmányában nem mutat be — jelzi a főnévnek nagyobb (vagy legalább azonos) dinamikáját. Az embernek az a benyomása támad, mintha adatok, oszlopok felcserélődtek volna; néha valószínűtlen, sőt hihetetlen a tanulmányban közreadott adat. Jobb lett volna a hangnyomását eredetiben közölni, vagy annak kontúrajait pontosabban követni. Ha Bolla valami átmenetet akart itt bemutatni a Varga László-féle prozodémákhoz, akkor azt nem szerencsésen tette. Külön bizonyításra szorul, hogy melyik prozodéma milyen valóságos hangzásformának felel meg. — Megmagyarázatlan a hangköznek százalékban kifejezett fogalma (miért nem zenei hangköz, pl. negyedhang?) és az erősségi mutató. Az egész adattáblázat csak a később megjelent 7. füzet elolvasásával érthető, ahol bővebb magyarázatot találunk. De ott sem világos, miért szól a szakaszok közötti szünetről, holott az egyes szakaszok alatt a szakasz utáni szünet tartamát adja meg.

Öröndetesebb olvasni MOLNÁR ILDIKÓ tartalmas és tanulságos hibaelemzését a szegedi országos döntő kötelező szövegének hetvenféle felolvasásáról. (Talán csak egy nyelvtani helyesbítést tennék: jelzői helyett inkább értelmezői mellékmondatokról szólnék a szövegben.) A mellékelt szöveg Illyés Gyulától: „Ady örökségéről.” (Részlet.)

3. Néhány divatos hibától, modorosságtól eltekintve valamennyi szerző az igényes, szép tudományos és közéleti prózai stílusra ad mintát. A hibák közt kell említenem egy olyat, mely még címben is előfordul: „Az 50. szép magyar beszéd versenye”; helyesen és világosan: *A szép magyar beszéd 50. versenye*. (És ugyanígy a további füzetekben is.) Külön kiemelésre érdemesnek tartom Földi Éva egyszerű, természetes fogalmazásmódját, Deme László mintaszerű tudományos prózáját, Szathmári István, Fábián Pál, Kovács Dániel és Gál Sándor életszerű megnyilatkozásait és Molnár Ildikó meggyőző tömörségét.

A magyar beszédművelésnek és a fonetikának külön-külön is érdekes, de közös feladatait is jó megvilágításba helyező könyv önmagában is értékes gazdagodást jelent nyelvünk művelése számára.

II. Az 5. füzet felépítése hasonló az előzőéhez: az egyetemi anyanyelvi napok keretében az 51. kiejtési versenyt értékeli FÖLDI ÉVA, olvashatjuk a versenyszöveg Ady-prózáját, Vékás Lajos rektor szép megnyitó beszédét, Szathmári Istvánnak mai nyelvünk változásait taglaló (de a változások okait nem mindig megértő) eszmefuttatását, majd egy beszámolót az 1992. évi győri Kazinczy-versenyről, melynek kötelező szövege szintén egy Ady publicisztikájából vett részlet volt. A versenyt köszöntők közt találjuk Dobos Lászlót, a szlovákiai magyarság képviselőjét. Az elmúlt idők igazságtalan ítéleteit Szóvényi Zsolt fogalmazta meg legtömörebben: „Nem a gonoszságot, hanem a születést büntetik.” Ismét MOLNÁR ILDIKÓTól olvashatunk kitűnő elemzést az előző évi, sárospataki versenyről. — BOLLA KÁLMÁN itt már FÖLDI ÉVÁVAL együtt elemzi a felolvasás szupraszegmentális szerkezetét, a 4. füzetéhez hasonló partitúraszerű ábrákkal, Elekfi László szöveghangosítása alapján, figyelembe véve a felolvasó saját szövegelemzését is. Új megállapításuk: „szükség van mind a két fajta (objektív és szubjektív) elemzésre ahhoz, hogy jobban megismerjük a hangzásforma szerkezetét és annak szubjektív dekódolási (megértési) mechanizmusait”.

WACHA IMRE két írása közül az egyik (Szöveg és interpretáció) terminológiai, fogalmi tisztázásra is felszólít: mi a szöveg? Az egyik nézet szerint minden információt közvetítő produktum szöveg, a másik szerint csak a megalkotott, rendszerint írásban rögzített produktum az. (DEME e kötetben másutt az előbbi, a teljes lezárt közlési egységet nevezi szövegnek, tehát a beszédészöveget is.) Wachának itt a második értelmezésre, az írott szöveg fogalmára van szüksége, mert ennek a hangzásformához való viszonyát tárgyalja, és ismételten kimutatja, hogy még a legközvetlenebb élőbeszéd benyomására törekvő felolvasás vagy reprodukálás sem pontosan úgy hangzik, mint a gondolkozással együtt létrejövő spontán beszéd. Ezt a viszonyt másik, hosszabb tanulmányában (Nyelvhasználati rétegződés kiejtésben és hangzásban) a stíluszintek szempontjából elemzi. A beszéd különféle fonetikai megvalósulásának típusait jellemzi a rádió és a televízió bemondóinak, műsorvezetőinek, riportereinek, vidéki és városi személyeknek beszédmódjában, néven nevezve néhány ismertebb egyéniséget, aki az illető stíluszintet és műfajt a legtipikusabban képviseli.

DEME LÁSZLÓ (Szövegalkat és hangzásforma) azt mutatja be, mennyivel színesebben, kifejezőbb hangzással lehet megszólaltatni az oldottabb, a több mondategységből álló szövegeket, mint az egyetlen hosszú mondatba zsúfolt többszörösen alárendelt szerkezeteket.

BOLLA KÁLMÁN még egy írást közöl fonetikai műhelyéből: egyrészt különböző nyelvek magánhangzóinak akusztikus szerkezetét mutatja be, másrészt újabb elemzést ad Elekfinak egy régibb szövegolvasásáról.

Fontos, de több helyen vitatható nyelvművelő észrevételeket tesz MOLNÁR ILDIKÓ és PESTI JÁNOS, akik az idegen nevek ejtésében egymással ellenkező nézeteket vallanak. Bizonyos mértékig mindkettővel szembenáll TOLCSVAI NAGY GÁBOR, aki a helyes kiejtés ügyének újabb történetét áttekintve hangoztatja, hogy amit hivatalból nyelvi normának tekintünk, önkényes és egyoldalúan írásközpontú; nagyobb szükség lenne a nyelvhasználat szociológiai vizsgálatára is.

III. A 6. és a 7. füzet szorosabban Bolla fonetikai műhelyének eredményeihez kapcsolódik.

LÁNGI PÉTER kötetnyi tanulmánya az anyanyelvi oktatást is közelebbről érinti, mert egyaránt vizsgálja a hangrendszer tudományos kutatását és a hangtani ismeretek szakközépiskolai oktatását. A technikától csodákat váró és a technikától féltő szélsőségek közt a helyes középutat keresve mutatja be, melyik technikai eszköz melyik területen segíti a tanítás és tanulás folyamatát. A számítógép nagyobb aktivitást igényel a tanulótól, mint a különféle vizuális és auditív eszközök.

Lángi a beszéd folyamatban elemtant és szerkezetant különböztet meg. A hangtani alapfogalmakat tankönyvbe illő pontossággal és tömörséggel részletezi, de kitér vitás kérdésekre is, így például a fonéma jellemzését SZENDE TAMÁS és BOLLA KÁLMÁN felfogásának

ismertetése után BOLLA nyomán, a variánsokét SZENDÉNEK némi korrekciójával fogadja el. A többi fonetikai területen is rövid áttekintést ad magyar fonetikusok felfogásáról.

A szakközépiskolákban használatos tanterveket és tankönyveket bírálva használhatóbbnak tartja a gimnáziumi tankönyvet, mint a szakközépiskolait. Kifejti az összehangolás lehetőségeit az általános iskolai tantervvel, a biológia és fizika megfelelő fejezeteivel, a helyesírási vonatkozásokkal. Ismerteti a hangtan oktatására használható segédanyagokat, és megbírálja a sok hibát tartalmazó Hunor-VI számítógépes programot.

A Hunor sorozat helyett a szerző kidolgozott egy Ábécédé fantázianevét programsorozatot, mely sokban pontosabb és célravezetőbb a Hunornál. De ebben a programban a magánhangzó-illeszkedés feladatmegoldása (72—3) nem elég pontos. Nagyon jó azonban a helyesírási elveket gyakoroltató és a hangtani ismereteket ellenőrző program, melyben a teljesítmény százalékos értékelésére is jut hely. A szerző leírja, milyen volt egy oktatási menet egy növényvédelmi szakközépiskola 2. évfolyamában, ahol a 7 számítógépnek megfelelően 7 csoportba osztotta a tanulókat. Az 1. óra a nyelvi szintek áttekintésével, a jelek és a jelentésmegkülönböztető szerep felismertetésével és így a fonéma fogalmának megragadásával kezdődött. A feladatok megoldását csak 7 tanuló végezhetette számítógépen, a többi feladatlapokat töltött ki. Az eredmény táblázatos összegezésének és a párhuzamos osztályával való összehasonlításának konklúziójaként Lángi csak azt látja igazoltnak, hogy a hangtani ismeretek számítógéppel is oktathatók, de csupán némely területen ígérkezik ez a módszer sikeresebbnek más módszerekkel szemben. Kísérletét útkeresésnek tekinti, és tanulmányát azzal a gondolattal zárja, hogy e programok órán kívül segíthetik az otthoni felkészülést, a gyengék korrepetálását, a hiányzók felzárkóztatását. Szándékában van módszerét továbbfejleszteni.

IV. BOLLA KÁLMÁN válogatást ad azokból a szupraszegmentális elemekre és szerkezetekre (beszédintonáció stb.) vonatkozó vizsgált adatokból, melyek korábbi terv szerint egy interlingvális kutatásnak lettek volna részei. A nyelvtudomány két évszázados fejlődésének summázása és BÁRCZI GÉZA tömör meghatározásai alapján jellemzi a nyelvet és ennek megjelenési (fonológiai-fonetikai) oldalát. Pontos kifejezéseivel az ide tartozó fogalmak határozott megvilágítására törekszik, olyanokra is utalva, ahol a terminológiai tisztázás még csak folyamatban van. — Bevezetése után négy nagy fejezetet mutat be.

1. A hangtest szupraszegmentális összetevőit jelenlegi tudásunk szerint részletezi. A beszéd folyamat mérhető elemei közé bevezeti a tempóváltozás százalékos mutatószámát is; tapasztalatok szerint csak az 50%-nál nagyobb tempóváltozást érzékeljük. Ennek függvényében fejezhető ki a beszéd szünet is egy arányszámmal. Utal arra a korábbi megfigyelésre is, hogy a szünet élménye sem mindig a fonáció hiányának felel meg. A hangmagasság változásához megadja a kétféle meredekségi mutatót. Ehhez hasonlóan mutatja be a hangerőváltozás mértékét is, de hozzáteszi, hogy ennek percepciója sokkal bizonytalanabb, mint a hangmagasságé (dallamé). A hangerőtől (fizikailag mérhető intenzitástól) megkülönbözteti az erősségi szintet, a hangosságot, mely könnyen érzékelhető.

2. Következő fejezetében a szupraszegmentális hangszerkezet különféle fonetikus lejegyzéseiből mutat be magyar és orosz mintákat. A lejegyzésmódok különbözőségét a lejegyzés eltérő céljaival magyarázza, a korábbi elnagyolt sematikus vonalábrákból kiindulva a hallás, majd a műszeres mérés nyomán készült pontosabb görbék, diagramokon át eljutva az újabb egyszerűsítésig, a funkcionális jellemzőkön alapuló prozodémák szimbólumaiig.

3. A megnyilatkozások szupraszegmentális elemzéséről szóló nagy fejezet talán a legújzerűbb része ennek a kötetnek. FÖNAGY—MAGDICS ismeretes könyve után (A magyar beszéd dallama 1967.), mely igen sokféle vonatkozását feltárta a magyar hanglejtésformáknak, de kissé ötletszerű módon, Bolla újabb és egzaktabb eljárással igyekszik megtalálni bizonyos megnyilatkozásfajták fonetikai jellemzőit: a kérdéseket, a megszólításokat (megje-

lölő, figyelmeztető, fenyegető stb. megszólítások, kérdéshez, felszólításhoz, köszönethez kapcsolódva), párbeszédben hangzó megnyilatkozásokét, majd szintetizált formákhoz keresi az adekvát érzelmi vagy más kommunikatív tartalmat, végül külön vizsgálja a *nyolc óra* szókapcsolat használatának szupraszegmentális hangszerkezetét 28 különböző beszédhelyzetben való megnyilatkozásként. Ebben az utóbbi csoportban használja először azt a legrészletezőbb, sok sorból álló partitúraszerű ábrázolást, melyet korábban a 4. füzetben bemutatótt.

E fejezetnek csupán a bevezetését látom problematikusnak. Ez címében a megnyilatkozás definícióját igéri, de aztán a megnyilatkozás-típust fejti ki, mégpedig olyan képletbe foglalva, melynek egyik elemét (ins = inskripció) meg sem magyarázza.¹ Bevezeti a realizálási forma rf rövidítését, de a következő képletben „fr” rövidítést használ.

4. A szövegelemzéseket tartalmazó utolsó fejezetben a már korábban (MFF. 5. sz., EFF. 4. sz., EFF. 5. sz.) ismertetett, de fokozatosan továbbfejlesztett módon ad teljes képet arról a 8 szövegrészletről, melyek a kiejtési versenyeken kötelező szöveggként 1988-ig elhangzottak. Igen tanulságos, hogy nem a versenyzők szövegmondását vizsgálja, hanem azokét a fonetikusokét, akik előbb maguk elemezték a szöveget saját elképzelésük szerinti tagolás, hangsúlyozás, hanglejtés szempontjából. (Ez korábban megjelent: EFF. 1. sz.) Így most mindenki ellenőrizheti, hogyan valósítja meg azt, amit elméletben, elvben elgondol. A megvalósítás objektív képének és a szubjektív minősítéseknek az egybevetése további tanulmányoknak egész sorát indíthatja el. Alkalmat ad stílusvizsgálatokra is, ha meggondoljuk, hogy a szöveg szakaszolása, hangzási tempója és a kisebb-nagyobb szünetek száma és nagysága nem csupán az olvasó önkényétől, hangulatától függ, hanem a szöveg felépítése nagymértékben meghatározza. A szupraszegmentális szerkezet összetevői közül az időtengely paraméterei mérhetők legkönnyebben. Bolla a szöveg beszédszakaszait nem egy-két hangzási tényező (pl. hangsúlyok) alapján állapította meg, hanem aszerint, ahogy az illető felolvasó hangoztatta, figyelembe véve a szüneteket, a hanglejtést, a tempóváltozást; így adódott az, hogy a legrövidebb beszédszakasz 1 szótagból, a leghosszabb 9 szóból (20 szótagból) áll.² Ezek a szélsőségek Apáczai Csere szövegében találhatók. Más szerzőre inkább a fonációs szakaszok hossza jellemző. Sok a hosszú szakasz Pázmánynál, sok a rövid Zolnai Bélánál; Báró Géza és Csoóri Sándor a kettő közé esik. Pázmány szónokiassága, Zolnai impresszionista hajlama összehozható ezekkel az adatokkal, de a többit nagyobb összefüggés-hálózatban kell megvizsgálni. A hangterjedelem egyéni adottság. De hogy például a dinamikai csúcsok a középérességű zónában a leggyakoribbak, az Papp Lajosnak csak Apáczai-olvasására jellemző, hiszen ugyanő Csoóri szövegében sokkal több erős hangsúlyt alkalmazott. Az talán merő véletlen, hogy a szünetek és a fonációs szakaszok aránya Wacha Pázmány-olvasásában és Elekfi Bárczi-szövegében azonos, hiszen e sorok írójának Zolnai-olvasásában mások az arányok.

Sajnálatos hiba csúszott be a Pázmány-szöveg beszédszakaszainak számozásába: két 27. szakasz van, és az adattáblázatban nem tudni, itt és a környező szakaszokban melyikre vonatkoznak a paraméterek. E szöveg első közlésében (EFF. 4. sz.) nem volt ilyen félreszá-

¹ Amit különben a megnyilatkozásról mond, az összhangban áll KÁROLY (NéprNytud. 1980—81.) fogalomalkotásával és azzal a pontosítással, amit a megnyilatkozás-típus kapcsán az 1988. évi nyelvészkongresszuson kifejtettem. (Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből 1991.).

² Ezek a beszédszakaszok tagolódnak itt-ott több hangsúlyszakaszra vagy még több beszédütemre, melyek a számadatokból és az ábrákból szintén kielemezhetők, de e kisebb terjedelmű szakaszok intellektuális vezérlésű globális olvasásban kevésbé érvényesülnek, mint részlethangsúlyozás nagyobb érzelmi töltés esetén.

mozás. Gyanút foghatunk a kielemezett fonetikai adatok némelyikénél is (pl. a Pázmány-szöveg 23. és 24. szakaszának időarányainál, ahol az említett hiba miatti elcsúszással számolhatunk; a Bárczi-szöveg 25. szakaszának dinamikai vonalánál, a Lotz-szöveg 16. szakaszában a hangsúlyosnak írt 3. szótagnál).

Ilyen apró hibákért azonban kárpótól az adatok bősége és az, hogy nagyon megkönnyíti az egybevetést az elemzett szövegek fő adatait összesítő adattár a könyv végén. Az egész összeállítás olyan dokumentumtár, mely majd egyik alapműve lehet a hangzó beszéd, legalábbis a hanggal megszólaltatott szöveg vizsgálatának, különös tekintettel a normának minősített, helyes kiejtésre.

ELEKFI LÁSZLÓ

Békési Imre, Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése (Egy modell az argumentatív szövegtípus tanulmányozásához)

JGYTF Kiadó, Szeged, 1993. 188 l.

A szakmai vitának (vagyis a tudomány természetes létmódjának) ez volna az ideális formája: a kritikus megírja, hogy mit miért nem értett meg, mit hiányol stb. egy munkából, az érintett szerző pedig nem a régít óvja, menti, magyarázza, hanem megír egy újat, ami — ha lehet — jobb a réginél.

BEKÉSI IMRE új monográfiáját persze nem kifejezetten TOLCSVAI NAGY GÁBOR bírálata ihlette (MNY. LXXXVIII [1992.], 354—9), hiszen az új munka a bírálat megjelenésekor már nyomdában volt. Mégis tekinthetjük egyfajta válasznak, mert a szerző többek között azt a vonatkozást is (a jelentésszerkezet interpretációs megközelíthetősége s hozzá egy elvi kiindulás szerkezet reprezentációja) kidolgozza benne, amelyet a bírálat hiányol.

Ebben a könyvében BEKÉSI IMRE kutatásai több mint két évtizedes múltra visszatekintő eredményeinek sajátos, szintézis igényű bemutatását nyújtja. Munkája egyrészt a legjobb hazai hagyományokat — többek között a DEME LÁSZLÓ, KÁROLY SÁNDOR, KIEFER FERENC, BÁNRÉTI ZOLTÁN nevével fémjelezhetőket — a legkorszerűbb külföldi vizsgálati szempontokkal — a PETŐFI S. JÁNOS, GEORG H. VON WRIGHT, H. P. GRICE, K. DORFMÜLLER-KARPUSA és mások nevéhez köthetőekkel — organikusan ötvözni tudó koncepciója, másrészt metodológiájának és eredményeinek perspektivikus jellege révén méltán tekinthető a hazai szövegkutatás új állomásának.

A könyv tárgya a szövegmondatok és a szöveg közé eső nyelvhasználati egységek, közelebbről az oppozicionális — *de ... mert, de ... (te)hát, de, bár, mert bár és de hisz-féle* — konstrukciótípusok, melyek leggyakrabban argumentatív szövegekben fordulnak elő, de szépirodalmi alkotásokban is megtalálhatók, komplex (több részdiszciplínát is érintő) szemiotikai elemzése, interpretációja. Egyfelől a szóban forgó nyelvhasználati alakulatok konfigurációs, relációs és részben kompozicionális organizációformáinak vizsgálata, másfelől az ezekhez az organizációformákhoz hozzárendelhető (inferenciális/preszuppozicionális/kompletív) információk kapcsolatainak feltárása.

A könyv előzményeit, elméleti háttérének egyes aspektusait és alapvetéseinek egy részét a szerző régebbi publikációiból, könyveiből (Szövegszerkezeti alapvizsgálatok. Bp., 1982., A gondolkodás grammatikája. Bp., 1986.) és számos tanulmányából jól ismeri mind a hazai, mind pedig a nemzetközi szakmai közvélemény. Közülük — (ön)kritikai vizsgálat tárgyává is téve azokat — csupán annyit vesz föl jelen munkájába Békési Imre,

amennyi az oppozicionális szerkezetek szemantikai-pragmatikai interpretációjának megvilágításához szükséges. Ezen előzmények, illetőleg kutatási eredmények azonban itt — és ez a könyv egyik legjelentősebb szakmai-tudományos nívója — egy a korábbinál jóval szélesebb és mélyrehatóbb elméleti keretben kerülnek részben megfogalmazásra, részben újrafogalmazásra.

A szóban forgó keret legproduktívabb összetevői egyrészt a szerző legutóbbi tanulmányai egyikében (PETŐFI S. JÁNOS—BÉKÉSI IMRE szerk., Szemiotikai szövegtan 2. A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Első rész). Szeged, 1991. 38—54) bevezetett, definiált és empirikusan is igazolt „kettős szillogizmus” fogalma, másrészt az a PETŐFI S. JÁNOS vehiculumstruktúra—relátumstruktúra-elméletéből alkotó módon átvett reprezentációs nyelv, amely a deskriptív, a szubvilágalkotó és a performatív-modális proposíciókkal egyaránt operál a különféle nyelvhasználati alakulatok (megnyilatkozások, megnyilatkozástömbök, szövegek) interpretációja során (s amely szintén nem előzmény nélküli Békési munkásságában, vö. A kettős szillogizmus tipikus 'világai'. In: PETŐFI S. JÁNOS—BÉKÉSI IMRE szerk., Szemiotikai szövegtan 3. A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Második rész). Szeged, 1991. 41—61), harmadrészt a konvencionális és a konverzációs implikációk (inferenciák, preszuppozíciók stb.) figyelembevétele a szillogisztikus jellegű következtetések sémája mentén.

„Feladatomhoz — írja Békési — különösen a 'szubvilágalkotó szint'-re vonatkozó kutatások tapasztalatait kellett figyelembe vennem. A 'tényállásleírások'-at ugyanis a beszélő különböző 'szubvilágok'-ban »helyezi el« (tapasztalja — gondolja — tudja — hiszi stb.); így például a *de ... mert* nemcsak a tényállásleírásoknak, hanem az ezeket magukba ágyazó szubvilágoknak a viszonyait is modellálja: Tudtam, hogy ..., DE feltételeztem, hogy ..., MERT korábban azt tapasztaltam, hogy ...” (11). Mivel nyilvánvalóan „nem lehet közömbös, hogy egy komplex megnyilatkozás jelentésszerkezetét mennyire (milyen mértékben) a 'tényállásleírások' és mennyire az ezeket magukba ágyazó 'szubvilágok' relációi alkotják; esetleg — ritkán — e relációk a 'performatív-modális' szerepű megnyilatkozások szintjén vannak-e” (12), miként az sem lehet közömbös, hogy e jelentésszerkezetet mennyire alakítják implicit komponensek, illetőleg hogy ezek számbavétele és reprezentálása milyen mértékben következtetés: az ezekkel az összetevőkkel kibővített, integratív vizsgálati modell már lehetővé tette a szerző számára egyrészt a „teljes”-nek tekinthető jelentésszerkezet következtetes formális explikációját és egzakt bemutatását, másrészt ennek révén az elemzett nyelvhasználati formák differenciált tipologizálását.

A kiindulószerkezet ebben a modellben az elvárástörő (s a vele rokon megengedő) ellentét szemantikai struktúrája, amellyel Békési elsőként világít rá a szakirodalomban arra, hogy az oppozíció nem egyszerűen egy előtag és egy utótag szintspecifikus viszonya, hanem két (az előtag és az utótag tételeinek kauzális összefüggésein alapuló) szillogizmus relációja, s mellyel az implicit jelentésrészek reprezentálása a célja. „A két szillogizmusból — állapítja meg — a használatban legalább egy-egy tételt explikálunk, a *devel* jelölt ellentét azonban nem mindig ezek között van, hanem tipikusan lehet különböző szerepű (szintű) és különböző megjelenésű (sőt meg nem jelenő) tételek között is” (47). A kettős szillogizmus sémája mentén szerveződő explicit és az általuk jelen lévő implicit tényállásleírások az adekvát interpretáció szempontjából alapvető fontosságú, a beszélő (és partnere, illetőleg az interpretátor) „hozzáférhetőségi reláció”-it kifejező „szubvilág”-okba ágyazódnak, melyeket különféle „szubvilágalkotó elemek” juttatnak kifejezésre. Ezek az elemek „szubvilágalkotó konnektívumok” révén egy adott szövegben összefüggő láncot alkotnak. Békési itt természetesen csak az oppozicionális konstrukciótípusok explicit vagy (re)konstruált „szubvilágalkotó elemei”-nek és konnektívumainak (illetőleg műveleteinek) vizsgálatára vállalkozik, s a „szubvilág-összefüggések”-nek a következő három fő típusát körvonalazza.

[A _{pr} *] TAPASZTALÁS, TUDÁS	[B _{pr} *] TAPASZTALÁS, TUDÁS
[A _p] TUDÁS TAPASZTALÁS	[B _p] TUDÁS HIT
[A _q *] ELVÁRÁS REMÉNY	[B _q] INTENCIONÁLT ÁLLAPOT HIÁBAVALÓ REMÉNY

[A _{pr} *] TAPASZTALÁS, TUDÁS TUDÁS	[B _{pr} *] TAPASZTALÁS, TUDÁS ELKÉPZELES
[A _p] TUDÁS	[B _p] TÉNY
[A _q] MEGGYŐZŐDÉS HIT	[B _q] TÉNY FÉLÉS valamitől

[A _{pr} *] ELKÉPZELES	[B _{pr} *] ELKÉPZELES
[A _p *] FELTÉTELEZÉS	[B _p] FELTÉTELEZÉS
[A _q] TÉNY	[B _q] TÉNY

A „performatív-modális” propozíciók szerkezetalkotó összefüggéseinek interpretatív jelentőségét kiemelve tér rá Békési a főbb konstrukciótípusok tárgyalására, illetőleg klasszifikálására. Az ismertetett módon (re)konstruált kiinduló szerkezet lineárisan folytonos, illetőleg lineárisan nem folytonos konstrukciórészekben realizálódhatnak. A konstrukciótípusok a „főviszony” jellege szerint oppozicionálisak, kauzálisak és választóak, felépítettségük szerint elemiek és bővítettek, beépítettségük szerint pedig viszonylag önállóak, viszonylag önállótlanok és teljesen önállótlanok lehetnek. Az oppozicionális konstrukciótípusok fajtáit bőséges és gondolatébresztő példaanyaggal illusztrálja, illetve ábrázolja (célszerűen hierarchikusan vagy lineárisan). Szemléltetésül lássunk itt legalább egyet közülük:

Megokolt utótagú ellentétes elemi konstrukciótípus az alábbi. (A példát annak explicit jelentésszerkezete, majd az utótag implicit komponensei követik.)

„1Lúdas Matyi történetéből Fazekas Mihály, az eladdig csaknem ismeretlen debreceni költő szerzett költői remekművet. 2De Lúdas Matyinak *mégsem* ő az apja. 3A nép igazságérzetének ezt a halhatatlan alakját [*ugyanis*] maga a nép teremtette meg.” (Illyés Gyula: Iránytűvel I—II. Bp., 1975.)

Ábrázolva: ((1) *de* ((2) *ugyanis** (3))) ((A_p *de* ((B_q) *ugyanis** ((B_p) ET (B_{pr}*))))

A megokolt utótagú konstrukciótípus lényege az „*ellentétes főkapcsolás és a magyarázó alkapcsolás sorrendileg kötött együtlléte*. Ehhez képest csupán a megjelenési forma kérdése, hogy (a) a (*de* ... *mert*)-tel viszonyított információrészeket tagmondatok-e vagy pedig mondategészek, mondat fölötti szövegegységek, illetőleg nagyobb szövegrészek; továbbá az is, hogy (b) a konstrukciótípus elő- és/vagy utótagja egyéb tartalmi-logikai viszonyfajta-val kibővül-e (bővített konstrukció), vagy sem (elemi konstrukció)” (102).

A megokolt utótagú, továbbá az azzal analóg módon értelmezett következtető utótagú, valamint a megokolt és a következtető előtagú oppozicionális konstrukciótípusok azután összetett(ebb) (bekezdésnyi vagy nagyobb) konstrukciókat alkot(hat)nak, beépül(het)nek, sőt adott esetben önállóan is megjelen(het)nek (mint például Juhász Gyula „Anna örök” című költeménye).

Ami e szemantikai-pragmatikai interpretációs modellt, illetőleg alkalmazási lehetőségeit illeti, részben összehasonlító szövegvizsgálati, részben pedig szövegstilisztikai relevanciáját szükséges még kiemelni, de természetesen más (rész)diszciplínák számára is jelentős tanulságokkal szolgálhat.

Befejezésül a következőket kívánom megjegyezni. Jóllehet BÉKÉSI IMRE kutatási tárgya, miként látható, kimondottan szövegmondatok és szöveg közé eső nyelvhasználati egységek, többnyire argumentatív struktúrák, célja pedig ezek paradigmaticus rendszerezése és szisztematizálása, a jeles szerző valójában ebben a könyvében és a vázolt módon teszi meg a legjelentősebb lépést a szövegmondatok, illetőleg a bemutatott kötőszóegyüttesek által modellált szövegszerkezeti egységek, konstrukciótípusok vizsgálatától az általánosabb és teljesebb nyelvhasználati alakulatok, más szóval: az autonóm rész- és teljes szövegek szisztematikus vizsgálata felé.

VASS LÁSZLÓ

Rácz Endre, A belehallás jelenségéről

Nyelvtudományi Értekezések 134. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 50 l.

RÁCZ ENDRE — mint korábban is annyiszor — élete végén még egyszer kijelölt egy újabb irányt a magyar nyelvtudomány művelői számára. Nyelvészeti szakirodalmunk öelötte a belehallás jelenségét az elméleti megalapozás igényével és összefoglaló jelleggel nem vizsgálta. Foglalkozott ugyan a nyelvnek ezzel a sajátos tulajdonságával korábban PÉTER LÁSZLÓ, ő fő vonalakban meghatározta lényegét: „az állatok, sőt a tárgyak hangjából kihallható és őket jellemző, emberire fordított szó” (Nyr. CVI, 171) és NYÍRI ANTAL (A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása 33), de más koncepciójú munkájukban nem lehetett feladatuk ennek a jelenségnek a teljes körű leírása, alapos elemzése, illetőleg tudományos definíciójának elkészítése. Szótárainkban és lexikonjainkban (ÉrtSz., ÉKsz., Tsz., ÚMTsz., NéprLex. stb.) nincsen címszava a *belehallás*nak, és FÖLDES CSABA kétnyelvű szakszótárában sem található (Deutsch—ungarisches Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Fachausdrücke).

Rácz Endre kismonográfiájának tartalma nem ismeretlen a szakma és az érdeklődők számára, szerzőnk eredményeit, következtetéseit négy részletben már előbb közzétette (l. Nyr. CXIII, 426—35, CXIV, 143—50, CXV, 16—27, 172—88).

A bevezető fejezet egy szükségszerű szembeállítással kezdődik, a belehallást pontosan el kell határolni a hangutánzástól. Ez utóbbi „a szóalkotásnak ősi — és máig is élő — módja: környezetünknek, az élő és élettelen természetnek hangjait meglevő beszédhangjaink segítségével megpróbáljuk utánozni. Ezért a hangutánzó szavak több nyelvben is hasonlóan egymáshoz, anélkül persze, hogy bizonyítanak az illető nyelvek rokonságát”. A belehallás viszont lényegileg különbözik a hangutánzástól, mert „segítségével nem alkotunk új szavakat. Környezetünk hangjelenségeit ilyenkor a már meglevő, értelmes szavaink segítségével vagy ezeknek értelmes kapcsolataival érzékeltetjük; a külvilág hangjaiból értelmes szavakat, szókapcsolatokat vagy mondatokat vélünk kihallani, másképpen szólva: értelmes szavakat, szókapcsolatokat vagy mondatokat értünk beléjük”. (A ritkítások a recenzius kiemelései.) Ennek a világos megkülönböztetésnek nemcsak a jelenség pontos körülírása és egyértelmű meghatározása szempontjából van jelentősége, hanem egy szövegalkotási probléma miatt is: a belehallás ugyanis gyakran jelenik meg hangutánzó szó vagy szavak mellett, illetőleg környezetében. A hangutánzás pszichikailag és fizikai (hangzási) sajátágaival valószínűleg

egyszerre készíti elő, mintegy sugallja a belehallást, szinte ráhangolja az embert a hangjelenség értelmezésére.

Figyelmeztet a szerző egy hasonlóságra is, ez a művészi nyelvhasználat egyik sajátossága: „Még leginkább a művészi hangutánzó szavak nélküli kelt fel hangzásbeli, hangulati hatásokat, ahogy például a márciusi szél lágy, simogató hangját érzékelteti Juhász Gyula, a váltakozó (főleg szókezdő) *sz* (illetőleg *c*) és *s* hangoknak nem hangutánzó szavakon belüli ritmikus ismétlésével: »Szavaid selyme sziven simogat | Mint márciusi szél a sirokat« (Szerelem?).”

Felvetődik ezután, hogy mitől függ a belehallás? Ezt csak részben és több helyen szétszórva érinti Rácz. A szubjektív elemet, a befogadó egyéniségét, szerepét részletesebben vizsgálja, és kielégítően feltárja. Azért önkényes mindig a szöveg megalkotása, mert a mindenkor befogadó értelmez, tőle függ a belehallás tartalma. Ebből az is következik, hogy a befogadó hangulatának, körülményeinek, a hangadó és a befogadó kapcsolatának, helyzetének a változásai nyomán ugyanaz a személy ugyanazt a hangélményt esetenként is másképpen értelmezheti. Az objektív elemről, a hangjelenségről viszonylag keveset mond, megállapítja, hogy a hangzás egészének, hangszínének, ritmusának kell felhívó erővel szólnia, és hogy ez annál hatásosabb, minél tartósabb a hangadás, minél többször ismétlődik ritmikusán.

A belehallás szépírói alkalmazásának stilisztikumával kapcsolatban — Ady-, Áprily-, Arany-, Babits-, Illyés-, Jókai-, Mikszáth-, Móricz-, Petőfi-, Szabó Lőrinc-idézetek alapján — elsőként foglal össze tudományos megfigyeléseket. Szellemes elemzései és találó következtetései kiemelkedő egyéni eredmények. Ezek nyomán kifejti, hogy a jelenség eszköze többek között a cselekmény fejlesztésének, a sejtetésnek, a szabad függő beszédnek (ekkor a *communis opinio*, vagyis az események kollektív kommentálása is lehet) és a belső monológnak.

RÁCZ ENDRE a néprajzi előfordulásokra, a népi értelmezésekre alapozta egész munkáját. Ezeket elemezte, csoportosította, ezekből vonta le következtetéseit. Anyagának jelentős részét HERMAN OTTÓ és CHERNEL ISTVÁN műveiből, valamint a „Bihari gyermekmondókák” (Bukarest, 1982.) című kettőtől gyűjtötte.

A hangadó források szerint négy fejezetet alakított ki. A harangszó hangszínének és ritmusának értelmezése felekezeti, vagyoni és társadalmi különbségeket fejezhet ki, ez olykor a harangok vetélkedésébe is átmegy, továbbá utalhat a harang helyzetére, fekvésére (*Dombon van*). A harangszó értelmezésének nemzetközi jellegére is rámutat Dickens és Orwell idézésével. A vonat (egykor főleg a mozdony pöfögésével), a kerekék (vonaté, kocsié, szekéré, talicskáé, malomé) zakatolásuk, csikorgásuk, sűrűlódásuk ritmusával idézik elő értelmezésüket. Ez szólhat a vonat szerepéről vagy a kaptatón felfelé és az ereszkedőn lefelé haladó vonat sóhajairól, illetve dicsekvéséről (ilyen más-más ütemű kettősségeket a többi kerék hangadásába is bele szoktak hallani). A házi- és vadállatok, tücskök és békák „beszéde” leginkább tartásukra, körülményeikre, helyzetükre világít rá, de általánosabb érvényű megállapításokat is tulajdonítanak nekik. Érdekes, hogy a sokféle háziállat (kutya, macska, bárány, lúd, kacsa, bivaly, gyöngytyúk, nemenként megkülönböztetve is: tyúk és kakas, tehén és bika, életkori különbséggel is: malac és disznó) mellett a farkas az egyetlen vadállat. Végül a madarak énekébe beleértett jelentések kerülnek sorra. Ez a legváltozatosabb és leggazdagabb egysége a tanulmánynak, és ez terjedelmén is megmutatkozik. A szerző belefeledkezve munkájába, nagy élvezettel dolgozott itt. A madarak közül a legkedveltebb a sárgarigó és a feketerigó, a széncinke, a fecske, a galamb meg a gerle, az ő szavukat értelmezte legtöbbször a nép és a szépirodalom is. Meglepően sokat és sokféleképpen foglalkoztatta azonban a képzeletet a varjú és a holló károga. Mit akartak hallani az emberek a madaraktól? Áradó életörömet, munkára buzdítást, csúfolódást, az év- és napszakok meg az időjárás jelzését.

Az értelmezések hangulata a befogadótól függően lehet: közömbös-semleges, biztató-reménykeltő, sőt derűs, humoros, játékos, de áraszthat — viszonylag ritkán és inkább a szépirói feldolgozásokban — pesszimizmust is.

Az értelmezés nyelvi elemei, megjelenési formái rendkívül változatosak: rövid közszók, tulajdonnevek, szókapcsolatok, mondatok, mondókák, monológok, dialógusok, sőt még összefüggő szövegek is.

A belehallás jelensége nyelvünk sajátos értékei közé tartozik, ezért tovább kell tanulmányoznunk, hogy még teljesebben feltárjuk jellegzetességeit, megismerjük és megőrizzük.

KOZOCSA SÁNDOR GEZA

Kontrasztív nyelvészet és fordítás

HÉLÈNE CHUQUET—MICHEL PAILLARD, *Approche linguistique des problèmes de traduction*. Ophrys, 1987. 451 l.

A hazai idegennyelv-tanítást végigkíséri a fordítás. Több olyan nyelvkönyvben is vannak fordítási gyakorlatok, amelyek kezdőknek készültek. A hagyomány két irányból követeli a fordítást: a folytatás igénye felől és közvetve, az állami nyelvvizsga egyik feladataként. A fordítás tehát a gyakorlás alig mellőzhető eszköze bizonyos nyelvtanulási helyzetekben cél is. A legtöbb nyugati országban más a helyzet. Franciaországban például szinte eretnekségnek számít a fordításnak a középiskolai tanításba való beiktatása. Ám az egyetemen rendszeresen fordítanak. A poitiers-i egyetem két tanára alapos, minden részletet elemző könyvet írt arról, miként tanítsák az egyetemi hallgatókat fordítani franciáról angolra és angolról franciára. Egyszerű lapozgatás is bizonyítja, hogy a könyv szerzői nyelvszakos hallgatókra gondolnak. Komoly nyelvtudás és nyelvészeti tájékozottság nélkül ezt a nyelvészetre épülő fordítást nem lehet tanulmányozni, s az is nyilvánvaló, hogy a fordításról mint szakfeladatról van szó, amelyhez a két nyelv ismerete önmagában nem elég.

Az első nagyobb fejezet a két nyelv általános különbségeit tárgyalja, például bizonyítja, hogy a francia inkább viszonzószókkal, az angol inkább a szórenddel fejezi ki a mondattani kapcsolatokat, a francia a szóképzést „kedveli” jobban, az angol a szóösszetételt. A következő csaknem kétszáz oldalon a fordítás kontrasztív nyelvészeti hátterét ismerhetjük meg a mondattan, a lexikai egységek és a modalitások aspektusában. A recenzens meglepetve ismert több megállapításában a saját gondolataira. Ő maga ugyanis a közvetítő nyelvből történő fordítás lehetőségének elméleti kérdéseivel foglalkozott, s az ilyen fordításban a fordító messze szakadhat az eszközhasználatban, az elrendezésben az eredetitől, amelyet nem ismer. A két francia szerző által bemutatott példákban sokszor szakad ilyen messzire egymástól az eredeti és a fordított szöveg szerkezete, sőt valóságmegközelítési módja. Egyetlen cél itt az információ közvetítése, minden más csak eszköz, amelyet cserélni lehet. A magyar hagyomány és szokás is ad szabadságot a fordítónak, s ezt anyanyelvünk rendszere is szükségessé teszi, de kétséges, hogy a szabadságnak ezt a formáját áthozhatjuk-e a hazai fordítási gyakorlatba. Talán ezzel az óvatos megfogalmazással vállalhatjuk: szövege és követelménye válogatja.

A példák között olyanok is akadnak, amelyekben az információ azonossága vitatható. Például a francia eredetiben azt olvashatjuk, hogy „a kuli hagyományos kínai kalapot visel”, az angol fordítás ezt kiegészíti a ’kúp alakú’ jelzővel, ez pedig információs többletnek tekinthető. A magas színvonalú elemzés bizonytalanságérzetet kelt az olvasóban azért is, mert példái főként példamondatok, szókapcsolatok, holott a fordítás törvényei a szövegben működnek igazán.

Ezt a bizonytalanságerzetet semlegesíti a második rész, amely szövegeket mutat be, fordításukkal, s mindegyik után elemzi a fordítás szándékait és technikáját. Ezekben az elemzésekben jelennek meg a két szerző nyelvészeti és módszertani elvei, mert nem szerkesztik meg a példákat, hanem kész munkaként veszik át őket könyvekből, újságokból. Ebben a részben csak az elrendezést kifogásolhatja az olvasó: szabálytalanul következnek egymás után szépirodalmi, publicisztikai, tudományos szemelvények. Az egyetlen rendszerezési szempont: a sorozat első felében az angol, a másodikban a francia forrásnyelv.

Gazdag és több évtized szakirodalmát átfogó bibliográfia zárja a könyvet.

A könyv meggyőz arról, hogy a fordítást tanítani és tanulni kell. Hasznos és — mondhatjuk — a legkorszerűbb nyelvészeti és módszertani tanácsokat adja azoknak, akik fordítókat és nyelvszakos egyetemi, főiskolai hallgatókat képeznek. A fordítás, mint tudjuk, igénybe veszi, gazdagítja, edzi az anyanyelvet. A magyar irodalmi nyelv fordításokon indult el és nőtt fel. A fordítás tanítása is serkentője a nyelvi nevelésnek és nyelvművelésnek, ha komolyan veszik és szakszerűen végzik. Ezért ajánlhatjuk a két francia szerző munkáját a fordítóknak és a nyelvszakos tanároknak kívül a nyelvművelés szakembereinek, meg azoknak, akik esetleg vállalkoznának egy hasonló, a magyar nyelvet alapul vevő könyv megírására. Igen nagy szükség lenne rá, s nemcsak a magyar fordítástudománynak és fordítói gyakorlatnak, hanem anyanyelvünknek is dicséretes szolgálatot tehetne.

BÁN ERVIN

KÜLÖNFÉLÉK

Néhány szlavisztikai műsóról

(*összláv nyelv, ószláv nyelv, egyházi szláv nyelv, orosz nyelv*)*

Az *összláv nyelv* a Kárpátoktól északra, északkeletre, közelebből talán a Pripjaty környékén elterülő szláv őshaza egykori lakóinak, az összlávoknak összehasonlító módszerrel kikövetkeztetett nyelve. Az indogermán (indoeurópai) ősnyelv egymáshoz lazábban vagy szorosabban kapcsolódó dialektusainak egyikéből származik, abból fejlődött. A két nagy indogermán nyelvcsoporthoz (kentum és szatem) közül a szatem csoportba tartozik a baltival, albánnal, trákkal, örménnyel és indoiránival együtt. Az összláv kor időbeli terjedelme több mint 3000 évet ölelt fel az indoeurópai ősnyelv felbomlásától (Kr. e. III. évezred) a szlávok nagy expanziójáig (Kr. u. V. század). Az összláv nyelv eleinte aránylag kevésbé differenciált egészet alkotott. Idővel jelentősen módosult, és markáns nyelvjárási különbségek alakultak ki, amelyek végül is három szláv nyelvi csoport, mégpedig a nyugati, keleti és déli szláv nyelvi csoport létrejöttét eredményezték. A szláv vándorlásoknak az volt a sajátos vonásuk, hogy eredeti lakóterületüket (azaz őshazájukat) a szlávok továbbra is megtartották, s új, északi, déli, nyugati és keleti területeiket népszaporulati feleslegükkel szállták meg. A legrégebb hírek a kelet-római birodalom balkáni határainak szláv ostromáról a VI. századból vannak. Fontos bizánci forrás Prokopiosz „A hadjáratokról” szóló művének az a része, amely a gót háború eseményeit tartalmazza. Írott formában az összláv nyelv nem maradt fenn, nyelvemlékei nincsenek, tehát az összláv nyelv nem olyan konkrétum, nyelvi realitás, mint például a latin vagy a görög, hanem nyelvészeti rekonstrukció (ha tetszik: fikció, hipotézis) eredménye. Ezért az összláv szavakat a nyelvészeti szakirodalom a hipotetikus alakoknak kijáró csillaggal (asteriscus-szal) látja el; pl. *domъ 'ház', *gordъ 'vár, város',

* Elhangzott a Magyar Östörténeti Bizottság 1994. május 27-én tartott ülésén.

**vdova* 'özvegyasszony', **nokti* 'éjszaka' stb. — Az ósszláv nyelvet (*Urslavisch*) *protoszláv*-nak (*protoslavo*), *közszláv*-nak (*slave commun*) vagy *szláv alapnyelv*-nek (*jazyk-osnova*) is szokták nevezni. — A magyarok történetük során ósszlávokkal nem érintkeztek. A magyar nyelv szláv jövevényszavai között ósszláv eredetűek nem lehetnek.

Az *ósszláv nyelv* a szlávok első, déli szláv (közelebbről bolgár) jellegű irodalmi nyelve, amelyen a legrégebb, egyházi tárgyú szláv szövegek íródtak. Népnyelvi alapja a bolgár nyelv dél-macedóniai (Szaloniki környéki) nyelvjárása, de mint irodalmi nyelv más szláv nyelv (különösen a cseh-morva), továbbá a görög és latin nyelv elemeivel is gazdagodott. Az ósszláv nyelv kezdetei a szláv apostolok, a görög nemzetiségű Cirill és Metód nevéhez fűződnek, akik a IX. század második felében (863 körül) a keresztény hitnek a szlávok között való terjesztéséhez szükséges liturgikus szövegeket görögből lefordították arra a szláv idiómára, amelyet Szaloniki környékéről maguk is jól ismertek. Ezek a IX. századi szövegek nem őrződtek meg eredetiben. Az ósszláv nyelv első emlékei a X—XI. századból maradtak fenn glagolita írással. A glagolita írás megalkotásához Szent Cirill a görög kisbetűs, minuszcula írásnak kurzív, ma úgy mondanánk: írott változatát használta fel. A cirill írás Simeon bolgár cár (ur. 893—927) idejében váltotta fel a glagolita írást. A cirill betűk többsége a görög unciális majuszkulából („nyomtatott nagybetűkből”) származik, a görögből hiányzó betűk pedig a glagolitából vannak átvéve. Az ósszláv nyelv rendkívül nagy nyelvészeti fontossága abból adódik, hogy még aránylag közel volt az ósszláv nyelv fejlődésének legkésőbbi fázisához, amelyben likvidametézis zajlott le, megszüntetve a korábbi egységes *tort, toll* stb. típusú hangkombinációkat. Hangtanának fontos archaizmusához tartozik például a nyílt szótagos törvény, a redukált magánhangzók (jerek) és az orrhangok (nazális magánhangzók). Ezért adatai rendkívül becsesek, és gyakran majdhogynem pótolni képesek az ósszláv hiányzó tanúságtételét. Ismerete nélkülözhetetlen bármely szláv nyelv történetének tanulmányozásához. — Az ósszláv nyelvet (*staroslavjanskij jazyk*, *Altslavisch*, *Old Slavonic*, *vieux slave*) *paleoszláv*-nak (*paleoslavo*), valamint — funkciója és régisége alapján — *egyházi szláv*-nak (*drevenecerkovnoslavjanskij jazyk*, *Altkirchenslavisch*) vagy — a forrásául szolgáló nyelvjárásból kiindulva — *óbolgár*-nak (*starobalgarski ezik*), sőt — legújabban — *ómacedón*-nak (*staromakedonski jazik*) is szokták hívni. Mindegyik elnevezésnek van jogosultsága. Ám a szlovén nemzetiségű KOPITARTÓL és MIKLOSICHTÓL vallott, de JAGIČTÓL megeáfolt ún. pannón elméletet tükröző *ószlovén nyelv* (*Altslovenisch*) megjelölés, amelyet a múlt század végén a magyar ASBÓTH OSZKÁR is használt, hibás, félrevezető és feltétlenül kerülendő.

Az ún. Metód-legenda egyik epizódja szerint Metód 882-ben, útban Konstantinápolyba, valahol a Duna mentén találkozott egy magyar uralkodóval („királlyal”), aki nyájasan fogadta és kérte: „Emlékezz meg rólam, tiszteletre méltó atyám, imáidban mindenkor”.

Az *egyházi szláv nyelv* (*cerkovnoslavjanskij jazyk*, *slavon ecclésiastique*, *Kirchenslavisch*) annak következtében alakult ki, hogy a szlávság legrégebbi irodalmi nyelvének, az ósszláv nyelvnek a normái idővel megmerevedtek, és egyre jobban eltávolodtak az élő beszélt nyelvtől. A helyi szükségletekhez való alkalmazkodás, főleg bizonyos hangtani engedmények oda vezettek, hogy az ósszláv nyelv egysége megbomlott, és helyi változatok, úgynevezett redakciók alakultak ki. Ezek közös neve az egyházi szláv, amelynek orosz, szerb, horvát és bolgár redakciójáról beszélhetünk. Az 1056—57-ben keletkezett Osztromir-evangélium például ósszláv nyelvemlék számos óorosz sajátossággal, tehát voltaképpen nem más, mint orosz redakciójú egyházi szláv emlék, amelynek az ósszláv források kánonjában éppúgy helye van, mint az óorosz forrásokéban. Az egyházi szláv nyelv a maga sajátosan déli szláv struktúrájú szavaival nagymértékben gazdagította az orosz irodalmi nyelv szókincsét. Gyakran egymás mellett él a genuin orosz szó és a vele etimológiailag azonos, de stilisztikailag vagy szemantikailag tőle többé-kevésbé eltérő egyházi szláv szó (*slavjanizm*). Példák: *stora-ná* 'oldal': *straná* 'ország'; *golová* 'fej': *glavá* 'fejezet'; *górod* 'város': *grad* 'vár(os)'; *póroch*

'puskapor': *prach* 'por, hamvak'; *vólost* 'járás, körzet': *vlast* 'hatalom'; *čužój* 'másé, idegen': *čuždyj* 'távolálló, visszatetsző, idegen'; *moğúčij* 'erős, hatalmas': *moğúščij* 'valamit tudó, valamire képes' stb. Az orosz redakciójú egyházi szlávban különbség volt az északi és a déli variáns között, de délen további eltérések is voltak a galíciai és a kijevi terület között. A szláv rítusú katolikus horvátok egyházi szláv nyelve glagolita írású, a pravoszláv szerbeké pedig cirill írású volt. Az orosz szerkesztésű egyházi szláv nyelv archaizált típusának terjesztését a XVII. századtól kezdve a könyvnyomtatás is segítette. Az Oroszországban nyomtatott egyházi szláv szövegek a balkáni szlávokhoz is elkerültek. Hosszú ideig használták az egyházi szlávot mint szakrális nyelvet egyes nem szláv népek is, így a románok és a pravoszláv litvánok is. A pravoszláv vallású népeknél az egyházi szláv nyelv nagyjából azt a szerepet játszotta, amit a római katolikusoknál a latin, a mohamedánoknál pedig az arab.

Az *óorosz nyelv* (*drevnerusskij jazyk*) az óorosz állam (Kijevi Oroszország) területén lakó keleti szláv törzsek közeli rokonságban levő dialektusai alapján jött létre. Felső időhatárát (terminus a quo) a VIII. században, alsó időhatárát (terminus ad quem) pedig a XIV. században szokták meghatározni. A mai orosz, ukrán és fehérorosz nyelvnek az óorosz nyelv a közös őse. A nagyjából egységesnek mondható óorosz nyelv a XII. századtól kezdve fokozatos differenciálódás révén önálló orosz, ukrán és fehérorosz nyelvvé fejlődött. Ám a XIV. század előtti időkre vonatkozólag orosz, ukrán vagy fehérorosz nyelvről beszélni anakronizmus. Abban az időben még csupán óorosz nyelvjárások léteztek, nem pedig hármas tagozódású önálló keleti szláv nyelvek. — Némelyek az óorosz nyelv jelölésére a nehézkes *köz-keleti szláv* (*obščevostočnoslavjanskij jazyk*) megnevezést használják.

KISS LAJOS

Kazinczy utalásai Horatiusra a nyelv változásával kapcsolatban

Nemrég újra elolvastam Kazinczy Ferenc 1819-ben írt „Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél” című tanulmányát, s ebben a következő részre figyeltem fel: „S midőn az ortológus a nyelv elváltozásától retteg, nyilván összetéveszti a nyelv mostani színét és magát a nyelvet. Pedig e kettő éppen nem egy. Egyedül a kiholt nép nyelve nem változik többé: az élő népek nyelve minden nyomon változik, s örökké fog változni, hasonló a Horác folyamjához, melynek elfutását a paraszt csak várja, s az mégis fut, változik, s az marad, ami volt” (Kazinczy Ferenc: Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. Vál., jegyz. SZAU- DER MÁRIA. Bp., 1979. 817). Arra most nem térnék ki bővebben, hogy Kazinczy érdemeinek nagy elismerése mellett is, a korabeli ortológia szerepét ma árnyaltabban ítéljük meg, s Kazinczynak a nyelvújítással, a nyelv fejlesztésével kapcsolatos nézeteit és gyakorlatát sem mindenben fogadjuk el. Különben e tanulmányban, mint ismeretes, Kazinczy maga is írja: „— Jól és szépen az ír, aki tüzes ortológus és tüzes neológus egyszersmind, s egyességben és ellenkezésben van önmagával” (uo. 832). Ennek a kérdésnek nagy irodalma van. Most az első Kazinczy-idézetnek arra a részére hívnám föl külön is a figyelmet, amely az *Egyedül* szóval kezdődik. Kazinczy itt tulajdonképpen azt állapítja meg, hogy a nyelv folyamatosan változik, s a változás egy rövid(ebb) időszakon belül nem érzékelhető. Ez lényegében egyezik a nyelvtörténet mai felfogásával is (l. pl. BENKŐ, A történeti nyelvtudomány alapjai. Bp., 1988. 33). A Kazinczy-idézet kommentálásához a Horatiusra való utalás magyarázata szintén szükséges. Kazinczynak Horatius kedvenc kötője volt, akit rendszeresen olvasott, lépten-nyomon idézett, s fordított is tőle. Horatiusnak Kazinczyra tett hatásáról többször írtak (pl.: BEÖTHY ZSOLT, Horatius és Kazinczy. Bp., 1890. l. még: AkÉrt. 1890: 345—67; [legrészlete- sebben] BORZSÁK JÓZSEF, Az ókori classicusok és Kazinczy. Bp., 1906; CZEICZEL JÁNOS, Horati- us és Kazinczy. EPhK. 1909: 668—78). A vonatkozó Horatius-helyre azonban én ezekben

nem találtam rá, s nem leltem az általam használt legújabb Kazinczy-kiadás s más újabb tudományos kiadványok (Kazinczy Ferenc válogatott művei. II. Vál., jegyz. SZAUDER JÓZSEF. Bp., 1960. 646—7; Pennaháborúk. Nyelvi és irodalmi viták 1781—1826. Összeáll. SZALAI ANNA. Bp., 1980. 637—9; Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig. A magyar kritika és évszázadai I. Írta és összeáll. TARNAI ANDOR és CSETRI LAJOS. Bp., 1981. 535) jegyzeteiben sem.

Ezért filológiai adalékként közlöm, hogy Kazinczy Horatius-utalása „Az epistolák első könyvé”-ből (Epistularum Liber Primus), annak II. leveléből való, amelynek a 40.-től a 43.-ig terjedő sorai a következők:

Dimidium facti, qui coepit, habet: sapere aude.
Incipe! Vivendi qui recte prorogat horam,
rusticus exspectat, dum defluat amnis; at ille
labitur et labetur in omne volubilis aevum.

Félig kész is a tett, bele kell csak kezdeni: légy bölc:
vágj neki. Mert aki csak halogatja örökkön a józan
életmódot, aképp jár, mint a paraszt, ki folyamánál
várta, mikor folyik el; de örökké hömpölyög árja.

(Urbán Eszter ford.; I. Qvinti Horati Flacci, Opera Omnia — Quintus Horatius Flaccus összes versei. Szerk. BORZSÁK ISTVÁN és DEVECSERI GÁBOR. Bp., 1961. 494—5). Ehhez BORZSÁK többek közt a következő kommentárt fűzi: „az egyszerű paraszt, aki még csak hirtelen lezúduló hegyipatakot látott, várhat, hogy elfogyjék (*dum defluat*) a folyó;” (Horatius: Epistulae. Gond., bev., jegyz. BORZSÁK ISTVÁN. Bp., 1969. 37 [Auctores Latini X.]).

Megemlítem, hogy hasonló gondolat van már Kazinczy Szabó Jánoshoz 1815. aug. 12-én írt levelében: „Csak a kiholt nyelv nem szenved változást, az élő nyelvnek még a' közember' ajkán is változni kell, 's az én nyelvem 's az én társaimé nem a' Báróczié, a' ki 42 esztendővel ezelőtt írt, valamint a' Báróczié nem a' Pázmányé és a' Zrinyié, 's az ezeké nem a' Latiatuc-feleimé” (KazLev. XIII, 69; vö. még uo. VII, 32—3; ÉDER [szerk.], A magyar irodalmi nyelv Pázmánytól napjainkig. Bp., 1986. 22).

Kazinczynak a nyelv, pontosabban a szókinés, a szólásmód változásával, megújításával kapcsolatban van egy másik Horatiusra való hivatkozása is. „Az epistolák második könyvé”-nek (Epistularium Liber Alter) III. leveléből, a híres Ars poeticából (De Arte Poetica) vagy másképp nevezve A Pisókhöz írt levélből a 45.-től a 62.-ig terjedő sorokat, sorokból — saját felfogását is igazolandó — gyakran idéz (l. pl. „Dayka élete” c. tanulmányát: SZAUDER MÁRIA i. m. 768; magyarul a prózai fordítás és Csengery János költői fordítása 913—5, a Jegyzetekben). Az említett részletből jambikus formában Kazinczy maga is magyaráított, ami „Wieland Adelung ellen...” című cikkében (Felsőmagyarországi Minerva 1825) olvasható (l. BORZSÁK JÓZSEF i. m. 74). Horatius vonatkozó sorait talán e helyt sem érdektelen közölni:

⁴⁶ In verbis etiam tenuis cautusque serendis

⁴⁸ hoc amet, hoc spernat promissi carminis auctor.

⁴⁷ Dixeris egregie, notum si callida verbum
reddiderit iunctura novum. Si forte necesse est
indiciis monstrare recentibus abdita rerum et

⁵⁰ fingere cinctutis non exaudita Cethegis,
continget dabiturque licentia sumpta pudenter,
et nova fictaque nuper habebunt verba fidem, si

- Graeco fonte cadent parce detorta. Quid autem
 Caecilio Plautoque dabit Romanus ademptum
⁵⁵ Vergilio Varioque? Ego cur, acquirere pauca
 si possum, inuideor, cum lingua Catonis et Enni
 sermonem patrium ditaverit et nova rerum
 nomina protulerit? Licuit semperque licebit
 signatum praesente nota producere nomen.
⁶⁰ Ut silvae foliis pronos mutantur in annos,
 prima cadunt: ita verborum vetus interit aetas,
 et iuvenum ritu florent modo nata vigentque.
- ⁴⁶ Óvatosan, finoman kapcsolja a szókat, emelje
⁴⁵ ezt ki, kerülje amazt, aki verset költeni készül.
⁴⁷ Akkor szólsz helyesen, ha a közkeletű szavak újként
 hatnak ügyes módon kapcsolva. Ha készítet a szükség,
 hogy nevet adj újabb dolgoknak, költve olyan szót,
⁵⁰ mit nemigen hallott a kötényes, régi Cethegus,
 megteheted, kapsz rá jogot, ám túlzásba ne essél.
 Hogyha görög forrásból van csínján alakítva,
 tetszik a most képzett szó is. Ha ilyenre jogot nyert
 Caecilius, Plautus Rómától, épp ma ne nyerne
⁵⁵ Vergilius, Varius? Mért bánt az irígy, ha szerényen
 újítok magam is? Hiszen Ennius és Cato mennyi
 új tüneményre szabott jó szót, gyarapítva az ősök
 nyelvét. Ez költők joga volt s marad is, hogy a nyelvnek
 új szót adnak — akár új pénzt — a jelen veretével.
⁶⁰ Mint a futó évvel lombját kicseréli az erdő,
 s hull az öregje, a vén szó éppígy hal ki, de ifjú-
 módra virágzik a nemrégén született, s csupa élet.

(Muraközy Gyula ford.; BORZSÁK és DEVECSERI i. m. 576—7, kommentár: BORZSÁK: uo. 753).

Az idézet az írói szóalkotásra vonatkozik, s az utolsó három sorát nyilván lehetőségként, nem pedig mint általános törvényszerűséget kell érteni. Kazinczynak e Horatius-műre, sorokra való hivatkozásait a szakirodalom ugyancsak számon tartja (l. pl. BEÖTHY i. m. 9, 33; BORZSÁK JÓZSEF i. m. 17, 68, 73—4; CZEICZEL i. m. 673).

Egyébként a Kazinczyval való vitában esetenként az ellenfelek is hivatkoztak Horatiusra, mert ő a nyelvnek mérsékelt, nem merész újítója volt (CZEICZEL i. m. 671—2).

A. MOLNÁR FERENC

Grammatici certant (a nyelvészek veszekednek), mondja a latin közmondás*

A magyar nyelvtudomány legrangosabb folyóirata belesodródott egy nem egészen tudományos vitába. A szakma nem lehet rá büszke.

Benkő Loránd 70. születésnapjára kiadott emlékkönyvében (1991) a „Tudománytörténeti adalékok” cím alatt DEME LÁSZLÓ föltárta az 1951-es gimnáziumi nyelvtankönyv törté-

* A kérdést, a két fél egyetértésével, szerkesztőségünk lezárta. — A SZERK.

netét is. Írása végén halálját fejezi ki, amiért a tankönyv megjelenése érdekében vállaltam, hogy Benkő Loránd neve mellé — helyette — én kerüljek társszerzőként, és ő mint anyaggyűjtő szerepeljen helyettem.

Szürkehálygos szemem miatt csak hónapok múlva olvastam a cikket. Érzékeny állapotomban két mondatát magamra sértő célzatúnak értelmeztem. Úgy gondoltam, hogy az említett titoktartási kötelezettség feloldását előzőleg közösen kellett volna megbeszelnünk. Sértettségem kifejezésére a Magyar Nyelvben kértem — és kaptam — helyet (1993. 3. sz. 367—8). Bár ne tettem volna!

Az említett folyóirat 1994. 1. számában megjelent Deme László viszontválasza (109—11). Felsorolja róla szóló jelentésem, emlékezetembe idézve egy élő példával azt a korszakot.

Sajnos — tudományos munkatársi beosztásom mellett — egy rövid ideig pártcsoportvezető voltam, és egyszer véleményt kellett írnom a csoport tagjairól. Ez néhány soros jellemzés volt, amelyből igyekeztem a politikát kikapcsolni. Írásomat az intézet igazgatósága továbbította a személyzeti osztályra.

Mivel Deme említette, hogy magánirattárában hozzáférhető a dokumentum, levélben kértem, szeretném megtekinteni a döntő bizonyítékot. Meg is kaptam az 1951-es gépirásos, hitelesített másolat fénymásolatát (aláírásom is gépelt s. k.). — Ez a jellemzés azonban olyan hosszú, és olyan részletek is szerepelnek benne, amelyekről nekem fogalmam sem volt.

Az 1956-os események után megszerzett dokumentumot nem ismerem el magaménak.

Levelében Deme azt írja: „a Magyar Nyelvben ezt a jellemzést nem kapcsoltam a nevedhez” — és a régi barátsággal üdvözl.

Sajnálom, hogy ilyen vitára használtuk fel a folyóiratot. Bízom benne, ezzel lezárul az ügy.

Jó egészséget kívánok Deme Lászlónak, szívből kívánom, dolgozzon továbbra is eredményesen a magyar nyelv érdekében!

Debrecen, 1994. június 3.

KÁLMÁN BÉLA

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Búcsú Telegdi Zsigmondtól*

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészeti Kara és a MTA Nyelvtudományi Intézete, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a magyar keletkutatás nevében búcsúzó Telegdi Zsigmondtól, a nyelvtudományok akadémiai doktorától, az ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének nyugalmazott egyetemi tanárától, a lipcei Szász Tudományos Akadémia tagjától. Távozásával egy tudományos eredményekben, változatos sorsfordulatokban és megpróbáltatásokban egyaránt gazdag életpálya ért véget. Ezen az életúton döntő fordulópontot jelentett Telegdi Zsigmond egyetemi tanárként történt kinevezése az Általános Nyelvészeti Tanszék vezetőjévé 1958-ban. Az utóbbi években a nyilvánosság számára rendelkezésre bocsátott életrajzi adatait mindig ezzel az évszámmal kezdte, életének megelőző 49 évéből csak a tudományos fokozat elnyerését tartotta említésre méltónak.

Ha Ő így elhatárolta magát életének nagyobb felét jelentő első korszakától, akkor ezt most itt a búcsú perceiben is tiszteletben kell tartanunk. Tudományos munkásságában és tudós kapcsolataiban azonban sohasem érzett és éreztetett törést. Doktori értekezését, amely

* A Farkasréti temetőben 1994. március 23-án elhangzott búcsúztató szövege.

„A talmudi irodalom iráni kölcönszavainak hangtana” címen 1933-ban jelent meg, s amelyet továbbfejlesztett formában 1935-ben Párizsban, a *Journal Asiatique*-ban is közzétett, mindvégig négy legfontosabb munkája között tartotta számon. A XX. század a keletkutatás számára a felfedezések százada volt. A közelkeleti régészeti kutatások, majd Stein Aurél, A. von Le Coq és A. Grünwedel, valamint P. Pelliot kelet-turkesztáni és turfáni expedíciói régebben eltűntnek tartott vagy egyáltalán nem is ismert tucatnyi új nyelv írásos emlékeit hozták napvilágra. Ezek korábban nem sejtett mértékben tágitották ki a keletkutatás s ennek keretében az iranisztika látókörét. A magyar keletkutatás a század elején nem volt felkészülve e felfedezések fogadására, az ismeretlen nyelvek és írások megfejtésére. A harmincas évekre azonban ennek az anyagnak jelentős része már hozzáférhetővé vált a keletkutatás számára. Telegdi Zsigmond nagy érdeme, hogy a turfáni középperzsa és pártus szövegek jelentőségét a hebraisztika számára felismerte, és doktori értekezésében hangtörténeti tanulságait magas színvonalon sikerrel hasznosította. Az alig 24 éves fiatal kutató ezzel a munkájával a közép- és újperzsa és a sémi nyelvek biztos ismeretében, a tudományos irodalom szuverén birtokában, kiváló áttekintő és ítélőképességgel, szigorú logikával és kristálytiszt okfejtéssel érett tudósként jelent meg a nemzetközi tudományos világban. A korszak iranisztikájának kiváló képviselői, mint E. Benveniste, B. Geiger, W. B. Henning nagy elismeréssel fogadták e művét, és életük végéig baráti kapcsolatban állottak vele. Így Telegdi Zsigmond érdeméből a magyar keletkutatás a turfáni szövegek feldolgozásának legalább második szakaszába bekapcsolódott, s ezzel részben pótolta lemaradását.

Telegdi Zsigmond e fontos munkájának francia változatával 1937-ben a müncheni Staatsbibliothekban ismerkedtem meg, s hazatérve kapcsolatba léptem vele. Akkor már a szogd nyelvvel, pontosabban a keresztény szogddal, a szogdnak a keresztények által használt irodalmi változatával foglalkozott. Magam akkor éppen a buddhista szogd tanulmányozásához kezdtem hozzá, így érdeklődésünk találkozott, s ettől kezdve rendszeresen, hetenként összzejöttünk keresztény szogd szövegeket olvasni. Összejöveteleink intellektuális élményét mindmáig őrzöm. Beszélgetéseink mindig túlhaladták a szogd szövegek problémáinak kereteit, s kiterjedtek az iranisztika egészének, a keletkutatásnak, a művelődéstörténetnek és a világirodalomnak problémáira. Szívesen osztotta meg velem tudását, tapasztalatait, gondolatait. Mert bámulatosan olvasott, művelt és biztos tudású egyéniség volt, akivel a Šahnāme-ről éppúgy lehetett beszélni, mint Anatole France-ról vagy Homérosról és Polybiosról. Rendkívül széles és precíz nyelvtudással rendelkezett, amely az arabon, az arameuson, a héberen, a szíren, az újperzsan, középperzsan és szogdon kívül magában foglalta a műveltség-hordozó nagy európai nyelvek, de az ógörög és latin magasfokú ismeretét is.

Szogd olvasmányaink során tanúja lehettem egy tudományos felismerése és erről írt tanulmánya megszületésének. Az Újszövetség szogd fordítását olvasva feltűnt neki, hogy a szogd igealakok után kiteszik a személyes névmást is, ami a szogdban egyébként szükségtelen és nem is fordul elő. A jelenségre már mások is felfigyeltek, de megmagyarázni nem tudták. Őt szír nyelvtudása segítette a megoldáshoz: az Újszövetség szogd fordítása a szír bibliafordításból készült, s mivel szent szövegről volt szó, a fordító igyekezett minden szót, minden alakot pontosan visszaadni. Így a szír összetett igealakokat, amelyek igenéből és személyes névmásból állottak, a szogdban ragozott igealakokkal és személyes névmással adta vissza. A nyelvi interferencia érdekes esete volt ez, amelynek erős szociolingvisztikai összefüggései is voltak. Ez utóbbi tényezőről még ma is általában meg szoktak feledkezni. Telegdi Zsigmond e tanulmánya tehát joggal tekinthető úttörő jellegűnek.

A háború közös munkánkat évekre félbeszakította, ám átélve a megpróbáltatásokat ismét közös vállalkozásba fogtunk. Szabó Árpáddal és Hahn Istvánnal együtt négyen írtuk meg az ókori történet első, háború utáni tankönyvét. Ezután hosszú, nehéz évek következtek, amelyek után csak az ötvenes évek közepe felé jutott hozzá, hogy visszatérjen iranisztii-

kai, főleg újperzsa kutatásaihoz. Ekkor fogalmazódott meg benne mint célkitűzés az újperzsa történeti nyelvtanának kidolgozása, amelynek több fontos részletét, mint a határozós igei összetételek és az igei perifrázis problémáját jelentős tanulmányokban tisztázta. E tanulmányai figyelemre méltó hatást gyakoroltak az újperzsa szótani és lexikográfiai irodalomra, s eredményeit a tadzsik akadémiai szótár és a dari szótár szerkesztői messzemenően hasznosították.

Ebben az összefüggésben kell említést tenni egy tervéről, amely szervesen összefüggött az újperzsa történeti nyelvtan koncepciójával. Ez az újperzsa nyelv etimológiai szótárának elkészítése volt. Az újperzsa etimológiai szótárt ketten készítettük volna, s tervét 1956-ban részletesen kidolgoztuk; véglegesítésére október 23-án délután került volna sor. A történelem azonban közbeszólt. Amikor ismét vissza lehetett volna térni e tervhez, az Ő munkaerejét már az Általános Nyelvészeti Tanszék megszervezése és az ezzel kapcsolatos oktatói munka vette igénybe. Így a magyar és a nemzetközi tudomány nagy kárára ez a terv, amelynek tudományos feltételei adva voltak, sohasem valósult meg, az újperzsa etimológiai szótár a nemzetközi iranisztika mindmáig aktuális, sürgető feladata maradt.

Az ELTE Általános Nyelvészeti Tanszékére 1958-ban történt kinevezésével Telegdi Zsigmond tudós élete és tudományos munkája kedvezőbb feltételek közé került. Kettős feladat várt rá. Meg kellett szerveznie az általános nyelvészeti oktatást, s ugyanakkor az iranisztikai szakképzést is. Felkészültsége mindkét feladatra ideális volt. Általános nyelvészeti érdeklődése és iranisztikai kutatásai kezdettől fogva szorosan kapcsolódtak egymáshoz. Az újperzsa történeti nyelvtannal foglalkozó korábbi tanulmányai mindig nyújtottak általános nyelvészeti tanulságokat is. Most munkásságában szükségszerűen megerősödött az általános nyelvészeti problematika. Sorra vizsgálat alá vette a legfontosabb kérdéseket, így a különböző szófajelméleteket, megvilágította Jacob Grimmnek a történeti nyelvtan kialakulásában játszott szerepét, a szerkezet és a történeti fejlődés viszonyát a nyelvtudományban. Különös figyelmet szentelt a nyelvi jel elméletének, a szókészleti struktúrák problémájának s W. von Humboldt nyelvre vonatkozó nézeteinek. Az „Általános Nyelvészeti Tanulmányok” 17 kötete, amelynek szerkesztője és részben szerzője volt, méltó emléke lesz annak az elméleti és oktató munkának, amelynek eredményeképpen egy új általános nyelvész nemzedék jelent meg a magyar nyelvtudományban. „Bevezetés az általános nyelvészetbe” című kézikönyve (1977.) világos, tömör formában fejt ki és foglalja össze azokat a gondolatokat, amelyek oktató munkáját tartalmilag meghatározták.

Nem kevésbé volt eredményes az a tevékenysége sem, amelyet párhuzamosan az iranisztikai képzésben kifejtett. E munkássága nélkül sohasem jött volna létre Devecseri Gábor szemelvényes Šāhnāme-fordítása vagy Képes Géza fordításkötete a klasszikus perzsa lírikusokból. Ha ma Magyarországon az újperzsa történeti nyelvtannak és irodalomnak kiválóan képzett kutatói vannak, ez az Ő múlhatatlan érdeme.

Összeforrottságát a magyar nyelvtudománnyal jól mutatják utolsó tanulmányai, amelyekben a magyar grammatika fejlődésének egyes fontos korszakait s Sylvester János és Verseghy Ferenc ezekben játszott szerepét vizsgálta meg.

Szinte határtalan tudása — egyike volt a legműveltebb magyar nyelvészeknek —, szellemes, de szerény egyénisége mindig meg fog maradni azok emlékezetében, akik közelebb-ről ismerték Őt. Iranisztikai és általános nyelvészeti munkássága mindig növelni fogja a magyar tudomány jó hírét és a nemzetközi tudósvilág megbecsülését. Búcsúzóul egykori közös szög olvasmányaink egyik szép mondatát idézem: *pcχš' χwdu' wny 'rw'n! 'yžndy qwn' šw qt pc'ty' byr'y pr tw' sm'ncyq 'wštm'χ' „Fogadd, ó Urunk, magadhoz az Ő lelkét! Tedd Őt méltóvá arra, hogy nyugodalmat nyerjen a Te mennyei paradicsomodban!”*

Károly Sándor (1920—1994)*

Kedves Sándor! A múlt héten, kissé késve kaptuk a megdöbbentő hírt halálodról. Azt tudtuk, hogy súlyos betegség támadta meg testedet, de közeli tragédiára nem gondoltunk. Most nekem kötelességem, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság részéről, mindnyájunk nevében elbúcsúzzak Tőled.

Kedves Sándor! Még vár Rád néhány levél, még ott áll nevedre félretéve néhány különnyomat, füzetküldemény, de sajnos ezeket már nem veheted át, és ezáltal az a rossz érzés tölt el bennünket, hogy tárgyak, dolgok gazdátlanul maradtak, mint ahogy odahaza is tömegesen lehet ilyen hozzád kapcsolódott tárgy, kézirat, irattáska, ruhadarab gazdátlanul.

De hagyjuk a tárgyakat, a legtöbb szomorúság számunkra az, hogy már nem láthatunk többé az Intézet folyosóin, a Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésein, akadémiai védéseken, ahol mindig megszoktuk jelenlétedet.

Munkáid azonban itt maradtak közöttünk! Itt van kandidátusi disszertációd: „Igenévrendszerek a kódexirodalom első szakaszában” (1956). Itt áll mellettünk, mint sokat forgatott kézikönyv, a „Bécsi kódex nyelvtana szótári feldolgozásban” (1965.) című munkád, de itt van a talán még többször kézbe vett — BERRAR JOLÁNNAL társszerzőségben készült — „Régi magyar glosszárium” (1984.) című kiadványod. Ezek történeti nyelvésznek mutatnak be. De „Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban” (1958.) című munkád, továbbá az Általános Nyelvészeti Tanulmányok grammatikai kötete (VI. kötet, 1969.) és végül az „Általános és magyar jelentéstan” (1970.) című monográfiád már modern, szinkrón nyelvésznek mutat be.

Melyik csoporthoz tartoztál? Vagy melyik csoporthoz tartoztál inkább? — Téves lenne feltenni ezt a kérdést, hiszen munkásságod értékét éppen az jelentette, hogy a történeti anyagban meg tudtad látni a leíró állapot kialakulását, és a leíró nézőpontban felismerted azt, hogy miből keletkezett ez a jelen való nyelvi valóság. Éppen ez a hídépítés a két irányzat között, melynek szétváltsága — amire Telegdi Zsigmond utalt egykor tanulmányában — még mindig létező tény. Éppen ezért volt érték személyed, mivel átjárhatóvá tette az ösvényeket a két (egymástól mégiscsak elkülönülő) irányzat között. Személyed elvesztése e lehetőséget is csorbítja, mert nem igaz, hogy vannak pótolhatatlan emberek, már csak e ponton is pótolhatatlan nyelvtudományi szereplésed.

Hogy könnyedén visszaléptél a leíró stúdiumokból a történetibe, azt a jelenleg kiadás alatt álló „A magyar nyelv történeti nyelvtana” című vállalkozásban való részvételed is bizonyítja, melynél a késői ómagyar kor szövegtanával kapcsolatos koncepció, ha a megvalósítás már Papp Zsuzsanna munkája is, mégiscsak a Te tudásodat, újbóli történeti nyelvészeti érdeklődésedet dicséri.

Károly Sándor 20—25 évvel ezelőtt is, és azóta is többször olyan őszinte hangot használt velem szemben, ami ritkaság. Kijelentette, hogy van néhány mozzanat életében, amire határozottan büszke: az egyik ilyen volt, hogy fel merte vetni a nyelvészet etikai vonatkozásait, amely téma netán egyesekben a tudománytalanság vagy a más terület felé való kalandozás vádját ébresztette. Nem törődött ezzel, mert meg volt győződve az etikai vonatkozások rendkívüli fontosságáról. Egy másik büszkesége az volt, és erre is utalt, hogy ő minden eredményét politikai „segédlet” nélkül érte el, soha egyetlen párt tagja sem volt. Ezért az egyenes deréktartásodért, Kedves Sándor, külön is tiszteletet érdemelsz.

Meg kell vallani, hogy néha-néha elhangzott irányodba csipkelődő-viccelődő hang is. De az ilyenféle hang vagy hangvétel szemernyit sem von le munkásságod értékéből. Ám e vonatkozást illetően meg kell mondani, hogy szegedi tartózkodásod, tanszékvezetésed ideje

* Elhangzott Károly Sándor temetésén 1994. február 11-én.

alatt e csipkelődések többé nem találtak talajra. Magam győződtem meg, amikor Büky László meghívására egyszer Szegedre utaztam, hogy milyen tisztelet vette ott körül személyedet: a régi kiemelkedő nyelvészek (Mészöly Gedeon, Klemm Antal stb.) sorának folytatódását látták benned.

De talán nem véletlen ez a tisztelet ott. Hiszen Klemm Antaltól kértél és kaptál témát doktori (egyetemi doktori) értekezésedhez (A Jókai-kódex mondattana). És szegedi éveiddel kapcsolatban talán az is érdekes, hogy egykor itt fordultál el az irodalomtól és jegyezted el magad a nyelvészettel.

Súlyos betegségében sajnos csak kevesen kerestek fel, sajnos magam is hibás vagyok e téren. De talán a mi egyéni érdekünket tekintve jobb ez így: egy eleven gondolkodású, lassan és megfontoltan érvelő, az ellentmondásokat mindig felismerő, a vidámságban hamiskás mosollyal mindig partnerként részt vevő Károly Sándor-kép marad meg így bennünk, nem pedig a betegségtől agyongyötört elesett ember képe.

Ezen kép mellett megmarad emlékezetünkben munkásságod, és reméljük, hogy a munkásságod továbbadódik a fiatalságnak is, mi magunk pedig még ennél is többre emlékezünk: egy határozott vagy imbolygó járásra, egy (a Kubinyi-féle Kruzsok-rajzon látható) sajátos arcra, egy-egy sajátos megjegyzésre. Középiskolai tanárom, Brisits Frigyes, a cisztercita tanár és hitszónok vissza-visszatérő szavaival zárom beszédemet: „az emlékezet tartja össze a világot”, s Károly Sándort is ez őriz meg számunkra az emlékezet összetartotta világban. Isten veled kedves Sándor, boldogság kísérjen mennyei tudományos utaidon! Te is emlékezz reánk!

BÜKY BÉLA

Búcsú Szabó Dénestől*

Kedves Szabó Dénes tanár úr! Kedves Dini barátunk!

Megszomorodott szívvel és összeszoruló torokkal állok itt hamvaid előtt, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság közössége nevében búcsút vegyek Tőled; és hogy búcsút vegyek Tőled a magam nevében is, a Bölcsészkaron egykor együtt oktató és nevelő tanártársamtól, szerzőtársamtól és barátomtól.

Itt állva akarva-akaratlanul magyar nyelvünk egyik legrégibb emléke kerül gondolataim középpontjába, s bevezető sorai tolnak ajkamra: „Látjátok feleim szemetekkel, mik vagyunk. Bizony por és hamu vagyunk!”

És ezt mai nyelvre áttéve idéztem, mert ez a régi magyar nyelven fennmaradt szöveg — a tartalmi mondanivaló szomorú és fájdalmas aktualitásán túl — mai nyelvünkön alkalmas arra, hogy Szabó Dénes nyelvészeti tevékenységének két szélső pontját és irányát felidézze.

Az egyik a klasszikus irányú (görög-latin) nyelvészeti kutatómunka, a betű- és szöveg-hű megfigyelés eredményeinek közreadása, illetőleg ómagyar szövegeknek — vagy más megfogalmazásban — a magyarság történelmének és nyelve történetének nyelvészeti-filológiai feldolgozása (lásd: 1939: Kestutits litván vezér esküje (felolvasó ülés); 1942: Codices Hungarici II. Apor-Kódex. Erdélyi Tudományos Intézet. 1943: Öntvény: MNy. XXXIX, 298—305; 1944: Koppány: MNy. XLI, 186—93; 1952—59²: A magyar nyelvemlékek. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek; 1956: Erge: Pais-Emlékkönyv 375—83; 1967: Kódexszövegeink egyes változatainak eredetéről. NytudÉrt. 58. sz. 201—06.).

A másik irányban meg éppen a mai magyar nyelv áll előtérben; mindenekelőtt a magyar nyelv tudományos oktatásának szempontja: mind anyanyelvi szinten (1955: A mai

* Elhangzott Szabó Dénes temetésén, 1994. március 25-én.

magyar nyelv. I—II. Egyetemi jegyzet; 1980: Betekintés a magyar nyelvkönyvek írásának történetébe: *NyudÉrt.* 104. sz. 707—11), mind a külföldiek magasabb fokú oktatásának szintjén (l. BAŇCZEROWSKI-val írt lengyel nyelvkönyv, valamint JÓKAY ZOLTÁNNAL és velem írt „Lehrbuch der ungarischen Sprache” és „Learn Hungarian”). Itt a magyar nyelvnek és a magyar kultúrának az oktatása és terjesztése együttesen állt célként.

És mindkét irányból bőven tanulhatna a XX. század utolsó évtizedében a magyar ember (az átlagember, a pedagógus, a politikus, a tudományos kutató, az író vagy a művész egyaránt). Amikor ma az emberi felelőtlenséggel és meggondolatlansággal, túlzással és versengéssel telített, elvadult és rohanó világunkban a nyelv bűnei is lépten-nyomon kísértének bennünket. Amikor az egyéni és társadalmi magatartás és viselkedés egyes megnyilvánulásai (beszéd, írás, hirdetés, hírközlő és szórakoztató szervek és intézmények stb.) oly gyakran rontják és eltorzítják az anyanyelvünket is. Amikor a beszélt és írott nyelvben is sokszor csak a vita provokálásán vagy az igazi alapokat nélkülöző ellentmondáson és felületes válaszokon van a hangsúly: durva beszéd és a tartalomhoz nem illő szavak és mondatszerkesztés csökkentik szép magyar nyelvünk kifejező erejét, melyért Szabó Dénes sokat harcolt.

Szabó Dénes alapos latin-görög nyelvi felkészültségével, német és lengyel nyelvi ismeretével tűnt ki a nyelvészet kutatói közül már a pályája kezdetén; Ő azonban nem a szavakon való rágódást tekintette céljának, hanem mindig a szó jelentéstartalmát igyekezett kibontani a megvizsgált szövegösszefüggésből. Ezért említhetik meg a nevét a Magyar Nyelvtudományi Társaság működéstörténetét feldolgozó kiadványban e mondatnál: „a 30-as évek végén fiatal, kiválóan képzett kutatók is bekapcsolódnak” a nyelvészeti munkába (Raisz Rózsa: *MNyTK.* 152. sz. 19).

Szabó Dénes tanár úr — mint elsősorban tanári egyéniség — a közösségi, társasági munkát kedvelte, ezért vállalta később, s egyre inkább, a mai magyar nyelv kutatását és oktatását, ahogyan az egyetemi jegyzetének bevezetőjében célként éppen ezt jelöli meg.

És hogy ezt a célt lelkiismeretesen és jól megvalósította, arra bizonyosság e mostani gyászunkban is részt vevő fiatalabb tanárkollégák jelenléte: őket személyesen Szabó Dénes tanár úr vezette rá a nyelvészeti munka szépségére és megkedveltetésére (nem utolsósorban éppen az említett jegyzetével).

Ami pedig a nyelvkönyvírást illeti — talán engem is elfogadnak hiteles tanúnak —, igen kiváló pedagógiai érzékkel rendelkezett a nyelvi-nyelvészeti anyag megválasztásához (ahogyan szoktuk mondani: nemcsak az a fontos, hogy mit tanítunk, hanem az is lényeges, hogy mit ne tanítsunk). De nem feltétel nélkül ragaszkodott s nem minden áron a saját elképzeléseihez; és nagyon tudta értékelni a szerzőtársak munkáját! Ezért a mi szerzőtársi közösségünkben (a már előbb elhunyt Jókay Zoltán barátunkkal) a közös cél — a magyar nyelv minél jobb megtanítása — volt az egyetlen cél. S tudtommal még véletlenül sem került elő olyan gondolat, hogy hármunk közül ki dolgozott többet, és ki végzett hasznosabb vagy kitünőbb munkát.

A mindenkori egyetértésünkhöz nagyban hozzájárult Dini barátunk kedves, vidám, a társaságot és társalgást igen kedvelő, türelmes természete (melyről a hosszú-hosszú kórházi hónapok alatt is hallhattunk többször a betegtársaktól vagy ápolóitól és orvosaitól).

Ebben keresendő az egyik magyarázata annak is, hogy a társaság ülésein oly rendszeresen megjelent és felszólalt — s még inkább —, hogy a magyar nyelvészek asztaltársaságának, a „Kruzsok”-nak szinte „állandó” látogatója, hű résztvevője volt sok éven keresztül (bizonyosság a Pais-Emlékkönyvhöz a fedőlap: Kubinyi László kiváló rajzával!).

Szabó Dénes tanár úr nyelvészeti publikációs munkájának értékelésekor azonban fel kell hívunk a figyelmet azokra a tényezőkre is, melyekre a Társaság hivatalos irataiban is találunk feljegyzést, hogy tudniillik a nyelvészeti munkát nagyban nehezítették a történe-

lem, társadalom buktatói; „a kor társadalmi körülményei és lehetőségei sem kedveztek” a tudományos munkálkodásnak „nagy szintézisek létrehozására . . . , tehát elsősorban részlet-kutatásokat végeztek” a kutatók (RAISZ i. m. 29), vagy egy titkári jelentés eme mondata: „Az elmúlt 1941. év már Társaságunk életében is érezte a háborús nehézségek hatását” (MNY. XXXVIII, 138—40).

Szabó Dénes tanár úr munkásságából itt csak részleteket felvillantva, őszinte, mély fájdalommal búcsúzunk az Istenben bízó, a magyar nyelvért tevékenykedő tanártól; az állandó nyelvészeti-filológiai munkának és a családjának élő barátunktól. Isten veled Dénes!

BÁNHIDI ZOLTÁN

Végző búcsú Benkő Lászlótól*

A Magyar Nyelvtudományi Társaság, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészeti karának Mai magyar nyelvi tanszéke és mindenekelőtt Stíluskutató csoportja nevében búcsúzóim kimondhatatlanul szomorú szívvel Benkő Lászlótól, a kiváló tanártól, magyar szakos tanárnemzedékek nevelőjétől, a kiemelkedő eredményességű kutatótól és mindnyájunk mindig derűs jóbarátjától.

Még egy fél éve sincs, hogy vidáman, tréfálkozva köszöntöttem születésnapján, és még három-négy héttel ezelőtt is — mint rendesen — egyenes testtartással, egészségesen, frissen megjelent havonként megrendezett stíluskutató csoporti tanácskozásunkon, és felkészülten, a tőle megszokott megfontoltsággal mondta el tanulságos hozzászólását, megjegyzéseit — és most itt állunk megrendülten, hogy elkísérjük utolsó útjára . . .

A Benkő Lászlóra jellemző sokoldalúság megnyilvánult már 1930-ban, amikor a szegedi egyetemen tanári szakot választott. A magyar—német—latin szak eleve tág teret biztosított számára számos diszciplína irányában. Kedvelt területe volt a stilisztika (benne az írói, költői stílus vizsgálata) és a lexikográfia. Ő jelentette meg nálunk az első költői szótárt 1972-ben „Juhász Gyula költői nyelvének szótára” címen. De ő alkotta meg — akadémiai doktori értekezőként — az ilyen szótárak elméleti és gyakorlati kérdéseit tárgyaló monográfiát is: „Az írói szótár. A szépirodalmi nyelv és stílus lexikográfiai feldolgozása” címmel 1979-ben. És művelte a leíró nyelvtant, előszeretettel a mondattani részét, továbbá a nyelvtudománytörténetet: szép kismonográfiában mutatta be például nemrégiben Zolnai Béla munkásságát (NytudÉrt. 129. sz. 1990.). Benkő László sokoldalúsága abban is megnyilvánult, hogy már egyetemi hallgatóként és később tanárként sokfelé megfordult: egy évet a bécsi Collegium Hungaricumban töltött, aztán volt gimnáziumi tanár és igazgató nagyobb vidéki városokban, főiskolai tanár Szegeden, oktatott vendégprofesszorként a pozsonyi egyetem magyar tanszékén, és többször járt külföldön, előadóként, valamint kutatóként egyaránt.

Elmondhatjuk, hogy meghatározó volt számára — a szegedi szülőhely és a szegedi tanulmányok hatásaképpen is — a népi témákhoz, illetve a nemzeti eszményhez való vonzódás. Erre mutat, hogy a tudományos pályáját elindító egyetemi doktori értekezése, „A »Halott vőlegény« története” (1934.) balladatípus-tanulmány. És ideillik második nagyobb munkája, az 1943-ban napvilágot látott „A falukutatástól a nemzetnevelésig” című dolgozat. De az említett vonzódással magyarázható az is, hogy kandidátusi dolgozata tárgyául Veres Péter műveit választotta „A szépirodalmi stílus elemzése. Veres Péter szókincse és mondatfűzése” című értekezésében (NytudÉrt. 35. sz. Bp., 1962.).

* Elhangzott a temetésén, a Farkasréti temetőben, 1994. április 20-án.

Jellemző volt aztán Benkő László egész munkásságára az a nem gyakran tapasztalt jelenség, hogy különösen nagyobb műveiben rendszerint nem az addig kitaposott utakon járt, hanem új vagy kevésbé művelt diszciplínákat, részterületeket, illetve kevésbé vizsgált kérdéseket vett bonckés alá. Utalhatnék ismét a lexikográfiára, de sorolhatnám a stílusminősítést, a nyelvtudomány-, benne a stilisztikatörténet egyes fejezeteit tárgyaló tanulmányait. És itt egy számunkra, a Stíluskutató csoport számára különösen fájdalmas tényre kell rámutatnom. A Benkő László professzor által oly szépen és eredményesen elkezdett stilisztikatörténeti tanulmányt — az 1950 és 1990 közötti négy évtized vizsgálatát — immár másnak kell befejezni...

És még nem szóltam Benkő Lászlóról, az ízig-vérig tanáregyéniségről, a ritka eredményességű, fáradságtalan nyelvi ismeretterjesztőről és a nyelvművelő kollégáról.

Lacikám! Nagyon hiányzol, nekünk is. Kiegyensúlyozott, derűs egyéniséged itt marad velünk. Isten veled, nyugodjál békében!

SZATHMÁRI ISTVÁN

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adatok*

vágókés 1510 k.: OklSz. 1048. — 1494: „...duo cultelli scilicet *Wagokes*...” (ENGEL I, 170).

vájdling 1900: TESz. III, 1070. — 1820: „2 tál...*veidling*” (Keszthely 366).

vajtikó 'kisebb űrmérték' 1818: TESz. III, 1071. — 1728: „egy *vajtikó*, két mérővéka” (B. NAGY 301).

vak szóláshasonlatban. — 1708: „hogy *reátanálljanak, mint a vak a patkóra*” (ECons. 289).

vakáció 'mentesség'. — 1613: „az ket vr közöttualo controuersia, meszisnek es hadban ualo keszwslesnek *vacatioj* obstaltatnak” (IlaThurzó. 159). — Vö. *vakáció* 'iskolai szünet' 1787: TESz. III, 1073.

vakond 1830 k.: TESz. III, 1075, alakv. *vakkundá* (ÚMTsz.): uo. — Kassa, 1676: „a *vakundat* pedig jól meg kell szaraztani...” (TörtTár. 1894: 413).

vakt 'őrség'. — 1704: „Négy muskotélyos az *vaktrul* szökik ki hozzánk” (TelNapló. 55).

vall 'sánc'. — 1630: „Az vajdának, *vall* épülését hogy megengedték 15 tall. Bene Bertát, hogy Budára küldöttük volt az vajdához *vall* felől költött oda 38 d.” (MonTME. I, 19).

vallon kn. 1563: TESz. III, 1080. — 1598: „mind betölték magokkal lovakval az tatár *vallonok*” (TörtTár. 1886: 285), 1604: „az hajdukat és *vallonokat*” (uo. 1885: 258), 1619: „az *ballonok*, franczúzok...” (uo. 1880: 703), 1620: „*balonyakkal* rakják meg és az városokat új néppel” (uo. 1886: 11), 1638: „akkorbéli ott lakos *Balonyák* főkapitánya” (uo. 1884: 87).

varangyos 1758: TESz. III, 1090. — Vas megye, 1640: „*varakos* es merges beka-
ket szedven” (MoBoszPerK. II, 891).

varsáz 'varsával halászik'. — Hédervár, 1554: „az kik penig az Dunán halásznak és *verséznek*” (HédOkl. II. 186).

* L. MNy. XC, 249.

varstatt 'műhely'. — 1725—6: „Az Üvegh Metszőnek *Varstáttya* fel állítása” (MOL. Károlyi cs. lt. Száldobágy), 1734: „Hutha mester *varstatyán* dolgozik Stancz Florra...” (uo.), „Második *verstaton* dolgozik Engel Adam...” (uo.), 1735: „négy *Werk stetre* valo...” (uo.).

várta 'Warte' 1533: TESz. III, 1094, alakv. *várda* (MTsz.): uo. — 1704: „az olyanokat a *várdára* viteti” (MonÍrók. XXXV, 425), „reméllem, hogy az *várdaházat* akarnák lőni” (uo. 427); 1717: „azok a *Várdára* hirt advan...” (Adattár VI, 154).

vartyog 1604: TESz. III, 1095. — 1706: „nem hattam volna *vratyogás* nélkül” (ArchRák. IV, 504).

vatáf 'ispán, tisztartó' 1662: BAKOS 245. — Fogaras vidéke, 1656: „Melyik erdőből mennyi makktermő fát vágatott az *vatás* maga szükségére” (TAGANYI, ErdOkl. I, 515), „fizettünk az tőkékért az *vatásnak*” (uo.), „hanem fl. 6 szedett rajtunk az *vatás* az szolgálja által” (uo. 518).

vazallus 1759: TESz. III, 1101. — 1664: „iga alá vettetett ellenség *vazallusságát*” (SZEREMI 175).

verbunk 1754: TESz. III, 1117. — 1753: „*Verbunkon* Lévo Káplár” (Ethn. XCI, 423).

verbunkos 1760: TESz. III, 1117. — 1752: „A Haller regementbeli *verbunkos* úr, Fogarasi hadnagy uram” (Soós 227); 1753: „az *Verbunkos* katonák...” (Ethn. XCI, 423), 1759: „külömben ha ez valamely *Verbunkosok* ellen meg bizonyíttatnék...” (uo.).

verbunkolás 'toborzás'. — 1778: „azon katonáknak az egy-egy font hust ki kelletik adni, úgy az az egy egy itze bort is, a *verbunkolás* mellett megihatják” (NéprÉrt. XXXVII, 293).

verdung 'egy fajta súlymérték' 1643: TESz. III, 1118. — 1614: „Szegefű lib. és 1 *verdun*” (RadvCsal. III, 64), „Szerecsendió virágot lib. 1 és 3 *verdun*” (uo.).

verinka 'ponyva'. — 1728: „*verinkának* vagy búzaszárazstónak való gombolyag négy” (B. Nagy 301), „egy búzaszárazstó *verinka*” (uo.).

vermin 'egy fajta szeszes ital?'. — 1631: „főzél-e *verminét*, nádmézes riskását, főzél-e vízlevest az szegény jobbágnak” (Tüköre 106), „te, főztél-e az katonáknak gyömbéres riskását, *verminnel* csirkét...” (uo. 107), „az katonának penig kukrejtés pecsenyét, *verminnel* csirkét főzöl” (uo. 108).

verőcze 'kis kapu' 1411: TESz. III, 1121, alakv. *vericē* (MTsz.): uo. — 1657: „nagy örögh kapu, kis *vericze* mellete” (MOL. U. et C. Fasc. 97 Nr. 13).

veszt 'Weste'. — 1692: „csináltattam veres kön töst, zöld a *vestye*, melly költ 44 tallérban” (BethlNapló. 24); 1819: „fehér *vesztik*, viseltek” (Keszthely 297), 1820: 11 2/4 tucat *vestli* gombok” (uo. 352), „3 virágos *vestli*” (uo. 356).

viksz 'Wichse' 1813: TESz. III, 1144. — 1805: „zöld *vikszkalap*” (Keszthely 192), 1819: „1 pár új saru *vichsre*” (uo. 300).

vikszel 'wichsen' 1864: TESz. 1144. — 1819: „új csizma, *vikszöll*, pár” (Keszthely 297).

vircsaft 'ünnepség, vendégség' 1664: HORVÁTH 231. — 1635: „tartot császár vronk *Birtsoftot* es eő maga és fellesege... voltak török modra fel eötösze” (ZsidOkl. V/1, 294), „Az komediarol és az *Bircsoftrol* valo memoriale” (uo.).

virtus 1602: TESz. III, 1155. — 1584: „Cziazar illien nagy zolgalattyaerth nagy triumphuffal excipialta Conftantinapolba, es ez *virtuferth* extollalta volna” (MonOkm. XLII, 176).

vitézkötés XVII. sz.: NySz. II, 433. — 1575: „Egy *vitéz-kötés* aran lánccz” (VereessDoc. II, 79).

zanót 1395 k.: TESz. III, 1186. — 1706: „az jó rendnek akadémikus *zanyéjtátról* szabados földünket, már szántsuk” (ArchRák. V, 320), „az ki csak az *zanét*-szagztatás után veti magvát” (uo. 321).

zapec 'félre, sarokba'. — Vas megye, 1678: „Azért csak paczkázni nem engedek rajtam, se lába alá nem fekszem; az ő dolga csak *zapetz*. Valamint a csiga bebujik az hajában: szintén úgy bújik ő is a maga fenekében” (TörtTár. 1894: 349).

zégerel 'seigern'. — 1550 k.: „Piskolchot *zezerleni*” (Száz. 1877: 233), 1644—71/1884: „Pisklocz *sengellés*” (KecskÖtvM. 289), „...piskloczot, semmiképpen bár *meg ne sengereld*” (uo. 290), „Piskloczot *sengellenyi*” (uo. 303).

zománcoz 1621: TESz. III, 1195. — 1550 k.: „az *szomanczozo* kemenczen had szódóryesen fel egný” (Száz. 1877: 226).

zúg 'párizik, közösül' 1803: TESz. III, 1202. — 1641: „az katona — Tót István — odament az asszonnak, s azt is jól hallottam, hogy mit cselekedtek s mint *zúgtak* éjjel” (Tüköre 471).

zugoly 1531: TESz. III, 1200, alakv. *szuguj* (MTsz.): uo. — 1710: „itt sem maradhatunk, hanem van még Szinnán belől valamely tiszta *szugulyája* az Krajnyának” (ArchRák. VI, 562).

zupa 'Suppe' 1877: TESz. III, 1203. — 1649: „Nem tud anni köményes német leveseket, | Vagy ama rut *szuppabol* főtt eledeleket” (Pasquill. 27).

zuppon 'Suppe' 1604: TESz. III, 1204. — 1618: „Vajas *zuppunt* Erdeli neked pleh palazkban tölt” (RMKT. XVII. sz. VIII, 242); 1620: „A meddig ezek kglmes uram az regveli *suppont* megisszák” (TörtTár. 1888: 431).

zsanéros 'kapcsos'. — XVII. sz. eleje: „A feleségének asszonyomnak hagyok egy *sarneros* aranyos párta övet” (SzmollSzeg. 43).

zsarol 1724: TESz. III, 1211. — Kecskemét, 1677: „Takács Istvánt a katonák *meg Sarolták* (Dabasi Postán) Város dolgában járván kik a Monostori pusztáról a ménest meg indították vala méltatlan el akarva hajtani, de a Vármegye tőlök el vette Erre nézve *Sarolták meg*” (Bács-Kisk. I, 55).

zsombos 'zsombékos, mocsaras hely'. — Kecskemét, 1785: „a Fergeteg a Moricz Gáti *Sombosba* beleölt 8 lovat” (Bács-Kisk. I, 68).

zsufán 'serpenyő'. — 1612: „*Suffan* nevű öreg ónozott serpenyőket” (RadvCsal. III, 59).

*kótyavetye*¹ 1540: TESz. II, 594. — 1613: „lovaikat, marhájakat Komáromban *kogia vegiére* hánták” (Takáts: Rajzok. III, 174); 1659: „*koltya vetyét* Bándon elrugatott ember” (HadtörtKözl. VII, 49).

kótyavetyéz 1723: NySz. II, 380. — Eger, 1632: „ezen megnevezett lovakat és jószágokat szömlátomást *elkótyavetérték*” (HadtörtKözl. XVII, 196).

kótyomfitty 1598: TESz. II, 596. — 1578: „de *kotyon fiyt* ez vilagnac szem latomast valo hadakozasa” (Bornemisza: ÖrdKis. 50), 1678: „a kinek gézengúz az ura, *kótyonfitty* a szolgálja” (TörtTár. 1894: 334).

köpű 'méhkaptár' 1604: TESz. II, 617; 'vízartó medence' 1807: uo. — 1587: „27 *köpw* mehet” (AZT. 1915: 352); 1717: „szorgalmatos gondja légyen a' kerteknek, *Küyüknek*, Kapuknak ... megtsináltatásokra” (KÖ. I, 140).

kövesmarha 'ékszer'. — 1655: „Jöttek szállásunkra zsidók, és hoztanak *kövesmarhákat* hozzánk” (RákNapló. 126).

kreál '(ki)választ' 1791: TESz. II, 643—4. — 1622: „hogy magok között bírót és polgárt *creálhassanak* minden esztendőben” (SzékOkl. IV, 219).

kréta 1577 k.: TESz. II, 646. — 1550 k.: „2 lat salamiakor 4 lat voros *cretat* tord

¹ Az itt következő anyag a *kóto*gat szócikkével záródó szakasz (LXXXVIII, 383) folytatása; közlése annakidején technikai okok miatt elmaradt.

vizel ozve" (Száz. 1877: 227), „8 lat viast 4 lat vörös *cretat*... (uo. 232), 1761: „tartozzék Mester-Remekül következő darabokat vagyis Ruhákat *grétával* kirajzolni" (DURAY 139).

kritikus 1760: TESz. II, 648. — 1720: „a minéműt Ovidius felől jegjeznek a *Criticusok*" (Adattár VI, 198).

krizolit 'Chrysolith'. — 1567: „Smaragd, sardonix és a sardius és az *krizolitus*" (Helt.-Born. 635); 1580: „Harmadikban [ti. gyűrűben — G. F.] vagyon *crisolitus*..." (Mih-Kassa. 33); 1597: „Tyzenedgyedik kyben *Crisolith* waygon" (GyőriTörtRégFüz. I, 58).

kroset 'ruhaanyag'. — 1692: „1 *croseth*bül való német asszonynak való szoknya vállastul" (GyulTör. 88).

krózus 'gazdag ember'. — 1683 k.: „Nem lehet, koldusból én *Cresust* állítsak" (KKK. 301).

kujonéria 'kujonság, aljasság'. — 1711 u.: „Nem illet Pálócrúl ily diszes pompával | Ez moslékos írást kísírni ily Marssal, | Avagy békülden *cujonériával*" (KKK. 649). — Vö. *kujon* 1790: TESz. II, 656.

kulán 'nyeregheveder' 1552: TESz. II, 662. — 1656: „4-szer való árán adják az *kislánt*. Kapi uram számára kápa nélkül 80 talléron vettünk nehezen 10 *kislánt*" (Teleki I, 30).

kulemica 'ételnemű'. — 1693: „és ha szabadságot adnának is a kuruczoknak, az egy *kulemiczán* kívül nem találna, mit vihetne, azért ha mit vitt is, az nagy éhség vitte reá, hogy valami *kulemiczát* vigyen, hogy éhel meg ne haljon" (MonÍrók. XV, 211).

kultusz 'istentisztelet; vallásgyakorlat' 1809/1896: TESz. II, 666. — 1693: „a portugalliai zsidóknak az ő templomokban lévén, *cultusokat* láttuk. Szintén akkor a Jeruzsálem elromlásáért bűjtöt tartván és zsákban öltözvén, *cultusokon* jelen voltunk, ahol magok kezeket és fejeket megkötöztvén szíjjal, a bal kezeket pedig nagy kiáltozással vitték végben *cultusokat*" (BethlNapló. 42).

kummer 'skarláfajta'. — 1600: „897/8 *sing cummer* skarlatin" (Kerekes 58).

kumet 'Kummet' 1771: TESz. II, 667. — Pozsony megye, 1668: „Egy *Kummet* nevő [az utolsó két szó áthúзва — G. F.] Német hám [ez a szó áthúзва — G. F.] Szűgyhá-mot..." (OSzK. Fol. Lat. 3804: 445).

kuner 'drágakőfajta'. — 1580: „Kilenczedikben [ti. gyűrűben — G. F.] vagyon *cuner* kő, mely nyom két aranyat és egy ortót" (MihKassa. 33).

kupferstich 'kalkográfia'. — 1641: „Vagion egi uy author is, Hystoricus, német, mely ... mindenféle lett dolgokat, rebelliokat és confederatiokat, uáraknak uárosoknak, fejedelmeknek megh iria és *kupferstichben* is representállia" (Adattár 224).

kuplárkodás 'visszaélés; erkölcstelenség?'. — 1641: „Ezen abusús és csalárd *kuplárkodás* ennekutánna e' szerint melioraltatik" (AZT. 1915: 338).

kurkuma 'Kurkuma' 1644—71/1884: TESz. II, 679. 1550 k.: „Veg egi lat *kurkomant* 1 lat borkowet" (Száz. 1877: 227), „Veg ... fel lat *kwekomart* fel araný nyomo asustomot" (uo. 230).

kurtacsapszék 'kocsmá'. — Szentes, 1742: „Minthogy a közönséges jó, a *kurta csapszékek* miatt nagy kárt szenved" (KÓ. III, 760), „valaki a *kurta csapszék* árulásban tapasztaltatik" (uo.). — Vö. *kurta* 'nem egész évben nyitva tartó (falusi kocsmá)' 1771: TESz. II, 680.

kurzus 'időtartam'. — 1578: „De meg nem tölt volt be *cursusa* az en tisztemnec" (Bornemisza: ÖrdKís. 179). — Vö. *kurzus* 1752: TESz. II, 683 egyéb jelentésben.

kushad 1792: TESz. II, 683. — 1622: „az asszony pedig az előruhát a fejére borítá s *legushada*" (Tüköre 34).

kusornyó 'viskó, vityilló, kunyhó' MTsz. I, 1257. — 1769: „egy kis rosz *Kusornyóba* mely az előtt pusztán állott vala" (Román 190), „azon *Kusornyó*, melyet Ivók István-né meg vett" (uo.).

kuss 1725—64/1892: TESz. II, 683. — 1706: „Eperjes is igen jó resolutiot vett, ha lehet in tempore praesidiumjok, kivált ha Kassát elhagyja az ellenség —, cecus az is *kus!*” (THALY, RT. II, 173); 1711: „Fuj, *kuss*, mert érkezett Vinklernek ereje” (KKK. 646).

kussol 1792: TESz. II, 683. — 1704: „az hadam ugyan nem hever, egymást váltja bizony ezerenként Morvából, de magam *kusolok*” (THALY, RT. II, 85).

kusza '?. — Torda, 1757: „Az Szappan *Kusza*, és köteles munka” (KÓ. I, 452). — Vö. *kusza* TESz. II, 684.

kuszmér 'nyerészkedő ember, kupec' 1702: OklSz. 557, 1177. — Debrecen, 1696: „aféle komplárokra, *kuszmerekre*, a kik idegen emberhez adván magukat, az ittvalók bosszúságára megszokták a marhát venni” (KÓ. III, 700).

kutnik 'méteráru'. — 1591—2: „*Kutnik* jóféle tallér 8” (TörtTár. 1881: 177), „Köz *kutnik* tallér 4” (uo.), „Gyermekeknek arany *kutnikból* olesóbb” (uo.), „Bagdái *kutinkot*...” (uo. 179); Kolozsvár, 1603: „Egy zöld *puttnik* zoknya” (Adattár VII, 167), 1640: „bélleni tarka *kutnikot* kell venni” (MonTME. V, 65). — Az 1591. évi adatokhoz vö. HORVÁTH 220 *s/z/amet* a.

kürpicel 'babonáskodik?'. — Erdély, 1614: „hallottam a háznépétől, hogy *kürpicelletett*, babonáskodott vélek”. (TörtTár. 1891: 331).

küszöb 1395 k.: TESz. II, 694, alakv. *küszög* (MTsz.): uo. — Sopron megye, 1743: „forgácsot, az *küszöghből*...” (MoBoszPerK. II, 641), Kőszeg, 1743: „forgácsot az *küszöghből* is hasonlóképpen hármot...” (uo. 908).

kvalitás — 1581: „Laktam én Erdélyben, tudom mindenkinek mind *qualitását* s mind *quantitását*” (VeressBáth. II, 166); 1647: „Kérem Nagyságotat nem az *eö qualitasokat* hanem az Nagyságotnak szolgálni való is akaratomat vegye io neven” (MARKÓ ÁRPÁD, Zrínyi Miklós levelei. Bp., 1950. 21).

kvantitás l. *kvalitás* a.

kvóta 'Quote' 1792: TESz. II, 697. — 1684: „hogya penigh a teöbbi is ne maradyanak immunissak, hanem ki ki a' maga *quottáját* administrállya” (BACHÓ 148); 1705: „Az hadakra szükséges *quottát* felvettem” (ArchRák. IV, 561).

GREGOR FERENC

A Jókai-kódex szórendjéhez

Jogos aggály: latinból fordított, latin mintát követő nyelvelméleink a kor magyar nyelvének szórendjét mutatják-e. A Jókai-kódex pedig különösen nagy óvatosságot követel: latinizmusokkal teljes. P. BALÁZS JÁNOS — a kódexnek a Codices Hungarici sorozat VIII. köteteként 1981-ben megjelent kiadásában — így ír a kódex szövegének jellemzőiről és a kódex forrásairól: „A Jókai-kódexről első olvasásra megállapíthatjuk, hogy latinból való fordítás. Azt fölőseges bizonygatni, mit jelent a lefordított szöveg megértéséhez az eredeti szöveg. Azért a kódexnek már első ismertetői és magyarázói: Toldy Ferenc, Szarvas Gábor, Volf György, Katona Lajos kezdettől fogva keresték azokat a latin forrásokat, amelyekből kódexünk szövege származhat. [Új bekezdés.] Szarvas Gábor a Nyelvőr első évfolyamában közzétett magyarázataihoz meglegedett az Antiquitates Franciscanae seu Speculum vitae beati Francisci et sociorum eius... (a továbbiakban: Speculum vitae) című nyomtatvány megtalálásával és azt használta. Ebben a könyvben a Jókai-kódexnek csak az 1—153. lapjain található szöveghez van *nagyjából* megfelelő latin forrás, az is hézagos, két egész fejezet (87. és 153—154. l.) és több helyen 5—10 soros szakaszok hiányoznak a magyarhoz képest. ... Volf és Ehrenfeld is kutatott a latin forrás után, és sikerült ... megszerezniük a Speculum vitae ... című könyvnek egy első, 1504. évi velencei kiadását. ... Azonkívül Volfék Sz. Bonaventurának Vita

sancti Francisci Assisiatis című munkájában megtalálták kódexünknek 155–162. lapjain olvasható csodás történetek forrását... [Új bekezdés.] A századforduló táján sokat fáradozott kódexünk latin forrásainak felkutatásával Katona Lajos... Kutatásának eredményét az Irodalomtudományi Közlemények XIII. évf. (1903) 59–75. lapjain közölte, ugyanott ismerteteti a Budapesti Kódexet... [Új bekezdés.] Fél évszázad telt el, amíg újabb előrelépés történt a Jókai-kódex latin forrásainak kutatása terén. Katona nyomdokain 1953-ban kezdtem foglalkozni a Budapesti Kódexszel. Nagy örömmel vettem észre, hogy csaknem laponként találhatók benne olyan szavak, mondatok, néha egész szakaszok, amelyek jobban megfelelnek a Jókai-kódex szövegének, mint az eddig előkerült források, sőt kódexünknek nem egy szövegrészlete csakis a Budapesti Kódexben található meg... [Lejebb, a 13. lapon.] A kézirat leadása után 1980. július 30-án megtaláltam a Jókai-kódexnek utolsó, még hiányzó forrását, amely a kódex 153–154. lapján olvasható *Fejezetnek: ymadkozalrol* című fejezet latin megfelelője. A forrás lelőhelye: Bartholomaeus de Pisis: Liber conformitatum. Mediolani 1510. 123a lapja” (A kódex forrásai: Jókai-kódex. [1981.] 11–3).

A fentieket azért idéztem, mert — szövegközlésében és megfeleltetéseiben megbízva — alább mindvégig, s a későbbi közleményekben is P. BALÁZS JÁNOS szóban forgó munkájára támaszkodom. (A teljes cím: Jókai-kódex. XIV–XV. század. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közléteszi P. BALÁZS JÁNOS. Akadémiai Kiadó, Bp., 1981. Codices Hungarici VIII. Rövidítése a következőkben: BJ-JókK.)

A Magyar nyelv történeti nyelvtanának a szórenddel foglalkozó fejezetein dolgozva a Jókai-kódex adta tanulságokat is igyekeztem mérlegelni. A XIV–XV. századból származó nyelvemlék (1438 k., 1370 u./1440 k.) története ismeretes (vö. BJ-JókK. 9–11). A kódexnek P. BALÁZS JÁNOS adta betűhű olvasata és latin megfelelője mellett a JAKAB LÁSZLÓ—KISS ANTAL szerzőpártól publikált „A Jókai-kódex ábécérendes adattára” (Debrecen, 1978.) című számítógépes nyelvtörténeti adattár is megkönnyítette munkámat.

Magam a szórend vizsgálata során a kódex szövegének azokra a helyeire figyeltem, ahol a magyar szórend meghatározásában a fordítónak vagy a másolónak feltétlen szerepe volt. A legkézenfekvőbb lehetőségekből indultam ki. A magyar mondat valamely részletének elhelyezése nyilvánvalóan a fordító vagy a másoló döntését tükrözi azokban az esetekben, amikor a latin mondatban a megfelelő részlet hiányzik vagy helyében különbözik (l. LEILA BEHRENS idézendő művét is: 46).

A latin mintától eltérő helyek tanulságos voltára az elmúlt években — a szórend kérdésében s más tekintetben is — LEILA BEHRENS hívta fel a figyelmet; többek között „Textanalyse und Sprachwandel (Historische Syntax des Ungarischen: ein empirisches Modell)” (Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, Europäische Hochschulschriften. Reihe XXI. Linguistik, vol. 74. 1989.) című könyvében (3.4. Übersetzungsproblematik, 3.4.1. „Durchlässigkeit” beim Sprachkontakt; i. m. 40–3). — BEHRENS könyvét, mely a magyar mondat történetét, lényegi jellemzésére törekedve, az Árpád-kortól a XIX. századig követi, GERSTNER KÁROLY révén ismertem meg. Ezúton köszönöm. — BEHRENS vitatja, hogy a latin eredeti kezelésében a korai nyelvemlékek és a későbbi kódexek között döntő különbség volna (l. BEHRENS i. m. 42; vö. BENKŐ, Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Bp., 1980. 32).

BEHRENS meglátása szerint a fordító bizonyos jelenségeket rendszerszerűen másol, míg más jelenségek esetében rendszeresen eltérő megoldással él. Idézem: „In der ungarischen Sprachwissenschaft werden die frühesten Sprachdenkmäler (aus dem »Árpád-Zeitalter«... als freie Wiedergaben der lateinischen Texte angesehen, während man bei den späteren Kodextexten... pauschal von einer sehr strengen Übersetzung ausgeht, bei der auch die lateinische Grammatik »sklavisch nachgeamt worden sei (cf. Benkő 1980, 32). Benkő (1980) führt dies erstens auf den unterschiedlichen kommunikativen Zweck dieser Texte — die ersten sind zum Rezitieren, die zweiten zum (Nach)lesen gedacht — zurück und zweitens auf

die Verbreitung und wachsende Rolle des Latein und im Zusammenhang damit auf bessere Lateinkentnisse. Bei meiner Untersuchung hat sich gezeigt, daß es in den als »eng« beurteilten reichlich Abweichungen von der Vorlage zu finden sind, die wiederum — und das ist der springende Punkt — eine gewisse Systematizität aufweisen. Der Übersetzer geht auch hier gewissermaßen selektiv vor: er »kopiert« mit großer Regelmäßigkeit nur bestimmte Phänomene, bei anderen weicht er dagegen ebenfalls (mehr oder weniger) systematisch ab. Ob und wann er dies »bewußt« oder »nicht-bewußt« tut, ist m. E. nicht zu entscheiden”.

BEHRENS az eredetitől való eltérések vizsgálatában a következő irányokat választotta: 1. az S, O, V relatív helyzetében való eltérések vizsgálata; 2. egyéb eltérések vizsgálata, így: a) valamely lexéma jelenlétében vagy hiányában, b) a mellékmondat elhelyezésében, c) a vonzatban, d) a tagadás kifejezésében való eltérésekét. — Nem foglalkozik BEHRENS azokkal az eltérésekkel, amelyek kezdettől fogva szinte általánosak: a melléknévi jelző + főneve sorrendnek, a számnévi jelző utáni egyes számnak, a kopula elhagyásának az eseteivel.

A szörendet illetőleg BEHRENS a JókK.-ből többek között olyan adatokat közöl, amelyek igazolják, hogy a magyarban a határozott, az előzőleg említett vagy a szituációból ismert körülményre, dologra utaló mondatrész gyakrabban kerül mondatkezdő helyzetbe, illetve közvetlenül a kötőszó után, mint a latinban. Példái: JókK. 18: „Es *a3 helyen* alnakuala fratresek ew vele. Tudny mēlt Maffeus Egýed es ýlýes”: „Et stabat cum eo *in illo loco* frater Masseus et frater Aegidius et frater Helias”; 142: „*Megannak felette* hozuala vőoznak azanna lokaffagat hogý . . .”: „Portavit (/portabat) *insuper* tantam copiam ceræ, quod . . .”; 65: „*De zent ferencz* ew sebýnek helyt hagy[a] csak frater leonak ylletny”: „Huic (/ipsi etiam) fratri Leoni solummodo *sanctus Franciscus* sua stigmata committebat tangenda”; 44: „*De frater leo* legottan meg alla e3 zentnek paranczolattyaert /.”: „Statim *frater leo* propter adiurationem sancti stetit”. — A fenti példák azt is mutatják, hogy a határozott alany a magyarban — a latin mintákkal szemben is — a mondat elején a szokásosabb.

BEHRENS azt is bemutatja, hogy az ige bővítményei a latin minta ige előtti helyzetéből a magyarban az ige mögé kerülhetnek — állítása szerint ez a gyakoribb eset —, s hogy a fordított módosulásnak is vannak példái. A magyarban a latin ellenére kerülnek az ige mögé a bővítmények („die fraglichen Konstituenten”) a következő — BEHRENS idézte — adatokban: JókK. 69: „*De a3 frater ayoýtatoffagert mene aluerna hegýjere* Es a3 meguerefewlt gyáppodpan vewn vuele es ada a3 *baratokna[k]*”: „ille frater ad montem Alvernae causa devotionis accessit et de bombace illa cruentata secum detulit et *fratribus* illis dedit”; 36: „*Dea3 vton mykoron ýuttottuolna phetrom hegýe nek* nemýnemew varaban”: „In ipso autem itinere, quum ad quoddam castrum *Montis Feretri* pervenisset . . .”; 37: „fel haga *nemý kewfarra* es onnatlan p[re]dicala *ott allo lokaffagnak*”: „*super quendam murum* ascendit et ibidem (/infrastanti/adstanti) *multitudine* praedicavit” (l. még pl. MOLE CZ BÉLA, A magyar szórend történeti fejlődése. Bp., 1900. 30—58). Megjegyzem: az utolsó példamondat (JókK. 37) minősítésében itt külön szempontot adhatna, hogy az ígét igekötőféle (*fel*) előzi meg. — Ritkábbak és kevésbé egységesen tárgyalhatók BEHRENS szerint azok az esetek, ahol a helyzet fordított, vagyis a bővítmények a magyarban kerülnek az állítmány elé: JókK. 3: „hogý *eltue uele* ennek”: „ut manducaret *cum eo de sero*”; 67: „Tehat a3 frater *alnokfagnakmyatta* meg feteteffewle”: „Tunc idem frater obtenebratus *nequitia* . . .”; 69: „Es zent ferencznek mendenmew (o: mendenmew) helyet ayoýtatoft *nagý týztelefuegel es sýjralmual* . meg latogata”: „et omnia (/plurima) loca sancti Francisci devotissime visitavit *cum reverentia magna et lacrimis*”; 131: „zent ferencz *a3 egyhaznak oltara megett* el enyezte magat ymadfagra”: „sanctus Franciscus abscondit se *post altare* (/iuxta altare illius ecclesiae) ad orandum”; 22: „En enlekemnek ýdueffeget *ewrewmest* adnan (o: adnam) nektek”: „ego pro salute animae meae *libentissime* vobis darem”; 17: „De mondom teneked hogý *ýgen* felek azon (hogý . . . ne)”: „Dico autem tibi, quod timeo *vehementer*, (ne . . .)”.

BEHRENS megállapítja, hogy a latin szórendjétől gyakran eltérő módon a JókK. magyar szövegében viszonylag következetesen az ige elé kerülnek bizonyos összehasonlító szerepű elemek (Elemente ... die eine vergleichende Function haben). Ezen belül utalószóként használt névmások, névmási határozószókat (*azannyi, ezennyi, azonképpen, ezképpen, oly*), fokhatározói szerepű középfokú határozóragos melléknevet (*yoban*) tartalmazó mondatokat idéz: JókK. 8: „ÿftenuel *ezenne* malaftot erdemle : hogÿ gakarta rywwtetikuala yftenhez” : „tantam gratiam a Deo promeruit, quod saepe rapiebatur (/ut saepe raperetur) ad dominum”; 8: „... hogÿ ÿftenuel *azonkeppen* 3oluala mÿkent barat barátÿaual” : „quod loquebatur cum Deo, sicut amicus cum amico (suo)”. Itt a magyar utalószónak a latinban nincs megfelelője. 136: „Iftenÿ tytkokrol *oly* czudalatos tytkokot vezetuala vÿlagoffagra hogÿ fenkynek nem vala ketfeg...” : „tam miranda et arcana de divinis occultis producebat in lucem, quod nulli dubium erat...” ; 38: „... holott yoban ewrewlhettne ÿftenÿ edeffegnek nezelere...” : „... ubi posset commodius divinae contemplationi vocare” (l. még S. HÁMORI: MNy. LXXXI, 404—14, különösen 410—11).

A magam részéről itt közbevetem, hogy a mai magyar kettős tagadás bizonyos, a fent példázottól (JókK. 136: „*fenkinek nem vala ketfeg*”) különböző fajtái, így a *sem* és a *nem* együttes szereplése — a JókK.-ben és a kódexirodalomban korántsem általános. LEILA BEHRENS, helyesen, felhívja a figyelmet a latin és a magyar kérdőmondatokban megjelenő különbségekre. Azt állítja, hogy azok a kérdő névmások, amelyek a latin mondatban nem közvetlenül az ige előtt állnak, a magyarban mindig az ige elé kerülnek: „Fragepronomina, die im lateinischen Satz nicht unmittelbar vor dem Verb stehen, werden ebenfalls in aller Regel im ungarischen Satz vor dieses gesetzt”. Példája: JókK. 45: *ffrater pecorone mÿre ÿwtel jde* : „Frater pecorelle (/pecorone), ad quid huc venisti?” BEHRENS itt alighanem túláltalánosít. Az általa leírt szórendmódosítások mellett ugyanis nemegyszer a magyarban is, a JókK. magyar nyelvében is elválik egymástól a kérdő névmás, kérdő névmási határozószó és az ige (l. MOLECZ i. m. 85). — Való igaz, ez utóbbi megoldás gyakoribb álkérdésekben, címekben: JókK. 128: „Mÿkeppen zent ferencz, emele fel fuallaffual frater Maffeuft” : „Qualiter sanctus Franciscus levavit fratrem Masseum in aere⁷ cum flatu...” ; mégsem mondható ki kategorikusan, hogy a kérdő névmás és kérdő névmási határozószó már ekkor rendszeresen az ige előtt állna.

BEHRENS szemlélteti, hogy a névszói szintagma tagjai a magyarban a latin ellenére általában együtt maradnak: JókK. 40: „*Ezenne vÿg lagott* mutattnak mÿ yewuefwnkrewl mÿ hugynk madarak” : „tantam de adventu nostro praetendunt laetitiam sorores nostrae aviculae”; JókK. 70: „Ewkett tyztelyuala attÿafwy zerelmnek kyuanattyaual” : „ipsos fraterni amoris venerabatur affectu.”

Ennyit kellett itt feltétlenül elmondanom BEHRENS művéről.

Magam is a különbözősre figyeltem. A szórendi eltéréseket megkísértem legalább részben feltárni, áttekinthetően bemutatni, s egyenként értékelni. Célom egyrészt az általánosítások ellenőrizhető megalapozása, másrészt — távlatilag — az oktatás elősegítése. A táblázatszerű elrendezés talán áttekinthetővé teszi az adatokat.

Az egyes mondatokhoz, példákhoz fűzött megjegyzéseimben általában közkeletű vagy a Magyar nyelv történeti nyelvtanában használt műszavakkal (*kötött bővítmény, névmási határozószó* stb.) éltem. HUKAYA SITOSITól vettem át a *főhír* terminus technicust; ezt HUKAYA a *fókusz*-nak megfelelő értelemben használja (l. HUKAYA SITOSI, A magyar nyelv cím-hír szerkezete. Kézirat. Bp., 1973.); én a mondat, mondategység, esetleg szerkezet kommunikatív csúcsát értem rajta. Ez az esetek többségében azonos értelmű (azonos vonatkozású) a fókusszal. Nem nevezem azonban főhírnek a fókusz automatikus kitöltését. *Főhír*-nek nevezem a mondat, mondategység, szerkezet kommunikatív csúcsát akkor is, ha az nem a mondatnak az igét megelőző pozíciójába (az É. KISS KATALINTól fókusznak nevezett szintakti-

kai pozíciójába, l. É. Kiss: NytudÉrt. 116. sz. 1983. 31—5, Configurationality in Hungarian. Bp., 1987. 39—43, 54—5; alább: É. Kiss, Conf.) kerül. — *Belső főhír*-nek nevezem a mondat szintje alatt, például az igeneves szerkezeten belül elkülönülő kommunikatív csúcst, a szerkezet legnyomatékosabb elemét.

A *bevezető* rész terminus a *topik*-kal (*topic*-kal) azonos jelentésű; a bevezető rész nemcsak a mondat témáját tartalmazhatja. Az *újságoló* rész a *komment* (*comment*) megfelelője (vö.: BRASSAI, Laelius. 1874., A mondat dualismusa. 1885.; ELEKFI: NyK. LXX, 329—50, É. Kiss: NytudÉrt. 116. sz. 8, 16—19, 23—31, Conf. 22, 40, NyK. LXXXIX, 1—46; VARGA: NyK. LXXXIX, 53—65). Munkámból a Magyar Nyelvben két módon mutatok be részleteket. Ebben a közleményben előfordulásuk sorrendjében idézek latin és magyar mondatokat, mondatrészleteket, a JókK. 1. lapjával kezdve: így tulajdonképpen a teljes munkából adok szemelvényt. Később az eltérés jellege szerinti csoportosításban szeretnék további adatokat közölni. — Köszönöm Gyüre Magdolnának a gépelést, Juhász Dezsőnek a türelmes szerkesztést. (Technikai megjegyzés: az azonos kiemelés típusok a példamondatokon belül a magyar és latin részletek pontos megfeleltetését szolgálják. Az adatok végén írásjelet nem idézek, s nem is alkalmazok.)

JókK. ¹	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
1. (1)	. <i>Hic scripta sunt quaedam notabilia de beato Francisco et sociis eius</i>	: yrtatt [^] anak <i>meg yttegyel</i> nem [~] yrafok bodog ferenczrewl es tarfyrol [v <i>meg</i> ... S]	1. A <i>meg</i> az ige után áll. — 2. Az <i>yttegyel</i> 'hic' követi a <i>v</i> + <i>IK</i> részt. ² — 3. Az alany mindkét nyelvben követi az állítmányt [v (<i>meg</i>) ... S].
2. (1)	fuit <i>Christo</i> conformis [Kopula + (bővítmeny + mn.)]	<i>istenhez</i> volt haíffonlatos [Bővítmeny + kopula + mn.]	Az állítmánybeli melléknév és bővítmenye a magyarban elválik. A bővítmeny a mondat fókuszába került.
3. (1)	<i>fuerunt homines tantae sanctitatis</i>	<i>az anna: fentsegnek</i> voltanak emberj	A datívusz possesszívusz a magyarban a fókuszba került.
4. (2)	sicut probabitur <i>infra</i>	m [~] ykeppen <i>ala</i> meg tett [~] yk	A kötőszói szerepű <i>m[~]ykeppen</i> és az igei állítmány a magyarban nem szomszédosak — szemben a latinnal. A helyhatározó a magyarban az <i>IK</i> + <i>v</i> rész elé került.

¹ A példa sorszáma után zárójelben a kódex lapszáma szerepel.

² A *v* az igező és az igeetővet (esetlegesen) követő toldalékok alkotta igei szóalak (esetleg szóalakrész) szimbóluma. Nem utal igeikötőre vagy igeikötő-előzményre. — Az *IK* itt 'igeikötő vagy igeikötő-előzmény'.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
5. (2)	ita ut a multis <i>puta- retur</i> <u>insanus</u>	vgý hogý fokaktol <u>balkatagnak</u> aloj- tattnek	A kötött határozó (<i>balka- tagnak</i>) a fókuszba került.
6. (3)	Et inspiratus a Do- mino <i>invitavit</i> sanc- tum Franciscum	Es <i>ýftentewl</i> yhle- mýatt <u>vendege hýva</u> zent ferencet	1. A <i>vendege hýva</i> szórend- je nyilván független az <i>in- vitavit</i> igei állítmánytól. A latin <i>szónak</i> magyar <i>szó- szerkezet</i> felel meg. — 2. Az <i>ýftentewl</i> balra bő- víti az <i>ýhlel</i> főnevet. (A főnévnek a latinban igenév felel meg.)
7. (3)	<i>invitavit eum</i> , ut illa nocte in domo sua quiesceret	<i>ewtett hýua</i> hogý a3 euel ew hazában nýwgonnak	A magyarban a személyes névmási tárgy megelőzi az igei állítmányt.
8. (3)	dominus Bernardus <i>fecit parari lectum</i> in sua camera <u>propria</u>	vr Bernald <i>tewn</i> ewn tulajdon ka- marájában <u>agýat</u> <i>cýjnallattnj</i>	A magyarban a főnévi ige- nevet tárgya megelőzi. — A helyhatározó a latin- ban a mondat egység vé- gén áll; a magyarban előbbre, a <i>tárgy</i> + <i>infiniti- vus</i> kapcsolat elé kerül.
9. (3—4)	in qua <u>iugiter</u> de nocte lampas <i>arde- bat</i>	kyben euel <u>zenettlen</u> <i>egnekuala</i> lampafok	A <i>zenettlen</i> az ige elé ke- rült. (A latin <i>iugiter</i> -t és <i>ardebat</i> -ot az időhatározó és az alany választja el.)
10. (4)	Sanctus autem Fran- ciscus, statim ut <i>int- ravít</i> <u>cameram</u>	De zent ferenc <u>aka- moraba</u> hogý <i>mene</i>	A latívuszi helyhatározó a magyarban az igét mege- lőző részbe kerül. A kötő- szó a helyhatározó és az igei állítmány között áll.
11. (4)	aliud <i>non</i> dicebat nisi	(Es) <u>femýjt</u> egyebet <u>nem</u> monduala ha- nem csak e3 bezedek- ket	A magyarban kettős taga- dás van.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
12. (5)	quod de hoc est <i>consilium</i> Domini nostri Jesu Christi <u>requi- rendum</u>	hogý erewl mý vronknak íefus criftufnak <u>kel tanal- czat kerdenewk*</u> [*P. BALÁZS JÁNOS megjegyzése: A szó végén <i>nk</i> -nak kelle- ne lennie.]	Sem a <i>kel</i> 'kell' szórendi helye, sem a főnévi igenév előtt álló tárgyé nem kö- vetkezik a latinból. A <i>-nak</i> ragos bővítmény és a bir- tokos személyjeles tárgy (a birtokos szerkezet két tagja) elválik egymástól — a latin mintától függet- lenül.
13. (6)	<u>Iverunt ergo</u> ad epis- copatum	<u>De menenek el</u> Pýf- pekľeg herre	1. A <i>de</i> tagmondatkezdő helyzete független a latin- tól: szilárdnak látszik. — 2. Az <i>el</i> követi az ígét. La- tin megfelelője nincs. Hát- ravezése nem függ össze a fókusz kitöltésével. (A <i>de</i> kötőszó nyilván nem a fő- kuszban van.)
14. (6)	In secunda apertio- ne occurit	De mafod nýtafa- ban efek <i>e3</i>	Az alanyként szereplő fő- névi mutató névmásnak (<i>e3</i>) nincs latin megfelelő- je. Szóvégi helyzetének motívuma éppen lehet a latin mintákból vett szo- kás, de önállóan formált magyar mondat is lehe- tett ilyen szórendű. Az <i>e3</i> alany itt a mondat főhíre.
15. (6)	abneget semetip- sum et tollat cru- cem suam (Bon: VFr. 748:) et sequa- tur me	vegýe <i>fel</i> kynýat es kewuefen engem- met	A <i>fel</i> követi az ígét — nyíl- ván a latintól függetlenül. Szórendi helye összefügg- het a felszólító mód hasz- nálatával.
16. (7)	<u>non</u> (BpK.: mihi non) plene <i>solvisti</i>	<u>nem</u> <i>fyzettel</i> telyeffe- guel <i>meg</i>	A magyarban a tagadószó közvetlenül az ige elé ke- rül; a <i>plene</i> -nek megfelelő <i>telyeffeguel</i> ezzel szemben az ige után áll; a <i>meg</i> ez utóbbit követve a mondat végére kerül.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
17. (7)	si adhuc plus petas, <u>plus</u> adhuc da- rem	ha tebet akar3 meges <u>tebet</u> adoc	A magyarban a <i>tebet</i> 'töb- bet' közvetlenül az ige elé kerül.
18. (8)	quod <u>ipse</u> ordi- nem istum funda- verat	hogý <u>ev</u> fondaltau- olna e3 <i>zerzetett</i>	A latinban a főhírként szereplő <i>ipse</i> és az igei ál- lító (fundaverat) kö- zött áll a tárgy. A ma- gyarban a főhír értékű alany (<i>ev</i>) a fókuszba ke- rül, közvetlenül az ige elé; a tárgy (<i>zerzetett</i>) a teljes igealakot követi.
19. (8)	quod evangelicam paupertatem, om- nia pauperibus dist- ribuendo, <u>ipse</u> pri- mus incepit	hogý elew3er <u>ew</u> veun ewangeliumý zeigenfeget: menden ýozagat zeigeneknec eloztuán	A latinban a főhírként szereplő <i>ipse</i> és az igei ál- lító között áll az 'első- ként' jelentésű <i>primus</i> . A magyarban az <i>ipse</i> -nek megfelelő ő közvetlenül az ige előtt áll.

(Folytatjuk.)

WACHA BALÁZS

A folyóiratnak ez a száma a Nemzeti
Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	kurzív (nyelvi jelek kiemelésére)
=====	kapitälchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
- - - - -	ritkített antikva
=====	ritkített kurzív

A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni.

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 200 Ft; nyugdíjasoknak, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 100 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Völgyi Zsuzsa* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219-98636-021-02971 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

123. **Klaudy Kinga:** Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32,— Ft.
124. **Vértes O. András:** Bevezetés a magyar hangstilisztikába. 1987. 22,— Ft.
125. **T. Somogyi Magda:** A passzív igetövek leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26,— Ft.
126. **Juhász Dezső:** A magyar tájnévadás. 1988. 29,— Ft.
127. **Kiss Jenő:** Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1989. 47,— Ft.
128. **Dezső László:** A XVI—XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevényszavai. 1989. 37,— Ft.
129. **Benkő László:** Zolnai Béla élete és munkássága (1890—1969). 1990. 40,— Ft.
130. **Bárcei Géza:** A magyar igeragozás története. 1990. 58,— Ft.
131. **Somogyi Béla:** A magyar kártyanyelv szókinése. 1990. 69,— Ft.
132. **Dániel Ágnes:** Szó—szöveg—szer—szervez. A szöveg szerveződésének vizsgálata. 1990. 58,— Ft.
133. **Horváth László:** Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. 1991. 60,— Ft.
134. **Rácz Endre:** A belehallás jelenségéről. 1992. 89,— Ft.
135. **Varga László:** A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai. 1993. 128,— Ft.
136. **B. Fejes Katalin:** A szintaktikai állomány természete gyermekszövegekben. 1993. 260,— Ft.
137. **Balázs Géza:** Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. 1993. 130,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

193. A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I—II. 1991. 1380,— Ft.
195. Ábrahám Imre: Nyúl község nyelvkincse. 1991. 290,— Ft.
197. Szikszainé Nagy Irma: Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelv rendszerében. 1993. 100,— Ft.
199. Régi magyar iskolai Georgica-fordítás. Közzéteszi: Borzsák István, Kecskeméti Gábor. 1993. 150,— Ft.
200. Bárczi Géza Emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczi Éva. 1994. 200,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,— Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,— Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,— Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,— Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,— Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,— Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,— Ft.
Székelyudvarhelyi Kódex. 1526—1528. 1993. 400,— Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,— Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Erdélyi Múzeum. Szerk. Szabó T. Attila. 1947/1—4. Kolozsvár, 1947. Reprint. Bp., 1990. 85,— Ft.
M. Kiss Pál: Erdélyi magyar művészek a XVIII—XX. században. 1990. 80,— Ft.
Szent Margit élete. Bp., 1990. 336,— Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,— Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,— Ft. II. 1992. 800,— Ft.
Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Szerk. Pál Derék, Timothy Ricse, Sz. Bakró-Nagy Marianne, Hajdú Péter. Wien—Bp., 1992. 1500,— Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,— Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,— Ft.
Lőrincze Lajos: Megnől az ember szíve. Barátok—emlékek—találkozások. Veszprém, 1993. 240,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Évk. '94. XII. 20.

4.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XC.

ÉVFOLYAM

1994.

4. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KESZLER BORBÁLA, KISS JENŐ,
KISS LAJOS, KIEFER FERENC, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Benkő Loránd:</i> Az etimológiai minősítés a szótárszerkesztésben	385
<i>Kiss Lajos:</i> Nyelvtörténeti szótáraink típusai	392
<i>Pusztai Ferenc:</i> Leíró lexikográfiánk változó és változatlan feladatai	413
<i>E. Abaffy Erzsébet:</i> Mássalhangzó-rendszerünk az ősmagyar kor elején	421
<i>Török Gábor:</i> A középpalcó <i>ejé</i> szembenállás újkori történetéből	435
<i>Ivány Zoltán:</i> Adalékok Dévai Bíró Mátyás <i>ab barát, ap pap, em mester</i> -féle helyesírásának nyelvjárási lokalizációjához	447
Kisebb közlemények. <i>Vértes Edit:</i> Kikövetkeztetett alapnyelvi szibilánsaink problémáihoz. — <i>Tóthné Litovkina Anna:</i> A magyarországi parömiológiai felmérésben legismertebbeknek bizonyult közmondások szókincsének statisztikai vizsgálata	453
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Balázs Géza:</i> Úgy csinálták egy üveg pálinkáért! — <i>Horváth László:</i> Teng, tendül, tenyészik. — <i>Kávássy Sándor:</i> Handal. Templom szolgál	463
Szemle. <i>Juhász Dezső:</i> Középkori leveleink (1541-ig). — <i>Szabó József:</i> Rónai Béla, Zselici nyelvatlasz. — <i>Zsilák Mária:</i> Erik Fügedi— Ferenc Gregor—Péter Király, Atlas slovenských nářečí v Maďarsku. Atlas der slowakischen Mundarten in Ungarn. — <i>Fehértői Katalin:</i> Kredics László—Solymosi László, A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium. — <i>Zelliger Erzsébet:</i> H. Tóth Tibor, Félégyháza népnyelvének palócos gyökerei	469
Különfélék. <i>Kiss Jenő:</i> Csúry, Zsirai és az akadémiai Nagyjutalom. — <i>Benkő Elek:</i> Középkori rovásfelirat Vargyasról. — <i>Lőrinczi Réka:</i> Magyar nyelvű (latin) grammatika egy XVIII. századi kézirat-kolligátumban	484
Társasági ügyek. <i>Hajdú Mihály:</i> Búcsú Markó Imre Leheltől. — <i>Szathmári István:</i> Papp László köszöntése hetvenedik születésnapján. — <i>A. Jászó Anna:</i> Szende Aladár nyolcvan éves. — <i>Hajdú Mihály:</i> A 70 éves Horpácsi Illés köszöntése. — <i>Völgyi Zsuzsa:</i> A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	492
Nyelvtörténeti adatok. — <i>Ördög Ferenc:</i> A római és a görög katolikus egyház anyakönyvezésének kezdetei a Magyar Szent Korona országaiban. — <i>Wacha Balázs:</i> A Jókai-kódex szörendjéhez	503
Levélszekrény. Pásztor Emil írja. — Elekfi László írja.	512

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautaltványon. Megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 300,— Ft. Egy szám ára: 75,— Ft. Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

F 8241/38

MAGYAR NYELV

XC. ÉVF.

1994. DECEMBER

4. SZÁM

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola 1994. augusztus 23–26-án, Egerben rendezte meg „A magyar nyelvészek VI. nemzetközi kongresszusát”-t „A lexikológia és a lexicográfia elmélete és módszertana” tárgykörében.

A megnyitó ülésen Kiefer Ferenc, az MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatója a kongresszus szervező bizottsága, Németh G. Béla osztályelnök az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya, Palesóné Zám Éva főigazgató az Eszterházy Károly Tanárképző főiskola nevében köszöntötte a kongresszus népes külföldi és hazai résztvevőit. E nyitó ülésen hangzott el BENKŐ LORÁNDnak „Az etimológiai minősítés a szótárszerkesztésben” és KISS LAJOSnak „Nyelvtörténeti szótáraink típusai” című előadása. A kongresszus záró ülésén PUSZTAI FERENC „Leíró lexicográfiánk változó és változatlan feladatai” címen tartott előadást, s a kongresszust Benkő Lorándnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének összefoglalója rekesztette be. A kongresszuson 184 előadás hangzott el.

Folyóiratunkban a plenáris ülések előadásait adjuk közre, melyek az MTA Nyelvtudományi Intézete támogatásával a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat 198. számaként külön is megjelennek. A többi tudományos előadás publikálásának ideje és mértéke még további megfontolások és lehetőségek függvénye.

Az etimológiai minősítés a szótárszerkesztésben

1. PAIS DEZSŐ egykor többször mondogatta — alkalom adtán MELICHRE is hivatkozva —, hogy az etimológiai kutatások a nyelvtudomány (értsd: a történeti nyelvtudomány) legnehezebb stúdiumát képezik, mert művelésük a nagy filológiai készség és történeti-művelődéstörténeti jártasság kívánalmán túl voltaképpen a nyelvészet minden ágához hozzákapszolódik, azok beható ismeretét megkövetelve. Úgy hiszem, ez a megállapítás igaz, s vonatkozik természetesen az etimológiai részletkutatásokra, valamint az egyes eredetbeli szókategóriák monografikus feldolgozására is. Különös súllyal áll azonban az egy nyelv szókinccse egészének eredetbeli számbavételére vállalkozó etimológiai szótárakra, még a korábbi kutatásokat csupán közvetítő, összegez, kompendiumszerű, kisméretű egybeállításokra is, főként pedig a szigorúbb kritikai rostálásra, önálló ítéletalkotásra, a korábbi kutatás hézagait pótolni kívánó, sőt kényszerülő nagyobb igényű és terjedelmű művekre.

2. Az etimológiai szótárszerkesztésben felmerülő nehézségek három rendbeliek.

Mivel minden nyelv szókészlete a saját, belső szóalkotási módok többrétű szövevényéből következően és a másnyelvi hatások széles variációs skálája folytán

rendkívül sokféle rendű, típusú eredetkategória összességéből áll egybe, a rá vonatkozó etimológiai ítéletalkotás határait e körülmény mérhetetlenül tágra nyitja. Szükséges megjegyezni, hogy a magyar nyelv problematikája e tekintetben bonyolultabb a legtöbb indoeurópai nyelvénél, mert szókészletének önálló fejlődésű története az európai nyelvek átlagánál hosszabb időt, mintegy három évezredet fog át (ez nagyon fontos időtényező!); mert rokon nyelvei szókincsbeli állapotukat, sajátosságait tekintve nagyon messze esnek tőle; és mert nagy térségeket és kultúrákat átfogó korai útja, valamint a Kárpát-medencében nemcsak számos nyelv, de több nyelvcsalád ütköző pontján való földrajzi-történeti helyzete a külső hatásoknak az átlagosnál nagyobb felhalmozódását mutatja.

Igényes etimológiai szótár egybeállításának elsődrendű kelléke, hogy a kérdéses nyelvre vonatkozóan a teljes írásbeliséget átfogó, filológiaiilag korszerű szótörténeti kutatások eredményeire épülhessen, továbbá hogy minél nagyobb terjedelmű, mélyreható, minden lényeges származási kategóriát monografikusan vizsgáló analitikus jellegű etimológiai búvárlatok eredményeit vehesse számba. Ezek hiánya vagy lényegesebb hézagai az etimológiai szótári szintézis szakmai nivóját erősen csökkenthetik. Magyar viszonylatban ezekre a kívánalmakra nézve korábban sem álltunk, manapság még kevésbé állunk rosszul, hiszen a szótörténeti-etimológiai kutatások hosszú idő óta az egyik legerősebb oldalát képezték történeti nyelvtudományunknak. Gondok azonban itt is akadtak, s részben ma is fennállnak. Egyfelől szótörténeti gyűjteményeink közül több is elavult, s egyes nyelvtörténeti korszakoknak, például a XV—XVI. századnak, benne kódexeinknek és korai nyomtatványainknak ilyenmű feldolgozása mennyiségileg is hiányos. Korszerű szótörténeti gyűjteményünk a szójegyzéki Glosszáriumon és SZABÓ T. ATTILA még felénél sem tartó szótárán kívül jelenleg sem igen van, s a teljes nyelvtörténeti szóanyag olyan hatalmas és szakszerű egybeállításaitól, mint a francia Trésor vagy az olasz Grande Dizionario még jó messze vagyunk. Másfelől hiába páratlanul gazdag kifejezetten etimológiai irányulású szakirodalmunk, főként régebbi része fölött menthetetlenül eljárt az idő, s egyes belső keletkezésű és jövevény szókategóriáknak a monografikus feldolgozási hiányai is csak fokozatosan enyhülnek; többet közülük a szó különböző értelmében már a TESz. hívott elő (amely indukáció természetesen feladatai közé is tartozott). Nagy etimológiai szótári szintézisekben e hézagok pótlása nem kis feladat, és csak fokozatosan oldható meg. Innen is adódik, hogy a TESz.-nek, de részben az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen-nek a szótörténeti része például viszonylag terjedelmesebb, tüzetesebben kidolgozott a hasonló nagyságrendű, legújabban megjelent külföldi etimológiai szótárakénál. E téren megpróbáltunk igen jelentékeny hiányokat pótolni, persze a korszerű szótörténeti gyűjtemények hézagai miatt is sokszor elháríthatatlan korlátok között mozogva.

Az etimológiai szótárak egybeállításának kétségtelenül legnagyobb problémája a mondottakon túlmenően, de azokkal részben összefüggően az egységes vagy legalábbis lényeges elemeiben egybehangolt etimológiai szemlélet kialakítása és gyakorlati érvényesítése. Az egyes nyelvek eredetbeli kategóriáinak szerfölött bonyolult, egymástól nemcsak elkülönülő, de egymásba is szövődő problematikája, valamint a felhasznált analitikus kutatásoknak — legyenek azok önmagukban mégoly megbízhatóak is — a dolog természeténél fogva különféle etimológiai felfogásokat tükröző volta egy elméletileg is igényesebb jellegű, teljes etimológiai szótárban rendkívüli mértékű összehangolását, az egyes eredetbeli kategóriák elkülönítésének, illetőleg összefüggéseinek az egész anyagot átfogó, ugyanakkor a részletekre

is kimunkált szemléleti egységét kívánja meg. Ennek a szemléleti egységnek az elsőrendű kifejezője az etimológiai minősítés rendszere.

Az etimológiai minősítés fogalma látszólag nagyon egyszerűen határozható meg: a minősítés azt van hivatva — lehetőleg minél tömörebben megfogalmazva — megjelölni, hogy az egy szóra vagy szócsaládra vonatkozó etimológiai elemzéseknek, egybevetéseknek mi a végeredménye, azaz hogy a kérdéses szó vagy szócsalád eredete sommásan miként határozható meg. Ez azonban nem egy-egy külön szótári egységnek, úgynevezett szócikknek a problémája, noha persze azokban realizálódik, hanem a minősítő formulák összehangolásának az etimológiai szótárban úgy kell szemléletileg érvényesülnie, azon úgy kell végigvonulnia, hogy lehetőleg minden azonos kategóriába tartozó szó vagy szócsalád azonos, minden eltérő kategória elemei pedig egymástól megkülönböztetett eredetminősítést kapjanak. Ennek az elvi igénynek a gyakorlati véghezvitele azonban — mint még szó lesz róla — legfőljebb megközelíthető, de tökéletes következetességgel meg nem valósítható.

A szavak, szócsaládok származási minősítésének egyébként nemcsak az az elvi jelentősége, hogy a szótári mű egészére összehangolt jelleggel igyekszik megadni az egyes tételekre vonatkoztatandó etimológiai állásfoglalásokat. Gyakorlati szerepe a részletesebben elemző, nagyobb terjedelmű szótári művekben is megvan azzal, hogy a részelemzéseknek az olvasó, használó számára sokszor nehezen követhető, nem mindig egyértelműen kihámozható lényegét, kivonatát nyújtja; a rövid állásfoglalást tartalmazó etimológiai kisszótárakban, valamint az etimont slágvortszerűen megadó egyéb szótári művekben pedig a nagyon összefogott, egyértelmű minősítés egyenesen elengedhetetlen kellék. Továbbá szabatos etimológiai minősítések hiányában egyáltalán nem lehetne statisztikát készíteni egy-egy nyelv szókészletének származásbeli kategóriáiról, pedig az ilyen statisztikák a nyelv szókinccse történetének, szerkezetének nagyon lényeges jegyeit tükrözhetik. És végül a sommás minősítésnek nemcsak egzakt nyelvtudományi jelentősége van, hanem világos, egyértelmű eligazítást kell nyújtania a művelődéstörténeti felhasználás számára is.

Az etimológiai szótárak készítésében felmerülő emez általános nehézségeknek az is következménye, hogy ma már effajta nagyobb méretű, igényesebb művet egy ember munkájával nemigen lehet előállítani, még ha egyes szótárakat esetleg csak egy névvel jegyezték is. Ezeknek a munkacsoportoknak és bennük a különféle eredetbeli kategóriák szakértőinek szerepe válik egyre inkább meghatározóvá, azzal együtt is, hogy elsősorban az egységes etimológiai szemlélet és a kritikai hozzáállás tekintetében az egyszemélyes irányítás és felelősség a kollektív alkotásokban sem nélkülözhető.

3. A nemzetközi mezőny korábbi etimológiai szótárai viszonylag kevesebb figyelmet szenteltek az egyértelmű etimológiai minősítés ügyének. A szavak, szócsaládok eredetbeli problematikáját többnyire úgy tálták, hogy megadták az egybevetési lehetőségeket, a saját nyelvi, nyelvjárási, valamint a rokon vagy idegen nyelvi anyag felsorakoztatásával. A nemegyszer kusza adathalmazokból aztán a használnak kellett kiszilabizálnia az etimológiai állásfoglalás lényegét. Ennek az eljárásmodnak a gyökerei a művek egészére vonatkozó szemléleti egységesítés hiányán kívül nem csekély részben konkrét etimológiai felfogásbeli tényezőkből is fakadtak. Egyrészt abból, hogy a saját nyelven belüli, valamint a rokon nyelvi egyeztetésekben igen nagy mértékben a szótövekre helyezték a hangsúlyt, keveset törődve a vizsgált szótetek egészével, a végződések morfológiai alkatával, a szavak

funkcionális-jelentésbeli váltásaival és a szavak keletkezésének és továbbalakulásának szociolingvisztikai, műfaji stb. kérdéseivel. Másrészt ez az eljárásmod onnan adódott, hogy a jövevényszavak kérdéskörében a szóeredet megjelölését elsősorban a legtávolabbról kimutatható, a kezdő nyelvekre végső soron visszafelé utaló etimokra építették, kevésbé figyelve a közvetítő nyelvekre, valamint a közvetlen átadóra vagy átadókra. Ez az etimológiai felfogás, pontosabban ennek főként a szótöveket kiemelő része ma már inkább csak a nyelvcsaládi összehasonlításokra szűkülő szótárakban érhető tetten, ott persze jórészt jellegükből is következő szükségszerűséggel. Az egyes, önálló nyelvek szóképzési eredetét bemutató szótárak ma már e vonásokat általában levetközték, bár még a viszonylag újabb időkben is találmunk rá többé-kevésbé jellemző példát; megközelítőleg ilyennek vehető a különben rendkívül nagy egybevető anyagot kiváló filológiai gondossággal egybeállító SKES. (a nagy finn etimológiai szótár). Azóta azonban már a finnek is modernebb etimológiai és szerkesztési elveket követő szótárt indítottak útjára.

Az egy célnyelvre irányuló újabb etimológiai szótárak az összefoglaló, egzakt, szabatos etimológiai minősítésnek rendszerint kellő súlyt adnak, még ha formai megoldásaik változatosak is. E művekben az a fő szempont általában nem sikkad el, hogy a szó vagy szócsalád teljes morfológiai és szemantikai alkatának a szótörténeti adatokból következő lényeges elmozdulásait kell figyelembe venni, az eredetmeghatározást a lexémák olyan közvetlen származási előzményeihez viszonyítva, ahol az az utolsó változási mozzanat a döntő, ahogyan, amikor a vizsgált nyelvi elem előző morfológiai, szemantikai, helyzetbeli minőségéből újjá lehet válni. E felfogásban minden szó, szócsalád olyan eredetűnek minősül, amelyen a viszonya közvetlen belső nyelvi vagy közvetlen átadó nyelvi előzményéhez. Nyilvánvaló, hogy mindebben kitüntetett szerepe van a különféle belső szóalkotási módok számbavételének, valamint a szavak nyelvek közti utolsó váltásának. Szükséges persze külön hangsúlyozni, hogy a közvetlen származási előzménynek az etimológiai minősítésben kifejezett előtérbe állítása nem jelenti azt, hogy a szótári elemzésben elhanyagolandó vagy elhanyagolható akár a visszafelé kiindulási alapként tekintendő főetimonnak, akár a visszafelé követhető legkorábbi rokon vagy idegen nyelvi kiindulásnak a vizsgálata.

4. A magyar etimológiai felfogás kezdetektől, de legalábbis a GOMBÓCZ—MELICH-féle szótár óta — némi ingadozás mellett is — lényegében az eredetminősítésnek a közvetlen belső morfológiai-szemantikai előzményekhez, illetőleg a közvetlenül kölcsönző nyelvekhez igazodó elvére épít. BÁRCZI Szófejtő Szótára már csak etimológiai meghatározásainak kényszerű rövidege miatt is ezt az elvet még feszegette. A TESz., majd ezen továbblépve az Etymologisches Wörterbuch ennek az elvnek az általános alkalmazása, sőt a szócikkek etimológiai részének bevezető sommázatként realizálása mellett a részletekben is jócskán igyekezett tovább finomítani a minősítő állásfoglalást, noha — mint még visszatérek rá — teljesen következetes véghezvitelének nehézségeivel megbirkózni nem mindig tudott. A közvetlen etimológiai előzményhez viszonyító minősítés elvét szakirodalmunkban az egyes származásbeli szókategóriákat monografikusan feldolgozó művek is eléggé rendszeresen követték; itt egyébként ez jóval egyszerűbb is volt, mert nem kellett a teljes szókincs feldolgozásánál adódó, mérhetetlenül sok egyeztetési szempontra ügyelniük. De itt-ott ellenkező példák is akadtak; így aránylag újabb is például ORSZÁGH LÁSZLÓ „Angol eredetű elemek a magyar szóképzésben” című, egyébként igen precíz és hasznos összeállításában eltekint a közvetlenül átadó nyelvre épülő

eredetminősítő elvtől, minden olyan szót angol jövevényként tekintve, amely onnan indult ki vagy az angol módosító szerepével jutott az európai nyelvekbe, s jórészt azokon, korábban főként a németen át jött át hozzánk.

Ilyeténképpen a magyar etimológiai szótárírás általános vonulata az eredetminősítés fő elveinek tekintetében nem tér el az újabb nemzetközi etimológiai szemlélettől. A TESz. megjelenése óta számos nagyméretű, magas tudományos színvonalú etimológiai szótár látott napvilágot külföldön. Hogy csak az európai nyelvi háttér szempontjából minket leginkább érdeklő néhányra utaljak: a PFEIFER vezette német, a CORTELAZZO—ZOLLI jegyzete olasz, a SKOK nevéhez fűződő szerbhorvát, a PELLEGRINI munkacsoportja által készített friuli, a PICOCHÉ-féle francia etimológiai szótár, és ide sorjázik az új finn etimológiai szótár nemrég megjelent első kötete is. Megjegyzendő, hogy mindezek, melyek a TESz.-t nemcsak regisztrálják, hanem vonatkozó részletekben jórészt hasznosítják is, nemcsak általános etimológiai felfogásukban, benne a minket most közelebbről érdeklő eredetminősítés elveiben alig különböznek a mi két új etimológiai szótárunktól, hanem szócikkeik szerkezeti felépítésében, az etimológiai elemzés menetében is több közös vonást mutatnak a mieinkkel. Azt persze nagy túlzás, sőt súlyos szerénytelenség volna állítani, hogy kifejezetten minket követnek, hiszen nyilvánvalóan az etimológiai stúdiumoknak a nemzetközi fejlődése és saját történeti nyelvtudományuknak a kiváló szakmai alapjai emelték őket elsősorban magas színvonalukra. De azt önelégültség nélkül is megállapíthatjuk, hogy hozzájuk lényegileg mindenben, így az eredetminősítési szemléletben is szervesen kapcsolódva, jó pozíciót foglalunk el a mezőnyben. Most már befejezés előtt álló Wörterbuchunk révén a közlési nyelv sem áll útjában nyelvünk szókincstörténeti sajátosságai még behatóbb nemzetközi megismerésének, ide vágó eredményeink még szélesebb körű hasznosításának.

5. Bármilyen szükséges kelléke is egy jó etimológiai szótárnak az összehangolt, egységes eredet szemlélet érvényesülése, melynek egyik alapvető kifejezési eszköze a származási minősítés kidolgozott és az egyes szótári tételekben alkalmazott rendszere, mint már utaltam rá, ezt kifogástalan következetességgel nem lehet érvényesíteni; nem tudja ezt tökéletesen realizálni a legjobb nemzetközi gyakorlat sem, s természetesen nem tudjuk, nem tudtuk mi sem. Oka mindenekelőtt az etimológiai kategóriák rendkívül bonyolult szövevénye, az egyes minősítendő elemek, szótári tételek óriási száma, és nem utolsósorban az, hogy minden egyes szó, szócsalád történeti-etimológiai problematikája lényegében önmagában is egy-egy külön világ.

Hogy az itt adódó nehézségeket a részletekre nézve is bizonyíthassam, számba kellene vennem mindazokat az érintkezéseket és ellentéteket, amelyek az eredet kategóriák megállapításában, megformálásában és az egyenkénti esetekre alkalmazhatóságában fölmerülnek, s a szótári gyakorlatunkból vett jellemző példákkal sorra-rendre alá is kellene támasztanom tételeimet. Ez a lehetőség azonban messze túlnő jelen előadásom keretein, hiszen még a főbb eredet kategóriák száma is több tucatra rúg, s nemcsak egymás közötti, hanem belső részproblémáik is csak nagy példaanyaggal s ahhoz fűzött magyarázatokkal volnának megoldhatók, akár könyvméretű terjedelmet is igényelhetve. Ezért a téma konkrétebb szemléltetésének kedvéért éppen csak utalni tudok egy-két kiragadott szempontra, néhány kategóriára, példára.

Egy-egy szó vagy szócsalád eredetminősítésében különböző megítélési szempontok érvényesülhetnek vagy ütközhetnek, mivel a keletkezési

körülményekre, a közvetlen származási előzményhez való viszonyokra többféle jellegzetességek is jellemzők lehetnek. *Fecske* szavunk származásához például a következő irányokból, szempontok alapján lehetne közelíteni: onomatopoeitikus (közelebbről hangzutanzó); derivátum; töve a *fecseg* családjába tartozik; töve a *fecseg*-től független, és rokon nyelvekkel egyeztethető; képzője kicsinyítő; képzője igenévképző; a szó ősi (finnugor) eredetű; a szó belső magyar eredetű; ha igenév, szófajt váltott; ha igenév, szóhasadás terméke (vö. R. *fecsege* 'fecsegő'); stb. Mint e felsorolásból talán érzékelhető, ezeknek a szempontoknak egy része egymáshoz kapcsolódva, másik része egymással ellentétben merül föl. Világos, hogy a minősítő állásfoglalás természete e szempontok bezúfolását nem teszi lehetővé, valamilyen irányban (irányokban) dönteni kell, mit (miket) tartunk a szóeredetre legjellemzőbbnek, mit akarunk, tudunk kiemelni. És persze *fecske* szavunk beletartozik egy nagy eredetbeli szókategóriába, amely e sajátos alakulatú állatnevek etimológiai problematikáját egybekapcsolja. Jó volna ezeket megközelítően azonos eredetminősítéssel ellátni, de a mérlegelésből mégsem lehet kihagyni, hogy a viszonylag egységes eredettípuson belül szinte mindegyik szónak, szócsaládnak vannak, lehetnek olyan jellegzetességei, amelyek ott külön méltánylandó számbavételt igényelhetnek. Ez a magyarázata annak, hogy csupán e szótípus egy bizonyos, igen népes csoportjában, az állathangot utánzó, hívó, kergető szócskákból fejlődött alakulatoknak a TESz.-beli minősítéseiben efféle megoldásokat találunk: *csikó*, *héja* stb.: származékszó; *csirke*, *réce* stb.: hangutánzó szó; *boci*, *becse* 'kisborjú' stb.: állathívogató szó főnevesülése; *kutya*, *pulyka* stb.: hangutánzó eredetű állathívogató szó; *csibe*, *coca* stb.: hangutánzó eredetű állathívogató szó főnevesülése; és még lehetne folytatni a sort. Bármilyen eltérőnek látszó minősítések ezek, lényegében mind igazak, sőt az etimon alapvető jegyeit tekintve konvergálnak is, csak hogy a származás különböző jegyeit emelik ki; kétségtelenül jobban egybe lehetett volna hangolni őket, ha számarányuk, típusbeli kapcsolatuk árnyalatai a *cinké*-től a *cicá*-n, *rigó*-n át a *lepké*-ig terjedő igen széles skálában, továbbá az azonosságok és ellentétek felismerési lehetőségeinek korlátai ezt nem gátolnák, nem is szólva a szótárszerkesztés egyéb nehézségeiről. A TESz. után, az Etymologisches Wörterbuchban e kategória eredetminősítő megoldásaiban sok mindent ki lehetett már egyenlíteni, az alapnehézségeken segíteni azonban — az említett okokból — sem mindig volt módunk.

Az átmenetek szinte végtelen sora vezet el még a rokon nyelvi együttélés idején keletkezett származékszavaktól a magyar nyelv hosszú önálló élete folyamán ősi eredetű alapszóból kifejlődött származékokig. Közülük különösen a nagyszámú, ősmagyar korúnak látszó derivátum minősítésével vagyunk bajban: *néz*, *úszik*, *nyúz*, *alk* (az *alkot*, *alkalom* stb. alapszava), *akar*, *füst*, *méreg*, *segéd*, *ágyék*, *kerek*, *fehér* stb. stb. Ha ősi eredetűnek vesszük őket, belső magyar továbbképzésüket sikkasztjuk el, ha meg származékszóként tekintjük, rokon nyelvekhez való kapcsolatukat szorítjuk háttérbe. Olyan minősítési megoldások, melyek a kétféle szempontot egyesítik, pl.: „Származékszavak ősi eredetű uráli (finnugor, ugor) kori tőből” (ezt a formulát alkalmazza inkább a TESz.), vagy „Erbwort aus der uralischen (finnisch-ugrischen, ugrischen) Zeit mit Weiterbildung im Ungarischen” (erre hajlik inkább a Wörterbuch) csak részben jelentenek megoldást. Nem elsősorban azért, mert valamelyik szempontot mégiscsak ki kell emelni, vagy mert egyes képzések esetleg mégis alapnyelveiek, hanem mert számos ősi tőből egész szócsaládok derivátum-sora sarjadt ki, és hogy az ősi tőből való kiindulásra utalást mikor kell már elhagyni, arra nincs megbízható nyelvi (morfológiai) vagy időbeli kritéri-

um. A *lóg*-nál még nemcsak lehet, de talán kell is utalni az ősi tőkiindulásra, de már egyre kérdésesebb ez a *lódít*, *lódul*, *lóbál*, *lógat* stb. esetében. Az *álm*-ra teljes joggal mondjuk ki a finnugor eredetet, s ezt még esetleg megtehetjük az *alszik*-kal is, noha már minden tőváltozata belső magyar fejlemény; de az *alél*-t vagy az *olt*-ot már aligha volna helyes finnugor tő származékainak minősíteni, noha formálisan azok, hiszen kiindulásuk már a magyar *alszik* volt.

Nagy nehézségek adódnak az úgynevezett álképzős fiktív tövek minősítésében, főként az onomatopoetikus, valamint a jövevényigék csoportjában. Mint köztudott, az ómagyar kor óta nyelvünkben a kialakult rendszerkényszer következtében csak képzős igék keletkeztek vagy jöttek át idegen nyelvekből. Mindkét, hatalmas létszámú igecsoportot annak ellenére, hogy végződésükben világosan magyar képzőelemeket hordoznak, helytelen volna magyar derivációknak minősíteni: a *csicsereg* attól még természetesen onomatopoetikus eredetű, hogy magyar képzőbokor van rajta, mint ahogy a *kóborol* is jövevénytörz, noha magyar honosító képző a végződése. De igen számos efféle ige származási minősítése már nem ilyen egyszerű. Így ahol az onomatopoetikus szócsaládban kimutatható a kiinduló alapige: a TESz. például a *si*-hoz viszonyítva a *sikolt*, *sikong*, *sipít*, *sipákol*, *sír*, *sopánkodik*, *sivall*, *süvölt* stb. közül hol a hangutánzó, hol a származékszó minősítést használja, s biztos választó vonalat húzni köztük teljességgel lehetetlen is volna. A régi magyar *flangíroz* honosító képzője dacára kétségkívül jövevénytörznek veendő; de vajon így minősíthető-e a *flangál*, amely több évszázaddal az előbbi után alakult a korábbi magyar *flangíroz* alapján, a magyar gyakorító képző beleérzésével. Persze a jórészt nem a magyar nyelvi rendszerkényszer befolyására alakult névszóink között sem kell sokáig keresgélni az olyan példákat, ahol kétségeink lehetnek: jövevénytörznek vagy magyar derivátumoknak minősítendő-e bizonyos szóalakulatok: *esztergályos*, *körtvély*, *lugas*, *pántlika*, *sólyom*, *szilváni* stb. Itt a végzódések magyar nyelvi képzőelemek, de nem kötelező morfológiai szerkezetben váltak származékokká, és szemantikai kényszer sem igen működött közre létrejöttükben, inkább csak pusztá testesítő jellegűek.

És mennyi kétséges határeset vetődik fel — hogy csak nagyon jellemzőeket említsek — a szóhasadásos, szófajváltásos, elvonásos-jelentéstapadásos, nyelvújítási, tulajdonnévi, tükörszói stb. stb. származási kategóriák minősítése körében.

A jövevénytörzok eredetmeghatározásaiban teljesen más természetű problémák is jócskán felmerülnek. Közülük hadd utaljak végezetül csupán kettőre. A felvilágosodástól századunk közepéig nemzetközi műveltségszavaink igen jelentékeny hányada német közvetítéssel került hozzánk. De határt húzni abban, hogy mi kapja meg a „nemzetközi” származás-megjelölést, mi pedig csak a német és/vagy egy másik nagy európai nyelvből (legtöbbször a franciából) való átkerülés minősítését, az esetek hosszú sorában alig-alig lehet. Néhány példa a TESz. ide vágó eredetmeghatározásaiból: *galopp*, *rezi* stb.: német; *ankét*, *kokott* stb.: francia; *préri*, *koktél* stb.: angol; *garzon*, *komplé* stb.: francia, német közvetítéssel is; *komfort*, *start* stb.: angol, német közvetítéssel is; *nettó*, *skart* stb.: olasz, német közvetítéssel is; — és mindezekkel együttesen szemben: *szezon*, *tenisz* és sokszáz társa: nemzetközi; és akkor még az annyi nehézséget okozó nemzetközi-latin, latin-görög mesterséges, szaknyelvi stb. összefüggéseket és különbségeket nem is említettem. E különféle minősítések tulajdonképpen nagyon közel esnek egymáshoz, főként a „nemzetközi” a többiekkel ide-oda akár föl is cserélhető volna. Csak az egyes esetekre szabott külön-külön mérlegelés viszi őket verbálisan egymástól látszólag messzire, s ez a

nem bennfentes olvasó, használó számára zavart is okozhat, meg a statisztikai arányokat is ingatlagná alakíthatja.

A problémát az egész hatalmas eredetkategória nemzetközivé minősítése nem oldaná meg, mert az uniformizálás a különféle nyelvi-művelődési-szótörténeti kritériumok alapján valószínűsíthető vagy legalábbis bekombinálható finomságokat mosná el. A Wörterbuch e téren a TESz.-t ugyan eléggé sokat változtatja: a kategória részleteiben másképpen egyenlít ki vagy állít éppen szembe származási minősítéseket, a kérdést azonban a dolog természeténél fogva teljesen rendezni szintén képtelen.

A másik példa is a terjedésében sok nyelvet átfogó és a magyarba kerülés szempontjából eléggé megfoghatatlan, több nyelvből való származás lehetőségét magában hordozó úgynevezett műveltségyszavak nagyon népes kategóriájából kerül ki. A TESz. is, az Etymologisches Wörterbuch is ezekben két eredetkategóriát különböztet meg, nyelvi és művelődési jellegzetességeik eltérő volta miatt jó okkal. Az egyik az úgynevezett vándorszavak csoportja, amelyek korábbi idők termékei, a régi anyagi és szellemi műveltség, a kezdetlegesebb termelési módok, a kézműipar, a regionális kereskedelem stb. műszavai, terjedésük foltszerű, műveltségi régiókra, nyelvek meghatározott körzetére jellemző, és a magyarba is ilyen nagy nyelvi körzetekből (Kelet-Európa, Balkán, mediterrán vidék, Nyugat-Európa stb.) érkeztek: *selyem*, *kámfor*, *könyv*, *zománc*, *címer* stb. A másik az újabb kor, a technika, tudomány, szellemi élet, a modern nagyipar, a világkerkedelem stb. műszókészlete, melyek terjedése a nyelvekben már regionálisan alig kötött, a világnyelvek szórják szét őket, s a magyarba is sokrétű nyelvi utakon, újabb időkben kerültek be: *atom*, *bacilus*, *hotel*, *kalória*, *vazelin* stb. Bármennyire ellene mondana az etimológiai minősítés elvének e két kategória valamilyen formulával való teljes egybemosása, a köztük levő rendkívül széles átmeneti sáv az egyes, szóegyedekre való alkalmazáskor az ide vagy oda sorolás nagy ingadozásait hívhatja elő.

6. E néhány példával talán sikerült valamennyire közelebbi bepillantást adnom az etimológiai minősítések megkerülhetetlen, ám nagyon sikamlós területére. S mindezzel — remélem — abból a szándékból is megvalósulhatott valami, hogy érzékeltessem: az etimológiai szótárírásban — bár itt most csak egyetlen aspektusáról esett szó a nagyon sok közül — bőven felvethetők még további elemzéseket, megfontolásokat igénylő elvi és gyakorlati kérdések.

BENKŐ LORÁND

Nyelvtörténeti szótáraink típusai

A magyar szókincs elemeinek adatszerű feljegyzése és számontartása a középkortól kezdve hosszú fejlődésen ment át. Előbb csak idegen nyelvű (latin) szövegekhez fűztek magyarul sorközi vagy lapszéli jegyzeteket, rövid értelmezéseket, azaz — tudományos megjelöléssel — glosszákat, majd a fogalomkörök szerint rendezett, didaktikus célú szójegyzékek (nómenklatúrák), végül pedig az abécérendbe szedett latin—magyar és magyar—latin szótárak következtek, de készültek három- és soknyelvű szótárak is, iskolai és iskolán kívüli használatra. Idővel egyre fontosabbak lettek a német—magyar és magyar—német szótárak, de sor került tájszótárra, neologizmusok és idegen szavak szótáira, rímszótárra, egynyelvű értelmező szótárra stb. is. Némelyik lexikográfus már történeti adatokkal is gazdagította anya-

gát, amelyet nem betűrendben, hanem gyökerek szerint, szócsaládokba foglalva szerkesztett szótárrá, s így az bizonyos fokig előképe lett a későbbi nyelvtörténeti és etimológiai szótáraknak. KRESZNERICS FERENC nagy munkájára gondolok (Magyar Szótár gyökérrenddel és deákozáttal. I—II. Buda, 1831—32.).

A XIX. század derekán ért el a magyar nyelvtudomány és a magyar szótárirodalom a fejlettségnek arra a fokára, hogy sor kerülhetett határozottan történeti arculatú szótárak készítésére is. Az appellatívumokon kívül a figyelem kiterjedt a személy- és helynevekre is, hiszen végeredményben a tulajdonnevek sem mások, mint meghatározott szerepkörű szavak.

Előadásomban arra törekszem, hogy felvázoljam a XIX. század második felében kibontakozó és napjainkban is lendületesen folyó történeti és a történetiségtől elválaszthatatlan etimológiai szótárirodalmunk madártávlati képét. Csoportosításom a következő: Közszavak történeti szótárai. Történeti helynévszótárak. Történeti földrajzok. Történeti személynévtárak. Etimológiai szótárak. — Előre kell bocsátanom, hogy egyes szótárak vegyes tartalma, átmeneti jellege miatt besorolásom olykor feltételes jellegű. Némely szótárt több, egymást részlegesen fedő csoportba is beiktathattam volna.

Végezetül (úgy is, mint a munkálatok jelenlegi vezetője) tájékoztatok a készülő akadémiai Nagyszótárról.

*

Közszavak történeti szótárai

1854-ben egy őshazakutatást is folytató történész, JERNEY JÁNOS két füzetből álló kötetet bocsátott közre „Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából” (Pest, 180 és 95 o.) címmel, és ezzel megvetette alapját a magyar történeti lexikográfiának. „Magyar nyelvkincsek”-nek Jerney az oklevelekben, krónikákban és egyéb írott emlékekben (így a Literáti Nemes Sámuel-től hamisított, de Jerneytől még hitelesnek elismert I. András korabeli imádságokban) előforduló magyar szavakat (pl. *adjon, áldomás, bárka, bélyeges, bírság, dűlő, gálya, hadnagy, hadút, haraguvék, huju!, Isten, kerecset, magyal, ór, pokol, sajka, torló, toroly* 'turul', *tölgy, uram* stb.), földrajzi neveket (pl. *Abda, Akarattyá, Aszófő, Ateköz* 'Etelköz', *Bánhida, Borsod, Debrecen, Eger, Fegyvernek, Gyöngyöspüspöki, Kálmánkirálycehi, Magosmart, Nándorfejérvár, Olaszi, Sarkad, Vértes, Zagyva* stb.) és világi (tehát nem mártirológiumi) személynéveket (pl. *Aba, Ajándok, Álmos, Csuka, Előd, Etele, Farkas, Gyula, Húsvét, Katapán, Kopasz, Levente, Maradék, Monyas, Pünkösöd, Szatmár, Szemő, Szemőke, Szerelmes, Vessződ, Zsidó* stb.) nevezte. A mártirológiumi neveket elvszerűen kirekesztette a mintegy 5000-re menő címszavai sorából, még akkor is, ha magyaros alakot öltöttek (pl. *Csépán, Dezső, Izsóp, Jákó, Mikó, Pető* stb.). Kivételesen mégis becsúsztott címszavai közé egy-egy olyan név, mint a *Nyikos*, amely szerint „a' Nicolausból látszik alakultnak lenni” (I, 99). (KÁZMER, RCsnSzn. 776 a *Nyikos*-t a *Nikodémusz* régi egyházi személynévből eredzetteti.) Viszont a magyar képzővel bővült mártirológiumi neveket (pl. *Jánosd, Miháld, Sámód* stb.) Jerney címszavai közé sorolta. Adatait évszám követi, de a forrásjelölés gyakran hiányzik. Az oklevelekből nyert adatoknál a hellyel való takarékoskodásra hivatkozva Jerney következetesen mellőzi a locust. Ez a fogyatékoság erősen csökkenti a szótár használhatóságát. De meg kell állapítanom, hogy az ellenőrzés adott esetben megerősíti Jerney adatainak helyességét. A FNESz.¹-ben *Torontál vármegye* szócikkében még csupán Jerneyre hivatkozva tudtam idézni a helynév előzményeül szolgáló, 1234-ből való

Truntayl személynevet. Azonban utóbb rábukkantam magára az oklevélre, amely a Hazai Okmánytár 1891-ben megjelent VIII. kötetének 30—1. oldalán lett publikálva, s a FNEŠz.⁴-ben már innen idézhettem a *Truntayl* személynevet. — Jerney szótárát heterogén tartalmú (a közszavakra, földrajzi nevekre és személynevekre egyaránt kiterjeszkedő), Árpád-kori forrásokra szorítkozó, korlátozottan visszakereshető adatolású történeti kieszótárnak minősíthetem eredetmagyarázó szándék nélkül.

Huszonegy évvel Jerney János magánkiadásban megjelent szótára után, 1865-ben a Magyar Tudományos Akadémia megbízta a Budán (utóbb Pécsen) élő MÁTYÁS FLÓRIÁN nyelvészt és történészt egy magyar nyelvtörténeti szótár készítésével, s anyagi támogatást is kilátásba helyezett. A rendkívüli szorgalmú Mátyás Flórián 1868 és 1871 között három füzetben tette közzé *a* és *b* betűs szócikkeit „Magyar nyelvtörténeti szótár” (1. füzet. Pest, 1868. I—88. oldal. 2. füzet. 89—192. oldal. 3. füzet [Magyar nyelvtörténeti szótár-kísérlet]. Pest—Pécs, 1868/71. 193—303. oldal. Pótlék. I—LXXII. oldal) címmel. Noha anyagát Mátyás Flórián az utolsó, *zs* betűig összegyűjtötte, a közzététel a *b* betűs szavak kétharmadánál, a *borul* igenél megszakadt. Ennek oka: a vásárlóközönség teljes érdektelensége. A kezdetben ezer példányban nyomott mű második füzetéből mindössze ötven példány kelt el, s az egyszemélyes vállalkozás hajótörést szenvedett. (A szerző számításai szerint a teljes szótár terjedelme 250 ív lett volna.) — Címzőként Mátyás Flóriánnál elsősorban közszavak állnak (*a*, *aba*, *abajdoc*, *abajgat*, *abáról*, *ablak* stb.), de előfordulnak közöttük személy- és helynevek is (*Aladár*, *Alpár*, *Andoriás*, *Béla*, *Benedek*, *Borbás* stb.). A szócikkek felvilágosítják az olvasót, mióta vannak adatok a címszóra, melyek az alakváltozatai, milyen jelentései vannak, mely összetételekben szerepel elő- vagy utótagként, s milyen származékai fejlődtek. A jelentéseket latin ekvivalensekkel adja meg. A kódexekből vett idézeteknél olykor közli a latin eredetit is. Minden adatot forrásmegjelölés követ, tehát az idézeteket vissza lehet keresni. A szócikkek olykor több oldalt is kitesznek a szótárban (az *ad* ige 6 oldalt, az *asszony* főnév 4 oldalt, a *bátor* 5 oldalt, a *béke* 6 oldalt, a *bír* ige 8 oldalt). Nemcsak szerkezetük igényes; hanem tartalmuk is gazdag. Nagy kár, hogy a torzóban maradt szótár közzétett része is kihullott a lexikográfusok emlékezetéből. Pedig még ma is okulhatnának belőle. Pl. a ’Ferenc-rendi szerzetes’ jelentésű *cseribarát*-ra a TESz. és az EWUng. 1565-ből idézi a legkorábbi adatot, holott Mátyás Flórián már 1494. évi szövegben rábukkant latinosított alakjára: „Duobus fratribus *Cerensibus* in clauistro B. Johannis Bude” (3. füzet LXVI). A ’nagyothalló’ jelentésű *lampértos*-ra is korábbi adatot ismert Mátyás Flórián a TESz. 1838. évi adatánál; 1. 1772: „ha valaki születésekkért, vagy testi fogyatékozasikért gyalázza őket, mondván példának okáért: Te bomhécz [vö. hazai szlovén *bojméc* ’Rába-völgyi vend’: Fliszár 9], te Sokecz [= sokác], Vajkai, Vaksi [vö. Vajkai Vaksi], *Lampértos* etc. e féle csúfolódó szokat feleletre se tartsanak érdemeseknek” (3. füzet 292; l. még MNy. III, 290). — Mátyás Flórián méltatlanul elfeledett nyelvtörténeti szótár-torzóját a kezdetektől a XIX. századig terjeszkedő, jelentéselemzést és forrásjelölést is nyújtó, szócsaládonként rendezett középmeretű adatközlő történeti szótárkísérletnek kell tekintenünk. Szerzőjének jó érzéke volt az etimológiai kritikához is. Ő ismerte fel (II. füzet 21), hogy a KRESZNERICStől 1831-ben szótároztott *ajgal* ’jubilat’ sajtóhibán alapuló, fiktív szó, amely jogosultság nélkül vándorol szótárból szótárba (l. még EtSz. I, 39).

1873-ban, Mátyás Flórián gyászos végű szótári kísérlete után alig két évvel a Szarvas Gábortól szerkesztett és kiadott Magyar Nyelvőr tizenhat aláírással (Barát

Ferenc, Bodnár Zsigmond, Budenz József, Greguss Ágost, Gyulai Pál, Hunfalvy Pál, Joannovics György, Komáromy Lajos, Kürcz Antal, Steiner Zsigmond, Szarvas Gábor, Szilády Áron, P. Thewrewk Emil, Torkos László, Volf György, Zsilinszky Endre) már újabb nyelvtörténeti szótár készítésére toborzott munkatársakat: „A magyar nyelvtudomány halasztást nem szenvedő teendői közt egyike a legsürgősebbeknek a Nyelvtörténeti Szótár egybeállítása” (Nyr. II, 335). A vállalkozás ügyét magáévá tette a Magyar Tudományos Akadémia, és az eredeti tervet, amely jobbára csak a kódexek szöanyagát vette célba, kibővítette a nyomtatványokra is úgy, hogy a szótár a XVIII. század végéig terjedő teljes régi magyar irodalom szókincsének legyen a tárháza. Az adatgyűjtés 1874-től 1878-ig, az anyagrendezés 1879-től 1880-ig folyt. A szerkesztési utasítást Volf György dolgozta ki, a szerkesztést Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond végezte. A szótár a következő címmel jelent meg: „Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig. A Magyar Tud. Akadémia megbízásából szerkesztették Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond.” (I. A–I. Bp., 1890. XXXIV oldal + 1654 hasáb. II. J–S. 1891. 1630 hasáb. III. Sz–Zs. Szómutató. 1893. 1616 hasáb + 290 oldal.) Sajnos, a NySz. nem dolgozta fel a szórványemlékeket, a legrégibb szövegemlékeink (pl. a HB.) feldolgozása egyenetlen és hiányos, de ugyanilyen a kódexek és a nyomtatványok feldolgozása is. Sok a filológiai pontatlanság is a NySz.-ban. Voltaképpen minden adata ellenőrzésre szorulna, de ezt szinte lehetetlen volna végrehajtani. A szótári anyag elrendezése is szerencsétlen: sikertelenül próbálták egyeztetni a szigorú betűrend és a szócsaládok szerinti bokrosítás szempontjait. Az eligazodást az könnyíti meg valamelyest, hogy a III. kötethez egy nagyjából betűrendbe szedett szómutatót csatoltak. De még a mintegy 50 000 szóból álló szómutatónak is vannak fogyatékoságai: sok szó nincs meg benne, amely a szótárban magában megvan, mégpedig a címszók származékai vagy a címszóval mint utótaggal alkotott összetettek között (pl. *álnokságos*, *anyós*, *földes-asszony*, *paszomány-alma* stb.). A szavak jelentéseit számozás különíti el egymástól. A régi szótárak alapján latinul és németül megadott jelentések fejlődésük rendjében vannak besorolva. Amint a fentebb kifogásoltakból kitűnik, a NySz.-nak sok hibája van. De mégsem nélkülözhetjük, mert maig sincs nála jobb. — A NySz.-t a XIX. század előtti korok irodalmi emlékeinek közszavaiból szemelgető, mind filológiailag, mind pedig lexikográfailag sok kívánnivalót hátrahagyó középméretű nyelvtörténeti szótárnak minősíthetjük.

A NySz. fogadtatása meglehetősen vegyes volt. Az elmarasztaló kritikák között a legkegyetlenebb s egyben a legterjedelmesebb Ballagi Aladár történészé volt, aki 1903-ban közzétett „Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár” című, 760 oldalas könyvében a NySz. igen sok hiányát, pontatlanságát, tévedését és egyéb fogyatékoságát pellengérezte ki. Ám Ballagit nem annyira a tudományos igazság keresésének láza, mint inkább az apját, Ballagi (Bloch) Mór szótárirót a NySz. egyik szerkesztője, Szarvas Gábor részéről ért sérelem megbosszulásának szándéka vezérelte. Ui. 1881-ben a neológusok nyakló nélküli szófaragását kárhoztató új ortológia vezéralakja, Szarvas Gábor a következő szavakkal fejezte be „Ballagi Mór és a magyar nyelv” című tanulmányát: „Ballagi Mór az ő német—magyar szótárával többet ártott nyelvünk ügyének, mint a kontár szófaragók egész hada együttesen, mert az ő szótára segítségével készítették meg a finánczok, jogászok, természettudósok s a német-magyar fordítók számunkra azt a nyelvet, mely eredetiségéből kiforgatva maga hirdeti a világnak: meghódoltam, egy idegen észjárás rabszolgája vagyok” (NyF. 15. sz. 1). Ám ha eltekintünk a polémia személyi hátterétől, a tárgyilagosság megköveteli tőlünk, hogy Ballagi Aladár könyvméretű

bírálatában meglássuk a hasznosíthatót is. Például a „Források feldolgozása” című fejezetben 175 oldalon át (RNYSz. 158—333) sorolja fel betűrendben azokat a szavakat, amelyeket a NYSz. csupán nyomtatott művekből mutat ki, holott már előfordulnak a kéziratos kódexekben is. E lajstromtól nem tagadhatjuk meg a „nyelvtörténeti szótár” minősítést. Összességében a RNYSz.-t korrigáló-kiegészítő jellegű szótörténeti adattárnak tarthatjuk itt-ott szótári résszel.

A magyar szókincs bővítésére és csinosítására irányuló nyelvújítás a XVIII. század utolsó negyedében és a XIX. század első felében rendkívüli arányokat öltött: nagyon sok szerencsés, hamarosan meggyökeresedő szót alkotott, de még több szabálytalanul képzett, kérészéletűnek bizonyuló szót ajánlott használatbavételre. A XIX. század végére ért meg az idő a nyelvújítás egész folyamatának higgadt történeti vizsgálatára, eredményeinek tudományos rendszerezésére. A nyelvújítás történeti szótárának megszerkesztésére SZILY KÁLMÁN fizikus, műegyetemi tanár vállalkozott, aki a természettudományok múltjával foglalkozva kezdett érdeklődni a természettudományi műnyelv s ezzel kapcsolatban a nyelvtudomány iránt. 1902-ben adta közre munkáját „A magyar nyelvújítás szótára. A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével” címen. Eleve nem törekedett teljességre, mert a halvaszületett vagy fiatalon elpusztult nyelvújítási szavak közül csak azokat tartotta szótározandóknak, amelyeknek születése vagy halála tanulságos az életben maradtak történetére. A szerző gondos munkát végzett; mint az Előszóban írja: „Igyekeztem visszamenni mindenütt az első forrásra, . . . nem írtam le semmit, a mit magam nem láttam; de azért ne higgyetek nekem, a kijelölt nyomokon menjetek, a hol lehet, előbbre és czáfoljátok meg mentül több állításomat. Ez lesz munkámért az én legnagyobb jutalmam.” (VII.) Az érdeklődéssel fogadott XV + 404 oldalas szótárt a kiegészítések, pótlások, javítások nagy tömege követte. Ezek szótározásával egy újabb kötet telt meg, amely 1908-ban mint második rész folytatólagos lapszámozással (405—663) csatlakozott a hat évvel korábban megjelent első részhez. A második rész végén elhelyezett szómutató mind a két részre kiterjedt. A szómutatóból kiderül, hogy a NYÚSz. két részében tízezernél több nyelvújítási közszó, személynév, földrajzi név és képző található. Anyagát természetesen tovább lehetne még bővíteni. Nélküle a nyelvújítás korának szótörténetében egy lépés sem tehető. — A NYÚSz.-t a magyar nyelvújítás neologizmusait feldolgozó középmeretű nyelvtörténeti szótárnak minősíthetjük kétszer kezdődő betűrenddel és egységes szómutatóval.

A lengyel ősoktól származó SZAMOTA ISTVÁN történet- és nyelvtudós, akinek a Schlägli és a Murmellius-féle szójegyzék kiadását köszönhetjük, már a NYSz. kötetinek közrebocsátása idején, annak hiányait pótlandó célul tűzte ki maga elé, hogy a magyar szókincs legrégibb és legfontosabb adatait a tihanyi apátság 1055. évi alapítólevelétől „mint a magyar nyelv legrégibb hiteles és egykorú emléké”-től kezdve nevezetesebb levéltáraink okleveleiből és egyéb irataiból, valamint a pontosság tekintetében legmegbízhatóbb oklevélkiadásokból összegyűjti és „A Középkori Magyar Nyelv Szótára 1526-ig” címen közzéteszi. Fáradhatatlanul dolgozott az Országos Levéltár, a Nemzeti Múzeum, a pannonhalmi apátság, a leleszi konvent, a veszprémi káptalan és a Batthyány-család körmeneti levéltárának oklevelei és iratai között. Ám a gyűjtés még távol állt a befejezéstől, amikor 1895. november 21-én, néhány héttel házasságkötése előtt Szamota István önkézevel véget vetett életének. (Vö. Karinthy Ferenc 1947-ben megjelent Kentaur című regényének Szalota István nevű alakjával.) Szamota hagyatékából a mintegy 20 000 nyolcadretű cédulából és néhány teleírt jegyzetfüzetből álló irategyűjtést a Magyar Tudomá-

nyos Akadémia megszerezte, és 1896-ban Zolnai Gyula nyelvésznek átadta azzal, hogy Szamota hátrahagyott jegyzeteiből a NySz. pótlékaül szótárt szerkesszen. Az 1902 és 1906 között füzetenként megjelent mű címlapján ez olvasható: „Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Magyar Oklevél-Szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Legnagyobb részüket gyűjtötte Szamota István. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szótárrá szerkesztette Zolnai Gyula.” (XXXII + 1210 hasáb.) Zolnai összevetette Szamota gyűjtését a NySz. adataival, ki is egészítette. Az egész OklSz. 40–42 ezerre tehető idézeteinek negyedrésze származik Zolnai kiegészítéseiből. Zolnai figyelmet fordított arra, mióta él egy ma is használatos szó, mióta és meddig élt a már kiveszett szó. (Az adatok alsó időhatára 1055, felső időhatára pedig 1799.) Zolnai megkísérelte a jelentések tisztázását is. Természetesen ez nem sikerülhetett minden esetben. Pl. a *karnél* jelentését nem tudta megállapítani. Csupán napjainkban derítette fel HADROVICS LÁSZLÓ (Mollay-Festschrift 1993. 113), hogy a *karnél* jelentése ’levélhordó bőrtáska’, s a német *Karnier* ’bőrtáska’ átvétele. (L. még: ócseh *karněř*, *karnýř* ’táska’; olasz *carniera* ~ *carniere* ’vadásztáska, vadásztarisznnya’ <: *carne* ’hús’; szerbhorvát *kaŋnēr* ’bőrből készült vadásztáska’; szlovén *karnēr* ’táska, tarisznnya’, *krnīr* ’bőrtáska, iszák’; francia *carnier* ’vadásztáska’ < provençal *carnier*[fr] ’ua.’ <: *car*[n] ’hús’.) Az OklSz. a régi közszók gyűjteménye kívánt lenni, amely kirekeszti a tulajdonneveket. A hely- és személynévi adatok csak akkor kaptak benne helyet, ha magyar közszókat tartalmaznak (pl. *Aszófő*, *Nyárasapát*). Kivételesen bekerültek a szótárba elhomályosult összetételek (pl. *Berettyó*, *Erdély*) s egyes magyaros hangzású és alakú, a maguk korában feltehetően közszói értelemmel is járatos nevek (pl. *Odorvas*, *Renyő*). Ez természetesen kockázattal járt: hiszen ha valaki mindenáron magyar közszó után vadászik, ott is könnyen azt fog találni, ahol nincsen. Például a *mák-szēm* ’paullulus; winzig, klein’ téves beleértéssel lett az OklSz.-ban címszó (TESz. II, 823). Valójában a román *Maxim* személynévből származó magyar *Makszem* személynévvvel van dolgunk (l. Kiss: Rédei-Festschrift 280). A keresztnevekről Zolnai azt tartotta, hogy a tulajdonnév és a köznév határán állanak, minden más névnél sűrűbben fordulnak elő, és nagyobbára teljesen magyaros alakúak. A keresztneveken kívül Zolnai bevette az OklSz.-ba a népneveket is. A -d képzős hely- és személynévi származékokat (pl. *Árpád*, *Balogd*) alapszavuk cikkének végéhez iktatta. Óvatosan járt el az idegen (latin, német, szláv) szók felvételében, a latinosított végződésű magyar szókat viszont nem zárta ki. Az OklSz. a NySz.-ban alkalmazott etimológiai jellegű bokrosítást mellőzve a címszókat betűrendben tárgyalja, de azokat az összetett szókat, amelyeknek előtagjuk is címszó, közvetlenül az előtag után sorolja be. Az idézett nyelvtörténeti adatokat az OklSz.-ban a forrás évszáma előzi meg. Az adat után a forrás megjelölése következik. — Az OklSz. időtálló, ma is nélkülözhetetlen mű, de természetesen nem hibátlan. Pl. a *palota* szócikkében található 1056: Ladan *Palata* adat hamis oklevélből származó hibás kijegyzés. (L. GYÖRFFY I, 866 *Palota* a. és 862 *Ladány* a.) A *palota*-ra a legkorábbi hiteles adat az 1279. évi *Deerspalataya* (GYÖRFFY I, 650 *Palota* a.; l. még FNEsz⁴. II, 701 *Újpalota* a.) — Az OklSz. elsősorban a magyar szórványemlékek közszavait összegyűjtő, de bizonyos korlátok között későbbi szavakat, valamint hely- és személynéveket is tartalmazó, a NySz. kiegészítéséül szolgáló közép-méretű nyelvtörténeti szótár.

1943-ban az Erdélyi Tudományos Füzetek 163. számaként Cs. BOGÁTS DÉNES közreadta „Háromszéki oklevél-szójegyzék” (Kolozsvár. 182 oldal) címen a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum levéltárából kijegyzett szótörténeti adalé-

kait. Szerzője a rendszeres egyetemi tanulmányok hiányát önképzéssel pótolva a levéltári anyagot nemcsak szenvedélyes helytörténeti érdeklődéssel kutatta, hanem figyelme ráterelődött a közszói anyagra is. Herepei Jánostól és Szabó T. Attilától buzdítva kezdte szójegyzékszerűen egybeszerkeszteni szótörténeti kijegyzéseit, amelyeket a tájnyelvies-régies jelenségekben gazdag háromszéki levéltári anyagokból gyűjtött. Cs. Bogáts csak olyan szavakat vett be szójegyzékébe, amelyek a Háromszéken keltezett s a háromszéki városokra és falvakra vonatkozó levéltári anyagban fordulnak elő. A HOklSz.-ban sok az olyan szó, amelyik hiányzik a MTsz.-ból, illetőleg az OklSz.-ból. Nem egy szó régiebb keltezésű az OklSz.-ba felvettnél. Külön függelék tartalmazza az állatszínék, -tulajdonságok és -nevek adatait lovak, szarvasmarhák, sertések, juhok és kecskék, valamint állatnevek szerinti bontásban. A szócikkek szerkezete az OklSz. szócikkeire emlékeztet. Az idézetek keltezése a XVI—XIX. századból való, de elvétele találni adatot a XX. századból is. — A HOklSz.-at kisméretű történeti tájszótárnak minősíthetjük, amely közszókon kívül állatneveket is tartalmaz. — A HOklSz. megjelenése további erőfeszítésre sarkallta a szerzőt. Az újabb gyűjtőmunka eredménye nyomán keletkezett szógyűjtemény halála után — végrendelete értelmében — Szabó T. Attilához került. Minthogy az értékes Pótlék önálló megjelentetésére nem volt lehetőség, bekerült az Erdélyi Szótörténeti Tár cédulaanyagába s onnan a SzT.-ba. L. a SzT. Forrásjelzet-rövidítéseiben (I, 39): „HSzjP = U.ő. [Cs. Bogáts Dénes], a HszSzj. [Háromszéki Oklevél-szójegyzék] kéziratos pótléka (a szerk. tulajdonában).”

1976-ban Bukarestben jelent meg a XX. század erdélyi magyar nyelvtudományának páratlan alkotása, a monumentális „Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár” (SzT.) I. kötete (A—C). Anyagát gyűjtötte és szerkesztette SZABÓ T. ATTILA. (1927 oldal.) A gyűjtés térben kiterjedt a történeti Erdélyre a Részek (Partium) nélkül, Kővár vidékének a régi Szatmár megye területére eső részére, valamint Máramarosra. Az alsó időbeli határ a XV. század közepe, (a későbbi kötetekben az 1200-as évek), a felső pedig a XIX. század vége. Kezdetben a gyűjtőnek az volt a szándéka, hogy a szerkesztendő szótárba csak eredeti levéltári darabokból vagy az eredetiekkel azonos értékű hasonmásokból kijegyzett adalékok kerüljenek bele. Később úgy döntött, hogy felhasznál történeti kiadványokból kijegyzett adalékokat is akkor, ha az adat koraisága, elavult szavak esetében viszont a jelentkezés mentől későbbi volta szempontjából szükségesnek ítéli a szótári számontartást. A feldolgozott adalékok legtöbbször mégiscsak a nyelvtörténeti kutatás számára eddig hozzáférhetetlen levéltári darabokból került ki. A felhasznált levéltári anyag a helyi írásbeliségnek legkülönbözőbb hivatali és magánéletbeli iratfajtáiból tevődött össze (inventáriumok, urbáriumok, végrendeletek, kelengyelajstromok, vallatási jegyzőkönyvek, csere- és adásvételi iratok, körlevelek, anyakönyvek, naplók, misszilisek, egyházlátogatási, törvénykezési, valamint városi tanácsai, falusi meg széki jegyzőkönyvek stb.). A betű szerinti hűségű kijegyzés, illetőleg közlés elvéhez képest a gyűjtő annyi engedményt tett csupán, hogy a grafikailag egymástól eltérő betűk jelölésére csak egy jelt alkalmazott (pl. a sokféle s, sz, z jelölésére). Az ilyen betű szerinti hangjelölés a legigényesebb nyelvtörténeti kutató számára is elfogadható, legfeljebb a paleográfus emelhet ellene kifogást. A SzT. a hangalakbeli változatokon kívül a nyelvtani alakoknak, a mondattani kérdéseknek, a szókapcsolatoknak, szólásoknak, a szó használati körének, jelentésének, sőt bizonyos mértékig a szó stilisztikai értékének a bemutatására is törekszik, tehát sokoldalúan tájékoztatni kívánja olvasóját hozzávetőlegesen öt évszázad erdélyi nyelvi életében. Nincs mit

csodálkozunk azon, hogy elavult szavak pontos jelentését olykor csupán hozzávetőlegesen volt képes megállapítani még egy olyan rendkívül tapasztalt lexikográfus is, mint a SzT. tudós szerkesztője. A három idézettel igazolt *bujdosókemence* címszó után a következő (kérdőjeles) értelmezés olvasható: „? kb. mozgó (szállítható) kemence/katlan; cuptor mobil; Fahrküche”. Tüzetes vizsgálat eredményeként derült ki, hogy a *bujdosókemence* értelme 'sütőharang' (Kíss: NyK. XC, 164—5). A szerkesztő szándéka szerint az egy jelentésű szók esetében egy-egy századból egy-egy adaléknak, a több jelentésű szók közül jelentésenként legalább ugyanennyinek feltétlenül be kell kerülnie a SzT.-ba. (Az I. kötet 7 223 szócikkének 10 874 jelentéséhez a szerkesztő a gyűjtött 114 000 adalékból 40 217 adalékot használt fel.) Ahol erre sor kerülhetett, a szókapcsolatokat és szólásokat is magában foglaló szócikk kiegészült a címszó állatnévi, helynévi és személynévi előfordulásaira vonatkozó adalékokkal. A háromnyelvű: magyar, román és német értelmezés a TESz.-énél árnyaltabb, az ÉrtSz.-énél viszont szegényesebb, de egyben kevésbé bonyolult. Minden adalékot pontos évszám- vagy hozzávetőleges időtáj-jelzés vezet be. Az adalék földrajzi rögzítését a használt forrásra való utalás követi. — Az 1978-ban megjelent II. kötet megszerkesztésében Szabó T. Attilát szerkesztő-munkatársak támogatták, mégpedig KÓSA FERENC, NAGY JENŐ, VÁMSZER MÁRTA, VIGH KÁROLY és ZSEMLYEI JÁNOS. A Cs—Elsz kezdetű 6 150 címszóhoz 36 330 adalékot használtak fel a szerkesztők. Az 1982-ben megjelent III. (Elt—Felzs) kötet szerkesztő-munkatársai között a korábbiakon kívül B. GERGELY PIROSKA és Zs. MAKSAI MÁRIA nevét is megtaláljuk. Az 5 431 szócikkbe 32 175 adalékot építettek be a szerkesztők. Az 1984-ben megjelent IV. kötet (Fém—Ha) szerkesztésében a korábbiakon kívül részt vett P. DOMBI ERZSÉBET és SZABÓ ZSOLT is. A 6 501 szócikk 40 099 adalékot tartalmaz. Ezek időben úgy oszlanak meg, hogy az 1200-as évekből 2, az 1300-as évekből 22, az 1400-as évekből 25, az 1500-as évekből 5 921, az 1600-as évekből 10 006, az 1700-as évekből 15 061, az 1800-as évekből pedig 9 062 adalék való. — 1987. március 3-án váratlanul elhunyt Szabó T. Attila, a SzT. roppant anyagának gyűjtője és szerkesztője. Kérdéssé vált a szótári kötetek közzétételének folytatása. A hosszú kényszerszünetet az törte meg, hogy a bukaresti Kriterion Könyvkiadóhoz társul szegődött a budapesti Akadémiai Kiadó. Kettejük közös kiadásában látott napvilágot az V. kötet (He—Jü) 1993-ban. Újabb szerkesztő-munkatársak kapcsolódtak be a munkába DALY ÁGNES, KÜRTI MIKLÓS, SERES ZSÓFIA és W. TÖRÖK JUDIT személyében. Az V. kötet 4 732 szócikke 38 146 adalékot foglal magában. Még 1993-ban megjelent a VI. (K—Ki) kötet is 6 653 címszóval és 38 452 beszerkesztett adalékkal. A szerkesztő-munkatársak száma tovább bővült P. BODROGI KATALINNA és K. TICHY MAGDOLNÁVAL. Reméljük, hogy a kötetek szerkesztésének üteme nem lassul, s a közzététel is megőrzi mostani lendületét. Ez esetben a magyar nyelv e máris legnagyobb szótári műve, egy kivételes kutatóegyeniség maradandó monumentuma, amelynek teljes kötetszáma mindenképpen kétjegyű lesz, még a jelen évszázadban hiánytalanul a szótárforगतók kezébe kerülhet. — A SzT.-t főleg kiadatlan levéltári anyagot feltáró, hozzávetőlegesen öt évszázadot felölelő, Erdély területére kiterjeszkedő, példátlanul gazdag és sokoldalú tartalmú, sajátos lexikográfiai koncepciójú regionális nyelvtörténeti nagyszótárként jellemezhetjük. Egyetlen rendkívüli munkabírásu kutató vállalkozásnak indult, de a szerkesztésbe utóbb többen is bekapcsolódtak, s rájuk hárul a befejezés.

1984-ben BERRÁR JOLÁN és KÁROLY SÁNDOR szerkesztésében ötvennyolc, kiadásban közzétett szótári jellegű nyelvemlék szóanyaga vált közkinccsé egyesített (kumulatív) szótár formájában a következő címmel: „Régi magyar glosszárium.

Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára” (Bp. 807 oldal). A feldolgozott emlékek között a legkorábbi az 1290 körül keletkezett Vatikáni Glosszák (4 szóval), a legkésőbbi pedig az 1610 körül keletkezett Herbarium Vincentiae (192 szóval). Két nagy szótár (CAL. 1585. és MA. 1604.) terjedelme miatt nem kapott helyet a RMGL.-ban. Minthogy a RMGL. nyers kézírata 1968-ban már kész volt, szükségszerűen kimaradtak belőle a később felfedezett vagy közzétett glosszák (Oxfordi Glosszák; Bécsi Glosszák; Wolfenbütteli Szójegyzék). Ám joggal hiányolható a RMGL.-ból a magyarországi növénynevek 1583. évi, 348 növényre kiterjedő latin—magyar szójegyzéke (l. Kiss: NyK. LXXXIX, 220). Az egyesített szótár mintegy 7 500 szócikkben kb. 60 000 magyar szóadatot tartalmaz. Bevezetése kimerítően tájékoztat a szótár anyagáról, céljáról és jelentőségéről, a szerkesztés elveiről és módszeréről, a jelentések megállapításáról, a szócikkek szerkesztéséről és szerkesztésük technikájáról, a feldolgozott forrásokról stb. A RMGL. rövid idő alatt nélkülözhetetlen munkaeszköze lett a magyar szótörténet minden bűváranak, mert megkíméli 58 szótári jellegű nyelvemlék külön-külön való fellapozásától, a kisipari módszerű szótörténeti gyűjtögetéstől, és lehetővé teszi számára, hogy a szótörténeti vadászgatás alól felszabadult idejét és energiáját valóban alkotó tudományos tevékenységre fordíthassa. A RMGL.-nak (mint minden emberi műnek, különösen szótárnak) természetesen megvannak a maga kisebb-nagyobb tökéletlenségei. Ezek egy részére rámutatott BALÁZS JÁNOS (MNY. LXXXI, 493—500), és jómagam is észrevételeztem egynéhányat (NyK. LXXXIX, 219—26). Most csak azt említem, hogy a BesztSzj. és a SchlSzj. *farib*-nak olvasott szaváról már MOÓR ELEMÉR (MNY. L, 71) gyanította, HADROVICS LÁSZLÓ (MNY. LI, 342; NytudÉrt. 50. sz. 72) pedig bebizonyította, hogy helyesen *faris*-nak olvasandó. Ezt a *faris* olvasatot fogadta el a TESz. (I, 845) is. Sajnálatos, hogy a RMGL.-ban *farib* a címszó, nem véve tudomást az olvasat kiigazításáról. — A RMGL.-ot nagyszámú régi szótár, szójegyzék és glossza szóanyagából egységes egésszé szerkesztett középméretű nyelvtörténeti szótárként jellemezhetjük. Kumulatív jellegét tekintve rokon azzal a „Címszójegyzék”-kel, amely SZILY KÁLMÁN szorgalmazására jelent meg 1899-ben, s amely hét szótár (NySz., SzD.², SI., Kreszn., CzF., Ballagi 1890., MTsz.) címszavait foglalja egységes betűrendbe, hogy megkönnyítse a készitendő Nagyszótár kiadásához a gyűjtők munkáját. Csakhogy egy egyesített címszójegyzék még nem szótár, a RMGL. viszont az.

Történeti helynévszótárak

A vízrajznak kiemelkedően nagy fontossága van nemcsak a geográfus, a névkutató nyelvész és a történész, hanem a gyakorlati szakember, a vízépítész, közgazda stb. számára is. A legrégebb telephelyek, a védelmi építmények, közigazgatási beosztások stb. mind szoros kapcsolatban voltak és vannak a vizekkel, legyenek azok folyó- vagy állóvizek. A vizeknek és — természetesen — a vízneveknek is megvan a maguk története. Ennek felderítéséhez okvetlenül szükséges a régi idők vízrajzában a tüzetes ismerete. Megbízható történeti atlasz sem készíthető nélküle. Mindezek tudatában Ortvay Tivadar történész megszerkesztette és 1882-ben közreadta „Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig” című kétkötetes szótárszerű művét (Bp. 544 és 464 oldal), amely az Árpád-kor végéig név szerint magában foglal minden álló- és folyóvizet, forrást, kutat, lápot, mocsarat, fürdőt és vízvezetékét, árkot, vízfogó gátat, gázlót, révet és hidat. Forrásul szolgáltak a XIII. századot megelőző történeti és földrajzi munkák, térképek és feliratos kövek.

(A legkorábbi vízrajzi adatokat a Kr. e. V. századbéli Hérodotosz szolgáltatta, l. pl. *Temes* szócikkét.) De az anyag túlnyomó, mintegy kilenctized része az Árpád-kori oklevelekből gyűlt össze. A kb. 6 700 víznév 4 100-nál valamivel több vizet, vízrajzi objektumot jelöl. Ebből kb. 3 050 folyó-, valamint 1 050 viszont állóvíz. A szócikkekben Ortway megadja a víznév alakváltozatait, a víz jellegét (folyó, forrás, tó, árok, csermely, halastó), helyhez köti, azaz lokalizálja a vizet, és megnevezi adatai lelőhelyét. A névcikkek között tíz oldal terjedelmű is akad (pl. *Danubius*). Az eligazodást utalórendszer könnyíti meg. Etimologizálással nem igen bíbelődik, de kivételesen ilyen jellegű észrevételeket is tesz. Pl. *Corpona* szócikkében megjegyzi: „A *pona* névvég nagyon is szláv eredetre mutat.” A *Hejő-t* (*Heuyou* a.) helyesen magyarázza *Hévíj*-nak, *Hőjő*-nak, azaz ’meleg folyó’-nak; stb. Ortway munkáját a földrajzi nevek egyik fontos csoportjának, a vízneveknek a régi adatait bemutató, az Árpád-kor végéig terjedő időre és a történelmi Magyarország területére korlátozódó, gazdag történeti dokumentációt és vízrajzi eligazítást nyújtó, itt-ott etimológiát is megköcskázató középmeretű történeti névtárnak minősíthetjük.

PESTY FRIGYES történész 1888-ban megjelentette az 1864–65. évi országos helynévgyűjtés feldolgozását is ígérő, nagyarányúra tervezett helynévtárának első (és egyetlen) kötetét a következő címmel: „Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben” (I. kötet. Bp. 448 oldal). Pesty úgy értelmezte feladatát, hogy térben a szoros értelemben vett Magyarországon, a Dráván túli részekén és Dalmácián kívül kiterjeszkedik mindazokra az országokra, ahol a magyarság történetileg vagy a jelenkorban nyomon követhető (Dél-Oroszország, Galícia, Stájerország, Románia, a Balkán, sőt Amerika), időben pedig nem szorítkozik az élő nevekre, hanem vizsgálja az okleveles helynévanyagot is. Az etimologizálást nem tartotta elengedhetetlennek minden szócikkben. Pesty többkötetesre tervezte helynévszótárát, s az ábécébe rendezett címszók sorát minden kötetben újra *A* betűvel kívánta kezdeni és *Z*-vel végezni. Ám az I. kötet megjelenése utáni évben Pesty meghalt, s munkája csonka maradt. Szótárát magyarságcentrikus, heterogén tartalmú, azaz település-, víz-, dűlő- stb. neveket egyaránt bemutató, elsősorban adatközlő jellegű, de helyel-közzel etimológiát is javasoló középmeretű történeti helynévgyűjteménynek minősíthetjük.

1972-ben MEZŐ ANDRÁS nyelvész és NÉMETH PÉTER történész megjelentette „Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára”-t (Nyíregyháza. 160 oldal) 234 névcikkkel. A szerzők tekintetbe vették az elpusztult, beolvadt településeket is, s ennek folytán a névcikkeken belül adatolt és etimologizált helységnevek együttes száma jóval magasabb a cikkekénél. A névcikkeken kiegyensúlyozottan oszlanak meg a történeti és nyelvészeti fejtegetések, amelyeknek tudományos színvonala egyenletesen magas. Külön kiemelésre méltó a kötet törzsanyagát kiegészítő négy térképvázlat. A két szerző művét a földrajzi nevek egyik fontos – talán legfontosabb – csoportját, a helységneveket felölelő, körülhatárolt területre, mégpedig a történelmi Szabolcs megyére, valamint Ung, Bereg, Szatmár és Ugocsa megyék kisebb-nagyobb részére kiterjeszkedő, történeti dokumentációt és felvilágosítást is nyújtó helynévmagyarázó kiadványként jellemezhetjük.

1988-ban a NytudÉrt. 126. köteteként látott napvilágot JUHÁSZ DEZSŐNEK „A magyar tájnévadás” című bölcsészdoktori disszertációja. A 112 oldalas kötetnek csaknem a fele, 48 oldal szótári formában mutatja be a tárgyalt magyar tájneveket. A 275 szócikk szerkezeti felépítése emlékeztet a FNEsz.-ben alkalmazott eljárásra. A szócikkek tartalma névtörténeti és etimológiai természetű, de a nagyobb hangsúly a névtörténeti adatoláson van. Joggal számíthatjuk e kis terjedelmű, de

gondosan összeállított tájnévszótárt nyelvtörténeti szótáraink közé. Hasznosan egészíti ki Juhász Dezső szócikkait a mutatóval ellátott tájnévtérkép (54–7). Érdekes megfigyeléseket tehetünk, ha ezt a tájnévtérképet összehasonlítjuk azzal a két új térképpel, amelyet SASI ARTILA (KATICOM KFT. Bp., 1992.) készített „Magyarországi német tájnevek” és „Magyarországi szlovák tájnevek” címmel. Egyebek között megtudható róluk, hogy a Sárköz német neve *Scharbruch*, a Völgy-ségé *Talboden*, a Mezőföldé *Wiesengrund*, a Sárrété *Morast*, a Bakonyé *Buchenwald*, a Kemenesháté *Steinboden*, a Rábaközé *Raabau*, a Jászságé *Jazygien*, a Kiskunságé *Kleinkumanien*, a Nagy-kunságé *Großkumanien*, a Hajdúságé *Haiduckenboden*, a Nyírségé *Birkenländchen* stb., (Tokaj-)Hegyalja szlovák neve *Podhorie* stb. — Típusát tekintve Juhász Dezső szótári összeállítását a homogén tartalmú (azaz a földrajzi nevek bizonyos csoportját felölelő), körülhatárolt területre, mégpedig a történelmi Magyarországára korlátozódó történeti-etimológiai kissezótárnak minősíthetjük, amelyben a nyelvtörténeti adatolás részaránya meghaladja az etimológiai magyarázatáét.

Történeti földrajzok

A történeti földrajz feladatát a geográfusok és a történészek eltérően fogalmazzák meg. A geográfusok a természeti földrajz történeti művelésének tekintik, s a földrajzi környezet változásainak, a társadalmi-gazdasági fejlődésnek vizsgálatát várják tőle bizonyos térbeli keretben és időmetszetek szerint. (L. FRISNYÁK SÁNDOR, Magyarország történeti földrajza. Bp., 1990. 215 oldal.) A történészeknél művelt történeti földrajz nem más, mint történeti topográfia vagy helyszínrájz, amely közigazgatási egységek (vármegyék, kiváltságos területek) szerint csoportosítva alfabetikus sorrendben ismerteti a különféle településekre (helységekre) vonatkozó adatokat és rajzolja meg történetüket, szüntelenül szem előtt tartva a természetes tájat, a vízhálózatot, erdőelterjedést stb. A nyomtatásban is közzétett legkorábbi mű, amely Magyarország történeti földrajzával foglalkozik, TELEKI JÓZSEF történész nevéhez fűződik. Teleki a „Hunyadiak kora Magyarországon” című sorozata VI. kötetében meg akarta írni Magyarország XV. századi statisztikáját. 1855-ben bekövetkezett halála után SZABÓ KÁROLY rendezte sajtó alá az elkészült részt a következő címen: „Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon VI/1. (A szoros értelemben vett Magyarország leírása.) A szerző hátrahagyott kéziratát sajtó alá rendezte és kiegészítette Szabó Károly.” (Pest, 1863. 320 oldal.) A kötetben huszonkét vármegye leírása olvasható a következő sorrendben: Moson, Sopron, Győr, Veszprém, Zala, Vas, Somogy, Baranya, Tolna, Fejér, Solt, Komárom, Pozsony, Trencsén, Nyitra, Bars, Hont, Liptó, Turóc, Árva, Zólyom, Nógrád. Az ország földrajzi viszonyainak felvázolása után az egyes vármegyék tárgyalása található rövid bevezetéssel és várak, városok, nevezetesebb helységek, főbb birtokosok és főispánok szerinti beosztással. Teleki kis könyvét a Hunyadiak korára korlátozódó, az ország jelentős területét felölelő, kisméretű történeti helységnévtár-kezdeménynek minősíthetjük.

Teleki József befejezetlen történeti földrajzának folytatására CSÁNKI DEZSŐ történész kapott megbízást, aki négy kötetet jelentetett meg „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában” címmel (I–III., V. Bp., 1890–1913.). A négy kötet nem egységes. Minden kötet gazdagabb anyagú és részletesebb az előzőnél. A huszonhat megyét felölelő I. kötetben egy-egy helység létezését csupán egy-két adat igazolja, s ennek folytán alig haladja meg a történeti helységnévtár

szintjét. A II. kötet tizenkét megye, a III. kötet nyolc megye, az V. kötet pedig négy (erdélyi) megye helységeit dolgozza fel. Az utolsó, ötödik kötet már valódi történeti földrajzi adattár: a helységek adatolásán túl tartalmazza nemcsak a városok topográfiai vázlatát és a birtokosok összeállítását, hanem értékesíti az oklevelekben szétszórta található nép- és földrajzi s gazdaságtörténelmi adatok javát is. Csánki értékes, legnagyobbreszt kiadatlan levéltári anyagot dolgozott fel, és többnyire tekintettel volt az Árpád-kori előzményekre is. De még utolsó, erdélyi kötetének is megvan az a fogyatéksége, hogy nem jelzi, vajon a kérdéses oklevél eredeti-e, vagy pedig esetleg kései másolat; ezért adatai zavarba hozhatják a nyelvészeket. Munkája szerkezetét Csánki készen kapta elődjétől, Teleki Józseftől, illetőleg Szabó Károlytól: az egyes megyéket bevezető tájékoztatás után a várak, városok és mezővárosok, helységek, főbb birtokosok és főispánok külön-külön történő bemutatását találjuk nála is. Ez a szétaprózott tárgyalásmód nehézkessé teszi a mű használatát. A Csánki Dezső művét folytató FEKETE NAGY ANTAL és BAKÁCS ISTVÁN már önálló kötetet szentelt egy-egy megyének: Fekete Nagy Trecsénnek, Bakács pedig Hontnak. Házi Jenő Pozsony megyéje kéziratban maradt. — Csánki művét ötven megye helységeinek középkori adatolását tartalmazó, nagyszámú földrajzi és személynevet magában foglaló, kötetről-kötetre javuló színvonalú, középmeretű történeti földrajzi kézikönyvnek minősíthetjük, amely befejezetlensége ellenére ma is nélkülözhetetlen munkaeszköze a történészeknek kívül a nyelvész kutatóknak is.

1915-ben MILLEKER BODOG helytörténész és régész közreadta „Délmagyarország középkori földrajza” (Temesvár. 272 lap) című munkáját, amelyben összefoglalta négy délvidéki vármegyének (Torontál, Keve, Krassó és Temes) középkori helyrajza terén végzett kutatásainak eredményeit. Korábban e vármegyékről PESTY FRIGYES (Az eltűnt régi vármegyék; Krassó vármegye története), valamint CSÁNKI DEZSŐ (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában) művei alapján lehetett tájékozódni. Milleker több mint félezer helység (vár, város, falu és major) fekvését és számos víz helyét állapította meg. Amellett legalább háromszáz helynévnek az etimológiai magyarázatát is megkísérelte. Megyeleírásainak szerkezete emlékeztet Csánkiéira, de Keve, Krassó és Temes megyéknél kiegészítve egy-egy vízrajzi szakasszal. (Jelölésére Milleker az *orographia* 'hegyrajz' terminust használta, nyilván szótévesztéssel *hydrographia* 'vízrajz' helyett.) — Milleker munkáját a történelmi Magyarország négy délvidéki megyéjének középkori földrajzi neveire korlátozódó, többféle (földrajzi, történeti, helyenként etimológiai) felvilágosítást nyújtó, megyék szerint elrendezett, kiegészítő jellegű, kisméretű történeti földrajzként jellemezhetjük.

A történettudományi irányultságú történeti földrajzot GYÖRFFY GYÖRGY munkássága lendítette fel századunk második felében. Györffy azt a célt tűzte maga elé, hogy — faluról falura haladva — feldolgozza valamennyi Árpád-kori helységünk adatait, s így valósággal mikroszkopikus vizsgálatnak vesse alá az ország területét. Vizsgált területe az Árpád-kori Magyarország, de Szlavónia (régai nevén Tótország) nélkül. Ilyen módon anyaggyűjtése kiterjeszkedett Szerém, Valkó, Pozsega és Verőce megyére, mert ezek 1300 körül nem tartoztak Szlavóniához. Horvátország, Dalmácia, a bánságok s az időlegesen Magyarországhoz foglalt területek feldolgozását viszont mellőzte. A felőlt korszak magában foglalja a kora Anjoukort is 1332—37-ig bezárólag. Ekkor készült ugyanis az első országos összeírás, a pápai tizedlajstrom. „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” I. (A—Cs) kötete 1963-ban (911 oldal), II. (D—Gy) és III. (H—K) kötete pedig 1983-ban (647 oldal; 569 oldal) látott napvilágot. A tervek szerint a teljes mű hat, esetleg hét

kötetből áll. A megyebeosztás szerint tagolódó mű minden megyeleírása két részből tevődik össze: általános részből (természeti viszonyok, a honfoglalás előtti népesség, gazdasági és társadalmi viszonyok stb.) és adattárból. Az adattári rész a megye helységeinek (várainak, városainak, falvainak, pusztáinak) a leírását tartalmazza, de Csánkitól eltérően egyugyanazon ábécérendben. A helység régi névalakjainak kronológiai rendben történő bemutatása után külön bekezdésben tárgyal meg Györffy minden adatot, amelynek természeti, földrajzi, gazdasági, társadalmi, egyházi vonatkozása van. A helység nevének eredetével csak akkor foglalkozik, ha az a helység történetét gazdasági vagy társadalmi szempontból megvilágítja (például törzsnévből vagy foglalkozásnévből alakult helységnevek esetében, mint *Megyer*, *Gerencsér* stb.). A nyelvészet kíváncsainak Györffy György messzemenően eleget tesz. Bedolgozza munkájába a teljes földrajzinév-anyagot, a személynévanyag jelentős részét, betűhíven, de nagybetűvel kezdve. Jelöli az átírásokat, javítja a régebbi kiadások névalakjait. Megadja a határjárásokban szereplő fák, tereptárgyak vulgáris néven való jelölését. Műve nyelvészeti szempontból is elsőrendű fontosságú. A térbeli eligazodást szolgálja a nagyszámú térkép; az első három kötetben 78 szöveg közti térképvázlat és 31 kötet végi térképmelléklet található, de még az első s hátsó előzőkre is térkép van nyomva. — Györffy köteteit a hely- és személynév-kutató számára is kincsesbányának számító, egyenletes és kivételesen magas színvonalú, nagyméretűnek ígérkező történeti földrajzi feldolgozásnak minősíthetjük.

Történeti személynévtárak

1891-ben a régiségbűvár KUBINYI FERENC Budapesten közzétett egy 40 oldalas füzetet „A régi magyarok személynevei. Magyar történelmi névtár. Első kötet” címmel. Az volt a meggyőződése, „hogy az ősmagyar személynevek összegyűjtése nem csupán történelmi tekintetben kíváncsatos, de nyelvészeti szempontból is fontos, mert azok képezik a legrégibb magyar nyelvkincseket” (7). De nem rekesztette ki anyagából az idegen eredetű személyneveket sem, akár fellelhetők a keresztény martirológiában, akár nem. Figyelmét kiterjesztette az idegen eredetű személynevek megmagyarosodott alakjaira, változataira és rövidüléseire is (9). Hangsúlyozta a személynevek különleges jelentőségét a helységnév-kutatás számára, amely abból adódik, hogy a magyar helységek sok esetben egykori tulajdonosukról nyerték nevüket. Ugyanakkor a helységnevek felvilágosítást nyújtanak a régi személynevek helyes kiejtésére vonatkozólag (22). Kubinyi anyagát XI—XIV. századi eredeti oklevelekből, krónikákból és oklevéltárakból gyűjtötte össze (22—3). A nagy felkészültségről, tiszta elvekről tanúskodó Bevezetés (7—23) után a betűrendes névtár szócikkei 13 oldalt (27—40) töltöttek meg. Az első teljes értékű szócikk az „*Ab* ([kiejtése] *Ab*, [eredete] *Aba* rövidítése)”, az utolsó pedig az „*Almus* ([kiejtése] *Álmos*)”. Egy rövid, de jellemző szócikket teljes terjedelmében bemutatok: „*Aha* ([kiejtése] *Aha* [lábjegyzet: Talán *Ahias* keresztnév rövidítése]): *Aha* fia *Ybrahim*, pozsegi várjobbágy, 1280 (Árp, XII, 314). — *Aha* nevű falu van Bars vármegyében, mely már 1265. évben létezett (Fej. IV, 3. 274).” Kubinyi adatainak megbízhatóságát igazolja, hogy a csaknem egy évszázad múlva megjelent FNEsz.⁴ *Aha* szócikkének is az ő adatai lettek a pillérei. — Kubinyi Ferenc magyar történeti személynévtárának közreadása a tudomány nagy kárára félbeszakadt, s nem jutott tovább az *Almus* szócikknél. — A torzóban maradt munkát a XI—XIV. századra korlátozódó középméretű történeti személynévtárnak minősíthetjük sokoldalú szócikki tartalommal, amelyben helynévi vonatkozások is találhatók.

BAÁN KÁLMÁN családtörténeti szakíró 1944-ben egy 111 oldalas kötetkét tett közzé „Ősi magyar személynevek” címmel (Bp.). Már a címlapon hangsúlyozta, hogy anyagát „hiteles forrásokból gyűjtötte”. Segítséget kívánt nyújtani a magyar szülőknek abban, hogy gyermekeiknek ne idegen (*Jeremiás, Izidor, Adolf, Vendel, Hugó, Salamon* stb.), hanem magyar (*Aba, Ajándék, Ajtony, Bajád, Botond, Csanád, Emese, Szabolcs, Zsolt* stb.) keresztnévet válasszanak. Mint láthatjuk, a valóban magyar személynevekhez hozzákapcsolta a török eredetűeket is, de teljes szigorúsággal kirekesztette a latin, germán, szláv és egyéb idegen származású neveket lehetőleg még akkor is, amikor a név idegen eredetű ugyan, de továbbképzése már magyar. Baán gyűjteménye tehát félreismerhetetlenül purista irányultságú. A férfinevek külön vannak benne választva a női nevektől. (Az utóbbiak mindössze öt lapot tesznek ki.) A „hiteles forrásokból” való gyűjtést nem kell szó szerint vennünk. A „*Csombord Chumburd XIII. sz.-i székely. Karácsonyi: A székelyek ősei. 15. j. ism.*” szócikk nem oklevélre, hanem feldolgozásra támaszkodik. Az érdeklődőnek még hosszasan búvárkodnia kell Karácsonyi János székely tárgyú dolgozataiban, amíg azok nyomán rátalál az okleveles forrásra: 1342: „*Jacobus filius Chumburd*” (SzékOkl. I, 43). — Baán Kálmán kötetkéjét a kezdetektől a XIV. századig terjeszkedő, purista irányultságú kisméretű személynévtárnak minősíthetjük. Adatai ellenőrzésre, etimológiai utalásai pedig felülvizsgálatra szorulnak.

Egy nem-nyelvész munkakörben dolgozó nyelvész-kutató, FEHÉRTÓI KATALIN fáradozásából 1983-ban „Árpád-kori kis személynévtár” címmel olyan kézikönyv látott napvilágot, amely szótári elrendezésben mutatja be a legtöbb személynevet tartalmazó öt Árpád-kori forrás, mégpedig a Dömösi összeírás (1138/1329.), a Tihanyi összeírás (1211.), az Aradi összeírás (1202—3/1500 k.), a Várad Regestrum (1208—35.), valamint az Albeus-féle összeírás (1237—40.) valamennyi személynevének összes előfordulását szövegkörnyezetével együtt. A bőséges szövegkörnyezetből megismerhető a nevet viselő személy társadalmi állása, foglalkozása, lakóhelye, rokonsági viszonya, neve stb. A korábbi kutatók figyelme általában csupán régi személyneveinknek magyar közszből származtatható csoportjára, vagy pedig török, szentírási eredetű, bizonyos képzővel ellátott, nők által viselt stb. személyneveinkre terjedt ki. Fehértói Katalin nem válogatott: se nem preferált, se nem diszkriminált. Kivételek nélkül vette fel névtárába forrásai személyneveit, bármilyen eredetűek, képzésmódúak stb. is azok. Magától értetődik, hogy a 2 845 szócikkbe sorolt mintegy 6 800 személynév nem tekinthető minden további nélkül magyar személynévnek, viselője pedig magyar nemzetiségűnek. Igaz, hogy a név nyelvi eredete az Árpád-korban sem jelentett feltétlenül nemzeti hovatartozást, mert magyarok is viselhettek idegen nevet, és megfordítva, mégsem kereshetünk pl. a Szobbal átellenben, az Ipoly—Duna szögében fekvő Helemba halászfaluban a szláv *Milata, Milgozt, Milofa, Budmer, Nameft, Perbufe* stb. személynevek mögött mindenáron magyar embereket. Mindahányan a több nemzetiséget is magában foglaló Árpád-kori Magyarország lakosai voltak, tehát *hungarus*-ok, de nem okvetlenül nyelviileg is magyarok. — Értékes latin—magyar szójegyzéket is tartalmaz az ÁrpKSn., amelyben a névtár idézeteiben leggyakrabban előforduló, foglalkozást és társadalmi állást jelölő kifejezéseket értelmezi a szerző magyarul. — Fehértói Katalin névtára egy zárt forráscsoport személyneveit kimerítő teljességgel bemutató, kis méretű történeti személynévtárként jellemezhető. Címe — Árpád-kori kis személynévtár — valósággal előrevetíti a továbbfejlesztés lehetőségét, egy Árpád-kori nagy személynévtár megalkotását.

1993-ban impozáns méretű kiadványt jelentetett meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság: KÁZMÉR MIKLÓS, Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század (Bp. 1174 oldal). A szerző nagyszámú kiadott és kéziratot forrásból gyűjtötte össze anyagát. A kiválogatás aszerint történt, hogy magyar eredetű vagy magyarból is származtatható-e valamely családnév. Ha igen, akkor bekerült Kázmér szótárába, ha nem, akkor kimaradt belőle. A szócikkek száma mintegy 9 800, de minthogy a bokrosítás elvének alkalmazása folytán az *Asbóth*, *Osvald*, *Ozsvát*-féle családnévek egy szócikkbe, az adott esetben az *Osvald* címszó alá kerültek, a feldolgozott családnévek száma meghaladja a szócikkekét. A bőséges, olykor talán még a szükségesnél is gazdagabb (*Kis* 2 oldal, *Nagy* 2 oldal, *Szabó* 2 oldal, *Tót* 2 oldal stb.) névtörténeti dokumentáción kívül a szerző első fokozatú, elemi felvilágosítást nyújt a családnév keletkezéséről: megadja az előzményül szolgáló magyar köznevet vagy tulajdonnevet (személynév, helynév), képzett nevek esetén kiemeli az alapszót és a képzőt, megvilágítja a névadás indítékát (motiváció), felsorolja a hasonló jelentésű köznevekből alakult családnéveket (pl. a haj- vagy bőrszínnevekből alakultakat *Fekete* alatt, a cserépedényt készítő foglalkozásnevekből alakultakat *Fazekas* alatt, a testalkatra utalókat *Erős* alatt, a jellemneveket *Kegyes* alatt, a népevekből alakultakat *Cseh* alatt stb.). Meg kívánom itt jegyezni, hogy a népevekből alakult családnéveket nem helyes sommásan elintézni azzal, hogy etnikai hovatartozásra vagy származási helyre utalnak. A *Német* vagy *Lengyel* nevéek között lehetnek olyanok is, akik tősgyökeres magyarok voltak, de megfordultak németek vagy lengyelek között, esetleg nyelvüket is elsajátították, vagy valamilyen testi, lelki tulajdonságuk következtében magyar környezetük a németekkel vagy a lengyelekkel asszociálta őket, s ezért ragasztotta rájuk a *Német* vagy *Lengyel* nevet. A *Török* szócikkében Kázmér is árnyaltabban fogalmazza meg a névadás indítékát (török származás; török rabságot viselt személy; valamilyen kapcsolat a törökökkel a hódoltság korában.) Mélyebb etimológiai bűvárkodásba (az előzményül szolgáló személynév, helynév nyelvi eredete stb.) Kázmér nem bocsátkozik. — A szótárban előforduló földrajzi nevek lokalizációját, helyhez kötését megkönnyíti az a „Magyarország a 15. században” feliratú térkép, amely a hátsó előzéken található. — Kázmér Miklós szótárát a XIV—XVII. század magyar eredetűnek tartható családneveit magában foglaló, elemi etimológiai tájékoztatást is nyújtó középmeretű történeti családnévtárnak minősíthetjük. E műfajban nálunk e szótár az első.

Etimológiai szótárak

1865-ben BALKÁNYI SZABÓ LAJOS debreceni ügyvéd közzétette lakóhelye nevezetesebb helyneveinek magyarázó jegyzékét „Debrecen helynevei. 100 helynévnek történeti, szájhagyományi és szónyomozási magyarázata” (Debrecen. 55 oldal) címmel. Számos naiv magyarázata mellett több olyan is akad, amelynél ma sem igen tudunk jobbat (*Álomzug*, *Basahalma*, *Gilányi*, *Gugyori*, *Hortobágy*, *Máta*, *Nagy Sándor halma* stb.). Érdekesekek a szájhagyományból feljegyzett történetei is, mint amilyen például a mai *Simonyi út* keletkezéséről olvasható *Simonigát* címszó alatt. — Balkányi Szabó füzetét egy helység korlátozott számú földrajzi nevét némi történeti magyarázattal kíséző etimológiai szójegyzékkísérletnek minősíthetjük.

Századunk elejére elkészültek vagy készülöben voltak a történeti-etimológiai szótárak nélkülözhetetlen (szótári) munkaeszközei, s a különféle szakfolyóiratokban és rétegmongráfiákban is olyan nagy terjedelmű ismeretanyag halmozódott már fel, hogy időszerű lett egy korszerű etimológiai szintézis. 1904-ben a Magyar

Tudományos Akadémia pályázatot tűzött ki az addig megállapított szófejtések szabatos és kritikai összeállítására etimológiai szótár formájában. A benyújtott próbadolgozat alapján MELICH JÁNOS és GOMBOCZ ZOLTÁN nyerte el a pályázatot. Gombocz és Melich tudományos gondolkodásmódja, kutatási tárgyköre nagyszerűen kiegészítette egymást. Ám ők eleve jóval többet vállaltak magukra, mint szorosan vett kötelességük lett volna. Az akadémiai főtítkár, Heinrich Gusztáv előtt egy olyan terjedelmű és típusú kézikönyv lebeghetett mintaként, mint amilyen KLUGE egykötetes német etimológiai szótára. Ám Gombocz és Melich — Klugétól eltérően — a közszavakon kívül fel szándékozta venni szótárába a tulajdonnevek jelentős részét, mégpedig azokat, a) amelyeknek biztos vagy biztosnak látszó etimonjuk van, b) amelyek a magyar hangtörténet számára fontosak (pl. *Lajos, Kolozsvár, Temes, Maros*), c) amelyeknek helyes hangtörténeti megfejtésével fontos történeti vagy művelődéstörténeti kérdések kapcsolatosak (pl. *Erdély, Buda, Pest, Bécs* stb.). A tulajdonnevek címszóvá tétele nagymértékben növelte a szótár informatív értékét, de ugyanakkor súlyos terhet is rakott a szerzőkre. Ezt az önként vállalt terhet a szerzők még tovább súlyosbították azáltal, hogy fel kívánták ölelni a teljes magyar szókészletet, azaz a köznyelvi szókincsen kívül a tájszavakat is, kiterjeszkedtek a címszók és származékaik hang- és jelentésfejlődésének egész menetére stb. S mindezt az óriási feladatot olyan kivételesen magas színvonalon valósították meg, hogy munkájuknak azóta is alig akad párja a világ etimológiai szótáriródmalmában. A munkát úgy osztották meg, hogy a szócikkek megírását általában Melich, megszerkesztésüket pedig Gombocz végezte. Különböző okok folytán a Magyar Etimológiai Szótár (I. A—érdem. Bp., 1914—1930. 1600 hasáb. II. erdő—geburnus. 1934—1944. 1160 hasáb) 1944-ben a tizenhetedik füzettel, a *geburnus* címszónál megszakadt. Az okok között voltak objektívek: két világháború, gazdasági nehézségek, Gombocz Zoltánnak 1935-ben bekövetkezett halála. A legfőbb ok azonban Melich Jánosban rejtett. Melich Jánost ugyanis egyre jobban hatalmába kerítette a teljességre, tökéletességre való törekvés látszólag abszolút tudományos elve. Ennek folytán elveszítette arányérzkét, s nem volt képes könyörtelenül kirostálni anyagából a kevésbé fontosat, a nélkülözhetőt. Ezért maradt az EtSz. befejezetlen. Csupán egyharmada készült el. De az is tiszteletet érdemel. — Az EtSz.-t a teljes magyar közszóállományt és számos tulajdonnevet is feldolgozni kívánó, gazdag szótörténeti dokumentációt nyújtó, rendkívül magas tudományos színvonalú, monumentális méretű, de az ábécé egyharmadánál tovább nem jutó etimológiai szótártörédéknek minősíthetjük.

Az 1930-as évek végére már nyilvánvaló volt, hogy Gombocz és Melich nagy művének, az EtSz.-nek az ügye vakvágányra futott, egyhamar nem fog befejeződni. Ekkor egy tudós középiskolai franciatanár, BÁRCZI GÉZA, aki nemcsak kitűnő francia nyelvkönyvei révén vált szélesebb körben ismertté, hanem a magyar nyelv francia jövevényszavainak, a középkori vallon—magyar érintkezéseknek, a „pesti nyelv”-nek stb. is szakavatott kutatója volt, célul tűzte maga elé egy korlátozott terjedelmű, mindenekelőtt a művelt nagyközönség érdeklődésére számító, de a nyelvész számára is használható munkaeszközzül szolgáló magyar szófejtő szótár megalkotását. Tizennyolc hónapi megfeszített munka eredményeként napvilágot is látott a Magyar Szófejtő Szótár (Bp., 1941. XXIII + 348 oldal + kihajtható lap a rövidítések jegyzékével + a kötetbe be nem fűzött lap 15 egyetlen szó magyarázatával, elvben csak kutató szakemberek számára). Mintaként elsősorban ALBERT DAUZAT, Dictionnaire étymologique de la langue française (Paris, 1938.) című etimológiai kisszótára lebegett Bárczi Géza előtt, de felismerve annak legnagyobb

fogyatékoságát, a szakirodalmi utalások hiányát, nagyon szoros válogatással szócikkei végén megadta a korábbi szakirodalmat. A SzófSz.-ban mintegy 6 000 címszó kapott helyet a legfontosabb származékaival együtt. Szócikkeinek szerkezeti felépítése valósággal meghatározó volt szótáriródmunk további fejlődésére. Egy-egy technikai vagy módszerbeli eljárásában követői lettek későbbi lexikográfusok is. Például a kötet végi kihajtható lapon elhelyezett rövidítésjegyzéket alkalmazta az ÉrtSz. is. A szavak eredetének tárgyalásában, azaz a szócikkek etimológiai részében a SzófSz.-hoz hasonlóan megelégedett a kutatás eredményeinek sommás összefoglalásával, és nem tért ki az egyes kutatók nézeteinek a konfrontálására a TESz., a FNESz. és az EWUng. sem. A szakirodalmi utalásokat a SzófSz. példáját követve általában a locus megadásával oldja meg a szerző nevének kiírása nélkül az EWUng. is. A címszó legkorábbi előfordulását szóletes zárójelben, az irodalmi utalásokat pedig gömbölyű zárójelben közli nemcsak a SzófSz., hanem a FNESz. is. Stb. A SzófSz. mint a hosszú ideig egyetlen teljes magyar etimológiai szótár felpezsdítette a szófejtő vizsgálatokat, és számos részletével követésre ösztönözte a szótárírókat is. Hatása maradandónak bizonyult. De nem hallgathatom el, hogy a SzófSz.-nak, mint minden emberi alkotásnak, természetesen vannak kisebb szeplői is. Az egyiket „a római szám ördögé”-nek nevezném. BABOS KÁLMÁN „Közhasznú magyarázó szótár”-ának címlapján a megjelenés éve római számmal van kiírva: MDCCCLXV. Nos, a SzófSz. XIX. oldalán arab számjegyekkel tévesen 1845 olvasható a helyes 1865 helyett, és ez így van mindenütt azokban a szócikkekben, amelyekben Babos szótára szerepel. Joggal hiányolható a címszavak közül a köznyelvi *kátrány*, viszont a nyelvjárási *fuzsitus* 'féleszű' bizonyára elhagyható lett volna. — A SzófSz.-t magas szintű tudományos ismeretterjesztésre és a szófejtő nyelvész igényeinek kielégítésére egyaránt alkalmas, szótörténeti eligazítást is nyújtó, tartós értékű etimológiai kiadványnak minősíthetjük. — Huszonöt évvel a SzófSz. megjelenése után Bárczi Géza hiánypótló és példamutató tanulmányban tárta fel „A Magyar Szófejtő Szótár lexikográfiai elvei”-t (Szótártani tanulmányok. Szerkesztette: ORSZÁGH LÁSZLÓ. Bp., 1966. 9—28).

1961-ben az MTA Nyelvtudományi Intézetében két nagy kollektív munkát, az ÉrtSz. és a MMNyR. is a sikeres lezárulás stádiumába került. Szabaddá váló munkatársi gárdájukból verbuválódott annak a munkaközösségnek a zöme, amely BENKŐ LORÁND vezetésével és az ELTE. I. sz. magyar nyelvészeti tanszékének közreműködésével hozzájárult egy új magyar etimológiai szótár előkészítéséhez. Hamarosan körvonalazódott: a munkálatokhoz kb. kilenc esztendőre lesz szükség, a szócikkek három kötetet töltenek majd meg, az első kötet megjelenésére már 1966-ban sor kerülhet, ezt kétévenként követik a többiek. Tisztázódott a szótár jellege: teljes egészében köznévi szótár készül, amelyben tulajdonnév nem lehet címszó; törzsanyaga a mai magyar köznyelv szókincse, de nem zárkózik el az újabb nemzetközi szavak, a tájszavak és az elavult szavak bizonyos csoportjai, valamint a magyarázatot igénylő összetételek címszóvá tételeitől sem. A szócikkek felépítésének tükröznie kell a szótörténet és az etimológia összetartozásának, elválaszthatatlanságának elvét. Ezért is lett a szótár címe: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (I. A—Gy. Bp., 1967. 1144 oldal. II. H—Ö 1970. 1112 oldal. III. Ö—Zs. 1976. 1232 oldal. IV. Mutató. 1984. 495 oldal). Szabállyá vált, hogy évszámmal és lelőhellyel kell igazolni minden szót, alakváltozatot, származékot, jelentést stb., a szó eredetének tárgyalásában nem elegendő a gyökre, töre utaló néhány egybevetés, hanem meg kell világítani a szó egészét, érinteni kell a legfontosabb alak- és jelentésbeli problémákat stb. Különös figyelmet kell fordítani a tárgy- és művelő-

déstörténeti mozzanatokra. Meg kell adni a felhasznált irodalom bibliográfiai adatait; stb. S a TESz. egyenletesen nagy tudományos értékű 10 714 szócikke valóban ezeknek a szigorúan megfogalmazott elveknek a jegyében született meg. (A 4008 alcímszóval és a 10 342 származékkal együtt a TESz. 25 064 szövegyedről ad számot. Ha hozzávesszük a 69 454 alakváltozatot és a 36 428 jelentést is, akkor megkapjuk a TESz.-ben rendszerezett szótári adatok teljes számát: 130 946. Ezek a számszerű adatok a TESz. III. kötetének 1230. oldalán találhatók. A kötetek fülszövegében olvasható számadatok csupán hozzávetőleges becslésen alapulnak.) Huszonnég év megfeszített kollektív munkájának gyümölcseként megszületett végre a magyar nyelv teljes etimológiai szótára, amely — méreténél és szerkezeténél fogva is — elsősorban a nyelvész szakemberek igényeit van hivatva magas színvonalon kielégíteni, de amely élvezhető olvasmánya lehet a művelt nem-nyelvésznek is. — A TESz. modern elvek szerint felépített, a legmagasabb szakmai követelményeknek is szinte maradéktalanul megfelelő, közép méretű szótörténeti-etimológiai szótár.

Az 1970-ben munkába vett „Földrajzi nevek etimológiai szótára” (Bp., 1978. 728 oldal. 1980². 1985³.) készítésekor arra törekedtem, hogy olyan szótári munkát írjak a fontosabb magyar és nem magyar földrajzi nevek etimológiájáról, amely híven tükrözi a magyar és a külföldi helynévkutatás legújabb eredményeit is, tekintettel van a földrajzi nevek valamennyi fajtájára (településnevek, víznevek, domborzati nevek, tájnevek, kivételesen egyes utcanevek, hídnevek, épületnevek stb.), amelynek nagyobb felét a magyar földrajzinév-anyag alkotja, de amely nem zárkózik el a jelentősebb külföldi nevek elől sem; amely munkaeszköze lehet a különféle tudományágak (nyelv-, történet-, földrajz-, néprajztudomány) szakembereinek, de amelyet megért a nem szakember is, és így a honismeretnek, az iskolai oktatásnak, a tudományos ismeretterjesztésnek az ügyét is szolgálhatja. A szótár első, 1978. évi kiadása számára korlátozott ívterjedelem állt rendelkezésemre. A racionális felhasználásra a következő elméleti fogást alkalmaztam. A földgömbre egy képzeletbeli hálót borítottam, amelynek szemei a magyarság lakóterületénél, a Kárpát-medencénél összesűrűsödtek, s onnan távolodva fokozatosan ritkultak. A legritkábbak a tőlünk legtávolabb eső Ausztráliánál voltak. Ez a ritkuló szemű háló összhangban van a magyarság földrajzi világgépével: a legtöbbet a Duna és a Tisza tájairól tudjuk, még elég sokat tudunk a környező országokról is, de Európa távolabbi tájairól és az egyéb kontinensekről már egyre szórványosabbak és esetlegesebbek az ismereteink. Szótáramban ezt a magyar földrajzi világgépet kívántam tükrözni. Így állt össze az első ízben 1978-ban megjelent, majd 1980-ban és 1983-ban (változatlan tartalommal) ismét a közönség kezébe kerülő szótáram mintegy 6 820 szócikke. Minthogy az egy földrajzi objektumra vonatkozó földrajzi nevek (pl. *Pécs*, *Pečuh*, *Pečuj*, *Quinque Ecclesiae*, *Fünfkirchen*, *Sopianae*) közös szócikkbe (az adott esetben *Pécs* alá) kerültek, az etimologizált földrajzi nevek együttes száma lényegesen meghaladta a szócikkékét. A bírálók tetszéssel fogadták a szótárt, de hangoztatták azt is, hogy a Trianon folytán Ausztriához, Romániához, Jugoszláviához, Csehszlovákiához került országrészek névanyagából többet is szívesen láttak volna. Még 1978-ban, mindjárt az első kiadás után hozzá is fogtam a szótár címszó-anyagának tetemes kibővítéséhez. Mindenekelőtt azoknak a földrajzi neveknek több ezerre menő tömegét dolgoztam fel, amelyek a trianoni Magyarország és a történelmi Magyarország határai között elterülő területekről valók. Megetimologizáltam a bukovinai székelylakta települések, több moldvai csángó település, valamint az egykori Besszarábia magyarlakta falva, *Csobrucsi* nevét. Megszaporítottam a határrészek nevét is. Köztük nagy számban vettem fel olyanokat, amelyek egy-egy

elenyészett középkori településünk nevét őrzi. A Magyarországtól távolabb eső országok területéről csupán egy-két olyan nevet tettem meg címszóvá, mint amilyen *Csernobil* vagy *Tengiz*. Az új szócikkek az 1988. évi negyedik, bővített és javított kiadás két kötetének (823 + 823 oldal) a szócikkállományát az első kiadáshoz képest a duplájára, mintegy 13 300-ra növelték. — A FNEsz. első három kiadása a legszükségesebb történeti dokumentációval is felszerelt, heterogén tartalmú, univerzális helynévmagyarozó kisszótárak, negyedik kiadása pedig az ilyen természetű középszótárak közé tartozik.

A TESz. III. kötetének, azaz a szócikkeket felölelő törzsanyagnak 1976. évi megjelenése után BENKŐ LORÁND főszerkesztő szervezésében egy kisebb munkaközösség haladéktalanul hozzálátott ahhoz, hogy megtervezze, majd elkészítse és a magyarul nem tudó külföldi szakemberekre való tekintettel német nyelven közrebocsássa a TESz. rövidített, ám egyben továbbfejlesztett változatát. (L. BENKŐ LORÁND—PAPP LÁSZLÓ, Az „Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache” tervezete és mutatványa: MNy. LXXV [1979], 142—7.) De időbe telt, amíg az új szótár koncepciója kikristályosodott, a jórészt fiatal erőkből álló munkaközösség véglegesen kialakult, és 1993-ban a három füzetből összeállt első kötet „Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen” (Band I. A - Kop. Bp. L + 794 oldal) címen a könyvesboltokba került. A TESz.-hez képest az EWUng. — kisebb terjedelme ellenére — mind szótörténeti, mind pedig etimológiai tekintetben nem kevés újat is nyújt, hiszen a TESz. I. kötetének 1967. évi megjelenése óta eltelt negyedszázad alatt számos forráskiadvány, szótörténeti adalék stb. vált közkinccsé, s az etimológiai kutatás is — nem kis részben éppen a TESz. hatására — bizonyos fokig élénkebb lett. Az EWUng. szerkesztői gárdája minden újabb eredményt igyekezett értékesíteni. Egy-egy közlemény persze óhatatlanul elkerülte a cédulázók figyelmét. Ilyen pl. ÉDER ZOLTÁN „Van itt egy jó kis *eszpresszó*” (Studia in honorem P. Fábrián, E. Rácz, I. Szathmári oblata a collegis et discipulis. Bp., 1988. 35—40) című közleménye, amely mind szótörténeti, mind pedig etimológiai szempontból túlhaladtá teszi az EWUng.-nak a TESz.-en alapuló *eszpresszó* szócikkét. Új címszavakat is vett fel az EWUng., mégpedig az archaizmusok és neologizmusok közül egyaránt. Módszertani újítás a TESz.-hez képest az, hogy jövevényszó esetében az EWUng. akkor is tájékoztat az etimonról, ha az átvett szó az átadó nyelvben az ősi örökséghez tartozik vagy pedig belső keletkezésű elem. Ez azt jelenti, hogy az EWUng. mélyebbre hatol az etimologizálásban, mint elődje, felmenteni kívánva olvasóit az alól, hogy idegen nyelvi szótárakban kutakodjanak további részletek után. Terminológiailag új pl. a korábban *Wurzel*-nek, *gyök*-nek (MNy. LVIII, 274) hívott szóelem jelölésére a *fiktiver Stamm* ’fiktív vagy látszólagos tő’ bevezetése. A jövő fogja megmutatni, valóban szükség volt-e rá, s nem reked-e meg a szakkifejezés az EWUng. szűk szakmai zsargonjának a szintjén. A jövevényszavak, nemzetközi és vándorszavak szócikkében az a tendencia figyelhető meg, hogy a TESz.-hez képest is az EWUng.-ban határozottan megnőtt az olaszból mint átadó nyelvből való származtatás (lehetőségének) részaránya. Figyeljük ezt meg a *k* betű alatt a *kamuka*, *kaporna*, *kápri*, *karabély*, *karmazsin*, *kastély*, *kazetta* szócikkében. — Az EWUng. két kötetből fog állni mintegy 10 000 szócikkkel, de a származékokkal, alcímszókkel együtt kb. 50 000 dokumentált és etimologizált szóval. (A már megjelent I. kötet szócikkeinek száma 4 746, a II. kötet első harmadát alkotó 4. füzeté pedig 1 703.) A III. kötet mutatóféle lesz. Jó volna kiegészíteni egy „Ergänzungen und Berichtigungen” című fejezettel is. Erre annál is inkább szükség volna, mert belátható időn belül aligha lehet nemcsak újabb etimológiai-szótörténeti összege-

zésre, hanem akár az EWUng. újabb kiadására is gondolni. — Az EWUng.-ot a TESz.-re támaszkodó, de azt több tekintetben meg is haladó, a magyarul nem tudó szakemberek által is használható, közép méretű modern szótörténeti-etimológiai szótárnak minősíthetjük.

Tájékoztatás a készülő akadémiai Nagyszótárról

A magyar nyelvtudomány múlt század végi nagy fellendülésének időszakában, 1898-ban született meg az a terv, hogy a háromkötetes NySz. folytatásaként el kell készíteni egy Akadémiai Nagyszótárt (NSz.), amelynek anyaggyűjtése másfél évszázadra terjed ki, 1750-től 1898-ig, illetőleg 1900-ig. Az anyaggyűjtés, azaz a szótári cédulák kézírásos készítése mintegy hét évtizeden át folyt is hol nagyobb, hol kisebb lendülettel. Az 1970-es évekre 4 millió 200 ezerre becsülhető szótári cédula gyűlt össze. Ez a tekintélyes, hozzávetőleg 600 000 lexémára (szóegyedre) kiterjedő cédulaanyag kb. 1200 dobozban van betűrend szerint elhelyezve, s mint archivális anyag a kutatók rendelkezésére áll sokféle szótörténeti, etimológiai, jelentéstani stb. vizsgálat végzésére. De maga a tervezett NSz., amelynek dokumentációs alapjaként e cédulagyűjtemény létrejött, nem valósult meg. Súlyos gátló körülményként kell említenünk az első és a második világháborút, a pénzügyi támogatás ki nem elégítő voltát, az adatgyűjtők kis számát és egyenetlen képzettségét stb. A kudarc legfőbb okát azonban abban kell látnunk, hogy a munkálatok egymást váltó irányítói nem tudtak megegyezni, mit is akarnak voltaképpen, milyen legyen, mit tartalmazzon a NSz. A gyűjtés „szemelgető” módszerrel folyt. Nagy szerepet kaptak a kuriózumok, az egyedi jelentésárnyalatok, a kevésbé ismert, kevésbé jelentős szerzők művei. Pénzügyi, tudományszervezési és egyéb okok folytán a NSz. munkálatai az 1960-as években egyre jobban lelassultak, majd teljesen abbamaradtak. Az összegyűjtött cédulaanyagból archívum lett, amelyben csupán rendezés és állagmegőrzés folyt. 1984. február 28-án fordulat állt be a NSz. ügyében. E napon ugyanis az MTA Elnöksége — a Nyelvtudományi Intézet előterjesztése alapján — úgy határozott, hogy megfelelő anyagi eszközök biztosításával megindítja „A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótára (1533—1990)” számítógépek felhasználásával végzendő munkálatait, és a munkálatokat az MTA Nyelvtudományi Intézetének szótári osztályára bízta. A tervek szerint a szótár elsősorban szépirodalmunk szókincsét fogja tartalmazni a könyvnyomtatás korától (1533: Komjáti Benedek bibliafordítás-részletétől) napjainkig (1990-ig), de ezen túlmenően felöleli azt az általános érdekű szókincsét is, amely a nyomtatásban megjelent közéleti, politikai és magán jellegű írásokban, tudományos munkákban, időszaki sajtóban, tudománypopularizáló irodalomban stb. jelentkezik. A kezdeti elképzelések szerint az így meghatározott témakörökből összesen mintegy 13 millió szöveg-szót kívántunk számítógépen rögzíteni, mégpedig a következő megoszlásban századok szerint: XVI. sz.: 1 millió, XVII. sz.: 1 millió, XVIII. sz.: 2 millió, XIX. sz.: 4 millió, XX. sz.: 5 millió. E megoszlás arányban van azzal a ténnyel, hogy a századok növekvő sorrendjében egyre nagyobb a nyomtatásban megjelenő művek száma. (Hamarosan kiderült, hogy a 13 milliónyi szövegszámennyiség nem elegendő az NSz.-hez. 1993 végéig a rögzített szövegszavaink száma meghaladta a 16 milliót, s ebből a XIX. századra 7 250 000, a XX. századra pedig 8 millió esik.) Az adatok gyűjtése a kiválasztott (szakemberek által kijelölt) forrásműveknek szükségképpen csak bizonyos részleteire terjedhet ki. Mérlegelni kell, milyen módon és milyen mértékben értékesíthető az új nagyszótár megalkotása során az archivális NSz.-i

cédulaanyag. A több mint négy és fél évszázad magyar irodalmi és köznyelvének szókincsét bemutató NSz. olyan történeti jellegű, nagyméretű szótár lesz, amelynek címszavai bizonyára elérik vagy meghaladják a 200—250 ezer körüli mennyiséget, s kötet száma 20 körül jár. A maximalizmustól óvakodva a szerkesztőknek mérték-tartóan kell eljárniuk mind az egyes szavak életére vonatkozó történeti adatok bemutatásában, mind pedig a jelentések megfogalmazásában, azaz az értelmezésben. Részletes kifejtés helyett az egyes jelentéseket inkább csak jelezni kell. A hangsúlynak az okkal-móddal összeválogatott, nem terjengős idézetekre kell esnie. Az idézeteket visszakereshető módon, pontos forrásadatokkal kell szerepeltetni. Az ehhez hasonló részletkérdések tisztázása a munka folyamán, megbeszéléseken történik. Ott folyik a készülő próbaszócikkek megtárgyalása is. Próbaszócikkek egyelőre csupán a XIX. és a XX. század anyagából készülhetnek. A korábbi századok anyaga számára még nincs használható lekérdező programunk. — Az új alapokra helyezett NSz. csupán jelentős számú lexikográfus és számítástechnikus szakember szoros együttműködésével valósítható meg. A hagyományos lexikográfusoknak számítástechnikai ismereteket kell elsajátítaniuk, a számítástechnikusoknak pedig a lexikográfiába kell beletanulniuk.

Körszemlém befejezéseként, mintegy ráadásul szeretném ráirányítani a figyelmet arra, hogy a latin nyelvnek a magyarországi írásbeliségben betöltött szerepénél fogva a közzététel stádiumában levő középkori latin szótárunk (A magyarországi középkori latinság szótára. Bp. I. A—B. 1987. II. C. 1991. III. D—E. 1992.) bizonyos értelemben akár magyar nyelvtörténeti szótárként is kezelhető, hiszen nagyszámban találhatók benne *banus, barca, baro, bilochus, birsagium, draucarius, dus(i)nicus*-féle szavak, amelyek részei a magyar szókincsnek is. A hazai latin és magyar nyelvű források szóanyaga kölcsönösen kiegészíti egymást. HADROVICS (Pais-Eml. 292) vélekedése szerint: „A tapasztalat azt mutatja, hogy még mielőtt egy szó a forrásokban magyar alakban megjelenne, latin(osított) alakban már évtizedekkel, sőt akár évszázadokkal előbb használják. Azt merném állítani, hogy történeti időben átvett jövevényszavaink biztos etimológiája benne lappang a hazai latin forrásokban.” Nem hagyhatom említés nélkül a horvátországi latinság nemrég közzétett szótárát (*Lexicon Latinitatis Medii Aevi Iugoslaviae. Zagrabiae, 1969—1978.*) sem, mert annak címszavai sorában — egyebek között — a határleírásokban előforduló magyar fanevek is fellelhetők: *bikfa, buzfa, cherfa, egerfa, gyertyan, ieguenefa, keurusfa, zúvafa* stb.

*

Áttekintve történeti szótárirodalmunk másfél évszázadát felfigyelhattünk az új utakra merészkedők előtt tornyosodó, olykor leküzdhetetlen nehézségekre, az emberpróbáló kudarcokra, de ugyanakkor az egyre bővülő tematikára, a szempontok, magyarázó elvek finomodására, a szótárkészítési technika tökéletesedésére, modernizálódására. Noha fiatalabb nyelvészeink zöme nem történeti érdeklődésű, bízunk kell benne, hogy a történeti lexikográfia legkülönbözőbb, az egyetemes magyarságtudomány számára egyaránt fontos műfajainak a jövőben is lesznek odaadó, áldozatos életű munkásai.

KISS LAJOS

Leíró lexikográfiánk változó és változatlan feladatai

1. Előadásom címe szemlélő áttekintést, széles körű számbavételt sejtethet. Ilyen igényű, ilyen jellegű feladatra azonban eleve nem vállalkoztam, sőt nem is gondoltam. Mondanivalóm korlátozásának s ezáltal személyesebb nyomatékúvá tételének, tehát az értelmező szótárak és vonzaskörzetük középpontba állításának hármasként van. 1. Az értelmező szótárak az egynyelvű leíró szótárárnak közvetlenül, minden más típusú szótárnak, szótárunknak pedig közvetve — viszonyításként, mintaként, mérceként szolgáló forrásai. Alapjai. 2. Ezt a szótártípust, ezt a típuscsoportot érintik leginkább és leghamarabb a társadalomban bekövetkezett változások; különösen az olyan méretűek, mint az elmúlt években, a rendszerváltás során Magyarországon lezajlók voltak, illetőleg lesznek. 3. Ez a kérdéskör már csak azért is érdeklődésem előterébe került, mert éppen az említett változások miatt sürgető igénnyé vált munkálathoz, a Magyar Értelmező Kéziszótár átdolgozásában magam is részt veszek.

2. „Századunkban többször következett be olyan politikai változás, rendszerváltás, amely a szókészletben azonnal tükröződött, sőt tükröződni kívánt. Bizonyos szavak (jelentések és szóhangulatok) annyira jellegzetesek . . . , hogy a fordulatot hozó politikai változáskor az ő váltásukra, az ő leváltásukra is sor kerül — szinte zászlócsereként . . . Az újságok glosszái ma is gyakran pécéznek ki egyet-egyet az előző korszak [efféle] elhervadt vagy nevetségessé vált lenyomataiból . . . A századnak nincs olyan nemzedéke, mely ne élt volna át legalább egyet a rendszerváltásokból. Mindnyájan ismerünk ezért legalább egy réteget a politikai okokból kiszorult, hogy ne mondjam »kitelepített« szavakból. . . Nevezetes következménye a többszörös váltásnak, hogy a szavak, kifejezések egy része, egy jellegzetes része a szó szoros értelmében végighullámszik a századon: lebukik, aztán újra felbukkan; mint a *tőzsde*, a *polgármester*, a *tanácsos*, a *tárca nélküli miniszter* vagy általános megszólító szerepében az *uram*, az *asszonyom*. Gondoljuk csak végig, hányszor változott meg a szókészlet helyzete, presztízse, szóhangulata például az 1837-től adatolható *elvtárs* szónak a XX. században — az 1919-es, 1945-ös és 1989-es időhatárok előtt és után!” (PUSZTAI FERENC: Egyetemi Fonetikai Füzetek 8. sz. Bp., 1993. 20—1. — Vö. még: FERENCZY GÉZA, Anyanyelvi Őrjárat. Bp., 1971. 61; KÁLMÁN BÉLA: MNyTK. 200. sz. 75—7).

KOVALOVSZKY MIKLÓS szófordulatával mondva, a szavaknak ez a páforgulása (Anyanyelvi Őrjárat 92) nemcsak a nyelvhasználat, a nyelvi figyelem nyilvánvaló jelensége, eseménye; lexikográfiai bizonyítéka, hatása is van — máris. 1992 júniusában jelent meg „A rendszerváltás szótára” (írta FRICZ TAMÁS—KARNAI GÁBOR PAPP EMÍLIA; szerkesztette VERTES CSABA) című könyvecske, amelynek előszavában joggal teszi a kiadó idézőjelbe többször is a *szótár*-t, mert mind a címszóanyagot, mind az értelmezések megfogalmazását tekintve ismerettár, sőt a közzevetők szerint is mintegy kézikönyv — tehát szótárasított kézikönyv — jellegű. A kötetet ismertető PAPP FERENC is úgy tartja, hogy „Több esetben nem is annyira szótár, mint inkább lexikon” (Nyr. CXVIII, 106). A recenzens által is méltányolt gyors megjelenésével jól érzékelteti azonban a változásoknak a szóhasználatra és a szóértésre gyakorolt hatását és a gyors eligazodás, a pontos értelmezés szinte türelmetlen társadalmi igényét. A debreceni tudományegyetem rangos nyelvtudományi kiadványsorozatának 60. számaként 1991-ben jelentette meg KIS TAMÁS „A magyar katonai szleng szótára”-t. Ennek a tanítanivalóan gondos, mintaszerű szótárnak a

nyelvi anyaga az 1980 és az 1990 közti évtizedet reprezentálja. Az 1990-es határral csak előmunkálata maradt a tervezett, teljességre törekvő, majdani „nagy” szótárnak (i. m. 3). Hogy ez az előmunkálat mégis teljes érvényű lexikográfiai műnek tekinthető, sőt tekintendő, azt Kis TAMÁS beszédes, a rendszerváltásra utaló érveléssel bizonyítja: „szókincsgyűjtésem a Magyar Néphadsereg megszűnésével, a Magyar Honvédség 1990. március 15-i megalakulásával a katonai szleng egyik lezárulóban levő korszakának leírásává minősült” (i. m. 4). Aligha kell — akár a szerző nevében — bizonygatnom, hogy ez a megfogalmazás nem mechanikus, erőszakoltan egyszerű, merev összefüggést sugall. Nem azt kívánja kifejezni, hogy a rendszerváltáshoz feltétlenül és pontosan szlengváltás is kapcsolódik. Csupán azt — és ebben egyetértünk vele —, hogy ezután nemcsak várhatóan, hanem bizonynyal más, jellegzetesen más lesz a magyar katonai szleng is, mert más lesz az a (katonai stb.) környezet is, amihez képest ez a szleng elkülönül. Tegyük hozzá: még becslés szintjén sem megjósolható tempóban és mértékben.

3. Leíró lexikográfiánk, közelebből értelmező szótáraink közeljövője szempontjából különösen fontos (mert friss) tanulsággal, s főként a megváltozott és változó helyzethez többé-kevésbé igazodó anyaggal szolgál két szótárunk: a magát enciklopédikus szótárnak nevező Magyar Larousse három kötete (Főszerkesztők BAKOS FERENC, RUZSICZKY ÉVA, SZÁVAI JÁNOS. I–III. Paris, 1979. — Bp., 1991–1994.) és az egykötetes Képes Diákszótár (Szerkesztette GRÉTSY LÁSZLÓ és KEMÉNY GÁBOR. Bp., 1992.). A velük kapcsolatos konkrét kérdések közül néhányról később még szólni fogok. Most két általánosabb észrevételt bocsátok előre.

a) Először arra szeretnék emlékeztetni, hogy a mostani változásokat érzékeltető jelenbeli lexikográfiai módosulásoknak, igazításoknak van azért némi előtörténete. Gondoljunk csak az Értelmező Szótár és az Értelmező Kéziszótár közötti érdemi különbségek némelyikére. Így például arra, hogy az Értelmező Szótár nevezetes *szoc e* minősítését az 1972-es Kéziszótár már elhagyta. E minősítés nevezetességét egy új adalék is igazolja. Aligha lehet ugyanis véletlen, azaz az említett mintától független, hogy Czákó Gábor zsebkíadasként megjelentetett, zsebkönyv méretű „Magyar—Magyar Nagyszótár”-a (Lakitelek, 1994.) *r. e.* és *r. u.* ’rendszerváltozás előtt’ és ’rendszerváltozás után’ rövidítést is alkalmaz; s éppen ebben az ironikus, sőt gyakran pamflet hangvételű, szótár formájú, mai magyar kalauzban. Számos példát idézhetünk arra is, hogy a szemléleti vonásokat, a jelentésjegyeket vagy a példázott szókapcsolatokat tekintve miként mozdult el Kéziszótárunk az Értelmező Szótártól, s főként, valójában, az Értelmező Szótár szorongatóbb környezetétől. A Magyar Értelmező Kéziszótárnak azóta csak változatlan lenyomatai jelentek meg, de az előtörténetnek azért voltak újabb állomásai. Többek között olyanok, mint az 1975 és 1978 között kiadott Biológiai Lexikon vagy (és még inkább) az 1977 és 1982 között elkészült Magyar néprajzi lexikon. Ezekről a mából visszapillantó elemzők határozottan leírhatták, hogy teljesen ideológiamentesek (GALÁNTAI ZOLTÁN—SZÉKY JÁNOS: BUKSZ 1992. tavasz 13, lábjegyzetben).

b) Másodjára értelmező szótáraink történetének — az előretékinés szempontjából is — fontos kulcsfogalmáról, a *folyamatos-ságról* szölok. A folyamatos-ságot a hiánya tette kulcsszóvá. Panaszszó hétkötetes Értelmező Szótárunk szerzőinek megfogalmazásaiban is. KOVALOVSKY MIKLÓSNÁL például ekként: „Sajnos, a CZUCZOR—FOGARASI és BALLAGI értelmező szótárának megjelenése óta eltelt századnyi űrt BALASSA JÓZSEF kis műve át sem tudta hidalni. Kétnyelvű szótáraink bősége mellett tehát az egynyelvű, magyar értelmező szótárak folyamatos-ságát

nem tudtuk fenntartani” (SzótTan. 125). Hogy értelmező középszótáraink történetében lesz-e újabb századnyi úr, az ma még nem tudható, de az bizonyos, hogy félszázados még derülátó várakozásunk szerint is lesz. A folytonosságot, az úr áthidalását sűrűbben megújított Kéziszótár-változatoknak kell megteremteniük. Megfordul a sorrend, s nemcsak most, a körülmények sürgető szorításában (TOLCS-VAI NAGY GÁBOR, Új értelmező szótár kellene: Magyar Nemzet 1992. márc. 21. 10; GALÁNTAI ZOLTÁN—SZÉKY JÁNOS: i. h. 12; WACHA IMRE: MNy. LXXXVI, 217), hanem távlatilag is: az új Értelmező Kéziszótárak után következik, következhet egy-egy új Értelmező Szótár.

4. Helyzetképünknek, illetőleg továbbhaladásunk térképének teljességéhez hozzátartozik még egy fontos részlet: értelmező szótáraink történetét már nemcsak közép- és kézisótárunkra tekintve ismerhetjük meg és formálhatjuk tovább. Körülölttük, de hozzájuk kötődve számos szótár, több szótártípus él és terjeszkedik. BENKŐ LÁSZLÓ más összefüggésben használt szavát kölcsönvéve, azt mondhatjuk, hogy az értelmező szótár szótárbokorban (BENKŐ LÁSZLÓ, Az írói szótár. Bp., 1979. 106) él; azaz szótárbokrot, szótárbokrokat éltet. Ez a kép nemcsak azt kívánja érzékeltetni, hogy szinonimaszótárunk (O. NAGY GÁBOR—RUZSICZKY ÉVA, Magyar Szinonimaszótár. Bp., 1978.) vagy írói szótáraink (Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Szerkesztette BENKŐ LÁSZLÓ. Bp., 1972.; Petőfi-szótár. GÁLDI LÁSZLÓ irányításával szerkesztette J. SOLTÉSZ KATALIN, SZABÓ DÉNES, WACHA IMRE. I—IV. Bp., 1973—1987.; PASZTOR EMIL: Toldi-szótár. Bp., 1986.; Bánk bán-szótár. Szerkesztette BEKE JÓZSEF. Kecskemét, 1991.) szorosan kötődnek, szinte tapadnak az értelmezőkhöz. Néhány szótárunk, szótártípusunk még náluk is közvetlenebbül benne van az értelmező szótárak bokrában. Ilyen PAPP FERENC Szóvégmutato szótára, amelynek régóta hiányolt újranyomását nyár eleje óta többen vehették kezükbe, sőt birtokukba. A Szóvégmutato az Értelmező Szótár címszavai alapján készült, az alapszótárnak grammatikalizált tartalomjegyzéke — mondja a szerző (i. m. 8). Ami azt jelenti: szerves tartozéka, mert sajátos olvasata. Hasonló típusú lesz (a viszonyt tekintve) a kéziratként jó ideje elkészített Magyar ragozási szótár, ELEKFI LÁSZLÓ munkája, amelynek címszóanyaga jórészt azonos a Magyar Értelmező Kéziszótárával (Nyr. CXVIII, 132). A Kéziszótárnak a lexikográfiában növekvő szerepét jól mutatja a Magyar Larousse és a Képes Diákszótár, amelyeknek megnevezetten elsősorban a Kéziszótár volt saját változatunk elkészítéséhez a mércéjük, a kiindulási és viszonyítási alapjuk.

Mindebből legalább hármas következtetés adódik: 1. A magyar értelmező szótárak története is szótárcsoport történetévé alakult. Erre a megváltozott s folytonosan változó körülményre értelmező szótári adatbázisaink, elemzéseink és közlési módjaink szempontjából is tekintettel kell lennünk. 2. Az értelmező szótárak (különösen a Kéziszótár) szükséges és várhatóan gyakoribb megújításait már csak gyakorlati okokból sem követhetik azonnal a velük szorosabb kapcsolatban álló szótárak; de a folyamatos összehangolás, sőt lépéstartás elvéről sem mondhatunk le (különösen a Szinonimaszótár esetében nem). 3. A Magyar Értelmező Kéziszótár gondozását, megújítását és kiadását folyamatos feladatnak kell tekinteni. Ennek érdekében (a nagyszótári munkálatokkal, feladatokkal és lehetőségekkel összehangolva) a Kéziszótár állandó gondozásának feltételeit (fokozatosan) meg kell teremteni.

5. A lexikográfia örök dilemmája a címszóanyag kiválasztása. Az értelmező szótáraknak meg különösen nyomasztó gondja, mert a szüntelenül s a

szókészlet egészében zajló lexikai változásokat kell — akármilyen bő, de mégiscsak — mintaannyaggal rögzíteniük, mintegy kimerevíteniük. Paradox képletességgel mondva, hiteles, kifejező erejű mozgó pillanatfelvételt kell készíteniük. Őleljék fel a szókincs törzsállományát, de az új nyelvi fejleményeket is vegyék értékelően számba (ÉrtSz. I, VII); ne terheljék hamar fölöslegessé váló holt anyaggal, kuriózumokkal címszóállományunkat, de azért legyenek frissek, sőt szinte „naprakészek” (KOVALOVSKY MIKLÓS: SzótTan. 126); vállalkozzanak akár arra — mint például a Képes Diákszótár —, hogy tömören és lehetőleg szórakoztatóan ismertessék meg a szótár forgatóit „a magyar köznyelvi szókészletnek helyes és választékos (egyszersmind: mai és természetes) használatával” (i. m. 5), miközben erősen meg kell rostálniuk, 14 ezer címszóra korlátozva a szóanyagot (uo. 6); stb. stb.

A címszavak ágas-bogas problémaköréből ezúttal is csak három részlet felvilágosítására szorítkozom.

a) Az első. Korszerű értelmező szótáraink megjelenésük óta természetesen a címszóválasztás és címszóváltoztatás szempontjából is támpontnak tekintendők. Hozzájuk (s főként a több címszót tartalmazó Kéziszótárhoz) mérhetjük mondjuk a Magyar Larousse vagy a Képes Diákszótár címszavait: a hiányokat és a bővítéseket. A Kéziszótár átdolgozott változata azonban e tekintetben is újdonságot jelent lexikográfiánkban; tudniillik saját magához képest, de saját magához híven kell változnia. Senkinek sem kell bizonygatni, hogy a címszóállomány változása nem mennyiségi kérdés csupán. Ezúttal azért hozom szóba mégis, mert kéziszótáraink esetében sajátos nyomatékot kap ez a közismert tétel. A bővítés is — mintegy 15 szerzői ívvel lesz terjedelmesebb az új Kéziszótár — számos problémát vet fel, főként a szókincsrétegek arányának eddigi és új reprezentációjával kapcsolatban; de a rostálás talán még inkább. Ez a művelet ugyanis később, a — reméljük — sorjázó kiadások sorában egyre jelentősebb lesz, az elhagyandók mennyiségét tekintve is. A Kéziszótár végül is nem duzzadhat folyamatosan — túlzóan mondva — egy középszótárrá válás ambíciójával. A rostálásnak nyilvánvalóan két szempontja, kettős indoka lehet: egyrészt a szó a peremszókészlet szélére sodródva kikophat, másrészt ha (ítéletünk szerint) korábbi felvétele is indokolatlan volt. Az első típus a szókészleti helyzet változását fejezi ki, nyelvi tény; a második a lexikográfiai megítélés változását, tehát szótári korrekció. Arra kell megoldást keresnünk, hogy a szótári korrekció miatti rostálás ne kelthesse azt a látszatot, hogy szókészleti változásról, jelentős módosulásról van szó. Véleményem szerint például a szakmai idegen szóként szótározott *abbreviatura* kihagyható a Kéziszótárból. Az a típus, amely ritkább használatú, szakmai és idegen. Nem pusztán purista tehát az indíték. Habár — s ezt nem zárójelben, nem mellékesen jegyzem meg — kinek nincs közülünk rostálhatnékja nyelvhasználatunk mai elidegenedését (vö. KIEFER FERENC: Magyar Tudomány 1994/6: 633), sőt lihegő, a szó szoros értelmében vásári visszaidegenedését, visszaidegenítését (uo.) látva! SZÜTS LÁSZLÓ kezdeményezését, egy új magyarító szótár megszerkesztését (Nyr. CXVII, 436) ebben a helyzetben már csak azért is pártolom, mert a válasz, a reagálás efféle módjával, a jó példák-minták szüntelen gyarapításával, az erdőtűzoltás módszerével mindig is egyetértettem. De erről most nem szólhatok többet.

b) A címszavak problematikájával kapcsolatos második kérdés valóban kérdés. Így hangzik: „A szóalkotási módokból mennyit és miként lehet, illetőleg szükséges az értelmező szótárakban lexikográfiai eszközökkel tükröztetni?” A lehet széles körét megvalósult elképzelésekben, változatos módozatokban is fölbecsülhetjük. Értelmező Szótárunk az önálló címszóként közölt összetételekre utótagjuk

szerint is utal; Kéziszótárunk az etimológiai rész idevágó információin kívül önálló szócikkekben mutatja be a legfontosabb toldalékokat, a ragok mellett a képzőket is: és — ugyan gyakorlati okokból s a betűrend korlátai között, de — az ún. bokrosítással az azonos előtagú összetételek, illetőleg az azonos tövű származékok együvé tartozását is dokumentálja. A föltett kérdésnek a *szükséges* szava arra céloz, hogy érezzük-e a meglevőkön kívül egyéb, a szóalkotási módokkal összefüggő lexikográfiai megoldásoknak a hiányát? Fontosnak tartjuk-e pótlásukat? A kérdést azért fogalmaztam meg, mert igen a válaszom. Most csak egy illusztrációra térek ki. BENKŐ LÁSZLÓ az írói szótárakról szóló, de általános lexikográfiai érdekű munkájában írja, hogy „További kiterjedésként tárgyalni lehetne például az összetett szavak második (harmadik stb.) elemének esetleges szótározását (legalább utaló címszóként)” (i. m. 139). Ennek értelmező szótárbeli hiánya, legalább részleges megoldása jó ideje foglalkoztat. Elképzelhetőnek tartom — természetesen nem a Kéziszótár mostani átdolgozását terhelve — az összetételi utótagok érdemibb szerepeltetését, bemutatását mindkét értelmező szótárunkban. Nem elegendő ugyanis az Értelmező Szótár listázó felsorolása. Egy értelmező szótár szempontjából nem az az összekötő kapocs fontos csupán, hogy utótagként is él egy-egy címszó, hanem az is, hogy éppen milyen jelentésben. Például a *világ* jelentésszerkezete, poliszémiaja szempontjából is fontos tény, hogy a mai szinkroniában a *filmvilág*, *madárvilág*, *pénzvilág*, *sportvilág* stb. példatípusra jóval több adat van, mint a *mécsvilág*, *holdvilág*-éra. A formai megoldásra több variáció is elképzelhető, akár a közép- és a kéziszótár szerint megkülönböztetve is; de ezeket most nem taglalhatom.

c) A címszóválasztással kapcsolatos harmadik kérdést a magyar nyelvi norma, a „normák” körüli viták meg az 1992 őszén lezajlott nyelvművelő konferencia véleménycseréi, illetőleg -ütközései kerekítik ki: „a magyar értelmező szótárak valóban a magyar nyelv értelmező szótárai; nemcsak magyarországiak?” BÁRCZI GÉZA a „Nyelvjárás és az irodalmi stílus” című sokat idézett tanulmányában (Stilisztikai tanulmányok. Bp., 1961. 62—115) bő három évtizede így válaszolt föl többek között a normatörténeti helyzetet és távlatot: „Kissé aggályosnak érzem az erdélyi nyelvjárási vonások halmozását erdélyi írók művében. A nyelv mai állapotában ez nem jelent különösebb elválasztódást, félő azonban, hogy ha e vonások állandósulnak, és kialakul egy olyanféle hagyomány, hogy az erdélyi írók a mindenkori magyar köznyelvtől kevésbé érintett erdélyi nyelvjárásokhoz igazodnak, és e nyelvjárások ezután bekövetkező változásait is fölveszik sajátos irodalmi nyelvükbe, lassanként két magyar irodalmi nyelv fog kialakulni. Nem ma, nem holnap (legalábbis egyelőre a különbségek, bár szembeszökők, még közel sem jelentenek hasadást), de a nyelvi változások észrevétlenül szaporodnak, és ha nincs egységes norma, előbb-utóbb azon vesszük magunkat észre, hogy irodalmi nyelvünk egysége megszűnt. Ez pedig semmiképpen sem kívánatos” (107—8). BÁRCZI szavazata megáll az időben: ez a fenyegető elválasztódás, hasadás, irodalmi nyelvünk egységének a megszűnése valóban „semmiképpen sem kívánatos”. S a figyelmeztetés is jóslat erejű volt; BÁRCZI szavait azóta többek között a szétretegződéssel, a különfejlődéssel, a szétkülönülési tendenciával (vö. DEME LÁSZLÓ: Nyr. CXVII, 472) egészítettük ki — és hitelesítettük. (Vö. még POMOGÁTS BÉLA, A magyar irodalom köztársasága. Magyar irodalmi régiók: Alföld 1994/5: 56—67.) A történet azonban más-ként alakult; a veszély fő forrásának nem az bizonyult, hogy az erdélyi írók (vagy a szlovákiai, kárpátaljai, szerbiai, horvátországi, szlovéniai magyar írók) magyar nyelvjárásaik változásait továbbra is felvették (vagy felvették volna) sajátos ma-

gyar irodalmi nyelvükbe, hanem az, hogy a nem magyar államnyelvek szerint más-más kétnyelvű anyanyelv-változatot beszél a magyarok országhatárainkon kívül élő egyharmada (vö. LANSTYAK ISTVÁN: *Nyr.* CXVII, 476). Az előbb föltett kérdésnek a megválaszolása emiatt válik nehezzé. A kiinduló tétel — legalábbis számomra — csak az lehet, hogy értelmező szótárainknak is a teljes magyar nyelvterület léptékében kell elkészülniük. Miként „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak vagy az „Új magyar tájszótár”-nak. De amiként az említett nyelvjárás mesterművek sem szippantották magukba a nyelvjárás beszélők élő nyelvhasználatának kevert nyelvi elemeit, úgy kell ezeket egy magyar értelmező szótárból is kihagyni. Bővebben (akár minősítéssel megkülönböztetve) indokolt azonban bemutatni a magyar nyelvi regionalizmusokat; főként az irodalmi alkotások vagy az igényes publicisztika által kedvelt, terjesztett, sajátos stílusértékűvé tett változataikat. BENKŐ SAMU éppen vitában mondta: „a regionalizmusok természetes velejárói a nyelvnek, és ezekben nagyon sok szépség és megőrzendő van” (*Nyr.* CXVII, 499). Természetesen nagy körültekintéssel elvégzendő s ekként megtervezendő feladatról van szó. Elképzelhetetlennek, vállalhatatlannak tartom például, hogy a Kéziszlótár most készülő fölfrissített változatába sietve, tövel-heggyel egybegereblyézett mutatóanyagokat sodorjunk be. Bármennyire időszerűnek tartom magam is az ilyen irányultságú változtatást, mégis a következő tempósabb, de célratörőbb menetrendet, műveletsort pártolom. MURÁDIN LÁSZLÓ budapesti előadásában elhangzott javaslatához igazodóan, mindenekelőtt fel kell mérni az erdélyi és a többi, hasonló helyzetű magyar városi köznyelvet (*Nyr.* CXVII, 486). A valóságos, pontosan föltérképezett nyelvhasználat ismeretében lehet és kell elkészíteni egyrészt a magyar nyelvű regionalizmusok tárá — amelyeknek vázlatos, még rostálatlan előképét BALOGH LAJOS mutatta be „A magyar nyelv Kárpátalján” című szójegyzékében (*Nyr.* CXVIII, 26—38); másrészt készíteni kell a kevert nyelvi elemek fölismerését, tudatosítását és visszaszorítását segítő szótárakat — mondjuk KEMÉNY GÁBOR kongresszusi előadásában bemutatott nyelvművelő kisszótárak formájában. S csak ezután kerülhet sor a hiányolt regionalizmusok felvételére a magyar értelmező szótárba. A fölvázolt menetrendben nincs sandaság. Nem arról van szó, hogy leckét adunk a határon túli nyelvészeknek; még csak arról sem, hogy először rájuk vár elvégzendő feladat. Meggyőződésem szerint, ez csak közös teendő lehet: a magyar szókészlet teljességében való gondolkodást, lexikográfiai szemléletet csak a magyar nyelvtudomány teljessége, össz munkája fejezheti ki, s főként csak így válhat valóra.

6. A szavaknak, jelentéseknek a nyelvi rétegződésben elfoglalt helyét, stílusértékét megjelölő minősítések kérdésköre nem egy tekintetben párhuzamos a címszótáralkotás problematikájával. Leginkább abban, hogy a különböző, illetőleg megújított szótárak egymástól vagy előzményüktől eltérő minősítései is két típusúak lehetnek: vagy a szókészlet helyzet, vagy a minősítési rendszer változását fejezik ki. A Kéziszlótár új változatának ez is megkülönböztetett jelentőségű, nagy horderejű dilemmája. A minősítési rendszer egészének vagy egyes elemeinek nagyobb méretű módosítása azt a látszatot keltheti ugyanis, hogy a szókészlet helyzet változott meg így és ennyire. Hogy a nagyobb mértékű változtatás esélye, vonzása nem látszatprobléma, azt egy mintavétel eredményével illusztrálhatom. Szembesítettem három szótárunknak, az Értelmező Kéziszlótárnak, a Magyar Larousse-nak és a Képes Diákszlótárnak a *d* betűs címszó- és szócikkanyagát. A Kéziszlótárban majdnem kereken 1600 címszó tartozik ebbe a betűtartományba. A Magyar

Larousse és a Képes Diákszótár csak a típusokat (!) tekintve 137 féle változatban, viszonylatban foglal másként állást, mint az Értelmező Kéziszótár. A legnépesebb típus azoké a szavaké, amelyek a Kéziszótárban minősítés nélkül álltak, de a Magyar Larousse-ban minősítést kaptak. Így *Áll*(attani) lett a *döglött*, *Ásv*(ánytani) a *drágakő*, *Fiz*(ikai) a *délibáb*, *Konyha*(művészeti, szakácsmesterségbeli) a *disznósajt* meg a *drazsé*, *Növ*(énytani) a *dinnye* meg a *dohány*, *PéNZ*(ügytani, bankszakmai) a *dollár*; stb. stb. Ez a tömeges átcsozíztatás fogalomköri alapú. Az igaz ugyan, hogy az Értelmező Kéziszótár is megfogalmazott, vállalt efféle elvet, miszerint „Minősítéseinknek egy nagyobb csoportja úgy függ össze a stílusminősítésekkel, hogy a szavak használatának szakmai, fogalmi stb. körét [kiemelés tőlem - P. F.] jelöli meg” (XI). De az idézett rész folytatásából kiderül, hogy a szótár a tudományos, műszaki, ipari, mezőgazdasági stb. tevékenység műszavait tekinteti idetartozónak (XII). Helyesebb ehhez a korlátozó értelmezéshez tartani magunkat továbbra is; s nemcsak a Kéziszótárban.

Az esetenkénti helyes döntést, a pontos elemzést és állásfoglalást nemcsak az nehezíti, hogy „a kérdés szakirodalma . . . rendkívül nagy” (GRÉTSY LÁSZLÓ: Benkő-Eml. 223), hanem főként az, hogy „a témával kapcsolatos szemléleti, kategorizálási zűrzavar . . . óriási mértékű”, sőt — GRÉTSY LÁSZLÓ nyomatékos véleménye szerint — „a torzítás veszélye nélkül már alig-alig használhatók a korábbi rétegződési sémák” (uo.).

A nyelvrétegbeli kötöttségek (vö. KEMÉNY GÁBOR: Nyr. CXVII, 417) változása, s ennek részbeni tükröződéseként a minősítések elbizonytalanodása különösen nyilvánvaló a nyelvhasználat stílárius fellazulásának, a bizalmas, sőt argónyelvi elemeket is gyakran alkalmazó beszédmódnak a térhódításában, keményebb szóval, mintegy diagnózist mondva, ennek tüneteként (vö. uo.). Ezért aztán nem kis gondot okoz az *argó*, a *durva*, a *vulg*(áris), a *biz*(almas) meg a *pejor*(atív) minősítés, nem is annyira határozott, mint inkább következetes elhatárolása, egymáshoz mérése. Gondoljunk már csak arra, hogy Kéziszótárunk rövidítésjegyzékének feloldása szerint az *argó* nemcsak az argó szavaknak, kifejezéseknek, jelentéseknek, de az *argotikusoknak* is minősítése; a *vulgáris* meg a legtöbb szótárforgató számára nem a szándékolt, 'kevésbé művelt beszédre jellemző, pongyola használat' jelentésben él elsősorban, hanem inkább 'alantas, közönséges', mondhatnám argotikus értelmű. (Zárójelben megjegyzem: minthogy a *közönséges* hasonló okokból nem alkalmazható árnyéktalanul, talán a *pongyola* minősítőszó szerencsésebb volna.) Csak futólag érintetem a *szleng* példáját is. Szinte kerülgetjük ezt a műszót. Kéziszótárunk minősítésként nem használja, sőt helytelenítő csillaggal közli címszóként is. Később azonban több nyelvész címben, témajelölőként is él vele (SÍPOS PÁL, Hasonlóságok a népnyelv és a szleng között: Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Bp., 1981. 229—32; KIS TAMÁS i. m.; BÓDI ZOLTÁN, A szleng a sajtónyelvben: Fábíán-Eml. 58—62). A *szleng* műszó meglevenedésének bizonyára PÉTER MIHÁLY 1980-ban publikált tanulmánya, a „Szleng és költői nyelvhasználat” (Nyr. CIV, 273—81) volt a hazai ösztönzője. A szerző tüzetes indoklásából kiderül, hogy a szlenget azért választotta, sőt ajánlja, mert a vele jelölt nyelv, rétegnyelv sem a tolvajnyelvi argóval, sem rokonával, az 'alvilági csibésznyelv' jelentésű jassznyelvvél, sem a 'valamely társadalmi csoport vagy réteg nyelve' jelentésű zsargonnal nem azonos (273). Egyébként ugyanebben az évben, 1980-ban SZILÁGYI N. SÁNDOR Bukarestben megjelent Magyar nyelvtanában, hasonló szemlélettel különíti el határozottan az argót, a zsargont meg a szlenget, és kijelenti: „A csoportjellegű szövegek legelterjedtebb fajtája . . . ma nem a zsargon vagy az argó, hanem a szleng” (Első

rész 44); s a diáknyelvet is mint az iskolások szlengjét tárgyalja (45). Ezt a terminológiai és szemléleti vitát azért idéztem föl legalább tömörítve, mert változatlanul nyitott elméleti kérdéstről van szó, s mert a felsorolt csoportnyelvek elhatárolása, tagolása és megnevezése ma is sok bizonytalanságot mutat — az új szótári állásfoglalásokat nehezítve. Saját reflexeimet megfigyelve és tetten érve is állíthatom, hogy a szlenggel megjelölhető nyelvi tényeket hajlamosak vagyunk a *biz*(almas), ritkábban a *tréf*(ás) minősítés álruhájába öltöztetni; ha nem akarjuk argósítani, durvának, vulgárisnak vagy egyértelműen perjoratívnak minősíteni, illetőleg foglalkozást érzékeltető megnevezéssel jellegteleníteni őket. Azt hiszem, zavarunkban, jobb híján.

A már említett nyelvhelyességi minősítésről, értelmező szótárainknak a címszó vagy a jelentés sorszáma után tett csillagáról is szólnom kell, legalább röviden. Már csak azért is, mert vele is zavarban vagyunk nemegyszer. Ez a jelölés (nem akarván átvállalni egy nyelvhelyességi szótár feladatát) számos minősítés-fokozatot présel egymásra. A helytelenítő, megbélyegző csillag — kényszerből — olykor bizony bélyegzőként működik. Ahogy KOVALOVSKY MIKLÓS az Értelmező Szótárról szólva sorolta, a csillag jelentése „mindenképpen helytelen — kerülendő — felesleges — megtűrhető — még használható stb.” (SzótTan. 145) egyaránt, illetőleg a beszélő szempontjából egyszerre lehet. Így aztán ugyanazt a csillagot kapja a *gerálja magát* 'hatalmát éreztetve (valahogyan) viselkedik; valaminek kiadja magát', a 'helyiség' jelentésben használt *helység*, a *lokál*, a *moderál* vagy a *nózi* (vö. ÉKsz.). Olyan minősítési kombinációk is előfordulnak, amelyek szerint egy szó, illetőleg jelentés megbélyegzetten csillagos is meg (gondolom, dícséretesen) választékos is. (Például az *averzió*, *indifferens*, *indolens*, *intakt*, *milió* ugyancsak az Értelmező Kéziszótárban.) Világosabb és hitelesebb nyelvi képet adhatnánk akkor, ha a helytelenítő kis csillagot a valóban helytelenített, ún. stigmatizált szavakra, jelentésekre illesztenénk csak. Nem javasolnám tehát régies szavaktól vagy a példázott „választékos helytelenségektől” való elrettentésre. Egyébként is, Kéziszótárunk azt írja, hogy „a gondosabb fogalmazásban vagy az igényesebb beszédben kerülendő” (X) szavakra és jelentésekre hívja fel vele a figyelmet. Tehát jórészt a pongyola használatú vulgárisként megjelöltekre; illetőleg az ekként is megjelölhetőkre — ha tényleg ilyenek.

7. A lexikográfia történetében is radikális fordulatot hozott a számítógép. A nyelvészeti munkák új szemléletű gépesítésével kitágult a szótárírás hatóköre, megnövekedtek lehetőségei. Szerencsére nálunk is. A hatvanas évek elejének lendületes nyitásával, a Szóvéghmutató Szótár munkálataival és az ún. Debreceni Tezaurusszal valóban „nemzetközi viszonylatban is úttörő jellegű munkálatok” (PAJZS JÚLIA, Számítógép és lexikográfia. *Linguistica. Series A. Studia et dissertationes* 4. 1990. 10) indultak meg Magyarországon. Azóta a számítógépes lexikográfiának két központja is létrejött: az egyik a debreceni egyetemen, ahol JAKAB LÁSZLÓ vezetésével a „Számítógépes nyelvtörténeti adattár” kötetei készülnek (JAKAB LÁSZLÓ, Számítógépes nyelvtörténeti kutatások a Kossuth Lajos Tudományegyetemen: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerkesztette KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Bp., 1991. 306—10); a másik a Nyelvtudományi Intézetben, ahol a Lexikográfiai Osztályon, KISS LAJOS irányításával a Nagyszótár számítógépes anyaggyűjtésének és feldolgozásának munkálatai folynak — e vállalkozás méreteihez és nehézségi fokához illő fegyelmezett tervszerűséggel (KISS LAJOS—PAJZS JÚLIA, A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótára [1533—1990]:

MNy. LXXXV, 129—36). A debreceni adattársorozat legújabb, 1993-ban megjelent ötödik kötete, a Csokonai-szókincstár nevezetes esemény nemcsak szótártípusaink, hanem lexikográfiai esélyeink, merem mondani, reményeink szempontjából. Mert igaz ugyan, hogy ez a szókincstár különbözik a jelentéseket is meghatározó írói szótáraktól, de sajátos formájával, lexikai kincstárként mégis mintául szolgálhat a terjedelmesebb írói, költői életművek írói szótári feldolgozásához. Ezeket ugyanis (racionális megfontolásból) célszerű előbb szókincstárként föltérképezni, s így megközelíthetőbbé, bejárhatóbbá tenni. A számítógépes lexikográfia tér-, sőt csatanyerésére jellemző, hogy BENKŐ LÁSZLÓ, említett, kézikönyv értékű és funkciójú monográfiájában megvallotta ugyan, hogy nem tartozik a „lexikográfiai gépesítés . . . lelkes rajongói közé” (102), de később mégis egyértelműen válaszol arra a kérdésre, hogy „érdemes-e, célszerű-e az írói szótárak gépi feldolgozásmódjához folyamodni” (105), így: „A válasz csak határozott igen lehet” (uo.). Nem lehet más a válaszuk az értelmező szótárak esetében sem. S ha az idő (nemcsak a határidő) szorításában az Értelmező Kéziszótár átdolgozása még hagyományos lexikográfiai technikával készül is, anyagát — a Képes Diákszótárhoz hasonlóan (i. m. 6) — már számítógépen tároljuk, rögzítjük majd. A továbbiakban pedig — a Nagyszótárhoz e tekintetben is szorosan kötődve — egy megfelelő szótáríró program kialakításával az értelmező szótári munkálatokat is számítógépes technikával és hatékonysággal kell végeznünk.

8. KIEFER FERENC a Magyar Tudományos Akadémia idei közgyűlésén a Nagyszótárról mint elsőrendű nemzeti ügyről szólva országos összefogást sürgetett, mert e „szótár viszonylag gyors elkészülése olyan anyagi ráfordítást igényelne, mely messze meghaladná a Nyelvtudományi Intézet és feltehetőleg az Akadémia, anyagi lehetőségeit” (Magyar Tudomány 1994/6: 639). Ezeket a szavakat a magyar lexikográfia meglevő és sorra veendő egyéb feladataira is tekintve, nemcsak helyeselnünk, hanem nyomatékosítanunk kell. Tudjuk, hogy olyan helyzetben dolgozunk, tervezünk, amikor a pénzforrások földerítése, megnyitása ha nem is tudományos teljesítmény, de — sajnos — tudománytörténeti érdem lehet. Ezért újra és újra ki kell mondanunk: a magyar lexikográfiának nemcsak a lépésváltáshoz, hanem a lépéstartáshoz is nagyobb léptékű, rendszerezett és rendszeres támogatásra van szüksége. Hogy hallgathatnánk erről éppen itt és most: 1994-ben, a lexikológiai-lexikográfiai kongresszuson?!

PUSZTAI FERENC

Mássalhangzó-rendszerünk az ősmagyar kor elején

Fonotaktikai vázlat az UEW. alapján

1. Ha a magyar nyelvtörténész az ősmagyar kor mássalhangzó-rendszerét s annak változásait akarja vizsgálni, elengedhetetlen, hogy megpróbálja rekonstruálni azt a rendszert, amelyet az ugor kor végére, az obi-ugoroktól való elválás idejére feltehetünk. Természetesen óriási mértékben támaszkodhat az előző s a jelenlegi tudós nemzedék megállapításaira (a hatalmas szakirodalmat e rövid cikkben nem tudom közölni), mégis igyekszik új eredményekre jutni, megkísérel új összefüggésekre rámutatni.

Közismertek azonban azok a nehézségek, melyek egy ilyen rekonstrukció útjában állnak. Míg — úgy gondoltuk — az uráli/finnugor alapnyelvre kikövetke-

tetett mássalhangzó-állományt meglehetősen biztonsággal ismerjük, HAJDÚ PÉTER figyelmeztet arra, hogy az új uráli kutatások némi eltéréseket mutatnak ettől a rendszertől. (Vö. JUHA JANHUNEN: JSFOu. 77 | 1981.]: 219—74 és PEKKA SAMMALLAHTI, *Historical Phonology of the Uralic Languages*. In: *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*. Edited by D. SINOR. Brill, Leiden 1988. 478—554.) Mégis, az U/FU alapnyelv konszonantizmusára vonatkozóan rendelkezésünkre áll egy — az UEW. alapján készült — fonotaktikai leírás is SZ. BAKRÓ NAGY MARIANNE-től (*Proto-Phonotactics. Phonotactic Investigation of the PU and PFU Consonant System*. Wiesbaden, 1992.).

Az ugor kor teljes mássalhangzó-rendszerét azonban még senki sem próbálta hitelesen összeállítani, s különösen nem az ugor korban folyó valamennyi mássalhangzó-változást leírni.

Erre természetesen én sem vállalkozhatom. Amit az alábbiakban megpróbáltam, az a következő. Az UEW.-et használva forrásként (az EWUng.-ot azért mellőztem, mert még nem jelent meg minden füzet), abból kizárólag azokat az etimológiákat vettem számba, melyek az ősmagyar szempontjából érdemlegesek, vagyis csakis azokat, amelyekben magyar tag is szerepel. Valójában tehát a magyar nyelv uráli, finnugor, illetve ugor eredetű szavainak elemzésével megkísértem az ősmagyar kor eleji magyar mássalhangzó-állományt összeállítani, a fonémáknak a szavakban elfoglalt helyét, kombinációs készségét és fonematikus megterheltségét megállapítani.

Tudatában kell azonban lennünk annak, hogy az ilyenfajta vizsgálódásnak számos buktatója van.

a) Nemcsak az nehezíti meg a helyzetünket, hogy a szótárban kikövetkeztetett etimológiák, a maguk természeténél fogva, mindig csak feltevések, s hogy némely feltevés már a szótár megjelenése közben vagy utána módosul, hanem főleg az, hogy teljesen esetleges lehet egy-egy szó megmaradása vagy kihalása az uráli, finnugor és ugor korszakok évezredei folyamán. Mennyire lehetnek tehát hitelt érdemlők, ha feltárunk egy-egy restriktív szabályt (például hogy az uráliiban az UEW. szerint szókezdő *r*- nem létezett), vagy akár csak azt állítjuk (amint majd én is felteszem), hogy bizonyos fonémák fonematikus megterheltsége minimális volt? Mindez esetleg igaz is lehet, de nagyon is elképzelhető, hogy sokkal gyakoribb hang volt valamikor, csak éppen azok a szavak haltak ki, avultak, vesztek el az idők során, amelyek tartalmazták az illető fonémát.

b) Másrészt, ha kénytelenek vagyunk is megalkudni, és elfogadni a feltételt, hogy csakis a legújabb, a legfrissebb eredményeket felhasználó szótárból indulunk ki, tehát az uralisztika jelenlegi állása szerint hitelesnek fogadunk el minden olyan etimológiát, melyet az UEW. hitelesnek tüntet fel — s mi mást tehet a csak saját szakterületén kompetens magyar nyelvtörténész? —, számos esetben — különösen a magánhangzókat illetően — találkozunk a teljesen ismeretlen magánhangzó jelével (3), vagy azzal, hogy a magánhangzónak csupán veláris (ø), illetve palatális (ö) jellegéről tudunk. Ha majd az ősmagyar kor magánhangzó-rendszerét s annak történetét kell leírnunk, ezekből igen nehéz lesz például nyíltabbá, zártabbá válásra, labializációra stb. következtetnünk.

c) De maradjunk egyelőre a mássalhangzóknál. Az egyik nagy gondot az okozza, hogy igen sokszor találunk a szótárban el nem döntött, bizonytalan, kettős megfeleléseket vagy kettős sőt hármas vagylagos formákat, változatokat. Alig értelmezhető, hogy vajon például az utóbbiak egyazon időben egyazon nyelvközösségben élő morfofonetikai alternánsok voltak-e, vagy egyazon időben élő nyelvjárási változatok, avagy (hiszen évezredekről lehet szó) diakrón különbségek.

d) S ezzel jutottunk el kérdéskörünk legnehezebb problémájához. A legfőbb kétséget éppen az ébreszti bennünk, egyáltalában lehetséges-e ilyen távoli korszakokra vonatkozóan egyféle „szinkrón” fonotaktikai leírás. Hogy vajon a szótárban egymás mellett feltüntetett variánsokat nem időben egymás után élő alakoknak kell-e tekintenünk? Most nem beszélve az $U \rightarrow FU$ hangváltozásokról (mellyel nem foglalkozunk), az U/FU -hoz képest is minden bizonnyal történtek változások magában az ugor korban is, még az obi-ugoroktól való elválásunk előtti időben.

Ezekkel kapcsolatban gyakran uralistáink és az ugor nyelvek szakértői sincsenek azonos véleményen. Vitatott például a $k\theta- > \chi\theta-$ vagy a $\delta > l, \delta' > l'$ változás ideje. Problematikus az affrikáták kérdésköre. Ez utóbbiból egy csokor jelzi is a megoldandó (bár részben talán megoldottnak tekinthető) kérdéseket. A teljes bibliográfián alapuló vizsgálatot itt mellőzzük, csak jelezzük a problematikát. Az UEW. szerint a szókezdő FU \acute{c} -ből cs (*csegeley*) vagy s (*siet, sok, sovány*), az Ug \acute{c} -ből is s lesz (*seped, sötét, süt*). Intervokalikus \acute{c} -nek FU szavakban s (*kés, vás*) vagy gy (*fogy, fágy*) felel meg a magyarban. — Az U/FU szókezdő \acute{e} cs -vé (*csomó, csorog, csupor, csillog, csün*) vagy s -sé (*sérül, süly*), sőt sz -szé (*szaj, szürke*) válhatott, az Ug \acute{e} -ből cs lett (*csókol*). Az intervokalikus \acute{e} -nek U/FU eredetű szavainkban s (*esik, hős, ősz, rés, hasít, kísér, keserű, les, vese*), FU szavainkban cs (*öcs, facsar*), sz (*keszeg, messze, rész, vessző*) vagy gy (*vigyáz*), Ug szavakban még z is (*ázik, -hoz/-höz/-höz*) megfelelhet.

Abban a kérdésben, hogy vajon ezek a változások melyik korszakban indultak el, mikor mentek végbe, az uráli és ugor nyelvek szakértőinek egységes álláspontja nyújtana segítséget. De jelenleg mi csak az UEW.-re támaszkodhatunk. Feldolgozásunkban általában jelezni fogjuk a vitatható pontokat.

Szomorú összefoglalása az eddigieknek, hogy munkánk hipotetikus jellege mindenképpen megmarad. Mindezen nehézségek ellenére mégis kísérletet teszünk az ősmagyar kor elejére kikövetkeztethető alapszó-állomány fonotaktikai leírására, hogy ez kiindulásul szolgálhasson az ősmagyar kori mássalhangzó-változások megközelítően „hiteles” megállapításához.

2. Munkám folyamán a következő módszert alkalmaztam. Az UEW.-ből felgyűjtöttem valamennyi olyan magyar szót, amely uráli, finnugor vagy ugor etimológiájú. Ezek feldolgozása során a következő megszorításokkal éltem:

a) Kizárólag a biztos etimológiákat, illetve az etimológiák biztos elemeit használtam fel. Úgy gondolom, az alapvető rendszert hívebben tükrözik az ezekből levonható következtetések. „Az etimológiák biztos elemei” kifejezés arra vonatkozik, hogy például a FU *çada* ~ *šada* szókezdő váltakozását nem vettem fel, de a biztos szóbelseji δ -t igen, az Ug *reŋʒ* (*reke*) > *rejt*-ből viszont a biztosan kikövetkeztetett szókezdő r -et tartom számon, a bizonytalan $-ŋ$ - ($-k$)-t pedig nem. Ezért csak kivételesen hivatkozom vaglyagosan kikövetkeztetett mássalhangzókra. Ennek alapján egyáltalában nem szerepeltetem statisztikáimban például a FU *čuyʒ* (*čukʒ*) ~ *šuyʒ* (*šukʒ*) > *szú* típusú szavakat.

b) Kizártam a második és harmadik szótag közötti mássalhangzó vizsgálatát. Ennek legfőbb oka az volt, hogy az uráli kortól meglévő számos toldalék ellenőrizhetetlen mértékben változtatja meg ebben a helyzetben a mássalhangzók előfordulásait, azok fonematikus megterheltségét, ezek bevonásával tehát a kép még kevésbé lenne hiteles.

3. A magyar nyelv U/FU eredetű szavai ugyanazt a mássalhangzó-állományt tükrözik, amelyet a szakma tudósai az U/FU alapnyelvre számon tartanak (HAJDÚ,

UNyA. 108—10). Minthogy munkám az UEW.-en alapszik, természetesen nem kerültek bele a rendszerbe a korábban említett JANHUNEN és SAMMALLAHTI-féle feltevések.

Az alábbi táblázatban SZ. BAKRÓ-NAGY fonotaktikai munkájának (kandidátusi disszertációjának) elnevezéseit használom.

Az U/FU eredetű magyar szavakban előforduló mássalhangzó-rendszer a következő:

	Zárh.	Naz.	Affr.	Szib.	Spir.	Lat.	Perg.	Glide
Lab.	<i>p</i>	<i>m</i>						<i>w</i>
Dent.	<i>t</i>	<i>n</i>			δ			
Kak.			\check{c}	\check{s}				
Alv.				<i>s</i>		<i>l</i>	<i>r</i>	
Alv.-pal.		<i>n̂</i>	<i>ć</i>	<i>ś</i>	δ'	<i>l'</i>		
Pal.								<i>j</i>
Pal.-vel.	<i>k</i>	<i>ŋ</i>			γ			

Az így kikövetkeztetett fonémarendszernek azonban nem minden tagja jelenhet meg minden pozícióban, s igen különbözőek a fonematikus megterheltség arányszámai is. Ezért a következőkben külön vizsgálom a szókezdő és külön az intervokalikus helyzetben lévő mássalhangzókat. Vizsgálataim során mindig két réteget különíték el: az egyik a magyar nyelv U/FU, a másik az Ug eredetű rétege. Majd az ősmagyar kor elejére vonatkozóan feltérképezem a szókezdő mássalhangzók kombinációs lehetőségeit az intervokalikus mássalhangzókkal (CVCV). Ezután az intervokalikus mássalhangzó-kapcsolatokkal foglalkozom (VCCV, CVCCV), s itt is felteszem a kérdést, mi a viszony a szókezdő mássalhangzó és a szóbelseji kapcsolat első tagja, illetve mi a viszony a mássalhangzó-kapcsolatok első és második tagja között. A leírásokat mindig mennyiségi mutatók követik.

4. A szókezdő mássalhangzók

A) Az U/FU eredetű (CV, CVCV és CVCCV felépítésű) magyar szavak előzményében szókezdő helyzetben a következő mássalhangzók fordultak elő:

	Zárh.	Naz.	Affr.	Szib.	Spir.	Lat.	Perg.	Glide
Lab.	<i>p-</i>	<i>m-</i>						<i>w-</i>
Dent.	<i>t-</i>	<i>n-</i>						
Kak.			$\check{c}-$	$\check{s}-$				
Alv.				<i>s-</i>		<i>l-</i>	<i>r-</i>	
Alv.-pal.		<i>n̂-</i>	<i>ć-</i>	<i>ś-</i>				
Pal.								<i>j-</i>
Pal.-vel.	<i>k-</i>							

Szókezdő helyzetben tehát hiányzik a spiránsok teljes sora: δ , δ' , γ , nem szerepel továbbá az η és az l' sem. Ha ezt SZ. BAKRÓ-NAGY eredményeivel egybevetjük, kiderül, hogy az ő FU metszetében a δ' - és az l' - megvan.

B) Az ugor eredetű, vagyis az ugorra visszavezethető CV, CVCV és CVCCV felépítésű szavaink szókezdő fonémái az UEW. alapján a következők:

	Zárh.	Naz.	Affr.	Szib.	Spir.	Lat.	Perg.	Glide
Lab.	<i>p-</i>	<i>m-</i>						<i>w-</i>
Dent.	<i>t-</i>	<i>n-</i>			ʒ-			
Kak.			č-					
Alv.				s-		l-	r-	
Alv.-pal.		ń-	ć-	š-				
Pal.								j-
Pal.-vel.	k-							

(Az UEW. szerint *š*-szel kikövetkeztetett adatokra vonatkozóan lásd VÉRTES EDIT cikkét ugyanebben a számban: 453 kk.)

A táblázathoz több megjegyzést kell fűznünk, s itt már nem vonhatjuk ki magunkat az alól a feladat alól, hogy a hangváltozásokra, tehát diakrón folyamatokra is tekintettel legyünk.

a) Megállapítható, hogy az U/FU-ból hiányzó szókezdő *η*, *δ*, *δ'*, *γ* és *l'* az ugorban sem tűnik fel szókezdőként. Megjelenik viszont új fonémaként a ʒ spiráns, egy jól ismert folyamat eredményeképpen: köztudott, hogy az U/FU szókezdő *s*- és *š*-hangjaink egyaránt ʒ hanggá váltak az ugorban (HAJDÚ i. m. 111).

b) A táblázatunkban mégis szereplő *s* fonéma a szintén ugor kori *š* > *s*-depalatalizáció eredménye. (HONTI szerint egyes szavakban az ugorban volt *ć* > *š* dezaffrikálódás (NyK. LXXIV, 21), ezek az *š*-ek az eredeti *š*-ek számát szaporíthaták, ezt azonban szótárunk nem tükrözteti.)

c) Ugor eredetű szavainkban ugyan nincs szókezdő *š*-, ezt a fonémát azonban esetleg mégis feltehetjük ebben a helyzetben, ha a FU *č* és *ć* már az ősmagyar előzményében *š*-sé is válhatott (HAJDÚ, i. m. 113). Ez azonban még szavanként igazolásra szorul, ezért táblázatunkban csak kérdőjellel szerepeltetjük.

d) A változások kronologikus egymásutánja az alábbi megfontolások alapján írható le:

Az *s* > ʒ- és *š* > ʒ- minden bizonnyal megelőzte az *š* > *s*- változást, egyébként ez az *s* is ʒ hanggá vált volna. — A *ć* > *š*-dezaffrikálódás megelőzte az *š* > *s*- változást, s a többi *š*-szel együtt depalatalizálódott. — Az U/FU-ból örökölt *č*-, *ć* > *č* ~ *š*- (amennyiben ez is ugor kori), későbbi az *š* > ʒ-változásnál, egyébként ezekből is ʒ vált volna.

A kronologikus sorrend tehát a következő lehetett:

1. *š* > *s*-, *s* > ʒ-.
2. *ć* > *š* [?].
3. *š* > *s*-,
4. *č*-, *ć* > *č* ~ *š* [?].

C) Az ősmagyar kor elejére hipotetikusán feltehető szókezdő más-salhangzó-rendszer tehát a következő lehetett:

	Zárh.	Naz.	Affr.	Szib.	Spir.	Lat.	Perg.	Glide
Lab.	<i>p-</i>	<i>m-</i>						<i>w-</i>
Dent.	<i>t-</i>	<i>n-</i>			ʒ-			
Kak.			č-	?š-				
Alv.				s-		l-	r-	
Alv.-pal.		ń-	ć-					
Pal.								j-
Pal.-vel.	k-							

D) A szókezdő mássalhangzók ősmagyar kor eleji fonematikus megterheltségét egy olyan táblázat szemlélteti, amely már figyelembe veszi az előbb ismertetett ugor kori hangváltozásokat. A szibilánsok esetében tehát számoltunk az $s- > ʒ-$, $ʃ- > ʒ-$, valamint az $ʃ- > s-$ változással, de — minthogy az affrikáták kérdése nincs felderítve —, táblázatainkban az affrikáták száma (a szótárnak megfelelően) változatlanul szerepel.

A szókezdő mássalhangzók előfordulása fogó sorrendben:

Ősmagyar kor eleje:	U/FU eredetű:		Ug eredetű:	Összesen:	%
<i>k-</i>	72	+	23	95	23,8
<i>p-</i>	44	+	18	62	15,5
<i>t-</i>	25	+	11	36	9,0
<i>m-</i>	22	+	13	35	8,8
<i>w-</i>	29	+	3	32	8,0
<i>s- (< ʃ-)</i>	19	+	13	32	8,0
<i>ʒ- (< s-: 18, < ʃ-: 5)</i>	23	+	6	29	7,3
<i>l-</i>	13	+	3	16	4,0
<i>j-</i>	9	+	6	15	3,0
<i>ń-</i>	10	+	4	14	3,0
<i>č-</i>	9	+	1	10	2,5
<i>r-</i>	6	+	3	9	2,3
<i>č-</i>	4	+	4	8	2,0
<i>n-</i>	4	+	2	6	1,5

A táblázat önmagáért beszél, mégis érdemes megfogalmazni, hogy szókezdőként leggyakrabbak a zárhangok lehetnek, közülük is kiugróan magas a *k-* és a *p-* képviselte. A második zónába (a 7—9%-ig) a bilabiális nazális és a bilabiális glide, továbbá az *s* és a *ʒ* tartozik. A többi fonéma 4%-alatti mértékben fordul csak elő.

5. Az intervokalikus mássalhangzók

A) Az U/FU eredetű, VCV, CVCV felépítésű magyar szavak előzményei alapján intervokalikus helyzetben a következő fonémaállomány állítható össze:

	Zárh.	Naz.	Affr.	Szib.	Spir.	Lat.	Perg.	Glide
Lab.	- <i>p-</i>	- <i>m-</i>						- <i>w-</i>
Dent.	- <i>t-</i>	- <i>n-</i>			- <i>δ-</i>			
Kak.			- <i>č-</i>					
Alv.				- <i>s-</i>		- <i>l-</i>	- <i>r-</i>	
Alv.-pal.		- <i>ń-</i>	- <i>č-</i>		- <i>δ'</i>	- <i>l-</i>		
Pal.								- <i>j-</i>
Pal.-vel.	- <i>k-</i>	- <i>ŋ-</i>			- <i>ʃ-</i>			

SZ. BAKRÓ-NAGY U/FU metszetéhez képest a mi sorozatunkból hiányzik az intervokalikus *ʃ* és *ʃ*. Míg az *ʃ* — mint később látni fogjuk — csak CC mássalhangzókapcsolatban fordul elő, az utóbbira, az *ʃ*-re csak olyan példánk van, melyben ez a fonéma a harmadik szótagban jelentkezik (FU *sor3-ʃ3 > arasz*), ezért, a bevezetőben említett okok miatt, kizártuk a vizsgálatból.

B) Az UEW. szerint ugor eredetű magyar szavaink a VCV, CVCV szerkezetű szavakban intervokalikus helyzetben a következő mássalhangzókat tartalmazták:

	Zárh.	Naz.	Affr.	Szib.	Spir.	Lat.	Perg.	Glide
Lab.	-p-	-m-						-w-
Dent.	-t-	-n-						
Kak.								
Alv.			-č-	-s-		-l-	-r-	
Alv.-pal.			-ć-	-ś-				
Pal.								-j-
Pal.-vel.	-k-	-ŋ-						

Az U/FU állománnyal való egybevetésből kitűnik, hogy ugor kori új szavaink nem szaporították az intervokalikus *n*-ek és *l'*-ek számát, de hiányzott belőlük az intervokalikus spiránsok teljes sora is. A táblázatban szereplő ugor intervokalikus *š*-re vonatkozóan lásd VÉRTES EDIT cikkét ugyanebben a számban (453 kk.).

C) Ha az ősmagyar kor eleji rendszert akarjuk felírni, ismét számba kell vennünk azokat a változásokat, amelyek az ősmagyar nyelv(járás) előzményében végbemehettek.

Az intervokalikus affrikátákról nem tudunk nyilatkozni, mert mint a szókezdőknél, úgy itt sincs felderítve, melyik változás mikor következett be, hogy például az Ug *páčz* > *feslik*-ben megfigyelhető dezaffrikálódás már az előmagyar sajátja volt-e. Ezért a táblázatba itt is csak kérdőjellel vesszük fel az *š*-et, de számszerű adataink között a szótárban található affrikáták fognak szerepelni.

Más a helyzet a spiránsokkal. Igen nagy valószínűséggel feltehető, hogy az intervokalikus *-δ* > *-l*-, illetőleg *-δ'* > *-l'*- folyamat az ősmagyar kor elejére már végbement. Az UEW. az intervokalikus *δ'*-t egyetlen ugor kori szavunkban találja meg, ott is bizonytalan, hogy *δ'*-t vagy *l'*-t kell-e feltenni (ezért is nem vettem fel adattáramba): *kuδ'z* (*kul'z*) > *hagyap*. (Egyetlen szó *-δ*-jével nem tudtam mit kezdeni: az U *šidä(mz)* > *szív* megfeleléssel. Ezt későbbi számításaimból kihagytam.) Egyébként HAJDÚ szerint is a *δ* „legkésőbb az ugorban az *-l*- hanggal egybeesett” (BUNy. 108): U *niδe* > *nyél*, FU *paδz* > *fal*. — Akkor pedig rendszertanilag is valószínűtlen, hogy a *-δ'*- viszont megmaradt volna. A korai ősmagyar *l'*-ből mind a mai *gy* (*hagy*, *fágy*), mind a *j* (*új*, *ujj*) levezethető.

Az ősmagyar kor eleji intervokalikus mássalhangzó-rendszer tehát a következőképpen festhetett:

	Zárh.	Naz.	Affr.	Szib.	Spir.	Lat.	Perg.	Glide
Lab.	-p-	-m-						-w-
Dent.	-t-	-n-						
Kak.			-č-	?-š-				
Alv.				-s-		-l-	-r-	
Alv.-pal.		-ń-	-ć-	-ś-		-ľ-		
Pal.								-j-
Pal.-vel.	-k-	-ŋ-			-γ-			

D) Az ősmagyar kor eleji intervokalikus mássalhangzók fonematikus megterheltsége a következő lehetett (fogyó sorrendben):

Ősmagyar	U/FU eredetű	Ug eredetű	Összesen	%	
-l-	25	(14 + $\delta > l$: 11)	25	50	19.0
-r-	32		16	48	18.0
-j-	24		6	30	12.0
-ŋ-	19		5	24	9.5
-č-	12		7	19	7.3
-n-	16		2	18	7.0
-m-	12		3	15	5.7
-t-	9		3	12	4.6
-k-	8		1	9	3.4
-p-	4		3	7	2.7
-w-	5		1	6	2.3
-ń-	6		∅	6	2.3
-č-	4		1	5	1.9
-l-	1	($\delta' > l'$)	4	5	1.9
-s-	1		2	3	1.0
-s'-	∅		3	3	1.0
-γ-	1		∅	1	0.4

A táblázatból szembetűnő az intervokalikus *l*, *r*, *j* kiemelkedően magas, az *s*, *š* és *γ*-nek pedig igen alacsony előfordulási aránya. Az *s* és *š*-ről lásd VÉRTES EDIT említett cikkét. A *γ*-vel kapcsolatban azt mondhatjuk, hogy az UEW. szerint az U/FU-ból csak egyetlen biztos etimológiában van meg: FU *wiye* - > *visz*. Egyébként azonban a -*k*- ~ -*γ*-, illetve -*γ*- ~ -*w*- váltakozásban mind az U/FU-ban, mind pedig az Ug-ban jelen volt.

Ha az ősmagyar kor eleji szókezdő és szóbelseji mássalhangzók gyakorisági táblázatait egymásra vetítjük, megállapíthatjuk, hogy a szókezdő helyzetet a zárhangok, az intervokális helyzetet pedig a laterális *l*, a tremuláns *r* és a *j* glide uralják.

6. A szókezdő és az intervokalikus mássalhangzók kombinációs készsége az ősmagyar kor elején

A) Az alábbi táblázat azt mutatja be, hogy U/FU/Ug eredetű, CVCV szerkezetű szavaink szókezdő mássalhangzója milyen szóbelseji mássalhangzókkal kombinálódhat az UEW. szerint. A függőleges sor a szókezdő, a vízszintes a szóbelseji mássalhangzók sora. A számok a szavak előfordulását jelzik. A kurzívan szedett szám azt jelenti, hogy csak az ugorból van rá példánk.

E táblázatból a következő tanulságok adódnak:

a) Legfeltűnőbb, hogy CVCV szerkezetű szavainkban sohasem azonos a szókezdő C a szóbelseji C-vel. Hiányzanak tehát a *pVpV*, *tVtV*, *kVkV* stb. típusú szekvenciák.

b) Kölcsönösen kizárják egymást az affrikáták és a szibilánsok: a CVCV szerkezetben a két típus egyszerre nem fordul elő.

c) Kölcsönösen kizárják egymást a laterálisok, a tremuláns és a palatális glide (azaz az *l*, *l*, *r* és *j*): egy szekvencián belül egymással nem kombinálódnak.

d) Nem fordul elő affrikáta, szibiláns és spiráns a szókezdő *t*, *n*, *ń* és *j* után sem.

e) Nem kombinálódik bilabiális bilabiálissal, sem alveopalatális alveopalatálissal.

Szb. Szk.	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ń</i>	<i>ŋ</i>	<i>č</i>	<i>ć</i>	<i>s</i>	<i>ś</i>	<i>γ</i>	<i>l</i>	<i>ł</i>	<i>r</i>	<i>w</i>	<i>j</i>	
<i>p</i>		3		1	5	1	4	3	1	1	1		10	1	4	1	4	40
<i>t</i>	1		2	1	1		2						1		5	1	2	16
<i>k</i>	2	4		6	5	2	1	1	6	1	1		10	1	7	1	12	60
<i>m</i>		1			4	2	1		1				3		7			19
<i>n</i>			2	1			1						1					5
<i>ń</i>			1	1			1						4		2			9
<i>č</i>	1																	1
<i>ć</i>			1		1										2			4
<i>s</i>		1		1			3						3		7	2	3	20
<i>ś</i>					1		3		1	1			2	1	7		2	18
<i>l</i>	1			1			1		1							1		5
<i>r</i>	1						1		2									4
<i>w</i>		2					2	1	3			1	3	1	3		3	19
<i>j</i>			1	1			1											3
	6	11	7	13	17	5	21	5	15	3	2	1	37	4	44	6	26	223

B) Az alábbi sorozatok azt mutatják be, mely fonémáknak legnagyobb a kombinációs készsége, melyek a legtöbb mássalhangzóval kombinálódható fonémák.

A szókezdő mássalhangzók kombinációs készsége (az UEW. adatai alapján) csökkenő sorrendben: $k = 14$ ($p, t, m, n, \acute{n}, \eta, \acute{c}, \acute{c}, s, l, \acute{l}, r, w, j$) | $p = 13$ ($t, m, n, \acute{n}, \eta, \acute{c}, \acute{c}, s, l, \acute{l}, r, w, j$) | $t = 9$ ($p, k, m, n, \eta, \acute{l}, r, w, j$) | $w = 9$ ($t, \eta, \acute{c}, \acute{c}, \gamma, \acute{l}, \acute{l}, r, j$) | $\acute{s} = 8$ ($n, \eta, \acute{c}, s, \acute{l}, \acute{l}, r, j$) | $m = 7$ ($t, n, \acute{n}, \eta, \acute{c}, \acute{l}, r$) | $s = 7$ ($t, m, \eta, \acute{l}, r, w, j$) | $\acute{n} = 5$ (k, m, η, \acute{l}, r) | $n = 4$ (k, m, η, \acute{l}) | $\acute{l} = 4$ (m, η, \acute{c}, w) | $\acute{c} = 3$ (k, n, r) | $r = 3$ (p, η, \acute{c}) | $j = 3$ (k, m, η) | $\acute{c} = 1$ (p).

A szóbelseji mássalhangzók kombinációs készsége, ill. adatoltsága csökkenő sorrendben: $\eta = 12$ ($p, t, k, m, n, \acute{n}, s, \acute{s}, \acute{l}, r, w, j$) | $\acute{l} = 9$ ($p, t, k, m, n, \acute{n}, s, \acute{s}, w$) | $r = 9$ ($p, t, k, m, \acute{n}, \acute{c}, s, \acute{s}, w$) | $m = 8$ ($p, t, k, n, \acute{n}, s, \acute{l}, j$) | $n = 6$ ($p, t, k, m, \acute{c}, \acute{s}$) | $\acute{c} = 6$ ($p, k, \acute{s}, \acute{l}, r, w$) | $j = 6$ (p, t, k, s, \acute{s}, w) | $t = 5$ (p, k, m, s, w) | $k = 5$ ($t, n, \acute{n}, \acute{c}, j$) | $w = 5$ (p, t, k, s, \acute{l}) | $p = 4$ (t, k, \acute{c}, r) | $\acute{l} = 4$ (p, k, \acute{s}, w) | $\acute{n} = 3$ (p, k, m) | $\acute{c} = 3$ (p, k, s) | $s = 3$ (p, k, \acute{s}) | $\acute{s} = 2$ (p, k) | $\gamma = 1$ (w).

A kombinációk sora sohasem azonos. Mégis kiemelhető, hogy a szókezdő k - és p - 13 azonos szóbelseji mássalhangzóval kapcsolódik (a k - ezeken kívül p -vel is),

továbbá hogy a szókezdő *n*-, *n*- és *j*- mellett 3-3 azonos mássalhangzó fordul elő szó belsejében (*k*, *m*, *ŋ*), ehhez járul az *n* és az *n* tartományban az *l* (itt tehát már 4 azonos mássalhangzó van), az *n*- még egy ötödikkel, az *r*-rel is előfordul.

A szóbelseji mássalhangzók sorozatában sincs két egyforma. A kombinációs kihasználtságot tekintve legközelebb állnak egymáshoz az *-l-*, és az *-r-*, melyeknek adatolt kapcsolódási lehetőségei 8 mássalhangzóban megegyeznek s csak egy-egy mássalhangzóban térnek el. — A *-j-* és a *-w-* sora 4-4 mássalhangzóban, az *-l-* és az *-s-* sora 3-3 mássalhangzóban azonos. 2-2 mássalhangzóban egyeznek meg s 1-1 mássalhangzóban különböznek a szóbelseji *-n-*, *-č-* és *-s-* sorai.

C) A CVCV típusú szerkezetek az ősmagyar kor elején 14 szókezdő és 17 szóbelseji mássalhangzóval gazdálkodnak, s belőlük 93 variációra van adatunk. A szókezdő és szóbelseji mássalhangzók kombinációinak kihasználtsága, gyakorisága fogyó sorrendben a következő: 12 szóban van *k.j.* (5,38%): 10-10 szóban (egyenként 4,48%): *p.l.*, *k.l.* | 7-7 szóban (egyenként 3,13%): *k.r.*, *m.r.*, *s.r.*, *ŋ.r.* | 6-6 szóban (egyenként 2,64%): *k.m.*, *k.c.* | 5-5 szóban (egyenként 2,24%): *p.n.*, *t.r.*, *k.n.* | 4-4 szóban (egyenként 1,79%): *p.ŋ.*, *p.r.*, *p.j.*, *k.t.*, *m.n.*, *n.l.* | 3-3 szóban (egyenként 1,34%): *p.t.*, *p.č.*, *m.l.*, *s.ŋ.*, *s.l.*, *s.j.*, *ŋ.ŋ.*, *w.č.*, *w.l.*, *w.r.*, *w.j.* | 2-2 szóban (egyenként 0,89%): *t.k.*, *t.ŋ.*, *t.j.*, *k.p.*, *k.n.*, *m.n.*, *n.k.*, *n.r.*, *č.r.*, *s.w.*, *ŋ.l.*, *ŋ.j.*, *r.č.*, *w.t.*, *w.ŋ.* | 1-1 szóban (egyenként 0,44%): *p.m.*, *p.n.*, *p.č.*, *p.s.*, *p.s.*, *p.l.*, *p.w.*, *t.p.*, *t.m.*, *t.n.*, *t.l.*, *t.w.*, *k.ŋ.*, *k.č.*, *k.s.*, *k.s.*, *k.l.*, *k.w.*, *m.t.*, *m.ŋ.*, *m.č.*, *n.m.*, *n.ŋ.*, *n.l.*, *n.k.*, *n.m.*, *n.ŋ.*, *č.p.*, *č.k.*, *č.n.*, *s.t.*, *s.m.*, *ŋ.n.*, *ŋ.č.*, *ŋ.s.*, *ŋ.l.*, *l.p.*, *l.m.*, *l.ŋ.*, *l.č.*, *l.w.*, *r.p.*, *r.ŋ.*, *w.č.*, *w.ŋ.*, *w.l.*, *j.k.*, *j.m.*, *j.ŋ.*

7. A szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatok (CC) az ősmagyar kor elején

A) A VCCV, illetve CVCCV felépítésű ősmagyar kor eleji szavaink intervokális mássalhangzó-kapcsolatait a következő táblázat mutatja be. Meg kell jegyezni, hogy *δ* e kapcsolatokban nem fordult elő, a *δ*-ket pedig itt is az *l*-ekhez soroltam. A táblázat függőleges sora a kapcsolat első elemét, a vízszintes sor a második elemét jelenti. A négyzetekbe az adatok (szavak) száma került. A kurzív számok arra utalnak, hogy a kapcsolat csak az ugorból adatolható. (L. a következő lapon.)

A táblázatból levonható tanulságok:

a) A CC kapcsolatnak sem első, sem második tagjaként nem fordul elő, nem adatolható a *č* fonéma. A kapcsolat első tagjaként a *č*-n kívül nem szerepel *š*, *š* és *γ*. Második tagjaként pedig a *č*-n kívül nincs *ŋ*, *l* és *r*.

b) A kapcsolat első és második tagja azonos lehet a *-pp-*, *-tt-*, *-kk-* esetében, s rendkívül könnyen alkotnak kapcsolatot az azonos helyen képzett mássalhangzók: *-mp-*, *-nt-*, *-nč-*, *-lč-*, *-ŋk-*.

c) Nem alkot CC kapcsolatot nazális nazálissal, affrikáta, szibiláns és spiráns affrikátával, szibilánssal és spiránssal, sem pedig glide glide-dal. Ezek kölcsönösen kizárják egymást. A szibilánsok kizárólag *k*-val kapcsolódnak.

B) A CC kapcsolat első tagjaként is 14, másodikként is 14 (de nem azonos) mássalhangzó szerepel. A kombinációs lehetőségek közül 40 variációt használnak ki.

a) A kapcsolat első tagjának kombinációi fogyó sorrendben: *l* = 7 (*lt*, *lk*, *lm*, *ln*, *ly*, *lw*, *lj*) | *k* = 5 (*kt*, *kk*, *kš*, *ks*, *kš*) | *t* = 5 (*tt*, *tk*, *tm*, *tč*, *tw*) | *r* = 4 (*rk*, *rš*, *rw*, *rj*) | *č* = 3 (*čt*, *čk*, *čm*) | *w* = 3 (*wk*, *wn*, *wl*) | *p* = 2 (*pp*, *pt*) | *t* = 2 (*tt*, *tk*) | *m* = 2 (*mp*, *mt*) | *ŋ* = 2 (*ŋk*, *ŋč*) | *j* = 2 (*jk*, *jč*) | *n* = 1 (*nt*) | *n* = 1 (*nč*) | *š* = 1 (*šk*).

C_1	C_2	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ń</i>	<i>ć</i>	<i>š</i>	<i>s</i>	<i>ś</i>	<i>γ</i>	<i>l</i>	<i>w</i>	<i>j</i>	
<i>p</i>		12	1													13
<i>t</i>			8	3												11
<i>k</i>			5	16					1	1	1					24
<i>m</i>		4	3													7
<i>n</i>			9													9
<i>ń</i>								6								6
<i>η</i>				8				1								9
<i>ć</i>			1	2	1											4
<i>ś</i>				2												2
<i>l</i>			1	13	4	1						1		1	2	23
<i>l̃</i>			1	1	1			1						2		6
<i>r</i>				5			1							2	1	9
<i>w</i>				1		1							1			3
<i>j</i>				1				2								3
		16	29	52	6	2	1	10	1	1	1	1	1	5	3	129

b) A kapcsolat második tagjának kombinációi fogyó sorrendben: $k = 10$ (*tk*, *kk*, *ηk*, *ćk*, *śk*, *lk*, *lk*, *rk*, *wk*, *jk*) | $t = 8$ (*pt*, *tt*, *kt*, *mt*, *nt*, *ćt*, *lt*, *lt*) | $ć = 4$ (*ńć*, *ηć*, *lć*, *jć*) | $m = 3$ (*ćm*, *lm*, *lm*) | $w = 3$ (*lw*, *lw*, *rw*) | $p = 2$ (*pp*, *mp*) | $n = 2$ (*ln*, *wn*) | $j = 2$ (*lj*, *rj*) | $ń = 1$ (*rń*) | $š = 1$ (*kš*) | $s = 1$ (*ks*) | $ś = 1$ (*kś*) | $l = 1$ (*wl*) | $γ = 1$ (*ly*).

c) A kapcsolatok fonematikus megterheltsége a szavak száma szerinti fogyó sorrendben:

-CC-	szavak száma	%	-CC-	szavak száma	%	-CC-	szavak száma	%
-kk-	16	12,4	-tt-	8	6,2	-rk-	5	3,8
-lk-	13	10,0	-ηk-	8	6,2	-mp-	4	3,1
-pp-	12	9,3	-ńć-	6	4,7	-lm-	4	3,1
-nt-	9	7,0	-kt-	5	3,8	-tk-	3	2,3
						-mt-	3	2,3

2-2 szóban van: *-ék-, -ék-, -lj-, lw-, -rw-, -jé-* | 1-1 szóban pedig: *-pt-, -kš-, -ks-, -kš-, -ŋé-, -ét-, -ém-, -lt-, -ln-, -lγ-, -lw-, -lt-, -lk-, -lm-, -lc-, -rñ-, -rj-, -wk-, -wn-, -wl-, -jk-* kapcsolat. Kiemelendő, hogy a kapcsolatok 27%-ában azonos, 22%-ában pedig azonos helyen képzett konzonánsok kerülnek egymás mellé.

a) A CC kapcsolatok első, illetve második tagjának részvétele a kombinációkban %-os arányban kifejezve a következő.

Az adott 40 variáció közül a kapcsolat első tagjaként fogó sorrendben az alábbi százaléokban vesznek részt a fonémák:

<i>l</i> : 17,5%	<i>é</i> : 7,5%	<i>m</i> : 5,0%	<i>ñ</i> : 2,5%	<i>γ</i> : 0
<i>k</i> : 12,0%	<i>w</i> : 7,5%	<i>η</i> : 5,0%	<i>š</i> : 2,5%	
<i>l</i> : 12,0%	<i>p</i> : 5,0%	<i>j</i> : 5,0%	<i>š</i> : 0	
<i>r</i> : 10,0%	<i>t</i> : 5,0%	<i>n</i> : 2,5%	<i>s</i> : 0	

b) A kapcsolat második tagjának kombinációs készsége %-ban kifejezve (fogó sorrendben):

<i>k</i> : 25,0%	<i>w</i> : 7,5%	<i>ñ</i> : 2,5%	<i>l</i> : 2,5%	<i>r</i> : 0
<i>t</i> : 20,0%	<i>p</i> : 5,0%	<i>š</i> : 2,5%	<i>γ</i> : 2,5%	
<i>é</i> : 10,0%	<i>n</i> : 5,0%	<i>s</i> : 2,5%	<i>η</i> : 0	
<i>m</i> : 7,5%	<i>j</i> : 5,0%	<i>š</i> : 2,5%	<i>l</i> : 0	

Míg a kapcsolatok első tagjaként kiemelkedő szerep jut a laterálisoknak és a pergetett hangnak (az összes kapcsolat 39,5%-a, addig a második tag szerepét túlnyomórészt két zárhang tölti be: a *k* és *t* (45%-ban). Igen figyelemre méltó, hogy a *k* nemcsak második tagként kiugró, hanem első tagként is besorolódik a második helyre, közvetlenül az *l* után.

c) Végül egy sorozat arról, hogy az egyes fonémák összesen (a kapcsolat első plusz második tagjaként) hány intervokális kapcsolatban vesznek részt. Az első szám az első, a második a második tagot jelenti: *k*: 5+10=15 | *t*: 2+8=10 | *l*: 7+1=8 | *é*: 3+4=7 | *w*: 3+3=6 | *m*: 2+3=5 | *l*: 5+0=5 | *p*: 2+2=4 | *r*: 4+0=4 | *j*: 2+2=4 | *n*: 1+2=3 | *ñ*: 1+1=2 | *η*: 2+0=2 | *š*: 1+1=2 | *š*: 0+1=1 | *s*: 0+1=1 | *γ*: 0+1=1.

8. A CVCCV szerkezetű szavak mássalhangzóit az ősmagyar kor elején

A) Ahogyan a korábbiakban megvizsgáltuk, milyen kombinációs lehetőségek adódnak a CVCV felépítésű szavakban a szókezdő és szóbelseji mássalhangzók között, érdemes azt is figyelembe venni, mi a helyzet a CVCCV szerkezetű szavak szókezdő mássalhangzója és a szóbelseji kapcsolat első tagja között. Az alábbi táblázat ezeket a kombinációkat mutatja. Természetesen azokat a fonémákat vettük fel, amelyek az ősmagyar kor elejére kikövetkeztethetők. S minthogy — amint az előző szakaszban láttuk — a szóbelseji CC kapcsolat nem indulhat *é*-vel, *š*-sel, *s*-szel és *γ*-vel, ezeknek a sorát a táblázatból kihagytuk. A függőleges sor a szavak kezdő mássalhangzóját jelzi, a vízszintes sor pedig a szóbelseji kapcsolat első tagját. A számok a szavak előfordulását mutatják. A dőltten szedett számok azt jelzik, hogy a példák az ugorból valók.

Szk.	Szb.	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ń</i>	<i>ŋ</i>	<i>é</i>	<i>ś</i>	<i>l</i>	<i>l̥</i>	<i>r</i>	<i>w</i>	<i>j</i>	
<i>p</i>				5		2			2		2	2	1		2	16
<i>t</i>		1	1	2	3			1			4		1	1		14
<i>k</i>			5	1	1	4	1		1		3	3	1			20
<i>m</i>				2			1	1		1	1					6
<i>n</i>													1			1
<i>ń</i>											3					3
<i>č</i>		1	2	1				1								5
<i>é</i>		1		1							2		1			5
<i>s</i>				1				2			2		2			7
<i>g</i>		3		2							1			1		7
<i>l</i>		4		1		1	2							1		9
<i>r</i>				2												2
<i>w</i>			1	1	1	1		2		1	3	1	1		1	13
<i>j</i>			1	3		1					2					7
		10	10	22	5	9	4	7	3	2	23	6	8	3	3	115

A táblázatból a következő tanulságokat szűrhetjük le:

a) A CVCCV felépítésű szavak szókezdő mássalhangzója a *t* és *k* esetében megegyezhet a szóbelseji kapcsolat első elemével. A többi mássalhangzó esetében ilyen azonosság nem fordul elő. Ez azért is figyelemre méltó, mert a CVCV típusú szavakban — mint láttuk — egyáltalában nem találtunk ilyen egybeesést.

b) Szókezdő, illetve szóbelseji kapcsolat első konzonánsaként kölcsönösen kizárják egymást az affrikáták, szibilánsok és spiránsok. S kölcsönösen kizárják egymást a laterálisok és a tremuláns, valamint a palatális glide is. Továbbá nem fordul elő affrikáta és szibiláns a CC csoport első tagjaként, ha a szókezdő mássalhangzó *n*, *ń*, *l*, *r* vagy *j*.

c) Nem kombinálódik ebben a helyzetben sem bilabiális bilabiálissal, sem dentális dentálissal, sem alveopalatális alveopalatálissal. Ezt a típust az előbbieken (a -CC- kapcsolatban) igen gyakorinak és természetesnek találtuk.

B) A CVCCV szerkezetű ősmagyar kor eleji szavak szókezdő mássalhangzójának kombinációs készsége a szóbelseji CC kapcsolat első elemével: $w = 10$ (*t, k, m, n, ŋ, ś, l, l̥, r, j*) | $k = 9$ (*t, k, m, n, ń, é, l, l̥, r*) | $t = 8$ (*p, t, k, m, ŋ, l, r, w*) | $p = 7$ (*k, n, é, l, l̥, r, j*) | $m = 5$ (*k, ń, ŋ, ś, l*) | $l = 5$ (*p, k, n, ń, w*) | $č =$

$4 (p, t, k, \eta) \mid \acute{e} = 4 (p, k, l, r) \mid s = 4 (k, \eta, l, r) \mid \vartheta = 4 (p, k, l, w) \mid j = 4 (t, k, n, l) \mid n = 1 (r) \mid \acute{n} = 1 (l) \mid r = 1 (k).$

Itt sincs két azonos sorozat. Ha a CVCV típusú szókezdőkkel egybevetjük az itteni szókezdőket, azt találjuk, hogy itt a szókezdő *w* kombinációs készsége (adatlansága) megelőzi a zárhangokét.

Ha fordítva tesszük fel a kérdést, s azt vizsgáljuk, hogy milyen az intervokális CC csoport első tagjának kombinációs készsége a szókezdő mássalhangzóval, akkor fogó sorrendben a következő sort kapjuk: $k = 12 (p, t, k, m, \acute{e}, \acute{e}, s, \vartheta, l, r, w, j) \mid l = 10 (p, t, k, m, \acute{n}, \acute{e}, s, \vartheta, w, j) \mid r = 7 (p, t, k, n, \acute{e}, s, w) \mid p = 5 (t, \acute{e}, \acute{e}, \vartheta, l) \mid t = 5 (t, k, \acute{e}, w, j) \mid n = 5 (p, k, l, w, j) \mid \eta = 5 (t, m, \acute{e}, s, w) \mid m = 3 (t, k, w) \mid \acute{n} = 3 (k, m, l) \mid l = 3 (p, k, w) \mid w = 3 (t, \vartheta, l) \mid \acute{e} = 2 (p, k) \mid \acute{s} = 2 (m, w) \mid j = 2 (p, w).$

A CC kapcsolat első tagja a CVCV felépítésű szavak intervokális mássalhangzójához képest abban különbözik, hogy a *k*-val kezdődő kapcsolatok az intervokális, egyedül álló *-k-* kilencedik helyéről az első helyre léptek. Egyébként az *l* és az *r* itt is megtartják gazdag kombinációs lehetőségeiket.

C) A CVCCV felépítésű szavakban az azonos szekvenciák fonematikus megterheltségét, azaz a mássalhangzók tekintetében azonos felépítésű szavak gyakoriságát a következőkben tekintjük át, ismét fogó sorrendben: 4-4 szóban van (egyenként 3,48%): $p.kk., k.tt., k.nt., l.pp.$ | 2-2 szóban (egyenként 1,74%): $p.nt., p.\acute{e}k., t.mp., t.lk., k.lk., k.lw., \acute{e}tt., s.\eta k., s.rw., \vartheta.pp., l.\acute{n}., r.kk., w.lk., j.kk., j.lk.$ | 1-1 szóban van (egyenként 0,87%): $p.kt., p.lj., p.ly., p.lt., p.l\acute{e}., p.rk., p.jk., p.j\acute{e}., t.pp., t.tk., t.kt., t.kk., t.mt., t.\eta k., t.lt., t.lw., t.rj., t.wk., k.tk., k.kt., k.mp., k.\acute{n}., k.\acute{e}m., k.lm., k.lm., k.r\acute{n}., m.k\acute{s}., m.k.s., m.\acute{n}., m.\eta k., m.\acute{s}k., m.lk., n.rk., \acute{n}.lk., \acute{n}.lm., \acute{n}.lj., \acute{e}.pp., \acute{e}.kk., \acute{e}.\eta k., \acute{e}.pp., \acute{e}.kk., \acute{e}.lk., \acute{e}.lm., \acute{e}.rk., s.kk., s.lk., s.lm., \vartheta.pt., \vartheta.kk., \vartheta.k\acute{s}., \vartheta.lk., \vartheta.wn., l.kk., l.nt., l.wl., w.tt., w.kk., w.mt., w.nt., w.\eta k., w.\eta\acute{e}., w.\acute{s}k., w.ln., w.lk., w.rk., w.j\acute{e}., j.tt., j.kt., j.nt..$

9. A szótagok jellege az ősmagyar kor elején. --- A feldolgozott anyag azt mutatja, hogy az ősmagyar kor elején a nyílt szótagok száma több mint négyszerese volt a zárt szótagokénak a tőszavakban. A beszédben használt képzett, jelezett és ragozott szavak minden bizonnyal a nyílt szótagok számát szaporították s csak igen kis mértékben a zárt szótagokat.

10. További feladataink. — Az ősmagyar kor eleji mássalhangzó-rendszer vázlatos fonotaktikai leírása alapul szolgálhat arra, hogy a következőkben számba vegyük az ősmagyar kor mássalhangzó-változásait (mind a hangfejlődési tendenciákat, mind az egyedi változásokat), megállapítsuk a változások (relatív) kronológiáját, áttekintsük az ősmagyar kori jövevény-, valamint a belső keletkezésű szavakat, s mindezek együttes felhasználásával adjunk számot arról, mennyiben módosult az ősmagyar kor eleji fonémarendszer az ősmagyar kor végére, a módosulás milyen fonetikai helyzetben következett be. Vizsgáljuk a különböző fonetikai helyzetekben fellépő oppozíciókat, a fonémák fonematikus megterheltségét, s figyelemmel kísérjük az ősmagyar kor nyelvjárási különfejlődéseit is.

A középpalóc e/ë szembenállás újkori történetéből

1. Mihez és hogyan viszonyítunk? — Írásos nemzeti nyelvünk nem különbözteti meg a kétféle rövid *e* hangot, illetve fonémát. Köznyelvünknek viszont két változata van *e* tekintetben. Ezeket nem lehet úgy „egybeforrasztani”, mint voluntaristán DEME vélte valaha (és véli ma is?): „A köznyelvi kiejtés szempontjából a zárt *ë* nem egyéb a nyílt *e* változatánál; olyan változata, amely egyesek kiejtésében bizonyos történelmileg meghatározott helyzetekben jelentkezik...” (NyFK. 205). A táji színezetű, regionális köznyelveket nem tekintve sincs okunk tagadni, hogy köznyelvünk fonológiaiilag nem egységes. A legmagasabb köznyelv *ë*-ző változatában az *ë* korántsem az *e* helyzeti variánsa, hanem külön fonéma.

Részben még feltáratlanul, megfogalmazatlanul, de bennfoglaltan van *ë*-ző köznyelvi norma is. E norma fonémája az *embër, lëhet*, [ëggy] *ë*-je; csak tájias köznyelvé itt-ott az *ëb, bë*- igekötő, a *fëst* ige *ë*-je; ez utóbbiak az *ë*-ző normán belül legföljebb egyenrangú vagylagos változatok nyílt *e*-s alakok mellett. Az értelmezett *ë*-ző norma akkor is van, ha ingatag (vö. LÖRINCZE: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd 66—8; ELEKFI: NytudÉrt. 36. sz. 39). Az ingadozásra elég összevetni az ÉrtSz. kiejtési jelöléseit a régebbi szótárakéval, illetve címszavaikat. SZVORÉNYI (Nyt.³ 22—3) alig 130 éve határozottan elítéli a nyílt *e*-zést a *derék* mindkét fő jelentésében, de ugyanott így ingadozik épp a helyes kiejtés gyakorlására szolgáló példaszövegében (az *ë*-t *ë*-vel jelöli): *zsebë, sebë*, de *szëre*.

2. Az *e/ë* normának távolabbi múltjára (még 1960 előtt) önállóan is fölhasználtam a régibb nyelvtanok megjegyzéseit. Azóta — tölem függetlenül — megjelent SZATHMÁRI ISTVÁN kiváló könyve, a „Régi nyelvtanaink és egyesülésülő irodalmi nyelvünk” (1968.). De kiaknázható bizonyos irodalmi nyelvi szövegek jelölésmódja is.

A XVIII. századi erdélyi táji normát a vegyes hangrendű szókban, különösen a tulajdonnevekben, továbbá az *egy* származékaiban az *ë-k é*-s írása is jelölheti, állapítja meg BENKŐ (MNY. LI, 164—9). E mérsékelt, nyilván csak variáns jellegű *ë*-zés ellenére már akkor *e*-zők voltak a keleti táji köznyelvek. Nem felejtve SZATHMÁRI idézett művét, hadd szemelgessek saját adataimból! FÖLDI JÁNOS figyelmezteti rá debreceni közönségét, hogy az *ë*-t már csak azért sem érdemes jelölni, mert ott már nem tudják kiejteni a megfelelő helyen (Gr. 42, 43). KASSAI, a hegyaljai plébános szerint: „Némelylyek [tehát ő maga nem!] az *e* és *é* között egy közép *ë* magábann hangzót vesznek észre. De evvel kár lenne tarkázni a' magyar írást” (Magyar nyelvtanító könyv. Sárospatak, 1817. 30). Hasonló a véleménye PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁMNak (In: Jutalomfeleletek a magyar nyelvről I/1. Pest, 1821. 22, 47—8), de BENYÁK BERNÁTnak is (Grammatica Linguae . . . Hungaricae. Selmechánya, 1824. 20).

Érdekes, hogy a dunántúli nyelvtanírók, köztük KALMÁR GYÖRGY, nem a mai nyugat-dunántúli táji köznyelv normáját tüntetik föl írásaikban — pl. nem a szóvégi *ë*-zést — hanem a mai országos köznyelviest. Ez a mai *ë*-zés valószínűleg az ország közepének nyelvjárásaiból emelkedett mind magasabb szintre.

Van persze olyan írónk, aki eléggé erősen *ë*-zik, de ez a sajátsága aligha van kapcsolatban nemzeti nyelvünk *ë*-ző változatának előzményeivel. Példának említhetem a székyei BARÓTI SZABÓ DÁVIDOT. Az ő szembenálló alakjai: *jelesenn, mesterkedem, de tengersënn, felszëdëm, mëgfüdëm* stb. (Orthographia- és Grammaticabéli észrevételek . . . Komárom, 1800. 8). A székyi *ë*-zés sajátos eseteit idézi GYARMATHY SÁMUEL is (Okoskodva tanító magyar nyelvmester. Kolozsvár és Szeben, 1794. I, 9).

De bármennyi új és régi táji vaglyagosság tarkítja is, van nemzeti, köznyelvi *ē-ző* norma; sőt régebben is volt. A vizsgált nyelvjárás *ē-zését* így osztályozhatjuk aszerint, hogy mennyi benne a felső normával megegyező, és mennyi az ettől eltérő alak. Ez lehet vele szembenálló nyílt *e-zés* is, vele szintén szembenálló zárt *ē-zés* is (köznyelvi *ē-k*, illetve *e-k* helyén).

3. Az *e-k* írásos jelölése nem szorítkozik a XV—XVI. sz.-i kódexek kis csoportjára és később ez említett erdélyi gyakorlatra. MORVAY PÉTER (MNY. XXXIX, 79; vö. még: HALÁSZ IGNÁC: NYR. XII, 233; ZOLNAI GYULA: NYR. LVI, 29; KÁLMÁN BÉLA: MNY. XLIV, 157) egy kapuvári parasztlevelet közöl, amelyben az *ē* jelölve van *ē*-vel: *még kaptam, kérdzéd, szérdán*: ezt a jelölésmódot MORVAY egy somogyi paraszttember levelében is megtalálta. Ebben a levélben eléggé gyakoriak a zárt *i-ző* alakok is: *Adikin* 'negyedikén', *meg irkéznek, nízneki, ritet, kösig* 'község'; szórványosan jelöli az *l* és a *j* kiesését, de föl is tünteti a *j* hiátustöltőt: *fijam, idájig*, néha a részleges hasonulást: *sopromba* 'Sopronba'. SULÁN (Pais-Eml. 114) egy martosi asszonynak, György Andrásné Bazsó Lidiának írásából közöl olyan részleteket, melyekben *é* jelöli az *ē*-t. Ez az egyszerű író feltünteti az *á* utáni asszociatív zárt *o*-zást, sokszor a zárt *i-zést* is, néha a főnévi igenév *-nyi* formájú képzőjét is.

A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának katalogizált népi kéziratokai nem biztatnak eredményes kincskereséssel. Lehet egy-egy *ē-ző* vidéken élő földműves írása egyébként igen nyelvjárásias (pl. a sárbogárdi Simon Zsigmondé), mégsem érzékelteti sehogyan az *ē*-t a hangjelölése. Én is ritkán találkoztam az *ē* önkéntelen megjelölésével, amikor olyan nyelvjárásban beszélő gyermekek írását vizsgáltam, akik még nemrég tanulnak helyesírást (NYR. LXXXII, 337).

Nyelvjárás-történeti vállalkozásom mégsem reménytelen. KÁLMÁN BÉLA megtalálja ezt a jelölési szokást a XVIII. sz. elején keletkezett és világosan dunántúli Szentsey-Daloskönyvben (MNY. XLIX, 527).

Mivel tekintélyes számú nyelvjárásos irományt néztem át az Ipoly középső és alsó folyásvidékén keletkezett 1550—1840 közti anyagból, sőt tágabb területekre is ki-kitekintve alkalmasszerűen, remélhettem, hogy én is rábukkanok hasonló jelölésmódú újkori emlékekre. Valóban találtam ilyeneket mind a hajdani Hont és Nyugat-Nógrád megyéből is, messzibbról is. (Jogom van azonban körülhatárolni a témámat mind térben, mind időben; ne tőlem kérje senki számon, miért nem kapsoltam be a BécsiK., MünchK. stb. hangjelölési tanulságait a vizsgálatomba. Hozzáfoghat az illető e kutatáshoz maga is...)

4. Bemutatok néhány hosszabb szöveget is, hogy a zárt *ē* jelölésének gyakoriságáról, jellegéről tájékoztassam az olvasót.

a) Dunántúli levél a XVIII. sz.-ból. Ennek *ē-zése* alig tér el a mai köznyelvi normától:

„Tisztélendő Jo uraim!

Istentül kégyelmet és Békességét szivbül kívánok kégyelmetéknék és hűséges Gondviselése alá bizatatott szent Gülekézetéknék szokolai Ekklesiának L: Pásztorá Tisztéletes Felső őri Fábján Péter Uram által értvén a kgylték venēr Tractusának Seniora iránt valo meg égygyezéseket, és magok subscriptiojokkalis ezt meg erősite-tétnék lenni látván, én is kész vagyok Tisztélendő Paksi András Uramát mostani Losonczy H:C:I:N:Sz: Ekklesiának Predikátorát A Palánki szent Társoságnak Seniorának decláralni, és kivanom hogy addig is mig Canonice & solemniter ő kégyelme ezen szent Hivatalra consecraltottnék, mind Tisztéletes Uraimék kégyelmeték,

mind pedig a meg említett szent Társoságnak igaz Tagjai, mint Istentül és az Embérektül is elő állítatott 's válozstatott seniort úgy ismérjék 's böcsüllyék. A mi Jo Istenünk mind ö kégyelmén Tisztéletés Uramon 's mind pedig mindnyájukon az ö kégyelmességét tartsa meg es bővittse Szívbul kívánom a ki vagyok Tisztéletés Uraimékk kk

Peremarton 22^a Maji 1753

Jo akaro kész szolgálja Az ur munkájában szolgatársa

[pecsét]

Torkos Jakab superintendens''

(Ráday Gyűjt. Drégelypalánki egyházm. Egyh.-közigazg. 1755.)

b) A következő Börzsöny vidéki nyelvemlékrészlet *ë*-zése sem tér el feltűnőbben a mai köznyelvi normától:

„Mint hogy már a nagy két felé valo hasonlás közöttünk Még vagyon, bár csak Nè támat volna közöttünk ha Mind azon nehezen is tisztéletes Uramnak es az Tekintetés jo Urajinknak kérésékre öszve gyaloltatunk volna Tisztéletes Kovács Urammal de nincs oly jo Mod bene Mert sém Tisztéletes Kovács Uram közöttünk jo lelki isméretel nem szolgálhatna holot Már két felé vagyunk es a Komunijo is azokbul allot a kik meléje ha mind Szinés kepen is idejig oraig Meléje allotak akik nem Külömben Változását szeretnék ki véven hármát négyet Közülök, hogy pedik közöttünk Még maradna Mélytül az Uristen Mencsén még benünket Tulajdonitatra egyedül azon elenünk hamisan tamadot embéreknek kiket Maga Mele vévén imit amot hurczoltatot hazudosztatván elenünk maga Még Maradására: Mink az Ur isten nevére Kérjük Tisztéletes Szenior urunkat né gyötrötése tovább Lelkünket es né eresze dolgunkat idegenekre [a *g k*-ról van átjavítva] Támasztani Mert meg valyuk hogy Csak kintelenségbul keletik ára lepnünk de ha Más Mod bene nem Léhet hogy Tisztéletés Kovacs Mihály urram Közülünk Változek ki ménetelit Ugyan nem tuthatyuk mind azon által vigyazvan Lelkünknek Csensségére Kégyelmes földes Urunkal dolgoikat közleni el nem Mulatytyuk hogy ha pedig valami rosz ki menetele lene dolgunknak Mink mind isten mind embérek előtt Mentek Legyünk Mert ez Masképen is véghez Méhetne Aszt pedig Ne gondolja Tisztéletes szenior Uram hogy Mi T. Kovacs Mihály Uramnak veszedelmére igyekeznen bator ö Kigyelme Közülünk Nemelyéket örömet el kívána teme[t]ni Mert Mi Meg valyuk hogy az ö kigyelme alapotyat sajnályuk Tekintven sok gyermekejit de mint hogy a Lélek Nemeseb a Testnél Mink nem anyira a Világijakra Mint a Lelkijekre tekintünk ara Valo Nezve hogy Mind a Mi Lelkünk Csensségbe Lehesen s egy mas közöt békesekben elhesünk Mind pedig ö kigyelmének kényere el ne vétetögyön egeszlen Mink aba Sem fogunk elenkezni hogy ha Valamelyik helsegbül rendelne a Tekintetes Konsistoriom Minekünk ö Kigyelme helyét Valamely jo Lelkő istenfélő Lelki tanitot akinek helyére ö kigyelme el méhetne Mert külömben van anyi bizodalmunk kegyelmes földes Urunkban hogy ezen szandékunkban boldogulhatunk Mely szandékunkat is Midön eképen terjesztétük Tisztéletes szenior Urunk elejiben ere valo irlalmas válaszlat Lelkijeinknek meg Könyebülésere a Midön alazatosan instálnánk Közönségésen Maradok jenön die 21 februari[a]e 1774

Kedves Tiszteletes Szenior Uramnak Alázatos széginy szolgálja öreg Drégeli istvan''

Jellemző a nagybetűk esetleges váltogatása, a központosítás hiánya, továbbá az, hogy az *a* és *á* mellett alighanem hosszú *ā*-t jelöl az *á*; az *ë* és az *é* jele pedig egyaránt lehet az *e*-n kívül *é* is, *é* is. Ezt a Nógrád megyei Diósjenőn kelt levelet külsőleg is jól helyhez köthetjük. A Drégeli család a XVIII. sz.-ban már honos e faluban. Minden bizonnyal a közeli Drégelyről menekültek ide, mikor onnan a

kálvinistákat kiűzték (vö. ESZE TAMÁS: Egyháztörténet II(1944), 252). (A levél lelőhelye ua., mint az előbbié, 1774/a.) Köszönet Esze Tamás és Benda Kálmán segítségéért!

Nyelvjárástörténetileg föltűnő, hogy a *mely* névmásban a mai *é-ző* köznyelvi norma vagylagossága helyett zárt *ë-re* utal. S talán a *csendes* második szótagjában is lehetett zárt *ë-zés*.

c) A következő ipolybéli jobbágylevél szerzőjét nem ismerjük, vagyis külsőleg kevésbé köthetjük helyhez ezt a szöveget. Belsőleg viszont nemcsak az illabiális *á-zás* sejtető *á-k* utalnak palóc eredetre, hanem a *zab* megnevezésére használt *tavasz* is. E jelentésbeli tájszót kimutattam egy 1697-ben kelt nagygoroszi, vagyis közelben írt vallomásban is (NytudÉrt. 45. sz. 60):

„Az Ur Istén Minden lelki es testi jockál algya és Szeressé Tiszteletes erdemés Atyam Uraimekat szivessen kivanyúk Vévén Tiszteletes Erdemés lelki Atyákk parantsolatjat a mélyén Őnek lelki bennünk munkalodván kívántuk Tiszteletes Erdemés Atyákk értesekre adni Névezét szerint Ugj mint az szakallós [’Ipolyszakállas’] Felől Való Vetőré belé megjén Háróm Sallai szapú Távászt egj szapú alá valót Ugján még (Isten) [áthúzva] boldóg allapót még volt közöttünk szántototta [így!] jól lèhèt az aki az Párokkiat birta a vagj lelki szolgulatbàn volt kozöttünk abbannis belé Mènt es belé mégj most is 6. sallai szapú Dè hà magától ki telhetet, à Lelki Atyatol magà szantotta Hà penig nèm telhetet ki magatol T. illik à lelki Atyatol annak ad hatta à kinek akárta

Pasztoha Felől Való Vetőré is béle megjén Negj sallai szapú a’ mellyét Vetünk most is Falúúl Plebanús Uràm Szamarà Ugján más Földeg is vannak à mellyét még közöttünk Feltartotta volt Tiszteletes Praedikátor Uramát, birt, magà Ekejevel. Szántotta s *mùnkalódta* [ez *mùkkalódta*-ról átírva!] abbanis belé megjén Háróm sallai szapú

Ismet Vagjon a’ két Vetőré (vagjon) [áthúzva] ólly Föld kettő a, melly két hold zòldben belé megjén Haróm szapú Dè a Désmaja illeti à Templomot,

Rèt Ismèt Vagjon à mellyét még most is bir T: Plebanús Uràm egje meg termi két szekér Szenat, Ugjan most is magúnk takarityuk féll-az ő kìm szamarà,

Ezzél maradunk szegény alázatos kőteles kisz Szolgai mindenkori jo szo fogado Halgátoi

[pecsét] Mi Beliek”

(Uo., a XVIII. sz. második feléből.)

A diósjenői levél is fölvet bonyolultabb olvasati problémát, ezzel az ipolybéli-vel táruznak aztán igazán élénk a jelölések értelmezésének, értékelésének nehézségei. Mélységesen tájékozatlan az a dialektológus, aki azt várja el, hogy tálcán nyújtanak át olyan XVII—XVIII. sz.-i irományokat, amelyekben bármely nyelvjárást vegytisztán tanulmányozható, ha „levonja” belőle az irodalmi nyelvű formákat. Először is három irodalmi nyelv van, s e három sem válik el egymástól kínai fallal, hanem egymásba olvadnak: esetünkben kettő mindenképpen: a Tisza melléki a Duna mellékiel. Keveredik jelölésmódjukban a protestáns és a katolikus helyesírás is. Az egyszerűbb írásokban gyakoriak az anyanyelvjárástól független íráshibák is, a túlhelyesbítés számos faja is. Valamely vidék kétnyelvűi, megmagyarosodói, elszlovákosodói már nem tartoznak többé-kevésbé a magyar néphez? És ha ezek magyarsága egyben egy bizonyos nyelvjárástunk magyarsága, kívül rekesztheti-e józan, a lehetőségeket ismerő kutató, írásaikat a nyelvjárástörténeti vizsgálatból? Nem, nem és harmadszor is nem! Márpedig Ipolybél és környékén Ipolyszakállós, Ipolypásztó, Bernece, Baráti stb. a XVIII. sz.-ban még legalább kétnyelvű

községek (vö. NytudÉrt. 45. sz. 37—43). Lehetséges, hogy az ipolybéli levélíró szlovák származású. Másrészt azonban magyar, sőt középpalócul magyar is. Aki az ilyen nyelvemlékanyagot megvetően mellőzi, könnyen lehet, hogy súlyos mulasztást követ el: a mai nyelvjárási jelenségek esetleges gyökerét vágja el! Többször leírtam: üres divat — remélhetőleg csakis az, nincs undorítóbb oka — ódzkodni tőle, hogy valamely hangtani sajátságot idegen hatással, azzal is magyarázzunk. Elhatárolódom ettől a divattól!

5. Ezek után hirdetem, hogy az e/ë korrelációt a gyűjtött anyag szabta keretek és határok közt igenis tanulmányozhatjuk.

Középpalóc nyelvjárás-történeti emlékanyagomból (erre l. NytudÉrt. i. h. 3, 60 stb.; SzTkF. TudKözl. 1965. I, 182—91) az e/ë korrelációnak összeáll valamilyen halvány képe. A nyelvemlékek adatait keletkezési helyük szerint úgy rendezem, hogy a Börzsöny központjához képest a délnyugati sarokban, az Ipoly torkolatánál kezdem, és az óramutató járásával megegyezve haladok körbe, térek fokozatosan vissza e kezdet közelébe. Külön tárgyalom a mai köznyelvi *ë-ző* normával egybehangzó és külön a tőle eltérő, tehát zárt *ë-ző* háttérű alakokat.

a) A magasabb normákkal megegyező *ë-k*. — A felsorolt szóknek a kiejtése ma is *ë-ző* e vidék nyelvjárásában. Ezt tükrözi a Nyelvatlasz is (a MNyA.: még kéziratban fölhasználva), a helyszínen sok községben magam is ezt jegyeztem föl, ezt közlik a korábbi gyűjtők is. Itt e forrásokat nem idézem külön. A nyelvemlékekről esetenként közlöm, hogy közepesen vagy erősebben nyelvjárásos (= k. ny. vagy e. nyj.), továbbá a keltezésen kívül is viszonylag jól helyhez köthető külső ismérvekkel (lok.).

Az adatok: Szob 1778. XI. 19. Gabanicz Imre ispán, k. nyj.: *kégyes, kégyes* (Esztt. Főkápt. lt. Úriszék 1778/III.); Ipolytölgyes 1776. jobbágyinstancia: *rénánk* [!] 'réánk' (uo. 1776. III.); Vámosmikola, Perőcsény, Ipolyszakállós 1710. közös jobbágykérvény: *létött* 'létett', *féllyeb* 'féljebb', *Szélínben* 'Szélenyben' (Esze Tamás másolatáról); Perőcsény 1757. Sz. Marosi István ref. lelkész, k. nyj.: *téhát, égy* (Ráday Gyűjt. Drégelypalánki egyházm. egyh. közig.); Kistúr 1756. helyiektől fölvetett vallomás: *égy mással, Réteken* 'réteken' (Nógrád m. Feud. lt. Fisc. XXVII/5.); Hont 1753. missilis, k. nyj.: *fél, fél* 'fél-', *kégyelmed, kégyelmednek* (uo. XXIV/15.); Ipolyhídvég 1796. a helyi ispán írása: *tizén hát* 'tizénhat', *kezemhéz* (Eszterg. prim. világi lt. Drégelyi urad., számadások 1792.); Kovár 1752. Murány János, k. nyj.: *Némés* 'nëmës', *Némzetes, fél vévén* 'félvévén' (OL. Kubinyi cs. kovári ág, lt.); Ebeck 1777. VI. 19. Gonda Mihály megyei esküdt, nógrádi nemesi családból, e. nyj.: *széginy* 'szëgëny' (Nógrád m. Feud. lt. Fisc. 1776—77.); Szügy 1756. vallomás: *Edës* 'édës', *Eczetët* 'ecetet', *Ménye* 'mënye' (uo. XXVII/3.); Dejtár 1753. Ajdonyi György megyei esküdt által fölvetett vallomás, k. nyj.: *sétët* 'sëtët' (uo. XXIV.); Tereske 1754. vallomás: *szérínt, szérínt, szérínt* 'szërint' (Uo. XXV/2.); Nagyoroszi 1617. V. 3. Gyöngyössy Nagy Egyed kapitány, k. nyj., keletibb palóca lok.: *be vétték* 'bevëtték', *be védgiék* 'bevëgyék' (OL. Kamara. Acta Publ. 33/14.); Diósjenő 1779. zsellérek instanciája: *a szérént* 'aszërint', *égy égy* 'ëgy-ëgy' (OL. Eszterházy cs. bp.-i hitb. lt. Bujáki urad.); uo. 1775 körül, idősb Drégeli István törvénybíró, lok. (egy másik teljes levelét l. előbb): *Meg jelënt, Tisztéletes, Péter, jelën volt* (Ráday Gyűjt. I. m. f.); Nógrád 1771. VII. 3. Mericzay János jegyző, e. nyj., lok.: *idës* 'édës' (Váci püsp. gazd. lt. Nógrádi bírói számadások 1770—77); Beeske 1776. I. 4. jegyző, a bírák nevében: *Ezën* 'ezën', *hégy* 'hëgy', *szégény* (Nógrád m. Feud. lt. Fisc. 1776—77.); Berkenye 1823. X. 10. Molnár József jegyző, k. nyj.: *Berkényei, Berkényei*

(Váci püsp. gazd. lt. Nógrádi ispánság 1817—23/59.); uo. 1821. X. 28. uő.: *Berkénye, Berkényei* (uo. 55.); Vác 1809. nádvágók nevében: *eszén* 'ezén', *égy* 'égy', *véltünk* 'véttünk', *mélyekből* 'mélyekből' (uo. Váci ispánság 1809/64.); Vác v. Nógrád 1807. VII. 13. Krauszdorfer András hajdú, k. nyj.: *égy* 'égy' (négyyszer), *emberék* 'emberek', *sérfősző* 'sérffőző' (többször; uo. Nógrádi bírói számadások); Vác, szűrszabó céh jegyzőkönyve 1756.: *Mester embéereinknek* (eredetileg a váci múzeum várostörténeti kéziratai közt: KEZ/3., de azóta a fővárosba került...); Uo. 1784. szintén ott: *égy* 'égy' (uo.); uo. 1769. Száblik István szerzetes, szakácskönyv, e. ny.: *kényérnek* 'kényérnek' (SzéchKt. QuartHung. 1313); uo. a kiscéh jegyzőkönyve 1701-től, 1743.: *mestér* (többször; valaha a váci múzeumban); uo. 1730 után: *pétakot* (gyakran), *petakot* (szintén) 'petákot' (uo.); uo. 1732. V. 26. Vörös Pál v. Csány István helyi polgár, e. nyj.: *vévünk* 'vövönk' (Váci püsp. gazd. lt. Ürészék 1726—32.); Nógrádverőce 1809. helyi presbiter: *Vénna, Léhet, Méhet, Légyen* (RádayGyűjt. Drégelypalánki egyh. m. Papi díjlevelek); Uo. 1772. lakosok kérvénye: *Kégyes, égy* (OL. Eszterházy cs. bp.-i hitbiz. lt. Bujáki urad.).

Bár ezek közül némelyik adatunkat lehet *é*-vel is olvasnunk (*Légyen*), mások csupán elírások, így tömegükben — a b) alatt közölt levéllel együtt — már van bizonyító erejük a köznyelvi normával megegyező *é*-ző szócsoporthoz tartozásukra.

b) Nyomósabb érvekre lesz szükségem, ha igazolni akarom a köznyelvi nyílt *e*-zéssel szemben táji zárt *é*-ző formák meglétét. Egyrészt a mai helyi kiejtés ismeretében, másrészt a nyelvemlékadatok fényében érdemes ezt az anyagot több altípusra osztanunk.

1. Főleg *i*, *í* és *ë*, *é* szomszédságában, de más középső és felső nyelvállású ajakkerekítéses palatálisok mellett is *ë* mutatkozik jó néhány *e* helyén. Ez a jelenség tehát hasonulásos, asszociatív eredetűnek látszik (NAGY SÁNDOR: NyF. X, 10). E vidéken községenként erősebb vagy gyöngébb. Személyesen hallottam Romhányban, amint a helyi származású asszonyok csúfoltak egy Balassagyarmatról odaköltözött nőt, bár az is régóta e faluban lakik, azért, mert a *Berki* falunevet zárt *ë*-vel *Bërki*-nek ejtette.

E zárt *ë*-zés nem túl ismeretes a nyelvjáráskutatók közt. Ezért a mai adatokat is közlöm. Az előbbi rend helyett itt az a célszerűbb, ha a mai beszélt és a történeti, leírt adatokat egymás mellé állítom, s mivel a jelenség szavanként és egy falun belül is ingadozik, a szók ábécérendjében közlöm anyagomat. — (*beszél*): Tolmács: *bészítem* (saját gyűjtésem, a továbbiakban: s. gy.) ~ *beszétem* (MNYA.: itt is, a továbbiakban is ennek eredeti gyűjtőfüzeteit használtam, persze az ellenőrzések tanulságaival); Vác: *beszélék* (NyF. X, 10) | (*betegség*): Vác: *bétékség* (Uo.) | (*csöves*): Ipolyszalka: *csívëskukurica* (RADVÁNYI, Ipolyszalkai nyj. 5) | (*énekel*): Nagyölyved: *inéköl éneköl* ~ *inéköl* (MNYA.); a többi Börzsöny vidéki kutatóponton nincs zárt *ë*-ző változat, mellékváltozat. | (*engem*): Tolmács: *ëngëm* (Nyr. XVIII, 192) | (*esik, eső*): Felsőpetény: *ësött*; Romhány: *ëső* (s. gy.); a MNYA. közeli gyűjtőpontjain nincs zárt *ë*-ző változat. | (*esztendőben*): Perőcsény: *esztëndöbe* (s. gy.) | (*fekete*): Dejtár: *fëkëtë* (s. gy.; a záró *ë* lehet megőrződéses zártságú); Kemence: *feketë*; Ipolytölgyes: *feketë*; Patak, Tolmács, Nógrádmárcali: *fekete*; Csáb: *fëkëtë* (MNYA.) | (*Ferenc*): Kemence: *Ferencnyi* 'Ferenchez' ~ *Fërinyi, Fërihő*; Patak: *Fërkonã, Fëriné, Fërkoho, Fërihő*; Csáb: *Fërihő, Fëriné* (MNYA.) | (*herceg*): Vác: *hërcëg* (i. h. 10) | (*hideg*): Bánk, Felsőpetény: *hidëg* (s. gy.) | Vác: *hirtëlen* (i. h.) | (*hüvely*) Csáb: *hivëly [hivëj]* ~ *hivël*, elvétele: *hüvely*; a MNYA. más közeli pontjain csak nyílt *e*-zés. | (*Isten*): Ipolytölgyes: *istë* ~ *istë* (s. gy.); Vác: *istënke* (i. h.) | (*kényerünk*); Felsőpetény:

kényerünk (s. gy.); SULÁN (MNYj. I, 31) úgy magyarázza az ilyen alakokat, hogy a *kényér* : *kényeret* kötött töve egy fokkal nyíltabb; mikor azonban a *kényír* mellé kerül a *kényeret*, hogy a nyelvallási különbség kiegyenlítődjön, létrejön az *e/é* közti szembenállást utánzó *é/í*, tehát *kényír* : *kényeret* | (*kénytelen*, l. *hirtelen*): Vác: *kintelen* (i. h.) | (*kettő*): Rétság: *kettővél*; Felsőpetény: *kettőt, kettős* (s. gy.); de Ipolytölgyes: *kettő*; Perőcsény: *kettőbe*; Tereske: *kettő, kettő, kettő*; Diósjenő: *kettő* (s. gy.); a MNYA. e tájon nem ismer zárt *é-ző* alakot. | (*kisértet*): Tereske: *kisírtét, kisírtették* (s. gy.) | (*meredék*): Rétság: *mēredék, mēredék* (s. gy.) | Romhány: *nēgyvēnnyc, nēgyvēnnyc* (s. gy.) | (*neki*): Perőcsény: *neki, nēki, nēki* (s. gy.); Tolmács: *nēki* (Nyr. XXXI, 111); Dejtár, Felsőpetény: *nēki* (s. gy.) | (*penész*): Nagyölyved: *pēnész*; Ipolytölgyes: *pinész*; Kemence: *pēnyisz*, ritkán *pēnész*; Patak, Tolmács, Nógrádmarcali: *penyész*; Csáb: *pēnyisz* (MNYA.). A hangsúlyos *é* egyébként nyilván eredetibb (KNEZSA, SzlJsz. I, 412—3) | (*petrézselyem*): Nagyölyved: *petrézsijēm*, ritkán *petrézselyēm*; Ipolytölgyes: *petrézselyēm*; Kemence: *petrézselyēm [petrézselyēm]*; Csáb, Tolmács: *petrézselyēm*; Nógrádmarcali: *petrézsijēm, petrézselyēm* (MNYA.). Az *é-ző* táji köznyelvekben is: *petrézsijēm, petrézsijēm* és *petrezsijēm* (vö. ÉrtSz.) | (*süket*): Nagyölyved: *süket, sikēt* (MNYA.: a táj többi pontján nincs *ē* a 2. szótagban) | (*szentség*): Vác: *szēncsig* (i. h.) | (*tengely*): Nagyölyved: *tengő, tēngő*; Kemence: *tengő*; Csáb: *tēngő*; Tolmács: *tēngő*; Nógrádmarcali: *tengő*, ritkábban *tēngő [tengely]* (MNYA.); Szokolya: *tēngő* (SZATHMÁRI ISTVÁN kéziratgyűjt.) | (*test*): Vác: *lēlki-tēstyī* (i. h.). E példák közül nyilván legjobban a MNYA. adatai jellemzik a helyi nyelvjárások változatait. Meg lehet bízunk itt a régibb gyűjtésekben is. A magam adataihoz azonban kívánczik magyarázat: tudatosan írtam le az egészen alkalmi és egyéni ejtésformákat is, sőt ha a gyűjtési helyeket, községeket vizsgáljuk, bárki rájöhet: sok köztük az olyan, melynek lakossága jelentős részben a legutóbbi évszázadban vált szlovákból magyarrá. Valóban hiba volna, ha csak ilyen adatokra támaszkodnék. Én viszont azokat hibáztatnám, akik a parole formáit is, a nemrég megmagyarosodókat is kirekesztenék a táj nyelvjárási összképéből, a legtösgyökeresebb alapnyelvjárást befolyásoló tényezők közül. Meg lehet kérdőjelezni eljárásomat? Lehetetlen el nem ismerni, hogy másoknak a köznyelvi normától eltérő *é-i* bizony társadalmi értékűek, sőt esetleg korábbi zárttságot őriznek! S nem lehet kizárni, hogy hasonlóan váltak környezetükben szociálisan is zártabbá, nemcsak egyéni ejtismódként.

E zárt *é-zésnek* palóc nyelvjárástörténetére rávilágít a múlt század elején SZEDER FABIÁN is (TudGyűjt. 1819. 6. sz. 28). Az általa leírt palócságról — amelyről kimutattam, hogy épp a Börzsönytől északra, Kemence, Csáb, Ipolyság, Ipolynyék, Balassagyarmat környékére szűkíthető (Nyr. LXXXV, 87—91) — megemlíti, hogy megkülönbözteti az *é-t* az *e-től*, de eltér a zárt *é-t* használó más nyelvjárásoktól abban, hogy egyrészt *gyakra b a b a n*, másrészt máshol vagy máshol is használja ezt a hangot. Olyan példákat is felsorol, amelyekben asszociatív zárt *é-zést* gyaníthatunk: *mēntē, vēgyēst, vēgyītenyi, szēntēgyhuázba, estruázsamēstērnek* (uo. 28, 32, 37, 40). Egy B. S. monogramú szerző meg a gömöri nyelvjárásról említi a múlt század elején, hogy „a’ rövid *e* betűt lágyan [= *é-nek*] szeretik ejteni” (uo. 9. sz. 59).

SZEDER érdeme, hogy csak 1819 előttre visszatekintve kell módszert váltanunk, ekkortól visszatekintve kell a nyelvjárásos emlékek adataihoz fordulnunk: azokhoz, melyek a többi *é-n* kívül természetesen jelölik *é-vel, é-vel* azokat a zárt *é-ző* formákat is, melyekben hat a szomszédos elől képzett középső és felső nyelvallású magánhangzó is. Lássuk ezeket is!

Ipolypásztó vagy Vámosmikola 1733. jobbágykérvény, e. nyj.: *Bélől* 'belül', *élettel* 'élettel', *Hélysige* 'helységek', *Téktetés* 'tekintetés' = uo. *Némés* 'nemes' (OL. Eszterházi cs. Bp. hitbiz. lt. Bujáki urad. 1733/I.); Vámosmikola 1737. a falusiak beadványa, e. nyj.: *élettel* 'élettel', *Hélysighnék*, *helysegünk*, *Téként* 'tekint', *helysigit*, *Hérczegünk* 'hercegünk', uo. *Lészünk*, *Félséges*, *Sér Kocsmá*, *Sér haz*, *szégén* 'szegény', *még szallottuk* 'megszállottuk', *Kegyélmes* (uo. 1737/I.); Ipolybél 1770 körül, falusiak beadványa: *Istén*, *léhét*, *a' mellyet*, *zöldbén* (l. a 3. c) pontban közölt nagyobb szöveget; forrás ott); Drégelypalánk 1762. regestrum, e. nyj.: *égesz*, *émberék* 'embereknek', *menték* '[ők] mentek', uo. *égybül*, *véttem* 'vettem' (sokszor), *véttem* (sokszor) (Eszterg. primási világi lt. Drégelyi urad. Számadások 1800); Ipolyhídvég 1792. Vidra Taddeus nevében: *érösitem* 'erősítem', uo. *teszén* 'tészén' (uo. 1792/27.); Palást 1760.: *élőt* 'előtt' (OL. Kubinyi cs. kovári ági lt.); Középpalolta 1692. Laszkáry János szolgabíró, k. nyj. lok.: *Gyermék* 'gyermek', *ézén* 'ezén', uo.: *kőzóp* és *kőzep* (többször) 'közép' (Nógrád m. feud. lt. Proc. term 1638—1717. 58. sz.); Hugyag 1716. jegyző? k. nyj.: *égéz* 'egész', uo. *péczetivel* 'pécsetjével' (Eszterg. prim. világi lt. Drégelyi urad. Rationes 1716.); Mohora 1752. Darvas Ferenc v. Petrócz Pál megyei esküdt, k. nyj.: *felésige* 'felesége' (Nógrád m. feud. lt. Fisc. XXIV.); Dejtár 1753. fassio, e. nyj.: *bészéllett* 'beszért' (uo.); Kétybodony 1773. Gonda Mihály megyei esküdt, e. nyj., lok.: *Téktetes* (háromszor), *pédig* 'pedig', uo. *szémélye* 'személye', *rendélyen* 'rendeljén', *Szerint* (uo. 1773/31.); Diósjenő 1774. öreg Drégeli István törvénybíró (l.: egészében 3. b) is!) k. nyj.: *kévés* 'kevés' (vö. 3. b)); Penc 1754. Kisvárdai Mária levele, k. nyj.: *féher*, *egyébét* 'egyebet', *égyébb* (Nógrád m. feud. lt. Fisc. XXV. 1774. VI. 27.); Nagymaros 1777. IX. 16. Bakaj György?: *betégségben*, uo. *el aréstaltattott* 'elarréstaltatott', *el aréstaltott* [így!] 'ua.' (Eszterg. főkápt. lt. Üri-szék).

Bár az *é* és *ē* olykor itt is jelölhet *é*-t is, máskor még íráshiba, a közölt számos szó e jelei nyilván a későbbben, akár ma is kimutatható zárt *-ē*-zést tüntetik föl a Börzsöny vidékének némely községében (*bészitem*, *herceg*, *gyermék* stb.).

2. Magától a szóalaktól független helyzetben is állhat a köznyelv nyílt *e* hangjainak helyén középpalóc *ē*. Mégsem biztos, hogy egy-egy adatunk e zártsága teljesen független volna hangkörnyezetétől. Talán e szónál nagyobb fonetikai és frazeológiai egység hat ilyenkor, többek közt azzal is, hogy segít megőrizni az eredetibb *ē*-ket.

A kétkedők gondoljanak azokra a nyelvjárásokra keleten, amelyekben már csak egyes hangrendű szavakban maradt meg az *ē*, nyilván nem önálló fonémaként, hanem más fonéma helyzeti változata gyanánt. E nyelvjárásokban az egytagú szavak jó része is *ē*-ző: *éggy*, *lē*, *tē*, *sē*, *-ē* kérdőszó stb. Miért maradtak zártak? Nyilván azért, mert előfordulásaiknak többségében mély- vagy vegyeshangú hangszakaszokba, frazeológiai egységekbe (e kettő persze nem ugyanaz) vannak beágyazva, s így talán hangrendünk szabályai őrzik meg az *ē*-ket a nyíltabbá válással szemben. A *be* igekötő pedig esetleg így válik más nyelvjárásokban zártabb *bē*-vé. Lehetséges, hogy máshol is középső és felső nyelvválású palatálisok hasonítják az *e*-t *ē*-vé — néhol csak esetlegesen és egyénileg, máshol társadalmi érvénnyel.

Mai adataink: Nagyölyved: *bejjebb*; Ipolytölgyes: *bélyebb*; Kemence: *bélyeBB* [*bějjeBB*] *bellyebb*; Patak: *bellyéb*; Tolmács: *bélyebb* ~ [*bějjobb*]; Nógrádmарcali: *bélyebb*, ritkán *bellyebb*; Csáb: *bellyebb* (MNYA.); Perőcsény: *bélyebb*; Diósjenő: *bénne* (s. gy.); Vác: *bélyebb* (NyF. X, 11) | Nagyölyved: *bēviszēm* ~ *beviszēm*; Ipolytölgyes: *beviszēm*; Kemence, Csáb, Patak, Nógrádmарcali: *bēviszēm*; Tolmács: *beviszēm*

(MNYA.); Perőcsény: *bë*; Tereske: *idebë*; Tolmács: *idebë* (s. gy.) | (*enged*): Ipolyság: *ëngedi* (Nyr. XIX, 287) | (*fegyver*): Bánk: *fëgyvërt* (s. gy.) | (*kecske*): Kemence: *këcske* (MNYA.) | (*nevet*): Perőcsény: *nevëcc* 'nevetsz' (s. gy.) | (*nevez*): Felsőpetény: *nëvëszte* | (*persze*): Vác: *përszë* (NyF. X, 10) | (*test*): Tolmács: *tëst* 'mértani test' (s. gy.).

Saját adataimról ismét hangsúlyozom, hogy közlői ugyan helyi születésűek, de szüleik közt vannak kétnyelvűek, szlovák származásúak, ők maguk pedig köznyelvűsödnek, legalábbis egy részben. A nem *ë-ző* írás és média közvetítette köznyelvűsödés megnyilvánulhat a természetes *ë>e* változással szemben fordított irányban is, megzavarva az eredeti fonémarendszert. De mind a MNYA. adatai, mind a régebbiek igazolhatják, hogy a zárt *ë-zés* kulcsa nemcsak ez. Okvetlenül föl kell rá figyelniünk, hogy az én gyűjtésemben igen sok adat Bánkról, Felsőpetényről való, NAGY SÁNDORÉI (NyF. X, 10–11) meg Vácnak Krakó nevű városrészéből. Mind Bánknak és Felsőpeténynek, mind a váci Krakónak idegen, főleg szlovák eredetű a törzslakossága. Noha a szlovák irodalmi nyelvben van nyílt *e* — *ä*-vel írva — a beszélt nyelvben, nyelvjárásokban többnyire a mienknél kissé nyíltabb *ë-t* ejtenek (írásban ez az *e*). Csaknem bizonyos, hogy a középpalóc zárt *ë-zés*ben része van a főleg szlovák népelemek beolvadásának.

Mit sejtetnek e vélhető zárt *ë-zés*ről az írásos emlékek? Vámosmikola 1737., lakosok kérvénye: *kërszhet* 'kereshet', *Kësërves*, *Keszërvesz* 'keserves' (OL. Eszterházy cs. bp.-i hitb. lt. Bujáki urad. 1737/1.); uo. v. Ipolypásztó 1733., jobbágykérvény: *Kërszhet* 'kereshet', *ël vësznünk*, de uo. *Vëttek* 'vették' (uo. 1733/1.); Ipolybél 1770 körül, lakosok beadványa: *bële* 'bele, belé', *Nëvezët* 'nevezett' (Ráday Gyűjt. Drégelypalánki egyh. m. Egyh. közigazg.); Drégelypalánk 1762. jegyző? regestrom: *észteendő*, *këzemhez* (Eszterg. prím. világi lt. Drélyi urad. Rationes 1800); Mohora 1752. Darvas Ferenc v. Petrőcz Pál: *cselekëdëti* 'cselekédetei', uo. *vëhesse*, *még erthëti*, *jelenyën még* 'jelenjén még' (Nógrád m. feud. lt. Fisc. XXIII/25.); Kétdodony 1773. Gonda Mihály megyei esküdt, e. nyj., lok.: *levëlet*, *bënne* 'benne' (uo. 1773/31.); Nógrád 1665. Husszain „effendi” nevében, k. nyj.: *kezdész* 'kezdész', uo. *dëszkakat*, *nëmesse* 'nëmëssé' (OL. Kubinyi cs. kovári ág lt.); Vác v. Nógrád 1807. VII. 13. Krauszdorfer András hajdú, k. nyj.: *Ferëncz* (Váci püsp. gazd. lt. Bírói számadások, Nógrád); Vác 1743. V. 7. Orsonics János?: *zselyë szék* 'zsöllyeszék' (uo. Kasznári iratok). — Alighanem itt sem véletlen, hogy történeti adataink részben v. egészben idegen lakosságú, abból megmagyarosodott községekből valók: Vámosmikola, Mohora, Felsőesztergály, Kétdodony, Vác egy része, Nógrád.

3. A zárt *ë-zés* alaktanilag kötött formája e középpalóc vidéken. Szórványosságában is ilyen a mód-állapothatározói esetrag: Csáb: *szëpën* (MNYA.); Ipolyszalka: hasonló adatok (RADVÁNYI, Ipolyszalkai nyj. 40); Ipolytölgyes: *egíszënn*; Tereske: *sürgössën* (s. gy.).

Középzárt a tárgyrag előhangzója a többes szám jele és a birtokos személyragok után: Nagyölyved: *tütkët*, *tütkët*; Ipolytölgyes: *tütkët*; Kemence: *tütkët*; Patak: *tyütkët*; Csáb: *tütkët* ~ *tyütkët*; Tolmács: *tütkët*; Nógrádmargitai: *tütkët* ~ *tütkët* (MNYA.); Ipolyszalka: *embërkët* (i. m. 5); Perőcsény: *csiripekët* 'cserepeket', *perőcsënyjekët* (s. gy.); Vác: *kertëket* (NyF. X, 12); középpalóc nyelvjárások: *kezedët*, *életëmët* (BALASSA, Nyj. 78); Heves m.: *embërkët*, *szëmëtëket* (NyF. XVI, 6).

Eléggé általános e vidéken, hogy a felszólító mód jele után a többes 3. személyű alanyi ragozású személyrag előhangzója középzárt, pl. Vác: *kërzënek* (i. m. 12, 32). Kivétel csak a délnyugati, zártság helyetti *e*: *szeressënek* Ipolyszalkán (i. m. 5). (Természetesen a hátul képzettekhez *o*, az elől képzettekhez, de ajakkerekítésekhez párhuzamosan *ö* járul előhangzóként.)

Nyelvemléki adataink; előbb a tárgyrag előtti *ē*-re: Ény (Bars m.) Baranyay János helyi birtokos, k. nyj.: *ézékét* 'ezéket', uo. *Vármegyében, Gyermékej, Törvényés, Meg égyeztünk, tettük* '(mi) tettük', *ezén* 'ezen', *esétt, égy Szégben* 'egy szégben', *Vármegyében, Követtkéznek, égyenlő, megétt* 'mögött, megétt', *égyenlő, égy, Szémben, meg téhesuk* 'megtéhessük' (szerződéslevél Soós Endre ref. lelkész tulajdonában); Kékkő vidéke 1686. Dacsóné Libercesey helyi nemesasszony, k. nyj., lok.: *keczkikét* 'kecskéket', *keczkikét* 'ua.', *hitekét* 'hitüket', *eóket* 'őket', uo. *Tekintetés, Nemés, kellét* 'kellét', *Nemés, Nemzetés, Költségeken, nevezét* 'nevezett', *Pénzekén, Tekintetés, Nemés* (Nógrád m. feud. lt. Inquisitiones I/44.); Diósjenő 1774. öreg Drégeli István törvénybíró, k. nyj., lok.: *engémét, Lelkémét*, uo. *érdemes, Bécsületel, félsége, Tisztéletes, Tisztéletes, Tisztéletes, Tisztéletes, egyczérsmind, Tisztélendő, személye, Tisztéletes, szégény, Péczétes* 'pécsetes', *Még irt, a Mely* 'amely', *emlékészetiben, Lèhet, szégény, Lelkém, edés lelkémnek, Széginy, ilétek* 'illétek', *terhéségynenek, Lészék* (Ráday Gyűjt. Drégelypalánki egyh. m. Egyh. közigazg. 1774/b.).

E kevés történeti adatunkat jól támogatják az azonos alaktani helyzetű ajakkerekítéses-zárt *ő*-ző történeti adatok. Takarékoskodva a hellyel, ezekből csak szemelgetek: Balassagyarmat 1635. Sódý János levele: *Meheköt* 'méheket', *eókoth* 'őket' (OL. Beniczky cs. lt.); Vác 1771 előtt, e. nyj.: *Teremptónkót* (Váci püsp. gazd. lt. Úriszék 1771–74.) | Nógrád 1667. Peczi Ali spáhi nevében, k. nyj.: *gyóónék, Gyúóónék* (OL. Kubínyi cs. kovári ág lt.); Penc 1754. VI. 27. Kisvárday Mária levele, k. nyj.: *Küldönem* 'küldenem'. Stb. Ezzel támogatva, igazoltnak tartom, hogy az alaktanilag megszabott helyű zárt *ē* nyilvánvalóan megvolt a XVII–XVIII. század középpalócságában is.

c) Sajátos jelenség, s a középpalócban korántsem mindenütt gyakori az abszolút szóvégi zárt *ē*-zés. Alaktani a kötöttsége: nagy többségben élő vagy elhalványult ragok végén mutatkozik: Kemence: *levelé, gyúrójé, övegé; összé*, ritkábban *össző*, de *feketé* is; Csáb: *összé* (MNYA.); Ipolytölgyes: *benné* (s. gy.); Visk: *Hideleje* (Nyr. V, 383); Dejtár: *összé*, de *fékété* is (s. gy.); Tolmács: *éccerré* 'egyszerre' (Így? Háromszor is!? Nyr. XXXI, 111); a régebbi összefoglalások szerint is előfordul általában a középpalócban: *belüllé, elejbé, feleségé, székré, nézzé, ténne, merté* (BALASSA, Nyj. 78).

SZINYEI nem túl meggyőző indokai szerint a mai táji *fejé, nevé* stb. alakok újabb zártabbá válás eredményei (NyK. XLIII, 125). Hogy a palócban ezek nem egészen frissek, az bizonyos. A gömöri nyelvjárás múlt század eleji ismertetője megállapítja, hogy ott a *vele* szóban az első *e* „keményebb”, vagyis *e*, a második „lágyabb”, azaz *ē* (B. S.: TudGyűjt. 1819. 9. sz. 58).

Némely nyelvemlékadatunk is sejteti, hogy megvolt ez a jelenség már a XVII–XVIII. sz.-ban is: Zalaba 1699. VI. 5. e. nyj.: *másfilé* 'másféle' (Eszterg. prim. világi lt. J. Metalia); Ipolybél 1770 körül, lakosok beadványa: *Szeressé, Vetőré* 'vetőre' (Ráday Gyűjt. Lt. Drégelypalánki egyh. m. egyh. közigazg.) Mohora 1752. Darvas Ferenc v. Petrócz Pál: *helyré* 'helyre' (Nógrád m. feud. lt. Fisc. XXIV.); uo. 1752. ugyanők?: *szémélyé* 'személye' (Uo. XXIII/25.); Vác 1787. Papp Ferenc: *Tiszté s' hivatallyá* (szerint; Váci püsp. gazd. lt. 1786–87/33).

Ma is van itt egészen szórványos, kivételes zárt abszolút szóvégi *ő* is néhány községben: *össző, Méhszögő* (szántó). De a XVI. század közepéről is akadnak, amelyek esetleg közvetve az abszolút szóvégi zárt *ē*-zést is valószínűsítik. Ismét kénytelen vagyok megrostálnom adataimat — most a koraiakra szorítkozva: Dejtár XVI. sz. vége jobbágybeadvány, k. ny.: *Annak Eleottheo* 'annak előtte' (Eszterg. prim. gazd. lt. P./35.); Csábrág 1553. Sagy László: *belewlew* 'belőle', *wewtew el* 'vette el' (LevT. 106; egyébként BÁRCZI is idézi ezeket az adatokat, és a XVI. sz.-i helyi

nyelvjárásra jellemzőnek tartja őket!); két, korban áthidaló adatot még! Kemence 1708. Kovács Mihály plébános, közepesen nyj.: *Lólkő, Lólkő* 'lelke' (r. kat. községi egyh. lt.).

d) Esetleg másféle zárt-ajakkerekítéses *ő-ző* nyelvelméladatokból is következtethetünk áttételesen erre a jelenségre. A közép- és nyugatpalóc területen keletkezett *ördő, őszköz, ősztöndő, közölebb, kötöles, közöpe, örög* 'öreg' írású adataimnak mai megfelelőit nem találtam meg a kiejtésben. Lehet, hogy valaha mégis megvoltak, és *e*-jük *ĕ* fokon át vált hasonlóan *ő*-vé, mint HORGER gondolta (Nyj. 85)? Vagy közvetlenül, mint DEME véli (Nyatlfunk. 108; vö. még SZABÓ SÁNDOR, A magyar magánhangzó-illeszkedés. 1902. 50)? Vajon nem valószínűbb-e épp itt, a korábban még erősebb palóc illabialitásra gondolva, hogy ezek a főmák — vagy nagy többségük — túlhelyesbítéses alakok? Ebben az esetben talán hihetőbb az **ördő* vagy **ördé*, **észköz* vagy **észköz* olvasatunk. Ezt egy korábbi cikkemben is tárgyalom (MNYj. XX, 53—86); de korántsem zárom le ma sem a további kutatást.

6. A nyelvelmékek egyes adatainak olvasatában, helyhez kötésében lehet kételkedni. Mérlegelhetjük, hogy jellegzetesen palóc, középpalóc-e a zárt *ĕ*-zőnek végül elfogadott olvasat, vagy belejátszik más népek beolvadásának hatása is. Csak azt nem lehet tagadni, hogy összességükben még is kutathatjuk leírt emlékekből a zárt *ĕ*-zést.

a) Sokkal nehezebb a köznyelvi normával szembeni nyílt *e*-zés kutatása, mely egyébként ma is összehasonlíthatatlanul ritkább. Ma a következő szavakban figyelték meg: (*bélyég*): Nagyölyved: *béjjég, billég*; Csáb: *bélég ~ bélyég*; de Ipolytölgyes: *bélyeg, béleg*; Kemence: *bélyeg*, újabban *béjjeg*; Patak: *béllyeg, béleg*; Tolmács: *bélyeg ~ bélyeg ~ bélyeG ~ béjjeg*; Nógrádmarcali: *bélyeg* (MNYA.) | (*dérék*): Patak: *derék* (testrés), *dérék* 'becsületes, értékes (ember)'; Tolmács: *derékadot ~ dèrekádót*; a környék többi MNYA.-gyűjtőpontján mindkét jelentésben csakis *ĕ* | Ipolytölgyes: *ídés ~ ĕdés ~ ĕdes*; a többi ponton az *s* előtt csak zárt *ĕ* (MNYA.) | (*ĕgyenĕs*): Nógrádmarcali: *igĕnĕssen odá, igĕnĕst*, újabban *ĕgyenĕs* | (észik); Ipolytölgyes: *észő*, ritkán *ĕsző, ĕttĕ*, ritkán *ĕttĕ 'ĕttél', ĕnnĕk*, de *ĕnnĕk* is (iktelen alanyi ragozás), *ĕnnĕm*, ritkán *ĕnnĕm* (tárgyas ragozás) | (*fĕlhő*): Nagyölyved: *fĕlhő, fĕhő*, de *fĕlhő* is; a környék többi gyűjtőpontján nincs *e*-ző változat | (*fĕsték, festék*): Nagyölyved: *fĕstik*; Ipolytölgyes: *fĕstik*, ritkán *fĕsték*; Kemence: *fĕstik*, néha *fĕsték*; Patak, Tolmács: *fĕsték*; Csáb: *fĕsték*; Nógrádmarcali: *fĕsték*, olykor *fĕsték* (MNYA.) | (*lĕlkem, lĕlkĕm, lĕlkĕm*): Nagyölyved: *lĕlkĕm*; Ipolytölgyes: *lĕlkem*; Kemence, Csáb, Patak, Tolmács, Nógrádmarcali: *lĕlkĕm* | (*lednek, lednĕk*): Nagyölyved, Csáb: *lennĕk* 'büköny'; Ipolytölgyes: *lennĕk, lĕnnĕk*; Kemence: *lennĕk*, ritkán *lennĕk*; Patak, Tolmács, Nógrádmarcali: *lennĕk* (MNYA.). A második szótagban az *ĕ* az eredetibb (KNIEZSA, Szl.Jsz. I, 309). | (*lepedő, lepĕdő*): Nagyölyved, Tolmács, Nógrádmarcali: *lepedő*; Ipolytölgyes: *lepedő, lepĕdő*; Patak: régi *ăgyrăvălő* új *lepedő ~ lepĕdő*; Csáb: *lepedő ~ szămătĕrĕtő*; csak Kemencén *lepĕdő* (MNYA.) | (*rĕpül, repül*): természetesen *ő*-vel is a köznyelvi normában; Nagyölyved: *rĕpül ~ rĕpül, rĕpköd ~ rĕpkĕd, rebĕs*; Ipolytölgyes: *repül, repő, rĕbdős*; Kemencén más szó; Patak: *repő*, Csáb: *repő*, ritkán *repő*; Tolmács: *repő ~ repő*; Nógrádmarcali: régi *repĕd, rĕpköd, rebĕk*, új *repül, repülhet, repūhet* (MNYA.) | Kemence: *sereng* 'sarjú': Tolmács: *sereng ~ serenG ~ néha sĕrĕnk* (MNYA.); Hont m., Bars m., Garam melléke: *sereng* 'sarjú, másodszena' (MTsz.); Ipoly vidéke: *sering* (uo.). A 2. szótagban az *e*-vel szemben az *ĕ* lehet eredetibb (vö.: MÉSZÖLY GEDEON: NĕNy. II, 157; MIKESY SÁNDOR: MNY. LIII, 211) | (*szĕm, terményĕ*): Ipolytölgyes: *szĕm ~ szĕm* ritkábban, *kukoricaszĕm*, néha *kukp-*

ricaszem; e tájon máshol nincs nyílt *e*-zés *e* szóban. (MNYA.) | (*zsindély*); Ipolytól-gyes: *zsindej* ~ *zsindej* ~ *zsindē*, *zsindő*; a többi ponton nincs a 2. szótagban nyílt *e*-zés (MNYA.). Többek közt az *egyenes*, *felhő*, *lepedő*, *repül* egy községeen belüli vagylagos, illetve minősített változatai jelzik nekünk, hogy *e* szórványos nyílt *e*-zés egyrészt a csakis *e*-ző köznyelv, másrészt *e/ë* szembenállást ismerő, de az *ë*-vel szemben aránylag több *e*-ző alakot használó köznyelv behatolása a nyelvjárásba.

Lándzsát törtem amellett, hogy a zárt *ë*-zést vizsgálhatjuk a régi irományok jelölésmódját kihasználva. A nyílt *e*-zés látszólag kideríthetetlen a nyelvemlékekből. Módszertani zsácutca volna ez esetben különálló, egyes adatokat felsorakoztatnunk, hisz az ékezet nélküli *e* hangértéke a legerősebben nyelvjárásos iratban is lehet akár *e*, *ë*, akár *ē* vagy *é*. De nem akartam pocskolni a mindig szűk helyet, amikor összefüggő szövegekből is közöltem mutatóanyagokat!

Hogy fölcillantsam a reményt, emlékeztetek öreg Drégeli István diósjenői törvénybíró (k. nyj., lok.) levelére (Ráday Gyűjt. i. h.). Bemutattam, hogy az összefüggő szöveg viszonylag gyakran jelöli a zárt *ë*-t. Ha itt kilencszer fordul elő a *lelk*- kötött tőváltozat, s ezek közül négyszer a *lelkēm ë*-je viszont jelölve van (vö.: *Lelkēmre*, *Lelkēm*, *lelkēmnek*, *Lelkēmét*, *lelkí*, *Lelkíjekre*, *jo Lelkő*, *Lelki*, *Lelkejinknek*), akkor legalább ebben az egyetlen esetben, ennek a drégelyi-diósjenei lakosnak a nyelvhasználatában igenis *e*-ző a kötött tő. Ehhez azonban mindjárt hozzáfűzzük, hogy az *ë*-ző mai köznyelvi normának is vagylagos változata mind a *lelk*-, mind a *lélk*-. „Zsákmányunk” tehát igen csekély. Az általam feldolgozott ezerötszáz emlékek többszörösét kellene végigböngészni valamivel is gazdagabb eredményre törekedve. S még ebben az egyetlen esetben is van más községből *ë*-zésre utaló adatunk: Szügy 1782 körül, Sipeki Balás László birtokos nemes, k. nyj.: *lélki testi* (Nógrád m. feud. lt. Fisc. 1781–83/29.)... — Bármennyire távoli jövőbe vetítve is, de majdan sikerülhet valakinek megközelítenie még a nyílt *e*-zést is a nyelvemlékek tengeréből.

7. Most viszont gyanakodva latolgathatja a nyelvjárástörténész még a zárt *ë* középpalóc múltjáról mondottakat is. Persze, itt és most mindig kiragadunk, kitépünk egyet-mást a jelenségrendszerek szövevényéből. Vannak ennek kétségtelen veszélyei is. De talán megszilárdulnak a tételeim, ha módomban lesz bemutatni — még mindig kéziratban porosodó — munkámhoz az itt tárgyalttal összefüggő más szembenállásokat is: az *e/é*, *ë/é*, *ë/ö* korrelációk középpalóc történetét, az *ë* fonéma meglétének vagy hiányának kérdéskörét. Örülnék, ha valaki egy más vidék *e/ë* szembenállásának történeti-nyelvemlékes kutatásával ellenőrizné, esetleg helyesbítene itt bemutatott módszeremet.*

TÖRÖK GÁBOR

* E cikkem eredeti dátuma: 1973. XII. 4. — A SzTkF. TudKözl. számára NYÍRI ANTAL eredményeimet teljesen kétségbe vonó lektori jelentést adott le 1974. II. 12-én. Nem láttam szükségesnek, hogy akkori kéziratomon emiatt most lényegesen változtassak, csak kifogásaival szembeni ellenérveimet hegyeztem jobban ki — húsz év múltán...

Adalékok Dévai Bíró Mátyás *ab barát, ap pap, em mester*-féle helyesírásának nyelvjárási lokalizációjához

Mint tudjuk, Dévai Bíró Mátyás helyesírási szabálya szerint az *az, ez* szócskák (mutató névmások, illetőleg határozott névelők — Dévai szerint „igécskék”) *z*-jét mássalhangzóval kezdődő szavak előtt az ezekkel megegyező betűvel, azaz hasonult formában kell írni; tehát így: *ab barát, ap pap, em mester, ed dedé* stb. (vö.: SZATHMÁRI ISTVÁN, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968. 150—1; DÉVAI BÍRÓ MÁTYÁS, Orthographia Vngarica B2a; a továbbiakban OrthVng.).

Ám arról is tudomásunk van, hogy Sylvester János ezen írásmód ellen több alkalommal is kifejezte ellenvetését. Egyik ez irányú tiltakozását annak a levélnek a külső oldalára írta, amelyet Peregi Albert pécsi prépost 1538. május 9-én Pozsonyban kelt soraival intézett a Sárváron tartózkodó Sylvesterhez. E levél külső oldalán Sylvester így nyilatkozik Dévai helyesírási elveiről: „...rationem scribendi in nostra lingua Matthiae nostri non in omnibus proberam”, azaz: „...Mátyásunk nyelvünkön való írásának módját nem mindenben helyeslem (vö.: MELICH JÁNOS, Az Orthographia Vngarica és a magyar helyesírás: MKsz. 1908: 121; BALÁZS JÁNOS, Sylvester János és kora. Bp., 1958. 165).

Sylvester János Dévai szóban forgó helyesírási szabálya elleni tiltakozását főleg nyelvtankönyvében, a „Grammatica Hungarolatina” című művében fejti ki: „... *al lo, am mester, an nemzet, as sereg, at tener, au uarga* etc. his enim et similibus utitur exemplis cuius ratio quamuis amici, mihi haud probatur. Primam quod, etsi ulgus imperitum ad hunc loquatur modum non continuo tum illius patrocinandum est, qui potius remedium illi quaerendum” (vö. MELICH i. m. 121); azaz: a tudatlan köznép — „vulgus imperitum” — ily módon beszél ugyan, tévedését mégis inkább orvosolni kell, mintsem pártolni (vö. SZATHMÁRI i. m. 99).

Sylvesternek e fenti kijelentése arra vall, hogy elismerte az ilyen kiejtés meglétét. SZATHMÁRI véleménye szerint „Az *az ez z*-jének írásában Dévai — mivel általában a kiejtés szerinti elvet követi — nyilván valamely nyelvjárás vagy nyelvjárások kiejtésének megfelelően járt el. Hogy melyek szerint, nem tudjuk” (i. h. 150).

Nos, jelen tanulmányom fő célja éppen az, hogy ez utóbbi problematikus kérdést — a mai nyelvészeti felkészültségünk lehetőségeihez képest — némileg tisztázzam. Tudatában vagyok annak a ténynek, hogy az ilyen XVI. századbeli *ab barát, ap pap, am mester*-féle nyelvi jelenséggel, azaz nyelvjárási változattal napjainkban nemhogy az írott nyelvben, de még a legkevésbé művelt, úgymond iskolázatlan népréteg beszédében sem találkozunk az egész magyar nyelvjárasterületen (vö. IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971.). Ám mindennek ellenére kíséreljük meg e szóban forgó helyesírási szabály nyelvjárási forrásának a lokalizálását!

Vizsgálódásunkat a Gyöngyösi Szótártörredékkel kezdjük. Indokolttá teszi ezt az a tény, hogy Dévainak szóban forgó helyesírási szabálya — amely szerint: „Micor ec két ighétske, az a3, oll’ ighe eleibe vettetic, ki confonanfrol kezdetic el, accor azocotis vg’an azon confonanffal kell írni, ki az utánoc valo ighénec elein vagon...” (OrthVng. B2a) — e nyelvemlékünkben több helyen érvényesül. Íme néhány példa a szótártörredékből: 45. Alterüter: *ekketó kó33űl*; 51. Amicinum: *ábbor ky öttetyk*; 142. *akkin allabad Vjajj wadnak*; 86. *am my nala ninchen* (vö. MELICH JÁNOS, A gyöngyösi latin—magyar szótár-törredék. Bp., 1898. — a továbbiakban GyöngySzt.).

A GyöngySzt. Joannes Balbus de Janua „Summa que vocatur Catholicon” című könyvének 1487-i kiadásához van kötve. Balbus e könyve 1460-tól 1520-ig kb. húsz kiadást ért el. E kiadásból hazánkban a rendi könyvtárakban több példány is található (MELICH i. m. VII.). A gyöngyösi ferencrendiek könyvtárában is van az 1487-i kiadáson kívül még egy, amelyről még megemlékezünk.

MELICH megállapítása szerint a kézirat öt író munkája, nevük azonban ismeretlen. Úgy vélekedik (uo.), hogy a kézirat jelenlegi alakja is másolat. Ezek a másolók — bár követik az eredeti példány szövegét — helyesírásukban saját ortográfiájukat érvényesítik. Betűik alakja is gyakran eltér egymástól (vö. MELICH i. m. X). Bármint legyen is, egy bizonyos: Mind az öt másoló tollából előbukkan az az határozott névelő (ill. mutató névmás) z betűjének a következő szó kezdőbetűjéhez történő hasonulása: *akkin* (= akin); *ammy* (= a mi); *attykoth* (= a tyúkot); *attabernalis alatt* (= a tabernális alatt) stb. (vö. MELICH i. m. XXVII). Ez az írásmód pedig minden kétséget kizáróan Dévai Bíró helyesírási szabályára emlékeztet.

Önkéntelenül is felvetődik az emberben a kérdés: Vajon e fent szemléltetett, Dévaira emlékeztető írásmód a GyöngySzt.-nek valamiféle kialakulóban lévő korabeli írásnormáját tükrözi-e, vagy pedig — ahogy néhány kiváló nyelvészünk véli (így többek között SZATHMÁRI ISTVÁN) — valamelyik nyelvjárási alakulat sajátágát? Mivel MELICH a GyöngySzt. másolásának idejét — ortográfiai és egyéb nyelvészeti vizsgálatok alapján — körülbelül a XVI. század első felére helyezi (i. m. XXVII), éppenséggel azt is feltételezhetjük, hogy az öt másoló a kb. 1538-ban megjelent OrthVng.-nak az az, ez „igécskék”-re vonatkozó Dévai-féle helyesírási szabályát igyekszik esetenként követni.

E feltevésünk némi valószínűségét azonban erősen csökkenti, hogy az az, ez z-jének hasonulása elég gyakori a GuaryK.-ban, a NádK.-ban, a SimK.-ban és a NagyszK.-ban (vö. SZATHMÁRI i. m. 150). Viszont mind a négy kódex keletkezésének időpontja megelőzi az OrthVng. első kiadásának az időpontját, mely mű — mint már többször is említettük — minden valószínűség szerint 1538 táján jelenhetett meg Krakkóban.

Ezek után röviden a GyöngySzt. és a négy említett kódex néhány jellegzetes nyelvjárási sajátágát fogjuk vallatóra.

MELICH JÁNOS a GyöngySzt. szókinszbeli sajátágait vizsgálva többek között így nyilatkozik: „A Gyöngyösi-Szótár-töredékben a *Ceruisia* czikk alatt ez áll: »*Ceruisia: quasi: cereris vis: ser piva*« (olv. *sēr, piva*). A *piva* — fűzi hozzá MELICH — a szláv nyelvek közül csakis a horvátban hangzik a *pivo* mellett *piva*-nak” (i. m. XIV). — MELICH megemlíti továbbá, hogy a gyöngyösi ferencesrendiek könyvtárában van még egy Catholicon, melynek sok lapszéli értelmezése van, mint „pl. az *Asilus* czikk mellé írt *obaad*, ami horvát szó és bögölyt jelent” (i. m. uo.). „Az 1487-diki Catholiconban — folytatja tovább MELICH — egy helyt a *cigula* mellé ez van írva: *here*. Ez a glossa teljesen összevág a kiadáshoz kötött Gyöngyösi-Szótár-Töredék következő adataival: *baiulum feek eree...*” A gyeplőnek — fűzi hozzá idevágóan MELICH — csakis a Dunántúl, Szlavóniában *ere* a neve (vö. i. m. XV). Az egész szótártöredék — folytatja MELICH — valamennyi másoló tollából tele van tüzdelve *-nya/-nye* főnévi igenévképzős alakokkal; ez a sajátág ugyancsak Dunántúlra mutat (vö. i. m. XV).

MELICH a fent említett alapján elsősorban azt a következtetést vonja le, hogy „a GyöngySzt. dunántúli nyelvi sajátágokat mutat, s így eredetileg nem a gyöngyösi ferenczike volt és nem is készülhetett az ő klostromukban” (i. m. VI). MELICH e megállapításaival nem osztom maradéktalanul véleményemet. Néhány érve

ugyanis, amelyeket a GyöngySzt. dunántúli eredetének a bizonyítására felhoz, nem mondható minden tekintetben meggyőzőnek. E kijelentésemet az alábbiakkal indokolom: 1. Való igaz, hogy a MELICH említette *piva, obaad, ere, vapno* szavak a horvát nyelv szókészletében találhatók meg (vö. PETÁR SKOK, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb, 1971.; vö. még: ÚMTsz.). Csakhogy az ilyen lapszéli értelmezés céljából utólagosan feljegyzett szavak aligha tekinthetők szilárd fogódzónak ahhoz, hogy mindebből a GyöngySzt. dunántúli, szorosabb értelemben szlavóniai eredetére következtessünk. — 2. MELICH nyomatékosan hangsúlyozza, hogy „a mi szótárunk tele van *nya, nye* főnévi igenév képzős alakokkal, ami Dunántúlra mutat” (i. m. XV). Valóban, e két főnévi igenévképző, váltakozva a *-ny* (= *-ni*) főnévi igenévképzővel, gyakran felbukkan a GyöngySzt.-ben.

Mivel a *-nya/-nye* főnévi igenévképzők XVI. századi rekonstruálására szakirodalmunkban nem találtam támpontot, így két nyelvészünket: BENKŐ LORÁNDOT és SZATHMÁRI ISTVÁNT kértem meg, hogy szóbeli felvilágosítást nyújtsanak e két igenévképző kiejtéséről.

BENKŐ idevágóan így fogalmaz: „Aligha lehet ma már eldönteni, hogy a szóban forgó *-nya/-nye* igenévképzőt *-nya/-nye* vagy pedig *-nia/-nie* hangalakban ejtették-e. Egy azonban bizonyos, mégpedig az — hangsúlyozza BENKŐ —, hogy a *-nya/-nye*, valamint a *-nia/-nie* főnévi igenévképző-változat végigvonul a XVI. századi kódexeinkben. Tehát ez a nyelvi jelenség — fűzi hozzá BENKŐ — akkoriban általános volt. Így e szóban forgó igenévképzőnek a GyöngySzt.-ben való gyakori előfordulásából semmit sem következtethetünk e szótártöredék eredetére vonatkozólag”.

Ragadjunk ki néhány példát kódexeinkből a fentiek szemléltetése céljából: GyöngySzt.: *egybe raknya* 73; *szabnya* 75; *mas byrora venny* 71; *lelekszetótt venny* 36; *de valamyt tenni* 16; stb. GuaryK.: *ô neki zolgalnia* 112.36; *meg latogatnia* 133.37; *meg vtalandonac mutatac lennie* 87.34; stb. TihK.: *ergalmassakot nem niernie* 66.14; NádK.: *ebből . . . nem meltatlan vennie* 1.16; *magat oltalmaznia* 175.36; SimK.: *kildec ôtet . . . kyheret koldulnia* 88.10; *Kezdek ôtet kôuetnie* 86.23; JókK.: *engemet meg vta halgatnya* 9.19; *nem boczatom ez vylagot yuttnya tewredelmeffegre* 55.10—11.

SZATHMÁRI véleménye szerint „a XVI. századi *-nya/-nye* igenévképzők közül — kiejtés tekintetében — az előbbi lehetett *-nya*. Baranya megyében például ma is gyakori a *rinya, innya, sirnya* stb. változat.” „A *-nye* igenévképző azonban szokatlan, alighanem *-nie* hangalakban ejthették a XVI. században. Ma már e *-nie* igenévképző a Dél-Dunántúlon sem hallható, ellenben például Kórógyon — hangsúlyozza SZATHMÁRI — megmaradt a *-nija* forma, pl. *inni: innija, kötni: kötnija* stb.”

3. MELICHnek a GyöngySzt.-ről szóló tanulmányában van két — számunkra fölöttébb figyelemre méltó — mondat: „Az író erősen palatalizálja az *l, n*-et (*aszály, fely, ely. . .*)” stb. „Tekintve azonban, hogy az *ö*-zés az egész munkán, tehát mind az öt író munkáján végigvonul, ebből az *y*-os írásból semmit sem mertem következtetni” (i. m. XXXIV). — E bizonytalansági tényezők ellenére valószínűnek tartom, hogy MELICH a GyöngySzt. eredetét meggyőződéssel Dél-Dunántúlon, szorosabb értelemben a régi Szlavónia területén kereste. A nyelvemlékben „végigvonuló” *ö*-zéssel a szlavóniai nyelvjárásterületen nem lehetett problémája, mivel e nyelvterület — minden valószínűség szerint — akkor is hangsúlytalan *ö*-ző volt, részleges hangsúlyos *ö*-zéssel, mint napjainkban (vö. IMRE SAMU i. m. 370).

Az „erősen palatalizált” *l*-lel azonban, mint a GyöngySzt.-ben található *asz-taly, toly, hivataly* stb., e nyelvterületen MELICH nem tudott mit kezdeni. Ám ezen

nines is mit csodálkoznunk. BENKŐ LORÁNDnak „A magyar *ly* hang története” című értekezése (Bp., 1953.) alapos és körültekintő útbaigazítást nyújt számunkra. Íme néhány idevágó mondat: „A XVI. század táján főként északi (palóc), de részben keleti nyelvjárásainkban is egy még az eddiginél is erősebb palatalizálódási folyamat indult meg, természetesen nemcsak az *l*, hanem az *n*, *d*, *t* hangokban is. Ezt az erősebb palatalizációt főként az *i* hang okozta, de persze más magánhangzók is tovább palatalizálhattak. Ez az erősebb palatalizáció szórványosan már a bizonytalan nyelvjárású JókK.-ban is észlelhető, de még világosabb nyomai vannak néhány palóc nyelvemlékünkben: a GyöngySzt.-ben, a GyöngyGl.-ban, a MiskTör.-ben, valamint egy 1568-ból való nagyszombati levélben (HÁZI, Sopr. 61)” (i. h. 52).

Hangsúlyozni szeretném, hogy a GyöngySzt.-et — a már eddig összegyűjtött idevágó nyelvjárási anyagom alapján — jómagam is palóc nyelvjárásúnak tartom. E töredék *ő*-zésre vonatkozóan — tanulmányom szűkebbre szabott keretei miatt — nem tudok részletes elemzésbe bocsátkozni. Azt azonban, ha rövid megfogalmazásban is, hangsúlyozni kívánom, hogy a GyöngySzt. *ő*-zése — az eddigi vizsgálataim szerint — megfelel a mai abaúji *ő*-ző nyelvjárás típusának. E vizsgálataimat egyrészt IMRE SAMU idézett művének idevágó anyaga alapján, valamint NYÍRKOS ISTVÁN „Az abaúji Pusztafalu *ő*-zése” (MNYj. V, 153—63) című tanulmányának a tükrében végeztem el.

IMRE megállapítása szerint az abaúji *ő*-ző nyelvjárás legjellemzőbb vonása az általános hangsúlytalan *ő*-zés (i. m. 364): „Tőszó hangsúlytalan szótagjában (a vegyes hangrendű szavakat kivéve) tövéghangzóban, toldalékban eredetibb *ē* helyén szinte általános, bár a jelenség ma már eléggé bomlóban van”. Néhány morfémaiban hangsúlyos *ő*-zés is jelentkezik, pl. *szöm*, *sződör* (uo.). Megállapításom szerint mindezen *ő*-ző nyelvjárási sajátságok a GyöngySzt. *ő*-zésében is ugyanígy tükröződnek. Ám mielőtt a GyöngySzt. *ő*-zését egybevetnénk az abaúji *ő*-ző nyelvjárással, szükségeszerű, hogy MELICH vizsgálatai alapján előbb szemléltessük a GyöngySzt. betűrendszerének mindazon elemeit, amelyek a magyar *ő*, *ő* betűk hangértékeit fedik. Ezek pedig a következők: *eo*, *eű*, *eű*, *ó*, *ő*, *ú*, *v*, *w*.

Ezek után ragadjunk ki néhány példát mind a GyöngySzt., mind pedig az abaúji nyelvjárás néhány jellegzetes *ő*-ző sajátságából. NYÍRKOS megállapítása szerint az abaúji nyelvjárásban *ő*-zés mutatkozik a *t* tárgyrag előtt, pl. *ecőtöt*, *időköt*, *őköt*, *lisztöt* ... stb. (i. m. 159); GyöngySzt. 16: *segýtsegött teszeók*, 36: *lelekszetött wennye*, 63: *Epűbetött* stb. — Ragok előtti *ő*-zés -*k* előtt iktelen igéknél: *érők*, *nézők*, *tőszők*, *vőszők* ~ *veszők*, *viszők* stb. (i. h.); GyöngySzt. 16: *Teszeók*. — Ragok előtti *ő*-zés -*m* előtt iktelen igéknél: *emelöm*, *fenöm*, *nevetöm*, *vészöm* ~ *vőszöm*, *viselöm* stb.; GyöngySzt. 43: *őrwendőszöm*, *felyemelóm*, 62: *Eleytt wészóm*. — *Ő*-zés a határozóragban: *égön*, *hegyön*, *rétön* stb. (i. m. 161); GyöngySzt. 45: *helyön wayon*. — Zárt *ē* helyén *ő*: *lössz*, *lősz* ~ *lössz* ~ *lész* (i. m. 155); GyöngySzt. 51: *Hugatul lőtt magszatt*.

Most kanyarodjunk vissza megjelölt témaköröm fő kérdéséhez! Vajon hol voltak az *a* határozott névelő hasonulásának, az *ap pap*, *ab barát*, *ad deák*, *am mi*-féle jelenség forrásai, amely nyelvjárási sajátság — mint tudjuk — Dévai OrthVng.-ján kívül a már részletesen ismertetett GyöngySzt.-ben, valamint az előbbieken említett kódexek helyesírásában is gyakran felbukkan? E feltett kérdésre ma már — az idevágó vizsgálati eredmények alapján — meggyőződéssel válaszolhatok: a Palócföldön, főleg az egyszerű nép ajkán; közelebbről pedig Észak-Magyarország nyugati és keleti részein: a Garam mentén, a régi Gömör megyében végighúzóódó Sajó vidékén, a Mátrában, a Bükkben. Hangsúlyozni kívánom, hogy e felsorolt tájegységek mellett — minden valószínűség szerint — más helyütt is, bár

ennek igazolására e pillanatban még nem rendelkezünk kézzelfogható bizonyítékokkal.

Úgy tűnik, hogy e valóban különösnek hangzó nyelvjárási sajátság napjainkban már sehol sem hallható. SZATHMÁRI ISTVÁN jóvoltából azonban tudomást szereztem KNEZSA ISTVÁN néhány idevágó megállapításáról: „Az *a'ki*, *a'pad*, *ama'kép* írásmód tekintettel volt az országszerte elterjedt *akki*, *appad*, *amakkép* ejtésre; ez azonban úgy látszik a XIX. században lényegesen visszaszorult, bár a Tiszántúl ma is általános” (KNEZSA, HÍRTÖRT. 1959. 29). Nagy kár, hogy KNEZSA nem nyújtott még némi hangtani és egyéb tájékoztatást e régi tiszántúli nyelvjárási sajátságról.

Ám az utóbbi időben — hosszú, fáradságos munkám gyümölcseként — megkönykeztet a szerencse, s BARTHA JÓZSEF „A palóc nyelvjárás” című tanulmánya alapján első ízben sikerült az *am mi*-féle nyelvjárási jelenséget a mai Bélapátfalván és környékén lokalizálnom. E lokalizáció értékét fokozza, hogy BARTHA említett műve 1893-ban, tehát éppen száz esztendővel ezelőtt jelent meg. BARTHA művében Bélapátfalva *Apátfalva* helységnéven szerepel. E helységről FÉNYES ELEK — MoGSz. Hnt. I, 28 — így ír: „Apátfalva magyar m. v. Borsod megyében, Miskolcztól nyugotra... a Bikk hegység Bélkőnek nevezett nyugoti szélső bérce alatt széles kies völgyben”. Apátfalva és környékének nyelvjárásból BARTHA tanulmánya alapján két mondatot idézek szemléltetésül annak bizonyítására, hogy az *ap pap*, *ab barát*, *am mi*-féle jelenség valóban létezett nyelvjárásainkban: „*elmen'ő am mi kend'ővel sz'őll'őnbe* (szőlőnkbe)”; „...az *am mi kut'ő* (kutónk)” (i. m. 7 — több adatot nem találtam).

Itt említem meg az Apátfalvától északkeleti irányban kb. negyvenöt kilométerre fekvő Szikszó helységet. Szikszó ugyanis — mint ismeretes — szülőhelye volt Szikszai Fabricius Balázsnak (1530 körül), kinek legjelentősebb műve az iskolai célra írt latin—magyar szótára: „Nomenclatura seu dictionarium Latino-ungaricum” (Debrecen, 1590.). Szikszai e művét — melyet Csáktornyai János rendezett sajtó alá — azért említem meg, mert első pillantásra úgy tűnt, mintha e mű *ő-zése* hasonlítana a GyöngySzt. *ő-zéséhez*. Jóllehet Szikszó mai nyelvjárása e tekintetben eltér a Hernád bal partján hallható abaúji *ő-ző* nyelvjárástól. Ez esetben nem gondolhatnánk mégis arra, hogy a GyöngySzt. szerzője nem más, mint Szikszai Fabricius rokonainak egyike? Érdekes lenne e kérdéssel foglalkozni.

Szikszóval kapcsolatban meg kell említenünk Dévai Bíró Mátyást is. Dévai ugyanis egy ideig Szikszón volt iskolamester (vö.: SÓLYOM JENŐ, Luther és Magyarország. Bp., 1933. 122; HORVÁTH JÁNOS, A reformáció jegyében. Bp., 1957. 164).

Ismeretes előttünk, hogy Dévai mint protestáns prédikátor, és a lutheri reformáció eszméinek buzgó hirdetője végigbarangolta egész Észak-Magyarországot. Így 1527-ben, Tomori István káplánjaként Boldogkő várában találjuk Kassa közelében (vö. HORVÁTH i. m. 163), majd 1539-ben Perényi Péter sárospataki udvarában. OKOLICSÁNYI művéből arról értesülünk, hogy Dévai Batizi Andrással együtt már 1530 előtt Észak-Magyarországon, a Bodrog melletti Újhelyen hirdeti a lutheri reformáció eszméit (vö. OKOLICSÁNYI PAULUS, Historia diplomatica de statu religionis evangelicae in Hungaria. Anno M. DCCX.). Mindezek után könnyű megértenünk, hogy Dévai miért ismerte olyan jól hazánk egynémely vidékének nyelvi sajátságait. (Talán éppen ezért volt oly buzgó híve a fonetikus helyesírásnak?)

Az utóbbi időben további kutatásokat végeztem a Dévaitól követett nyelvjárási sajátság forrásainak a lokalizálására. Így, többek között Kodály Zoltán fonográfra felvett, s könyvben is megjelentetett népdalgyűjteményeinek, a népi ejtést fonetikus átírással követő dallamszövegeit kezdtem tanulmányozni. Megdöbbenve

tapasztaltam, hogy ezek a nép ajkán felelendülő dallamszövegek teli vannak szöve anyanyelvünk régies, csodálatosan hangzó archaikus kifejezéseivel, nyelvjárási sajátágaival.

Íme, szemléltetésül ragadjunk ki néhány szövegsort Kodály népdalgűjteményéből (Kodály: Százszorszép. 100 magyar népdal. Bp., 1971.): Felszántom a császár udvarát. Szalóc (Gömör), 1912: „Bánat terem abban, búvetés, / *A' mmagyar* élete szenvedés.” (37); Tanuld, asszony az uradat megbecsülni. Alsószecse (Bars), 1912: „Hogyha, embér feleségöd nagy nyelvvel bír, / Csak fa légyen *a' kkezedbe*, sémmit sem félj” (55); Macska ment disznótorba. Mohi (Bars), 1912: „Kutya után *a' ffarkas*, / Farkas után *a' kkakas*. / (...) / De a farkas nem olyan, / *A' kkakas* is különös, / ki fekete, ki vörös.” (i. h.); Az alföldi pusztán fúj a szél. Szalóc (Gömör), 1914: „Jártam az alföldön *ar rébe* (= a révbe) / Kérték a szűrömet cserébe.” (vö. BEREZKY JÁNOS—DOMOKOS MÁRIA, Kodály népdalfeldolgozásainak dallam- és szövegforrásai. Bp., 1984. 66); Piros alma ne gurój, ne gurój. Mohi (Bars), 1912: E kiragadott népdalunk 2. versszakának szóban forgó nyelvjárási sajátágát kottában rögzítve is bemutatom:

E fenti népdalok soraiból kiragadott, Dévai-féle helyesírássra emlékeztető *A' mmagyar*, *a' kkezedbe*, *a' ffarkas*, *a' kkakas*, *ar'rébe* (a révbe), *a' ggalamb* stb. példák, amelyek — mint tudjuk — a GyöngySzt.-ben, a GuaryK.-ben, a SimK.-ben, a NádK.-ben és a NagyszK.-ben is gyakoriak, egy nyelvtudós számára Dévai megemlékezésénél többet mondanak.

Befejezésül néhány mondatban szeretném összefoglalni vizsgálataim főbb eredményeit.

1. Remélhetőleg sikerült lokalizálnom a kódexeinkben is felbukkanó, Dévai-féle *al ló*, *an nemzet*, *at tenger* stb. nyelvjárási jelenség néhány forrását. Úgy tűnik, hogy e nyelvi változatok főleg Észak-Magyarországon: a Mátrában, a Bükkben, Észak-Magyarország nyugati és keleti részein: a Garam mentén, a régi Gömör megyében végighúzóódó Sajó vidékén voltak. Erről tanúskodnak Kodály népdalgűjteményének fonetikusán rögzített dalszövegei is.

2. A GuaryK., SimK., NádK. és NagyszK. szerzői nem követhették Dévainak az *ap pap*, *ab barát*-féle helyesírását, mivel e kódexek időben megelőzték Dévai OrthVng.-jének a megjelenését.

3. Néhány újabb keletű nyelvjárási adat egybevetésének alapján meggyőződhattünk ama korábbi feltevés helyességéről, amely szerint a GyöngySzt. minden valószínűség szerint palóc eredetű.

4. Vizsgálatokat kellene végezni a továbbiakban annak a kérdésnek a tisztázására, vajon a GyöngySzt. szerzője nem azonos-e az 1590-ben Debrecenben kiadott latin—magyar szótár szerzőjének, a szikszói születésű Fabricius Balázsnak valamelyik rokonával, esetleg az édesatyjával. E tekintetben vallatóra kellene fogni Szikszai szótárának magyar nyelvjárási sajátságait. Ezzel párhuzamosan ugyancsak nyomon kellene követnünk Dévai Bíró Mátyás 1540 körüli szikszói tanítói működését, szellemi tevékenységét. Nem lehet ugyanis kizárni, hogy Dévai Bíró és a

Szikszaai család valamelyik tagja szorosabb szellemi kapcsolatban állt egymással. Így az OrthVng.-ban és a GyöngySzt-ben található *ap pap, ab barát*-féle helyesírás közös vonása közelebbi megvilágítást kapna.

IVÁNY ZOILTÁN

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Kikövetkeztetett alapnyelvi szavaink szibilánsainak problémáihoz

Újabb etimológiai szótáraink (MSzFE., TESz., UEW., EWUng.) a szibilánsokat elvben PAASONEN megállapításának megfelelően rekonstruálják, azaz a magyar *sz* és vogul-osztják *s* előzményeként — szókezdeten és szóközépen is — U/FU *š* s ebből származó ugor *s* található a rekonstrukciókban. A két U/FU/FP jésítetlen szibiláns, mely etimológiai ismereteink szerint magyar származékokban csak szókezdő helyzetben vagy mássalhangzók kapcsolatában hagyott nyomot, az ugor alapnyelvben egybeesett, a keletkezett új hangot *ʒ*-val jelöljük, ebből magyar hanghiány, vogul *t*, a különböző osztják nyelvjárásokban pedig *l*, *t*, *j* stb. fejlődött.

Mint ismeretes, mind a négy említett etimológiai szótár a Nyelvtudományi Intézet finnugor és magyar osztályán készült, az első rekonstruált alapnyelvi szavak az MSzFE. számára jöttek létre, a többi szótár ezeket a kikövetkeztetéseket vette át, változtatta meg vagy javította. Az ugor eredetű szavak szibilánsainak a rekonstruálása az MSzFE. számára még szinte előzmény nélküli problémát jelentett, melyet többé-kevésbé jól oldott meg. Tudományos szempontból félreérthetetlen az ugor eredetű *sz*- kezdetű szavaknál a rekonstrukció: „A korai ugor alapalak: *š. . .” (*šáquld*, *szalag*, *szalu*), „Az ugor alapalak: *s. . . (< korai ugor *š. . .)” (*szak*, *szár*, *szédül*, *szég*, *szél*, *szőke*, *szór*, *szül*, *zug*). Az idézett két formulából látható, hogy az ugor kor végére már nem *š következtethető ki, illetőleg a gyakrabban használt közlésmód meg is mondja, hogy *s került örökségül az ugor nyelvekbe. Félrevezető viszont „a korai ugor” korra történő hivatkozás, hiszen a kérdéses ugor eredetű szavaknak nem kellett föltétlenül már a korai ugor korban létezniök, csak az ugor kor megszűntekor. Két esetben kifogástalan a megfogalmazás: „Az ugor alapalak: *saw3” olvasható *szó* szavunk cikkében, a nem egyértelműen datálható *zaj*¹ esetében pedig: „A finnugor alapalak *šoje(-), ill. ugor *soje”. Az egy évtizeddel később megjelent UEW. 7. füzetében valamennyi ugor eredetű *sz* kezdetű magyar szó rekonstruált *s*-szel kezdődik (885—90), s teljesen világos a vagylagos rekonstruálás a biztosan ugor (*s-), esetleg finnugor (*š-) eredetű szavaknál (891) is. A TESz.-ben csak a *szó* és a *zaj*¹ rekonstrukciója kifogástalan.

A finn-permi jésítetlen szibilánsoknak megfelelő szókezdetű ugor eredetű szavak kikövetkeztetési közül az MSzFE.-ben mindegyiket csak az uralista értheti meg, mert még a legpontosabban megadott formulájuknál is hiányzik az utalás a korszak kezdetére: „Az ugor alapalak: *s. . . vagy *š. . .” (*ág*, *akad*, *ár* 'Flut'), a nem szakember számára csak bizonytalanságra utal, a szó ezek szerint vagy azonos hangkezdetű volt az előző, az U/FU *š kezdetűekkel, tehát azonos módon rekonstruálható ezen ugor eredetű szavakkal, avagy pedig Ug. *š* kezdetű volt (amire legfőljebb az U/FU affrikáták ugor fejleményeinél lehetne gondolni), vagyis ez a rekonstrukció félreinformál. Ugyanez mondható a csak *s szókezdettel közölt ugor alapalakokról (*arany*, *aszik*, *hét*), hiszen ez az U/FU *š- ugor fejleménye. A később megjelent UEW. helyesbítette az idézett szavak ugor rekonstrukcióit, l. 9- 843—6.

A szókezdő szibilánsoknál az ugor eredetű szavaknál a probléma az MSzFE. készítésekor szem előtt volt, helyes rekonstrukciós megoldást azonban csak két szónál sikerült kialakítani. Az intervokális szibilánsok esetében úgy tűnik, fel sem merült annak a szükséges-

sége, hogy az ugor viszonyokat másképpen következtessék ki, mint a régebbieket: a magyar *sz* és vogul-osztják *s* ugor előzményeként háromszor *-s-* látható; az *aszik* és *köszörül* esetében az UEW. eltörölte a palatalizációt, *űsző* szavuknál ott is megmaradt az ugor korban megszűnt palatalizáció. Az „ugor (finnugor?) alapalak” természetesen nem lehet egymással azonos, ha U/FU *s* van benne, erre példák az UEW. 891. lapján közölt rekonstrukciók. A szóközépi vagylagosan ugornak vagy ?finnugornak kikövetkeztetett *s*-ek megfelelő javítása a *foszlik* és *küzd* etimológiájában azonban hiányzik az UEW.-ben: ugor *-s-* ?FU *-s-* lenne a helyes.

Nem érdektelen az idézett három ugor és két ugor vagy esetleg finnugor eredetű szavunk szibilánsának rekonstrukcióját szótárainkban egybevetni.

Az etimológia magyar tagja	MSzFE.	TESz.	UEW.	EWUng.
<i>aszik</i>	ug. *-s-	ug. *-s-	ug. *-s-	ug. *-s-
<i>köszörül</i>	ug. *-s-	ug. *-s-	ug. *-s-	ug. *-s-
<i>űsző</i>	ug. *-s-	ug. *-s-	ug. *-s-	még nem jelent meg
<i>foszlik</i>	ug. (?FU) *-s-	FU *-s- nincs rekonstruálva	ug. (?FU) *-s-	ug. (?FU) *-s-
<i>küzd</i>	ug. (?FU) *-s-		ug. (?FU) *-s-	ug. (?FU) *-s-

Érdekes eltérésként megjegyzendő, hogy az *űsző* az UEW. szerint biztosan ugor eredetű, az MSzFE. szerint egyeztethető az osztjakkal, a TESz. szerint a vitatott eredetek közül az első az ugor származtatás. Az kétségtelen az egybevetett szavak adataiból, hogy mind az öt szónál ugor *-s-*, illetőleg FU *-s-* kikövetkeztetése felel meg PAASONEN összeállításának.

Az eddigiekben — a *hét* szókezdetének kivételével — az egybevetések minden tagjának adata hangszabályszerűen felel meg a rekonstrukcióból elvárando hangnak. A minden uráli nyelvből adatolt *fészek* rekonstrukciójában szereplő **-s-*ből sem a magyar *-sz-*, sem a vog. *-t'* nem származtatható. A négy modern etimológiai szótár közül csak az UEW. tér ki a magyar problémájára; indoklása, hogy az *sz* a várható \emptyset helyett az *f* részleges asszimiláló hatásának tulajdonítható, nem meggyőző, hiszen a FU *s*-ből az ugor korban ϑ -nak kellett keletkeznie, s ebből az ősmagyarban a $p > f$ fejlődés lezajlása után — melyről nem tudjuk, hogy megelőzte vagy követte a $\vartheta > \emptyset$ változást — miért asszimilálódott volna *sz*? Az állítás analógiával nem támasztható alá. A várható vogul *t* helyett a megfelelő palatalizált hangra sehol sincs magyarázat. Aligha tulajdonítható ez az első szótag *i*-jének, mert a vogulban az *-it*-hangkapcsolat nem ritkaság, l. a *süt* etimológiájának vogul tagjait, vö. még *küt* 'kettő', *püt* 'fekete' *tüt* 'fa töve, torkolat' (KL. VII, 165, 270, 384, l. még *(-it)* 56, 58, 77, 101, 272, 312, 385), de l. a *t-t* a *víz* vogul megfelelőjében.

A szókezdő szibilánsoknál „az ugor (finnugor?) alapalak” **s-* kezdetű az MSzFE.-ben a *szűz* szónál. Ezt azért tárgyalom elkülönítve az ugor-finnugor különbözőség kérdéséről, mert itt nemcsak időrendi különbség van a két lehetséges alapalak között, hanem a kikövetkeztetés logikája számomra követhetetlen. Az MSzFE.-ben biztosnak minősített etimológiának a magyar, vogul és osztják tagja kérdőjel nélküli az egyeztetésben, ehhez kérdőjeles zürjén és votják adatok kapcsolódnak. Várható lenne a biztos ugor alapalak megadása, az azonban **s-*szel nem kezdődhet. Az etimológiai cikkből kiderül, hogy a kérdőjeles zürjén adat alapján lett *s*-kezdetű a rekonstrukció, az azonban akkor eleve csak a kérdőjeles finnugor lehet. Ha ez a szóbelseji palatalizált mássalhangzó hatására **s*-szé változott a finnugor

alapnyelvben (kérdéses, nem a finnugor utolsó adatot illeti-e meg az alapalak megnevezés), akkor a votják szókezdet és a magyar érthető, az obi-ugorok nem. Az UEW. viszont bizonytalan *s*-kezdetű alapalakot ad meg, az osztják adatot jelentéstani okokból kizárja, a magyart, vogult, votjákat kérdőjellel kapcsolja a zürjénhez, mely levezethető az alapalakból. A többi nyelvi szókezdetet a szóközép asszimiláló hatásával magyarázza (e fejlődéséről l. az MSzFE.-vel kapcsolatosan a problémákat).

A fentiekben nem esett szó az affrikáta és szibiláns váltakozásával, illetőleg vagylagosságával kikövetkeztetett alapnyelvi alakokról. Arra csak az affrikáták tüzetes tanulmányozása után kerülhet sor.

Az ugor rekonstrukció véleményem szerint U/FU alapnyelvi alakok kikövetkeztetésekor is érvényesek a szibilánsoknál. Változatlanul az a véleményem, hogy a szibilánsok hármassága a finn-permi alapnyelvben alakult ki, az ugor és szamojéd nyelvek egymással azonos kettőssége őrzi az uráli örökséget (l. részletesen: NyK. LXXII, 297—322). Ottani gondolatmenetemet HONTI cáfolni akarta avval, hogy hiányzik valószínűségi elgondolásaimból a nyelvileg lehetséges és lehetetlen kombinációk szelektálása (NyK. LXXIV, 3—6). Cikke azonban csak azt bizonyítja, hogy nemcsak nem ért a valószínűségszámításhoz — nyelvésznek nem kell hozzá föltétlenül értenie —, hanem alapvetően téves elképzelései vannak róla. A valószínűségszámítás folyamán 0 felé tart azoknak a kombinációknak a valószínűsége, melyek nem jöhetnek létre, ezek a számítás folyamán kiesnek. Már utaltam rá máshol (LakóEml. 215, jegyz.), hogy Bay Zoltán a valószínűségszámítással egzakt tudománnyá vált atomfizika oktatását mindig azzal kezdte, hogy a valószínűségszámításnál tilos az eleve szelektálás, s ezt, mint idéztem, egy aligha elfelejthető anekdotával tette hallgatói számára emlékezetessé.

VÉRTES EDIT

A magyarországi parömiológiai felmérésben legismertebbeknek bizonyult közmondások szókinésének statisztikai vizsgálata

1991—1992-ben végeztem felmérést Magyarországon annak megállapítására, hogy milyen és hány közmondás, milyen formában és változatban él a köztudatban, valamint ezeket az ismereteket mennyiben befolyásolja a különböző nem, életkor, lakóhely, végzettség stb. 418 ember közmondásokban való jártasságát vizsgáltam, 378 népszerű közmondáson keresztül (l. TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA, Felmérés a magyar közmondások ismeretére vonatkozóan és a felmérésben legismertebbeknek bizonyult közmondások elemzése. Kandidátusi disszertáció. Kézirat. Bp., 1993.; Parömiológiai felmérés Magyarországon: milyen formában és változatban élnek a legismertebb közmondások, és mi határozza meg az ismeretüket? Kézirat.).

E tanulmány (mely kandidátusi disszertációm II. 1. fejezetét tartalmazza jelentéktelen változtatásokkal) célja a felmérésem során legnépszerűbbnek bizonyult 158 magyar közmondás statisztikai elemzése. A közmondások jegyzéke a fent említett munkákban található. — A közmondások szókinése 763 szövegszóból áll, ezek visszavezethetők 406 különböző szótári címszóra. Ezt a 406 szót tartalmazza a kandidátusi disszertációm szójegyzéke (i. m. 226—33).

A kiválasztott közmondások szókinése, a 406 különböző szó, jellegzetes szófajok szerinti megoszlást mutat, amely kitűnik az 1. sz. táblázatból, ahol A: az adott szófajú szavak száma, B: az adott szófaj által képviselt szóelőfordulás száma, A%: az adott szófajú szavak százalékos megoszlása az összes szóhoz viszonyítva, B%: az adott szófajú szóelőfordulások százalékos megoszlása az összes szóelőforduláshoz viszonyítva.

1. táblázat

A közmondások szókinsének szófajok szerinti megoszlása

Szófajok	A	A%	B	B%	B : A
főnév	181	44,6	249	32,6	1,4
ige	116	28,6	150	19,7	1,3
melléknév	31	7,6	57	7,5	1,8
határozószó	29	7,1	44	5,8	1,5
névmás	19	4,7	61	8,0	3,2
számnév	10	2,5	24	3,1	2,4
módosítószó	7	1,7	51	6,7	7,3
névutó	6	1,5	6	0,8	1,0
kötőszó	5	1,2	21	2,8	4,2
névelő	2	0,5	100	13,1	50,0
összesen	406	100,0	763	100,1	1,9

A 158 proverbiumnak csak az igéit, főneveit, mellékeveit vizsgáltam. Az elemzett közmondásokban 181 főnév 249-szer fordult elő. A gyakorisági arány 1 : 1,4. A tulajdonnevek csoportja 1 földrajzi nevet (*Buda*) és 5 személynevet (*Mohamed 2, Mátyás, Sándor, József, Benedek*). A gyakorisági arányuk: 1 : 1,2. A köznevek gyakorisági aránya 1 : 1,2. A vizsgált 158 közmondásban 116 ige, 150-szer szerepelt. A gyakorisági arány tehát 1 : 1,3. A proverbiumainkban 31 melléknév 57-szer szerepelt, a gyakorisági arány 1 : 1,8.

Az érdekesség kedvéért megadom a szófajok szövegbeli eloszlását A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára (1965—1977) (szerk. FÜREDI MIHÁLY—KELEMEN JÓZSEF. Bp., 1989.) szerint. (Bár igazán hasznosabb lett volna összevetni a közmondások leggyakoribb szavait a mai magyar köznyelv leggyakoribb szavaival, de sajnos egyelőre nem létezik ilyen szótár).

2. táblázat

A szépprózai szókins a szófajok szövegbeli eloszlása alapján

Szófaj	%
Köznevek	21,86
Igék	17,57
Névelők	11,67
Határozószók	7,62
Mellékevek	6,96
Módosítók	5,73
Főnévi névmások	5,08
Mellérendelő	4,82
kötőszók	
Egyéb	18,69

Ami szembetűnik az 1. és a 2. táblázatok összevetéséből, hogy a közmondásokban a köznevek előfordulása 9,9%-kal nagyobb, mint a szépprózában. Sok más nyelvtől (pl. spanyoltól és dánától) eltérően a magyar közmondások nem hagyják ki a névelőket: a névelők előfordulási aránya majdnem másfél százalékkal magasabb, mint a prózában.

A szójegyzék alapján összeállított gyakorisági szótárba 99 szót vettem fel, amelyek a kétszer vagy többször előforduló szavakat foglalják magukba. Ez a szókincs 60,0%-át, illetve a szójegyzék 24,4%-át teszi ki. A gyakorisági szótár alapját a csökkenő abszolút gyakoriság szerint rendezett lista képezi, amely a 158 közmondásban leggyakoribbnak bizonyult 99 szótári címszót tartalmazza. Minden egyes szó előtt az ún. rang (a szó száma) értékét találjuk (A oszlop). A B oszlopban szerepel maga a szó. Ha a szavak gyakorisági értéke azonos, akkor a gépi ábécérend szerint vannak elhelyezve. Minden egyes szó mellett feltüntettem a szófaját: a szófaj megjelölése a Magyar értelmező kéziszótár (szerk. JUHÁSZ JÓZSEF, SZŐKE ISTVÁN, O. NAGY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS. Bp., 1982.), valamint A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára szerint történt (a címszó szófajának megjelölésekor az alábbi rövidítéseket használtam: *f* = főnév, *h* = határozószó, *i* = ige, *ksz* = kötőszó, *md* = módosítószó, *mn* = melléknév, *né* = névelő, *névm* = névmás, *nu* = névutó, *sz* = számnév). Megadom továbbá azon közmondások számát, amelyekben az illető szó előfordul. Amennyiben az adott szó kétszer fordul elő egy-egy közmondásban, a közmondásszám után zárójelben a kettes szám következik, pl. 32(2). A C oszlop azt mutatja, hogy az illető szó összesen hány közmondásban fordul elő. A D oszlop a címszó abszolút előfordulási értékét tartalmazza. Az E oszlopban adott közmondásszámok segítségével az olvasó visszakeresheti azokat a közmondásokat, amelyekben az illető szó előfordul.

Gyakorisági szótár

A 158 legnépszerűbb magyar közmondásban leggyakoribbnak bizonyult 99 szó

A	B	C	D	E
1.	<i>a/az né</i>	76	96	2(2), 3, 6, 7(2), 10, 12, 16, 18, 19, 26, 29(2), 30(2), 31(2), 32, 34, 35, 42, 43, 45, 48, 50, 51, 55, 56, 57, 61(2), 62(2), 64(2), 67, 68, 71, 75, 76, 79, 80, 82(2), 84, 85, 86, 87, 88, 90(2), 92(2), 94(2), 95, 103, 105, 111, 115, 116(2), 117(2), 118, 119, 122(2), 123(2), 124, 125, 126, 127, 129, 132, 135(2), 138, 139(2), 141(2), 143, 144, 145, 146, 147, 151, 152, 153, 156(2), 157(2), 158
2.	<i>nem md</i>	27	29	2, 6, 7, 15, 16, 24, 25, 27, 28, 32, 35, 38, 51, 65, 81, 92, 103, 106, 110(2), 128, 140, 142, 143, 144, 145(2), 148, 150
3.	<i>jó mn</i>	14	16	14(2), 45, 50, 52, 53, 54, 78(2), 103, 128, 130, 131, 135, 140, 154
4.	<i>aki névm</i>	12	12	1, 5, 6, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 108, 109, 110
5.	<i>ember f</i>	10	10	6, 16, 64, 69, 93, 94, 119, 121, 154, 158
6.	<i>sok sz</i>	8	10	55, 91(2), 92, 109, 152, 153(2), 154, 155
7.	<i>ne md</i>	9	9	8, 19, 24, 25, 56, 80, 81, 141, 142
8.	<i>van i</i>	8	8	9, 42, 68, 74, 108, 115, 137, 138
9.	<i>is md</i>	7	7	20, 24, 45, 55, 88, 151, 154
10.	<i>minden névm</i>	7	7	14, 72, 73, 74, 75, 86, 137
11.	<i>mint ksz</i>	7	7	11, 53, 54, 60, 64, 101, 131
12.	<i>ha ksz</i>	6	6	14, 44, 45, 50, 123, 145
13.	<i>maga névm</i>	6	6	1, 25, 75, 76, 77, 88
14.	<i>de ksz</i>	5	5	12, 78, 92, 95, 134
15.	<i>nincs(en) i</i>	5	5	45, 46, 83, 85, 108
16.	<i>egyszer h</i>	4	5	9, 39(2), 40, 119
17.	<i>ki névm</i>	4	5	10, 59, 60, 62(2)
18.	<i>ami névm</i>	4	4	8, 15, 28, 110
19.	<i>anya f</i>	4	4	30, 82, 127, 146
20.	<i>arany f</i>	4	4	15, 47, 59, 70

A	B	C	D	E
21.	<i>az</i> névm	4	4	5, 23, 27, 111
22.	<i>ér</i> i	4	4	3, 13, 70, 151
23.	<i>Isten</i> f	4	4	51, 88, 121, 138
24.	<i>jó</i> f	4	4	55, 74, 124, 129
25.	<i>kutya</i> f	4	4	27, 64, 65, 149
26.	<i>olyan</i> névm	4	4	29, 30, 31, 142
27.	<i>pénz</i> f	4	4	85, 126, 149, 150
28.	<i>rossz</i> mn	4	4	6, 125, 130, 150
29.	<i>szem</i> f	4	4	96, 100, 104, 156
30.	<i>szó</i> f	4	4	50, 82, 157, 158
31.	<i>vég</i> f	4	4	14, 105, 115, 143
32.	<i>egy</i> né	3	4	131(2), 137, 140
33.	<i>megy</i> i	3	4	91, 110, 123(2)
34.	<i>addig</i> h	3	3	2, 3, 18
35.	<i>amilyen</i> névm	3	3	29, 30, 31
36.	<i>ház</i> f	3	3	4, 111, 122
37.	<i>holnap</i> h	3	3	8, 131, 136
38.	<i>jár</i> i	3	3	2, 13, 32
39.	<i>lélek</i> f	3	3	41, 86, 156
40.	<i>ló</i> f	3	3	19, 45, 68
41.	<i>ma</i> h	3	3	8, 131, 136
42.	<i>sem</i> md	3	3	82, 89, 90
43.	<i>semmi</i> névm	3	3	89, 123, 151
44.	<i>több</i> sz	3	3	100, 191, 151
45.	<i>úgy</i> h	3	3	11, 50, 60
46.	<i>víz</i> f	3	3	66, 93, 106
47.	<i>zsák</i> f	3	3	61, 75, 87
48.	<i>fog</i> f	2	3	19, 96(2)
49.	<i>kevés</i> sz	2	3	109, 151
50.	<i>kéz</i> f	2	3	58(2), 138
51.	<i>amelyik</i> névm	2	2	27, 142
52.	<i>bír</i> i	2	2	21, 92
53.	<i>bolond</i> f	2	2	37, 113
54.	<i>bor</i> f	2	2	34, 128
55.	<i>bot</i> f	2	2	51, 114
56.	<i>csinál</i> i	2	2	37, 38
57.	<i>disznó</i> f	2	2	120, 155
58.	<i>egy</i> sz	2	2	37, 38
59.	<i>elvész</i> i	2	2	150, 152
60.	<i>erő</i> f	2	2	101, 118
61.	<i>ért</i> i	2	2	82, 158
62.	<i>esik</i> i	2	2	1, 7
63.	<i>ész</i> f	2	2	49, 101
64.	<i>fal</i> f	2	2	42, 141
65.	<i>gyerek</i> f	2	2	82, 152
66.	<i>hegy</i> f	2	2	123(2)
67.	<i>igazság</i> f	2	2	34, 71
68.	<i>kell</i> i	2	2	110, 128
69.	<i>kicsi</i> mn	2	2	12, 91
70.	<i>kis</i> mn	2	2	139, 154
71.	<i>lány</i> f	2	2	30, 146
72.	<i>lassan</i> h	2	2	13, 134
73.	<i>lesz</i> i	2	2	65, 98
74.	<i>meleg</i> mn	2	2	18, 87
75.	<i>mindenki</i> névm	2	2	76, 77
76.	<i>mos</i> i	2	2	58, 66
77.	<i>nagy</i> mn	2	2	139, 140

A	B	C	D	E
78. <i>nap</i> f		2	2	72, 84
79. <i>rózsa</i> f		2	2	83, 102
80. <i>rövid</i> mn		2	2	49, 117
81. <i>soha</i> (sose) h		2	2	54, 130
82. <i>száj</i> f		2	2	81, 90
83. <i>szegény</i> mn		2	2	93, 94
84. <i>szél</i> f		2	2	33, 145
85. <i>szerencse</i> f		2	2	112, 113
86. <i>talál</i> i		2	2	22, 104
87. <i>tart</i> i		2	2	72, 89
88. <i>tesz</i> i		2	2	16, 43
89. <i>ugat</i> i		2	2	27, 149
90. <i>út</i> i		2	2	18, 35
91. <i>vet</i> i		2	2	11, 59
92. <i>bolond</i> mn		1	2	33(2)
93. <i>én</i> névm		1	2	122(2)
94. <i>ép</i> mn		1	2	41(2)
95. <i>hal</i> f		1	2	139(2)
96. <i>Mohamed</i> f		1	2	123(2)
97. <i>mond</i> i		1	2	20(2)
98. <i>neki</i> h		1	2	136(2)
99. <i>vagy</i> ksz		1	2	124(2)

A magyar közmondásokban az 50 leggyakoribbnak bizonyult szót alaposabban vizsgáltam.

3. táblázat

A leggyakoribb főnevek

Népszerűségi sorrend	A szó	Az előfordulás száma
1.	<i>ember</i>	10
2.	<i>anya</i>	4
3.	<i>arany</i>	4
4.	<i>Isten</i>	4
5.	<i>jó</i>	4
6.	<i>kutya</i>	4
7.	<i>pénz</i>	4
8.	<i>szem</i>	4
9.	<i>szó</i>	4
10.	<i>vég</i>	4
11.	<i>ház</i>	3
12.	<i>lélek</i>	3
13.	<i>ló</i>	3
14.	<i>víz</i>	3
15.	<i>zsák</i>	3
16.	<i>fog</i>	3
17.	<i>kéz</i>	3

A magyar közmondásokban az 50 leggyakoribbnak bizonyult szót 17-16-17 szóból álló zónákra osztottam, és a szófaji megoszlás szerint elemeztem. Ezt a 6. táblázat szemlélteti, ahol A = az adott szófajú szavak száma. A% = az adott szófajú szavak százalékos megoszlása az összes szóhoz viszonyítva.

4. táblázat

A leggyakoribb ige k

Népszerűségi sorrend	A szó	Az előfordulás száma
1.	<i>van</i>	8
2.	<i>nincs(en)</i>	5
3.	<i>ér</i>	4
4.	<i>megy</i>	3
5.	<i>jár</i>	3

5. táblázat

A leggyakoribb melléknévek

Népszerűségi sorrend	A szó	Az előfordulás száma
1.	<i>jó</i>	14
2.	<i>rossz</i>	4

Amint láthatjuk, a főnév első helyet foglal el, 34%-ot képezve az 50 szóhoz viszonyítva. Második helyen a névmás áll, ezt követi az ige és a határozószó. A zónákra való megoszlás a következőket mutatja:

Az első zóna a 17 leggyakoribb szóból áll (az előfordulások száma 96-5). Ez a zóna 9 szófajjal van képviselve, vezető pozíciót a névmás, a módosítószó és a kötőszó foglal el. A második zóna 16 szóból áll (abszolút előfordulásuk száma 4). Az első zónától eltérően ebben a zónában csak 5 szófaj képviselteti magát, többségében a főnévvel. A harmadik zónához 17 szó tartozik (előfordulásuk száma 3). A főnév és a határozószó majdnem kétharmadát teszi ki.

6. táblázat

A közmondásokban az 50 leggyakoribbnak bizonyult szó szófaji megoszlása 3 zóna szerint

Szófaj	Az adott szófajú szavak száma és aránya							
	Együttesen		1. zóna		2. zóna		3. zóna	
	A	A%	A	A%	A	A%	A	A%
főnév	17	34	1	5,9	9	56,2	7	41,2
névmás	9	18	4	23,5	3	18,7	2	11,8
ige	5	10	2	11,8	2	12,5	1	5,9
határozószó	5	10	1	5,9			4	23,5
módosítószó	4	8	3	17,6			1	5,9
kötőszó	3	6	3	17,6				
számnév	3	6	1	5,9			2	11,8
melléknév	2	4	1	5,9	1	6,3		
névelő	2	4	1	5,9	1	6,3		
összesen	50	100	17	100,0	16	100,0	17	100,1

Az alábbi felsorolás a magyar szépprózai szövegekben (A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára szerint) leggyakoribbnak bizonyult 50 szótári címszót foglalja magába, a csökkenő gyakoriság szerinti sorrendben. A címszó előtti szám a szó rangjára utal, a szavak után pedig a szófaj jelölése következik. Az utolsó rovat azt az információt adja az olvasónak, hogy az adott szó előfordul-e a közmondásainkban, és ha igen, milyen a gyakorisági szótárunkban a rangérték: 1-től 99-ig. Ha a szó csak egyszer fordult elő anyagunkban, vagy egyszer sem, a következő jelek találhatók: (1), valamint —. Amint látható, e közül az 50 szó közül csupán 19 tartozik a közmondásainkban leggyakrabban előforduló szavakhoz, 8 szó kétszer, 7 egyszer, 16 pedig egyszer sem fordul elő.

A magyar szépprózai szövegekben leggyakoribbnak bizonyult 50 szótári címszó: 1. *a* né 1, 2. *és* ksz —, 3. *nem* msz 2, 4. *van* i 8, 5. *hogya* ksz —, 6. *az* névm 21, 7. *ez* névm —, 8. *is* ksz —, 9. *de* ksz 14, 10. *egy* né 32, 11. *csak* msz —, 12. *s* ksz —, 13. *már* md (1), 14. *mond* i 97, 15. *még* msz (1), 16. *tud* i (1), 17. *ha* ksz 12, 18. *maga* névm 13, 19. *én* névm 93, 20. *sem* md 42, 21. *ő* névm —, 22. *mi* névm —, 23. *kell* i 68, 24. *is* md 9, 25. *mint* ksz 11, 26. *most* h —, 27. *aki* névm 4, 28. *mert* ksz —, 29. *egy* sz 58, 30. *neki* h 98, 31. *ember* f 5, 32. *minden* névm 10, 33. *úgy* h 45, 34. *itt* h —, 35. *volna* i —, 36. *akár* i (1), 37. *lesz* i 73, 38. *lát* i (1), 39. *akkor* h —, 40. *vagy* ksz 99, 41. *ami* névm 18, 42. *valami* névm —, 43. *jó* mn 3, 44. *nagy* mn 77, 45. *két* sz (1), 46. *aztán* h —, 47. *kéz* f 50, 48. *olyan* névm 26, 49. *meg* ksz —, 50. *néz* i (1).

A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára szerint a legnagyobb gyakorisága a következő főneveknek van: *ember*, *kéz*. A következő igék fordulnak elő leggyakrabban: *van*, *mond*, *tud*, *kell*, *akár*, *volna*, *lesz*, *lát*, *néz*. A leggyakoribb melléknemek a következők: *jó*, *nagy*.

A magyar szépprózai szövegekben leggyakoribb szavak szófaji megoszlását a 7. táblázat szemlélteti.

7. táblázat

A magyar szépprózai szövegekben előforduló leggyakoribb szavak szófaji megoszlása

Szófaj	Az adott szófajú szavak	
	száma	aránya %-ban
névmás	11	22
kötőszó	10	20
ige	9	18
határozószó	6	12
módosítószó	6	12
főnév	2	4
melléknév	2	4
névelő	2	4
számnév	2	4
összesen	50	100

A gyakorisági szótárba fel nem vett, egyszer előforduló szavak, úgynevezett hapaxok (számuk 307) a közmondások szójegyzékét jelentős mértékben gazdagítják, 75,6%-át teszik ki, bár a teljes szókészletnek mindössze 40,0%-át jelentik.

A közmondásokban a 99 leggyakoribb szónak (1. csoport), valamint 307 legritkább szónak (2. csoport) szófajok szerinti megoszlása kitűnik a 8. táblázatból, ahol A: az adott szófajú szavak száma, B: az adott szófaj által képviselt szóelőfordulás száma, A%: az adott szófajú szavak százalékos megoszlása az összes szóhoz viszonyítva, B%: az adott szófajú szóelőfordulások százalékos megoszlása az összes szóelőforduláshoz viszonyítva.

A leggyakoribb magyar szavaknál a főnév 10%-kal — ami 18,6%-kal kevesebb a hapaxoknál —, viszont a névmás 13,3%-kal, a módosítószó 6,3%-kal, a kötőszó 4,8%-kal több az egyszer előforduló szavaknál.

8. táblázat

A közmondások leggyakoribb, valamint egyszer előforduló szavainak szófajok szerinti megoszlása

Szófajok	A ₁	A ₁ %	A ₂	A ₂ %	B ₂	B ₂ %	B ₂ : A ₂
főnév	146	47,6	35	35,4	103	22,6	2,9
ige	96	31,3	20	20,2	54	11,8	2,7
melléknév	21	6,8	10	10,1	36	7,9	3,6
határozószó	21	6,8	8	8,1	23	5,0	2,9
névmás	7	2,3	12	12,1	54	11,8	4,5
számnév	6	2,0	4	4,0	18	3,9	4,5
módosítószó	3	1,0	4	4,0	48	10,5	12,0
névutó	6	2,0					
kötőszó	1	0,3	4	4,0	20	4,4	5,0
névelő			2	2,0	100	22,0	50,0
összesen	307	100,1	99	99,9	456	99,9	4,6

Viszont ha összevetjük a magyar közmondások legnépszerűbb szavainak szófaj szerinti megoszlását a magyar szépprózai szövegekben a leggyakoribbnak bizonyult 50 szónak a szófaji megoszlásával, a következőket vesszük észre: amíg a közmondásokban a főnév 34%-ot tesz ki, a prózában 4%-ot csupán. Az ige viszont a közmondásokban 10%-ot tesz ki, amíg a prózában 18%. Egyetlen egy kötőszó sincs a széppróza leggyakoribb szavai között, a közmondásainkban pedig 6%-ot tesznek ki. Egyetlen egy számnév nem került a magyar közmondások szavainak toplistájára, míg a prózában 4%-ot tesznek ki.

A 9. táblázat a közmondásokban előforduló ragozott igealakok szövegbeli eloszlását mutatja. Hogy legyen összehasonlítási alapunk, a „Százalék (pr)” rovatban a ragozott igealakok szövegbeli eloszlását százalékban adom A magyar nyelv szépprózai gyakorlati szótára szerint.

9. táblázat

A közmondásokban előforduló ragozott igealakok szövegbeli eloszlása

	Személy	Abszolút gyakoriság	Százalék	Százalék (pr)
Egyes szám	1.			12,51
	2.	19	13,8	4,04
	3.	114	82,6	64,39
Többes szám	1.	1	0,7	3,63
	2.			0,47
	3.	4	2,9	11,86
Magázás egyes szám				2,73
Magázás többes szám				0,37

Amint láthatjuk, a közmondásaink legnépszerűbb ragozott igealakja, az egyes szám 3. személy az esetek több mint a négyötöd részét teszi ki. Második helyen áll az egyes szám 2. személyű ige. A prózában második helyen szereplő egyes szám 1. személyű ige a proverbiumok anyagában egyszer sem fordult elő.

A 10. táblázat az igemódok eloszlását mutatja. Hogy legyen összehasonlítási alapunk, az „Aránya (pr)” rovatban az igemódok eloszlását százalékban adom A magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára szerint.

10. táblázat

Az igemódok eloszlása

Igemód	Aránya	Aránya (pr)
Kijelentő mód	85.5	89.7
Felszólító mód	14.5	6.1
Feltételes mód		4.2

A legnépszerűbb magyar közmondásokban a kijelentő mód messzemenőleg a leggyakoribb, feltételes módú ige egyszer sem fordult elő, míg a felszólító mód 8,4%-kal többször van képviselve, mint a prózában.

Bizonyára tanulságos lenne az általam elvégzett kvantitatív stilisztikai vizsgálat eredményeit összevetni más folklórműfajok, például a verses népköltészet hasonló módszerű elemzésének eredményeivel, amelyet KÜLLÖS IMOLA végzett (I. KÜLLÖS IMOLA, Csángó dalok és balladák kvantitatív módszerű vizsgálata: Népi kultúra—Népi társadalom. Folklorica et ethnographica. Bp., 1980. XI—XII, 351—71).

TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Úgy csinálták egy üveg pálinkáért! Ritka, de kihaltnak nem mondható sértés, amelyet ma már inkább csak (kegyetlen) tréfából mondanak valakinek kocsmában, boros cimborák, esetleg valakinek a háta mögött gúnyból: *(Ezt is) Úgy csinálták egy liter pálinkáért.*

Ez a szólás nem található meg az ismertebb közmondásgyűjteményekben (pl.: SIRISAKA ANDOR, Magyar közmondások könyve. Engel Lajos könyvnyomdája, Pécs, 1891.; MARGALITS EDE, Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Kókai Lajos kiadása, Bp., 1897.; O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. Gondolat, Bp., 1976.), sőt más helyi, regionális gyűjtésben sem akadtam nyomára. Pedig a szólás egy néprajzi szempontból alig dokumentált, föl nem fedezett szexuális szokásra utal, amely több népnél is megvan, és lehetséges, hogy ennek a kevésbé ismert magyar szólásnak antropológiai kapcsolata is van.

Az *(Ezt is) Úgy csinálták egy liter pálinkáért* szólást magyar nyelvetterületen az általam tudottak alapján először FÉL EDIT jegyezte le, s publikálta a martosi társadalomnéprajzi kötetében 1944-ben. Mint írja: „A férfiakban annyira él az ösztön az utód után, hogy ha nekik maguknak nem lett gyerekük, hívnak nemzótársat (Zeugunshelfer) feleségükhöz. A nemzótárs mindig idegen, sohasem lehet rokon vagy koma, mert annak fölhánytorgatná akárki, hogy mire vállalkozott. Az is szükséges, hogy ez a fiatal idegen »szemtelen« legyen, mert akárki hívásra sem megy el. 1904-ből tudják az utolsó esetet, amikor B. S. elhívott egy »jó fiatalembert, hogy csináljon gyereket a feleséginek«. Ennél régebbről is emlegetnek két esetet,

amikor a férj elhívta a kiszemelt fiatalembert a kocsmába és fizetett neki pálinkát, hogy menjen el hozzájuk és csináljon gyereket a feleségének. Az így lett gyereknek háta mögött még felnőtt korában is megmondják, hogy »ezt is úgy csináták egy liter pálinkáér«, az apa háta mögött is azt suttogják »ennek a fiát is a Sz. Zs. csinátá« (FÉL EDIT, A nagycsalád és jogszokásai a Komárommegyei Martoson. A SZMKE Kisalföld-kutató Intézetének kiadása, Bp., 1944. 29).

Szólásunk egyébként beleillik abba a körbe, amikor az újszülöttre, kisgyerekekre tréfásan, illetve rosszmájúan azt mondják: *Nagyon hasonlít a postásra, A haja olyan, mint a villanyszámlásé* stb. Nyelvjárási környezetben ide tartozik ez a szólás: *Neked is a szomszéd szegte be a füled!* (Komárom környékén használják, s azt jelenti, hogy a szomszéd „besegített” a nemzésnél. Inkább felnőttek közötti tréfálkozás, hiszen a gyerek még nem érti meg, miről is van szó. — Erre a szólásra sem találtam analógiát a már ismertetett közmondásgyűjteményekben.)

Az (*Ezt is*) *Úgy csinálták egy üveg pálinkáért* szólás mélyén tehát egy ősi jogszokás él, a nemzőtársé. Persze lényeges különbség van a „besikerült”, „besikeredett” gyerek és a „megtervezett”, „megszervezett” gyerek között, hiszen az első esetben a férj kijátszásáról, míg a másodikban tudatos beleegyezéséről van szó.

Megtalálható-e a nemzőtárs a magyar jogi népszokások között? TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ monográfiájában sem a házasságon kívüli nemi kapcsolatok, sem pedig a szexuális vendégbarátságot fejezetben nem találunk példát a nemzótársra (TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ, Magyar jogi népszokások. Gondolat, Bp., 1981. 283—6). Ugyancsak nem található adat a nemzótársra VAJDA MÁRIA és SZENTI TIBOR könyveiben, amelyek a magyar parasztság szerelmi (szexuális) életét mutatják be (VAJDA MÁRIA, Hol a világ közepe? Parasztvallomások a szerelemlről. Forrás Könyvek, Kecskemét, 1988.; SZENTI TIBOR, Parasztvallomások. Gondolat, Bp., 1985.). Nem tudni, hogy miért kevés az adat. Vajon a gyűjtők nem voltak eléggé alaposak, esetleg valóban csak sporadikusan, véletlenszerűen előforduló szokásról volt szó? Én mindenesetre úgy vélem, hogy nem lehetett ismeretlen és annyira ritka jelenség, amennyire azt az egyetlen leírt magyar adat tükrözi, hiszen a házastársi kapcsolat fenntartása, a család iránti igény régebben is sokkal szorosabb volt és ma is az, s ezért ilyen „kényszermegoldásba” belemertek a felek.

A nemzőtárs intézménye ugyanis etnológiai, antropológiai szempontból több helyről is leírt, ám mindenütt hasonló, kényszer jellegű szokás, jelenség. BODROGI TIBOR is megemlíti a néprajzi terminológiáról szóló tanulmányában. A házasságon kívüli szexuális kapcsolatok (a promiszkuitás, a feleségcsere, a cicisbeizmus, a szexuális vendégbarátság és a berdache) között tárgyalja a nemzótárs jellemzőit. Meghatározása szerint a nemzótárs: a házasság terméketlensége esetén a férj más férfi közreműködését veszi igénybe utódok nemzése végett. A nemzótárs által nemzett gyermekek minden szempontból a férjhez tartoznak. Példa: Kau, Hawaii szigetek, Polinézia (BODROGI TIBOR, A néprajzi terminológia kérdéséhez: Ethnographia LXVIII [1957.] 50). BODROGI TIBOR szöveges példát is hoz a hawaii nemzótársra: „Egy bizonyos nő Hawaiiiban férjhez ment és négy gyermeket szült, azonban mindegyiket holtan. A férj tanácsért felesége nagyapjához fordult, aki híres *kahuna* volt és ez közölte vele, hogy felesége addig nem hoz élő gyermeket a világra, amíg egy másik férfitől nem kap *hue*-e-t. A férj ezután tanácskozott anyjával, aki igen szeretett volna unokákat és együtt kiagyalta egy tervet: hogyan érhetnék el a kívánt célt. Volt egy bizonyos ember azon a vidéken, aki híres volt arról, hogy meghódított minden nőt, akire csak vágyott. A férj, ilyen vagy amolyan ürüggyel, többször a házába küldte ezt a férfit olyankor, amikor felesége egyedül volt otthon és a kívánt esemény megtörtént, anélkül, hogy a nő ezt akarta volna, tekintve, hogy ő nem tudott a tervről. Megmondta férjének, hogy mi történt és az színleg közölte a férfivel, hogy a jövőben tartsa magát távol az asszonytól. A rendes időben azután az asszony egy fiút szült

a *hua*-e-től és a gyermek élve született. Ez véget vetett a másik férfivel való viszonyának, de ezután igazi férjének két gyermeket is szült, akik élve jöttek a világra, pontosan úgy, ahogyan azt a *kahuna* megmondotta” (HANDY, E. S. C. and PUKUI, M. K., The Polynesian Family System in Ka-u, Hawaii: Journal of the Polynesian Society LX. No. 4. [1951.] 201. — BODROGI TIBOR fordítása, i. m. 60).

A Martosról ötven évvel ezelőtt följegyzett, igen ritkán ma is hallható tréfálkozó, sértő szólás tehát egy antropológiai szexuális magatartást rejt magában, a nemzótársét. Fontos magatartásformáról, kényszer szülte szokásról, eljárásról van szó, hiszen a férj és a feleség, a család összetartását és a gyermek iránti vágy kielégítését egyszerre szolgálta, s ez pozitív társadalmi cselekedetnek, gondoskodásnak tekinthető, és természetesen semmilyen szempontból sem elítélhető. A későbbi konfliktusoknak úgy kívánták az elejét venni, hogy lehetőleg távoli, ismeretlen személy legyen a nemzótárs. (Odavezényelt katona, átutazó diák, látóli vendég stb.) A nemzótárs igénybevétele lehetővé tette, hogy a férj-feleség közötti kapcsolat megmaradjon, a család létrejöjjön.

Ma is megvan ez az igény, de az orvostudomány fejlődése már más megoldást kínál: a spermabankból történő mesterséges megtermékenyítést. Rendszerint ez esetben sem közlik (talán nem is tartják nyilván) az „apa”, illetve ahogy mondják: a „képzelt apa” kilétét, de a szexológusokhoz érkező olvasói levelekből tudható, hogy az ilyen esetekben is tovább motoszkál az érintettek tudatában: ki lehet a valódi apa? Ezt azonban az orvosi titoktartás őrzi, s a szólásnak — *Úgy csinálták egy liter pálinkáért* — ebben az esetben semmiféle létalapja nincs, nem is lehet, tehát nem is mondják. (Jelen tanulmány „A magyar pálinka története, terminológiája és néprajza” című eddig még kéziratot munkám eredményei alapján született meg.)

BALÁZS GÉZA

Teng, tendül, tenyészik. 1. A SzófSz. és a TESz. szerint *teng* és *tenyészik* szavaink eredete ismeretlen. Mindkettő fiktív tövű, gyakorító képzős ige. A *teng* egyszótagúsága mögött akár tőigét is sejthetnénk, de BENKŐ LORÁND morfológiai érvelése (FiktI. 52) a *teneg* változat elsődlegességét valószínűsíti. Szintén BENKŐ segítségével (Rédei-Festschr. 63) juthatunk a *Thene* (1231: ÁÜO. VI, 496) és *Theneu* (1276: ÁÜO. IX, 165) személynevek nyomára: ezek az ő listája alapján a *teng(ődik)* vagy a *tenyészik* tövéből képzett főnevesült melléknévi ige-
nevek lehetnek.

2. A TESz. elutasítja a *teng* VÁMBÉRY ÁRMÁN által (MBölcs. 216) képviselt török származtatását. — A szótár megjelenése után K. PALLÓ MARGIT „Régi török eredetű igéink” című munkájában (StUA. Suppl. I, 189) más török magyarázattal kísérletezik, s ötletét KAKUK ZSUZSA a könyvről szóló ismertetésben (NyK. LXXXVII, 268) további vizsgálatot érdemlőnek tartja. K. PALLÓ — utalva egy korábbi cikkére (Nyr. C, 339—41) — úgy véli, hogy a *ténfereg* összetett szó, és ennek előtagjával azonos a *teng* töve. „A törökség minden ágában és jövevényszóként a mongol nyelvjárásokban is kimutatott 'cél nélkül kóborol, bolyong, hiábavalóan ögeyleg, időt pocsékol' jelentésű *ten-* ige a magyarban a *-g* gyakorító képző hozzájárulásával további pejoratív irányú jelentésfejlődéshez jutott. Aki nem dolgozik csak *teng-ténfereg* az nyomorba jut: *tengődik*. Ezt fejezi ki plasztikusan a *teng-leng* forradásos ikerszó is: 'ide-oda mozog, örökké helyet változtat'.” (K. PALLÓ: StUA. Suppl. I, 189.) — A jelentésváltozás, mellyel K. PALLÓ számol, éppenséggel elképzelhető volna. Problematikusabb a *ténfereg* felbontása **tén + *fereg* elemekre: a szótörténeti adatok inkább a TESz. magyarázatát (talán *fentereg > ténfereg* hangátvétel) támogatják. A K. PALLÓ szerint török eredetű, képzőtlen előtag és az onomatopoetikus természetű, képzős utótag összeforrása

egyébként alaktani szempontból is igen gyanús. Ettől persze még főszereplőnk, a *teng* ige visszavezethető lenne az említett török töre. Csakhogy a *-g* képző csatlakozása a legkevésbé sem jellemző török jövevényigéinkre. Elsősorban ez az érv cáfolja K. PALLÓ gondolatmenetét.

3. Hol kereshetjük hát a *teng* eredetét? Talán éppen a képzőből kiindulva, BENKŐ LORÁND nyomán (FiktI. 86) haladva: „Az itt [a bizonytalan és ismeretlen eredetű fiktív tövű igék között] jóval ritkább *-n* és *-g* magyar onomatopoetikus eredetűt sejtethet: *oson*, *ragyog*, *teng* stb.” BENKŐ ötletét számos hasonló felépítésű ige támogatja: *cseng*, *leng*, *peng*, *reng*, *zeng* stb.; hiszen a TESz. szerint ezek egy része biztosan, más része kisebb-nagyobb valószínűséggel hangutánzó-hangfestő eredetű, az EWUng. pedig még határozottabban foglal állást onomatopoetikus voltuk mellett. Külön is szeretném felhívni a figyelmet a *lözeng* és a *pang* igére: az EWUng. — bár óvatosabban — ezek onomatopoetikus eredetével is számol, és jelentésük igen közel áll a *teng*-éhez.

Az 1. pontban említett főnevesült igenevek — ha nem is teljes bizonyossággal — arra mutatnak, hogy a *teng* töve valaha önálló lexémaként élhetett. Ha ez igaz, akkor a *teng* valódi származékigeként keletkezett, és csak később vált fiktív tövűvé. Természetesen emiatt nem kell kételkednünk a *tő* onomatopoetikus eredetében, mivel az ilyen származású szavak körében fiktív tövűvé vált és fiktív tövűként született igéket egyaránt bőven találunk (vö. BENKŐ, FiktI. 88—150, különösen 138—41).

Nem kívánom elhallgatni az erősebb ellenérvet sem: arra nézve, hogy a *teng* töve, amely tehát könnyen lehetett valódi alapszó is, eredetileg pontosan minek a hangját jelenthette meg, legfőleg feltevéseink vannak. Mielőtt ezekről szót ejtenénk, vonjuk be a vizsgálatba a másik két főszereplőt, a *tenyészik* és a *tendül* igét is.

4. A *tenyészik* eredetének megfejtésére nem történt olyan kísérlet, mint a *teng* török származtatása. A szakirodalom e két ige etimológiáját szinte sohasem kapcsolja össze. Érdekes kivétel CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS szótára, amely a közös *ten ~ teny* gyökre vezeti vissza őket. A CzF. szerint az innen sarjadó szavak egyfelől „Valamely szélesen elterjedő, vagy terjedékeny tárgyra vonatkoznak”, másfelől „Az állati vagy növényi életnek növesben elmaradt, épen nem gyarapodó állapotát jelentik”. A szerzők az első csoportba sorolják a *tenyészik* mellett például a *tenger* és *tenyér* főneveket, a másodikba a *teng* mellett többek között a *senyved* igét. Mindebben persze sok a naiv spekuláció és a tévedés, de úgy vélem, hogy a *teng* és a *tenyészik* alaki és jelentésbeli összekapcsolásával a CzF. „ráhibázott” a megoldásra.

En is úgy ítélem meg, hogy *teng* és *tenyészik* szavaink szorosan összefüggenek egymással, de ötletem megszületésében a CzF. nem játszott szerepet. Annál inkább azok az igék, melyekre szófejtési kísérletemet építem: a *vegetál* és a *tendül*.

5. A BAKOS FERENC szerkesztette Idegen szavak és kifejezések szótára⁸ (1986.) jól mutatja, hogy a *vegetál* egyik jelentése ‘teng, tengődik’, a másik pedig ‘<növény> tenyészik, terem’; vö. még: lat. *vegetari* ‘wachsen, gedeihen’ és ném. *vegetieren* ‘kummerlich dahinleben’ (WAHRIG 1980.). A *vegetál* tehát amelletts tanúskodik, hogy a ‘teng’ és a ‘tenyészik’ együtt élhet ugyanabban a szóban, s az egyik jelentésből kialakulhat a másik.

Másként és közvetlenebbül áruklodik a *teng* és a *tenyészik* rokonságáról a *tendül*. A TESz. 1564-ből, az OklSz.-ből, ‘összeszedi magát, erőre kap’ jelentéssel adatozja ezt az igét, azt állítva, hogy a *teng*-hez tartozása jelentéstani okokból valószínűtlen. Az ‘erőre kap’ jelentés kétségtelenül ellentétes a ‘tengődik’-kel. Feltehetőleg ezért sorolja Nagykőrösi tájszótárában (1987.) VILLÁM JUDIT a *tendül ~ tündül*-t a ‘gyarapodik, fejlődik <élőlény>’ jelentésű *pendül* címszóhoz. A *pendül* ‘javul, gyarapodik’ jelentését a TESz. 1791-ből idézi (a

köznyelviség jelével is ellátja, ez erős túlzás vagy nyomdahiba), az etimológiai szakaszban pedig így ír róla: „kifejlődéséhez, fizikai állapotnak hangutánzó szóval való érzékeltetéséhez vö. »kicsattan az egészségtől«.”

A *tendül* megítélésében egyáltalán nem osztom a TESz. nézetét. A Magyar Nyelvőr „Érdekes tájszók” című szerkesztőségi cikkével értek egyet: „A *tëndül* ige nyilván a *teng*, *tengődik*, *teng-leng* szócsaládhoz tartozik” (XXXVIII, 320). BEKE ÖDÖN valamivel pontosabban és részletesebben fogalmazza meg ugyanezt *Tendül* című írásában: „A szó nyilván összefügg a *teng* igével, s úgy viszonylik hozzá, mint a *zeng*, *cseng*, *peng*, *kong*, *reng*, *leng*, *ing* gyakorító alak a *zendül*, *csendül*, *pendül*, *kondul*, *rendül*, *lendül*, *indul* kezdő igékhez” (Nyr. LXX, 154). — A *teng* és a *tendül* összetartozása mellett egyébként K. PALLÓ MARGIT is kiáll: „A *tendül* származék ige a *lendül* analógiás hatására jöhetett létre és jelentésben is hasonult hozzá.” (StUA. Suppl. I, 189.)

Nehéz volna eldönteni, hogy a *tendül* valóban a *lendül* analógiás hatásának köszönheti-e létét. Nem szükségszerű, hogy így legyen, de nincs is kizárva. Ennél jóval lényegesebb az, hogy — véleményem szerint — a *tendül* igen közeli rokona a *teng*-nek. Tulajdonképpen összekötő kapocs a *teng* és a *tenyészik* között: alakja inkább az előbbihez, jelentése pedig az utóbbihoz húz. S ha a *vegetál*-ra gondolunk, nincs okunk túlbecsülni a *teng* és a *tendül* jelentéseinek szembenállását.

A *tendül* így aligha kezelhető a vele azonos értelmű *pendül* alakváltozataként. Esetleg elképzelhető, hogy egymástól függetlenül születtek, bár feltűnő hasonlóságuk miatt szívesebben számolnék azzal a lehetőséggel, hogy a *pendül* a *tendül* analógiás hatására és háttérbe szorulásával vette fel a 'javul, gyarapodik'-féle jelentést. Ennek igazolásához még alapos nyelvtárs-történeti búvárkodásra lenne szükség.

A *tendül*-höz kapcsolódva megemlítem még a dömsödi 'nekijavul, meghúsosodik' jelentésű *töndik* tájszót: „Mióta magamhó vöttem ezt az ártatlan teremtet, egészen *mögtöndött*” (Nyr. XXXVIII, 320). A *teng* : *tönd(ik)* : *tendül* hármas a *cseng* : R. *csend* 'cseng' : *csendül* családra emlékeztet.

6. Cikkem 3. pontját azzal az ígérettel zártam, hogy visszatérek arra a kérdésre, miféle hangot érzékeltethetett eredetileg a *teng* töve. Mint írtam, erről csak sejtéseink lehetnek. Analógiaként kínálkozik például a *pang*, melyről a TESz.-ben ezt olvashatjuk: „Eredetileg üres, kongó tárgy ütődésével kapcsolatos, tompa hangjelenséget ábrázolhatott, majd érintkezésen alapuló átvitelrel 'üresen áll, kevesen vannak benne, hiányzik belőle valami' jelentést vett fel; vö. a *kong* hasonló jelentésfejlődését. Az utóbbi jelentésből alakulhatott egyrészt a 'tesped, nem fejlődik', másrészt az 'összeszikkad, romlani kezd' jelentés.”

De az is lehetséges, hogy nem ezen a vágányon kell elindulnunk, hanem inkább arra érdemes gondolnunk, hogy a *tö* eredeti jelentése 'él, fejlődik, szaporodik'-féle lehetett. Igaz, itt nehezen érhető tetten a konkrét hangutánzás, azonban egyáltalán nincs kizárva, hogy olyan jellegű hangfestő tövel van dolgunk, amilyen például a *világ*, *virul* stb. szócsoporthé (l. TESz.). — Az 'él, fejlődik, szaporodik' típusú alapjelentésből mind a 'tengődik', mind a 'tenyészik' jól levezethető. A *teng*-nek olyan árnyalata is van, amelyet az ÉrtSz. így fogalmaz meg: 'életét nyomorultul, nem emberhez méltóan éli'. A szótár ennek szemléltetésére Babits Mihály Dante-fordítását idézi: „Nem születettek *tengni*, mint az állat, | hanem tudni és haladni előre.” Hozzáteszem: az idézet éppen azért érdekes, mert egyáltalán nem következik belőle, hogy az állat a maga módján rosszul él; csak az, hogy élete másféle, mint az emberé. Ezzel a Babits-példával pontos párhuzamba állítható az ÉrtSz. egyik Karinthy-idézete: „Nem arra van az ember, hogy *vegetáljon*, mint egy állat.” El tudom képzelni, hogy éppen e példákban lehetjük meg a *teng*, *tendül* és *tenyészik* tövének eredeti jelentését, amely ezek szerint körülbelül 'növény vagy állat módjára él' volna.

A szócsalád tagjainak képzői a jelentések differenciálódásával párhuzamosan tapadtak a tőhöz. A *teng*-ben a szűkösség, a gyenge színvonal kifejezése, a *tenyészik*-ben ezzel ellenkezőleg a szaporaság, a terjedés mozzanata vált uralkodóvá. — Meglátásom szerint a régi, közös alapjelentésből őriz valamit, sőt talán nem is keveset a *tülteng*. Ennek jelentése az ÉrtSz. kissé bonyolult megfogalmazásában: '⟨vmely szerv működése [én emeltem ki — H. L.], ill. vmely sajátság a vele rokon szervek, ill. sajátságok rovására⟩ a kelleténél erősebb lesz, helytelen mértékben eltúlzott szerephez jut; ⟨vmi vmely tekintetben, vmiben, vmely vonatkozásban⟩ a többi vele rokon jelenséghez képest a kelleténél nagyobb arányú lesz'. Ha ebből „kivonjuk” a *túl* által adott többletet, nagyjából ott vagyunk az említett és feltételezett alapjelentésnél.

A *tendül* átmenet két társa között. A *teng* : *tendül* : *tenyészik* hármasságban tehát — elnézést kérek a kissé sántító hasonlatért — a melléknevek fokozására emlékeztető intenzitásbeli különbséget látok.

7. Röviden ki kell még térnem az egybevetés hangtani oldalára is. A *tenyészik* esetében az *n > ny* palatalizáció nem okoz gondot. Elgondolkoztatóbb, hogy ennek az igének az első magánhangzója következetesen nyílt, míg a *teng*-ben és a *tendül*-ben az *e* és *ē* (~ *ö*) harcát figyelhetjük meg. Ez a részleges eltérés azonban nem látszik olyan fontosnak, hogy alapján veszélyeztesse a szófejtést.

8. Írásomban szándékosan mellőztem néhány szótörténeti vonatkozású részletet (pl.: a *tenyészik* ikesedése, jelentéseinek pontos leltára, a *teng* és a *tenyészik* származékainak bemutatása, a *tenyész*- előtagú összetett szavak problémája, a *teng*-*leng* ikerszó stb.), mert igyekeztem a kifejezetten etimológiai kérdésekre összpontosítani.

Vizsgálódásom eredményét egy mondatban így összegezném: *teng*, *tendül* és *tenyészik* igéink azonos töről fakadnak; e tő talán onomatopoetikus eredetű.

HORVÁTH LÁSZLÓ

Handal. A nagybányai hegyvidéken fekvő Misztbányáról olvassuk a Josephinische Aufnahme országleírás részében, hogy jogállását tekintve *Berghandl* (Pók JUDIT, Szatmár vármegye katonai leírása 1782—1785. Nyíregyháza, 1993. 141), azaz szabatos fordításban: bányatelep vagy bányauzem. (A *Berghandel* nevet egyetlen elérhető szótárban se találtuk; az itt adott fordítás saját magyarításunk a *Berg* 'bánya' és a *Handel* 'üzlet, ügylet, eljárás, ténykedés' jelentése alapján.) Negyedszázaddal később SZIRMAY egyszerűen csak *handal*-nak írja, félreérthetetlenül tájékoztatva egyben, hogy e néven az ércolvasztó kohók körül létrejött királyi munkástelepeket értik, fő jellegzetességük, hogy „... Urat, vármegyét nem szolgálnak, adót nem fizetnek, semmi szántások, vetések nem lévén, kézimunkával keresik kenyerüket a bányákba, s bányászoknak neveztetnek” (SZIRMAY ANTAL, Szatmár vármegye fekvése, története és polgári esmérte. II. Budán, 1810. 347). Felsőhandalt ismertette ismét visszatér a kérdéshez és a következőket írja: „... Úgy nevezik a bányászsághoz tartozó alkotmányokat és a bányászai munkásoknak lakhelyét” (i. m. 357). A *handal* tehát a bánya (kohó) és a körülötte elterülő lakótelep az ott élő népességgel. Lényeges eleme még hajdani kiváltságaiának, hogy mentesek voltak a katonaállítás alól. Így történt, hogy az 1802. évi II. törvényben elrendelt népösszeírás alkalmával külön írták össze őket (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Levéltára Szatmár vármegye 1804. évi jegyzőkönyve, Nr. 389., 845.; 1805. évi jegyzőkönyv Nr. 434., 1558.). Idézett monográfiájában SZIRMAY összesen öt handalt említ: 1. Minsztbánya, 2. a Láposbánya térségében lévő, 3. Kicbánya, 4. Alsóhandal, 5. Felsőhandal (i. m. 347, 353, 357). — *Handal* szavunk tehát a német *Berghandel* származéka. A Szatmárné-

metitől északra és keletre élő magyarság ma is használja és így nevezi a hegyek közt található bánya-, illetve bányásztelepeket, és ilyen értelemben él vele az ottani románság, továbbá az ott lakó ruszin, szlovák és német népesség is. A handalok a történeti Szatmárban keletkezett települések külön csoportját jelentik; feltárásuk, pontosabb megismerésük a jövő feladata.

Templom szolgálai. Mint érdekes esetről számolhatunk be, hogy Szatmárban bizonytalanság, sőt zavar jelei mutatkoztak az 1802. évi II. törvényben elrendelt népösszeírás alkalmával a tekintetben, hogy valójában kik, milyen foglalkozású emberek tartoznak is a címben jelzett körhöz, és végül megyei határozat mondta ki: templom szolgálinak az orgonisták, kántorok, az iskolamesterek vagy egyszerűen mesterek, az egyházfiak (azok az egyházi alkalmazottak tehát, akik kinyitották és bezárták a templomot, öltöztették a papot, gyertyát gyújtottak és perselyeztek stb., akiket másképp sekrestyésnek is szoktak nevezni) és a harangozók tekintendők, és mivel nem lehet őket a szó igazi értelmében szolgának venni, az *egyveleges sorsú emberek* (= köztes társadalmi helyzetű emberek) rovatába kell őket felvenni. Élesen különböztetendők a papok szolgálitól, kocsisaitól és béreseitől, akik viszont a nemesek szolgálai rubrikába írandók, akkor is, ha a pap nem nemesember (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Levéltára, Szatmár vármegye 1803. évi jegyzőkönyve Nr. 1978.).

És ha már a papoknál tartunk, arra se felesleges kitérni, hogy a görög, lutheránus és kálvinista papokat rovatba sorolás nélkül, névvel kellett összeírni, felnőtt fiaikat és azok gyermekeit, ha velük — tudniillik a szóban lévő lelkészekkel — éltek egy kenyéren, a *becsületesebb renden lévők* (honorácirok) közé, ha már önállósultak és külön laktak, a parasztokhoz kellett sorolni. (Uo. Szatmár vármegye 1804. évi jegyzőkönyve Nr. 626.)

KÁVÁSSY SÁNDOR

SZEMLE

Középkori leveleink (1541-ig)

Szerkesztette HEGEDŰS ATTILA és PAPP LAJOS. Régi Magyar Levéltár 1. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991. [1992.] XXIV + 774 l.

Ismét gazdagabbak lettünk egy alapművel. Két fiatal nyelvész — akinek mellesleg a történeti rang is kijár — tiszteletet parancsoló súlyos könyvet tett le a tudomány asztalára: A Régi Magyar Levéltár első kötetét. A 146 ív terjedelmű, 24 + 774 nagyalakú nyomtatott lapot számláló mű középkori leveleink kritikai kiadását tartalmazza 1541-ig. A mintegy egy évtizedig tartó kutatómunka előzményei „A magyar nyelv történeti nyelvtana” előmunkáival kapcsolatosak. A nyolevanas évek legelején merült fel az az igény, hogy készüljön egy segédlet, amely összegyűjti az 1533-ig született, nyomtatásban már valahol megjelent kis terjedelmű világi szövegemlékeket — főleg leveleket. A Történeti Nyelvtan szükségletei által kijelölt keretek azonban gyorsan kibővültek: a gyűjtés időhatára kitolódott 1541-ig, s — ami talán még nagyobb nyereség — kiterjedt a publikálatlan levéltári anyagra is, azaz a mű tárgykörében a teljesség igényét tartotta szem előtt.

A feladat óriási volt, hiszen át kellett vizsgálni minden olyan hazai és szomszéd országbeli levéltár középkori anyagát, amelyben a fondjegyzékek tájékoztatása szerint kisebb vagy nagyobb eséllyel 1541-ig datálható magyar nyelvű szövegemlék lehet. Nem tudom, hogy a két szerző és segítői hány folyóméter iratómeget forgattak át, milyen „meddőhányó” áll e impozáns gyűjtemény mögött, mégis csak egyet mondhatunk: megérté

a fáradozást. A teljességre való törekvés, tudjuk, sok szép tudományos vállalkozást futtatott már zátonyra. (Gondoljunk például a GOMBOSZ—MELICH-féle etimológiai szótárra vagy a CSÁNKI-féle történeti földrajzra.) Itt is fennállt annak a veszélye, hogy a levéltári források tömege vagy (még inkább) a kritikai kiadással járó szerteágazó filológiai nyomozás parttalanná teszi a kutatást. Ez szerencsére nem következett be. Sőt, a szerzők a kezdetben vállalt hátrányokat a munka utolsó szakaszában előnyükre tudták változtatni.

Miről van pontosabban szó? Jóllehet a teljességre törekvő gyűjtés is csupán egy töredékét tudja felmutatni a korabeli írásbeliségünknek, mégis az így felszínre került misszilisek és egyéb dokumentumok olyan szerves egységet alkotnak, amelyben az egyik írás valóságdarabjai kiegészítik, olykor korrigálják a másik hiányait, illetve részleteit. E nyelvemlékgyűjteményből a XV. század utolsó negyedének és a XVI. század első felének páratlan részletességű, a magánélet apró rezdüléseitől a nagypolitika sorsfordító eseményeiig terjedő táblója bontakozik ki, benne Mohácsal s a kor minden fontosabb figurájával. Aki nyomába ered az eseményeknek és a résztvevőknek, a korszaknak feltétlenül jó ismerőjévé válik. Papp Lajos és Hegedűs Attila felnőttek ehhez a komplex feladathoz; nyelvészeti alapképzettségük ellenére talán a történettudomány és az általános filológia területén érték el leglátványosabb eredményeket, mindenekelőtt azzal a bevezető és jegyzetapparátussal, amellyel szövegeiket találják, felhasználhatóvá teszik.

A részletek előtt azonban szükséges méltatnunk a kötet néhány általánosabb értékét. Mint nyelvtörténésznek talán első helyen kellett volna szólnom arról a nyelvi gazdagságról, amely e régi magyar szövegekben életszerű közelségben élénk táruul. Nem kisebbítvén a kódexirodalom értékeit megjegyezhetjük, hogy az élő, lélegző, mindennapi fordulatokkal tűzdelt XV—XVI. századi beszélt nyelvet jóformán csak az ilyen típusú szövegeken keresztül tudjuk tanulmányozni. (Jól tudták ezt a Történeti Nyelvtan szerkesztői, előkészítői is, akik a gyűjtés elindító, kezdeményezői voltak.) Kutatási célokat azonban kizárólag megbízható nyelvemlékkiadások szolgálhatnak! A megbízhatóság két legfontosabb sarkköve tudva-levőleg a megnyugtató datálás és a betűhű közlés (lehetőség szerint hasonmással kísérvé). Hány publikáció látott napvilágot az elmúlt két évszázadban — de még a közelmúltban is —, amely még ezen alapkövetelményeknek sem felelt meg! Fontos tanulmányok tucatjai hurcolták magukkal a téves évszámokat és az ebből származó téves következtetéseket, s mi tagadás, a régi szövegek „modernizálása”, jószándékú átírása, a nagyközönség igényeinek respektálása vagy a megideologizált kényelmi szempontok is már-már megszentszítgált gyakorlattá váltak (főleg a történettudományban, vö. BÁRCZI: MNy. LVII, 413—8). — A magyar nyelvemlékkiadás szemléleti változásairól l. PAPP LAJOS kongresszusi előadását a „Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből” c. kötetben (szerk. KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Bp., 1991. 509—15).

Datálási problémákról a szövegekhez csatlakozó bevezető magyarázatokban bőven olvashatunk (l. pl. a 3—4., 40., 42., 51., 141., 320. lapon, ahol értekezésszáma menő remek eszmefuttatások vannak), de egy kisebb könyvnyi anyag gyűlt össze a kötet függelékében is (619—36) a kronológiai rostán fennakadt, hibásan datált nyelvemlékekből. Ezeket az értékeket böngészgetvén a magyar szövegkritikának egy sajátos tudománytörténeti fejezete körvonalazódik előttünk — szembesülve a mai módszertannal és tudáskincsel. Összinte elismerésre méltó az a széles körű szakirodalmi tájékozottság, amelyre támaszkodva a szerzők a sokszor kusza, szövevényes összefüggéseket boncolgatják. Az olvasó egyszerre érzékelheti a múlt tiszteletét, az előzmények megismerésének magától értetődő szükségességét, ugyanakkor a kérlelhetetlen — de nem elvakult és fölényeskedő — kritikát, a mindvégig józan és kiegyensúlyozott véleményalkotást. Szerintem a filológia nemcsak módszerek, apparátusok csiszolt rendszere, hanem magatartásforma is, amit az egyetemeken tanítani kell. — Ami az oktatást illeti: a misszilisek már kéziratos formájukban feldolgozan-

dó anyagként jelentek meg Hegedűs Attila és Papp Lajos egyetemi óráin, teret adva a műhelymunkának, tanár és diák együtt munkálkodásának; a megjelenés után pedig a mű nyelvészeti prozemináriumok és nyelvtörténetórák egyik kedvelt segédeszköze lett. (Csak ne lenne ilyen irgalmatlanul nehéz!) A II. lap felirata is erről a közlétevéoi szándékról tanúskodik: Egyetemi segédkönyv... (stb.).

Lássuk ezek után a kötet felépítését! A tájékozódást lenne hivatva szolgálni a tartalomjegyzék, amelyet rögtön a mű elején olvashatunk. Kevés kritikai megjegyzéseink egyike, hogy ez inkább csak laza vázlat, amely — a szerzőkre nem jellemző módon — az összecsapottság jeleit mutatja. Először: a tartalomjegyzék lapszámok nélkül csak fél lábon áll. Másodszor: a fejezetcímeknek a tartalomjegyzékben változatlan formában, változatlan sorrendben kell megjeleníteni. Itt viszont a tartalomjegyzékben utolsó tételként szereplő Szómutató a 645. lapon fejezetcímként Szóalakmutató, és megelőzi a 749. lapon kezdődő Névmutatót. Az Időrendi mutatót (637), Névmutatót és Szóalakmutatót egy közös fejezetcím (Mutatók) vezeti be, amely a tartalomjegyzékből kimaradt. A kötet egyébként két nagyobb (római és arab számozású) egységre tagolódik; fejezetei — az említett mutatókon túl — a következők: Előszó, Bevezető (részei: A kötet keletkezéséről, A kötet anyaga, A kötet szerkezete, segédlet a használatához), Rövidítések; továbbá (arab számozással) Törzsanyag és Függelék.

Az Előszó egyben a Régi Magyar Levéltár (RML.) sorozat beköszöntője is, amelyből többek között megtudjuk, hogy „A további kötetek egy-egy levélíró, illetőleg egyes kisebb levéltári egység összes magyar nyelvű misszilisét fogják bemutatni” (V). A szerzők ugyanitt hangsúlyozzák: „Mivel a történeti és a nyelvtörténeti forráskiadás szempontjai mindenben nem egyeztethetők össze, de ez a forráscsoport mindkét tudományág számára fontos, olyan formát kellett választanunk, amely alkalmas kiszolgálni több tudomány szak sajátos igényét” (uo.).

Ennek megfelelően az adattár felépítése a következő: Minden irat sorszámmal van ellátva; ez a félkövér arab szám utal a kronológiai rendre és képezi a belső hivatkozás, utalás alapját. Ezt követi a keletkezés a levél megírásának helyével és idejével. A másolatban fennmaradt iratok kronológiai besorolása a másolás ideje szerint történt. Ez valójában a nyelvi-nyelvészeti szempontok érvényesítését jelenti. Egyetérthetünk a szerzőkkel, akik arra hivatkoznak, hogy a másolás, átírás során megváltozhat a szöveg eredeti nyelvezte, helyesírása. A cím általában az irat kiállítóját, címzettjét és műfaját tartalmazza. (Aki itt a cím tulajdonnévszerű értelmezésére gondol, csalatkozni fog, mivel számos esetben előfordul, hogy szóról szóra azonos megjelölést kapott több irat. Identifikálásra tehát a cím csak a sorszámmal együtt alkalmas. Megnyugtató, hogy a híressé vált korai iratok címét a szerzők nem változtatták meg.) Az anyagi leírásból megtudjuk, hogy a levelet milyen anyagra írták, a papír vagy hártya milyen formájú, méretű, hány lapból áll, van-e rajta pecsét, s ha igen, milyen. A bevezető magyarázatok tartalmazzák a levél egészére vonatkozó tárgyi és filológiai adalékokat, például a keletkezés körülményeit, illetőleg a levélíró személyével kapcsolatos bővebb genealógiai, kortörténeti adalékokat. (Adatbőségük ellenére gyakran ezek a szakaszok adják a filológiai szerelés legérdekesítőbb részét.) A közlések rovata a korábbi publikációk helyére utal. A szövegátírat a hitelességet szem előtt tartó nyomdai változata az eredeti kézírásos textusnak. A szövegkiadások egyik legérzékenyebb pontjáról lévén szó, a szerzők viszonylag nagy részletességgel foglalkoznak elvi álláspontjukkal és kialakított gyakorlatukkal (XIII—XIV). Nincs mód arra, hogy az itt leírtakat részletezzük, de talán nem is szükséges, mert az okfejtések meggyőzők. Sikerült a betűhűség kivételére olyan megoldást találni, amely az egyszerűsítések ellenére az átíratot alkalmassá teszi helyesírástörténeti, hangtörténeti, szövegszerkesztési stb. vizsgálatokra. (Kritikusabb esetekben amúgy sem nélkülözhető a hasonmás tanulmányozása.) Például a mellékjel nélküli, később folytatás nélkül maradt betűvariánsokat a mai betűkkel

írták át ($s, f, \sigma = s$; ugyanitt [XIV] a B betű is szerepel!). A hasonmások fényképei lehetőség szerint a szövegátíráttal szomszédos lapon találhatók, olvashatóságuk az eredetiki állapotától függően rendkívül változó. Az egyébként esztétikus, stílszerű könyvészeti eljárás — tudniillik sárga papíron barna nyomat — itt nem válik a közlés előnyére, mert csökkenti a betűk és a papír kontrasztját. (A fakó nyomás több helyen még a nyomtatott szöveget is elkentté teszi. Ilyen pl. a saját példányomban a 600. lap.) A későbbi kötetekben ezen változtatni kellene. A jegyzetek részben tárgyi, részben nyelvi jellegűek, egyaránt szolgálják a tudomány és az érdeklődő közönség igényeit. A kései olvasó számára például érdekesek lehetnek a régi viseletek kellékei és ezek sajátos terminológiája (l. *kanica* 'szövött gyapjú-, selyemöv': 271. lap, 8. jegyz., *subica* 'egyfajta fölsőruha, rövid bunda': uo. 13. jegyz., *istamél* 'finom posztófajta': 422. lap, 7. jegyz.) vagy a régi pénzekről (276/10. j.), súlymértékekről (450/1., 2. j.) stb. szóló rövid tájékoztatások. A mutatókról érintőlegesen már szóltam. A szóalakmutató a kötet egyik novuma. Tudomásom szerint számítógép segítségével készült. Mind a szótörténeti, mind a történeti nyelvtani kutatások nagy hasznát fogják venni. A készítésével kapcsolatos tapasztalatokat egy kisebb cikkben jó lenne közzétenni.

A Régi Magyar Levéltár 1. kötetét nagy figyelemmel és élvezettel olvastam végig. Tollat és papírt nemcsak azért tartottam a kezem ügyében, mert a recenzióra készültem, hanem azért is, mert lépten-nyomon érdekesebbnél érdekesebb nyelvi és művelődéstörténeti mozzanatokra bukkantam. Ismertetésem végén ezekre utalok röviden.

Az iratok többsége a mindennapi élet köréből való, főleg magánlevelek, melyekben rokonok, ismerősök, alá- és fölrendeltek egymást tájékoztatják, illetve segítséget kérnek. Stílusuk is ennek megfelelően általában hétköznapi, visszafogott. Szép számban vannak azonban színes, választékos, a frazeológiai lehetőségeket jól kiaknázó, sőt kifejezetten irodalmi értékűnek minősíthető levelek is. Ilyen gyöngyszemnek számít például a szakemberek által már jól ismert 4. számú szöveg 1485-ből (Török Imre verses üdvözlője), melyben Enyingi Török Imre rövid versben köszönti választottját, Parlagi Krisztinát. (Latin nyelvű misszilis levél magyar utóiratáról lévén szó, joggal került a jelen gyűjteménybe.) A kronológia szeszélye folytán a következő két iratban pereskedések adalékaként — latin kontextusban — magyar nyelvű sitkozódásokat olvashatunk. — A magas esztétikai értékeket hordozó, a szépirodalom szintjére emelkedő írások közül hadd emeljem ki Drágffy János (49. sz.) és Héderváry Lőrinc (118., 131. sz.) leveleit. Az első szerző élő párbeszédnek szó szerinti, érzékletes és dramaturgiaiailag pontos írásbeli visszaadásával, a második a meggyőzőre törekvő, képszerű mondataival, csiszolt retorikájával hívja fel magára a figyelmet.

A legnagyobb arányt kitevő missziliseken kívül a bennük levő tárgyi vonatkozások miatt főleg a gazdasági, jogi iratoknak van számottevő kultúrtörténeti értékük. Ilyenek például a különböző vagyonleltárak, végrendeletek, kelengyelajstromok (Drágffy Mária kelengyelajstroma, 33. sz.; Bodó Ferenc végrendelete, 35. sz.; Drágffy János végrendelete, 50. sz.; Magyi Pál ingóságai, 83. sz.; Paksy Kata kelengyelajstroma, 194. sz.; Báthori Anna ingóságai, 229. sz.; stb.) vagy a kisebb terjedelmű iratok közül: Házépítési költségek jegyzéke (34. sz.), Kőrmend vára hadi leltára (175. sz.), Számadások kiosztott ruhaneműkről (137. sz.). Az utóbbi irat névtani szempontból is rendkívül becses, mert a személyek említésének változatos nyelvi megoldásai találhatók benne (puszta családnév, keresztnév, családnév + keresztnév, becézett keresztnév, foglalkozásnév + keresztnév, családnév + keresztnév + köznévi értelmező, foglalkozásnév + becézett keresztnév + értelmező, személynév valamely formája + rokonságnév, tulajdonnévi elemet nem tartalmazó körülírás; stb.) — A tematikai változatosság okán érdemes még felhívni a figyelmet a következőkre: Országos tizedszedők esküje (67. sz.), Hűségeskü I. Ferdinánd királynak (71. sz.).

A nyelvi változások kutatója a régi magyar nyelvet nemcsak (kései ómagyar) állapotában, hanem mozgásában is szemlélteti. A szinkroniában található archaiz-

musok, neologizmusok — sokszor dialektális különbségek képében — jelzik a változás irányát. (Ugyanakkor meglepő, hogy a nyelvi norma már milyen erősen hat, az egységesülés erői milyen hatékonyan működnek!) A figyelmes szemlélő például észreveheti, hogy az *azig* > *azzig* > *addzig* > *addig* változás elemei akár egy-egy iraton belül is megragadhatók (l. pl. 270—1, 295—6), a *között* névutó egy mondaton belül a következő alakokat mutatja: *kezeth*, *kezewt*, *kewzewt* (65. lap 3. szakasza), a *nélkül* pedig még a keletkezés állapotában van: *Egy masnalkewl*; az *i*-zés, *ö*-zés és egyéb nyelvjárási sajátosságok is természetesen nyitabb, illetve illabiális megfelelőik társaságában, különböző erősséggel jelentkeznek. (Különösen értékes volt számomra, hogy a megszégyenítő nyelvjárás határozott jeleit is sikerült néhány levélben megtalálnom, l. pl. 101. sz.)

Kellő számú irat és saját kezű fogalmazvány esetén egyes személyek írásos nyelvhasználatát is megcélozhatja a kutatás. Érdemes lenne például Batthány Ferenc, Drágffy János vagy Héderváry Lőrinc szövegeit részletes tanulmányban feldolgozni. — De a történeti nyelvten művelői is megtalálják itt az érdeklődésüknek megfelelő anyagot, legyen az morfe-matikai, szintaktikai vagy szövegtani vonatkozású. Érdekes megfigyelni a gazdag múltidő-használatot, a névelőzés és névutózás alakulását (*király* szavunk előtt pl. még nem jellemző a határozott névelő), a kötőszók jelentésmódosulását, illetve egyes korábbi funkciók archaizálódását (l. pl. *ha* 'mikor?': 594, *hol* 'ha, amikor': 314, *tehat* 'akkor': 289, *mint* 'mintegy, kb.': 296, *e kedigh* 'ez ideig': 446, *maga* 'de': 275) stb.

Szemléje végén egy tartalmas, szép, igényesen szerkesztett, időtálló elvek alapján közzétett könyvet tehet vissza a polcára az ismertető, aki tanulván az olvasottakból Bornemisza Pál szavaival búcsúzik: „tebet irokuala ha papirosam lezenuala . . .” (365).

JUHÁSZ DEZSŐ

Rónai Béla, Zselici nyelvatlasz Nyelvföldrajzi vizsgálatok a Zselichen

Pécs, 1993. 628 lap

A tudományos kutatásokban közhelynek számít annak megállapítása, hogy igazi viták nélkül nincs előrehaladás. Az olyan tudományszakok, melyekben akár csak rövid ideig is nem bontakoznak ki érdemi viták és nézetkülönbségek, előbb-utóbb pangásra lesznek ítélve. Az igazi szakmai viták viszont minden tudományágban a haladást szolgálják. Így van ez természetesen a nyelvtudományban s azon belül a dialektológiában is.

Mindez akkor ötlött föl bennem, amikor RÓNAI BÉLA legújabb munkáját, a „Zselici nyelvatlasz” című kiadványt (alcíme: Nyelvföldrajzi vizsgálatok a Zselichen) olvasgatni kezdtem, ugyanis azon vita nélkül, amely a múlt század hetvenes éveiben a romanisztika és a germanisztika korabeli képviselői között a nyelvjárási határokról és a hangtörvények kivételnélküliségének kérdéséről föllángolt, egy ideig bizonyosan föl sem merült volna a nyelvatlaszok készítésének még a gondolata sem. Az egyetemes nyelvtudomány s különösen az európai dialektológiai kutatás ezért sokat köszönhet GEORG WENKERnek, akinek az az ötlete támadt, hogy az említett vita eldöntésére a nyelvi-nyelvjárási jelenségek földrajzi elterjedésének vallatóra fogása volna hasznos, s így elsőként a világon ő jutott el nemcsak egy nyelvatlasz tervéig, hanem az első nyelvi térképlapok (két hangtani és négy alaktani atlaszlap) kiadásáig is már 1881-ben Strasbourgban (Sprachatlas von Nord- und Mitteleutschland. Auf Grund von systematisch mit Hülfe der Volksschullehrer gesammelten Material aus circa 30 000 Orten). Mivel WENKER Németországban és hamarosan Európa-szerte is

követőkre talált, a nyelvatlaszok kiadása néhány évtized múltával igen szép eredményeket tudott fölmutatni (l. részletesebben: MÁRTON GYULA, *Magyar nyelvjárásstan*. Cluj, 1972. 234—41).

A magyar nyelvatlaszkutatás — különböző okokból — több európai nemzethez képest is meglehetősen nagy késéssel indult, és nyelvjárási atlaszunk még az 1920—30-as évekbeli kezdeményezések után is jó ideig csupán terv maradt. Az első jelentős előrelépés akkor következett be, amikor az 1940-es évek elején BÁRCZI GÉZA állt e nagy vállalkozás élére, az igazi fordulatot pedig a Nyelvtudományi Intézet megalakulása jelentette, hiszen az anyaggyűjtés valóban nagy lendülettel csak az 1950-es évek legelején kezdődött el (l. részletesebben: BÁRCZI GÉZA, *A magyar nyelvatlaszkutatás története*. In: *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU. Bp., 1975. 13—49). A magyar nyelvjárások atlaszának hat kötete 1968 és 1977 között látott napvilágot, tehát sokkal később, mint jó néhány európai országban, ez a késés azonban a magyar nyelvatlasz előnyére is vált abból a szempontból, hogy a korábban megjelent európai atlaszok áttanulmányozása sok haszonnal járt, s így a magyar nyelvtudomány egyik legjelentősebb közös munkátát — a közreműködő kiváló munkatársak jóvoltából — valóban siker koronázta.

A magyar nyelvjárások atlaszának gyűjtőgárdája már a munkálatok kezdetén gondolt arra, hogy a nagyatlasz elkészítése mellett egy-egy kisebb-nagyobb tájegység regionális atlaszának összeállítása is fontos és sürgős tudományos feladat, s e műfaj első fecskéjeként VÉGH JÓZSEF kitűnő munkája, az „Őrségi és hetési nyelvatlasz” még 1959-ben megjelent, azóta pedig — főleg PENAVIN OLGA eredményes munkálkodása révén — több táji nyelvatlasz kiadása is megtörtént, s íme most már — igaz, meglehetősen hosszú várakozás után — kézbe vehetjük RÓNAI BÉLA „Zselici nyelvatlasz” című munkáját (a továbbiakban: ZsNyA.) is.

A kötetet szerzői előszó vezeti be (5), amelyben magyarázatot találunk a ZsNyA. kiadása elhúzóadásának okaira, valamint arra is, hogy miért éppen a Zselic vidéke lett Rónai Béla vizsgálódásainak színtere. Erről a következőképpen vall: „Mivel a Zselic szűkebb hazám, szülőföldem, s mivel gyermekkorom sok szép és kevésbé szép emléke elszakíthatatlanul ideköt, megerősítve a kis falusi temetőmben nyugvó halottaim kötelékeivel, tudatosan is, de ösztönösen különösképpen a szülőföld hiteles bemutatására törekedtem, legalábbis a valóság egy nagyon fontos területét, lakóinak nyelvhasználatát illetően. A szőföldrajz akarva-akaratlan is a táj és a benne élő nép kultúrájának tükré” (5). Szülőfaluja, Magyarlad (ma: Lad) és a vele szomszédos Patosfa, ahol a szerző gyermekezeit töltötte, a Zselic délkeleti részén fekszik, s természetesen mindkét falu kutatópont a ZsNyA.-ban. Hogy ez munkája egészének, kutatási eredményeinek szempontjából milyen fontos és szerencsés körülmény, azt aligha szükséges hangsúlyozni. Valószínűleg ezért is vállalt Baranya, Somogy és Tolna megye földrajzinév-gyűjteményeinek összegyűjtése és kiadása során közzevetői feladatot, hiszen a földrajzi nevek helyszíni ellenőrzése nagyon jó lehetőséget nyújtott neki arra, hogy a ZsNyA. kutatópontjain nyelvjárási ismereteit, tapasztalatait is gazdagítsa.

A kötet elé DEME LÁSZLÓ, a kiadvány egyik lektora írt ajánlást, amely — feladatkörén jóval túlmutatva — a ZsNyA. előzményeiről, témaválasztásáról, fölépítéséről és tudományos értékeiről egyaránt alapos elemzést nyújt, megnehezítve ezzel minden recenzens dolgát, DEME lényegbevágó fejtegetése után ugyanis nagyon nehéz újat, érdemlegeset mondani.

A ZsNyA., amely több szempontból is hasznosította (a sajnos nem túl nagy számú) táji nyelvatlaszaink — főképpen VÉGH JÓZSEF „Őrségi és hetési nyelvatlasz”-ának — tapasztalatait, tanulságait, két fő fejezetre osztható: a tanulmányrészt tartalmazó egységre (9—63) és az 524 térképlapot magában foglaló atlaszanyagra (64—588). Az utóbbi fejezetet számotató (589—602), német nyelvű összegzés (603) és a ZsNyA. kérdőívnek címszavait, kutatópontjait, valamint adatközlőinek felsorolását tartalmazó mellékletek (604—626) egészítik ki. — A

tanulmányrész maga is két nagyobb egységre tagolódik: az „Anyaggyűjtés, térképezés” című fejezetben a vizsgálat előzményeit és módszereit, az atlaszlapok szerkesztésének tartalmi és formai kérdéseit fejt ki részletesen a szerző, de itt mutatja be a gyűjtőterületet s a ZsNyA. kutatópontjait is. Különösen figyelemreméltó az anyaggyűjtéssel és az ellenőrzéssel kapcsolatos fejtegetése, ez ugyanis például nemcsak a kezdő nyelvjáráskutatók számára jelenthet fontos fogódzókat, ismereteket, hanem — egy része legalábbis — gyűjtésmódszertani tekintetben is gazdagítja a magyar dialektológiát. A „Következtetések, tanulságok” címmel összefoglalt fejezet tekinthető a tanulmányrész magvának, amelyben a diglosszia kérdéseit és a magyar–német bilingvizmust egyaránt olyan alapossággal tárgyalja, hogy az kiindulópontja lehet minden további, hasonló célú vizsgálódásnak. Ilyen meggyőző következtetésekre csak olyan kutató juthat, aki sok-sok időt, fáradságot igénylő, lelkiismeretesen végzett terepmunkával gyűjtött, gazdag adatmennyiségre tud támaszkodni. Rónai Béla gyűjtése ilyen hiteles, megbízható és időtálló anyag. Az ilyenféle munkát — sajnos — a kutatói közvélemény mégsem értékeli mindig kellőképpen. Igaza van Deme Lászlónak, amikor az ajánlásban azt írja: „S még annak is ki van téve az efféle tevékenységre vállalkozó, hogy ami ebből a nagy mennyiségű alkotó erőfeszítésből kikerekedik, azt még a tudományos közvélemény egy része is csak valamiféle »anyagközlésként« könyveli el: azaz olyan valaminek, aminek haszna persze van, de értéke alatta áll a »tanulmány« műfajának, még akkor is, ha az kész módszerek adaptációja, esetleg csak anyagtalan eszmefuttatás” (6). Hogy Deme ezen megállapítása mennyire igaz, azt nemegyszer magam is tapasztaltam. Ezért is hiszem, hogy sok kutató számára figyelmet érdemlő, figyelembe veendő és megszívlelendő mindaz, amit Deme a ZsNyA. kapcsán a tanulmány és az atlaszanyag összefüggéséről, hasznosságáról a következőképpen fogalmazott meg: „A tanulmány és az atlasz viszonya alighanem világos minden szakember számára. Ha a térképanyag elveszne, a kiváló feldolgozó tanulmány egy évtizedig, másfélíg, újdonság volna még, azután lassacskán tudománytörténeti értékűvé homályosulna. Ha viszont ez semmisülne meg, de a térképek megmaradnának, az anyag az idők végezetéig élő és eleven ható közege, tényezője, tárgya és eszköze maradna a további bűvárlatoknak. Mert a tanulmány mutatósabb, rangosabb műfajú ugyan; de a magas szintű tudományos felkészültséggel, gondnal és sok-sok fizikai-lelki kinnal összegyűjtött, ellenőrzött, megrostált, elrendezett — és föltétlenül közzéteendő — anyag ércnél is maradandóbb” (8).

A továbbiakban azokat az észrevételeimet, megjegyzéseimet foglalom röviden össze, amelyek többnyire a ZsNyA. konkrét nyelvi anyaga alapján merültek föl bennem.

A szakemberek és mások (pl. főképpen a tanárok, diákok) számára egyaránt hasznos és érdekes a ZsNyA. gyűjtőterületének a körülhatárolása és elnevezésének magyarázata. A tájegység neveként a *Zselic* és a *Zselicség* fordul elő, a kettő közül azonban a népnyelvben — régen és napjainkban is — a *-ség* képző nélküli forma használatos, és — amint a szerző írja — „Számos adattal igazolható, hogy történeti szempontból a *Zselic* név a hiteles” (12). Maga a *Zselic* „észak—dél irányban Kaposvártól majdnem Szigetvárig terjed. Északon a Kapos völgye, nyugaton Belső-Somogy, délen a Szigetvidéknek nevezett geográfiai kistáj határolja” (11). — Ami a *Zselic* név eredetét illeti, többen is foglalkoztak vele, a fölmerült névmagyarázatok közül azonban egyik sem igazán meggyőző. Ezért Rónai Béla így összegzi véleményét: „A felsorolt szófejtési kísérletek ellenére bizonytalan a *Zselic* név etimológiája. (Vö. Kiss Lajos: FNESZ. 724.) Elfogadhatónak látszik az a föltevés, hogy ezt a nevet a helyi szláv lakosság adta, egy nagyobb erdőséget nevezve meg vele. A magyarok a nevet átvéve az egész környékre alkalmazni kezdték. Az Árpád-kori szláv lakosságról az oklevelek is tudnak. »A szentmártoni apát és konventje irták 1228-ban, hogy a szlávok több mint nyolcz év óta kezdték meg a *Selyz* erdők irtását és művelését.« (PRT. I, 320). A név etimológiája bizonyosan összefügg más területek földrajzi objektumának ugyanilyen alakú nevével, illető-

leg az ugyanilyen alakú nevek (például *Ziliz*) magyarázatával” (13). A ZsNyA.-ban ismertett névmagyarázati kísérleteket — Rónai összefoglalásából kiindulva — jómagam egy újabbal toldom meg; föltételezésem szerint ugyanis elképzelhető, hogy a *Zselic* tájnév összefügg azzal a *zselic* tájszóval, amelyet a Tolna megyei Nagykönyiban ’ritkítatlan, fiatal erdő’ jelentésben idős emberektől nemegyszer hallottam. Ezt a föltevést a ZsNyA.-ban közölt okleveles adatok egy része is megerősíteni látszik, hiszen a *selez*, *Seliz*, *Selyz* alakban szereplő megnevezések gyakran erdőre vonatkoznak. Érdemes ehhez a ZsNyA. 13. lapján található *Selyz erdő* szókapcsolatra is utalni, ugyanis az egy bizonyos erdőfajtát, erdőtípust jelöl meg, s az is föltehető, hogy az általam idézett részletben egy ’ritkítatlan, fiatal erdő’ vagy valamilyen hasonló jelentésű „Selyz erdő” irtásáról és műveléséről van szó. A *Zselic* tájnév *c* hangját Rónai Béla úgy magyarázza, hogy az a *Zseliz* ~ *Zselez* ~ *Zsiliz* elnevezések szóvégi *z*-jének közép- vagy újmagyar kori affrikációjával keletkezett (12). Fontos megjegyezni még, hogy a ’ritkítatlan, fiatal erdő’ vagy hasonló értelmű *zselic* tájszó a ZsNyA. területén és másutt sem fordul elő, legalábbis a föllelhető forrásokban (tájszótárainkban, az Új Magyar Tájszótár cédulaanyagában) nincs rá adat, ezért ez a tény a *Zselic* tájelnevezésnek a *zselic* valódi tájszóból való eredeztetését természetesen bizonytalanná teszi.

A ZsNyA. gerincét 524 térképlap képezi (65—587), s ez foglalja magában azt a becses értékű, gazdag szóanyagot, amelyet a szerző 56 kutatóponton következetes, szívós munkával összegyűjtött. Az 56 kutatópont közül 40 a Zselic területére esik, 16 pedig a Zselic közelebbi és távolabbi környékéről került ki. Az utóbbiakat (pl. Gyulaj, Kákics, Karád, Meszternő, Sióagárd, Somogyudvarhely községeket) azzal a — nagyon helyesíthető — céllal választotta ki a szerző, hogy egy-egy nyelvjárási jelenség mozgását, térbeli elterjedését is nyomon tudja követni.

A ZsNyA. térképlapjai egytől egyig nagy gonddal vannak megszerkesztve. A sorszám után a címszó áll, ezt a német nyelvű értelmezés és a nagyatlaszhoz hasonlóan a FON., LEX. vagy MORF. rövidítés követi, attól függően, hogy a szóban forgó atlaszlapot elsődlegesen hangtani, alaktani vagy szóföldrajzi célúnak minősítette-e a szerző. A térképlap fejrészét a kérdező mondat zárja, majd — attól vonallal elválasztva — a kutatópontonkénti nyelvi adatok találhatók, mégpedig adatbeírásos módszerrel, amely lehetővé teszi az egyes szóalakok könnyebb áttekinthetőségét. Itt említem meg, hogy az 524 térképlapból 364 elsődlegesen szóföldrajzi célú, 102 alaktani jellegű, 58 pedig elsődlegesen hangtani céllal készült. Ezt az arányt jónak tartom, sőt — remélhetőleg a jövőben elkészülő — újabb táji nyelvatlások számára követendőnek is, hozzáfűzve azt, hogy természetesen minden egyes regionális atlasz anyagát úgy kell összegyűjteni, a különböző hangtani, alaktani és szóföldrajzi térképlapok kötetbeli arányait úgy kell kialakítani, összeállítani, hogy a gyűjtő messzemenően figyelemmel legyen az adott tájegység gazdálkodási hagyományaira (pl. a földművelés, az állattenyésztés, erdőhasználat stb. helyi sajátosságaira), s nem utolsósorban a gyűjtőterület legfontosabb nyelvjárási jelenségeire is.

A különböző atlaszlapokról bőséges nyelvi-nyelvjárási anyag tárul az olvasó elé, egyes térképlapok különösen gazdagok fonetikai és lexikai változatokban egyaránt. Így az *eresz* ’Dachrinne, Traufe’ fogalmára például a következő szóalakok találhatók a 14. atlaszlapon: 4. *üstök*, *üstörgye*, *eresz*; 23. *eresz*, *isztörgye*, *csurgás*; 46. *isztörgye*, *eresz*; 47. *isztörhéj*, *üstök*, *üstörgye*, *eresz*, *csöpögés*; stb.; a *szénvonó* ’Kohlenkrücke’ megnevezésére pedig a 43. térképlapon például a következő adatok fordulnak elő: 21. *szemvonyó*^o, *szemvinyó*, *szémvonyó*; 27. *szemvonyó*, *szemvanyó*; 32. *szémvonyó*, *szémvonyó*; 36. *szénvonó*, *kruka*; 45. *kuriqla*, *kurugla*, *kruka*; stb. — Bizonyos térképlapok lexémái pedig arra szolgálnak kitűnő példaként, hogy a nép szóteremtő hajlama, fantáziája olykor milyen gazdag egy-egy fogalom megnevezésére. Nagyon jól mutatja ezt például a 115. atlaszlap, amelynek *cseplesz* ’Netz’ címszáva ’a disznó gyomra körüli vékony zsírréteg, amelyik belpucoláskor leválik’ jelentésben a *zseliciek* ajkán

— nyilvánvalóan bizonyos tárgyi hasonlóság alapján, tehát szemléleti alapon — nagyszámú lexémaváltozatot teremtett, így például a következő adatok érdemelhetnek figyelmet: 3. *királnékendőjje, királnékendeje*; 6. *ritkakeszkenyő, ritkaháj, keszkenyő, virágzsirja*; 19. *hárászeszkenyő, hárászeszkenyőjè, retyefátyó*; 21. *fátyol, fátyla, cigányasszonterittő*; 22. *keszkenyőzsir, kirájnè keszkenyőjje*; 23. *fátyózsir, recefátyó, szépasszonfátyó*; 41. *fátyol, tilángli, selömkeszkenyő, selömkendő, csurkatartó*; 42. *retyefátyó, zsirhártya, smérhaut*; stb.

A ZsNyA. anyagának viszonylagos gazdagsága minden bizonnyal összefügg azzal, hogy maga a zselici népnyelv bővelkedik különféle nyelvjárási jelenségekben, szókészlete is kellő tagoltságot, megosztottságot mutat. Ez a gazdagság persze csak annak táru föl igazán, aki időt és energiát nem kímélve törekszik a különböző nyelvjárási sajátságok megismerésére és föltárására. Rónai Béla ezt gondos és szakszerű helyszíni gyűjtéssel teljes mértékben megvalósította. A ZsNyA. adatainak nagy számához és hitelességéhez nagyban hozzájárult az a körülmény, hogy a szerző egyrészt messzemenően figyelembe vette a Zselic vidékéhez kapcsolódó vagy ahhoz kapcsolható dialektológiai előzményeket (pl. NYÍRI ANTAL „A zselic-ségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása” című könyvétől BALOGH LAJOS és KIRÁLY LAJOS „Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza” című kiadványáig), másrészt az a tény is, hogy a kutatópontok túlnyomó többségén nagyszámú adatközlőt kérdezett ki. Ez utóbbi körülmény nagymértékben segítette abban is, hogy az egyes nyelvjárási adatok társadalmi érvényességét a lehető legnagyobb pontossággal állapíthassa meg.

RÓNAI BÉLA „Zselici nyelvatlasz”-a a magyar dialektológia legjelesebb munkái közé sorolható, olyan kiadvány, amelyet haszonnal forgathatnak a nyelvészek mellett más tudománysszakok képviselői is. Ezért mindenekelőtt a szerzőt illeti elismerés, de a dicséret hangján szólhatunk azokról is, akik valamilyen módon — pl. adatközlőként vagy a kiadás anyagi alapjainak megteremtőjeként — működtek közre abban, hogy nyelvjáráskutatásunk egy újabb regionális atlasszal gazdagodjék. A külsejében is mutatós könyv címlapját Kapoli Antal Szaru című szép munkája díszíti.

SZABÓ JÓZSEF

Erik Fügedi—Ferenc Gregor—Péter Király, *Atlas slovenských nářečí v Maďarsku. Atlas der slowakischen Mundarten in Ungarn*

Budapest, 1993. 223 l. + I—III. segédterkép, 235 térkép

Aligha debütálhatott volna — mint kiadó — a békéscsabai Szlovák Kutatóintézet méltóbb kiadvánnyal, mint „A magyarországi szlovák nyelvjárások atlaszá”-val. A szlovák és német nyelven kiadott munka szélesebb — nemcsak hazai — szakmai érdeklődésre tart számot.

A magyarországi szlovák nyelvjárások nyelvatlasz formájában történő feldolgozásának gondolatát szélesebb koncepcióba kell helyeznünk. Mint ahogy KIRÁLY PÉTER az atlasz koncepcióját, illetve elvi, módszertani problematikáját ismertető részben írja (5—21), 1903-ban vetődött fel az MTA Nyelvtudományi Bizottságában a magyarországi szláv nyelvjárások feldolgozásának gondolata. E gondolat jegyében látott napvilágot PÁVEL ÁGOSTON „A vashidegkúti szlovén nyelvjárás hangtana” (Bp., 1909.) című munkája a Magyarországi Szláv Nyelvjárások sorozat első és egyben utolsó füzeteként.

1945 előtt mind a honi, mind a külföldi szerzők tekintetében meglehetősen kevés munka foglalkozik a magyarországi szláv nyelvjárásokkal, ezek is inkább a magyarországi szlovák nyelvjárásokat érintik. A magyar—csehszlovák lakosságsere idején (1946—48) indult meg nagyobb mérvű gyűjtőmunka, ugyancsak a szlovák nyelvjárásokat illetően, s

ennek nyomán számos monográfia született. A magyarországi szláv nyelvjárások atlaszának tervét az 1949 után újjászervezett MTA Nyelvtudományi Intézete újította fel. Nemcsak a szlovák, hanem a szerb és horvát nyelvjárások területén is folytak gyűjtési munkálatok, ezek azonban munkatársak híján abbamaradtak. A Szláv nyelvatlasz végül más koncepcióban, a IV. Nemzetközi Szlavisztikai Kongresszus (Moszkva, 1958.) határozata alapján készült el a 60-as évek derekára. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének eredeti elgondolása jegyében csak „A magyarországi szlovák nyelvjárások atlasza” készült, a kéziratot a szerzői kollektíva 1965-ben zárta le, kiadására azonban sokkal később, 1991-ben mutatkozott lehetőség.

A magyarországi szlovák nyelvjárások atlaszának elkészítésében a szerzői kollektívát hármas cél vezérelte: rögzíteni kívánták a magyarországi szlovák nyelvjárások szinkrón nyelvallapotát, arra törekedtek, hogy megadják rendszeres leírásukat, illetve közelebbről megvilágítsák a kevert nyelvjárástípus problematikáját — a nyelvjáráskeveredés történelmi, településtörténeti okainak feltárásával is alátámasztva.

A magyarországi szlovák nyelvjárások feldolgozása egyidejűleg folyt „A szlovák nyelv atlasza”-nak (Atlas slovenského jazyka) munkálataival, a Szlovák Tudományos Akadémia (SAV) által összeállított kérdőívek alapján. A gyűjtés megkezdése előtt próbagyűjtést végeztek, hogy megállapítsák, mely pontokon kell a kérdőívet módosítani ahhoz, hogy a kutatópontul kijelölt település nyelvjárásának jellege a lehető legmarkánsabban megragadható legyen. A próbagyűjtéseket Décsy Gyula, Gregor Ferenc, Király Péter, Varga Gyula végezték. A gyűjtőmunkában Décsy Gyula, Gregor Ferenc, Király Péter, Sipos István vettek részt, továbbá Habovštiak Anton, Ondruš Šimon segítettek a munkát. A kontrollgyűjtésben is részt vettek az említett szlovák nyelvészek, Gregor Ferenc és Király Péter mellett. A kutatópontok kiválasztásában az volt a meghatározó, hogy mindhárom nyelvjárástípus, a nyugat-, közép- és kelet-szlovák reprezentálva legyen. A munkálatok idején nem volt tiszta szlovák lakosságú falu Magyarországon. A kutatópontok szokásos — demográfiai sűrűséget figyelembe vevő — kiválasztási módszerét a munkatársak nem követhették, mivel a munka beindulásakor már lezajlott a magyar—csehszlovák lakosságcsere, ennek következtében a demográfiai statisztikák használhatatlanná váltak. Például olyan délkelet-alföldi településekből, amelyeket homogénnek tekinthettünk, nemcsak azért, mert a szlovák lakosság százalékaránya 80—90 vagy a fölötti volt, hanem azért is, mert a betelepült magyarok zöme is a többségi lakossághoz igazodva bizonyos szintig megtanult szlovákul, helyenként a szlovák lakosság 80%-a távozott a lakosságcsere során. Más nehézségek is felmerültek: voltak települések — ez elsősorban a kelet-szlovák nyelvjárástípust reprezentáló zempléni falvakra jellemző —, ahol a korabeli szinkrón nyelvallapot már csak a legidősebb generáció aktív nyelvismereite alapján volt leírható. Az azóta eltelt változásokra, a magyarországi szlovák nyelvjárások krízisállapotára figyelmeztet GYIVICSÁN ANNA utószava (108—9).

Mint ahogy ez közismert, a magyarországi szlovák települések nem egy tömbben, hanem szétszórtnak találhatók. Tekintettel arra, hogy egy-egy falu lakossága nem egy, a mai Szlovákia területén található településből származik (sok esetben nem is azonos régióból), a magyarországi szlovák nyelvjárások kevert típusúak. Legfőképpen e két tényező határozta meg, hogy a nyelvjárási atlasz típusát tekintve a regionális nyelvatlaszokhoz áll a legközelebb. A térképeket, a hangtani, intonációs, morfológiai, lexikai jelenségek szimbolikáját KIRÁLY PÉTER dolgozta ki. A felírozásos módszer technikai kivitelezése nehézségekbe ütközött volna. A szimbólumrendszer kidolgozását két színre, fekete-féherre kellett alkalmazni. Király Péter említést tesz arról, hogy kevesebb szimbolikus jellel dolgozik, mint „A szlovák nyelv atlasza” (Atlas slovenského jazyka), mivel a magyarországi szlovák nyelvjárásokban az egyes címszavaknak kevesebb variánsa van. A szimbolikus jelek száma 3—39. A legtöbb variánsa a 130. címszónak van, amely a nőnemű főnevek többes birtokos esetét dolgozza fel: *dievčat* (Gen. pl.): *dievčeničec*, *dievčeničec*, *dioučeničec*, *diouvčeničec*, *dieučeňičec*, *dieuče-*

ñéc, devčėñec, đefčėñec, đěfčėñec, difčėñec, difčėñec, divčėñec, difčėñec, difčėñec, đefčėñec, đieučėncov, đievčėncov, đioučatkov, diočėncou, đoučėncou, điončėncov, đioučėncov, đioučėncó, đievčėncí, dovčėncí, đefčėncíx, đioučėncíx, difčėatox, đefčėatox, zefčėatox, žiučėatox, žiučėatkov, žiučėato^h, žiučėato, zevčėato, zeučėatko, zefčėato, đefčėatek.

A magyarországi szlovák nyelvjárások igen mélyreható ismeretét feltételezte a Kommentárok elkészítése (21–70), amely GREGOR FERENC munkája. E résznek kellett megragadnia azokat a sokszor igen csekély mértékű eltéréseket, amelyek az adott település nyelvjárásának kevert voltára mutatnak rá. FÜGEDI ERIK úttörő munkát végzett levéltári anyagon alapuló településtörténeti feltárásaival (71–108). A településtörténeti fejezet részben alátámasztja a kevert típusú nyelvjárások létrejöttének néhány tényezőjét, részben kultúrtörténeti adatokat tartalmaz egy-egy településre vonatkoztatva.

Az atlasz a magyar nyelvtudományt is gazdagítja: átfogó képet ad a magyar nyelvjárások szlovák nyelvjárásokra gyakorolt hatásáról az évszázados együttélés során. Csak néhány példa a hangtan területéről: Szlovák szavak ejtésében az illabiális *a* mellett megjelenik a labiális *á* is (15. címszó, 27. l.). Az *é* hang *é* ejtése a dunántúli szlovákok lakta településekben a környékbeli magyar nyelvjárások hatásával magyarázható, ugyanígy a szűkebb *ě* ejtése Miske községben (32. címszó, 32. l.). A magyarországi szlovák nyelvjárások számos lexikális átvételt tartalmaznak: pl. a 19. 'bél' címszó (28. l.): *bále, hurki*; 20. címszó 'barát'—'ellenség' (28–29. l.): *elenšik, barát, pajtáš, cimborá*. A 2. címszó (22. l.) rámutat, hogy a szlovák *raž* nőnemű, a magyarból átvett *rož* 'rozs' hímnemű főnévként viselkedik. Tükörfordításokra utalnak a rokonsági elnevezések: 180. címszó: *svokor* 'após' (67. l.) *môjho apo—ženin apo* 'férjem, illetve feleségem apja', 182. címszó (67. l.) *nevesta* 'meny(em)', *moja ňevesta* — a *moja* a magyar -*m* birtokos személynek megfelelő birtokos személyes névmás; a 183. címszóban *macocha* 'mostoha' (67. l.) említett *ňeslatki tato — ňeslatká mama* az *édessanya—édesapa* ellentétéként szerepel.

A szerzőkön, szerkesztőkön kívül a kiadás megvalósulásának egyéb feltételeit biztosító közreműködők munkája is hozzájárult ahhoz, hogy a XI. Nemzetközi Szlavisztikai Kongresszuson (Bratislava/Pozsony, 1993. augusztus 30.—szeptember 9.) a magyarországi küldöttség bemutathatta „A magyarországi szlovák nyelvjárások atlaszá”-t mint a hazai szlavisztika eredményeit méltóképpen reprezentáló művet.

ZSILAK MÁRIA

Kredics László—Solymosi László, A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium Urbarium episcopatus Vespremiensis anno MDXXIV.

Fontes Minores ad Historiam Hungariae Spectantes. Új Történelmi Tár 4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. 142 l.

A Magyar Nyelv olvasóinak, különösen a névtörténettel foglalkozóknak a címben jelzett kiadvány bemutatását azért tartom érdemesnek, mert ismereteink szerint ez az egyetlen középkorból fennmaradt egyházi urbáriumunk, mely a szolgáltatásokra kötelezett jobbágyok nevét is tartalmazza.

Az urbáriumot 1524-ben Várdai Pál püspök helyére kinevezett Szalaházi Tamás készítette, hogy a pontos leltárfelvétel és részletes összeírás birtokában tudomást szerezzen a veszprémi egyházmegye várható bevételeiről és terheiről. A püspökség birtokállománya akkor 7 megye: Veszprém, Zala, Somogy, Tolna, Fejér, Esztergom és Pilis területén feküdt. A birtok magában foglalta Veszprém és Sümeg várát, Veszprém püspöki város egy részét, három mezővárost (Sümeg, Zalaegerszeg, Nova), 71 falut és falurészt és öt pusztát, a

budavári Mindszent (ma Üri) utcában egy püspöki kúriát. Ezen urbárium, mely társadalom- és gazdaságtörténeti, valamint birtok- és egyházigazgatási, határhaznázati vonatkozásai miatt rendkívül becses emlékün, a földrajzi és személynevek kutatója számára is hasznos, mert mintegy 1100, főleg jobbágy személynevéen kívül másfélszáz dunántúli településről is tájékoztat. Ez utóbbiak közül valamilyen oknál fogva, talán a török megszállás miatt számos elpusztult. Így az urbáriumban említett Zala megyei települések közül 20-at nem találtam meg az ÖRDÖG FERENC által kiadott 1745—1771. évi zalai népességösszeírásban előforduló helynevek között.

A ma is a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrzött urbáriumra az 1930-as években ECKHART FERENC jog- és gazdaságtörténész hívta fel HOLUB JÓZSEF figyelmét, aki főleg az urbárium Zala megyei vonatkozásai miatt alapvető tanulmányban dolgozta fel a forrást (Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén. Pannonia VII [1941—1942.], 269—307, különlenyomatban is megjelent: Pécs, 1943. Pannonia könyvtár 62. sz. 41 l.). HOLUB tanulmánya szakkörökben jól ismert, többen felhasználták, SZABÓ ISTVÁN történész is hasznosította munkáiban a teleknagyságra és népességre vonatkozó adatait.

A különleges értékű középkori urbárium gazdag anyagának széles körű hasznosítása készítette két történészünket a szöveg betűhív közreadására, illetőleg feldolgozására. A szép küllemű és mintaszerűen szerkesztett kiadvány Bevezetésében a közreadók ismertetik az urbárium életkezelésének történetét, tartalmának főbb vonásait, a 46 darab papírlevélen található szöveg közlési módját. A nyomtatásban eddig kiadott középkori urbáriumok felsorolása gazdagítja a bevezető sorokat.

A forrás betűhív közlése és négy lapjának hasonmása után következnek a közzétévkők publikációiban már korábban is megszokott példaszerű mutatók: az adózási határnapok (ünnepek) betűrendbe szedett értelmezése, a magyar szórványok jegyzéke, a tartalmi tájékozódást szolgáló latin glosszárium, a betűrendes családnévmutató, illetőleg a földrajzi nevek azonosítását is magában foglaló mutató. A püspökség 1524. évi birtokainak SOLYMOSSI LÁSZLÓ által szerkesztett térképe mellékletként szolgálja az urbárium szövegének könnyebb megértését.

A forrás jelen feldolgozása során derült fény a Somogy és Tolna megye határán fekvő, az ismert Veszprém megyei helységgel össze nem tévesztendő *Peremarton* nevű, mára elpusztult helységre, mely földrajzi névként ma is él Somogyacsa területének keleti részén (11).

Az érdekes nevű, 1337-ben felbukkanó, 1398-ban *Tufeteleu* alakban feljegyzett Tolna megyei birtokot az urbáriumban *Theffethelew* prediumként jegyezték fel, „ma elpusztult település Csád és Bedeg között” (67, 140; vö. CSÁNKI III, 453, ZsigmOkl. I, 602).

Az urbáriumban néhány személy latin foglalkozásnevétől (1 litteratus, 1 pellifex, 7 faber) eltekintve a szolgáltatásokra kötelezett 1100 — főleg jobbágy státusú — személy családnévvel és keresztnévvel jelenik meg. A nevek nagy része feltehetően már öröklődő családnév volt. Egyetlen „családnév” esetében lehet tetten érni a név és a foglalkozás azonosságát. A *Tóásó* családnév ’halastavat, ciszternát ásó mesterember’ jelentésű foglalkozásnévből alakult (l. KÁZMER MIKLÓS, Régi magyar családnévek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993., a továbbiakban KÁZMER, RCsnSz.). Az 1524. évi urbárium feljegyzése szerint Tóásó Péter a szolgáltatások alól mentesült, mert a püspök halastavait gondozta: „Petrus *Thoaso* . . . exempta ab omni solutione, quia procurat cum piscinis domini reverendissimi” (96; vö. HOLUB i. m. 25).

A veszprémi püspökség 1524. évi urbáriumában felsorolt jobbágynevek jól kiegészítik korábbi ismereteinket a középkori magyar személynévadásról, a családnévek kialakulásáról. Ezért is érdemes még néhány szót ejteni az urbárium egyik személynévének a magyar nyelvtörténetben eddig fel nem tárt szerepéről.

IVÁNYI BÉLA jeles történész és levéltáros „Pótlék az Oklevélszótárhoz” című, a Magyar Nyelv XXXI. évfolyamában (1935-ben) folytatásokban megjelent közleményében az általa felkutatott forrásokból újabb nyelvtörténeti adatként három családnevet is idézett: „*Emericus Hayadon*”-t, „*Valentinus Mosdathlan*”-t és „*Mathias Rypach*”-ot. Az adatok lelőhelye és dátuma („Bécs, Staatsarchiv Ung. Allg Akten. I. cs. 1524. jún. 27.”) megegyezik a jelenleg betűhíven közreadott urbárium jelzetével és dátumával. A Veszprém megyei Ósiben, 1524-ben feljegyzett *Rypach* családnév (35, 36) még további nyilvánosságot is kapott Iványi Béla kutatásai nyomán. Ugyanis a 'himlő' jelentésű közszo első előfordulásaként idézi a MNy. XXXI. évfolyamából BÁRCZI (SzófSz.), KNIEZSA (SzJJSz. I/2, 932) és a TESz. is. Bár az utóbbi az ismeretlen eredetűnek tartott *ripacs* közszo az 1524. évi személynévnek 'himlőhelyes, ragyás' jelentését megkérdőjelezi. Végül a MNy. idézett helyéről vette át a három családnevet KÁZMER, RCsnSz. (Sajnálatos, hogy a nyelvtörténeti szempontból legértékesebb név, a *Rypach* sajtóhibával, 1528-as dátummal jelent meg.)

A középkori magyar családnevek iránt érdeklődők munkájának megkönnyítésére az urbárium névsorából kiválogattam a KÁZMER, RCsnSz.-ban nem található (1.), illetőleg a szótár adatainál korábbi (2.) családneveket: 1. *Andoryasffy, Arokffey, Babolgya, Badycz, Barrasso, Baynth, Baynthffy, Bewke, Bewrek, Bohyn, Bollyan, Bornad* (vö. CSÁNKI III, 238), *Bosa, Bothar, Chaythar, Chenther, Cherkel, Chyngulo, Czom, Dende, Dombor, Dusko, Ewlyeffy, Ezthemery, Farko, Ffw, Fwthy, Fynczor, Fyredi, Gendel, Gendewch, Gerkew, Gydach, Holtho, Ibor, Isthwand, Jwth, Kenchem, Koczan, Kysthelekdy, Mellary, Merenyey, Rohany, Sedy, Synath, Thanaroky, Thandary, Thornas, Thohtyk, Thwrf, Zarddy, Zamor, Zaykay*. — 2. *Arosy, Babathy, Bucha, Chergey, Chetheny, Chewkews, Czypellews, Damok, Dench, Dergychy, Gayda, Gochy, Halapi, Jeney, Kasws, Kenessey, Ladas, Mamay, Pakozdy, Perey, Pereskey, Saykay, Seythery, Somogywary, Sydy, Symo, Wky, Zabady, Zechew, Zewlczy*.

FEHÉRTÓI KATALIN

H. Tóth Tibor, Félégyháza népnyelvének palócos gyökerei

Kiskunfélegyháza, 1993. 144 l., 2 térk.

A nyelvjárasszigetek kutatása a dialektológiának igen fontos feladata. A téma jelentősége nem abban gyökerezik, hogy ezek a nyelvváltozatok régebbi nyelvallapot emlékeit őrzik, bár ez sem elhanyagolható szempont.

A német nyelv(járás)sziget-kutatás, amely a magyarnál jóval régebbi hagyományokra tekint vissza, alapvető feladatának tartotta a nyelvsziget „őshazájának” a felderítését. Később ez inkább a betelepültek származási vidékének a feltárását és az általuk létrehozott nyelvi ötvözet sajátosságainak a vizsgálatát jelentette (vö. SZABÓ JÓZSEF, Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárasszigetek. Békéscsaba—Kecskemét—Szeged, 1990. 35). A német nyelvszigetek ilyen szempontú tanulmányozása a csángó-magyar nyelvjárások gyökereinek az elemzésével rokonítható. A magyar nyelvszigetek keletkezésében legtöbbször azonban más hatások játszottak közre. Történelmünk alakulása folytán a peremvidékek magyar lakosságának egyes részei úgy kerültek szigethelyzetbe, hogy lakóhelyük nem változott, hanem a környező magyar lakosság kihalása, illetőleg idegen nyelvű betelepült népességbe való beolvadása, nyelvcsereje révén szakadtak el az egységes magyar nyelvterülettől (Szlavónia, Felsőőr). A nyelvszigetek nyelvének a tanulmányozása ezért nem egyezhet meg minden szempontból a magyar dialektológiai kép tekintetében ugyancsak igen jelentős belső nyelvjárasszigetek nyelvi-településtörténeti összefüggéseinek a feltárására irányuló kutatásokkal.

A magyar tudománytörténetben a nyelv(járás)szigetek kutatása a századfordulón indult meg és a két háború között jelentős volt. Felfelé ívelő szakasza a II. világháború alatt

és azt követően átmenetileg megtorpant. A MNyA. kutatásai alapján és a kötetek megjelenését követően, a 60-as évektől kezdődően azonban újabb fellendülés tapasztalható. Ez először a Budapesten működő nyelvészek ilyen irányú témaválasztásában nyilvánult meg, és elsősorban Benkő Loránd munkásságának a hatására alakult (SZABÓ i. m. 23—5). Az utóbbi több mint egy évtizedben a nyelv(járás)sziget-kutatás központja Szegedre tevődött át, ahol Szabó József körül remélhetőleg egy dialektológiai iskola alakulásának lehetünk a tanúi. Mindenesetre ilyen reményeket ébreszt a Szabó-tanítvány H. TÓTH TIBOR, aki könyvében szülővárosa népnyelvének a gyökereit törekszik feltárni.

A szerző munkájával nem kívánt a nyelvjárásról monografikus feldolgozást adni, nem törekedett a levéltári anyag módszeres feldolgozására, és nyelvtörténeti rekonstrukció elvégzését sem tekintette céljának (8). Kiskunfélegyháza nyelvjárásziget voltának, sőt betelepítése történetének az ismeretében a célja az volt, hogy nyelvi anyagon is igazolja a településtörténetből tudott tényeket. Emellett vizsgálni kívánta a különböző vidékekről történt betelepítések arányainak a tükröződését a mai félegyházi népnyelvben. A környező nyelvjárások hatását saját kutatásai alapján vizsgálja. A szerző ugyanis a könyvében nemcsak szorgalmazza egy dél-alföldi regionális nyelvatlasz elkészítését, hanem személyesen is végez ebbe az irányba mutató gyűjtőmunkát.

Kutatásait a MNyA. anyagára alapozva végezte el, mégpedig annak ellenére, hogy Félegyháza nem volt atlasz-kutatópont, és a fő kibocsátó településen, Jászfényszarun sem kérdezték ki az atlasz szöföldrajzi anyagát. Ezért szülővárosában maga végezte el a gyűjtést az összehasonlíthatóság kedvéért fokozottan ügyelve az archaikusabb adatokra. (A jászfényszarui hiányzó adatok helyett a nagyobb egység jászos-palócos nyelvi megfeleléseit vizsgálta, illetőleg maga is gyűjtött ott.)

Az összehasonlító anyag hangtani, alaktani és szókincstani kérdésekre terjed ki. (Mellétük röviden érinti az írásos források, csaláднеvek és a néprajzi sajátosságok ide vonatkozó vallomását is.)

A feldolgozás gerincét a hangtani kérdések elemzése képezi. Miután az összefüggések bizonyos fokú történetisége is érdekli, a félegyházi nyelvjárásra vonatkozó, a századforduló körüli időkből való feljegyzéseket és DONGÓ ORBAN, A kiskunfélegyházi nyelvjárás című 1911-ben megjelent munkáját is felhasználja.

A kutatások során nyert és a publikált adatoknak az összehasonlításával kísérletet tesz a kiskunfélegyházi nyelvjárásban tapasztalható változások okainak a feltárására. A kibocsátó palócos-jászos jelenségektől való eltérések legfőbb oka a köznyelvi hatás. Ezt a település városias jellege is támogatja. A köznyelv hatásával magyarázható például, hogy a főnévi igenév képzőjének korábbi nyelvjárási *-nyi/-nya* alakja ma már csak nyomokban mutatható ki (64—5), vagy a *taníjja*-féle alakokat napjainkban főként az idősebbek használják (67). Kimutatja a környező nyelvjárások hatását pl. a *-hoz/-höz/-hőz* rag újabb *-hó/-hő* változatában (69—70). A szóvégi *s* nyúlásában (61) és a nem ikes igéknek a felszólító módban való ikes ragozásában (68) a nem jász területekről betelepültek nyelvi hatását látja. Egyes jelenségeknek a többiek megelőző pusztulását fonetikai és pszichés okokkal magyarázza (59: a *mēhhált*, *mējjávút* igekötős alakok teljes hiánya szemben a *mēvver*, *mēbbānt* alakoknak még a városiak kötetlen beszédében is eleven használatával). A félegyházi nyelvjárás önálló belső fejleménye a kijelentő mód jelen idő E/2. sz.-ben használatos *-l* személyragnak (*mondol* ~ *mondó*) a helyi nyelvjárás rendszerében tapasztalható terjedése (*kenő* 'kensz', *beszélő* 'beszélész': 67—8). A hanglejtés sajátosságainak (62) és a hátrább képzett *t*, *d*, valamint kisebb mértékben az *l*, *s*, *sz* *cs* hangoknak jász-kun szubsztrátumjegyként való magyarázata részletesebb kifejtést érdemelt volna.

A szerző néhány megállapítása továbbgondolásra ösztönöz, máskor ellentmondásra késztet. Lássunk néhány ilyen esetet a könyv tárgyalási sorrendjében!

A *-val* határozórag *-vá* alakjáról és a *múvá* 'múlva' határozói igenévről szólván (22—6) az *á* hang ejtését a palócos *ā* helyett a ragban az *ā*-nak az *l* kiesésével kapcsolatos pótlónyúlásával magyarázza. (A *múvá* igenévre véleménye szerint a határozórag analógiája hatott.) A tetszetős magyarázatot jól támogathatná, ha a félegyházi nyelvjárásban más *āl* végű zárt szótag hasonló változását is be lehetne mutatni. A *múvá* igenévvvel kapcsolatban ezt olvashatjuk: „Nem bizonyítható . . . az a lehetőség — mely kézenfekvőbb lenne s egyben jelentősebb kutatási eredménynek is számítana —, hogy a *-va/-ve* igenévképzőt hosszú magánhangzóval ejtő, s a Dunakanyar környékéről, valamint nyugati palóc területekről származó telepések nyelvi hagyatékáról lenne szó. Ki kell zárunk e magyarázatot, mivel Félegyházán nem jelentkezik — s tudomásom szerint másutt sem — egyéb igenevekben a bemutatott hangzásbeli sajátosság.” (26) Saját kupuszinai gyűjtésemben a határozói igenévképzője pontosan úgy viselkedik, mint a *-val/-vel* rag: *v*-je hasonul a megelőző mássalhangzóhoz, az *l* kiesésével a magánhangzó megnyúlik. Palatális hangrendű igetövek után az eredmény mindig hosszú nyílt *ē*: *ittē* 'ütve', *lētelepēddē* 'letelepedve', *verrē* 'verve' stb. Veláris alakokban a magánhangzó hangszíne *ā* és *ā* között ingadozik: *āddā* ~ *qddā* 'adva', *dāgāddā* 'dagadva', *kijāttā* 'kiáltva', *tānīttā* ~ *tānīttā*, *āluddā* 'aludva' stb. (Adataim egy része kérdőívbeli kérdésemre adott válaszokból, más része orvanyagból származik.) Az *ā* hangok hangszínének az ingadozása az adatközlők erősebben vagy gyengébben nyelvjárási kiejtéséből adódik, és összefüggésben van az egyéb fonetikai helyzetben ejtett *ā* és *ā* fonémák realizációjával. A *-val/-vel* rag kupuszinai adatai (lejegyzett szövegből): *trombitāvā*, *gyertyāvā*, *vonāttā*, illetőleg *ētezzēkkē* (Nép—Nyelv 27—9).

H. Tóth Tibor jellemzése a kiskunfélegyházi diftongusokról több-kevesebb kétséget is ébreszt az olvasóban. A kettőshangzónak észlelhető realizációk (*oy*, *ōū*, *ēi* és variációik) mellett olyan „kettőshangzók”, mint *oó*, *oō*, *ōō*, *ōō* nemcsak füllel alig(ha) érzékelhetők, de valószínűleg műszerekkel sem mutathatók ki. Diftongusnyomként az alaphang esetleges ultrahosszú vagy a szokottnál valamivel zártabb ejtése, illetőleg e két sajátosság együttes jelentkezése természetesen elképzelhető. Az *ii* kettőshangzó megléte (28, 108), kiváltképpen ebben a formában lehetetlen. (Az azonos nyelvváltsfokú és hangszínű magánhangzók kapcsolatából álló diftongusok meglétét lehetségesnek tartó BÁRCZI GEZA is egy rövid és egy félhangzó értékű hang azonszótagú együttesét jelölte, pl. *ii*).

„Az *e* : *ē* hangok realizációit” bemutató táblázat (40) lényegi problémát vet fel, amely már a címben is kifejeződik: bármely hang valamely fonéma realizációja. Itt tehát az *e* : *ē* fonémák realizációjáról kellene tájékoztatást kapnunk. A magyar nyelv *e* : *ē* fonémáinak az a sajátosságuk, hogy a nyelvterület nagy részén önálló hangeszközök, amelyek azonban nem jelentkeznek mindenhol egységesen, hanem egyes morfémákban a nyelvjárások között különbségek vannak. (Emiatt sem lehet a helyesírásban a jelölésüket bevezetni.) Vitatható tehát egy olyan rendszer, amelyben a zárt *ē* (?) fonéma realizációi az *e*-től az *ē*-ig minden hangszínárnyalatot felölelnek, egyes szavakban azonban csak *e* vagy *e* ~ *ē* realizációi vannak. Ebben a tekintetben a történetiség bevonása az elemzésbe (ti. a valamikori *ē* fonémának lehet az *e* mellett *ē* realizációja, a nyílt *e*-nek nem) nem visz közelebb a problémák tisztázásához. Jobban tükrözné a nyelvi mozgásokat egy olyan magyarázat, amely szerint — bizonyára köznyelvi hatásra — egyes morfémákban *ē* > *e* fonémacsere történt. Ezekben az esetekben az *e* fonémának valamivel zártabb (*ē*) realizációja is lehetséges. — Hasonló gondok az *i*-zés tárgyalása kapcsán is jelentkeznek (42—3).

A felvetett kifogások nem vonnak le semmit abból az igen fontos tényből, hogy a nyelvészársadalom egy tehetséges fiatal kutató ígéretes és jelen formájában is sok újat mondó munkájával lett gazdagabb. A Dél-Alföld és ezen belül Kiskunfélegyháza nyelvjárására vonatkozó további kutatási eredményeit érdeklődéssel várjuk.

ZELLIGER ÉRZSÉBET

KÜLÖNFÉLÉK

Csűry, Zsirai és az akadémiai Nagyjutalom

1. Csűry Bálintnak Zsirai Miklóshoz írt levelét — néhány tudománytörténeti kommentár kíséretében — a Magyar Nyelv 1992. évi kötetében jelentettem meg (LXXXVIII, 362—5). BAKÓ ELEMÉR, Csűry kedves tanítványa és munkatársa hozzászólásként — szélesebb összefüggésekbe ágyazva — részletes tanulmányt írt a levél tartalmával kapcsolatos tudománytörténeti emlékeiről, gondolatairól (MNY. XC, 146—57).

Az alábbiakban Bakó tanulmányától készítve a címben megfogalmazott kérdéskörre vonatkozó észrevételeimet — de csak azokat — vetem papírra. A Bakótól említett „valós mozgató rugókat” (157) nem ismertem, minthogy — nekem különösen — nem lehet tudomásom arról, hogy a zárt ajtók mögött hogyan folytak a dolgok a harmincas évek végének hazai tudománypolitikájában (uo.).

Tudvalévő, hogy az emlékezet nem mindig s nem föltétlenül kellő élességgel s bizony óhatatlanul több-kevesebb szubjektívizmussal őriz meg bizonyos múltbéli történéseket. Hogy a Zsirai és Bakó közötti (telefon)beszélgetéseken mi hangzott el, csak ők ketten tudhatták, s ma már egyedül Bakó emlékezhet rá. Amit tehát Bakó megtörtént eseményként leír, azt — az említett megszorítással is — tényként fogadom el. A föltevések azonban más kategória. Ezért bátorodom az alábbiakban Bakó föltételezéséhez hozzászólni. (A fölmerült kérdéseket megbeszéltem Végh Józseffel.)

2. Bakó soraiból kitetszőleg a Csűry-levél tudománytörténeti keretét az a nyomtatásban nem került „dialogus” adja, amely a pesti és a debreceni nyelvészek között folyt, s ezen belül zajlott Csűry és Zsirai külön „küzdeme” az akadémiai Nagyjutalomért (146, 156). Ennek Bakó annyiban szenvedő részese volt, hogy Zsirai őt sakkfiguraként kívánta elmozdítani Csűry mellől — így Bakó — a célból, hogy a debreceni népryelvkutató intézet elsorvasztásában való részvételével elősegítse a Nagyjutalom neki történő odaítélését (156—7).

3. Ha Zsirai azért akarta elmozdítani Bakót Csűry mellől, mert ezzel elősegíthette a Nagyjutalom magának történő odaítélését, akkor Zsirainak tudnia kellett a bizottság ilyen irányú elvárásáról, de legalábbis arról, hogy a bizottság „értékelné” ebbéli ténykedését. Különben mi értelme lett volna egy magánakciónak? Föl kell tételeznünk tehát két dolgot. Egyrészt azt, hogy Zsirainak valaki vagy valakik értésére adták, hogy mit tehet még addigi munkásságán, illetőleg a „Finnugor rokonságunk” közzétételén kívül „az ügy érdekében”. (Közbevetőleg: az akadémiai Nagyjutalmat odaítélő bizottság elnöke Petz Gedeon, előadója — egyszersmind a döntést megokoló szöveg készítője, Zsirai jó barátja — Pais Dezső [l. MNY. LV, 320], tagjai Klemm Antal, Melich János, Szinnyi József és Zichy István voltak, l. az indoklást is: Akadémiai Értesítő L, 79—85.) Másrészt föl kell tételeznünk azt, hogy Zsirai vállalta a „plusz munkát” annak érdekében, hogy ő kapja meg a Nagyjutalmat.

Ne ítélkezzünk elhamarkodottan, de ne adjunk menlevelet sem ok nélkül! Igyekezzünk körültekintően mérlegelni, ezért idézzünk emlékezetünkbe néhány körülményt!

1. Csűry és Zsirai őszinte barátságban voltak. Ezt nemcsak a közzétett Csűry-levél, hanem a Zsirai-hagyatékban levő, tőle írt további tizenöt levél és levelezőlap is igazolhatja. (A két család együtt is nyaralt Ausztriában.) — 2. 1938. II. 10-én kelt levelében Csűry azt kérte Zsiraitól, hogy saját jelöltje helyett Bakó Elemér jelölését támogassa a finnországi ösztöndíjra. Szó szerint ez áll a levélben: „Nagyon kérek, tedd meg most az egyszer, hogy engedd át ez évre Bakó Elemérnek a finn ösztöndíjat”. A kérés teljesült. Bakó utazott Suomiba 1938-ban (154). — 3. A Csűrytól életre hívott és irányított debreceni intézet

számára Bakó működése valóban nagyon fontos volt. De talán nem tévedek, ha föltételezem, hogy az intézet léte nem kötődött kizárólagosan Bakó személyéhez. Föltételezhető, hogy az ő esetleges helsinki lektorsága — hisz erről volt szó elsősorban — nem vonta volna szükség-szerűen maga után az intézet felszámolódását. Csúry közelében, tanítványaként ugyanis olyan, később nevéssé vált, hozzá közel álló kutatók dolgoztak, mint például — betűrendben — Balassa Iván, Bartha Katalin, Imre Samu, Végh József (I. IMRE SAMU in: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. KISS J. és SZÜTS L. Bp., 1991. 300). Csúry tehát nem maradt volna magára, arról nem is beszélve, hogy helsinki tartózkodása alatt Bakónak bőven lett volna alkalmja a finn nyelvjárástan eredményeinek az elsajátítására. — 4. A harmincas évek második felében a finnugor stúdiumok „a fokozódó nemzetközi helyzetnek” köszönhetően (SZÍR: Zsirai-empl. 41) föltértékelődtek. A „tudomány, a művelődés-történet, a művelődéspolitikai, a politika” (i. m. 44) akkor is összefüggött így vagy úgy, s ahogy SZÍR ENIKŐ hivatkozott tanulmánya világosan bemutatja, Zsirai mint vezető finnugor nyelvész művelődéspolitikusként is tevékenykedett, szem előtt volt, s nyilván e téren végzett munkája sem volt ismeretlen a bizottság tagjai előtt sem. Ebben az összefüggésben már korántsem annyira meglepő, hogy Zsirai a rátermett, finnül jól tudó Bakó Elemért szerette volna megnyerni a helsinki magyar lektori posztra. Vagy fogalmazzunk úgy: Bakó helsinki lektori kiküldésének a szándéka nem föltétlenül s nem kizárólag úgy értelmezhető, ahogy Bakónál olvassuk. — 5. Hogy Zsirai Finnországban finn kollégáinak 1939-ben mit mondott és mit nem, ellenőrizhetetlen. Minthogy azonban a Nagyjutalom odaítélésébe a finneknek nem volt beleszólásuk, bármit mondott is, azt talán nem kell föltétlenül a Nagyjutalom megszerzésére irányuló manővernek tekinteni. De hozzáfűzném: a Csúryre, illetőleg Debrecenre vonatkozó kritika nem föltétlenül Csúry, illetőleg Debrecen elleni áskálódás volt (elsorvasztási és egyéb célokból). Végh Józseftől tudom, hogy Pais — de nyilván nem csak ő — valóban nem értékelték annyira a Szamosháti szótárt, ahogy dialektológus körökben — ha lettek volna — szakmai okokból ez természetes lett volna. De miért ne gondolhatnánk arra, hogy a szóban forgó nyelvészeknek mindenféle hátsó gondolat és szándék nélkül volt az a véleménye, ami volt? — 6. Sem Csúrytól, sem Zsiraitól nem veheti rossz néven senki sem, hogy reménykedtek a Nagyjutalom elnyerésében. A maga területén mindegyikük elismert vezéregyéniség volt. — 7. Természetesnek tarthatjuk, hogy elszomorítja az embert valamely jogosan remélt elismerés elmaradása, különösen, ha az olyan, amilyen a szóban forgó Nagyjutalom volt. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy az érzékeny lelkületű Csúryt (erre I. BALASSA in: Hagyományápolás és megújulás. Szerk. SEBESTYÉN Á. Debrecen, 1982. 35) elkésérítette az eredmény, azazhogy a döntés. A Marczibányi-mellékjutalmat ugyan neki ítéltek oda, de föl sem utazott Budapestre, hogy átvegye (Végh József közlése). Kérdés, hogyan befolyásolta Csúrynek Zsiraihoz való viszonyát a döntés. Ha Csúry megtudott bármit is Zsirai föltételezett lépéseiről, akkor ez semmiképpen nem maradhatott következmények nélkül. Az értesülések pedig — jól tudjuk — nem szoktak titkok maradni. Ezért valószínűtlen, hogy legalább egynémelyik ne jutott volna Csúry fülébe. (Fölmerül a kérdés: Bakó — Suomiból hazatérve — nem szólt Csúrynek a Zsiraival folytatott telefonbeszélgetésről? Akkor sem, amikor megszületett már a döntés a Nagyjutalomról? Föltehetőleg nem, hiszen fontossága miatt emlékezne rá, s nyilván meg is írta volna, hogyan reagált Csúry.) Ez viszont törvényszerűen elhidegüléshez vezetett volna. Ezzel szemben: a Zsirai-hagyatékban őrzött utolsó Csúry-levél 1940. X. 18-án, jó fél évvel a Nagyjutalom odaítélése után íródott, s így fejeződik be: „szeretettel ölel tisztelő barátod Csúry Bálint”. A levél hangneme nem különbözik az előzőekétől, ezért nincs okunk föltételezni, hogy Csúry elhidegült volna Zsiraitól. — 8. Mivel Csúry kéziratosa hagyatéka nagyrészt sajnos megsemmisült a háborús események során (I. NYÍRKOS: MNy. VII, 149; A. MOLNÁR: Folia Uralica Debreceniensia 2. sz. 150), nem tudhatjuk meg, mit válaszolt Zsirai Csúry levelére. Minthogy Csúrynek írt Zsirai-levél

sem a debreceni Református Kollégiumban, sem a debreceni egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén, sem pedig a KLTE Egyetemi Könyvtárában nincsen (A. MOLNÁR FERENCNEK köszönöm, hogy volt szíves utánajárni a dolognak, s hogy levélben tájékoztatott), szinte bizonyosra vehető, hogy — sajnos — soha nem is tudhatjuk meg. A. Molnár Csűry fiának, Csűry Istvánnak a főnöksége alatt dolgozott a KLTE Egyetemi Könyvtárában, s tájékoztatása szerint Csűry István beszélt neki édesapja pesti kapcsolatairól, Zsirait azonban nem említette. Márpedig föltételezhető, hogy ha Csűry Bálintnak olyasmi dolga lett volna Zsirai-val, amit Bakó föltételez, akkor ez nem maradt volna titok fia előtt, illetőleg nem maradt volna említetlen talán A. Molnár előtt sem.

4. A bizottság döntésének eredményét ismerve és okát kutatva miért ne gondolhatnánk arra, hogy a bizottság mindenféle népnyelvkutatás-ellenes megfontolás, Csűryvel szembeni fenntartás, főként pedig „szándékolt ellenakció” (149) nélkül döntött úgy, ahogy döntött? Ebbe — itt és most hangsúlyozottan — beleértendő, hogy egyik bizottsági tag sem volt a nyelvjáráskutatásnak még csak művelője sem, nemhogy elismert szaktekintélye. Beletartozik tehát az, hogy bizonyos szakmai korlátok miatt nem értékelték annyira a Szamosháti szótárt és Csűry erőfeszítéseit a magyar nyelvjáráskutatás föllendítésére, mint amennyire értékelték a Finnugor rokonságunkat s Zsirai működését a maga területén. Beletartozik az a tény, hogy az akkori vezető, a Kruzsok körül csoportosuló fővárosi nyelvészek között nem volt (aktív) nyelvjáráskutató, amiképpen nem volt egyetlen egy sem a budapesti egyetemen sem. (Azaz: a magyar nyelvtudomány vezető köreiből képviselő nélkül volt a nyelvjáráskutatás. Ennek ismeretében Csűry teljesítményét és érdemét még nagyobbra kell látnunk.) Azt jogosan kérdezi az utókor, vajon miért nem tettek többet a népnyelvkutatás érdekében akkori vezető nyelvészeink, miért maradt el részükről a „határozott odaállás” (146). Az azonban legalábbis kétséges, hogy megokolt-e szándékolt ellenakciót föltételezni.

Figyelembe veendő további körülmény, hogy a bizottság tagjai bizonyosan közelebbi (munka)kapcsolatban voltak Zsirai-val, mint Csűryvel, azon egyszerű oknál fogva, hogy Klemm kivételével a fővárosban laktak és tevékenykedtek, miként Zsirai is. Szinnyei nagy tekintélye (erre l. például A. RAUN véleményét: NyK. XCII, 189) és szava bizonyára nagy súllyal esett latba a döntésnél. (Ő volt egyébiránt a bizottság tagjai között az egyetlen, akinek a Magyar Tájszótár szerkesztése révén közvetlen — s nem is akármilyen! — köze volt a nyelvjárástanhoz, a nyelvjárási lexikográfiához, l. LAKÓ, Szinnyei József. Bp., 1986. 119 kk.)

Természetesen nincs semmi okunk kizárni azt a lehetőséget sem, hogy akkor is Zsirainak ítélték volna oda a nagydíjat, ha lett volna nyelvjáráskutató a bizottságban. Semmi okot nem látok tehát arra, hogy a Finnugor rokonságunkat, illetőleg Zsirai munkásságát önmagában ne tekintsük elegendő alapnak a Nagyjutalom odaítélésére, s hogy ezért egyéb okokat keressünk.

5. Az említett körülményeket mérlegelve úgy vélem, megalapozatlan az a föltételezés, hogy Zsirai Csűry intézetének a szándékolt elsorvasztásában való részvételével biztosította volna magának a Nagyjutalom odaítélését. S ha szabad, szóvá teszem ezt is: megalapozatlannak látszik emberi oldalról is. Nem úgy ismertük Zsirait, hogy így bánt volna barátaival. De nehéz volna fölbujtással vádolni Paisot is. (Ha valaki, akkor ő „közvetített” a bizottság és Zsirai között.) Mindez oly fokú alakoskodást föltételezett volna Zsirai és Pais részéről, amivel a rájuk vonatkozó ismereteim alapján nem tudok mit kezdeni.

KISS JENŐ

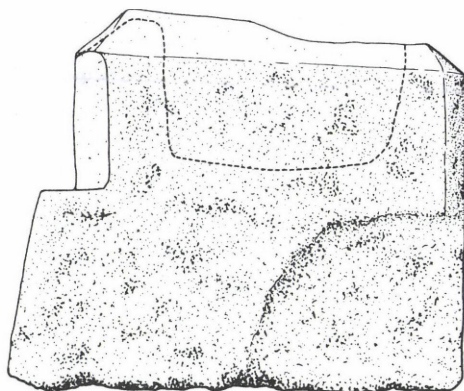
Középkori rovásfelirat Vargyról

Rovásfeliratok kapcsán legutóbb (MNy. XC, 157—68) a középkori emlékek máig tartó, lassú gyarapodásáról írtam. A véletlen szeszélye folytán alig egy hónappal cikkem megjelenése után új, a legfontosabb feliratok jelentőségével vetekedő korai lelet bukkant elő az erdővidéki Vargyason (mai román neve *Vârghis*, Kovászna megye). Az alábbiakban ezt ismertetem.

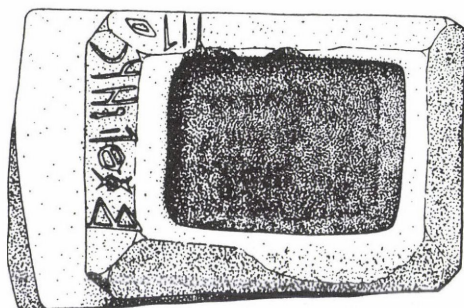
Vargyas a régi Udvarhelyszék Bardóc fiúszékében fekszik. Az 1332—37-es pápai tizedjegyzék a Vargyassal azonosítható *Voygyias*-t közvetlenül a szomszédos Karácsonyfalva után említi (MonVat. I, 133), mint a telegdi főesperesség erdőháti kerületének egyházas faluját. A középkori templom az Alszezen, a mai falu DK-i szélén állt. A késő középkorban gótikus stílusban átépített, a reformáció után unitáriussá vált épületet az 1802-es földrengés megrongálta, ezért 1813-ban lebontották, és anyagát beépítették a falu belterületén emelt új, unitárius templomba (DÁVID LÁSZLÓ, A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei. 1981. 352—3). A régi templom helyén utóbb szerény méretű református imaház létesült, melynek átépítését a közelmúltban határozta el a gyülekezet. Az új imaház alapjaival a középkori templomtól K-re eső cinteremrész középkori sírjait vágták át. Ennél is nagyobb pusztítást végeztek a telek Ny-i szélén kijelölt, mintegy 3 × 4 m-es, téglalap alakú meszesgödör kiásása-kor, amikor is a középkori templom több, itt található falrészletét rombolták szét és termelték ki. Amennyire ez a meszesgödör aljának kitisztítása nélkül, a megmaradt falcsontok alapján megállapítható, a gödör egy É—D-i irányban húzódó falat vágott át, melynek köveit apró kavicsos, fehér színű, középkori jellegű habarcs fogta össze. Figyelembe véve a meszesgödör helyét a középkori templom alapjait rejtő földdomborulathoz képest, a kérdéses falszakasz a hajó Ny-i zárófalának tűnik, melyen bizonytalanul a teljesen szétrombolt Ny-i bejárat helye is kivehető. A feltételezett Ny-i hajófalhoz Ny-ról egy másik, szürkés, nagyszemű kavicssal kevert, morzsalékony habarcsú fal (torony?) épült.

A fehér habarcsos, régebbi falszakasz köveinek kiszedése során, 1994. júliusában középkori kőfaragványok kerültek elő. A kövek többsége egy késő románkori építési periódushoz kapcsolható homokkő faragvány (kapuk lábazatai és szárkövei, töredékes féloszlop és féloszloplábazatok), ugyanakkor egy andezit ablakmérműrészlet, valamint egy egyszerű vályúzott, orrtagos téglalabdátöredék az 1789-es püspöki vizitáció jegyzőkönyvéből (DÁVID i. m. 352) is kiolvasható későgótikus átépítés tárgyi emléke. A legjelentősebb faragvány egy fejjel lefelé, másodlagosan falba épített, rovásírással felíratot hordozó keresztelőmedence volt. A régi templom helyén előkerült faragott köveket Andorkó Ferenc lelkész gondoskodása nyomán a helyi unitárius parókiára szállították.

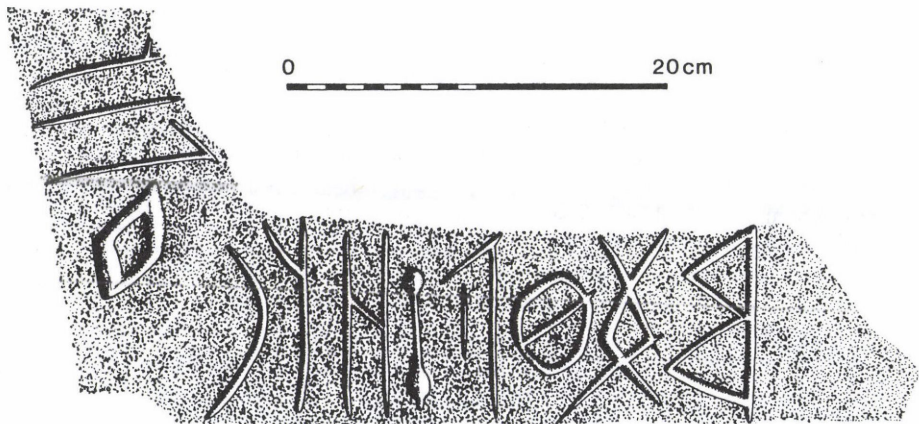
Rovásírással faragványunk durva szemcsés homokkőből készült, szögletes formája a középkori Magyarországon igen ritka típust képvisel (távolabbi, európai analógiáihoz l. G. PUDELKO, *Romanische Taufsteine*. 1932.). Fekvő téglatest alakú, 69 cm hosszú, 46,5 cm széles, 28,5 cm magas, megközelítőleg simára lenagyolt aljú alaptömbjéből négyszögű, 27-28 cm magas medencerész emelkedik ki. A medence két elülső, függőleges éle helyén homorú vájat található, a két hátsó él élszedett. A medence belmérete 36 × 28 cm, mélysége 22 cm, pereme mind a négy oldalán 45°-os szögben élszedett. Elülső oldalán a ferden lecsapott peremsíkra rovásírással felíratot véstek, melynek négy utolsó jele már a következő oldalra került. A világosan, egyértelműen bevésett, 9-10,5 cm magas jelek rajzoláskor nem tudtam eldönteni, hogy a jobbról számított negyedik betű után látható, a többinél sekélyebben bemélyülő, függőleges kis vonal része-e a feliratnak, vagy csak vésőnyom, esetleg karcolás. A medencerész peremét és oldalát foltokban megmaradt sárgás, középkori meszelés borítja, ami azt bizonyítja, hogy a felirat nem utólag, pl. a befalazás előtt került a faragványra, hanem már jóval korábban, a keresztelőmedence rendeltetés szerinti használatakor annak

0 50cm

0 20cm

A vargyasi keresztelőmedence és rovásfelirata

peremén volt, nagy valószínűség szerint egykorú magával a faragott kővel. Apró, de nem lényegtelen körülmény, hogy a másodlagos felhasználás során rátapadt fehéres, középkori habarcs a meszelésréteg fölött található, és helyenként a rovásjelek mélyedését is kitöltötte.

Ami a keresztelomedence korát illeti, a tág európai és az igen kisszámú magyarországi párhuzam (a Felsőörs-ecsérpusztai templomromnál előkerült rokon töredéket KOPPÁNY TIBOR szívességéből, a *Lapidarium Hungaricum* készülő Veszprém megyei kötetéből idézhetem) román kori keltezését sejtet, ugyanakkor a medence élszedése inkább a gótika formavilágára emlékeztet. A pontosabb datálást éppen a tárgy lelőköri körülményei teszik lehetővé, ugyanis a középkori templom helyén eddig előkerült homokkő faragványok kivétel nélkül románkori vagy XIII–XIV. századi, provinciális „átmeneti stílusú” faragványok. Igen lényeges körülmény, hogy a középkori Udvarhelyszék területén a fenti időszak faragványainak nyersanyaga rendszeresen homokkő, szemben a XV–XVI. századi késő gótikus kővek andezit vagy andezittufa anyagával. Mindezek alapján — bár a döntő szót csak az egyébként is indokolt hitelesítő ásatás mondhatná ki — a keresztelomedence készítése felső időhatárának a XIII–XIV. század kínálkozik. E korai keltezés, a rokon kőanyag és a hasonló jelek sora feliratunkat meglepően szoros szálakkal kapcsolja a közeli Homoródkarácsonyfalva középkori rovásfelirathoz. A két fontos emlék a székelyföldi rovásírás eddig még nem dokumentált korai rétegébe enged bepillantást, egyben a kérdés avatott kutatóitól vár helyes olvasatot és meggyőző értelmezést.

BENKŐ ELEK

Magyar nyelvű (latin) grammatika egy XVIII. századi kézirat-kolligátumban

I. 1929-ben megjelent, „Az Erdélyi Múzeum Egylet XVI—XIX. századi kéziratos énekeskönyvei” című munkájának (Erdélyi Tudományos Füzetek 20. sz.) 88. tételében SZABÓ T. ATTILA a következőket írja az áttanulmányozott művek egyikéről: „*Vegyes kolligátum*. Kt. 3204. sz. 8-r (10 × 16 1/2 cm.) lazán s durván fűzött egész bőrkötésben. Ez a 177 lev.-t magában foglaló s a XVIII. sz. első felében összeírt gyűjtemény néhány „ad notam” jelzésű éneket is tartalmaz a benne levő hosszabb, rövidebb, nagyrészt bibliai vonatkozású törtéris ének mellett. Az általunk számozott levelek közül a 34a—36a lev. *Cantio Elegans* c. éneket, (...) a 64a—69b egy „ad notam” (Haborusága Dávid királynak) jelzésű s 96 vszakra terjedő „Keserves Siralmas Zokogo histori(át)”-t, (a Berekszászi Pálét v. ö. Szabó R. M. K. I. köt.) a 69b—84a egy három részből és ALKALMAZTATÁS (65 + 66 + 70 + 8 vszk)-ból álló bibliai törtéris A TÉKOZLO FIUROL’, „A Troja Historiájának notajára”. Végül a 158b lev. egy rendetlen kottázású szép istenes ének van (*Kerlek és intelek mostan tegedet*...). A kolligátum valószínűleg valami unitárius diáké lehetett, aki amint láthatjuk, a zenéhez is értett. A kézirat több kéz nyomát árulja el.” (Jelenleg a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található. Mikrofilmmásolata az MTA Könyvtárának Mikrofilmtárában Mf A 21/I. jelzettel).

SZABÓ T. ATTILA nem említi, hogy a kolligátum az általa felsoroltakon kívül a következő címet viselő munkát is tartalmazza: DE O’RHOGRAPHIA / Grammaticae Pars hungarice scripta, / DE ORTHOGRAPHIA / Az IGAZ IRASROL. A kolligátum 44 lapnyi részét kitevő munka nyelve címek, szakkifejezések és néhány példaszó kivételével végig magyar (mint ezt a cím *Pars hungarice scripta* kitétele előre is bocsátja).

Mivel megítélésem szerint grammatikánk (címéül javasolnám a *Kolozsvári grammatiká-t* [*KolGr.*]) megérdemelné a figyelmet, a jövőben szeretnék majd sort keríteni elmélyültebb vizsgálatára. Így most csupán a pusztá híradás szándékával ismertetem néhány sajátosságát.

Hangjelölése. Az *u* hangot olykor még *w* jelöli: *NWMERUS*. A rövid és hosszú magánhangzók mellékjeles megkülönböztetése nem következetes: *Nemző, Adakozo, El-*

vadlo, de: *El vivō*, *Kettők* stb. A mássalhangzók jelölését a következő példákkal szemléltetem: *tulajdonsagit*, de: *maſbol*, *kűſsebitteſt*; *kilentzek*, de: *Gerlicze*; *Mitsoda*, *Tsufos*; *kolosvar*; *melylyek*, de: *szemelj*, *Az Ige hejjet Valorol*, *az Ige hejjet valo* stb. Utalnék továbbá *taníttya*, *edgyik* típusú írásmódjára. A lejegyző (egy vagy két kéz) sűrűn folyamodik a közismert rövidítések használatához: *Iñ 'Isten' melyekk, ide hozattatnak az madarak vadaĳk és halakĳ minden neve, vegződesi vadĳ* stb.

Tartalma. 1. *Betűről valo tudomány* | 2. *az Fen enekles* | 3. *(az oratio refz(ei))* | 4. *DE ETYMOLOGIA* (*Az igaz befzed. Az Nevrol. Ezen belül: az nomenek Accidensi* vagyis a *SZEMELJ, COMPARATIO, GENUS, NEM, NUMERUS SZAM, CASUS ESET; DECLINATIO MEGHAJTOGATAS*) | 5. *DE PRONOMINE*, *Az new helljet valorol*. (Csupán itt tárgyal olyan nyelvi jelenséget, mely a latinban nincs meg, a magyarban viszont igen; s erre vonatkozóan nyilatkozik is. E rész címe: *De articulo Az izetskeről*) | 6. *DE VERBO Az igeről*. (Ezen belül: *NEM, SZEMELJ, ŰDO, MOD, SZAM* stb.) | 7. *Az PARTICIPIUMROL* (a továbbiakban: *Refz vevő-ként is*) | 8. *Az Ige hejjet valorol* ('határozószó') | 9. *Az Coniunccio-(nak Accidensi)* | 10. *Az Előttetelről* ('prepozíció') | 11. *Az KÖZBEN vetesrol* ('indulatszó'), (A lapalj utolsó mondata: *Ennek előtte az Etymologiariol*. E lap őrszava: *Cantio*. A következő lapon ti. a *Cantio Elegans* című vers kezdődik.)

Tárgyköri felosztása tehát a Sylvesteréhez áll legközelebb, és ugyanúgy az indulatszóiig jut el, mint SYLVESTER, KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY és PERESZLÉNYI PÁL (vö. CorpGr. 6—79, 346—403, 407—549). Az egyes részek terjedelme viszont észrevehetően kisebb. A mű tárgya pedig egyértelműen a latin nyelvre szorítkozik.

2. Röviden a KolGr.-val kapcsolatban szóba jöhető tisztáznivalókról:

Bár a mű tárgyköri felosztása legközelebb SYLVESTER grammatikájához áll, teljes tartalmi és műszóhasználati egyezéssel (tehát a legegyszerűbb, közvetlen genetikai viszony-nyal) mégsem számolhatunk. Ennek szemléltetésére álljon itt a két munka grammatika-felosztásának és hangtani felosztásának párhuzamos idézése (Sylvester adatai a CorpGr. 7 - 10. lapjáról, illetőleg a következő kiadásból valók: Sylvester János latin—magyar nyelvtana. Fordította VLADÁR ZSUZSA. MNyTK. 185. sz. 1989.).

Sylvester	KolGr.
<i>Betűkről ualo tudomāñ</i>	<i>az Betűkről valo tudomány</i>
<i>Igaz írāsnak tudomāña</i>	<i>Igaz iras</i>
<i>Ineklishez valo tudomāñ</i>	<i>Fen enekles</i>
<i>Ighiknek igaz tulajdonsāgārul valō tudoman</i>	<i>Igaz befzed</i>
<i>Befidnek egĳbe berzisirul valō tudomāñ</i>	<i>ofzve szerkefzetes</i>
<i>Szotiuők ['mgh.-k']</i>	<i>Hangos fzaVu betűk [...] mert magokbol fzoť tsinal-nak.</i>

A magánhangzók további magyar elnevezéseihez a TESz. által idézettekén kívül l. még: MA.: *Szófzerző Bótuc*; 1695: „Nem fzořultunk úgy meg, hogy a *Vocalisokat* Magyarul-is *Hangofoknak*, *Magok fzerint* | -is *Zengőknek*, *Kimondhatóknak*, 's a' t ki nem mondhatnók” (CorpGr. 592).

<i>kęť bōtiuők ['dift.-k']</i>	<i>kęťfzōř zengōť betűk</i>
<i>Māsuālzenghūk ['msh.-k']</i>	<i>edĳūt zengō bōtűk</i>
<i>az Szotiuőkuel egētembe tiĳnek zenghist</i>	<i>Zengnek az hangos fzaVu betűkkel es magokbol fyllabat nem tiĳnalnak</i>
<i>Nimak</i>	<i>Nema betűk</i>
<i>az bōtiuőknek seghĳezighe nęlkűl ki nem mondathat-nak</i>	<i>Igy mondattatnak [...] őť tompab el zengefekert</i>

Felβōtiuők

f, l, m, n, r, s, x

az βōtiuőknek fél hatalmat biriük

fel hangu betűk

l, m, n, r, fz, x, z

*Azert mondattatnak így mert az hangos f zavu betűk
zengefekhez közeleb jarnak mint az nema betűk*

A z-vel kapcsolatban SYLVESTER megjegyzése: „quibus [ti. a felsorolt mássalhangzókhoz] quidam z adiciunt” (CorpGr. 8). Vagyis: „Némelyek ezekhez a z-t is hozzászámítják” (MNYTK. 185. sz. 18).

Elohuadok

niha az rövid eggbefoglalásban el oluágának

el olvadhato betűk

l, m, n, r

*Azert mondattak így mert az rövid syllabakb(a) neha
neha el olvadnak*

*Az eggbefoglalás [‘szótag’] semmi nem egéb hanem az
ki mondott betuknek eggbefoglalása*

*Az syllaba at betűkk öfzve foglalasu mellyik azon egy
lehelettel es zengefselel mennek, ki*

A Sylvestertől való műszóhasználati és tartalmi eltérések bizonyára tüzetes vizsgálatot érdemelnének. Akárcsak a szóba jöhető közös források kérdése. Ha a KolGr. netán valamilyen helyi keletkezésű átdolgozás másolata, akkor nemigen kerülhető meg a melanchtoni és honterusi kapcsolatok ellenőrzése sem. Erre már csak azért is kíváncsiak volna sort keritenünk, mert (mint a könyvtörténeti kutatások is utalnak rá) „Helyi kiadásban Melanchton grammatikája három ízben is megjelent (Brassóban 1548-ban és 1556-ban, Kolozsvárt 1570-ben)” (DANKANITS ÁDÁM, XVI. századi olvasmányok. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1974. 60; de l. még az RMK. és az RMNy. megfelelő helyeit is). Ugyanígy az olasz grammatikák felé való kitekintés sem lenne talán haszontalan. Magának a könyvállománynak és a possessor-bejegyzéseknek a vizsgálata kiderítette ugyanis, hogy Erdélyben „a régi, de érvényben maradt Donatus mellett új szerzők is megjelennek, mint Guarino, Chrysoloras, Lascaris, Ursinus, Clenardo, G. Budé” (DANKANITS i. m. 60).

3. Röviden a KolGr. feltehető grammatikatörténeti helyéről:

1. Grammatikánk többek között az eddig számon tartott nyelvtanok sorának újabbal való kiegészítését teszi lehetővé. Az eddig ismert nyelvtanokra vonatkozóan l. SZATHMÁRI ISTVÁN, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968. E monográfiában l. a korábbi szakirodalomra, ezen belül főként BALÁZS JÁNOS munkáira való hivatkozásokat is. L. továbbá BALÁZS JÁNOS, Hermész nyomában. A magyar nyelvöléslet alapkérdései. Bp., 1987.; főként 66—79, 122—38, 264—92; l. továbbá ÉDER ZOLTÁN, A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban [1945—1970]. MNYTK. 130. sz. 1972.).

2. Úgy vélem, a BALÁZS JÁNOS által felajánlott nyelvtan-tipológia (l. töle pl. Nyelvtan-irodalmunk előzményei és kezdetei: Nyelvtani Tanulmányok. Szerk. SULÁN BÉLA. Bp., 1961. 167—9; továbbá Hermész nyomában 264—92) magyar vonatkozásban most már kiegészíthető. Mégpedig a teljes egészében magyarul írt, de a magyar nyelvet be nem vonó, csak a latin kérdéseit tárgyaló grammatika-fajtaival. BALÁZS JÁNOSTól tudjuk, hogy latin grammatikát óangol, azaz vulgáris nyelvű fordítással, példákkal és magyarázatokkal elsőként 1000 táján Aelfric eynshami apát írt (Hermész nyomában 265—6).

3. Az efféle nyelvtanok jelentőségét egyebek mellett abban látom, hogy (információs tartalmuknál fogva) a maguk módján ezek is bizonyára értékelhető mértékben járulhattak hozzá a hazai nyelvtudományi gondolkodás alakításához. De legalább ennyire fontos lehetett a magyar szaktudományi műnyelv kialakításában, meghonosításában játszott szerepük is.

A fentieket is figyelembe véve, megkockáztatnám végül annak kimondását is, hogy úgy tűnik (hacsak ismereteim nem túlságosan hiányosak): a KolGr. a birtokunkban

levő első, teljes egészében magyar nyelvű (bár nem a magyarról szóló) rendszeres grammatikánk. GELEJI KATONA ISTVÁN 1645-ből való, ugyancsak végig magyar nyelvű Grammatikátská-ja ugyanis műfajilag emettől merőben eltérő típust képvisel. (Geleji Katona munkájának nyelvművelő vonatkozásairól is l. SZATHMÁRI i. m. 238—70. L. továbbá FÁBIÁN PÁL, Nyelvművelésünk évszázadai. Bp., 1984. 19—23.)

LÓRINCZI RÉKA

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Búcsú Markó Imre Lehelről*

(1919—1994)

„Latiatuc feyleym zumtuchel mic vogmuc. ýfa pur ej chomuv uogmuc.” A Magyar Nyelvtudományi Társaság és az egész magyar nyelvész-társadalom nevében nem kezdek másként búcsúmat Markó Imre Lehelről, nyelvész kollégánktól és barátunktól, mint első szövegmélgünkkel, amely nyolcszáz évvel ezelőtt hangzott el egy hasonló temetési szertartáson. Évszázadok múltak el, de a régi búcsúztató szavai érvényesek: bizony, por és hamu vagyunk! Bármennyit dolgoztunk, alkottunk e világban, elmúlunk, s csak emlékünknél marad fenn. Aki többet munkálkodott, tevékenykedett, arra tovább emlékeznek, s ezek közé tartozik kedves halottunk is, aki nyelvészeti munkák sorával tette nevét emlékeztetéssé.

A nyelv iránti érdeklődése a nép szeretetéből és mélyreható ismeretéből fakadt. Egyszerre volt eleinte néprajzos és nyelvész. Amikor 1951 decemberében Kiskánizsára helyezték, közvetlen közelébe került egy különös nyelvjárású és gazdag hagyományú népcsoportnak, melynek megfigyelhette mindennapi életét, s néprajzi-nyelvjárási följegyzéseket készíthetett. Először a kiskánizsai gyermekjátékokat rendszerező tanulmányát tette közzé az Ethnographia hasábjain. Ekkor gyűjtött betlehemes játékokat, verses mondókákat, majd fokozatosan fordult egyre inkább a népnyelv kutatása felé. Tudatosan kezdte följegyezni a tájszavakat, nyelvi fordulatokat, érdekességeket; valamennyinek a magyarázatát, jelentését, a hozzájuk fűződő helybeli szokásokat, hiedelmeket. Mindennek eredményeképpen 1958-ban kész szótárnyi anyagot küldött be az országos népnyelvi-nyelvjárási gyűjtőpályázatra. Miután ezzel kiváló helyezést és szakmai elismerést ért el, egyre többen biztatták, hogy jelentesse meg munkáját. Erre azonban csak 1981-ben került sor, amikor ÖRDÖG FERENC szerkesztésében, Zala megye támogatásával az Akadémiai Kiadó megjelentette életének fő művét, a Kiskánizsai szótárt. Ez a könyv enciklopédiája a település múltjának, néphagyományainak, nyelvi fordulatainak, leginkább azonban gazdag szókincsének. Hihetetlenül hatalmas anyagú munka ez a könyv, s ameddig magyar nyelven beszélnek, ameddig vizsgálják, kutatják a magyar nyelvjárásokat, addig fennmarad Markó Imre Lehel emléke.

Ezenkívül azonban sok minden érdekelte, és a magyar nyelvtudománynak más területein is jelentőset alkotott. Részt vett Zala megye helyneveinek összegyűjtésében, az anyag közzétételében, az impozáns kötet megjelentetésében. Ez a könyv, amelynek lelkes és tudós munkatársa volt, iskolát teremtett a magyar helynévkutatásban, és sorra jelentek meg nyomában a hasonló vaskos kötetek, amelyek között számosban jelentős részt vállalt Markó Imre Lehel is. Már nem csupán az anyag ellenőrzését, közzétételét végezte, hanem új, önálló műfajt teremtett, amikor elkezdte vizsgálni a földrajzi közneveket, s ezeknek szótárait elkészítette Vas, Tolna, Baranya, Komárom és Veszprém megye területeiről is. Ennek

* Elhangzott Pannonhalmán, 1994. július 14-én, a temetésen.

módszertanáról előadást is tartott, tanulmányt is írt, amely megjelent „A földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének kézikönyvé”-ben. Amikor a Keszthelyi járást újból Zala megyéhez csatolták, hozzáfogott az ottani helynevek összegyűjtésének megszervezéséhez, s 1986-ban meg is jelent a kötet „Zala megye földrajzi nevei II.” címmel.

Rendszeresen tartott előadásokat a magyar nyelv kongresszusain és a névtudomány konferenciáin. Ezek közül kiemelkedik 1969-ben elhangzott fejtegetése a földrajzi köznevek és tulajdonnevek határeseiről. Pais Dezső születésének 100. évfordulójára Zalaegerszegen rendezett konferencián tartott előadása a „Zala megyei dűlőnevek írásos alakváltozatairól”, valamint az ugyancsak Zalaegerszegen 1974-ben tartott emlékülésen „A személynevek nyelvjárástörténeti forrásértéke” címmel mondott előadása hasonlóképp fontos elméleti és módszertani tanulságokat tartalmaz. Nem lehet föladatunk most felsorolni valamennyi cikkét, tanulmányát, de még meg kell említeni a „Zalaegerszeg utcanevei” című kötetben végzett munkáját, amely megjelenésekor, 1977-ben szintén úttörő jellegű volt. Munkásságát a Magyar Nyelvtudományi Társaság és Zala Megye Önkormányzati Közgyűlése 1992-ben Pais-díjjal ismerte el.

Markó Imre Lehel is, mint legtöbb eltávozott pályatársunk, élete végéig dolgozott. Közelesen befejezte volna Zala megye földrajzi neveinek harmadik kötetét, amely a megye történeti helyneveit tartalmazza. Másik témája, a XIX. századi Magyarország templom- és kápolna-titulusainak monografikus földolgozása is igen előrehaladott állapotban maradt félbe.

Valamennyiönknek, de elsősorban a magyar nyelvtudománynak, ezen belül a névtannak nagy vesztesége Markó Imre Lehel halála. Munkáinak jelentősége az idők múlásával csak növekedni fog. Gondolatai, eredményei a jövő szempontjából fölbecsülhetetlenek, a következő nemzedékek számára is iránymutatók. Gyászoljuk őt mint eredményes kutatót, sokoldalú tudóst, de mint önzetlen, segítőkész munkatársat, kedves barátot is. Őrizzük emlékét, s utódaink is tisztelettel emlegetik majd nevét.

HAJDÚ MIHÁLY

Papp László köszöntése hetvenedik születésnapján*

Tisztelt Társaság! Hölgyeim és Uraim! Kedves Laci!

1. Pontosabban: Lacika, minthogy a régi szép időben a két családnak, a Papp és a Szathmári családnak a tagjai spontánul kialakult szokás szerint így, becézve szólították, emlegették egymást, mintegy ezzel is kifejezve a mindig felhőtlen kapcsolatot, az igazi, jóban-rosszban megnyilvánuló őszinte barátságot. Im már Te is beléptél a „hetvenkedők” táborába, ahová hamarosan követlek én is, ha Isten éltet. Ilyen alkalmakkor valami szívderítőt, tréfásat illenék mondani, de e köszöntő megfogalmazásakor akárhogy töprengtem, inkább a református ének szava jutott eszembe: „... azt bünteti, kit szeret...”. Téged kimondhatatlanul sok csapás ért, tíz ember se könnyen viselte volna el. Éppen az tehát a felemelő, a szívderítő a Te életedben, hogy mégis magadra tudtál találni, és hogy olyan puritán, tiszta erkölcsű, feddhetetlen élet van mögötted, és olyan gazdag munkásságot mondhatsz magadénak, amilyenrel kevés ember dicsekedhet...

2. Vele született adottságain és Isten adta tehetségén kívül sok minden hozzájárult ahhoz, hogy ünnepeltünk egyfelől a tisztesség és emberség, az állandó munkálkodás megtes-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság névtani szakosztályának 1994. márc. 22-i ülésén.

tesítője lett, illetve hogy eddigi életműve mind a színvonalat és eredményességet, mind a mennyiséget, mind pedig a részdiszciplínák számát tekintve annyira egyedül álló.

Papp László tanár úr a bihari Hosszúpályiban született 1924. január 6-án. A rend- és munkaszeretetet, a tisztességet nyilván a falujából hozta, illetőleg a földjüket szorgalmasan művelő őseiktől, családjától kapta. Papp László ismereteit, tájékozottságát a híres debreceni Református Gimnázium alapozta meg, a közösségi életre pedig a felső négy osztályban az Öreg Kollégium nevelte. Minden bizonnyal ez az iskola és benne Végh József tanár úr, illetve a Csúry Bálint megindított nyelvjárásgyűjtő mozgalom fordította érdeklődését a népnyelv, az anyanyelv, a nyelv vizsgálata felé. Így érthető, hogy — egyáltalán nem mindennapi jelenséggént — már 1942-ben, VIII. gimnazista korában három közleménye látott napvilágot a Végh József szerkesztette „Táj- és népkutatás a középiskolában” című kötetben: „Lakodalmi szokások Hosszúpályiban”, „A gyermekek élete és játékai Hosszúpályiban” és „A föld megmunkálása Hosszúpályiban”. Sőt ugyanebben az évben megjelent — és ezt még kevesebben mondhatják el magukról — első cikke, a „Kornyikál” című, a legrangosabb folyóiratban, a Magyar Nyelvben (XXXVIII, 366–7), hogy ezzel egy életre eljegyezze magát a szótörténettel, illetve folyóiratunkkal.

Nem csodálkozhatunk tehát, hogy az ifjú Papp László a magyar—latin szakot választja a Debreceni Egyetemen. Ekkor, 1942-ben már második éve Bárczi Géza a magyar nyelvészet professzora. Tőle, szeretett mesterétől kap további indíttatást, egy életre szólót szemléletben, módszerben, etikában. Így emlékezik vissza a hetvenéves Bárczi Gézát köszöntő írásában: „Különösen sokat tanultunk a szemináriumi órákon. A magyar nyelvtörténet minden lényeges problémája szóba került ezeken a szombat délelőttönként tartott gyakorlatokon. Valóban gyakorlatok voltak: a hallgatók mutatták be dolgozataikat, amelyek valamely nyelvelmünk hosszabb-rövidebb részletének tüzetes magyarázatával foglalkoztak; a hallgatók vitatták meg a dolgozatokat tanárunk vezetésével, aki bölcsen, szükség esetén ironikusan terelte mindig helyes irányba az igazság felé vezető úton a vitát. Az előadásokon és a szemináriumban tanultuk meg, hogy a tudomány nem pusztán az igazság keresése, hanem erkölcsi magatartás is.” (Nyr. LXXXVIII, 6.) És Papp László tanul, dolgozik, gyűjti a cédulákat, ír, publikál kedvvel, szorgalommal. Beleveti magát a hosszúpályi nyelvjárás hangtani vizsgálatába, folytatja a szótörténeti kutatást, majd gyakornok lesz, és természetesen le is doktorál kiváló eredménnyel, amint lehetséges. A tanári oklevél megszerzése után ki is nevezik tanársegédnek.

Itt azonban hadd térjek ki egy pillanatig arra, hogyan láttuk mi, első- és másodéves hallgatók a gyakornok urat. Meg kell vallanom férfiasan, féltünk tőle, jobban, mint Bárczi Gézától — pedig különösen a lányok hozzá is nemegyszer sírva mentek be vizsgázni, vagy így jöttek ki kollokvium után. Papp tanár úr ott ült az íróasztala mellett, komolyan vagy inkább komoran, és bizony nemigen mertük tőle megkérdezni, hogy egy-egy nyelvészeti kérdésre hol találunk megfelelő irodalmat. Persze, hosszabb távon ez is nevelő hatású volt. Mert amikor 1946 elején *íromba* szavunk történetét kellett bemutatnom Bárczi professzor úr szemináriumi óráján, végigbukdácsoltam szinte a teljes nyelvészeti könyvtárat, s így egyszer s mindenkorra ismertté vált számomra, mit hol kell keresnem. Csak akkor kerültünk közelebb Papp tanár úrhoz, amikor télen a bánki erdőbe mentünk ki szánkóval fáért, hogy tüzelhessünk a professzori szobában.

Papp László tehát elindult az ígéretes kutatói-tudósi, illetve tanári pályán. Ezt szakította meg 1950-ben koholt vádak alapján való letartóztatása és az ezt követő négy évi kegyetlen, testet-lelket megbénító raboskodás.

De a falusi ember szívóssága, feleségének sok irányú gondoskodása — nála igazabb emberrel egyébként nem találkoztam eddigi életemben — erőt adott neki, hogy talpra álljon. Bár mint kitelepítetteknek ezután is Maglódról kellett bejárniuk, majd albérlésben szoronga-

niuk, ha nem volt más lehetőség, Papp tanár úr cédulázást is vállalt, de dolgozott, és már 1955-ben hat, 1956-ban pedig tíz magvas közleményt olvashattunk tőle a folyóiratokban és egybeütt. És ez így folytatódott szinte a legutóbbi időkig: Papp László négy önálló kötetet és több mint 200 dolgozatot mondhat a magáénak. 1957-től 1984-ig, nyugdíjba vonulásáig a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében dolgozott. Közben 1966-ban megszerezte a kandidátusi fokozatot, és ezt követően több éven át oktatott igen eredményesen az ELTE Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani tanszékén is. Munkatársa, szerkesztője, mondhatnánk egyik csendes, de annál tevékenyebb motorja volt továbbá a Történeti-etimológiai Szótárnak, és elindította az Árpád-kori Személynévszótár munkálatait. Mint számos idegen nyelvet tudó szakember, részt vett külföldi, elsősorban onomasztikai és finnugor kongresszusokon. Hogy a névtannál, Papp László egyik fő szakterületénél maradjunk, visszaidézek egy 1965-ös történetet. A mottó: nem jó az, ha a nyelvész neve azonos valamilyik híresség, például sportoló nevével. Papp tanár úrral is az történt, hogy amikor 1965-ben a helsinki finnugor kongresszus alkalmával ott merengett a tengerparton, élvezvén Suomi bágyadtabb napsütését, egyszer csak előkerült egy erősen illuminált állapotban lévő finn ember, majd bemutatkozott, amit természetesen illet viszonzozni. Meghallván azonban a „Papp László” nevet, azonnal bokszólo mozdulatokkal jelezte, hogy kedves ismerőssel találkozott...

3. Papp tanár urat tehát eddigi életműve — annak ellenére, hogy a sors később sem kímélte, se a családot, se őt magát — mint jeleztem, a legeredményesebb kutatók, tudósok közé emeli.

Mi jellemzi Papp Lászlót, a kutatót, a tudóst? Röviden azt mondhatjuk: igazi filológus. Mindig adatokra, nem kis részben a saját maga gyűjtötte — főként — levéltári adatokra épít; felderíti, értékeli a korábbi véleményeket; nagy lelkiismeretességgel, logikus következtetéssel fogalmazza meg eredményeit; és felsorakoztatja a bizonytalan következtetéseket, valamint a megoldásra váró kérdéseket. Még három olyan vonását is megemlítem, amely már korántsem mondható gyakorinak: mindenekelőtt invenciózus alkat; aztán, bár izig-vérig nyelvtörténész, mint mestere, Bárczi Géza, de hozzá hasonlóan fogékony a mai jelenségek vizsgálata és újabb módszerek alkalmazása, sőt kifejlesztése iránt is (elég, ha a nyelvi statisztikát alkalmazó kandidátusi értekezésére, illetve könyvére, valamint Magyar Nyelvjárások-beli dolgozataira, továbbá 1964-es, szövegtani jelenségeket feldolgozó tanulmányára utalok). És külön ki kell emelnem páratlan áttekintőképességét: 1959-ben feleségével, P. Hidvégi Andreával foglalta össze lényeglátóan az 1945-től 1958-ig megjelent magyar nyelvjárási tanulmányokat (MNy. LV, 288—302, 434—41, 551—9), majd immár egyedül tekintette át mesteri módon tizenegy esztendőn keresztül minden egyes év nyelvészeti krónikáját (Chronik des Jahres...) 1962-től 1973-ig német nyelven az Acta Linguisticában.

4. Magam mintegy nyolc főbb szakterületet különítettem el Papp László eddigi munkásságában. Ezek a lehető legszervesebben kapcsolódnak egymáshoz. A mai nyelvjárási jelenségek vizsgálata és a szótörténet — bár ez utóbbi mindvégig központi terület maradt számára — szervesen vezette el ünnepeltünket (ebben természetesen Bárczi professzor hatása is benne van) a nyelvjárástörténeti kutatáshoz, illetve a névtudományhoz, a történeti nyelvjáráskutatás pedig tovább a normák kialakulásának, a nyelvi egységesülésnek a — főként XVI. századi — elemzéséhez.

Bevallom, egy ideig számoltam azokat a szavakat, amelyekről Papp László cikket írt, aztán letettem róla. Körülbelül 50 szónak, köztük néhány szólásnak a hangtani és jelentésbeli alakulását világítja meg olyan körültekintéssel, hogy ezek eredménye legtöbbször bekerült a Történeti-etimológiai Szótárba. Talán mondanom se kell azonban, hogy a legmaradandóbban a TESz. egyes szócikkein van ott — ha rejtetten is — a Papp László keze nyoma.

A négy önálló kötetből kettő és mintegy 20 hosszabb-rövidebb tanulmány tárgyalja Debrecennek és az északkeleti vidéknek a XVI. századi nyelvjárási viszonyait. Ezúttal csupán egy akkori véleményt idézek. A „Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika” c. könyvről (Bp., 1963. 186 l.) ezt írja a hozzáértő JAKAB LÁSZLÓ: „Papp László ebben a könyvében a keleti *i-zés* XVI. századi földrajzi elterjedtségével, valamint az irodalmon kívüli írásbeliség emlékeiből való fokozatos kiszorulásával foglalkozik. Vizsgálata alapjául saját levéltári kutatásai során gyűjtött 400 XVI. századból származó különféle irat szolgált, amelyeknek együttes terjedelme 230 000 szótag”, majd így folytatja: „A szerző az *i-zés* problémáinak tisztázása mellett új módszert kidolgozását és alkalmazását is célul tűzte ki. . . elsőnek alkalmazza a statisztikai módszert a nyelvjárástörténeti kutatásban.” (Nyr. LXXXVIII, 67). Való igaz: méltán nyerte el Papp László ezzel a könyvével az MTA 1961. évi pályázatán az első díjat.

A XVI. századi történeti nyelvjáráskutatás valójában egyúttal normakutatás is. Papp László másik két önálló könyve közelebről ezzel foglalkozik. A „Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában” (NytudÉrt. 25. sz. Bp., 1961. 228 l.) c. munkájáról így nyilatkozik KÁROLY SÁNDOR: „...örömmel kell üdvözlőnünk Papp László munkáját, amely jelentős mértékben járult hozzá ahhoz, hogy majdan a magyar nyelv külső történetét is meg lehessen írni.” (Nyr. LXXXVI, 100.) — A „Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században” c. könyvét (NytudÉrt. 44. sz. Bp., 1964. 79 l.) annak idején magam ismerttettem (Nyr. XC, 201—5). Ehelyett azonban inkább arra utalok, hogy BALÁZS JÁNOS „A szöveg” c. szép, modern könyvében, „Az oklevél és a levél szerkezete” jelzésű fejezetben igen sokszor támaszkodik a jelzett tanulmányra.

Papp László munkásságának igen fontos területe a névtan. Erről mintegy 25 közleménye tanúskodik. Ezekben tárgyal család- és becézőneveket, helyneveket, megnevezésmódokat, és még részletezhetném tovább.

Most már csak felsorolásszerűen utalhatok ünnepeltünk igen tanulságos módszertani jellegű cikkeire; az igen magvas — mintegy 25 — recenzióra; érdekesen megírt tudományos ismeretterjesztő dolgozataira; a helyesírással kapcsolatos, valamint igen kiterjedt szerkesztői munkásságára. Engedtessek meg, hogy egy stilisztikai jellegű dolgozatára külön is felhívjam a figyelmet. Apáti Ferenc „Cantilena” c. versének a mintaszerű elemzését (Nyr. LXXXII, 76—83) én az explication de texte módszer kitűnő példájának tartom.

5. Ünnepeltünk első önálló, a „XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása” c. 1959-es munkáját (NytudÉrt. 19. sz.) ezzel a Goethe-idézettel kezdte: „Mein Freund, die Zeiten der Vergangenheit. Sind uns ein Buch mit sieben Siegeln”. Ezúttal, e köszöntő keretében igyekeztem feltörni a Papp László egyéniségét, munkásságát körülvevő pecsétet. Mindegyiket bizonyára nem sikerült, de tőlem a legjobb baráti szándékkal is ennyi telt.

Végezetül azt kívánhatjuk: Isten éltesen sokáig, Lacika, mindnyájunk örömére.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Szende Aladár nyolecvanéves*

Kedves Szende Tanár Úr! Kedves Ali bácsi!

Engedje meg, hogy nyolecvanadik születésnapja alkalmából sok szeretettel köszöntsem a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a magyartanárok nevében.

Már egy évtizeddel ezelőtt, hetvenedik születésnapja alkalmából leírták — s ezt ebben a körben mindnyájan tudjuk —, hogy bámulatos munkabírással, magát nem kímélve,

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1994. június 7-i felolvasó ülésén.

fáradtságot nem ismerve dolgozik: előadásokat tart, tankönyveket ír, konferenciákat szervez, különféle bizottságokban tevékenykedik, folyóiratokat szerkeszt, illetőleg folyóiratok szerkesztőbizottsági munkájában vesz részt. És mindez most is így van, mint egy évtizeddel ezelőtt. Szende tanár úr nem változott, legfeljebb mi öregedtünk — egy kicsit. Ha mi, a fiatalok — bár már nem a bosszantóan fiatalok — az utazástól megfáradva megérkezünk egy-egy intézetbeli megbeszélésre, akkor rendszerint megtudjuk, hogy tanár úr már megjárta néhány nyomdát, szerkesztőséget és hivatalt, s a gyűlés után is rohan a minisztériumba vagy máshová a nyelvtudomány hivatalos ügyeit-bajait intézni. Olykor elnézően mosolyog, ha reumás karunkra felsegíti a kabátot: hát igen, ezek a fiatalok... Sokszor elgondolkodtam azon, hogy mi lehet a titka. Az idő gondos beosztása? Hiszen sosem késik, minden anyaggal pontosan elkészül, sosem felejt el semmit. Azt hiszem, sokkal több ennél. Pontosságát a háttérben meghúzódó erkölcsi tartása irányítja: a magyar nyelv ügyének szeretete és tisztelete, s még ennél is több: az emberek, a munkatársak szeretete és tisztelete. És a szeretet kölcsönös: hiszen körülvéshi őt most társainak tisztelete és szeretete.

Soroljam fel most tételelesen az eltelt hatvan év munkásságát? Nagyon sokáig tartana. Mert csaknem hatvan évről van szó, hiszen a Gombocz Zoltán és Pais Dezső által irányított disszertációja, „A XVI. század nyelvszemlélete” 1938-ban jelent meg a Nyelvtudományi Társaság kiadásában, amely társaság most közönti őt. A további műveket egyrészt a tanári pálya és a munkahelyek — a gyakorlóiskolák, a hajdani budapesti pedagógiai főiskola, az Országos Pedagógiai Intézet — határozták meg, másrészt pedig a nyelvműveléshez — a Nyelvtudományi Intézethez, a nyelvművelő kiadványokhoz, a Nyelvművelő Kézikönyvhöz és főképpen a Magyar Nyelvörhöz — kapcsolódó tevékenység.

Úgy tűnik fel, hogy mindegyik évtizednek megvolt a maga jellegzetessége. Az ötvenes évek középponti műve „A nyelvtanítás módszertana” c. főiskolai jegyzet (1954). A hatvanas évekre a középiskolai tananyag kidolgozása a jellemző, ekkor publikálta „A stílus” c. negyedik gimnáziumi tankönyvet (1963), valamint a harmadikos Szerkesztést (1965), melyből jómagam is tanítottam. A középiskolai tankönyvek közzétételével párhuzamosan már a korszerűsítési törekvések is jellemezték munkásságát. E korszerűsítési munkálatok elvei közül maga Szende tanár úr hármát tart említésre méltónak: 1. A hagyományos szerkezetű, kompendium jellegű tankönyveket erőteljesebben munkáltatóvá igyekezett fejleszteni. Ennek érdekében a tankönyvekhez munkafüzeteket is szerkesztett, mégpedig a tanulók nyelvhasználati képességeinek a fejlesztésére. 2. Párhuzamos kísérleteket vezetett az általános iskola felső tagozatában és a gimnáziumban „intenzív nyelvoktatás” címen. 3. Beépítette műveibe a programozott oktatást. Ennek időtálló eredménye a „Helyesírás lépésről lépésre” c. 1970-ben megjelent, azóta számos kiadást megért, máig használt és ajánlott szakkönyv. A hatvanas évek tevékenységét az „Anyanyelvünk a középiskolában” c. kötet (1972) zárta le.

A hetvenes évek a tantervi irányelvek kidolgozásának az időszaka volt. Az 1978-as tantervben megvalósult irányelvek két kötetben összegeződtek: az elsőt ugyan nem ő szerkesztette, de megvalósulásában jelentősen közreműködött — „Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért” (1976) —, a második már Szende tanár úr szerkesztésében jelent meg: „Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének változatai” (1981). A „tantervnek három újítását emelhetjük ki: 1. ismereteket iktat be a kommunikációkutatás és az általános nyelvészeti ismeretek köréből, 2. tartalmazza a szövegtan pedagógiaiilag adaptált anyagát, 3. a tanulmányok betetőzésül nyelvtörténeti ismereteket ír elő”. A tantervi munkálatokkal párhuzamosan folyt a szakközépiskolai — elsős, harmadikos és negyedikes — tankönyvek megírása. A nyolcvanas években pedig a szakmunkástanulók oktatása és a magyar mint idegen nyelv tanítása került Szende tanár úr érdeklődése középpontjába, ez utóbbi témában két könyvet is publikált.

Életművéből egy kevésbé ismert kötetet szeretnék kiemelni. Ez az „Anyanyelvi kalauz a család számára” c. 1976-os kiadvány. Érdemes volna újra kiadni. Mindig vannak olyan szülők, akik érdeklődéssel és segítő szándékkal követik gyermekeik iskolai tanulmányait — s közben maguk is ismeretekhez jutnak. A Kalauznak pedig egyedülálló a közvetlen, „társalkodó” stílusa, szemléletessége, ötletessége. Szükség volna rá mai világunkban, mint például a nemzetnek a nemzeti színházra.

Legújabb könyve valóban korona az életművön. Ez „A magyar nyelv tankönyve”, mely 1993-ban jelent meg egyetlen kötetben a négy középiskolai osztály számára, s mely minden bizonnyal hosszú időre a középiskolások használt és kedvelt tankönyve lesz. Nagyon szép stílusban, világosan megírt könyv, tárgyalja a nyelvre és a magyar nyelvre vonatkozó általános ismereteket, beleértve nyelvünk rokonságát is. Összefoglalja a leíró nyelvtant, mégpedig hangtan, írás és helyesírás, szótan és mondattan sorrendben. Ezután következik a szövegtan, a stilisztika — stílustörténeti áttekintéssel —, a retorika, végezetül pedig a nyelvtörténet összefoglalása. Külön érdekessége a tankönyvnek „A magyar nyelv helye a világban” című fejezet, mely tájékoztatást nyújt a szomszédos országokban és a nagyvilágban élő magyarságról. A magyar nyelv tankönyve az ideális tankönyv. S szerzője elveinek megfelelően: munkafüzet is készül hozzá.

Gondolom, hogy Szende tanár úrnak még sok terve van. Talán még a szakmunkásképzőknek is elkelve egy jó tankönyv, talán el lehetne gondolkodni az újrakiadásokon — a Kalauz mindenképpen megérdemelné —, talán napvilágot láthatna a sokakat érdeklő kiadatlan tanulmány a két világháború közötti gimnáziumi nyelvtanítástól.

Nem beszéltem még tevékenysége másik pilléréről, nyelvművelő tevékenységéről, elsősorban a Magyar Nyelvőr 1956-tól 1994-ig, 38 éven át történő áldozatos és gondos szerkesztéséről.

A nyelvésztársadalom és a magyartanárok nevében most szeretném megköszönni azt a sok-sok hasznos munkát, melyet tanár úr végzett és végez, a sok szép és hasznos tankönyvet, melyet írt és írni fog, egész munkásságát. Nagyon jó egészséget, frissességet és munkabírást kívánok szeretettel, az Isten éltesse sokáig nyolcvanadik születésnapja alkalmából Szende tanár urat!

A. JÁSZÓ ANNA

A 70 éves Horpácsi Illés köszöntése*

Nagyon sokan ismerjük Horpácsi Illést, kedves, szerény megjelenését, közreadott invenciózus és logikus etimológiáit, nyelvtörténeti és névtörténeti cikkeit, tanulmányait, s mégis arra jöttem rá, hogy nem ismerjük Horpácsi Illést, az embert, a tudóst. Amikor készültem erre az üdvözlésre, nagyon sok magyar nyelvészt, kortársainkat kérdezgetve majdnem kizárólag azt a választ kaptam, hogy Pais Dezső leghívebb tanítványa, legalaposabb nyelvtörténész, legaprólékosabb adatföltáró, legmegbízhatóbb etimológiák szerzője, a legszerényebb ember, a legszimpatikusabb kolléga, s további szuperlatívuszokat mondtak derűs hangulatáról, kedves humoráról, optimizmusáról, munkabírásról, sokoldalúságáról stb. Életéről azonban nagyon keveset mondtak, mert nem is tudtak, s ez is nagyon jellemző rá, az emberre, a tanárra, a tudósra. Apró mozaikokból sikerült csak nagyon vázlatosan összeállítani azt a pályaképet, amely minden bizonnyal tévedéseket is tartalmaz, ezért elnézést kérek ünnepeltünkötől.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1993. október 5-i főolvasó ülésén.

Horpácsi Illés 1942-ben érettségizett a Szent Imre (ma József Attila) Gimnáziumban, s utána belépett a ciszterciak rendjébe. Már mint a rend tagja kezdte el az egyetemet, amelynek szerzetesként való befejezése nagy nehézségbe ütközött. Pais Dezső személyes közbenjárására nem tiltották ki a karról, s így az egyetem elvégzése után Pápán, a tanítónő-képző intézetben megkezdhetette tanári működését. Korábbi szerzetességéért, vallásosságáért érte a megpróbáltatások kezdete: letartóztatták, hamis vádak alapján börtönbüntetésre ítélték, ahonnan ugyan 1956-ban kiszabadult, s a forradalom leverése után egy darabig megkísérelte elkerülni a további börtönt, de ez sem sikerült: csak igazságtalan ítéletének teljes letöltése után szabadulhatott. Mivel katedrára nem engedték, új pályát kellett választania. Az évekig tartó elzártság érthető módon a szabad természet utáni vágyat erősítette meg benne, és minthogy botanikai érdeklődését már gyermekkorából hozta magával, így kertész lett. Eredményes munkájára mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a közismert Sasad Termelőszövetkezet díszkertészetének vezetőjévé küzdötte föl magát. Számos dísnövény és hagymás virág kitenyésztése fűződik a nevéhez, s nemzetközi fórumokon is elismerték eredményeit. Ebből a kertből is ment nyugdíjba, s szentelhetette idejét három gyermekének és a magyar nyelvtudománynak.

A nyelvészeti érdeklődés egész életén, Pais Dezsővel való találkozásától végigkísérte, s a nyelvtörténeti kutatások nagy hasznára — hála Istennek — máig tart. Legnehezebb éveiben (már amikor szabadlábban volt) eljárt Pais professzor úr szemináriumaira, s szinte minden szabad idejét a nyelvésztkönyvtárban töltötte. Kutatásainak eredményeit elsősorban a Magyar Nyelv jelentette meg. Itt látott napvilágot számtalan szép cikke a szavak és szólások magyarázatairól, mint a *büszke*, *csetepaté*, *borannya*, *füllent*, *kecsegtet* stb. szavak etimológiai fejtegetése, amelyek mindegyikében az adatok tömegével tette szemléletessé és megalapozottá következtetéseit.

Szólásokat fejtett meg a *Nevel*, *mint a fakutya*, *Nem jó urakkal egy tálból cseresznyét enni*, *Kellős közepén*, *Milyen ló a Szent Mihályé* című cikkeiben. Igen értékesek és tanulságosak helynévfejtései is. A Napoleon korabeli háborúkra célzó népetimológiás magyarázatait cáfolta meg a *Huszárok elő* és a *Franciavágás* című cikkében. *Horpács* helynevünknek szlávból való eredeztetése helyett a térszínformára való utalást bizonyította egyik Nyelvőrben publikált munkájában. Legérdekesebbek azonban azok a helynévmagyarázatai, amelyek pogánykori áldozóhelyekhez kapcsolódnak, s amelynek előadásváltozatát két esztendővel ezelőtt, a jászberényi névtani konferencián hallhattuk. Elben fölhívta a figyelmet a Bálint Sándortól való, de teljesen mellőzött megállapításra, mely szerint a kereszténységre tért magyarság ősi hitvilágát nem üldözte az egyház, hanem új tartalmat adva neki kereszténnyé tette, átalakította.

Mindezekon kívül foglalkozott még képzőtörténettel (A *-ság/-ség* képző eredetéhez), hangutánzó szavakkal és madárnevekkel (Hangutánzó madárnevek, Huj, huj — seregély), nyelvtörténeti adatok közlésével (Csetekátai jobbágyok levelei 1666 és 1674 között), de még nyelvműveléssel is „A *szerbusz* és a *tegezés*” című cikkében.

Amint látjuk, nem csupán különböző tudománysszakokban alkotott maradandót, hanem a nyelvtudományon belül is sok téma érdekelte, s az adatok közlése, az azokból leszűrt tanulságok mellett nagy mesteréhez, Pais Dezsőhöz hasonlóan mindig tudott érdekességeket, művelődéstörténeti emlékeket bemutatni.

Minden munkáját mindig lelkiismeretesen, eredményesen végezte, s mi mást kívánhatnánk neki a következő évtizedekre, mint azt, hogy ezután is legyen egészsége, ereje, kedve a további munkához, és Isten éltesse még hosszú időn keresztül mindnyájunk örömére, a nyelvtudomány hasznára!

HAJDÚ MIHÁLY

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1993. szeptember 28. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. NAGY JÓZSEF, Katona József két Bánk bánja és Egressy Béni szöveggönyve Erkel Ferenc operájában. — Katona József Bánk bánjának első és második változata közötti dramaturgiai eltérés (1815—1819). Egressy Béni szöveggönyve Erkel Ferenc operái használatára, különös tekintettel Petur bihari ispánnak mindhárom változatbeli szerepére.

1993. október 5. Magyar nyelvi szakosztály. KOROMPAY KLÁRA, A Trisztán-regény és a középkori Magyarország. — A magyar névtani szakirodalomban jól ismert tény, hogy a középkori névanyag bizonyos elemei a Trisztán-regényekkel hozhatók összefüggésbe. A felolvasás számba vette az európai irodalmi hagyomány eredetét és terjedését, s ennek fényében kísérelte meg elemezni az irodalmi eredetű névadás kérdését. Ezen az ülésen köszöntötték (Hajdú Mihály) Horpácsi Illést 70. születésnapja alkalmából.

1993. október 12. Finnugor szakosztály. HAJDÚ PÉTER, Budenz a Kalevaláról. — Budenz Józsefnek van egy kézirata az MTA Könyvtárában, melyben 12 sűrűn teleírt oldalon fejti ki nézetét a Kalevala keletkezéséről, anyagáról, metrikai-ritmikai sajátosságairól. Ezzel egyetemben összehasonlítja K. Collan svéd és Barna Ferdinánd magyar fordítását. Jellemzésével kapcsolatban a szakirodalomban eddig téves nézetek láttak napvilágot: a kézirat ismertetése ezeket a helyére teszi.

1993. október 19. Szlavisztikai szakosztály. JÁSZAY LÁSZLÓ, Az orosz vid-párokról. (Összhangba hozható-e az elmélet és a szótári gyakorlat?) — Az aspektológiai elméletben a vid-pár fogalmát egzakt definíciók határozzák meg. Ugyanakkor a különböző szótárakban sok az egymásnak ellentmondó adat. Az előadás ennek okaira kereste a magyarázatot.

1993. október 26. Szaknyelvi szakosztály. KIS ÁDÁM, Számítógépes szövegszerkesztők másodlagos kommunikációs eszközei. — A számítógépes szövegszerkesztők olyan szövegtagolási és -kiemelési eszközöket biztosítanak a gépek használói számára, amelyek korábban csak a nyomdai technológiában voltak elérhetőek. Ez a „demokratizálódás” sajátos problémákat vet föl: a felhasználó nem mindig a maga helyén és céljára használja ezeket az eszközöket.

1993. november 9. Magyar nyelvi szakosztály. NYEKI LAJOS (Franciaország), Bartók — Balázs „Kékszakállú”-ja nyelvészszemmel. — Mint ismeretes, Kodály Bartók operáját a következőképp jellemezte: „A nyelv felszabadításának, a természetes hanglejtés zenévé fokozásának útjára lépett Bartók... Ez az első mű a magyar operaszínpadon, amelyben az ének elejétől végig egyöntetű, ki nem zökkenő magyarsággal szól hozzánk.” Az előadás, néhány részlet bemutatása alapján, Kodály szavait kívánta bizonyítani, összevetve az opera dallamait a magyar mondatdallamokkal, nem feledve az aktuális mondattagolás zenei kifejezését, továbbá felvetve a kérdést: mennyiben azonosítható egy partitúra Jakobson előadásmodelljével.

1993. november 16. Nyilvános ünnepi ülés. MANHERZ KÁROLY, Német nyelvjáráskutatásunk helyzete és újabb eredményei. — A hazai német nyelvjáráskutatás 1945 utáni főbb irányzatait a Magyarországi Német Nyelvatlaszhoz és Tájszótárhoz kapcsolódó kutatások, a hazai németek névanyagának vizsgálata, mondattani elemzések, továbbá a nyelvi váltás (németnyelvűség) kutatása képviselik. Újabb eredmények várhatók a regionális köznyelvek meglétének, ill. frekvenciájának, valamint a beszélők szociológiai paramétereinek vizsgálata terén, továbbá a nyelvjárássok és a német nyelv szabályrendszere kapcsolatának kutatása alapján. — Ezen az ülésen köszöntötték (Hadrovics László) Mollay Károlyt 80. születésnapja alkalmából.

1993. november 30. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. SZABÓ KÁLMÁN, Néhány gondolat a polinimák (alakváltozatok) használatáról. — A mai beszélt és írott nyelv elszűr-

külése összefügg az alakváltozatok mellőzésével is. (Adalékok a polinimák jelenlétéről a különböző stílusrétegekben.) A polinimákról nincs vagy alig van szó az általános és a középfokú iskolákban. Szükség van-e az ún. köznyelvi normától eltérő alakváltozatokra? Szó volt egy polinima-kézikönyv (szótár?) megalkotásának szükségességéről is.

A debreceni szakosztály felolvasó ülései: 1993. február 10. HORVÁTH KATALIN (Ungvár), Hungarológiai kutatások Kárpátalján.

1993. február 24. KERESZTES LÁSZLÓ, Új magánhangzó-fonémák a magyarban? Ezen az ülésen köszöntötték Kálmán Bélát 80. születésnapja alkalmából.

1993. március 22. PETŐFI S. JÁNOS (Olaszország), A tudományos minősítés néhány kérdése Nyugat-Európában.

1993. november 3. SEBESTYÉN ÁRPAD, A „Debreceni grammatika” nyelvszemlélete.

1993. november 16. JUVAN SESZTALOV (Szentpétervár), A vogul nép és nyelv ma.

1993. november. NYIRKOS ISTVÁN, A magyar tővéghangzók problematikájáról.

1993. december. KERESZTES LÁSZLÓ, Látogatóban az obi-ugorok földjén.

Az egri szakosztály felolvasó ülései: 1993. április 23. HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, Írói nyelvművelés — hivatalos nyelvművelés.

1993. május 3. GERGELY PIROSKA, Az erdélyi női nevek története.

1993. október 18. FEKETE PÉTER, Papp István, a tudós, a nyelvész és az ember. (A Papp István anyanyelvi napok keretében.)

1993. november 3. Benkő László, Az írói szókinész vizsgálata. (Az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékének Stíluskutató Csoportja tartotta vitaülését.)

A szegedi szakosztály felolvasó ülései: 1993 folyamán: H. TÓTH IMRE, A nyelvtudomány a középkorban.

BEKÉSI IMRE, Néhány koncepcionális, valamint gyakorlati kérdés a magyar szak következő tanterveivel.

H. TÓTH IMRE, A nyelvtudomány történetének néhány elméleti és gyakorlati kérdése.

SZABÓ ZOLTÁN (Kolozsvár), Szövegnyelvészet és stilisztika.

GULYA JÁNOS (Göttingen), Újabb eredmények a magyar őshazakutatásban?

A szombathelyi szakosztály felolvasó ülései: 1993. május 5. PÉNTEK JÁNOS (Kolozsvár), A nyelvjáráskutatás etnolingvisztikai aspektusai.

1993. november. VÖÖ ISTVÁN, Az erdélyi nyelvjáráskutatás sajátos kérdései.

1994. január 25. Nyilvános ünnepi ülés. RÓNA-TAS ANDRÁS, Török eredetű-e *úr* szavunk? — A TESz. által bizonytalan eredetűnek tartott *úr* szavunknak eddig finnugor, két indoeurópai és három török etimológiát javasoltak. Az előadó szerint a magyar *úr* szó az eddig az etimológiában figyelembe nem vett török *uri*, *uru* „fiúgyermek, a törzsfő utóda” jelentésű szóból származik. Ezt a régi törökségben gyakran előforduló szó jelentéstörténeti elemzésével és a török szó családjának bemutatásával is alátámasztotta. A többi török, illetve az indoeurópai etimológiák nehézségei aligha oldhatók meg. Az sem zárható ki, ha nem is nagyon valószínű, hogy az ősmagyarban volt egy finnugor *uru* ’férő’ jelentésű szó, amelynek ugyan nyoma veszett, de esetleges korai megléte elősegíthette a török szó meghonosodását. — Ezen az ülésen köszöntötték (Kálmán Béla) Hajdú Pétert 70. születésnapja alkalmából.

1994. március 1. Magyar nyelvi szakosztály. BENKŐ LORÁND, Anonymus néhány apróbb csínytevéséről. — Amennyire megbízható a történeti és nyelvi hűség szempontjából a gesztáló helynévanyaga, annyira ellentétes ezzel személynévanyagának történeti és nyelvi hitelessége. Kényszerűségeiből igen sok honfoglalás korinak beállított személynevet alkotott saját kora helyneveiből és nemzetségeiből. Ezek közül néhánynak vagy tudatosan vagy ösztönösen igyekezett a kiindulási alapját különböző apróbb fogásokkal elkendőzni. Az előadó

ilyen szempontból elsősorban a következő nevekkel foglalkozott: *Zsombor, Dzselu, Salan, Alaptolma, Apafarkas, Tonuzaba*. — Ezen az ülésen köszöntötték (Korompay Klára) Bartha Katalint 80. születésnapja alkalmából.

1994. március 8. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. NAGY JÓZSEF, Vörösmarty Mihály, Egressy Béni és Erkel Ferenc művészete 1844-ben. — A Keserű pohár, Szózat, Himnusz 1844 májusában olyan találkozózt igazolnak, melyből Erkel Ferenc Himnusának jutott a szerencsés győzelem a 13 jeligés pályázó közül. Az előadás fő kérdése: Miért tette félre és halasztotta későbbi időkre Vörösmarty: Cillei és a Hunyadiak című drámájához készült bordonát Erkel, és csak a Bánk bánba szötte bele.

1994. március 22. Magyar nyelvi és névtani szakosztály. B. GERGELY PIROSKA, Mesterségűző asszonyemberek nevei az erdélyi régiségben. — A régi magyar asszonynévhasználat beszédssituációs szempontú kutatásait a szerző szociális szituációs vizsgálattal kívánja kiegészíteni. Arra keres választ, befolyásolhatta-e az önálló foglalkozás az asszonynév formáját a múltban, milyen párhuzamok, illetve különbségek mutatkoznak a mesterségűző asszonyok (nők) és az ilyen szociális helyzettel nem rendelkező asszonyok névhasználatában. Végül párhuzamba állítja a mesterségűző nők és férfiak névhasználatát. Vizsgálati anyagát az SzT. I—VI. kötetéből meríti. — Ezen az ülésen köszöntötték (Szathmári István) Papp Lászlót 70. születésnapja alkalmából.

1994. április 12. Szlavisztikai szakosztály. VIG ISTVÁN, Olasz mintára alkotott tükörszavak és néhány magyar vonatkozásuk Marin Držić vígjátékaiban. — Marin Držić vígjátékaiban számos olasz mintára alkotott tükörszó fordul elő. Ezek egyrészt pontos kifejezések, amennyiben az eredeti minta hű fordításai, másrészt hibrid kifejezések, mert az olasz modellnek csak az egyik eleme van lefordítva, a másik megmarad jövevényszóként. Elmondható még róluk, hogy „luxustükörszavak”, továbbá, hogy egyes alkotóelemeik mondattani használatának a lehetőségei tovább bővültek. A kifejezések némelyikének magyar párhuzamai is kimutathatók.

1994. április 14. Szlavisztikai szakosztály. H.-P. STOFFEL (Új-Zéland), Európa—Polinesien—Asien: Zur Sprachenlandschaft in Neuseeland. — Az előadás röviden ismertette az új-zélandi bevándorlási hullámokat, és részletesen beszélt az angol—maori, valamint a horvát—maori, horvát—angol nyelvi kölcsönhatásokról, elsősorban a lexika szintjén.

1994. április 19. Magyar nyelvi szakosztály. ZSILINSZKY ÉVA, Adalékok a labiális *ö*-zés XVII. századi helyzetéhez. — A nyelvi norma kialakulását megelőző időkből a labiális *ö*-zésnek sajátos nyelvi szerepe figyelhető meg: tényleges nyelvi helyzete fölül emelkedve a normatív törekvések jeleként (is) funkcionálhat. Az előadás arra tett kísérletet, hogy XVII. századi perszövegek (73 perirat) anyagában jelentkező labiális *ö*-zés „alaptípusainak” vizsgálata alapján érzékeltesse nyelvjárás és nyelvi norma kapcsolatát. — Ezen az ülésen köszöntötték (Pusztai Ferenc) G. Varga Györgyit 70. születésnapja alkalmából.

1994. április 21. Magyar nyelvi szakosztály. PAPP GYÖRGY (Újvidék), A vajdasági magyar nyelvtudományi kutatásokról. — A vajdasági nyelvtudományi kutatások indulása, problémái, története, szakaszai; a kutatások jelenlegi állása, szervezési formái, ágazatai, súlypontjai. A kutatómunka általános jellemzői, megoldatlan gondok és a magyarországi kutatásokhoz való kapcsolódás lehetőségei.

1994. április 26. Szemiotikai és általános nyelvészeti szakosztály. KINCSES KOVÁCS ÉVA, A feliratirodalomról. — A különféle felületek jó lehetőséget kínálnak a reklámozásra, legyen az azok ruhadarabok, üres falfelületek, iskolai padok, vagy akár elektronikus hirdetőablak. Ezeknek a feliratoknak a nyelvi és szemantikai jellegzetességeivel, típusaival foglalkozott az előadás.

1994. május 3. Szemiotikai szakosztály (közös rendezvény a Magyar Szemiotikai Társasággal). THOMAS A. SEBEOK (USA), Újabb eredmények a szemiotika kutatásában. — A

mai nemzetközi szemiotika fórumai: a nemzetközi társaság, a nemzeti és témák szerint szerveződő társaságok — nemzetközi kongresszusok —, a nemzetközi szemiotikai intézmények és ezek rendezvényei (Urbino, Imatra, San Marino). Ezek képviselik a mai szemiotika fő irányait, különös tekintettel a biológiai szemiotikára. Az előadás előtt tájékoztató hangzott el aktuális és tervezett szemiotikai rendezvényekről.

1994. május 17. Szaknyelvi szakosztály. KOLTÓI ÁDÁM, A televízió „szaknyelvéről”. — A címben látható idézőjel („szaknyelvéről”) magyarázata tárja fel a téma lényegét: nem a televízió szakembereinek belső nyelvhasználatáról van szó; a televízióknak is megvan a maga sajátos nyelve, amelyen a nézőkhöz szól. Ez az ún. hídnelv: összeköti a közönséget a műsorral. Az előadás a hangos-képes sajtónyelv bemutatásával foglalkozott.

1994. június 7. Magyar nyelvi szakosztály. LACZKÓ KRISZTINA, A névmási csoport? (Adalékok egy sajátosan bővíthető szófaji osztályhoz.) — Az előadás célja az volt, hogy megvizsgálja egy meglehetősen korlátozottan bővíthető szófaji osztály — a névmások — szintaktikai viselkedését. Kérdéses, hogy egyáltalán lehet-e a névmás az alárendelő szintagma alaptagja, tehát létezik-e a névmási csoport. A szó szerkezetekben számon tartott névmási szerkezetek elemzésével az előadó azt szeretné bizonyítani, hogy a névmás mint szófaji osztály alapvetően nem bővíthető. — Ezen az ülésen köszöntötték (A. Jászó Anna) Szende Aladárt 80. születésnapja alkalmából.

Összeállította: VÖLGYI ZSUZSA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A római és a görög katolikus egyház anyakönyvezésének kezdetei a Magyar Szent Korona országaiban (Magyarország, Fiume és kerülete, Horvát-Szlavónország) 1900—1920

I. A Névtani Értesítő 14. számában (36—45) adtam először hírt még az 1970-es évek elején elkészült, de csak házi használatra szánt összeállításról (A Magyar Szent Korona országainak — Magyarország, Fiume és kerülete, Horvát-Szlavónország — templom- és kápolnatitulusai 1900—1920), amelynek anyaggyűjtésekor tanítványaim közreműködésével az egyházmegyei évkönyvekből (schematismusokból) valamennyi plébánia anyakönyvezésének a kezdő évét is kijegyeztem. Ezeknek az adatoknak a feldolgozásával, adattárba való szerkesztésével azonban csak akkor kezdtem el foglalkozni, amikor az Új Magyar Levéltár gondozásában megjelent a „Magyarországi egyházi levéltárak fondjegyzékei” című (Bp., 1976—1987.) sorozat. Ez az igen kitűnő segédlet azonban — kitűzött céljának megfelelően — csak a mai Magyarország területén veszi számba a különböző korú egyházi kéziratos forrásokat, közöttük természetesen a névkutatókat leginkább érdeklő anyakönyveket is.

a) Aligha kell különösebben megokolnom, miért kívánom közzétenni az alább bemutatandó munkaeszközt, amely az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlásáig tartalmazza az 1777-ben Mária Terézia által kialakított egyházmegyéek 3907 római, 1 örmény és 2027 görög katolikus plébánia anyakönyvezésének a kezdetét. Elegendőnek tartom csak azt megjegyezni, hogy remélhetőleg nemcsak a hazai és a külföldön élő magyar (vö. elsősorban a HAJDÚ MIHÁLY által 1974-ben megindított és szerkesztett Magyar Személynévi Adattárak, illetőleg a Magyar Névtani Dolgozatok című, még kellőképpen föl nem értékelődött sorozatot), hanem a határainkon túli nem magyar kutatóknak is eligazítást nyújt majd névtani, egyháztörténeti, településtörténeti, néprajzi stb. vizsgálataikhoz, forráskiadásaik előkészítéséhez stb. Ezért

I. számú melléklet
 Az anyakönyvezés kezdetei évszázadok szerint
 A) a római katolikus érsekségek és püspökségek plébániáin

Az egyházmegye		A plébániák száma és százaléka							
		a)	b)	c)	d)	e)	f)	Összesen (a–f)	
sor- száma	neve	XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.	XIX. sz.	XX. sz.	Nem közli		
0.	Pannonhalmi bencés főapátság	–	1: 6,7	13: 86,7	1: 6,7	–	–	15	
1.	Nyitrai püspökség	–	38: 25,3	101: 67,3	8: 5,3	–	3: 2,–	150	
2.	Besztercebányai püspökség	–	63: 56,3	43: 38,4	4: 3,6	–	2: 1,8	112	
3.	Szepesi püspökség	3: 1,8	59: 34,9	89: 52,7	13: 7,7	1: 0,6	4: 2,4	169	
4.	Rozanyói püspökség	–	22: 22,6	64: 66,–	11: 11,3	–	–	97	
5.	Kassai püspökség	1: 0,5	20: 10,2	162: 82,2	13: 6,6	–	1: 0,5	197	
6.	Győri püspökség	–	90: 37,5	130: 54,2	17: 7,1	1: 0,4	2: 0,8	240	
7.	Esztergomi érsekség	–	140: 29,2	291: 60,7	36: 7,5	1: 0,2	11: 2,3	479	
8.	Váci püspökség	–	11: 8,3	91: 68,4	21: 15,8	4: 3,–	6: 4,5	133	
9.	Egri érsekség	–	18: 8,9	146: 72,3	37: 18,3	1: 0,5	–	202	
10.	Szatmári püspökség	–	3: 3,1	56: 58,3	34: 35,4	1: 1,–	2: 2,1	96	
11.	Szombathelyi püspökség	1: 0,5	21: 11,1	149: 73,2	17: 8,9	2: 1,1	–	190	
12.	Veszprémi püspökség	–	4: 1,7	197: 85,3	25: 10,8	5: 2,2	–	231	
13.	Kalocsai és bácsi érsekség	–	–	86: 65,2	32: 24,2	14: 10,6	–	132	
14.	Székesfehérvári püspökség	–	4: 2,5	71: 44,7	19: 11,9	65: 40,9	–	159	
15.	Nagyváradai püspökség	–	–	51: 68,–	21: 28,–	3: 4,–	–	75	

16.	Pécsi püspökség	–	3: 1,7	146: 81,6	28: 15,6	2: 1,1	–	179
17.	Csanádi püspökség	–	–	135: 55,1	94: 38,4	16: 6,5	–	245
18.	Erdélyi püspökség	–	15: 6,6	169: 73,8	42: 18,3	3: 1,3	–	229
19.	Zágrábi érsekség	5: 1,4	117: 33,3	193: 55,–	34: 9,7	2: 0,6	–	351
20.	Zenggi és modrusi püspökség	1: 0,7	11: 8,–	101: 73,7	17: 12,4	1: 0,7	6: 4,3	137
21.	Boszniai és szerémségi püspökség	–	–	78: 86,3	10: 11,1	1: 1,1	1: 1,1	90
	Összesen	11: 0,3	640: 16,4	2562: 65,6	534: 13,7	123: 3,1	38: 3,1	3908

¹ Magába foglalja az 1732. évvel kezdődő újvidéki örömény kat. anyakönyvet is.

B) a görög katolikus püspökségek plébániáin

I.	Eperjesi püspökség	–	1: 0,5	135: 71,7	50: 26,3	2: 1,1	2: 1,1	190
II.	Munkási püspökség	–	–	187: 58,6	125: 39,2	1: 0,2	6: 1,9	319
III.	Nagyvárad püspökség	–	–	69: 38,1	111: 61,3	–	1: 0,6	181
IV.	Szamosújvári püspökség	–	–	66: 11,3	514: 88,3	–	2: 0,3	582
V.	Gyulafehérvári és fogarasi püspökség	–	–	33: 4,5	699: 95,1	3: 0,4	–	735
VI.	Körösi püspökség ²	–	–	–	–	–	19: 100,–	19
	Budapest (az esztergomi róm. kat. érsekség alatt)	–	–	–	–	1: 100,–	–	1
	Összesen	–	1: 0,04	490: 24,2	1499: 74,–	7: 0,3	30: 1,5	2027

² Mivel a körösi püspökség későbbi schematismusai sem tüntetik föl az anyakönyvezés kezdetét (vö.: A magyarországi római és görög katolikus papság egyetemes névtára 1880-ra. Szerkesztette Tokony Ödön. Temesvár, 1880. 797–800; Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji 1974. Zagreb, 1975. 173–87), helyszíni kiigyzésük elengedhetetlen.

tartottam meg ebben a munkában is — akárcsak a templom- és kápolnatitulusok összeállításakor — forrásaim eredeti nyelvét, a latint.

b) Elhatározásomat a fentiekén kívül tovább erősítette, hogy kutatási segédletem kiegészíti majd MARKÓ IMRE LEHEL készülő munkáját, az 1842/43. évi Universalis schematismus templom- és kápolnatitulusainak monografikus feldolgozását, illetőleg annak mutatóját. Ez a forrás ugyanis sajnálatos módon csak töredékesen jelzi az anyakönyvezés kezdetét.

c) Mindezekén túlmenően azt sem szabad elhallgatni, hogy egy ekkora adatmennyiséget tartalmazó kézikönyv (lásd az 1. számú mellékletet) önmagában is beszédessé válhat, mert megtudható belőle például, hogy a XX. század elején a Magyar Királyság országaiban a tridenti zsinat (1545—1563) határozatainak magyarországi ünnepélyes kihirdetése előtti időkből csak a szepesmindszenti (1546), a kőszegi (1553), a pregradai (1560) és a mrežnicai (1561) keresztelési anyakönyv maradt fenn, illetőleg a többi XVI. századi is — akárcsak a fenti négy — az ország peremvidékéről való: Csütörtökhely, Karlovác (1573), Šćitarjevo (1579), Nedec (1587), Fiume (1590), Kutjevo (1592), Kassa (1598).

2. A források. — 0. A pannonthalmi Szent Benedek-rend névtára az 1916—1917. tanévre (Győr, 1916). — 1. Schematismus cleri Dioecesis Nitriensis pro anno a Christo nato MCMXIII (Nitrae, 1913). — 2. Schematismus Dioecesis Neosoliensis pro anno MCMIII (Neosolii, 1903). — 3. Schematismus almae Dioecesis Scepusiensis pro anno a Christo Nato MCMXVI (Igló, 1916). — 4. Schematismus cleri Dioecesis Rosnaviensis pro anno Jesu Christi MCMXIII (Rosnaviae, 1913). — 5. Schematismus cleri Dioecesis Cassoviensis 1893 (Cassoviae, 1893). — 6. Schematismus cleri almae Dioecesis Jauriensis pro anno Domini 1913 (Jaurini, 1913). — 7. Schematismus venerabilis cleri Archidioecesis Strigoniensis 1913 (Strigonii, 1913). — 8. Schematismus venerabilis cleri Dioecesis Vaciensis (Vacii, 1909). — 9. Schematismus cleri Archi-Dioecesis Agriensis ad annum Jesu Christi 1914 (Agriae). — 10. Schematismus cleri almae Dioecesis Szatmariensis ad Annum Jesu Christi 1913. — 11. Schematismus cleri Dioecesis Sabariensis pro anno Domini 1914 (Sabariae). — 12. Schematismus venerabilis cleri almae Dioecesis Wesprimiensis a Sancto Stephano proto-rege anno Christi mix fundatae (Wesprimii, 1914). — 13. Schematismus cleri Archi-Dioecesis Colocensis et Bácsiensis. Ad annum Christi 1914 (Coloczae, 1914). — 14. Schematismus venerabilis cleri almae Dioecesis Albaregalensis ad annum Domini jubilarem MCML (Székesfehérvár, 1950). — 15. Schematismus venerabilis cleri Dioecesis Magno-Varadiensis Latinorum. Pro anno Domini MCMXII (Nagy-Várad, 1912). — 16. Schematismus cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis ad annum a Christo nato MCMXIV (Quinque-Ecclesiis, 1914). — 17. Schematismus cleri Dioecesis Csanádiensis pro anno Domini MCMXIII (Temesvári, 1913). — 18. Schematismus venerabilis cleri almae Dioecesis Transilvaniensis 1903 (Budapest, 1903). — 19. Schematismus cleri Archi-Dioecesis Zagabiensis. Pro anno a Christo nato 1913 (Zagrabiae, 1913). — 20. Schematismus Cleri Dioecesium Segniensis et Modrusiensis seu Corbaviensis pro Anno 1915. — 21. Schematismus cleri Dioecesium Bosnensis seu Diakovensis et Syrmienensis canonice unitarum pro anno a Christo nato 1911. — I. Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum Dioecesis Eperjesiensis 1908 (Eperjesini, 1908). — II. Schematismus cleri Graeci ritu catholicorum Dioecesis Munkácsiensis ad annum Domini 1915 (Ungvár, 1915). — III. Schematismus venerabilis historicus cleri Dioecesis Magno-Varadiensis Graeci ritus catholicorum pro anno jubilari 1900. A restaurata autem sacra cum sancta Romana ecclesia unione anno 200 (Magno-Varadini, 1900). — IV. Schematismus venerabilis cleri Dioecesis Szamosújváriensis Graeci ritus catholicorum 1906 (Szamosújvár, 1906). — V. Schematismul veneratulul cler Archidiecezei Metropolitane greco-catolice române de Alba-Julia și Făgăras pe anul 1911 (Blaj, 1911). — VI. Universalis schematismus ecclesiasticus venerabilis cleri Romano- et Graeco-catholici saecularis et regularis Incliti Regni Hungariae Partiumque

eidem adnexarum nec non Magni Principatus Transilvaniae, sub Benigno-Gratiosa Protecti-one excelsi consilii regii locumtenentialis Hungarii pro anno 1842/43 (Budae).

3. Az Adattár felépítése. — A római katolikus egyházmegyéket (érsekségeket és püspökségeket) arab számokkal sorszámoztam 1-től 21-ig, mégpedig úgy, hogy Magyarország legészakibb-legnyugatibb egyházmegyéjével, a nyitraival kezdtem, és kelet felé haladtam, majd újból nyugaton folytattam, és a horvát-szlavónországi boszniai-szerémségi püspökséggel fejeztem be. A görög katolikus egyházmegyéket is ugyanígy számoztam, csak római számokkal. A Pannonhalmi bencés főapátságot pedig mint nullius egyházmegyét 0-val jelöltem.

Címként az egyházmegye neve áll, lábjegyzetben a forrás található. A plébániák számbavétele az anyakönyvezés megkezdésének éve szerint történt, lajstromuk előtt pedig az egyházmegyére vonatkozó legszükségesebb közlések olvashatók. A településnevek eredeti ortográfiáját csak részben tartottam meg; *c*-t helyett *c*-t írtam, illetőleg az összetett helységneveket egybeírtam. A kétnyelvű településnevek, továbbá az új és a régebbi településnév közé ferde választójelet (/) tettem (pl. Podturen/Bottornya). A megye nevét csak a plébániák után közlöm, ezt követi kerek zárójelben a forrás lapszáma. A sorszámmal ellátott plébánia neve alatt „f” rövidítés vezeti be a filiát, illetőleg a szoros betűrendbe szedett filiákat/lakott helyeket. A plébániák számát századonként, valamint összesítve adom meg, ez utóbbi tartalmazza a „Nem közli” rovatban álló számot is. Ha az első anyakönyv nem a keresztelési, hanem a halotti, esetleg a házassági, ezt jelzem, és utána pontosvesszőt teszek (l. a 2. számú mellékletet).

Az itt közölt adatok annyira pontosak és megbízhatóak, amennyire pontosak és megbízhatóak a feldolgozott források adatai. Mivel helyszíni ellenőrzésük részéről kivihetetlen, munkám — miként a már említett „Magyarországi egyházi levéltárak fondjegyzékei” című sorozat is — kéziratként kezelendő.

4. A betűrendes mutatóba valamennyi plébánia és filia/lakott hely nevét felvettem. Ha a magyar mellett nem magyar, illetőleg ha a nem magyar mellett magyar neve is van a településnek, természetesen erre is rámutatok. A helynév utáni törtszám számlálója a forrás (schematismus) sorszáma, nevezője pedig a plébániáé. A plébánia filiáját/filiáit — mint már korábban említettem — az „f” (= filia, filiae) rövidítés jelzi. Például Poreč 19/5f így olvasandó: A 19. sorszámu zágrábi egyházmegye 5. számú plébániájának a filiája, illetőleg filiái között keresendő (a betűrendi helyén).

2. számú melléklet

19. Archidioecesis Zagrabiensis³

Patroni Archidioecesis Zagrabiensis: Beatae Mariae Virginis Assumptio in caelum,
Stephanus rex et Ladislaus rex.

A püspökséget Szent László király alapította az akkori Szlavónia elfoglalása (1089—1090) után, és a kalocsai érsekség alá rendelte. Plébániáinak a száma 351. Területe nagyjából Zágráb (121 plébánia), Varasd (69 plébánia), Belovár-Körös (72 plébánia) és Pozsega (44 plébánia) megyékre terjed ki. Ezeken kívül Modrus-Fiume megyéből 6, Verőce megyéből 17, a magyarországi Zala megyéből pedig az alábbi 22 muraközi plébánia tartozott

³ Schematismus cleri Archi-Dioecesis Zagrabiensis. Pro anno a Christo nato 1913 (Zagrabiae, 1913).

hozzá: 18. Vidovec/Muravid, 36. Nedeljšće/Drávavásárhely, 37. Štrigova/Stridovo/Stridóvár, 38. Belica, 49. Prelog/Perlak, 67. Pomorje/Muraszentmárton, 72. Podturen/Bottornya, 86. Legrad/Légrád, 115. Selnica/Szelencehegy, 128. Sv. Juraj u Trnu/Tüskeszergyörgy, 198. Čakovac[!]/Csáktornya, 202. Sobotica/Kisszabadka, 259. Kotoriba/Kotor, 260. Macinec/Miksavár, 262. Mihaljevec/Felsőmihályfalva, 281. Dekanovec/Dékánfalva, 282. Draškovec/Ligetvár, 283. Dubrava/Alsódomboru, 286. Goričan/Muracsány, 301. Sv. Marija/Muraszentmária, 304. Vratušinec/Murasiklós, 336. Lopatinec/Viziszentgyörgy.

Ezek, továbbá a Kerkától keletre eső plébániák (Pusztamagyaród, Bánokszentgyörgy, Homokkomárom, Becsehely, Nagykanizsa), valamint a Kerkától nyugatra levők (Alsólendva, Csesztreg, Szentgyörgyvölgy, Páka, Lenti, Szécsisziget, Bagonya, Belatinc stb.) HOMAN, illetőleg HOLUB szerint már a zágrábi püspökség megszervezésekor ide kerültek mint az első gyepűelvén túli területek. A fenti települések kezdetben két főesperességhez tartoztak, a Murán inneniek a bekcsényihez (becsehelyihez), a Murán túliai (a muraköziek) pedig a drávaihoz, amelyeket később, a XIV. században bekcsényi főesperesség néven egyesítették (bővebben l. HOLUB JÓZSEF, Zala megye története a középkorban. Pécs, 1927. I, 406—8). PEHMnek viszont az a véleménye, hogy csak a török kiűzése után foglalták el őket a zágrábi püspökök. Azt írja továbbá, hogy Padányi Bíró Márton veszprémi püspök (1745—1762) protestantizmussal bajlódó elődei szinte észre sem vették egyházmegyéjük délnyugati határának megcsúszását. Bíró foglalta vissza a Kerkától keletre esőket, ezeket — Bánokszentgyörgy és Becsehely kivételével — 1748-ban meg is vizitálta, a nyugatra levőket viszont csak 1777-ben csatolták vissza Zágrábtól, és az ekkor felállított szombathelyi püspökség alá helyezték (vö. PEHM JÓZSEF, Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg, 1934. 285—6).

Mivel a török megszállástól az egyházmegye viszonylag mentes maradt, továbbá mert „Horvátországban ez az egyetlen püspökség, amely a magyar és osztrák területen fekvő püspökségekkel ellentétben tisztán megmaradt a római katolikus hitben” (vö. VANYÓ TIHAMÉR, Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600—1850. Pannonhalma, 1933. 355), ebből az egyházmegyből maradt fenn a legtöbb (5) XVI. századi anyakönyv, illetőleg a XVII. században itt már a plébániák egyharmadában (117) megkezdődött az anyakönyvezés.

Az egyházmegyét 1853-ban emelték érsekséggé. Ugyanekkor rendelték alá a boszniai (diakovári) és a zenggi-modrusi latin, valamint az 1777-ben Mária Terézia által alapított és mindössze 19 plébániát számláló körösi görög katolikus püspökséget, amely eddig az esztergomi érsek alá tartozott (KatLex. *Zágráb* a.).

1560: 1. Pregrada, C. Varasd. (198)⁴

f: Benkovo, Bregi, Brezovica, Bušin, Cigrovec, Čret, Erpenje, Gorjakovo, Hlevnica, Hromec, Klenice, Lovreća selce, Pavlovec, Plemenščina dolnja, Plemenščina gornja, Prigorje, Putkovec, Sopot, Svedruža, Svetojurski vrh, Valentinovo, Voj-sak, Vrhi.

1561: 2. Mrežnica, olim Sv. Petar na Mlaki, C. Zagrab. (131), m. mort. et copul. 1681

f: Belavić selo, Brig, Dugaresa, Dvorišće, Dvorjanci, Golović selo, Gorica, Gršćaki, Mrzopolje dolnje, Mrzopolje gornje, Novo brdo, Petrakovo brdo, Poljice, Šeketino brdo, Varoš, Venac, Vinica, Zingari, Zvečaj prednji, Zvečaj zadnji.

⁴ Az Adattárban használt rövidítések feloldása: C = comitatus Belovar[iensis], Varasd[iensis], Zagrab[iensis], Zalad[iensis]; m = matricula bapt[izatorum], copul[atorum], mort[uorum]; S: = summa summarum.

- 1573: 3. Karlovac/Dubovac, C. Zagrab. (125)
f: Borl cum vineis, Karlovac extra praesidium, Mostanje, Mrzopolje, Rakovac, Strmac, Švarča gornja i dolnja, Udbina, Vučjak, Zagrad.
- 1579: 4. Šéitarjevo, C. Zagrab. (181), m. copul. 1630, m. mort. 1749
f: Babča, Črnkovec, Drenje, Hrušćica i Sup, Kosnica, Leknenó, Novaki, Obreina, Olok veliki, Petina, Sasi, Selnica, Strinec, Trnje.
- 1592: 5. Kutjevo, in comitatu Požegano (42), m. copul. 1599
f: Begtež, Biliševac, Ciglenik, Draganluk, Duboka, Ferovac, Gradište, Kula, Mitrovac, Poreč, Tominovci, Venje. — S: 5
- 1614: 6. Novigrad Podravski, C. Belovar. (96), m. copul.; m. bapt. 1680, m. mort. 1728
f: Delovi, Inquilini [!], Jeduševac, Plavšinec, Srdinec, Vlajslov.
- 1627: 7. Koprivnica, C. Belovar. (99), m. mort.; m. bapt. 1660, m. copul. 1662
f: Bakovčice, Borovljani, Glogovac, Herešin, Jagnjedovac, Moćile brdo, Mućna velika, Rieka, Sokolovac, Starigrad, Vineá circa Matrem: Dobrovački brieg, Zvirišće.
- 1634: 8. Novigrad, C. Zagrab. (127), m. copul.; m. bapt. 1651, m. mort. 1728
f: Bukovje, Dubravci, Dubravćani, Frketić selo, Jarče polje, Kožalj vrh, Kućevica, Lišnica, Maletić selo, Rešetarovo, Skupica, Straža, Tončić selo, Vinski vrh, Zagradci, Zingari.
- 1636: 9. Mihovljan, C. Varasd. (32)
f: Frkuljevac, Gora, Gregurovac, Kuzminec, Očuna, Šemnica dolnja, Šemnica gornja, Veternica.
- Stb. stb.

ÖRDÖG FERENC

A Jókai-kódex szórendjéhez*

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
20. (9)	<i>Quodam itaque tempore recessit a loco</i>	<i>azert nemij ewdeben mene el</i> helerewl	1. A latinban az <i>itaque</i> a jelző és a jelzett szó között áll. A magyarban az <i>azert</i> kötőszó a tagmondat élére kerül. — 2. Az <i>el</i> nyilván a latintól függetlenül áll az ige után. A <i>mene el</i> sorrend nem függ össze a mondat aktuális tagolásával; a <i>nemij ewdeben</i> nem főhíre a mondatnak. A <i>mene el</i> nem folyamatos értékű. (Ez a latin <i>recessit</i> -ből sem következnek.)

* L. MNy. XC, 377.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
21. (9)	Tunc sanctus Francis <i>accessit</i> in silvam	Tehat zent ferenc <i>mene el</i> az erdewbe	I. az előző idézethez fűzött 2. megjegyzést.
22. (9)	et vocavit fratrem Bernardum, dicens	es hyua frater bernaldot monduan <i>azt nekj</i>	Az igenév bővítményei az igenevet itt követik. A latin igenév bővítetlen. — Az igenévi szerkezet belső főhíre a tárgy.
23. (9)	[non respondit sancto Francisco], nec <i>ivit ad eum</i>	[nem felele nekj] Sem <i>hozza mene</i>	1. A magyarban sincs kettős tagadás. 2. A <i>hozza</i> megelőzi az igei állítmányt. (A latin megfelelő nem.) — 3. A <i>Sem</i> a <i>hozza</i> előtt áll, a tagadás mégis az egész mondategységre vonatkozik. Feltehető, hogy a <i>hozza</i> -nak és a <i>mene</i> -nek külön-külön hangsúlya volt.
24. (9)	et propterea loqui cum eo <i>cupiebat</i>	Es azért ewuele <i>kyuanuala zolnija</i>	A magyarban az ige megelőzi a főnévi igenevet; ennek bővítménye az ige elé került.
25. (9)	Et <i>nulla vice</i> frater Bernardus <i>advertit</i>	Es frater bernald <i>egjellsem veuwue ezebe</i>	A <i>nulla vice</i> a mondat első szintagmája. A magyarban az <i>egjellsem</i> közvetlenül az ige elé került, a fókuszba. — Az <i>ezebe</i> itt követi az igét. — Mindez a mondat aktuális tagolásával függhet össze már ekkor is; vö. JókK. 19: „Ažert byzonfagoft <i>ezebbe veuek</i> : hogj az volna yftennek angjál”. — Mindamellett a hátravetés lehetőségei, mint láttuk (vö. <i>mene el</i> , 9), általánosabbak.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
26. (10)	Expecta me aliquan- tulum	varj <i>meg</i> engemet nemýkeusefe	A <i>meg</i> helyét nem indokol- hatja a latin minta. A fel- szólító mód miatt vethet- ték hátra.
27. (10)	Numquid debet ho- mo dimittere <i>Deum</i> propter aliquam cre- aturam?	mý nem kel <i>yftent</i> <i>embernek</i> elhadný valamel teremtet- tert	A magyarban a főnévi ige- nevet a főnévi igenév meg- követelte tárgy is, a <i>kel</i> 'kell' igéhez kapcsolódó -nek ragos bővítmény is megelőzi. (A latinban a tárgy a főnévi igenév után áll.)
28. (10)	et ideo <i>non</i> poterat <i>ad te venire, nec</i> tibi respondere	Es azért <i>nem mehe-</i> <i>tuala te hozzad:</i> <i>fem nem</i> felelhe- tuala	A magyarban a <i>nem</i> az igei állítmány előtt áll; a <i>hozzad</i> követi az igét. A latin segédige (<i>poterat</i>) miatt a két mondat szer- kezete jelentős mértékben különbözik.
29. (10)	quod de verbis tuis penitus <i>non advertit</i>	hogý te bezzedyt- hez mendeneftewl foguan <i>femmýt nem</i> <i>hajla</i>	A <i>femmýt nem hajla</i> sor- rend — a kettős tagadás- sal — a magyar szöveg sa- játja.
30. (11)	Iste autem timens, <i>ne sibi aliquid ex-</i> <i>cessivum imponeret</i>	De ew feluen hogý- (ne) <i>valamýt</i> nagywt <i>neký ne vettne</i>	1. A magyarban a <i>ne</i> nem kerülhetett a <i>neký</i> elé, mert akkor hatóköre csak erre terjedne ki; a <i>ne</i> és a <i>neký</i> a mondat főhírét ad- ná. — 2. A <i>valamýt nagýt</i> sorrend megfelel a latin <i>aliquid excessivum</i> sor- rendnek. Érdekes a ma- gyarbeli egyeztetés.
31. (11)	dummodo mihi [BpK.: vos mihi] etiam <i>oboedientiam</i> <i>in iis, quae dixero,</i> promittatis	de csak te es ygerý <i>azogban engedel-</i> <i>meffegett</i> kýket mondandoc	A magyarban az <i>engedel-</i> <i>messég</i> főnév kötött bőví- tménye megelőzi a fő- nevet.

(Folytatjuk.)

WACHA BALÁZS

LEVÉLSZEKRÉNY

Pásztor Emil írja: A Magyar Nyelv 1994. évi 3. számában, a 276. lapon két hibával jelent meg Arany János „V. László” című balladájának első sora, a következőképpen: „Sűrű, sötét az éj”. Arany a versben nem tett vesszőt az első szó után, a második szót pedig *setét* alakban használta: „Sűrű setét az éj”. Vessző azért nem kell itt, mert a balladabeli *éj* nem *sűrű* is meg *setét* is, hanem egyszerűen *sűrű setét*; vagyis ebben a mondatban a *sűrű* szó nem az állítmány része, hanem a *setét*-nek a minőségjelzője. A *setét* szóváltozatot bizonyára azért választotta a költő, mert az első szó (*sűrű*) két labiális magánhangzója után egyhangúnak érezte volna a szintén labiális magánhangzójú szótaggal való folytatást (*sötét*).

Ezt a *sűrű setét* szókapcsolatot többek között az teszi olyan kifejezővé, hogy Arany itt a ritkább, *e* hangú változattal él (*setét*), holott ő és kortársai általában a *sötét* változatot használják. Például a Toldiban a himszarvas „Fut *sötét* erdőbe sajgó fájdalommal” (4: 1), és Miklóst „a *sötét* éj szárnya alá vette” (4: 3). Egy későbbi versében is az *ő-ző* változattal írja Arany János: „Oh! ne nézz rám oly *sötéten* / Pályatársa életemnek, / Mint midőn az ősz felleg / Húzza árnyékát a réten...”

Folyóiratunk említett helyére úgy került hibásan az idézett verssor, hogy NAGY L. JÁNOS — az ott közölt tanulmány szerzője — KENYERES ZOLTÁN Tündérsíp című, Weöres Sándorról írt monográfiájából idézte (Bp., 1983. 46). Kenyeres pedig könyvének ezen a helyén az ifjú, tizennyolc éves Weöres Sándornak Kosztolányi Dezsőhöz 1931. július 16-án írt leveléből idézett bőségesen, amelyben ez az Arany-idézet is előfordult. Utánanéztem Kenyeres kötetében: az ő idézetében csakugyan *sötét* van írva (de előtte vessző nélkül). Azt már nem tudtam megállapítani, hogy Arany János *setét* szavát Weöres vagy Kenyeres írta-e át *sötét*-nek. Inkább Kenyeresre gyanakszom.

Klasszikus költőinket könyvekben, folyóiratokban sokszor idézik pontatlanul: kisebb-nagyobb hibákkal. Ha ilyen hibás idézetet kénytelen átvenni tudományos dolgozatába a forrását pontosan idézni igyekvő mai szerző, jól teszi, ha utána zárójelben vagy csillagos jegyzetben kijavítja az idézésben előforduló hibákat. A jelen esetben is jó lett volna figyelmeztetnie az olvasókat, hogy Arany János kérdéses sora helyesen így hangzik: „Sűrű setét az éj...”

Elekfi László írja: Helyreigazítás: Az Egyetemi Fonetikai Füzeteket méltató írásomba (MNy. XC, 351) súlyos tévedés csúszott. Kifogásoltam WACHA IMRE tanulmányának azt a kitételt, hogy a fogalmaknak „egyetlen megjelenési formája számunkra a szó, a mondat, a nyelv”. A szerző figyelmeztetett, hogy ezt nem ő állítja, hanem Déry Tibortól idézi (EFF. 4. sz. 1991. 108). A kijelentés tehát nem tudományos, hanem írói (a költőivel rokon szépírói) igazságot tartalmaz, és mint ilyen nem is kifogásolható, hiszen az író számára tipikusan a nyelv a fogalmak megjelenítésének eszköze.

A folyóiratnak ez a száma a József Attila
Alapítvány támogatásával jelent meg.

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	kurzív (nyelvi jelek kiemelésére)
=====	kapitálchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
- - - - -	ritkított antikva
=====	ritkított kurzív

A korrektúrában a kézirattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen – költségtöbblettel járó – javításokat piros színnel kell beírni.

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 200 Ft; nyugdíjasoknak, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 100 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Völgyi Zsuzsa* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219-98636-021-02971 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

125. **T. Somogyi Magda:** A passzív ige-*t*ővek leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26,— Ft.
126. **Juhász Dezső:** A magyar tájnévadás. 1988. 29,— Ft.
127. **Kiss Jenő:** Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1989. 47,— Ft.
128. **Dezső László:** A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevényszavai. 1989. 37,— Ft.
129. **Benkő László:** Zolnai Béla élete és munkássága (1890–1969). 1990. 40,— Ft.
130. **Bárcei Géza:** A magyar igeragozás története. 1990. 58,— Ft.
131. **Somogyi Béla:** A magyar kártyanyelv szókincse. 1990. 69,— Ft.
132. **Dániel Ágnes:** Szó—szöveg—szer—szervez. A szöveg szerveződésének vizsgálata. 1990. 58,— Ft.
133. **Horváth László:** Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. 1991. 60,— Ft.
134. **Rácz Endre:** A belehallás jelenségéről. 1992. 89,— Ft.
135. **Varga László:** A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai. 1993. 128,— Ft.
136. **B. Fejes Katalin:** A szintaktikai állomány természete gyermekszövegekben. 1993. 260,— Ft.
137. **Balázs Géza:** Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. 1993. 130,— Ft.
138. **Hačrovics László:** A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága. 1994. 220,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

193. A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I—II. 1991. 1380,— Ft.
195. Ábrahám Imre: Nyúl község nyelvkincse. 1991. 290,— Ft.
197. Szikszainé Nagy Irma: Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelv rendszerében. 1993. 100,— Ft.
199. Régi magyar iskolai Georgica-fordítás. Közzéteszi: Borzsák István, Kecskeméti Gábor. 1993. 150,— Ft.
200. Bárczi Géza Emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczi Éva. 1994. 200,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,— Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,— Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,— Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,— Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,— Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,— Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,— Ft.
Székelyudvarhelyi Kódex. 1526—1528. 1993. 400,— Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,— Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,— Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata. XVII. század eleje. 1991. 258,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Erdélyi Múzeum. Szerk. Szabó T. Attila. 1947/1—4. Kolozsvár, 1947. Reprint. Bp., 1990. 85,— Ft.
M. Kiss Pál: Erdélyi magyar művészek a XVIII—XX. században. 1990. 80,— Ft.
Szent Margit élete. Bp., 1990. 336,— Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,— Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,— Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő Bp., 1991. 600,— Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,— Ft. II. 1992. 800,— Ft.
Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Szerk. Pál Deréky, Timothy Ricse, Sz. Bakró-Nagy Marianne, Hajdú Péter. Wien—Bp., 1992. 1500,— Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,— Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ

BENKŐ LORÁND

SZERKESZTŐ

JUHÁSZ DEZSŐ

XC. KÖTET

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG, BUDAPEST

1994

TARTALOM

E. ABAFFY ERZSÉBET: Mássalhangzó-rendszerünk az ősmagyar kor elején	421
BAKÓ ELEMÉR: A magyar népnyelvkutatás sorsfordulói	146
BALÁZS GÉZA: Kácsanyikató, libanyomorító 331. — Úgy csinálták egy üveg pálinkáért!	463
BÁN ERVIN: Kontrasztív nyelvészet és fordítás	360
BANHIDI ZOLTÁN: Búcsú Szabó Dénestől	370
BENKŐ ELEK: Régészeti megjegyzések székelyföldi rovásfeliratokhoz 157. — Középkori rovásfelirat Vargyasról	487
BENKŐ LORÁND: Picula 74. — Anonymus gesztája nyelvészeti revíziójának szükségességéről 131. — Az etimológiai minősítés a szótárszerkesztésben	385
H. BOTTYÁNFY ÉVA: A <i>gyűlöl</i> ige szinonimikája korai bibliafordításainkban	308
BUKY BÉLA: Károly Sándor (1920—1994)	369
BUKY LÁSZLÓ: Lizanec P. N., A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet	100
DEME LÁSZLÓ: Mi nyeri el milyen mijét?	109
DÖMÖTÖR ÁKOS: Teke-csonka	217
ÉDER ZOLTÁN: Verseghy Ferenc brünni nyelvtani jegyzetei	211
ELEKFI LÁSZLÓ: Megjegyzések helyesírási szójegyzékeink néhány adatához 72. — Igen szép könyvek — néhány csúnya hibával 349. — Elekfi László írja	512
FÁBIÁN PÁL: Lőrincze Lajosra emlékezve	246
FEHÉRTÓI KATALIN: Kredics László—Solymosi László, A veszprémi püspökség 1524. évi urbáriuma	479
GREGOR FERENC: Szótörténeti adatok	122, 249, 373
GUTTMANN MIKLÓS írja	127
GYÖRFFY GYÖRGY: Megjegyzés Turda püspökről	317
HADROVICS LÁSZLÓ: Mollay Károly köszöntése	117
HAJDÚ MIHÁLY: Búcsú Markó Imre Leheltől 492. — A 70 éves Horpácsi Illés köszöntése	498
HAJDÚ PÉTER: Budenz és a Kalevala	65
S. HÁMORI ANTÓNIA: Diplomata Hungariae Antiquissima. Volumen I.	95
HARMATTA JÁNOS: Egy türk qayan kétnyelvű pecsétköve a Foroughi Gyűjteményben 208. — Búcsú Telegdi Zsigmondtól	366
HEGEDŰS JÓZSEF: A régi magyar szóértelmezések és a nyugat-európai háttér	186
HORVÁTH LÁSZLÓ: Újabb mazsolaszemek az egyeztetések köréből 302. — Teng, tendül, tenyészik	465
IVANYI ZOLTÁN: Adalékok Dévai Bíró Mátyás <i>ab barát, ap pap, em mester</i> -féle helyesírásnak nyelvjárási lokalizációjához	447
A. JÁSZÓ ANNA: Szende Aladár nyolcvanéves	496
JUHÁSZ DEZSŐ írja 127. — Középkori leveleink (1541-ig)	469

KÁLMÁN BÉLA: Grammatici certant (a nyelvészek veszekednek), mondja a latin közmondás	365
KASSAI ILONA: Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az -e kérdőszó mondatbeli helye(i) kapcsán	42
KÁVÁSSY SÁNDOR: Tájszómagyarázatok Szabolcs-Szatmár megyéből 218. — Handal 468. — Templom szolgálai	469
KIEFER FERENC: A mondat időbeli szerkezete	264
KINCSES KOVÁCS ÉVA: A X. Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus	107
KISS JENŐ: Kétnyelvűség, kettősnyelvűség és diglosszia 81. — Magyarország kézművesipar-történetének válogatott bibliográfiája 99. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXIX. közgyűlése 111. — Új finn etimológiai szótár van megjelenőben 233. — Zsirai Miklós két levele Yrjö Wichmannhoz 243. — Benkő Loránd, Pais Dezső 345. — Csűry, Zsirai és az akadémiai Nagyjutalom	484
KISS LAJOS: A Felvidék víznevei 1. — Néhány szlavisztikai műsőről 361. — Nyelvtörténeti szótáraink típusai	392
KONTRA MIKLÓS: Milyen hatása van a mai magyar nyelvművelésnek?	333
KOROMPAY KLÁRA: D. Bartha Katalin köszöntése 80. születésnapján	247
KÓSA ERIKA: Nyelvjárási szöveg Zsitkócból	221
KOZOCSA SÁNDOR GÉZA: Elekfi László, Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése 238. — Rácz Endre, A belehallás jelenségéről	358
KÓ BENEDEK: Egy kártyaműsőről	75
LÓRINCZI RÉKA: A Magyar Nyelvtörténet Forrásai sorozat első két száma 225. — Magyar nyelvű (latin) grammatika egy XVIII. századi kézirat-kolligátumban	489
MAYER KLÁRA: Néhány újabb keletű szólásunk	76
A. MOLNÁR FERENC: Kazinczy utalásai Horatiusra a nyelv változásával kapcsolatban	363
NAGY L. JÁNOS: A szabály művésze avagy a művész szabályai	275
NAGYBÁKAY ANTAL: Kebel	77
NÉMETH G. BÉLA: Egy tudós példakép	129
NÉMETH T. ENIKŐ: Módszertani útmutató a szóbeli diskurzusok megnyilatkozás-példányokra tagolásához	327
Olvasóinkhoz	128
ÖRDÖG FERENC: A római és görög katolikus egyház anyakönyvezésének kezdetei a Magyar Szent Korona országaiban	503
PAJZS JÚLIA: A számítógépes nagyszótári korpusz felhasználásának lehetőségei	287
PASZTOR EMIL írja	512
PETŐFI S. JÁNOS: A szövegösszefüggőségre utaló nyelvi elemek vizsgálatához	19
PUSZTAI FERENC: Hadrovics László, Magyar történeti jelentéstan 85. — Leíró lexikográfánk változó és változatlan feladatai	413
V. RAISZ RÓZSA írja	127
RÓNA-TAS ANDRÁS: Török eredetű-e <i>úr</i> szavunk?	138
SÁNDOR ANNA: Homonim tőszavak a koloni nyelvjárásban	219
SENGA TORU írja 128. — Bálint Gábor, Pröhle Vilmos és a japán—magyar nyelv hasonlítás története	200
SKRIPECZ SÁNDOR: Bugyli, bugylibicska	332
T. SOMOGYI MAGDA: Toldalékrendszerzésünk történetéből	48
SZABÓ JÓZSEF: Rónai Béla, Zselici nyelvatlasz	473
SZATHMÁRI ISTVÁN: Emlékezés Bárczi Gézára emléktáblája felavatása alkalmából 245. — Kossuth és a szónoki beszéd 257. — Végső búcsú Benkő Lászlótól 372. — Papp László köszöntése hetvenedik születésnapján	493

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: A textéma szövegtani megközelítése	320
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: A Liuntika-rejtély	168
TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA: A magyarországi parömiológiai felmérésben legismertebbeknek bizonyult közmondások szókincsének statisztikai vizsgálata	455
TÖRÖK GÁBOR: Jegyzetek az írásbeli túlhelyesbítésről 176. — A középpalóc <i>e/ë</i> szembenállás újkori történetéből	435
VALACZKAI LÁSZLÓ: Magnus Pétursson—Joachim Neppert, Elementarbuch der Phonetik	240
G. VARGA GYÖRGYI: Az <i>aki</i> (~ <i>ki</i>) vonatkozó névmás régen és ma	78
VASS LÁSZLÓ: Békési Imre, Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése	355
VELCSOV MÁRTONNÉ: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből	90
VERTES EDIT: Kikövetkeztetett alapnyelvi szibilánsaink problémáihoz	453
VIG ISTVÁN: A <i>Moson</i> helynév eredete	57
VÖLGYI ZSUZSA: A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	118, 500
WACHA BALÁZS: A Jókai-kódex szórendjéhez	377, 509
WACHA IMRE: Újabb elvonások „utótagok” vagy képzőszerű alakulatok nyelvünkben: <i>-kini</i> , <i>-marán</i> és a többiek	214
ZELLIGER ERZSÉBET: H. Tóth Tibor, Félégyháza népnyelvének palócos gyökerei	481
ZSILÁK MÁRIA: Erik Fügedi—Ferenc Gregor—Péter Király, Atlas slovenských narečí v Mad'arsku. Atlas der slowakischen Mundarten in Ungarn	477
Élő nyelv	81, 219
Kisebb közlemények	65, 208, 317, 453
Különfélék	107, 243, 361, 484
Levélszekrény	127, 512
Nyelvművelés	78, 333
Nyelvtörténeti adatok	122, 249, 373, 503
Szemle	85, 225, 345, 469
Szó- és szólásmagyarázatok	74, 217, 331, 463
Társasági ügyek	111, 245, 366, 492

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- aki (~ ki) 78—81
 aktuális tagolás 239—40
 alapnyelvi szavaink szibilánsai 453—5
 alkalmazott nyelvészeti kongresszus 107—9
 Anonymus gesztájának nyelvészeti revíziója 131—7
 argumentatív szövegtípus 355—8

 Bálint Gábor japán—magyar szóegyeztetései 200—7
 Bárczi Géza 129—31, 245—6
 D. Bartha Katalin 247—9
 behallás 358—60
 Benkő László 372—3
 Budenz József Barna Ferdinánd Kalevala-fordításáról 65—71
 bugyi, bugyibicska 332—3

 Csúry Bálint 484—6

 debreceni népryelvkutatás 146—57
 Dévai Bíró Mátyás nyelvjárása 447—53
 diglossia 81—5
 Diplomata Hungariae Antiquissima (legkorábbi okleveleink kritikai kiadása) 95—9

 Egyetemi Fonetikai Füzetek 349—55
 egyeztetés 302—7
 -e kérdőszó mondatbeli helye 42—8
 értelmező szótáraink 413—21
 etimológiai minősítés a szótárakban 385—92
 etimológiai szótáraink 406—11

 Felvidék víznevei 1—19
 finn etimológiai szótár 233—7
 folyamatos és befejezett ige 268—75
 fonetika 240—3
 fonetikai tanulmányok 349—55

gyűlöl szinonimikája korai forrásokban 308—17

 handal 468—9
 helyesírási szójegyzékeink 72—4
 Horpácsi Illés 498—9
 időhatározók 265—75

 igeaspektus 267—75
 írásbeli túlhelyesbítés (hiperkorrektció) 176—86

 japán—magyar nyelvhasznítás 200—7
 jelentésszerkezetek szemiotikai elemzése 355—8
 Jókai-kódex szórendje 377—84, 509—11

 kácsanyikató 331—2
 Károly Sándor 369—70
 kárpátaljai magyar nyelvjárási atlasz 100—7
 Kazinczy Horatius utalásai 363—5
 kebel 77—8
 kétnyelvűség, kettősnyelvűség 81—5
 kézművesipar-történeti bibliográfia 99—100
 kiejtési versenyek 349—55
 Kiskunfélegyháza népryelve 481—3
 koloni nyelvjárás 219—20
 kontrasztív nyelvészet és fordítás 360—1
 Kossuth mint szónok 257—63
 középkori levelestár 469—73
 középpalóc *e/ë* szembenállás 435—46
 közmondások statisztikai vizsgálata 455—63
 közsavak történeti szótárak 393—400
 kutyakefe (kártyaműszó) 75—6

 leíró lexikográfia 413—21
 libanyomórító 331—2
 Liuntika („Árpád fia”) 168—76
 Lőrincze Lajos 246—7

 magyar népryelvkutatás a 30-as években 146—57
 Magyar Nyelvtörténet Forrásai 225—32
 Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülései 118—21, 500—3
 Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlése 111—6
 magyar nyelvű latin grammatika 489—92
 magyarországi szlovák nyelvjárások atlasza 477—9
 Magyar Szent Korona országainak katolikus anyakönyvezése 503—9
 Markó Imre Lehel 492—3

mássalhangzórendszerünk 421—34
metainformációs struktúrák a nyelvi szöveg-
ben 30—41
Mollay Károly 117—8
mondat időszerkezete 264—75
Moson 57—65

Nagyszótár 287—302, 411—2, 420—1
nyelvhasználat vizsgálata 333—45
nyelvi norma és nyelvhasználat 42—8
nyelv(járás)szigetek 481—2
nyelvművelés hatásának mérése 333—45
nyelvtörténeti szótáraink 392—412

ősmagyar kor eleji mássalhangzórendszer
421—34
V. nemzetközi (magyar) nyelvészkonferen-
szus előadásai 90—4

Pais Dezső 245—8
Papp László 493—6
Petőfi verseinek mondatszerkesztése 238—
40
picula 74—5
Pröhle Vilmos japán—uráli szóegyeztetései
200—6

régi szóértelmezések 186—200

Szabó Dénes 370—2
Szabolcs-Szatmár megyei tájszók 218—9
számítógépes nagyszótári korpusz 287—302
székelyföldi rovásfeliratok 157—68
Szende Aladár 496—8
szlavisztikai műszavak 361—3
szóbeli diskurzusok tagolása 327—30

szókincsvizsgálat 85—90
szótörténeti adatok 122—6, 249—56, 373—7
szövegelemzés 320—7
szövegnyelvészet 19—30
szövegösszefüggőségre utaló nyelvi elemek
19—30

Teke-csonka 217—8
Telegdi Zsigmond 366—8
templom szolgálai 469
teng, tendül, tenyészik 465—8
toldalékaink műszóhasználat 48—57
toldalékrendszerezésünk 48—57
történeti földrajzaink 402—4
történeti helynévszótáraink 400—2
történeti jelentéstan 85—90
történeti személynévtáraink 404—6
Turda püspök 317—9
türk kagán kétnyelvű pecsétköve 208—11

Úgy csinálták egy üveg pálinkáért! 463—5
újabb képzőszerű „utótagok” 214—7
újabb szólások 76—7
úr 138—46
vargyasi rovásfelirat 487—9
Verseghy Ferenc brünni nyelvtani jegyzetei
211—4
veszprémi urbárium 479—81
Weöres Sándor költői nyelve 275—87

zselici nyelvatlasz 473—7
Zsirai Miklós 484—6
Zsirai Miklós levelei Yrjö Wichmannhoz 243
—5
zitkóci (szlovéniai) nyelvjárási szöveg 221
—5

KISS GABRIELLA